

श्रीमद्भगवद्गीता ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

आनन्दगिरिकृत टीकासहिता

शाङ्करभाष्यसन्निहिता

श्रीधरस्वामिकृत सुवोधिनी सहिता च

एवं तदनुसारतः

त्यक्नुज श्रीयुक्त पण्डित जगन्नाथ शुक्ल विरचित

सनभावनी नाम भाषाटीकाविभूषिता ।

उक्त योजगन्नाथ पण्डितैरेव सुद्रयितुमारम्भा ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलकत्ता

नीमतला गल्ली ८ नम्बर मकान श्रीभुवनचन्द्र वसाक के

ज्ञानरत्नाकर छापे मे छपी ।

श्रीवस्वत् १९२७ आषाढे मासि ।

विज्ञापन ।

इस असार संसार में वेद शास्त्र पुराण इतिहास का सारांश रूप तथा मोक्ष तम तिरोहणके अर्थंतरणतर अति प्रचण्ड मार्तण्ड और अज्ञान तिमिरान्ध जनसमूह को ज्ञानाञ्जन का अञ्जनूटा यह अनूटा जो गीताशास्त्र से समरभूमि में बंधुवध निमित्तसे व्याकुल अर्जुन को देख श्रीकृष्ण भगवानने उपदेशदिया था सोई श्रीनारायण का अवतार श्रीवेदव्यासने महाभारत के बीच भीष्मपर्व में प्रकाश किया है और उसका तात्पर्य भी स्वामी श्रीशङ्कराचार्यने भाष्य करके कहा फेरि शङ्करभाष्य का भी टीका आनन्दगिरि ने किया और परम ज्ञानवान श्रीधरस्वामीने भी गीता पर सुवोधिनीनाम तिलक किया है परन्तु ए सब संस्कृत में है इससे पण्डित छोड़ और लोगों के समक्षमें नहीं आवते है इस कारण से कान्यकुब्ज श्रीयुत शिवगन्धन पांडे के उद्योग औ उपदेश तथा रूपये खर्च सेऔ कान्यकुब्ज श्रीयुतविश्वेश्वरनाथ पांडेजी की मदत औ रूपये खर्चसे तथा वैश्यवंश अवतंश श्रीयुत परमधार्मिक जैनीलालजीके रूपये औ उत्साहसे और श्रीयुत वैश्यकुलभूषण श्री जगुल किसोरजी के रूपये खर्चसे तथा वैश्यवंश उजागर नागर श्रीयुत नाहरमलजी के रूपयों से औवैश्यकुल दीप श्रीडेहराज के रूपये औ सहायता से तथा वैश्यकुल कुमुद के सुददायक चन्द्र समान श्रीचन्द्रभान जीके धन से और श्रीमोती राम जी महाराज की मदत से तथा श्री सोनीराम रामदयाल औ श्रीभगवान दास जी की उत्साहसे कान्यकुब्ज पण्डित श्रीजगन्नाथशुक्ल ने परम धार्मिक प्रदीपकारी इन सब लोगों की आज्ञानुसार मनभावनी नाम सापा टीका करके श्रीसद्गवद्गीता शङ्करभाष्य आनन्दगिरि कृत टीका औ श्रीधरस्वामी के तिलक समेत यथासति शुद्ध करके सन्वत् १९२७ में श्रीभुवन चन्द्र वसाकके ज्ञानरत्नाकर छापेखाने में दूसरी बार बडेअक्षरोंसे छपवाया है ।

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य सुखपद्मा द्विनिःसृता ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

शाङ्करभाष्यसुप्रक्रमणिका

श्रीनारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।
अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपाश्चमेदिनी ॥ १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दृष्टिमयिविशिष्टार्थाक्षपापीयूपवर्षिणीम् । हेरम्बदेष्टिप्रतूहलेइव्यूहनिवारिणीम् ॥ १ ॥ यद्वक्त्रपङ्केरुहसंप्रसूतंनिष्ठान्तंविश्वविभागनिष्ठम् । साध्येतराध्यांपरिनिष्ठितान्तंवासुदेवंसततंनतोस्मि ॥ २ ॥ प्रत्यञ्चमच्युन्नन्त्वागुरूनपिगरीयसः । क्रियतेशिष्यशिष्यायैगीताभाष्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठेत्यपायोपेयभूतनिष्ठाद्वयमधिकृत्यप्रवृत्तंगीताशास्त्रं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारोविष्णोपल्लवोपशमनादिप्रयोजनप्रसिद्धयेप्रासांगिकव्यवहारसाण्कारसिद्धदेवतातत्वानुस्मरणंमङ्गलाचरणंसम्पाद्यन्अवशेषेणेतिहासपुराणयोर्प्रव्याचिख्यासितगीताशास्त्रे शैकवाक्यतामभिप्रेत्यपौराणिकश्लोकमेकमेवान्तर्यामि विषयमुदाहरति नारायणइति आपो नाराइति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनंत

भाषा अनुवाद

इस संसारमेवह सब किसीके इच्छारहती है कि दुखदूर होय और निरन्तर सुख मिलै परन्तु उसकी कोई उपायविना जानेवज्जतेरे लोग अनेकअनेकयतन करिवेदपुराणनिहा निहा रिवैठे और अपने मनोरथको नपज्जं चै तव परमदयालु भगवान्वासुदेव श्रीकृष्णजीने उसकी एकअतिउत्तमउपायरूपगीताशास्त्रअर्जुनकोउपदेशकिया जिसमेज्ञाननिष्ठा औरज्ञाननिष्ठाकाकारणरूपजोकर्मनिष्ठाअर्थात्कर्मकेद्वाराज्ञानकीप्राप्तिहोतीहै यहीदोनोनिष्ठामेप्रवृत्तकहेकहताज्जआजोगीताशास्त्रतिसकातात्पर्यकहनेकेलियेभगवान्भाष्यकारशंकराचार्यसकलइतिहासपुराणोंकेसायगीताकीएकवाक्यताअर्थात्किसीसेविरोधनहींहै यहजनातेज्जयेग्रंथकेआरम्भमेअन्तर्यामीपरमेश्वरकाप्रतिपादककहेकहनेवालाएकपुराणकाश्लोकमङ्गलाचरणकियाहै ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वताःपूर्वतेननारायणःस्मृतइतिस्मृतिसिद्धःस्यलदृशांनारायणशब्दार्थःसूक्ष्मदर्शि
 नःपुनराचक्षतेनरशब्देनचराचरात्मकंशरीरजातमुच्यतेतन्नित्यसन्निहिताःचि
 दाभासाजीवानाराइतिनिश्च्यतेतेषामयनमाश्रयोनियामकोऽन्तर्यामीनारायण
 इतियमधिकृत्यान्तर्यामिब्राह्मणंश्रीनारायणाख्यमन्त्रायञ्चाधीयतेतदनेनशास्त्र
 प्रतिपाद्यंविशिष्टंतत्त्वमादिष्टंभवति ननुपरस्यात्मनोमायासम्बन्धादन्तर्यामित्वं
 शास्त्रप्रतिपाद्यत्वंचवक्तव्यमन्यथाकूटस्थासङ्गाविषयाद्वितीयस्यतद्योगात्तथाचशुद्धता
 सिद्धौकथंयथोक्तापरदेवताशास्त्रादावनुस्मर्यतेशुद्धसहितत्वस्यानुस्मरणमभीष्टफ
 लवदभीष्टंतत्रापरोव्यक्तादितिअव्यक्तमव्याकृतंमायेत्यनर्थान्तरंत्स्मात्परोव्यति
 रिक्तःतेनासंस्पृष्टोयमपरःअक्षरात्परतःपरइतिश्रुतेः गृहीतःतत्त्वतोमायासम्ब
 न्धाभवेपिकल्पनयातदीये 'सङ्गतिमङ्गीकृत्यान्तर्यामित्यादिकमुन्नेयम्यस्मादीश्वर
 स्यव्यतिरेकोविचिन्तितस्तस्मिन्व्यक्तेसाञ्चिसिद्धेपिकार्यलिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति
 अण्डमितिअपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकंहैरण्यगर्भंतत्त्वमण्डमित्येभिलथतेतदव्य
 क्तात्पूर्वोक्तादुत्पद्यतेप्रसिद्धादिश्रुतिस्मृतिवादेषुहिरण्यगर्भस्यमूलकारणादुत्पत्ति
 स्तथाचकार्यलिङ्गादव्यक्ताभिव्यक्तिरित्यर्थः हिरण्यगर्भेश्रुतिस्मृतिसमधिगतेपिका
 र्यलिङ्गकमनुमानमस्तीतिमन्वानोविराडुत्पत्तिमुपदर्शयति अण्डस्येति उक्तस्या
 ण्डस्यहिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरिमेभूरोदयोलोकाविराडात्मकावर्तन्तेकार्यं
 हिकारणस्यान्तर्भवितेनहिरण्यगर्भान्तर्भूताभूरादयोलोकाविराडात्मानस्तेनसृ
 ष्टाइति तल्लिङ्गाहिरण्यगर्भसिद्धिरित्यर्थः लोकानेवपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मक
 विराडात्मत्वेनव्युत्पादयतिप्रपञ्चोपेति साष्टयित्रीअभवदितिश्रुतौविराजो जन्मस
 ङ्गीर्त्तितमित्यङ्गीकारादशेषद्वीपोपेताष्टयिवीत्यनेनसर्वलोकात्मकोविराडेवाच्यतेच
 शब्देनविराजोहि हिरण्यगर्भेपूर्वोक्ताण्डात्मन्यन्तर्भावस्ततःसम्भवोनुक्तव्यतेपरमा
 त्माहिस्वज्ञानद्वारा जगदशेषमुत्पाद्यस्वात्मन्येवान्तर्भावाखण्डैकरससञ्चिदानन्दा
 त्मनास्तेमहिन्निष्ठतीत्यर्थःअत्रचनारायणशब्देनाभिधेयमुक्तंनरएवनाराजीवा
 स्वम्पदवाच्याःतेषामयनमधिष्ठानंतत्पदवाच्यं परं ब्रह्मतथाचकल्पितस्याधिष्ठाना
 तिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाच्यस्यकल्पितत्वेपिलक्ष्यस्यब्रह्माभावाद्ब्रह्मात्मैक्यंविषयोत्र
 सूच्यतेतेनार्थाद्विषयविषयिभावःसम्बन्धोपिध्वनितःपरोव्यक्तादित्वनेनमायासं स्म
 र्शाभावोक्त्यासर्वानर्थनिवृत्तापरमानन्दाविर्भावलक्षणोमोक्षोपिविचिन्तितस्तेनचत
 त्कामंस्याधिकारोद्योतितःपरिशिष्टेनतुशब्देनवस्तुनोवास्तवमद्वितीयत्वमावेदितं

शाङ्करभाष्यसुप्रक्रमणिका ।

सभगवान् सृष्टेर्द्वे जगतस्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्भरीच्यादीनग्रेष्टद्वाप्रजापतीन्
प्रवृत्तिलक्षणधर्मग्राहयामास वेदोक्तततोऽन्यांश्चसनकसनन्दनादीनुत्पाद्यनिवृत्ति
धर्मज्ञानवैराग्यलक्षणग्राहयामास ।

आनन्दगिरिकृतटीका

तेन च वस्तुद्वारापरमविषयत्वतज्ज्ञाननिष्ठायास्तदुपायभूतकर्मानिष्ठायाश्चावान्तरं
विषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवधेयम् ।

ननु नैवसाध्यसाधनभूतनिष्ठाहयमत्रभगवताप्रतिपाद्यतेप्रह्लाणाभ्यर्धितस्यभगव
तोभूमिभारपहारार्थवसुदेवेनदेवक्यामाविभूतस्यतादर्थ्येनमध्यमंष्टयासुतंप्रथितम
हिमानंप्रेरयितुं धर्मयोरिहानुद्यमानत्वादतोनास्यशास्त्रस्यनिष्ठाहंभूरापरविष
यभावमनुभवितुमलमितितन्मभगवतो धर्मसंस्थापनस्वाभाव्यग्रौव्याहर्महयस्यापनार्थ
मेवप्रादुर्भावाभ्युपगमाद्भूभारपरिहारस्यचार्थिकत्वादजुनंनिमित्तीकृत्याधिकारिणं
स्वधर्मप्रवर्तनद्वाराज्ञाननिष्ठायामवतारयितुंगीताशास्त्रस्यप्रणीतत्वादुचितमस्यनि
ष्ठाहयविषयत्वमिति परिहरति सभगवानित्यादिनाधर्महयमर्जुनायोपदिदेशेत्यन्ते
नभाष्येणतत्रनेदंगीताशास्त्रं व्याख्यातुमुचितमाप्तप्रणीतत्वानिर्द्धारणात्तथाविधशा
स्त्रान्तरवदित्याशंक्वमङ्गलाचरणस्योद्देश्यं दर्शयन्तादौशास्त्रप्रणेतुराप्तनिर्द्धारणार्थं
सर्वज्ञत्वादिप्रतिज्ञापूर्यकंसर्वजगज्जनयितृत्वमाह सभगवानिति प्रकृतोनाराय
णाख्योदेवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः समस्तमपिप्रपञ्चमुत्पाद्यव्यवस्थितोनचतस्थानाप्तत्व
मीश्वरानुगृहीतानामाप्तत्वसिद्ध्यातस्यपरमाप्तत्वसिद्धेरित्यर्थः ननुभगवतासृष्टम
पिचातुर्वर्ण्यादिविधिष्टं हिरण्यगर्भादिलक्षणजगन्नव्यवस्थितिमास्थातुं शक्यतेव्यव

भाषा अनुवाद

उसका अर्थ यह है कि जो अव्यक्त नाममाया जगत्की प्रकृति तिससे स्थावरजङ्गमकी
शरीरसमूहमें अधिष्ठित कहेटिके जो सकल जीवजनके आश्रयभूत अन्तर्यामी नारा
यण है और उसीमायासे अंडाकार यह प्रह्लाण्डप्रगटभया है कि जिसप्रह्लाण्डके
भीतर सकल लोक और सात द्वीप समुद्र समेत यह वसुधराष्टधिवीधरी भई है ॥ १ ॥

सोई नारायण जगतको सिर्जन करिइ सृष्टिकेपालन करनेके लिये मरीचिअग्नि
आदिदशप्रजापतियोंको पहले उत्पन्न किया और उनको वेदविहित प्रवृत्तिलक्षण
धर्मकी शिक्षादिया फेरसनकादिकोंको उपजायउनको ज्ञानवैराग्यनिवृत्तिलख
णधर्म उपदेश किया ।

शाङ्करभाष्यसुप्रक्रमणिका ।

द्विविधोऽहिवेदोक्तोऽधर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च तत्रैको जगतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षाद्भ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः सधर्मः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिः श्रेयोर्धिभिरनुष्ठीयमानो दीर्घेण कालेन अनुष्ठातृणां कामोद्भवाऽष्ठीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्द्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपालयिषुः स आदिकर्तानारायणाख्यो विष्णुर्भूमस्य ब्राह्मणो ब्रह्मणत्वस्य रक्षार्थं देवक्यां वसुदेवाहंशेन कृष्णः किल सत्त्वभूवब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः तदधीनत्वाद्द्वयाश्रमभेदानाम् ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्थापकाभावान्न च परस्त्वैश्वर्यव्यवस्थापकत्ववैषम्यादिप्रसङ्गात्तत्राह तस्य चेति सृष्टस्य जगतो मर्यादाविरहितत्वशङ्किते तदीयां व्यवस्थां कर्तुमिच्छन् व्यवस्थापकमालोच्य तत्र स्थितिपक्षत्वेन प्रसिद्धं धर्मन्तथा विधधर्ममधिगम्य सृष्टवानित्यर्थः सृष्टस्य धर्मस्य साध्यत्वभावतया साधयितारमन्तरेणासम्भवात्तस्यैव तदनुष्ठातृत्वानभ्युपगमात्प्राणिप्रभेदानामधर्मप्रायाणां तदयोगात्कुतस्तदीयासृष्टिरित्याशंकाह मरीच्यादीनिति तेषां भगवता सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतूनां यागदानादिप्रवृत्तिसाध्यधर्ममनुष्ठातुमधिष्ठतानां स्वकीयत्वेन तदुपादानमुपपन्नमित्यर्थः चैत्यवन्दनादिव्योविशेषार्थं धर्मविशिनष्टि वेदोक्तमिति ननु नैतावता जगदशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते प्रवृत्तिमार्गस्य पूर्वोक्तधर्मप्रतिनियतत्वेपि निवृत्तिमार्गस्य तेन व्यवस्थापनायोग्यत्वात्तत्राह ततो न्याञ्चेति निवृत्तिरूपस्य धर्मस्य शमदंसाद्यात्मनो गमकमाह ज्ञानेति विवेकवैराग्यातिशयेन साद्यतिश्रयोगस्य ते ततो विवेकादितस्य गमकमित्यर्थः ।

धर्मवज्जुविदां विवाटदर्शनाज्जगतः स्थितिकारणीभूतधर्मान्तरमपि सृष्टव्यमस्ती

भाषा अनुवाद

सो वैदिककहे वैदिकविहितधर्मदो प्रकारकाहै पहला जगतको स्थितिकरनेवाला जिसको प्रवृत्तिलक्षण कहते हैं दूसरा मुक्तिका देनहार निवृत्तिलक्षण है जिसको ब्राह्मण आदि चारो वर्ण और आश्रमी चारो अपने कल्याणके अर्थ अनुष्ठान अर्थात् धारण करते हैं ।

जगतमें लोगोंकी कामनावशते विवेकज्ञानके नाशक अधर्मकी दृष्टि भई तो जगतकी स्थितिकहे पालनकी इच्छा करिकेवही आदिकर्तानारायणां ब्रह्मण और ब्राह्मणके आधीनवेदविहितधर्मकी रक्षाके निमित्त देवकीके गर्भमें वसुदेवजीसे अंशरूपप्रगटभये ।

शाङ्करभाष्यमुपक्रमणिका ।

सचभगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलवीर्यतेजोभिः सदासम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकावैष्णवीं
स्वामीयामूलप्रकृतिं वशीकृत्या जोऽव्ययोभूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोपि स
न्स्वमायया देहवानिवजात इव लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावोपि भूतानु

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

त्याशंकाह द्विविधोऽहीति अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गव्यावृत्तये प्रकृतं धर्मं लक्षयति प्राणिना
मिति प्रवृत्तिलक्षणो धर्मोऽभ्युद्यार्थिनां साक्षाद्भ्युद्यहेतुः निःश्रेयसार्थिनाम्परम्पर
यानिःश्रेयसहेतुर्निवृत्तिलक्षणस्तु धर्मः साक्षादेव निःश्रेयसहेतुरिति विभागः ज्ञानस्यै
व निःश्रेयसहेतुत्वेऽपि समाप्तीनां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च
साक्षादित्युक्तं यद्येवं धर्मो लक्ष्यते तर्हि वर्णित्वमायमित्वञ्चोपेक्ष्य सर्वैरेव पुरुषार्था
र्थिभिर्द्वावपि धर्मायथायोग्यमनुष्ठेयावित्यनुष्ठापनव्यवसायिद्विरित्याशंकाह ब्राह्मणा
द्वैरिति अर्थित्वाविशेषेऽपि श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनयानुष्ठानात्नियमसिद्धिरित्यर्थः
नित्यनैमित्तिकेषु जावज्जीवमनुष्ठानङ्गस्येपु करणाशेरागाधीना प्रवृत्तिरितिकर्तव्य
ताशेवैवीतिरिभागेऽपि कदाचिदेवानुष्ठानमिति विभागमभिधेत्वाह दोषेणेति अथ
यद्योक्तधर्मवगादेव जगतो विवक्षितस्थितिः सिद्धे भगवतो नारायणस्यादिकर्तुरनेकानर्थ
कल्पितगरीरपरिग्रहासन्नत्वादन्यस्यैव कस्यचिदनाप्तस्यैव पश्यद्दृग्ग्यवतो विग्रहप
रिग्रहद्वारेण गीताशास्त्रप्रणयनमिति कुतोऽस्याप्तप्रणीतत्वं तत्राह अनुष्ठापणमिति
अथवा यद्योक्तशङ्कायान्दीर्घशोत्वारथोत्तरं महताकालेन कृतव्येतात्येहापरावसाने
माधकानां कामक्रोधादिपूर्वकाद्विवेकाद्धर्मवाञ्छत्याहर्माभिभवाद्धर्माभिष्टे च
जगतो मर्यादाभेदे तदोयां मर्यादासात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छन् प्रकृतो भगवानेत
दर्थेन चातुर्वर्ण्योत्तरं लक्षणार्थं लीला मयं मायाशक्तिप्रयुक्तं स्वेच्छाविग्रहं जग्राहेत्यर्थः
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तैः वसुदेवात् जीजनत् इति स्मृतिमनुसृत्य पदद्वयमनूद्य व्याचष्टे
भौमस्येति अशेनेति स्वेच्छानिर्मितेन मायाभयेन स्वरूपेणेत्यर्थः किलेत्यस्मिन्नर्थे पौरा
णिकी प्रसिद्धिरी नूद्यते नहि भगवतोऽतिरिक्तस्येदं जन्मेति युज्यते वज्जविभागमवि
रोधादिति भावः ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्मयद्रायदाहि धर्मस्येत्यादि

भाषा अनुवाद

सोई भगवान् सदा ज्ञान ऐश्वर्यशक्तिवलवीर्यतेजसे सम्पन्न कहेयुक्त अपनी वैष्णवी त्रि
गुण मयी मायाको अपने वश करके और आपसुक्त रूपमा याके द्वारा देहधारी उत्पन्न भ
ये ऐसे देहपडेये कि अपने किसी प्रयोजनके विना भी लोगोंपर अनुग्रह प्रकर शकिके ।

शाङ्करभाष्यं उपक्रमणिका

जिष्टक्षयावैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गुणाधि-
कैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयंगमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेद-
व्यासः सर्वज्ञो भगवान्गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दर्शनात् किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थमिति तत्राह ब्राह्मणत्वस्य हीति तथापि व-
र्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्याह तदधीनत्वादिति
ब्राह्मणं हि पुरोधाय च तदादिप्रतिष्ठां प्रतिपद्यते याजनाध्यापनयोस्तद्धर्मत्वात्तद्वारा
च वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनादतो ब्राह्मण्ये रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमत्त्वे सत्यस्मादादिभिरविशेषादनीश्व-
रत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानादिकृतं विशेषमाह सचेति ज्ञानं ज्ञप्तिरर्थपरिच्छि-
न्तिरैश्वर्यमोश्वरत्वं स्वातन्त्र्यशक्तिस्तदर्थनिर्वर्तनसामर्थ्यबलं सहायसम्पत्तिः वीर्यं
पराक्रमवत्त्वं ते जस्तु प्रागल्भ्यमष्टष्यत्वं एते च षड्गुणाः सर्वविषयाः सर्वदा भगवति व-
र्तन्ते तथा च तस्य शरीरादिमत्त्वेपि नस्मादादिसाम्यमित्यर्थः अथैवमपि कथमीश्वरस्या-
नादिनिधनस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीतं जन्मादिसंभवति नहि मृता-
नामीशितास्वतन्त्रः स्वात्मनोऽनर्थं स्वयमेव सम्पादयितुमर्हति न चास्य देहादिग्रहे कि-
मपि फलमुपलभ्यते तत्राह त्रिगुणात्मिका मिति सिद्धं चित्तदेहादिगतवैरूप्यसि-
द्धार्थमिदं विशेषणं तस्याव्यापकत्वं वक्तुं वैष्णवो मित्युक्तम् ईश्वरपारवश्यन्तस्यादर्श-
यतिस्वामिति तस्याश्च प्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव न तु वस्तुत्वमित्याह सायामिति
तस्याः नानाविधकार्याकारेण परिणामित्वं सूचयति मूलप्रकृतिमिति ईश्वरस्य प्रकृ-
त्यधीनत्वं वारयति वशीकृत्विति नित्यत्वं कार्याकारविरहितत्वं शुद्धत्वमकारणत्वं बुद्ध-
त्वमजडत्वं सुकृत्वम् अविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यराहित्यं न च नित्यत्वादयः संसारो-
वस्थायामसन्तो मोक्षावस्थायां संभवन्तीति युक्तमित्याह स्वभावइति देहग्रहे प्रा-
धान्यं मायायादर्शयितुं पुनः स्वभाययेत्युक्तं सवा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिस

भाषा अनुवाद

जिसमे ईसधर्मको सबलोग जानिकरि ग्रहणकरें क्योकि वडोंके आचरन किये धर्मको
सबलोग ग्रहण करेंगे यह विचारि श्रीकृष्णजीने संग्रामके बीच शोकसागरमे निमग्न
अर्जुनसे वेदोक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिदोनो प्रकारके धर्म उपदेश किये था सोई भगवतका क-
हा उपदेश सातसै श्लोकमे सर्वज्ञ भगवानवेदव्यास यह गीतानिबंध किये अर्थात् वनाया

शाङ्करभाष्यं उपक्रमणिका

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्बिज्ञेयार्थतदर्थविष्करणायानेकै
र्विद्वत्पदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपल
भ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्द्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

आनन्दगिरिरत्नतटीका ।

स्पष्टमान इति श्रुतिमाश्रित्याह देहवानिति इवकागम्यदेहादेरवस्तुत्वेन कल्पि
तत्वं द्योत्यते धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्याभ्युदयनिश्चयसत्त्वरत्वापादनं लोका
नुग्रहः यद्यपि कूटस्थः स्वतन्त्रो नित्यत्वादिलक्षणश्चाह मोक्षरः स्वतो दृश्यते तथापि
यथोक्तमायाशक्त्या देहादिगृहीत्वा प्राणिनामनुग्रहमादधानो न स्वभावविपर्ययंपर्य्य
तीत्यर्थः ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य नमन्दोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायादीश्वरस्याप्तकामतया क
तकृत्यस्य प्रयोजनाभावाद्नुग्राह्याणाञ्चाहैतवादे व्यतिरिक्तानामसत्त्वान्धर्मद्वयमु
पदेष्टुमुचितमिति तत्राह स्वप्रयोजनेति कल्पितभेदभाञ्जिभूतान्युपादाय तदनुग्र
हेच्छया चैत्यवन्दनादिविलक्षणं धर्मद्वयमर्जुननिमित्तीकृत्याप्तकामोऽपि भगवानुपदि
ष्टवानित्यर्थः अर्जुनस्योपदेशापेक्षास्तीति दर्शयितुं विशिनष्टिशोकेति ननु भूतानुग्रहे
कर्त्तव्ये किमित्यर्जुनाय धर्मद्वयं भगवतोपदिश्यते तत्राह गुणाधिकैरिति प्रचयंगमि
ष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनाय उपदिदेशेति सत्त्वन्धः अथ तथापि सुगतोपदिष्टधर्म
वदयमपि भगवदुपदिष्टो धर्मोऽपि प्रामाणिकोपादेयतामुपगच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्त
त्वान्नास्य तत्तत्त्वमित्युक्तमित्यभिप्रेत्य शिष्टपरिगृहीतत्वाच्च मैवमित्याह तं धर्ममिति
अधर्मे धर्मवृद्धिर्वेदव्यासस्य जातेत्याशङ्क्याह सर्वज्ञ इति क्षण्यैवायनं विद्विव्यासं ना
रायणं प्रभुमिति स्मृतेः सज्जनोपकारकमभगवदवतारत्वाच्च व्यासस्य नान्यथा बुद्धिरि
त्याह भगवानिति गीताशास्त्रस्याप्तप्रणीतत्वमपाकृत्य व्याख्येयत्वमुपपादितमुपसं
रति तदिदमिति पौरुषेयस्ववचसो मूजप्रमाणाभावेनाप्रामाण्यमिति मत्वा विशिन
ष्टिसमस्तेति शास्त्राक्षरैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसम्भवे किमिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह
दुर्बिज्ञेयार्थमिति पदच्छेदः पदार्थाक्तिर्विग्रहीवाक्ययोजनाश्चाक्षेपस्य समाधानव्या

भाषा अनुवाद

सकलवेदोंके अर्थका सार संग्रह स्वरूप इस गीता का तात्पर्यार्थ लोगोंको अति दुर्गम
कहे जानवे योगनहीं है इसोसे वज्रतोंने यद्यपि इस गीता का अर्थ प्रकाश किया तो भी
साधारण लोग उसका उलटा सुलटा भाव अर्थ ग्रहण कर लेते हैं यह जानिये यावत बु
ठीकठीक अर्थ निर्धारण करनेके लिये हम संक्षेपसे विवरण करनेसे प्रवृत्त भवे है ॥

शाङ्करभाष्यं उपक्रमणिका

तस्यास्यगीताशास्त्रस्यसंक्षेपतःप्रयोजनंपरंनिःश्रेयसंसंज्ञेतुक्तस्यसंसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणं तच्च सर्वकर्मसन्नासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपपादुर्ध्वीद्भवतितर्धममेवगीतार्थधर्ममुद्दिश्यभगवतैवोक्तं सहिधर्मसुपर्याप्तोत्तरक्षणः पदवेदनंदत्यनु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ख्यानंपञ्चलक्षणमित्यादिक्रमेणास्यशास्त्रस्यपूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात्किमर्थमिदमारभ्यते गतार्थत्वात्तत्राह तदर्थेति गीताशास्त्रार्थस्यप्रकटीकरणार्थंपदविभागस्तदर्थोक्तिःसमासद्वारावाक्यार्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितोन्यायश्चाक्षेपसमाधानलक्षणोऽष्टिका रैर्दर्शितस्तत्रापितथाविधमेव शास्त्रंशास्त्रपरिचयशून्यैःसमुच्चयासमुच्चयवाटिभिर्विरुद्धार्थत्वेन अनेकार्थत्वेनचगृहीतमालक्ष्यतद्बुद्धिमनुरोडुमिदमारब्धमित्यर्थः येषांप्राचीनेव्याख्यानेबुद्धिरप्रविष्टातेषांसम्प्रतितने एतस्मिन्नसौप्रवेक्ष्यतीति कुतो नियमस्तत्राह विवेकतइति पूर्वव्याख्यानेतत्तदर्थनिर्द्धारणार्थोपन्यासःसङ्कोर्णवद्वातीतिनतत्रकोषाञ्चिन्मनीपासमुन्मिषति प्रकृतेत्वसम्प्रकीर्णतयातत्पदार्थनिर्णयोपयोगिन्यायोविप्रियते नेतावमन्दमध्यमयोरपिवुद्धिरवतरतीत्यर्थः किञ्चानपेक्षिताधिकग्रन्थसङ्गावान्तप्राचीनेव्याख्यानेश्रोतृणांप्रवृत्तिरत्नत्वपेक्षितातपग्रन्थेविवरणे प्रायशःसर्वेषांप्रवृत्तिःस्यादितिमत्वाह संक्षेपतइति ।

ननुअनाप्तप्रणीतत्वाद्यभावेपिनेदंशास्त्रव्याख्येयंविषयाद्यनुबन्धस्यानभिहितत्वेनशास्त्रत्वाभावादित्याशङ्क्यसर्वव्यापारणांप्रयोजनार्थत्वादादौप्रयोजनमाह तस्येतिप्रसाधितप्रामाण्यस्यव्याख्ययत्वेनमनसिसन्निहितस्यगीताशास्त्रस्यसंक्षेपतःसंग्रहसम्पिण्डितत्वमेकवाक्यत्वंतेनेदंपरमंफलंयन्निश्चितंश्रेयोनिःश्रेयसंकैवल्यंअवान्तरफलन्तुतत्रतत्रान्तरवाक्यभेदेनमनोनिग्रहादिविवक्ष्यतेनिःश्रेयसञ्चद्विविधंनिरतिशयसुखाविर्भावोनिःशेषानर्थोच्छित्तश्चतत्राद्यमुदाहरतिपरमिति द्वितीयं दर्शयतिसहेतुकस्येति संसारोपरमस्यात्यन्तिकत्वंप्रतियोगिनःसंसारस्यपुनरुत्पत्त्ययोग्यत्वंतच्चसाप्रमूर्च्छादिव्यवच्छेदार्थविशेषणंतदेवसाधयितुंसहेतुकस्येत्युक्तं उक्तंफलंसमुच्चितादेकाकिनोवाकर्षणः स्यादितितस्यैवशास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमभिधित्समानःसमाधत्तेतच्चेति आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेनकर्मनिष्ठावोच्यतेप्राधान्येन

भाषा अनुवाद

दुखरूपईसंसंसारसेउपरतिरूपजोनिर्वाणकहेसुक्तिसोईगीताशास्त्रकाप्रयो
नहै परन्तुसर्वकर्मपरित्यागमूलकज्ञाननिष्ठारूपनिवृत्तिधर्मकेअनुष्ठानकरनेसे
वहप्रयोजनसिद्धहोताहैअनुगीताआदिग्रन्थोंमें भगवानआपयहीसकलअभिप्राय

शाङ्करभाष्यमुपक्रमणिका ।

तासुकिञ्चान्यदपितत्रैवोक्तं नैवधर्मीनचाधर्मीनचैवहिशुभाशुभी यःस्यादेका
सनेलीनस्तुष्णीकिञ्चिदचिन्तयन् ज्ञानंसन्नप्रासलक्षणमितिच इहापिचान्ते
उक्तमर्जुनायसर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणं व्रजेति अस्युदयार्थोपियःप्रवृत्ति
लक्षणोधर्मोपर्यायमांशोद्दिश्यविहितःसचदेवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपिसन्द्देश्वरार्प
णबुद्धानुष्ठीयमानसत्त्वशुद्धयेभवतिफलाभिसन्धिवर्जिनः शुद्धसत्त्वस्यचज्ञाननिष्ठा
योम्यताप्राप्तिद्वारेणज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनचनिःश्रेयसहेतुत्वमपिप्रतिपद्यते तथाचेम

आनन्दगिरिकृतटीका

त्वात्मज्ञाननिष्ठैवात्रप्रतिपाद्यतेइत्यर्थः ननुशेषिणीनिष्ठाकृतोभवतिसन्नप्रासा
त्कर्म्मनिष्ठायाःशेषत्वात्तत्राह सर्वैति सन्नप्रासद्वारेणासकदनुष्ठितश्रवणादेः
शेषिणीनिष्ठासिद्धप्रतिशेषत्वञ्चकर्म्मणस्तत्रपरस्परायत्वमित्यर्थः ननुयज्ञदानतपः
कर्म्मनत्याज्यंकार्यमेवतदितिवाक्यशेषात्समुच्चितमात्मज्ञानमत्रप्रतिपाद्यतेनेत्याह
येति सर्वकर्म्मसन्नप्रासपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठाख्यपंधर्म्मनिःश्रेयससाधनंप्रयोजनंप्रा
गुक्तंपरामृशतिइममेवेति वक्तृभेदादभिप्रायभेदाद्यङ्गांवारयतिभगवतैवेति उ
क्तमनुगीतास्वितिसम्बन्धःब्राह्मणःपदपूर्वोक्तानिःश्रेयसंतस्त्ववेदनंलाभस्तत्रविशि
ष्टोज्ञाननिष्ठाख्योधर्म्मःसमर्थोभवतीत्यर्थः यज्ञदानादिवाक्यस्यतुतन्वाख्यानाव
सरेतात्यर्थवक्ष्यते कर्म्मत्यागस्यभगवतोभिप्रेतत्वेवाक्यान्तरमनुगीतागतमेयोदाह
रतितत्रवेति धर्माधर्मापूर्वसंसर्गित्वेहेतुमाहनेवेति क्रियाद्वयसम्बन्धाभावान्त
न्निर्दत्तप्रापूर्वाभ्याससम्बन्धेप्राप्तमर्थमाह यःस्यादिति वागादिवाच्यकरणव्यापार
विरहितत्वंतूष्णीमित्युच्यतेकिञ्चिदचिन्तयन्तित्यन्तःकरणव्यापाराभावोभिप्रेतः
द्विविधकरणव्यापारविरहितःसन्प्रागुक्तोयोधिकारीकेवलमेकस्मिन्नद्वितीयेब्रह्म
ण्यासनमवस्थानंतत्रलीनस्तस्मिन्नेवसमाप्तिभागीस्यात्तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्य
सर्वकर्म्मत्यागहेतुकंज्ञानंमुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः नकेवलमनुगीतास्वेवयोक्तंज्ञानमु

भाषा अनुवाद

प्रमाणरूपप्रगटदेखायाहै औरजोवर्णआश्रमकेविषयमेजगतकास्थितिसाधनकहे
सहायककर्म्मनिष्ठाख्यप्रवृत्तिलक्षणधर्मइसमेकहीकहीकहाहै वहयद्यपिदेवादि
लोकप्राप्तिकाहेतुहै परंतुभीईश्वरार्पणबुद्धिसेकियाज्जआचित्तबुद्धिकेसाथज्ञान
निष्ठाकीयोम्यताकेद्वारानिर्वाणमुक्तिकासाधनहोताहै यहवातइसीग्रन्थमेपीछूसे
कहीजायगी ।

शाङ्करमाध्यसुप्रक्रमणिका ।

मर्थमभिसन्धायवक्ष्यति ब्रह्मण्याधायकर्माणि यतचित्ताजितेन्द्रियाः योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा तद्बुद्धये इति. इन्द्रियप्रकारं धर्मेभिः ये यस्य प्रयोजनं परमार्थत्वञ्च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयन् विशिष्टं प्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रं यतस्तदर्थवच्चानेन समस्तपुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया अत्र च धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि ।

आनन्दगिरिकृतटीका

तं किन्तु प्रकृतेश्च शास्त्रसमाप्तप्रवसरे दर्शितमित्याह इहापीति नन्वत्र निवृत्तिलक्षणधर्मात्केकं ससन्नप्राप्तमात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते कुरु कर्मवतस्मात्त्वं इत्यादौ प्रवृत्तिलक्षणस्वाभिधर्मस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भर्मयोश्च प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राह अभ्युदयार्थोपीति ननु वर्णिभिराश्रयिभिश्चानुष्ठेयत्वेनान्यत्र विहितस्थापितस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं देवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेन मोक्षमतिपक्षत्वात् सत्यं तथापि फलाभिलाषमन्तरेणेश्वरार्पणधिया कृतस्य बुद्धिबुद्धिहेतुत्वात्तस्येह वचनमित्याह सच देवादीति फलाभिसन्धिद्वारा कृतः सन्निति शेषः प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्या चित्तबुद्धिहेतुत्वेपि मोक्षहेतुत्वेन कृतो मोक्षाधिकारे निर्देशः स्यादित्याशङ्क्याह शुद्धेति प्रतिपाद्यते प्रागुक्तो धर्म इति शेषः यदुक्तफलाभिसन्धिवर्जितमीश्वरार्पणबुद्धानुष्ठितं कर्म बुद्धिबुद्धये भवतीति तत्राक्यशेषमनुकूलयति तथा चेति ।

शास्त्रस्य प्रयोजनं ससाधनमुक्तमानूद्य विषयं दर्शयति इममिति दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाद्वयद्वारा साध्यसाधनभावः सम्बन्धो विषयेण विषयविषयित्वमिति विवक्षित्वाह विशेषत इति एवमनुबन्धव्यविशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानार्हमित्युपसंहरति विशिष्टेति सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वे फलितमाह यत इति एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परापराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्वं प्रतिपाद्यव्याख्यातुकामः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्यमाह अत्रचेति गीताशास्त्रे प्रथमाध्याये प्रथमश्लोके कथासम्बन्धप्रदर्शनपरे स्थिते सतीति यावत् ।

भाषा अनुवाद

इसी भांति निर्वाणमुक्तिकाकारणरूपदो प्रकारका धर्म श्रीवासुदेवजी परब्रह्म परमारथतत्वसोई विशेषरूपसे प्रगटकरते विशेषप्रयोजनअभिधेयश्रीसम्बन्धविशिष्टइसगीताशास्त्रके अर्थज्ञानसे सबपुरुषार्थसिद्धहोते हैं इसलिये इसका तात्पर्य कहनेको मैं यत्न करता हूँ इसविषयमें धृतराष्ट्रने कहा कि हे संजय इत्यादि ।

स्वामिद्वतटीका उपक्रमणिका

शेषाशेषमुख्याख्याचातुर्यन्वेकवक्तव्यः दधानमद्भुतं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥१॥
 श्रीमाधवं प्रणम्यो माधवं विश्वेशमादरात् तद्भक्तियन्त्रितः कुर्वे गीताव्याख्यां सुबो
 धिनीम् ॥ २ ॥ भास्यकारमतं रुच्यं कृतद्वयाख्यातुर्गिरस्तथा यथा मतिः समा लोक्य
 गीताव्याख्यां समा रभे ॥ ३ ॥ गीताव्याख्यायते यस्याः पाठमात्रादयत्नतः सेयं सुबो
 धिनीटीका सदा ध्येयामनीपिभिः ॥ ४ ॥

इह खलु सकललोकहितावतारः परमकारुणिको भगवान् देवकीनन्दनस्त
 च ज्ञानविजृम्भितशोकमोहभ्रंशितविवेकतयानिजधर्मपरित्यागपरधर्माभिसन्धि
 नमर्जुनधर्मज्ञानरहस्योपदेशसूत्रवेन तस्माच्छोकमोहसागरादुद्धारं तमेव भगव
 दुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिवृत्तं तत्र च प्रायशः श्रीकृष्णमुखा
 द्विनिःसृतानेव श्लोकानलिखत्काञ्चित् तत्सङ्गतये स्वयञ्च व्यरचयत्यथोक्तगीतामा
 हात्स्ये गीतासु गीताकर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः यास्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मा
 द्विनिःसृतेत्यादि अवतावद्दर्शनं चेत्ये इत्यादिनाविपीदन्निदमववीदित्यन्तेन ग्रन्थेन
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथानिरूप्यते ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

प्रथम अध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

तत्रैवमक्षरयोजनाधृतराष्ट्र उवाचेति धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षुर्वाच्यचक्षुरभा
द्वाह्यमर्थप्रत्यक्षयितुमनीशः सन्नभ्यासवर्त्तिनं सञ्जयमात्मनोहितोपदेष्टारंष्टच्छति
धर्मक्षेत्र इति धर्मस्थतद्द्वेक्षेत्रे संभित्द्विकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र सम
वेताः सङ्गता युयुत्सवो योद्धुकामास्ते च केचिन्मदीयाः दुर्व्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चा
प्रयेयुषिष्ठिरादयस्ते च सर्वे युद्धभूमौ सङ्गताः भूत्वा किं अकुर्वत इतवन्तः ॥ १ ॥

स्वामिद्वयटीका ।

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि भोः सञ्जय धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे धर्मक्षेत्र इति
कुरुक्षेत्रविशेषणं एषामादिपुरुषः कश्चित् कुरुनामावभूवत्स्य कुरोर्धर्मस्थाने मामका
मतपुत्राः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्तः समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत
किं इतवन्तः ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

नेत्रहीनधृतराष्ट्रयुद्धमेसन्देहकरतेभयेप्रशंसावाक्यसेधर्मक्षेत्रकुरुक्षेत्रकावि
शेषणदेकरआत्महितकारीसञ्जयसेपूछाकि हेसञ्जयधर्मक्षेत्रधर्मभूमिजोकुरुक्षेत्र
तहांमेरेपुत्रदुर्व्योधनआदिक औरपाण्डुकेपुत्रयुधिष्ठिरादिसवयुद्धकीइच्छाकरि
इकट्ठेहोक्काकरतेहैं इससेयहआयाकिधृतराष्ट्रकेपूर्वपुरुषोंमेकोईकुरुनामराजा
येजिनकायहकुरुक्षेत्रधर्मस्थानहै यहांधर्मवुद्धिहोयसंग्रामछोड़मेलकरकेराज्य
काविभागतोनकरदेयगेयहभीतरीअभिप्रायहै औररणभूमिमेसैन्यदलदेखिसश
द्विगतकौनहै क्याधीरवीरभीष्मपितामहकेसाथमेरीप्रबलसेनाकोदेखिशत्रुवोंको
भयभईयाहिंसाकीभयदोनोभानिसंग्रामसेनिवृत्तहोजायंगेयहधृतराष्ट्रपूछतेहैं ॥ १ ॥

सञ्जयउवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डुवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् २
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां आचार्यमहतीं चमूं व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमस्मदीयं प्रबलं वलं प्रति लब्धधीरपुरुषैर्भीष्मादिभिरधिष्ठितं परे पांभयमा
विरभूतं यद्वापक्षद्वयं हिंसा निमित्ताधर्मभयमासीद्येन एते युद्धादुपरमेरन्निति एवं
पुत्रपरवश्यपुत्रस्त्रेहाभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रसे सञ्जयस्य प्रतिवचनं दृष्ट्वेत्यादि
पाण्डवानां भयप्रसङ्गो नास्तीत्येतत्तु शब्देन द्योत्यते प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राज्ञो भयं प्रभृतं
प्रादुर्भव पाण्डवानां पाण्डुसुतानां युधिष्ठिरादीनामनीकसैन्यं धृष्टद्युम्नादिभिरति
धृष्टैर्वृद्धाधिष्ठितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीत्यस्तहृदयो दुर्योधनो राजा तदा तस्यां संग्रामो
द्योगावस्थायामाचार्यं द्रोणनामानमात्मः शिञ्जितारं रञ्जितारञ्च स्थापयन्नुपसंगम्य
तदीयं समीपं विनयेन प्राप्य भयोद्विग्नहृदयत्वेपि तेजस्वित्वादेव वचनमर्थसहितं
वाक्यमुक्तवानित्यर्थः ॥२॥ तदेव वचनमुदाहरति पश्येति एतां मस्मदभ्यासे महापुरुषा
नपि भवत्यसुखानपरिगण्य भयलेशशून्यामवस्थितां च मूमिमांसेनां पाण्डुपुत्रैर्युधि
ष्ठिरादिभिरानीतां महतीमनेकाक्षौहिणीसहितामज्ञोभ्यां पश्येताचार्यं दुर्योधनो
नियुक्तनियोगद्वारा च तस्मिन् प्ररैषामवज्ञां विज्ञापयन् क्रोधातिरेकमुत्पादयितुमुत्स

स्वामिकृतटीका

सञ्जयउवाच दृष्ट्वेत्यादि पाण्डवानामनीकसैन्यं व्यूढं व्यूहचनयाधिष्ठितं दृष्ट्वा
द्रोणाचार्यसमीपंगत्वा राजा दुर्योधनो वक्ष्यमाणं वचनमुवाच ॥२॥ तदेव वचनमाह
पश्येतामित्यादि नवभिः श्लोकैः पश्येत्यादि हे आचार्य पाण्डवानां महतीं विततां च मु
सेनां पश्यतव शिष्येण द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढां व्यूहचनयाधिष्ठिताम् ॥३॥

माया अनुवाद ।

तव सञ्जयनेकहाकिहे राजा पाण्डुपुत्रयुधिष्ठिरादिकासैन्यदलव्यूहाकाररचना
रचितयुद्धकेलियेतयारखड़ादेखिराजा दुर्योधनद्रोणाचार्यके निकट जायकरवक्ष्य
मानयहवातकही इससे यह जनाया कि भय और शङ्का गुमारे ही पुत्रको भई है ॥२॥

सोई दुर्योधनकी कही सबवाते सञ्जयधृतराष्ट्रके प्रति नवश्लोकसे कहते हैं कि हे
आचार्य देखिये तो यह युधिष्ठिरका सैन्यदल जिसको आपका शिष्य द्रुपदका पुत्र बुद्धिनि
धान धृष्टद्युम्न ने रचा है सो महात्मा आपके सामने बडे विस्तारमे युद्ध करनेको तयारनि
डरखड़ा है ॥३॥

अवश्रुत्वासाभीमार्जुनसमायुधि युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ४
धृष्टकेतुश्चेकितानःकाशीराजश्चवीर्यवान् पुरुजित्कुन्तिभोजश्चसैव्यश्चनरपुङ्गवः ५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हते परकीयसेनायावैशिष्ट्याभिधानद्वारापरापरपक्षेपि त्वदीयमेववलमिति
सूचयन्नाचार्यस्यतन्निरसनंसुकरमिति मन्वानःसन्नाह व्यूढामिति राज्ञोद्दृष्टस्य
पुत्रस्तवशिष्योधृष्टद्युम्नो लोकेख्यातिसुपगतः स्वयञ्चशस्त्रास्त्रविद्यासम्पन्नोमहाम
हिमःतेनव्यूहमापाद्याधिष्ठितामिमाञ्चमूर्च्छिमितिप्रतिपद्यसेकिमितिवाच्यस्यसी
त्यर्थः ॥३॥

अन्येपिप्रतिपक्षेपराक्रमभाजोवहवःसन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वंपरपक्षस्यविवक्षय
न्नाह अत्रेति तस्यांहिप्रतिपक्षभूतायांसेनायांशूराःस्वयमभीरवःशस्त्रास्त्रकुशलाः
भोमार्जुनाभ्यांसर्वसम्प्रतिपन्नवीर्याभ्यांतुल्याःयुद्धमूमावुपलभन्ते तेषांयुद्धशौखीरं
विशदीकर्तुं विशिनष्टिमहेष्वासाइतिइषुरस्यतेऽस्मिन्नितिद्व्युत्पत्तप्राधनुस्तदुच्यतेत
च्चमहदत्यैरप्रधृष्यंतद्विद्यतेयेषांतेराजानस्तथाविवक्षन्ते यानेवपरसेनामध्यमध्या
सीनान्परपक्षानुरागिणोराज्ञोविज्ञापयति युयुधानइत्यादिनासौमद्रोद्रौपदेया
श्चेत्यन्तेन ॥४॥ किञ्चधृष्टकेतुरिति स्पष्टम् ॥५॥

स्वामिकृतटीका

अत्रेत्यादि अत्रास्यांचम्बाइपवोवाणाअस्यन्तेक्षिप्यन्तेएभिरितिइष्वासाधनूंषि
महान्तइष्वासायेयांतेमहेष्वासाःभीमार्जुनौ तावदत्रातिप्रसिद्धौयोद्धारौताभ्यांस
माःशूराःसन्ति तानेवनाभिसर्निर्दिशतियुयुधानइतियुयुधानःसात्यकिः ॥४॥

किञ्चधृष्टकेतुरितिचेकितानोनामएकोराजानरपुङ्गवःनरश्रेष्ठःसैव्यः ॥५॥

भाषा अनुवाद ।

औरइससेनाकेवीचयुद्धकरनेमेभीमअर्जुनकेसमानधनुषधारीमहाबलीऔर
औरकितनेयोद्धाहैं तिनकेनामदुर्योधनद्रोणाचार्यसेकहतेहैं कियुयुधानजोसा
त्यकीऔरराजाविराटमहारथीद्रुपदराजा ॥४॥ और्धृष्टकेतुचेकितानराजाऔ
वलवानकाशीराजऔर्पुरुजितराजाकुन्तिभोजऔसैव्ययेसवराजानरश्रेष्ठऔवल
वान्हैं ॥५॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् सौभद्रोऽद्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ६
अस्माकन्तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तमनायकामसैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ७

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाक्त्वाद्नुपेक्ष्यत्वं पुनर्विवक्षति सर्व एवेति ॥ ६ ॥
यद्येवं परकीयं बलमतिप्रभूतं प्रतीत्यातिभीतवदभिद्रुधासिहन्तसन्निरेवपरै
रिष्यतामलं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्यब्रवीति अस्माकमिति तु शब्देनां
न्तरत्यन्तमपि स्वकीयं भवति रोद्रधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति ये खल्वस्मत्पक्षे व्यव
स्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षं नुपस्तान्मयोद्यमानान्निबोधनिश्चयेन महचनाद्वंधारयेत्य
र्थः यद्यपि त्वमेव नैवर्णिकेपुत्रैर्विद्युदह्वेषु प्रधानत्वात्प्रतिपत्तुं प्रभवसितथापि मदीयसै
न्यस्य ये सुख्यास्तानहंते तुभ्यं संज्ञार्थमसंख्येषुतेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वापरिशि
ष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं करोमि न त्वज्जातं किञ्चित्तव ज्ञापयामीति मत्वाह द्विजोत्त
मेति ॥ ७ ॥

स्वामिद्वतटीका ।

युधामन्युरिति विक्रान्तो युधामन्युर्नामैकः सौभद्रोऽभिमन्युः द्रौपदेया द्रौपद्यां प
ञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः पुत्राः प्रतिविन्दादयः पञ्च महारथादीनां लक्षणं एकोद
शसहस्राण्योधयेद्यस्तु धन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्यो
धयेद्यत्तु संप्रोक्तोतिरथस्तुमः रथीचैकेन यो यो द्वातन्त्रनोर्द्धरथस्तमः ॥ ६ ॥ अस्माक
मिति निबोधवृद्धस्वनायकानेतारः संज्ञार्थं सग्यक्ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

पराक्रमीयुधामन्युनामराजा और बलवान उत्तमौजानाम एकराजा और
सुभद्राके पुत्र अभिमन्यु और द्रौपदीके गर्भसे युधिष्ठिरादि पांचसे उत्पन्न प्रतिविन्दादि
पांच भाई एव महारथी वीर हैं महारथी कालक्षण जो अस्त्रशस्त्रमे निपुण होदशह
जारधनुर्धारी योद्धोंके साथ अकेला युद्ध करके उसीको महारथी कहते हैं और अ
संख्य योद्धोंके साथ युद्ध करनेमें जो समर्थ उसे अतिरथी शस्त्रमे कहते हैं और एक योद्धाके
साथ यो युद्ध करे सो रथी है उससे भी कम अर्द्धरथी कहायै है ॥ ६ ॥ जो प्रबल शत्रुसे ना
दल देखि डरे से बोलते हो तो भेलकों न कर लो लडाई से क्या फल है और साद्रोगाचार्यने
कहे इस शब्दासे दुर्योधन कहता है कि मेरे पक्षमें जो नायक कहे सेनापति हैं वे सब
आपसे क्षिपेन ही हैं तौ भी उनके नाम आपको स्मरण करानेके लिये मै कहता हूं ॥ ७ ॥

भवान्भीष्मश्चकर्णश्चक्रपञ्चसमितिञ्जयः अश्वत्थमाविकर्णश्चसौमदत्तिर्जयद्रथः ८
अन्येचवहवःशूरामदर्शत्यक्नजीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वैर्युद्धविशारदाः ९
अपर्याप्ततदस्त्राकंवलंभीष्माभिरक्षितं पर्याप्तं त्विदमेतेषांवलंभीष्माभिरक्षितं १०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तानेवस्वसेनानिविष्टान्पुरुषधौरेयानात्मीयभयपरिहारार्थंपरिगणयतिभवा
नित्यादिना ॥८॥ द्रोणादिपरिगणनस्वपरिग्रिष्टपरिसंख्यार्थत्वंव्यावर्तयति अन्ये
चेति सर्वेपिभवन्तमारभ्यमदीयष्टतनार्याप्रविष्टाःस्वजीवितादपिमह्यंस्मृहयन्तीत्याह
मदर्शइति यत्तुतेषांशूरत्वसुक्तंतदिदानींविशदयति नानेतिनानाविधान्यनेकप्रका
राणिशस्त्राख्यायुधानिप्रहरणानिप्रहरणसाधनानियेषांतेतथा वज्रविधायुधसम्प
त्तावपितत्प्रयोगेनैपुण्याभावेतद्वैफल्यमितिचेन्नेत्याह सर्वइति ॥९॥

स्वामिकृतटीका ।

तानेवाह भवानितिद्वाभ्यांभवान्द्रोणाचार्यसमितिंसंग्रामंजयतीतितथासौमद
त्तिःसौमदत्तस्यपुत्रोभूरिश्रवाः ॥८॥ मदर्शेतत्प्रयोजनार्थंजीवितंत्यक्नुमथवसिताद्
त्यर्थःनानाअनेकानिशस्त्राणिप्रहरणसाधनानियेषांतेयुद्धेविशारदानिपुणाः ॥९॥

भाषा अनुवाद ।

सौर्द्धयेदोश्लोकसेकहतेहैं किसंग्रामविजयोआपऔभीष्मपितामहकर्णकृपा
चार्यअश्वत्थामाविकर्णऔसौमदत्तकापुत्रभूरिश्रवाऔजयद्रथयेसववीरअपनीओ
रहै ॥८॥ अबकहतेहैं किऔरऔरभीधीरवीरशूरजोमेरेअर्थप्राणपरित्याग
करनेकोनिश्चयकरिराखेहैं औरनानाप्रकारकेअस्त्रशस्त्रवलानेवालेयुद्धविद्यासे
विशारदकहेअतिनिपुणवेसबलोगभीइधरहैं ॥९॥ इसकेअनन्तरदुर्योधननेजो
कहासौर्द्धृतराष्ट्रसेसज्जयकहतेहैं किअैसेअैसेशूरवीरोंसेभरीपूरीऔरभीष्मपि
तामहसेरक्षितभीहमारीसेनाअपर्याप्तकहेपाण्डवकीसेनाकेसाथयुद्धकरनेमेअस
मर्थसीजानीजातीहै औरविपक्षपाण्डवोंकाअपूर्णदलआलसीभीमसेनसेरक्षितप
र्याप्तअर्थात्समरमेसमर्थसादेखपडैहै दूसराअर्थदुर्योधनअपनेहृदयकोनिडरता
प्रकाशकनतेज्जयेद्रोणाचार्यसेकहतेहैं किहमाराग्यारहअज्ञौहिणीसैन्यदलम
हात्माबुद्धिमानपितामहजिसकोहरतरहसेरक्षाकरतेहैं निसन्देहशत्रुओंकापरा
भवकरनेकोसमर्थहै औरइनविचारोंकीएकतोसातअज्ञौहिणीमात्रथोड़ीसेना
दूसरेचपलबुद्धिमहागवांरभीमसेनसेपरिपालितहोकहोहमारासामनाक्याकरे
गीपराभवकरनातोवड़ीदूरहै ॥१०॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

राजापुनरपि स्वकीयभयाभावे हेत्वन्तरमाचार्यप्रत्यावेदयति अपर्याप्तमिति अस्माकं खल्विदमेकादशसंख्याकाञ्चौहिणीपरिगणितमपरिमितं वलं भीष्मेण च प्रथितमहामहिम्नासूक्ष्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं परेषां पुनस्तदल्पसप्तसङ्ख्यकाञ्चौहिणीपरिमितं वलं भीष्मेण च चपलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तमस्माकमिभिवितुमसमर्थमित्यर्थः अथवा तदिदमस्माकं वलं भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमष्टमक्षयमेतेषां पाण्डवानां वलं भीष्मेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं सोढुं शक्यमित्यर्थः अथवा तत्पाण्डवानां वलमपर्याप्तं नालमस्माकमस्माक्यं भीष्माभिरक्षितं भीष्माभिरक्षितोऽस्मै परवलनिवृत्तार्थमिति तदेव तद्योच्यते इदं पुनरस्मादीयं वलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीष्माभिरक्षितं भीमो दुर्बलहृदयो यस्मादस्मै परवलनिवृत्तार्थमभिरक्षितः तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वकीयवलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन वलिष्ठत्वमुक्त्वा भीष्मशेषत्वेन तदनुगुणत्वं द्रोणादीनां प्रार्थयते अयनेष्विति कर्तव्यविशेषोद्योती च शब्दः समरसमारम्भसमये योद्धानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्भिर्भागेनावस्थितिस्थानानि नियम्यन्ते नान्यत्रायनान्युच्यन्ते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति तेषु सर्वेषु प्रकृष्टं प्रविभागमप्रत्याख्याय भवानश्वत्यामाकर्ण्येत्येवमादयो भवन्तः सर्वे वस्थिताः सन्तो भीष्म

स्वामिद्वतटीका ।

ततः किमत आह अपर्याप्तमित्यादि तत्तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमपि अस्माकं वलं सैन्यं अपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति इदन्वेतेषां पाण्डवानां वलं भीष्माभिरक्षितं सैन्यं पर्याप्तं समर्थं भाति ॥ १० ॥ तस्माद्भवद्भिरेवं वर्तितव्यमित्याह अयनेष्विति अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्त्वांस्वारणभूमिं अपरित्व ज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभिरक्षन्तु यथान्यैर्युद्धमानः पृष्ठतः कौञ्चिन्नहन्येत्तथारक्षन्तु भीष्मवलेनास्माकं जीवनमिति भावः ॥ ११ ॥

भाषाअनुवाद ।

इससे अब तुम सब लोगोंको यही करना उचित है कि शत्रुके सैन्यदलके भीतर प्रवेश करनेको क्रमसे अलग अलग हो अपनी अपनी रनभूमि पर खड़े होकर भीष्मजीकी सब रक्षा करो। जिसमें और कोई शत्रुकी ओर काये धापी छूसे इनको न मारनेसकै इसकी अभिप्राय यह है कि भीष्मजीकेवलसे हमारा जीवन है तो उनकी रक्षा करनी अवश्य है

तस्यसञ्जनयन् हर्षं कुरुद्वहः पितामहः सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्नीप्रतापवान् १२
ततः शङ्खाच्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यन्तसशब्दस्तुमुलोऽभवत् १३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मेवसेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु तस्य हिरक्षणे सर्वमस्मदीयं बलं रक्षितं स्यात्परवल्नि
वृत्तार्थत्वेन तस्यास्माभीरक्षितत्वादित्यर्थः ११ तमेवमाचार्यं प्रति सस्वादं कुर्वन्तं भया
विष्टं राजानं दृष्ट्वा तदभ्यासवर्ती पितामहस्तद्वृद्धानुरोधार्थं इत्यं कृतवानित्याह तस्ये
ति राज्ञो दुर्व्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं परपरिभवद्वारा स्वकीयविजयद्वार
कंसस्य गुत्यादयन् भयं तदीयमप्रिनीषु रञ्जैः सिंहनादं कृत्वा शङ्खमापरितवान् किमि
ति दुर्व्योधनस्य हर्षं गुत्यादयितुं पितामहो यतते कुरुद्वहत्वात् तस्य कुरुराजत्वात् पिताम
हत्वाच्चास्य दुर्व्योधनभयापनयनार्था प्रवृत्तिरक्षिता तदुपजीवितया तद्वशत्वाच्च तस्य सिं
हनादेशङ्खशब्दे च परेषां हृदयव्यथां सम्भाव्यते दूरादेवारिनिवहं प्रति भयजननल
क्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ राजाभिप्रायं प्रतीत्य भीष्मप्रवृत्तान्तरं तत्पक्षैस्सैरा
जभिः शङ्खाद्योवाद्यविशेषां कृत्वा शब्दवन्तः सस्वादिताः सच शङ्खादिप्रयुक्तशब्दस्तु
मुलो बलं भयं परेषां परिद्योनयन्नासीदित्याह तत इति ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं बलमानयुक्तराजवाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवान् तदाह तस्येत्यादि तस्य
राज्ञो हर्षं कुर्वन् पितामहो भीष्म उच्चैर्महान्तां सिंहनादं कृत्वा शङ्खं दध्नीं वादितवा १२
तदेवं सेनापते भीष्मस्य युद्धोत्सवमालोक्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह तत इत्या
दिनापणवामर्हनाञ्चानकागोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसा तत्क्षणादेवाभ्यहन्यन्त वा
दिताः सशब्दः शङ्खादिशब्दस्तुमुलो महानभूत् ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

तवतो असीराजा दुर्व्योधनकीसनमानकीवातैः सुनिभीष्मजीने जो किया सो कह
ते हैं कि दुर्व्योधनके सन्तुष्ट होनेके कारण कुरुवंशके दृष्ट पितामह उल्लेखके आगे बढ़ि
सिंहनाद करि शङ्ख व डधुकार शब्द सेवजाया ॥ १२ ॥ भीष्मपितामहकी युद्धमे असी
उत्साह देखि सकल सेनाके सरदार लोग जिसभांति युद्धोत्सवमे प्रवृत्त भये सो ईकहते
हैं कि तदनन्तर शङ्ख भेरी कहेतूर ही पणवजो मृदङ्ग अनक जो नगारागो मुख वाद्य वि
शेषतत्काल एकवारगीजोसभोने वजायातो वह शब्द एकवडा आश्चर्यभूत भयानक धुधु
कार भया ॥ १३ ॥

ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्वन्दनेस्थितौ माधवःपाण्डवश्चैवदिव्यौशङ्खौप्रदध्मतुः १४
 पाञ्चजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तधनञ्जयः पौरुण्डं धूम्रहाशङ्खंभीमकर्माष्टकोदरः १५
 अनन्तविजयंराजाकुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः नकुलःसहदेवश्चसुषोषमणिपुष्पकौ १६
 काश्यपपरमेष्वासःशिखण्डीचमहारथः धृष्टद्युम्नोविराटश्चासात्यकिश्चापराजितः १७

आनन्दगिरिकतटीका

एवंदुर्योधनपक्षेप्रवृत्तिमालक्ष्यपरिसरवर्त्तिनीकेशवार्जुनौश्वेतैर्हयैरतिवल्लप
 राक्रमैर्युक्तेमहत्प्रध्वरेथेव्यवस्थितावप्राहृतौशङ्खौपूरितवन्तावित्याह ततःश्वेतैर्ह
 यैरिति ॥ १४ ॥ तयोःशङ्खयोर्दिव्यत्वमेवापादयतिपाञ्चजन्यमितिकेशवार्जुनयोर्युद्धा
 भिसुखंप्रदङ्कासंहृष्टःसारखेनसमररसिकोभीमसेनोपियुद्धाभिसुखोऽभूदित्याहपौ
 ण्ड्रमिति ॥ १५ ॥ एतेपाण्डवश्रीप्रवृत्तिंप्रतीत्यपरिपालनावकाशमासाद्यरात्रोयुधि
 ष्ठिरस्थापिप्रवृत्तिंदर्शयतिअनन्तेति ज्यायसांभाट्टणामनुसरणमावश्यकमितिम
 त्वातयोर्यवीयसोर्भाबोरपिप्रवृत्तिमाहनकुलइति ॥ १६ ॥ अन्येपामपितत्पत्नीयाणां
 रात्रामैकमत्वंविज्ञापयन्धृतराष्ट्रस्यदुराशांसञ्जयोव्युदस्यतिकाश्यश्चेत्यादिना १७

खामिकतटीका

ततःपाण्डवसैन्येप्रवृत्तंयुद्धोत्सवमाहततइत्यादिपञ्चभिःस्वन्दनेरथेस्थितौसन्तौ
 कृष्णार्जुनौशङ्खौप्रकर्षणदध्मतुर्वाद्यामासतुः ॥ १४ ॥ तदेवविभागेनदर्शयन्ताह पा
 ञ्चजन्यमितिपाञ्चजन्यादीनिनामानिथ्रीकृष्णादिशङ्खानांभीमघोरंकर्म्मयस्यसः ।
 अनन्तेति नकुलःसुषोषंनामशङ्खंदध्मौसहदेवोमणिपुष्पकंनाम ॥ १६ ॥ काश्यश्चेति
 काश्यःकाशीराजःकथस्मृतःपरमःश्रेष्ठाइत्यासोधनुर्यस्यसः ॥ १७ ॥

भाषाचनुवाद ।

तिसकेवादिपाण्डवोंकीसेनामेयुद्धकीतयारीपांचश्लोकसेकहतेहैं किइधरहंस
 श्वेतैश्वेतवरनचारहयसंयुक्तसूर्यसेप्रकाशमानरथपरविराजमानथ्रीकृष्णश्रीअर्जु
 ननेभीअतिउत्तमअपनेदोनोशङ्खधुधुकारे १४ अवकिसनेकौनशङ्खवजायासोकह
 तेहैं किपाञ्चजन्यनामकथ्रीभगवानश्रीअर्जुनदेवदत्तनामशङ्खवजायाफेरंभीमक
 र्माभीमसेनभयानकमहशङ्खपौरुण्डनामवजाया ॥ १५ ॥ अनन्तविजयनामशङ्खकुन्ती
 नन्दनयुधिष्ठिरनेवजाया औरसुषोषनामशङ्खनकुल औरमणिपुष्पनामसहदेवनेव
 जाया ॥ १६ ॥ औरधनुर्धारीकाशीराजशिखण्डीऔधृष्टद्युम्नतथाविराटराजाऔर
 युद्धमेअपराजितजोसात्यकी ॥ १७ ॥

द्रुपदोद्रौपदेयाञ्चसर्वशःपृथिवीपते सौमद्रश्चमहावाङ्महान्दध्नाःपृथक्पृथक् १८
 सधोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानिव्यदारयत् नमश्चपृथिवीञ्चैवतुमुलोऽभ्यनुनादयन् १९
 अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः प्रवृत्तेशस्त्रसम्यातेषु रुद्व्यपाव हृषी
 केशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥२०॥

आनगिरिद्वतटीका ।

द्रुपदइति परमेष्वासादिविशेषलक्षणचतुष्टयंप्रत्येकंसम्बध्यते ॥१८॥ तैस्तैरा
 जभिःशङ्खानापूरयद्भिरापादितोमहान्घोषस्तुमुलोऽतिभैरवोनमश्चान्तरीर्जपृथि
 वीञ्चभूवनंलोकत्रयंसर्वमेव विशेषानुक्रमेणनादयन्नादयुक्तं कुर्वन् धार्तराष्ट्राणां दु
 र्योधनादीनां हृदयान्यन्तःकरणानिव्यदारयत् विदारितवान्युज्यते हितत्पेरितश
 ङ्खघोषश्रवणात्तैलोक्याक्रोशेतमुपशृण्वतांतेषां हृदयेषुदोधूयमानत्वंतदाहसधोष
 इति ॥१९॥ दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्राणामेवंभयप्राप्तिंप्रदर्श्यपार्थादीनांपाण्डवानां
 तद्वैपरीत्यमिदानीमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरंपलायनेप्रा
 प्तेपि धैर्यमुत्पाद्यव्यवस्थितानप्रचलितानेवपरान्प्रत्यक्षेणोपलभ्यहनुमन्तवानरवरं
 ध्वजलक्षणत्वेनादायावस्थितोऽर्जुनोभगवन्तस्माह इतिसम्बन्धः किमाहेत्यपेक्षाया
 मिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्वचनमित्याह वाक्यमिति कस्यामवस्थायामिदमुक्तवानिति

स्वामिद्वतटीका ।

द्रुपदइति हेपृथिवीपतेष्टतराष्ट्र ॥१८॥ सचशङ्खानांनादन्वदोयानांमहाभयं
 जनयामासेत्याह सधोषइत्यादि धार्तराष्ट्राणांत्वदीयानां हृदयादिविदारितवान्
 किं कुर्वन् नमश्चपृथिवीञ्चाभ्यनुनादयन् प्रतिध्वनिभिरापूरयन् १९ एतस्मिन्समये
 श्रीकृष्णमर्जुनोविज्ञापयामासेत्याह अथेत्यादिचतुर्भिःश्लोकैःअथेति अध्यानन्तरं
 महाशब्दानन्तरं व्यवस्थितान्युद्धोद्योगेऽवस्थितान्कपिध्वजोऽर्जुनः ॥२०॥

भाषा अनुवाद ।

औरद्रुपदराजःतथाद्रौपदीकेपांचपुत्रप्रतिविन्दादिऔरसुभद्राकेपुत्रमहावा
 ङ्गअभिमन्युजीहेपृथ्वीनाथधृतराष्ट्रयेसबकेसबभिन्नभिन्नशङ्खध्वनिकरनेलगे १८
 वहीउनसर्वोंकीशङ्खध्वनिनेआकाशऔपृथिवीतलमेव्याप्तहोतीहईप्रतिध्वनिरूप
 सेतुमारपुत्रऔपक्षपातियोंकेहृदयकोविदीर्णकरदिया ॥१९॥ इससमयमेअर्जु
 ननेश्रीकृष्णजीकोजोजनायसोचारश्लोकसेसञ्जयप्रगटकरतेहैं किहेमहाराज
 धृतराष्ट्रइसप्रकारशङ्खध्वनिहीनेपरभीतुमारपुत्रलोगोंकीउत्साहयुद्धमेदेखिकर
 कपिध्वजअर्जुननेधनुषचढ़ायउसकासुभगवानसेयहवातकहीसोआगेकहतेहैं २०

अर्जुन उवाच ।

सेनयोर्भयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत २१ यावदेतान्निरीक्षेहं योद्भुकामानवस्थितान्
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुदाये २२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्राह प्रष्टत्त इति शस्त्राणामिपुत्रासप्रभृतीनां सम्पातः समुदायस्तस्मिन् प्रष्टत्ते प्रयो
गाभिमुखे सतीति यावत् किं कृत्वा भगवन्तं प्रत्युक्तवानिति तदा ह धनुरिति महीपति
शब्देन राजा प्रज्ञाचक्षुः सञ्जयेन संबोध्यते ॥ २० ॥

तदेव गार्हो वधन्विनो वाक्यमनुक्रामति सेनयोरिति उभयोरपि सेनयोः सन्निहि
तयोर्मध्ये सदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन सारथ्ये सर्वेश्वरो नियुज्यते किं हि भक्तानामशक्यं
यद्भगवानपि तन्नियोगं अनुतिष्ठति युक्तं हि भगवतो भक्तपारवश्यं अच्युतेति स्वोधन
तया भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्युच्यते २१ मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तं
तदेव रथं स्थापनस्थानं निर्धारयति यावदिति एतान् प्रतिपक्षत्वेन प्रतिष्ठितान् भीष्मद्रो
णादीन् स्त्राभिः सार्द्धं योद्भुमपेक्षावतो यावद्भवा निरीक्षितुमहं क्षमः स्यातावति प्रदेशे
रथस्य स्थापनं कर्तव्यमित्यर्थः किञ्च प्रष्टत्ते युद्धप्रारम्भे व हवो राजानोऽमुष्यां युद्धमूमावु
पलभ्यन्ते तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यं न हि क्वचिदपि समगतिप्रतिहतिरस्तीत्याह कै
र्मयेति ॥ २२ ॥ प्रतियोगिनामभावे कथं तव युद्धौत्सुक्यं फलवद्भवेदिति तदा ह योत्स्यमा
नानिति ये क्वेचिदेते राजानो नानादेशे व्योऽवकुसुक्षेत्रे समवेतास्तानाहं योत्स्यमा
नान्परिशृहीतप्रहरणोपायानतितरंगं ग्रामसमुत्सुकानुपलभे तेन प्रतियोगिनां
वाङ्मल्यमित्यर्थः तेषामस्त्राभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वं कल्पयते तत्राह
धार्तराष्ट्रस्येति धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुष्योधनस्य दुर्वुद्धेः स्वरक्षणोपायमप्रतिपद्यमानस्य

स्वामिकृतटीका ।

तदेव वाक्यमाह सेनयोरित्यर्गद ॥ २१ ॥ ननु त्वं योद्धानतु युद्धम्रेक्षकस्तत्राह कैर्मये
त्यादि कैः सह मया योद्धव्यं ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीकृष्णसे अर्जुन इतनी हीवात कही किहे अच्युत दोनोदलके वीचमे रे रथको ख
डाकरो ॥ २१ ॥ जोकहो कि कथातमासगीरहोतमतो आपयोद्दालडनेवाले होइससे
सेनाके मध्यरथकिसलिये खडाकिया जायगाइसवातपरकहते है किउतनीदेररथ
खडाकरोनवतकहमदेखैकियुद्धकी कामनाकरिकेखडीभईसेनाके वीचकिसकेसाध
लडनाहमैउचितहै औरकिसकेसाधनहीं ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षे हं य एतेन समागताः धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे र्बुद्धे प्रियचिकीर्षवः २३
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत सेनयो र्भयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषाञ्च महीक्षितां उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति २५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

युद्धाय संरम्भं कुर्वतो युद्धे युद्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छवो राजानः समागताः दृश्यन्ते
तेन तेषामौपाधिकसंख्याप्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः २३ एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवान्
हिंसा रूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात्तं निवर्त्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषां दुष्प्रयि
पुः सञ्जयो राजानं प्रत्युक्तवानित्याह सञ्जय इति भगवतो हिंसापहारार्थं प्रवृत्त
स्यार्जुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वाभिसन्धिप्रतिलभमानस्य परोक्तिमनुसृत्य स्वाभि
प्रायानुक्त्वमनुष्ठानमादर्शयति एवमिति ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणादीनामन्येषाञ्च राज्ञा
मन्तिकेरथं स्थापयित्वा भगवान् किं कृतवानिति तदाह उवाचेति एतान्भ्यामेवर्त्तमा
नान् कुरुन् कुरुवंशप्रसूतान् भवद्भिः साङ्गं युद्धार्थं सङ्गतान् पश्यदृष्ट्वा च यैः सहात्रयुयुत्सा
तवोपावर्त्तते तैः साकं युद्धं कुरु नो खल्वेतेषां शस्त्रास्त्रशिखावतां महीक्षितामुपेक्षोपप
द्यते सारथ्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

योत्स्यमानानिति धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या धनस्य प्रियं कर्तुमिच्छन्तो यद्दृष्ट्वा समागता
स्तानहं द्रुप्यामियावत्तावदुभयो सेनयोर्मध्ये मेरथं स्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततः किं
वृत्तं इत्यपेक्ष्यायां सञ्जय उवाच एवमुक्त इत्यादि गुडाकानिद्रातस्त्राईशेनजितनिद्रेणा
र्जुनेन एवमुक्तः सन् हे भारत हे धृतराष्ट्र ॥ २४ ॥ भीष्मेति महीक्षितां राज्ञाञ्च प्रमुखतः
स्युसखेरथं स्थापयित्वा हे पार्थ एतान् कुरुन् पश्येति श्रीभगवानुवाच ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

दुर्बुद्धिदुर्बुद्ध्या धनकामनोरथसिद्धकरणेके अर्थजो राजालोगइस युद्धभूमिपर आय
इकठे भये है उनको जवतक हम दे खैतवलो रथ दोनो सेनाके मध्यमे स्थापन करी २३
तिसके बाद क्या भयायह कहते ऊये सञ्जय बोले कि हे महाराज धृतराष्ट्र अर्जुकी यह
प्रार्थना सुनिश्चीक्षण दोनो सेनाके बीचमे उत्तम रथको ले जायकर खड़ा किया ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोण तथा और और राजावोंके सामने रथको खड़ा करिथी भगवानने कहा कि
युद्ध करनेके हेतु एकट्टी ऊयोयह कुरुवंशीयोंकी सेनाको देखो और जिनके साथ युद्ध अ
नुचित भानि मनमलीन भयातिनके साथ युद्ध करना हीपडेगा क्योंकि संग्राममेशस्त्र
धारी राजोंके सामने सेहट जाना यह उपहासजनीके योग्य कामनहीं है ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थःपितृन्पितामहान् आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्
पौत्रान्सखींस्तथा श्वशुरान्सुहृदश्चैवसेनयोरुभयोरपि २६ तान्समीक्ष्यसकौ
न्तेयःसर्वान्वन्धून्वस्थितान् कृपयापरयाविष्टोवधीदन्निदमब्रवीत् २७ अर्जुन
उवाच दृष्ट्वेमान्स्वजान्कृष्णयुयुत्सून्समवस्थितान् सीदन्तिममगात्राणिसुखञ्च
परिशुष्यति ॥२८॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एवंस्थिते महानधर्मो हिंसेति विपरीतबुद्ध्या युद्धादुपरिरंसापार्थस्य संप्रवृत्तेति
कथयति अत्रेत्यादिना सप्तम्या भगवदभ्यनुज्ञाने समरसमारम्भाय संवृत्ते सतीत्येतद्
च्यते सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदिति सम्बन्धः अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः
श्वशुराः भार्याणां जनयितारः सुहृदो मित्राणि कृतवर्मा प्रभृतयः ॥२६॥ सेनाद्वये व्यव
स्थितान्यथोक्तान्पितृपितामहादीनालोक्य परमकृपापरवशः सन्नर्जुनो भगवन्तस्मिन्
क्तवानित्याह तानिति विपीदन् यथोक्तानां पित्रादीनां हिंसा संरम्भनिवन्धनविपाद
मुपतापं कुर्वन्नित्यर्थः ॥२७॥ तदेवेदं शब्दवाच्यं वचनमुदाहरति दृष्ट्वेति आत्मीयं
वन्धुवर्गं युद्धे च्छयायुद्धभूमावुपस्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति सीदन्तीति देवांश्च
स्यैवार्जुनस्थानात्प्रविदः स्वपरदेहेष्वात्मात्मीयाभिमानवतस्तत्प्रियस्य युद्धारम्भे तन्मृ
त्युप्रसङ्गदर्शिनः शोको महानासीदित्यर्थः ॥२८॥

स्वामिकृतटीका ।

ततः किं वृत्तमित्याह तत्रेत्यादि पितृन्पितृव्या नित्यर्थः पुत्रान्पौत्रानिति दुर्व्योध
नादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तानीत्यर्थः सखीन्मित्राणिसुहृदः कृतोपकाराच्चापश्यत् २६
ततः किं कृतवानित्याह तानिति सेनयोरुभयोरैवं समीक्ष्य कृपया महत्या गृहीतो वि
पणः सन्निदमर्जुनोऽब्रवीदित्युत्तरस्याह लोकावाक्यार्थः आविष्टो व्याप्तः ॥२७॥ किमब्र
वीदित्यप्रेक्षायामाह दृष्ट्वेमानित्यादियावदध्यायसमाप्ति हे कृष्ण योद्धुमिच्छतः पुर
तः सभ्यगवस्थितान्स्वजनान्वन्धुजनान्दृष्ट्वा मदीयानि गात्रानि करचरणादीनि सीद
न्ति विसीर्यन्ति ॥२८॥

भाषा अनुवाद ।

तहांखडेज्जयैचचादादाआचार्यमासाभाईभतीजेपोतेनातीऔमिदवन्धुससुर
सुहृदोंकोदोनोतरफअर्जुननेदेखा॥२६॥ सोकुन्तोपुत्रअर्जुनउनसवबंधुवोंकोल
डनेकेलियेसंग्राममेखडेदेखपरमकृपासेयुक्तअतिकातरस्वभावहो विपादकरते
मयेयहवचनबोले॥२७॥उससमयअर्जुननेजोकहासोसज्जयकहतेहै कितवअर्जुन

वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते गाण्डीवंसंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते २६
 नचशक्नोव्यवस्थातुंभ्रमतीवचमेमनः निमित्तानिचप्रश्यामिविपरीतानिकेशव ३०
 नचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे नकांचेविजयंकृष्णानचराज्यंसुखानिच ३१
 किंनोराज्येनगोविन्दकिंभोगैर्जीवितेनवा श्रेयामर्थकांचितंनोराज्यंभोगाःसुखा

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

अङ्गेषुव्यथासुखेपरिशोषश्चेत्युभयंशोकलिङ्गसुक्तं संप्रतिवेपथुप्रभृतीनिभीतिलि
 ङ्गान्युपन्यस्यति वेपथुश्चेति रोमहर्षारोम्नांगात्रेषुपुलकितत्वं ॥ २६ ॥ किञ्चाधैर्यं
 मपिसंघत्तमित्याह नचेति मोहोपिमहानभवतीत्याह भ्रमतीवेति विपरीतनिमि
 त्तप्रतीतेरपि मोहोभवतीत्याह निमित्तानीति तानिविपरीतानिनिमित्तानियानि
 वामनेत्रस्फुरणादीनि ॥ ३० ॥ युद्धेस्वजनहिंसयाफलानुपलम्भादपितस्माद्दुपरिरसा
 जायतइत्याह नचेति प्राप्तानायुयुत्सूनांहिंसयाविजयोराज्यंसुखानिचलभुंशक्वा
 नीतिक्रतोयुद्धादुपरतिरित्याशङ्क्याह नकांचइति ॥ ३१ ॥

स्वामिद्वयटीका ।

किञ्चवेपथुश्चेत्यादि वेपथुःकम्पः रोमहर्षारोमाञ्चः संसतेनिपततिपरिदह्यते
 सर्वतःसन्तप्यते ॥ २६ ॥ अपिचनचशक्नोमित्यादि विपरीतानिनिमित्तानिअनिष्टसू
 चकानिशकुनादीनिप्रश्यामि ॥ ३० ॥ किञ्चनचेत्यादि आहवेयुद्धेस्वजनहत्वाश्रेयः
 फलंनपश्यामि विजयादिकंफलंकिंनप्रश्यसीतिचेत्तत्राह नकाञ्चइति ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

कृष्णसेवोलेकिहेश्रीकृष्णयुद्धकीइच्छाकरिसंग्रामभूमिमेखडेहूयेइनस्वजनवंशुवों
 कोदेखिमेरेहाथपावठीलेहोगयेऔर सारीशरीरमेपसीनाहोआयामुखभीसूख
 ताजाताहै २६ औरदेहकांप्रतीहै रोवांखडेहोहोउठतेहाथसेगांडीवधन्वाभीगि
 रापड़ताहैसर्वांगकीखालजलीसीजातीहै ॥ २६ ॥ औरमेरेअवखडेहोनेकीसामर्थ्य
 भीनहींरहीमेरामनभ्रमताहै औरनिमित्तअसगुनउलटेदेखताहूँवाइँआंखऔर
 हाथभीफरकतेहैं ॥ ३० ॥ मैकल्याननहींदेखताहूँस्वजनवंशुवोंकोसंग्राममेंमारके
 हेकृष्णनहींचहियेहमैविजयऔरनराज्यतथासुखकीभीइच्छानहींहै ॥ ३१ ॥

क्याकरनाहै हमैराज्यलेकरहेगोविन्दऔरभोगसेक्याहै औरजीनेसेभीहमै
 क्याप्रयोजनहै किजिनकेवास्तेहमराज्यभोगसुखकीआकांक्षाकरतेहै वेईप्राणव

निचः ३२ तद्मेऽवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिचः आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च
पितामहाः ३३ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सखन्विनस्तथा एतान्न हन्तुमिच्छा
मिमतोपिमधुसूदन ३४ अपिलैलोक्यराजस्य हेतोः किन्नुमहीदते निहत्यत्रार्त्तरा
ष्टान्नः काप्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

किमिति राज्यादिकं सर्वाकाञ्चितत्वात् न काञ्च सेते न हि पुत्रभावादीनां स्वास्य
माधातुं शक्यमित्याशङ्क्याह किमिति राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह वेपामिति ३२
तानेव विशिनष्टि आचार्या इति ॥ ३३ ॥ मातुला इति श्याला भार्याणां भ्रातरो षट्पद्यु
न्मप्रसूतयः वध्येष्वपि स्वराज्यपरिपन्थिष्व्याततायिषु कृपावुद्ध्यास्वधर्मात् युद्धात्पूर्वो
क्तमोहादिवशात् प्रच्युतिं प्रदर्शयति एतानिति जिघांसन्तं जिघांसीयादिति न्याया
देते पाहिंसानदोषायेत्याशङ्क्याह मतोपीति ॥ ३४ ॥ पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि हननमेतेषां
मिष्यते न च तत्राग्निः समीहितेति कैमुतिकन्यायेन दर्शयति अपीति न हि सहृदयैः
लोक्यलक्षणं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनोमदीयं सृजयति पृथिवीप्राप्त्यर्थं पुनर्वन्धु
वधं न श्रद्धान्मीति किं वक्तव्यमित्यर्थः दुर्व्योधनादीनां शत्रूणां निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसम्भ
वाद् युद्धं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह निहत्येति ॥ ३५ ॥

स्वामिद्वयटीका ।

एतदेव प्रपञ्चयति किं नो राज्येन इत्यादिसार्द्धत्वेन ॥ ३२ ॥ इमे इति यदर्थमस्मा
कं राज्यादिकमपेक्षितं ते एते प्राणधनादित्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः अतः किम
स्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते
राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान् हत्वा राज्यं भुङ्क्ष्वेति तत्राह एतानित्या
दिसार्द्धेन मतोपि अस्मान्मारयतोपि एतान् ॥ ३४ ॥ अपीति लैलोक्यराज्यस्यापि
हेतोः तत्राप्राप्त्यर्थमपि हन्तुनेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्तये इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाषा अनुवाद ।

प्राणधनछोड़कर मेरे सामने संग्राममे खड़े हैं और आचार्यपितृपितामहपुत्रपौत्र
सकल देखपड़े हैं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

जोकहोकि कृपाकरके चाहोतुमउल्लेखोड़ोपरवेसवसंग्राममे अबतुल्लेभारें
हीगेविनमारैकिसीतरहनछोड़ेंगेइससेतुमइनसवकोसंहारकरिराज्यभोगक्यों
नकरोतोहेमधुसूदनयेलीगचाहैहमैमारेंपरन्तुमारतेज्जयेभीमासामानातीपोतेभ
तीनेससुरेसखन्वीइनकोहममारनेकीइच्छानहींकरतेहैं ॥ ३४ ॥ जिनकोहन
तीनलोककीराज्यसम्पदाकेवास्तेभीमारनेकीइच्छानहींरखतेतोहेजनार्दनकेवल

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः तस्मान्नाह्वयं हन्तुन्धान्तीराष्ट्रान्सवान्
वान् स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदि पुनरसीदुर्योधनादयो न निगृह्येरन् भवन्तस्तर्हि तैर्निगृहीतादुःखिताः स्यु-
रित्याशं क्वाह पापमेवेति यदि मेदुर्योधनादयो निर्दोषानेवास्मान् युद्धमूमौ हन्तुस्तदै-
तानग्निदोगरदश्रेत्यादिलक्षणे तानाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापं पू-
र्वमेव प्रापिनः समाश्रयेदित्यर्थः अथवा यद्यप्येते भवन्त्वाततायिनस्तथाप्येतानतिशो-
च्यान्दुर्योधनादीन् हिंसित्वा तत्कृतं पापमस्मानेवाश्रयेदतोनास्माभिरेते हन्तव्या-
इत्यर्थः अथवा गुरुभ्रातृसुहृत्प्रभृतीनेतान् हत्वा वयमाततायिनः स्यामः ततश्चैतान् ह-
त्वा तत्कृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धादुपरमणमस्माकं श्रेयस्क-
रमित्यर्थः फलाभावादनर्थसम्भवाच्च परहिंसानकर्त्तव्या इत्युपसंहरति तस्मादिति
किञ्च राज्यसुखसुहिंस्ययुद्धमुपक्रम्यते न च स्वजनपरिचये सुखमुपपद्यते तेन न कर्त्त-
व्यं युद्धमित्याह स्वजनं हीति ॥ ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु च अग्निदोगरदश्रेयस्त्रपाणिर्धनापहः क्षत्रदारापहारी च षडेते आतता-
यिनः इति स्मरणादग्निदाहादिभिः षड्भिर्हेतुभिरेते तावदाततायिनः आततायि-
नाञ्च बधोयुक्त एव आततायिनमायान्तं हन्याद्देवाविचारयन्नाततायिबधे दोषो हन्तु-
र्मवति कश्चनेति वचनात्तत्राह पापमेवेत्यादिसर्द्धेन आततायिनमायान्तमित्यादि-
कर्मर्थाशास्त्रं तच्च धर्मशास्त्रात्तु दुर्बलं यथोक्तं याज्ञवल्क्येन स्मृत्या द्विरोधेन्यायस्तु बलवा-
न्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलवद्ब्रह्मशास्त्रमिति स्मृतिः इति तस्मादाततायिनास्ये-
तेषामाचार्यादीनां बधेऽस्माकं पापमेव भवेत् अन्यायत्वात् अधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य असुव-
वेहवानसुखं स्यात् इत्याह स्वजनं हीति ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

पृथिवीभरकीराज्यके हेतुदुर्योधन आदिकोनाशकरिके हमारी क्या प्रीति अर्थात्
कौन बड़ा कार्य सिद्ध होगा तात्पर्य यह कि कुटुम्बकोनाशकरि हमको संसारका सुख
नहीं है ३ पूजो कहो कि घरमे आग लगावे या विषपिलाय भारे अथवा बधकरनेको खड्ग
उठावे और धनहरनकरे या भूमि छीनले और स्त्री हरिलेने बालाये छवो आततायी
कहाते है इनके मारनेमे दोष नहीं है असा शास्त्र अर्थात् नीतिमे लिखा है इसवातपर
अर्जुन उत्तर देते है कियह आपकी अभिप्रायकेवल नीतियुक्त है परधर्मशास्त्रकी अपे

यद्यप्येतेनपश्यन्ति लोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं भिन्नद्रोहे च पातकम् ३७
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितं कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथं तर्हि परे पां कुलक्षये स्वजनर्हिंसायान् प्रवृत्तिस्तत्राह यद्यपीति लोभोप
हतबुद्धित्वात्ते पां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात् प्रवृत्तिविस्मयः सम्भवतीत्यर्थः
॥ ३७ ॥ परे पामिवास्माकमपि प्रवृत्तिविस्मयः सम्भवेदिति चेन्नेत्याह कथमिति कुल
क्षयेति कुलक्षये भिन्नद्रोहे च दोषं प्रपश्यद्भि रस्माभिस्तद्दोषशब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं
तदज्ञाने तत्परिहारासम्भवादतोस्मात्पापान्निवृत्तयर्थं तज्ज्ञानमपेक्षितमिति पाप
परिहारार्थिनामस्माकं न युक्तायुद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु चैते पापमिवन्बुधो दोषे समाने यथैवेते वन्बुधमङ्गीकृत्यापियुद्धे प्रवर्त्तते तथै
वमवानपि प्रवर्त्ततां किमनेन विपादेनेत्याह तद्यपीति द्वाभ्यां राजलोभेनोपहतं म्रष्ट
विवेकं चेतोयेपाते एते दुर्धो धनादयो यद्यपि दोषं न पश्यन्ति ॥ ३७ ॥ कथमिति तथाप्य
स्माभिर्दोषं प्रपश्यद्भि रस्मात्पापान्निवर्त्तितं कथं न ज्ञेयमिति तत्राह विवबुद्धिः कर्त्तव्येत्यर्थः ३८

भाषा अनुवाद ।

जायहनीतिपक्षदुर्बल है याज्ञवल्कने कहा है कि नीति अधर्म का जहां विरोध होत
हं स्मृतिमूलक युक्तिबलवती है और अर्थशास्त्र से धर्मशास्त्र प्रबल है इससे आततायिख
रूप आचार्य आदि ककोनाश करने से हमको अवश्य महापाप होगा और इन लोगों का
बध अयोग्य और अधर्म तथा लोक परलोक में अयश और दुःख का मूल है तो कहो हे माधव
हम अपने स्वजनको विनाश करके कैसे सुखी होंगे इससे वन्बुध समेत धतराष्ट्रके पुत्रोंको
मारनेको मेरी सामर्थ्य नहीं है ॥ ३६ ॥ जो कहो कि यह वात तो दोनो और समान है परन्तु
वेलोग इसको न मानिके जैसे युद्ध करनेको तयार खड़े हैं तैसे तुम भी संग्राम इनके सा
थ करी इसवातमे पैद करने का क्या प्रयोजन है इसपर कहते हैं कि राज्य लोभसे वि
चाररहित दुर्धो धन आदिकुलक्षयकृतदोष औ भिन्नद्रोहसे जो पातक अशुभरूपतिसे
नही देखते और नही गिनते हैं ॥ ३७ ॥ तौ भी हे जनार्दन हम लोग कुलक्षयकृतदोष
को जानिबुझके इस महापापसे क्यों भ्रान्त होय अर्थात् हमको युद्धसे निवृत्त होना ही
उचित है ॥ ३८ ॥

कुलक्षयेप्रणश्यन्तिकुलधर्माःसनातनाः धर्मनष्टकुलक्षत्समधर्माभिभवत्युत ३६
 अधर्माभिभवात्क्षणाप्रदुष्यन्तिकुलस्त्रियः स्त्रीषुदुष्टासुवाय्यावजायतेवर्णसङ्करः ४०
 सङ्करोनरकायैवकुलज्ञानांकुलस्यत्र प्रतन्तिपितरो ह्येषांलुप्तपिण्डोदकक्रियाः ४१

आनन्दगिरिखट्टटीका ।

कोसौकुलक्षयेदोषोयद्दर्शनाद्युष्माकंयुद्धादुपरतिरमेच्यतेतवाह कुलेतिकुल
 स्त्रिहिक्षयेकुलसम्बन्धिनश्चिरन्तनाधर्मास्तत्तदग्निहोत्रादिस्रियासाध्यानाशमप्रया
 न्तिकर्तुरभावादित्यर्थः धर्मनाशेपिकिंस्यादितिचेत्तवाह धर्मइति कुलप्रयुक्तेधर्मे
 कुलनाशादेवनष्टेकुलक्षयकारस्यकुलपरिशिष्टमखिलमपितदीयोऽधर्मेऽभिमवत्यध
 र्मभूयिष्ठंतस्यकुलंभवतीत्यर्थः॥३६॥ कुलक्षयइतेऽवशिष्टकुलखाधर्मप्रवणत्वेकोदो
 षःस्यादितितवाह अधर्मेति मापप्रचुरेकुलेप्रसूतानांस्त्रीणांप्रदुष्टत्वेकिंप्रदुष्यति
 तवाह स्त्रीष्विति॥४०॥वर्णसङ्करस्यदोषपर्यवसायितामादर्शयति सङ्करइति
 कुलक्षयकाराणांदोषान्तरंसञ्चिनोतिप्रतन्तीति कुलक्षयइतांपितरोनिरयगामि
 नःसम्भवन्तीत्यवहेतुमाह लुप्तेति पुत्रादीनांकर्तृणासभावात्लुप्तापिण्डस्योदकस्य
 चक्रियायेषां तेतथातत्रप्रेतत्वपराष्टितिकारणाभावात्तरकपतनमेवावश्यकमाप
 दोदित्यर्थः॥४१॥

स्वामिखट्टटीका ।

तमेवदोषं दर्शयतिकुलक्षयइत्यादि सनातनाःपरम्पराप्राप्ता उतअपिअवशिष्टं
 इत्समधिकुलंअधर्माभिभवति प्राप्नोतीत्यर्थः॥३६॥ततश्चाधर्माभिभवादित्यादि
 ॥४०॥एवंसतिसङ्करइत्यादि एषांकुलज्ञानांपितरःप्रतन्तिहियस्मात्लुप्ताःपिण्डो
 दकक्रियाःयेषांतेतवा॥४१॥

भाषा अनुवाद ।

सोईकुलक्षयइतदोषकहतेहैं किंकुलक्षयकारनेसेसनातनजोकुलधर्मसोनष्ट
 होताहैऔरधर्महानिहोनेसेवाकीजोकुलउसेअधर्मग्रसिलेताहै३६अधर्मकेजोर
 सेकुलकामिनीसबस्रष्टआचारनीहोतीहै औरस्त्रियोंकेदुष्टआचरनकरनेसेवरन
 सङ्करपैदाहोतेहैं४० तोफिरिवरनसङ्करकुलधानियोंकेकुलकोवरककाहेतुहो
 तेहैं औरउसेकुलनाशकोकेपितरपिण्डापानीसेरहितहोनरकमेपडतेहैं ४१

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ४२
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ४३
अहो वत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयं यद् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ४४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कुलक्षयकृतामेतैरुदाहृतैर्दोषैः वर्णसङ्करहेतुभिर्जातिप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे स
मुत्साद्यन्ते तेन कुलक्षयकारणाद्युद्गादुपरतिरेव श्रेयसीत्याह दोषैरिति ॥ ४२ ॥ किञ्च
जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु च उत्सन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां मनुष्याणां मनधिकृतानां नरकपा
तनधौव्यादनर्थकरमिदमेव हेयमित्याह उत्सन्नेति यद्योक्तानां मनुष्याणां नरकपा
तस्यावश्यकत्वे प्रमाणमाह इत्यनुशुश्रुमेति ॥ ४३ ॥ राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगल
ब्धतया स्वजनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं गुणदोषविभागविज्ञानवतामतिकष्टेति परिभ्र
ष्टहृदयः सन्नाह अहोवतेति ॥ ४४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

उक्तदोषसुपसंहरति दोषैरित्यादिद्वाभ्यां उत्साद्यन्ते लुप्यन्ते जातिधर्मां वर्णध
र्माः कुलधर्माश्चेति चकारादायमधर्मादयोपि गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥ उत्सन्नेति उत्सन्नाः
कुलधर्माः येपामिति उत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणं अनुशुश्रुम श्रुतवन्तो वयं
प्रायश्चित्तसंस्काराः पापेष्वभिरतानराः अपश्चात्तापिनः पापान्तिरयान्यान्ति दा
रुणानित्यादिवचनेभ्यः ॥ ४३ ॥ वन्धुवधाध्यवसायेन सन्तापमानाह अहोवतेत्यादि
स्वजनं हन्तुमुद्यता इति यत् एतन्महत्पापं कर्तुं मध्यवसायात्कृतवन्तो वयं अहोवत
ष्टहृत्कष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भाषाश्रनुवाद ।

कुलघातियोंके वरनसङ्करकरनेवाले इन दोषोंसे सनातनी जातिधर्म और कुलध
र्म आश्रमधर्म सब उच्छिन्न हो जाते हैं इससे कुलनाशकारी युद्धसे निवृत्त होना ही प
रम कल्याण है ४२ और हे जनार्दन जिन मनुष्योंके कुलधर्म और जातिधर्म उच्छिन्न हो
गये उनको निरन्तर घोर नरकमेवास करनी होती है यह मैंने पुराण इतिहास और
धर्मशास्त्रसे सुना है ॥ ४३ ॥ देखो गुणदोषके विशेषज्ञानवानहोके भी जो हमराज्यसु
खके लोभसे स्वजनवन्धुलोगोंको संग्राममें मारनेको तयारहोगये कि जैसे महापापक
र्म करनेका उद्योग किया हाय यह बड़ा कष्ट और विपाद भयावन्धुवधसे महापाप छोड़
और क होक्याहाय लगना है ॥ ४४ ॥

यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राण्येहन्युस्तन्मेत्ते मतरन्भवेत् ४५
सञ्जयउवाच ।

एवमुक्त्वाऋजुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् विसृज्यसंशरंचापंशोकसंविन्नमानसः ४६
इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सूत्रसङ्घविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेसैन्य
दर्शनोनामप्रथमोऽध्यायः ॥१॥

आनगिरिद्वतटीका ।

तदेवंयुद्धेविमुखःसन्परंपरिभवप्रतीकाररहितोवर्त्तथास्तर्हित्वाशस्त्रपरिश्र
हरहितंशत्रुशस्त्रपाणयोधार्तराष्ट्रानिभीयुरित्याशङ्कग्राहं वदीति प्राणवाणादपि
प्रकृष्टोधर्मःप्राणवृतामहिंसेतिभावः ॥ ४५ ॥ यथोक्तमर्जुनस्यदृत्तान्तंसञ्जयोदतराष्ट्रं
राजानंप्रतिप्रवेदितवान्तमेवप्रवेदनप्रकारंदर्शयति एवमिति प्रदर्शितेनप्रका
रेणभगवन्तंप्रतिविज्ञापनंकृत्वाशोकमोहाभ्यांपरिभूतमानसःसन्ऋजुनःसंख्येयुद्धम
ध्यशरेणसहितंगाण्डीवंत्यत्नानयोत्स्येहमिति जुवन्मध्येरथस्यसन्प्रासमेवथेयस्क
रंसत्वोपर्युपविष्टवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इतिआनन्दगिरिटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥१॥

स्वामिद्वतटीका ।

एवंसन्तप्तःसन्सृष्ट्युमेवाशंसमानआह यदिमामित्यादि अद्वतप्रतीकारंदृष्ट्वा
तुष्णोमुपविष्टंमांयदिहनिष्यन्तितर्हितद्वननंमम चे मतरंअत्यन्तहितंभवेत्पापान्ति
अन्ते ॥ ४५ ॥ ततःकिंउत्तमित्यपेक्षायांसञ्जयउवाच एवमुक्त्वादि संख्येसंग्रामेरथो
पस्थे रथस्थोपरिउपाविशत्उपविवेच्य शोकेनसंविन्नंप्रकम्पितंमानसं चित्तंयस्यस
तथा ॥ ४६ ॥ इतिश्रीधरस्वामिद्वतायांप्रथमोऽध्यायः ॥१॥

भाषा अनुवाद ।

औरजोकहोकियुद्धसेविमुखवेहथियारतुमकोसंग्राममेधतराष्ट्रकेपुत्रसिका
रसापीटलेगेतोवहमारनाउनकाऔरमेरामरनामेरेवास्तेकल्यानकरहोगाकि
जिसमेप्रापकासञ्चारभीनहीहै ॥ ४५ ॥ अर्जुनकादृत्तान्तसञ्जयधतराष्ट्रसेकहतेभ
येकिहेराजन्धतराष्ट्रफेरतोअर्जुनश्रीभगवानसेअसीवातैकहिकरकेऔरशोकस
न्तापसेव्याकुलऔरपीड़ितमनसहाउदासजयकीआससेनिराशहोहाथस्येधन्वावा
नकोभीत्यागकररथकेउपरवैठगये ॥ ४६ ॥

इतिश्रीभगवद्गीतायांकान्यकुब्जजगन्नाथशुक्लविरचितायांमनभावनीनामटी
कायांश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसैन्यदर्शनोनामप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ सम्बत् १९२६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सञ्जय उवाच ।

तन्तथाक्षप्रयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणं विपीदन्तमिदं वक्ष्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अहिंसापरमोधर्मोभिच्चाशनच्चेत्येवं लक्षणया बुद्धप्रायुद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्व
पुत्राणां राज्यैश्वर्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्वहृदयं धृतराष्ट्रदृष्ट्वा तस्य दुराशासपनेष्या
मीति मनीषया सञ्जयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह सञ्जय इति परमेश्वरेण स्मार्यमाणोपि
कृत्वा कृत्ये सहसानां र्जुनः सस्मारविपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वात् तथा
पितृभगवान्नोपेक्षितवानित्याह तन्तथेति तं प्रकृतं पार्थं तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्श
नेन कृपया कर्णया विष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णसमाकुले चैक्षणेयस्य तं अश्रुव्याप्ततर
लाक्षं विपीदन्तं शोचन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमसुरं स्म
दितवानिति मधुसूदनो भगवानुक्तवान् तु यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

द्वितीये शोकसन्तप्तमर्जुनं ब्रह्मविद्यया प्रतिबोध्य हरिश्चक्रे स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं
ततः किं तन्मित्यप्रेक्षायां सञ्जय उवाच तन्तथेति अश्रुभिः पूर्णमाकुले चैक्षणेयस्य तं
तथा उक्तप्रकारेण विपीदन्तमर्जुनमिति मधुसूदन इदं वाक्यमुवाच ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

अहिंसापरमधर्महै इससे भिच्चाकरि निर्वाहकरना उचित है सञ्जयके मुखसे
श्रीसीवार्ते अर्जुनकी कही सुनि और युद्धसे विमुख जानि अपने पुत्रोंका अचलराज्यमा
निमनप्रसन्न स्वस्वहृदयराजधृतराष्ट्रको देखि फेरिसञ्जयधृतराष्ट्रकी उसदुष्टआशा
को दूरकते यह बोले हे राजन् इस प्रकार कृपायुक्त अश्रुधारापूर्ण लोचनविधादकरते
ऊये अर्जुनसे दुःखमोचन श्रीभवान् ब्रह्मविद्याजो ज्ञानति ससे प्रबोधकरत यह वचन
कहते भये ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वाकश्सखमिदंविषमेसमुपस्थितं अनार्यजुष्टमस्वर्गमकीर्तिकरमर्जुन २
 मात्लैव्यंगच्छकौन्तेयनैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठपरन्तप ३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किन्तुद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह श्रीभगवानिति कुतोहेतोस्त्वात्वांसर्वज्ञत्रियप्रवरं
 कश्चलंमलिनंश्लिष्टगर्हितंयुद्धात्पराङ्मुखत्वंविषमेसभयस्थानेसमुपस्थितंप्राप्तमना
 र्यैःशास्त्रार्थमविद्धिर्जुष्टंसेवितमस्वर्ग्यंस्वर्गानर्हंप्रत्यवायकारणमिहचाकीर्तिकरमय
 शस्करमर्जुननाम्नाप्रख्यातस्यत्वनैतत्युक्तमित्यर्थः॥२॥ पुनरपिभगवानर्जुनंप्रत्याह
 लैव्यमिति लैव्यंक्लीबभावमधैर्यंमास्त्वगमःभागाः हेपार्थष्टथातनयनहित्वयिमहेश्व
 रेणापिद्वताहवेप्रख्यातपौरुषेसहामहिमन्येतदुपपद्यते क्षुद्रंक्षुद्रत्वकारणंहृदय
 दौर्बल्यंमनसोदुर्बलत्वमधैर्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठयुद्धायोपक्रमंकरु हेपरन्तपपरंशत्रुन्ताप
 यतीतितथासम्बोध्यते ॥३॥

स्वामिकृतटीका

तदेववाक्यमाह कुतइति कुतोहेतोस्त्वात्वांविषमेसङ्घटेइदंकश्चलमुपस्थित
 मयंमोहःप्राप्तोयतआर्यैरसेवितमस्वर्ग्यमधैर्यमयशस्करञ्च २ मात्लैव्यमिति तस्मात्
 हेपार्थलैव्यंकातर्यंमागच्छनप्राप्तुहियतस्त्वय्येतन्नोपपद्यतेयोभ्यंनभवतिक्षुद्रंतुच्छंह
 दयदौर्बल्यंकातर्यंत्तत्रक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ हेपरन्तपशत्रुतापन् ॥३॥

भाषाअनुवाद ।

अर्जुनकोकातरदेखियंहवचनश्रीकृष्णवोलेकिहेअर्जुनअैसेअसमयमेलड़ाइकेवीच
 मूरखकायरशास्त्रहीनमनुष्यांकेयोग्यजोलोकमेदुर्यशकरनेवालाकर्महैं श्रीरअस्
 र्ग्यजिससेस्वर्गजायऔरनरकमिलैअैसाकश्चलकहेमोह अर्जुनइसनामसेभूतलप्र
 सिद्धवीरतुमअैसेकोआयकरप्राप्तज्जअप्यहवड़ाहीआचरजहैं॥२॥ फेरमीभगवान
 अर्जुनसेकहतेहैं किहेपरन्तपशत्रुसंहारकरनेवालेअर्जुनहेकौन्तेयकुन्तीपुत्रवीर
 भावछोड़इसक्लीवकहेनपुंसककेभावकोनगहोयहतुमारैयोग्यनहींहै इसआचर
 नमेतुमारीशोभाजगतसेकुछनहींइससेइसक्षुद्रकेहे तुच्छहृदयकीदुर्बलताकहेका
 दरपनकोछोड़करउठोऔरधीरजधरिसमैकेअनुसारकार्यकरो कुन्तीपुत्रमम्बो
 धनभेजनायाक्रिमात्स्वभावकन्याकोहोतापुत्रकोपितस्वभावहीउचितहैऔरपरन्त
 पसेसोचायाकिउठकरशत्रुवांकोमारलोतुमअनेकवारसंग्राममेजयपायेहो॥३॥

अर्जुन उवाच ।

कथंभीष्मसहसंख्येद्रोणञ्चमधुसूदन इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजर्हावरिसूदन ४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एवंभगवताप्रतिबोधमानोपिशोकाभिभूतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानःसन्नर्जुनःस्वामि
प्रायमेवप्रकृतंभगवन्तंप्रत्युक्तवान्कथमित्यादिनाभीष्मंपितामहंद्रोणञ्चाचार्य्यंसंख्ये
रेहेमधुसूदनइषुभिःयत्रवाचापियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितंतत्रकथंवाणैर्योत्स्यइति
भावःसायकैस्तेकथंप्रतियोत्स्येतौहिपूजाहैकुसुमादिभिरर्चनयोभ्यौहेअरिसूदन
सर्जानेवारीन्यत्नेनहृदितवानितिभगवानेवंसम्बोध्यते ४ राज्ञाधर्मीपियुद्धेगुर्वादिव
धेष्टित्तिमात्रफलत्वंगृहोत्वापापमारोप्यत्रूतेगुरुनितिगुरुन्भीष्मद्रोणादीन्भावादीं
श्चात्रप्राप्तान्अहिंसित्वामहानुभावान्महासाहत्स्यान्श्रुताध्ययनसम्पन्नान्श्रेयःप्र
शस्यतरंयुक्तंभीक्तुमश्ववहर्तुंभैर्द्युभिर्चाणांसमूहंभिर्क्षाशनंनृपादीनानिपिह्वमपिदूह

स्वामिकृतटीका ।

नाहंकातरत्वेनयुद्धादुपरतोऽस्मिन्नुयुद्धस्यान्यायत्वादधर्मत्वाच्चेत्याह अर्जुन
उवाच कथमिति भीष्मद्रोणौपूजाहौपूजायास्तर्हौयोभ्यौतौप्रतिकथमहंयोत्स्या
मितदाप्रीषुभिर्यत्रवाचापियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितंतत्रवाणैः कथंयोत्स्यामीत्यर्थः
हेअरिसूदनशत्रुविमर्दन ४ तर्हितानहत्वातवदेहयात्वापिनस्यादितिचेत्तदाहगुरु
निति गुरुन्द्रोणाचार्यादीनहत्वापरलोकविरुद्धगुरुवधमकृत्वेहलोकेभिक्षान्तम
पिभोक्तुंश्रेयउचितंविपक्षेत्तुनकेवलंपरवदुःखंकिन्त्वहैवच नरकदुःखमनुभवेयमि
त्याह हत्वेति गुरुन्हत्वेहैवशुभेरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षणलिप्तान्अर्धकामात्मकान्

भाषा अनुवाद ।

इसप्रकारभगवतसेप्रबोधकरायेभीगयेअर्जुनतौभीशोकग्रस्तअप्रनेमनकाम
नोरथप्रकाशकरतेज्जये कृष्णभगवानसेफेरकहनेलगेकिहेमधुसूदनपूजाकरने
केयोग्यजोभीष्मपितामहऔरद्रोणाचार्य्यतिनसेसंग्राममेवाणोसेकैसेयुद्धकरेऔउ
नकोमारैजिनसेवचनसेभीसंग्रामकरनेकीवातनहींकरसकतेहैं हेअरिसूदनक
हेशत्रुनाशनअभिप्रायहकियत्तकहैंउपायसेशत्रुनाशकरनेवाले॥ ४ ॥ फेरभीअर्जु
नकहतेहैं कियद्यपियुद्धकरनाराजोंकाधर्महै तौभीलोभसेजीविकाहीकेअर्थवे
अनर्थरूपप्रापकरतेहैं औरजोकहोकिइनलोगोंकोविनामारेतुमारीदेहयात्वा
कहेजीवनष्टित्तभोजनवस्त्रभीनचलेगानिर्वाहकहोकेसेसंसारमेहेगाइसवातपर

गुरुन् हत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके हत्वार्थकमांस्तु गुरुनिहैव
मुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लोके व्यवहारभूमौ न हि गुर्वादि हिंसया राज्यभोगोऽपेक्ष्यते किञ्च हत्वा गुर्वादीन् अर्थ
कामानेव मुञ्जीय न मोक्षमनुभवेयमिहैव भोगो न स्वर्गं अर्थकामानेव विप्रिनष्टि भो
गानिति मुञ्जत इति भोगास्तान् रुधिरप्रदिग्धान् लोहितलिप्तानिवात्यन्तगर्हितानतो
भोगान् गुरुवधादिसाध्यान्परित्यज्यभिज्ञासनमेव युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षत्रियाणां स्वधर्म
त्वाद्युद्धमेव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह न चैतदिति एतदपि न जानीमो भैक्ष्ययुद्धयोः क
तरं नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्ष्यं हिंसा शून्यत्वाद्दुतयुद्धं स्वष्टित्वादिति सत्दिग्धा च
जयस्थितिः किं साम्यमेवाभयेषां यद्वा वयं जयेमातिशये महिषादिवानोऽस्मान् धार्तरा
ष्ट्रादुर्व्योधनादयो जयेयुः जातोऽपि जयोन फलवान्यतोऽयान्वन्धून् हत्वानजिजीविषा
मो जीवितुं नेच्छामस्ते एवावस्थिताः प्रमुखे समुखे धार्तराष्ट्राद्यतराष्ट्रस्यापत्यानितस्मा

स्वामिकृतटीका ।

भोगान् मुञ्जीयाशीयां यद्वा अर्थकामानिति गुरुणां विशेषणं अर्थदृष्ट्या कुलत्वादेते ताव
द्युद्धान् निवर्त्तरंस्तस्मादेतद्वधः प्रसज्येते वेत्यर्थः तथा च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोक्तं अर्थ
स्य पुरुषोदासो दासस्त्वर्थानकस्य चित् इति सत्यं महाराज वदोस्वार्थेन कौरवैरिति ॥ ५ ॥

किञ्च यद्यधर्ममङ्गीकारिष्यामस्तथापि किमस्माकं जयः पराजयो वा गरीयान् भवे
दिति न ज्ञायत इत्याह न चैदिति द्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरं किन्नाम गरीयोऽधिकतरं भ
विष्यतीति न विद्मः तदेव द्वयं दर्शयति यद्देवैर्यद्वा एतान् वयं जयेम जेष्यामः यदि वानोऽस्मा

भाषा अनुवाद ।

कहते हैं कि जिस लिये महानुभाव महात्मा गुरु नो गोंकिनमारके भीषमांग खाना भी मे
रे जानलोक मे श्रेय कहें अति उत्तम कल्याण रूप है और नहीं गुरु आदि वडे लो गोंको
मारि उनके लोह से लपेटे भोग हम चाहते क्यों कि जो कही कि परलोक मे जो होगा सो हो
गा कि सने देखा तो परलोक ही मे दुःख नहीं है यहाँ भी दुर्ग शत्रु सन्ता परुष पदुःख है और
जोक है कि लोक मे तो सुख मिलेगा तो तुच्छ सुख के हेतु मुक्ति और स्वर्ग लोक मे यश कौन
छोडेगा ॥ ५ ॥ और जो हम अधर्म अङ्गीकार करै तो भी तो हमारी जय या पराजय होगी
यह भी हम नहीं जानते हैं कि दो नो मे से क्या होगा सोई कहते हैं कि होय हमीरण से उन
को जीत लें तु वावेई सब हमे जीतै परन्तु हमारी जीत होने से भी विचार देखो कि वह

नचैतद्विद्मः कारतन्त्रोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेवस्थिताः प्रमुखेषां चरार्थाः ६ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामित्वां धर्मसंभूढचेताः यच्छ्रेयः स्थान्निश्चितं ब्रूहि तन्नो शिष्यस्तेहं साधिसांत्वांप्रपन्नं ७

आनन्दगिरिखतटीका ।

ज्ञेय्याद्युद्भवस्य श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥ समधिगतसंसारदोषजातस्यातितराणि विंशत्यस्य मुञ्चो रपसन्नस्यात्सोपदेशसंग्रहणोऽधिकारं सूचयति कार्पण्येति योऽस्यां स्वल्पामपि स्वचित्तिं न जमते सकृपणस्तद्विधत्वात्खिलोऽनात्मविदप्राप्तपरमपुरुषार्थतया कृपणो भवति यो वा एतद्वचनं गार्ह्यं विदित्वा स्नाह्लोकात्प्रैतिसकृपण इति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्यं दैन्यं तेन दोषेणापहतो दूषितः स्वभावश्चित्तसंस्थेति विग्रहः सोऽहं पृच्छाम्यनुयुञ्जेत्वात्वां धर्मसंभूढचेताः धर्मो धारयतीति परं ब्रह्मतस्मिन्संभूढमविवेकतां गतं चेतो यस्य समेतितथाह मुक्तः किंपृच्छसि यन्निश्चितमैकान्तिकमनापेक्षिकं श्रेयः स्थान्निरोगनिश्चितवदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकं वा तन्निःश्रेयसंमेसह्यं प्रब्रूहि नापुत्राया शिष्यायेति निषेधात्नप्रवक्तव्यमिति सामंस्याः यतः शिष्यस्तेहं

खामिछतटीका ।

नेते जयेयुर्जेष्यन्तीति किञ्चास्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह यानिति यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामस्त एवैते संमुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥ कार्पण्येत्यादि तस्मादेतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं दोषः कुलजयकृतः ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभानः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहंत्वां पृच्छामि तथा धर्मसंभूढं चेतो यस्य सः युहंत्यत्काभिचाटनमपि च त्रियस्य धर्मोऽधर्मो वेति सन्दिग्धचित्तः सन्नित्यर्थः अतो मे यन्निश्चितं श्रेयः स्थान्निश्चितं ब्रूहि किञ्च तेऽहं शिष्यः शासनाहोऽतस्त्वांप्रपन्नं शरणं कृतं सांशाधि शिष्य ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

मारीहार ही है क्यों कि जिनको नाश करिके हम और संसार मे प्राण धारण करना ही चाहते सो ईश्वर राट्टके पुत्र सवरण भूमि मे हमारे सामने युद्धके अर्थ खडे है ईश्वर कुटुम्बके लोगो का वध करिके अपने प्राण कै से करि राखैगे ईश चिन्ता को कार्पण्य कहते और दोष जो कुल जयकृत पाप है यही दोनो बातों से हमारी शूरतान पट हो गई इससे धर्म विचार मे हमारी बुद्धि भ्रष्ट है कि संग्राम छोड़ भिचान्न भोजन करना च त्रियको उचित कि अनुचित इस सन्देह से व्याकुल हो हम आपसे पूछते है कि जिससे अत्यन्त परम कल्याण हमारा हो सो आप कृपा करिके हो क्यों कि हम आपके शिष्य और शरणागत है शरणागत पर दया करना महात्माको उचित है ॥ ७ ॥

नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां अवाप्यभूमावसपत्नस्य
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ॥८॥ सञ्जय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः सरन्त
पः नयोत्स्य इति गोविन्दसुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भवामिशाध्यनुशाधिर्मानिः श्रेयसं त्वामहंप्रपन्नोस्मि ॥७॥ कुतोनिः श्रेयसमवेच्छसि
तत्वाह नहीति तस्मान्नप्रपश्यामि किं नप्रपश्यसि समापनुद्यादपनयेत् यच्छोकमुच्छो
षणंप्रतपनमिन्द्रियाणां तन्नपश्यामि ननुशत्रून्निहत्वा राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्तेभ
विष्यति नेत्याह अवाप्येति अविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्यस्य तदुक्तं राज्यं राज्ञः कर्मप्रजा
रक्षणप्रशासनादितदिदमस्यां भूमाववाप्यापिशोकापनयकारणं नपश्यामीत्यर्थः तर्हि
देवेन्द्रत्वादिप्राप्तौ शोकापनयस्तेभविष्यति नेत्याह सुराणामपीति तेषामाधिपत्यं
अधिपतित्वं स्वाभ्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तद्वाप्यापिसमशोकोनापगच्छेदित्यर्थः ॥८॥

एवमर्जुनेन खाभिप्रायं भगवन्तस्मतिप्रकाशितं सञ्जयो राजानं मावेदितवानित्याह
सञ्जय इति एवमगुक्तप्रकारेण भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परन्तपोऽर्जुनो नयोत्स्येन सम्रह
रिष्ये अत्यन्तासह्यशोकप्रसङ्गादिति गोविन्दसुक्त्वा तूष्णीं बभूव न्वभूव किलेत्यर्थः ॥९॥

स्वामिकृतटीका ।

त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत् कुर्विति चेत् तत्वाह नहिप्रपश्यामीति इन्द्रियाणामुच्छो
षणमतिशोषकरं मदीयं शोकं यत्कर्म अपनुद्यापनयेत् तदहं नपश्यामीति यद्यपि भूमौ नि
ष्करुटकं सन्तुं राज्यं प्राप्स्यामितयासुरेन्द्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि एवमभीष्टं तत्सर्व
मवाप्यापिशोकापनोदनोपायं नप्रपश्यामीत्यर्थः ॥८॥ एवमुक्त्वा र्जुनः किं कृतवानित्य
पेक्षायां सञ्जय उवाच एवमिति ॥९॥

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकि तूमीविचारकरके जोकरने योग्य हो सो करो। तिसपर कहते हैं कि
इन्द्रियोंकी चैतन्यशक्तिकानाश करनेवाला जो यह शोक हमें आयके प्राप्त भया है सो
किसीउपायसे दूर होगा यह हम किसीभांति नहीं देखते हैं और यद्यपि हम निष्क
रुटकपृथिवीभरकाराज्यकरें या देवाधिपत्यकहे स्वर्गराज्य इन्द्रपद प्राप्त करें तो भी इ
सशोकसागरके पारजानेकी उपाय हम नहीं देखते हैं ॥८॥ इ. सप्राकारकी वार्ते भग
वानसे कहकर अर्जुनने फेरक्या कि यासो सञ्जय छतराट्टसे कहते हैं कि निद्राविजयी श
त्रुनाशन धनंजय अर्जुन भगवानसे कहा कि हे गोविन्द हम युद्धनकरे जे जो होय सो हो
य यह कहिकर मौन हीरहे ॥९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयो रुमयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः १०

श्रीभगवानुवाच ।

शाङ्गरभाष्यम् ।

दृष्ट्वा तु पाण्डुपानीकमित्यारभ्य नयोत्स्य इति गोविन्दसुक्तातूष्णीं बभूव हेत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारदुःखवीजभूतदोषोद्भवकारणहेतुप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयग्रन्थस्तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्यसुहृत्स्वजनसम्बन्धिवाच्येष्वहमेषां ममैते इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्ते हविच्छेदादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ कथं भीष्ममहंसङ्ख्ये इत्यादिना शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव ज्ञातव्यमर्थं यद्वेप्रवृत्तौपि तस्माद् युद्धादुपररामपरधर्मञ्च भिज्जा जीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तमर्जुनं सेनयोर्बाहिन्योरुमयोर्मध्ये विपीदन्तं विपादं कुर्वन्तमिति दुःखतं शोकमोहाभ्यां अभिभूतं स्वधर्मात् प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाश्चासार्थं हे भारत भारतान्वय इत्येवं सम्बोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाधिगमसाधनं वचनमूचिन्नानित्याह तमुवाचेति ॥ १० ॥

तदेव वचनमुदाहरति श्रीभगवानिति अतीतसन्दर्भस्येत्यमक्षरोत्यमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव वाक्यविभागसवगमयति दृष्ट्वा त्विति धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इत्यादि राद्यश्लोकस्तावदेकं वाक्यं शास्त्रस्य कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात् दृष्ट्वेत्यारभ्य यावत् तूष्णीं बभूव हेति तावच्चैकं वाक्यं इदं आरभ्य इदं वच इत्येतदन्तो ग्रन्थो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः नन्वाद्यश्लोकस्य युक्तमेकवाक्यत्वं प्रकृतशास्त्रस्य महाभारतेऽवतारावद्योतितत्वादन्ति

स्वामिद्वयटीका ।

ततः किं वृत्तमित्यत आह तमुवाचेति प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

तिसके अनन्तरक्याः भयासोकहते है कि दोनो सेनाके बीच मे विपादको प्राप्त भये अर्जुनको सम्बोधन करि भगवानहंसते ऊयेव क्षमानयेव च मकहने लगे हे भारत धृतराष्ट्र ॥ १० ॥ यह ग्रन्थ प्रथम अध्यायके प्रथम श्लोकसे ले कर और द्वितीय अध्यायके दशवे श्लोक तक जोतीन वाक्य है तिसके मध्यसे प्रथम अध्यायके दूसरे श्लोकसे लेके द्वितीय अध्यायके नववें श्लोक पर्यन्त वाक्य आख्या करनेके योग्य है क्योंकि उसमे प्राणियोंका सारिक दुःखका कारण भूतशोकमोहादिरूपदोषकी उत्पत्ति का हेतु अहङ्कारका कारण रूप अविद्यावर्णनकी है और राज्य आदि मे समतारूप भ्रान्ति ज्ञाननिमित्तस्ते ह

शाङ्करभाष्यम् ।

तथाचसर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसांस्वभावतएवस्वधर्मपरित्यागःप्र
तिषिद्धसेवाचख्यात् स्वधर्मप्रवृत्तानामपितेषांवाङ्मनःकायादीनांप्रवृत्तिःफलाभिस
न्धिपूर्विकैवसाहङ्काराचभवतितत्रैवंसतिधर्मधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखा
दिप्राप्तिलक्षणःसंसारोऽनुपरतोभवतीतिअतःसंसारबीजभूतौशोकमोहौतयोश्च
सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानात्नान्यतेनिवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुःसर्वलोका
नुग्रहार्थंअर्जुनंनिमित्तीकृत्याह भगवान्वासुदेवःअशोच्यानित्यादि ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मस्यापिसम्भवत्येकवाक्यत्वमर्जुनश्चासार्थतयाप्रवृत्तत्वादित्याहप्राणिनामिति शोको
मानसस्तापोमोहोविवेकाभावआदिशब्दस्तद्वान्तरभेदार्थःसएवसंसारस्य दुःखा
त्मनोबीजभूतोदोषस्तस्योद्भावेकारणमहङ्कारोममकारस्तद्देहविद्याचतस्रदर्शना
र्थत्वेनेतियोजना संगृहीतमर्थविष्टणोतितथाहीति राज्ञ्यंराज्ञःकर्मपरिपालनादि
पूजार्हागुरवोद्रोणादयःपुत्राःस्वेनोत्पादिताःसौमद्रादयःसम्बन्धान्तरमन्तरेणस्नेह
गोचरागुरुपुत्रप्रभृतयोमितिशब्देनोच्यन्तेउपकारनिरपेक्षतया स्वयमुपकारिणो
हृदयानुरागभाजोभगवत्प्रमुखाःसुहृदःस्वजनाज्ञातयोद्वयोर्धनादयःसम्बन्धिनः
अशुरश्यालप्रभृतयोद्वपदष्टद्व्युक्तादयःपरस्परयापिद्विपितामहादिव्यनुरागभाजो
राजानोबान्धवास्तेषुयथोक्तप्रत्ययनिमित्तीकृत्यंस्नेहोयश्चतैःसहविच्छेदोच्यतेपा
मुपावातेपातकंयाचलोकगर्हासर्वतन्निमित्तंययोरात्मनःशोकमोहयोस्तावेतौसंसा
रबीजभूतौकथमित्यादिनादर्शितावित्यर्थःकथंपुनरनयोःसंसारबीजयोरर्जुनेसम्भा

भाषा अनुवाद ।

औसकेवियोगसे उत्पन्नस्नेहमोहभीदेखावाहै अर्जुनअपनाक्षत्रियकाजोधर्मयुद्ध
करनातिसमेआपहीप्रवृत्तहोकेभीजिसशोकमोहकेद्वारा विवेकज्ञानसेरहितहो
करयुद्धसेविरतऔरपरधर्मभिक्षामेप्रवृत्तमयेथे ठीकहैशोकमोहयुक्तप्राणीसात्व
ज्जघास्वधर्मकोउपरधर्मअङ्गीकारकरलेतेहैं जोस्वधर्ममेप्रवृत्तहैं वेभीफलकीका
मनासेअहङ्कारपूर्वकप्रवृत्तहोतेहैं ॥ उससेधर्मअधर्मकीप्रबलताकेहेतुउत्तम
अधमजोनिमेजन्मऔरसुखदुःखआदिप्राप्तिरुवसंसारकिसीप्रकाररूठतानहींइ
ससेशोकमोहयेदोनोसंसारकेकारणहैंकेवलसंन्यासपूर्वकआत्मज्ञाननिष्ठाकेवि
नाशोकमोहकेनिवारनकीऔर उपायनदेखिभगवान्वासुदेवलोककेउपरअनुग्र

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्रकेचिदाहुः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठाभावादेवकेवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किंतु ह्यग्निहोवादिश्रौतस्मार्त्तिकर्मसहितात् ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरि

आनन्दगिरिलतटीका ।

वनाउपपद्यते न हि प्रथितमहासहिष्णोविवेकविज्ञानवतः स्वधर्मप्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहावनर्थहेतुसम्भावितानि शङ्करविवेकतिरस्कारेण तयोर्विहिताकरणप्रतिपिद्वाचरणकारणत्वादनर्थाधायकयोरस्तितस्मिन्सम्भावनेत्याह शोकमोहाभ्यामिति भिन्नया जीवनं प्राणधारणमादिशब्दादशेषकर्मसन्तःसलक्षणं परिब्राज्यमात्माभिध्यनमित्यादिगृह्यते किञ्चार्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं शोकमोहत्वादस्सुदादिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलब्धौ शोकमोहौ प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमातव्यमित्याह तथांचेति शोकमोहादीत्यादिशब्देनमित्याभिमानस्नेहगर्हादयो गृह्यन्ते स्वभावतश्चित्तदोषसामर्थ्यादित्यर्थः अस्सुदादीनामपि स्वधर्मप्रवृत्तानां विहिताकरणत्वाद्यभावान्नशोकादेः संसारबीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति चेत्तत्राह स्वधर्म इति कामादीनामित्यादिशब्दाद्विशिष्टानोन्द्रियाण्यादीयन्ते फलाभिसन्धिस्तद्विषयेऽभिलाषः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोऽहङ्कारः प्रागुक्तप्रकारेण वागादिव्यापारे सति किं सिध्यति तत्राह तत्रेति शुभकर्मानुष्ठानेन धर्मापचयादिदृष्टदेवादिजन्मततः सुखप्राप्तिः अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्मापचयादनिर्दतिर्यगादिजन्मततोदुःखप्राप्तिः व्यामिश्रकर्मानुष्ठानादुभाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्यजन्मततः सुखदुःखे भवतः एवमात्मकः संसारसन्ततोवर्त्तत इत्यर्थः अर्जुनस्यान्येपाञ्चशोकमोहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसहरति इत्यत इति तदेवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्यात्माज्ञानोत्पन्ननिवर्त्तनीयशोकमोहाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसन्दर्भस्य सहेतुसंसारनिवर्त्तकसव्यक्ज्ञानोपदेशे तात्पर्यं दर्शयति तयोश्चेति तद्यथोक्तं ज्ञानमुपदिदिक्षु रूपदेष्टमिच्छन् भगवानाहेति सखन्धः सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदि

भाषा अनुवाद ।

हकारि अर्जुनको उपलक्षकरिके इसगीताशास्त्रमे सोई ज्ञाननिष्ठाका उपदेश करते है

इस विषयमे कोई कहते है कि सर्वकर्मपरित्यागकरिके केवल आत्मज्ञानसे मुक्ति नहीं होती परन्तु श्रुतिस्मृतिविहितकर्मनिष्ठाके सहित जौतत्त्वज्ञाननिष्ठाउसमे कैवल्यप्राप्तिहोती है इसमे प्रमाणइसीगीताके इसरे अध्यायमे ३३।४७ आदि श्लोकोंसे कहा है और युद्ध आदिकर्मभी क्षत्रीको अधर्म नहीं बलू उसके न करनेसे दोष है यही

शाङ्करभाष्यम् ।

तिसर्वासुगीतासुनिश्चितोऽर्थ इति ज्ञापकञ्चाञ्जरस्यार्थस्य अथचेत्त्वमिमं धर्मसंग्रहं
मनःकरिष्यसि कर्मखेवाधिकारस्ते कु कुरु कर्मेव तस्मात्त्वमित्यादि हिंसादियुक्तत्वाद्दे
दिकं कर्म अधर्मायेतीयमप्याशङ्कानकार्थ्या कथं च त्वं कर्मयुद्धलक्षणं गुरुभाटपुत्रादि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्षतीत्युक्तं अर्जुनं प्रत्येवोपदेशादित्याशङ्क्याह अर्जुनमिति नहितस्यामवस्थायाम
र्जुनस्य भगवतो यथोक्तज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं किन्तु स्वधर्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्धतरकालमित्य
भिप्रेत्योक्तं निमित्तीक्यतेति ।

सर्वकर्मसन्त्रासपूर्वकादात्मज्ञानादेव केवलात् कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः
स्वाभिप्रेतौ व्याख्यातः सम्प्रति वृत्तिक्षतामभिप्रेतं निरसितुमनुवदति तत्रेति निर्द्धारि
रितशास्त्रार्थः सति सप्तव्यापराच्छ्रयते तेषामुक्तिमेव विदुष्वन्नादौ सैद्धान्तिकमभ्युप
गमं प्रत्यादिशति सर्वकर्मैति वैदिकेन कर्मणा समुच्चयं व्युत्सितं सात्त्विकं स्यात्तैर्न कर्म
णा समुच्चयं निरसितुमवधारणं अभ्याससम्बन्धुनीते केवलादिति नैवेत्येवकारः स
स्वध्यते केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिकारणमित्याशङ्क्याह किं तर्हि इति किं
तत्र प्रमापकमित्याशङ्क्याह देवशास्त्रमित्याह इति सर्वास्त्विति यथा प्रयाजानुवाजा
द्युपकृतमेव दर्शपूर्णमासादिस्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मार्त्तिकसोपकृतमेव ब्रह्मज्ञानं कैव
ल्यं साधयति विमतं सैतिकं त्व्यताकमेव स्वफलसाधकं कारणत्वाद्दर्शपूर्णमासादिवत्
तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः इति पदमाञ्जरित्यनेन पूर्वेण सम्बध्यते पौ
र्वीपर्यपर्यालोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्द्धारितमित्याशङ्क्याह ज्ञापक
ञ्चेति न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुरपितु समुच्चितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्मानुष्ठाने पापप्रा
प्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमकमित्यर्थः शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वाक्यमपि प्र
माणमित्याह कर्मखेवेति तत्रैव वक्ष्यान्तरमुदाहरति कुरु कर्मेति ननु न हिंसात्

भाषा अनुवाद ।

इसी द्वितीय अध्यायके ३३ श्लोकमें निश्चय करिके कहा है ।

तो ऊपरकी उक्त अभिप्राय अत्यन्त असत है जिस हेतु ज्ञाननिष्ठा औ कर्मनिष्ठा
दोनों पृथक् पृथक् कहा है अर्थात् इसी द्वितीयाध्यायके ११ श्लोकसे लेकर ३१ श्लोक तक
जो परमार्थ तत्त्व निरूपण किया गया है तद्विषय बुद्धिकानाम सांख्य बुद्धि और सोई बुद्धि
युक्त ज्ञानीको भी सांख्य कहते हैं और यही सांख्य बुद्धि उत्पन्न होनेके पूर्व देहादिव्यति
रिक्त कहे भिन्न जो आत्मा उसको कटत्व आदि अपेक्षा करिके धर्म अधर्म विचारपूर्वक

शाङ्करभाष्यं

हिंसादिलक्षणसत्यन्तरमपि स्वधर्मा इति कृत्वानाधर्माय तदकरणे च ततः स्वधर्मकीर्त्तिञ्च हिंसायापमेवात्स्यसीति त्रुवतायावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां स्वकर्मणां पश्चादिहिंसलक्षणान्धकर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सूनिश्चितमुक्तं भवतीति ।

आनन्दगिरिखतटीका ।

सर्वभूतानि इत्यादिना प्रति सिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वावगमात्तदुपेतवैदिककर्मणा धर्मायेति नानुष्ठातुं शक्यते तथा च तस्य सापेक्षज्ञानेन समुच्चयोन सिध्यतीति सांख्यमतमाशङ्कपरिहरति हिंसादीति आदिशब्दादुच्छिष्टमक्षणं गृह्यते यथोक्ताशङ्कानकर्त्तव्यत्वाकांक्षापूर्वकं हेतुमाह कथमित्यादिना स्वशब्देन क्षत्रियो विवक्ष्यते युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्ययश्च वणात्तस्य तं प्रति नित्यत्वेनावश्यकर्त्तव्यत्वं प्रतीतेर्गुर्वादि हिंसायुक्तमतिक्रूरमपि कर्मनाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह तदकरणे चेति आचार्यादि हिंसायुक्तमतिक्रूरमपि युद्धनाधर्मायेति त्रुवता भगवता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां दूरतो नाधर्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थं हिंसानिषेधार्थत्वात् क्रतुविषये चोदितं हिंसायास्तदविषयत्वात् कुतो वैदिककर्मनानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः ज्ञानकर्मसमुच्चयात् कैवल्यसिद्धिरित्युपसंहर्त्तुमिति शब्दः यत्तावद्ब्रह्मज्ञानं सेतिकर्त्तव्यताकांक्षफलसाधकं करणत्वादिति अनुमानं तदुपयतितदसदिति न हि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ स्वफले सहकारिकिञ्चिदपेक्षते तथा च व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः यत्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञातं तदपि विभागवचनविरुद्धमित्याह ज्ञानेति सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धयेति बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयाज्ञाननिष्ठानव्याख्यातुं सांख्यशब्दार्थमाह अशोचानित्यादिना इति अशोचानित्यादिना स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत दन्तं वाक्यं यावद्भविष्यति तावताग्रन्थेन यत्परमार्थभूतमात्मत

भाषाश्रनुवाद ।

बुद्धिहै सोई बुद्धियुक्तकर्मिपुरुषको नाम योगीहै इस प्रकार उभयनिष्ठादिखाई है उनके बीच सांख्य नाम ज्ञाननिष्ठा और योग रूपकर्मनिष्ठा ये दोनो भी आगे पृथक् २ कही जायेंगी इसीमे सांख्य बुद्धिका आश्रय ज्ञाननिष्ठा और योग बुद्धिका आश्रय कर्मनिष्ठा ये दोनो निष्ठा एककालमे एकपुरुषकरके अनुष्ठान करना कि सी प्रकार संभव नहीं होता यही शतपथ ब्राह्मणमे कहा है यो ज्ञान और कर्म समुच्चय अमि प्रेत होतो ये सब विभाग वचन और कि सी प्रकार संभव नहीं है और इस प्रकार अर्जुकी प्रश्न भी ठीक नहीं होती है

शाङ्करभाष्यं

तदसत्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनात्बुद्धिद्वयाश्रययोरशोच्यानित्यादिना
ग्रन्थेनभगवतायावत्स्वधर्ममपिचावेक्ष्यत्येतदन्तेनग्रन्थेनयत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूप
णसंक्रतंतत्सांख्यंतद्विषयाबुद्धिरात्मनोजन्मादिपङ्क्तिविक्रियाभावादकर्त्तात्वेतिप्रकर
णार्थनिरूपणात्याजायतेसासांख्यबुद्धिः सायेषांज्ञानिनामुचिताभवतितेसांख्याः
एतस्याबुद्धेर्जन्मनःप्रागात्मनोदेहादिव्यतिरिक्तस्यकर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षोपधर्माधर्म
विवेकपूर्वकोमोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणयोगः तद्विषयाबुद्धिर्योगबुद्धिःसा
येषांकर्म्मिणासुचिताभवतितेयोगिनः तथाचभगवताविभक्तेर्बुद्धीनिर्दिष्टेऽप्यातेऽ
भिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विसांख्येऽस्त्विति तयोश्चसांख्यबुद्ध्याश्रयांज्ञानयोगेननि

आनन्दगिरिद्वयतटीका ।

त्वंभगवतानिरूपितंतद्व्यासस्यक्व्याख्यायतेप्रकाशयतेसावैदिकीसम्यक्बुद्धिः संख्या
तयाप्रकाशयत्वेनसखन्विप्रकृतंतत्त्वंसांख्यमित्यर्थः सांख्यशब्दार्थसुहृत्तात्पकाशिकां
बुद्धिंतद्वयसांख्यान्याकरोति तद्विषयेति तद्विषयाबुद्धिःसांख्येबुद्धिरितिसखन्वः
तांशेऽप्रकटयति आत्मनइति नजायतेस्त्रियतेवेत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणा
त्मनःषड्भायति क्रियासम्भवान्कूटस्थोसाधितिसाबुद्धिरुत्पद्यतेसासांख्यबुद्धिःतत्
परासन्नप्राप्तिनःसांख्याइत्यर्थः सम्प्रतियोगबुद्ध्याश्रयांकर्म्मनिष्ठांसांख्यतुकासोयोग
शब्दार्थमाह एतस्यादिति यथोक्तबुद्ध्यात्तौविरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तन्नि
वर्त्तकत्वात्पूर्वमेवतदुत्पत्तेरात्मनश्चदेहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षयाधर्माधर्मनिरूप्य
तेनेश्वरागाधनरूपेणकर्मणापुरुषोमोक्षाययुज्यतेयोग्यःसम्यद्यतेतेनमोक्षसिद्धये

स्वामिद्वयतटीका ।

देहात्मनोरविवेकात्अस्यैवंशोकोभवतीतिद्विवेकप्रदर्शनार्थंश्रीभगवानुवाच

भाषाअनुवाद ।

क्योंकिज्ञानऔ कर्म्मएककालएकपुरुषकोनितान्त असम्यवयहपूर्वनकहनेसेअर्जुन
किसप्रकारकर्म्मसेज्ञानकोश्रेष्ठजानिभगवानसेमिथ्याआक्षेपकरेगीऔरसर्वउपदे
शमेज्ञानऔकर्म्मदोनोकेमध्यमेजोश्रेयहोसोहमकोकहो इसप्रकारएकविषयकप्र
श्नहीवाकहोकिसतरहसंभवहैजोभगवतकेउक्तवचनकाअर्थनसमझकेअर्जुनऐसी
प्रश्नकियेहोंतौभीभगवानकेअसेप्रतिवचनसंभवहोतेनहीं क्षत्रीकास्वधर्म जोयुद्ध
रूपस्मृतिविहितकर्मतिसकेसहितज्ञानसंपादनकरनाविहितकर्मनहीं क्योंकिसो

शाङ्करभाष्यं.

छांसांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति पुरा वेदात्मना मया प्रोक्तं तितथा च योगबुद्ध्याश्च यां कर्म
योगेन निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति कर्मयोगेन योगिनामित्येवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिञ्च
श्रित्यद्वे निष्ठे विभक्ते भगवतै वोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्च
योरेकपुरुषाश्च यत्सा सम्भवं पश्यता यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्रा
ह्मणे एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रजन्तीती सर्वकर्मसंन्यासं विधाय
तच्छेषेण किंप्रजया करिष्यामो येषां नाऽयमात्मायं लोक इति तत्रैव च प्राग्द्वारपरि
ग्रहात् पुरुषात्मा प्राकृतौ धर्मजिज्ञासेत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विप्रकारञ्च
वित्तं मानुष्यं दैवञ्च तत्र मानुष्यं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्याञ्च दैवं वि

आनन्दगिरिछतटीका ।

परस्परया साधनीभूतप्रागुक्तधर्मानुष्ठानात्मको योगइत्यर्थः अथ योगबुद्धिं विभजन्
योगिनो विभजते तद्विषयेति उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतं दर्शयति तथा चेति सांख्य
बुद्ध्याश्चाज्ञाननिष्ठेत्येदपि भगवतोऽभिमतमित्याह तयोश्चेति ज्ञानमेव योगो ज्ञान
योगस्तेन हि ब्रह्मणायुज्यते तादात्म्यमापद्यते तेन सन्तप्राप्तिनां निष्ठानिश्चयेन स्थिति
स्वात्यर्थेण परिसमाप्तिस्तं कर्मनिष्ठातो व्यतिरिक्तानिष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान् वक्ष्य
तीति योजना लोकेऽस्मिन् द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्ताभयानघज्ञानयोगेन सांख्याना
मित्येतद्वाक्यमुक्तार्थविषयमर्थतो नुवदति पुरेति योगबुद्ध्याश्च यां कर्मनिष्ठेत्यत्रापि भग
वदनुमतिमादर्शयति तथा चेति कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिशुद्धिद्वारा मोक्ष
हेतुज्ञानाय पुमान्युज्यते तेन निष्ठां कर्मिणां ज्ञाननिष्ठातो विलक्षणं कर्मयोगेनेत्या
दिना वक्ष्यति भगवानिति योजना निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्च यं भगवता विभज्योक्तमुपसं
हरति एवमिति कथापुनरनुप्रपत्तया भगवतानिष्ठाद्वयं विभज्योक्तमित्याशङ्क्याह

भाषा अनुवाद ।

होनेसे श्रीकृष्णके प्रति अर्जुनका इस प्रकारका अनुयोगकरना कभी संभव होतानहीं
इसीसे गीताशास्त्रमें लेशमात्रभी श्रौतयास्मार्तकर्मके सहित ज्ञानके संपादनका प्रति
पादन करनेको कोई भी समर्थन होगा अज्ञानकिं वारागआदि दोषवशते कर्मसे प्रवृ
त्तमनुष्यकी यज्ञदानतपआदिके द्वारा सत्त्वशुद्धिपूर्वकपरमार्थतत्त्वज्ञान होनेसे प
रलोकसंग्रहके अर्थजो फेरिकर्मसे प्रवृत्ति होय तो उसकर्मको कर्म नहीं कहते हैं सुत
रांतिसके सहित ज्ञानका संपादन नहीं होता है जैसे भगवान् श्रीकृष्णके सकलकर्म

शाङ्करभाष्यं

त्तदेवलोकाप्राप्तिसाधनं सोऽकामयतेति अविद्याकामवतएवसर्वाणिकर्माणिश्रौतादीनिदर्शितानितेष्वेव्युत्थायप्रव्रजन्तीतिव्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्यविहितं तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नंस्वात् यदिश्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोभिप्रेतः स्याद्भगवतः

नचअर्जुनस्यप्रज्ञपन्नोभवतिज्यायसीचेत्कर्मणस्तेइत्यादिएकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवंबुद्धिकर्मणोर्भगवतापूर्वमनुक्तंकथमर्जुनोऽश्रुतंबुद्धेश्चकर्मणोज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेत्तद्वैवज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिरितिकिञ्चयदिवुद्धिकर्मणोः सर्वेषांसमुच्चयउक्तःस्वात् अर्जुनस्यापिसउक्तएवेतियच्छेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहि सुनिश्चितमितिकथमुभयोरुपदेशेसत्वन्यतरविषयएवप्रस्तःस्वात्नहिपित्तप्रशमनार्थिनो

आनगिरिद्वतटीका ।

ज्ञानकर्मणोरिति कर्महिकटत्वादनेकत्वबुद्ध्याश्रयंज्ञानंकटत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयंतदुभयमित्यंबिरुद्धसाधनसाध्यत्वान्नैकावस्थस्यैवपुरुषस्यसम्भवत्यतोयुक्तमेवतयोर्विभागवचनमित्यर्थः भगवदुक्तविभागवचनस्यमूलत्वेनश्रुतिमुदाहरति तथेति तत्रज्ञाननिष्ठाविषयंवाक्यंपठति एतमेवेति प्रकृतमात्मानंनित्यविज्ञप्तिस्वभावंवेदितुमिच्छन्तःत्रिविधेपिकर्मफलेवैतृष्णप्रभाजःसर्वाणिकर्माणिपरित्यज्यज्ञाननिष्ठाः भवन्तीतिपञ्चमलकारस्वीकारेणसन्नप्रासविधिविवक्षित्वात्तस्यैवविधेः विशेषेणार्थवादेनकिंप्रजयेत्यादिनामोक्षफलंज्ञानमुक्तमित्यर्थःननुफलाभावात्प्रजाक्षेपोनोपपद्यतेपुत्रेणैतल्लोकजयस्यवाक्यान्तरसिद्धत्वादित्याशङ्कविदुषांप्रजासाध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणाभावादात्मनश्चासाध्यत्वादाक्षेपोयुक्तिमानिति विवक्षित्वाह येषामिति

भाषा अनुवाद ।

समुचितनहींऔजैसेकायकर्ममेकामनानरहनेसेसोऔरकायकर्म नहींहोसकताजिसहेतुउसमेफलाभिसन्धिनहीहै

तोफेरिजोजनकादिराजाकर्मकेद्वारामुक्तऊयेयहवर्णनकियाहैसोकेवललोकसंग्रहकेअर्थमालहै अर्थात्सबकर्मकापरित्यागहोनेसेभीगुणऔरगुणीज्ञानवशतेकर्मआभासकेसाथउनकीमुक्तिभईधीअर्थात् कर्मकेत्यागमेंअधिकारहोनेसेभीकर्मत्यागनकरिकेउसकेसहितनिर्वीणपदप्राप्तकियाऔरजोकहोकिजनकादिराजापूर्वमे तत्त्वज्ञानीनहींथेतौभीज्ञानके साधनभूतसकलकर्मईश्वरकोअर्पणकरने

शाङ्करभाष्यं

वैद्येन मधुरं शीतलञ्च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नः सम्भवति अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोसीति न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं पृष्ठादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तं नापि स्मार्त्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादिसर्वमुपपन्नं किञ्च क्षत्रियस्य यद्द्वैतं स्मार्त्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नस्तस्मात् गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्त्तेन वा कर्मणा त्वज्ज्ञानस्य समुच्चयोन केनचिद्दर्शयितुं शक्यः

यस्य त्वज्ज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृचेति तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्पूर्व्यं यथा प्रवृत्तिस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्मयेन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसम्बन्धप्रहङ्गाराभावस्य तुल्यत्वात् विदुषः तत्त्वविन्नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसम्बन्धे यथा च स्वर्गादि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठा वाक्यं दर्शयति तत्रैवेति प्राकृततत्त्वमतत्त्वदर्शित्वेनाज्ञत्वं स च ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे यथाविधिवेदमधीत्यार्थज्ञानार्थधर्मजिज्ञासां कृत्वा तदुत्तरकालं लोकत्रयप्राप्तिसाधनपुत्रादिव्रयंसोकामयत जायामेत्यादित्यादिना कार्मिन्तानिति श्रुतमित्यर्थः वित्तविभजते द्विप्रकारमिति तदेव

भाषा अनुवाद ।

सेउनकी सत्वशुद्धिअथवा ज्ञानकी उत्पत्ति भई थी भगवान् इस गीताशास्त्रमें यही प्रतिपादन करिके पीछे सोई प्रकार बुद्धसत्वगुणमनुष्यकी ज्ञाननिष्ठानिरूपण किया है इससे केवल तत्वज्ञानसे जीमुक्ति होती और उसमें जो कर्मकी सहायताकी अपेक्षानकरे यही इस गीताशास्त्रकानिश्चित अर्थ है यह अर्थ आगे प्रकरणपायके देखा जायगा इस प्रकार गीताशास्त्रका तात्पर्य अर्थ निर्णय किया गया परन्तु अब धर्ममें व्यग्रमिथ्याम्भमविशिष्टकहे युक्तमहत्शोकसागरमें डूबे अर्जुनको आत्मज्ञानके विना उद्धार होनेकी और उपाय न देखि भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनके प्रति तत्वज्ञानका उपदेश करते हैं कि

शाङ्करभाष्यं

कामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकर्मलक्षणधर्मानुष्ठानायाहिताग्नेः काम्यएवाग्निहोत्रा
 दौप्रष्टत्तस्यसामिद्यतेविनष्टेपिकामेतदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोपिनतत्काम्यमग्नि
 होत्रादिभवतितथाचदर्शयतिभगवान्कुर्वन्नपिनकरोतिनलिप्यतेइति अत्रयच्च
 पूर्वैः पूर्वतरंकृतकर्मणैवहिंससिद्धिमास्थिताजनकादयइतितत्तुप्रविभज्यविज्ञेयं
 तत्कथंयदितावत्पूर्वजनकादयः तत्त्वविदोपिप्रष्टत्तकर्मोणः स्युस्तेलोकसंग्रहार्थं
 गुणागुणिषुवर्तन्तइतिज्ञानेनैवसंसिद्धिमास्थिताः कर्मसन्नप्राप्तेपिकर्मणास
 हैवसंसिद्धिमास्थितानकर्मसन्नप्रासंकृतवन्तइत्येषोऽर्थः अथनतेतत्त्वविदर्इत्वरस
 मर्पितेनकर्मणासाधनभूतेन संसिद्धिसत्त्वशुद्धिंज्ञानोत्पत्तिलक्षणावासंसिद्धिमास्थि
 ताजनकादयइतिव्याख्येयं एतमेवार्थंवच्यतिभगवान्सत्त्वशुद्धयेकर्मकुर्वन्तीतिस्व
 कर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविन्दति मानवाइत्युक्त्वासिद्धिप्राप्तस्यचपुनर्ज्ञाननिष्ठावच्यति
 सिद्धिप्राप्तोयथाब्रह्मेत्यादिनातस्माद्गीतासुकेवलादेवतत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिःनकर्मस
 मुद्धितादितिनिश्चितोऽर्थःयथाचायमर्थस्तथाप्रकररशेविभज्यतत्तत्तददर्शयिष्यामः
 तत्रैवन्धर्मसंभूढचेतसोमिथ्याज्ञानवतोमहतिशोकसागरे निमग्नस्थार्जुनस्था
 न्यन्नात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्तंततःकृपयार्जुनसुद्धिधारयिषुरात्म
 ज्ञानायावतारयन्नाह

आनन्दगिरिछतटीका ।

प्रकारद्वैरूपमाहमानुष्यमिति मानुष्यंविचिंत्याचष्टेकर्मरूपमिति तस्यफल
 पर्यवसायित्वमाहपितृलोकेति दैवंविचिंतविभजतेविद्याञ्चेति तस्यापिफलनि
 ष्टत्वमाहदेवेति कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तात्पर्यमाहअविद्येति अन्नस्य
 कामनाविशिष्टस्यैवकर्माणिसोकामयतेत्यादिनादर्शितानीत्यर्थः ज्ञाननिष्ठाविषय
 त्वेनदर्शितश्रुतेरपितात्पर्यंदर्शयतितेभ्यइति कर्मसुविरक्तस्यैवसन्नप्रासपूर्विका
 ज्ञाननिष्ठाप्रागुदाहृतश्रुत्यादर्शितेत्यर्थः अवस्थाभेदेनज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकार
 त्वस्यश्रुतत्वात्तन्मूलेनभगवतोविभागवचनेनशास्त्रस्यसमुच्चयंपरत्वप्रतिज्ञातमपवा
 धितमितिसाधितंकिञ्चसमुच्चयोज्ञानस्यश्रौतेनस्मार्त्तनवाकर्मणाविवच्यतेयदिप्रथ
 मंतज्राहतेतदिति

समुच्चयेऽभिप्रेतेप्रज्ञानुपपत्तिंदोषान्तरमाहनचेति तामेवानुपपत्तिंप्रकट
 यतिएकपुरुषेति यदिसमुच्चयःशास्त्रार्थोभगवताविबक्षितस्तदाज्ञानकर्मणोरेकेन
 पुरुषेणामुष्ठेयत्वमेवतेनोक्तमर्जुनेनचश्रुतं तत्कथंतदसम्भवमनुक्तमश्रुतञ्चमिथ्यैव

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्रोताभगवत्पारोपयन्नचतदारोपाहते किमितिमां कर्मण्येवातिक्रूरेयुइलक्षणेन
 योजयसिद्धिप्रशोऽवकल्पयते तथाचप्रशालोचनयाप्रष्टप्रतिवक्तोः शास्त्रार्थतयास
 मुञ्चयोभिप्रेतानभवतीतिप्रतिभातीत्यर्थः किञ्चसमुच्चयपक्षेकर्मापेक्षयाबुद्धेर्ज्या
 यस्त्वंभगवतापूर्वमनुक्तमर्जुनेनचाश्रुतकथमसौतस्मिन्नारोपयितुमर्हति ततश्चानुवा
 दवचनंश्रोतुरनुचितमित्याहबुद्धेश्चेति इतश्चसमुच्चयःशास्त्रार्थो नसम्भावत्यन्यथाप
 च्चमादावर्जुनस्यप्रशानुपपत्तेरित्याहकिञ्चेति ननुसर्वान्प्रत्युक्तोपिसमुच्चयेनार्जुनं
 प्रत्युक्तोसावितितदीयप्रशोपपत्तिरित्याशङ्क्याहयदीति एतयोः कर्मतत्तारागयो
 रितियावत् ननुकर्मापेक्षयाकर्मत्यागपूर्वकस्यज्ञानस्यप्राधान्यात्तस्य श्रेयस्त्वात्तद्वि
 षयप्रशोपपत्तिरितिचेन्नेत्याहनहीति तथैवसमुच्चयेपुरुषार्थसाधनेभगवतादग्नि
 तेसत्यन्यतरगोचरोनप्रशोभवतीतिशेषः समुच्चयेभगवतोक्तेपितदज्ञानादर्जुनस्य
 प्रशोपपत्तिरितिशङ्कतेअथेति अज्ञाननिमित्तंप्रश्नमङ्गीकृत्यापिप्रत्याचष्टेतथापीति
 भगवतोभ्रान्त्यभावेनपूर्वापरानुसन्धानसम्भावादित्यर्थः प्रशानुरूपत्वमेवप्रतिव
 चनस्यप्रकटयतिमयेति व्यावर्त्यमसंशमादर्शयतिनत्विति प्रतिवचनस्यप्रशाननु
 रूपत्वमेवस्यष्टयतिष्टादिति श्रौतेनकर्मणासमुच्चयोज्ञानस्येतिपक्षंप्रतिक्षिप्यप
 च्चान्तरंप्रतिक्षिपतिनापीतिश्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभागवचनमादिशब्दगृहीतं
 बुद्धेर्ज्यायस्त्वंपञ्चमादौप्रशोभगवत्प्रतिवचनंसर्वमिदंश्रौतेनेवस्यात्तेनापिकर्मणाबु
 द्धेःसमुच्चयेविरुद्धस्यादित्यर्थः द्वितीयपक्षासम्भवेहेत्वन्तरमाहकिञ्चेतिसमुच्चयपक्षे
 प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवान्नेदंगीतायास्त्वंतत्परमित्युपसंहरतितस्मादिति विशुद्धव
 ह्नात्मज्ञानंस्वफलसिद्धौनसहकारिसंश्लेषमज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्द्रजादितत्त्वज्ञान
 वत्अथवावन्धःसहायानपेक्षेणज्ञानेननिवर्त्तयते अज्ञानात्मकत्वात्एज्जुसर्पादिव
 दितिभावः

ननुकुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकोपुर्लोकसंग्रहमितिवच्यमाणत्वात्कथंगीताशा
 स्त्रेसमुच्चयोनास्ति तदाहयस्यत्विति चोदनासूत्रानुसारेणविधितोऽनुष्ठेयस्यकर्मणो
 धर्मत्वाद्वापारंमाणस्यतथात्वाभावात्तत्त्वविदश्च वर्णाश्रमाभिमानशून्यस्याधिकार
 प्रतिपत्तभावाद्वागादिप्रवृत्तीनामविद्यालेशतोजायमानानां कर्माभासत्वात्कुर्या
 द्विद्वानित्यादिवाक्येनसमुच्चयप्रापकमितिभावः वाशब्दश्चार्थेद्वितीयस्तुनिविदिषावा
 क्यस्यसाधनान्तरसंग्रहार्थः सांसारिकंज्ञानंव्यावर्त्तयतिपरमार्थेति तदेवाभि
 नयति एकमितप्रवृत्तिरूपमितिरूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शनार्थं कर्माभाससमुच्चयस्तु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यादृच्छिकत्वान्नमोक्षफलयतीतिशेषः किञ्च ज्ञानिनोवागादिप्रवृत्तिर्न ज्ञानेन तत्फल
 लेन समुच्चीयते फलाभिसन्धिविकलप्रवृत्तित्वाद् हङ्कारविधुरप्रवृत्तित्वाद्वा भगवत्प्रवृ
 त्तिवदित्याह यथेति हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्यपरिहरतितत्त्वविदितिकूटस्थं प्रह्लैवा
 हमितिमन्वानो विद्वान्प्रवृत्तितत्फलं वानैव स्वगतत्वेन पश्यति रूपादिवद्दृश्यद्रष्टृधर्म
 त्वायोगात् किन्तु कार्यकारणसंघातत्वेनैव प्रवृत्तप्रादिप्रतिपद्यते ततस्तत्त्वविदो व्याख्या
 नमिच्छाटनादौ अहङ्कारस्य तत्प्रादिफलाभिसन्धेः आभासत्वान्नासिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थः
 ननु ज्ञानोदयात् प्रागवस्थायामिवोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृत्तप्रादर्शनान्न तत्त्वदर्शी
 निष्ठप्रवृत्तप्रादेराभासत्वमिति तत्राह यथाचेति स्वर्गादि देवकाम्यमानत्वात् कामस्तद
 र्थिनः स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्वर्गादि साधनस्वानुष्ठानार्थमग्निमाधाय
 व्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव काव्ये कर्मणि प्रवृत्तस्यार्द्धकृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवा
 ग्निहोत्रादिनिर्वर्त्तयतो न तत्काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात्
 कामोपबन्धानुपबन्धकृतत्वात् तथा विदुषोऽपि विध्यधिकाराभावाद्वागादिप्रवृत्तीनां क
 र्माभासतेत्यर्थः विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमुपन्यस्यति तथाचेति
 ननु विद्वद्रापादेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात् सद्व्यपारस्य कर्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्च
 यसिद्धिरिति तत्राह यच्चेति ज्ञानकर्मणोः समुच्चित्वैव संसिद्धिहेतुत्वेऽपि तन्नेकुतो
 विभज्यार्थं ज्ञानमिति पृच्छति तत्कथमिति तत्र किं जनकादयोऽपि तत्त्वविदः प्रवृत्तक
 र्माणः स्युराहोस्वित्तत्त्वविदइति विकलव्यग्रथमंप्रत्याह यदीति तत्त्वावित्तेकथं प्र
 वृत्तकर्मत्वं कर्मणामकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्क्याह ते लोकेति तेषामुक्तप्रयोजना
 र्थमपि न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्राप्युदासीनत्वादित्याशङ्क्याह गुणा इति इन्द्रियाणां विष
 येषु प्रवृत्तिद्वारा तत्त्वविदां प्रवृत्तकर्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह ज्ञानेनेति उ
 क्तमेवार्थं संचिष्यदर्शयति कर्मेति कर्मणेत्यादौ बाधितानुवृत्तप्राभावो गृह्यते द्विती
 यमनुवदति अर्थेति तत्र वाक्यार्थकथयति ईश्वरेति विभज्यविज्ञेयत्वं वाक्यार्थस्यो
 क्तमुपसंहरति इति व्याख्येयमितिकर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेर्येवाक्य
 शेषं प्रामाण्यति एतमेवेति योगिनः कर्मकुर्वन्तीत्यादिवाक्यमर्थतोऽनुवदति सत्वे
 ति स्वकर्मणा इत्यादौ साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं कर्मणां वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह स्वकर्मणेति स्व
 कर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननिष्ठा योऽस्य तालभ्यते ततो ज्ञाननिष्ठया मुक्ति
 स्तेन साक्षात्कर्मणां मुक्तिहेतुत्वेत्यग्रेऽस्फुटीभविष्यतीत्यर्थः तत्त्वज्ञानोत्तरकालं
 कर्मासम्भवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति ननु यद्यपि गीताशास्त्रं तत्त्वज्ञानप्रधान

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मेकं वाक्यं तथापि तन्मध्ये श्रूयमाणं कर्म तदङ्गमङ्गीकर्त्तव्यं प्रकरणप्रामाण्यादिति समु-
 च्ययसिद्धिस्तद्वाहयवाचेति अर्थशब्देनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतुरिति गृह्यते
 एतत्तद्वतामभिप्रायं प्रत्याख्यायस्वामिप्रेतः शास्त्रार्थः समर्थितः संप्रत्यशोच्यानित्य
 स्मात्प्राक्तन ग्रन्थसन्दर्भस्य प्रागुक्तं तात्पर्यार्थमनूद्याशोच्यानित्यादेः स्वधर्ममपि
 चावेद्येत्येतदन्तस्य समुदायस्य तात्पर्यमाह तत्रेति अब्रह्मशास्त्रे दीणिकाण्डा
 न्यटादशसंख्याकानामध्यायानां पट्कवितयमुपादाय वैविध्यात्तत्र पूर्वपट्कात्म
 कं पूर्वकाण्डं त्वस्य दार्थविपयी करोति मध्यमपट्करूपं मध्यमकाण्डं तत्पदार्थगोच
 रयति अन्तिमपट्कलं ज्ञानमन्ति संकाण्डं तत्त्वपदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थमधिकरोति
 तज्ज्ञानसाधनानि तत्र तत्र प्रसङ्गादुपन्यस्यन्ते तज्ज्ञानस्य तदधीनत्वात् तत्त्वज्ञानमे
 व केवलं कैवल्यसाधनमिति च सर्वत्र विगीतं एवं पूर्वोक्तरीत्या गीताशास्त्रार्थपरिनि
 श्चिते सतीति यावत् धर्मममूढं कर्त्तव्या कर्त्तव्यविवेकविकलं चेतो यस्य तस्यमित्या ज्ञान
 वतोऽहङ्कारमकारवतः शोकाख्यसागरे दुर्गत्तरे प्रविश्य क्लिश्यतो ब्रह्मात्मैक्यलक्ष
 णवाक्यार्थज्ञानमात्मज्ञानं तदतिरेकेणोद्धारणासिद्धेः तस्मिन् तस्मिन् मतिस्त्रिगुणं शोका
 दुहर्तुमिच्छन् भगवान्यथोक्तज्ञानार्थं तं अर्जुन भवतारयन् पदार्थपरिशोधने प्रवर्त्त
 यन्नादौ त्वस्य दार्थशोधयितुमशोच्यानित्यादिवाक्यमाहेतियोजना

यस्याज्ञानं तस्य भ्रमो वस्य भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्यक्ज्ञानं वाक्या
 दुदेतीति ज्ञानाधिकारिणामभिप्रेत्याह अशोच्यानित्यादीति यत्तु कैश्चिदात्मावाच्य
 रेद्रष्टव्य इत्याद्यात्मयाद्यात्मप्रदर्शनविधिवाक्यार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरिरिति
 ज्ञतं तदयुक्तं कृतियोग्यतैकार्थसमवेतश्रेयःसाधनतायाः पराभिमतनियोगस्य वा वि
 ध्यर्थस्यात्प्रतीयमानस्य कल्पनाहेत्वभावात् न च दर्शनेपुरुषतन्त्रत्वरहिते विधेयया
 गादिविलक्षणे विधिरूपपद्यते कृत्यान्तर्भूतस्याहार्थत्वात् तद्व्यो नविधिमधिकरोती
 त्यभिप्रेत्य व्याचष्टे नशोच्य इति कथंते पामशोच्यत्वमित्युक्ते भीष्मादिशब्दवाच्यानां
 शोच्यत्वं तत्पदलक्ष्याणां वैति विकल्पराद्यं द्रूपयति सहत्त्वादिति ये भीष्मादिशब्दै
 र्च्यन्ते ते श्रुतिस्यूत्युदीरिता विगीताचारवत्त्वान्नशोच्यतामश्रुवीरन्नित्यर्थः द्वितीयं
 प्रत्याह परमार्थेति अरजते रजतबुद्धिवदशोच्येषु शोच्यबुद्ध्याभ्रान्तो सीत्याहता
 निति अनुशोचनप्रकारमभिनयन् भ्रान्तिमेव प्रकटयति ते भ्रिनन्त इति पुत्रभा
 र्यादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन गृह्यते इत्यनुशोचितवानसीति सन्धः विरुद्धानामि
 धायित्वेनापि भ्रान्तत्वमर्जुनस्य साधयित्वं प्रज्ञावतामिति उत्सन्नजुलधर्मिणा

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे गतास्त्वनगतास्त्वं च नानुशोचन्ति परिहृताः

शाङ्करमायम् ।

अशोच्यानित्यादि नशोच्या अशोच्याभी भद्राणां दयः सहत्तत्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते भियन्ते निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामिराज्यसुखादिनेति त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे तद्देतन्मौख्यं पाण्डित्यविरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्तद्रवेत्यभिप्रायः यस्याङ्गतास्त्वनगताप्राणान् घनान् अगतास्त्वनगताप्राणान् जीवतश्च न अनुशोचन्ति परिहृताः आत्मज्ञाः परह्य आत्मविषया बुद्धिर्वैपांते हि परिहृता पाण्डित्यं निर्विद्येति श्रुतेः परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्य तोमूढोसीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

आन्दगिरिकृतटीका ।

सित्यादीनि वचनानि किमेतावता फलितमिति तदा हतदेतदिति तन्मौख्यमशोच्ये पुशोच्यदृष्टित्वमेतत्पाण्डित्यं बुद्धिमतां वचनभाषित्वमिति यावत् अर्जुनस्य पूर्वी ज्ञानान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्मानमिति हयस्यादिति ननु सत्त्वबुद्धिभाक्त्वेव पाण्डित्यं नत्वात्मज्ञत्वं हेत्वभावादित्याशङ्क्या हते हीति पाण्डित्यं परिहृतभावमात्मज्ञानं निर्विद्यनिश्चयेन लब्ध्वावात्येन तिष्ठामेदिति दृष्टद्वारं स्थकश्रुतिसुक्तार्थसुदाहरति पाण्डित्यमिति यथाक्तं पाण्डित्यं राहित्यं कथं समागतमित्याशङ्क्य कार्यदर्शनादित्याह परमार्थतस्त्विति यस्यादित्यस्यापेक्षितं दर्शयति अत इति ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अशोच्यानित्यादि शोकस्याविषयीभूतानेव वन्तूनन्वशोचोऽनुशोचितवानसि दृष्टेमान् स्वजनान् कृष्णेत्यादिना तत्र कुतस्त्वा कश्चलमिदं विषये स मुपस्थितमित्यादिना सयावो धितोऽपि पुनश्च प्रज्ञावतां परिहृतानां वादान् शब्दान् कथं भीष्मसहसंख्ये

भाषा अनुवाद ।

प्रथम अध्यायके २८ श्लोकसे लेकर तुम जो कुटुम्बके जनोंका शोक करते हो सो वे सब तुमारे शोचने के योग्य नहीं हैं और द्वितीय अध्यायके २ श्लोकसे लेके हमसे प्रबोध कराये अर्थात् समझाये भी गये तुम जो परिहृत मानी के समान ये वचन उच्चारन करते अर्थात् कहते हो किं भीष्मको संग्रामके समारं इससे यह प्रतीति होती है कि तुम यथार्थ परिहृत नहीं हो जिससे तुम बुद्धिमान परिहृत जो है वे गतप्राण अगतप्राण अर्थात् मरे और जीवते के नहीं शोचते हैं कि वन्तु विहीन हम कैसे जिअंगे ॥ ११ ॥

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं ने मे जनाधिपाः न चैव न भविष्यमः सर्व्ववयमतः परं ॥१२॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कुतस्ते अशोच्याः यतो नित्याः कथं न तु एव जातुकदाचिदहं नासं कित्वासमेव अतीतेषु देहेषु त्पत्तिविनाशेषु घटादिषु विद्यदिव नित्यमेवाहमासमित्यभिप्रायः तथान त्वं नासीः कित्वासीरेव तथाने मे जनाधिपाः नासन् किंत्वासन्नेव तथानचैव न भविष्यामः किन्तु भविष्याम एव सर्व्ववयमतो स्माद्देहविनाशादुत्तरकालेऽपि त्विष्यपिका लेपु नित्यात्मा स्व रूपेणेत्यर्थः देहभेदानुवृत्त्यावज्जवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण ॥१२॥

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

नित्यत्वसंशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं प्रअपूर्व्वकंप्रतिजानीते कुत इत्यादिना नित्यत्वसिद्धिप्रमाणाभावादिति चोदयति कथमिति आत्मानजायते प्रागभावशून्यत्वान्तरविपाणवदिति परिहरति नत्वेवेति किञ्चात्मानित्योभावत्वे

स्वामिद्वतटीका ।

इत्यादीन् केवलं भाष्येन तु पण्डितोऽसि यतः पण्डितागतास्त्वं गतप्राणान् वन्धून् गतासूत्रं जीपतोऽपि वन्धुहीना एते कथं जीविष्यन्तीति नानुशोचन्ति पण्डिताः विवेकिनः ॥ ११ ॥

अशोच्यत्वे हेतुमाह नत्वेवाहमिति यथाहं परमेश्वरो जातुकदाचिच्छीलाविग्रहस्याविर्भावतिरोभादतो नासमिति तु नैवापित्वासमेवानादित्वात् न च त्वं नासीनाभूपित्वाभीरेव इमे च जनाधिपानृपानासन्निति तु नापित्वासन्नेव मर्दंशत्वात् तथा तः परमित्तत्परि न भविष्यामो न स्यास्याम इति च नैवापितु स्यास्याम एवेति जन्मसंशयशून्यत्वाद् शोच्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

भीष्म आदिके प्रतिज्ञोचकरना अनुचित है इससे श्रीभगवान् कारण कहते हैं कि देहोहम परमेश्वर हमार शरीरधारण करना केवल शीलाके अर्थ है इससे इस देहके होने जानेवशते हम कभूपूर्व्वमेन हीरहे धेयह सम्भवन हीं होता जिसहे तुहम अनादि और हमारेश्वरते उत्पन्न तुम और ये सब राजालोग भी कभी न हीरहे धेयह भी सम्भवन हीं है इससे हम सब जैसे पहलयेते से अब भी है फेरि आगे भी हम सब होयगे इससे आत्मस्वरूपके जन्म और मरणका स्वभाव है तौ फिरि स्वजनविनाशक होशोक का विषयकैसे ही नहीं है ॥ १२ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३

आनन्दगिरिछातटीका ।

सत्यजातत्वाद्द्वयतिरेकघटवदित्यनुमानान्तरमाहनचैवेति यत्तु कैश्चिदात्मयाथात्मं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति न त्वित्यादिना ह्येकचतुष्टयेनेत्यादिष्टं तदसद्विशेषवत्त्वं नेहेत्वभावात्सर्वत्रैवात्मयाथात्मप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन पदच्छेदः प्रदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजनेति त्रितयमपि व्याख्यानाङ्गं प्रतिपादयति न त्वित्यादिना नन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिविरुद्धतया कालात्प्राप्यदिष्टमिष्टमिति नेत्याह अतीतेष्विति चराचरव्यपाश्रयस्तुत्यादिति न्यायेनात्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धेरौपाधिकजन्मविनाशाविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहित्यमिति भावः यद्यपि तत्रेश्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि कथं ममेत्याशङ्क्याह तथेति तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तदाह तथानेम इति द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नुत्तराङ्गं व्याचष्टे तथेत्यादिना ननु देहोत्पत्तिविनाशयोरान्मनोजन्मनाशाभावेऽपि महास्वर्गसहाप्रलययोस्तस्याग्निविष्णुलिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्याशङ्क्यानां त्माश्रुतेरिति न्यायेन परिहरति त्रिष्वपीति यावद्विकारन्तु विभागोलोकवदिति न्यायेन भिन्नत्वाद्द्विकारित्वमात्मनामनुमीयते भिन्नत्वञ्च वज्रवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याह देहेति ॥ १२ ॥

ननु पूर्वं देहं विहाया पूर्वं देहमुपादानस्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्तिविनाशवत्त्वा विभ्रमः संसृज्जवेदिति शङ्कते तत्रेति अशोच्यत्वप्रतिज्ञायां नित्यत्वे हेतून्मते सतीति

साषा अनुवाद ।

जोकहोकि तुम ईश्वर तुमारा जन्म और विनाशन होना सम्भव है परन्तु हम लो ग जीव है इससे हमारा जन्म मरण प्रसिद्ध है इस विषयसे भगवान कहते हैं कि देहो देहामिमानि जीवको इस स्थूलशरीरमें जैसे कौमारयौवन और बृद्धावस्था प्राप्त होती है परन्तु जीवस्वरूपको नहीं और यही सब अवस्थाओंके मध्यमें पूर्व अवस्थाके गये और और अवस्था प्राप्त भये भी संस्कारवशते सोइ हम हैं यह ज्ञान रहता है तैसे ही जीवकी स्थूल देहनाश होलिङ्गशरीरके द्वारा देहान्तरप्राप्ति होनेसे भी आत्माकानाशन नहीं देहोतुर्तके भये बालकको पूर्व संस्कारवशते जन्म होतेमात्र दूधपीनेमें प्रवृत्ति देखपडती है इसीसे स्थूल देहके जन्मनाश भये धीरपुरुष मूढ नहीं होते अर्थात् आत्माका जन्म मरण अङ्गीकार नहीं करते हैं ॥ १३ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

तत्र कथमिव नित्यत्रात्मेति दृष्टान्तमाह देहिनः देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहि
नो देहवतः आत्मनः अस्मिन् वर्त्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो वा
ल्यावस्थायौवनं यूनोंभावो मध्यमावस्थान्तरावयोहानिर्जीर्णावस्था इत्येताः तिस्रोऽव
स्था अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशेन नाशो द्वितीयावस्थोपजनेनोपजनमा
त्मनः किंतु ह्यविक्रियस्यैव द्वितीया तृतीयावस्था प्राप्तिरात्मनो दृष्टायथा तद्देवदेहाद्
न्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः धीरोधीमां
स्तत्रैव सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

यावत् अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वसुपपन्नमित्युत्तर
होकेन दृष्टान्तावष्टौ न प्रतिपाद्यतीत्याह दृष्टान्तमिति न केवलमागमादेवात्म
नो नित्यत्वं किन्त्ववस्थान्तरवज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेश्चेत्याह देहिन इति देह
वत्त्वं तस्मिन् हंससाभिमानभावत्वं तस्मात्किं निर्धारणे पृथगी आत्मनः श्रुतिस्मृत्युपप
त्तिभिर्नित्यत्वज्ञानं धीमानित्यत्र धीर्विवक्ष्यते एवं सतीति तत्त्वतो विक्रियाभावान्नित्य
त्वे समधिगते मतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मनः श्रुत्यादिप्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहाभावेऽपि प्रका
रान्तरेण शोकमोहौ स्यातामित्याशङ्कामनद्योत्तरत्वेन ह्येकमवतारयति यदीत्या
दिना शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिनिमित्तीकृत्य यो मोहादिर्दृश्यते तस्या
न्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश्यमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणमशौचानित्यवयोविद्याधि
कारीसृचितस्तस्य तितिजुः समाहितो भूत्वेति युतेः तितिजुत्वं विशेषणमिहोपदिश्य
ते व्याख्येयं पदमुपादाय करणव्युत्पत्त्या तस्येन्द्रियविषयत्वं दर्शयति माना इत्यादिना

स्वामिद्वयटीका ।

नन्वीश्वरस्य तव जन्ममरणशून्यत्वं सत्यमेव जीवानां तु जन्ममरणे प्रसिद्धे तत्राह
देहिन इति देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथास्मिन् स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्था
स्तद्देहनिबन्धना एवात्मनः पूर्वावस्थानाशेऽवस्थान्तरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्य
भिज्ञानात्तथैवैतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिबन्धनैव न तु तावतात्मनो
नाशो जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् अतो धीरोधीमांस्तत्र
तयोर्देहनाशोत्पत्तेर्न मुह्यति आत्मैव सृजतो जातश्चेति न मन्यत इति ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तिति
क्षस्वभारत ॥१४॥

शामाङ्करपथम् ।

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्यत्राल्लेति विज्ञानतस्तथापि शी
तोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियोगनिमित्तो मोहो दुःखः
संयोगादिनिमित्तञ्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याह मात्रास्पर्शा इति । मात्रा
आभिर्स्पर्शयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनिन्द्रियाणि मात्राणां स्पर्शाशब्दादिभिः संयो
गास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतसुष्णसुखदुःखञ्च प्रयच्छन्तीति अथवा स्पृश्यन्ते
इति स्पर्शाविषयाः शब्दादयः मात्राश्च स्पर्शश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतंकदाचित्
सुखंकदाचिद्दुःखंतथोष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचर
तोऽतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणं यस्मात्ते मात्राः स्पर्शादयः आगमापायिनः आ
गमापायशीलाः तस्मादनित्यात्पत्तिविलयरूपत्वात् अतस्तान् शीतोष्णादींस्तिति
क्षस्वप्रसहस्वतेषु हर्षविषादं माकार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

षष्ठीसमासं दर्शयन् भावव्युत्पत्तिस्य शब्दार्थमाह मात्राणां मिति तेषामर्थक्रियामा
दर्शयति तेषीति संप्रतिशब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्तिस्य शब्दादिविषयपरत्वमुपेत्य स
मासान्तरं दर्शयन् विषयाणां कार्यकथयति अथवेति ननु शीतोष्णप्रवृत्तेः सुखदुःख
प्रदत्वस्य सिद्धत्वात् किमिति शीतोष्णयोः सुखदुःखाभ्यां पृथक् ग्रहणमिति तत्राह शीत
मिति विषयेभ्यस्तु पृथक् कथनं तदन्तर्भूतयोरेव तयोः सुखदुःखहेत्वोरानुकूल्यप्राप्ति

भाषाअनुवाद ।

जोक होकि हम भीष्म आदिके प्रतिशोक नहीं करते हैं परन्तु उनके वियोगमेह
मैदुःख भोग करना होगा इसलिये हम अपने को शोचते हैं इस बात पर कहते हैं किस
कलवस्तु जिमके द्वारा परिमानकी जांच त्रैसी जो सब इन्द्रियवृत्तिकहे संयोग और उन
के द्वारा जो विषयों का स्पर्श होनाय ही शीत उष्णादिद्वारा सुखदुःख देता है किन्तु वे अ
नित्य हैं इससे उनको सही जैसे जलघर्म आदिसंयोगसे कालस्वभाववशते शीत उष्ण
होनेसे सुखदुःख मूल होता है तैसेइष्ट और अनिष्ट प्राप्त होनेसे सुखदुःख होता ही है पर
न्तु वह अनित्य और मिथ्या है इससे तुमको उनका सहना उचित है तुम धीरपुरुषको
उनमे हर्षविषाद करना बड़ा ही अयोग्य है ॥१४॥

वंहिनं व्यथयन्तेऽप्येते पुरुषं पुरुषं परमं समदुःखं सुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

शाङ्करभाष्यं

श्रीतोष्णादीन् सहतः किं स्यादिति शृणुयं हीति यं हि पुरुषं समदुःखं सुखं यस्य तं समदुःखं सुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविपादरहितं धीरं वीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यद्योक्ताः श्रीतोष्णादयः स नित्यानित्यस्वरूपदर्शननिष्ठा इन्द्रसहिष्णुरमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः कल्पते समर्थो भवति १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कूलयोरुपलक्षणार्थं अध्यात्मं हि शीतमुष्णं वा नुकूलं प्रातिकूलं वा सम्पाद्य वा ह्याविषयाः सुखादिजनयन्ति ननु विषयेन्द्रियसंयोगस्यात्मनि सदा सत्त्वात्तत्प्रयुक्तशीतादेरपि तथात्वात्तन्निमित्तौ हर्षविपादादौ तस्मिन्नापन्नावित्याद्यङ्गोत्तराङ्गं व्याचष्टे वस्मादित्यादिना अब्रचकौन्ते यभारतेति सम्बोधनाभ्यामुभयकुलशुद्धस्यैव विद्याधिकारित्वमिति एतदेव द्योत्यते १४

अधिकारिविशेषणं तितित्तुत्वं नोपयुक्तं केवलस्य तस्य पुमर्थाहेतुत्वादिति शङ्कते शीतेति विवेकवैराग्यादिसहितं तन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारा तदर्थमिति परिहरति शृण्विति तितित्तमागस्थविवक्षितं लोभमुपलम्बयति यं शीति हर्षविपादरहितमित्यत्र शमादिसाधनमन्यन्तत्वं मुच्यते धीमन्तमिति नित्यं नित्यविवेकभागित्वमेतच्चो

स्वामिकृतटीका ।

ननु तानहं न शोचामि किन्तु तद्वियोगादिदुःखभाजं मामेवेति चेत्तत्राह मात्रास्पर्शादिति मीयन्ते ज्ञायन्ते विषया अभिरिति मात्रा इन्द्रियवृत्तवन्तासां स्वर्गाविषयैः सह सम्बन्धान्ने श्रीतोष्णादिप्रदा भवन्ति ते त्वागमापायवत्त्वादनित्या अस्थिरा अतस्तां स्मितिं च स्वमहस्वयथा जलातपादिसंसर्गास्तत्कालकृता स्वभावतः शीतोष्णादिप्रयच्छन्ति एवमिदं संयोगवियोगा अपि सुखदुःखादिप्रयच्छन्ति ते पाञ्चास्थिरत्वात् सह नंत वधीरस्योचितं ननु तन्निमित्तं हर्षविपादपारवश्यमित्यर्थः ॥१४॥

भाषा अनुवाद ।

• किं स हि तुझे उपाय अवलम्बन करि शीत उष्ण वारन करने से उनका सहना उचित है उ समेव डाफल है वह कहते हैं कि हे पुरुष यथेष्ट अर्जुन जिन धीर पुरुषों को सुख दुःख समान भाव अर्थात् शीत उष्णामे क्लेश न ही होता सोई विद्ये परहित पुरुष धर्म ज्ञान के द्वारा मोक्ष प्राप्ति के अधिकारी है ॥१५॥

शाङ्करभाष्यं

इतश्चशोकमोहावकृत्वाशीतोष्णादिसहनंयुक्तंयस्मात्नासतइति नासतोऽ
 विद्यमानस्यशीतोष्णादेःसकारणस्यनविद्यते नास्तिभावोभवनमस्मितानंहिशीतो
 ष्णादिसकारणंप्रमाणैर्निरूप्यमाणंवस्तुसद्भवतित्रिकारोहिसःविकारश्च व्यभिचर
 तियथाघटादिसंस्थानंचक्षुपानिरूप्यमाणंमृद्गतरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वावि
 कारःकारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसज्जन्मप्रध्वंसाभ्यांप्रागूर्ध्वञ्चानुपलब्धेःकार्यस्य
 घटादेर्दृढादिकारणस्यतत्कारणस्यच तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वंतद
 सत्त्वेसर्वाभावप्रसङ्गइतिचेन्नसर्वत्रबुद्धिद्वयोपलब्धेःसद्बुद्धिरसद्बुद्धिरित्यद्विपयाबु
 द्धिर्नव्यभिचरतितत्सत्त्वद्विपयाव्यभिचरतितदसत्इतिसदसद्भिर्भागेबुद्धितन्त्रेस्थि
 तेसर्वत्रद्वेबुद्धौसर्वैरुपलब्धेतेसमानाधिकरणेन नीलोत्पलवत्सन्घटःसन्पटः
 सन्हस्तीत्येवंसर्वत्रतयोर्बुद्धयोर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरतितथाचदर्शितं नतुसद्बुद्धिःत
 स्मात्घटादिबुद्धिविषयेसन् व्यभिचारात्नतुसद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात्पटेष्विनष्टे
 घटबुद्धौव्यभिचरन्त्यांसद्बुद्धिरपिभिचरतीतिचेत्नपटदावपिसद्बुद्धिदर्शनात्विशे
 षणविषयैवसद्बुद्धिरपिनविनश्यतिअथसद्बुद्धिवत्घटबुद्धिरपिघटान्तरेदृश्यतेइति
 चेन्नपटादावदर्शनात्सद्बुद्धिरपिनष्टेघटेनदृश्यतइतिचेत् नविशेष्याभावात्सद्बुद्धिः
 विशेषणविषयासतीविशेष्याभावेविशेषणानुपपत्तौकिंविषयास्थान्तुपुनःसद्बुद्धिर्किं
 षयाभावात्एकाधिकरणत्वंघटादिविशेष्याभावेनयुक्तंइतिचेत् नसदिदमुदकमि
 तिसरीच्यादावन्यतराभावेपि सामानाधिकरणस्यदर्शनात्तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्यचस
 कारणस्यासतो नविद्यतेभावइतितथासतश्चात्मनःअभावोऽविद्यमानतानविद्यते
 सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचामएवमात्मानात्मनोःसदसतोर्भयोरपिदृष्टःउपल
 ष्योऽन्तोनिर्णयःसत्सदेवासदसदेवेतितुअनयोर्नयोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः तदितिसर्व

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भयंवराम्नादेरुपलक्षणं नित्यात्मदर्शनंत्वमर्थज्ञानंसाधनचतुष्टयवन्तमधिकारिण
 मनुद्यत्वंप्रदार्थज्ञानवत्स्तस्यसोक्षौपयिकवाक्यार्थज्ञानयोग्यतामाहसनित्येति १५

स्वामिभक्तटीका ।

तत्पतीकारप्रयत्नादपितत्त्वहनमेवोचितंमहाफलत्वादित्याहयंहीति एते
 सात्वास्वर्गायंपुरुषं नव्यथयन्तिनाभिभवन्तिसमेदुःखसुखेयस्यतंसतैरविच्छिद्यमा
 णोधर्मज्ञानद्वारासृतत्वायसोक्षायकल्प्यतेयोष्योभवति ॥ १५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।

शाङ्करभाष्यं

नाम सर्वञ्च ब्रह्मतत्त्वं नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्दृष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिन्सैस्तत्त्वदर्शिभिस्तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहञ्च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपानि इन्द्रानि विकारो यमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभासते इति मनसि व्यस्यति तच्च स्वैत्यभिप्रायः १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अधिकारिविशेषणेति तच्च त्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति इतश्चेति ईतः शब्दार्थमेव स्फुटयति यस्मादिति यतः शीतादेः क्लेशादिहेतोरनात्मनो नास्ति वस्तुत्वं वस्तुनञ्जात्मनो निर्विकारत्वेनैकरूपत्वं अतो मुमुक्षोर्विशेषणं तिति च त्वं युक्तमित्याहनेत्यादिना कार्यस्यासत्त्वेपि कारणस्य सत्त्वेनात्यन्तसत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि सकारणस्येति नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थं असतः शून्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावात्प्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह न हीति विमनसतात्त्विकमप्रामाणिकत्वात् रज्जुसर्पवत् न हि धर्मिग्राहकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकं प्रामाण्यं कल्प्यते विषयस्य दुर्निरूपत्वात्तोऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः कथं पुनरध्यक्ष्यादिविषयस्य शीतोष्णादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तद्वाहविकारो हीति तच्च विमतं मिथ्या आगमापाधित्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति फलितमाह विकारश्चेति वाचारम्भणश्रुतेः द्वैतमिथ्यात्वे अनुग्राहकत्वं दर्शयितुं चकारः किञ्च कार्यकारणाङ्गि न्नमभिन्नस्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति यथेति निरूप्यमाणमन्तर्बहिश्चेति शेषः विमतं कारणान्ततत्त्वतो भिद्यते कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यर्थः इतोपि कारणाङ्गे देन नास्ति कार्यं आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेपि तत्तथेति न्यायादित्याह जन्मेति यदिकार्यं कार

भाषा अनुवाद ।

और जो क हो कि तौ भी अति दुः सह शीत उष्णा कै से कर स है और जो वडा क्लेश करि स है तो क दा चित आत्मा काना श हो सक ता है यह शङ्का करि कहते है कि विचार से तो वे स हे जाय सकते है जैसे अति तुच्छ औ अनात्म धर्म अर्थात् शरीर के धर्म जो शीत उष्ण प्रभृति उनका आत्मा से कुछ सम्बन्ध नही है और सत्स्वभाव जो आत्मा उसका क भविनाश होता नही यथा र्थ दर्शी तत्व ज्ञानी इसी प्रकार सत औ असत दोनो प्रदार्थ की निर्णय किया है इससे विवेक ज्ञान के द्वारा शीत उष्ण आदि को तुम सह्य करो ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिस्तटीका ।

णादभिन्नं तदातस्यभेदेनामत्त्वेपूर्वस्मादविशेषः तादात्म्येनावस्थानन्तुनयुक्तं तस्या
 पिकारणव्यतिरेकेणाभवात् कार्यकारणविभागविधुरेवस्तुनिकार्यकारणपर
 म्परायाविश्वमत्वादित्यभिप्रेत्याहृष्टदादिति कार्यकारणविभागहीनं वस्त्ववना
 स्तीतिमन्वानञ्चोदयति तदसत्त्वइति अनुष्टत्तव्याष्टत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुष्टत्तेचव्या
 ष्टत्तानांकल्पितं सर्वभेदकल्पनाविधानमकार्यकारणवस्तुसिध्यतीतिपरिहरति
 नसर्वत्रेति सम्प्रतिसतोवस्तुत्वेप्रमाणमनुमानमुपन्यस्यतियद्विपयेति यद्याष्टत्ते
 ष्वनुष्टत्तंतत्तदर्थं सत्यथासर्पधारादिष्वनुगतोरड्ज्वादेरिदंशः विमतंसत्यमव्यभि
 चारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः व्याष्टत्तस्यकल्पितत्वेप्रमाणमाह यद्विपयेत्यादि
 ना यद्याष्टत्तंतन्निष्ठ्यायथासर्पधारादिविमतंसिष्ठ्याव्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदि
 त्यर्थइत्यनुमानद्वयमनुसृत्यसतो कल्पितत्वं असत्कल्पितत्वं स्थितमितिशेषः ननु
 नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथ्यवादिनोविभागाभावादनुमानादिव्यव
 हारानुपपत्तेस्तत्राहसदसदिति उक्तेविभागेबुद्धिद्वयाधीनेस्थितेसत्यनुमानादिव्य
 वहारोनिर्वहतिप्रातिभासिकविभागेनवियोगात्परमार्थस्येव तद्वैतत्वेकेवलव्यति
 रेकाभावादित्यर्थः कुतःसदसद्विभागस्यबुद्धिद्वयाधीनत्वंबुद्धिविभागस्यापितवाभा
 वात्तत्राहसर्वत्रेति व्यवहारभूमिःसप्तम्यर्थः बुद्धिभागस्यापिकल्पितस्यैववोध्यवि
 भागप्रतिभासहेतुतेतिभावः बुद्धिद्वयमनुरुध्यसदसद्विभागेसतःसामान्यरूपतया
 विशेषाकाङ्क्षायांसामान्यविशेषेद्वेवस्तुनीवस्तुभूतेस्यातामितिचेत्तत्राहसमानाधि
 करणइति पदयोःसामानाधिकरण्यंबुद्धोरूपचर्थ्यतेसोयमितिसामानाधिकरण्यव
 हृष्टःसन्इत्यादिसामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं वस्तुभेदेघटपटयोरिव तदयोगादि
 त्यर्थः नीलमुत्पलमितिबहुर्धर्मिर्विषयतयासामानाधिकरणस्यसुवचत्वान्नवस्त्वै
 क्यविषयत्वमितिचेन्नेत्याहननीलेति नहिसामान्यविशेषयोर्भेदेचतद्भावोभेदाभे
 देचतद्भावोभेदाभेदौचविरुद्धावतोजातिव्यक्तयोःसामानाधिकरण्यंनीलोत्पलयोरि
 वनगौरांक्रिन्तुव्याष्टत्तमनुष्टत्तेकल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः सामान्यविशेषयोरुक्त
 न्यायंशुणुगुण्यादावतिदिशत्येवमिति तुल्यौहितलापिविकल्पदोषाभितिभावः सा
 मानाधिकरुण्यानुपपत्तग्राह्येवस्तुनीसामान्यविशेषावितिपक्षं प्रतिक्षिप्यविशेषावेव
 स्तुनीतिपक्षंप्रतिक्षिपितयोरिति बुद्धिव्यभिचाराद्वोध्यव्यभिचारेपिकथंव्याष्टत्ता
 नाविशेषाणामवस्तुत्वमित्याशङ्कग्राह्यतयाचेति विकारोहिसद्व्यादावितिशेषः न

आनन्दगिरिकृतटीका ।

चैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्यै रूढ्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तुतद्बुद्धेरव्यभिचारात्बोध्यस्यापिसतस्तथात्वादित्याहनत्विति व्यभिचरतीतिपूर्वेषु सत्त्वः विशेषाणां व्यभिचारित्वे सतश्चाव्यभिचारित्वे फलितमुपसंहरतितस्मादिति असत्त्वं कल्पितत्वं तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति व्यभिचारादिति सद्बुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह अव्यभिचारादिति सद्बुद्धिव्यभिचारद्वारा बोध्यस्यापि व्यभिचारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते घटे विनष्ट इति सद्बुद्धेर्घटमात्रबुद्धिवद्घटविषयत्वाभावात् न घटनाशे व्यभिचारोस्ति इति परिहरति नष्टादाविति सद्बुद्धेरघटविषयत्वे निरालम्बत्वायोगात् विषयान्तरं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह विशेषेणेति सतोऽकल्पितत्वं हेतोरव्यभिचारित्वस्यासिद्धिसुद्धृत्यविशेषाणां कल्पितत्वं हेतोर्व्यभिचारित्वस्यासिद्धिं शङ्कते सति यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वात् अव्यभिचारिणी अव्यभिचारः सतो दर्शितस्तथा घटबुद्धिरपि घटे नष्टे घटान्तरे दृष्टेत्यव्यभिचारात् घटे व्यभिचारासिद्धौ विशेषान्तरेष्वपि कल्पितत्वं हेतोः व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः घटबुद्धेर्घटान्तरे दृष्टत्वेऽपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचारात्पटादिविशेषेष्वपि व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाहनपटादाविति विशेषाणामेवं व्यभिचारित्वे सतोऽपि तदुपपत्तेरव्यभिचारित्वहेत्वसिद्धितादावस्य प्रमिति शङ्कते सद्बुद्धिरिति घटादिनाशदेशे तदुपरक्ताकारेण सत्त्वाभावेऽपि नासत्त्वं घटाद्यभावाधिष्ठानतया भानादित्याहनविशेष्येति यथा सर्वगतताजातिरित्यत्र खण्डसुखं द्वादि व्यक्तभावदेशे गोत्व' व्यञ्जकाभावान्न व्यज्यते न गोत्वाभावात् तथा सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यञ्जकाभावान्न भाति न स्वरूपाभावादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति सत्त्वित्यादिना सप्रति योगिकविशेषणत्वव्यभिचारेऽपि स्वरूपाव्यभिचाराद्युक्तं सतः सत्यत्वमिति भावः द्वयोः सतो रे विशेषणविशेष्यत्वदर्शनात् घटसतोऽपि विशेषणविशेष्यत्वे द्वयोः सत्त्वधौ व्यात्घटादिविकल्पितत्वानुमानं सामानाधिकरण्यधीवाधितमिति चोदयति एकेति अनुभवसनुसृत्यमाधितविषयत्वसुक्तानुमानस्य निरस्यति नेत्यादिना घटादेः सति कल्पितत्वानुमानस्य दोषाह्नित्ये फलितमुपसंहरतितस्मादिति प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्ताविति शब्दः ननु नेदं व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वैर्हैतशून्यत्वविवक्षायां शास्त्रतद्भाष्यविरोधात् केनापि पुनर्दुर्विदग्धेन स्वमनीषिकयोत्प्रेक्षितमेतदिति चेत्तैव किमिदं हैतप्रपञ्चस्य शून्यत्वं किन्तु च्छर्त्वं किं सद्बुद्धिखण्डनत्वं नाद्योऽनभ्यु

अविनाशितुतद्विद्विद्येनसर्वमिदंतं विनाशमव्ययस्यास्यनकञ्चित्कर्तुमर्हति १७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पगमात् द्वितीयानभ्युपगमे तु तवैवशास्त्रविरोधोभाष्यविरोधश्च सर्वं हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य सत्यत्वानधिकरणत्वसाधनेनाहै तसत्यत्वे पर्यवसितमिति त्रैविद्यदृष्टैस्तव तत्र प्रतिष्ठापितं तथा च प्रज्ञेपाशङ्कासंप्रदायपरिचयाभावादिति द्रष्टव्यं अनात्मजातस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादव्याख्यायद्वितीयपादमात्मनःसर्वकल्पनाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेनवस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोतितथेति नन्वात्मनःसदात्मनो विशेषेषु विनाशितुदुपरक्तस्य विनाशः स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टनाशे प्रिखरूपानाशस्योक्तत्वान्मैवमित्याह सर्वत्रेति ननु कदाचिदसदेवपुनःसत्त्वमापद्यते प्रागसतो घटस्य जन्मनासत्त्वाभ्युपगमात्सन्न कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते स्थिति काले सतो घटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं सदसतो रव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुप्रादेयत्वं वा तुल्यं स्यादिति तत्राह एवमिति तु शब्दो दृष्टशब्देन सम्बन्धमानो दृष्टिमवधारयति न हि प्रागसतो घटस्य सत्त्वमसत्त्वे स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधाद्सत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्याचेत् प्राप्तिमिदरेतराश्रयत्वमन्तरेणैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वनिवृत्तावसत्त्वमनवकाशिमवेत् एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसत्त्वमसत्त्वं प्रतिभाति इत्याशङ्क्य तत्तद्दर्शनाभावादित्याह तत्त्वेति तस्य भावस्तत्त्वं न च तच्छब्देन परामर्शयोग्यं किञ्चिदस्ति प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य

स्वामिकृतटीका ।

ननु तथापि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोढव्यं अत्यन्तं तत्सहने च कदाचिदात्मनो नाशः स्यादित्याशङ्क्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशयेनाह नासतो विद्यत इति असतोऽनात्मधर्मत्वाद् विद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनिभावः सत्तानविद्यते तथा सतः सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावो विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदसतो रन्तो निर्णयो दृष्टः कैः तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथार्थवेदिभिः एवभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः ॥१६॥

भाषा अनुवाद ।

अविनाशी स तवस्तु कास्वरूपसामान्यमेवर्णन करिकेफोरिविशेषरूपसे कहते हैं जो इस अनित्य देहमे साक्षीरूपव्याप्त होकर रह रहा है वही आत्मा को अविनाशी जानो जिसहे तु उस अव्यय आत्माके विनाश करनेको किसीकी सामर्थ्यनही है ॥१७॥

शाङ्करभाष्यं

किंपुनस्तत्सदेवसर्वदास्तीत्युच्यते अविनाशीति अविनाशिनविनष्टुंशीलं
यस्येति तु शब्दः सतो विशेषणार्थः तद्विद्विद्विजानीहि किं येन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं स
दाख्येन ब्रह्मणा साकाशमाकाशेनेव घटादयः विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्थनव्येति
उपचयापचयौ नयाति इत्यव्ययं तस्याव्ययस्थनैतत्सदाख्यं ब्रह्मस्वरूपेण व्येति न व्य
भिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत् नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावात् यथा देवदत्तो धनहा
न्याव्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशनकञ्चित्कर्तुमर्हति न कञ्चित्
आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽप्यात्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् ॥१७॥

आनन्दगिरिद्वयतटीका ।

व्याचष्टेतित्यादिना ननु सदसतोरन्यथात्वं केचित्प्रतिपद्यन्ते केचित्तु तयो रक्तानि
र्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाभिगच्छन्ति तत्र केपांसतमेपितव्यमितितत्राहत्वमपीति १६
ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया प्रलयदशाया मशेष
विशेषविनाशे विनाशः स्यान्न चात्माद्यो विशेषास्तदापि सन्तीति वाच्यं आत्मातिरि
क्तानां विशेषाणां कार्यत्वाद्भोकारात् प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सामान्या
त्मनो धर्मत्वाद्दुक्तदोषाद् द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वाद्दिनाशित्वमनुष्ट
त्वेन तस्यैव सामान्यतया प्रागुक्तदोषानुशक्तिरिति मन्वानञ्चोदयति किंपुनरिति सा
मान्यविशेषभावशून्यमखण्डैकरसंसदेवेत्यादिशुद्धिप्रमितं सर्वविक्रियारहितं वस्तु
प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह उच्यते इति आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यवि
ज्ञाने सर्वजगद्यापकत्वं हेतुमाह येनेति आत्मनो विनाशाभावे युक्तिमाह विनाशमिति
आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्तस्यैष्यते नाद्यं इत्याह अविनाशीति
देहादिद्वैतमसदुच्यते ततः सतो विशेषणं स्वतो नाशराहित्यं तस्य द्योतको निपात इ
त्याह तु शब्द इति आकांक्षापूर्वकं विशेष्यं दर्शयति किमित्यादिना विसतमविनाशि
व्यापकत्वादाकाशवत् न हि प्रमितमेवोदाहरणं किन्तु प्रसिद्धमपीति भावः न द्वितीय
इत्याह विनाशमिति नखल्लस्य विनाशं कर्तुं कञ्चिदहतीति सम्बन्धः विनाशस्य सा
वशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां हेराशयसाश्रित्य व्याकरोति अदर्शनमिति न कञ्चिदंस्या
भावं कर्तुं शक्नोतीत्यवहेतुमाह अव्ययस्येति ब्रह्म हि स्वरूपेण व्येति स्वसम्बन्धिनावे
ति विकल्पाद्यं द्रूपयति नैतदिति न हि निरवयवस्य सावयवाप्रचयरूपव्ययः सख्यव
तीत्यववैषम्यं दृष्टान्तमाह देहादिवदिति द्वितीयं निरस्यति नापीति तदेव व्यति

अन्तवन्तइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः अनाशिनोप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्वभारत १८

शाङ्करभाष्यम् ।

किंपुनस्तदसत्यत्स्वात्मसतांब्यभिचरतीत्युच्यतेअन्तवन्तइति अन्तोविनाशो विद्यतेयेषांतेअन्तवन्तोयथाष्टगृह्णिकादौसद्बुद्धिरनुष्टप्ता प्रमाणनिरूपणान्तेविच्छिद्यतेसतस्याअन्तस्तथेमेदेहाः स्वप्नमायादेहादिवच्चान्तवन्तोनित्यस्वशरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽन्तवन्त इत्युक्त्वाविवेकिभिरित्यर्थः नित्यस्यानाशिनइतिनपुनरुक्तानित्यस्यद्विविधत्वात्तोकेनाशस्यचयथादेहोभस्मीभूतोऽदर्शनंगतो नष्टउच्यतेविद्यमानोपियथाअन्यथापरिणतोव्याध्यादियुक्तोजातो नष्टउच्यतेतवानाशिनोनित्यस्येतिद्विविधेनापिनाशेनासम्बन्धोऽस्येत्यर्थःअन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वंस्थादात्मनस्तन्माभूदिति नित्यस्यानाशिनोनेत्याह अग्रमेयस्यनप्रमेयस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः नन्वागमेनात्मापरिच्छिद्यतेप्रत्यक्षादिनाचपूर्वं नात्मनःस्वतःसिद्धत्वात्सिद्धेह्यात्मनिप्रमातरिप्रमित्तोः प्रमाणान्वेषणाभवतिनहि

आन्दगिरिज्ञतटीका ।

रेकदृष्टान्तेनस्यष्टयतियथेति द्विविधेपिब्ययायोगेफलितमाहअतइति किञ्चन ह्यपरतो ननश्यत्यात्मत्वाद्दृष्टवदित्याहनकाञ्चिदिति आत्मत्वहेतोरसिद्धिसुद्धरति आत्माहीतितदात्मप्रश्रुतिरत्नहीतिहेतूक्रियते अस्तुतर्हिस्वयमेवब्रह्मस्वात्मनोनाशकसुदन्वनादिदर्शनान्तेत्याहस्वात्मनीति १७

स्वामिज्ञतटीका ।

तत्रसत्स्वभावसविनाशिवस्तुसामान्येनोक्तविशेषतोदर्शयत्यविनाशित्वितियेन सर्वमिदमागमापायधर्मात्मकं देहादिततंसाक्षित्वेनव्याप्तं तत्त्वात्मस्वरूपमविनाशि विनाशान्वयविद्धिजानीहितवहेतुमाहविनाशमिति ॥१७॥

भाषा अनुवाद ।

उत्पत्तिविनाशधर्मविशिष्टदेहादिकीअनित्यतादेखावतेहै किनित्यअर्थात्सदाएकरूपसेस्थितऔरइसीसेअविनाशीऔरअपरिमेयकहेजानवेजोगनहींअैसादेहीकहेआत्माहैऔरसुखदुखआदिधर्मविशिष्टनश्वरविनाशीयहदेहहैअैसातत्त्वज्ञानीकहतेहै इसीसेजोस्वरूपसेआत्माकाविनाशयासुखदुखआदिकासम्बन्धनहींहै तोभोहंजनितशोककोपरित्यागकरिकेयुद्धमेप्रष्टतहोउऔरअपनाक्षत्रीकापरमधर्मजोयुद्धसोकसूं छोडनानहीं ॥१८॥

शाभाङ्गरथम् ।

पूर्वमित्यमहमित्यात्मानं अप्रमायपञ्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्ततेन ह्यात्मानामक
 खचिदप्रसिद्धो भवति शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणं अत इहर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तत्वेन प्रमाण
 त्वमात्मनः प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञाप्रकत्वेन तथा च श्रुतिः यत्साक्षात्परोक्षाद्ब्रह्म
 यथात्मा सर्वात्तर इति यस्यादेवं नित्योऽविक्रियश्चात्मा तस्मात् युद्धप्रस्युद्धादुपरमं
 माकापीरित्यर्थः न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्ध
 स्तूपीमांस्तेऽतस्तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते तस्माद् युद्धप्रस्युद्धेन
 वादमात्रं न विधिः १८

आनन्दगिरिस्तटीका ।

सदसतोरनन्तरप्रकृतयोः स्वरूपाव्यभिचारित्वेन परमार्थतया सन्निर्धारित
 मिदानीमसन्निर्धारयिष्यामिच्छति किंपुनरिति असदेवेति निर्धारितत्वात्
 प्रत्यक्षनिरवकाशत्वमाशङ्क्य न्यव्यावर्तप्रविवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्य सावका
 शत्वमाह यत्स्वात्मेति देहादेरनात्मवर्गस्य प्रकृतासच्छब्दविषयतेत्याह उच्यते इति
 तेषां स्वातन्त्र्यव्युदस्यति नित्यस्येति आकाशादिव्यावृत्तार्थविशिनष्टि शरीरिण इति
 परिणामनित्यत्वं व्यवच्छिनत्ति अनाशिन इति तस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमाह अप्रमेय
 स्येति देहादेरवस्तुत्वादात्मनश्चैकं रूपत्वाद् युद्धे स्वधर्मप्रवृत्तस्यापितवनहिंसादि
 दोषसम्भावनेत्याह तस्मादिति ननु देहादिपुसद्बुद्धेरनुवृत्तेस्तस्याविच्छेदाभावात्
 कथमन्तवत्त्वं तेषामिष्यते तत्राह यथेति तथेमे देहाः सद्बुद्धिभाजोऽपि प्रमाणतो निरू
 पणायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति शेषः देहत्वादिना च जाग्रद्देहादेरन्त
 वत्त्वं सम्प्रतिपन्नवदनुमातुं शक्यमित्याह स्वप्नेति शरीरादेरन्तवन्तत्वेऽपि प्रयाहरू
 पेणात्मनस्तत्सम्बन्धस्यानन्तत्वमाशङ्क्याह नित्यस्येति प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणा
 निरूपणान्ततदात्मना देहाद्यभावे सम्बन्धसिद्धिरित्यभिसन्धायोक्तं विवेकिभिरिति
 पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्यनिरस्यति नित्यस्येत्यादिना नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिद्धार्थना
 शद्वैविध्यं प्रतिज्ञातं प्रकटयति यद्येत्यादिना नाशस्यनिरवशेषत्वेन सावशेषत्वेन च
 सिद्धे द्वैविध्ये फलितमाह तवेति विशेषणव्यांकूटस्य नित्यत्वमात्मनो विवक्षितमि
 त्यर्थः अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने परिणामिनित्यत्वमात्मनः शङ्क्यतेत्यनिष्टापत्ति
 माशङ्क्याह अन्यथेति औपनिषदत्वविशेषणमाश्रित्याप्रमेयत्वमाक्षिप्रतिनन्विति
 इतश्चात्मतोनाप्रमेयत्वमित्याह प्रत्यक्षादिनेति तेन चागमप्रवृत्तप्रमेयत्वापूर्वावस्थाया

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

मात्रैवपरिच्छिद्यतेतस्मिन्नेवाज्ञानत्वसंभवादज्ञातज्ञापकं प्रमाणमितिचप्रमाण
लक्षणादित्यर्थः एतदप्रमेयमित्यादिश्रुतिमनुसृत्यपरिहरतिनेत्यादिना कथंमा
नमनप्रेक्ष्यात्मनःसिद्धत्वमित्याशङ्क्योक्तंविष्टणोतिसिद्धेहीति प्रमित्योःप्रमेयमिति
शेषः तदेवव्यतिरेकमुखेनविशदयतिनहीति आत्मनःसर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्चत
स्मिन्नप्रमाणसन्वेषणीयमित्याहनद्यात्मेति प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात्तत्रचाज्ञा
तज्ञाततायाव्यवहारसम्भवात्तत्प्रामाण्यस्यचव्यावहारिकत्वाद्दिशिष्टे तत्रवृत्तावपि
केवलेतदप्रवृत्तेर्यद्यपिनात्मनितत्प्रामाण्यं तथापितद्विश्रुत्याशास्त्रस्यतत्रप्रवृत्तिर
वश्यमाविनीत्याशङ्क्याहशास्त्रन्विति शास्त्रेणप्रत्यग्भूतेब्रह्मणिप्रतिपादितेप्रमाणा
दिविभागस्यव्याहृतत्वाद्युक्तमस्थान्तत्वमपौरुषेयतया निर्दोषत्वाच्चागमस्यप्रामाण्य
मित्यर्थः तथापिकथमस्यप्रत्यगात्मनिप्रामाण्यंतस्यस्वतःसिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञात
ज्ञापनायोगादित्याशङ्क्यस्वतोभासमानोपिप्रतीचौमनुष्योहं कर्त्ताहमित्यादिनाम
नुष्यत्वकर्त्तृत्वादीनामतद्ब्रह्मणामध्यारोपणेनात्मनिप्रतीयमानत्वात् तन्मात्रनिव
र्त्तकत्वेनात्मनोविषयत्वमनाप्राद्वैवशास्त्रंप्रामाण्यंप्रतिपद्यतेसिद्धन्तुनिवर्त्तकत्वादि
तिन्यायादित्याहअतद्ब्रह्मेति घटादाविवस्फुरणातिशयजनकत्वेनकिमित्यात्मनिशा
स्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशङ्क्यजडत्वाजडत्वाभ्यांविशेषादितिमत्वाह नत्वितिब्राह्मा
त्मनोमनापेक्षामन्तरेणस्वतः स्फुरणेप्रमाणमाहतथाचेतिसाक्षादन्यापेक्षामन्तरे
णापरोक्षदपरोक्षस्फुरणात्मकंयद्ब्रह्मनचतस्यात्मनोर्यान्तरत्वंसर्वाभ्यन्तरत्वेनसर्व
वस्तुसारत्वात्तत्प्रामाण्यंन्याचक्षेतियोजनाअप्रमेयत्वनाविनाशित्वप्रतिपाद्यफलितंनि
गमयतिस्वादिदिति स्वधर्मनिवृत्तिहेतुनिषेधेतात्पर्यदर्शयतिबुद्धादिति आत्मनो
नित्यत्वादिस्वरूपमुपपाद्युद्धकर्त्तव्यत्वविधानात् ज्ञानकर्मसञ्चयोलभातीत्याश
ङ्क्याहनहीति युद्धस्वेतिवचनात्तत्रवर्त्तकत्वविधिरस्तोत्याशङ्क्याहयुद्धइति कथं
तर्हिकथंभीष्ममहमित्याद्यज्जुनस्ययुद्धोपरमपरंवचनमितितनाहशोकेति यदि
स्वतोयुद्धेप्रवृत्तिःतर्हिभगवद्वचनस्यकागतिरित्याशङ्क्याहतस्येति भगवद्वचनस्य
प्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वे सत्यर्जुनप्रवृत्तेःस्वाभाविकत्वफलितमाहतस्वादिति ॥ १८ ॥

अविनाशितुतद्विद्वीत्यनपूर्वाङ्गिनतत्पदार्थसमर्थनसुत्तराङ्गिननिरीश्वरवादस्यप्र
रिणामवादस्यवानिराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभानस्यौपचारिकत्वप्रदर्शयन्त
वन्तइत्यादिवचनमितिकेचित्अस्तुनामायमपिपन्याःपूर्वाङ्गस्यगीताशास्त्रार्थस्योत्

यएनवेत्तिहन्तारंयश्चैनमन्यतेहृतम् उभौतौनविजानीतोनायंहन्तिनहन्यते १६

शाङ्करभाष्यम् ।

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्तार्थं गीताशास्त्रंनप्रवर्त्तकमित्येतत्पार्थस्य साक्षीभूतेऋचावानिनायभगवान्यत्तुमन्यसेयुद्धेभीष्मादयोमयाहन्यन्तेअहमेवतेषां हन्तेतेषांबुद्धिर्बुधैवतेकथंयएनमिति यएनंप्रकृतंदेहिनंवेत्तिविजानातिहन्तारंह ननक्रियायाःकर्त्तारंयश्चैनमन्योमन्यतेहृतंदेहहननेनहतोहमितिहननक्रियायाः कर्मभूतंतांबुभौनविजानीतो न ज्ञातवन्तौ अविभेदेनात्मानमहंप्रत्ययविषयंहन्ताऽहं हतीस्म्यहमितिदेहहननेनआत्मानंयौविजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थःय स्मादयमात्माहन्तिनहननक्रियायाःकर्त्ताभवतिनचहन्यते नचकर्मभवतीत्यर्थंअवि क्रियत्वात् १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रेक्षामाश्रमलक्षणिराकर्तुंमन्त्रद्वयंभगवानानीतवानिति श्लोकद्वयस्यसङ्गतिंदर्शयति शोकमोहादीति तत्रप्रथममन्त्रस्यसङ्गतिमाहयत्विति प्रत्यक्षनिबन्धनत्वादसु प्याबुद्धेर्बुधात्वमयुक्तमित्याक्षिपतिकथमिति प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रसूतत्वेनाभासत्वात् तत्क्षतांबुद्धिर्नप्रमेतिपरिहरतियएनमिति हन्ताचेन्नन्यतेहन्तुंइत्याद्याष्टचसर्थ तोदर्शवित्वाव्याचष्टेयएनमिति हन्तारंहतञ्चात्मानंमन्यमानस्यकथमज्ञानमित्या शङ्कराहहन्ताहमिति हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्यत्रहेतुमाहयस्मादिति आ त्मनोहननंप्रतिकर्तृत्वकर्मत्वयोरभावेहेतुंदर्शयतिअविक्रियत्वादिति १६

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंभोष्मादिमृत्युनिमित्तः शोकोनिवारितोयच्चात्मानोहन्तृत्वनिमित्तंदुःख सुक्तं एतान्नहन्तुमिच्छासीत्यादिना तदपितद्वदेवनिर्निमित्तमित्याह यएनमिति

भाषाअनुवाद ।

भगवानकीइसवातसेमहात्माभीमपितामहादिकके मृत्युहेतकजोअर्जुनको शोकआयकेप्राप्तभयाथासोदूरभयाअवकुटुम्बकेवधकरनेहारेहमहै यहदुखप्रथम अध्यायके ३४ श्लोकमेकहाहै सोउसदुखकेउत्पन्नहोनेमेकोईहेतुनहींहै यहप्र तीतिकरावतेहै कियहआत्मानकिसीसेमरताऔरनकिसीकोमारताहै औरजो इसकोहन्ताजानताऔरइसकोहतमानतावेदोनोकुछभीनहींजानतेहै १६

नजायतेस्मियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः अजोनित्यःशान्ततोऽयंपुरा
खोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २०

शाङ्करभाष्यं

कथमविक्रियःआत्मेतिद्वितीयोमन्त्रः नजायतेनोत्पद्यतेजनितक्षणातुवस्तुवि
क्रियानात्मनोविद्यतइत्यर्थःतथानभियतेवा तत्रवाशब्दश्चार्थेनभियतेचेत्यन्याविना
श्लक्षणाविक्रियाप्रतिपिध्यतेकदाच्छब्दःसर्वविक्रियाप्रतिषेधैःसंवध्यते नकदा
चिज्जायतेनकदाचिन्मियतइत्येवं यस्मादयमात्माभूत्वाभवनक्रियामनुभूयप्रश्नाद्
भाविताअभावंगन्तानभूयःपुनस्तस्मान्भियतेयोहिभूत्वानभवितासभियतइत्युच्यते
लोकेवाशब्दान्शब्दाच्चायमात्माभूत्वा वाभविताद्देहवन्तभूयःपुनस्तस्मान्जायतेयो
ह्यभूत्वाभवितासजायतइत्युच्यतेनैवमात्माऽतो नजायते यस्माद्देवंतस्मादजोयस्मा
स्वामिद्वतटीका ।

एनमात्मानमात्मनोहननक्रियायांकर्मत्ववत् कर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः तलहेतुर्नाय
मिति १६

भाषा अनुवाद ।

आत्माकानाश्नहीं यहवातषडभावविक्रियाकहेदिकारकाअभावकथनकेद्वा
रादृढकरतेहै किआत्माकाजन्महोतानहीं अर्थात्उसकाजन्मरूपविकारनहीं
औरकभीमरताभीनहीं अर्थात्विनाशरूपविकारनहींऔरआत्माउत्पन्नहोकेवि
द्यमानहैयहभीनहीं अर्थात्वर्तमानरूपविकारनहींजोजन्मसोईवर्तमानहोता
यहतोअजऔपूर्वसेसदासर्वदावराजमानहै इसकाफेरिजन्मलेविद्यमानहोना
असम्भवहै औरवहनित्यसदाएकरूपअर्थात्इसकादृष्टिरूपविकारनहींऔरयह
शान्तअर्थात्क्षयरहितऔंपुराणअर्थात्इसकापरिणामनहीं परिणामकहतेरूप
पान्तरहोनेकोआत्मापुरातनहोकेभीनयासाहोता देखोपरिरातहोकेभीरूपान्तर
कोप्राप्तनहींहोताहै ज्योंकालोंहीरहताऔरकीकहतेकिप्रहलेनहींथाअवम
याऔरबढ़ताहैयहकुछवातआत्मानेनहींहै इसअर्थसेभीबुद्धिरूपविकारहितहो
ताहै इसविषयमेंअजअनित्ययेदोनोशब्दोंकेरहनेसे औरकुछकहनेकाप्रयोजन
नहींइसीप्रकारआत्माकाजन्मविद्यमानताबुद्धिपरिणामप्रक्षय और्विनाशये
छविकारोंकाअभावसांख्यशास्त्रसेनिर्णयकियाहै अवजोवाकोसोकहतेहैकिशरी
रहतहोनेसेभीआत्माहतहोतानहींजिससेवहअविनाशीहै २०

शाङ्करभाष्यं

नन्मि यते तस्मान्नित्यञ्चयद्यथाद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वाविक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थः स्वशब्दैरेव प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथास्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणाविक्रिया प्रतिषिद्धते शश्वद्भवः शाश्वतीनापक्षीयते स्वरूपेण निरवयत्वात्निर्गुणत्वाच्चनामिगुणक्षयेनापक्षयः अपक्षयविपरीतापिष्टद्विलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति यो ह्यवयवागमेनोपक्षीयते सर्वज्ञतेऽभिनव इति चोच्यते अयं त्वात्मानिरवयवत्वात्पुरापिनव एवेति पुराणो न वर्द्धत इत्यर्थः तदधानहन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेपि शरीरे हन्ति रत्नविपरिणामार्थे द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणमन्त इत्यर्थः अस्मिन्मन्त्रे पडभावविकारालौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्माद्देवं तस्माद्भौतौ न विजानीत इति पूर्वेषामन्त्रेणाख्यसम्बन्धः २०

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

तदेवसाधयितुं न जायते न्वियते वा विपश्चिदित्यादि मन्त्रान्तरभवतारयति कथमिति सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुं विशदयन् मन्त्रमेव पठति न जायत इति जन्ममरणविक्रियाद्वयप्रतिषेधं साधयति नायमिति अयमात्मा भूत्वानभविता न चाभूत्वाभूयो भवितेति योजना न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते किन्तु सर्वमेव विक्रियाजातमित्याह अज इति वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह जनिलक्षणेति विकल्पार्थत्वं व्यावर्त्तयति वेति निष्पन्नमर्थनिर्द्दिशति नेत्यादिना सम्बन्धमेवाभिनवति न कदाचिदिति अन्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादिव्याचष्टे यस्मादिति उक्तमेव व्यनक्ति यो हीति आत्मनि तु भूत्वा पुनरभवनाभावान्नास्ति च त्वरित्यर्थः आत्मनोजन्माभावेपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह वाशब्दादिति अमूर्त्वेति छेदः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणं उक्तमेवार्थं साधयति यो हीति जन्माभावे तत्पूर्विकास्ति त्वविक्रियापि नात्मनो स्तीत्याह यस्मादिति प्राणवियोगादात्मनो मृते रभावे सावशेषनाशाभाववन्निरवशेषनाशाभावोपि सिध्यतीत्याह यस्मादिति ननु जन्मनाशयो निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणासपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं नष्टय क्यति तव्यमिति तत्राह यद्यपीति स्वशब्दैर्मध्यवर्त्तिविक्रियानिषेधवाचकैरितियावत् आर्थिकेपि निषेधे निषेधसिद्धतया शब्दो निषेधो नष्टयार्थवानित्याशङ्क्याह अचुक्ता

शाङ्करभाष्यं

यएनंवेत्तिहन्तारमित्यनेन मन्त्रेणहननक्रियायाः कर्त्ताकर्मचनभवतीतिप्रति
ज्ञायनजायतइत्यनेनाविक्रियत्वेहेतुमुक्त्वाप्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिन
मितिवेदविजानाति अविनाशिनमन्त्रभावविकाररहितंनित्यंविपरिणामरहितं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नामिति नित्यशब्देनशाश्वतशब्दस्यपौनरुत्तंपरिहरन् व्याकरोतिशाश्वतइत्या
दिना अपक्षयोहिस्वरूपेणवास्याङ्गुणापचयतोवेति विकल्पक्रमेणद्रूपयति नेत्या
दिना पुराणपदस्यागतार्थत्वंकथयतिअपक्षयेतितदेवस्फुटयतियोहीति नमि
यतेवेत्यनेनचतुर्थपादस्यपौनरुक्त्यमाशङ्क्यव्याचष्टे तथेत्यादिना ननुहिंसार्थोह
न्तिःश्रूयतेतत्कार्यंविपरिणामोनिषिध्यतेतत्राहहन्तिरिति हिंसार्थत्वसम्भवेकि
मित्यर्थान्तरंहन्तिरिष्यतेतत्राहअपुनरुक्ततायाइति हिंसार्थत्वेऽतिनिषेधेनपौन
रुक्त्यंस्यात्तन्निषेधार्थंविपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमित्यर्थः पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्त
रापत्तिर्विपरिणामःतदर्थंश्चेदहन्तिरिष्यतेतदानिष्पन्नमर्थमाहनेति नजाय
तेइत्यादिसन्लार्थमुपसंहरतिअस्मिन्निति प्रस्तांत्रिकाराणामात्मनिप्रतिषेधेफ
लितमाहसर्वेति आत्मनःसर्वविक्रियाराहित्येपिकिसायातमित्याशङ्क्याहवस्मा
दिति २०

स्वामिकृतटीका ।

नहन्यतइत्येतदेवषड्भावविकारशून्यत्वेनद्रढयतिनेति नजायतइतिजन्मप्र
तिषेधःनम्रियतइतिविनाशप्रतिषेधःवाशब्दौचार्थेनचायंभूत्वाउत्पद्यभविताभवति
अस्तित्वंभजतेकिन्तुप्रागेवस्ततःतद्रूपइतिजन्मानन्तरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकार
प्रतिषेधस्तत्रहेतुःयस्मादजः योहिजायतेसजन्मानन्तरमस्तित्वंभजते नतुयःस्तत
एवास्तिसभूयोप्यन्यदस्तित्वंभजतइत्यर्थः नित्यःसर्वदैकरूपइतिद्विप्रतिषेधःशाश्व
तशश्वद्भवइत्यपक्षयप्रतिषेधः पुराणइतिविपरिणामप्रतिषेधःपुराणिनवएवतुप
रिणामतोरूपान्तरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः यद्वाभवितेत्यस्यानुपहङ्कत्वाभूयोऽधिकं
यथाभवतितथानभवितेतिद्विप्रतिषेधःअजोनित्यइतिचोभयंदृष्ट्याद्यभावेहेतुरिति
नपौनरुत्तं तदेवंजायतेअस्तिवर्द्धतेविपरिणामते अपक्षीयतेनश्यतीत्येवंसांख्या
दिभिरुक्ताःषड्भावविकारानिरस्ताःयदर्थमेते विकारानिरस्तास्तंप्रस्तुतंविनाशा
भावमुपसंहरतिनहन्यतेहन्यमानेशरीरइति २०

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं कथं स पुरुषः पार्थ कं वातयति हन्ति कं ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यं

यो वेदेति सम्बन्धः एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजमव्ययं उपजनापन्नय रहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषोऽविद्यतो हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति न कथञ्चित् कञ्चित् हन्ति न कथञ्चित् कञ्चित् घातयतीत्युभयदा ज्ञेय एवार्थः प्रश्नार्थासम्भवात् हेत्वर्थस्य अतिक्रियत्वस्य च तुल्यत्वाद् विदुषः सर्वकर्माणि प्रतिषेध एव प्रकरणाद्योऽभिप्रेतो भगवता हन्ते स्वाज्ञेय उपाहरणार्थत्वेन विदुषः किञ्चित्कर्मासम्भवे हेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याजिपति भगवान् कथं स पुरुष इति न नृत्तमेव आत्मनोऽतिक्रियत्वं सर्वकर्मासम्भवकारणविशेषः सत्यमुक्तो न तु स कारणविशेषेऽन्वत्वाद् विदुषोऽतिक्रियत्वादात्मन इति नन्वतिक्रियं स्थायं विदितवतः कर्म न स सम्भवतीति चेन्न विदुष आत्मत्वान्न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता अतः पारिषेप्याद् संघत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासम्भवादाज्ञेयो युक्तः कथं स पुरुष इति यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य बद्धाद्यर्थस्यातिक्रिय एव स न्बुद्धिदत्तप्रविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्ध आत्मा कल्प्यते एवमेवात्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिदत्त्याविद्यया च सत्यरूपैव परमार्थतोऽतिक्रिय एवात्मा विद्वानुच्यते विदुषः कर्मासंभाववचनाद्यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतानि च योऽवगम्यते ननु विद्याय विदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषवद्विद्याविधानानर्थक्यात् तदा विदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते इति चेन्नानुष्ठेयस्य सावाभावविशेषोपपत्तेरग्निहोवादि विध्यर्थज्ञानोत्तरकालस

भाषा अनुवाद ।

पूर्वश्लोकमेवात्माकोषद्विकाररहितक हाइसमेवात्माहननक्रियागोमार नाइसकाकर्ताकहेकरनेवालानहीहै यहवातअच्छीप्रकारसेसिद्धभईसोईकहतेहैं किजोकोईइसआत्माकोघटनेवटनेसेरहिततथाजन्महीनऔरअविनाशीजानतेहैं हेअर्जुनवेकिसवालनेकिसीकोसारंगे कारणयहकिआत्माअविनाशीकेवधकीउपायनहीहै औरआपप्रेरणाकरिऔरकिसीसेकिसीकोभीकिसलिचेघातकरावेगा इससेथोड़ायाजोकीयहअभिप्रायजानीगईकिभीअग्निआदिकेवधमेप्रयोजकरूपदोषहमैकभीदीजोनहींअर्थात्तुमारेकहनेसेयहकामहमनेकियाहैऐसाकहियोनहीं २१

शाङ्करभाष्यं

ग्निहोतादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयकर्त्ताहं समकर्त्तव्यमित्येवंप्र
 कारविज्ञानवतोऽविदुषोयथानुष्ठेयंभवति नतुतथानजायत इत्यात्मस्वरूपविध्यर्थ
 ज्ञानोत्तरकालभाविक्किञ्चिदनुष्ठेयंभवति किन्तुनाहंकर्त्तानभोहेत्याद्यात्मैकत्वाक
 र्त्त्वादिविषयज्ञानादन्यत्नोत्पद्यतइत्येवविशेषोपपद्यते यःपुनःकर्त्ताहमिति
 वेत्तप्रात्मानंतस्यभमेदं कर्त्तव्यमितिअवश्यंभाविनीबुद्धिःस्यात्तदपेक्षयासोधिंक्रियत
 इतितंप्रतिकर्माणिसंस्मवन्तिसचाविद्वान् उभौतौनविजानीतइतिवचनात्विशे
 षितस्यचविदुषः कर्मात्तेपवचनात्कथंसपुरुषइतितस्माद्विशेषितस्यअविक्रियात्म
 दर्शिनोविदुषोसुमुक्तोश्च सर्वकर्मसंन्यासएवाधिकारोऽतएवभगवान्नाारायणःसां
 ख्यान्विदुषोऽविदुषश्चकर्मिणः प्रविमज्यद्वेनिष्ठेग्राहयतिज्ञानयोगेन सांख्यानां
 कर्मयोगेनयोगिनामितितथाचपुत्रायाहभगवान् व्यासोद्वाविभावधपन्यानावित्या
 दितथाचक्रियापथश्चैवपुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेत्येतमेवविभागं पुनःपुनर्दर्शयिष्य
 तिभगवान्अतश्चविदहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमितिसन्यतेतत्त्ववित्तुनाहंकारो
 मीतितथाचसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तइत्यादितत्रकेचित् पण्डितसंन्यावदन्ति
 जन्मादिपङ्भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्त्ताकोहमात्मेतिनकस्यचित् ज्ञानसुत्
 पद्यतेयस्मिन्सतिसर्वकर्मसन्नरसउपदिश्यतेतन्न नजायतइत्यादिशास्त्रोपदेशान
 र्थक्यप्रसङ्गात्तथाचशास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्दर्शित्वविज्ञानं कर्त्तुञ्चदेहादिसम्बन्धि
 ज्ञानञ्चोत्पद्यतेतथाचशास्त्रात् तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्त्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं
 कंक्षान्नोपपद्यतेइतिप्रष्टव्यास्तो करणगोचरत्वादितिचेन्न मनसैवानुदृष्टव्यमिति
 श्रुतेःशास्त्राचार्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतं मनआत्मदर्शनेकरणंतथाचतद
 धिगमायःनुमानेआगमेचसतिज्ञानंनोत्पद्यतेइति साहसमादमेतत्ज्ञानञ्चोत्पद्य
 मानतद्विपरीतमज्ञानंअवश्यंवाधतइत्युपगन्तव्यं तद्वाज्ञानंदर्शितहत्ताहंहतो
 स्त्रीत्युभौतौनविजानीतइत्यत्र चात्मानोहननक्रियायाः कर्त्तृत्वं कर्मत्वंहेतुकर्त्तृत्व
 ज्ञानज्ञानवतंदर्शितंतद्सर्वक्रियास्वपिसमानं कर्त्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रिय
 त्वादात्मनःविक्रियावान्हिकर्त्तात्मनःकर्मभूतमन्यं प्रयोजयतिहुर्वितितदेतदविशे
 षेणविदुषःसर्वक्रियासुकर्त्तृत्वंहेतुकर्त्तृत्वञ्चप्रतिषेधतिभगवान्विदुषः कर्माधिका
 राभावप्रदर्शनार्थंवेदाविनाशिनं कथंसपुरुषइत्यादिनाकपुनर्बिदुषोधिकारइत्येत
 दुक्तंपूर्वमेवज्ञानयोगेनसांख्यानामितितथाचसर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यतिसर्वकर्माणि

शाङ्करभाष्यम् ।

मनसेत्यादिना ननुमनसेतिवचनान्वाचिकानांकायिकानाञ्चसन्नरासइतिचेत्न
 सर्वकर्मणीतीतिविशेषितत्वात्मानसानामेव सर्वकर्मणाभितिचेन्नमनोव्यापारपूर्व
 कत्वाद्वाक्कायव्यापाराणांमनोव्यापाराभावेकर्मनुपपत्तेः शास्त्रीयाणांवाक्कायकर्म
 णांकारणानिमानसानिमनोव्यापाराणिवर्जयित्वात्यानि सर्वकर्मणिमनसासन्न
 रस्यास्तइतिचेन्नैवकुर्वन्कारयन्इति विशेषणात्सर्वकर्मसंन्यासोऽयंभगवतोक्तम
 रिष्यतो न जीवतइतिचेन्ननवद्वारेपुरेदेहीआस्तेइति विशेषणानुपपत्तेः नहिसर्व
 कर्मसंन्यासेनमृतस्यतद्देहे आसनंसम्भवत्यकुर्वतोऽकारयतच्चदेहे संन्यस्येति सव्व
 न्योनदेहेआस्तइतिचेन्नसर्वदात्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् शासनक्रियायाच्चाधि
 कारणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्चसंन्यासस्यसंपूर्वस्तुन्यासशब्देऽदत्यागार्थो न निचेपार्थः
 तच्चाङ्गीताशास्त्रेआत्मज्ञानवतःसंन्यासएवाधिकारो न कर्मणीतितत्रतत्रोपरिष्ठादा
 त्स ज्ञानप्रकरणेदर्शयिष्यामः २१

आनन्दगिरिउक्तटीका ।

पूर्वज्ञोकार्यस्यैवोत्तरवापिप्रतिभानात् पौनरुक्तप्रमाणं ज्येष्ठतानुवादपूर्वक
 सुत्तरज्ञोकसवतारयति यएनमित्यादिना कर्तृत्वाद्यभिसानविरोधाद्वैतकू
 टस्यात्मनिश्चयसामर्थ्यात्प्राप्तंविदुषःसंन्यासंविद्यापरिपाकार्यमभ्यनुजानाति वेदे
 ति पदद्वयस्यपूर्वमेवपौनरुक्तप्रसाह अविनाशिनमित्यादिना प्रश्नोपिसम्भवतिकि
 मितितत्रउल्लेखेनव्याख्यायतेतत्राह उभयवेतिउत्तरवप्रतिवचनादर्शनान्नात्र
 प्रश्नसम्भवतोत्यर्थःविवक्षितंप्रकरणार्थनिगमयति हेत्वर्थस्येति अविज्ञियत्वंहेत्व
 र्थस्यविदुषःसर्वकर्मनिषेधेसमानत्वादितियावत्यदिविदुषःसर्वकर्मनिषेधोभिस
 तस्तर्हि किमितिहन्यर्थेवाजिप्यतेतत्राह हन्तेरिति उक्तंहेतुमाजेषंष्टच्छति
 विदुषंइति अभिप्रायसप्रतिपद्यमानोहेतुविशेषंपूर्वोक्तंस्मारयति नन्वितिउक्त
 मङ्गीकृत्याक्षिपति सत्यमितिविदुषोविज्ञानात्मनोब्रह्मणश्चवेद्यस्यविरुद्धधर्मत्वे
 नदहनगृहिनवद्विन्नत्वाद्विदुषःसर्वकर्मत्यागेनअसौकार्यविशेषःस्यादित्याह अन्य
 त्वादिति अविज्ञियत्वादितिच्छेदः तथापिकूटस्थमविक्रियं ब्रह्मप्रतिपद्यमानस्य
 कुतोविक्रियासम्भवेत्ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशंकाह नन्वितिअयमात्माब्रह्मो
 त्यादियुत्याससाधत्तेनविदुषइतिकिञ्चविद्वत्ताविशिष्टस्यवाकेवलस्यवा नादोविशि
 ष्टस्यविद्वत्तायांविशेषप्रस्थापितद्ब्रह्मसङ्गान्त्रविशेषणीभूतसंघातस्याचेतनत्वाद्द्विद्व

आनन्दगिरिस्तटीका ।

तायुक्तेत्याह नदेहादीति द्वितीयेतुजीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह अतइतिकि
 ज्ञप्रामाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वात्प्रातिभासिकस्यच विम्बप्रतिविम्बयोरनै
 कान्याङ्गेदानुमानायोगात् जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्यफलितमाह इतित
 ख्येति नन्वविक्रियस्यब्रह्मरूपतयासर्वकर्मासम्भवेविदुषोविद्वत्तापिकथं सम्भवति
 नहिब्रह्मणोऽविक्रियस्यविद्यालक्षणाविक्रियास्वीक्रियामवितुमर्हति तत्राह यथेति
 अदृष्टेन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणंप्रदीपप्रभावद्विषयपर्यस्तंपरिगतंबुद्धिदृष्टिरुच्य
 ते तदप्रतिविम्बितंचैतन्यं अभिव्यञ्जकबुद्धिदृष्टत्प्रविवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवाहृत्यते
 तेनात्मोपलब्धाकल्प्यतेतच्चाविद्याप्रयुक्तमिथ्यासम्बन्धनिवन्धनं तथैवाध्यासिकस
 म्बन्धेनब्रह्मात्मैक्याभिव्यञ्जकवाच्योत्यबुद्धिदृष्टिद्वाराविद्वानात्माव्यप्रदिश्यते नचमि
 थ्यासम्बन्धेनपारस्परिकाविक्रियत्वविहतिरस्तीत्यर्थः अहंब्रह्मेतिबुद्धिदृष्टेर्भोचा
 वस्थायामपिभावादात्मनःसविशेषत्वमाशंस्य तस्ययावदुपाधिसत्त्वमेवेत्याह अस
 त्येतिननुकूटस्यस्यात्मनोमिथ्याविद्यावत्त्वेपितस्यकर्माधिकारनिवृत्तौकस्यकर्माणिवि
 धीयन्ते नहिनिरधिकाराणांतेषांविधिरित्याशंसाह विदुषइति कर्माण्यविदुषो
 विहितानीतिविशेषमाक्षिपति ननितिकर्मविधानमविदुषोर्विदुषश्चविद्याविधा
 नमिति विभागेकाहानिरित्याशंसाह विदितेति विद्यायाविदितत्वंलब्धत्वंकर्म
 विधिःअविदुषोविद्याविधिरिति विभागासम्भवेफलितमाह तच्चेतिधर्मज्ञानानन्त
 रमनुष्ठेयस्यभावात्ब्रह्मज्ञानोत्तरकालञ्चतदभावात्ब्रह्मज्ञानहीनस्यैवकर्मविधि
 रितिसमाधत्ते नानुष्ठेयस्येतिविशेषोपपत्तिर्जेवप्रपञ्चयति अग्निहोवादीतिननुदे
 हादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंविनापारलौकिकेषुकर्मपुप्रदृत्तेरनुपपत्तेस्तथाविधज्ञानव
 ताकर्मानुष्ठेयमितिचेत्तत्राह कर्त्ताहमितिआत्मनिकर्त्ताभोक्तेत्येवंविज्ञानवत्त्वेपिब्र
 ह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोनुष्ठेयंकर्मैत्यर्थः देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवद्ब्रह्मज्ञान
 मपिज्ञानत्वाविशेषात् कर्मप्रवृत्ताबुपकरिष्यतीत्याशंसाह नत्विति अनुष्ठेयविरो
 धित्वादविक्रियात्मज्ञानस्येतिशेषः ननुब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपिकर्त्ताहमि
 त्यादिज्ञानोत्पत्तौकर्मविधिःसावकाशःस्यादितिनेत्याह नाहमिति कारणाभावा
 दितिशेषःकर्त्तृत्वाद्विज्ञानमन्यदित्युक्तं अनुष्ठानाननुष्ठानयोरुक्तविशेषादविदुषो
 नुष्ठानंविदुषोनेत्युपसंहरतिइत्येवइति नन्वात्मविदोनेचेदनुष्ठेयंकिञ्चिदस्ति कथं
 तर्हि विद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रात्तंप्रतिकर्माणिविधीयन्तेतत्राह यःपुनरिति आत्म

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

निकर्तृत्वादिज्ञानापेक्षयाकर्मस्वधिव्यतस्त्वज्ञानेतथाविधंपुरुषं प्रतिकर्माणिविधीय
 न्तेसर्च प्राचीनवचनाद्विद्वानेवेतिनिश्चीयतेनखल्वकर्तृत्वादिज्ञानवतस्तद्विपरीत
 कर्तृत्वादिज्ञानद्वाराकर्ममुप्रवृत्तिरित्यर्थः कर्मासम्भवेन्नह्यविदोहेत्वन्तरमाह
 विशेषितस्येति वेदाविनाशिनमित्यादिनेतिशेषः यद्रूपिविदुपोनास्तिकर्मतथा
 पिविविदिपोःस्यादित्याशङ्क्याह तस्मादिति विदुप्रयाविरुद्धत्वादिष्यमाणोक्षप्रति
 पक्षत्वाच्चकर्मणामित्यर्थः यद्रूपिमुमुक्षोरश्रमकर्माण्यपेक्षितानितथापिविदुप्रात्
 फलाभ्यामविरुद्धान्येवतान्यभ्युपगतान्यन्यथापिविदिपासंन्यासविधिविरोधादित्यभि
 प्रेत्योक्तेर्येभगवतोबुभुमतिमाह अतएवेति विदुपोविविदिपोश्चसंन्यासेऽधिकारोवि
 दुपस्तुकर्मणीतिविभागस्येष्टत्वादित्यर्थः अधिकारिभेदेननिष्ठाद्वयंभगवतावेदव्या
 सेवापिदर्शितमित्याह तथाचेति अध्ययनविधिनाखाध्यायपाठेनेवर्णिकस्यप्रवृत्तान
 न्तरतत्क्रियासार्गोज्ञानसार्गश्चेतिद्वौसार्गोवधिकारिभेदेनावेदितावित्यर्थः आदि
 शब्दाद्यत्रवेदाःप्रतिष्ठिताइत्यादिगृह्यते उक्तयोसार्गयोस्तुल्यतांपरिहर्तुमुदाहर
 णान्तरमाह तथेतिबुद्धिशुद्धिद्वाराकर्मतत्फलयोर्बैराग्योदयात्पूर्वकर्मसार्गोवि
 हितोविरक्तस्यपुनःसंन्यासपूर्वकोज्ञानसार्गोदर्शितःसचेतरस्मादतिशयशालीति
 श्रुतमित्यर्थः उक्तविभागेपुनरपिवाक्यशेषानुकूल्यमादर्शयति एनमेवेति अहङ्कार
 रविमूढात्मेत्यख्यव्याख्यानंअतत्त्वविदिति तत्त्ववित्त्वितिल्लोकभवताव्यतात्पर्यार्थं
 संगृह्णाति नाहमिति पूर्वोक्तक्रियापदेनेतिशब्दःसम्भध्यते विरक्तमधिलत्यवाक्या
 न्तरंपठति तथाचेति आदिशब्दस्तस्यैवल्लोकस्यशेषसंग्रहार्थः अविज्ञियात्मज्ञा
 नात्कर्मसंन्यासेदर्शितेभीमांसकामतमुत्यापयति तवेतिआत्मनोज्ञानक्रियाशक्त्या
 धारत्वेनाक्रियत्वाभावादक्रियात्मज्ञानसंन्यासकारणीभृतंसम्भवतीत्यर्थः यद्यो
 क्तज्ञानाभावोविषयाभावाद्मानाभावाद्देतिविकल्पप्राद्वंदूपयति नेत्यादिना नता
 वदविक्रियात्माभावोनजायतेभ्रियतेवेत्यादिशास्त्रस्याप्तवाच्यतयाप्रमाणस्यान्तरेण
 कारणमानर्थस्यायोगादित्यर्थः द्वितीयंप्रत्याह यथाचेतिपारलौकिककर्मविधिसाम
 र्थ्यसिद्धंविज्ञानमुदाहरति कर्तुंश्चेतिकर्मकारणदादज्ञातेधर्मादौविज्ञानोत्पत्तिवत्
 ज्ञानकारणदादज्ञातेब्रह्मात्मनिविज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धाप्रमात्वाविशेषादित्यर्थः ज्ञान
 स्वमनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्चश्रुत्यासनोगोचरत्वनिरासान्नात्मज्ञानेसाधनमस्ती
 तिगृह्यते करणेति श्रुतिर्माश्रित्यपरिहरतिनमनसेतितत्त्वसखादिवाक्योत्पन्नो

अनन्दगिरिद्वयटीका ।

इत्येवशास्त्राचार्योपदेशमनुद्दृत्यद्रष्टव्यं तत्त्वमिति श्रूयते स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि
 ह्यात्मवस्तुवाक्योत्यवुद्दिष्टत्वभिव्यक्तं सविकल्पकव्यवहारावलम्बनं भवतीति मनोगो
 चरत्वोपचारादसिद्धं करणागोचरत्वमित्यर्थः कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्वनि
 पेधश्रुतिरित्याशङ्क्या संस्कृतमनोद्वयविषयमेति मन्वानः सन्नाह शास्त्रेति सत्यपि
 श्रुत्यादौ तदनुग्राहकाभावान्नास्माकमविक्रियात्मकज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याशङ्क्याह
 तथेति तस्याविक्रियस्यात्मनोऽधिगत्यर्थम् विमतो विकारो नात्मधर्मो विकारत्वाद्
 भयाभिसतविकारवदित्यनुमाने पूर्वोक्तश्रुतिस्त्विति रूपपागमे च सत्येव तस्मिन् नोत्पद्य
 ते ज्ञानमिति वचः साहसमात्रं सत्येऽमाने मेयं न भातीति वदित्यर्थः ननु यद्योक्तं ज्ञा
 नमुत्पन्नमपि हानाद्योपादानप्रयवान् भवतीति कुतोऽस्य फलवत्त्वं तत्राह ज्ञानञ्चेति च
 वक्ष्यमिति प्रकाशप्रदत्तेस्तस्योनिष्टत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्माज्ञाननिष्टत्तिमस्त
 रेणात्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तन्निष्टत्तिरेव
 ज्ञानं न तु तन्निवर्त्तकमिति तत्राह तथेति कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तम
 ज्ञानं दर्शितमित्याशङ्क्याह अत्रचेति विसर्तं ज्ञानाभावो न भवत्युपादानत्वान्मुदादिव
 दिति भावः ननु हननक्रियायाश्च नहिंस्यादिति निषिद्धत्वात् तत्कर्त्तृत्वादेरज्ञान
 द्रवत्वेऽपि विहितक्रियाकर्त्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह तथेति न तावदात्मनिकर्त्त
 र्त्वादिनित्यत्वं अमुक्तप्रसङ्गान्न चानित्यमपि निरुपादानं भावकार्यस्योपादाननिय
 तात्तच्चानात्मातदुपादानमात्मनित्यतिमानान्नात्मेव तदुपादानं कृत्स्नस्य तस्या
 विद्याविनातदयोगादित्याह अविक्रियत्वादिति कर्त्तृत्वाभावेऽपि कारयित्वं स्या
 दित्याशङ्क्याह विक्रियावानिति आत्मनिकर्त्तृत्वादिप्रतिभानस्थानाद्यनिर्वाच्यप्रम
 ज्ञानमुपादानं तन्निष्टत्तिश्च तच्च ज्ञानादित्युक्तमिदानीं कर्त्तृत्वकारयित्वयोरविद्या
 द्रवत्वेऽभगवतोऽनुमतिं दर्शयति तद्देतदिति विदुषोयदिकर्माधिकाराभावो भग
 वतोऽभिसतः तर्हि कुर्वतस्य जीवतोऽधिकारः स्यादिति पृच्छति क्व पुनरिति ज्ञाननि
 ष्ठायाभित्युक्तं स्वीरयति उक्तमिति तदङ्गभूते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्याधिकारोऽस्ती
 त्याह तथेति वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसंन्यासेऽनप्रतिभातिमानसानामेव कर्मणां वि
 शेषणवशात्त्यागावगमादिति शङ्कते नन्विति विशेषणान्तरमाश्रित्य दूषयति न स
 र्वेति मनसेति विशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु सर्वशब्दः सङ्घचितः स्यादिति शङ्कते

आन्दगिरिकृतटीका ।

मानसानामिति सर्वात्मनामनोव्यापारत्यागेव्यापारान्तराणामनुपपत्तेःसर्वकर्म
संन्यासःसिध्यतीतिपरिहरति नेत्यादिना मानसेखपिकर्मसुसंन्यासेसङ्कोचान्न
वागादिव्यापारानुपपत्तिरितिशङ्कते शास्त्रीयाणामिति अन्यानीत्यशास्त्रीयवाक्का
यकर्मकारणान्यशास्त्रीयाणिमानसानितानिचसर्वाणिकर्माणीत्यर्थः वाक्यशेष
मादायदूपयति नैवेति नहिविवेकबुद्ध्यासर्वाणिकर्माणिअशास्त्रीयाणिसंन्यस्य
तिठतीतियुक्तं नैवकुर्वन्तित्यादिविशेषणस्यविवेकबुद्धेन्नसर्वत्यागहेतोस्तुल्यत्वादि
त्यर्थः भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषेसङ्कोचदर्शयन्नाशङ्कते मरि
प्यतइति संन्यासोजीवदवस्थायामेवात्रविवक्षितइत्यत्रलिङ्गदर्शयन्नुत्तरमाह न
नवेति अनुपपत्तिमेवस्फोरयति नहीति अन्वयविशेषाव्याख्यानेनलिङ्गासिद्धिं
चोदयति अकुर्वतइति विवेकवशाद्विशेषाण्यपिकर्माणिदेहेयशोचितंनिःक्षिप्या
कुर्वन्कारयंश्चविद्वानवतिष्ठते तथाचदेहे कर्माणिसंन्यत्याकुर्वतोऽकारयतश्चसुख
मासनमितिसम्बन्धसम्भवात्विशेषणस्यसतिदेहेकर्मत्यागविषयत्वाभावाज्जीवतःस
र्वकर्मत्यागोनास्तीत्यर्थःअथवाकुर्वतइत्यादिपूर्ववैवसम्बन्धनीयंलिङ्गासिद्धिचोद्यन्तु
देहेसंन्यस्येत्यारथ्योन्नेयंआत्मनःसर्वदाविक्रियत्वनिर्हीरणाद्देहसम्बन्धमन्तरेणकर्त
त्वकारयित्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गपरिहारार्थमस्मादुक्तएवसम्बन्धः साधीया
नितिसमाधत्ते नसर्वत्रेति युतिपुङ्गुतिपुचेत्यर्थःकिञ्चसम्बन्धस्याकाङ्क्षासन्निधि
रुभ्यताधीनत्वादाकाङ्क्षावशादस्मादभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह आसनेति भव
तिदृष्टसम्बन्धोनिघ्नत्वाकाङ्क्षाभावादित्याह तदनपेक्षत्वाच्चेति संन्यासशब्दस्य
विकेपार्थत्वात्तस्यचाधिकरणसापेक्षत्वादस्मादिदसम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्याह संपूर्ण
स्त्विति अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः मनसाविवेकविज्ञानेनसर्वकर्मापरित्यज्यास्ते
देहेविद्वानित्यस्यैवसम्बन्धस्यमाघुत्वंमत्वोपसंहरति तस्मादिति सर्वव्यापारोपरमा
त्मनःसर्वकर्मसंन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वात्प्रयोजकज्ञानवतोवैधेसंन्या

खानिहतटीका ।

अतएवहन्तृत्वाभावोऽपिपूर्वीक्तःसिद्धइत्याह वेदाविनाशिनमिति नित्यंदृष्टिशून्यंअ
व्ययमपक्षयशून्यंअजंअविनाशिनञ्चयोवेदसपुरुषःकंहन्तिकथंवाहन्तिएवमभूतस्य
वधेसाधनाभावात्तथास्वयंप्रयोजकोभूत्वान्येनकंधातयतिकथंवाघातयतिनकञ्चि
दपिकथञ्चिदपीत्यर्थःअनेनमय्यपिप्रयोजकत्वदोषदोषसाकापीरित्युक्तंभवति २१

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि तथा शरीराणि
विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही २२

शाङ्करभाष्यं

प्रकृतन्तुवक्ष्यामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किमिवेत्युच्यते वासांसी
ति वासांसिवत्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्य
निनवानि गृह्णात्युपादत्तेनरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्देवशरीराणि विहाय जी
र्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा पुरुषवदविक्रय एवेत्यर्थः २२

आनन्दगिरिखट्टटीका ।

सेऽधिकारः . सभ्यगुणानवतस्त्ववैश्वभाषिके फलात्मनीतिविभागमभ्युपेत्योक्तेर्ध
वास्त्रशेषानुगुण्यं दर्शयति इति तत्र तनेति २१ आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासम्भवं
प्रतिपाद्याविक्रियत्वहेतुसमर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतं त्विति किंत
त्यदात्मिति शङ्कमानं प्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षणमविक्रियत्वमि
त्यर्थः तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकमुत्पापयति तदित्यादिना आत्मनः
स्वतो विक्रियाभावेऽपि पुरातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादाने च विक्रियावन्धौ व्यादवि
क्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह वासांसीति शरीराणि जीर्णानि वयोहानि गतानि त्व
ग्वलीपलितादिसङ्गतानोत्यर्थः वासांपुरातनानां परित्यागे नवानाञ्चोपादाने
त्यागोपादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनो देहत्या
गोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमिति वाच्यार्थमाह पुरुषवदिति २२

स्वामिखट्टटीका ।

नन्वात्मनोऽविनाशेऽपि तदीयशरीरनाशं पर्यालोच्य शोचामीति चेत्तत्राह वासां
सीति कर्मानिवन्धनानां देहानामवश्यम्भाविताञ्जीर्णदेहनाशेन शोकावकाशइत्यर्थः

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकि आत्मा अविनाशी है परतौ भी उसकी स्थूलइसदेहकानाशदेखकर
हम शोचकरते हैं तो देखो जैसे मनुष्य जीर्ण कहे पुराने वस्त्र परित्याग कहे उतारकर
और नये कपडे धारण करते अर्थात् पहिरते हैं तैसे ही आत्मा पूर्व प्राचीन शरीर कहे
देह छोडकर और नूतन कहे नई देह ग्रहण करता है इससे कर्मके अनुसार देहका अ
वश्य होनहार जो जन्म औनाशति समेशोचकरनातु अत्रैसोको उचित नही है २२

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राग्निर्नैनं दहति पावकः न चैवं लोदयन्त्यापो न शोषयति साकतः २३
अच्छेद्योऽयमदाह्यो यस्य लोदयोऽशोष एव च नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः २४

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मादविक्रिय एवेत्याह नैनं छिन्दन्तीति एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राग्निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राग्न्यस्वादीनि तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मीकरोति तद्यानचैनं लोदयन्त्यापोऽयां हि सां वयवस्य वस्तुनः आर्दीभावकरणेन अवयवविज्ञेयापादने सामर्थ्यं तन्न निरवयव आत्मनि स क्षयति तथा स्नेहवत्द्रव्यं स्नेहघोषणेन नाशयति वायुरेनं त्वात्मानं न शोषयति साकतोपि २३

यत एवं तस्मात् अच्छेद्योयमिति यस्यादन्योन्यनाशहेतूनि भूतानि एनं आत्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मात् नित्यो नित्यत्वात् सर्वगतः सर्वगतत्वात् स्थानुरित्येतत् स्थिरत्वाद् अचलोऽवसात्माऽतः सनातनश्चिरन्तनो नकारणात् कुतश्चिन्निप्य लोऽनिलवदित्यर्थः

शानन्दगिरिछतटीका ।

प्रथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तो विक्रियाभाक्त्वादात्मनोऽसिद्धमविक्रियत्वमिति शङ्कते कस्मादिति यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्त्यतो युक्तमाकाशवत्तस्याविक्रियत्वमित्यह अच्छेत्वादिना २३

स्वामिछतटीका ।

कथं हन्तीत्यनेनोक्तं वधसाधनाभावं दर्शयन्त विनाशित्वमात्मनः स्फुटीकरोति नैनमिति आपोनलोदयन्ति न्दुःकरणेन शिथिलं कुर्वन्ति २३

भाषाअनुवाद ।

२१ श्लोकमेकहाजो आत्मा के वधका साधनाभावक हे निज पाय अर्थात् किसी प्रकार से आत्मा का वध नहीं हो सकता है यह देखाय करि अब अविनाशी है इसको दृढ कर ते है कि सकल अस्त्र शस्त्र इस आत्मा को छेदन नहीं करि सकते औ अस्त्रियो भी इसको दग्ध करने की समर्थ नहीं जल इसको आर्द्र कहेगी लानहीं करि सकता और वायु भी इसको सुखायन नहीं सकती है क्योंकि वह अवयव रहित है औ इन सबकी सामर्थ्य अवयव सहित मे है अर्थात् भौतिक वस्तु कहे पञ्चभूत निर्मित वस्तु ने इनकी सामर्थ्य है २३

इसका कारण यह कि आत्मा अस्त्र सस्त्र छेदित भिन्ति किंवा आग से दग्ध और जल से आर्द्र और वायु से सूख भी नहीं सकता है इसी से आत्मनित्य औ अविनाशी तथा सर्वत्र विद्यमान है और स्थिर स्वभावक हे अचल अनादि है २४

शाङ्करभाष्यं

नतेषांश्लोकानांपौनरुक्त्यंचोदनीयं यतएकेनैवश्लोकेनात्मनोनित्यत्वमविक्रियत्वंचोक्तंनजायतेस्त्रियतेवाइत्यादिना तत्रयदेवाविक्रियंकिञ्चिदुच्यतेतदेतस्मात्श्लोकार्थान्नातिरिच्यतेकिञ्चिच्छब्दतःपुनरुक्तंकिञ्चिदर्थतइतिदुर्वोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्यशब्दान्तरेणतदेववस्तुनिरूपयतिभगवान्वासुदेवः कथंनुनामसंसारिणांअसंसारित्वंबुद्धिगोचरतामापन्नंसद्व्यक्तंतत्त्वंसंसारनिवृत्तयेत्यादिति किञ्च अव्यक्तोयमिति अव्यक्तःसर्वकरणाक्षियत्वान्नव्यज्यतेइतिअव्यक्तोयमात्मा अतएवाचिन्तोऽयंयद्दीन्द्रियगोचरंवस्तुतच्चिन्ताविषयत्वमापद्यते अयं त्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्तोऽतएवाविकार्योयथाक्षीरंदध्यादिनाविकारिनतथाअयमात्मनिरवयवत्वाच्चाविक्रियो नहिनिरवयवंकिञ्चिद्विक्रियात्मकंष्टसविक्रियत्वाद् विकार्योयमात्मोच्यते ३४

आनन्दगिरिहृतटीका ।

एथिव्यांदिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यविक्रियाभावेयोग्यताभावं कारणमाह यत इति पूर्वार्द्धमुत्तरार्द्धेहेतुत्वेनयोजयति यस्मादिति नित्यत्वादीनामन्योन्हेतुहेतुमङ्गावंश्लयतिनित्यत्वादिना नचनित्यत्वंपरमाणुपुष्यभिचाराटसाधकंसर्वगतत्वस्येतिवाच्यं तेषामेवाप्रामाणिकत्वेनव्यभिचारानवतारान्नचसर्वगतत्वेपिविक्रियाशक्तिसत्त्वमात्मनोऽस्तीतियक्तं विधुत्वेनाभिसतेनससितद्वुपलक्षान्नविक्रियाशक्तिसत्त्वे स्वैर्यमाख्यातुंशक्यं तथविधस्यसदादेरस्थिरत्वदर्शनादित्याशयेनाह स्थिरत्वादिति स्वतोनित्यत्वेपिकारणान्नाशसञ्जवाद्युत्तिरप्रिसम्भवितेतिकृतश्चिरन्तनत्वमित्याशं ग्याह नकारणादिति आत्मनोऽविक्रियत्वस्यनजायतेस्त्रियतेवेत्यादिनासाधितत्वात्तस्यैवपुनरभिधानेपुनरुक्तिरित्याशंक्याहनतेपामिति अनाशङ्कनीयस्यचोद्यस्यप्रसङ्गदर्शयति यतइति अतोवेदाविनाशिनमित्यादौनशंक्यतेपौनरुक्त्यमितिशेषः कथंतत्रपौनरुक्त्याशङ्कासन्नुन्निपतितत्वाह तदेति वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः सप्तस्मापरामृश्यतेश्लोकशब्देननजायतेस्त्रियतेवेत्यादिरुच्यते नन्विहश्लोकेजन्मसंसादाद्यभावोभिलष्यतेवेदेत्यादौपुनरपक्षयाद्यभावोविवक्ष्यते तत्रकथमर्थातिरेकाभावसादायपौनरुक्त्यञ्चोद्यतेतत्वाह किञ्चिदिति कथंतर्हिपौनरुक्त्यंचोदनीयमितिमन्यसेतत्वाह दुर्वोधत्वादितिपुनःपुनर्विधानभेदेनवस्तुनिरूपयतोभगवतोमिप्रायसाह कथंनिति त्वंपदार्थपरिशोधनस्यप्रहृतत्वात्तत्रैवहे

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते तस्मादेवंविदित्वैनाननुशोचितुमर्हसि

शाङ्करभाष्यं

तस्मादेवंयथोक्तप्रकारेणैवमात्मानंविदित्वात्वनानुशोचितुमर्हसिहन्ताहमेपां
मयैतेहन्यन्तेइति २५

आनन्दगिरिरत्नतटीका ।

त्वन्तरमाह किञ्चेति आत्मनोनित्यत्वादिलक्षणस्यतथैवप्रथाकिमितिनभवति
नाह अव्यक्तइतिमातर्हिप्रत्यक्षत्वंभूदनुमेयत्वंतस्यकिंनस्यादित्याशंकाह अतएवेति
तदेवप्रपञ्चयति यद्वाति अतोन्द्रियत्वेपिसामान्यतोदृष्टविषयत्वंभविष्यतीत्याशं
क्यकूटस्थेनात्मनाव्याप्तिनिष्ठाभावान्मैवमित्याह अविकार्यइति अविकार्यत्वेव्य
तिरेकदृष्टान्तमाह यथेति किञ्चात्मानविक्रियतेनिरवयवद्रव्यत्वात्घटवदितिव्य
तिरेकानुमानमाह निरवयवत्वाच्चेति निरवयवत्वेपिविक्रियावत्त्वेकाक्षतिरित्या
शंक्त्याह नहीति सावयवस्यैवविक्रियावत्त्वेनिरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः यद्विसा
वयवंसक्रियंजीरादितदृध्यादिनाविकारमापद्यते नचआत्मनःश्रुतिप्रमितनिरवय
वत्वस्यसावयवत्वमतोऽविक्रियत्वान्वायं विकार्योभवितुमलक्षितिकल्पितमाह अवि
क्रियत्वादिति २४ आत्मयाथात्म्योपदेशमगोच्यानन्वशोचत्त्वमित्युपक्रम्यव्या
ख्यानमुपसंहरति तस्मादिति अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्यत्वनित्यत्वसर्वगतत्वादि
रूपोयस्मादात्मानिर्हीरितस्तस्मात्तथैव ज्ञातुमुचितस्तज्ज्ञानस्यफलवत्त्वादित्यर्थः
प्रतिषेध्यसनुगोकमेवाभिनयति हन्ताहमिति २५

स्वामिमतटीका ।

तदहेतुमाह अच्छेद्यइतिर्वादेन निरवयवत्वादच्छेद्योऽल्लोद्यच्चमूर्त्तत्वाददा
ह्यःद्रवत्वाभादशोष्यइति इतच्छेदाद्रियोग्योनभवतियतो नित्योऽविनाशीसर्वगतः
स्थाणुःस्विरस्वभावोरूपाजरापत्तिशून्यः अचलःपूर्वरूपापरित्यागीसनातनोऽना

भाषा अनुवाद ।

यहआत्माअव्यक्तअर्थात्चक्षुआदिकर्माद्रिन्द्रियोंकाविषयनहींयहकहचुकेहै
औरअचिन्त्यअर्थात्मनकाभीअगस्पृश्यानसेवाहरहैऔरअविकारीअर्थात्जन्मना
शअथवाछोटाबडानयापुरानाहोकिसीरूपमेवदलतानहीं जैसेहीतत्त्वज्ञानीलोग
कहतेहै इससेजानवक्तारतुसजन्मनाशशून्यकहेरहितआत्माकेस्वरूपकोअच्छी
बूतरहजानवक्तारतुइसभूटेगोकमोहकोपरित्यागकरो २५

अथचैनानित्यजातंनित्यं वामन्यसेमृतं तथाप्रित्वंमहावाहो नैवं शोचितुमर्हसि २६

शाङ्करभाष्यं

आत्मनोऽनित्यत्वमध्युपगम्येदमुच्यते अथचैनमिति अथचेत्यधुपगमार्थः एनं प्रकृतमात्मानंनित्यजातं लोकप्रसिद्धाग्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिंजातोजातइतिवामन्य सेतथाप्रतितत्तद्विनाशं नित्यंवासन्यसेमृतंमृतोऽमृतइतितथाप्रिभाविन्यपिआत्मनि त्वंमहावाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतोनाशोनाशवतो जन्मचेत्येताववश्यम्भावि नाविति २६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वाद्दुत्तरलोकानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह आत्मनइति अनित्यत्वमितिच्छेदः शब्दानां लोकायतानां वासतमिदमापरामुष्यते योतुरर्जु नस्यपूर्वात्तमात्मयाथात्मं श्रुत्वापितस्मिन्निर्द्धारणासिद्देर्दयोर्मतयोरन्यतरमताभ्यु पगमः शङ्कितस्तदर्थोनिपातद्वयप्रयोगइत्याह अथचेति प्रकृतस्यात्मनो नित्यत्वादित्त चणस्यपुनःपुनर्जातत्वाभिमानामानाभावादसन्धावीत्याह लोकेति नित्यजातत्वा भिनिवेशेपौनःपुन्येनमृतत्वाभिनिवेशोव्याहृतः स्यादित्याशङ्क्याह तथेतिपरकीयमत मनुभाषितमध्युपेत्याहोवतमहत्यांपंकर्तुं व्यवसितावयमित्यादेस्तटीयशोकस्यनिरय काशत्वमित्याह तथापीति एवमल्लिनस्यदृश्यमानमनुशोकप्रकारंदर्शयित्वातस्यकर्तुं

स्वामिद्वयतटीका ।

दिःअव्यक्तञ्चक्षुराद्यविषयः अचिन्तोमनसोऽप्यविषयः अतिकार्यः कर्मेन्द्रियाणा मयगोचरइत्यर्थः उच्यतइतिनित्यत्वादभियुक्तोक्तिंप्रमाणयत २४ उपसंह रतितस्त्वादेवमिति तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभाह्नशोकः कार्यइत्युक्तं २५

भाषा अनुवाद ।

औविचारकरिदेखोजवकिआत्माकेजन्मतथानाशकाअभावहै तौफेरिआत्माकेअर्थ शोककरनाउचितनहीहैयहवातनिर्धारकरठहराईगई अवजोदेहकेजन्मऔना शसेआत्माकाजन्मनाशहैऔसाअङ्गीकारकरिसानोतौभीशोचकरनाअनुचितहैय हकहतेहै किपुण्यऔपापतथातत्फलसुखदुःखऔजन्मनाशइनकासर्वदाआत्माके साथसम्बन्धरहनेसेयद्यपिदेहकेजन्महोनेसे आत्माकाजन्मऔरदेहकेनाशसेआ त्माकानाशइशरीतिसेजन्मनाशकोनित्यमानोतौभीजोजन्मनाशअवश्यंभावीअर्थात् निश्चयहोनेवालाहैटरनेकानहीफेरितौभीउसकेअर्थतुमकोशोचनायोग्यनहीहै

जातस्य हि ध्रुवो नृत्यध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्माद्परिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७

शाङ्करभाष्यं

तथा च सति जातस्येति जातस्य हि लक्ष्यजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी नृत्यध्रुवं
ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्माद्परिहार्योऽर्थं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन् परिहार्येऽर्थे न
त्वं शोचितुमर्हसि २७

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

मयोऽर्थत्वे हेतुमाह जन्मवत इति जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्मेत्येताववश्यं भावि
नौमिथो व्याप्तावितियोजना । २६ । तयोरवश्यकतावित्ते सत्यनुशोकस्याकर्तव्यत्वे हे
त्वन्तरसाह तथा चेति । २७ ।

कृत इत्यत आह जातस्य हीति हि यस्माज्जातस्य स्वारम्भकर्मजयेऽध्रुवो नि
श्चितः नृत्यचतुर्हेतुतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव तस्माद्देवमपरिहार्येऽर्थे आत्मान
मुद्दिश्यानुशोकस्य कर्तुं न योग्यत्वेऽपि भूतसंघातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्तव्यत्व
माशङ्क्याह कार्थेति समनन्तरलोकस्तत्र हेतुरित्याह यत इति चाक्षुपदर्शनमाद्य
त्तिंश्चावर्त्तयति अनुपलब्धिरिति न हि यथोक्ति संघातरूपानि भूतानि पूर्वमुत्पत्ते
रुपलभ्यन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशमाञ्जिभवन्तीत्यर्थः किं तन्मध्यं देवां व्यक्तमिष्यते

स्वामिद्वयटीका ।

इदानीं देहेन सहात्मनो जन्म तद्विनाशे च विनाशमङ्गीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह अथ
चैनमिति अथ यद्यपेन मात्मानं नित्यं सर्वदा तत्तद्देहे जाते जातं मन्यसे तथा तत्तद्देहे सृ
ते मृतञ्च मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोश्च जन्ममरणयोरात्मगामित्वात्तथापित्वं
शोचितुं नर्हसि २६ सस्माविनिजन्ममरणलक्षणोऽर्थे त्वं विद्वान्शोचितुं योग्यो न भवसि

भाषा अनुवाद ।

काहेसे शोचना योग्य न ही है इसका हेतु कहते है 'किजिसलिये जो वस्तु जन्म अ
रण करती है उसके आरम्भकर्मके जय होनेसे निश्चय उसकी मृत्यु अर्थात् नाश होता
है ऐसे ही मरेका भी पूर्व देहकृतकर्मवशते फेर अवश्य ही जन्म होता है इसीसे एवं भूत
अनिवार्य अवश्य आवी कहे होनेवाले जन्म और मरणके विषयमें तुमको शोचकरना
योग्य होतान ही क्यों कि तुम विद्वानकहे प्रण्डित हो * प्रण्डित का अर्थ यह है किसत अ
सत्की विवेकिनी कहे विचार करनेवाली बुद्धिको पण्डा कहते है सो जिसको होय सो
पण्डित है आत्मासे भिन्न जो कुछ सो असत्सत एक आत्मा ही है यह तुम जानो २७

अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना २८

भाङ्गप्यम् ।

कार्यकारणसंघातात्मकान्यपिभूतान्युद्दिश्यशोकोनयुक्तः कर्तुं यत अव्यक्तादी
नीति अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषांभूतानांपुत्रमिवादिकार्यकार
रणसंघातात्मकानां तानिअव्यक्तादीनिभूतानिप्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानिचप्राक्मरणात्
व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधान्येवपुनरव्यक्तमदर्शनंनिधनंमरणंयेपांतानिअव्यक्तनिधना
निमरणाद्ब्रह्मव्यक्तातामैवप्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः तथाचोक्तं अदर्शनादापतितःपुन
च्चादर्शनंगतःनासौतवनतस्यत्वंष्टथाकापरिदेवनेति तत्रकापरिदेवनाकोवाप्रलापः
अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेष्वित्यर्थः २८

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

तदाह उत्पन्नानीति उत्पत्तेरुद्भवंमरणाच्चपूर्वंव्यावहारिकंसत्त्वंमध्यमेपांव्यक्तमि
तितथोच्यतेजन्मानुसारित्वविलयस्ययुक्तमितिमत्वातात्पर्यार्थमाह मरणादिति
उक्तोर्ध्वेपौराणिकसम्प्रतिमाह तथाचेतितत्वेत्यस्यार्थमाह अदृष्टेति पूर्वमदृष्टानिस
न्तिपुनर्दृष्टानितान्येवपुनर्नष्टानितदेवंभ्रान्तिविषयतया घटिकायन्त्रवसुकीभूते
पुनर्नष्टेषुशोकनिमित्तस्यप्रलापस्यनावकाशोस्तीत्यर्थः २८

स्वामिद्वतटीका ।

त्रिञ्जदेहादीनांस्वभावं पर्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणेशोकोनका
र्यइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवादिउत्पत्तेःपूर्वरूपंप्रयेपांतानिअव्य

भाषा अनुवाद ।

और जोक होकिदेहादिकास्वभावजोजन्ममरणआदिहैतदुपाधिक आत्माका
जन्ममरणविचारिकरिशोचतेहै तोभीशोचकरनानचाहियेइसपर कहतेहै कि
अव्यक्तादिअर्थात्अव्यक्तकहेप्राणियोंकीउत्पत्तिका मूलकारणजोप्रकृतिमाया सो
प्राणियों कीउत्पत्तिकेपूर्वकारणरूपसबजिवों कोअपनेभीतरलीनकरके अव्यक्त
कहेअप्रकटरहतीहै औरव्यक्तमध्यअर्थात्जन्ममरणकेमध्यमे सकलप्राणीवर्त्तमान
अवस्थामेविराजमानरहतेहैं औरअव्यक्तनिधन अर्थात्अन्तमेस्वकारणजोमाया
तिसमेसबप्राणिलीनहोकररहते इससेहेअर्जुनअैसे रहनेवालेप्राणियों कीमृत्युमे
किसीतरहशोचकरनानचाहिये जैसेजगेज्ज येमनुष्यकोस्वप्नमेदेखीभईवस्तुकेअर्थ
शोककरनाअयोग्यहैतैसेवहभीजानो २८

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाद्येनं वेद नचैव कश्चित् २६

शाङ्करभाष्यम् ।

दुर्विज्ञेयोयंप्रकृतआत्माकिंत्वामेवैकंपालभेत्साधारणे भ्रान्तिनिमित्तेकथं दुर्वि
ज्ञेयोयमात्मेत्यत आह आश्चर्यवदिति आश्चर्यवदाश्चर्यं अदृष्टपूर्वमद्गतमकस्मा
दृश्यमानंतेनतुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानंपश्यति कश्चिदाश्चर्यवदेनंब्रूति
तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाद्येनं वेद नचैव कश्चिदथवायो
यंआत्मानंपश्यतिस आश्चर्यतुल्योवोवदति यच्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषुकश्चिदेवभ
वत्यतोदुर्विषयात्मेत्यभिप्रायः २६

आनन्दगिरिकृतटीका

अर्जुनंप्रत्युपालम्बं दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनोदुर्विज्ञेयत्वात् प्रत्युपालम्बोनसम्भवती
तिभन्वानः सन्नाह दुर्विज्ञेयइति तथाचात्मानानिमित्तविप्रलम्बस्यसाधारणत्वा
दसाधारणोपालम्बस्यनिरवकाशतेत्याह किंत्वामेवेति अहमत्ययवेद्यत्वादात्मनो
दुर्विज्ञेयत्वमसिद्धमिति शङ्कते कथमिति विशिष्टस्यात्मनोऽहंप्रत्ययस्यदृष्टत्वेपिके

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञादीनिभूतानि शरीराणि कारणात्मनास्थितानामेवोत्पत्तेः तथा व्यक्तमभिव्यक्तमध्यं
जन्ममरणान्तरालं स्थितिलक्षणं येषां तानिव्यक्तमध्यानि अव्यक्तेनिधनं लयो येषां तानी
मान्येवम्यतान्येवतत्रतेषुकापरिदेवनाकः शोकनिमित्तो विलापः प्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्ट
वस्तुन्निवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः २८

भाषा अनुवाद ।

तौफेरिवडेविद्वानलोगजोशोककरते चलेआतेहैसोंकेवलआत्माविषयकअ
ज्ञानताहीसेहोताइसअभिप्रासेआत्माकीदुर्ज्ञेयता कहेज्ञानकठिनतानिरूपणक
रतेहैकिकोईतोशास्त्रआलोचनाकारिकेइसआत्माकांजानिकेभीआश्चर्यअैसाजान
ते अर्थात्सर्वगतनित्यज्ञानऔआनन्दस्वरूपआत्माकेअलौकिकत्वसेअसंभवजोइ
न्द्रजालिककौतुकतिसकेसमानदेनिआश्चर्यसेघबडायकरविस्मययुक्तहोतेहै और
कोईआश्चर्यकेनाईकहतेकोईआश्चर्यकेतुल्यसुनतेऔरकोई आत्मज्ञानरूपविपरी
तकहेउलटीभावनासेअभिभूतहोकेइसआत्माकातत्त्वसुनिकेभीजानिसकते नहीं
अर्थात्बहुतदेखिसुनिकेभीअच्छीतरइसेआत्माकाजाननाअतिकठिनहै २६

देहीनित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत तस्मात्सर्वाणिभूतानिनित्यं शोचितुमर्हसि ३०

शाङ्करभाष्यं

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरत्ब्रूते देहीति यस्माद्देहीशरीरीनित्यं सर्वावस्थास्त्ववध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्रावध्योऽयं देहेशरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात् स्यावरादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहेऽवध्यमानेऽपि अयं देहीनवध्यो यस्मात्तस्माद्गीष्मादीनि सर्वाणिभूतान्युद्दिश्य नित्यं शोचितुमर्हसि ३०

आनन्दगिरिखट्टटीका ।

वलस्य तदभावात्स्तिदुर्विज्ञेयतेति श्लोकमवतारयति आहिति आश्चर्यवदिति आद्येन प्रादेनात्मविषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते द्वितीयेन च तद्विषयवदन्यस्य दुर्लभत्वोक्तेस्तदुपदेष्टुं स्यात्त्वं कथ्यते तृतीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलताविवक्षिताश्रवणदर्शनोक्तीनां भावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायांसलस्यत्वं चतुर्थेनाभिमतमितिविभागः आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभत्वद्वारा दुर्लभत्वमात्मनः साधयति आश्चर्यवदिति संप्रत्यात्मनि द्रष्टुर्वक्तुः श्रोतुः साक्षात्कर्तुं च दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्लभत्वं कथयति अथवेति व्याख्यानद्वयेऽपि फलितमाह अत इति २६ श्लोकान्तरमुत्थापयति अथेति आत्मनो दुर्ज्ञानत्वप्रदर्शना

स्वासिद्धतटीका ।

कृतस्सर्हि विद्वांसोऽपिलोके शोचन्ति आत्मा ज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो दुर्ज्ञेयता माह आश्चर्यवदिति कश्चिदेन सात्मानं शास्त्राचार्योऽपदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति सर्वगतस्य नित्यज्ञानानन्दस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वाद्दैन्द्रजालिकवद्वटमानं पश्यन्निवविस्त्रयेन पश्यति असम्भावनाभिभूतत्वात् तथाश्चर्यवदेवान्यो वदति इदं शोचति चान्यः कश्चित्पुनर्विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वापि न वेद च शब्दादुक्त्वापि दृष्ट्वापि न सस्य गवेदेति द्रष्टव्यं २६

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार आत्मा का दुर्विज्ञेय स्वभाव अर्थात् वडेकष्टसे भी उसका जानना कठिन है यह संक्षेपसे उपदेश करिके अवशोक न करना इस विषयमेकहते हैं कि जैसे सब प्राणियों की नस्तरकहेनाश होनेवाली देहमे वर्तमान यह देहीकहे आत्मा देहनाश होनेसे भी इसका नाश नहीं होता क्यों कि सो आत्मानित्य औ अव्यय है इसीसे भूत जो प्राणी तिनकी देहनाशके अर्थतुमको शोककरना उचित होतानहीं ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि धर्म्याद्भियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ३१

शाङ्करभाष्यं

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तं न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किन्तु स्वधर्ममिति स्वधर्ममपि स्वोधर्मः क्षत्रियस्य धर्मः युद्धं तमथवेक्ष्यत्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं अर्हसि क्षत्रियस्य स्वाभाविकाङ्क्षादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षार्थञ्चेति धर्मादनपेतं परंधर्म्यं तस्मात् धर्मात् युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ३१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नन्तरमिति यावत् वस्तुतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यत्वं प्रकरणार्थः देहे बध्यमानेपि देहिनो बध्यत्वाभावे फलितमाह यस्मादिति हेतुभागं विभजते सर्वस्येति फलितप्रदर्शनपरं श्लोकाङ्गं व्याचष्टे तस्माद्गीष्णादीनीति ३०

श्लोकान्तरमवतारयन् पृथक्कीर्तयति इहेति पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः यत्पारमार्थिकं तत्त्वं तदपेक्षायामेव केवलं शोकमोहयोरसंज्ञावो न भवति किन्तु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति सन्धः स्वकीयं चात्र धर्ममनुसन्धाय तत्र अलनं परिहर्त्तव्यमित्यर्थः यद्दिक्षत्रियस्य धर्मादनपेतं श्रेयः साधनं तदेव मयानुवर्त्तितव्यमित्याशङ्क्याह धर्म्यादिति जातिप्रयुक्तं स्वाभाविकं स्वधर्ममेव विशिनष्टि क्षत्रियस्येति पुनर्नकारोपादानसन्धयार्थं प्रचलितुमयोग्यत्वे प्रति योगिनं दर्शयति स्वाभाविकादिति स्वाभाविकत्वमशास्त्रीयत्वमिति शङ्कांवारधितुं तात्पर्यमाह आत्मेति आत्मनः स्वस्वाजुनस्य स्वाभाव्यं क्षत्रिय

स्वामिणतटीका ।

तदेवमवध्यत्वमात्मनः संक्षेपेणोपदिश्यन् शोच्यत्वमुपसंहरति देहीति स्पष्टार्थं ३०

माया अनुवाद ।

प्रथमअध्यायके २६ श्लोकमेव अर्जुननेकहाहै किहमारीशरीरकांपतीऔररोमखडेहोते हाथसे वनुपवाणगिरेपडतेहै सोयहभीअयोग्यअसंभवहै जिसहेतु स्वधर्मजोसंग्रामतिसमेप्रवृत्तहोके क्षीणपितामहआदिकेहननकरनेसे अविनाशीआत्माकाविनाशमानि तुमाराडरनाऔरकांपना यहयुक्तिसेसिद्धहोतानहीं और ३१ श्लोकमेकहाहै कियेअपनेजनोंकोनाशकरि हमश्रेयकहेकल्याण नहीं देखतेउसपरकहतेहै किधर्मयुक्तजोन्याययुद्ध तिसकीअपेक्षाअर्थात्उससेवढिकर क्षत्रियोंकोऔरकौनकल्याणकरनेवालाकर्महै अर्थात्कोईभीनहीं ३१

य दृच्छयाचोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाटतं सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशं ३२

शाङ्करभाष्यं ।

कृतञ्च तद्युद्धं कर्त्तव्यं इत्युच्यते यदृच्छयेति यदृच्छया चाप्रार्थितमागतसुपपन्नं स्वर्गद्वारमपाटतमुद्घाटितं ये एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ किन्न सुखिनस्ते ३२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वभावप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः धर्मार्थं प्रजापरिपालनार्थं च प्रयत्नमानस्य युद्धादुपरिरंसाद्यद्वा तव्येत्याशंकायाह तच्चेति ततोपि श्रेयस्करं किञ्चिदनुष्ठातुं युद्धादुपरतिरुचितेत्याशंकायाह तस्मादिति तस्माद्युद्धात्प्रचलनमनुचितमिति शेषः ३१

युद्धस्य गुर्वाद्यनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसाशास्त्रविरोधान्नास्ति कर्त्तव्यतेति शङ्कते कृतञ्चेति अग्नीषोमीयहिंसावदुद्भवमपि क्षत्रियस्य विहितत्वाद्नुष्ठेयं सामा

स्वामिकृतटीका ।

यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुश्च शरीरे मइत्यादि तदप्ययुक्तमित्याह स्वधर्ममपीति आत्मनो नाशाभावादेवैते पाहनेनैव विकल्पितं नार्हसि किञ्च स्वधर्ममप्यवेक्ष्य विकल्पितं नार्हसीति सम्बन्धः यच्चोक्तं न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवदिति तत्राह धर्म्यादिति धर्मादनपेतान्नाप्याद्युद्धादन्यत् ३१

भाषा अनुवाद ।

औरजोकहो किगुरुआदिअनेकप्राणियोंकीहिंसायुद्धमेहोयगी औरशास्त्रमेअहिंसापरमधर्मकहाहै इससेयुद्धकरनाअतिअनुचितहै इसपरवहतेकिजैसेवेदविहितजोजन्महिंसा सोहिंसानहीहैतैसेशास्त्रसंमतजोक्षत्रीकापरमधर्मयुद्धतिसमेहिंसाऔपापकीकल्पनावृथाकरतेहो औरपरमश्रेयरूपमहाफलआपसेआयतुमकोउपस्थितकहेप्राप्तमयाहै इससेअवतुनकिसकारणकम्पमानहोते यहकहतेहै किहेअर्जुनवेमांगेवेद्यतनकियेआपसेप्राप्तपरमश्रेय कहेकल्याणकासाधनयुद्धजिससेपरमकल्याणसिद्धहोय असा युद्धअतिभाग्यवानक्षत्रीलोगपावतेहै क्योंकिइससेस्वर्गकाद्वारवैरोंकटोंकखुलारहताहै अथवानोइसप्रकारकायुद्धपावेसोईसुखीहै इसश्लोकसेप्रथमअध्यायकाछत्तीसवांश्लोक कहागयाकि किसतरहआत्मीयजनोंकोनाशकरिसुखीहोंयगे इसीवातकाभगवाननेउत्तरदियाहै ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्म्यं कीर्त्तिञ्च
हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३

शाङ्करभाष्यं

एवंकर्त्तव्यताप्राप्तमपि अथेति अथत्वमिमंधर्म्यंधर्मादनपेतंविहितसंग्रामंयुद्धं
नकरिष्यसिचेत् ततस्तदकरणात्स्वधर्म्यं कीर्त्तिञ्चमहादेवादिसमागमनिमित्तां
हित्वा केवलं प्रापमवाप्स्यसि ३३

आनन्दगिरिछतटीका ।

न्यशास्त्रतोविशेषशास्त्रस्ववलीयस्त्वादित्याह उच्यतइति तथापियुद्धेप्रवृत्तानामै
हिकामुष्णिकस्यापिसुखाभावादुपरतिरेवततोयुक्ताप्रतिभातीत्याशंक्याह यदृच्छये
ति चिरेणचिरतरेणकालेनचयागाद्यनुष्ठायिनःस्वर्गादिभाजोभवन्तियुद्धमाना
स्तुच्चवियावहिर्मुखताविहीनाः सहसैवस्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेनतवकर्त्तव्यमेवयुद्ध
मितिव्याख्यानेनस्युटयति यदृच्छयेत्यादिना इहामुवचभाविसुखवतामेवच्चवि
याणांस्वधर्मभूतयुद्धसिद्धेस्तादर्थ्येनोत्थानंशोकमोहौहित्वाकर्त्तव्यमित्यर्थः ३२

स्वधर्मस्ययुद्धस्यश्रद्धयाकरणेस्वर्गादिमहाफलप्राप्तिप्रदर्श्यं तदकरणेप्रत्यवाय
प्राप्तिप्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगतार्थशब्दार्थकथयति एवमिति विहितत्वंफलवत्त्वमित्य
नेनप्रकारेणेत्यर्थः अन्वयार्थं पुनश्चेदित्यनूद्यते महादेवादीत्यादिशब्देनसहेन्द्रादयो
गृह्यन्ते ३३

खामिछतटीका ।

किञ्चमहतिश्रेयसिस्वयमेवोपस्थितेसतिकृतोविकल्पसेइत्याह यदृच्छयेति
यदृच्छवाअप्रार्थितमेवोपपन्नंप्राप्तमीदृशंयुद्धं सुखिनःसुभाष्याएवलभन्तेयतोऽनिवा
रणंस्वर्गद्वारमेवैतत्तद्वायएवभिवंधंयुद्धंलभ्यन्तेतएवसुखिनइत्यर्थः एतेनस्वजनंहि
कथं हत्वासुखिनःस्यामसाधवेतियदुक्तंतन्निरस्तं ३२ विपक्षेदोषमाहअथचेदिति३३

भाषा अनुवाद ।

औरजोयहस्वधर्मरूपसंग्राम नकरोगे तोकेवलफलप्राप्तिनहोगीयहीनहीं है
औरउलटाप्रत्यवाय कहेअधर्मभीहोगा सोईदोषकहतेहैं किजोतुमइसधर्मजन
कउपस्थित कहेप्राप्तभयेयुद्धकरनेसे प्रवृत्तनहोउगे तोतुमअप्रनेधर्मऔकीर्त्तिके
त्यागकरनेसे अवश्यपापकेभागीहोउगे इससेसन्देहनहींहै ३३

अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां सम्भावितस्यचाकी
र्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४

शाङ्करभाष्यं

नकेवलंस्वधर्मकीर्त्तिपरित्यागः अकीर्त्तिमिति अकीर्त्तिञ्चापियुद्धेभूतानिक
थयिष्यन्ति तेतवाव्ययांदीर्घकालाधर्मात्माशूरइत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्यचा
कीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते सम्भावितस्यचाकीर्त्तिर्वरंमरणमित्यर्थः ३४

किञ्चभयादिति भयात्कर्णादिभ्योरणात्पुद्गादुपरतंनिवृत्तमंस्यन्तेचिन्तयिष्य
न्तिनक्षपयेतित्वांमहारथादुर्योधनप्रभृतयः केमंस्यन्तेइत्याहयेपाञ्चत्वंदुर्योधना
दोनांवज्जमतोवज्जभिर्गुणैर्युक्ताइत्येवंवज्जमतोभूत्वापुनस्त्वयास्यसिलाधवंलघुभावं

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

युद्धाकरणेक्षत्रियस्यप्रत्यत्रायमासुश्लोकमापाद्य शिष्टगर्हालक्षणंदीर्घकालभा
विनमैहिकमपिप्रत्यत्रायंप्रतिलम्भयति नकेवलमिति युद्धेस्वमरणसन्देहात्तत्परि
हारार्थमकीर्त्तिरपिसोढव्या स्वात्मसंरक्षणस्यश्रेयस्करत्वादित्याशंकाह धर्मात्मेति
मान्यानामकीर्त्तिर्भवतिमरणादपिदुःसहेतितत्पर्यार्थमाह सम्भावितस्येति ३४

इतञ्चत्वयायुद्धंकर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति प्राणिषुद्वयानाहंयुद्धंकरिष्यामी
त्याशंकाह भयादिति महारथानेवविशिनष्टि येपाञ्चेति दुर्योधनादिभिस्तवो
पहास्यतानिरसनार्थसंग्रामेप्रवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्यर्थः ३५

स्वामिद्वतटीका ।

किञ्च अकीर्त्तिमिति अव्ययांशाश्वतोसम्भावितस्यवज्जमतस्यअतिरिच्य
तेऽधिकाभवति ३४

भाषानुवाद ।

औरजोकहो किस्वधर्मऔकीर्त्तिजाय हमहिंसानकरैगे तौयुद्धनकरनेसे
केवलस्वधर्मऔकीर्त्तिहीकात्यागनहींहै औरभीहै सोकहतेहैंकियुद्धछोडनेसे
लोगतुमारोअयशकहैगेऔनिन्दाकरैगे औरवहअयशाचिरकाल कहेवज्जतदि
नेतकसंसारमेरहैगा औरतुम क्षत्रियोंकेभीचयुद्धकरनेमेप्रसिद्धवीरहौ देखोजो
जिसवातमेख्यात कहेनामीहै औलोगउसकोप्रतिष्ठितवडाकरिजानतेहैं तोफे
रिउसकाउसीवातमेअयश यहमरनेसेभीअधिकहै औरसवपापऔदोषोंका दा
दाहैइसकोअच्छीतरहविचारकरदेखो ३४

भयाद्गणादुपरतं संख्यन्ते त्वां महारथाः येषाञ्च त्वं वज्रमतो भूत्वा यास्यसि ज्वाघवं ३५
 अवाच्यवादांश्च वहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः
 निन्दन्तस्तवसामर्थ्यं ततो दुःखतरं नुकिं ३६

शाङ्करभाष्यं

किञ्च अवाच्यवादानिति अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादान् च वहून् नैकप्रकारान्
 वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निभृतकवचादियु
 ज्जनिमित्तं तस्मात्ततो निन्दाप्राप्ते दुःखात् दुःखतरं नुकिं ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः

चान्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च त्वं युद्धादुपरमं माकर्षीरित्याह किञ्चेति ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं क
 ष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्यनिन्दादिशत्रुकृतं सोढुं शक्यामीत्याशं
 क्याह तत इति ३६

तर्हि युद्धे गुर्वादि वधवशान्मध्यस्थानिन्दाततो निवृत्तौ शत्रुनिन्देत्युभयतः पाशर
 ज्जुरित्याशं क्याह युद्धे पुनरिति जयेपराजये च लाभधौ व्याद् युद्धार्थं सुत्यानमावश्य

स्वामिभक्तटीका ।

किञ्च भयादिति येषां वज्रगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतो भूस्त्वं एव भयात् संग्रामान्नि
 वृत्तं त्वां मन्येरन्ततश्च पूर्वं वज्रमतो भूत्वा ज्वाघवं लघुतां यास्यसि ३५ किञ्चा
 वाच्यवादानिति अवाच्यान्वादान् वचनानर्हान् शब्दांस्तवाहितास्त्वच्छत्रवो
 वदिष्यन्ति ३६

भाषा अनुवाद ।

भगवानकहते है कि अर्जुन तुमको अब युद्ध करना ही उचित है क्योंकि तुम तो
 यह जानते हो कि प्राणियों के ऊपर कृपा करि हम संग्राम छोडते पर महारथी वीर
 तुमको भयसे युद्धविमुख जानैगे जो तुमको पूर्वकहे पहिले सकलगुणसंपन्न कहे युक्त
 जानते थे वे लोग अब तुमको करण आदिक योद्धाके भयसे युद्धविमुख जानैगे देखो जि
 नदुर्योधन आदिकों की तुम वज्रमत कहे मान्य रहे उनके निकट अब तुमके सेलघुक
 हे हलके होउगे तो इसहंसीके डरसे युद्ध करना अवश्य है ३५ इससे अब तुम
 युद्धसे निवृत्त न होउ जो कहो कि भीष्मतथाद्रोण आदिका वध वडा कष्ट है तो देखो तु
 मारे शत्रुगण तुमारी सामर्थ्यकी निन्दा करते है ये तुमारे प्रति अनेक अनेक अयोग्य
 दुर्वचन कहेगे तो इससे और दुःख कौन है यह कष्टसे भी महाकष्ट है ३६

हतोवाप्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भो च्यसे महीं । तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय
 द्वाय कृतनिश्चयः ३७ सुखदुःखसमेकत्वात्तांभालाभौ जयाजयौ
 ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं प्रापमवाप्स्यसि ३८

शाङ्करभाष्यं

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः किं हतो वेति हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन्
 स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा कर्णादीन् शूरान् भो च्यसे महीं उभयथापितवलाभ एवेत्यभि-
 प्रायः यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वे-
 तिनश्च यं कृत्वेत्यर्थः ३७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कामित्याह तस्मादिति नहि परिशुद्धकुलस्थक्षत्रियस्य युद्धाद्योद्युक्तस्य तस्मादुपरमः
 साधीयानित्याह कौन्तेयेति जयेपरा जयेचेत्येतद्दुभयवेत्युच्यते जयादिनियमाभा-
 वेपिलाभनियमेषु क्लितमाह यत इति कृतनिश्चयत्वमेव विषदयति जेष्यामीति ३७

स्वामिकृतटीका ।

यच्चोक्तं नचैतद्द्विद्भइतित्वाह हतोवेति पक्षद्वयेपितवलाभ एवेत्यर्थः ३७

भाषा अनुवाद

तो युद्ध करिगुरू आदि के बंधसे निन्दा और संग्राम छोडने से शत्रु निन्दा करैगे
 इस दुविधा चिन्ताके ऊपर कहते हैं और दूसरे अध्यायके छठथें श्लोकमें जो अर्जुनने
 कहा कि इनको हम मारैयायेई हमै जम करिलेंय इस कामी उत्तर श्रीकृष्ण करते हैं
 कि जय करैगे थापराजय पावेगे इसकी निश्चय करिके उठो जो कहो कि इस देव आधी
 नजयपराजय का क्या निश्चय है तो इस युद्धमें जो तुमारी मृत्यु होयगी तो स्वर्ग या सपा-
 वो गे और जो शत्रुओंको जीतो गे तो पृथिवीका राज्य और भोग करैगे तिससे हे कौ-
 न्तेय अर्जुन युद्ध करनेकी निश्चय करिके उठो तुमारे दो नो हाथ लडुआ है ३७

जोकदाचित् बंधहेतुक प्रापहीकी निश्चय करिउसके डरसे युद्धमें निश्चय करि-
 केनही उठिसकते यह कहहो तो सुहृदमित्रोंके जीवन और मरण निमित्त कसुख और
 दुखकी समता कहते हैं कि प्रथम सुख और दुखतथा लाभ और हानि जयपराजय इनको
 समान करि और प्रीति विरोधको भी त्याग करिके तब युद्धमें प्रवृत्त होउ इस प्रकार
 से युद्ध करनेमें पापन प्राप्त होयगा अर्थात् नल गेगा ३८

एषा तेषामिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमांश्चक्षु बुद्ध्या युक्तो यथा
पार्थः कर्मवन्धं प्रहास्यसि ३६

शाङ्करभाष्यं ।

तत्रयुद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्य उपदेशमिमंश्चक्षुः सुखदुःखे इति सुखदुःखे
समेतुल्येकत्वारारागद्वेषावयवकृत्ये तत् तथाचलाभालाभौजयाजयौचसमौकत्वात्
तोयुद्धाययुज्यस्ववदस्व नैवं युद्धं कुर्वन् पापफलमवाप्स्यसि इत्येव उपदेशः प्रासङ्गिकः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पापभीरुतया युद्धाय निश्चयं कृतवानोत्पातं शक्नोमीत्याशं क्वाह तत्रेति युद्धस्य
स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे सतीति यावत् सुहृज्जीवनमरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः
समताकरणं कथमिति तत्राह रागद्वेषाविति लाभः तत्र क्रोधादिप्राप्तिः अलाभ
स्तद्विपर्ययः न्यायेन युद्धेनापरिमृतेन परस्य परिभवो जयस्तद्विपर्ययस्त्वजयः तयोः ला
भालाभयोर्जयाजययोश्च समताकरणं समानमेव रागद्वेषावयवकृत्ये तद्दर्शयितुं तथेत्यु
क्तं यथोक्तोपदेशवशात् परमार्थदर्शनप्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तेः ससुच्चयपरत्वं शास्त्र
स्य प्राप्तमित्याशं क्वाह एष इति क्षत्रियस्य तव धर्मभूत युद्धकर्तव्यतानुवादप्रसङ्गा
गतत्वात्स्योपदेशस्य नानेनमिषेण ससुच्चयः सिध्यतीत्यर्थः ३८

खामिद्वैतटीका ।

यद्युक्तं पापसेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह सुखदुःखे इति सुखदुःखे समेक
त्वात्थातयोश्चकारणभूतौ लाभालाभावपितयोरपिकारणभूतौ जयाजयावपिस
मौकत्वा एतेषां समत्वे कारणं हर्षविपादराहित्यं युज्यस्व सन्नद्धो भव सुखदुःखाद्य
भिलाषं हित्वा स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ३८

भाषा अनुवाद ।

पूर्वकथितजोज्ञानयोगस्य कोकहिकारिः अवसकासाधनं जोकर्मयोगसो
कृते है किं वस्तु औतत्त्वको प्रकाशं करनेवाला सांख्यनामकतत्त्वज्ञानं तुमसे कहाग
या अर्थात् तत्त्वज्ञानके विषयमे जो बुद्धिसोमैने तुमको कहा है इससे जो तुमारे तत्त्वज्ञान
नका बोधन होय तो फिर चित्तसुद्धिके द्वारा तत्त्वज्ञान उत्पन्न होनेके अर्थ अथवा यह कर्म
योग अर्थात् कर्मयोगके विषयकी बुद्धि हम कहते है सोसावधान हो सुनो किहे अर्जुन
जिससे ईश्वरार्पितकर्मके द्वारा चित्तकी शुद्धि होकर ईश्वरके प्रसादसे प्रत्यक्षज्ञानको
प्राप्त करि अर्थात् पापकारि इसबन्धसे अनायास अर्थात् सहजमे छूटि जाजगे ३६

शाङ्करभाष्यं

शोकमोहापनयनायलौकिकोन्मायः स्वधर्ममपिचावेच्छेत्याद्यैः श्लोकैरुक्तो
 ननु तात्पर्येण परमार्थदर्शनं त्विह तच्चोक्तमुपसंह्रियते एषातेभिहितेति शास्त्रवि
 प्रयविभागप्रदर्शनायद्वहिदृशितेपुनःशास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात् ज्ञानयोगेन
 सांख्यानार्कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्त्तिष्यति चोत्तर
 च विषयविभागेन सुखं ग्रहियन्तीत्यत्राह एषाते इति एषाते तु व्यमभिहितोक्ता
 सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनि
 वृत्तिकारणयोगे तु तत्राप्तुप्रपायेनिःसङ्गतवा इन्द्रप्रहरणपूर्वकमीश्वराराधनार्थक
 र्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमां मनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं गृह्यु तां च बुद्धिं
 स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यथा योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मवन्धं कर्मवधर्माधर्मास्यो
 वन्धः कर्मवन्धः तं प्रहास्य सीत्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ३६

आनन्दगिरिज्ञतटीका ।

ननु स्वधर्ममपिचावेच्छेत्यादि श्लोकैर्न्यायावष्टभेण शोकमोहापनयस्वतात्पर्ये
 शोक्तत्वात्तस्मिन्नुपसंहर्त्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसंह्रियते तत्राह शोकेति स्व
 धर्ममपीत्यादिभिरतीतश्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणगुर्नादिवधशङ्कानिमित्त
 योः सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकयो रपनयार्थवर्णाश्रमवतंधर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादिभिश्च
 ति नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकात्मके लोकाप्रसिद्धे न्याये वदामि दर्शितस्तथापि नासौ ता
 त्पर्ये शोक्त इत्यर्थः किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तदाह परमार्थेति नत्वेवाहं जातुनाम
 सित्यादिसप्तव्यापराच्छ्रुते उक्तं न जायते म्रियते वा कदाचिन्नेत्यादिनोपपादितमि
 त्यर्थः उपसंहारप्रयोजनमाह शास्त्रेति तस्ववस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयंतस्वविभ
 क्तस्य तेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य

स्वामिज्ञतटीका ।

उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरंस्तत्साधनं कर्मयोगं प्रस्तौति एषेति सम्यक्त्वा
 यत्ते प्रकाश्यते वस्तु तत्त्वमनयेति संख्यासम्यग्ज्ञानंतस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं संख्यं
 तस्मिन्कारणीया बुद्धिरेषा तवाभिहिता एवमभिहितायामपि तव चेदात्मतत्त्वमप
 रोक्षं न भवति तर्ह्यन्तःकरणशुद्धिद्वारात्मतत्त्वापरोक्षार्थकर्मयोगे त्विमां बुद्धिं गृह्यु
 यथा बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः संस्तुत्यसादृश्यापरोक्ष
 ज्ञानेन कर्मात्मकं वन्धं प्रकर्षेण हास्यसित्यक्ष्यसि ३६

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

विषयविभागः प्रदर्शयते उत्तरत्रैवतद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्तयोः सम्भवादिति तत्राह
 इह हीति शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेः सौकर्यार्थमादौ विषयविभागसूचनमि
 त्यर्थः उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति अत्राह इति पर
 मार्यात्मतत्त्वविषयां ज्ञाननिष्ठामुक्त्वा मुपसंहृत्य वक्ष्यमाणं संशुद्धाति योगेत्विति ता
 मेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिष्टौति बुद्धेऽति तत्रोपसंहारभागं विभजते एषेत्या
 दिना बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्तयति ज्ञानमिति तस्य सहकारि
 निरपेक्षस्य विशिष्टफलवत्त्वमाचष्टे साक्षादिति शोकमोहौरागद्वेषौकृत्तृत्वभोक्तृ
 त्वमित्यादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुर्होपः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं कारणं ज्ञान
 मज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः योगेत्वमिति
 त्यादिव्याकुर्वन् योगशब्दस्य प्रवृत्तेः चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छिन्नमिति तत्रा
 ग्नीति प्रवृत्तमुक्तुप्रयुक्तं ज्ञानं तत्पदेन पराभ्यस्यते ज्ञानोदयोपायमेव प्रकटयति
 निःसङ्गतयेति फलाभिसन्धिवैधुर्ये निःसङ्गत्वं बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह प्ररोच
 नार्थमिति अमिष्टताहिवुद्धिः अज्ञातव्याप्त्यनुष्ठानात्तन्माधिकरोति तेन स्तुतिरर्थव
 तोत्यर्थः कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिर्नहितत्वज्ञानमन्तरेण
 समूलं कर्महातुं शक्यमित्याशङ्क्याह ईश्वर इति ३६

ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिञ्चित्कारत्वाद्नेकानर्थकलुपित
 त्वेन दोषवत्त्वाच्च योगबुद्धिरपि न शक्येति तत्राह किञ्चेति अन्यच्च किञ्चिदुच्यते
 कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वे तत्कारणमिति यावत् कर्मणा सह समाधेरनुष्ठानमश
 क्यत्वाद्नेकान्तरायसम्भवात्तत्फलस्य च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैक
 स्मिन् जन्मन्यसम्भवादर्थोद्योगीश्वरस्येतानर्थे च निपतेदित्याशङ्क्याह नेहेति प्रतीक
 त्वेनोपात्तस्य नकारस्य पुनरन्वयानुगुणत्वेन नास्तीत्यनुवादः यत्तु कर्मानुष्ठानस्यानै
 कान्तिकफलत्वेनाकिञ्चित्कारत्वमुक्तं तद्रूपयति यथेति कृषिवाणिज्यादेरारम्भ
 स्थानियतफलं सम्भावनामात्रोपनीतत्वान्न तथा कर्मणि वैदिके प्रारम्भस्य फलमनियतं
 युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः यत्तु कर्मनेकानर्थकलुपितत्वेन दोषवदनुष्ठानमिति
 तत्राह किञ्चेति इतोपि कर्मानुष्ठानमावश्यकमिति प्रतिज्ञायहेत्वन्तरमेव स्फुटय
 ति नापीति चिकित्सायां हि क्रियमाणायां व्याध्यतिरेको वाभरणं वा प्रत्यवायोपि
 सम्भाव्यते कर्मपरिपाकस्य दुर्विवेकत्वान्न तथा कर्मानुष्ठाने दोषोस्तिविहितत्वादि

नेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्वायतेमहतोभवात् ४०

शाङ्करमायम् ।

किञ्चान्यत्नेहाभीति नेहमोक्षमार्गैकर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भः तस्यनाशोनास्ति यथाकृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्यनानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः किञ्चनापिचिकित्सावत्प्रत्यवायोविद्यते किन्तु भवति स्वल्पमप्यस्ययोगधर्मस्यानुष्ठितं वायते रक्षति महतः संसारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ४०

आनन्दगिरिस्तटीका

त्यर्थः संप्रतिकर्मानुष्ठानस्यफलं प्रच्छति किंत्विति उत्तराङ्गव्याकुर्वन्विवक्षितं फलं कथयति स्वल्पमपीति सव्यगृह्णानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन्निमिष्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिघावन इति स्मृतेरित्यर्थः ४०

स्वामिस्तटीका ।

ननु कृष्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विघ्नवाज्जल्येन फले व्यभिचारान्मन्वाद्यङ्गवैशुष्येन च प्रत्यवायसम्भवात् कुतः कर्मवन्धप्रहाणं तत्राह नेहेति इह निष्कामकर्मयोगोऽभिक्रमस्य प्रारम्भस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देश्येनैव वि

भाषा अनुवाद ।

और जो कहे कि जैसे खेतों में औषधों के बिना पौधों के उगने से फल के हानि की भी सम्भावना है अर्थात् निष्फल परिश्रम भी होता है और मन्त्र अनुष्ठान कहे जपयज्ञ आदिके भी विघ्न अथवा अङ्गविकल होने से प्रत्यवाय कहे दोष और कर्मनिष्फल होता है तैसे ही जो यह कर्म जो विघ्नोके मारे पूरा न हो उठे तो कैसे कर्मवन्ध की हानि कहे नाश होगी और उलटे दोष लगने का डर है इस वास्ते भगवान् कहते हैं कि यह निष्कामकर्मयोग का प्रारम्भ करने से जो पूरा भी न हो उठे तो भी निष्कामकर्मनिःफल होतानहीं और इससे दोष पाप भी नही लगता है जिस हेतु ईश्वरको उद्देश्य करि अर्थात् ईश्वरके अर्थ किये कर्ममें विघ्न होते ही नहीं और ईश्वराराधनके अर्थ इस धर्मके थोड़े आचरणसे भी बड़े भयानक संसारसे रक्षा होती है अर्थात् ईश्वरार्पित कर्म रक्षा करता है इससे यह कार्य कर्मकी तरहकृष्ण अङ्गविकल होनेसे भी निष्फल नहीं होता है तात्पर्य यह कि ईश्वरार्थ कर्म करनेसे जो दोष न लगे और महत्फल है तो साक्षात् ईश्वरकी आज्ञा करनेसे क्या कहना है ४०

भाङ्गप्यम् ।

येयंसांख्येबुद्धिरुक्तायोगेचवक्ष्यमाणलक्षणा साव्यवसायेति व्यवसायात्मि
कानिचयस्वभावाएकैवबुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्ववाधिकासंख्यक्प्रमाण
जनितत्वादिहश्रेयोमार्गे हेक्कुरुनन्दनयाःपुनरितराबुद्ध्योयासांशाखाभेदप्रचार

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननुबुद्धिद्वयातिरिक्तानिबुद्ध्यन्तराख्यपिकणादादिशास्त्रप्रसिद्धानिविद्यन्ते
तथाचकथंबुद्धिद्वयमेवभगवतोपदिष्टमितितद्वाह येयमिति सैवैकाप्रमाणभूताबु
द्धिरित्याह व्यवसायात्मिकेति बुद्ध्यन्तराख्यविवेकमूलान्यप्रमाणानीत्याह वज्र
शाखाहीति व्यवसायात्मिकायाबुद्धेःश्रेयोमार्गेप्रवृत्तायाविवक्षितंफलमाह इतरे
ति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयाइतराविपरीताद्याप्रमाणजनिताःस्वकपोलकल्पिता
याबुद्ध्यस्तासांशाखाभेदःसंसारहेतुस्तस्ववाधिकेतियावत् तत्रहेतुःसम्यगितिनि
र्द्दीपवेदवाक्यसमुत्पत्तादुक्तसुपायोपेक्षभूतं बुद्धिद्वयंसाक्षात् पारम्पर्याभ्यांसंसार
हेतुवाधकमित्यर्थः उत्तरार्द्धं व्याचष्टे याःपुनरिति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयार्थान्तर
त्वमितरत्वं तासामनर्थहेतुत्वंदर्शयति यासामिति अप्रमाणिकबुद्धीनांप्रसक्ता
नुपसत्त्या जायमानानामतीवबुद्धिपरिणामविशेषःशाखाभेदास्तेषांप्रचारःप्रवृत्तिः
तद्दगादित्येतत्अनन्तत्वंसम्यग्ज्ञानमन्तरेणनिवृत्तिविरहितत्वं अपरत्वंकार्यस्यैव
सतावस्तुभूतकारणविरहितत्वं अनुपरत्वं स्फोरयति नित्येति कथंतर्हितनिवृत्तप्रा
पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तद्वाह प्रमाणेति अन्वयव्यतिरेकाख्येनानुमानेनागमेनचप्रदा
र्थपरिशोधनपरेणपरिनिष्पन्ना विवेकात्मिकायाबुद्धिस्तां निमित्तीकृत्यसमुत्पन्नस
म्यग्वोधानुरोधात् प्रकृताविपरीतबुद्ध्योव्यावर्तन्ते तास्वसंख्यातासुव्यावृत्तासुसती
पुनिरालम्बनतयासंसारोपिस्यानुमशक्नुवन्नुपरतोभवतीत्यर्थः याःपुनरित्युपक्रा
न्तातत्त्वज्ञानापनोद्यासंसारास्सदीमूताविपरीतबुद्धिरनुक्रामति ताबुद्ध्यइति बुद्धी
नांष्टकस्येवकुतोवज्रशाखित्वं तद्वाह वज्रभेदाइत्येतदिति एकैकांबुद्धिंप्रतिशा
खाभेदोऽवान्तरविशेषस्तेनबुद्धीनामसंख्यत्वंप्रख्यातमित्याह प्रतिशाखेति बुद्धीना

स्वामिकृतटीका ।

ध्रुवैगुण्याद्यसन्नवात् किञ्चास्यधर्मस्यैश्वराराधनार्थकर्मयोगस्यस्वल्पमपिद्वतं
महतोभयात्संसारलक्षणात्वायतेरक्षति नतुकास्यकर्मवत् किञ्चिदङ्गवैगुण्या
दिनानैःफल्यमस्येत्यर्थः ४०

व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुतनन्दन वज्रशाखाह्यनन्ताच्चबुद्धयोऽव्यवसायिनां ४१

शाङ्करभाष्यं

वशादनन्तोऽपरोनुपरतः संसारोपिनित्यप्रततोविस्तीर्णो भवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तमेदबुद्धिपुसंसारोप्युपरमतेताबुद्धयोवज्रशाखावह्यःशाखायासां तावज्रशाखावज्रभेदाइत्येतत्प्रतिशाखाभेदेनह्यनन्ताच्चबुद्धयः केषामव्यवसायिनांप्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः ४१

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

मानन्त्यप्रसिद्धिप्रद्योतनार्थो हिशब्दः सम्यग्ज्ञानवतां यथोक्तबुद्धिभेदभाक्त्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्यप्रत्याह केषामित्यादिना ४१

स्वामिद्वतटीका ।

कुतइत्यपेक्षायासुभयोर्वैपश्यसाह व्यवसायात्मिकेति इहईश्वराराधनलक्षणौ

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकि कणादआचार्यींकेमतमेज्ञानकर्मउपासनारूपअनेकप्रकारकी बुद्धिकहीहै औरआपयहांज्ञानयोगरूपऔकर्मरूपदोहीप्रकारबुद्धिकेकहा सो कैसेसंभवहोय इसअभिप्रायपरजज्ञइन्दोकेभीविपरीतकहेजलटाभिन्नप्रकार कहतेहै किहेकुतनन्दनअर्जुनयहईश्वरआराधनरूपकर्मयोगमेव्यवसायात्मिकाअर्थात् भगवद्भक्तिकेद्वाराअवश्यहीजहारहोगाअैसीनिश्चयात्मिकाकहेनिश्चय रूपबुद्धिकीनिष्ठाएकहीहै औरअव्यवसायीअर्थात् आराधनकेबहिर्मुखकामी कहेसकामकर्मकरनेवालोंकीअनन्तवासनासेअनेकप्रकारकीबुद्धिहोतीहै औरजसमेभी, कर्मकाफलऔरअश्वमेधराजसूयआदियज्ञकाअङ्गदिविजयकीभांति गुणकलाआदिनानाप्रकारवज्रतशाखाप्रशाखाविशिष्टबुद्धिजत्पन्नहोतीहै परन्तु भगवत् आराधनकेअर्थनित्यकर्म तथानैमित्तिककर्मकुछअङ्गविकलकहेअधराभी होनेसेनष्टनहींजाताहै यथासाध्यकहेजितना या जैसाअपनेसेहोसकेजतनाही औरवैसाहीकरो यहीजसधर्मकीविधिहै ईश्वरार्पितकर्मविभ्रऔदोषकोशान्त करिदेता इससेजसकेकरनेमेकदाचित् वैगुण्यनहींहोतीअर्थात्जसकेविगुण नहींकहसकतेहै औरकाम्यकर्मतैसानहीहै इससेदोनेकेवीचवडाअन्तरहै सो तुमएकबुद्धिहोकेरहोकहाहैदुविधामेदोनोंगएभायामिलीनराम ४१

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः वेदवाद्दरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ४२

शाङ्करभाष्यम् ।

ये पां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते पां यामिसामिति यामिमां वक्ष्यमाणं पुष्पितां पुष्पित इव वृक्षः शोभमानां श्रूयमाणं रसणीयां वाचं वाक्य लक्षणां प्रवदन्ति केचन विपश्चितः अल्पमेधसोऽविवेकिन इत्यर्थः वेदवाद्दरता इति वेदवाद्दरताः बह्वर्थवाद

स्वामिद्वयटीका ।

कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्तौ प्रवृत्तं तद्विषयमीति निश्चयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति अथ व्यवसायिनान्तु ईश्वराराधनवह्निर्मुख्याणां कामिनां कामानामानन्त्यादनन्तास्तत्रापि कर्मफलगुणफलत्वादिप्रकारभेदाद्भ्रूयात्तत्र बुद्धयो भवन्ति ईश्वराराधनार्थं हि नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म किञ्चिद्भ्रूयैगुण्येपि न नश्यति यथाशक्त्यात्तथा कुर्व्यादिति हितद्विधीयते न च वैगुण्यमपीश्वरोद्देश्येनैव वैगुण्योपशमात् न तु तथा काव्यं कर्म अतो महद्वैषम्यमिति भावः ४१

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकि सांख्ययोगरूपबुद्धि एकही प्रमाणभूत है तो फेरि वही सबके चित्तमे क्यों ही स्थिर होती अर्थात् जो सकाममनुष्य है वैभी येकट रूपसकल कामना त्याग करि भगवद्भक्ति हीसे मुक्त होयगे ऐसी निश्चयरूप बुद्धि काहेसे नहीं करते हैं तिसपर कहते हैं कि विपलता इन्द्रारूपा की तरह अतिसुन्दर यह जो उत्तम स्वर्ग आदि है फलसुनावने वाली श्रुति काहेसे देवाक्यजिसको कामी काहेसकाममनुष्यसकह ते सो ईश्वर आदि फलश्रुतिरूपवे देवाक्यसे विचारभूय मनुष्योको अर्थात् उसपर विश्वास करने वलोंको भगवद्भक्तिसे निश्चय मुक्त होयगे ऐसी बुद्धि उत्पन्न नहीं होती है इसलोकके आगेवाले तीन लोकोंके साथ इसलोककी अन्वय है जोकहोकि वे मनुष्यसे काहेलिये कहते हैं तो उनका सिद्धान्त कहते हैं कि जिसलिये वे सब लोग अतिमूढ़ अज्ञानी हैं उनके अज्ञानमे हेतुकहते हैं कि वे देके बीचमे जो सब वाक्य हैं सो केवल प्रसंसापरक है अर्थात् चतुर्मासयाजीयोंको अजयस्वर्ग होता औय ज्ञानमे सो मलतापी करि अमर होते हैं इत्यादि जो पलासपुष्पके समान पुष्पितवे देवाक्य हैं निर्गन्धफूलके तुल्य इन्ही वे देवाक्योंसे काव्यकर्मसे वे लोग निरत हैं इससे कहते हैं कि यह वे देवाक्यस्वर्ग आदि फलको छोडकर और ईश्वरतत्त्व प्राप्त करने योग्य वस्तु छनहीं है इसी मतको वे कहते हैं ४२

शाङ्करभाष्यं

फलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषुरताः हे प्रार्थनान्यत्स्वर्गप्रश्नादिफलसाधनेभ्यः कर्म-
भ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ४२

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

यदि सांख्ययोगरूपैकैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव चित्ते किमिति स्थिरानभवति
तत्राह येषामिति तेषामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति तथा प्रहृतचेतसां कामिनां का-
मवशान्निश्चयात्मिका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह यामिति इमां मित्यध्ययनविध्यु-
पात्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकारणरूपाया वाचोविवक्ष्यते वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेषवज्जला-
मित्यादौ द्रष्टव्यं किंशुको हि पुष्पशालीशो भमानोऽनुभूयते न पुनः रूपमोग्यफलभा-
गी लक्ष्यते तथेयमपि कर्मकारणत्वात्किंशुयमाणदशायां रमणीया वागुपलभ्यते सा-
ध्यसाधनसम्बन्धप्रतिभानान्तत्वेऽपि निरतिशयफलभागिनी भवति कर्मानुष्ठानफल-
स्थानित्यत्वादिति सत्त्वाह पुष्पितामिति वाक्यत्वेन लक्ष्यते अर्थवत्त्वप्रतिभानाद्वस्तुत-
स्तुन वाक्यमर्थाभासत्वादित्याह वाक्यलक्षणांमिति प्रवक्तृणां वेदवाक्यतात्पर्यपरि-
ज्ञानाभावं सूचयति अविपश्चिदइति वेदवादावेदवाक्यानि तानि च वचूनामर्थवादा-
नां फलानां साधनानाञ्च विधिशेषाणां प्रकाशकानि तेषुरतिराशक्तिस्तन्निष्ठत्वं तद्व-
त्त्वमपि तेषां विशेषणमित्याह वेदवादेति कर्मकारणनिष्ठत्वं फलं कथयति नान्यदि-
ति ईश्वरो वा भो ज्ञो वा नास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिकाः सव्यग्ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ४२

प्रकृतान् प्रवक्तृन् विवेकिनो व्यवसायात्मिका बुद्धिभाक्त्वात्सम्भवसिद्धार्थं विधान्त-
रेण विशिनष्टि ते चेति तेषां संसारपरिवर्त्तमानपरिदर्शनार्थं प्रस्तुतां वाचमेव विशिन-
ष्टि जन्मेति ननु पुंसां कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावत्सदात्मत्वानुपपत्तेरि-

स्वामिद्वयटीका ।

ननु कामिनोऽपि कष्टान् कामान् विहाय व्यवसायात्मिकामेव बुद्धिं किमिति न कुर्व-
न्ति तत्राह यामिमांमिति यामिमां पुष्पितां विषलतावदापाततोरमणीयां प्रकृष्टां
परमार्थफलपरामेव वदन्ति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिं तेषां तथा वाचा प्रहृतचेतसां व्य-
वसायात्मिका बुद्धिर्न समाधौ विधीयत इति तृतीयेनान्वयः किमिति तथा वदन्ति य-
तोऽविपश्चितो मूढाः तत्र हेतुर्वेदवादादरता इति वेदेऽप्येवादा अर्थवादाः अक्षर्यं हि
वैचातुर्माखयाजिनः सुकृतं भवति तथा अप्रामसो मम मृता अभूमेत्याद्याः तेष्वेवरताः
प्रीता अतएवातः परमन्यदीश्वरतत्त्वं प्रार्थनास्तीति वदनशीलाः ४२

कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां क्रियाविशेषवज्जलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ४३

शाङ्करभाष्यं ।

तेचकामात्मेति कामात्मानःकामस्वभावाःकामपराइत्यर्थः स्वर्गेतिस्वर्गपराः स्वर्गःपरःपुरुषार्थोयेषांतेस्वर्गपराःस्वर्गप्रधानाःजन्मकर्मफलप्रदां कर्मणःफलंकर्म फलंजनैवकर्मणःफलं तत्प्रददोतीतिजन्मकर्मफलप्रदातांवाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्य तेक्रियाविशेषवज्जलांक्रियाणांविशेषाःक्रियाविशेषाः तेवज्जलायस्यांवाचितांस्वर्ग पशुपुत्राद्वर्थाःयथावाचावाज्जल्येनप्रकाशयन्तेभोग्यैश्वर्यगतिंप्रति भोगश्चऐश्वर्यञ्चभो गैश्वर्येतयोर्गतिःप्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तांप्रतिसाधनभूतास्तेक्रियाविशेषाः तद् ज्जलां तांवाचं प्रवदन्तोमूढाःसंसारपरिवर्तन्तइत्यभिप्रायः ४३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तितत्राह कामपराइति तत्परत्वंतत्तत्फलार्थित्वेनतत्तदुपायेषुकर्मस्वेवप्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्वकात्ज्ञानाद्दहिर्मुखत्वं ननुकर्मनिष्ठानामपिपरमपुरुषार्थापेक्षया मोक्षोपायेज्ञानेभवत्याभिमुख्यमितिनेत्याह स्वर्गेति तत्परत्वंतस्मिन्नेवासक्ततया तदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वं उच्चावचमध्यमदेहप्रभेदग्रहणंजन्मवाचो यथोक्तंफलप्रदत्वमप्रामाणिकमित्याशंक्थानुष्ठानद्वारातदुपपत्तिरित्याह क्रियेति क्रियाणामनुष्ठानानांयागदानादीनांविशेषादेशकालाधिकारिप्रयुक्ताः सप्ताहा नेकाहलक्षणास्ते खल्लस्यांवाचिप्राचुर्येणप्रतिभान्तीत्यर्थः कथंयथोक्तायांवाचि क्रियाविशेषाणांवाज्जल्येनावस्थानमित्याशंक्थ प्रकाशयत्वेनैतद्विशदयति स्वर्गेति तथापिपतेषांमोक्षोपायत्वोपपत्तेस्तन्निष्ठानांमोक्षाभिमुख्यंभविष्यति नेत्याह भोगे ति यथोक्तांवाचमभिवदतांपर्यवसानंदर्शयति तद्वज्जलांमिति ४३

स्वामिद्वतटीका ।

अतएवकामात्मानइति कामात्मानः कामाकुलितचित्ताश्रयः स्वर्गएवपरः

भाषा अनुवाद ।

अतएवकामात्मा कहेकर्मबुद्धीस्वर्गादिफलप्राप्तिरूपकामनाहीहै परमपुरुषार्थजिनकेमतमे अैसेजोमूढहै तेईजन्मकर्मतथास्वर्गआदिफलदेनेवालीजोवेदवाक्यसबहै औरभोगऐश्वर्यप्राप्त होनेकेअर्थसाधनभूतजोवेदोक्त कहेवेदविहितअनेकअनेकक्रियोंकीआधिक्यकहेवज्जलायतहै जिनसेमूढजनअैसेवचनबोलतेहै अर्थात्जन्महीहैकर्मकाफल तिसकेदेनेवालीवाक्योंकोकहतेहै ४३

भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतर्यापहृतचेतसां व्यवसायात्मिकावुद्धिःसमाधौनविधीयते ४४

शाङ्करभाष्यं

तेषाम्भोगेति भोगैश्वर्यप्रसक्तानांभोगःकर्तव्यऐश्वर्यञ्चेति भोगैश्वर्ययोरेवप्रवणवतां तदात्मभूतानांतर्याक्रियाविशेषवज्जलायावाचाअपहृतचेतसामाच्छाद्रितविवेकप्रज्ञानांअवसायात्मिकासांख्ययोगेवायावुद्धिःसमाधौसमाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोप्रभोगायसर्वमिति समाधिरन्तःकरणवुद्धिःतस्मिन्समाधौनविधीयतेनस्थितिर्भवतीत्यर्थः ४४

आनन्दगिरिछतटीका ।

ननुकर्मकारणनिष्ठानांकर्मानुष्ठायिनामपिबुद्धिसुद्धिद्वारेणान्तःकरणेसाध्यसाधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसम्भवाद्क्षतोभोक्षोभविष्यति नेत्याह तेषाम्चेति तदात्मभूतानांतर्योरेव भोगैश्वर्ययोरात्मकर्तव्यत्वेनारोपितयोरभिनिविष्टेचेतसि तादात्म्याव्यासवतांवहिर्मुखाणामित्यर्थःतथापिशास्त्रानुसारिण्याविवेकप्रज्ञयाव्यवसायात्मिकावुद्धिस्तेषामुद्देष्यतीत्याशंक्याह तयोति ननुसमाधिःसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन द्विधोच्यते तत्रबुद्धिद्वयविधिरप्रसक्तःसन्कथंनिपिष्यतेतत्राह समाधीयतइति४४

स्वामिछतटीका ।

पुरुषार्थोपेयां ते जन्मचतककर्माणिचतत्फलानिचप्रददातीति तथातांभोगैश्वर्ययोगीतिंप्राप्तिंप्रति साधनभूता येक्रियाविशेषास्ते वज्जलायस्यांतां प्रवदन्तीत्यनुसङ्गः ४३ ततश्चभोगैश्वर्येति भोगैश्वर्ययोःप्रसक्तानामभिनिविष्टानां तथापुष्पितयावाचापहृतमाहृष्टंचेतोपेयांसमाधिश्चित्तैकार्थं परमेश्वरांभिमुखत्वमिति यावत् तस्मिन्निश्चयात्मिकावुद्धिर्नविधीयते कर्मकर्त्तरिप्रयोगःसानोत्पद्यत इत्यर्थः ४४

भाषा अनुवाद ।

भोगश्चैश्वर्यमेवासक्त तथाऊपरलिखीविषलताकेतुल्यसुन्दरवेदवाक्योसेआहृष्टकहेहरिगयाहैचित्तजिनका उनकोसमाधिअर्थात् चित्तकीएकारुपपरमेश्वरमेजोएकनिष्ठा तिसमेनिश्चयात्मिकावुद्धिहोतीनहीं इससेकर्मरूपजो बुद्धि उसमेकर्तृत्वरूपअहङ्कारअर्थात्हमकर्ताहै इसवासनकेमारे उनविचारोंको असीएकनिष्ठानिश्चयात्मिकावुद्धि आपसेउत्पन्नकैसेहोय यहकहा ४४

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्गोत्रोऽस्योऽन्तवान् ॥

शाङ्करभाष्यं

ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यसंसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वन्तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतुसप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वी भवत्वं नित्यसत्त्वस्थः सत्त्वगुणाश्रितो भव तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्थो पार्जनं योगउपात्तस्वरक्षणक्षेमः योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करा इत्यतो निर्योगक्षेमो भवात्प्रवानप्रसत्तश्च भव एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥

आन्दगिरिकृतटीका ।

अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतां विवेकबुद्धिरुद्देश्यतीत्याशंक्याह य एवमिति तर्हि वेदार्थतया कामात्मता प्रशंसेत्याशंक्याह निस्त्रैगुण्यइति भवेति पदं निर्द्वन्द्वदिविशेषणेष्वपि प्रत्येकं सम्बध्यते त्रयाणां सत्त्वादीनां गुणानां पुण्यपापव्यामिश्रकर्म तत्फलसम्बन्धलक्षणः समाहारस्त्रैगुण्यमित्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे संसारइति वेदशब्देनात्र कर्मकारणमेव गृह्यते तदभ्यासवतां तदर्थसुष्ठानद्वारा संसारधौव्यान्त्रिविवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवेकसिद्धये किं कर्तव्यमित्याशंक्याह त्वं त्विति कथं निस्त्रैगुण्यो भवेति गुणत्रयस्वराहित्यं विधीयते नित्यसत्त्वस्थो भवेति वाक्यशेषविरोधादित्याशंक्याह निष्कामइति सप्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधित्वं प

भाषा अनुवाद ।

स्वर्ग आदि फल जो परम फल नहीं है तो फेरि वेदों ने किस लिये स्वर्ग आदि फल के साधन नाना प्रकार के कर्मों का विधान किया है तो कहते हैं कि स काम अधिकारी जो के अर्थ वेद कर्म फल का प्रतिपादन अर्थात् कहते हैं परन्तु तुम निष्काम हो उ निष्काम होने की उपाय यह है कि निर्द्वन्द्व अर्थात् सुखदुःख शीत उष्ण हानि लाभ जन्म मरण आदि से रहित हो उ अर्थात् ये सब सहो और जो क हो कि कैसे इनको सहें तो कहते हैं कि धैर्य अवलम्बन करिके सहो और अ प्राप्त वस्तु के प्राप्ति की इच्छा जो योग है औ प्राप्त भई वस्तु की रक्षा करना क्षेम है इन दूनों को परित्याग करि सावधान हो उ क्योंकि सुखदुःख में आसक्त औ अ प्राप्त वस्तु की इच्छा प्राप्त कार लक्षण इसमें व्याकुलचित्त असावधान जो है वे निष्काम कैसे हो सकेगे त्रैगुण्य जो त्रिगुणात्मक संसार सो है विषय कहे कथनीय जिनको ऐसे तो वेद है पर तुम निस्त्रैगुण्य कहे सांसारिक भाव सुखदुःखादि से रहित

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संल्युतो दके तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६

आनन्दगिरिऋतटीका ।

दार्थोऽशीतोष्णादिलक्षणौ . निष्कामत्वे द्वन्द्वान्निर्गतत्वं शीतोष्णादिसहिभ्रुत्वं हेतुमुक्त्वा तत्रापि हेत्वपेक्षायां सदासद्गुणाश्रितत्वं हेतुमाह नित्येति योगक्षेमव्याप्यत्वे तसोरजस्तमोभ्यामसंख्येसत्त्वं मात्रे समाश्रितत्वमाशङ्क्यसित्याशङ्क्याह तथेति योगक्षेमवोर्जीवनहेतुतयापुरुषार्थसाधनत्वान्निर्योगक्षेमो भवेति कुतो विधिरित्याह योगेति योगक्षेमप्रधानत्वं सर्वस्य स्वारसिकमिति ततो निर्गमनमशङ्क्यमित्याह आत्मवानिति अप्रमादो मनसो विषयपारवश्यशून्यत्वं अथ योक्तोपदेशस्य मुमुक्षुविषयत्वाद्भ्रुत्त्वं न स्य मुमुक्षुत्वमिह विवक्षितमिति नेत्याह एष इति ४५ ईश्वरार्पणधिया

स्वामिऋतटीका ।

ननु स्वर्गादिकं परमं फलं यदि न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्साधनतया कर्माणि विधीयन्ते तत्राह त्रैगुण्यविषया इति त्रिगुणात्मकाः सकामा येऽधिकारिणस्तद्विषयाः कर्मफलसम्बन्धप्रतिपादका वेदाः त्वन्तु निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव तत्रोपायमाह निर्वन्दूः सुखदुःखशीतोष्णादियुगलानि द्वन्द्वानि तद्द्रष्टव्यं तानि सहस्वेत्यर्थः कथमित्यत्राह नित्यसत्त्वस्थः सन्धैर्यमवलंब्येत्यर्थः तयानिर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीकारो योगः प्राप्तपालनक्षेमस्तद्द्रष्टव्यः आत्मवानप्रमत्तः न हि द्वन्द्वकुलस्य योगक्षेमव्याप्यत्वात् तत्र प्रमादिनस्त्रैगुण्यातिक्रमः सम्भवतीति ४५ ननु वेदोक्तानामाप्तत्वात् प्रागेन नि

भाषा अनुवाद ।

होउ ४५ जो कहो कि वेदोक्त कर्म औ तत्तत्कामनाके फल सकल त्याग करि निष्काम ईश्वराराधनके अर्थ जो व्यवसायात्मिका बुद्धि सो कुबुद्धि है इस शङ्काको निवारन करते ऊये कहते हैं कि जिससे जलपान किया जाय सो उदपान अर्थात् वावठी कुआंता जति न मे जो अल्पजल हो तो संवकामसाधनके अर्थ अर्थात् स्नानपान आदिकरनेके अर्थ तहां तहां भ्रमण करिके सब काम सिद्ध होयंगे परन्तु संल्युतो दककहे एक महा कुण्ड जि समे अगाधजल भरा है उस एक हीसे सब निर्वाह होसकते है तैसे ही वेदोक्त जो कर्मके फल सो सब भगवद्भक्ति युक्त ब्रह्मपरायण पुरुषको भक्ति हीसे मिलते है देखो ये स्वर्गादि सम्पूर्ण उच्छुख ब्रह्मानन्दके भीतर ही अन्तर भूत है इस ब्रह्मानन्दके कणामात्र आनन्दको प्राप्त होके सर्व प्राणी जीते रहते है यह श्रुतिमे कहा है इससे निश्चयात्मिका जो बुद्धि सो ईसु बुद्धि है ४६

शाङ्करभाष्यं

सर्वेषुवेदोक्तोपकर्मसुयान्युक्ताभ्यनन्तानिफलानितानिनापेक्षन्तेचेत्किमर्थतानी
 श्वरायेत्यनुठीयन्तइत्युच्यतेऽष्टसु यावानिति यथालोकेकूपतडागाद्यनेकस्मिन्उद
 पानेपरिच्छिन्नोदकेयावान्धावत्यरिमाणः स्नानपानादिरर्थःफलंप्रयोजनंससर्वी
 र्थःसर्वतःसंल्युतोदकेप्रियोऽर्थःतावानेवसंपद्यतेतत्रान्तर्भवतीत्यर्थः एवतावांस्ताव
 त्यरिमाणएवसंपद्यतेसर्वेषुवेदेषुवेदोक्तोपकर्मसुयोर्योयत्कर्मफलंसोर्धोब्राह्मणस्य
 सन्यासिनःपरमार्थतत्त्वविज्ञानतोयोर्थोयत्विज्ञानफलं सर्वतःसंल्युतोदकस्थानीयं
 तस्मिंस्तावानेवसंपद्यतेतत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः यथाकृतायविजितायाधरेयाःसंयन्ते
 वमेनंसर्वतदभिसमेतियत्किञ्चित्प्रजाः साधुकुर्वन्ति यस्तद्देदयत्सवेदेतिश्रुतेःस
 र्वकर्मखिलमितिचवच्यति तस्मात्प्राक्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेःकर्मखधिक्षतेन
 कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपिकर्मकर्तव्यं ४६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वधर्मानुष्ठानेपिफलकामनाभावाद्द्वैफल्ययोगमार्गस्येति मन्वानःशङ्कते सर्वेष्वि
 ति कर्ममार्गस्यफलवत्त्वंप्रतिजानीते उच्यतइति किंतत्फलमित्युक्तेतद्विषयंश्लो
 कमवतारयति ष्टशिविति यथोदपानेकूपादौपरिच्छिन्नोदकेस्नानाचमनाघयो
 यावानुत्पद्यते सतावानपरिच्छिन्नेसर्वतःसंल्युतोदकेसमुद्रेन्तर्भवतिपरिच्छिन्नो
 दकानामपरिच्छिन्नोदकांशत्वात्तथासर्वेषुवेदोक्तोपकर्मसुयावानर्थोविषयविशेषोप
 रक्तःसुखविशेषोजायते सतावानात्मविदःस्वरूपभूतसुखेन्तर्भवति परिच्छिन्ना
 नन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान्तर्भावाभ्युपगमादेतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि भावा
 मुपजीवन्तीति श्रुतेः तथाचापरिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनोयोगस्यमार्गस्य
 नास्तिवैफल्यमित्याह यावानिति उक्तमर्थमक्षरयोजनयाप्रकटयति यथेति उद
 कंपीयतेस्मिन्नितिश्रुत्यत्तत्रा कूपादिपरिच्छिन्नोदकविषयत्वमुदपानशब्दस्यदर्शय
 ति कूपेति कूपादिगतस्याभिधेयस्यसमुद्रेऽन्तर्भावासम्भावात् कथमिदमित्यमि
 त्याशंक्वाशब्दस्यप्रयोजनविषयत्वं व्युत्पादयति फलमितियत्फलत्वेनलीयते तत्
 फलमित्युच्यते तत् कथंतडागादिकृतं स्नानपानादितथेत्याशंक्व तस्याल्पीयसोना
 शोपपत्तेरित्याह प्रयोजनमिति तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्यसमुद्रनिमित्तप्रयोजन
 मात्रत्वमयुक्तमन्यस्थान्यात्मत्वानुपपत्तेरित्याशंक्वाह तत्रेति घटाकाशादेरिवमहा
 काशेपरिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदककार्यान्तर्भावःसम्भवति तत्राप्तावित

शाङ्करभाष्यं

तवचकर्मणीति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां तेन तव तवचकर्म कुर्वतो
 माफलेऽधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णाभाभूत् कदाचन कस्याञ्चिदर्थवस्थायामित्यर्थः
 यदा कर्मफले तृष्णाते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्ते हेतुः स्यात् एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा
 हि कर्मफलतृष्णा प्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् यदि क
 र्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति भाते नवसङ्गोऽस्वकर्मण्यकारणेऽप्येतिर्मा
 भूत् ४७

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

रापेक्षाभावादित्यर्थः पूर्वाद्द्विदृष्टान्तभूतमेवं व्याख्यायदा र्ष्टान्तिकमुत्तराद्द्विवाक
 रोति एवमित्यादिना कर्मसुयोऽर्थइत्युक्तं व्यनक्ति यत् कर्मफलमिति सोऽर्थो विजा
 नतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्त्वावानेव संपद्यत इति सम्बन्धः तदेव स्पष्टयति विज्ञानेति
 तस्मिन् नन्तर्भवतीति शेषः कथं कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह सर्व
 मिति यत् किमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति तत् सर्वं संपुरुषो भिसमेति प्राप्नोति यः
 पुरुषस्तद्देवि जानाति यद्वस्तु स है क्यो वेद तद्देवमिति श्रुतेरर्थः कर्मफलस्य सगुण ज्ञा
 नफलेऽन्तर्भावः सम्भवतीत्याशङ्क्याह सर्वमिति तर्हि ज्ञाननिष्ठैव कर्त्तव्या तावतैव कर्म
 फलस्य लब्धतया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्क्याह तस्मादिति योगमार्गस्य निष्फ
 लत्वाभावस्तच्छब्दार्थः ४६ तर्हि परम्परया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गपरित्यज्य सा
 चादेव पुरुषार्थकारणमात्मज्ञानं तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्थूहयति मनो मदीयमित्या
 शङ्क्याह तवचेति तर्हितत्फलाभिलाषोऽपि स्यादिति नेत्याह माफलेऽपि विति पूर्वा
 क्तमेवार्थं प्रपञ्चयति माकर्मिति फलाभिसम्भ्रसम्भवे कर्माकरणमेव श्रद्ध्यामी

स्वामिकृतटीका ।

ष्कामतयेश्वराराधनविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुबुद्धिरेवेत्याशङ्क्याह यावानिति
 उदकं पीयते यस्मिंस्तदुदपानं वा पीकृपतडागादि तस्मिन् स्वल्पोदके एकत्र कृतं स्नानार्थं
 स्यात्सम्भवात्तत्र परिभ्रमणेन विभागश्चो यावान् स्नानपानादिरर्थः प्रयोजनं भवति ता
 वान् सर्वोऽप्यर्थः सर्वतः संल्युतोऽदके महाहृदे एकत्रैव यथा भवति एवं यावान् सर्वेषु वेदे
 षु तत्तत् कर्मफलरूपोऽर्थस्त्वावान् सर्वोऽपि विज्ञानतो व्यवसायात्मिका बुद्धियुक्तस्य ब्रा
 ह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव ब्रह्मानन्देऽनुद्रानन्दमन्तर्भावात् एतस्यैवानन्दस्यान्या
 निभूतानि मात्मासुपजीवन्तीति श्रुतेः तस्मादियमेव बुद्धिः सुबुद्धिरित्यर्थः ४६

कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन माकर्मफलहेतुर्भूर्माते सङ्गोस्त्वकर्मणि ४७

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

त्याशङ्कग्राह मातइति ज्ञानानधिकारिणोपिकर्मत्यागप्रसक्तिनिवारयतिकर्म
ण्येवेति कर्मण्येवेत्येवकारार्थमाह नज्ञानेति नहितव्रात्राह्मणस्यापरिपक्व
पायस्यमुख्योधिकारःसिद्धतीत्यर्थः फलैस्तर्हि सम्बन्धोद्वारःस्यादित्याह तवेति
कर्मण्येवाधिकारेसतीति सप्तम्यर्थः फलेष्वधिकाराभावंस्फोरयति कर्मेति कर्मा
नुष्ठानात्प्रागूढतत्कालेचेत्येतत् कदाचनेति विवक्षितमित्याह कस्याञ्चिदिति
फलाभिसन्धानेदोषमाह यदेति एवंकर्मफलदृष्ट्याद्वारेणेत्यर्थः कर्मफलहेतुत्वंवि
दृशोति यदाहीति तर्हि विफलक्लेशात्मकं कर्मनकर्त्तव्यमिति शङ्कामनुभाव्यद्रूपय
ति यदीत्यादिना अकर्मण्येते सङ्गोमाभूदित्युक्तमेव स्पष्टयति अकरणइति ४७

स्वामिद्वयटीका ।

तर्हि सर्वाणिकर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव भविष्यन्तीत्यभिसन्धाय प्रवर्त्ते
तर्किकर्मण्येत्याशङ्कतद्वारयन्नाह कर्मण्येवेति ते तव तत्त्वज्ञानार्थिनः कर्मण्येवाधि
कारस्तत्फलेषु बन्धहेतुषु अधिकारः कामो मास्तु ननु कर्मणि द्यते तत्फलं स्यादेव

भाषा अनुवाद ।

जो असा कहते हो कि समस्त कर्म का फल परमेश्वर की आराधना करने ही से
होगा तो हम भगवत का आराधन ही सब छोड़ कर करै और कर्म करने से क्या प्रयोज
न है इस शङ्का को निवारन करते ऊँ ये सिद्धान्त कहते हैं तत्त्वज्ञान के अर्थी जो तुम सो तु
मको कर्ममात्र करने का अधिकार है और बन्धन का हेतु भूत कर्म के फल की अभिला
ष करि ये अनेक प्रकार की कामना करने से कभी तुमारा अधिकार नही है जो कहो
कि कर्म करने से उसका फल अवश्य ही होगा जैसे कि आहार करने से दृष्टि होती ही है
कहते हैं कि सो होय पर उसका पुन्य प्रापन ही लगता जैसे अज्ञान बालक जो नीच का अ
नखाय तो उसका धर्म न जाय क्योंकि धर्म नाश के अर्थ नही खाया सो तुम फल के अर्थ क
र्म मे प्रवृत्त होउ निष्काम कर्म करो जो कर्म फल की दृष्ट्या से कर्म करोगे तो कर्म फल
प्राप्ति के हेतु होउ गेज व फल की इच्छा से कर्म मे प्रवृत्त होता है तव फल औजन्म दोनो
का हेतु होजाता है नीच ऊँ चयोनि से जनमि फल भोगता है और जो कर्म फल को न चा
हे तो दुखरूप कर्म करने से क्या प्रयोजन है असी मति भी तुमको मति होय अर्थात् न
करने मे भी रुचिन होय तात्पर्य यह कि सकाम कर्म न करो निष्काम तो अवश्य ही करो

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८

शाङ्करभाष्यम् ।

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्त्तव्यं कर्म कथं तर्हि, कर्त्तव्यमित्युच्यते योगस्येति योगस्यः सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापीश्वरो मे तुं व्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जयफलतृष्णाभून्येन क्रियमाणे कर्माणि सत्त्वशुद्धिजाज्ञानप्राप्तिलक्षणासिद्धिः तद्विपर्ययजा असिद्धिस्तयोः सिद्धसिद्धोरपि समस्तु ल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि कोसौ योगो यस्यः कुरु कर्माणि त्विदमेव तत् सिद्धसिद्धोः समत्वं योग उच्यते ४८

आनन्दगिरिकृतटीका

आसक्तिकरणेन युक्ता चेत्तर्हि क्लेशात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्त्तव्यमित्याशङ्काम नूद्य ह्येकान्तरभवतायति यदीत्यादिनावच्छिन्ना योगसुद्दिश्य तन्निष्ठो भूत्वा कर्माणि क्लेशात्मकान्यपि विहितत्वाद् अनुष्ठेयानीत्याह योगस्यः सन्निति कर्मानुष्ठानस्यो

स्वामिकृतटीका ।

भोजने कते तद्विदित्याशंकाह मेति । मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य स तथा भूतो मामूः काव्यमानस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फलत्वादकामितं फलं न स्थादिति भावः अतएव फलं बन्धकं भविष्यतीति तस्मात् भयादकर्मणिकर्माकरणेऽपि तव सङ्गो निष्ठा मास्तु ४७

भाषा अनुवाद ।

तो फेरि क्वाकरना चाहिये सो कहते हैं कि हे धनञ्जय अर्जुन योग कहें ईश्वर मे जो एक निष्ठा उसी मे स्थित होय कर्म करो और हमी इसके कर्त्ता हैं ऐसा अभिमान त्याग करि केवल ईश्वरार्पण बुद्धि से कर्म करो अर्थात् निष्काम कर्म का फल रूप तत्त्वज्ञान की प्राप्ति अप्राप्ति मे समता पूर्वक कहे समचित्त हो केवल ईश्वरार्पण जानि कर्म अनुष्ठान करो जिस हेतु ऐसी ही समता को साधु लोग योग कहते हैं क्योंकि इसी मे चित्त स्थिर होता है यह सुबोधनी का अर्थ है ईश्वरार्पण शब्द का भाव अर्थ यह है कि हम अपने हृदय मे टिके अन्तर्यामी रूप परमेश्वर के आधीन हैं । यही अन्तर्यामी हमारी वासना के अनुसार शुभ अशुभ जिस कर्म से हमको लगावते उसी को हम उन की प्रेरणा से करते हैं ऐसे विचारते किये ज्ञेय सब कर्मों को भगवत् अर्पण कहते हैं सोई पञ्चदशी मे कहा है जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्य धर्मं न च मे निवृत्तिः त्वया ह पीकेश हृदि स्थिते न यथानिवृत्तोऽस्मितथा करोमि ४८

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ४६

शाङ्खभाष्यम् ।

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मोक्तं एतस्मात् कर्मणः दूरेणेति दूरेणातिविप्रकर्षेण अत्यन्तमेव ह्यवरमधमं निष्कण्टकर्मफलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वात् हेधनञ्जय यतएवंततः योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः यतोवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दी

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

दृश्यं दर्शयति केवलमिति फलान्तरापेक्षामन्तरेणेश्वरार्थं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठानमित्यर्थः तर्हि ईश्वरसन्तोषोभिलापगोचरीभूतो भावयति नेत्याह तत्रापीति ईश्वरप्रसादनार्थं कर्मानुष्ठाने स्थिते पीत्यर्थः सङ्कल्पज्ञाकुर्विति पूर्वेषु सन्धः आकाङ्क्षितं पूरयित्वासिद्धिशब्दार्थमाह फलेति तद्विपर्ययजासत्त्वाद्बुद्धिजन्या ज्ञाना प्राप्ति लक्षणेति यावत् कर्माननुतिष्ठतो योगसुद्दिश्य शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षा पूर्वकंप्रकटयति कोसावित्यादिना ४८

स्वामिकृतटीका ।

किंतर्हि योगस्य इति योगः परमेश्वरैकपरतातवस्थितः कर्माणि कुरु तथा सङ्ककर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु तत्फलस्य ज्ञानस्यापि सिद्धप्रसिद्धोः समोभूत्वा केवलमीश्वरार्पणेनैव कुरु यतएवमूर्तं समत्वमेव योग उच्यते सिद्धिश्चित्तसमाधानरूपत्वात् ४८

भाषाअनुवाद

जितने काय्यकर्म हैं सबको निष्कण्ट कहेनकारे कहते हैं व्यवसायात्मिका बुद्धिके द्वारा किये जो कर्म योगउपनकानाम बुद्धियोग और वह ज्ञानसाधनका उपाय है निष्काम बुद्धियोगकी अपेक्षा सबकाय्यकर्म अत्यन्त अपकष्ट जो काय्यकर्म असातुच्छ ठहरातो हे धनञ्जय बुद्धिशब्दवाच्य कहे ज्ञान तिसको आश्रय करि निष्कामकर्मयोगरूपभक्ति योगका अनुष्ठान करो चिन्तनीयपालनकरनेवाले ईश्वरही को बुद्धिका आश्रय करो कर्मफलके अभिलाषी जो नरसो कृपण औ दीन हैं श्रुतिमे कहा है कि हे गार्गी इस अक्षरस्वरूप प्रह्लादको न जानि जो संसारसे लोकान्तर्गीमी होते हैं वे ई कृपण अर्थात् निष्कण्ट हैं इससे बुद्धिकहे ज्ञानउसमे आश्रयलेउ यह भगवानं अर्जुनसे कहा ४६

शाङ्करभाष्यं

नाःफलहेतवःफलदृष्ट्याप्रयुक्ताःसन्तः योवाएतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मान्नोक्तात्
 प्रैतिसकृदपण्डितिश्रुतेः ४६ समत्वबुद्धियुक्तःसन्स्वधर्ममनुतिष्ठन्यत्
 फलंप्राप्नोतितच्छृणु बुद्धीति बुद्धियुक्तःसमत्वकर्मविषययाबुद्ध्यायुक्तोबुद्धियुक्तःसज
 हाति परित्यजतिइहार्हान्स्वलोकेउभेसुएतदुष्कृतेपुण्यपापेसत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्ति
 द्वारेणयतःतस्मात्समत्वबुद्धियोगाययुज्यस्ववटस्वयोगोहिकर्मसुकौशलंस्वधर्माख्येषु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमिति योगस्थेन तच्च ज्ञानसुहिष्यकर्मकर्तव्यं फलाभिलाषेपितदनुष्ठानस्य सु
 लभत्वादित्याशङ्क्यथोक्तयोगयुक्तं कर्मस्तु वन्नन्तरल्लोकसुत्याप्रयति यत्पुनरिति
 अवरं कर्म बुद्धिसम्बन्धविरुद्धमिति शेषः बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकर्षं सूचयति
 बुद्धीति बुद्धिसम्बन्धसम्बन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षनिर्कर्षयोर्भावे कर्णीयं नियच्छति बुद्धा
 विति यत्तु फलेच्छयापि कर्मानुष्ठानं सुकरमिति तत्राह कृपणेति निरुद्धं कर्मैव वि
 शिनष्टि फलार्थिनेन कस्मात्प्रतियोगिनः सकाशादिदं निरुद्धमित्याशङ्क्यप्रतीक
 मुपादायव्याचष्टे बुद्धीत्यादिना फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो निरुद्धत्वे हेतु
 माह जन्मेति समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः तद्दीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निरु
 द्धत्वे फलितमाह यतइति योगविषया बुद्धिः समत्वबुद्धिः बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह
 तत्परिपाकेति तच्छब्देन समत्वबुद्धिसमन्वितं कर्म गृह्यते तस्य परिपाकस्तत्फल
 भूता बुद्धिशुद्धिः शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह अभयेति सप्तमी
 सविवक्षित्वाहितोयं प्रक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह परमार्थेति तथा विधुज्ञानशरणत्वे
 हेतुमाह यतइति फलहेतुत्वं विदुषोति फलेति तेन परमार्थज्ञानशरणतैव युक्ते
 ति शेषः परमार्थज्ञानवहिर्मुखानां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति योवाइति अस्य
 लादिविशेषणमेतदित्युच्यते ४६

स्वामिकृतटीका ।

काव्यन्तु कर्मातिनिरुद्धमित्याह दूरेणेति बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतः
 कर्मयोगो बुद्धियोगबुद्धिसाधनभूतो वा तस्मात् सकाशादन्यत् साधनभूतं काव्यं कर्म
 दूरेणावरमत्यन्तमपदष्टं हि यस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञानेशरणमाश्रयं कर्मयोगमन्वि
 च्छन्ननुतिष्ठ यद्वा बुद्धौ शरणं तातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तु सकामाः नराः
 कृपणादीनाः योवाएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मान्नोक्तात्प्रैतिसकृदपण्डितिश्रुतेः ४६

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते तस्मात् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ५०

शाङ्करभाष्यं ।

कर्मसु वर्त्तमानस्य आसिद्धं सिद्धयोः समत्वं बुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्त्वया तत् कौशलं कौशलमावस्तद्धि कौशलं यद्वन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्त्तन्ते तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भवत्वं ५०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्याशंकाह समत्वेति बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्निति शेषः बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह तस्मादिति पूर्वोक्तव्याचष्टे बुद्धीत्यादिना ननु समत्वबुद्धिमात्रान्न पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता परमार्थदर्शनवत्सन्निति प्रसिद्धेरिति तत्राह सत्त्वेति उत्तराद्व्याचष्टे तस्मादिति स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं मनोयोजनीयमित्याशंकाह योगो हीति तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव दर्शितफलसिद्धेरनास्था स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशंकाह स्वधर्माख्येप्विति ईश्वरार्पितचेतस्त्वया कर्मसु वर्त्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु कौशलमिति योजना कर्मणां वन्धस्वभावत्वात् तदनुष्ठाने वन्धावहः स्यादित्याशंका कौशलमेव विशदयति तद्गीति समत्व

स्वामिकृतटीका ।

बुद्धियोगयुक्तस्युच्छेदइत्याह बुद्धियुक्तइति सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतं निरयादिप्रापकं उभे ईहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन त्वजति तस्मात्तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व षट्स्वयतः कर्मसु यत् कौशलं वन्धकानापि तेषामेश्वराराधनेन मोक्षपरत्त्वसम्पादकचातुर्थ्यस एव योग ५०

भाषा अनुवाद ।

पूर्वजोकहा कि सुखदुःखादिसे समान बुद्धि होकर स्वधर्मको करे तो बुद्धियोग युक्त होनेसे क्या होता है सोई बुद्धियोगकी उच्छेदता कहते हैं कि सुकृत जो पुण्यस्वर्ग आदिका देनहार औ दुःकृत जो पापनरकवासप्राप्तिकरनेका साधन इन दोनोंको बुद्धियोगयुक्त पुरुष परसी जन्मसे भगवत् की कृपासे परित्याग करते हैं तिससे अर्जुनसुखबुद्धियोगरूप निष्कामकर्मकरो जिससे योगकर्मके बीचमे कौशलकहे चातुर्थ्यहै अर्थात् सकलकर्मवन्धन होनेके कारण हैं तौ भी ईश्वरकी आराधनासे सुक्तिप्राप्ति करना चातुर्थ्यहै इसीको योगकहते सो बुद्धियोगयुक्त होउ ५०

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मवन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयं ॥५१॥

शाङ्खरभाष्यं

यस्मात् कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्विति । व्यवहितेन सम्बन्धः इष्टानिष्टदेह
प्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्योजातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तो हि यस्मात् फलं
त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मवन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैववन्धो जन्मवन्ध
स्तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मवन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्भोगाख्यं
गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रव रहितमित्यर्थः । अथवा बुद्धियोगाद्ब्रह्मयेत्यारभ्य परमार्थ
दर्शनलक्षणैव सर्वतः संस्तुतोदकस्थानीया कर्मयोगजासत्त्वबुद्धिर्दर्शिता साक्षात्
सुखतदुःखतदप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥५१॥

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

बुद्धेरेव फलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति तस्मादिति ॥५०॥

समत्वबुद्धियुक्तस्य सुखतदुःखतत्फलपरित्यागेऽपि कथं मोक्षः स्यादित्याशंका
हयस्मादिति । समत्वबुद्ध्या यस्मात् कर्मानुष्ठीयमाणं दुरितादित्याजयति तस्मा
त्परम्यरयाऽसौ मुक्तिहेतुरित्यर्थः । मनीषिणी हि ज्ञानातिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः स
न्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्तस्ततो जातं फलं देहप्रदं ते हित्वा जन्मलक्षणाद्बन्धादि
निर्मुक्ता वैष्णवंपदं सर्वसंसारसंस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकयोजन
यादर्शयति कर्मजमित्यादिना । इष्टो देहो देवादि लक्षणोऽनिष्टो देहस्तिर्यगादिल
क्षणस्तत्प्राप्तिरेव कर्मणो जातं फलं तद्वथोक्तं बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्वलादेव परि

स्वामिद्वयटीका ।

कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमी
श्वराराधनार्थं कर्मकुर्वाणामनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण वन्धेन विनिर्मुक्ताः
सन्तोऽनामयं सर्वोपद्रव रहितं विष्णोः पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति ॥५१॥

भाषा अनुवाद ।

सुखदुःखआदिमे समतायुक्तमीभये और सुखत दुःखत कर्मके फलको परित्या
गकिये भी अर्थात् निःकामकर्मकिये से भी फेरि मोक्षके से होगी इस शङ्का पर कर्मको
मोक्षको साधनता है । यह कहते कि कर्मके फलकी अभिलाषा छोड़िकरि केवल ईश्व
राराधनार्थं कर्म करते ऊये बुद्धिमान मनुष्य ज्ञानी होके जन्मरूपवन्धनसे छटिकरि
सकल उपद्रवसे रहित जो विष्णुपद जिसको मोक्ष कहते तिसको सहजमे पावते है ॥५१॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२

शाङ्करभाष्यम् ।

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजाबुद्धिः कदा प्राप्स्यत इत्युच्यते यदेति यदा यस्मिन्काले तेन वमोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्येनात्मनात्मविवेकवोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्त्तते तत्तेन बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति अतिशुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं

आनन्दगिरिछातटीका ।

त्यज्यन्त्वविनिर्मुक्तिपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यभाजो भवन्तीत्यर्थः बुद्धिर्गोपादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धिरथो व्याख्यातः सम्प्रति परम्परां परिहृत्य सुकृतदुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्वबुद्धावसिद्धेः बुद्धिशब्दस्योभ्यमर्थान्तरं कथयति अथवेति अनवच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन्बुद्धान्तराद्विशेषं दर्शयति सर्वत इति असाधारणं निमित्तं तस्यानिर्दिशति कर्मेति यथोक्तबुद्धिशब्दार्थत्वे हेतुमाह साक्षादिति जन्मवन्धविनिर्मुक्तादिरादिशब्दार्थः ५१

स्वामिछातटीका ।

कदाहं तत् परंप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति इत्थं मोहो देहादिष्वाम्बुद्धिस्तदेव कलिलं गहनं विदुरित्यभिधानकोपसृतेः ततश्चायमर्थः एवं परमेश्वरा राधने क्रियमाणे यदा तत्सादेन तव बुद्धिर्देहाभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणातितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चार्थस्य निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यसि तयोरेनुपादेयत्वेन जिज्ञासांकरिष्यसीत्यर्थः ५२

भाषा अनुवाद ।

जोक हो कि कवहमउसविष्णुपदको पावेगे तो दो श्लोकसे कहते हैं कि मोह जो देहादिकमे आत्मबुद्धि अर्थात् आत्मास्वरूपजोकुछ है सो देह है असा जो दृढविश्वास सोई दुरवगाह अज्ञान गहन वन है सो कवइसपूर्वकथितरूपपरमेश्वरकी आराधना करनेसे भगवतकी कृपासे तुमारी बुद्धि देह अभिमानरूप मोहमय अगम्यकाननकहे वनके अच्छीतरहसे पार होगी अर्थात् देहाभिमानकूटैगा तव विष्णुपदरूपसुक्ति प्राप्त होगी और जो अर्थ सुना चाहते हो और सुनिचुके हो तिससबमे वैराग्य उत्पन्न होगी अर्थात् यह सब तुच्छकहे कि सीकामकानही यह जानिसकोगे फेरि और उस वातको न पूछोगे ५२

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला
समाधावचलाबुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३

शाङ्करभाष्यं

दैवैराभ्यंश्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतञ्च ते निष्कलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ५२
मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदाकर्मयोगजं फलं परमार्थं
योगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छृणुश्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्य
साधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः अवयवैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना अध्यात्मशास्त्रा
तिरिक्तस्येत्यर्थः श्रुतिविप्रतिपन्ना विचिन्ना सतीते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले
स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधी
यते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनो ल्येतद् चला तत्रापि विकल्पवर्जिते
त्येतद्बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि

आन्दगिरिछातटीका ।

यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणेषु परमार्थलक्षणबुद्धिरुद्देश्यतया युज्यते तस्मात् कर्मणः
सकाशादितरत् कर्मतया विधोद्देश्यभूतबुद्धिसम्बन्धविधुरमतिशयेन निष्कृष्यते तत्
अपरमार्थबुद्धिसुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मानुष्ठानव्यपारिच्छिन्नफलान्तरमुद्दिश्यतद्
नुष्ठानेकार्पण्यप्रसङ्गात् किञ्च परमार्थबुद्धिसुद्देश्यानाश्रित्य कर्मानुष्ठानतः कर
णमुद्दिष्टापरमार्थदर्शनसिद्धौ जीवत्येव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति

स्वामिछातटीका ।

ततश्च श्रुतीति श्रुतिभिर्नानालौकिकवैदिकार्थैर्विप्रतिपन्ना इतः
पूर्वविचिन्ना सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यति समधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः
परमेश्वरस्तस्मिन्निश्चला विषयान्तरैरनाद्यष्टा अतएवाचला अभ्यासपाटवेन तत्रैव
स्थिरा च सती तदा योगं योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ५३

भाषा अनुवाद ।

इसी प्रकार लौकिक कहें लोककी वार्त्ता औ वैदिक कहें वेदकी वार्त्ता अनेक प्र
कारकी अवलोकन करते करते पूर्वसे विचिन्ना कहें अनित जो हमारी बुद्धिसो जव समाधि
में स्थिर होगी अर्थात् अच्छी तरह लगावना याचित जिसमें सो समाधिक है परमे
श्वर तिसई श्वरमें और विषयोंको छोड़ि अभ्यास करते करते निपुण होय जव अचल
रूपसे स्थिर होगी तव तुम योगका फल जो तत्त्वज्ञान सो प्रावोगे ५३

अर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाविश्यस्य केशव स्थितधीः
किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किं ॥ ५४ ॥

आनन्दगिरिस्तटीका ।

तथा च परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थसंनोसारवितव्ययोगशब्दितं परमार्थदर्शनमुद्दे
भ्रतया कर्मस्य नुतिष्ठतो नैपुण्यमिष्यते यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्यत द्युताः सन्तः
मसारभेदरूपमार्गितदातदनुष्ठानश्रितिनमुद्दिशुद्धप्राज्ञानिनो भूत्वा कर्मफलं परि
त्यज्य निर्मुक्तवन्वनामुक्तिभाजो भवन्तीत्येवमस्मिन् पक्षे लोकावयाचराणिव्याख्या
तव्यानि यद्योक्तबुद्धिप्राप्तकालं प्रवृत्तं प्रकटयति योगेति श्रुतं श्रोतव्यं दृष्टं
दृष्टव्यमित्यादौ फलाभिजापप्रतिबन्धनोक्ता बुद्धिरुद्देश्यतीत्याशंभ्याह यदेति विवे
कपरिपाकावस्थाकालगच्छे नोच्यते कालव्ययदोषपर्यवसायित्वं दर्शयन् विशि
नष्टियेनेति तदनर्थापकालुष्यं तदेतन्वचार्थपुनर्बचनं बुद्धिशुद्धिफलस्य प्राप्त्या
पैराग्यप्राप्तिं दर्शयति तदेति अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतयादिगच्छे न शृ
द्यते उक्तं वैराग्यमेव स्फोरयति श्रोतश्चसिति यद्योक्तविवेकमिहोसर्थस्मिन्
नात्मविषये नैष्कान्तं प्रतिभातीत्यर्थः ५२

बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि मुक्तौ बुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति
गच्छते मोहेति प्रागुक्तविवेकादियुक्तपक्षे रात्मनि स्वैर्यथावस्थायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरि
त्याह तत्तद्विषयि पृष्टं कानि विगेषाभ्यं वस्तुतश्चच्छब्देन शृद्यते बुद्धेश्रुतिविप्रतिपन्न
त्वं विगद्यति अनेकेति नानाश्रुतिविप्रतिपन्नत्वमेव संक्षिपति विक्षिपेति उक्तं
हेतुद्वयमनुबध्य वैराग्यपरिपाकावस्थाकालगच्छे नैष्कान्त्यविशेषराहित्यं अचल
त्वं विकल्पशून्यत्वं विक्षेपो विपर्ययो विकल्पः संग्रह इति विवेकः विवेकहाराजाता प्र
ज्ञाप्रागुक्ता बुद्धिः समाधिस्तद्वैपनिष्ठा ५३

भाषा अनुवाद ।

परमं श्लोकमेकहा जो आत्मतत्त्वज्ञानिकालक्षणो जानने की इच्छा करि अर्जुन
पूछते हैं कि हे केशव धनया मनस्य समाधिमे स्थित जो निश्चल बुद्धि स्थित प्रज्ञपुरुष
उसका खाल छाग है अर्थात् कैसे उस जो जानै तात्पर्य यह कि कैसे लक्षण होने से कि
अथाचरणसे स्थिर प्रज्ञ होता है सोई पूछते कि ज्ञानी कैसे बोलते बैठते और कैसे
चलते फिरते रहते हैं ५४

श्रीभगवानुवाच प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्
आत्मन्वेवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५ .

शाङ्करभाष्यं

प्रज्ञवीजंप्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुक्षया स्थितप्रज्ञ
स्येति स्थितप्रज्ञस्य स्थिताप्रतिष्ठिताहमस्मि परंप्रज्ञेति प्रज्ञायस्य स स्थितप्रज्ञस्तस्य
स्थितप्रज्ञस्य काभाषा किंभाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्यस्य समाधौ
स्थितस्य केशवस्थितधीः स्थितप्रज्ञश्च स्वयं वा किंप्रभाषेत किमासीत् प्रजेत किं किं
षणं प्रजनं वा तस्य किंकथमित्यर्थः ५४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठा तत्प्राप्तिवचनं प्रज्ञवीजं दृच्छतोऽर्जुनस्याभिप्रायमाह
लब्धेति लब्धा समाधावात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञापरमार्थदर्शनलक्षणायैतत्स्थेति
यावत् ननु तस्य भाषा तत्कार्या नुरोधिनो भविष्यति किमित्यसौ विजिज्ञास्वतेत वा
ह कथमिति ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविवक्षया प्रज्ञमवतारयन्त निष्ठासाधनबुभुक्षया
विधिनष्टिसमाधिस्येति तस्यैवार्थक्रियां दृच्छति स्थितधीरिति ५४

प्रज्ञाक्षराण्यस्याव्याख्यायवाक्यार्थमाह स्थितप्रज्ञस्येति प्रतिवचनमवतारयितुं

स्वामिकृतटीका ।

पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणं जिज्ञासुरर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्य काभाषेति
स्वामाविके समाधौ स्थितस्य अतएव स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य भाषा काभाष्य
ते अनयेति भाषालक्षणमिति यावत् सक्रेन लक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः तथा
स्थितधीः किंकथं भाषणमासनं प्रजनञ्च कुर्यादित्यर्थः ५४

भाषाअनुवाद ।

श्रीभगवानवोले किहे अर्जुन सुनोजिनको साधकलोग ज्ञानसाधनके निमित्त
यत्पूर्वकसाधना करते हैं वे ईसिद्धके स्वभाविककहे स्वभावसिद्धलक्षण है इससे
अवसिद्धके लक्षण कहनेके अनन्तर ज्ञानके साधनअध्यायकी समाप्तिपर्यन्त कहते हैं
तिससे प्रथमदोश्लोकसे पहिली प्रज्ञा उत्तर करते हैं किहे अर्जुन सुनिजनमनो
गतसकल कामनाजव अच्चीतरहसे त्याग करते हैं कि अपने परम आनन्दरूप आ
त्मा मे जोरमै सो आत्माराम अर्थात् आप अपने आत्मसुखमे सन्तुष्ट होते हैं तिससे
कवक्षुद्रविषय अभिलाष छोड़ते हैं तब उसी लक्षणसे सुनिश्चित प्रज्ञ कहें जाते हैं ॥

शाङ्करभाष्यं

स्थितप्रज्ञश्चलक्षणमनेन ह्योकेन दृक्कृतियो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि चान्योन्यो गनिष्ठायां प्रवृत्तौ यच्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञश्चेति प्रजहातीत्यारब्धाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनञ्चोपदिश्यते सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे क्वं तार्थलक्षणानियानितान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्र साध्यत्वात् यानियत्र साध्यानि साधनानिलक्षणानि भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदायस्मिन्काले सर्वान् समस्तान् कामान् इच्छामेदान् हे पार्थ मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणनिमित्तशेषेषु सत्युत्सृज्य प्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते आत्मनि एव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मनासे नैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनाद्वतरसलाभेनान्यस्मादलं प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिताप्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकजाप्रज्ञायस्यस्य स्थितप्रज्ञो विद्वांसोस्तदोच्यते त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासी चात्मारामः चात्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५५

ज्ञानन्दगिरिद्वतटीका ।

पातनिकां करोति योहीति हि शब्देन कर्मसंन्यासकारणीभूतविरागतासम्पत्तिः सूच्यते आदितोत्र ह्यध्यात्मव्यायामितियावत् ज्ञानमेव योगीवृत्त्यात्मभावप्रापकत्वात्तस्मिन्निष्ठापरिसमाप्तिस्तस्यामित्यर्थः कर्मयोगस्तो न कर्माण्यसंन्यस्य तन्निष्ठायामेव प्रवृत्त इति शेषः ननु तत्कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते द्वैधार्थे वाक्यभेदान्नचलक्षणमेव साधनं क्व तार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राह सर्वत्रैवेति यद्यपि प्रकृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं तद्रूपेण फलत्वेन साधनत्वमधिगच्छति तथापि जिज्ञासोस्तदेव प्रयत्नसाध्यतया साधनं सम्पद्यते लक्षणञ्चात्र ज्ञानसामर्थ्यलक्ष्मणनूद्यतेन विधीयते विदुषोः विधिनिषेधागोचरत्वात्तेन जिज्ञासोः साधनानुष्ठानाय लक्षणानुवादादेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमित्यर्थः उक्तेर्ये भगवद्वाक्यमुत्पापयति यानीति लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यलक्ष्यान्वयत्र साध्यानीति शेषः स्थितप्रज्ञस्य काभाषेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्यं कामानामात्मनिष्ठत्वं कैश्चिदिष्यते तदयुक्तं तेषां मनोनिष्ठत्वमुत्तेरित्याशयमानाह मनोगतानिति आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागनिरस्यञ्चोद्यमनुवदति सर्वकामेति तर्हि प्रवृत्तिकाभावाद्बिदुषः सर्वप्रवृत्तेरुपशान्तिरिति

दुःखेष्वनुद्दिग्मनाः सुखेषु विगतसृष्टः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६

शाङ्करभाष्यं

किञ्च दुःखं विदुः दुःखेष्वंघ्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्दिग्मनाः प्रक्षुभितं दुःखं प्राप्नोति नोयस्य सोयमनुद्दिग्मनाः तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगतासृष्टादृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुवर्द्धते स विगतसृष्टः वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयञ्च क्रोधश्च वीता विगता रागभयक्रोधा यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदुच्यते ५६

आनन्दगिरिस्तटीका

नेत्याह शरीरिति उन्मादवानुन्मत्तो विवेकविरहितबुद्धिभ्रमभागी प्रकर्षणमदमनुभवन् विद्यमानमपि विवेकं निरसयन्मान्तवद्द्वयवहरन् प्रमत्त इति विभागः उत्तराद्धमवतार्य व्याकरोति उच्यते इति आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि सम्बन्धद्वयो तयति स्वेनैवेति वाह्यलाभनिरुपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति परमार्थेति स्थितप्रज्ञपदं विभजते स्थितेति प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्वकामविरामावस्थातदेति निर्दिश्यते उक्तमेव प्रपञ्चयति त्यक्तेति आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्वेषां त्यागात्मकं संन्यासमासाद्य श्रवणाद्याष्टांगतज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवासक्त्या विषयवैमुख्येन तत्फलभूतां परितुष्टिं तत्रैव प्रति लभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशमार्गीत्यर्थः ५५

स्वामिस्तटीका ।

अत्र च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि अतः सिद्धस्य लक्षणस्य लक्षणानि कथयन्नेवान्तरङ्गानि ज्ञानसाधनान्याह यावदध्यावसमाप्नोति तत्र प्रथमप्रस्थोत्तरमाह प्रजहातीति द्वाभ्यां मनसि स्थितान् कामान् यदा प्रकर्षणजहाति त्यागे हेतुमाह आत्मनीति आत्मन्येव स्वस्तिन्येव परमानन्दस्वरूप आत्मना स्वयमेव तुष्ट इत्यात्मारामः संन्यदाक्षुद्रविषयाभिलाषां त्यजति तदा तेन लक्षणेन मुनिः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५५

भाषा अनुवाद ।

लक्षण कहने के व हाने से जिज्ञासु अर्जुन को और जो कराना चाहिये सो उपदेश करते हैं कि जिन काम न दुःख पडने से उद्दिग्म अर्थात् घबड़ायेन और सकल सुख की सृष्टा कह हे इच्छान करै सुख दुःख मे समान रहै सो वीतराग अर्थात् विषय प्रीति रहित एवं भय और क्रोध शून्य स्थित प्रज्ञ कहै स्थिर बुद्धि मुनिक हावते है ५६

यः सर्वज्ञानमिच्छे हस्तत्तत्प्राप्त्यशुभाशुभं नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ७

आनन्दगिरिखतटीका ।

लक्षणभेदानुवादद्वाराविविद्धिषोरेवकर्त्तव्यान्तरसुपदिशतिकिञ्चेति ज्वर
शिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि आदिशब्देनाधिभौतिकानिव्याप्तसर्पा
दिप्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवातवर्षादिनिमित्तानि दुःखानि गृह्यन्ते तेषु प्रलब्धे
ष्वपिनोद्विग्नमनोयस्य सतथेति स्वन्धः नोद्विग्नमित्येतद्वाच्येन प्रक्षुभितमिति
दुःखानासुक्तानां प्राप्तौ परिहारात्तस्य तदनुभवपरिभावितं दुःखसुद्वेगस्तेन सहि-
तं मनोयस्य न भवति सतथेत्याह दुःखप्राप्ताविति मनोयस्य नोद्विग्नमिति पूर्वेषु स
स्वन्धः सुखान्यपि दुःखवत् त्रिविधानीति मत्वा तथेत्युक्तं तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेषु विगता
सृष्ट्या तृष्णायस्य स विगतस्य हृदयतियोजना अज्ञस्य हि प्राप्तानि सुखान्यनुविवर्द्धते
तृष्णाविदुपस्तुनैवमित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह नाग्निरिवेति यथा हि दाह्यस्य न्वना
देरभ्याघाने वह्निर्विवर्द्धते तथा ज्ञस्य सुखान्युपगतान्यनुविवर्द्धमानाऽपि तृष्णाविदुषो न
तान्यनुविवर्द्धते न हि वह्निरदाह्यसुपगतमपि दग्धुं विद्वद्भूमिगच्छति तेन जिज्ञासु
नासुखदुःखयोस्तृष्णोद्देशेन कर्त्तव्यावित्यर्थः रागादयस्तु तेन कर्त्तव्यानभवन्तीत्या
ह वीतेति अनुभूताभिनिवेशे विषये पुरञ्जनात्मकसृष्ट्या भेदो रागः परेषां पृथक्त
स्य मात्रनेवादि विकारकारणं भयं क्रोधस्तु परवशो ह्यत्मानं स्वपरापकारप्रवृत्ति
हेतुर्वुद्धिश्चित्तविशेषः ननु ते इति सुनिरात्मावदित्यङ्गीकृत्याह संन्यासीति सुखदुः
खादिविषयतृष्णादेरागादेऽभावावस्थातदेत्युच्यते ५६

स्वामिखतटीका ।

किञ्च दुःखेष्विति दुःखेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमक्षुभितं मनोयस्य सः सुखेषु
विगतास्य हायस्य सः तत्र हेतुर्वीता अपगतारागभयक्रोधायस्मात् तत्र रागः प्रीतिः
ससुनिःस्थितधीरुच्यते ५६

भाषा अनुवाद ।

अर्जुनने प्रक्याया कित्तव ज्ञानी कियस प्रकारसे वात कहते हैं उस प्रश्न का उत्तर
कहते हैं कियस मस्तपुत्रमित्रधनधाम आदिक मे कियस को स्नेह कहे प्रीति नही है औ
र शुभ प्राप्ति होने से सुखी औ अशुभ लाभ होने से दुःखित भी न होय है अर्थात् सुति औ
निन्दामे राग द्वेष कहे प्रीति विरोध ही न है केवल उदास के समान अर्थात् उदासीन नै
से हो वात करते हैं उही की प्रज्ञा प्रतिष्ठित है वैश्वीखर बुद्धिसुनि है ५७

सदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु
स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चयः सर्वत्रेति यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहः स्नेहवर्जितः
तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभं शुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति
न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
ता भवति ५७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लक्षभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्त्तव्यान्तरमुपदिशति किञ्चेति विवे
कवतो विदुषो विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्याशंका ह्ययः सर्वत्रेति न
नु देहजीवनादौ सूहाशुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयौ इति
प्रज्ञास्यैर्थासिद्धिस्तत्रार्थयो मुनिरिति तत्तदिति शोभनवत्त्वेनाशोभनवत्त्वेन वा प्र
सिद्धत्वं प्रतिनिर्दिश्यते तदेव विभजतेशुभमिति विषयेष्वभिष्वङ्गाभावः शुभादि
प्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्यैर्थाकारणमित्याह तस्येति ५७

जिज्ञासोरेव कर्त्तव्यान्तरं सूचयति किञ्चेति इन्द्रियानां विषयेभ्यो वैमुख्यस्य
प्रज्ञास्यैर्थाकारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह यदेति मुमुक्षुणामोक्षहे
तुं प्रज्ञां प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुखानि कर्त्तव्यानीति

स्वामिकृतटीका ।

कथं भाषतेत्यस्योत्तरमाह यइति यः सर्वत्र पुत्रमित्रादिष्वपि अनभिस्नेहः
स्नेहशून्यः अतएव वाधितानुष्ठेयं तत्तच्छुभं नुकूलं प्राप्य नाभिनन्दति न प्रशंसति अ
शुभं प्रतिकूलं प्राप्य न द्वेष्टि न निन्दति किन्तु केवलमुदासीन एव भाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
तेत्यर्थः ५७

भाषा अनुवाद ।

जिज्ञासूको और क्यकरनायोम्यहै सो सूचन करावते है कि और पूर्व कथि
तयोगीजव इन्द्रियार्थजोनाना प्रकार विषयतिनसे सर्व इन्द्रियों को अनायास कहे सह
जमें लौटारै अर्थात् फेरलेयइसमें दृष्टान्त कहते कि जैसे कूर्म कहे कछु आअपने मुस
कर चरण अनायास समेटलेतातैसे ही योगी विषयोसे इन्द्रियों को जव वटोरलेसके
तवउसज्ञानीकी बुद्धि खिर है ५८

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः रसवर्जं रसोऽप्यस्य
परं दृष्ट्वा निवर्तते ५६

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्च यदासंहरत इति यदासंहरते सस्य उपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां
प्रवृत्तियतिः कुर्मो ज्ञानो व सर्वशः यथा कुर्मो भयात् स्वान्यङ्गान्युपसंहरति सर्वतः एवं
ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्त्वायं
वाक्यं ५८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्लोकव्याख्यानेन कथयति यदेत्यादिना उपसंहारः स्ववशत्वापादनं तस्य च सस्यक्
त्वमतिदृढत्वं अयमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञग्रहणं व्यावर्त्तयति ज्ञाननिष्ठाया मिति इन्द्रि
योपसंहारस्य प्रलयरूपत्वं व्यावर्त्तयति चोच्चात्मकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति कुर्म इति दृष्टा
न्तं व्याकरोति यथेति दार्ष्टान्तिके योजयन् ज्ञाननिष्ठापदन्तत्प्रवर्त्तयति एवमिति
इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुखकरणं प्रज्ञास्यैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरतित्येति ५८

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च यदेति यदा चायं योगो इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि
संहरते प्रत्याहरति अनायासेन संहारे दृष्टान्तमाह कुर्म इति अज्ञानिकरचर
णादीनि कुर्मो यथा स्वभावेनैवाकर्षित इति ५८

भाषाअनुवाद

श्लोक हो कि इन्द्रियों की विषय में अग्रवृत्ति होना यह स्थितप्रज्ञकालक्षण हो सके
गा क्योंकि जड़ आतुर औपवास करने वाले मनुष्यों की इन्द्रियों की विषय में नहीं प्रवृत्त
होती है तो इनसे औचानी से फेरिक्या विशेष कहें अन्तर है इनको भो स्थिर बुद्धि
मुनि कहना उचित है तिसपर कहते हैं कि हां आहार न करने से निराहार पुरुष
को यद्यपि विषयों का इन्द्रिय द्वारा ज्ञान नहीं होता सत्य है परतौ भी उसकी विषयों
से अभिलाषा नहीं जाती अर्थात् विषय की वासना मन में बनी रहती है और स्थितप्र
ज्ञपुरुष के परमात्म दर्शन है तसे विषय की लालसा निवृत्त हो जाती अच्छी तरह से अभि
लाषा सहित विषय वासना नाश होती है और जड़ आतुर जैसे विषयों के अज्ञान से आ
त्मा को भी नहीं जानते तो वे स्थिर बुद्धि कैसे हो सकते हैं और रसकहे राग को प्रीति सो
स्थितप्रज्ञा की प्रापसे आपनिवृत्त होती है ५८

शाङ्करभाष्य

तत्रविषयाननाहरतत्रातुरस्यापिइन्द्रियाणिनिवर्त्तन्तेकूर्मीज्ञानीवसंहियते
 ननुतद्विषयोररागः सकथंसंहियतइत्युच्यतेविषयोइति यद्यपिविषयोपलक्षितानि
 विषयशब्दवाच्यतीन्द्रियाण्यथवाविषयाएवनिराहारस्य अनाहियमाणविषयस्य
 देहिनःकष्टेनतपसिस्थितस्यमुख्येणपिनिवर्त्तन्तेदेहिनोदेहवतः रसवर्जंरसोरागो
 विषयेषुयःतंवर्जयित्वा रसशब्दोरागोप्रसिद्धःस्वच्छन्दतः स्वरसेनप्रवृत्तौरसिको
 रसज्ञइत्यादिदर्शनात् सोपिरसोरञ्जनरूपसूक्ष्मस्यवतःपरंपरमार्थतत्त्वंब्रह्म
 ह्योपलभ्याहमेवतदितिवर्त्तमानस्यनिवर्त्ततेनिर्वीजंविषयविज्ञानंसंपद्यतेइत्यर्थः ना
 सतिसम्यग्दर्शनेरसस्यउच्छेदस्तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः स्वैर्यंकर्त्तव्यमित्यमि
 प्रायः ५६

आन्दगिरिद्वतटीका ।

इन्द्रियाणांविषयेष्वेवैसुख्यैमितद्विषयारागानुवृत्तौकथंप्रज्ञालाभःस्यादिति
 शङ्कतेतत्रेति व्यवहारभूमिःसप्तम्यर्थःविषयाननाहवतस्तदुपभोगविमुखस्येत्यर्थः
 रागश्चेन्नोपसंहियतेनतर्हिप्रज्ञालाभःसन्भवतिरागस्यतत्परिपान्यत्वादिति मत्वा
 हसकथमिति रागनिवृत्तुप्रपायमुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यतेइति विषयोपभोग
 पराङ्मुखस्यकुतोविषयपरावृत्तिस्तत्परावृत्तिश्चाप्रस्तुतेत्याशङ्क्याहयद्यपीति नि
 राहारस्येत्यस्यव्याख्यानमनाहियमानविषयस्येति योहिविषयप्रवणोभवतितस्या
 त्यान्तिकेतपसिल्लेशात्मकेस्यवस्थितस्यविद्याहीनस्यापीन्द्रियाणिविषयेभ्यः सकाशा
 द्यद्यपिसंहियन्तेतद्यापिरागोवशियतेसचतत्प्रज्ञानादच्छिद्यतइत्यर्थः रसशब्द
 स्यामाधुर्यादिषड्विधरसविषयत्वंनिषेधतिरसशब्दइति इद्व्यप्रयोगमन्तरेणकथं
 प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याह स्वरसेनेति स्वच्छयेतिवावत् रसिकःस्वच्छावच्चवर्त्तौरस
 ज्ञाविवक्षितांपेक्षितज्ञातेत्यर्थः कथंतर्हितस्यनिवृत्तिस्तदाहसोपीति दृष्टिमेवो
 पलक्ष्यिष्यथीयोस्येष्टयतिअहमेवेति रागापगमेसिद्धमर्थमाह निर्वीजमिति ननु
 सम्यग्ज्ञानमन्तरेणरागोनापंगच्छतिचेत्तदपगमादृतेरागवतः सम्यग्ज्ञानोदवा
 योगादितरेतराश्रयतेतिनेत्याहनासतीति इन्द्रियाणांविषयपारवश्येविवेकद्वारा
 परिहृतेसूक्ष्मरागोव्यावर्त्ततेततश्चसम्यग्ज्ञानोत्पत्त्यासूक्ष्मस्यापिरागसप्रसर्वात्म
 नानिवृत्तुप्रपत्तेनेतरेतराश्रयतेत्यर्थः प्रज्ञास्यैर्यस्यसफलत्वेस्थितेफलितमाह व
 स्यादिति ५६

यततो ह्यपिकौन्तेयपुरुषस्यविप्रश्चितः इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ६०

शाङ्करभाष्यम् ।

सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्यैर्यच्चिकीर्षता आदाविन्द्रियाणि स्वशोष्यापयित
व्यानियस्मात्तदनवस्थापने दोषमाहयतत इति यततः प्रयत्नं कुर्वतोपि हि यस्मात्
अपिकौन्तेयपुरुषस्यविप्रश्चितो मेधाविनोपीति व्यवहितेन सम्बन्धः इन्द्रियाणि प्रमा
थीनि प्रमथनशीलानि विप्रथाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्त्याकुली कुर्वन्त्याकुली
कृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्तस्मात् ६०
तानीति तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तं समाहितसंन्यासी

स्वामिस्तटीका ।

ननु नेन्द्रियाणां विषये प्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमइति जडानामातु
राणामुपवासपरान्ताञ्च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह विप्रथा इति इन्द्रियैर्विष
यणामाहरणं ग्रहणमाहारः निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहि नो दे
हाभिमानी नोऽन्नस्य विषयाः प्रायशो विनिवर्तन्ते तदनुभवो निवर्तत इत्यर्थः किन्तु
रसोरागोऽभिलाषस्तद्वर्जं अभिलाषञ्च निवर्तत इत्यर्थः रसोऽपिरागोऽपि परंपर
मात्मानं दृष्ट्वा स्थितप्रज्ञस्य स्वतो निवर्तते नश्यतीत्यर्थः यद्वा निराहारस्य उपवास
परस्य विषया प्रायशो निवर्तन्ते क्षुधासन्तप्तस्य शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् किन्तु रस
वर्जं रसापेक्षा तु निवर्तत इत्यर्थः शेषं समानं ५६

इन्द्रियसंयमं विना स्थितप्रज्ञतानसम्भवति अतः साधकावस्थायां तव महान प्र
यत्नः कर्तव्य इत्याह यततोऽपीति द्वाभ्यां यततो मोक्षार्थं प्रयतमानस्य विप्रश्चितो विवे
किनोऽपि मन इन्द्रियाणि प्रसभं वलाहरन्ति यतः प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि क्षोभ
काणीत्यर्थः ६०

भाषा अनुवाद ।

इन्द्रियों का संयम किये विना अर्थात् विषयों से रोकने के विना स्थितप्रज्ञ कहे
परमात्मा में अचल बुद्धि होती नहीं इससे प्रथम साधन की अवस्था में इन्द्रियों को खाधी
न करने के अर्थ ब्रह्मायत्न करना चाहिये यह कहते हैं कि हे कौन्तेय कुन्ती नन्दन अर्जुन
मोक्ष के हेतु प्रयत्न करते ऊँचे विवेकी विचारवान ज्ञानी पुरुष के भी भोग कये प्रवृत्त प्र
माथी कहे क्षोभ करने वाली इन्द्रियाँ हरण कर लेती हैं ६०

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः वशे हि यस्मिन्द्रियाणि
तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१

शाङ्करभाष्यं
मत्परोऽयं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मापरो यस्य स मत्परः नान्यो हंत स्मादित्यासीतेत्यर्थः
एवमासीनस्य तेर्वशे हि यस्मिन्द्रियाणिवर्तन्ते अभ्यासवशात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

श्लोकान्तरं भवतारयति सम्यग्दर्शनेति मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञास्यै र्वसम्भ
वे किमर्थमिन्द्रियाणां स्ववशत्वात्पादनमित्याशंकाह ननु विवेकवतो विषयदोषद
र्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणिव्यावर्तन्ते किंतु प्रज्ञास्यै र्व्यचिकीर्षता कर्तव्यमि
तितत्राह वततो हीति विषयेषु भूयो दोषदर्शनेन मेव प्रयत्नः हि शब्दस्य यस्मादर्थस्य समा
प्तौ सत्त्वसंबन्धव्यति अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोपीति सत्त्वसंबन्धुहीत्वासत्त्वन्वान्तरमा
ह पुरुषस्येति प्रसथनशीलत्वं प्रकटयति विषयेति विज्ञो मस्या कुलीकरणस्य फलमा
ह आकुलीकृत्येति प्रकाशमेवेत्युक्तं विशदयति पश्यतइति विपश्चितो विदुषोऽपि प्र
काशमेव प्रकाशशब्दतविवेकाख्यविज्ञानं युक्तमेव मनोहरन्तीन्द्रियाणीति सत्त्वसंब
हि शब्दार्थमनुद्यतस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति पूर्वसत्त्वसंबन्धमभिस
न्वायाह यतस्तस्मादिति ६०

इन्द्रियाणां स्ववशत्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यसर्वमाह तानीति एवमासीनस्य
किंस्यादिति तदाह वशे हीति समाहितस्य विज्ञे भविकलस्य कथमासनमित्यपेक्षा
यामाह मत्परइति परापरभेदशङ्कामपाकृत्यासनमेव स्फोरयति नान्यो ह मिति

स्वामिद्वयटीका ।

यस्मादेवं तस्मात्तानीति युक्तो योगी तानीन्द्रियाणि संयम्य मत्परः संन्यासीत
यस्य वशे वशवर्तिनीन्द्रियाणि एतेन च कथमासीतेति प्रज्ञस्य वशीकृतेन्द्रियः संन्यासी
तेत्युत्तरं भवति ६१

भाषा अनुवाद ।

इन्द्रियोंको स्वाधीन करना यह कहकर फिर क्रिया करना उचित है सो कहते हैं
कि तो सब इन्द्रियों का संयम करके युक्त योगी मेरे मेतपर हो रहे अर्थात् आत्माने
निष्ठा करके वैठे यह कहकर ज्ञानी कैसे स्थित करेते इस प्रश्न का उत्तर दिया अर्थात् जिसके
इन्द्रियों वश है उसकी प्रज्ञा कहे बुद्धि प्रतिष्ठित है ६१

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते सङ्गात् संजायते कामः
कामात् क्रोधोऽभिजायते ६२

शाङ्करभाष्यम् ।

अथेदानींपरामविष्यतसर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ध्यायतइति ध्यायतश्चिन्त
यतोविषयान्शब्दादिविषयविशेषान् आलोचयतःपुंसः पुरुषस्यसङ्गश्चासक्तिःप्री
तिःतेषुविषयेषूपजायतेउत्पद्यतेसङ्गात् प्रीतेःसंजायतेसमुत्पद्यतेकामःदृष्ट्यात
स्मात्कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्क्रोधोभिजायते ६२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तराङ्गं व्याकरोति एवमिति हि शब्दार्थस्फुटयति अभ्यासेति परस्मादात्मनो
नाहमन्योस्तीति प्रागुक्तानुसन्धानस्यादरेण नैरन्तर्यदीर्घकालानुष्ठानसामर्थ्यादि
त्यर्थः अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्याससामर्थ्यादिन्द्रियाणिसंयतानीत्यर्थः ६१

समनन्तरं लोकाद्वयतात्ययमाह अथेति पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तरं मधुश
ब्दार्थं तन्निष्ठत्वरहित्यावस्थां दर्शयति इदानीमिति परामविष्यतो महान्तमन
र्थमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत् सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तथा
त्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिदमित्युक्तं विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणोयत्वं प्रीति
रासक्तिरिति साधारणासक्तिमात्रं गृह्यते दृष्ट्येत्युद्दिक्ताशक्तिरुक्ताप्रतिबन्धेन प्रणा
शेनवाप्रतिहतिः ६२

स्वामिकृतटीका ।

वाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे दोषमाह ध्यायतीति द्वाभ्यां
गुणबुद्ध्याविषयान् ध्यायतः पुंसस्तेषु सङ्गासक्तिर्भवति आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो
भवति कामाच्च केनचित्प्रतिहतात् क्रोधो भवति ६२

भाषा अनुवाद ।

वाह्येन्द्रियकहेवाहरकोन्द्रियोकेनवशरहनेमेजोदोषसोदेखायअवअव
शीभूतजोमर्तिसकादोपदेखावतेहैकिबुद्धिकेद्वारारूप्रादिकवियोंकोध्यानकरते
ऊयेपुरुषकामनउनविषयोंमेआसक्तहोताअर्थात्विषयसङ्गहोताहै औरसङ्गसे
अधिकअधिककामनाउत्पन्नहोतीहै फेरिजोकामनाकिसीप्रकारसेनष्टहोयतो
क्रोधप्रगटहोताहै अर्थात्कामसेक्रोधहोयहै ६२

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्यकार्यविवेकमोभवतीति सं

शाङ्करभाष्यं

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्यकार्यविवेकमोभवतीति सं
 वध्यते क्रुद्धो हि संमूढः सन् गुरुसंघात् क्रोशति संमोहात् स्मृतिविवेकमः शास्त्राचार्योपदे
 शाहितसंस्कारजनितायाः श्रुतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्प
 त्तिस्ततः स्मृतिभ्रंशात्तु बुद्धेर्नाशः कार्यकार्यविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धे
 र्नाशश्च ते बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्यकार्य
 र्थविवेकयोग्यं तद्योग्यत्वेन एव पुरुषो भवत्यतः तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्
 प्रणश्यति पुरुषार्थयोग्यो भवतीत्यर्थः ६३

आन्दगिरिछतटीका ।

क्रोधस्य संमोहहेतुमनुभवेन द्रढयति क्रुद्धो हीति, आक्रोशत्यविच्छिपति तदयो
 ग्यत्वमपेरर्थः संमोहकार्यकथयति संमोहादिति स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूप
 निरूपयति शास्त्रेति क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवान्न संमोहाधीनत्वं
 तस्येत्याशङ्काह स्मृतीति स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिध्यति तत्राह कार्ये
 ति ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणाशो न प्रकल्प्यते तत्राह तावदेवेति
 कार्यकार्यविवेचनयोग्यान्तःकारणाभावेऽपि पुरुषस्य कारणाभावाद्प्राग्तत
 त्तविवेकविवक्ष्यानष्टत्वव्यपदेशः तदेतदाह पुरुषार्थेति ६३

स्वामिछतटीका ।

किञ्च क्रोधादिति क्रोधात्संमोहः कार्यकार्यविवेकाभावः ततः शास्त्रा
 चार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रंशो विचलनं भ्रंशः ततो बुद्धेः चेतनायनाशः दृष्टादिविवा
 भिभ्रंशः ततः प्रणश्यति अतस्तुल्यो भवति ६३

भाषा अनुवाद ।

और क्रोधमोहकाहेतु है इसको दृढ़ करते हैं कि क्रोधसे अर्थात् उसके द्वारा
 मोह होता है अर्थात् काज अकाज का विचार नहीं रहता फेरि संमोह होनेसे शास्त्र
 औआचार्य तथा गुरुका दिया जो उपदेश कहे शिक्षा अर्थ सो विचलित अर्थात् मूलजा
 य है और स्मृतिभ्रंश होनेसे कहे उपदेश मूलजानेसे बुद्धिको चेतना चली जाती है अ
 र्थात् बुद्धि नष्ट होती है बुद्धिनाश होनेसे जड़के समान होय फेरि वह मनुष्य मुर्दे की तु
 ल्य होकर नष्ट होता है ६३

रागद्वेषविमुक्तैस्तुविषयानीन्द्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ६४

शाङ्करभाष्यं

सर्वानर्थस्यमूलमुक्तंविषयाभिध्यानसथेदानींमोक्षकारणमिदमुच्यतेरागद्वेषेति रागद्वेषविमुक्तैःरागद्वेषश्चरागद्वेषौतत्पुरःसराहीन्द्रियाणांप्रवृत्तिःस्वाभाविकीतत्रयोसुसुक्ष्मभवतिसताभ्यांविमुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमानः आत्मवश्यैरात्मनोवश्यानिवशीभूतानितैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेयआत्मान्तःकरणयस्यसोयं प्रसादमधिगच्छतिप्रसादःप्रसन्नतास्वास्थ्यं ६४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विषयाणांस्वरणमपिचेदनर्थकारणंसुतरांतर्हिभोगस्तेनजीवनार्थंमुञ्चानोविषयाननर्थक्यंनप्रतिपद्यतइत्याशंक्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाहसर्वानर्थस्येति अनर्थमूलकधनानन्तर्यमथशब्दार्थः परिहर्तव्येनिर्णोतेसतितत्परिहारोपायजिज्ञासांदर्शयतिइदानीमिति रागद्वेषपूर्विकाप्रवृत्तिरित्यत्रानुभवदर्शनार्थोहिशब्दःशास्त्रीयंप्रवृत्तिव्यासेधार्थंस्वाभाविकीत्युक्तंतत्रेत्यधिकृतानधिकृत्यप्रयोगोवर्जनीयानशनपानादीन्देहस्थितिहेतूनिनितयावत् इन्द्रियाणांविषयेषुप्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्तप्रावर्जनीयेष्वपिसास्यादित्याशंक्याह आत्मेति अन्तः

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकिचिरकालसेविषयमेनिमग्नस्वभावकहेविषयमेआसक्तइन्द्रियकाविषयसेरोकनाजोअसाध्यअतिकठिनहै तोपूर्वउक्तदोषनिवारणकैसेहोसकैगाइससेस्थितप्रज्ञाहोनाभीअसम्भवअतिदुर्घटहै इसशङ्कापरकहतेहैं किरागकहेप्रीतिऔद्वेषजोविरोधतिनसेरहितहोकेअर्थात् इनकोछोड़केऔअभिमानत्यागकरिकेसवइन्द्रियोंकेद्वाराविषयोंकाभोगकरनेसेभीशान्तिप्राप्तिहोतीहै तोरागद्वेषपरहितकैसेहोयसोकहतेहैं किमनकेआधीनकहेवशीभूतसवइन्द्रियहैं औरइन्द्रियवशकारीमनकोजोमनुष्यअपनेवशकरराखैहै उसकेफेरिऔररागद्वेषादिकरहतेनहोइसकहनेसेअर्जुनकोचौधीप्रश्नजोहै किस्थितप्रज्ञकैसेगमनकरैहै उसकाउत्तरदियाकिस्वाधीनइन्द्रियगणराखिविषयोमेगमनकरैअर्थात् इन्द्रियजित्होविषयभोगकरैजिसहेतुआत्मवशइन्द्रियद्वाराविषयभोगकरताहुआत्मासुखीरहताहै ६४

प्रसादेसर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसो ह्याशुबुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५

शाङ्करभाष्यं

प्रसादे सति किं स्वादित्युच्यते प्रसाद इति प्रसादे सर्वदुःखानां अध्यात्मिकादीनां हानिर्किनाशोऽस्य तेषु पजायते किञ्च प्रसन्नचेतसः सुच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशुशीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परिसमन्तात् अवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैव निञ्जलीभवतीत्यर्थः एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यतायतस्तस्माद्भाग्येपि सुप्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेषु वर्जनीयेषु युक्तं समाचरेदिति वाक्यार्थः ६५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कारणाधीनत्वेपीन्द्रियाणां तदनिवनात्तेषामपि नियमानुप्रपत्तिरित्याशंकाहविधेयात्तेति ६४

तथापि नानाविधदुःखाभिरूतत्वान्न स्वास्यमास्यातुं शक्यमित्याशयेन पृच्छति प्रसाद इति लोकाहै नोत्तरमाह उच्यते इति सर्वदुःखान्या बुद्धिस्वास्येऽपि प्रकृतं प्रज्ञास्यैक्यं कथं सिद्धमित्याशंकाह प्रसन्नेति बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह किञ्चेति तस्मात् बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः लोकाहवस्याजरोत्यमर्षं नुक्ता तात्पर्यार्थमुपसंहरति एवमिति युक्तः समाहितो विषयपारवश्यमन्यः सन्निति यावत् ६५

स्वामिकृतटीका ।

नन्विन्द्रियाणां विषयप्रवरस्य भावानां निरोद्धुमशक्यत्वादयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्वादित्याशंकाहरागद्वेष इति द्वाभ्यां रागद्वेषरहितैर्विगतदुष्परिन्द्रियैर्विषयाञ्चरन्नुपमुञ्जानोऽपि प्रसादं शान्तिं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मेति आत्मनो मनसो वश्यैरिन्द्रियैर्विधेयो वशवर्ती आत्मामनो यस्येति अनेनैव कथं व्रजेतेत्यस्य चतुर्थं प्रसन्नस्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान् गच्छतीत्युत्तरमुक्तं भवति ६४

प्रसादे सति किं स्वादित्युच्यते प्रसाद इति प्रसादे सति सर्वदुःखानां शून्यता च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ६५

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार शान्तिप्राप्त होने पर फिरि शान्ति होना है सो कहते हैं कि शान्ति लाभ होने से सब दुःखनाश होजाते हैं फिर इस शान्तिचित्तपुरुषके सुन्दर बुद्धि स्थिर होती है ६५

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना नचाभावयतःशान्तिरशान्तस्यकृतःसुखं ६६

शाङ्करभाष्यं

सेयंप्रसन्नतास्तूयतेनास्तीति नास्तिनविद्यतेनभवतीत्यर्थःबुद्धिरात्मस्वरूपविपयाअयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्यनचायुक्तस्येति नचास्यअयुक्तस्यभावनाआत्मज्ञानाभिनिवेशःतथाचनास्यभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतःशान्तिरूपशमोनविद्यतेअशान्तस्यकृतः सुखंइन्द्रियाणांहिविषयसेवातृष्णांतोनिवृत्तिर्यातत्सुखंनविषयविषयातृष्णादुःखमेवहिसानतृष्णायां सत्यांसुखस्यगन्धमात्रमतिउत्पद्यतइत्यर्थः ६६

आनन्दगिरिलतटीका

किंपुनःसत्त्वशुद्धैरवयवोक्तबुद्धिःसिध्यतिनेत्याहसेयमिति असमाहितस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमानंप्रतिभातीत्याशंक्वविशिष्टात्मात्मस्वरूपेति नहिविचिन्तयित्तस्यात्मस्वरूपविषयाबुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्रहेतुमाहनचेति आत्मज्ञानेशब्दादापाततोजातेस्मृतिस्त्वानानुकरणं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशोभावेनेति चोच्यते नचासौविचिन्तयुद्धेःसिध्यतीतिहेत्वर्थविवक्षित्वाहआत्मज्ञानेति भावनाद्वारासाक्षात्काराभावेपिकाचतिरित्याशंक्वाहतथेति असमाहितस्यभावनाभावादिति यावत् आत्मन्यापाततोजातेथवणाद्यावृत्तिरूपांस्मृतिमनातन्वानोस्यापरोक्षबुद्धरभावेनानर्थनिवृत्तिःसिद्धतीत्याहउपशमइति अनिवृत्तानर्थस्यपरमानन्दसागरादिभक्तस्यसंसारवारिधौनिमग्नस्यसुखाविर्भावीनसम्भवतीत्याह अशान्तस्येति तस्यापिविषयसेविनोवैषयिकंसुखंसम्भवतीत्याशंक्वाहइन्द्रियाणांहीति तृष्णाञ्जयस्यशास्त्रप्रसिद्धमानुभविकञ्चसुखत्वमितिवक्तुं हिशब्दः विषयसेवातृष्णायापि

भाषा अनुवाद ।

इन्द्रियोंकानिग्रहकहेकावूरखनाजोस्थितप्रज्ञपुरुषकासाधनसोविपरीतकहेउलटोरीतिसेकहतेहै किअवशीलतइन्द्रियमनुष्यकेशास्त्रऔआचार्यकेउपदेशसेआत्मज्ञानहोनेकेयोग्यबुद्धिउत्पन्ननहींहोतीहै तोस्थितप्रज्ञहोनादूरवातहै इहांभावनाकाअर्थध्यानहैसोध्यानकेद्वाराबुद्धिआत्मासेप्रतिष्ठितकहेस्थितहोतीहैपरन्तुजोइन्द्रियगणवशनकरिसकेउसकोयहध्यानकहांहै इसीसेवहआत्माकेध्यानकाअनधिकारीहैतौफिरिउसकोशान्तिनहींहोतीअर्थात्आत्मासेचित्तयुक्तनहींहोताऔरअशान्तपुरुषकोसुखकहेपरमआनन्दकहांसेहोसकेगा ६६

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावसिवात्मसि ६७

शाङ्करभाष्यं

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणां हि यस्मात् चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयते अनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्य यते हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां शयति कथं वायुर्नावसिवात्मस्य दुर्के जगमिषतां मार्गाद्बुद्ध्योन्मार्गे यथा वायुर्नावप्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हत्वा मनोविषयां कल्पनां करोति ६७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विषयोपभोगद्वारा सुखमुपलब्धमित्याशंकाह दुःखमेवेति तत्रापि हि शब्देऽनुभवावद्योति तदेव स्पष्टयति नेत्यादिना ६६

आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकात्तरमुत्पापयति अयुक्तस्येति विचित्रचेतसो भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेत्वन्तरेण साधयति इन्द्रियाणामिति यत्तदोपात्तं मनस्तत्पदेनापि गृह्यते इन्द्रियाणां श्रोतादीनां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पनं मिथो विभज्य ग्रहणं तेनेति यावत् दृष्टान्तं व्याकरोति उदकइति यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरितियोजना ६७

स्वामिकृतटीका ।

इन्द्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति नास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेन्द्रियस्य नास्ति बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिः प्रज्ञैव नोत्पद्यते कुतस्तस्याः प्रतिष्ठावार्त्ता इत्यवाहनचेति नचायुक्तस्य भावनाध्यानं भावनया हि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति साचायुक्तस्य यतो नास्ति नचासावयत आत्मध्यानमकुर्वतः शान्तिरात्मनि चित्तोपरमः अशान्तस्य कुतः सुखं मोक्षानन्दः इत्यर्थः ६६

भाषा अनुवाद ।

इन्द्रियशक्तिये विना तन्व ज्ञान नहीं होता इसका कारण कहते हैं कि अवशीकृत इन्द्रियविषाधीन भोगी पुरुष की इन्द्रियों के बीच जब एक इन्द्रिय के साथ मन धावता है अर्थात् उसके आधीन हो विषय पर चला तो फिर वह मन पुरुष की बुद्धि हरिके उसको विषय मेवे चित्त करता है तब सब इन्द्रिय कटूठे हो प्रज्ञा को हरन करती है तो और क्या कहेंगे रिवायु जैसे जल मे नाव को इधर उधर नचावती है तैसे यह मन इन्द्रियों के साथ विचित्र हो जहांत हंमारामाराम मता फिरता इस पुरुष को खराव करता है ६७

तस्माद्यस्य महावाहो निगृहीतानि सर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥८॥

शाङ्करभाष्यं ।

यतो हीत्युपन्यस्तस्यार्थस्थाने कथोपपत्तिमुक्त्वा तच्चार्थमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्मात् यतेः यस्य यतेः हेमहावाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥८॥

आनन्दगिरिछतटीका ।

यततो हीत्यादि श्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वादस्ति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्यपरिहरति यततो हीत्यादिना ध्यायतो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवचनमुन्नेयं तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति इन्द्रियाणामिति असमाहितेन मनसा यस्मादनुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसङ्गप्रज्ञामपहरन्ति तस्मादितियोजना ॥८॥

स्वामिछतटीका ।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणामवशीकृतानां खैरं विषयेषु चरतां मध्येयदैवैकमिन्द्रियं मनोऽनुविधीयते अवशीकृतं सदिन्द्रियेण सह गच्छति तदैवैकमिन्द्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविच्छिन्नां करोति किमु व्यक्तत्वं बहूनि प्रज्ञां हरन्तीति यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रामयति तद्वदिति ॥७॥ इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञत्वे साधनत्वं लक्षणत्वञ्चोक्तमुपसंहरति तस्मादिति साधनत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः महावाह इति सम्बोधयन् वैरिनिग्रहे समर्थस्य तवात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥८॥

भाषाअनुवाद

इन्द्रियोंका संयमकरना स्थिरप्रज्ञपुरुषका साधन और हीउसकालक्षण है यह जो पूर्वकहिचुके सोई अबको रिकरते हैं किहे महावाहो अर्जुन जो इन सब इन्द्रियोंको विषये से शान्तराखिसकै उसकी प्रज्ञा प्रतिष्ठित होती है महावाह सम्बोधनसे यह जानाया कि तुम वैरियोंके निग्रह करने मे समर्थ हो इससे अबश्य इन्द्रियोंको जय करिसकोगे ये इन्द्रोपुरुषकी परमशुलु है शत्रुको जय करने विना वडीज्ञानि है यह इसका भावार्थ है इससे तुम इन्द्रियगणअपने वश करो ॥८॥

यानिशांसर्वभूतानांतस्यांजागर्त्तिसंयमीयस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशाप्रथतोमुनेः॥

शाङ्करभाष्यं

योयलौकिकोवैदिकश्चव्यवहारःसमुत्पन्नविवेकज्ञानस्थितप्रज्ञस्याविद्याका
व्यत्वाद्दिव्यानिवृत्तौ निवृत्तत्वेऽविद्यायाश्चविद्याविरोधान्निवृत्तितिरत्येतमर्थस्फुटी
कुर्वन्नाह यानिशाति यानिशारात्तिःसर्वपदार्थानामविवेककरोतमःस्वभावत्वात्
निशासर्वेषांभूतानांसर्वभूतानांकितत्परसार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्थविषयोयथानिक्तञ्च
राशामहरेवसदन्येषानिशाभवति तद्वन्नक्तञ्चरस्थानोयानांअज्ञानिनांसर्वभूतातां
निशेवनिशापरिसार्थतत्त्वागोचरत्वाद्दृष्टीनांतस्यांपरमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञा
ननिद्रायांप्रबुद्धौजागर्त्तिसंयमीसंयमवान्जितेन्द्रियोयोगीत्यर्थःयस्यांशास्त्रग्राहकमे

भाषाअनुवाद ।

जोसन्देहकरो किनिद्रागतकहे सोयेमनुष्यकेसमानदेखनासुननाबोलना
चलना यापरसकरनाआदिइन्द्रियोंकेव्यापारसेरहितकहेइन्द्रीजिततोकोईभी
पुरुषइससंसारमेनहींदेखपड़ताहै तोस्थितप्रज्ञकालक्षणजोकहासोअसम्भव
अर्थात्कोईभीस्थिरबुद्धिनहींहै इसपरश्रीभगवानकहतेहैं किअज्ञानरूपअन्व
कारसेआवृत्तकहेघेरेसकलमनुष्योंकोआत्मनिष्ठाकहे आत्मज्ञानतत्त्वज्ञानरूप
विषयमेदर्शनआदिकोईव्यापारनरहनेसेजन्तुओंको जोनिशाकहेरातिअर्थात्द
र्शनादिव्यापारशून्यअवस्थातद्रूपआत्मनिष्ठाकहेतत्त्वज्ञानअवस्थारातिहै जिसमे
विषयीविचारोंकोकुछनहींसंभ्रतासोयेज्जयेपुरुषकेसमानशियिलपड़है कोईइ
न्द्रीभीकुछकाममेनहींहैयहोआत्मनिष्ठाकहेनिशासवजीवोंकोजानोइससेसंयमी
कहेइन्द्रीजितजागतेहैं अर्थात्तत्त्वज्ञानकाअनुभवकरतेऔरस्वस्वरूपकोदेखते
आनन्दपावतेहैं औरजोविषयनिष्ठाकहेविषयोंकाज्ञानजिसमेसर्वप्राणीजागते
अर्थात्विषयीजनविषयोंमेबोधयुक्तहोदर्शनादिव्यापारकरते स्वप्नकीअैसीसंप्रतमे
सुगनहै सोईसुनिजितत्त्वज्ञानीहैं उनकोरातितुल्यहै अर्थात्इसविषयमोहरूप
रातिमेउनकोकुछनहींसंभ्रतासोयेनरकेसमानअचेतहै अर्थात्ब्रह्ममेदृष्टिहै
औरविषयदेखतेनहींसोईकहाकिजोनिशासवभूतकहेप्राणियोंकीहै उसमेसुनि
जनजागतेऔरज्ञानियोंकीरातिउसमेप्राणीसवजागतेहैं जैसेउलुआपकीऔ
चमगादुरछुकुन्दरआदिजीवऔरजीवोंकीरातिऔरउनकादिनहै अपनासव्या
पारकरतेखुसीसेरातभरभूमतेतैसेहीजानो ६६

शाङ्खरभाष्यं

दलक्षणायासविद्यानिद्रार्याप्रसुप्तान्येवभूतानिजाग्रतीत्युच्यतेयस्यां निशायांप्रसुप्ता
 इवस्वप्नदृशः सानिशात्रविद्यारूपत्वात्परस्परार्थतत्त्वंपश्यतोमुनेरतः कर्माण्यविद्याव
 स्यायामेवचोद्यन्तेनविद्याव स्यायांविद्यायां हि सत्यासुदिते सवितरिशास्त्रं रमिवतमः
 प्रणाशसुपगच्छत्यविद्याप्राग्विद्योत्पत्तेरविद्याप्रसाशुदुद्भाग्यह्यसायाक्रियाकारकफ
 लभेदरूपासतीसर्वकर्महेतुत्वं प्रतिप्रद्यते नाप्रसाशुदुद्भाग्यह्यसायाः कर्महेतुत्वो
 पपत्तिः प्रसाशभूतेनवेदेनसमचोदितं कर्तव्यं समीति हि कर्मणिकर्त्ता प्रवर्त्तते नाविद्या
 मावमिदं स र्भनिशेवेति यस्य तु पुनर्निशेवाविद्याभावमिदं स र्भं भेदजातमिति ज्ञानं
 तस्यात्मज्ञस्यसर्वकर्मसंन्यासएवाधिकारो न प्रवृत्तौ तदा च दर्शयिष्यति तद्ब्रह्मवस्तुदा
 त्मानइत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारः तदापि प्रवर्त्तकप्रसाशाभावे प्रवृत्तेर
 नुपपत्तिरिति चेत् न हात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्त्तकप्रसा
 शापेक्षता आत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रसाशानां प्रसाशत्वस्य न ह्यात्मस्वरूपाधिग
 मे सति पुनः प्रसाशप्रमेयव्यवहारः संभवति प्रसाहत्वं ह्यात्मनो निवर्त्तयत्यन्यं प्रसाशं
 निवर्त्तयदेव चाप्रसाशी भवति स्वप्नकालप्रसाशनिवप्रबोधे लोके च यस्त्वधिगमे प्रवृ
 त्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रसाशस्य तस्यात्नात्मविदः कर्मस्यधिकार इति सिद्धं ६६

आत्मवद्विगिरिद्वतटीका ।

आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्यां ज्ञस्य कर्मधी
 त्येतस्मिन्नर्थे समनन्तरज्ञो कसवतारयति यो धनिति अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृ
 त्तियेत्तन्निवृत्तिरेव कथमित्याशं श्याह अविद्यायां चैति स्तुटी कुर्वन्वां ह्याथ्यन्त
 रकारणानां पराक्प्रत्यक्षप्रवृत्तियत्तया विवेदने च सिधो विरुध्यते पराग्दर्शनस्याना
 द्यात्मावरणाविद्याकार्यत्वादात्मदर्शनस्य च तन्निवर्त्तकत्वात्तत् आत्मदर्शनार्थमिन्द्रि
 याण्यर्थेभ्यो निगृहीयादित्याहेतियोजनां सर्वप्राणिनां निशापदायां विवेककरीत्य
 ब्रह्मेतुसाह तसः स्वभावत्वादिति सर्वप्राणि साधारणीं प्रसिद्धानिशादर्शयित्वा तां मे
 वप्रकृतानुगुणत्वेन प्रप्रमूर्च्छं विपद्यति किंतदित्वादिना स्थितप्रज्ञविषयस्य पर
 सार्धतत्त्वस्य प्रकाशकसंभावस्य कवभज्ञानं प्रतिनिधात्वमित्याशं श्याह यथेति तत्र
 हेतुमाह अगोचरत्वादिति अतद्ब्रह्मीनां परमार्थतत्वातिरिक्ते द्वैतप्रपञ्चे प्रवृत्तबुद्धी
 नाम प्रतिपन्नत्वात्परसार्धतत्त्वनिशेवाविदुषामित्यर्थः तस्यामित्यादिव्याचठेतस्या
 मिति निशावदुक्तायामवस्थायां नित्यावत्योगीति ज्ञानी कथ्यते द्वितीयाह

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

विभजतेयस्यामिति प्रसुप्तानां जागरणं विरुद्धमित्याशङ्क्याह प्रसुप्ता इवेति परमार्थतत्त्वमनुभवतो निवृत्ता विद्यास्य संन्यासिनो द्वैतावस्थानिशेत्यत्र हेतुमाह अविद्यारूपत्वादिति परमार्थावस्थानिशेत्यविदुषां विदुषान्तु द्वैतावस्थातयेति स्थिते फलितमाह अत इति अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभानादित्यर्थं विद्योदयेऽपि तत्र प्रतिभानाविशेषात्पूर्वमिव कर्माणि विधीयेरन्नित्याशङ्क्याह विद्यायामिति अविद्या निवृत्तौ बाधितानुवृत्तग्राविभागमानेऽपि नास्ति कर्मविधिर्विभागा मिनिवेशाभावादित्यर्थः अविद्यावस्थायामेव कर्माणीत्युक्तं व्यक्तीकरोति प्रागिति विद्योदयात्पूर्वबाधकाभावाद्बाधिताविद्याक्रियादिभेदसापाद्यप्रमाणरूपया बुद्ध्या ग्राह्यतां प्राप्य कर्महेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्हेतुत्वादित्यर्थः नविद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति नाप्रमाणेति उत्पन्नायाञ्च विद्यायां अविद्यायाः निवृत्तत्वात्क्रियादिभेदभानमप्रमाणमिति बुद्धिरुत्पद्यते तया गृह्यसाणायथोक्तविभागभागिन्यप्यविद्यानकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते बाधितत्वेनाभासतया तद्हेतुत्वायोगादित्यर्थः विद्याविद्याविभागेनोक्तमेव विशेषं विदुषोति प्रमाणभूतेनेति यथोक्तेन वेदेन कामनाजीवनादिमतो मम कर्मविहितं तेन मया तत्कर्तव्यमिति मन्वानः सन् कर्मण्यङ्गोधिक्रियते तं प्रति साधनविशेषवादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः सर्वमेवेदमविद्यामात्रं द्वैतं निशेवेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्यावर्त्तमाह नाविद्येति विदुषो न कर्मण्यधिकारश्चेत्तस्याधिकारस्तर्हि कुलेत्याशङ्क्याह यस्येति तस्य आत्मज्ञस्य फलभूतसंन्यासाधिकारे वाक्यशेषं प्रमाणयति तथाचेति प्रवर्त्तकं प्रमाणं विधिस्तदभावे कर्मस्त्रिविदुषो ज्ञाननिष्ठायामपि पृच्छेत्तेरनुपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति शङ्कते तत्रापीति किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किंवात्मा नाद्यः तस्य स्वरूपविषयस्य यथा प्रमाणप्रमेयस्य तत्तद्विध्यनपेक्षत्वात् त्वत्त्वादित्याह नस्वात्मेति न द्वितीय इत्याह नहीति प्रवर्त्तकप्रमाणशब्दितस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मनश्चासाध्यत्वादिति हेतुमाह आत्मत्वादेवेति आत्मतज्ज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानिनो मानमेयव्यवहारं प्रति नियमार्थं विध्यपेक्षायादित्याशङ्क्याह तदन्तत्वाच्चेति सर्वेषां प्रमाणानां प्रमाण्यात्मा ज्ञानोदयावसानत्वात्तस्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशत्वान्न तत्र प्रति नियमार्थं ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः उक्तमेव व्यक्तीकरोति नहीति धर्माधिगमवदात्माधिगमेऽपि किमिति यथोक्तो व्यवहारो न भवतीत्याशङ्क्याह प्रमादत्वं हीति तन्निवृत्तौ कथमद्वैतज्ञानस्य प्रमाण्यामित्याशङ्क्याह निवर्त्तयदेवेति निवर्त्त

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यद्वैतज्ञानं स्वयंनिवृत्तेर्नप्रमाणमित्यवददन्तमाह स्वप्नेति आत्मज्ञानस्यविध्य
नपेक्षत्वेहेत्वन्तरमाहलोकेचेति व्यवहारभूमौहिप्रमाणस्यवस्तुनिश्चयफलप्रथ्य
न्तत्वेसति प्रवर्त्तकविधिसापेक्षत्वानुपलम्भाद्वैतज्ञानमपिप्रमाणत्वान्नविधिमपे
क्षतेरज्वादिज्ञानवदित्यर्थः आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठाविधिमन्तरेणज्ञानमाहात्म्ये
नैवसिद्धत्वात्तस्यकर्मसंन्यासेधिकारो नकर्मणीत्युपसंहरतितस्मादिति ६६

नन्वसंन्यासिनापिविद्यावताविद्याफलस्यमोक्षस्यलब्धुंशक्यत्वात्किमितिवि
दुष.संन्यासो नियस्यतेतत्राहविदुषइति आपातज्ञानवतोविवेकवैराग्यादिविशि
ष्टस्येषणाब्धःसर्वाभ्योभ्युत्थितस्यश्रवणादिद्वारासमुत्पन्नसाक्षात्कारवतोमुख्यस्यसं
न्यासिनोमोक्षो नान्यस्यविषयदृष्ट्यापरिमृतस्यइत्येतद्वदन्तेनप्रतिपादयितुमिच्छन्
रागद्वेषविमुक्तैस्तुइतिहोकोक्तमेवार्थंपुनराहेतियोजना अङ्गिःसमुद्रस्यसमन्तात्
पूर्यमाणत्वेद्विह्वासवतीतदीयास्थितिरापतेदित्याशंकाहअचलेति नहिसमु
द्रस्योदकात्मकंप्रतिनियतरूपंकदाचिद्विवर्द्धतेहसतेवातेनतदीयास्थितिरैकरूपैवे
त्यर्थः तत्तन्नादेयाश्चेदापःसमुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हितस्यविक्रियावत्त्वादप्रतिष्ठास्या
दित्याशंकाहस्वात्मस्यमिति इच्छाविशेषाःविषयाणामसन्निधौविदुषिनिर्विका
रेप्रविशन्तोपिसन्निधानेतस्मिन् प्रविशन्तोविकारमायादयेयुरित्याशंकाहविषये
ति प्रवेशंत्रिपदयतिसर्वतइति योऽकामइत्यादिश्रुतेर्विषयविमुखस्यनिष्कामस्य
मोक्षो नकामकामुकस्येत्याहसशान्तिमिति ७०

स्वामिकृतटीका ।

ननुनकश्चिदपिप्रसुप्तइवदर्शनादिव्यापारभून्यःसर्वात्मनानिग्रहीतेन्द्रियो
लोकेदृश्यतेअतोऽसम्भावितमिदंलक्षणमित्याशंकाहयानिशेति सर्वेषांभूतानां
यानिशानिशेवनिष्ठाआत्मनिष्ठाअज्ञानध्वान्तादृतमतीनांतस्यादर्शनादिव्यापाराभा
वात्तस्यामात्मनिष्ठायांसंयमीनिगृहीतेन्द्रियोजागर्त्तिप्रबुध्यते यस्यान्तुविषयनि
ष्ठायांभूतानिजाग्रतिप्रबुध्यन्तेसाआत्मतत्त्वंपश्यतोमुनेर्निशातस्यांदर्शनादिव्यापार
स्तस्यनास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यथादिवान्धानामुलूकादीनारात्राविवदर्शनंनतुदिव
सेएवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापिब्रह्मण्येवदृष्टिर्नतुविषयेषुअतोनासम्भावितमि
दंलक्षणमिति ६६

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् तद्वत् कामा
यं प्रविशन्ति सर्वे सशान्तिमाप्नोति न कामकामी ७० .

शाङ्करभाष्यं

विदुषस्त्यक्तैषणस्यस्थितप्रज्ञस्ययतेरेवमोक्षप्राप्तिर्नत्वसंन्यासिनःकामकामि
नइत्येतमर्थं दृष्टान्तेनप्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्येति आपूर्यमाणमङ्गिरचलप्रति
ष्ठंअचलतयाप्रतिष्ठाअवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःसर्वतोगताः प्रवि
शन्तिस्वात्मस्थमविक्रियमेवसन्तंयद्वत्तद्वत् कामाविषयसन्निधावपिसर्वतइच्छावि
शेषायंसुनिंसमुद्रमिवापोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्तिसर्वेआत्मन्येवप्रलीयन्तेनस्वात्मव
शंकुर्वन्तिसशान्तिंमोक्षंप्राप्नोतिनेतरःकामकामीकाम्यन्तइति कामाःविषयास्ता
नकामयितुंशीलंस्यसकामकामीनैवप्राप्नोतीत्यर्थः ७०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदिष्टहस्येनापिसनसासमस्ताभिमानंहित्वाकूटस्थंब्रह्मात्मानंपरिभावयता
ब्रह्मनिर्वाणमायतेप्राप्तंतर्हिभौच्यादिविदुष्वनमेवेत्याशंश्याहयस्यादिति शब्दा
दिविषयप्रवणस्यतत्तदिच्छाभेदभागिनोनसुक्तिरितिव्यतिरेकस्य सिद्धत्वात्पूर्वो
क्तमन्वयनिगमयितुमनन्तरंवाक्यमित्यर्थः अशेषविषयत्यागेजीवनमपिकषमित्या

स्वामिकृतटीका ।

ननुविषयेषुदृष्टप्रभावेकथमसौतान्मुक्तइत्यपेजायामाह आपूर्यमाणमिति
नानानदनदीभिरापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्थ्यादमेव समुद्रंपुनरप्य
न्याआपोयथाप्रविशन्तिनयाकामाविषयाः यंसुनिमन्तर्दृष्टिमोगैरविक्रियमाणमे
वप्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताःसन्तःप्रविशन्तिसशान्तिंकैवल्यंप्राप्नोतिनतुकामकामीमो
गकामनाशीलः ७०

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकिविषयमेदृष्टिविनाफेरिवेज्ञानीविषयभोगकैसेकरतेहैं इसआ
शयमेकहतेहैं किजैसेनदनदीनारोंकेजलप्रवाहजोरसेअचलसमुद्रमेजायप्रवे
शकरतेपरसमुद्रकोइच्छानहीतैसेहीविषयसबअदृष्टकहेपूर्वकर्मकेअनुसारभोग
इच्छाहीनसुनिकेअन्तःकरणमेअदृष्टकेजोरसेकर्मकेद्वाराविषयप्रवेशकरतेपरन्तु
तिनकेद्वाराहीअर्थातविषयभोगकरतेभीवेकैवल्यसुक्तिपावतेहैं औरकामकेका
मीभोगकामनाशीलकहेविषयस्वभावनहीहोतेहैं ७०

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमाञ्चरति निस्पृहः निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिं मधिगच्छति ७१

शाङ्करभाष्यं ।

यस्मादेवं तस्मात्विहायेति विहायपरित्यज्य कामान् यः संन्यासी सर्वान् शेषतः कार्त्तुं क्लेशं चरति जीवन्मात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः निस्पृहः शरीरजीवन्मात्रे पि निर्गतास्पृहायस्य स निस्पृहः सन् निर्मम इति ममत्ववर्जितः शरीरजीवन्मात्राच्चिप्यपरिग्रहेपिममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः निरहङ्कारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसम्भावना रहित इत्यर्थः स एव भूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमत्व लक्षणानिर्वाणस्थामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ७१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शंक्याह जीवनेति सन्नवद्रागद्वेषादिके देशे निवासव्यावृत्तार्थं चरतीत्येतद्वाच्ये पर्यटतीति विहाय कामानित्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति शरीरेति निस्पृहत्वमुक्त्वा निर्ममत्वात् पुनर्वदन् कथं पुनरुक्तिमार्थिकीं न पश्यसीत्याशंक्याह शरीरजीवनेति सत्यहङ्कारे मकारस्यावगम्य कत्वान् निरहङ्कारत्वं व्याकरोति विद्यावत्त्वादीति सशान्तिमाप्नोति इत्युक्तमुपसंहरति स एव भूत इति संन्यासिनो मोक्षमपेक्ष्यमाणस्य सर्वकामपरित्यागादीनि श्लोकोक्तानि विशेषणानियत्नसाध्यानि तत्सम्पत्तिफलस्तु कैवल्यमित्यर्थः ७१

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवं तस्मात्विहायेति प्राप्तान् कामान् विहाय त्यक्त्वा उपेक्ष्य अप्राप्तेषु च निस्पृहः यतो निरहङ्कारः अतएव तद्भोगसाधनेऽपि निर्ममः सन्नन्तर्दृष्टिर्भूत्वा यच्चरति प्रारब्धवशेन भोगान् भुङ्क्ते यत्कृत्वापि गच्छति वासशान्तिं प्राप्नोति ७१

भाषा अनुवाद ।

जब असीव्यवस्था है तो जो प्राप्त विषय को त्याग करे या अनादर से ग्रहण करे और अप्राप्त में इच्छा रहित करे कि सीकी अभिलाष नहीं रखे इससे उनके अहङ्कार नहीं है इसीसे भोग अभोग साधन में ममता तथा स्नेह शून्य होकर आत्मा में दृष्टिराखि अदृष्टवशते विषय भोग करते हैं और कहीं भी जाय पर शान्ति को प्राप्त होते हैं अर्थात् जो सब कामना छोड़ि वे परवाह अहंममताहीन पुरुष भोग करै या कहीं जाय पर शान्ति तो पावते ही हैं ७१

एषा ब्राह्मी स्थितिः प्रार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वास्याम
न्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाण मृच्छति ७२

इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्रप्रांसंहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभग
वद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यं

सैषा ज्ञाननिष्ठास्तयते एषा ब्राह्मीति एषा यद्योक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः
सर्वकर्मसंन्यस्त ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् हे प्रार्थनैनां स्थितिं प्राप्य तत्राविमुह्य
ति नमो हं प्राप्नोति स्थित्वास्यां स्थितौ ब्राह्मप्रायद्योक्त्या मन्तकालेऽपि अन्ते वयस्यपि ब्रह्म
निर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्त्यावज्जीवं यो ब्र
ह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ७२

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्र तत्र संज्ञे पविस्तराभ्यां प्रदर्शितां ज्ञाननिष्ठां अधिकारिप्रवृत्तार्थत्वेन स्तोत्रमु
त्तरल्लोकमवतारयति सैषेति गृहस्थः संन्यासीत्युभावपि चेन्मक्तिभागिनौ किंतर्हि
कष्टेन सर्वधैवसंन्यासेनेत्याशं च संन्यासिव्यतिरिक्तानामन्तरायसम्भवादपेक्षितः सं
न्यासोऽमुमुक्षोरित्याह एषेति स्थितिमेव व्याचष्टे सर्वमिति न विमुह्यतीति पुनर्न जो
नुकर्षणमन्वयार्थं संन्यासिनो विमोहाभावेऽपि गृहस्थो धनहान्यादिनिमित्तं प्रायेण वि
मुह्यति विक्षिप्तः सन् परमार्थविवेकरहितो भवतीत्यर्थः यद्योक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्व
कर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा तस्यां स्थित्वा तां मिमांसायुपपन्नतुर्थेऽपि भागेऽल्पत्वेत्यर्थः
अपिशब्दस्त्वचितं कैमुतिकन्यायसाह किमु वक्तव्यमिति तदेवं तन्वंपदार्थैर्तदेक्यं
वाक्यार्थसंज्ञानादेकाकिनो मुक्तिश्च तदुपायश्चेत्येतेषामेकैकल्लोके प्राधान्येन प्रद
र्शितमिति निष्ठाद्वयमुपायोपेयभूतमध्यायेन सिद्धं ७२

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स्वामिकृतटीका ।

उक्तां ज्ञाननिष्ठां सुवन्दुपसंहरति एषेति ब्राह्मी स्थितिं ब्रह्मज्ञाने निष्ठा एषा
एव विधा एनां परमेश्वराराधनेन विशुद्धान्तःकरणः पुमान् प्राप्य न मुह्यति पुनः संसा
रमोहं न प्राप्नोति यतोऽन्तकालेऽप्युत्समयेऽपि अस्यां चरणमात्रं स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं

स्वामिद्वयतटीका ।

ब्रह्मणिलयच्छ्रुतिप्राप्तेति किंपुनर्वक्तव्यंवा ल्यसारव्यस्थित्वाप्राप्तेति । शोकप
 ष्टुनिमग्नयःसांख्ययोगोपदेशतःउज्ज्वारार्जुनंभक्तंसदृष्ट्याःशरणंमम ७२

इति श्रीधरस्वामिद्वयतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्वकहीज्जई ज्ञाननिष्ठाकीप्रसंसाकरिकेकहतेहैं किहेअर्जुनउक्तब्रह्मज्ञान
 कीनिष्ठाअैसीहै इससेभगवतकेआराधनसेशुद्धचित्तपुरुषयहब्रह्मनिष्ठापायकरि
 औरसंसारसागरमेमूढनहीहोता देखोमरतीवारभीएकक्षणभरजोब्रह्मनिष्ठा
 मेमनस्थिरकरतेवेब्रह्ममेलीनहोतेहैं तोबालपनसेयावज्जतदिनोंसेइसब्रह्मनि
 ष्ठाकीअभ्याससेइसमेमनस्थिरकरिअन्तमेसुक्तिमिलैगी इससेफिरिकुछसन्देहवा
 कीहै सोहेपार्थयहब्राह्मीस्थितिहै इसकोप्राप्तहोफेरिसोहनहीपातेअन्तकाल
 मेभीइसमेक्षणभरमनस्थिरकरिकेमनुष्यनिश्चयव्रणानिर्वाणपदपावतेहैं ७२
 इति श्रीभगवद्गीतायाःपण्डितजगन्नाथसुक्ताविरचितायांमनभावनीटीकायां
 श्रीदृष्ट्यार्जुनसंवादेसांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः २ सम्बतः १६२६

। कतिपयतमः ।

पलायि । तीर्थाहारालक्षीत्प्रयत्नात्तान्कुरुष्वितितीर्थाहारोऽयमयमागमिप्राप्त
 ५० तत्रोक्तम्-प्रयत्नतः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः
 ॥ ५ ॥ : त्रयस्यैतिहीः तात्पर्यतः कतिपयतमः कतिपयतमः

। इति पञ्चमः ।

तात्पर्यतः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः
 गीताशास्त्रे प्रथमप्रवृत्तिश्चौनिदृत्तिकीहेतु रूपसांख्यतथायोगयेदो प्रकार
 कीदृद्धिदेखावतेऽये श्रीजगदीश्वरनेत्रशोचानन्वशोचस्त्वं इत्यादिश्लोकसेपहिले
 सुक्तिसाधनकेविषयमे देहश्रौआत्माकाभेदकहा तिसकेअनन्तरएषातेऽभिहिता
 सांख्येइत्यादिश्लोककेद्वारानिष्कामकर्मकरनेकोकहा परन्तुतिससेकौनप्रक्षसुख
 कहेअथअकौनगौणकहेसाधारणहै यहकुछभावकहेभगवतकीअभिप्रायजानी
 नहींगई औरतिसकेवीचमेज्ञानोपुरुषकोकर्मरहितहोना तथाइन्द्रीवशकरना
 श्रौनिरहङ्काररहनाकहिकर एषात्राह्नीस्थितिः पार्थइसश्लोकसेप्रसंसापूर्वकभग
 वतकीकाहावतसेतत्त्वज्ञानश्रौनिष्कामकर्मयोगरूपभक्तियोग इनदोनोकेमध्यज्ञान
 हीकीअथैताभगवानकोअभिमतहै यहजानिकरअर्जुनकहतेहैं किहेकेशवजोनि
 ष्कामकर्मयोगरूपभक्तियोगकीअपेक्षाशीघ्रसुक्तिकादेनहारतत्त्वज्ञानहीअथैअप
 कोअभिमतहै तोफेरिकिसवास्ते तस्माद्युध्यस्वतस्मादुत्तिष्ठयेवातेकहिकहिकर
 हेजताईनघोरहिंसा रूपकर्ममेहमैप्रवृत्तकरतेहौ जनार्दनसंबोधनदेनेसेयहआ
 याकिजनकहेभक्तजनजोमैतिसकोअर्दनकहेपीड़ादेनेवालेकाहेहोतेहौ यहअर्जु
 नकातात्पर्यहै सोईपूछतेहैं किज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमतादुद्धिरिति १

५० तेतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः
 तत्रोक्तम्-प्रयत्नतः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः
 तत्रोक्तम्-प्रयत्नतः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः कतिपयतमः

माया अनुवाद ।

गीताशास्त्रमेप्रथमप्रवृत्तिश्चौनिदृत्तिकीहेतु रूपसांख्यतथायोगयेदो प्रकार
 कीदृद्धिदेखावतेऽये श्रीजगदीश्वरनेत्रशोचानन्वशोचस्त्वं इत्यादिश्लोकसेपहिले
 सुक्तिसाधनकेविषयमे देहश्रौआत्माकाभेदकहा तिसकेअनन्तरएषातेऽभिहिता
 सांख्येइत्यादिश्लोककेद्वारानिष्कामकर्मकरनेकोकहा परन्तुतिससेकौनप्रक्षसुख
 कहेअथअकौनगौणकहेसाधारणहै यहकुछभावकहेभगवतकीअभिप्रायजानी
 नहींगई औरतिसकेवीचमेज्ञानोपुरुषकोकर्मरहितहोना तथाइन्द्रीवशकरना
 श्रौनिरहङ्काररहनाकहिकर एषात्राह्नीस्थितिः पार्थइसश्लोकसेप्रसंसापूर्वकभग
 वतकीकाहावतसेतत्त्वज्ञानश्रौनिष्कामकर्मयोगरूपभक्तियोग इनदोनोकेमध्यज्ञान
 हीकीअथैताभगवानकोअभिमतहै यहजानिकरअर्जुनकहतेहैं किहेकेशवजोनि
 ष्कामकर्मयोगरूपभक्तियोगकीअपेक्षाशीघ्रसुक्तिकादेनहारतत्त्वज्ञानहीअथैअप
 कोअभिमतहै तोफेरिकिसवास्ते तस्माद्युध्यस्वतस्मादुत्तिष्ठयेवातेकहिकहिकर
 हेजताईनघोरहिंसा रूपकर्ममेहमैप्रवृत्तकरतेहौ जनार्दनसंबोधनदेनेसेयहआ
 याकिजनकहेभक्तजनजोमैतिसकोअर्दनकहेपीड़ादेनेवालेकाहेहोतेहौ यहअर्जु
 नकातात्पर्यहै सोईपूछतेहैं किज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमतादुद्धिरिति १

शाङ्करभाष्यं

क्षीयतासुक्ताः। तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतोक्तैः परैर्वाङ्गीर्यित्वा रित्वा कुनायच कर्मण्य
 वाधिकारः स्तोमाते सङ्गो स्वकर्मणीति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान्। योगबुद्धिमायित्ये नतत
 एव श्रेयः प्राप्तिमुक्तवान् तदेतदालक्ष्य प्रथ्याकुलीभूतबुद्धिरजुन उवाच। कथं भक्ताय श्रे
 योऽर्थिनेयत्साक्षात् श्रेयः प्राप्तिसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा। मा कर्मणि दृष्ट्या
 नेकानर्थयुक्तोपरम्यर्थेणाप्यनैकान्तिक श्रेयः प्राप्तिफलैर्नियुञ्ज्यादिति युक्तः पर्याकुली
 भवोऽर्जुनस्य तदनु रूपं च प्रयोगोऽप्यसौ चेदित्यादिः। प्रश्नापाकारणवाक्यञ्च भगवतो
 युक्तं श्रेयोक्तं विभागाभिप्राये शास्त्रे केचिन्नजुनस्य प्रश्नार्थं मन्यथा कल्पयित्वा। तत्त्वकल
 भगवतः प्रतिबन्धनं श्रेयान्ति। यथा च तस्मान् स्वन्धे ग्रन्थेगीतार्थो निरूपितः तत्प्रतिकल
 ष्चेह पुनः प्रश्नप्रतिबन्धनयो रर्थं निरूपयन्ति कथं तान् स्वन्धे ग्रन्थे तावत् सर्वेषामाश्मि
 शां ज्ञानकर्मणीः समुच्चयोगीताशास्त्रे निरूपितो र्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीव
 श्रुतिबोद्धितानिकर्माणि प्ररित्य ज्यैवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यते इत्येतदेकान्तेनैव
 प्रतिपिद्विस्तीहः स्वोथमत्रिकल्पं दर्शयतायावज्जीव श्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परि
 त्यागस्तत्त्वतः कथसौ श्रेयं विरुद्धे सधर्मजुनाय ब्रूयाद्भगवान्। श्रोतव्यं कथं विरुद्धं मयं
 वधास्येत् त्वत्तत्सोत्। गृहस्थाः कामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः
 प्रतिपिद्विस्तीहः। नत्वाथमात्तराणामित्येतदपि युक्तं तत्र विरुद्धमेव कथं सर्वेषामिति
 ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोगीताशास्त्रे निरूपितो र्थ इति प्रतिज्ञायै ह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव
 ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयात्। श्राप्यमात्तराणि श्रियमंतं श्रौतकर्मापि च यैतद्वचनं केवलादेव
 ज्ञानान्मोक्षकर्मरहिततात् गृहस्थानामोक्षः। प्रतिप्रिध्यत इति तत्र गृहस्थानां विद्वानां
 त्समिपि स्मार्त्तकर्मविद्यमानं बहु प्रेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यते इत्येतदपि निरुद्धं कथं
 गृहस्थस्यैव स्मार्त्तकर्मणां समुच्चितात् ज्ञानान्मोक्षः। प्रतिप्रिध्यते। नत्वाथमन्तं श्रा
 मिति कथं प्रिद्विस्तीहः। श्रेयसप्राप्योर्त्तं कल्पयित्वा मोक्षसाधनत्वेन स्मार्त्तानिकर्मण्यु
 द्वारे तस्मात्समुच्चिन्ते तथा गृहस्थस्यापि इन्द्रियतां स्मार्त्तरेव ससुच्चयोगान् श्रौतैः त्वथ श्रौतैः
 स्मार्त्तैः श्रागृहस्थस्यैव समुच्चयोगोर्त्तं ज्ञानोर्त्तं सौत्तः। स्मार्त्तकर्ममत्सु सुच्चितात् ज्ञानो
 श्राद्वदिति तवै त्सतिगृहस्थस्याया सवाङ्गल्यात् श्रौतस्मार्त्तञ्च वज्जहुः खरूपं कर्मि
 रस्यां शोमितं स्यात् अथ गृहस्थस्यैव श्रासवाङ्गल्यात् तत्कारिणां मोक्षः। श्राज्जा श्रमान्त
 र्शायां। श्रौतत्तित्वैककर्मरहितत्वादिति तदप्यसत् सर्वोपनिषत्स्वितिहासपुराणश्रोग
 शास्त्रेषु ज्ञानोर्त्तं तस्मिन्मोक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पसमुच्चयविधा

शाङ्खरभाष्यम् ।

नाश्च्युतिस्त्रयोःसिद्धस्तर्हि सर्वाश्चमिणां ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयोनमुमुक्षोःसर्वकर्म
 संन्यासविधानात्पुत्रैषणायाचितैषणायाश्चलोकेषणायाश्च व्युत्पादाद्यभिज्ञाचर्येच
 रन्तितस्मात्संन्यासमेधांतपसामतिरिक्तमाहुःन्यासएवात्यरोचयदिति नकर्मणा
 नप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽभ्युत्तत्वमानशुरितिचत्रह्यत्रयौदेवप्रव्रजेदित्याद्याः श्रुतयः
 त्यजधर्मसधर्मञ्चउभेसत्यानृतेत्यजेनत्यजसितंत्यजसंसारमेवनिःसारंइद्वासारदि
 वक्ष्या प्रव्रजन्यद्यतोद्वाहाःपरंवैराग्यमाश्रिता इतिवृहस्पतिः परमात्मनियोर
 क्तोऽपरमात्मनि सर्वेषणाविनिर्मुक्तः समैर्द्युभोक्तुमर्हतिकर्मणावध्यतेजन्तुर्विद्यया
 चविमुच्यते तस्मात्कर्मनकुर्वन्तियतयःपारदर्शिनइतिशुकानुशासनं इहापिच
 सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्येत्यादिसोचंस्वप्नाकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थकानित्यानि
 प्रत्यवायपरिहारार्थानीतिचेत् नासंन्यासविषयत्वात्प्रत्यवायप्राप्तेर्नह्यग्निकार्या
 द्यकरणात्संन्यासिनःप्रत्यवायःकल्पयितुंशक्योयथाब्रह्मचारिणां असंन्यासिनाम
 पिनतावन्नित्यानां कर्मणामभावादेवभावरूपस्यप्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुंशक्या
 कथमसतःसंन्यायेतेत्यसतःसंन्याससंभवश्रुतेः यदिविहिताकरणाद्यसंन्यासवाक्यम
 पिप्रत्यवायंभ्रूयाद्देहस्तदानर्थकरोवेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्विहितस्यकरणयोःदुः
 खभावफलत्वात् तथाचकारकंशास्त्रंनज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थकल्पितंस्थान्नचैतदि
 एतंस्थान्नसंन्यासिनां कर्मण्यतो ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयानुपपत्तिःज्यायसीचेत् कर्म
 णस्तेमताबुद्धिरित्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्चयदिहिभगवताद्वितीयेऽध्ययेज्ञानं कर्मचस
 मुच्चयेनत्वयाएकेनानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्ततोऽर्जुनस्यप्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसीचेत्कर्म
 णस्तेमताबुद्धिरित्यर्जुनायचेत्बुद्धिकर्मणीत्वयानुष्ठेयेइत्युक्तेयाचकर्मणोज्यायसीबुद्धिः
 साप्युक्तैवेतितत्किंकर्मणिघोरे मानियोजयसिकेशवेतिउपालम्भोवाप्रश्नोवा नकथ
 ञ्चनोपपद्यतेनचार्जुनस्यैवज्यायसीबुद्धिर्नानुष्ठेयेतिभगवतोक्तं पूर्वमितिकल्पयितुं
 युक्तंयेनज्यायसीचेदितिविवेकतःप्रश्नः स्यात् यदिपुनरेकस्यपुरुषस्यज्ञानकर्मणो
 र्निरोधात्पुण्यमदनुष्ठानंनसंभवतीतिभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वंभगवतापूर्वमुक्तंस्यात् त
 तोऽयंप्रश्नोपपन्नो ज्यायसीचेदित्यादिरविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपिभिन्नपुरुषानु
 ठेयत्वेनभगवतःप्रतिवचननोपपद्यतेनचानाननिमित्तंभगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयंअ
 स्माच्चभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतःप्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्म
 णोःसमुच्चयानुपपत्तिः तस्मात्केवलादेवज्ञानान्मोक्षइत्येवोर्थोनिश्चितोगीतासु

शाङ्करभाष्यं ।

सर्वोपनिषत्सु च ज्ञानकर्मणोरेकं वदन्निश्चित्यैकविषयैव प्रार्थनानुपपन्नो भयोः
समुच्चयसम्भवे कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्जुनस्यावधारणे न दर्श
यिष्यति ज्यायसी चेदिति ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदिकर्मणः सकाशात्ते तव मता अ
भिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हेतुना ह्यनयद्विबुद्धिकर्मणो समुच्चिते इष्टे तदैकं श्रेयः साधनमिति
कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोतिरिक्तं कारणं बुद्धेरनुपपन्नं अर्जुनेन कृतं स्यान्न हि
तदेव तस्मात्फलतोतिरिक्तं स्यात्तथा च कर्मणः श्रेयस्करो भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्कर
श्च कर्म कुर्वन्ति मां प्रतिपादयति तत्र किन्तु कारणमिति भगवत्तत्तुपालमभिवक्तुं न
तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे कुरेहिं सालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदा च
तन्नोपपद्यते १

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

पूर्वोक्तराध्याययोः सर्वेष्वं पूर्वस्मिन्नध्यायेष्टत्तमर्थसंज्ञिथानुवदति शास्त्रस्येति
गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यर्थः प्रष्टुं अर्जुन
स्याभिप्रायं निर्हेष्टं तत्सर्धान्तरं कथयति तत्रेति अध्याययोर्बुद्धिद्वयनिर्धारणं वा स
प्तमर्थः पारंमार्थिकेतत्त्वे तज्ज्ञानं तन्निष्ठानामशेषकामत्यागिनां काममूलानां कर्म
णां अप्रतिपत्तिरुक्तं वत्तं प्रागं कर्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः तथापि मोक्षसाध
ने विकल्पसमुच्चययोरन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तरप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह
उक्तेति अर्जुनस्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नवीजं दर्शयितुमुक्तसर्धान्तरमनुभाषते अर्जु
नायचेति सांख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्त्वा पुनस्तस्यैव कर्तव्यत्वं कथंमिथो विरुद्धं
ब्रवीतीत्याशङ्क्याह योगेति यथासांख्यबुद्धिमाश्रितानां सन्यासद्वारा तन्निष्ठानां क
तार्थतोक्ता तथायोगबुद्धिमाश्रित्य कर्मकुर्वतोपि कतार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह नतत
एवेति दूरेण ह्यवरं कर्मबुद्धियोगादिति दर्शनादिति शेषः बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नवीजं
प्रतिलम्ब्य प्रश्नं करोतीत्याह तदेतदिति साक्षादेव श्रेयःसाधनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं
तदित्युच्यते तद्विपरीतं कर्मसंस्थानुष्ठेयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते भगवदुक्तैर्ये संदि
ह्यमानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोक्तराध्याययोरुत्थाप्योत्थापकालक्ष
णासंज्ञितिरित्यर्थः अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्याकुलत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति कथमि
त्यादिना यद्विसृज्यादेव श्रेयःसाधनं सांख्यशब्दितं परमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्ठा
रूपं तदन्वस्यैथ योऽर्थिने भक्तावश्चावयित्वा मां पुनरभक्तमश्रेयोऽर्थिनमिव कर्मणि मु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कीर्तविपरीते कथं भगवान् नियोक्तुमर्हति इत्यर्जुनस्य पर्याकुलीभावो युक्त इति सम्बन्धः
 ज्ञाननिष्ठातो वैपरीत्यस्फोरयितुं कर्मविशिनष्टि दृष्टेति युद्धे हि ज्ञतकर्मणि दृष्टोऽ
 नेकोऽनर्थो गुरुत्वात् हिंसादिस्तेन सम्बन्धेन बुद्धिशुद्धिद्वारापि वर्त्तमाने जन्मन्येव फल
 मित्यनियते मम मक्तस्य श्रेयोऽर्थिनो नियोगो भगवता युक्तो न भवतीति शेषः यथोक्तं
 निमित्तप्रश्नस्य युक्तं तदनुगुणत्वात्तस्येति द्योतकमाह तदनु रूपश्चेति ज्ञाननिष्ठानां
 कृतार्थता कर्मनिष्ठानां नूनतथेत्युक्ते विभागभागिशास्त्रमित्यत्र लोकेऽस्मिन्नित्यादिवा
 क्वास्यापि द्योतकत्वं दर्शयति प्रश्नेति साक्षादेव श्रेयःसाधनमन्येभ्यो भगवतोक्तं ननु
 मत्तमिति मत्वा व्याकुलीभूतः सन् दृच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्बन्धमुक्त्वा दृष्टिकारण
 मिप्रायं दूषयति केचित्त्विति ज्ञानकर्मणोः समुच्चयमवधारयितुं प्रश्नाङ्गीकारे समु
 च्चयावधारणेनैव प्रतिवचनमुचितं न तथा भगवता प्रतिचनमुक्तं तथा च प्रश्नस्य समुच्च
 यविषयत्वावगमात् प्रत्युक्ते आसमुच्चयविषयत्वात्तयोर्मिथो विरोधो दृष्टिकारणमतेत्या
 दिदित्यर्थः किञ्च केवलं प्रश्नप्रतिवचनयोरेव परमते परस्परविरोधो न भवत्यपि तु परे
 षां स्वग्रन्थेपि पूर्वापरविरोधोऽस्तीत्याह यथाचेति आत्मना दृष्टिकारैरिति यावत्स
 म्बन्धग्रन्थो गीताशास्त्रारम्भोपोह्यातः इहेति तृतीयाध्यायारम्भपराम्भशति तदेव वि
 दृखन्नाकाङ्क्षा माह कथमिति पूर्वापरविरोधं स्फोरयितुं सम्बन्धग्रन्थोक्तमर्थम
 नुवदति तत्रेति परकीयादृष्टिः सप्तम्या समुल्लिख्यते सम्बन्धग्रन्थे तावदयमर्थ उक्त
 इति सम्बन्धः तमेवार्थं विषदयति सर्वेप्रामितिः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकज्ञानादेव
 केवलात् कैवल्यमित्यस्मिन्नर्थे शास्त्रस्य पर्यवसानान्न समुच्चयो विवक्षितस्तद्वेत्याशं
 क्वाह पुनरिति उक्तो गीतार्थो दृष्टिकारैरेव कर्मत्यागायोगेन विशेषितन्वान्नाविव
 क्षितो भवितुमुत्सहते तथा च श्रौतानिकर्माण्युक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्ये
 तन्मतं नियमेनैव यावज्जीवश्रुतिभिर्विप्रतिषिद्धत्वान्नाभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः त
 थापि कथं मिथो विरोधधीरित्याशंक्वाह इहत्विति प्रथमतो हि सम्बन्धग्रन्थे समु
 च्चयोगीतार्थः प्रतिपाद्यत्वेन दृष्टिकृता प्रतिज्ञातः श्रौतकर्मपरित्यागश्च श्रुतिविरो
 धादेव न सम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे पुनः संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्मनि
 ष्टेत्याश्रयमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमान्मिथो विरोधो दर्शितः
 स्यादित्यर्थः ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव दृष्टिकृता व्याख्यातमितिनतस्याप
 ननु उच्यते तत्कथमिति नहि इह भगवान् विरुद्धमर्थसंभिवत्ते सर्वज्ञस्य

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

परमात्मस्वरुद्धार्थवादित्वाद्योगात्किन्तुतदभिप्रायापरिज्ञानादेवव्याख्यातुर्विरु
 हार्थवादितेत्यर्थः । भगवतोविरुद्धार्थवादित्वाभावेपिश्रोतुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिप्र
 तीत्यव्याचक्षाणोदत्तिकारोनापराध्यतीत्याशङ्क्याह श्रुतावेति । अर्जुनोहियोता
 सोपिबुद्धिपूर्वकारोभगवदुक्तमेवावधारयन्तविरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति । तथाच
 परस्वैवविरुद्धार्थवादितेत्यर्थः विरोधपरिहरन्नाशङ्कते तत्रेति । समन्वयग्रन्थे
 हिरुत्तिकारस्यैतदभिप्रेतंगृहस्थानामेवसतां परिपक्वज्ञानमन्तरेणसावज्जीवश्रुति
 चोदिताग्निहोत्रादित्यागेन । केवलादेवापातिकादात्मज्ञानान्मोक्षमवेक्ष्यमाणानां
 यावज्जीवादिशास्त्रैरसौनिषिध्यतेनतुस्वरूपेणैवकर्मत्यागीज्ञानान्मोक्षोवानिषेडुमि
 ष्यते । तृतीयेपुनरध्यायेकर्मत्यागिनांगृहस्थेभ्योव्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञाना
 न्मोक्षोविवक्षते अतोभिन्नविषयत्वान्निषेधाभ्यनुज्ञानयोर्नविरोधाशङ्केत्यर्थः । वि
 धान्तरेणविरोधदर्शयन्नुत्तरमाह । एतदपीति । विरोधमेवाकाङ्क्षाद्वारासाध
 यति, कथमित्यादिना । श्रौतकर्मगृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेणतेषां
 केवलादात्मज्ञानान्मोक्षोनिषिध्यते नतुगृहस्थानांज्ञानमात्रायत्तमोक्षप्रतिषिद्धान्ये
 षांकेवलज्ञानाधीनोमोक्षोविवक्ष्यते आश्रमान्तराणामपिस्मार्त्तकर्मणासमुच्चया
 स्युपगमादितिचोदयति, अथेति । एतत्पदपरामुद्वेचनमेवाभिनयति, केवलादि
 ति । ननुगृहस्थानांश्रौतकर्मराहित्येऽपिसतिस्मार्त्तकर्मणिक्रुतोज्ञानस्यकेवलत्वम
 ष्यते येननिषेधोक्तिरर्थवती तत्राह तत्रेति । प्रकृतवचनमेवसप्तम्यर्थः प्रधानंहि
 श्रौतकर्मतद्राहित्येसतिस्मार्त्तकर्मणःसतोऽप्यसद्भावमभिप्रेत्य ज्ञानस्यकेवलत्वमु
 क्तमितियुक्तानिषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्थानामेवश्रौतकर्मसमुच्चयोनान्येषांअन्ये
 षान्तुस्मार्त्तनेतिप्रक्षपातेहेत्वभावंमेत्त्वानःसन्परिहरति । एतदपीति । तमेवहेत्व
 भावंप्रज्ञेद्वाराविदृशोति, कथमित्यादिना । गृहस्थानांश्रौतस्मार्त्तकर्मसमुच्चितंज्ञा
 नंसुक्तिहेतुरित्यस्युपगमात् । केवलस्मार्त्तकर्मसमुच्चितात्ततो नसुक्तिरितिनिषेधोयु
 ज्यते ऊर्ध्वरेतसान्तुस्मार्त्तकर्मभावसमुच्चितात् । ज्ञानान्सुक्तिरिति विभागेनास्तिहे
 तुरित्यर्थः । प्रक्षपातेकारणनास्तिइत्युक्त्वाप्रक्षपातपरित्यागेकारणमस्तीत्याह । कि
 च्चेति । गृहस्थानामपिब्रह्मज्ञानंस्मार्त्तैरेवकर्मभिःसमुच्चितंमोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञान
 त्वाद्दूर्ध्वरेतःसुव्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदितिप्रक्षपातत्यागेहेतुःस्फुटयति, यदीत्यादिना
 यदिगृहस्थानांब्रह्मज्ञानंस्मार्त्तैरेवकर्मभिःसमुच्चितंतदीयं ज्ञानंमोक्षस्यहेतुरिति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विवक्षितं तदा तान् प्रति यावज्जीवश्रुतिर्विबुध्येत यदि स्मार्त्तैरपि कर्मभिः समुच्चितं
 तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितं तदा सिद्धसाध्यतेति प्रागुक्तमभिप्रेत्य चोदयति अ-
 येति । आश्रमान्तराणां तर्हि केवलादेव ज्ञानान्मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादा-
 स्यामित्याशङ्क्याह उद्धरेतसांत्विति । यथोक्तविभागे गार्हस्थ्यं क्लेशात्मकं कर्म वा ऊ-
 ल्यात् अनुप्रादेयमापद्यतेति दूषयति तत्रेति । साधनभयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य
 शङ्कते अयेति । क्लेशवाङ्मूल्योपेतं श्रौतस्मार्त्तञ्च ब्रह्मकर्मतस्यानुष्ठानात् गृहस्थस्यै-
 मोक्षः स्वादेवेत्यर्थः । एवकारणनिरस्य दर्शयति । नायमाकराणामिति । तेषां नास्ति
 मुक्तिरित्यत्र यावज्जीवादिश्रुतिविहितविश्रयानुष्ठेयकर्मसोहित्यं हेतुं सूचयति । श्रौते-
 ति । शास्त्रविरोधिन्यायस्थनिरवकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति तदपीति । त्रैकाश्रम्य-
 स्तृत्या गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यादनधिकतान्वादिविषयं कर्मसंन्यासविधानमित्याशङ्क्या-
 ह ज्ञानाद्भवेनेति । निखलानधिकतानामन्यादीनां संन्यासः यवन्नाद्यांष्टिद्वारा-
 ज्ञानाद्भवितुमर्हति याश्च वशाद्यभ्याससामर्थ्यादतः श्रुत्यादीनां विरोधेनास्ति गार्ह-
 स्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः । तस्य प्राधान्याभावे हेत्वं न्तरमाह । आश्रमेति । ब्रह्मचर्यासं-
 भाध्यगृहीमवेत् गृहाद्द्विनीभूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्द्वि-
 नाहेति श्रुतौ तस्योश्रमत्रिकल्पसंकेतवती इति । यमिच्छेत सावसेदित्यादि स्मृतौ त्राश-
 र्माणां समुच्चयेन विकल्पेन चान्तरमिच्छन्तं प्रतिविधानान्न गार्हस्थ्यप्रधानत्वं
 मित्यर्थः । यदि सर्वेषामाश्रमाणां श्रुतिस्मृतिनूतत्वं तर्हि तत्तदाश्रमविहितकर्मणा-
 ज्ञानेन समुच्चयः सिध्यतीति शङ्कते सिद्धस्तर्हीति यद्यपि ज्ञानोत्पत्तावामकर्मणां सा-
 धनत्वं तथापि ज्ञानमुत्पन्नैव फले सहकारित्वेन तान्यपेक्षते अन्यथा संन्यासविष्य-
 नुपपत्तेरिति दूषयति नमुसुक्ष्मेरिति संन्यासविधानमेवानुक्रामति व्युत्पायेत्यादि-
 ना । एषणाभ्यो वैमुख्येनोत्पन्नं तत्परित्यागः आश्रमसम्यत्तत्र नन्तरं तत्र विहितं कर्म-
 कलापानुष्ठानमपि कर्त्तव्यमित्याह अयेति । प्रागुक्तानां सत्यादीनामल्पफलत्वान्ना-
 सस्य च ज्ञानद्वारामोक्षफलत्वादित्याह । तस्मादिति अतिरिक्तमतिशयत्वं सहफल-
 मिति यावत् । प्रकृतकर्मभ्यः सकाशात् न्नास एवातिशयवानासीदित्युक्तोऽर्थवाक्यान्त-
 रंपठति न्यास एवेति । लोकत्रयहेतुं साधनत्रयपरित्यज्य संसाराद्विरक्ताः संन्यास-
 पूर्वकादात्मज्ञानादेव प्राप्तवन्तो मोक्षमित्याह नकर्मणेति । सति वैराग्येनास्ति कर्मा-
 पेक्षा सत्यांसांश्रमांकाद्यापेक्षानुपपत्तेरित्याह ब्रह्मचर्यादेवेति । इत्याद्याः सर्व-

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

कर्मसंन्यासविधायिन्यः श्रुतयो भवन्तीति षष्ठः आत्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती
 त्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं तत्रैव स्मृतिमुदाहरति त्यजेति धर्माधर्मयोः सत्या
 नृतयोश्च संसारारम्भकत्वान्मुमुक्षूणात्तत्प्रागेप्रयतितव्यमित्यर्थः त्यक्तत्वाभिमान
 स्थापितत्वतः स्वरूपसम्बन्धाभावात् त्यज्यत्वमविशिष्टमित्याह येनेति अनुभवानु
 सारेण प्रमादताप्रमुखस्य संसारस्य दुःखफलत्वमालक्ष्य मोक्षहेतुसम्यक्ज्ञानसिद्ध
 येन च्छचर्यादेव पारिव्राज्यमनुष्ठेयमित्युत्पत्तिविधिमुपन्यस्यति संसारमिति तत्त्व
 ज्ञानसिद्धिश्च च्छचर्यादेव कर्मसंन्यासे सामग्रीमभिदधानो विनियोगविधंस्त्वचयति
 परमिति ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फलविभागं कथयति कर्मणेति उक्तं फलवि
 भागमनुद्यज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यत्वमाह तस्मादिति वाक्यशेषेऽपि स
 र्वकर्मसंन्यासो विवक्षितोऽस्तीत्याह इहापीति ज्ञानार्थिनोऽमुमुक्षोः संन्यासविध्य
 नुपपत्तिवाधितं समुच्चयविधिवचनमित्युक्तमिदानीं मोक्षस्वभावलोचनयापिसमु
 च्यवचनमनुचितमित्याह मोक्षस्य चेति अकुर्वन्विहितं कर्मनिन्दितञ्च समाच
 रन् प्रसज्जञ्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनश्चच्छतीति स्मृतेः मुमुक्षूणामपि प्रत्यवायनिवृत्त
 ये कर्तव्यं नित्यकर्मैति शङ्कते नित्यानीति योयस्मिन् कर्मण्यधिष्ठतस्तस्य तदकरणा
 त्प्रत्यवायो भवति न तु कर्मानधिकारिणः संन्यासिनस्तदकरणात्प्रत्यवायः सम्भवती
 ति दूषयति नासंन्यासीति तदेव लक्ष्यति नहीति समिद्धो माध्ययनाद्यकरणात्
 प्रत्यवायः संन्यासिनो नास्तीत्यर्थः तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह यथेति अकरणात्प्र
 त्यवायोत्यत्तिमभ्युपेत्योक्तं सम्प्रतिप्रतिषिद्धकरणादेव प्रत्यवायो नत्वकरणादभावात्
 भावोत्यत्तिर्लोकवेदविरुद्धत्वादित्याह न तावदिति ननु नित्यकर्मविधायीवेदस्तदक
 रणात्प्रत्यवायो भवतीति त्रवीतितत्कथमकरणात्प्रत्यवायो न भवतीति श्रुतिमाश्रित्यो
 च्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तत्राह यदीति विहितस्याकरणे सत्यनर्थप्राप्तेर्न नित्यक
 र्मविधायीवेदो नर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याशङ्क्याह विहितस्येति नहि विहितस्य करणे
 पितृलोकप्राप्तिलक्षणं फलं भवतेष्यते धूमादिनानयनपीडादिदुःखं तु प्रत्यक्षमेवाकर
 णे च प्रत्यवायोत्यत्तिरुभयथापि पुरुषस्थानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः नन्वभा
 वस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यवेदः सम्प्रादयिष्यति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरि
 हारो विहितकरणे फलिष्यतीति नेत्याह तथाचेति लोकप्रसिद्धपदार्थशक्त्याश्रयणे
 नशास्त्रप्रवृत्तप्रतीकारादपूर्ववत्तथाधानायोगात् ज्ञापकमेवशास्त्रमित्यर्थः कारकत्वे

आनन्दगिरिकृतटीका ।

चतस्याप्रमाण्यमप्रत्याहंस्यादित्याह कारकमिति भवतुशास्त्रस्याप्रमाण्यमित्या
 शंख्यापौरुषेयतयाश्लेषदोषानागन्धितत्वान्वैवमित्याह नचेति अनिर्वाच्यानुप
 लम्भास्यसम्बेदनमभावज्ञानेकारणसमीहितसाधनज्ञानंतुचरणन्यासादिप्रवृत्तिका
 रणमित्यङ्गीकृत्योपसंहरति तस्मादिति अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्तिसम्भवस्तच्छ
 ष्कार्यः संन्यासिनांज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासित्वादेवकर्मासम्भवेफलितमाह अत
 इति समुच्चयानुपपत्तौहेत्वन्तरमाह ज्यायसीति प्रश्नानुपपत्तिमेवप्रपञ्चयति
 यदिहीति समुच्चयोपदेशेप्रश्नैकदेशानुपपत्तेश्चनतदुपदेशोपपत्तिरित्याह अर्जुना
 येति कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचनेति अर्जुनंप्रत्युपदेशात्तंप्रतिज्यायसी
 बुद्धिर्नोक्तैतियुक्तं तत्किमित्याद्युपालम्भवचनमित्याशंख्याह नचेति येनकल्पनेन
 ज्यायसीचेदित्यारभ्यतत्किंकर्मणीत्युपालम्भात्माप्रश्नः स्यात्तथानयुक्तंकल्पयितुंए
 षातेऽभिहितासांख्येबुद्धिरितिवचनविरोधादितियोजनाकस्मिन्पक्षे तर्हिप्रश्नस्योप
 पत्तिरित्याशंख्याहयदीति भगवदुक्तोऽर्थेप्रवृत्तिकाभावात्प्रश्नः स्यादित्याशंख्यापूर्वो
 क्तमेवाधिकंविचक्षयास्मारयति अविवेकतइति भगवतोऽपिप्रतिवचनमज्ञाननिमि
 त्तंप्रश्नानुरूपत्वादित्याशंख्याधिकंदर्शयति नचेति भगवतःसर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरो
 धादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः इतश्चसमुच्चयःशास्त्रार्थोभवतीत्याह अ
 स्माच्चेति कस्तर्हिशास्त्रार्थोविवक्षितस्तत्राह केवलादिति ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयानु
 पपत्तौकारणान्तरमाह ज्ञानेति वाक्यश्लेषवशादपिसमुच्चयस्याशास्त्रार्थतेत्याह कु
 रुकर्मैवेति प्राथमिकेनसम्बन्धग्रन्थेनसमस्तशास्त्रार्थसंग्राहकेणतद्विवरणात्मनोऽस्य
 सन्दर्भस्यनास्तिपौनरुक्त्यमितिमत्वाप्रतिपदंव्याख्यातुंप्रश्नैकदेशंसमुत्थापयति ज्या
 यसीचेदिति वेदाश्चेत्प्रमाणमिति वच्चेदित्यस्यनिश्चयार्थत्वंव्यावर्त्तयति यदिति बुद्धि
 शब्दस्यान्तःकरणविषयत्वंव्यवच्छिनत्ति ज्ञानमिति पूर्वोद्धृष्टाक्षरयोजनाकृत्वास
 मुच्चयाभावेतात्पर्यमाह यदीति इष्टेभगवतेतिश्लेषः एकंज्ञानंकर्मासमुचितमितिया
 वत् ज्ञानकर्मणोरभीष्टेसमुच्चयेसमुच्चितस्यश्रेयःसाधनस्यैकत्वात्कर्मणः सकाशात्
 ज्ञानस्यदृष्ट्यङ्करणमयुक्तमित्यर्थः एकमपिसाधनंफलतोऽतिरिक्तं किंनस्यादित्याशंख्या
 ह नहीति नचकेवलात्कर्मणो ज्ञानस्यकेवलस्यफलतोऽतिरिक्तत्वंविवक्षित्वादृष्ट्यङ्
 रणंसमुच्चयपक्षेप्रत्येकंश्रेयःसाधनत्वानभ्युपगमादितिभावः पूर्वोद्धृष्टेवोत्तराद्धृष्ट्या
 पिसमुच्चयपक्षेतुस्यानुपपत्तिरित्याह तथेति दूरेणह्यवरंकर्मत्वकर्मणःसकाशा
 त्बुद्धिःश्रेयस्कारीभगवतोक्ताकर्मचबुद्धेःसकाशादश्रेयस्कारमुक्तं तथापितदेवकर्मक

व्यामिश्रेणैवाक्येन बुद्धिं मोहयसीवमे तदेतन्न वदनिश्चित्येन श्रेयोऽहमाप्नुयां २

आनन्दगिरिप्रकृतटीका ।

मण्येवाधिकारस्ते मा फलेष्विति स्थित्वां शिष्यं भक्तञ्च मां प्रति कुर्विति भगवान् प्रतिपादयति तत्र कारणानुपलम्भादयुक्तमतिक्रूरे कर्मणि भगवतो मन्त्रियोजनमिति यदुक्तं नो ब्रवीति तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः १

यत्तुष्टतिकारैरुक्तं श्रौतेन स्मार्त्तेन च कर्मणा समुच्चये गृहस्थानां श्रेयःसाधनमितरेषां स्मार्त्तेनैवेति भगवतोक्तमजुनेन च निर्द्धारितमितितदेतदनुवदति अथेति ।

भाषा अनुवाद ।

हे अनघनिःपाप अर्जुन यहवात कहिचुकाहं तहां जो मोक्ष के हेतु रूप ज्ञान तथा कर्म ये दोनो निष्ठा मेष्य कथक कहे अलग रकहे होता था अभी जो तुम से कहा इसी मेष्य कथक कहि होता तो अलवत्ता दोनो के बीच जो उचित हो सो निश्चय कर कहे य हतु मारा कइना ठीक था परन्तु मैंने तो ऐसा कहान ही केवल दोनो हीं पक्ष से एकत्र ह्य निष्ठा ही को कहा क्योंकि गौण औ सुख्य फलदायक कर्मयोग औ ज्ञान योग से भिन्न भिन्न ऐसी एक ज्ञान निष्ठा ही को कहा सो भी अधिकारी के भेद से जैसा अधिकारी हो वैसा प्रा चण करै और दोनो का अधिकारी एक कै से होगा जो तुम कहते हो कि दोनो से एक कहो सो शुद्ध अन्तःकरण होने से अधिकारी दो प्रकार के हैं इससे दो मत कहे गये हैं सो ई दो प्रकार ब्रह्म निष्ठा मोक्ष प्राप्ति की उपाय पूर्व अध्याय मे हमने स्पष्ट कहा है अब उक्त दोनो मत का निर्णय करते हैं कि सांख्य के हेतु शुद्ध अन्तःकरण ज्ञान मार्ग मे आरूढ़ पुरुष को ज्ञान परिपाक रूप कारण से ज्ञान योग के द्वारा आत्मा की निश्चय कर ने वाली ध्यान आदि निष्ठा और धर्म्या हि युद्धाच्छ्रेयोऽन्वत् च त्रियस्थ न विद्यते इत्यादि ज्ञो को से भगवान् कर्म को प्रधान कहा है इसी शंका पर अर्जुन कहते हैं कि कहीं तो कर्म को प्रशंसा और कहीं ज्ञान को बड़ाई करते ज्ञे आपकी ये सन्देह के उत्पन्न करने वाली बातों से हमारी बुद्धि ज्ञान औ कर्म इन दोनो पक्ष मे भी ठहरती नही अर्थात् ये मि ली जुली बातों से मेरी बुद्धि को मोह सा करते आप क्या कहते हो यद्यपि परम कर्षणा मय जो आप तिनके मोहक हां है तौ भी भ्रान्ति से हमको मोहकी ऐसी बातें सम भपड़ती हैं सो ज्ञान औ कर्म दोनो के बीच मे जो कल्याणकारी होय वही एक पक्ष निश्चय कर के हमको कहो या जो हमारा कल्याण इस युद्ध कर्म ही से निश्चित किये हो तो इसी को निर्धार करि ठीक ठीक कहो २

शाङ्करभाष्यम् ।

अथस्मार्त्तनैवकर्मणासमुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः अर्जुनेन चावधारितश्चेत् तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादिकथं युक्तं वचनं किञ्च व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेणैव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान् तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति तेन मम बुद्धिं मोहयसीवेति मम मन्दबुद्धेर्व्यामोहापनयाय हि प्रष्टुं स्वन्तु कथं मोहयस्य तो वीमि बुद्धिं मोहयसीवेति ममेति त्वंतु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणो रेकपुरुषानुष्ठानासम्भवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्मवाद् इदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धि शक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वदन् हि येन ज्ञानेन कर्मणावान्यतरेण श्रेयोहमाप्नुयां इति यदुक्तं तदपि नोपपद्यते यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्थात्तत् कथं तयोरेकं वदेति एकविषयैवार्जुनस्य शुश्रूषास्थान्निहि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्व्यामिश्रमिव इत्यमित्येनोभयप्राप्तसम्भवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रापि तत्किमित्याद्युपालम्भवचनमनुपपन्नं कर्ममात्रसमुच्चयवादिनो भगवतो नि योजनाभावादिति दूषयति तत्किमिति इतश्च प्रश्नसमुच्चयानुसारी न भवतीत्याह किञ्चेति भगवतो विविक्तार्थवादिनां दयुक्तं व्यामिश्रैत्यादिवचनमित्याशं क्त्वाह यद्यपीति यदि भगवद्वचनं संकीर्णमिव ते भाति तर्हि तेन त्वदीय बुद्धि व्यामोहनमेव तस्य विवक्षितमिति किमिति मोहयसीवेत्युच्यते तत्राह ममेति ज्ञानकर्मणो मियो विरोधात् युगपदेकपुरुषाननुष्ठेयतया भिन्नकर्तृकैकस्थेते तथा च तयो रन्यतरस्त्विन्नेव त्वं नियुक्तो न तु ते बुद्धि व्यामोहनमभिमतमिति भगवतो मतमनुवदति त्वमि

स्वामिकृतटीका ।

एवं तावदशोच्यानन्वशो च स्वमित्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनत्वेन देहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता तदनन्तरं मेपातेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिरीगोत्वमांशुत्वादिना कर्मचोक्तं न च तयो र्युगप्रधानभावः स्पष्टं दर्शितः तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य निष्क्रियत्वनि यतेन्द्रियत्वनि रहङ्कारत्वाद्यभिधाना देषात्राह्नी स्थितिः पार्थेति सप्रशंसमुपसंहराच्च बुद्धिकर्मणो र्मध्ये बुद्धेः श्रेष्ठत्वं भगवतोऽभिप्रेतं मन्वानोऽर्जुन उवाच ज्यायसीचेदिति कर्मणः सकाशान्मोक्षेऽन्तरङ्गत्वेन बुद्धिर्ज्यायसी अधिकतराश्रेष्ठाचेत्तव सम्पत्ता तर्हि किमर्थं तस्माद् बुद्धयस्वेतितस्माद् बुद्धिष्ठेति च वारं वरं वदन् घोरे हिंसात्मके कर्म णि मां प्रवर्त्तयसि १

लोकेष्विन्द्रिविघ्नानिष्ठा पुराप्रोक्तामयानघ

ज्ञानयोगेनसांख्यानं कर्मयोगेनयोगिनाम् ३

आनन्दगिरिस्तटीका ।

ति तदेकमित्यादिहोकाइ नोत्तरमाह तवेति उक्तभागतमतसप्रत्यापरा
 म्यस्यते एकमित्युक्तप्रकारोक्तिः एकमित्युक्तमेवस्यटयति बुद्धिमिति निश्चयप्र
 कारप्रकटयति इदमिति योग्यत्वस्यटयति बुद्धीति अथहिचत्रियस्यसतोऽ
 न्तःकारणस्यदेहशक्तेः समरसमारभावस्यायाञ्चदेमेवज्ञानकर्मवानुगुणमिति नि
 हीर्थ्यबुद्धि इत्यर्थः निश्चित्यान्वतरोक्तौ तेनश्रोतुःश्रयोवाप्तिफलमाह वेनेति
 तदेकमित्यादिवाक्यस्याक्षरोत्यमर्थमुक्त्वासमुच्चयस्यशास्त्रार्थत्वाभावेतात्पर्यमाह

स्वामिस्तटीका ।

ननुधर्म्याद्वियुद्धाच्छेद्योन्यत्त्रत्रियस्यनविद्यतेइत्यादिनाकर्मणोऽपिथेष्ठत्वमुक्तमेव
 त्याशंकाह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसाक्वचित्ज्ञानप्रशंसेत्येवंव्यामिश्रसन्देहो
 त्यादकमिवयद्वाक्यंतेनमेमतिमुभयदोलायिताकुर्वन्मोहयसीवपरमकारुणिक
 स्यतवमोहकत्वंनास्तेप्र तथापिभ्रान्त्याममैवंभाति इतीवशब्देनोक्तं अतउभयोर्मध्ये
 बद्धं तदेकंनिश्चित्यवदेति यद्वाअहंइदमेवयेयःसाधनमिति निश्चित्ययेनानुष्ठि
 तेनश्रेयोमोक्षमहमाप्नुयांप्राप्स्यामि तदेवैकंनिश्चित्यवदेत्यर्थः २

भाषा अनुवाद ।

अर्जुन की प्रश्नके अनुरूप उत्तर करते हुए श्रीभगवान कहते हैं कि इसलोकमें
 शास्त्रके अर्थ अनुसार चलनेवाले ब्राह्मण क्षत्री वैश्य इनतीन वर्णोंके अर्थदो प्रकारकी
 निष्ठापूर्वही अर्थात् सृष्टिके प्रथमही उनका येयसाधन कहे मुक्तिका देनहार वेदा
 र्थसंप्रदाय प्रगट करते हुए मैने इसरूप ब्रह्मपरता कही है यथातानिसर्वाणिसंयम्य
 युक्त आसीतमत्परः इसलोकसे और जो ज्ञानमार्गमेन हीं प्राप्त है उनलोगोंको चित्त
 बुद्धिके द्वारा ज्ञानमार्गपर आरूढ होनेके अर्थ उसकी उपायरूप कर्मयोगके अधि
 कारियोंको कर्मयोगसे निष्ठा अर्थात् ब्रह्मपरता कही गई है यथाधर्म्याद्वियुद्धाच्छे
 योऽन्यत्त्रत्रियस्यनविद्यते इत्यादिहोकोसे कहा है अतएव चित्तबुद्धि अशुद्धिदो अ
 वस्थाभेदसे दो प्रकार ब्रह्मपरता कथित भई है परतौ भी तुमसे प्रकाश कर कहे खुल
 सांसे कहि दिया कि एपातेऽभिहितसांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमांश्चक्षु इसलोकसे फिर
 सीसन्देह करतेहो तो वडा आश्चर्य है यह अनघ संवोधनसे जनाया भगवानने ३

शाङ्करभाष्यं

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच लोकेऽलोकेऽस्मि स्थितिं या
स्वार्थानुष्ठानाधिकृतानां वैवर्णिकानां द्विविधादिप्रकारानिष्ठास्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं
पुरापूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदा
यं अविष्कृतं ताप्रोक्तामया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अनवप्रपतवकासाद्विधानिष्ठेत्याह
ज्ञानेति तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानमात्मानात्मविषयविवेकज्ञानव
त्तत्र ब्रह्मचर्याश्रमादेवकृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थानां परमहंसपरि
व्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठाप्रोक्ता कर्मयोगेन कर्मयोगः कर्मयोगस्तेन क
र्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठाप्रोक्तेत्यर्थः यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं
कर्मचसमुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेऽमुक्तं वक्ष्यमाणं वागीतासु वेदेपुचोक्तं कथमिहार्जुना
योपसन्नाय प्रियाय विधिं भिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् यदि पुनरर्जु
नो ज्ञानं कर्मचद्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति
मत्तं भगवतः कल्पेत् तदारागद्वेषवानप्रमाणभूत भगवान्कल्पितः स्यात्तच्चायुक्तं त
स्मात्कथापियुक्त्यानसमुच्चयोज्ञानकर्मयोः ३

आन्दगिरिछतटीका ।

यदि हीति गुणभूतमपि इत्यादिना प्रधानभूतमपि चेति विवक्षितं न तु भयप्राप्तस
म्भवस त्मनोमन्वमानस्यार्जुनस्य अन्यतरविषयशुश्रूषाभविष्यति नेत्याह न हीति यथो
क्तभगवद्वचनाभावे द्वयप्राप्तसम्भवबुद्ध्या नान्यतरप्रार्थनासम्भवतीत्याह येनेति न
हितथाविधं भगवद्वनं भवतेऽभगवतः समुच्चयवादित्वाङ्गीकारादतस्तद्भावा दुक्तबु
द्ध्या ननुक्तान्यतरप्रार्थनेत्यर्थः २

समुच्चयविरोधितया प्रश्नं व्याख्यायतद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति प्रश्नेति
येयं व्यवहारसमिरुपलभ्यते तत्र वैवर्णिकाः ज्ञानं कर्मवाशास्त्रोयमनुष्ठातुमधिक्रि
यन्ते तेषां द्विधास्थितिर्भयाप्रोक्तेति पूर्वाहं योजयति लोकेऽस्मिन्निति स्थितिमेव व्या
करोति अनुष्ठेयेति पूर्वप्रवचनप्रसङ्गं प्रदर्शयन् प्रवक्तारं विशिनष्टि सर्गादाविति
प्रवचनस्यायथार्थत्वशङ्कास्वारयति सर्वज्ञेनेति अर्जुनस्य भगवदुपदेशश्रवणयोगो
प्यत्वं सूचयति अनघेति निर्हारणार्थं तत्रेति सप्तमी ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव
योगशब्दितं युज्यते अनेन ब्रह्मणेति व्युत्पत्तेस्तेन निष्ठेत्यनुवर्त्तते उक्तज्ञानोपायमुप
दिदिक्षुः सांख्यशब्दार्थमाह आत्मेति तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्त्तयति ब्रह्मचर्येति

श्रीमानन्दगिरिकृतटीका

तेषां जपादिपारवश्येनश्रवणादिपरगणु खत्वंपराकरोति वेदान्तेति उक्तविशेषे
 पणवतांमुख्यसंन्यासित्वेनफलावस्थत्वंदर्शयति परमहंसेति कर्मवर्णाश्रमविहितं
 तंभर्माख्यतदेवयुज्यते तेनाश्रुदयेनेति योगस्तेननिष्ठाकर्मिणांप्रोक्तेत्यनुपङ्गदर्श
 यन्नाह कर्मवेत्यादिना एवंप्रतिबचनवाक्यस्थान्येवाक्षराणिव्याख्य तस्यैवतात्पर्यार्थं
 कथयति यदिचेति इष्टस्यापिदुर्बोधत्वमाशङ्क्याह उक्तमिति ज्ञानस्यापिभू
 लविकलतयाविश्वमत्वमाशङ्क्याह वेदेऽस्त्विति तस्याश्लिष्यत्वबुद्धान्यथाकथनमित्या
 शङ्क्याह उपसन्नायेति तथापितस्मिन्नौदासीन्यादन्यथोक्तिरित्याशङ्क्याह प्रियायेति
 प्रवीतिचभिन्नपुरुषकर्तृकंनिष्ठाहयत्नेनसमुच्चयोभगवदभीष्टः शास्त्रार्थो नभवतीति
 शेषः नन्वर्जुनस्यप्रेक्षापूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्मश्रवणानन्तरमुभयनिर्द्देशानुपपत्त्या
 समुच्चयानुष्ठानं सम्पत्स्यतेतद्व्यतिरिक्तानान्तु ज्ञानकर्मणोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वंयु
 त्वाप्रत्येकतदनुष्ठानंभविष्यतीति भगवतोमतं कल्पते तस्यार्जुनेऽनुरागातिरेकादि
 तरेपुत्रतदभावादिति तत्राह यदिपुनरिति अप्रमाणभूतत्वमनाप्तत्वं नचभगव
 तोरागादिमत्त्वेनानाप्तत्वंयुक्तं समंसर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्तमित्यादिविरोधादित्याह त
 चेति निष्ठाहयस्यभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वंनिर्द्देशफलमुपसंहरति तस्मादिति ३

स्वामिकृतटीका ।

अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति अयमर्थः यदिमयापरस्परनिरपेक्षं
 मोक्षसाधनत्वेनकर्मज्ञानयोगरूपंनिष्ठाहयमुक्तंस्यात्तर्हिद्वयोर्मध्येद्वद्दंस्यात्तदेकं
 देति तदीयःप्रत्यःसङ्गच्छते नतुमयातथोक्तं किन्तुद्वाभ्यामेकैवमङ्गलनिष्ठोक्ता गुणप्र
 धानभूतयोस्तयोःस्यातन्त्रानुपपत्तेः एकस्याएवतुप्रकारभेदमात्रमधिकारिभेदेनो
 क्तमिति अस्मिन्शुद्धानुष्ठान्तःकरणतया द्विविधेलोकेऽधिकारिजनेद्विविधेप्रकारौ
 यस्याःसाद्विविधानिष्ठामोक्षपरता पुरापूर्वाध्यायेमयासर्वज्ञेनप्रोक्तास्यष्टमेवोक्ता
 प्रकारद्वयमेवनिर्द्देशति सांख्यानानुष्ठान्तःकरणानांज्ञानभूमिकामारूढानांज्ञान
 परिपाकार्थंज्ञानयोगेनध्यानादिनानिष्ठाप्रज्ञपरतोक्ता तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तं
 आसीत् मत्परद्वत्यादिनासांख्यभूमिकामारूढानान्तु अन्तःकरणशुद्धिद्वारातदारो
 हार्थन्तदुपायभूतंकर्मयोगाधिकारिणांयोगिनां कर्मयोगेननिष्ठोक्ता धर्मोद्दि
 युद्वाश्रयोन्यत्तत्रियस्यनविद्यतद्वत्यादिना अतएवतवचित्तशुद्धिशुद्धिरूपावस्थाभेदे
 नद्विविधापिनिष्ठोक्ता एपातेऽभिहितासांख्येबुद्धियोगेत्वमाहशिविति ३

नकर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽनुते न च सन्नप्रसनादेवसिद्धिं समधिगच्छति ४

शाङ्करभाष्य ।

यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वंबुद्धेः तच्च स्थितमनिराकरणात्तस्याच्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगवत् एवमेवानुमतमिति गम्यते माञ्चवन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विपश्चमनसं अर्जुनकर्मणामनारम्भे इत्येवमन्वानमालक्ष्याह भगवान् नकर्मणामनारम्भादिति अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेनपुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वसतीतरेतरानपेक्षयोरेवपुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्तिकर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेनपुरुषार्थहेतुत्वं स्वातन्त्र्येण ज्ञाननिष्ठातुकर्मनिष्ठापायत्वत्वात्तिकासतीस्वातन्त्र्येणपुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येतस्यदर्शयिष्यन्नाह भगवान् नकर्मणेति नकर्मणामनारम्भादप्रारम्भात्कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनिजन्मान्तरेवानुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानात्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतुनां ज्ञानमुत्पद्यतेषु सांचयात्पापस्य कर्मणः यथादर्शतत्प्रत्येपश्यत्यात्मानमात्मनीत्यादिस्मरणानारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यनिःकर्मभावं कर्मभून्वयतां ज्ञानो गे ननिष्ठानिष्क्रियात्मस्वरूपैवावस्थानमिति यावत् पुरुषोऽनुतेन प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं ननु तद्वचनान्तद्विपर्ययात् तेषामारम्भात् नैष्कर्म्यमनुते इति गम्यते कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं ननु तदित्युच्यते कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् न ह्युपायमन्तरेणोपयोत्पात्तरस्तिकर्मयोगोपायत्वञ्च

भाषा अनुवाद ।

इससे यह आया कि सम्पूर्ण चित्तशुद्धिके द्वारा जब तक ज्ञान उत्पन्न न होय, तब तक बर्णकहे जाति और आश्रमकहे ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यास इनमे विहित जो जो कर्म सो सब करना उचित है नहीं तो चित्तशुद्धिके बिना ज्ञान कैसे होसकेगा यह ही भगवान् कहते हैं कि कर्म किये बिना पुरुष नैष्कर्म्य जो तत्त्वज्ञान सो पावतानहीं जो कहो कि संन्यासी फेरि सर्वकर्मपरित्याग करित तत्त्वज्ञान कैसे पावते हैं और वेदकी श्रुतिकहती है कि संन्यास धारन करने हीसे मुक्ति मिलती है फेरि कर्म करनेसे क्या प्रयोजन है इस प्रश्न पर कहते हैं कि सो नहीं क्योंकि निःकामकर्म करि चित्तशुद्धिकिये बिना ज्ञानका अभाव है और ज्ञानके बिना मुक्ति प्राप्ति नहीं होती यह निश्चय है कुछ संन्यास हीलेनेसे पुरुषसिद्धि नहीं पायजाता है यह जानो ४

शाङ्करभाष्यं ।

नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविहचप्रतिपादनात् श्रुतौतावत् प्रकृतस्यात्म
लोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनेत्या
दिनाकर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितमिहापि संन्यासस्तु महावाही दुःख
साप्तमयोगतः योनिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गत्य क्त्वात्मशुद्धये यज्ञोदानं तपश्चैव प्रावनानिमनी
षिणामित्यादि प्रतिपादयिष्यति ननु चाभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वानैष्कर्म्यमाचरेदित्या
दौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणा मनारम्भान्नैष्कर्म्य
मिति प्रसिद्धतरमतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्म रक्षेनेति प्राप्तमतत्राह न च संन्यस
नादेवेति नापि संन्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्त्वादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं
नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ४

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

किमिति भगवता बुद्धेर्ज्यायस्त्वं ज्यायसी चेदित्यत्रोक्तमुपेक्षितमिति तत्राह यदर्जुने
नेति किञ्च ज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारो भगवतोऽभिप्रेतोऽन्यथा तदीयं
विभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह तस्याश्चेति तर्हि
विभागवचनानुरोधादर्जुनस्यापि संन्यासपूर्विकायां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो भ
विष्यति नेत्याह साश्चेति बुद्धेर्ज्यायस्त्वं मुपेत्यापीति चकारार्थः अर्जुनमालक्ष्य भगवाना
हेतिसम्बन्धः अन्तरेणापि कर्माणि श्रवणादिभिर्ज्ञानावाप्तिर्न भविष्यतीति परबुद्धि
मनुरुध्यविशिनष्टि कर्मेति विभागवचनवशाद्समुच्चयश्चेदुभयोरपि ज्ञानकर्मणोः
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वमन्यथा कर्मवत् ज्ञानमपि न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधयेदि
त्याशङ्क्यसम्बन्धान्तरमाह अथवेति तर्हि ज्ञाननिष्ठापि कर्मनिष्ठावत् निष्ठात्वाविशे
पान्नस्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरितिसमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याह ज्ञाननिष्ठात्विति न
हिरज्जुतत्त्वज्ञानमुत्पन्नफलसिद्धौ सहकारिसापेक्ष्यमालक्ष्यते तथेदमपि चोत्पन्न
मोक्षाय नान्यदपेक्ष्यते तदोह अन्येति यस्य चैतत्कर्मेति श्रुताविवकर्मशब्दस्य क्रिय
माणवस्तुविषयत्वमाशङ्क्यव्याचष्टे क्रियाणामिति ताश्च नित्यनैमित्तिकत्वेन विभज
ते यज्ञादीनामिति अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठितानां कर्मणां बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानकारण
त्वे ब्रह्मचारिणां कुतो ज्ञानोत्पत्तिर्जन्मान्तरकृतानां कर्मणां वा तथात्वे गृहस्थादीनामै
हिकानिकर्माणि न ज्ञानहेतवः स्युरित्याशङ्क्यानियमं दर्शयति इहेति नेमानिसत्त्वशु
द्धिकारणान्युपात्तदुरितप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याह उपात्तेति तर्हि तावतैव कृतार्था

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

नां कुतो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं तदाह तत्कारणत्वेनेतिकर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वे मानमाह ज्ञानमिति अनारम्भशब्दस्योपक्रमविपरीतविषयत्वं व्यावर्त्तयति अननुष्ठानादिति निष्कर्षणः संन्यासिनः कर्मज्ञानं नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे नैष्कर्म्यमिति कर्माभावावस्थां व्यवाच्छिनत्ति ज्ञानयोगेनेति तस्याः साधनपक्षपातित्वं व्यावर्त्तयति निष्क्रियेति कर्मानुष्ठानोपायत्वञ्चाज्ञाननिष्ठास्वतन्त्रापुमर्थहेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थव्यतिरेकवचनस्यान्वयेपर्यवसानं मत्वा व्याचष्टे कर्मणामिति उक्तोऽर्थे हेतुं पृच्छति कस्मादिति जिज्ञासितं हेतुमाह उच्यते इति उपायत्वेऽपि तदभावे कुतो न नैष्कर्म्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह नहीति ज्ञानयोगं प्रति कर्मयोगस्य उपायत्वेऽपि स्मृतीप्रमाणयति कर्मयोगेति श्रौतमुपायोपेयत्वप्रतिपादनं प्रकटयति श्रुताविति यत्तुगीताशास्त्रे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वोपपादनं तदिदानीमुदाहरति इहापि चेति न कर्मणामित्यादिना पूर्वोक्तव्याख्यायुत्तराद्व्याख्यातुमाशङ्कयति नन्विति आदिशब्देन शान्तोदान्त उपरतस्त्रितिक्षुः संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाइत्यादि गृह्यते तत्रैव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति लोके चेति प्रसिद्धतरं यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते निवर्त्तनाद्विसर्ज्यतो न वेत्ति दुःखमरावपीत्यादिदर्शनादिति शेषः लौकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह अतश्चेति तत्रोत्तरत्वेनोत्तराद्भवता र्थव्याकरोति अतश्चाहेत्यादिना एवकारार्थमाह केवलादिति तदेव स्पष्टयति कर्मेति उक्तमेव न जमनुकूल्यक्रियापदेन सङ्घटितं दर्शयति न प्राप्नोतीति ४

उक्तोऽर्थे बुभुक्षितं हेतुं वक्तुमुत्तरस्योक्तस्युपाययति कस्मादिति कस्मान् कर्मसंन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वोक्तसम्बन्धः कदाचित्क्षणमात्रमपिन कश्चिदकर्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तराद्व्याचष्टे कस्मादिति सर्वशब्दात् ज्ञानवा

स्वामिद्वयटीका ।

अतः सम्यक्चित्तशुद्धयर्थं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्धयभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणामिति कर्मणां अनारम्भात् अननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाप्नुते न प्राप्नोति ननु चैतमेव प्रब्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुत्या संन्यासस्य मोक्षोच्चाङ्गत्वश्रुतेः संन्यासादेव मोक्षो भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं नचेति न च चित्तशुद्धिं विना कृतात्मन्यसनादेव ज्ञानसंन्याससिद्धिमोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति ४

नहिकञ्चित् क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृतं कार्यते ह्यवशः कर्मसर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५

शाङ्करभाष्यं

कस्मात् पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेवकेवलात् ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणांपुरुषोनाधिगच्छतीतिहेत्वाकाङ्क्षायामाह नहीति नहियस्मात् क्षणमपिकिञ्चित् कालंजातुकदाचिदपिकञ्चित्तिष्ठत्यकर्मकृतं सन्कस्मात्कार्यं तेहियस्मादवशएवकर्मसर्वंप्राणीप्रकृतिजैः प्रकृतितोजातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः अज्ञइति वाङ्मशेषोयतोवक्ष्यतिगुणैर्योनविचाल्यतइति सांख्यानांप्रथक्करणादे

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नपिगुणैरवशः सन्कर्मकार्यतेततश्च ज्ञानवतःसंन्यासवचनमनवकाशंस्यादित्याशं क्याह अज्ञइतीति तमेववाङ्मशेषंवाङ्मशेषावष्टम्भेनस्वष्टयति यतइति आत्मज्ञानवतोगुणैरविचाल्यतयागुणातीतत्ववचनादज्ञस्त्वैवसन्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेनकार्यं करणसंघातं प्रवर्त्तयितुमशक्तस्याजितकार्यंकरणसंघातस्यक्रियासुप्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगेनेत्यादिनाउक्तन्यायाच्चवाङ्मशेषोपपत्तिरित्याह सांख्यानामिति ज्ञानिनोगुणप्रयुक्तचलनाभावेऽपिस्वाभाविकचलनवलात्कर्मयोगोभविष्यतीत्याशं क्याह ज्ञानिनांत्विति प्रत्यगात्मनिस्वारसिकचलनासम्भवेप्रागुक्तंन्यायंस्मारयति तथाचेति ५

स्वामिकृतटीका ।

कर्मणाञ्च सन्नप्रासस्तेजनासक्तिमात्रं नतुस्वरूपेणाशक्यत्वादित्याह नहिकञ्चिदिति कञ्चिदपिजातुकस्याञ्चिदप्यवस्थायांक्षणमात्रमपि ज्ञानीअज्ञानीवाअकर्मकृतं कर्माण्यकुर्वाणोनतिष्ठति अत्रहेतुः प्रकृतिजैःस्वभावप्रभवैरागद्वेषादिभिर्गुणैःसर्वैऽपिजनःकर्मकार्यतेकर्मणिप्रवर्त्ततेअवशोऽस्तन्त्रःसन् ५

भाषा अनुवाद ।

कर्मसंन्यासइसकायह अर्थहै कि सर्वकर्ममे आसक्तिरहितहोनामात्र नकिण काएकसवकर्मकात्यागकरनाऔरशरीररहते कर्मकात्यागभीअसाध्यहै सोईकहतेहैं कदाचितकहे कि सीअवस्थामेभीक्याज्ञानीऔरक्याअज्ञानीक्षणमात्रभीमानसिकवाचिककाधिककर्मकियेविनारहनहींसकताहै कारणयहकिप्रकृतिजोस्वभावतिसकेप्रभावसेरागद्वेषकहेप्रीतिविरोधआदिगुणोंमेसवमनुष्यपरतन्त्रकहेपरवशपराधीनहोकर्मकरतेहीहैं ५

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६

शाङ्करभाष्यं

ज्ञानामेवहिकर्मयोगो न ज्ञानिनां ज्ञानिनान्तु गुणैर चाल्यमानानां स्वतश्च लनाभा
वात्कर्मयोगो नोपपद्यते तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ५

यस्त्वनान्मज्ञचोदितं कर्मनारमतइति तदसदेवेत्याह कर्मेन्द्रियाणीति कर्म
न्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्तेतिष्ठति मनसा स्मरन्निन्द्रियार्थान् विषयान्
विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारोऽप्याचारः पापाचारः स उच्यते ६

आनन्दगिरिछतटीका ।

आत्मज्ञवदनात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्माकुर्वतो न प्रत्यवायः शरीरेन्द्रियसंघातं नि
यन्तुमसमर्थस्य मूर्खस्यापि संन्याससम्भवादि व्याशङ्क्याह यस्त्विति तस्य चोदिताकर
णतच्छब्देन परास्मृश्यते तदसदिति मिथ्याचारत्वादिति भावः मिथ्याचरतामे
ववर्णयति कर्मेन्द्रियाणीति ६

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जाग्रतो विषयान्तरदर्शनधौव्यात् मिथ्याचारस्ते
न प्रत्यवायित्वमुक्त्वा विहितमनुतिष्ठतस्तस्यैव फलाभिलाषविकलस्य सदाचारत्वेनैव
शिष्टप्रमाचष्टे यस्विन्द्रियाणीति विहितमनुतिष्ठतो मूर्ख्यात्कर्मत्यजतो वै शिष्टमत्र
रयोजनया स्पष्टयति यस्तु पुनरिति ७

स्वामिछतटीका ।

अतोऽज्ञकर्मत्यागिनं निन्दति कर्मेन्द्रियाणीति वाक्पाखादीनि कर्म
न्द्रियाणि संयम्य निगृह्य यो मनसा भगवद्ग्रानच्छलेन इन्द्रियार्थान् विषयान् स्मरन्ना
स्तेऽविशुद्धतया मनसा आत्मनि स्वैर्याभावात्स मिथ्याचारः कपटाचारोऽन्तिक उ
च्यतइत्यर्थः ६

भाषा अनुवाद ।

इसीसे अज्ञानकर्मत्यागीकी निन्दा करते हैं कि जो आत्मस्वरूपको स्थिर न करि
के वाक्पाणिपाद आदि कर्म इन्द्रियोंको वशीभूत अर्थात् काबू करि भगवतके ध्यानके व
हानेसे मनको अशुद्धताके कारणसे इन्द्रियोंका अर्थरूपविषयोंका स्मरण मनसे कर
ता है सोई मूढ़ मिथ्याचार अर्थात् नास्तिक कपटआचार कहावता है ६

यस्त्विन्द्रियाणि मनसानियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमशक्तः स विशिष्यते ७
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ८

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्त्विति यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसानियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः किमारभते इत्याह कर्मयोगमशक्तः सन् फलाभिसन्धिवर्जितः स विशिष्यते इतरस्मान्निष्प्याचारात् ७

यत एवमतो नियतं नित्यं शास्त्रोपदिष्टं यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत्कुरु त्वं हे अर्जुन यतः कर्म ज्यायोधिकतरं फलतो ह्यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् कथं शरीरयात्राशरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽकरणात् अतो दृष्टः कर्मकर्मणोरर्थविशेषोलोके ८

स्वामिद्वयटीका ।

एतद्विपरीतः कर्मकर्ता तु श्रेष्ठ इत्याह यस्त्विन्द्रियाणीति यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि मनसानियम्य ईश्वरपराणित्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपयोगसुपायमारभतेऽनुतिष्ठति अशक्तः फलाभिलापरहितः स विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ७

नियतमिति यस्मादेवं तस्मान् नियतं नित्यं कर्मसन्धोपासनादिकुरु ह्यस्मादकर्मणः सर्वकर्मणोऽकरणात् सकाशात् कर्मकरणं ज्यायोऽधिकतरं अन्यथा अकर्मणः सर्वकर्मण्यन्यस्य तव शरीरनिर्वाहोऽपि न भवेत् ८

भाषा अनुवाद ।

अवदसके विपरीतकहे उलटा कहते अर्थात् कर्मकारीपुरुषको श्रेष्ठ कहते हैं कि जो फलकी अभिलापरहित मनुष्य चक्षुश्रोत्रघ्राण आदि ज्ञानेन्द्रियोंको मनके द्वारा वशीभूत करिके अर्थात् ईश्वरसे तत्पर हो सकल कर्ममें अपनेको अन्तर्यामी भगवानके अधीन जानिकर्म इन्द्रियोंसे कर्मरूपयोग आरम्भ करते हैं वे ई फलाभिलापरहित चित्तशुद्धिके द्वारा ज्ञानवान होते हैं और कर्मदोपरहित हो सुखिलाभ करते हैं ७

जिसहे तु श्रेयोव्यवस्था है इससे तुम कर्म करो सोई कहते हैं कि नियतकहे नित्यकर्मसंध्याउपासन आदिकर्म अनुष्ठान करो जिसलिये कर्मन करनेसे कर्म करना ही भला है नहीं नोसवकर्म छोड़नेसे एकवारगी कर्म अन्य अचेतनकी भांति रहनेसे ॥ हे अर्जुन तुमारी शरीरयात्राभी कैसे निवहेंगी अर्थात् न चलेंगी तो इससे भ्रम आरतुमको कर्मकर्ता ही पड़ेगा ता है ८

यच्चाधीत्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयंकर्मवन्धनःतदर्थकर्मकौन्तेयमुक्तसङ्गःसमाचार ६

शाङ्करभाष्यं

यच्चमन्वसेवन्धार्यत्वात् कर्मनकर्तव्यमितितदप्यसत्कथं यच्चाधीदिति यच्चो
वैविष्णुरिति श्रुतेर्यच्च ईश्वरस्तदर्थयत्क्रियते तद्यच्चाधीकर्मतस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्ये
नकर्मणालोकोयमधिकृतः कर्मकृतकर्मवन्धनःकर्मवन्धनंयस्यसोयंकर्मवन्धनोलो
कोनतुयच्चाधीदतस्तदर्थयच्चाधीकर्मकौन्तेयमुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितःसन्स
माचरनिर्वर्त्तय ६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मानुष्ठायिनोवैशिष्ट्यमुपदिष्टमनूद्यतदनुष्ठानमधिकृतेनकर्तव्यमिति निग
मयति यतइति उक्तमेवहेतुं भगवदनुमतिकथनेनस्फुटयति कर्मेति इतश्चत्व
याकर्तव्यंकर्मेत्याह शरीरेति तन्नियंतंत्स्याधिकृतस्येति सम्बन्धः स्वर्गादिफले
दर्शपूर्णसांसादावधिकृतस्यतस्यतदपिनित्यंस्यादित्याशङ्क्यविशिनष्टि फलायेति
नित्यंकर्मेतिनियमेनकर्तव्यमित्यलहेतुमाह यतइति हिशब्दोप्राप्तमुक्तमेवहेतुम
नुवदति यस्मादिति करणस्याकरणाञ्जग्रायस्वं प्रज्ञपूर्वकंप्रकटयति कथमित्या
दिना सत्येवकर्मणिदेहादिचेष्टाद्वाराशरीरंस्यातुं पारयति तद्भावेजीवनमेव
दुर्लभंभवेदितिफलितमाह अतइति ८

स्वामिकृतटीका ।

सांख्यास्तुसर्वमपिकर्मवन्धकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह यच्चाधी
दिति यच्चोवैविष्णुरिति श्रुतेः तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्र तदेकंविनालोकोऽ
यंकर्मवन्धनःकर्मभिर्विध्यते नत्वीश्वराराधनार्थेनकर्मणा अतस्तदर्थंविष्णु प्रीत्यर्थं
मुक्तसङ्गोनिष्कामःसन्कर्मसम्यगाचर ६

भाषा अनुवाद ।

सांख्यमतवालेकहतेहै - किवन्धनकेकारणभूतकर्महै इससेसम्पूर्णकर्मन
करनाहीं भलाहै उसीकीनिर्णयकरिकेकहतेहै - कियच्चशब्दकाअर्थविष्णुहै
यहश्रुतिमेकहै सोयच्चोविष्णुभगवान तिनकेआराधनार्थजोकर्मतिसको
छाड़िकर औरसवकर्मअलवत्तालोंकोसंसारवन्धनकरतेहै परन्तुईश्वरआ
राधनरूपकर्मतैसेनहीहै इससेविष्णुप्रीत्यर्थनिःकाममानसहो सवकर्मअच्छी
तरहसेकरोक्याडरहै कौन्तेयसम्बोधनदेकरमाटंस्वभावडरनेकाहेतुकहा ६

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः

अनेन प्रसविष्यध्वमेप वोऽस्त्विष्टकामधुक् - १०

शाङ्करभाष्यं

इतश्चाधिक्षतेन कर्मकर्त्तव्यं सहेति सहयज्ञायज्ञसहिताः प्रजास्त्वयोवर्णा
स्ताःसृष्ट्वोत्पाद्य पुरापूर्वसर्गाद्वावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा अनेन यज्ञेन
प्रसविष्यध्वं प्रसवोऽद्वि कल्पत्तिस्तां कुर्वध्वमेपवो यज्ञः युस्माकमस्तु भवतु इष्टकामधु
क् इष्टानभिप्रेतान् कामान्फलविशेषान्दोषधीतीष्टकामधुक् १०

आनन्दगिरिखतटीका ।

कर्मणावध्यते जन्तुरिति स्मृतेर्बन्धार्थं कर्मतत्तन्मध्ये योऽर्थिना कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य
मनूद्यद्रूपयति यज्ञेत्यादिना कर्माधिक्षतस्य तदकरणमयुक्तमिति प्रतिज्ञातं प्रश्न
पूर्वकं विदुषोति कथमित्यादिना फलाभिसन्धिमन्तरेण यज्ञार्थं कर्म कुर्वाणस्य व
न्धाभावात् तादर्थ्येन कर्मकर्त्तव्यमित्याह तदर्थमिति यज्ञार्थं कर्मैत्युक्तं नहि कर्मा
र्थमेव कर्मैत्याशङ्क्य व्याचष्टे यज्ञो वै विष्णुरिति कथं तर्हि कर्मणावध्यते जन्तुरिति स्मृ
तिस्तत्राह तस्मादिति ईश्वरार्पणबुद्ध्या कृतस्य कर्मणो बन्धार्थत्वाभावे फलितसाह
च्यत इति ६

नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिक्षतेन कर्त्तव्यत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनानन्तर
रहो कंभवतारयति इतश्चेति कथं पुनरनेन यज्ञेन दृष्टिरस्वाभिः शक्यं कर्त्तुमित्याशं
क्याह एष इति १०

भाषा अनुवाद ।

ब्रह्माकी वाक्से भी कर्मकी कर्त्तव्यता ही श्रेष्ठ आवती है सोई चारि श्लोकसे कह
ते हैं कियज्ञके साथ सहयज्ञ अर्थात् यज्ञके अधिकारी ब्राह्मण आदि सब प्रजोंको मृष्टि
के आदि मे उत्पन्न करनेके वादि ब्रह्माने यही वातक ही कि इसी यज्ञके द्वारा हमारी
दृष्टि होय इहां प्रसवशब्दका अर्थ दृष्टि है अर्थात् उत्तर दृष्टि होती जाय कारण यह
कियज्ञ हमारी इष्टकामनाकी दाता है इसजगह यज्ञशब्दनित्यकर्मका उपलक्षण है
अर्थात् यज्ञ कहनेसे नित्यकर्म भी सब आवते हैं और इहां काय्यकर्मकी प्रशंसा करना
असङ्गत भी है तौ भी स्वाभाविककोई कर्म करनेसे काय्यकर्म करना ही उत्तम है इ
सीसे कहा कि उसकाय्यकर्मके करनेसे कोई दोष नहीं है १०

देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयन्तुवः परस्परंभावयन्तःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ११

शाङ्करभार्य

कथंदेवानिति देवानिन्द्रादीन्भावयत वर्द्धयतानेनयज्ञेन तेदेवाभावयन्तुआ
थाययन्तु वृष्टादिनावोयुष्मानेवंपरस्परमन्योन्यंभावयन्तः श्रेयः परमपिमोक्षल
यञ्ज्ञानप्राप्तिं क्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गंवापरंश्रेयोवावाप्स्यथ ११

आनन्दगिरिछतटीका ।

कथंपुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वंयज्ञोऽस्थविज्ञायते नहि देवताप्रसादादृतेस्वर्गा
दिरभ्युद्योलभ्यते नापिसम्यग्दर्शनमन्तरेण निःश्रेयससेहुंपारयतीति शङ्कते
कथमिति ततःश्लोकेनोत्तरमाह देवानिति सुसुक्ष्मबुभुक्षुत्वविभागेन श्रेयसि
विकल्पः ११

स्वामिछतटीका ।

प्रजापतिवचनादपिकर्मकर्तव्येष्टइत्याह सहयज्ञादिति चतुर्भिः यज्ञेनसंह
वर्त्तन्तइतिसहयज्ञा यज्ञाधिष्ठताब्राह्मणाद्याःप्रजाः पुरासर्गादौसृष्टेदमुवाचप्र
ज्ञा अनेनयज्ञेनप्रसविष्यन्नध्वं प्रसवोवृद्धिरुत्तरोन्तरामतिवृद्धिलभध्वमित्यर्थःतत्र
हेतुःएषयज्ञःवोयुष्माकमिष्टकामधुक् इष्टान्कामान्दोऽधीतितथाअभीष्टभोगप्रदो
ऽस्त्वित्यर्थःअत्रचयज्ञग्रहणभावश्यककर्मापलक्षणार्थं काव्यकर्मप्रशंसातुप्रकरणेऽस
ङ्गतापिसामान्यतोऽकर्मणः कस्मिंश्चिदमित्येतदर्थमित्यदोषः १०

कथमिष्टकामदोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राह देवानिति अनेनयज्ञेनयूर्यदेवान्भा
वयत हविर्भागैः संवर्द्धयत तेचदेवावोयुष्मान्संवर्द्धयन्तुवृष्ट्यादिनाऽन्तोत्पत्तिद्वारेण
एवमन्योन्यंसंवर्द्धयन्तो देवाश्चययञ्चपरस्परंश्रेयोऽभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ ११

एतदेवस्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणेदोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भावितादेवावृष्ट्या
दिद्वारेणवोयुष्मभ्यंभोगान्दास्यन्ते हिअतीदेवैर्दत्तानन्दादीनेभ्योदेवेभ्यःपञ्चय
ज्ञादिभिरदत्त्वा योमुङ्क्तो मत्तु चौर एव ज्ञेयः १२

भाषा अनुवाद ।

यज्ञइष्टकामनाकीदाताकैसेहोगी सोकहतेहैं किइसीयज्ञकेद्वारा तुमसबदेव
तावोंकोधृतआज्जति देकरववढावो औरवेदेवतासबभीतुमारीवृद्धिकरैअर्थात्
जलवरसायअन्नउपजायतुमकोसन्तुष्टकरै इसीतरह तुमारादोनोका परस्पर
कहेएकसेएककाअभीष्टअर्थसिद्धहोय ११

इष्टान् भोगान् हि वोदेवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः

तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो योभुङ्क्ते स्तेन एव सः १२

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च इष्टान् भोगानिति इष्टानभिप्रेतान् भोगान् हि वोयुष्मभ्यं देवा दास्यन्ते
नितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविता यज्ञैर्ऋषिर्हितास्तोपिता इत्यर्थः तैर्देवैर्दत्तान्
भोगानप्रदायादत्वाच्च नृग्यसकृत्वेत्यर्थः एभ्यो देवेभ्यो योभुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पय
न्ति स्तेन एव तस्कार एव स देवादिस्वापहारी १२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्चाधिकतेन कर्मकर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति कथमस्माभिर्भाविताः सन्तो देवा
भावयिष्यन्ति अस्मानिति तदाह इष्टानिति यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्ग
योर्भावेपि कथं स्त्रीपशुपुत्रादिसिद्धिरित्याद्यं क्व पूर्वोद्धं व्याकरोति इष्टानभिप्रेतानिति
पञ्चादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगो निवर्त्तनीयोऽन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादित्युत्तराद्धं
व्याचष्टे तैरिति आनृग्यसकृत्वेत्ययमर्थः देवानामृषीणां पितृणाञ्च यज्ञेन प्रह्लाचर्ये
ण प्रजयाच सन्तोपमनापाद्य स्वकीयकार्यकारणसंघातमेव पोष्टुं भुञ्जानस्सस्त
राभवतीति १२

देवादिभ्यः सम्यग्भागमकृत्वा भुञ्जानानां प्रत्यवायित्वमुक्त्वा तदन्वेषां च दोष
राहित्यं दर्शयति येषु नरिति यज्ञशिष्टाग्निनो येषु न स्तेतादृशाः सन्तः सर्वाकिल्बिषै
र्मुच्यन्त इति योजना तैर्दत्तानित्यादिनोक्तं निगमयति भुञ्जत इति देवयज्ञादीनि

स्वामिकृतटीका ।

इतश्च यजन्त एव येष्ठानेतर इत्याह यज्ञशिष्टाग्निन इति वैश्वदेवादियज्ञाव
शिष्टं येऽन्नन्ति ते पञ्चभूनादिकृतैः सर्वैः कित्त्वपैर्मुच्यन्ते पञ्चभूनाश्च स्मृता बुक्ताः क
ण्डनीपेपणीचुल्लीउदकुम्भीचमार्जनी पञ्चभूना गृहस्थस्यताभिः स्वर्गं न गच्छति ये
त्वात्मनो भोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवाद्यर्थं ते पापादुराचाराश्च मेव भुञ्जते १३

भाषा अनुवाद ।

इसको अच्छी तरह विचार करिकहते हैं कि कर्म करनेसे दोष होता है देखो
यज्ञसे सन्तुष्ट देवता जलष्टिकरि के तुम सबके अर्थ अन्न आदि नाना प्रकारके भोग देव
गे तो जो पञ्चयज्ञके द्वारा देवदत्त अन्नादिवस्तु उनको न देकर आपही भोग करिलेय
सो चोर औकतम है अग्नि अतिथिगऊको देना औवलिवैश्वदेवकरना पञ्चयज्ञ है १२

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः
भुञ्जते ते त्वर्षं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् १३

शाङ्करभाष्यं

येषुनः देवयज्ञादीनिर्बन्धं तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं ये पांते यज्ञशि
ष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वैः पापैश्चल्लगादिपञ्चशूनाद्यतैः प्रमादकतहिं
सादिजनितैश्चान्यैर्यत्वात्मक्षरयो भुञ्जते ते त्वर्षं पापं स्वयमपि पापाः ये पचन्ति पाकं
निर्बन्धयन्ति आत्मकारणादात्महेतोः १३

आनन्दगिरिकृतटीका

त्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञाः गृह्य
न्ते चुल्लीशब्देन पिठरधारणाद्यर्थक्रियां कुर्वतो विन्यासविशेषवन्तस्त्रयो ग्रावाणो विव
क्षन्ते आदिशब्देन कण्डनीपेपणीसार्जन्युदककुक्षश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीतास्ता
न्येतानि पञ्च प्राणिनां शूनास्थानानि हिंसाकारणानि तत्प्रयुक्तैः सर्वैरपि बुद्धिपूर्वकैर्दु
रितैर्बुध्यन्त इति सम्बन्धः प्रमादो विचारव्यतिरेकेणा बुद्धिपूर्वकसुपनतं पादपाता
दिकार्यं तेन प्राणिनां हिंसासम्भाव्यते आदिशब्देनाशुचिसंस्पर्शादिगृहीतं तदुत्प्रेक्ष
पापैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते उक्तं हि कण्डनं पेपणं चुल्ली उदककुक्षश्च सार्जनं पञ्च
शूनागृहस्थस्य पञ्चयज्ञात् प्रणश्यतीति पञ्चशूनागृहस्थस्य चुल्लीपेपण्यवस्तरः कण्ड
नीचैव कुक्षश्च वध्यते यास्तु वाहयन्ति तच्च अस्यायमर्थः यायथोक्ताः पञ्चसंख्यका गृहस्थ
स्य शूनास्तायो वाहयन्नापादयन्वर्तते तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकञ्च वध्यन्ते तत्प्रयुक्तं सर्वं
मपि पापं महायज्ञानुष्ठानात् प्रणश्यतीति महायज्ञानुष्ठानस्तु त्वर्थं तदनुष्ठानविमु
खान्निन्दति येष्विति आत्मक्षरित्वमेव स्फोरयति येष चन्तीति स्वदेहेन्द्रियं पो

भाषा अनुवाद ।

इस हेतुसे यज्ञ करनेवाले मनुष्य अष्ट हैं और जो देव अतिथि अग्निगो ग्रासवलि
वैस्वदेवये पञ्चयज्ञ नहीं करते केवल अपनेवास्ते पाक करके खाते हैं वे ईलोभी पा
पाचारी हैं सोई कहते हैं कि जो देवादि को को देकर आपभोजन करते उनको
पञ्चशूनाका पाप नहीं लगता है शूनाकहे हत्याके स्थान गृहस्तोकै घरमे रोजरोज
हत्या होनेकी पांचजगह हैं घरभारते चुल्हेमे आगवारते जलके पातसे उखलमे
कूटते चुल्लीपीसते अनेकजीवाहिंसा होती है सो पाप पञ्चयज्ञ करनेवालेको लगते
हैं और वे स्वर्गवासन नहीं पावते इससे पञ्चयज्ञ अवश्य करना चाहिये गृहस्तको १३

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः

यच्चाद्भवति पर्जन्यो यन्नः कर्मसमुद्भवः १४

शाङ्करभाष्य ।

इतच्चाधिक्येन कर्म कर्तव्यं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्मकथमित्युच्यते अन्नाद्भवन्तीति अन्नाद्भूतानि ज्ञोहितरेतः परिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि पर्जन्याद्दृष्टेरन्नस्य सम्भवः अन्नसम्भवः यच्चाद्भवति पर्जन्यः अग्नौ प्राहिता ज्जतिः सव्यगादित्यसुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति यच्चोऽपूर्वं सच यन्नः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो यस्य यन्नस्यापूर्वस्य स यच्चः कर्मसमुद्भवः १४

आन्दगिरिछतटीका ।

प्रणार्थमेव प्राकं कुर्वता देवयज्ञादिपराङ् खानां पापभूयस्त्वं दर्शयति मुमुञ्चत इति पाठक्रामस्त्वर्थक्रमादपवाधनीयः १३

देवयज्ञादिकं कर्माधिक्येन कर्तव्यमित्यत्र हेत्वन्तरमितः शब्दोपात्तमेव दर्शयति जगदिति ननु भुक्तमन्नं रेतो लोहितपरिणतिक्रमेण प्रजा रूपेण जायते तच्चान्नं दृष्टिसम्भवं प्रत्यक्षदृष्टं तत् कथं कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्त्तकत्वमिति शङ्कते कथमिति पार

खामिछतटीका ।

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह अन्नादिति विभिः अन्नाच्छुक्रशोणितरूपेण परिणता भूतान्युत्पद्यन्ते अन्नस्य च सम्भवः पर्जन्याद्दृष्टेः सच पर्जन्यो यच्चाद्भवति सच यन्नः कर्मसमुद्भवः कर्मणो जमानादिव्यापारेण सव्यक्संपद्यत इत्यर्थः अग्नौ प्राहिता ज्जतिः सव्यगादित्यसुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति श्रुतेः १४

भाषा अनुवाद ।

संसारचक्रमेप्रवृत्त होने का हेतु जो कर्म सो कर्तव्य है यह तीनों श्लोकों से कहते हैं कि अन्न ही उदर में जायकर रसरूप हो शुक्रकहेवीज औशोणितकहेरूपधिरहोता जिससे भूत कहे प्राणी उत्पन्न होते हैं और सो अन्नमेव रसनेसे होता है और मेव यज्ञधूमसे होते और वह यज्ञ फेरियन्न करनेवालों के व्यापारसे पूरी होती है यही बात युक्ति कहती है कि अग्निसे दो ज्जई आ ज्जति सूर्यलोकमे रहती इसीसे सूर्यसे दृष्टि होती और दृष्टिसे अन्न होता फेरि उस अन्नसे सब प्रजा जन्म लेती है १४

कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

शाङ्करभाष्यं

तच्च एवम्बिधं कर्म्म कृतोजातमित्याह कर्मेति तच्च कर्म्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मवेदः
स उद्भवीयस्यतत् कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि ब्रह्मपुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवं यज्ञ
रं ब्रह्मपरमात्मासमुद्भवोयस्यतदक्षरसमुद्भवं ब्रह्मवेद इत्यर्थः यस्मात् साक्षात्परमा
त्माख्यादक्षरात्तत्पुरुषनिश्चासवत् समुद्भवं ब्रह्मतस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्व
गतमपिसत् नित्यंसदायज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्पर्शैर्यत्कर्म्मणस्तद्देतुत्वं साधयति उच्यतइति उक्तैर्धैर्यस्मृत्यन्तरं संवादयति अग्ना
विति तत्र हि देवताभिध्यानपूर्वकं तदुद्देशेन प्रहिताङ्गतिरपूर्वतांगता रश्मिद्वारे
शादित्यमारुह्य वृष्ट्यात्मनाश्रयिणी प्राप्य प्रीतिं च वाद्यन्मभावमापद्य संस्कृतो भूत्वा शुक्र
शोणितरूपेण परिणता प्रजो भावं प्राप्नोतीत्यर्थः यज्ञः कर्म्मसमुद्भव इत्युक्तं स्वस्यैव
स्वोद्भवे कारणत्वाद्योनादित्याशंख्याह ऋत्विगितिद्रव्यदेवतयोः संग्राहकञ्चकारः १४

यद्पूर्वहेतुत्वेन कर्म्मज्ञातत् किंचैत्यवन्दनादिकिंश्चास्मिहोदादिइतिसिद्धिहानं
प्रत्याह कर्मेति किमितिकर्म्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते सर्वस्य तदुद्भवत्वाविशेषादित्या
शंख्याह ब्रह्मवेदइति ब्रह्मतर्हि वेदाख्यमनादिनिधनमितितत्त्वाह ब्रह्मपुनरिति
अक्षरात्मनो वेदस्य पुनरक्षरेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न स स्मवतीत्याशंख्याह अक्षर
मिति ब्रह्मेत्यक्षरमेवोक्तं तत्कथं तस्मादेवोद्भवतीत्याशङ्क्य ब्रह्मशब्दार्थमुक्तमेव स्वर

भाषा अनुवाद

अथैतत्पूर्वहेतुवोसे कर्म्म कीञ्चेति अथैतत्कर्त्तव्यता किसलिये कहा अथैतत्कर्म्म क्या
वस्तु है सोई विवरण करते हैं कि यज्ञकारी पुरुषों का व्यापार रूप जो कर्म्म सो ब्रह्म
कहे वेदसे उत्पन्न भया अथैतद्ब्रह्म जो वेदसो अक्षर जो परब्रह्म तिससे प्रगट भया है
यह जानो और अतिने भी कहा है कि परब्रह्म की निःश्वाससे क्वयजुर और साम
वेद प्रगटे हैं इससे सर्वव्यापी परब्रह्म सर्वदा यज्ञमे प्रतीत है अर्थात् यज्ञरूप उपाय
से ब्रह्म प्राप्ति होती है जैसे उद्योग करनेसे लक्ष्मी का लाभ होता है अथवा जगतमे
मूलकर्म है इससे मन्त्र और अर्थके द्वारा सब ननुष्यों में प्राप्त अनादिकालसे स्थित
जो वेद ब्रह्म सो तात्पर्यके द्वारा प्रतिष्ठित है इससे यज्ञादिकर्म्म अवश्य कर्त्तव्य है १५

शाङ्करभाष्यं

एवमिति एवमीश्वरेण देवयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्त्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरघं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैरारमणमाक्रीडाविषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति तस्माद् ज्ञेनाधिकृतेन कर्त्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः प्रागात्मज्ञाननिष्ठा योऽप्यताप्राप्तेऽस्माद्दर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्त्तव्यमित्येतत् न कर्मणामनारम्भादित्यतश्चरन्त्यशरीरयात्रापि च तेन प्रसिध्येद् कर्मण इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्यवज्जायां त्कर्मणोऽन्यत्रेत्यादिना मोघं पार्थ स जीवतीत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्थानात्मविदः कर्मानुष्ठानेवञ्जकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्त्तनं कृतं १६

आनन्दगिरिस्तटीका ।

ति ब्रह्मवेद इति ननु ब्रह्मशब्दितस्य वेदस्यापि पौरुषेयत्वात् प्रामाण्यसन्देहात् कथं तदुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्मनिर्द्धारयितुं शक्यते तत्राह यस्मादिति कथं तर्हितस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वे विशेषायोगादित्याशङ्क्याह सर्वगतमपीति १५

अधिकृतेनाध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्त्तनीयमन्यथेच्चराज्ञातिलङ्घिनस्तस्य प्रत्यवायः स्यादित्याह एवमिति न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्तमुपसंहरति तस्मादिति जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणानुवर्त्तने वृथा जीवनसधनं यस्मात्तस्माज्जीवतानियतं कर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः यद्यधिकृतेन कर्त्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यज्ञेनेति विशिष्यते ज्ञाननिष्ठेनापितत्कर्त्तव्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्यपूर्वोक्तमनुवर्त्तति प्रागिति नहि ज्ञानकर्मणोर्विरोधात् ज्ञाननिष्ठेन कर्मकर्त्तुं शक्यते तथा चाना

स्वामिस्तटीका ।

तथा कर्मेति तच्च यजमानादिव्यापाररूपकर्म ब्रह्मोद्भवविद्धि ब्रह्मवेदस्तस्मात्प्रवृत्तं जानीहि तच्च वेदाख्यं ब्रह्मचर्यात् परब्रह्मणः समुद्भूतं जानीहि अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्दृग्बेदो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः यत एवमचरादेव यज्ञप्रवृत्तेरत्यन्तमभिप्रेतो यज्ञस्तस्मात् सर्वगतमप्यचरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितसु च्यत इति उद्यमस्यासदालम्बीरिति वत् यद्वा यस्माज्जगच्चक्रस्य मूलं कर्म तस्मात् सर्वगतमन्वार्थवादैः सर्वेषु भूतार्थाख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे तात्पर्येण प्रतिष्ठितं अतो यज्ञादिकर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः १५

एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्त्तयतीहयः अघायुरिन्द्रियारासोमोघंपार्थसजोवति १६

शाङ्करभाष्यं

एवंस्थितेकिमेवंप्रवर्त्तितंचक्रंसर्वेणानुवर्त्तयेयमाहोस्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगा
नुष्ठानोपायप्राथमात्मविदोज्ञानयोगेनैवनिष्ठात्मात्मविद्धिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्ते
नैवेत्येवमर्थमर्जुनस्यप्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेववाशास्त्वार्थस्यविवेकप्रतिपत्तार्थमेवचैतमा
त्मानंविदित्वानिष्टमिथ्याज्ञानाः सन्तोब्राह्मणामिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यंकर्त्तव्येभ्यःपु
त्रेषणादिभ्योव्युत्थायाथभिच्चाचर्यंशरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तंचरन्तिनतेपामात्मज्ञान
निष्ठाव्यतिरेकेणान्यकार्यमस्तिइत्येवंश्रुत्यर्थमिहगीताशास्त्रेप्रतिपादयिषितमावि
ष्कुर्वन्नाहभगवान् यस्त्विति यस्तुसांख्यआत्मज्ञाननिष्ठआत्मरतिःआत्मनि एव

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रज्ञेनैवचित्तशुद्ध्यादिपरस्परयाज्ञानार्थमर्मानुष्ठेयमितिप्रतिपादितमित्य
र्थः तर्हिचक्षार्थादित्यदिक्किसर्थंनहितलज्ञाननिष्ठाप्रतिपाद्यते कर्मनिष्ठातुपूर्व
मेवोक्तत्वान्नात्रवक्तव्येत्याशङ्क्यप्रवृत्तमर्थान्तरमनुवदति प्रतिपाद्येतिप्रासङ्गिकमज्ञ
स्यकर्मकर्त्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमितियावत् वज्रकारणमीश्वरप्रसङ्गोदेवताप्रीति
श्चैत्यादिदोषसंकीर्त्तनतैर्द्वैतानप्रदायेत्यादि १६

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानांपुरुषार्थसिद्धयेककर्मादिचक्रंप्रवर्त्तितंतस्मात्तदकु
र्वतोदृष्टैवजीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवोच्यभूताद्देदाख्यब्रह्मणःपुरुषाणां
कर्माणिप्रवृत्तिस्ततःकर्मनिष्प्रतिस्ततःपर्जन्यस्ततोऽन्ततोभूतानिभूतानांपुनस्तथैवक
र्मप्रवृत्तिरित्येवंप्रवर्त्तितंचक्रंथोनानुवर्त्तयतिनानुतिष्ठतिअघंपापरूपमायुर्यस्यसःय
तइन्द्रियैर्विषयेष्वेवारमतिनस्त्रीश्वराराधनार्थंकर्मणिअतोमोघंव्यर्थंसजीवति १६

भाषा अनुवाद ।

जिसहेतुईश्वरकोप्रेरणसेमनुष्यसकलपुरुषार्थसिद्धहोनेकेअर्थइससंसारच
क्रमेआयुक्तकर्मरूपचक्रमेप्रवृत्तहै इससेकर्मनकरनेसेमनुष्यकाजन्महीव्यर्थहै
यहकहतेहैं किईश्वरकीआज्ञारूपवेदसेपुरुषयज्ञकर्ममेप्रवृत्तहोतेहैं तिससेमेव
औरमेघसेअन्नअन्नसेप्राणीऔरप्राणियोंसेफेरिकर्मकीप्रवृत्तिहोतीयहचक्रहै अ
तएवजोईश्वराराधनकर्मनहींकरते केवलइन्द्रियोंसेविषयभोगमात्रकरते उनका
दृष्टाजीवनहै १६

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मदृष्टश्चमानवः आत्मन्येवचसन्तुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते १७

शाङ्करभाष्यं

तिर्नविषयेषुयस्यस आत्मरतिरेवस्याद्भवेत् आत्मदृष्टश्चात्मनैवदृष्टो नान्तरसादिनासमानवोमनुष्यः संन्यासी आत्मन्येवचसन्तुष्टः सन्तोषोहिवाह्यार्थलाभेनसर्वस्य भवतितमनपेक्ष्यात्मन्येवचसन्तुष्टः सर्वतोविगतदृष्ट्याद्व्येतत् यद्दृष्टश्चात्मवित्तस्य कार्यंकरणीयंनविद्यतेनास्तीत्यर्थः १७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दृष्टसर्वमेवंविमज्यान्द्धानन्तरल्लोकमाशङ्क्योत्तरत्वेनावतारयति एवमिति अर्जुनस्यप्रश्नमित्येवमर्थमाशङ्क्याह भगवानिति सध्वन्वः नन्वेषाशङ्कानावकाशमासाद्यत्यनात्मज्ञेनकर्त्तव्यं कर्म्मैति वज्रशोविशेषितत्वादित्याशङ्क्याह स्वयमेवेति किमर्थंश्रुत्यर्थंस्वयमेवभगवानत्रप्रतिपादयतिद्वत्याशङ्क्याह शास्त्रार्थस्येति गोताशास्त्रस्यसंन्यासज्ञानमेवमुक्तिसाधनमर्थो नार्थान्तरमिति विवेकार्थमिहश्रुत्यर्थसंक्षिपतिकीर्त्तयतीत्यर्थः तमेवश्रुत्यर्थसंक्षिपति एतमिति सिद्धञ्चेदात्मवेदनमनर्थकं तर्हि व्युत्थानादीत्याशङ्क्यापातिकविज्ञानफलमाह निदृष्टेति ब्राह्मणग्रहणंतेषामेवव्युत्थानेसुख्यमधिकारित्वमिति ज्ञापनार्थं ल्लेशात्मकत्वादेष्टानांताथ्योव्युत्थानं सर्वेषांस्वाभाविकत्वादविधित्सितमित्याशङ्क्याह सिध्येति भिक्षाचर्यंचरन्तीतिवचनंब्युत्थानविरुद्धमित्याशङ्क्याह शरीरेतितर्हितद्देवतेषामग्निहोत्राद्यपिकर्त्तव्यमापद्येतेत्याशङ्क्युत्थायिनामाथमधर्मवदग्निहोत्रादेरनुष्ठापकभावान्मैवमित्याहनतेषा

स्वामिद्वतटीका

तदेवंकर्मणामनारक्षादित्यादिनाअत्र स्थान्तःकरणशुद्धिकर्मयोगसुक्ताज्ञानिनःकर्मानुपयोगमाह यस्त्विति द्वाभ्यां आत्मन्येवरतिः प्रीतिर्यस्यसः ततश्चात्मन्येवदृष्टः स्वानन्दानुभवेननिर्वृतः अतएवात्मन्येवशंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्य कर्त्तव्यं कर्मनास्तीति १७

भाषाअनुवाद

कर्मणामनारक्षादित्यादिश्लोकसे अज्ञानीपुरुषकेअन्तःकरणशुद्धिकेहेतुकर्मयोगकहिकरअवज्ञानीकोकर्मनकरना दोश्लोकसेकहतेहै किजिसकीआत्मा मेरतिकहेप्रीतिऔआत्मआनन्दमेमगनतथाआत्मासेसन्तुष्टहै औरभोगादिसेरहितहैअसेजोतत्त्वज्ञानीउनकोकोईकर्मकरनानहींहै औरसबकोतोकरनाहींहै १७

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्चनैवेति नैवतस्यपरमात्मरतेः कृतेनकर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति अस्तुतर्ह्य कृतेन अकरणेन प्रत्यवायाख्योनर्थोना कृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानिलक्षणो नैवास्ति न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्वावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयः व्यपाश्रयं आत्मनः कञ्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति येन तदर्थक्रियानुष्ठेयास्यान्तत्वं एतस्मिन् सर्वतः संसृतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तमाने १८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मिति यद्योक्तं श्रुत्यर्थमस्मिन्गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण प्रथ्यालोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटीकुर्वन्कर्त्तव्यमेव कर्म्म जीवतेति नियमे ज्ञानयोगेन सांख्यानां मिति चोद्यपरिहारमुपदर्शयति इत्येवमिति आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्कराहित्यं दृष्टं तदनात्मज्ञेन जिज्ञासुना कर्त्तव्यमिति मत्वाह यस्तु सांख्य इति किञ्च आत्मज्ञस्य ज्ञानेनात्मनैवपरितृप्तत्वान्नान्नपानादिना साध्यात्परिष्ठा तेन विद्यार्थिना संन्यासिनापि नान्नसादावासक्तिर्युक्ता कर्त्तुमित्याह आत्मतृप्त इति किञ्च आत्मविदः सर्वतो वै तृष्णां पृष्टं तदनात्मविदा विद्यार्थिना कर्त्तव्यमित्याह आत्मन्येवेति रतिरिति सन्तोषाणां मोदप्रसोदानन्दवदवान्तरभेदः अथवारतिर्विषयासक्तिः तृप्तिर्विषयविशेषसम्पर्कजं सुखं सन्तोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभाधीनं सुखसामान्यमिति भेदः नन्वात्मरतेरात्मतृप्त्वात्मन्येव सन्तुष्टस्यापि किञ्चित्कर्त्तव्यं युक्तये भविष्यतीति नेत्याह यद्दृष्टं इति १७

इतश्चात्मविदो न किञ्चित् कर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति अश्रुदयनिःश्रेयसयोरन्यतरत्प्रयोजनं कृतेन सुकृतेनात्मविदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह नैवेति प्रत्यवायनिष्ठत्तये स्वरूपप्रच्युतिप्रत्याख्यानवाकर्मस्यादित्याशङ्क्याह नेत्यादिना ब्रह्मादिषु स्वावरान्तेषु भूतेषु कञ्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य कश्चिदर्थो विदुषः साध्यो भविष्यति तदर्थं तेन कर्त्तव्यं कर्मत्याशङ्क्याह नचेति तत्राद्यं पदमादत्ते नैवेति तंव्याचष्टे तस्येति आत्मविदः स्वर्गाद्यश्रुदयानर्थित्वं निःश्रेयसस्य च प्राप्तत्वान्न कृतं कर्मार्थवदित्यर्थः आत्मविदाचेत्कर्मनक्रियते तर्हि तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्यतीति तत्प्रत्याख्यानार्थं तस्य कर्त्तव्यं कर्मतिशङ्कते तर्हाति द्वितीयपादेनोत्तरमाह नेत्यादिना अतो न तन्निष्ठत्पर्यं कृतमर्थवदिति शेषः द्वितीयभागं विभजते न चास्येति व्यपाश्रयमात्मन्येति सम्बन्धः पदार्थसुक्तावाक्यार्थमाह भूकिञ्चिदिति तविशेषस्याश्रित

नैव तस्य कृते नार्थो नाद्यनेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

स्यापि क्रियाद्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति तर्हि मया प्रियथोक्तं त्वमाश्रित्य त्वा
ज्यमेव कर्मैत्यर्जुनस्य मतमाशंखाह नत्वमिति १८

सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानभावश्च कमित्याह यत इति तस्मात्ज्ञान
निष्ठाराहित्यादिति यावत् मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं कर्मणि फलान्तरवतिनियो
गः स्यादित्याशंखाह असक्तो हीति १९

स्वामिद्वयटीका ।

तत्र हेतुमाह नैवेति कृतेन कर्मणा तस्यार्थः पुण्यं नैवास्ति न चाद्यतेन कश्चन कोऽपि प्र
त्यवायीऽस्ति निरहङ्कारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् तथापि तद्ग्रेषां न प्रियं यदेत
न्मनुष्याविद्वरिति श्रुतेर्मोक्षे देवकृतविघ्नसंश्रवात्तत्परिहारार्थं कर्मभिर्देवाः सेव्या
इत्याशंकोक्तं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदप्यर्थव्यपाश्रयः आश्रय एव व्यपाश्र
यः अर्थे मोक्षे आश्रयणीयोऽस्य नास्तीत्यर्थः विघ्नभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वात् तथाच श्रुतिः
तस्य हनदेवाश्च नाभृत्याद्देशते आत्मा ह्येषां संभवतोतिह नेत्यव्ययमप्यर्थे देवाश्चपि त
स्यात्मतत्त्वज्ञस्य अभृत्यैव ह्यः प्रतिबन्धायनेन शक्नुवन्तीति श्रुतेरर्थः देवकृता
स्तुविघ्नाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव यदेतद्ब्रह्ममनुष्याविदुस्तदेवैषां देवानां न प्रियमिति
श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैव विघ्नकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् १८

भाषा अनुवाद ।

जो तत्त्वज्ञानी कहें आत्मज्ञानी पुरुष है उसको कोई भी कर्म कराना नहीं सो
ई कहते हैं कि न ज्ञानी को कर्म करने से पुण्य है और कर्म न करने से प्रत्यवायक है
प्रापनी नहीं है क्योंकि ज्ञानी तो निरहङ्कार है इससे उसको किसी कर्म का विधि
और निषेध नहीं है वह सब से अलग है जो कहो कि श्रुति कहती है कि देवतों की इ
च्छानहीं है कि मनुष्य ब्रह्मको जाने और ब्रह्मज्ञानी हो मोक्ष पावै तो निश्चय है कि मो
क्ष होने में देवता विघ्न करैगे इस वास्ते विघ्नवारणके अर्थ देवतों की सेवारूप कर्म जरूर
ही करना पड़ेगा इसपर कहते हैं कि ब्रह्मसे लेकर औअस्थावर पर्यन्त किसी की स
हाय ज्ञानी को दरकार नहीं है क्योंकि ज्ञानमार्गमें विघ्न का अभाव है यह श्रुतिसे
कहिचुके है इससे आत्मदर्शी को प्राणीमात्र का आश्रयक है अवलम्ब का कुछ काम
नहीं है १८

तस्मादसक्तःसततंकार्थं कर्म समाचर असक्तो ह्याचरन्कर्मपरमाप्नोति पुरुषः १६

शाङ्करभाष्यं ।

यतएवंतस्मादिति तस्मादसक्तःसंसर्गवर्जितःसततंसर्वदाकार्थं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचरन्निर्वर्तय असक्तो ह्यस्मात् समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्परमाप्नोति पुरुषः मोक्षमाप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः १६

यस्माच्च कर्मणैवेति कर्मणैवहितस्मात्पूर्वैश्चक्रियाः विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुं मास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयोजनकाश्चपतिप्रवृत्तयो यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकासंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणासहैवासंन्यस्यैवकर्मसंसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः अथाप्राप्तसम्यग्दर्शनाजनकादयस्तदाकर्मणासत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः स्त्रीकोऽयं मन्यते पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानङ्गिरेव कर्तव्यं कृतं कर्म तावतानावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथापि प्रारब्धकर्मायत्तत्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्थोन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं सम्यग्दर्शनं कर्तुमर्हसि २०

स्वामिदशतटीका ।

यस्मादेवंभूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुपयोगो नान्यस्य तस्मान्त्वं कर्म कुर्वित्याह तस्मादिति असक्तः फलसङ्गरहितः सन्कार्थमवश्यकर्तव्यतया विहितं नित्यं नैमित्तिकं कर्म सम्यगाचरन् ह्यस्मात्सक्तः कर्माचरन्पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिद्वारा प्राप्नोति १६ अत्र सदाचारं प्रमाणयति कर्मणैवेति कर्मणैव शुद्धसत्त्वाः सन्तः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ता इत्यर्थः यद्यपि त्वंसम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानं मन्यसे तथापि कर्माचरणं भद्रं

भाषाअनुवाद ।

इससे हे अर्जुन ज्ञानी पुरुष ही को कर्म कर्तव्य नहीं है और मनुष्य को तो कर्म करना ही उचित है सो तुम कर्म करो यही कहते हैं कि तस्मात्कहेति ससे अशक्त हो कर्तव्य कर्म निरन्तर समाचर कहे करो अशक्त हो पुरुष कर्म करते ज्ञेय पर जो मुक्ति उसको प्राप्त होते हैं अर्थात् फल काम नारहित हो कर अवश्य कर्म जो नित्य नैमित्तिक हैं सो सब करो जिस हेतु आशक्तिरहित कर्मकारी मनुष्य पर मजो मुक्ति उसको चित्तशुद्धिके द्वारा प्रावता है नित्य कर्म सन्ध्यावन्दनादिक हैं और नैमित्तिक जो निमित्त पाय कर किये जाय जैसे पुत्र जन्म मे जात कर्मादिक हैं इससे यह जनाया कि तुमको युद्ध भी नैमित्तिक कर्म करना आवश्यक है १६

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः लोकसंग्रहमेवापि संप्रथ्यन्कर्तुमर्हसि २०

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकीश्रवणादिभिरजस्रं ब्रह्मणि निष्ठातुं शक्नोति तथापि चात्र ये खल्वयाविहितं कर्म न त्याज्यमित्याह यस्माच्चोति तस्मात्त्वमपि कर्मकर्तुमर्हसिति सम्बन्धः इतोपि त्वयाविहितं कर्म कर्तव्यमित्याह लोकेति पूर्वाहं विभजते कर्मणैवेति कथं जनकादीनां कर्मणां संसिद्धिप्राप्तिरुच्यते कर्मत्याजं हि सम्यग्दर्शनवतां प्रसिद्धां संसिद्धिरिति तत्किं जनकादयोपि प्राप्तसम्यग्दर्शनाः स्युः उत अप्राप्तसम्यग्दर्शनाभवेयुरिति विकल्पप्रथमं प्रत्याह यदीति लोकसंग्रहार्थकर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता इति सम्बन्धः कर्मणा सहैवेत्येतत् व्यकरोति असंन्यस्यैव कर्मेति तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति जनकादीनां सत्यपि ज्ञानित्वे प्रारब्धकर्मवशात् कर्मापरित्यज्यैव लोकसंग्रहार्थं प्रवर्त्तमानानां ज्ञानमाहात्म्यादुपपन्ना संसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयमनूद्य पूर्वाहं नोत्तरमाह अथेत्यादिना द्वितीयाहं व्यावर्त्याशङ्कामुत्थापयति अथेति अज्ञेनाद्यतार्थेन कृतं कर्मेत्येतावता ज्ञानवताद्यतल्लयेन न तत् कर्तव्यमित्युक्तमङ्गीकरोति तथापीति तर्हि भयापि ज्ञानवताद्यतार्थेन कर्मन कर्तव्यमित्याशङ्कान्मुनस्य कर्तव्यमेव कर्मेत्युत्तराहं व्याख्यानेन कथयति प्रारब्धेति २०

स्वामिखण्डटीका ।

मेवेत्याह लोकसंग्रहमित्यादि लोकस्य संग्रहः स्वधर्मप्रवर्त्तनं मया कर्मणि कृते जनः सर्वोऽपि करिष्यति अन्यथा ज्ञानिदृष्टान्तेनाज्ञो निजधर्मनित्यं कर्मत्यजन्पतेदित्येवं लोकरक्षणमपितावत्प्रयोजनं प्रथ्यन्कर्तुमेवाहं सिनत्यक्तमित्यर्थः २०

भाषा अनुवाद ।

अवदू सविषयमे ज्ञानीयोके आचरणको प्रमाण देते है कि देखो परमज्ञानी जन कराजा कर्मके आचरण करनेसे शुद्ध सत्त्व होकर अच्छी तरह ज्ञानको प्राप्त मयेथे और जो तुम संपूर्ण ज्ञानी अपनेको जानो तो भी कर्म करना ही श्रेयकहे कल्याण है यह कहते है कि सब मनुष्योंको कर्मसे प्रवृत्तिके अर्थ अर्थात् हमारे कर्म करनेसे सब लोग कर्म करैगे नही तो ज्ञानीका व्यवहार देखि अज्ञानी लोग भी व्यवहार छोड़ि बैठैगे इसहेतु लोककी रक्षाके अर्थ कर्मकरना प्रयोजन है यह विचारिकर्मकरना योग्य है सो तुमभूलके भी कर्मन त्यागकरना २०

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते २१

शाङ्करभाष्यं ।

लोकसंग्रहः किमर्थं उच्यते यद्यदिति यद्यत्कर्म आचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्त
देवकर्माचरति इतरोजनस्तदनुगतः किञ्च श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं
वा लोकस्तदनुवर्त्तते तदेव प्रमाणी करोतीत्यर्थः २१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसंग्रहार्थमपि न प्रवर्त्तितव्यमित्याशङ्कामुत्थाप्य परिहरति
लोकैत्यादिना अत्र ताध्ययनसम्पन्नत्वेनाभिमतो यद्यद्विहितं प्रतिपिडुं वा कर्मानुति
ष्ठतितत्तदेव प्राकृतोजनोऽनुवर्त्तते तेन विद्यावतापि लोकमर्थ्यादास्थापनार्थं विहितं
कर्त्तव्यमित्यर्थः श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शय
ति किञ्चेति २१

कृतार्थस्यापि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्म कर्त्तव्यमित्युक्त्वा तन्नैव भागवतमतमुदा
हरणत्वेनोपन्यस्यति यदित्यादिना अप्राप्तस्य प्राप्तयेतवापि कर्त्तव्यसम्भवात् न किञ्चि
दपि विद्यते कर्त्तव्यमिति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह नानवाप्तमिति प्रतीकमुपादाय
व्याख्यान्वहारा विद्यावतोऽपि कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति नेत्यादिना अन्वयार्थं पुनर्न जो
नुवादः भगवतो मेनास्ति कर्त्तव्यमित्येतदाकाङ्क्षाहारास्फोरयति कस्मादित्या
दिना प्रयोजनाभावे त्वयापि नानुष्ठेयं कर्मेत्याशङ्क्य लोकसंग्रहार्थं समाधिकर्मानु
ष्ठानमिति मत्वाह तथापीति २२

स्वामिकृतटीका ।

कर्म्मकरणे लोकसंग्रहो यथास्यात्तदाह यद्यदिति इतरः प्राकृतोऽपि जनस्तत्त
देवाचरति श्रेष्ठो जनः कर्म्मशास्त्रं तन्निवृत्तिशास्त्रं वा यत्प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽ
प्यनुसरति २१

भाषा अनुवाद ।

औरतुमारे कर्म्म करने से सब लोगों की कर्म मेरुचि होयगी यह कहते हैं कि श्रे
ष्ठकहेवडे लोग निवृत्तिया प्रवृत्तिकर्म जो प्रमाण मानते औकरते हैं सोई साधारण
मनुष्य भी आचरण करते हैं अर्थात् उनके अनुसार ही सब व्यवहारके अनुगा
मी होते हैं २१

नमोपार्थस्त्रिकर्त्तव्यंविष्णुलोकेषुकिञ्चन नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्त्तएवचकर्मणि २२
यदिह्यहंनवर्त्तयंजातुकर्म्मण्यतन्द्रितः समवर्त्मानुवर्त्तन्तेमनुष्याःपार्थसर्वशः २३

शाङ्करभाष्यं

यद्यत्रलोकसंग्रहकर्त्तव्यतयांविप्रतिपत्तिस्तर्हिमांकिंनपश्यसि नेति नमेसम
पार्थनास्तिनविद्यतेकर्त्तव्यंविष्णुलोकेषुकिञ्चनकिञ्चिदपिकस्मान्अनवाप्तमप्रा
प्तमवाप्तव्यं प्रापणीयंतथापिवर्त्तएवचकर्मण्यहं २२

यदिहिपुनरहंनवर्त्तयंजातुकदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसःसन्समश्चेष्टस्य
सतोवर्त्तमार्गमनुवर्त्तन्तेमनुष्याःहेपार्थसर्वशःसर्वप्रकारैः २३

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

लोकसंग्रहोपिनतेकर्त्तव्योविफलत्वादित्याशंकाह यदिहीति २३

येष्टस्यतवमार्गानुवर्त्तित्वं मनुष्याणामुचितमेवेत्याशंकादूयति तथाचेत्यादिना
ईश्वरस्यकर्मण्यप्रवृत्तौतदनुवर्त्तिनामपिकर्म्मणुपपत्तिरिति हेतुमाह लोकस्थि
तीति इतश्चेष्टरेणकर्मकर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति यदिकर्मनकुर्वामिति शेषः
सङ्करकरणस्यकार्यकथयति तेनेति प्रजोपहतिरपिप्राप्यते चेत् किंतयातवस्या
दितितवाह प्रजानामिति त्वामनाचरन्तमनुवर्त्ततां सर्वेषांकोदोषःस्यादित्यपे

सामिद्वतटीका ।

अत्रचाहमेवदृष्टान्तइत्याह नमेइतिविभिः हेपार्थमेकर्त्तव्यंनास्तिवतस्त्रिष्वपि
लोकेष्वनवाप्तमप्राप्तंअवाप्तव्यंप्राप्यंनास्ति तथापिकर्मणिवर्त्तएवकर्मकरोव्येवेत्यर्थः२२

अकरणेलोकस्यनाशंदर्शयति यदिह्यहमिति जातुकदाचिदतन्द्रितोऽनलसः
सन्यदिकर्मणिनवर्त्तयंकर्मनानुतिष्ठेयंतर्हिममैववर्त्तमार्गमनुष्याश्नुवर्त्तन्तेऽनुवर्त्त
न्त्रित्यर्थः २३

भाषा अनुवाद ।

इसविषयमेभगवानअपनेकोदृष्टान्तकहतेहैं किहेपार्थअर्जुनदेखोवैलोक्य
मेभीहमकोकर्त्तव्यकर्मकुछनहींहैं तौभीहमकर्मकर्त्तहीरहतेहैं औरहमको
विभुवनमेअलभ्यतथाकिसीवस्तुमेअभिलाषनहींहै यहोजानो २२

तौफिरिजोहमकर्मनकरैतोकर्मनकरनेसेजोलोगोंकीहानिहोयगीसोईदेखा
वतेहैं किजोसावधानहोकर्ममेहमकभीनवर्त्तमानहोय तोसवलोगहमारीहीरा
हमलेंअर्थात्हमारीनारूकरै २३

उत्सीदेयुरिमे लोकान्कुर्यात्कर्मचेदहं सङ्करस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमां प्रजाः २४

शाङ्करभाष्यम् ।

तथाचकोदोषइत्याह उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वलोकाः लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यात्कर्मचेदहं किञ्च सङ्करस्य च कर्त्तास्यां तेनकारणेनोपहन्यामिमां प्रजाः प्रजाभिमानुग्रहाय प्रवृत्तस्तदुपहृतिं उपहननं कुर्यामित्यर्थः भ्रमेश्वरस्थानरूपमापद्येत यदिपुनरहमिवत्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्त्योक्तस्याप्यात्मनः कर्त्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्त्तव्य इति २४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आयासीश्वरस्य कृतार्थतया कर्मानुष्ठानाभावे तदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितिहेत्वभावात् इष्टिव्यादिसूतानां विनाशप्रसङ्गाद्वर्णयमधर्मव्यवस्थानुपपत्तेर्वाधिवृत्तानां प्राणवृत्तां प्रापोपहतत्वप्रसङ्गात् परानुग्रहार्थप्रवृत्तिरीश्वरस्येत्युक्तं सम्प्रति लोकसंग्रहाय कर्त्तव्यं कुर्यात्स्य कर्त्तव्याभिमानेन ज्ञानाभिभवे प्राप्ते प्रत्याह यदिपुनरिति कृतार्थबुद्धित्वे हेतुमाह आत्मविदिति यथावदात्मानमवगच्छन् कर्त्तव्याद्यभिमानाभावात् कृतार्थो भवेत्येवेत्यर्थः अज्जनादन्यवापि ज्ञानवति कृतार्थबुद्धित्वकर्त्तव्यत्वाद्यभिमानहीने तुल्यमित्याह अन्योवेति तस्य तर्हिकमीनुष्ठानमफलत्वादनवकाशमित्याशङ्क्याह तस्यापीति कर्त्तव्यइत्यात्मविदापि परानुग्रहाय कर्त्तव्यमेव कर्मत्याहेति शेषः २४

दृष्टान्तदृष्टान्तिकरूपं लोकाभ्यां करोति सत्ताइत्यादिना असत्तः सनकर्त्तव्याभिमानं फलाभिसन्धिवाऽकुर्वन्ति यावत् २५

स्वामिदंतटीका ।

ततः किमत आह उत्सीदेयुरिति उत्सीदेयुः धर्मलोपेन नश्येयुः तर्तश्च योर्वर्णसङ्करो भवेत्तस्याप्यहमेव कर्त्ता स्यां भवेयं एवमहमेव प्रजा उपहन्यां मलिनी कुर्व्यामिति २४

भाषा अनुवाद ।

तौ असमेजो ह्योगासोकहते है किजोहमकर्मन करै तो धर्मलोप हो जाय और धर्मलोपसे प्रजावध होयगी और वे सर्जदहो राह छोड़ जो जिसके मनमाने सोई करै तो संसार मेहुं राजारसे वर्णशङ्करजन्मगे फेरिइस अनुचितके कर्त्ता भी हमी ठहरे अपनी प्रजा आपहीन इकिया यही होगा २४

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारतः
 कुर्याद्विद्वांस्तथा सत्तच्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनां
 योजयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६

शाङ्करभाष्यः

सक्ता इति सक्ताः कर्मण्यकर्मणः फलमसंभविष्यतीति केचिद्विद्वांसो यथा
 कुर्वन्ति भारतं कुर्याद्विद्वांस्तथा सत्तच्चिकीर्षुः सन्त इति किमर्थं करोति तच्छृणु
 चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५

आनन्दगिरिछतटीका ।

उत्तमनद्योत्तरज्ञो कर्मवतारयति एवमिति कर्तव्यं कर्मैत श्रेयः पृथङ्मिव
 व्याख्यायत्तराह प्रश्नपूर्वकं अवतार्य व्याचष्टे किन्तु कुर्यादिति सर्वकर्माणि कार
 येत्तेषु प्रीतिं कुर्वन्ति श्रेयः कथं कारयेदित्याकाङ्क्षायामाह तदेवेति २६

स्वामिछतटीका ।

तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहाय तत्तृपया कर्मकार्यमेवेत्युपसंहरति सक्ता
 इति कर्मण्यसक्ताः अभिनिविष्टाः सन्तो यथाऽज्ञाः कर्माणि कुर्वन्ति असक्तः सन्
 विद्वानपितथैव कुर्यात्लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः २५

भाषा अनुवादः ।

इस वास्ते आत्मज्ञानी को भी लोगों पर लपका कर शिक्षा देने के अर्थ कर्म करना
 चाहिये इसीको कहते हैं कि हे भारत अर्जुन कर्ममें असक्त होकर जैसे अज्ञानी
 लोग कर्म करते हैं तैसे लोगोंके उपदेशकी इच्छा करि विद्वानको हे ज्ञानी भी कर्म
 करै तो धर्मको मार्ग बनै रहै गी २५

तो फेरि सबको तत्त्वज्ञानहीका उपदेश करना चाहिये ऐसा कहो सो नही यह
 कहते हैं कि अज्ञ जो कर्ममें असक्त है तिनको आत्म उपदेश दे कर बुद्धिका भेद उत्पन्न
 की मीन करै अर्थात् कर्मसे उनको न कुड़ावै वलु उनसे और भी कर्म करावै तो फेर उन
 से कि सतरह कर्म करावै सो कहते हैं कि आपसावधान हो कर्मका आचरण करत उ
 नसे करावै नही तो उनकी बुद्धि चलविचल करी वनेसे फेरि कर्ममें उनकी अज्ञानी
 जायगी और जो ज्ञानकी भी उत्पत्ति न भई तो उनकी दोनो राह न पगई विचारे अज्ञानी
 उधरके मीन भये और इधरसे भी चले गये यही होगा २६

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते २७

शाङ्करभाष्यं

एवंलोकसंग्रहंचिकीर्षीर्ममात्मविदः कर्त्तव्यमस्त्वन्यस्यवालोकसंग्रहमुक्त्वा ततस्त
स्यात्मविदिदमुपदिश्यते नेति बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदः मया इदं कर्त्तव्यं भोक्तव्यञ्चास्य क
र्मणः कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपायां बुद्धेर्भेदं चालनं बुद्धिभेदस्तन्न जनयेत् नोत्पादयेदज्ञाना
मविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानां आसङ्गवतां किन्तुकुर्याज्जोययेत् कारयेत्
सर्वकर्माणि विद्वान्स्वयंतदेवा विदुषां कर्मयुक्तोऽभियुक्तः समाचरन् २६

अविद्वान् अन्नः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं स
त्त्वरजस्तमसां गुणानां साभ्यावस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्बिकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमा
णानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहङ्कारविमूढात्मा का

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अज्ञानां कर्मसङ्गिनामित्युक्तं तेनोत्तरश्लोकस्य सङ्गतिमाह अविद्वानिति क
र्त्तव्यमात्मनो वास्तवमित्यभ्युपगमाद्बिद्वान् कथं कर्त्तव्यं तस्याभावं पश्यतीत्याशङ्क्याह प्रक
तेरिति कर्मस्वविदुषः शक्तिप्रकारं प्रकटयन् व्याकरोति प्रकृतेरित्यादिना प्रधानश
ब्देन मायाशक्तिरुच्यते अविद्ययेत्युभयतः संबध्यते २७

स्वामिकृतटीका ।

ननु कथं यातस्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं नेत्याह न बुद्धिभेदमिति अज्ञात एव कर्म
सङ्गिनां कर्मासक्तानामकर्त्तात्नोपदेशेन बुद्धेर्भेदमन्यथात्वं न जनयेत् कर्मणः सकाशा
द्बुद्धिविचालनं न कुर्यात् अपितु योजयेत्सेवयेत् अज्ञानकर्माणिकारयेदित्यर्थः क
थं युक्तोऽग्रहितो भूत्वा स्वयमाचरन् सन् बुद्धिविचालने कृते सति कर्मसु यद्द्वानिदृशे
ज्ञानस्य चानुत्पत्ये स्तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति भावः २६

भाषा अनुवाद ।

जोक हो कि इस प्रकार जो ज्ञानी कर्म करे तो अज्ञानी और ज्ञानी के बीच क्या विषय
पर हा इसी अभिप्राय पर दो श्लोक से दोनो का अन्तर देखावते हैं कि देखो मूढ लोग
प्रकृति जो माया से इन्द्रियों के द्वारा जो सब कर्म करती है उन कर्मों को हम करते हैं
ऐसा मानिलेते हैं मानिलेने का कारण यह है कि अहङ्कार से इन्द्रियों में आत्मा
का अध्यास अर्थात् इन्द्रियों को आत्मा जानिकर उनको बुद्धि मूढ ही गरी है २७

तत्त्ववित्तुमहावाहोगुणकर्मविभागयोः गुणागुणेषुवर्तन्तइतिमत्वानसज्जते २८

शाङ्करभाष्यं ।

युक्तरणसंघातात्मप्रत्ययोऽहङ्कारस्तेनविविधंनानाविधंमूढः आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयंकार्यकरणधर्माकार्यकरणाभिमान्यविद्ययाकर्माण्यात्मनिमन्यमानस्तत्तत् कर्मणामहंकर्त्तृति मन्यते २७

यःपुनर्मन्यतेविद्वान्तत्त्वविदिति तत्त्ववित्तुमहावाहोकस्यतत्त्ववित्तुगुणकर्म विभागयोगुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्वविदित्यर्थः गुणाःकरणात्मकाःगुणे षुविषयात्मकेषुवर्तन्तेनात्मेतिमत्वानसज्जतेसक्तिंनकरोति २८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अज्ञस्यकर्मसुशक्तिमुक्त्वाविदुपस्तदभावमभिदधाति यःपुनरिति तत्त्वंचाथा त्मंप्रवेन्देतिव्युत्पत्तातत्त्वविदिति तृशब्देनाज्ञाद्विशिष्टोनिर्हीष्टः प्रश्नपूर्वकंद्वितीय पादमवतार्यव्याचष्टे कस्येत्यादिना गुणानामेवगुणेषुवर्तमानत्वमयुक्तंनिर्गुणत्वात्तेपामित्याशङ्क्यविभजते गुणाइति कार्यकरणानामेवविषयेषुप्रवृत्तिरात्मनस्तु कूटस्थत्वान्मैवमितिज्ञात्वातत्त्ववित्तुकर्मसुदृढतरंकर्त्तव्याभिमानं नकरोतीत्यर्थः २८

स्वामिकृतटीका

ननुविदुपापिचेत्कर्मकर्तव्यंतर्हिद्विदुद्विदुपोःकोविशेषइत्याशङ्क्योभयोर्विशेषे पददर्शयति प्रकृतेरितिद्वाभ्यां प्रकृतेर्गुणैःप्रकृतिकायैरिन्द्रियैःसर्वप्रकारेणक्रियमाणानिकर्माणितान्यहमेवकर्त्ताकरोमीतिमन्यते तत्रहेतुःअहमितिअहङ्कारेणैन्द्रियादिष्वात्माधासेनविमूढबुद्धिःसन् २७

भाषा अनुवाद ।

औरज्ञानीअैसानहीं मानतेहैं सोईकहतेहैं कित्तत्त्वज्ञानीतोहमइन्द्रियरूपनहींहैं अैसेविचारकरिइन्द्रियोंसेआत्माकोजुदाजानतेहैं औरहमारैकोईभीकर्मनहींहैं अैसेविचारकरकर्मोंसेअपनेकोष्टकमानतेहैं अर्थात्इस प्रकारइन्द्रीअैकर्मसेष्टकबुद्धिहोकरजोतत्ववस्तुसोजानतेहैं हेअर्जुनवेऔरफेरिकर्ममेआसक्तनहीं होतेअर्थात्हमकर्मकरतेहैं यहविचारनहींकरते इसका हेतुयहकिमायाकेद्वारासबइन्द्रीविषयोंमेप्रवृत्तहैं हमसबसेअलगहैं यहउनका भक्तीभांतिजानाहै २८

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु
तानकृत्स्नविदोमन्दान्कृत्स्नविन्नविचालयेत् २६

शाङ्करभाष्यं

येपुनःप्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैःसव्यक्सूढाःसंमोहिताः सन्तःसज्जन्तेगुणानां
कर्मसुगुणकर्मसुवयंकर्मकर्मःफलायेति तान्कर्मसंज्ञिनोऽकृत्स्नविदःकर्मफलमा
नदर्शिनोमन्दान्मन्दप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मवित् स्वयंनविचालयेत् बुद्धिभेदकरण
मेवचालनंतन्नकृत्यादित्यर्थः २६

आन्दगिरिछतटीका ।

विद्वानविद्वानित्युभावपिप्रकृत्यविद्वान्नाविदुषोबुद्धिभेदं कृत्यादित्युपसंहरति, ये
पुनरिति प्रकृतेरुक्तायागुणैर्देहादिभिर्विकारैःसंमूढास्तानेवात्मत्वेनमन्यमानाये
तेगुणानांतेषामेवदेहादीनांकर्मसुव्यापारेषुसज्जन्ते सक्तिंइदतरामात्मीयबुद्धिंकु
र्वन्तीत्याह प्रकृतेरित्यादिना तेषामनात्मविदांस्वयमात्मविदुबुद्धिभेदनापादयेदित्या
ह तानित्यादिना २६

स्वामिछतटीका ।

विद्वान्स्तुतथानमन्यतइत्याह तच्चविदिति नाहंगुणात्मकइतिगुणैःआत्मनो
विभागःनमेकर्माणीतिकर्मव्योऽप्यात्मनोविभागःतयोर्गुणकर्मविभागयोर्द्वैतत्ववेत्ति
सत् नसवजतेकर्तृत्वाभिनिवेशंनकरोति तन्नहेतुःगुणाइति गुणाइन्द्रियाणिगुणे
षुविषयेषुवर्तन्तेनाहमितिमत्वा २८

नबुद्धिभेदमित्युपसंहति प्रकृतेरिति यैःप्रकृतेर्गुणैःसत्त्वादिभिःसंमूढाःसन्तो
गुणेषुइन्द्रियेषुतत्कर्मसुचसज्जन्ते तानकृत्स्नविदोमन्दमतान्कृत्स्नवित्सर्वज्ञोन
विचालयेत् २६

भाषा अनुवाद ।

सोकहतेहैं किप्रकृतिजो मायातिसकेगुणजोसत्त्वरजतम तिन से सव्यक
सूढ कहे मोह कांप्राप्तजोजन है तेईगुणोंकेकर्ममे अर्थात् सात्त्विकराजस
तामसविगुणकर्ममेआसक्तहोय कर्मकासङ्गकरते हैं तिनअसंपूर्णज्ञानीमन्द
मति मनुष्योंको उसकर्मके आनन्दसेमगनमनजनोंको कर्मकरनेसे उनकोकृत्स्न
वित कहे सम्पूर्णज्ञानी सोनचलावेअर्थात् उनको कर्मरहित नकरै २६

मयिसर्वाणिकर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा
निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्वविगतज्वरः ३०

शाङ्करभाष्यं

कथंपुनःकर्मण्यधिक्रतेनाज्ञेनसुसुक्ष्णकर्मकर्तव्यमित्युच्यते मयीति मयिवा
सुदेवे परमेश्वरेसर्वज्ञेसर्वात्मनिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यनिश्चिप्याध्यात्मचेतसावि
वेकबुद्ध्याहं कर्तेश्वराय नृत्यवत् करोमीत्यनयाबुद्ध्या किञ्चनिराशीःत्यक्ता
शीःनिर्ममो ममभावश्च निर्गतो यस्यतवरुत्वं निर्ममोभूत्वायुध्यस्व विगतज्वरोविग
तसन्तापोविगतशोकःसन्नित्यर्थः ३०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यद्यपिकर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तथापिमोक्षभागेनतेनकर्मत्यक्तव्यंमोक्षस्यकर्मा
साध्यत्वान्नगृतेनकर्मकर्तुंशक्यंकर्मणः सापेक्षितविरोधित्वादितिशङ्कते कथमिति
ह्येकेनोत्तरमाह उच्यतेइति यथोक्तेपरस्मिन्नात्मनिःसर्वकर्मणांसमर्पणेकारण
माह अध्यात्मेति विवेकबुद्धिमेवव्याकरोति अहमिति दर्शितरीत्याकर्मसुप्रवृत्त
स्यकर्तव्यान्तरमाह किञ्चेति त्यक्ताशीःफलप्रार्थनाहीनःसन्नित्यर्थःनिर्ममोभू
त्वापुनश्चात्रादिपिबतिशेषः ननुयुद्धेनियोगोनोपपद्यतेपुनश्चात्रादिहिंसात्मनस्त
स्यसन्तापहेतोःनियोगविषयत्वायोगादितितवाह विगतेति ३०

स्वामिकृतटीका

तदेवंतत्त्वविदापिकर्मकर्तव्यत्वन्तु नाद्यापितत्त्वविदतः कर्मैवकुर्वित्याह मयी
ति सर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यसमर्प्याध्यात्मचेतसाऽन्तर्धानोऽहं कर्मकरोमीति
दृष्ट्यानिराशीर्निष्कामोऽतएव मत्फलसाधनं मदर्थमिदं कर्मेत्येवं ममताशून्यञ्च
भूत्वाविगतज्वरत्यक्तशोकश्चभूत्वायुध्यस्व ३०

भाषा अनुवाद

सोदेखोतत्त्वज्ञानीकोभीकर्मकरनाउचितहै औरकहतेआयेहैं और
तुमतोअभीअैसेकुछतत्त्वज्ञानीभयेभीनहींहो इससेअछीतरहकर्मकरोकर्मकरने
मेतोतुमाराअधिकारहीहै यहभगवानकहतेहैं किआत्मामेंचित्तदेसवकर्म
हमारैसेअर्पणकरकेअर्थात् हमअन्तर्यामीभगवानकेआधीनहोय कर्मकरतेहैं
औरयहहमाराकामहै हमकरतेहैं इसविचारऔरफलकीआशाछोड़करतथाशो
कदूरकरितुमवेखटकयुद्धकरोयहकहा ३०

येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठन्तिमानवाः श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तोसुच्यन्तेतेपिकर्मभिः ३१
येत्वेतदभ्यसूयन्तोनानुतिष्ठन्तिमेमतं सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ३२

शाङ्करभाष्यम् ।

यदेतन्ममतंकर्मकर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तंतत्तथायेमइति येमदीयमिदंसत
मनुतिष्ठन्तिअनुववर्त्तन्तेमानवामनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावन्तः अनसूयवन्तोऽसूयाम
धिपरमगुरौवासुदेवेऽकुर्वन्तोसुच्यन्तेतेऽप्येवम्भूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ३१
येत्विति येतुतद्विपरीताएतत् सममतंअभ्यसूयन्तोनिन्दन्तोनानुतिष्ठन्तिनानुवर्त्त
न्तेमेमतंसर्वेषुज्ञानेषु विविधंमूढास्तेसर्वज्ञानविटांस्तान्विनष्टान्नाशंगतानचेत
सोऽविवेकिनः ३२

आनन्दगिरिछतटीका ।

प्रकृतंभगवतोमतमुक्तप्रकारमनुसृत्यैवानुतिष्ठतांक्रममुक्तिफलंकथयति यदेत
दिति । शास्त्राचार्योपदिष्टेअदृष्टार्थेविश्वासवत्त्वंश्रद्धावन्त्वंगुणेषुदोषाविस्तरण
मसूयाअपियथोक्तायामुक्तेरमुख्यत्वद्योतनार्थः ३१

स्वामिछतटीका ।

एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमेइति महाक्वेश्रद्धावन्तोऽनसूयन्तोदुःखात्मके
कर्मणिप्रवर्त्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वन्तश्चयेमदीयमिदंसतमनुतिष्ठन्तितेऽपिशूनैः
कर्मकुर्वाणाःसभ्यग्नानिवत्कर्मभिर्मुच्यते ३१
विपक्षेदोषमाह येत्वेतदिति येतुनानुतिष्ठन्तितानचेतसोविवेकशून्यान्अत
एवसर्वस्मिन्कर्मणिब्रह्मविषयेचयज्ज्ञानंतत्रविमूढान्ष्टान्विद्धि ३२

भाषाअनुवाद ।

इसप्रकारकर्मकरनेमेउपकारकहतेहैं किजोइसहमारेमतमेश्रद्धायुक्तहो
औरअसूयारहितअर्थानिन्दानकरिके किदुखदार्दकर्ममेहमकोप्रवृत्तकरतेअर्था
तलगावतेहैं असीदोषदृष्टिनकरकेजोकोईयहमेरामतअङ्गीकारकरकेकरैसो
कर्मकेद्वाराक्रमक्रमसेज्ञानीकीतरहकर्मसेसुक्तहोयपरहोय ३१

अवइसकेविरीतआचरणमेजोदोषसोकहतेहैं किजोलोगइसतरहकर्मन
करैतेविचाररहितहैं औरकर्मतथाब्रह्मज्ञानमेभ्रष्टविवेकजानोसोईकहतेहैं
किजोइसमेरेमतकीनिन्दाकरतेहैंयेइसमतमेनहींप्रवृत्तहोतेहैं उनकोसकल
ज्ञानकेमूढात्मानष्टबुद्धिजानो ३२

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३

शाङ्करभाष्यं

कस्मात्पुनः कारणात्त्वदीयं मर्तनानुतिष्ठन्तः परधर्मानुतिष्ठन्ति स्वधर्मञ्च नानुवर्त्तन्ते तत्प्रतिकूलाः कथं न विभ्यतितच्छासनातिक्रमदोषात्तत्राह सदृशमिति सदृशमनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नामपूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्त्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्वस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते किंपुनर्मूर्खस्तस्मात् प्रकृतिं यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि निग्रहः निषेधरूपः किं करिष्यति मम चान्यस्य वा ३३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवन्मतानुवर्त्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रत्याययति यत्त्वित्तिद्विपरीतत्वं भगवन्मता नुवर्त्तिष्यो वैपरीत्यंतदेव दर्शयति एतदित्यादिना अभ्यस्यन्तस्तत्रासन्तमपि दोषमुद्भावयन्त इत्यर्थः सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागतो विविधत्वं ३२

भगवन्मतानुवर्त्तनमन्तरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्मानुष्ठाने च कारणं प्रच्छति कस्मादिति भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याह तत्प्रतिकूला इति राजानुशासनातिक्रमे दोषदर्शनात् भगवद्नुशासनातिक्रमेऽपि दोषसम्भवात् तत्प्रतिकूलत्वं भयकारणमित्यर्थः उत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति सदृशमिति सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्त्तित्वे कैमुतिकन्यायं सूचयति ज्ञानवानपीति सर्वाण्यपि भूतान्यनिच्छन्त्यपि प्रकृति सदृशीं चेष्टां गच्छन्तीति निगमयति प्रकृतिमिति भूतानां प्रकृतेरधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगवतानिग्राह्येत्याशङ्क्याह निग्रह इति कापुनरियं प्रकृतिर्यदनुसारिणी भूतानां चेष्टेति प्रच्छति प्रकृतिर्नामेति भगवद्भिप्रेतां प्रकृतिं प्रकटयति पूर्व्वेति

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि तौ फेरि महाफलके अर्थ इन्द्रियोंको निग्रह करके और कामनाको त्यागि सभी लोगकों हीं इस तरह स्वधर्मका अनुष्ठान करते हैं तो इस पर कहते हैं कि पूर्व्व कर्मके संस्कारके अधीन जो स्वभाव तिसके अनुसार गुणदोषके ज्ञानवानभी चेष्टा करते हैं तो फेर अज्ञविचारे जो स्वभाव अनुरूप चेष्टा करते इसमें और क्या कहना है जब कि स्वभाव बलवान है तब कि और इन्द्रियनिग्रह कोई कर सकै है तो स्वभाके अनुरूप चलना हीं पडता है देखो जो स्वभाव प्रबल है तो इन्द्रियनिग्रहसे क्या फल होगा ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोर्नवशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ३४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आदिशब्देन ज्ञानेच्छादिसंगृह्यते यथोक्तः संस्कारः स्वसत्त्वयाप्रवर्तकश्चेत्प्रलयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशंकाविशिनष्टि वर्त्तमानेति सर्वो जन्तुरित्युक्तं विवेकिप्रवृत्तेर तथात्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायमनुस्मरन्नाह ज्ञानवानिति ज्ञानवतामज्ञानवताञ्च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषेण क्लितमाह तस्मादिति प्रकृतिं यान्ति प्रकृतिसदृशीं चेष्टांगच्छन्त्यनिच्छन्त्यपि सर्वास्मिभूतानि इत्यर्थः प्रकृतेर्भगवता तत्तुल्येन वा केनचित्निग्रहमाशङ्क्यावतारितचतुर्थपादस्यार्थोपेक्षितं पूरयति समचेति ३३

स्वामिकृतटीका ।

ननु तर्हि महाफलत्वादिन्द्रियाणि निगृह्य निष्कामाः सन्तः सर्वेऽपि स्वधर्ममेव किं नानुतिष्ठन्ति तत्राह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावः स्वस्य स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किंपुनर्वक्तव्यमन्नश्चेष्टत इति यस्माद्भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति अनुवर्त्तन्ते एवञ्च सतीन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः ३३

भाषा अनुवाद ।

जो बलवान् स्वभाहीके अनुसार कर्ममें सबकी प्रवृत्ति है तौ यह कर्मकरना औ यह नकरना जो शास्त्रविधि औ निषेधकरता सो अर्थ है इस भाङ्गापर कहते हैं कि इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य दुइवार कहनेसे हर एक इन्द्रियको अपनी अपनी विषयके अनुकूल वस्तुमें पीतित्यै प्रति कूल विषयमें वैरक्ति कहै विरक्तता रूपरागद्वेषादि अशुभ होगा सो इसीसे रागद्वेषके अनुरूप कर्ममें प्रवृत्ति होना यह बदापि सबको स्वभाव सिद्ध है परतौ भी रागद्वेषके वशीभूत होना न चाहिये यही शास्त्रोंमें नियम कर राखा है क्योंकि सुसुक्ष्मपुरुषके वेई विघ्नकारी औ विषय हैं तात्पर्य यह कि विषयोंके स्मरणके द्वारा रागद्वेष प्रगट करवाय वह स्वभाव असावधान पुरुषोंको अपने बलसे अति जोर धारा प्रवाहकी नाई अनर्थमें प्रवृत्त करवाता है परन्तु शास्त्रतो उस अनर्थ प्रवृत्तिके पहिले ही विषयोंमें रागद्वेषका प्रतिबन्ध करके रोकनेवाला जो भगवत आराधनतिसमें प्रवृत्तिकरवाते हैं इससे देखो कि प्रवाहमें परनेके पूर्व ही नौका प्राप्त पुरुषके समान उस अनर्थसे शास्त्रद्वारा मनुष्यवचि जाते हैं इससे स्वाभाविक प्राप्त कर्मत्याग करके धर्ममें प्रवृत्त होना अवश्य कर्तव्य है तात्पर्य यह कि अर्जुन तुम स्वभाव प्राप्त करणाको छोड़ियुद्ध करो ३४

शाङ्करभाष्यं

यदिसर्वैर्जन्तरात्मनःप्रकृतिसदृशमेवचेष्टते नचप्रकृतिश्चून्यःकश्चिदस्ति ततः
 पुरुषकारस्यविषयानुपपत्तेःशास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्ये
 न्द्रियस्यार्थेसर्वेन्द्रियाणामर्थेऽशब्दादिविषयेइष्टेशाब्दादौरागोऽनिष्टेहेपइत्येवंप्रती
 न्द्रियार्थेरागहेपाववश्यम्भाविनौ तत्रायंपुरुषकारस्यशास्त्रार्थस्यविषयउच्यते शा
 स्त्रार्थेप्रवृत्तः पर्वमेवरागहेपयोर्व्यंशनागच्छेत् याहिपुरुषस्यप्रकृतिः सारागहेपपु
 रःसरैवसुकार्येपुरुषंप्रवर्त्तयति यदोतदास्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानञ्च
 भवति यदापुनःरागहेपौतत्प्रतिपक्षेणनियमयति तदाशास्त्रदृष्टिरेवपुरुषोभवति
 नप्रकृतिवशस्तस्मात्तयोरागहेपयोर्व्यंशं नागच्छेद्यतस्तौह्यस्यपुरुषस्यपरिप्रत्यिनौ
 श्रयोमार्गस्यविप्रकर्त्तारौतस्कराविवेत्यर्थः ३४

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्वस्यभूतवर्गस्यप्रकृतिवशवर्त्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्द्विधि
 निषेधानर्थत्वमिति शङ्कते यदीति ननुयस्यनप्रकृतिरस्ति तस्यपुरुषकारसम्भवाद
 र्थवत्त्वतद्विषयेविधिनिषेधयोर्भविष्यति नेत्याह नचेति शङ्कितदोषंश्लोकेनपरि
 हरति इदमित्यादिना वीप्सायाः सर्वकारणागोचरत्वंदर्शयति सर्वेति प्रत्यर्थं
 रागहेपयोरव्यवस्थायां प्राप्तौप्रत्यादिशति इष्टइति प्रतिविषयंविभागेनतयो
 रन्यतरस्यावश्यकत्वेऽपिपुरुषकारविषयाभावप्रयुक्त्या प्रागुक्तद्रूपशंकथंसमाधेयमि
 त्याशंभ्याह तन्निति तयोरित्याद्यातारितं भागंविभजते शास्त्रार्थस्येति प्रकृतिवश

स्वामिकृतटीका ।

नन्वेवंप्रकृत्यधीनैवचेत् पुरुषस्यप्रवृत्तिस्तर्हि विधिनिषेधशास्त्रस्यवैयर्थ्यंप्राप्तमि
 त्याशंभ्याह इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीक्षया सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमि
 त्युक्तंअर्थं स्वस्वविषये अनुकूले रागःप्रतिकूलेहेप इत्येवंरागहेपौव्यवस्थितौ अव
 श्यम्भाविनौ ततश्चतदनु रूपाप्रवृत्तिरितिभूतानांप्रकृतिःतथापितयोर्व्यंशवर्त्तनभवे
 दितिशास्त्रेणनियम्यते हि यस्मादस्यमुमुक्षोस्तौपरिप्रत्यिनौप्रतिपक्षौअयंभावःविष
 यस्मरणादिनारागहेपानुत्पाद्यानवर्हितं पुरुषमनर्थेऽतिगम्भीरेहोतसीवप्रकृते
 र्वलात्प्रवर्त्तयति शास्त्रंतुततःप्रागेवविषयेपुरागहेपप्रतिवन्धकेपरमेस्वरभजना
 दौतंप्रवर्त्तयति ततश्चगम्भीरहोतःप्रातात्पूर्वमेवनावमाश्रितइवनानर्थंप्राप्नोति त
 देवंस्वामिकीपश्चादिसदृशीप्रवृत्तित्यक्त्वाधर्मप्रवर्त्तितव्यमित्युक्तं ३४

श्रेयान्स्वधर्माविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मेनिधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५

शाङ्करभाष्य' ।

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मापि धर्मात्वाद् अनुष्ठेय एवेति तदसत् श्रेयानिति श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मस्वकीयधर्मो विगुणोपि विगतगुणोपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् साङ्गुण्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात् कस्मात् परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ३५

आनन्दगिरिछातटीका ।

त्वाद्यन्तो नैव नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याह याहीति रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्तित्वे स्वधर्मत्यागादिदुर्वारभित्युक्तमिदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्या प्रकृतिपारवशं परिहर्तुं शक्यमित्याह यदेति मिथ्याज्ञाननिबन्धनौहि रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वाद् वशेयं रागद्वेषयोर्मूलनिवृत्त्यानिवृत्तौ प्रतिबन्धध्वंसे कार्यसिद्धिमभिसन्वायोक्तं तदेति एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वं दर्शयति नेति पूर्वोक्तं नियोगमुपसंहरति तस्मादिति तत्र हेतुमाह यत इति हि शब्दोपात्तो हेतुर्यत इति प्रकटितः स च पूर्वोक्तच्छब्देन सम्बन्धनीयः पुरुषपरिपन्थित्वमेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति श्रेयोमार्गस्येति ३४

रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं प्रकटयितुं परमतोपन्यासद्वारा समनन्तरहो कसवतारयति तत्रेत्यादिना व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः शास्त्रार्थस्यान्यथाप्रतिपत्तिमेव प्रत्याययति परधर्मोपीति स्वधर्मादित्यपेक्ष्यः अनुमानं दूषयन्नुत्तरत्वेन

भाषाअनुवाद

स्वाभाविकप्रवृत्तित्यागकारिधर्ममेप्रवृत्तहोनाश्रवश्यकर्तव्यहै किन्तु निजधर्मदुःखदायकयुद्धरूपके करनेमे असमर्थ और परधर्मशुभकरनेवाला अहिंसारूप येदो नोभीधर्मपक्षमेसमानहै तो इनदोनोके मध्यमे परधर्महीमेप्रवृत्तहोनेकी इच्छा करते जे अर्जुनके प्रति भगवानकहतेहै कि साङ्गोपाङ्ग सम्पूर्णकिये जे परधर्मकी अपेक्षा अङ्गहीनहोनेसे भी स्वधर्म श्रेयकहे सुन्दरहै अर्थात् स्वधर्मयुद्धआदिमे प्रवृत्तपुरुषका मरणभी श्रेयकहे श्रेष्ठलाभहै क्योंकि उससे स्वर्गादिप्राप्त होताहै परन्तु परधर्मभयदायक अर्थात् निषिद्धहै इससे नरकप्राप्तिका कारण होताहै सो ईकहाकि स्वधर्मेनिधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५

अर्जुन उवाच अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरतिपूरुषः
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय वलादिव नियोजितः ३६

शाङ्करभाष्य ।

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विपयान् पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं
विचिन्तमनवधारितं च यदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितञ्चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच
ज्ञातेहितस्मिन्तदुच्छेदाय यत्तं कुर्वामिति अथेति अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् रा
ज्ञेव नृत्तोऽयं पापं कर्म चरत्या चरतिपूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हेतुवर्ण्येव कृष्णकृत्प्र
सूतवलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ३६

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

लोकसुत्यापयति तदसदिति क्षत्रधर्माद्यद्वाहुरनुष्ठानात् परिव्राट्धर्मस्य भिक्षा
धनादिलक्षणस्य स्वानुष्ठेयतयामयापिकर्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशंश्वव्याचष्टे श्रेयानिति उ
क्तोऽर्थे प्रपन्नपूर्वकं हेतुमाह कस्मादित्यादिना स्वधर्ममवधूय परधर्ममनुतिष्ठतः स्वध
र्मातिक्रमकृतदोषस्य दुष्परिहरत्वान्तत्तत्रागः साधोयानित्यर्थः ३५

स्वामिद्वयटीका

तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःखरूपस्य यथावत्कर्तुं मशक्यत्वात् परधर्मस्य चाहिंसादेः
सुकरत्वाद्दुर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्त्तिषुमिच्छन्तं प्रत्याह श्रेयानिति किञ्चिदङ्गही
नोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात्सकलाङ्गसंपूर्त्तार्थतादपि परधर्मात्स
काशात् तत्र हेतुः स्वधर्मयुद्धादौ प्रवर्त्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रेष्ठं स्वर्गादिप्रापक
त्वात् परधर्मस्तु परस्य भयावहनिपि ह्वत्वेन नरकप्रापकत्वात् ३५

भाषाचनुवाद ।

तयोर्नवशसागच्छेत्सल्लोकसेकाकिरागद्वेषकेवशनहोनाफेरिविरोधहेतुकयु
द्धकोस्वधर्मकहिंसादिहेतुहेतुः इत्यपरअर्जुनकहतेहेतुः किष्टव्यवशमेअवतीर्णहेतुवा
र्ष्णेयहेतुव्यथा अनर्थरूपपापकरनेमेदृच्छानरहतेभी किसीकीप्रेरणासेयहपुरुषपाप
आचरणकरताहै कामक्रोधकोविचारबलसेरोककेभीमनुष्यकीपापकर्मकरनेमे
फेरिप्रवृत्तिदेखपड़तीहै इससेयहजानिपड़ैहै कि कोईउसकामूलभूतकारण
होगाजोबलकरकेकरवाताहै इससंभावनापरसन्देहकरतेजैसेअर्जुननेप्रश्नकि
याहै कि केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरतिपूरुषः ३६

श्रीभगवानुवाच कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः
महाशनो महापाप्मा विद्मेनमिह वैरिणं ३७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रागेवानर्थमूलस्योक्तत्वात्पुनस्तज्जिज्ञासयाप्रश्ननुपपत्तिरित्याशंक्याह यद्यपीति
विचित्रं विविधेषु प्रदेशेषु चिन्तितं दर्शितमिति यावत् अनवधारितमनेकलोक्तत्वाद्नेक
धावाविवेककामादिभिर्भ्रिकल्पितत्वादित्यर्थः नन्वनर्थमूलं परिहर्तव्यं तत्किमिति
ज्ञातुमिच्छते तत्राह ज्ञाते होति कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः वाक्यार
म्भायत्वमथशब्दस्य गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं व्याकरोति अथेत्यादिना अनिच्छतोऽपि वला
देवदुश्चरिते प्रेरितत्वे दृष्टान्तमाचष्टे राज्ञेवेति विनियोज्यत्वस्येच्छासापेक्षत्वात्
दभावे तदसिद्धिमाशङ्क्य प्रागुक्तं स्मारयति राज्ञेवेत्युक्त इति ३६

स्वामिकृतटीका ।

तयोर्नवशभागच्छेदित्युक्तं तदेतदशक्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच अथेति दृष्टोर्वशेऽ
वतीर्णावाष्णीयः हे वाष्णीय अनर्थरूपं पापं कर्तुमनिच्छन्त्प्रिकेन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पुरु
षः पापं चरति कामक्रोधविवेकवलेन निरुन्धतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिदर्शना
त् अन्योऽपि तयोर्मूलभूतः कश्चित् प्रवर्तको भवेदिति सम्भावनया प्रश्नः ३६

भाषा अनुवाद

अर्जुनने जो प्रकृति इच्छाविनाभी किसीकी प्रेरणा से पुरुषपामाचार
मे प्रवृत्त होता है इसीका उत्तर भगवान् करते हैं कि सबको अपने वश करने
वाला और प्राणियोंका परमशत्रु सकल अनर्थप्राप्तिकारो यह कामजो कामना
सोइ किसीकारणसे प्रतिहत भयाअर्थात् कामनाजो सिद्धन भईतो वही कामवदल
कर रजोगुणसे है जन्मजिसका असाक्रोधरूप होय पुरुषको अहंकारके वशकराय
रजोगुणकी सेवामे डाल देता है वह क्रोधफेरि महाशन है अर्थात् महत भोजन है
जिसका सो असा महापाप्मा कहे पापरूप परमशत्रु है यह तुम जानोता त्वर्थ
यह है कि कामही जीवोंको प्रेरणा देता है परन्तु सतोगुणकी दृष्टि होनेसे रजो
गुणकी क्षय होती है फेरि रजोगुणका कार्य कामकामकहे कामनाका जन्म नहीं
होता है सो इस मोक्षमार्गके वैरी कामरूपशत्रुको पूर्वकथित उपायसे नाश
करनाहीं उचित है देखो कामनाके अनुरूप भोगमिलनेसे भीजनका भोग
चिरकाल करते भी सन्तोष नहीं होता है इसीसे कहा कि महदशन कहे बड़ा
खानेवाला कामसो भोग करनेसे भी पूर्ण नहीं होता है ३७

शाङ्करभाष्यं ।

शृणुत्वंतं वैरिणं सर्वानर्थकरं त्वंष्टच्छसि भगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
धर्मस्य यशसः श्रेयसः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य प्रसांभगदतीकना ऐश्वर्यादि षड्कं
यस्मिन् वासुदेवेनित्यमप्रतिबन्धत्वेन सामस्तेन च वर्तते उत्पत्तिप्रलयञ्चैव भूताना
मागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्याञ्च वाच्यो भगवानिति उत्पत्त्यादिविषयञ्च विज्ञा
नं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति काम इति काम एष सर्वलोकवशं कुर्वन् शत्रु
र्यान्निमित्तासर्वा नर्थ प्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेन परिण
मतेऽतः क्रोधोऽप्येष एव रजोगुणमुद्भवोरजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः समुद्भवो यस्य सः
कामोरजोगुणसमुद्भवोरजोगुणस्य वा समुद्भवः कामो ह्युद्भवोरजः प्रवर्तयन् पुरुषं
प्रवर्तयति तृष्णया ह्यहङ्कारितः इति गुणदुःखिनारजः कार्य्यसेवादौ प्रवृत्तान् प्र
लापः श्रूयते महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा कामेन प्रेरितो
जन्तुः पापं करोति अतो विद्वेन काममिह संसारे वैरिणं ३७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्प्रतिपत्तिवचनं प्रस्तौति शृण्विति तस्य वैपरीत्यं स्फोरयति सर्वेति अत्र
स्तुतकिमिति प्रस्तूयते तत्राह यत्त्वमिति भगवच्छब्दार्थनिर्द्धारयितुं पौराणिकं वच
नमुदाहरति ऐश्वर्यस्येति समग्रस्येत्येतत्प्रत्येकं विशेषणैः सम्बध्यते अथ शब्दस्तथा श
ब्दपर्यायः समुच्चयार्थः मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं विवक्ष्यते उदाहृतवचसस्तात्पर्य
पर्यमाह ऐश्वर्यादीति स वाच्यो भगवानिति सम्बन्धः तत्रैव पौराणिकं वाच्यान्त
रुपठति उत्पत्तिमिति भूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः सम्बध्यते कारणार्थो चो
त्पत्तिप्रलयशब्दौ क्रियाभावस्य पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भवाद्गतिर्गतिश्चेत्यागामि

स्वामिकृतटीका

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम एष क्रोध एष इत्यादि यस्त्वयाष्टोहेतुरेपका
म एव ननु क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्त इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थ इत्यत्र सत्यं नासौ ततः शृणु क्विन्तु
क्रोधोऽप्येष काम एव हि केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते पूर्वं शृणुत्वनोक्तोऽ
पि क्रोधः काम एवैत्यभिप्रायेणैकीकृत्योच्यते रजोगुणात्समुद्भवतीति तथा अनेन
सत्त्वद्वारजसिद्धयं नीते सति कामो न जायत इति सूचितं एनं काममिह मोक्षमार्गवै
रिणं विद्मि अयं च वक्ष्यमाणक्रमेण हन्तव्य एव यतो नासौ दानेन सन्धातुं शक्य इत्याह म
हाशनो महदशनं यस्य दुष्पूर इत्यर्थः न च सान्नासन्धातुं शक्यो यतो महापाप्मा अत्युग्रः ३७

धूमेनाव्रियते वाह्यैर्वादर्शमलेन च यद्योत्वेनाष्टतो गर्भस्तथातेनेदमाष्टतं ३८

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति धूमेनेति धूमेन सहजेनाव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशकेन यथा वादर्शमलेन च यद्योत्वेन गर्भवेष्टनेन जरायुना आष्टत आच्छादितो गर्भस्तथातेनेदमाष्टतं ३८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न्यौसम्यदापदौ क्लृप्तयेते वाक्यान्तरस्यापितात्यर्थमाह उत्पत्तयादीति वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमित्युच्यते समग्रैश्चर्यादिसम्पत्तिसमुच्चयार्थञ्चकारः उक्तलक्षणो भगवान् किमुक्तवानिति तदाह काम इति कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वं विषय इति वन्निमित्तमिति तथापि कथं तस्यैव क्रोधत्वं तदाह स एष इति कामक्रोधयोरेव हेयत्वद्योतनार्थं कारणं कथयति रजोगुण इति कारणद्वारा कामादेरेव हेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वारापितस्य हेयत्वं सूचयति रजोगुणस्येति कामस्य पुरुषप्रवर्तकत्वमेव न रजोगुणजनकत्वमित्याशङ्क्याह कामो हीति तद्वैवानुभवानुसारिणी लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति तृष्णाया हीति तस्य योग्यायोग्यविभागमन्तरेण वज्रविषयत्वं दर्शयति महाशन इति वज्रविषयत्वप्रयुक्तं कर्मनिर्दिशति अत इति सर्वविषयत्वेऽपि कुतोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह कामेनेति कामस्योक्तविशेषणवत्त्वेऽफलितमाह अत इति ३७

उत्तरलोकमवतारयति कथमिति अनेकदृष्टान्तोपादनं प्रतिपत्ति सौकर्यार्थं सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवह्निप्रति आवरकत्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि अप्रकाशात्मकेनेति ३८

स्वामिकृतटीका ।

कामस्य वैरित्वं दर्शयति धूमेनेति धूमेन सहजेन यथा वह्निराव्रियत आच्छाद्यते यथा वादर्शमलेन आगन्तुकेन यथा चोत्वेन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भः सर्वतो निरुद्ध आष्टतस्तथा प्रकारत्वेणापितेन कामेनाष्टतमिदं ३८

भाषा अनुवाद ।

अनविशेषरूपसे कामकी शत्रुता देखावते ऊये कहते हैं कि जैसे धूमसे आग और सलसे दर्पण उल्टा जो भिन्नीचमड़ा तिससे गर्भ आष्टत कहे लपेटे है तैसे ही काम जो कामना तिससे यह ज्ञानभी आष्टत कहे घेरा है ३८

आवृत्तं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ३६

शाङ्करभाष्यं

किंपुनस्तदिदं शब्दवाच्यं यत् कामेनावृत्तमित्युच्यते आवृत्तमिति आवृत्तमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानी हि जानात्यनेन अहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवातः दुःखी च भवति नित्यमेव अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी न तु मूर्खस्य सहिकामं तद्व्याकाले मितमि वपश्यंस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते जानाति तद्व्याहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिनो एव नित्यवैरी किं रूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुःपूरोऽतस्तेनानलेन नांश्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलस्तेन ३६

आन्दगिरिछतटीका ।

सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टं आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरहो कसवतारयति किंपुनरिति कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणसिद्धयर्थं ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादिविशेषणं प्रतीकसादयव्याचष्टे आवृत्तमित्यादिना ज्ञानिनां प्रतिवैरित्वं कामस्य कथमित्याह ज्ञानी हीति अनर्थप्राप्तिमन्तरेण कामस्य प्रसङ्गावस्थापूर्वमेवेत्युच्यते अतः शब्देन कामप्रसङ्गरेव परान्तरस्यते नित्यमेवेत्युत्तप्रवस्थाकार्यावस्था च कामस्य कथ्यते ननु सर्वस्यापि कामात्मतानप्रशस्तेति कामो नित्यवैरी भवति ततः कुतो ज्ञानिविशेषणमित्याशङ्क्याह नत्विति अज्ञस्य नासौ नित्यवैरीत्येतदुपपादयति सहीति कार्यप्राप्तिप्रागवस्थापूर्वमित्युक्त्वा अज्ञं प्रतिवैरित्वे सत्यपि कामस्य नित्यवैरित्वाभावे फलितमा

भाषा अनुवाद ।

फेरिभी कामकावैरित्वप्रकाशकरते है कि विवेकज्ञान उसी कामसे आवृत्त होता है यद्यपि अज्ञानी मनुष्यको यह कामभोग समयमें सुखकाहेतु है परतौ भी शेषमेवैरभावप्रगटकरता है इसीसे ज्ञानी लोगोंको भोगकालमें भी अनर्थ ही जानि पड़ता है क्योंकि यह काम दुखका कारण है हे कौन्तेय अर्जुन देखो यह काम अनेक दिन विषयभोग करते भी सन्तोष नहीं पावता वरन् दिन दिन और और इच्छा बढ़ती ही जाती है जैसे आग इन्धन पाय अधिक बढ़ती पर सन्तुष्ट नहीं होती है और जो कदाचित् विषयभोग मिलाया असामर्थ्यनिर्बलतासे भोग हीन करसके तो शोक सन्ताप होता इससे आखिरमें तो दुखकोड़सुखका लेस भी नहीं है तो प्रथम ही क्या नको है ३६

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ४०

शाङ्करभाष्यं

किमधिष्ठानं पुनः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरिसर्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने मुखेन निवर्हणं कर्तुं शक्य इति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं शरीरिणं ४०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ह अत इति स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषेपि ज्ञानान्ज्ञानाभ्यामवान्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः आकाङ्क्षाद्वारा प्रकृतं वैरिणमेव स्फोरयति किं रूप्येरेत्यादिना ३६

कामस्य निराश्रयस्य कार्यकरत्वाभावं मत्वा प्रश्नपूर्वकमाश्रयं दर्शयति किमधिष्ठान इति कामस्य नित्यवैरित्वेन परिनिहीर्षितस्य किमित्यधिष्ठानं ज्ञाप्यते तत्राह ज्ञाते हीति इन्द्रियादीनां कामाधिष्ठानत्वं प्रकटयति एतैरिति नन्वेताभिरिति वक्तव्ये कथमेतैरित्युच्यते तत्राह इन्द्रियादिभिरिति ४०

स्वामिद्वयटीका

इदंशब्दनिर्दिष्टं दर्शयन् वैरित्वं स्फुटयति आवृतमिति इदं विवेकज्ञानं एतेनावृतं अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामे तु वैरित्वं प्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्थानुसन्धानाद्दुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तं किञ्च विषयैः पूर्यमाणोऽपि यो दुस्सूरः अपूर्यमाणस्तु शोकसन्तापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेन सर्वान् प्रतिवैरित्वसुक्तं ३६

इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयन् जयोप्रायमाह इन्द्रियाणीति हाभ्यां विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाथ्वसायेन च कामस्याविर्भावादिन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चा

भाषा अनुवाद ।

अवकामके रहने की जगह और इसके जय करने की उपाय दो श्लोक से कहते हैं कि विषयों का इन्द्रियों के द्वारा भोग होता है और मन से सङ्कल्प रूप विषय वासना मानसिक कर्म तथा बुद्धि से निश्चय होना अर्थात् यह काम अवश्य करेगा इन सब बातों से जाना गया कि मन बुद्धि और इन्द्रिये कामना के आधारस्थान हैं अर्थात् उत्पत्ति और रहने की जगह हैं सोई काम विवेकज्ञान को आच्छादन कहे वैरिके देही को आत्मा उसको मोहयुक्त कर देता है फेर वह भूल से काम वश हो खराब होता फिरता है ४०

तस्मान्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ४१

शाङ्करभाष्यं ।

यत एव तस्मादिति तस्मान्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्व नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि परित्यज हि यस्मात् एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रतश्चाचार्यतश्चात्मादीनामवरोधः विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशस्तन्नाशनं प्रजहि आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ४१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तेषां कामाश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहर्तव्यत्वमाह यत इति तस्मादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वादिति यावत् पूर्वकामनिरोधात् प्रागवस्थायामित्यर्थः तेषु नियमितेषु मनोबुद्धोर्नियमः सिध्यति तत्प्रवृत्तेरितरप्रवृत्तिव्यतिरेकेणाफलत्वादिति भावः पापमूलतया कामस्य तच्छब्दाच्चत्वमुन्नेयं कामस्य परित्यज्यत्वं वैरित्वं हेतुस्तमेव हेतुं साधयति ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदमावेदयति ज्ञानमित्यादिना ४१

पूर्वोक्तमनूद्य कामत्यागस्य दुस्करत्वं मन्वानोऽप्यसेप्रत्यत्रोक्तमेव स्पष्टीकर्तुं प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति इन्द्रियाणीत्यादिना पञ्चेति ज्ञानेन्द्रियवत्कर्मेन्द्रियाण्यपि वागादीनि गृह्यन्ते किमपेक्षया तेषां परत्वं तत्राह देहमिति तथा

स्वामिकृतटीका ।

यत्र चित्तप्रणिधानेनेन्द्रियाणि नियन्तुं शक्यन्ते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात् प्रकाशकत्वाच्च अतएव तद्यतिरिक्तत्वमत्यर्थादुक्तं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परंतत्प्रवर्त्तकत्वात् मनसस्तु निश्चयात्मिका बुद्धिः परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः स्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवह्निराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ४०

भाषा अनुवाद ।

तिसकारणसे मोह होनेके प्रथमहीं ये सब इन्द्रियोँ मन तथा बुद्धिको नियम्य कहै काबू कर या रोक कर पापरूपकामको हे भरतर्षभ अर्जुन अच्छी तरह नाश करे अथवा त्याग करे क्योंकि यह काम आत्मज्ञान और शास्त्रोक्तजो विज्ञान तिनदोनाकानाशक है इसको अत्माका परमवैरी जानो यह भगवानने कहा ४१

इन्द्रियाणि पराण्यहुरिन्द्रियैभ्यः परं मनः
मनसस्तु पराबुद्धिर्बुद्धेर्यः परतस्तु सः ४२

शाङ्करभाष्यं

इन्द्रियाणि आदौ नियम्य कामं शतं जहि इत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादि
त्युच्यते इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं चापे
क्ष्यसौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्ष्यं पराणि प्रकृतान्याहुः परिहृतास्तथेन्द्रियैभ्यः
परं मनः सङ्कल्पात्मकं तथा मनसस्तु पराबुद्धिर्निश्चयात्मिका तथा जः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध
न्तेभ्योऽभ्यन्तरोयं देहिनं इन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहव
तीत्युक्तं बुद्धेः परतस्तु सः सबुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ४२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पिकेन प्रकारेण परत्वं तदाह सौक्ष्म्येति आदिशब्देन कारणत्वादिगृह्यते इन्द्रि
यापेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिपूर्वकं परत्वं कथयति तथेति मनसि द
र्शितं न्यार्यं बुद्ध्यावतिदिशति तथा मनसस्त्विति यो बुद्धेरित्यादि व्याचष्टे तथेत्यादिना
आत्मनो यथोक्तविशेषणस्याप्रकृतत्वमाशंक्याह यं देहिनमिति ४२

स्वामिद्वयटीका ।

यस्मादेवं तस्मादिति तस्मादादौ विमोहात् पूर्वमेवेन्द्रियाणि मनो बुद्धिञ्च नियम्य
प्राप्त्यानं पाप रूपमेनं कामं हि स्मृतं प्रजहि घातय यद्वा प्रजहि परित्यज ज्ञानमात्म
विषयं विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशनं यद्वा ज्ञानं शास्त्राचार्यापदेशजं विज्ञानं नि
दिध्यासजं तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति श्रुतेः ४१

भाषा अनुवाद ।

अवजिसमे मनुष्यचित्तको सावधान करि आत्मा मेलगाय इन्द्रियोंको वश कर
नेसकै सोई आत्माका स्वरूपदेहादिसे भिन्नदेखावते हैं किदेहआदिवाह्यकहे
वाहरके स्थूलपदार्थोंसे इन्द्री सूक्ष्म औपरहै अर्थात् श्रेष्ठहै और इन्द्रियों
सेभी सङ्कल्पात्मक मन इन्द्रियोंको विषयोंमें प्रवृत्ति करावनेवाला परहै अर्थात्
सूक्ष्म औ श्रेष्ठहै अथवा इन्द्रियोंसे भिन्न जानो और मनकी अपेक्षा निश्चयशक्तिरूप
बुद्धिश्रेष्ठहै या भिन्नहै क्योंकि मनके संकल्पको यह बुद्धि रोकसकतीहै और
जो बुद्धिसेभीपरे अर्थात् श्रेष्ठ किम्बा पृथक् और साक्षीरूपहो सबके अन्तरमें टि
काहै सोई आत्माहै देखोतिसको यह दृष्टकाम निजमोहयुक्तकरता है ४२

एवंबुद्धेः परंबुद्ध्यासंस्तव्यात्मानमात्मना जहिशत्रुं महाबहो कामरूपंदुरासदं ४३
इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यासंहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगव
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृती
योऽध्यायः ३

शाङ्करभाष्यं ।

ततः किं एवमिति एवंबुद्धेः परमात्मानंबुद्ध्या ज्ञात्वा संस्तव्यमव्यक्तस्मनं कृत्वा
खेनैवात्मना संस्कृतेन मनसा सव्यक्त्समाधयेत्यर्थः जह्ये नंशत्रुं महाबहो कामरूपंदु
रासदं दुःखेनासदः आसादनं प्राप्तिर्यस्य तंदुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ४३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इन्द्रियादिसमाधानपूर्वकमात्मज्ञानात् कामजयो भवतीत्युपसंहरति एवमि
त्यादिना संस्कृतं मनो मनः समाधाने हेतुरिति सूचयति संस्तव्येति प्रकृतं शत्रुमेव
विशिष्टं कामरूपमिति तस्य दुरासदत्वे हेतुमाह दुर्विज्ञेयेति अनेको विशेष
स्तादृशो महाशनत्वादिस्तदनेनोपायभूता कर्मणिष्ठा प्राधान्येनोक्ता उपेयात्तु ज्ञाननि
ष्ठागुणत्वेनेति विवेकब्रह्मं ४३ इति आनन्दगिरिकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ३

स्वामिकृतटीका ।

परतस्तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वान्तरः स आत्मा तं विमोहयति देहिनमिति देहिषब्दो
क्त आत्मा सदिति परान्वयते ४२

उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेव विषयेन्द्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः आ
त्मातुर्निर्विकारस्तत्सत्त्वे बुद्धेः परमात्मानंबुद्ध्यात्माना एवभूतयानि च यात्त्रिक
या बुद्ध्यात्मानं मनः संस्तव्यनिश्चलं कृत्वा कामरूपिणं शत्रुं जहिमारय दुरासदं दुःखे
नासादनीयं दुर्विज्ञेयमित्यर्थः स्वधर्मेण यमाराध्यमत्तयामुक्तिमिता बुधाः तं कृष्णं प
रमानन्दतोपयेत्सर्वकर्मभिः ४३ इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ३

भाषाअनुवाद ।

अवकहते है कि विषय और इन्द्रियोंसे काम आदि विकार युक्त बुद्धि ही होती है
और आत्मा निर्विकार बुद्धिका साक्षीरूप और उससे पृथक् है इससे आत्मा को अ
पठ जानि और अज्ञानी रूप बुद्धिसे मनको निश्चल करके है महाबाहो दुखका दरवा
जा निवारण करने के योग्य सदृश कामरूपी दुष्ट दुर्ज्ञेय शत्रुको जीतो ४३

इति पण्डितजगन्नाथशुक्लविरचितायां मनभावनीटीकायां तृतीयोऽध्यायः

श्रीमद्भगवद्गीता

चतुर्थाध्यायः

श्रीभगवानुवाच इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १

शाङ्करभाष्यं ।

श्रीभगवानुवाच योऽयंयोगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः स संन्यासः स
कर्म्मयोगोपायः यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च गीतासु च
सर्वास्वयमेवयोगो विवक्षितो भगवता अतः परिसमाप्तं वेदार्थमन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौ
ति भगवान् इमं अध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वते आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवान् अहं जग
त्परिपालयित्वा च त्रियाणां वलाधानाय तेन योगवलेन युक्तास्ते समया भवन्ति ब्रह्म
परिरक्षितुं ब्रह्मक्षेत्रे परिपालिते जगत्परिपालयतु मलं अव्ययमव्ययफलत्वान्न ह्य
स्य सम्यक्दर्शननिष्ठालक्षणस्य सोक्षाख्यं फलं व्येति स च विवस्वान् मनवे प्राह मनुरि
क्षाकवे स्वपुत्रायादिराजाया ब्रवीत् १

आनन्दगिरिहृतटीका ।

पूर्वाध्यायमध्यायाभ्यां निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वात् वेदार्थस्य च समाप्तत्वात्
क्तव्याशेषाभावात् उक्तयोगस्य कृतिमत्त्वशङ्कानिवृत्तये वंशकथनपूर्विकां स्तौति भग
वानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति तदेतद्भगवद्वचनं वृत्तानुवादद्वारेण प्रस्तौति ये

भाषा अनुवाद ।

श्रीकृष्णभगवान् आपही अपना अविर्भावकहे प्रगटहोना औरतिरोभावकहे
परमधामकाजाना तिसके प्रकाशकरने के निमित्त सामवेदके अन्तर्गत जो ब्रह्म प्रति
पादक तत्त्वमसि महावाक्य है तिसके तत्त्वद्वयत्वम्पदके विचारके अर्थ कर्मयोगकी
प्रशंशा करते गीताशास्त्रकी अभिप्राय जो प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षण ज्ञानयोग और कर्मयोग
सो दो अध्यासे कहि चुके यह मानते हैं ये श्रवणं शक्यनसे उस कर्मयोगकी स्तुति करते
हैं कियही कर्मयोगमैने पूर्वकालमे सूर्यसे कहा था और सूर्यने अपने पुत्र आइ देवम
नुसे कहा और मनुने फेरि अपने पुत्र इक्ष्वाकु राजासे कहा था और तेनरस्य रावह कर्मयोग
चला आता था १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यमिति उक्तमेवयोगंविभज्यानुवदति ज्ञानेति संन्यासेनेतिकर्तव्यतयासहित
 स्यज्ञानात्मनोयोगस्य कर्माख्योयोगोहेतुरतश्चोपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयंप्रतिष्ठापित
 मित्यर्थः उक्तोयोगद्वयेप्रमाणमुपन्यस्यति यस्मिन्निति अथवाज्ञानयोगस्यकर्म
 योगोपायत्वमेवस्फुटयति यस्मिन्निति प्रष्टत्प्रालक्ष्यतेज्ञायतेकर्मयोगोनिष्टत्प्रा
 चशक्यतेज्ञानयोगइतिविभागः यद्यपिपूर्वस्मिन्नध्यायद्वयेयथोक्तनिष्ठाद्वयव्या
 ख्यातंतथापिवक्ष्यमाणध्यायेषुवक्तव्यान्तरमस्तीत्याशंक्याह गीतासुचेति कथं
 हिंसमनन्तराध्यायस्यप्रष्टत्तिरतश्चाह अतइति वंशकथनंसम्प्रदायोपन्यासःसम्प्र
 दायोपदेशश्चअकृत्वमत्वशङ्कानिष्टत्प्रायोगस्तुतौपर्यवसति गुरुशिष्यपरम्परोप
 न्यासमेवानुक्रामति इममिति इममित्यस्यसन्निहितंविषयंदर्शयति अध्यायेति
 योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मयोगोपायलभ्यमित्यर्थः स्वयमकृतार्थानांप्रयोजनव्यग्र
 णांपरार्थप्रष्टत्यसम्भवाद्भगवत स्तथाविधप्रष्टत्तिदर्शनात् कृतार्थता कल्पनीयेत्याह
 विवस्वत इति अव्ययवेदमूलत्वादव्ययत्वं योगस्वगमयितव्यंकिमिति भगवता कृता
 र्थेनापियोगप्रवचनंकृतमितितदाह जगदिति कथंयथोक्तेनयोगेनक्षत्रियाणांवला
 धानंतदाह तेनेति युक्ताः क्षत्रियाइति शेषः ब्रह्मशब्देनब्रह्मणत्वजातिरुच्यते
 यद्यपियोगप्रवचनेनहतं रक्षितं तेनचब्राह्मणत्वं तथापि कथंरक्षणीयंजगदशेषं
 रक्षितमित्याशंक्याह ब्रह्मेति ताभ्यांहि कर्मफलभूतं जगदनुष्ठानद्वारारक्षितं
 शक्यमित्यर्थः योगस्याव्ययत्वे हेत्वन्तरमाह अव्ययफलत्वादिति ननुकर्मफलव
 दुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षमिष्णुत्वमनुमीयते नेत्याह नहीति अपुनरा
 दृष्टिभ्रुतिप्रतिहतमनुमानंन प्रमाणीभवतीतिभावः भगवता विवस्वते प्रोक्तोयो
 गस्तत्रैव पर्यवश्यतीत्याशंक्याह सचेति स्वपुत्रायेत्युभयत्र सख्यते आदिराजाये
 तीक्ष्वाकोःसूर्यवंशप्रवर्त्तकत्वेनवैशिष्यमुच्यते १

स्वामिकृतटीका ।

आविर्भावतिरोभावावाविष्कृतंस्वर्यंहरिः तच्चम्यदविवेकार्थं कर्मयोगंप्रशंसति
 एवं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायकज्ञानयोगो मोक्षसाधनत्वेनोक्तस्तमेवब्रह्मा
 र्पणादिगुणविधानेनतत्त्वंपदार्थविवेकादिनाच प्रपञ्चविष्यन्प्रथमंतावत् परम्परा
 प्राप्तत्वेनस्तुवन्श्रीभगवानुवाच इममिति त्रिभिः अव्ययफलत्वादव्ययंइमंयोगंपुरा
 हंविवस्वते आदित्यायकथितवान् सचस्वपुत्राय मनवेयाहदेवायप्राह सचमनुः
 स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः
 सकालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप २
 स एवायं मया तेऽद्य यो ऽः प्रोक्तः पुरातनः
 भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमं ३

शाङ्करभाष्यं

एवमिति एवं च नियमपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानञ्च ते ऋषयश्च राज
 र्षयो विदुरि मंयोगं सयोगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः सम्भूतो
 हे परन्तप आत्मनो विप्रचभूताः परे उच्यन्ते तान् शौर्यते जोगमस्तिभिर्भानुरिव
 तापयतीति परन्तपः शत्रुतापन इत्यर्थः २

दुर्बलान् अजितेन्द्रियान् प्रायनष्टयोगमिममुपलभ्य लोकञ्चापुरुषसम्बन्धिनं
 स एवायमिति स एवायं मया ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोऽसि मे सखा
 चासौति रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगं ज्ञानमित्यर्थः ३

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्ते योगे परम्परागते विशिष्टजनसम्प्रतिसुदाहरति एवमिति तस्य कथं
 सम्प्रति वक्तव्यत्वं तदाह सकालेनेति पूर्वार्द्धं व्याकरोति एवमित्यादिना ऐस्वर्य
 सम्प्रतिमत्त्वं राजत्वं तेषामेव सूक्ष्मार्थनिरीक्षणमत्वमृषित्वमिहेति भगवतोऽर्जु
 नेन शहसं व्यवहारकालौ दृश्येते परन्तपेति सम्बोधनं विभजते आत्मन इति २

सामिहृतटीका ।

एवमिति एवं राजानञ्च ते ऋषयश्चेति अन्येऽपि राजर्षयो निमिप्रमुखाः स्वपि
 तादिभिरिचवाकुप्रमुखैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्जानन्ति स्म अद्य तनानामज्ञाने कार
 णमाह हे परन्तप शत्रुतापन स योगः कालवशादिह लोके नष्टो विच्छिन्नः २

भाषाअनुवाद

इसी प्रकार इस कर्मयोगको परम्पराप्राप्तकहे एकसे दूसरा दूसरेसे तीसरे
 औरसे राज ऋषिलोग जानते चले आते थे पर अब हे परन्तप शत्रुतापन अर्जुन वह
 कर्मयोग वज्रतकालपायकर नष्ट होगया है २

सोई कर्मयोग जो परम्परासम्प्रदायसे संसारमे न रहा अब फेरि हमने तुमसे क
 हा क्योंकि तुममेरे भक्त हो और मिल भी हो नहीं तो मैंने फेर और किसीसे इसको न
 हीं कहा और न कोई मेरा भक्त छोड़ दे सके कहने योग्य है ३

अर्जुन उवाच अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमिति वर्त्तमानेकालेप्रकृतोयोगःसम्प्रदायरहितोभूदित्याशं ह्याधिकार्यभा
वादित्याह दुर्बलानिति तदेवदौर्बल्यंप्रकृतोपयोगित्वेनव्याकरोति अजितेन्द्रिया
निति यद्यपिकामक्रोधादिप्रधानान् पुरुषान् प्रतिलब्धकामक्रोधादिभिरभिभूयस
नोयोगोनष्टोविच्छिन्नसम्प्रदायःसञ्जातस्तथापियोगादृते पुरुषार्थालोकस्यलभ्यते
चेत्किमनेनयोगोपदेशेनेत्याशंक्ययथोक्तयोगामावेपरमपुरुषार्थप्राप्तेश्चैवगित्याह लो
कञ्चेति पूर्वोयोगोविच्छिन्नसम्प्रदायोऽधुनात्वन्ययोगोमदर्थमुच्यतेभगवतेत्याशंक्या
ह सएवेतिकस्यादन्यस्त्रैकस्त्रैचित्पुरातनोयोगोनोक्तोभगवतेत्याशंक्याह भक्तोसी
तिउक्तमधिकारिणंप्रतियोगस्यवक्तव्यत्वे हेतुमाह रहस्यंहीति अनादिवेदमूल
त्वात् योगस्यपुरातनत्वं भक्तिःशरणबुद्ध्याप्रीतिस्तया युक्तोभिजखूपमवेक्ष्यभक्तो
विवक्षितः समानवयःस्निग्धःसहायःसखेत्युच्यते एतदिति कथंयोगोविशेष्यते
तत्राह ज्ञानमिति ३

स्वामिकृतटीका ।

सएवायमिति सएवायंयोगीयोगविच्छिन्ने सम्प्रदायेसति पुनश्चमयाते
तुष्यमुक्तं यतस्त्वं ममभक्तोऽसिसखाचअन्यस्त्रैमयानोच्यते हि यस्यादेतदुत्तमं
रहस्यं ३

भाषा अनुवाद ।

जवभगवाननेत्रैरेकहा किप्रथमहमनेसूर्यसे यहीकर्षयोग कहाथा
तवतो अर्जुनसन्देहयुक्तहोय पूछाकिहेमंहाराज अपरकहे इससमयमेतो
आपकाजन्ममयाहै और परकहे पूर्वकालमेविवस्वान जोसूर्यतिनकाजन्म
मयाथा इससे नवीनजोआप सोप्राचीनसूर्यकेप्रति कर्षयोगजोकहा यह हम
किसतरहसेजानै कि तुमनेसूर्यसे प्रथमकहाथा यह हमैअसंभवअसाजानि
पड़ैहै दूसरा अर्थयहकिअपरकहे औरभीपूर्वकालमेआपकाजन्ममयाथा कि
सूर्यही का परकहे इससमयमे कोईजन्ममयाहै नहीतो यह आपकाकहनाजो
असंभवहै सोहमकैसेसत्यकरजानै कि तुमनेसूर्यसे वहयोगकहा है ४

श्रीभगवानुवाच वहूनि मे व्यतीताति जन्मानि तव चार्जुन
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परन्तप ५

शाङ्करभाष्यं

भगवता विप्रतिपिड्यमुक्तमितिमाभूत् कस्यचित् बुद्धिरिति परिहारार्थंचोद्य
मिवक्त्वर्षन् अज्जुनउवाच अपरमिति अपरमर्षीक्वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं
पूर्वंसर्गादौजन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धान्तया
यस्त्वमेवादौप्रोक्तवानिमंयोगंस एवत्वमिदानींमह्यं प्रोक्तवानसीति ४

या वासुदेवेअनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणांतांपरिहरन्श्रीभगवानुवाच यद्
योह्यर्जुनस्यप्रभः वहूनीति वहूनिमेममव्यतीतानिअतिह्रान्तानिजन्मानितवचहे
अर्जुन तान्यहंवेदजानेसर्वाणिनत्वंवेत्स्यनजानीये परन्तप धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञान
शक्तित्वादहंपुनर्नित्यशुद्धबुद्धिसुक्तसत्यस्वभावत्वादानावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहंहे
परन्तर ५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवति लोकस्थानीशरत्वशङ्कांनिवर्त्तयितुं चोद्यमुद्गावयति भगवतेति परि
हारार्थंभगवतो मनुष्यमदवास्वतस्थानीशरत्वमुपेत्य तद्वचनेशङ्कितविप्रतिपेधस्येति
शेषः भगवतोनिजरूपमुपेत्यवेदंनेदंचोद्यं किन्तु लीलाविग्रहंगृहीत्येति वक्तुंचो
द्यमेवेत्युक्तं एतच्छब्दार्थमेवस्फुटयति यस्त्वमिति ४

स्वामिकृतटीका ।

भगवतोविवस्वन्तंप्रतियोगोपदेशासम्भवंपश्यन्जुनउवाच अपरमिति अप
रंअर्षीचोर्नंतवजन्मपरंप्राक्कालीनंविवस्वतो जन्म तस्मात्तवाधुनातनत्वाच्चिरन्तना
यविशस्वते त्वमादौयोगंप्रोक्तवानित्येतत् कथमहंजानीयां ज्ञातुंशक्त्यां ४

रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच वहूनीति तान्य
हंवेद वेदं शक्तित्वात् त्वन्तुनवेत्स्येत्सि अविद्यावृत्तत्वात् ५

भाषा अनुवाद ।

तवतोश्रीभगवानबोले किहेअर्जुन हंमैनेऔरजन्ममेउपदेशकियाया सन्देह
नकरो हमारेऔरतुमारेभी वज्जतजन्महोयवीतेहै परउनसबको हमजानते
है औरतुमनहींजानतेहो क्योंकि हमारीज्ञानशक्तिजातीनहीं बनीरहतीहै
औरतुमअविद्या कहेअज्ञान तिसमेआवृत्तकहेवेरेहो इसकारणनहीं जानते ५

शाङ्करभाष्यं

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते अजोऽपीति अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संसृताश्च यात्मान् अज्ञीः अज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन् तथाभूतानां ब्रह्मादिस्तस्वपर्यन्तानां ईश्वरईश्वरशीलोऽपि सन् प्रकृतिं मायां समवैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां यस्यावशेषसर्वं जगत्वर्त्तते यथा मोहितः सन् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य सन्भवामि देहवानि वभवामि जातदूवात्ममाययानपरमार्थतो लोकवत्

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवत्यज्ञानां मनुष्यत्वशङ्कां वारयितुं प्रतिवचनमवतारयति या वासुदेव इति अन्यथा प्रश्ने कथमाशङ्कान्तरं परिहर्तुं भगवद्वचनमित्याशङ्क्य प्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह यदर्थो हीति यस्य शङ्कितस्य विरोधस्य परिहारार्थः तस्य प्रश्नस्तमेव परिहारं वक्तुं भगवद्वचनमित्यर्थः अतीतानेकजन्मवत्त्वममैव नासाधारणं किन्तु सर्वप्राणिसाधारणमित्याह तव चेति तानि प्रमाणाभावान्न प्रतिभान्तीत्याशङ्क्याह तानीति ईश्वरस्यानाद्यतज्ञानत्वादित्यर्थः किमिति तर्हितानि मम न प्रतीयन्ते तवाद्यतज्ञानात्वादित्याह नत्वमिति परान्परिकल्पप्रत्यभिभवार्थं प्रवृत्तत्वात्तव ज्ञानावरणं विज्ञेयमित्याह परन्तपेति अर्जुनस्य भगवता सहातीतानेकजन्मवत्त्वे तुल्येऽपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह धर्मेति आदिशब्देन रागलोभादयो गृह्यन्ते ईश्वरस्थातीतानागतवर्त्तमानसर्वार्थविषयज्ञानत्वे हेतुमाह अहमिति ५

ईश्वरस्य कारणाभावात् जन्मैवायुक्तमतीतानेकजन्मवत्त्वन्तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते कथमिति वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावशाज्जन्मसम्भवतीत्युत्तरमाह उच्यते इति पारमार्थिकजन्मायोगे कारणपूर्वाङ्गे नानूद्य प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारणमाह प्रकृतिमिति प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्वं प्रत्यादेष्टुमात्ममाययेत्युक्तं वस्तुतो जन्माभावे कारणानुवादभागं विदुषोति अजोऽपीत्यादिना प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारणकथनं परसुत्तराहं विभजते प्रकृतिमित्यादिना प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वारयति मायामिति तस्याः स्वातन्त्र्यनिराकृत्य भगवदधीनत्वमाह ममेति तस्याञ्च अधिकरणद्वारेणावच्छिन्नत्वं सूचयति वैष्णवीमिति मायाशब्दस्यापि प्रज्ञानामसुपाठादिज्ञाशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याह त्रिगुणात्मिकामिति तस्याः कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति यस्या इति जगतो मायावशात्तत्त्वमेव स्फुटयति यथेति यथास्तो

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायवा ६

आनन्दगिरिद्वतटीका

केकच्चिज्जातोदेहवानालक्ष्यते एवमहमपिमायाभाश्रित्यतयास्त्वशयासम्भवामिते
नमायामयमीश्वरस्यजन्मेत्याह तांप्रकृतिसित्वादिना सम्भवामिदृत्युक्तमेवविभजते
देहवानिति अस्मदादेरिवतवापिपरमार्थिकत्वाभिमानोजन्मादिविषयेस्यादि
त्यार्थं च प्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्वादीश्वरस्यमैवसित्वाह नपरमार्थतइति आद्यत
ज्ञानवतोलोकस्यजन्मादिविषयेपरमार्थत्वाभिमानःसम्भवतीत्याह लोकवदिति ६

स्वामिद्वतटीका

ननुअनादेस्त्वक्तुतो जन्मअविनाशिनञ्चकथंपुनःपुनर्जन्मयेनवद्भनिमेव्यतीतानी
त्युच्यते ईश्वरस्यतवपुण्यपापविहीनस्यकथंवाजीववज्जन्मेत्यतआह अजोऽपीतिसत्य
मेवंतथापिअजोऽपिजन्मशून्योऽपिसन्नहंतथाऽव्यथात्मापिअनश्वरस्वभावोऽपिसन्त
थाईश्वरोऽपिकर्मपारतन्त्ररहितोपिसन् स्वमाययासम्भवामिसव्यक्मच्युतज्ञानव
लवीर्यादिद्यत्तैवभवामि ननुतथापिपोडपकलात्मकलिङ्गदेहभूत्यस्यचतवक्तुतो ज
न्मइत्यतउक्तं स्वांशुइसत्त्वात्मिकांप्रकृतिसधिष्ठायस्वीकृत्य विद्युद्भोजितसत्त्वमूर्त्वा
स्वेच्छयावतरामीत्यर्थः ६

भाषाअनुवाद ।

जोकहोकिअनादिजोतुम तुमाराजन्मकैसे औरअविनाशीहौ तुम तुमारा
पुनर्जन्महीवाकैसेसम्भवहोय जोकहतेहोकि वज्जतजन्महमारव्यतीतभयेहैं औ
रभीतुम ईश्वरतुमारपुन्यऔपाप दोनोभीनहीहैं तोफेरिजीवकेसमानतुमाराज
न्मकैसेसंभवहो यतिसपरकहतेहैं कि हांयहवाततोठीकहै परहमजन्मरहित
औरअविनाशीस्वभावहोकेभी तथाईश्वरअर्थात्कर्मकेवशनहींसीहैं परतौभीअ
पनीमायाकेद्वारा स्वइच्छासेप्रगटहोतेहैं और जोकहोकितौभीपञ्चज्ञानइन्द्री
औपञ्चकर्मइन्द्रीतथापञ्चप्राणऔरएकअन्तःकरण येसोरहकलात्परलिङ्गशरी
रकेविनाकिसतरहतुमाराजन्महोना सम्भवहेवइसपरकहतेहैं किहमअपनीशु
इसत्त्वात्मकप्रकृतिकोस्वीकारकरिअतिजाज्वल्यमानसत्वसूर्तिसेस्वेच्छावीनआपसे
आपअवतारलेतेहैं ६

यदायदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ७
परिवाणायसाधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८

शाङ्करभाष्यम्

तच्च जन्म कदा किमर्थं वेत्युच्यते यदेति यदायदाहि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वासाश्च मा
दिलक्ष्यस्य प्राणिनामभ्युदयनिश्रेयससाधनस्य अभावो भवति भारत अभ्युत्थानं समु
द्भवोऽधर्मस्य तदा तदात्मानं सृजाम्यहं मायया ७

आनन्दगिरिछतटीका

यदीश्वरस्य मायानिवन्धनं जन्मेत्युक्तं तस्य प्रसन्नपूर्वकं कालं कथयति तच्चेत्यादिना
चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये च यथावदनुष्ठीयमानेनास्ति धर्महानिरिति मन्वानो विशिन
ष्टि वर्णयति वर्णैराश्रमैस्तदाचारैश्च लक्ष्यते ज्ञायते धर्मः तस्येति यावत् धर्महानौ
समस्तपुरुषार्थमङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याह प्राणिनामिति न च यथोक्तसर्वधर्मस्य हानिं
सोढुं शक्नो भवानित्याह भारतेति न केवलं प्राणिनां धर्महानिरेव भगवतोऽप्युक्तं
विग्रहस्य परिग्रहे हेतुरपि तेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह अभ्युत्थानमिति मायया
तिपूर्वेषु सम्वन्धः ७

स्वामिछतटीका ।

कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह यदायदेति ग्लानिर्हानिः अभ्युत्थानमाधिक्यं
भाषा अनुवाद

तो अपनी इच्छासे कव आप जन्म ग्रहण करते हो इस अपेक्षापर कहते हैं कि हे
भारत भरतवंशी अर्जुन जब जब धर्मकी ग्लानि अर्थात् हानि होती है और अधर्म का अ
भ्युत्थान कहे उद्भि होती तब तब हम शरीर धारण करते हैं ७

जोक हो कि जैसे समयमें आप शरीर धारण कर अवतरते हो तो कहते हैं कि
साधु कहे स्वधर्म के करनेवाले लोग उनकी रक्षा और दुःखत कहे अधर्मी पापी जनोके
नाश के हेतु मैं जन्म लेता हूँ इससे यह आया कि धर्म का स्थापन और साधुकारण दु
ष्टों का वध कर मैं धर्मकी उद्भि करनेको सोई सोई समयमें शरीर ग्रहण करता हूँ वही
कहा कि संभवामि युगे युगे जो कोई शङ्का करै कि दुष्टनाश करनेसे भगवान् की निर्दय
ता आवती है तो उसे साक भी कहना नहीं देखो मातापिता गुरुये जो पुत्र शिष्य को शिष्या
के हेतु तडाड़न करते हैं तो ग्लानिर्दई है जैसे ही ईश्वर भी गुण दोष नियम के अर्थद
ण्ड देते हैं पर शत्रुतासे नहीं ८

जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्मनैति मामेति सोऽर्जुन ६

शाङ्करभाष्यं

किमर्थपरित्राणायेति परित्राणायपरिरक्षणायसाधूनांसन्मार्गस्थानां विनाशायचदुष्कृतांपापकारिणांकिञ्चधर्मस्यसंस्थापनार्थायसम्यक् स्थापनंतदर्थं सन्नवामिवुगेयुगेप्रतियुगं ८

जन्मेति तत् जन्ममायारूपंकर्मचसाधूनां परित्राणादिमेममदिव्यमप्राकृतमैश्वरमेवंयथोक्तं योवेत्तितत्त्वतः तत्त्वेनयथावत्तत्त्वादेहमिमंपुनर्जन्मपुनरत्यत्तिनैति नप्राप्नोति मामेत्यागच्छति समुच्यते अर्जुन ६

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

यथोक्तेकालेद्वयस्यभगवतोभायाद्वतेजन्मनिप्रपूव्वकंप्रयोजनमाह किमर्थमित्यादिना यथासाधूनांरक्षणमसाधूनांनिग्रहश्च भगवद्वतारफलं तथाफलान्तरमपितस्यास्तोत्याह किञ्चेति धर्मैहिस्यापितेजगदेवस्थापितंभवत्यन्यथाभिन्नमर्थादंजगदसङ्गतमापद्येतेत्यर्थः ८

स्वामिद्वयटीका ।

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनांस्वधर्मवर्तिनांरक्षणायदुष्टकर्मकुर्वन्तीतिदुष्कृतस्तेषांवधायचएवंधर्मसंस्थापनार्थायसाधुरक्षणेन दुष्टवधेनच धर्मस्थिरीकर्तुं युगेयुगेतत्तद्वसरेसन्नवामीत्यर्थः नत्रैवंदुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपिनेघृण्यंशङ्कनीयमथाज्जः लालनेताडनेमातुर्नाकारुण्यंयथार्थकेतइदेवसहेयस्थानयन्तुर्गुणदोषयोरिति ८

एवम्विधानामोश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह जन्मेति स्वेच्छयाकृतंममजन्मकर्मचधर्मपालनरूपंप्रदिव्यमलौकिकंतत्त्वतःपरानुग्रहार्थमेवेतियोवेत्ति सदेहमिमानंत्यक्त्वापुनर्जन्मसंसारंनैति नप्राप्नोति किन्तुमामेवप्राप्नोति ६

भाषा अनुवाद ।

अत्रअपनेजन्मकर्मज्ञानेकाफलकहतेहै किहमारेस्वेच्छासेदिव्यकहेअलौकिकआश्चर्यरूपजोजन्मश्रीकर्मकेवललोककेअनुग्रहार्थहै तिनकेतत्त्वपरमकज्ञाननेसे लोगदेहअभिमानकोछोड़िकरफेरिसंसारमेजन्मग्रहणनहीकरतेहै वलुहमारेहीकोप्राप्तहोते अर्थात्आवागमनसेरहितहोतेहै ६

वीतरागभयक्रोधामन्मयामासुपाश्रिताः बहवो ज्ञानतपसापूतामहावमागताः १०

आनन्दगिरिखतटीका ।

मायामयमीश्वरस्यजन्मनवास्तवं तस्यैवचजगत्परिपालनं कर्मनान्यस्येति जानतः श्रेयोवाप्तिं दर्शयन्विपक्षेप्रत्यवायं सूचयति तज्जन्मेत्यादिना यथोक्तं माया मयंकल्पितमिति यावत्वेदनस्ययथावत्त्वं वेद्यस्यजन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वं यदि पुनर्भगवतोवास्तवं जन्मसाधुजनपरिपालनादिचान्यस्यैवकर्मक्षत्रियस्येतिविवक्ष्यते तदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तोजन्मादि संसारोद्वारः स्यादिति भावः ६

सम्प्रतिप्रस्तुतमोक्षमार्गस्यनूतनत्वेनाव्यवस्थितत्वमाशङ्क्यपरिहरति नैषइति मन्मयत्वस्यमहावगमनेनापौनरुक्तं दर्शयति ब्रह्मविदइति आत्मनोभिन्नत्वेनवा ब्रह्मणोवेदनं व्यावर्त्तयति ईश्वरेति अभेददर्शनेनसमुच्चित्यकर्मानुष्ठानांप्रत्याचष्टे मामेवेति तदुपाश्रयत्वमेवविषदयति केवलेति मामुपाश्रिताइतिकेवलज्ञान निष्ठत्वमुक्त्वा ज्ञानतपसापूताइतिकिसर्थंपुनरुच्यतेतत्राह इतरेति १०

स्वामिखतटीका ।

कथंजन्मकर्मज्ञानेत्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत आह वीतरागेति अहंशुद्धसत्त्वावता रैर्धर्मपालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीताविगतारागभयक्रोधा येभ्यस्तच्चित्तविक्षेपाभावामन्मयामदेकचित्तभूत्वा मामेवोपाश्रिताः सन्तो मत्प्रसाद लब्धं यदात्मज्ञानञ्च तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मः इन्द्रैकवद्भावः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धानिरस्ता ज्ञानतत्कार्यमला मद्भावं मत्प्राप्त्युज्यं प्राप्ता बहवः नत्वधुनैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्गइत्यर्थः तदेवंतान्यहंवेदसर्वाणीत्यादिनाविद्याविद्योपाधिम्यां तत्त्वं प्रदार्थावीश्वरजीवौ प्रदर्श्य ईश्वरस्यचाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वाज्जीवस्य चेश्वरप्रसाद लब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्य स्वतस्त्रिदंसेनतदैक्यमुक्तमिति द्रष्टव्यं १०

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकिईश्वरकेजन्मकर्मजाननेहीसेकैसेईश्वरप्राप्तिहोतीहै इसपरकहतेहैं किशुद्धसतोगुणसेअवतारलेय हमारेजोपरमदयालुताकेकर्म तिनकेजाननेसेसतोगुणकेद्वारा सत्त्वद्विहोतीहैफेरिवेलोगसंसारसेविगतहोइ औ गतक्रोधनिर्भयहोय मेरेआश्रितमद्रूपअर्थात्मत्स्वभाव वज्जतेरेज्ञानसम्पन्नपवित्रहोय मद्भावकोप्राप्तभयेहै अर्थात्मेरेस्वरूपमेलीनहोगयेहै १०

येयथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं समवर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११

शाङ्करभाष्यम् ।

नैषमोक्षमार्गइदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि वीतरागेति वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयञ्च क्रोधश्च रागभयक्रोधाः वीताविगतायेभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधामन्मयात्र ह्यविदर्शश्च राभेददर्शिनी मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः वह बोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविषयतत्तपसो न ज्ञानतपसापूताः परांशुर्वि गताः सन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः इतरतपोनिरपेक्षा ज्ञाननिष्ठा इत्यखलिङ्गं ज्ञानतपसेति विशेषणं १०

तव तर्हि रागद्वेषौस्तः येन केभ्यश्चिद्देवात्मभावं प्रयच्छे सि न सर्वेभ्य इत्युच्यते येयथेति येयथायेन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यहमनुगृह्णाम्यहं इत्यतः तेषां मोक्षं प्रत्यक्षं प्रत्यनर्थित्वान्न ह्येकस्य सुसुक्ष्मत्वं फलार्थित्वञ्च युगपत् सम्भवति अतो ये यत्फलार्थिनः तान् तत्फलप्रदानेन, ये यथोक्तकारिणस्तत्फलार्थिनो सुसुक्ष्मवच्च तान् ज्ञानप्रदानेन ये ज्ञानिनः सन्वासिनो मुमुक्षुवच्च तान् मोक्षप्रदानेन तथा आर्त्तानार्त्तिहरणेत्येवं यथायेन प्रकारेण मां प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा किञ्चिद्भजामि सर्वथापि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्ममार्गमनुवर्तन्ते ये मनुष्याः यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मण्यधिष्ठताः ये प्रयतन्ते ते मनुष्या अत्र च्यन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ११

भाषा अनुवाद ।

तोतुमारेभी क्वाविपरीतभावकहे स्वपरबुद्धिहै जिसहेतु शरणागत को कृपाकरिआत्मस्वभावदेते और दूसरेकोनहीं देते हौ इसकासिद्धान्तकहतेहै किहेपार्थअर्जुन जोमनुष्यजवजिसप्रकारअर्थात्सकाम या निःकामरूपहमको भजते सेवते है उनकोवैसेही फलप्रदानकरि मैभीअनुग्रहकरताज्ज' और कामनाकरके जोलोगइन्द्रआदिदेवतोका भजनपूजनकरतेहै उनकाअनादर या त्याग हमनहीं करते कारणवह किजिसकिसीकीपूजायाभजनकरै वह मेरीहीपूजाहोतीहै क्योंकि सर्वरूपमयमैहीज्ज' सोहेपार्थ मेरीही राहमे सवमनुष्यवर्तमानहै परजैसीजिसकीभावना तैसातिसकोफलमिलताहै इससेसका सलोगोंको कर्मानुसारफललाभदेखाया और निःकामतो मेरारूपहीहै ११

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ईश्वरः सर्वभ्यो भूतेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत् प्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं यदि तु केच्य
 श्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत्तर्हि तस्य रागादिमत्त्वाद्नीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते तव
 तं हीति ये मुमुक्षुवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्रयच्छति फलान्तरार्थि
 व्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठापनेन तत्तदेव ददातीति नास्य रागद्वेषाविति परिहरति । उ
 च्यत इति मुमुक्षूणां मोक्षदानुसारित्वेऽपि फलान्तरार्थिनां कुतस्तदनुसारित्वमित्याशं
 क्य फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन तत्फलस्यैश्वरायत्वात्तदनुवर्तित्वमावश्यकमित्या
 ह ममेति भगवद्भजनभागिनां सर्वेषामेव कैवल्यमेकरूपं किमिति नानुगृह्यते तत्राह
 तेषामिति अधुदं यनिः श्रेयसार्थित्वं प्रार्थनावैचित्र्यादेकस्यैव किं न स्यादित्याशं क्य
 पर्थ्यायेण तदनुपपत्तिं साधयति नहीति मुमुक्षूणां फलार्थिनाञ्च विभागे स्थिते सत्य
 नुग्रहविभागं फलितमाह अत इति फलप्रदानेनानुगृह्यतामीति सम्बन्धः नित्यनैमि
 त्तिककर्मानुष्ठायिनामेव फलार्थित्वाभावे सति मुमुक्षुत्वे कथं तेष्वनुग्रहः स्यादिति
 तत्राह ये यथोक्तेति ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युत्तरत्र सम्बन्धः सन्तिकेचित्प्रकृतसर्व
 कर्माणो ज्ञानिनो मोक्षमेवापेक्ष्यमाणास्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रकटयति ये ज्ञानिन इति
 केचिदार्त्ताः सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तमेवार्त्तिमत्यहर्त्तुमनुवर्त्त
 तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषं दर्शयति तथेति पूर्वार्द्धव्याख्यानमुपसंहरति इत्येव
 मिति भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरनिवारयति न पुनरिति फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे
 च जन्तीनां भगवदनुसरणमावश्यकमित्युत्तरार्द्धं विभजते सर्वथापीति सर्वावस्थत्वं
 तेन तेनात्मनापरस्यैवैश्वरस्यावस्थानं मार्गो ज्ञानकर्म्मलक्षणः मनुष्यग्रहणादितरेषा
 मीश्वरमार्गानुवर्त्तित्वमप्युदासः स्यादित्याशं क्य आह यत्फलेति सर्वप्रकारैर्भिमार्ग
 मनुवर्त्तन्ते इति पूर्वेण सम्बन्धः ११

स्वामिद्वतटीका

ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि
 नान्येषां सकामानामित्यत आह ये इति यथा येन प्रकारेण सकामतयानिः कामतया
 वा ये मां भजन्ति तानहंतथैव तदपेक्षितफलदानेन भजोमि अत्रानुगृह्यामि न तु सकामानां
 विहायेन्द्रादीनेव भजन्ते तानहमुपेक्ष इति मन्तव्यं यतः सर्वशः सर्वप्रकारैरिन्द्रा
 दिसेवका अपि समैव वर्त्तमाना भजनमार्गमनुवर्त्तन्ते इन्द्रादिरूपेणापि समैव सेव्यत्वात् ११

कांचन्तःकर्मणांसिद्धिंयजन्तइहदेवताः क्षिप्रंहिमानुपेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा १२

शाङ्करभाष्यं ।

यदित्वेच्चरस्वरागादिदोषाभावः तदासर्वप्राणिषुअनुजिघृक्षायांतुल्यायांसर्वफलप्रदानसमर्थत्वयिसतिवासुदेवःसर्वमिति ज्ञानेनैवसुसुजवः सन्तःकस्मात्तामेवसर्वेनप्रतिपद्यतेइतिदृशुतत्रकारणंकाङ्क्षन्तइति अभिलपन्तःकर्मणांसिद्धिंफलनिश्चित्तंप्रार्थयन्तोयजतेइहास्मिन्लोकेदेवताइन्द्राग्नराद्याःअथयोन्यांदेवतासुपास्तोऽन्योसात्रन्योहसस्त्रीति नसवेद्यथापशुरेवंसदेवानामितिर्युतेः तेषां हिभिन्नदेवतायाजिनांफलाकाङ्क्षांक्षिप्रंशीघ्रं हियस्मान्मानुपेलोकेमनुष्यलोकेहिशास्त्राधिकारःक्षिप्रंहिमानुपेलोकेइति विशेषणादन्येष्वधिकर्मफलसिद्धिंदशयतिभगवान्मानुपेलोकेवर्णाश्रमादिकर्माणीतिविशेषः तेषाञ्चवर्णाश्रमाद्यधिकारिणांकर्मयागवृत्तिसिद्धिःक्षिप्रंभवतिकर्मजाकर्मणोजाता १२

आन्दगिरिउतटीका ।

अनुशास्त्राणांज्ञानकर्मानुरोधेनभगवतातेष्वनुग्रहविधानात्तस्वरागदोषौ यदिनभवतस्तर्हि तस्वरागाद्यभावादेवसर्वेषुप्राणिष्वनुग्रहेच्छातुल्याप्राप्ता नच तस्यांसत्वामेवफलस्वाल्पीयसःसम्पादनेसामर्थ्यं नतुभगवतोमहतोभोक्षाख्यफलस्यप्रदानेऽशक्तिरिति युक्तसप्रतिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्तवसर्वफलप्रदानसमर्थ्यात्तथाचयथोक्तानुजिघृक्षायांसत्वात्त्वयिचयथोक्तसामर्थ्यवतिसतिसर्वफल्गुफलादथुदयात्विमुखामोक्षसेवापेक्षमाणज्ञानेनत्वासेवकिमिति नप्रतिपद्येरन्नितिचोदयति यदीति सोक्षापेक्षाभावात्तदुपायभूतज्ञानादपिबैसुखाद्भगवत्प्राप्तभावेहेतुमभिदधानःसमाधत्ते इष्टयति कर्मफलसिद्धिसिच्छताकिमितिमानुपेलोकेदेवतापूजनसिध्यतेतत्राह क्षिप्रंहीति कर्मफलसम्पत्त्यर्थिनांयष्टृयष्टव्यविभागदर्शनांतद्दर्शनेकारणमात्मानमित्यत्रदृहदारण्यकयुतिमुदाहरति अथेति

भाषा अनुवाद ।

जोअसकहोकितांफेरिमोक्षहीकेवास्तेसवलोगभगवतकाआरावनकोनहीकरतेहैं इसपरकहतेहैं किमनुष्यलोकमेवज्जतेरेलोगकर्मफलकीअभिलाषाकरिइन्द्रअग्निदेवतांकीसेवाकरतेऔरसाक्षात्हमारीसेवानहीकरतेहैं क्योंकिकर्मसेफलशीघ्रप्राप्तहोताऔरमेरीसाक्षात्सेवासेज्ञानकाफलरूपजोमुक्तिसोडुःप्रापहैवडेकाठिनसेचिरकालमेमिलतीहै १२

शाङ्करभाष्यं

मानुषएवलोकेवर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येपुलोकेष्विति नियमः किंनिमित्तं
तदिति अथवावर्णाश्रमादिप्रविभागोपेतामनुष्य इममवर्तमानुवर्तन्ते सर्वशब्दित्युक्तं
कस्मात् पुनःकारणात् नियमेनतवैववर्तमानुवर्तन्ते नान्येत्युच्यते चातुर्वर्ण्यमि

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थसथेत्युक्तं उपायमभेददर्शनमित्यनूद्यकारणमात्मानं
नतत्रेतिदर्शयति नेति यथास्मदादीनांहलवहनादिनाप्रशु रूपकरोत्येवमज्ञोदेवा
दीनांयागादिभिरुपकरोतीत्याह यथेति किमितितेफलाकाङ्क्षिणोभिन्नदेवताया
जिनोज्ञानमार्गनापेक्षन्तेतत्रोत्तराह सुत्तरत्वेनयोजयति तेषामित्यादिना यस्मा
दयथोज्ञानामधिकारिणां कर्मप्रयुक्तफलं लोकविशेषेभ्यस्तिसिध्यतितस्मात्तेषांमोक्ष
मार्गादस्तिवैसुख्यमित्यर्थः । मानुषलोकविशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याह मनुष्यलोके
हीति लोकान्तरेषुतर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्क्य चिप्रविपेयणस्यतात्पर्यमा
ह चिप्रमिति क्वचित्कर्मफलसिद्धिरविलम्बेनभवत्यन्यत्रतुविलम्बेनेतिविभागे
कोहेतुरित्याशङ्क्य सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह मानुषइति मनुष्यलोकेकर्मफल
सिद्धेश्चैतदभिमुखानांज्ञानमार्गवैसुख्यंप्रायिकमित्युपसंहरति तेषामिति १२

स्वामिद्वयटीका ।

तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वेष्वानमजन्तीत्यतश्चाह कांचन्तइति कर्मणां
सिद्धिं कर्मफलंकांचन्तः प्रायेणैहमनुष्यलोकेइन्द्रादिदेवता एवयजन्ते नतुसाक्षा
न्मामेव हियस्मात्कर्मजासिद्धिः कर्मजफलंशीघ्रंभवति नतुज्ञानफलंकेवल्यं दुष्प्रा
प्यत्वात्ज्ञानस्य १२

ननुकेचित्सकामतयाप्रवर्तन्तेकेचिन्निष्कामतयेति कर्मवैचित्र्यतत्कटृणा
ञ्चब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कुर्वन्तस्तत्रकथं वैपश्यन्नास्तीत्याशङ्क्याह चा
तुर्वर्ण्यमिति चत्वारोवर्णाएवेति चातुर्वर्ण्यं स्वार्थेष्वङ्गप्रत्ययः अयमर्थः सत्त्वप्रधाना
ब्राह्मणास्तेषांशमदमादीनिकर्माणि सत्त्व रजः प्रधानास्तत्रियास्तेषांशौर्वैशुद्धादीनिक
र्माणि रजस्तमः प्रधानावैश्यास्तेषाञ्चद्वापिवाणिज्यादीनिकर्माणि तमः प्रधानाः शू
द्रास्तेषाञ्चवैवर्णिकशूद्रादीनिकर्माणीत्येवंगुणानां कर्मणाञ्चविभागैश्चातुर्वर्ण्यं
मयैवसृष्टमिति सत्यं तथाप्येवंतस्यकर्त्तारमपिफलतोऽकर्त्तारमेवमांविद्धि तत्रहेतुर
व्ययंआसक्तिराहित्येनअमरहितं १३

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः तस्य कर्त्तारमपि मां विद्म्य कर्त्तारमव्ययं १३

शाङ्करभाष्यं

ति चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादिश्रुतेः गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तत्र सान्त्विकस्य सत्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमोदमस्तप इत्यादीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रवृत्तीनि कर्माणि तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्मेत्येवं गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु अतो मानुषलोके इति विशेषणं हन्तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादेः कर्मणः कर्त्तृत्वात्तत्फलेषु युज्यसे अतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर इत्युच्यते यद्यपि मायासंख्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्त्तारमपि सन्तं तथापि मां परमार्थतो विद्म्य कर्त्तारमत एवाव्ययमसंसारिणञ्च मां विद्मि १३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रयमित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारनियमेकारणं पृच्छति मानुष एवेति आदिशब्देनावस्थाविशेषाविवक्ष्यन्ते प्रकारान्तरेण पृच्छतानु

भाषा अनुवाद ।

और जो क हो कि चारो वर्णके कर्त्ता भी तुम हीं हो और अनेक प्रकार कर्म भी वेदके द्वारा तुम्हीने कहा है फेरि उद्दीकर्मोंके करनेवाले ब्राह्मण आदिवर्णोंको उत्तम और अधम कर्म भी तुमने कहा तो इस सबके करनेऔर करनेवाले एक तुम ठहरे फेरि किसीकी प्रवृत्तिसकामकर्ममें और किसीकी निष्काममें जो होती है तो कहो वैष्य दोषकहे विषमस्वभावतुमारा कौन ही है इन बातोंसे अलवते तुमको पक्षपात दोष भी हो सकता है इसके उपर कहते हैं किहां चातुर्वर्ण्यकहेस तो गुणप्रधान जो ब्राह्मण उनके कर्मशमदमउपर तितितिक्षासमाधानश्रद्धा हैं और सत्त्वरजप्रधान जो क्षत्री उनके कर्मभूमिरक्षाप्रजापालनयुद्धआदिक हैं और रजोगुणतमो गुणप्रधान जो वैश्य तिनके कर्म व्यापारखेतीआदिक है और तमो गुणप्रधान शूद्रका कर्म इनतीनो वर्णकी सेवा है सोयह वात ठीक है परजौ भी हम इनके कर्त्ता हैं तौ भी कर्त्ता ही जानो क्योंकि हम अख्यय हमारी आसक्ति इन कर्मोंमें ही है १३

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा इति मां योऽभि
जानाति कर्मभिर्न स वध्यते १४

शाङ्करभाष्यं

येषान्तुकर्मणां कर्त्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्त्तैवाहं यतः नेति न मां
तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहादारम्भकत्वेनाहङ्काराभावान्न च तेषां कर्मणां फलेषु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वादपूर्वकं चोद्यमुत्यापयति अथवेत्यादिना प्रश्नद्वयं परिहरति उच्यत इति तर्हि त
वकर्तृत्वमोक्तत्वसम्भवाद्स्मदादितुल्यत्वेनानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याह तस्येति ईश्वर
स्यैव सृष्टिं विदधानस्य सृष्टिवैषम्यनिर्वाहकं कथयति गुणेति गुणविभागेन कर्मवि
भागस्तेन चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिमेवोपदिष्टां स्पष्टयति तत्तेत्यादिना प्रश्नद्वयं प्रतिविधानं
प्रहृतमुपसंहरति तच्चेदमिति मनुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वकैर्कर्माण्यधिकारस्त
नैव वर्णादेरीश्वरेण सृष्टत्वान्न लोकान्तरेषु तत्र वर्णाद्यभावादीश्वरमेव चातुर्वर्ण्यं
मादिविभगभागिनोऽधिकारिणो नुवर्तन्ते तेनैव वर्णादेस्तद्व्यापारस्य च सृष्टत्वात्
दनुवर्तनस्य युक्तत्वादित्यर्थः तस्येत्यादिद्वितीयभागाप्रोद्यं चोद्यमनुद्ववति इन्नेति
यदि चातुर्वर्ण्यं द्विकर्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तो नियमोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्ट्यादेस्त
न्निष्ठव्यापारस्य च वर्णादेर्निवर्तकत्वात्तत्फलस्य कर्त्तृत्वमोक्तत्वयोस्त्वयि प्रसङ्गात् न
त्वमुक्तत्वादितेन स्यादित्यर्थः मायया कर्त्तृत्वं परमार्थतश्चाकर्त्तृत्वमित्यभ्युपगमा
न्नित्यमुक्तत्वादिसिध्यतीत्युत्तरमाह उच्यत इति मायाप्रवृत्तेन संव्यवहारेण चातुर्व
र्ण्यं देस्तत्कर्माण्यद्यद्यपि कर्त्ताहं तथापि तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्त्तारं विद्मितीति
योजना अकर्तृत्वादेवाभोक्तृत्वसिद्धिरित्याह अतएवेति १३

भाषा अनुवाद ।

वहो कर्म की आसक्ति देखलाते ऊये कहते हैं कि देखो विश्वसर्जन आदिकर्म हम
कोनहीं लगे और न कर्मफल की इच्छा हमै है क्योंकि हम निरहङ्कार कर्म करते
और पूर्णकाम हैं इससे कोई विषयके दर्शनादिसे हमारी भोगभेद इच्छानहीं होती तो
ये कर्म हमै कैसे आसक्त कर सकें और क्या कहें देखो जो मनुष्य हमको कर्ममे निर्लिप्त
जानते हैं वे भी कर्मबन्धवमेन ही पड़ते कारण यह कि जो हमारे निर्लेपताके हेतु अन
हंकार और निस्पृह हैं सो उनके जानकार पुरुषके भी शिथिल होते कहे नाममात्र कोर
इजाते और कुछकाम देखने योग्य नहीं रहते हैं न उनका कुछ कर सकते हैं १४

शाङ्करभाष्यं ।

मेस्य हादृष्ट्या तेषान्तुसंसारिणामहं कर्त्तव्यमिमानः कर्मसुस्य हातत्फलेषु चतान् कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावात्तन्मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वे नाभिजानाति नाहं कर्त्तानमेकर्मफलेस्य हेति सकर्मभिर्न वध्यते तस्यापि न देहाद्या रम्भकाणिकर्माणि भवन्तीत्यर्थः १४

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

ईश्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसम्बन्धवैभुष्यं फलतीत्याह येषां त्विति कर्मतत्फलसंस्पर्शगन्वमीश्वरं मां प्रश्यतो दर्शनानु रूपं फलं दर्शयति न मामिति तानि कर्माणीति येषां कर्मणां महं कर्त्ता तवाभिमतस्तानीति यावत् देहेन्द्रियाद्वारम्भत्वेन तेषां कर्मणां मीश्वरे संस्पर्शाभावे तस्य तत्कारणावस्थायामहङ्काराभावं हेतुं करोति अहङ्काराभादिति कर्मफलदृष्ट्या भावाच्चेश्वरं कर्माणि लिम्पन्तीत्याह नचेति उक्तमेव प्रपञ्चयति येषां त्विति तदभावात् कर्मसुहं कर्त्तव्यमिमानस्य तत्फलेषु सृष्ट्या भावादित्यर्थः ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि चोक्तस्य किमायातमित्याशं श्लोत्तराङ्गं आचष्टे इत्येवमिति अभिज्ञानप्रकारमभिनयति नाहमिति ज्ञानफलं कथयति सकर्मभिरिति कर्मासम्बन्धं विदुषि विषदयति तस्यापीति १४

तव कर्मात्तत्फलसम्बन्धाभावे तथा ज्ञानवत्तदसम्बन्धे ममापि किं कर्मरेत्याशं क्व कर्माणि कर्त्तृत्वाभिमानं तत्फलेस्य हाञ्चाद्यत्वामुमुक्षुवत्त्वया कर्माकर्तव्यमेवेत्याह नाहमित्यादिना एवमिति नाहं कर्त्तव्येवमादिपराभ्युत्थते तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्यर्थः कर्मावेत्येवकारार्थमाह नेत्यादिना त्वं शब्दस्य क्रियापदे न सम्बन्धः तस्मादित्युक्तमेव स्फुटयति पूर्वैरिति पूर्वैरिति यदुक्तं किंममकर्माणेति तत्रत्वमज्ञो वा तच्च विद्वा यद्यन्नस्तदाचित्तशुद्धयं कुरु कर्मात्त्याह यदीति द्वितीयं प्रत्याह तच्च विदिति कुरु कर्माणि सम्बन्धः पूर्वैर्मुमुक्षुराचरितमित्येतावता किमिति विवेक

स्वामिद्वयटीका

तदेव दर्शयन्नाह न मामिति कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीन्यपि मां न लिम्पन्ति असत्तां न कुर्वन्ति निरहङ्कारत्वादाप्तकामत्वेन मम कर्मफलेस्य हाभावाच्च मां न लिम्पन्तीति किं वक्तव्यं दतः कर्मलेपराहित्येन मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न वध्यते मम निर्लेपत्वकारणं निरहङ्कारत्वनिष्कृष्टत्वादिकं जानतस्तस्यायहङ्कारादिशैथिल्यात् १४

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुक्षुभिः कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५

शाङ्करभाष्यं

नाहं कर्त्तानमेककर्मफलेस्य हेति एवमिति एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यति क्रान्तेर्मुमुक्षुभिः कुरुते न कर्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्त्तव्यस्तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यद्यनात्मन्नस्त्वं तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविज्ञेयलोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुना तनं कृतं निर्वर्त्तितं । १५ ।

तत्र कर्मचेत् कर्त्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मार्थं कर्मणि कथं किं कर्मैति किं कर्म किञ्चाकर्मैति क्व यो मेधाविनोऽपि अत्रास्मिन् कर्मादिविषये मोहिताः मोहंगताः अतस्ते तु मय्यहं कर्मार्थं कर्मप्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादिमोक्षसे अशुभात् संसारात् न चैवं त्वयामन्तव्यं कर्मनाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्मनामतदक्रियातूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति १६

आनन्दगिरिकृतटीका

वता मया तत् कर्त्तव्यमित्याशंकाह जनकादिभिरिति ते तदैव संपाद्य कर्म कृतवन्तो न तदिदानीमप्रामाणिकत्वाद्नुष्ठेयमित्याशंकाह पूर्वतरमिति १५

स्वामिकृतटीका ।

ये यथा मामित्यादि चतुर्भिः श्लोकैः प्रासङ्गिकमीश्वरस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुं नुस्मारयति एवमिति अहङ्कारादिरहित्येन कृतं कर्म वन्धकं न भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि सुमुक्षुभिसत्वमुद्ध्यर्थं पूर्वतरं युगान्तरेष्वपि कृतं तस्मात्त्वमपि प्रथमं कर्मैव कुरु १५

भाषाअनुवाद

अवशैश्चारि श्लोकसे प्रसङ्गप्राप्त ईश्वरके वैषम्यदोषको दूरकरते ज्ञये पूर्वकथित कर्मयोगको विस्तारकरिकहते है कि अहङ्काररहित किया ज्ञानकर्म ज्ञानका बाधक नहीं होता है यह जानिकरि के पूर्वकाल के सुमुक्षुजनका आदिको नैकियाथा इससे तुम भी अभी इस प्रथम अवस्था मे कर्म करो जब ज्ञान अवस्था प्राप्त होगी आप ही छूट जायगे अभी छोड़ने से सतोगुणकी शुद्धि होना दुर्घट है देखो और और युगमे भी लोगोंने प्रथम कर्मको किया है यह कर्म युग युगान्तरसे किया चला आता है । १५

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मविशेषणमाक्षिपति तत्रेति मनुष्यलोकःसप्तम्यर्थः कर्मणिमहत्त्वैषस्य
स्यविद्यमानत्वात्तस्यपूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्वतरत्वेनचविशेषितत्वे तस्मिन्प्रवृत्तिस्तव
सुकरेतियुक्तं विशेषणमिति परिहरति उच्यतइति कर्मणि देहादिचेष्टारूपे
लोकप्रसिद्धेनाविषयमितिशङ्कते कथमिति विज्ञानवतामपि कर्मादिविषये
व्यामोहोपपत्तेः सुतरामेव तवतद्विषयेव्यामोहसम्भवात्तदपोहार्थमाप्तवाक्यापेक्ष
णादस्ति कर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह किंकर्मेति तत्ते कर्मत्वत्कारानुबन्धेनापिप
दंक्षेत्तव्यं कर्मादिप्रवचनस्यप्रयोजनमाह यज्ज्ज्ञात्वेति तत्कर्माकर्मचेति सम्भ
न्धः अतोमेधाविनोऽपि यथोक्तेविषयेव्यामोहस्यसत्तादित्यर्थः कर्मणोऽकर्मणश्चप्र
सिद्धत्वात्तद्विषये नकिञ्चिद्वोद्व्यमिति चोद्यमनूद्यनिरस्यति नचेति १६

तत्रहेत्वाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरंलोकमवतारयति कस्मादिति त्रिष्वपिकर्माक
र्मविकर्मसुवोद्व्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्तस्मान्मदीर्यप्रवचनमर्थवदितियोजना
वोद्व्यसङ्गावेहेतुमाह यस्मादिति त्रितयंप्रकृत्यान्यतमस्य गहनत्ववचनमयुक्तमि
त्याशंस्नान्यतमगहनस्योपलक्षणार्थत्वमुपेत्यविवक्षितमर्थमाह कर्मादीनामिति १७

स्वामिकृतटीका ।

तच्चतत्त्वविद्धिःसहविचार्य्यकर्तव्यं नलोकपरम्परामात्रेणेत्याह किंकर्मेति किं
कर्मकीदृशंकर्मकरणं किमकर्मकीदृशंकर्माकरणं इत्यस्मिन्त्रये विवेकिनोऽपिमोहि
ताः अतोयज्ज्ज्ञात्वायदनुष्ठायाशुभात्संसारान्मोक्षसेसुक्तोमविष्यसि तत्कर्माक
र्मचतुर्थमहं प्रवक्ष्यामि तच्छृणु १६

भाषा अनुवाद ।

औरदेखो तत्त्वज्ञानीकेसाथविचारकरकेकर्मकरनाचाहिये केवलभेड़िया
धसंतकीनाई लोकपरम्पराप्राप्तदेखकर करनाअनुचितजानो यहकहतेहैं कि
देखोकौनकर्मकर्तव्य और कौनअकर्तव्यहै इसकर्मअकर्मकेविचार मेकविकहे
वड़ेवड़ेपण्डितभी मोहितहोजातेपतानहींलगताहै इससेजिसकर्मकेकरनेसे
इसअशुभसंसारसेमुक्तहोउगे सो औ अकर्म जोअकरणीयकर्म येदोनो हमतु
मसेकहतेहैं सोसावधानहोसुनो जिस्कोजानिकेअशुभसंसारसेछूटकर मुक्तहो
जावगे १६

कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहनाकर्मणो गतिः १७

शाङ्करभाष्यं ।

कस्मात् उच्यते कर्मण इति कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात् अयस्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तथा अकर्मणश्च तन्शीघ्रावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्त्तव्यो यस्मात् गहनाविषमादज्ञेयाकर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविमर्षाणां गतिर्याथात्मं तत्त्वमित्यर्थः १७

किंपुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञासुच्यते कर्मणीति कर्मणि कर्मक्रियत इति व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मणि अकर्मकर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्त्तव्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्तौ च स्वप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभ्रमावेव कर्मयः पश्येत् यः पश्यति स बुद्धिमान् मनुष्येषु स यत्नो जोगी च कृत्स्नकर्मकृत् समस्तकर्मकृत् इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शिननुक्तिमिदं विरुद्धमच्यते कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति न हि कर्माकर्मस्यादकर्मवाकर्मतत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टानन्वकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मै

स्वामिद्वतटीका ।

ननु लोकाप्रसिद्धमेव कर्मदेहादिव्यापारात्मकं अकर्मचतद्व्यापारात्मकं अतः कथमुच्यते कवयोऽप्यत्र मोहं प्राप्ता इति तत्राह कर्मण इति कर्मणो विहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति न तु लोकप्रसिद्धमात्रमेव अकर्मणोऽविहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणो निवृद्धव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गहनाकर्म इत्युपलक्षणार्थं कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं दुर्विज्ञेयमित्यर्थः १७

भाषा अनुवाद ।

लोकहोकि मनवचनदेहके व्यापारही तो कर्म है और देहादिव्यापारका अभावही अकर्म है यही तो लोकमे प्रसिद्ध है फेरि जो आपने कहा कि पण्डित लोग भी कर्म अकर्म के विषयमे मोहको प्राप्त होते सो कैसे इसवातपर कहते है कि कर्म तो शास्त्रविहितव्यापारका तत्त्वजानिकारके कर्त्तव्य है केवल लोकव्यवहार देखिं अवश्य कर्त्तव्य कर्म नहीं है और अकर्म तो संन्यास आश्रम अङ्गीकार करि शास्त्रकी रीतसे कर्मका त्याग करना है परतत्त्वज्ञानवान होकर उचित है और विकर्म जो निषिद्धकर्म उसका क्या तत्त्वजानना आवश्यक है क्योंकि सब कर्मोंकी गतिका ज्ञान होना कठिन है सोई कहा कि कर्मकी गति गहनकहे वड़ी कठिन सहजसे जानवे जोग नहीं है १७

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

शाङ्करभाष्यम् ।

वाकर्मवत् तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान् कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादि अतो न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतं दर्शनमुच्यते न च विपरी

भाषा अनुवाद ।

जो कहा कि कर्म की गति गहन कहे जानवे जोगनहीं है और कहा कि कर्म अकर्म निषिद्ध कर्म का तत्त्व जानिकर कर्म को करै सोई कर्म गति की कठिनाई देखावते उद्ये वह तत्त्व कहते हैं जिसके यथार्थ ज्ञानसे प्रसिद्धत भी मोहित होते औजिमके ज्ञानसे संसार से छूट जाते हैं उसको मैं कहता हूँ तुमसुनो यह प्रतिज्ञा जो करी थी सो अब कहते हैं कि भगवत आराधनरूप कर्म जबकि किसो तरह ज्ञान होनेसे बाधा नहीं करता तो वह क्या कर्म है उसको अकर्म ही अर्थात् कर्म संन्यास ही जो देखते हैं सोई कहा कि कर्मण्यकर्मयः पश्येत् और शास्त्र विहित कर्म करनेसे दोष होता फेरिवहीन करना ज्ञान का प्रतिबन्धक कहे बाधा का हेतु होता है इससे शास्त्रोक्त कर्म को न करना ही जो अकर्म उसी को कर्तव्य कर्म जो देखते हैं वेई लोग कर्मकारी पुरुषोंके मध्यमें बुद्धिमान है भगवान् उनीकी प्रशंसा करते हैं कि ऐसे ही कर्म अनुष्ठान करते जो ज्ञान योग को प्राप्त होते सोई योगी पुरुष है और उनको भगवत आराधनरूप कर्मके अन्तर्भूत कहे अङ्गभूत समस्त कर्म करना आग्रह है वही कहा कि सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृत् इससे यह अर्थात् ज्ञान मार्गमें जानेकी इच्छा जिसको है उसको कर्मयोग अवस्थामें कर्म करना उचित है सोई ३ अध्यायके ४ श्लोकमें कहा कि न कर्मणामनारम्भानैष्वर्ष्यं पुरुषोऽनुते और सम्पूर्ण ज्ञान होनेसे फेरिकर्म का कुछ आशय कनहीं है सोई ३ अध्यायके १७ श्लोकमें कहा कि यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्तन्मन्वानवदिति ये दोनोंवाते इस श्लोकसे अच्छी तरह कह ही गई और जो कर्मोंन्द्रियाणिसंयम्य यह ३ अध्यायके ८ श्लोकमें कहा इन्द्रियोंसे आत्माभिन्न है तथा कोई कर्म नहीं कर्ता ऐसे जनि दृढ समाधिमें समाजोरहते हैं और अनायास कहे वे मांगे प्राप्त भये अन्नको भोजन कर लेते वे सकल कर्म करते भी योगी हैं और उनको विकर्म जो निषिद्ध कर्म मृगमांस भोजनादि दोष भी नहीं लगता क्योंकि उहै उसवस्तु का आग्रह नहीं है परन्तु अज्ञानीको आग्रह और वि है इससे मृगमांस खानेसे दोष है इससे निषिद्ध कर्म का तत्त्व कहा यही तत्त्व जानिसं कर्ममें प्रवृत्त होना मैंने कहा है सो तुम ठीक ठीक जानो । १८ ।

शाङ्करभाष्यं

तज्ज्ञानादंशुभान्मोक्षंस्थात् यत्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादितिचोक्तं तस्मात् कर्माकर्माणी विपर्ययेणगृहीतेप्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्तप्रथं भगवतोवचनं कर्मण्यकर्मयद्व्यादि नचात्र कर्माधिकरणमकर्मास्तिकुण्डेवदराणीवनाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावत्वात्कर्मणोऽतोविपरीतेगृहीतेएव कर्माकर्माणी लौकिकैः यथा ऋगदृष्टिणाकायासुदकंसुक्तिकायांवारजतं ननुकर्माकर्मावसर्वेषांनक्वचित् व्यभिचरति तन्ननौख्यस्यनाविगच्छन्त्यां तदस्येष्वगतिकेषुनगेषु प्रति कूलगतिदर्शनात् दृरेषु चक्षुषोऽसन्निकृष्टेपुगच्छत्यु गत्यभावदर्शनादेवमिहाप्य कर्मणिअहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणिचाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनंयेनतन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यादि तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसद्वदत्यन्तविपरीतदर्शनाभावितया मोक्षुह्यमानोलोकः श्रुतमप्यसद्वत्त्वविस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावितार्यचोदयतीति पुनःपुनरुत्तरमाह भगवान् दुर्विज्ञेयत्वञ्चालक्ष्य वस्तुनाव्यक्तोयमचिन्त्योयं नजायते म्रियते इत्यादिनात्मनिकर्माभावःश्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च तस्मिन्नात्मनिकर्माभावेअकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरूढं यतः किंकर्मकिसर्मेति कवयोऽप्यवमोहिता देहाद्याश्रयंकर्मात्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता समैतत्कर्म मयाखकर्मणःफलंभोक्तव्यमितिचतथाहंतूष्णींभवामि येनाहंनिरायासोऽकर्मासुखीस्यामीति कार्य्यकरणाश्रयव्यापारोपरमंकर्मैव तत्कृतञ्चसुखित्वमात्मन्यध्यारोप्यनकरोमिकिञ्चतूष्णींसुखमासमित्यभिमन्यते लोकस्तत्रेदंलोकस्यविपरीतदर्शनापनयायाह भगवान्कर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यादि अत्रचकर्मकर्मैवसत्कार्य्यकरणाश्रयंकर्मरहितेऽविक्रियेआत्मनिसर्वैरध्यस्तं यतःपण्डितोप्यहं करोमीतिमन्यते अतआत्मसमवेततयासर्वलोकप्रसिद्धेकर्मणिनदीकूलस्येववृक्षेषुगतिःप्रातिलोस्येनातोऽकर्मकर्माभावंयथाभावमिववृक्षेषुयःपश्येत् अकर्मणिचकार्य्यकरणव्यापारोपरमेकर्मवत् आत्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्सुखमाप्ते इत्यहङ्काराभिसन्निहेतुत्वात्तस्मिन् अकर्मणिचकर्मयःपश्येत् यएवंकर्माकर्माविभागज्ञः स बुद्धिमान् पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृतकर्मकृतञ्च सोऽशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः

अयंल्लोकोन्यथाव्याख्यातः कौञ्चित्कथंनित्यानांकिल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलभावादकर्माणितान्युच्यन्तेगौण्या दृश्येतेपाञ्चाकरणमकर्मत

शाङ्करभाष्यं

चप्रत्यवायफलत्वात् कर्मोच्यते गौख्येवष्टत्प्रातर्नित्येकर्मस्त्रिकर्मयः पश्येत् फला
 भावादयथाधेनुरपिगौरगौरुच्यते क्षीराख्यफलंनप्रयच्छतीति तद्वत्तथानित्याकर
 णेकर्मणित्वकर्मयः पश्येत् नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति नैतत् युक्तं व्याख्यानमेवं
 ज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यत् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति भगवतोक्तं वचनं वा
 द्येत कथं नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्थान्नाममोक्षणं ननु तेषां फलाभावज्ञानान्न
 हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा न
 च भगवतैवे होक्तं एतेनाकर्मणिकर्मदर्शनं प्रत्युक्तं न ह्यकर्मणिकर्मैति दर्शनं कर्त्त
 व्यतयेह चोद्यते नित्यस्तु कर्त्तव्यतामात्रं न चाकरणान्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति
 विज्ञानात्किञ्चित्फलंस्थान्नापिनित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितं नापिकर्माक
 र्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं न च बुद्धिमत्त्वं युक्तताकृतं कर्मकृदित्यादिफल
 सुपपद्यते स्तुतिर्वा मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्ष
 णं न हितमस्त्वसो निवर्त्तकं भवति ननु कर्मणि चाकर्मदर्शनं अकर्मणि वा कर्मदर्श
 नं न तत् मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावाभावा निमित्तं न कर्माकर्म विज्ञानादपिगौ
 णात्फलस्याश्रयणान्नापि न्युत हान्यश्रुतपरिफल्पनवाकश्चिद्विशेषोल्लेख्यते स्वशब्देन
 पिशक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च ते प्रांनरकपातः स्यादिति तत्र व्याजेन प्र
 रव्यामोह रूपेण कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादिना किं तत्रैवं व्याचक्षणेन भगवतोक्तं वाक्छलो
 कव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्थान् चैतच्छब्दरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु नापिश
 ब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं वस्तुत्वं सुबोधं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तं कर्मण्येवाधिकारस्त
 इत्यत्र हि स्फुठतरउक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति सर्वत्र च प्रशस्तं सुबोद्धव्यञ्च कर्त्त
 व्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापि
 तञ्चावस्थाभासनापिनित्यानामकरणादभावात् प्रत्यवायोत्पत्तिर्नासतो विद्यते भाव
 इति वचनात् कथमसतः सज्जायेतेति च दर्शितं असतः सज्जन्मप्रतिषेधात् अस
 तः सदुत्पत्तिं ब्रुवता असदेव सद्भवेत् सच्चाप्यसद्भवेदित्युक्तं स्यात्तच्चाप्युक्तं सर्व
 प्रमाणविरोधान्न च निस्फलं विदध्यात्कर्मशास्त्रं इः खरूपत्वं तदुःखस्य च बुद्धिपूर्वक
 तथाकार्यत्वानुपपत्तेः तदक रणे च नरकपाताभ्युपगमे अनर्थायैवोभयथापिकरणे
 अकरणे च शास्त्रं निस्फलं कल्पितं स्यात् स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मैव
 स्युपगम्यते मोक्षफलायेति ब्रुवतः तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म इत्यादेस्त
 था च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः १८

आन्दगिरिद्वतटीका ।

उत्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुपादत्ते किंपुनरिति प्रथमपादस्याक्षरगत्यमर्थं कथयति कर्मणीत्यादिना द्वितीयपादस्यापिशब्दप्रकाशितमर्थंनिर्दिशति अकर्मणिचेति कर्माभावेयःकर्मपश्यतीति सम्बन्धः प्रवृत्तेरेवकर्मत्वान्निवृत्तेस्तद्भावत्वात्तत्र कथं कर्मदर्शनमित्याशङ्क्यद्वयोरपिकारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याह कर्त्तृतन्त्रत्वादिति प्रवृत्ताविवनिवृत्तावपिकर्म्मदर्शनमविरुद्धमिति शेषः ननुनिवृत्तेर्वस्वधीनत्वात् कारकनिवन्धनाभावान्तत्रकर्मदर्शनंयुज्यते तत्राह वस्त्विति क्रियाकारकफलव्यवहारस्यसर्वस्याविद्यावस्थायामेवप्रवृत्तत्वाद्दस्तुसंस्पर्शशून्यत्वात् प्रवृत्तिवन्निवृत्तावपियःकर्मपश्यति समनुष्येपुबुद्धिमानिति सम्बन्धःकर्मण्यकर्म अकर्मणिचकर्मपश्यतोबुद्धिमत्वंयुक्तंसमस्तकर्मतश्चकथमित्याशङ्क्याहइतिस्तूयतइति श्लोकस्यशब्दोत्पत्त्यर्थेदर्शिते तात्पर्यार्थापरिज्ञानान्मियो विरोधं शङ्कते नन्विति कथमिदं विरुद्धमित्याशङ्क्याह कर्मणीति विषयसप्तमीवास्यादधिकरणसप्तमीवेति विकल्पप्राप्त्येऽन्याकारंज्ञानमन्यावलम्बनमिति स्पष्टोविरोधःस्यादित्याह नहीति अन्यस्यान्यात्मतायोगात् कर्माकर्मणोरभेदासम्भवादकर्माकारंकर्मावलम्बनंज्ञानमयुक्तमित्यर्थः द्वितीयदूषयति तत्रेति कर्मण्यधिकरणेततो विरुद्धमकर्मथकमाशेषंद्रष्टाद्रष्टुमीटेनहि कर्माकर्मणोर्मियोविरुद्धयोराधाराशेषभावःसम्भवतीत्यर्थः विषयसप्तमीमुपेत्य सिद्धान्तीपरिहरति नन्वकर्मैवेतिलोकस्यमृदुदृष्टेर्विवेकवर्जितस्यपरमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियमेवसत् भ्रान्त्या कर्मसहितं क्रियावदिवप्रतिभातीत्यक्षरार्थःपरस्परार्थासमुपेत्योक्तं तथेति यथाखल्वकर्मब्रह्मकर्मवदुपलभ्यते तथाकर्मसक्रियमेवद्वैतमक्रिये ब्रह्मण्यधिष्ठानेसंसृष्टं तद्ब्रह्मातीत्यक्षरयोजना कर्माकर्मणोरितरेतरार्थासेसिद्धे सम्यग्दर्शनसिद्ध्यर्थंभगतोवचनमुचितमित्याह तत्रेति यथायदिदंरजतमिति प्रतिपन्नंतदिदानींसुक्तिसकलं पश्येति अमसिद्धरजतरूपविषयानुवादेन तदधिष्ठानं सुक्तिमात्रमुपदिश्यते तथाभ्रमसिद्धकर्माद्यात्मकविषयानुवादेन तदधिष्ठानं कर्मादिरहितं कूटस्थंब्रह्मभगवता व्यपदिश्यते तथाचभगवद्वचनमविरुद्धमित्याह अतइति इतश्चाध्यारौपितकर्माद्यनुवादपूर्वकंतदधिष्ठानस्य कर्मादिरहितस्य निर्विशेषस्यब्रह्मणोभगवता बोध्यमानत्वान्तत्रविरोधाशङ्क्यावकाशो भवतीत्याह बुद्धिमत्त्वादिति कूटस्थात् ब्रह्मणोन्यस्य सर्वस्य सायामात्रत्वात् अन्यज्ञानाद्बुद्धिमत्त्वयुक्तत्वसर्वकर्मकृत्त्वाना

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

मनुपपत्तेरत्र च बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशात् ब्रह्मज्ञानादेव तदुपपत्तेः
 सर्वविक्रियारहितं ब्रह्मज्ञानमेव विवक्षितमित्यर्थः बोधशब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्र
 सिद्धत्वात् कर्माकर्माविकर्माणां स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वदता सम्यग्ज्ञानोपदेशस्य
 विवक्षितत्वादपि कूटस्थं ब्रह्मज्ञानाभिप्रेतमित्याह बोद्धव्यमिति फलवचनपर्यालो
 चनायामपि कूटस्थं ब्रह्मज्ञानाभिप्रेतं प्रतिभातीत्याह नचेति सम्यग्ज्ञानाधीनफल
 मत्र नश्रुतमित्याशंकाह यत् ज्ञात्वेति अध्यारोपापवादार्थं भगवद्वचनमविकृ
 मित्युपपादितमुपसंहरति तस्मादिति तद्विपर्ययेत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनो गृह्य
 न्ते विषयसप्तमीपरिग्रहेण परिहारमभिधायधिकरणसप्तमीपक्षे दर्शितं द्रुप
 णमङ्गीकारेण परिहरति नचेति व्यवहारभूमिरित्युच्यते योग्यत्वे सत्यनुपल
 ब्धेरित्यर्थः अकर्माधिरणं कर्षणसम्भवतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह कर्माभावत्वमिति
 नहि तच्छ्रयाधिकरणत्वं क्वचिद्दृष्टमित्येत्यर्थः निरूप्यमाणे कर्माकर्माणोरधि
 करणाधिकत्वेऽप्यभावात् सन्धवेऽफलितमाह अत इति शास्त्रपरिचयविरहिणामध्या
 रोपमुदाहरति यथेति कर्माकर्माणोरारोपितत्वमुक्तमवश्यमानः शङ्कते नन्वि
 ति कर्म कर्मैवेत्यत्राकर्मा चार्कर्मैवेति द्रष्टव्यं विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात् ब्रह्म
 वदित्यर्थः तत्र कर्म तत्त्वतो नाव्यभिचारि कर्मत्वान्नौख्यस्य तदस्य वृत्तगमनवदि
 त्यव्यभिचारित्वं कर्मण्यसिद्धमिति परिहरति तन्निति अकर्माचतत्त्वतो नाव्यभि
 चारि कर्माभावत्वात् दूरप्रदेशे चैत्रसैनादिषु गच्छत्स्वेव चक्षुषा सन्निधानविधु
 रेषु दृश्यमानगत्यभावादित्याह दूरइति दूरत्वादेव विशेषतः सन्निकर्षविरहि
 तेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुसन्निकषेष्टेषु चक्षुषागत्यभावदर्शनादिति योजना गतिर
 हितेषु तरुषु गतिदर्शनवत्प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये कर्मादर्शनं सक्रिये च द्वैतप्रपञ्चे
 चिति मत्सु चैत्रादिषु गत्यभावदर्शनवत् कर्माभावस्य विपरीतदर्शनं येन हेतुना स
 म्भवति तेन तस्य विपरीतदर्शनस्य निरसनार्थं भगवद्वचनमिति दार्ष्टान्तिकनिगम
 यति एवमित्यादिना ननु कर्म तदभावयोरारोपितत्वादविक्रियस्य ब्रह्मणो ज्ञान
 मात्माभिप्रेतं चेदव्यक्तो यमचिन्त्योयं न जायते म्रियते वेत्यादिनापौनरुक्त्यं प्राप्तं तत्रै
 व ब्रह्मात्मनो निर्विकारत्वस्योक्तत्वादिति तत्राह तदेतदिति तदेतदात्मनि शङ्कितं
 सक्रियत्वमसद्वदुक्तं प्रतिवचनमपि निर्विकारात्मवस्त्वपेक्षया तन्तविपरीतदर्शनं भि
 यथा ज्ञानं तेन भावित्वं तत्संस्कारप्रचयवत्त्वं ततोति शयेन सोऽहमापद्यमानो लोकः श्रुत
 पितत्त्वं विस्मृत्य पुनर्यत्किञ्चित्प्रसङ्गमापाद्य सक्रियत्वमेवात्मनश्चादयतीति पुनः पुनः

आनन्दगिरिछतटीका ।

त्वभूतमुत्तरं भगवानभिधत्ते वस्तुनश्च द्विविधै यत्वात् पुनः पुनः प्रतिपादनं तत्तद्गमनिरा-
करणार्थमुपयुज्यते तथा च नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः असद्वदुक्तप्रतिवचनमेवानु-
वदति अव्यक्तोयमिति कर्माभावउक्तइति सम्बन्धः उक्तस्य न जायते विद्यते
वाविपश्चिदित्यादिश्रुतौ प्रकृतस्मृतावसङ्गत्वादिन्यायेन च प्रसिद्धत्वमस्तीत्याह श्रु-
तीति न केवलमुक्तः कर्माभावः किन्तु सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेत्यादौ वक्ष्य-
माणञ्चेत्याह वक्ष्यमाणञ्चेति ननु कर्मणां देहादिनिर्वर्तकत्वेन त्रैविध्यात् कूट-
स्यस्वभावस्यात्मनोऽसङ्गत्वात्तदव्यापाररूपस्य कर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् न तस्मिन्नक-
र्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं सिध्यतीत्याशङ्क्याह तस्मिन्निति कर्मैव विपरीतं
तस्य दर्शनमिति यावत् अहं कर्त्तव्यात्मसमानाधिकरणस्य व्यापारस्थानुभवात् क-
र्मभ्रमस्तावदात्मन्यन्तरूढोस्तीत्यर्थः आत्मनि कर्मविभ्रमोस्तीत्यवहेतुमाह य-
तइति आत्मनो निःक्रियत्वे कुतस्तस्मिन् यथोक्तो विभ्रमः सम्भवेदित्याशङ्क्याह दे-
हेति इदानीमात्मन्यकर्मभ्रममुदाहरति तथेत्यादिना यथासुक्तौ स्वाभाविक-
मरूप्यत्वरूप्यत्वमारोपितं तदभावोप्यारोपयन्नपाती तथात्मनोपि स्वाभाविकमवि-
क्रियत्वं पुनरध्यस्तं तदभावत्वात् कर्माभावोप्यथ्यस्तएवेति मन्वानः सन्नुपसंहरति त-
त्रेदमिति आत्मनि कर्मादि विभ्रमेलौकिके सिद्धे सति एवं कर्मणीत्यादिवचनं त-
त्परिहारार्थं भगवानुक्तवानित्यर्थः सम्प्रत्युक्तेऽर्थे श्लोकाच्चरसम्बन्धं दर्शयितुं
कर्मणीत्यादि व्याचिख्यासुः भूमिकां करोति अबचेति व्यवहारभूमौ कार्यकार-
णाधिकरणं कर्म स्वेनैवरूपेण व्यवस्थितं सदात्मन्यविक्रिये कार्यकरणारोपणद्वा-
रेण सर्वैरारोपितमित्यवहेतुमाह यतइति अविवेकिनान्तकर्त्तृत्वाभिमानः
सुतरामिति वक्तुमपिशब्दः आत्मनि कर्मरहिते कर्मरूपेऽदृष्टान्तमाह नदीति
एवमात्मनि कर्मरूपमुपपाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे अतइति आरोपयन्नादात्मनि
उत्वेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यः पश्येत्स बुद्धिमानिति सम्बन्धः अ-
कर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्यक्त्वं तददृष्टान्तमाह गत्यभावमिवेति द्वितीयपा-
दं व्याकरोति अकर्मणिचेति अद्यारोपमभिनयति तूष्णीमिति अकर्मणि कर्म-
दर्शनेयुक्तिमाह अहङ्कारेति पूर्वार्हेनोक्तमनूद्योत्तरार्द्धं विभजते यएवमिति
आत्मनि कार्यकरणसंघातमारोपद्वा रेणतच्चापारमात्रे कर्मणिशुक्तिकायामिव
रजतमारोपिते विपद्ये तदभावमकर्मवस्तुतो योरजताभाववदनुभवति अकर्मणि च

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संघातव्यापारोपरमेतद्वारा स्वात्मन्यहंतूष्णीमासेमुखमित्यारोपितेगोचरेकर्मा
हङ्कारहेतुकंयस्तत्त्वतोमन्यतेसकथ्यदभावविभागहीनशुक्तिमात्रवदात्ममात्रं कर्मत
दभावविभागशून्यंकूटस्थंपरमार्थतोवगच्छन् बुद्धिमानित्यादिस्तुतियोग्यतांगच्छती
त्येवंस्वाभिप्रायेणश्लोकंव्याख्याय अत्रवृत्तिकारव्याख्यानसुत्यापयति अयमिति अ
न्यथाव्याख्यानमेवप्रश्नद्वाराप्रकटयति कथमित्यादिना ईश्वरार्थेनानुष्ठानेफलाभाव
वचनंव्याहृतमितिमत्वाह किलेति नित्यानामकर्मात्ममप्रसिद्धमित्याशंक्त्वफलरा
हित्यगुणयोगात्तेष्वकर्मात्मव्यवहारःसिध्यतीत्याह गौण्येति नित्यानामकरणंमुख्य
वृत्तैवाकर्माशब्दवाच्यमित्याह तेषाञ्चेति तत्रकर्माशब्दस्यप्रत्यवायाख्यफलहेतुत्व
गुणयोगात् गौण्येववृत्तप्राप्रवृत्तिरित्याह तच्चेति पातनिकामेवंकृत्वाश्लोकाच्च
राणिव्याचष्टे तत्रेत्यादिना अकर्मणिचेत्यादिव्याकरोति तथेति सबुद्धिमानि
त्यादिपूर्ववत् परकीयंव्याख्यानंव्युदस्यति नैतदिति नित्यंकर्माकर्मनित्याक
रणंकर्नेतिज्ञानात् दुरितनिवृत्तप्रनुपपत्तेर्भगवद्वचनं वृत्तिकारमतेवाधितं स्यादि
त्यर्थः धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतेर्नित्यानुष्ठानात् दुरितनिवर्हणप्रसिद्धेस्त
दनुष्ठानस्यफलान्तराभावात्तदकर्मति ज्ञात्वानुष्ठानेक्रियमाणेकथमशुभक्षयोनेति
शङ्कते कथमिति क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिःपरमासतेतिस्वरणात् कर्मणात्
न्तिकाशुभक्षयाभावेऽप्यङ्गीकृत्य परिहरति नित्यानामिति नित्यानुष्ठानादशुभक्ष
येपिनास्तिन्प्रकरणेतद्विचक्षितं यत्ज्ञात्वामोक्षसेऽशुभादितिज्ञानादशुभक्षयस्य
प्रतिज्ञातत्वान्चतज्ज्ञानफलाभावविषयमेधितव्यमित्याह नत्विति अशुभस्य
फलाभावाज्ञानकार्यत्वाभावात् नफलाभावज्ञानाच्चयःसिध्यतीत्यर्थः किञ्चाती
न्द्रियोर्थःशास्त्रान्निश्चीयते नचनित्यकर्मणांफलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्रशा
स्त्रमस्तीत्याह नहीति नित्याकरणंकर्मेतिज्ञानमपिनाशुभनिवृत्तिफलत्वेनचोदि
तमस्तीत्याह नित्यकर्मिति भगवद्वचनमेवात्रप्रमाणमित्याशंक्त्वाह नचेति साधारण
मेवयत्ज्ञात्वेत्यादिभगवतोवचनंनतुनित्यानांफलाभावंज्ञात्वेतिविशेषविषयमित्यर्थः
अशुभभोक्षणासम्भवप्रदर्शनेनकर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणन्यायेनाकर्मणिकर्मदर्श
नंनिराकरोति एतेनेति नामादिषुफलायत्र ह्यदृष्टिवदकर्मण्यपिफलार्थं कर्मदृष्टिवि
धानाच्चाशुभभोक्षणानुपपत्तिरित्याशंक्त्वाह नहीति अत्रहि श्लोकेनित्यस्यकर्तव्य
तामात्रंपरमतेविवक्षितमतश्चाकर्मणिकर्मदर्शनंविधीयते तत्फलायेतिकल्पनाप

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रस्यसिद्धान्तविद्देत्याह नित्यस्यत्विति परमतेपिनित्यस्य कर्त्तव्यमात्रमत्रह्योकेन
विवक्षितं किन्तु नित्यानुष्ठाने प्रवृत्तिसिद्धिर्धनित्याकरणात् प्रत्यवयो भवतीति ज्ञानमपि
कर्त्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याशंश्याह नचेति न तावत्प्रवृत्तिरस्य विज्ञानस्य फलं नि
योगादेव तदुपपत्तेर्नापि फलान्तरमनुपलम्भादतोऽफलत्वादकरणात् प्रत्यवायो भ
वतीति ज्ञानं नात्र कर्त्तव्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः किञ्चाकरणे कर्मदृष्टिविधावकर
णस्थालम्बनत्वेन प्रधानत्वात् ज्ञेयत्वं वक्तव्यं तच्च तुच्छत्वादन्युपपन्नमित्याह नापीति
अकरणस्यासतो नामादिवदाश्रयत्वेन दर्शनासम्भवेपि सामानाधिकरण्येनेदं रज
तमिति वद्दर्शनं भविष्यतीत्याशंश्याह नापिकर्मेति आदिशब्देन सर्वोक्तर्षादिगृह्यते
फलवत्त्वं स्तुतिर्वास्यगुणानस्य युक्तं नमित्या ज्ञानस्यानुपपत्तेरित्यर्थः स्वप्नेमिथ्याज्ञा
नमपि फलवदुपलब्धमित्यशंश्यामिथ्याज्ञानस्याशुभाविरोधित्वान्तस्मात्तन्निवृत्तिरि
त्याह मिथ्याज्ञानमेवेति अशुभादेवाशुभानिवृत्तौ हेतुनाह नहीनि अविषे पूर्व
कमिदं रजतमिति सदसतोः सामानाधिकरण्यामिथ्याज्ञानं युक्तं कर्माकर्माणोस्तवि
वेकेन भासतो सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिद्धदेवदत्तयोरिव गौणं नमित्याज्ञानं
इति शङ्कते नन्विति कर्माकर्मेति दर्शने फलाभावो गुणः अकर्माकर्मेति दर्शने तु फला
भावो गुणस्तन्निमित्तिमिदं ज्ञानं गौणमित्याह फलेति यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेपि प्राप्ता
णिकफलाभावापन्नतद्गौणतोचितेति दूषयति नेत्यादिना कर्माकर्मेत्यादिगौणविज्ञा
नोपन्यासव्याजेन नित्यकर्माकर्त्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गौणज्ञानस्याफलत्वमदूषणमि
त्याशंश्याह नापीति ज्ञानादशुभमोक्षणस्य श्रुतस्य हानिरश्रुतस्य नित्यानुष्ठानस्य
कल्पनेत्यनेन व्यापारगौरवेण न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः उक्तमेव प्रपञ्चयति स्वश
ब्देनेति नरकपातः स्यादतो विधेरेवानुष्ठेयानितानीति शेषः यथोक्तवाचकशब्दप्र
योगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसम्भवे भगवतो व्याजवचनकल्पनमनुचितमित्याह तत्रेति
प्रकृतेः लोकेऽति कृतां व्याख्यानेन परमाप्तस्यैव भगवतो विप्रकृत्त्वमापादितमि
तितदीयं व्याख्यानमुपेक्षितव्यमिति फलितमाह तत्रैवमिति नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धि
र्थं व्याजरूपमिति भगवद्वचनमुचितमित्याशंश्याह स्वशब्देनापीत्यादिप्रागुक्तपरिपाद्या
पितदनुष्ठानवोचनसम्भवात्सैवमित्याह नचेतदिति वस्तुशब्देन नित्यकर्मानुष्ठानमु
च्यते यथात्मप्रतिपादनं सुबोधत्वसिद्धिर्धर्मपौनःपुन्वेन क्रियते तथानित्यानामपि कर्मा
णामनुष्ठानं कर्माण्यकर्मेत्यादिशब्दान्तरानोच्यमानं सुबोधत्वादिभगवतः शब्दान्त

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

रंयुक्तमित्याशङ्क्यतस्वनित्यानुष्ठानवाचकत्वाभान्नैवमित्याह नापीति किञ्चपूर्वमे
 वनित्यानुष्ठानस्यस्यष्टमुपदिष्टत्वान्ततस्यसुबोधनार्थंशब्दान्तरमपेक्षितमित्याह कर्म
 ग्येवेति कर्माकर्मादिविज्ञानव्याजेननित्यकर्मानुष्ठानकर्त्तव्यतायांतात्पर्यमित्येतन्नि
 राक्षत्यकर्माकर्मादिदर्शनंगौणमितिपक्षेद्रूपणान्तरमाह सर्वत्रचेति लोकेवेदेवय
 थाग्रशस्तं देवतादितत्त्वं यच्चकर्त्तव्यमनुष्ठानार्हमग्निहोत्रादितदेवबोद्धव्यमित्युच्यते
 ननिष्कलंकाकदन्तादिकर्मण्यकर्मदर्शनं अकर्माणिचकर्मदर्शनंगौणत्वादेवाग्रशस्तम
 कर्त्तव्यञ्चनातस्त्वोद्धव्यमिति वचनमर्हतीत्यर्थः किञ्चकर्मादेर्मायामात्रत्वाद्गौणम
 पितद्विषयंज्ञानंमिथ्याज्ञानमिति नतस्यबोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह नचेति मिथ्याज्ञा
 नस्यबोद्धव्यत्वाभावेपितद्विषयस्यबोद्धव्यतासिद्धेदित्याशङ्क्यवस्तुभासत्वान्नैवमित्याह
 तत्प्रत्युपस्थापितञ्चेति यत्पुनरकरणस्यप्रत्यवायहेतुत्वंअकरणेगौण्यादृत्ताकर्म
 शब्दप्रयोगेनिमित्तमिति तद्द्रूपयति नापीति अकरणात्प्रत्यवायोभवतीत्यव्युत्तिसृ
 तिविरोधमभिधाययुक्तिविरोधमभिदधाति असतइति असतःसद्रूपेणभवनमभव
 नञ्चनिःस्वरूपत्वादानुपपन्नं निरस्तसमस्ततत्त्वस्यकिञ्चित्त्वाभ्युपगमेसर्वप्रमाणा
 नामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याह तञ्चेति यत्तुनित्यानांफलराहित्यंतत्राकर्म्मशब्दप्रयोगे
 निमित्तमिति तन्निरस्यति नचेति नकेवलं विध्युद्देशे स्वफलाभावान्नित्यानां विध्य
 नुपपत्तिरपितुधात्वर्थस्यक्लेशात्मकत्वात्तत्र श्रुतफलभावेनैवविधिरवकाशमासाद
 येदित्याह इ. खेति दुःखरूपस्यापिधात्वर्थस्यसाध्यत्वेनकार्यत्वात्तद्विषयोविधिःस्या
 दितिचेन्नेत्याह दुःखस्यचेति स्वर्गादिफलाभावेपि नित्यानामकरणनिमित्तनिरय
 निवासाथंदुःखरूपस्यापि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याह तदकरणेचेति फलान्त
 राभावेपिमोक्षसाधनत्वात्सुसुक्ष्मानित्यानिकर्माणिअनुष्ठेयानि इत्याशङ्क्याह
 स्वाभ्युपगमेति दृत्तिकारव्याख्यानासम्भवेफलितमुपसंहरति तस्मादिति कोसौय
 थाश्रुतोर्थःश्लोकस्येत्याशङ्क्याह तथाचेति १८

स्वामिद्वयटीका ।

तदेवकर्मादीनांदुर्विज्ञेयत्वंदर्शयन्नाह कर्मणीति परमेश्वराराधनल
 क्षणेकर्मणि कर्मविषयेअकर्मकर्मेदंनभवतीति यःप्रश्नेत्तस्यज्ञानहेतुत्वेन बन्धकत्वा
 भावात् अकर्माणिचविहिताकरणेकर्मयःप्रश्नेत्प्रत्यवायोत्पादकत्वेनबन्धहेतुत्वात्

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः १६

स्वामिस्तटीका

मनुष्येषु कर्मकुर्वाणेषु स बुद्धिमान् व्यवसायात्मकबुद्धिमत्ताच्छ्रेष्ठतं प्रकरोति स युक्तो योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगवाप्तेः स एव कृतकर्मकृत्तर्त्तिसर्वतः संलतो दकस्थानी ये च तस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मफलानामन्तर्भावात् तदेव मारुचोः कर्मयोगाधिका रावस्थायां न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्तः एव कर्मयोगः स्पष्टीकृतस्तत्प्रपञ्चरूपत्वाद्वास्त्यप्रकरणस्य न पौनरुक्त्यदोषः अनेनैव योगारूढावस्थायां यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिना यः कर्मानुपयोग उक्तस्तस्वाप्यर्थात् प्रपञ्चकृतो वेदितव्यः तदा मारुचोरपि कर्मबन्धकं न भवति तदा रूढस्य कुतो बन्धकं स्यादित्यत्रापि श्लोको युज्यते यद्वा कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे वर्त्तमानेऽप्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवेन अकर्मस्वाभाविकं नैष्कर्म्यमेव यः पश्येत् तथा अकर्मणि च ज्ञानरहिते दुःखदुष्टाकर्माणां त्यागे कर्म यः पश्येत्तस्य प्रयत्नसाध्यत्वेन मिथ्याचारत्वात् तदुक्तं कर्मेन्द्रियाणि संवय्योदिना य एवंभूतः स तु सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान् पण्डितः तव हेतुर्यतः कृतज्ञानिसर्व्याणियदृच्छया प्राप्तानि आहारादीनि कर्माणि कुर्वन् पि स युक्त एव अकार्यात्मज्ञानेन समाधिस्वएवेत्यर्थः अनेनैव ज्ञानिनः स्वभावादापन्नं कलञ्जभक्षणादिकं न दोषाय अज्ञस्य तुरागतः कृतं दोषायेति विकर्मणोऽपितत्तं निरूपितं द्रष्टव्यं १८

भाषाअनुवाद

अयं कर्मण्यकर्मयः पश्येत् इमं श्लोकमेत्युत्तिकातात्पर्यार्थजो कदा सोईपां व श्लोकमेस्पष्टकरके कहते हैं कि जिसके सब समारम्भकहे कर्म कामसंकल्पवर्जित अर्थात् कामनारहित हैं उमीको बुधकहे बुद्धिमानलोग पण्डितकहते हैं जिससे कर्म अनुष्ठानके द्वारा सुदृष्टित होनेसे प्रगट् ज्ञेयज्ञानअग्निसे सकलकर्मदग्धहोजाते हैं फेरिकर्मबन्धउसकोनहीं होता है और ज्ञानआरूढअवस्थामे कामका अर्थ कर्मफल और उसके अर्थ यह कर्म हमको करना उचित है परन्तु ज्ञानआरूढरूप इनदोनोसे भी रहित है सोईकहा कि जिसके सब समारम्भ कामनारहित हों सो पण्डित है १६

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतप्तो निराश्रयः
कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित् करोति सः २०

शाङ्करभाष्यं ।

तदेतत् कर्मण्यकर्मादिदर्शनंस्तूयते यस्येति यस्ययथोक्तदर्शिनःसर्व्वेयावन्तः
समारम्भाःसर्वाणिकर्माणिसमारभ्यन्तेइति समारम्भाःकामसङ्कल्पवर्जिताःकामै
स्तत्कारणैश्चसङ्कल्पैर्वर्जिताः सुधैवचेष्टामानाअनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेनचेत्लोकसंग्र
हार्थंनिवृत्तेनचेत्जीवनमानार्थंतज्ञानाग्निदग्धकर्माणंकर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञा
नंतदेवाग्निस्तेनज्ञानाग्निनादग्धनिशुभाशुभलक्षणानि कर्माण्यस्यतमाहुःपर
मार्थतः परिहृतं बुधाःब्रह्मविदः १६

आनन्दगिरिकृतटीका

कर्मण्यकर्मदर्शनंपूर्व्वोक्तस्तोत्रमुत्तरश्लोकं प्रस्तौति तदेतदिति यथोक्तदर्शित्वंपूर्व्वो
क्तदर्शनसम्पन्नत्वं समारम्भशब्दस्यकर्मविषयत्वं नरूढ्याकिन्तुव्युत्पत्तेरत्याह समा
रभ्यन्तइतीति कामसङ्कल्पवर्जितत्वे कथंकर्मणामनुष्ठानमित्याशंक्याह सुधैवेति
उद्देश्यफलाभावेतेषामनुष्ठानंयादृच्छिकंस्यादित्याशंक्यप्रवृत्तेननिवृत्तेनवा तेषामनु
ष्ठानंयादृच्छिकंस्यादिति विकल्पप्रक्रमेणनिरस्यति प्रवृत्तेनेत्यादिना ज्ञानाग्नी
त्यादिविभजते कर्मादाविति यथोक्तज्ञानयोग्यमेवदहति नायोग्यमिति विवक्षि
तत्वात्तस्मिन्नग्निपदं यथोक्तविज्ञानविरहिणामपि त्रैशेषिकादीनांपरिहृतत्वा
प्रसिद्धिमाशंक्य तेषांपरिहृताभासत्वं विवक्षित्वाविशिष्टनिष्ट परमार्थत इति १६

स्वामिकृतटीका ।

कर्मण्यकर्मयः प्रक्षेदित्यनेनश्रुत्यर्थार्थापत्तिभ्यांवदुक्तमर्थद्वयं तदेवस्यष्टयति
यस्येतिप्रवृत्तिभिः सख्यगारभ्यन्तइति समारम्भाःकर्माणिकाव्यतइति कामःफलं

भाषा अनुवाद ।

औरसर्व्वकर्मतथाकर्मकेफलमेआसक्तिछोडकर नित्यआनन्दरूपआत्मामे
सन्तुष्टमनुष्य अप्राप्तवस्तुकीचेष्टा औप्राप्तकापालन इनदोनोसेदूरहैं इसीसेवे
कोईकर्ममेप्रवृत्तहोयं परउनकावहकर्मकर्मनहींहैं अर्थात् उसकेसवकर्मअ
कर्मताकोप्राप्तहैं सोईकहतेहैं किंकर्मकेफलऔसंग जोआसक्ति तिसेछोडि
नित्यसुखआत्मसेहृत्त वेपरवाह जोकर्ममेप्रवृत्तभीहैं परवह कुछभीनहीं कर
ताहै यहजानो २०

शाङ्खरभाष्यं

यस्त्वकर्मादिदर्शीसोऽकर्मादिदर्शनादेवनिःकर्मासंन्यासीजीवनमातार्थचेष्टःसन्
कर्माग्निप्ररत्तते यद्यपिप्राग्विवेकतः प्रवृत्तःयस्तुप्रारब्धकर्मासन्उत्तरकालमुत्प
न्नात्मसम्यङ्दर्शनःस्यात् सकर्माग्निप्रयोजनमपश्यन्ससाधनंकर्मपरित्यजत्येवसकृत
श्चिन्त्रिमित्तात् कर्मापरित्यागासम्भवेसति कर्माग्निप्रत्युत्पत्तौचसङ्गरहिततयास्वप्रयो
जनाभावात्लोकसंग्रहार्थंपूर्ववत् कर्माग्निप्रवृत्तौपिनैवकिञ्चित्करोति ज्ञानात्विद्
भ्यकर्मत्वात् तदीयंकर्मकर्मवसम्पद्यतइत्येतदर्थंदर्शयिष्यन्नाह त्यक्तेति त्यक्त्वाकर्म
स्वभिमानं फलासङ्गव्यययोक्तेज्ञानेनित्यत्प्लोनिराकाञ्चोविषयेष्वित्यर्थोऽनिराश्रय
प्राश्रयरहितप्राश्रययोनामयदाश्रित्यपुरुषार्थससाधयिष्यति दृष्टादृष्टफलसाधना
श्रयरहितइत्यर्थःतेनैवस्मृतेनस्वप्रयोजनाभावात्ससाधनंकर्मपरित्यक्तव्यमेवेति प्रा
प्तेततोनिर्गमासम्भवात् लोकसंग्रहचिकीर्षयाश्रिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षयावापूर्व
वत् कर्माग्निप्रवृत्तौऽपिनिःक्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वान्नैवकिञ्चित् करोतिसः २०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विवेकात् पूर्वकर्मणिप्रवृत्तावपिसतिविवेके तत्र नप्रवृत्तिरित्याशंकाङ्गी
करोति यस्त्विति विवेकात् पूर्वमभिनिवेशेनप्रवृत्तस्यविवेकानन्तरमभिनिवेशा
भावात् प्रवृत्तसम्भवेपिजीवनमादसुद्दिश्यप्रवृत्त्याभासःसम्भवतीत्यर्थःसत्यपिवि
वेकेतत्तत्साक्षात्कारानुदयात् कर्माग्निप्रवृत्तस्यकथंत्तप्रागःस्यादित्याशंकाह यस्तुप्रा
रब्धेति त्यक्तेत्यादिसमनन्तरलोकमवतारयितुंभूमिकांशत्वात्तदवतारणप्रकारं
दर्शयति सकृतश्चिदिति लोकसंग्रहादिनिमित्तंविचिन्तितंकर्मपरित्यागासम्भवेसतित
स्त्विन्प्रवृत्तौपिनैवकरोतिकिञ्चिदितिसम्बन्धः कर्माग्निप्रवृत्तौनकरोतिकर्मेति कथ
मुच्यतेतत्राह स्वप्रयोजनाभावादितिकथंत्तर्हि कर्माग्निप्रवृत्ततेतत्राह लोकेतिप्रवृत्ते
रर्थक्रियाकारित्वाभावंपश्चादिभिश्चाविशेषादितिन्यायेनव्यावर्तयति पूर्ववदितिक
थंत्तर्हिविवेकिनामविवेकिनाञ्चविशेषःस्यादित्याशंकाकर्मादौसङ्कासङ्काभ्यामित्याह
कर्मणीति उक्तैर्येसमनन्तरलोकमवतारयति ज्ञानाग्नीति एतमर्थंदर्शयिष्यन्निमं

स्वामिकृतटीका ।

तत्सङ्कल्पेनवर्जिता यस्यभवन्ति तं प्रविष्टतमाहुः अत्र हेतुर्गतस्तैःसमारब्धैःशुद्धे
चित्ते सति जातेनज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्मता नीतानिकर्माण्यस्यतं आरू
ढावस्थायां तुकामःफलहेतुविषयःतदर्थमिदं कर्तव्यमिति कर्तव्यविषयःसङ्कल्प
स्वाभ्यांवर्जितां शेषंस्वष्टं १६

निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः शरीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिपं २१

शाङ्करभाष्यम्

यःपुनःपूर्वोक्तविपरीतः प्रागेवकर्मारम्भाद्ब्रह्मणिसर्वान्तरे प्रत्यगात्मनिनिष्कृ-
येसञ्जातात्मदर्शनःसहृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्ष्विर्वर्जिततया दृष्टादृष्टार्थैकर्मणिप्रयोज-
नसपश्यन् ससाधनंकर्मसंन्यस्यशरीरयात्रासात्त्विकेष्टोयतिज्ञाननिष्ठोसुच्यत इत्ये-
तमर्थंदर्शयितुमाह निरिति निराशोर्निर्गताः आश्रिषो यस्मात्सनिराशीःयतचि-
त्तात्माचित्तमन्तःकरणमात्मानांश्चः कार्य्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौसंयतौ

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्लोकमाहेतियोजनायथोक्तं ज्ञानंकूटस्यात्मदर्शनंतेनस्वरूपमूतंसुखंसाक्षादनुभूयक-
र्मणितत्फलेचसङ्गमपास्यविषयेषुनिरपेक्षश्चेष्टतेविद्वानित्याह त्यक्तेत्यादिदृष्टसा-
धनसपेक्षस्यकुतोनिरपेक्षत्वमित्याशंक्ष्यविशिनष्टि निराश्रयइतियदाश्रित्येतियच्छ-
ब्देनफलसाधनमुच्यतेआश्रयरहितंइत्यस्यर्थं स्पष्टयति हृष्टेतितेनज्ञानवतापुरुषेणैव
स्मृतेनत्यात्मकर्मफलासङ्गमित्यादिनाविशेषितेनेत्यर्थःततःससाधानात्कार्मणःसकाशा-
दितियावत् निर्गमासम्भवेहेतुमाह लोकेत्यादिनापूर्ववत्ज्ञानोदयात्प्रागवस्वाया-
मिवेत्यर्थमभिप्रष्टोपिलोकदृष्ट्येतिशेषःनैवकरोतिकिल्बिदितिखदृष्टेतिदृष्टव्यं २०

स्वामिद्वतटीका ।

किञ्चित्त्यक्तोति कर्मणितत्फलेचासक्तित्यत्कानिजानन्देनदृष्टःअतएवयोगज्ञे-
सार्थमाश्रयणीयरहितः एवंबूतोयःस्वाभाविकेविहिते वाकर्मणि अभितः प्रष्ट-
तोऽपि किञ्चिदपिनैवकरोति तस्यकर्मअकर्मतासापद्यत इत्यर्थः २०

भाषा अनुवाद ।

विज्ञेपकारीकर्महीकोतो शास्त्रवन्धनकाहेतु कहतेहैं और आपने कर्म
कीप्रसंशाकरिजनकादिकोदृष्टान्तदेखाय प्रथमअवस्थामेअधिकारऔरज्ञानप्राप्त
सयेभीनिरहङ्कारकर्मकरनेसे अदोषकहा इससेसर्वथाकर्मकरनाप्राप्तहोता है
इससन्देहपरकहतेहैं किजोसर्वकासनापरित्यागकरि निष्कामहोतथामनइन्द्री
शरीर अपनेवशीभूतराखि सकलविषयसेनिवृत्तहैं और शरीरनिर्व्वाहमात्रके
अर्थकर्तृत्वअभिमानरहितहो कर्मोकोकरतेज्जयेभी वेमनुष्यकर्मवन्धकोनहीं
प्राप्तहोतेहैं अर्थात् कर्मजनितकिल्बिपजोपाप सोनहींलगतहै सोईकहाकि
निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः २१

शाङ्करभाष्यं

येन सयतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन सत्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं कर्म तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मञ्च धर्मोऽपि सुसुक्ष्मो रनिष्टरूपत्वात् किल्बिषमेव वन्धापादकत्वात् किञ्च शारीरं केवलं कर्मैत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्त्रिच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माति किञ्चातो यदि शरीरनिर्वर्त्तं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमित्युच्यते यदा शरीरनिर्वर्त्तकर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिपिद्वमपि शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत शास्त्रीयञ्च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनशरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः शारीरं कर्म कुर्वन्निविशे पणात् केवलशब्दप्रयोगाच्च बाह्यनसनिर्वर्त्तकर्मविधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् तत्रापि बाह्यनोभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत प्रतिपिद्वसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादभावनर्थकं स्यात् यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधशास्त्रगर्थं शरीरबाह्यनोवर्त्यं अन्यदकुर्वन्सैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमेव स्मृतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्तप्रसङ्गात् किल्बिषं संसारं नाप्नोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् प्रतिवन्धेन सुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादएवैषः एवं शारीरं केवलं कर्मैत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति २१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सत्यपि विज्ञेयके कर्माण्यकूटखात्मानुसन्धानस्य सिद्धे कैवल्यहेतुत्वे विज्ञेयाभावे सुतरांतस्य तद्देतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह यः पुनरिति पूर्वोक्तविपरीतत्वं लोकसंग्रहादिनिरपेक्षत्वं तदेव वैपरीत्यं स्फोरयति प्रागेवेति ससाधनसर्वकर्मसंन्यासे शरीरस्थितिरपि कथमित्याशंकाह शरीरेति तर्हि तथाविधचेष्टानिविष्टचेतस्तया सम्यग्ज्ञानवहिर्मुखस्य कुतो मुक्तिरित्याशंका यथोदिष्टायामनादरात् नैवमित्याह ज्ञाननिष्ठइति इति दर्शयतुमिदं श्लोकं प्राहेति पूर्ववत् आशिषः प्रार्थनाभेदात् सृष्ट्या विशेषाः आशिषां विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह वतेति चित्तवदात्मनः संयमनं कथमित्याशंकाह आत्मा

आनन्दगिरि छतटीका ।

वाङ्मय इति द्वयोः संयमनैः सत्यर्थसिद्धमर्थमाह त्यक्तेति सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहस्थिति
 रेपि दुःखाद्यादित्याशङ्क्याह शरीरमिति भावशब्देन पौनरुक्त्यादनर्थकं केवलं पद
 मित्याशङ्क्याह तत्रापीति शरीरं केवलमित्यादौ शरीरपदार्थस्फुटीकर्तुमुभयथा
 सन्भावनया विकल्पयति शरीरमिति शरीरनिर्वन्त्यं शरीरमित्यस्मिन्पक्षे किं दूष
 णं शरीरस्थितिमात्रं शरीरमित्यस्मिन्वापक्षे किं फलमिति पूर्वादीष्टच्छति कि
 ञ्चात इति शरीरनिर्वन्त्यं शरीरमित्यस्मिन्पक्षे सिद्धान्तीदृशमाह उच्यते इति
 शरीरेण यन्निर्वन्त्यं तत्किं प्रतिपिद्धं विहितत्वा प्रथमे विरोधः स्यादित्याह वदेति
 प्रतिपिद्धाचरणेपि नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः द्वितीये वि
 हितकरणे सत्यनिष्टप्राप्तप्रभावाद्प्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याह शास्त्रीयञ्चेति दृष्टप्रथो
 जनं शारीर्यादिकं कर्मादृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मैति विभागः
 शरीरनिर्वन्त्यं कर्म शरीरमभिमतमिति पक्षे दूषणान्तरमाह शरीरमिति वाचा
 मनसा चाकर्मणोऽनुष्ठाने संन्यासिनो भवत्येव किल्बिषप्राप्तिरित्याशङ्क्याह तत्रापीति
 वाङ्मनोऽप्याविहितानुष्ठाने वा प्रतिपिद्धकरणैवा किल्बिषप्राप्तिः संन्यासिनः स्यादिति
 विकल्पाद्ये जपध्यानविधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति प्रतिपिद्धेति शरी
 रनिर्वन्त्यं कर्म शरीरमिति पक्षमेव प्रतिक्षिप्य द्वितीयपक्षे लाभं दर्शयति यदात्विति
 अन्यदेहस्थितिप्रयोजनात्कर्मणः सकाशादिति शेषः तत्रापि विदुषः स्वदृष्ट्या न
 प्रवृत्तिरिति सूचयति लोकेति विद्वानुक्त्या शरीर्यावत्मानो नाप्नोति किल्बिषमि
 त्यत्र विवक्षितमर्थमाह एवमस्येति विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थितिहेतुव्यतिरिक्त
 मकुर्वत इत्यर्थः शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यस्योक्तेन प्रकारेण
 परिग्रहे शरीरं केवलमिति विशेषणद्वयनिर्दोषं सिध्यतीति फलितमाह एव
 मिति २१

स्वामिछतटीका ।

किञ्च निराशीरिति निर्गता आश्रयः कामनायस्मात् यतं नियतं चित्तं
 मात्मा शरीरं च यस्य त्वाः सर्वे परिग्रहायेन सः शरीरं शरीरमात्रनिवर्त्यं कर्तव्यं
 मिनिवेशरहितं कर्म कुर्वन्नापि किल्बिषं बन्धं न प्राप्नोति योगीरूढपक्षे श
 रीरनिर्वन्त्याहमात्रोपयोगिखाभाविकं भिक्षादिनादि कुर्वन्नापि किल्बिषं विहि
 ताकरणनिमित्तदोषं न प्राप्नोति २१

यद्दृच्छालाभसन्तुष्टोद्वन्द्वातीतोविमत्सरः समःसिद्धानसिद्धौचकृत्वापिननिवध्यते २२

शाङ्करभाष्यं

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेःशरीरस्थितिहेतोःपरिग्रहस्याभावात् याच
नादिनाशरीरस्थितौ कर्त्तव्यतोयां प्राप्तायामयाचितमसंलृप्तमुपपन्नंयद्दृच्छये
त्यादिना बचनेनानुजातं यतेःशरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्व
न्नाह यद्दृच्छेति यद्दृच्छालाभसन्तुष्टोऽप्रार्थितोऽयत्नतो लाभो यद्दृच्छालाभस्तेन
सन्तुष्टः संजातालंप्रत्ययःद्वन्द्वातीतो दृन्द्रइह शीतोष्णादिभिःहन्यमानोऽविपस्वचि
त्तोद्वन्द्वातीत उच्यते विमत्सरो विगतमत्सरोनिर्वैरबुद्धिः समस्तुल्योयद्दृच्छया
लाभस्यापिसिद्धानसिद्धौच य एवन्मृतो यतिरन्नादेःशरीरस्थितिहेतोः लाभाला
भयोः समोपिहर्षविपादवर्जितः कर्मादौ अकर्मादिदर्शी यथाभतात्मदर्शन
निष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वृत्त्यनैवकि
ञ्चित् करोम्यहं सुखागुणेषु वर्त्तन्ते इत्येवं सदासम्परिचयात् आत्मकर्तृत्वा
भावंपश्यन्नैव किञ्चिद्भिक्षाटनादिकं कर्मकरोति लोकव्यवहारसामान्यदर्शने न
तुलौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणिकर्त्ता भवति भिक्षाटनादिचेष्टा
स्वपिअकर्तृत्वाद्यनुसन्धानमेव विदुषः स्वानुभवेनतुशास्त्रग्रन्थादिजनितैनाक
र्त्तैव स एवंपराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म
कृत्वापि ननिवध्यते वन्त्यहेतोःकर्मणःसहेतुकस्य ज्ञानान्निनादग्वत्वादित्यनुवाद
एवैषः २२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वस्योकेनसङ्कृतिदर्शयन्नुत्तरस्योक्तमुत्थापयति त्यक्तेति अन्नादेरित्यादिशब्देन
पादुकाच्छादनादिगृह्यते याचनादिनेत्यादिपदेनसेवाकृष्याद्युपादीयतेभिक्षाटना
र्यसुद्योगात् प्राक्काले केनापियोम्येननिवेदितं भैक्षमवाचितंअभिग्रप्तंपतितञ्च

भाषा अनुवाद ।

श्रीरयद्दृच्छालाभसन्तुष्टकहे मांगेविना आपसेआप प्राप्तचोबयालाभ तिससे
जोसन्तुष्टहै अर्थात्उत्तमअधमअधिकअल्पलाभसेहर्षविपादरहितहै औरशी
तउष्णहानिलाभसुखदुःखत्रैरपीतिआदि दृन्द्रभावरहितहैतथासिद्धिअसिद्धिमे
समभावहै वेपुरुपकर्म्मकरतेभी संसारगतिकोनहीप्राप्तहैते अर्थात्कर्मबन्धन
मेनहीपडतेहै सोईकहा कियद्दृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतोविमत्सरइति २२

शाङ्करभाष्यम् ।

त्यक्त्वाकर्माफलासङ्गइत्यनेनहोकेन यःप्रारब्धकर्मासन्यदानिःक्रियब्रह्मात्मद
र्शनसम्पन्नःस्वात् तदास्यात्मनःकर्तृकर्माप्रयोजनाभावदर्शिनःकर्मापरित्यागोप्राप्ते
कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवेसति पूर्ववत्तस्मिन्कर्माख्यभिप्रष्टतोपिनैवकिञ्चित् क
रोतिसद्गतिचकर्माभावःप्रदर्शितःयस्त्वेवंकर्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसङ्गस्येति
गतसङ्गस्य सर्वतोतिष्ठतासक्तेर्मुक्तस्यनिष्ठतधर्मादिवन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसो
ज्ञानेएवअवस्थितं चेतोयस्यसोऽयंज्ञानावस्थितचेतस्तस्य यन्नाययज्ञनिर्वृत्यर्थमा
चरतो निर्वर्त्तयतःकर्मसमग्रं सहाग्रंणकर्मफलेनवर्त्तते इतिसमग्रं कर्मतत्समग्रं
प्रविलीयते गिनश्यतीत्यर्थः २३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वर्जयित्वा सङ्कल्पमन्तरेणपञ्चम्यःसप्तथोवागृहेभ्यःसमानीतं भैक्ष्यमसंल्लप्तंसिद्ध
मन्त्रंभक्तजनैः स्वससीपसुपानीतसुपपन्नंयदृच्छयास्वकीयप्रयत्नव्यतिरेकेणेति या
वत्त्रादिशब्देन माधुकर्मसंल्लप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितं तात्कालिकोपपन्नञ्चभैक्षं
पञ्चविधंस्मृतमित्यादिगृह्यते आविष्कुर्वन्निदंवाक्यमाहेति बोजनीयं परोत्कर्षा
मर्षपूर्विकास्वस्योत्कर्षावाञ्छाविगतायज्ञादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्यविवक्षितमर्थमा
ह निर्वैरेति संक्षेपतोदर्शितमर्थं विषदयति यएवम्भूतइति तथापिप्रकृतस्ययते
भिन्नाटनादौकर्तृत्वंप्रतिभाति तदभाषेभिन्नाटनाद्यभावेनजीवनाभिभावप्रसङ्गा
दित्याशङ्क्याह लोकेति लौकिकैरविवेकिभिःसहव्यवहारस्यज्ञानार्चमनभोजना
दिलक्षणस्यविदुष्यपिसामान्येनदर्शनात्तदनुसारेणलौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्व
भोक्तृत्वादिज्ञानपिलोकदृष्ट्याभिन्नाटनादौकर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः कथन्तर्हि तस्या
कर्तृत्वंतत्राह स्वानुभवेनेति यदृच्छेत्यादिपादत्रयं व्याख्यायकत्वापीत्यादिचतुर्थपा
दंब्याचष्टे सएवमिति भिन्नाटनादिनाप्रातिभासिकेनकर्मणाविदुषोवद्वत्त्वाभावेपि
कर्मान्तरेणनिवृत्तंभविष्यतीत्याशङ्क्याह वन्धेति ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवशारीरं

स्वामिद्वयटीका ।

किञ्चयदृच्छालाभेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभोयदृच्छालाभस्तेनसन्तुष्टः इन्द्रो
निशीतोष्णादीन्यतीतोऽतिक्रान्तस्तत्सहनशीलइत्यर्थं विमत्सरोनिर्भरः यदृच्छाला
भस्यापिसिद्धावसिद्धौच समोहर्षविषादरहितःयएवंभूतःसपूर्वात्तरभूमिकयोर्बधा
यथविहितं स्वाभाविकंवा कर्मकृत्वा वन्धनंप्राप्नोति; २२

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानो विस्थितचेतसः यच्चायां चरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते २३

शाङ्करभाष्यं ।

कस्मात् पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वन्समग्रं प्रविलीयते इत्युच्यते यतो ब्रह्मिणि ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्विद्विरग्नावर्षयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथाशुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति यथायद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति ब्रह्मार्पणमि त्यसंस्ते पदेयदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्म हविस्तथा

आनन्दगिरिकृतटीका

केवलमित्यादावुक्तस्यायमनुवाद इति योजना यथोक्तस्य कर्मणो युक्त्या महाविरोधा ध्युप्रगमसूचनार्थोपिशब्दः २३

गतसङ्गस्येत्यादिलोकस्य व्यवहितेन सम्बन्धवत्त्वं दृत्तं कीर्तयति त्यक्तोति अनेन लोके न नैव किञ्चित् करोति स इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शित इति सम्बन्धः कस्य कर्माभावप्र दर्शनमित्याशङ्क्यामाह प्रारब्धोति यः प्रारब्धकर्मासन्योवतिष्ठते तस्य कर्माभावः प्रदर्शितश्चेद्विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाविशेषेतत्प्रदर्शनान्मैवमित्याह यदेति ननु ज्ञानवतः क्रियाकारकफलभावदर्शिनः कर्मपरित्यागध्रौव्यात् कर्माभाववचनमप्राप्त प्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह आत्मन इति लोकसंग्रहादिनिमित्तं प्रागेवोक्तमविद्या वस्थायासि वपूर्ववदित्युक्तं एवं दृत्तमनुद्योत्तरलोकमवतारयति यस्येति यथोक्तस्या पि विद्यावतो मुक्तस्य भगवतीत्यर्थं कर्मानुष्ठानोपलभ्यात्ततो वन्धारम्भः सम्भाव्येतेत्याशं क्त्वाह यच्चायेति धर्माधर्मादीत्यादिब्देन रागद्वेषादिसंग्रहः तस्य वन्धनत्वं कारणव्यु त्यत्तत्राप्रतिपत्तयं यच्च निर्वर्त्यं यच्च शब्दितस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीति सम्पत्तयमिति यावत् ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य प्रतिवन्धकं कर्मपरिशुद्धितं परिहरति कर्मेति समग्रेश्चेत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे सचेत्यादिना २३

भाषा अनुवाद ।

श्रीरभीकहते है कि गतसंगस्य कहे जिसका देह गेह श्रीविषयसे संग आसक्ति त्वली गई श्री कामक्रोधसे मुक्त कहे छूट गया है श्रीर चित्तज्ञानरूप परे ब्रह्ममे स्थित है श्रीसे गुणोसे युक्त मनुष्यके यज्ञरक्षार्थ किम्वा लोकशिक्षार्थ या शरीरयत्नार्थ अथवा भगवदाराधनार्थ किये जे संपूर्ण कर्म वासनासमेत विलीन होजाते है २३

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा जुतं ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना २४

शाङ्करभाष्यम् ।

यद्ब्रह्मविष्णुश्यामृत्स्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदमग्निरपि ब्रह्मैव
यत्नह्ययते ब्रह्मणा कर्त्ता ब्रह्मैव कर्त्तव्यं यत्तेन जुतं हवनक्रियापितत् ब्रह्मैव
यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्म कर्म समाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्म कर्म तस्मिन् समा
धि र्यस्य ब्रह्म कर्म समाधिस्तेन ब्रह्म कर्म समाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यं लोकसंग्रहचिकीर्षु
णापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात्तदेवं सति निवृत्तकर्म
णोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं ब्रह्मत्वसम्पादनं ज्ञानस्य सुतरामुप
पद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति अन्यथा

सामिद्यतटीका

किञ्च गतेति गतसङ्गस्थानिः कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेऽवस्थितं चेतो य
स्य ब्रह्माय परमेष्ठाराधनायैकमेव रतः सतः समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते अक
र्मभावमापद्यते आरूढयोगपक्षे यज्ञाय यज्ञरक्षणार्थं लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वत इत्य
र्थः २३

भाषा अनुवाद ।

जो यह शङ्का करो कि धर्मशास्त्र तो वेद का अर्थ ही है औ तिसमे लिखते हैं किना
भुक्तं चीयते कर्म अर्थात् विना भोग किये कर्म चीण नही होता कर्म का फल भोगना
ही पड़ता है तो इस पर करते हैं कि सम्पूर्ण क्रिया औ कारक तथा फल रूप जो कुछ है
है सो सब ब्रह्म मात्र कहे ब्रह्म छोड़ और कुछ नही है ऐसे ज्ञानवान ब्रह्म ज्ञानी
ब्रह्म रूप पुरुष के बाबत कर्म विलीन हो जाते हैं इसमे कुछ सन्देह नही सोई उपनि
षदमे कहा है कि ब्रह्म विदो ब्रह्मैव सर्व क्रिया कारक फल जातं भवति सोई कहते
हैं कि ब्रह्म के अर्थ और ब्रह्म हीं हवि तथा ब्रह्म रूप अग्निमे ब्रह्म हीं ने दिया है इस प्र
कार जो जानता है अर्थात् होम अग्नि भुवा हविकर्त्ता क्रिया घृत आदि सब साग्री और
जिसको दिया जाय यह सब जो है सो ब्रह्म व्यतिरेक कहे विना और नही है ब्रह्म क
र्ममे है समाधि कहे चित्तवृत्ति जिसकी सो अवश्य ब्रह्मको प्राप्त होता है जैसे इन क
र्माकी कर्ममे गिनती नहीं तै से ही भगवत आराधन कर्मकी भी कर्ममे गणना नहीं
है ऐसे कर्म जो है सो अकर्म हीं हैं फेरि इनका फल भोगना कहा है और जो फल है
तो ब्रह्म या भगवत प्राप्ति रूप ही है और दूसरा नहीं २४

शाङ्करभाष्यं

सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्म वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं
 सर्वमित्यभिजानंतः विदुषः सर्वकर्माभावः कारकबुद्ध्याभावाच्च नहि कारकबुद्धिर-
 हितं यच्चाख्यं कर्मदृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्मशब्दं समर्पितदेवताविशेषसम्प्रदा-
 नादिकारकबुद्धिमत्कार्वाभिमानफलाभिसन्धिमच्चदृष्टं नोपच्यदितक्रियाकारककर्म-
 फलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिरहितञ्च इदन्तु ब्रह्मबुद्ध्युपच्यदितार्पणा-
 दिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिमत्कर्मातोऽकर्मैव तत् तथा च दर्शितं कर्मण्यभिप्रष्टोऽपि
 नैव किञ्चित् करोति सः गुणागुणेषु वर्तन्ते नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तच्च
 विदित्यादिभिस्तथा च दर्शयन्तव तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्हं करोति दृष्ट्वा
 च कामाग्निहोत्रादौ कामोपमर्हं न काव्यादग्निहोत्रादिहानिस्तथामतिपूर्वकत्वादी-
 नां एवन्निधेन कारकात्मनां कर्मणां कार्यविशेषस्थारब्धत्वं दृष्टं तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युप-
 च्यदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्वाच्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्मं सम्प्रदा-
 तेऽत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति अत्र केचिदाज्जर्यद्ब्रह्मतदर्पणादीनि ब्रह्मैव कि-
 लार्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मनाव्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादि-
 बुद्धिर्निवर्तते किन्त्वर्पणादिपुत्रह्यबुद्धिराधीयते यथा प्रतिमादौ विष्णुवादिबुद्धिर्यथा च
 नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवं सत्यमेवमपि स्याद्यतिज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् अत्र
 तु सव्यगुदर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्ययज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषानुपन्यस्य श्रेयान-
 द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ इति ज्ञानं स्तौति अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमि-
 त्यादिज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वा-
 भिधानमनर्थकं स्यात् ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते ना-
 मादिष्विव चेति ब्रुवते न ते पां ब्रह्मविद्योक्तेः विवक्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वात्
 ज्ञानस्य न च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमिति चोच्यते
 विरुद्धञ्च सव्यगुदर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति प्रकृतविरोधञ्च सव्यगुदर्शनञ्च
 प्रकृतं कर्मण्यकर्मण्यः पश्येदित्यत्रान्ते च सव्यगुदर्शनंतस्यैवोपसंहारात् श्रेयान्द्रव्य-
 मयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परम्यप ज्ञानं लब्धापरं शान्तिमित्यादिना सव्यगुदर्शनस्तु-
 तिमैव कुर्वन्नुपचीणो ज्ञायः तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रतिमायां भिविष्णु-
 दृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नं तस्माद्यथाव्यख्यातार्थ एवायं श्लोकः २४

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

नामुक्तं लीयते कर्मैति स्मृतिमाश्रित्य शङ्कते कस्मादिति समस्तस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन वाधितत्वात् ब्रह्मविदो ब्रह्ममात्रस्य कर्मप्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह उच्यते इति ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वक्रियाकारकफलजातं द्वैतमित्यत्र हेतुत्वेनान्तरहो कभवतारयति यत इति अर्पणशब्दस्य कारणाविषयत्वं दर्शयन् अर्पणं ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकरण्यं साधयति येनेति यद्भुजतं साशुक्तिरिति वत् वाधायामिदं सामानाधिकरण्यमित्याह तस्येति तत्र दृष्टान्तमाह यथेति उक्तोऽर्थे पदद्वयभवतारयति तद्बुध्यते इति उक्तमेवार्थं स्पष्टयति यथा यदिति समाससंख्यां व्यावर्त्तयति ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति यदर्पणेति ब्रह्महविरिति पदद्वयभवतार्यव्याचष्टे ब्रह्मेत्यादिना यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह तथेति अस्येति पठौ ब्रह्मविदमधिकरोति पूर्वं वदसमासमाश्रय्य व्यावर्त्तयन् पदान्तरभवतार्यव्याकरोति तथेति प्रागुक्ता समासवदिति व्यतिरेकः तत्र विवक्षितमर्थमाह अन्निरपीति ब्रह्मणेति पदस्य अभिमतमर्थमाह ब्रह्मणेति कर्त्वाहूयत इति सम्बन्धः कर्त्ता ब्रह्मणः सकाशाद्यतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिमतमित्याह ब्रह्मैवेति हुतमित्यस्य विवक्षितमर्थमाह यत्तेनेति ब्रह्मैव तेनेत्यादिभागविभजते ब्रह्मैवेत्यादिना ब्रह्मकर्मैत्याद्यवतार्यव्याकरोति ब्रह्मेति कर्मत्वं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात् प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यं एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य अक्षरा र्थसुक्तातात्पर्यार्थमाह एवमिति निवृत्तकर्मार्थं सन्यासिनं प्रतिकथमस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह निवृत्तेति यथावाह्ययज्ञानुष्ठानासमर्थस्याह्नयसङ्कल्यात्मकयज्ञदृष्टस्तथा ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनं स्तुत्यर्थं सुतरामुपपद्यते तेन स्तुतित्वाभात्कल्पनायाः स्वाधीनत्वाद्देवार्थः ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनमित्यभिनयति यदर्पणादीति केन प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसम्पादनमवगतमित्याशङ्क्य अर्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधाना प्रलुपत्तयेत्याह अन्यथेति ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादिते फलितमाह तस्मादिति आत्मैवेदं सर्वमित्यात्मव्यतिरेकेण सर्वस्यावस्तुत्वं प्रतिपद्यमानस्य कर्मभावे हेत्वन्तरमाह कारकेति कारकबुद्धेस्तेष्वभिमानस्याभावेऽपि किमिति कर्मन स्यादित्याशङ्क्याह न हीति उक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रष्टव्यं सर्वमेवेति इन्द्राद्येत्यादिनाशब्देन समर्पितो देवताविशेषः सम्पदानंकारकमादिशब्दाद्ब्रह्मादिकरणकारकतद्विषयबुद्धिमत्त्वात् सर्वास्तीत्यभिमानपूर्वके मोक्षफलमस्येति फलाभिसन्धि मञ्चकर्मदृष्टमिति योजना

आनन्दगिरिखण्डटीका

अन्वयसुक्ताव्यातिरेककाह नेत्यादिना उपमृदिता क्रियादिभेदविषया बुद्धिर्यस्य तत्कर्म्म तथाकर्त्तृत्वाभिमानपूर्वको मोक्षफलमस्येतियोभिसन्धिस्तेवरहितञ्चन कर्मदृष्टमित्यन्वयः तथापिब्रह्मविदोभासमानकर्म्माभावेकिमायातमित्याशंकाह इ दमिति यदिदं ब्रह्मविदोदृश्यमानं कर्म्म तद् हर्मस्त्रिब्रह्मेतिबुद्धानिराकृतकारका दिभेदविषयबुद्धिमदतञ्चकर्म्मैव न भवति तच्च ज्ञानैसति व्यापकंकारकादिव्याव र्तमानं व्यापकं कर्म्मापि व्यावर्त्तयति तच्चविदःशरीरादिचेष्टाकर्म्माभावः कर्मव्यापक रहितत्वात् सुपुत्रिचेष्टावदित्यर्थः ज्ञानवतोदृश्यमानं कर्म्माकर्म्मैवेत्यत्र भगवदनुम तिमाह तथाचेति ब्रह्मविदोदृष्टं कर्मनास्तीत्युक्तेपितत्कारणानुपमर्हात् पुनर्भविष्य तीत्याशंकाह तथाचदर्शयन्निति अविद्वानिव विद्वानपिकर्म्मणिप्रवर्त्तमानोदृश्यतेत थापितस्य कर्म्माकर्म्मैवेत्यत्र दृष्टान्तमाह दृष्ट्वाचेति विद्वत्कर्म्मापिकर्मत्वाविशेषादित रकर्म्मवत् फलारम्भकमित्यपिशङ्गानयुक्तेत्याह तथेति इदं कर्म्मैवकर्त्तव्यमस्यचफ लंभोक्तव्यमिति सतिस्तत्पूर्वकान्यतत्पूर्वकाणिच कर्म्मानितेपामवान्तवभेदसं ग्रहार्थ मादिपदं दाटीन्तिकमाह तथेति सप्तम्याविद्वत्प्रकरणंपरामुष्टं षष्ठ्यौसमानाधिकर णेऽहोऽर्थेपूर्ववाक्यमनुकूलयति अतद्विति ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यस्वव्याख्यानसुक्तास्वयुध्य व्याख्यानमनुवदति अत्रेति प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधानस्यन्याय्यत्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशंकाह ब्रह्मैवेति किलेत्यन्विन्व्याख्यानेसिद्धान्तिनोऽसं प्रतिपत्तिसूचयति कर्त्तृकर्मकरणसम्पदानाधिकरणरूपेणप्रञ्चविधेनब्रह्मैवव्य वस्थितं कर्म करोतीत्यङ्गीकारात्तदप्रसिद्धाभावात्तदनुवादेनार्पणादिव्यविरुद्धस्तदृष्टि विधिरित्यर्थः दृष्टिविधिपक्षेसिद्धान्ताद्विशेषं दर्शयति तत्रेति अर्पणादिषु कर्त्त व्यां ब्रह्मबुद्धिदृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति यद्येत्यादिना दृष्टिविधानेविधेयदृष्टेमानसक्रिया त्वेनसम्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणमङ्गः स्यादित्यभिप्रेत्यपरिहरति सत्यमेवमिति विधित्सितदृष्टिस्तुतिपरमेवप्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशंकाप्रकरणपर्यालोचन याज्ञानस्तुतिरेवात्रप्रतिभातीति प्रतिपादयति अत्रत्विति किञ्च ब्रह्मार्पणमन्त्रस्या पिसम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यप्रतिभातीत्याह अत्रचेति नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिकुर्व तासपिब्रह्मविद्यैवात्रविवक्षितेति पक्षभेदासिद्धिरितिचेत्तत्राह येत्विति यथाब्र ह्मदृष्ट्यानामादिकमुपास्यंतथापार्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिकरणेसत्यर्पणादिकमेवप्रधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्यायथोक्तेनवाक्येनविवक्षिता नस्यादित्यर्थः किञ्च ब्रह्मवतेनगन्तव्य

दैवमेवापरेयज्ञं योगिनः पर्युपासते ब्रह्माग्नावपरेयज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मिति ब्रह्मप्राप्तिफलामिधानादपि दृष्टिविधानमस्ति दृष्टमित्याह नचेति न चार्पणाद्या लम्बनादृष्टिर्ब्रह्मप्रापयत्यप्रतीकालम्बनान्नयतीति न्यायविरोधादिति भावः दृष्टि विधानेपिनियोगवलादेव स्वर्गवददृष्टो मोक्षो भविष्यतीत्यर्थाह विरुद्धञ्चेति ज्ञानादेवकैवल्यसुक्तामार्गान्तरामवादिन्याश्रुत्याविरुद्धं मोक्षस्य अविद्यानिवृत्तिलक्षणस्य दृष्टस्य नैयोगिकत्ववचनमित्यर्थः दृष्टियोगान्मोक्षो भवति इत्येतत्करणविरुद्धञ्चेत्याह प्रकृतेति तदेव प्रपञ्चयति सम्यग्दर्शनञ्चेति अन्ते च सम्यग्दर्शनं प्रकृतमिति सम्बन्धः तत्र हेतुः तस्येवेति सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्यते नैवोपसंहारेपि मध्ये किञ्चिदन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशङ्क्याह श्रेयानिति प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो दर्शनविधिरिति फलितमाह तत्रेति ब्रह्मार्पणमन्त्रे परकीयव्याख्यानासम्भवे स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थितमित्युपसंहरति तस्मादिति २४

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंपरमेश्वराराधनलक्षणं कर्मज्ञानहेतुत्वेन वन्वकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायान्तु अकर्तात्तज्ज्ञानवाधितत्वात् स्वाभाविकमपिकर्म अकर्मैवेति कर्मण्य कर्मयः पश्येदित्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयः प्रपञ्चितः इदानीं कर्मणितदङ्गेषु च ब्रह्मैवानुस्यूतं पश्यतः कर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति अर्थतेऽनेनेत्यर्पणं जुह्वादितदपि ब्रह्मैव अर्थमाणहविरपिघृतादिकं ब्रह्मैव ब्रह्मवाग्निस्तस्मिन् ब्रह्मणा कर्ता ज्ञतं होमोऽग्निश्च कर्ता च क्रिया च ब्रह्मैवेत्यर्थः एवं ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समाधिश्चित्तैकाग्र्यस्य तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्यं न तु फलान्तरमित्यर्थः २४

भाषाअनुवाद ।

पञ्चोक्तप्रकारवज्जरूपसे सर्वज्ञसम्पादित कहे प्रसिद्धकरके कहा जो ब्रह्मदर्शन रूपज्ञान सो सकलयज्ञोंका हेतुकहे उसीके वास्ते सवयज्ञींकी जाती है अतएव श्रेष्ठ है इसीसे अब इसज्ञानकी प्रसंशा करके अधिकारीके भेदसे ज्ञानके उत्पत्तिकी उपायरूपसवयज्ञोंको एक श्लोकसे कहते हैं कि वज्जते रे कर्मयोगी लोग ब्रह्मबुद्धिरहित हो इन्द्रवरुणआदिदेवताको यज्ञकरिके वड़ी श्रद्धासे पूजते हैं और कितने ज्ञान योगी ब्रह्मरूपअग्निसे ब्रह्मयज्ञरूपउपायसे यज्ञआदिसकलकर्मरूपब्रह्मसे ब्रह्मार्पणविधिसे अर्पणकहे सवकर्मलीन करते हैं सोई ब्रह्मयज्ञ है यह जानो २५

शाङ्करभाष्यं

तत्र अधुना सख्यदर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते
 दैवमेवेत्यादिना दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञयोगि
 नः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः ब्रह्माग्नौ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्र
 ह्मयत् साक्षात्परोक्षाद्ब्रह्म यथात्मा सर्वान्तराद्यादिवचनोक्तं मशनायादिसर्वसं
 सारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते ब्रह्मचतुर्दशस
 होमादिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन् ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञश
 ब्दवाच्यं आत्मा अत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म
 सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकलाज्जतिरूपं यज्ञेनैवात्मनैवोक्तलक्ष
 णेनोपजुहति प्रतिक्षिपन्ति सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव य
 दर्शनं सतस्मिन् होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्व दर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः २५

आनन्दगिरिउत्तटीका ।

ज्ञानस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य पूर्वोक्ते स्थिते सत्यधुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तुत्यर्थं यज्ञान्तर
 निर्द्देशार्थमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह तवेति सर्वस्य श्रेयःसाधनस्य मुख्यगौणवृत्तिभ्यां
 यज्ञत्वं दर्शयन् आदौ यज्ञहयमादर्शयति दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे
 देवा इति सख्यग्ज्ञानार्थं यज्ञं विभजते ब्रह्माग्नाविति तत्र ब्रह्मशब्दार्थं युत्यवष्ट
 भेन स्पष्टयति सत्यमिति यदज्ञमनन्तविपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्मतस्य परमानन्दत्वे
 न परमपुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति तस्य ज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानत्वमौपचारि
 कमित्याशंक्त्वाह तसाक्षादिति जीवब्रह्मविभागे कथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशंक्त्वा वि
 शिनष्टि यथात्मेति परस्यैवात्मत्वं सर्वस्माद्देहादेरव्याकृतान्तादान्तरत्वेन साधयति
 सर्वान्तरइति विधिसुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमादिशब्दार्थः निषेधसुखं

स्वामिष्ठतटीका ।

तदेवं यज्ञत्वेन सम्पादितं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्
 सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवं स्तोत्रमधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान् ब्रह्मन्यज्ञानाह दै
 वमित्यादिभिरष्टभिः देवा इन्द्रवरुणादय इज्यन्ते यस्मिन् एवकारेणोन्द्रादिषु ब्रह्मबुद्धि
 राहित्यं दर्शितं तदेवं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते अद्वयानुतिष्ठन्ति अपरे
 तु ज्ञानयोगिनो ब्रह्मरूपेऽग्नौ यज्ञेनैवोपायेन ब्रह्मार्पणमित्याद्युक्तप्रकारेण यज्ञमुप
 जुहति यज्ञादिसर्वकर्माणि प्रविलापयन्तीत्यर्थः सोऽयं ज्ञानयज्ञः २५

श्रीवादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति

शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति २६

शाङ्करभाष्यं

सोऽयं संयमगदर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु प्रजिघ्र्यते ब्रह्मार्पणमित्यादि श्लोकैः श्रेयान्द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप इत्यादिनास्तुत्यर्थं श्रीवादीनि ति श्रीवादीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति वज्र वचनं संयमा एवाग्नेयस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति इन्द्रियाण्येवाग्नेयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रीवादिभिरविषय विषयग्रहणं होमं मन्यन्ते २६

आनन्दगिरिकृतटीका

ब्रह्मविषयसुपनिषद्वाक्यमशेषमेवार्थतो निवव्रति अशनायेति ब्रह्मण्यग्निशब्दप्र योगे निमित्तमाह सहोमेति बुद्ध्या रूढतया सर्वस्य वा हेतुत्वादिति द्रष्टव्यं यज्ञशब्द स्यात्मानित्वंपदार्थे प्रयोगे हेतुमाह आत्मनामस्विति आधाराधेयभावेन वास्तवमे दं ब्रह्मात्मनो व्यावर्त्तयति परमार्थत इति कथं तर्हि होमो न हि तस्यैव तत्र होमः स न्भावतीत्याशं स्याह बुद्ध्या दीति उपाधिसंयोगफलं कथयति अर्ध्यस्तेति उपाध्य ध्यासद्वारा तद्ब्रह्माध्यासे प्राप्तमर्थं निर्दिशति आज्ञतीति इत्यंस्मृतलक्षणादतीयामेव व्याकरोति उक्तेति अशनायादिसर्वसंसारधर्म्मवर्जितेन निर्विशेषेण स्वरूपेणेति यावत् आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति सोपाधिकस्येति परद्रव्यस्यार्थं स्फोर यति ब्रह्मेति २५

सायिकृतटीका ।

श्रीवादीनीति अन्ये नैष्टिका ब्रह्मचारिणस्तत्तदिन्द्रियसंयमरूपेष्वग्निषु श्री वादीनि जुह्वति प्रविलापयन्ति इन्द्रियाणि निरुध्य संयमप्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः इन्द्रियाण्येवाग्नेयस्तेषु शब्दादीनन्ये गृहस्था जुह्वति विषयभोगसमयेऽप्यनासक्ताः स न्तोऽग्नित्वेन भावितेषु इन्द्रियेषु हविष्ट्वेन भावितान् शब्दादीन् प्रक्षिपन्तीत्यर्थः २६

भाषा अनुवाद ।

अैसे ही कितने ब्रह्मचारी लोग इन्द्रियों का संयम जो विषयों से रोकना सोई अग्नि रूप है तिसमे श्रीवादी जिह्वात्वकचक्षु इन ज्ञान इन्द्रियों को होम करते अर्थात् इन्द्रियों को अन्नमुखकरके संयम से हरते हैं और कितने गृहस्थ जब इन्द्रियरूप अग्निमे ह विरूप विषय कहे रूपरसगन्धस्पर्श शब्द सो होम करते हैं तो विषयभोगसमैमे भी अनाशक्त होके अग्नि रूप इन्द्रियोंमे रूप आदि विषय रूप घृत होम करते हैं कहे दग्ध करते निरहङ्कार होकर फल इच्छारहित होते हैं २६

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आत्मसंयमयोगान्नौ
जुहति ज्ञानदीपिते २७

शाङ्करय्य ।

किञ्चसर्वाणीति सर्वाणीन्द्रियकर्माणिइन्द्रियाणांकर्माणीन्द्रियकर्माणितथा
प्राणकर्माणिप्राणोवायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनितानि चापरे
आत्मसंयमयोगान्नौआत्मनिसंयमआत्मसंयमः स एवयोगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयो
गान्नौजुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानाग्निदीपितेक्षेत्रेनेवप्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज
लभावमापादिते जुहति प्रविलापयन्ति इत्यर्थः २७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तस्यज्ञानयज्ञस्यदैवयज्ञादिषुयज्ञेषुत्रह्यार्पणमित्यादिह्योक्तैरुपक्षिप्यमाण
त्वंदर्शयति सोयमिति उपक्षेपप्रयोजनमाह श्रेयानिति सम्प्रति यज्ञद्वयमुप
न्यस्यति श्रोत्रादीनीति वाह्यानांकरणानांमनसिसंयमस्यैकत्वात् कथंसंयमाग्नि
ष्वितिवज्ज्वलनमित्याशंकाह प्रतीन्द्रियमिति संयमानांप्रत्याहाराधिकरणत्वेन
व्यवस्थितानांमनोरूपाणांहोमाधारत्वादग्नित्वंव्यपदिशति संयमाइति विषये
श्रोऽन्तर्वाह्याणीन्द्रियाणिप्रत्याहरन्तीतिसंयमयज्ञंसंचिष्यदर्शयति इन्द्रियेति श्रो
त्रादीन्द्रियाग्निषुशब्दादिविषयहोमस्यतत्तदिन्द्रियैस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्यसर्व
माधारणत्वमाशंक्यप्रतिषिद्धान्वर्ज्यित्वारागहोषरहितोभूत्वाप्राप्तान् विषयान्भु
ञ्जते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितंहोमविशदयति श्रोत्रादिभिरिति २६

यज्ञान्तरंकथयति किञ्चेति इन्द्रियाणांकर्माणिश्रवणवदनादीनिआत्मनि
संयमोधारणाध्यानसमाधिलक्षणः सर्वमपिव्यापारंनिरुध्य आत्मनिचित्तसमा
धानंकुर्वन्तीत्याह विवेकेति २७

भाषाअनुवाद

श्रौरवहुतेरेध्यानीपुरुष श्रोत्रादिज्ञानइन्द्रियोंके श्रवणआदिकर्मतथावाक्
आदिकर्मइन्द्रियोंकेकार्यवचनआदि श्रौरप्राणअपानउदानव्यानसमाननागकूर्म
छकलदेवदत्तधनञ्जय येशरीरकीदशवायुवोंकेकर्मजोवह्निर्गमनादि हैं सोसब
आत्मसंयमयोगअग्निमेहोमकरतेहैं अर्थात्ध्यानकेद्वाराचित्तकीएकाग्रतारूप
ज्ञानसेदीपितयोगअग्निमेहोमतेलीनकरतेहैं अर्थात् धेयकहेध्यानकेविषयको
ध्यानकेद्वाराप्रवज्जलितज्ञानदीपकीप्रकाशसे वहीधेयकहे ध्यानयोग्यब्रह्मकोअ
च्छीतरहजानकर श्रौरउसीमेमनको संयमकहेयुक्तकरिके सकलकर्मकोदूर
करदेते हैं २७

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञोयोगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयःसंशितव्रताः२८

शाङ्करभाष्यम् ।

द्रव्येति द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषुद्रव्यविनियोगयज्ञवुद्धिःकुर्वन्तिचेते द्रव्ययज्ञास्तपो
यज्ञास्तपोयज्ञोयेषांतपस्विनांते तपोयज्ञोयोगयज्ञाःप्राणायामप्रत्याहारादिलक्ष
णोयोगोयज्ञोयेषांते योगयज्ञास्तथापरेस्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चस्वाध्यायोयथाविधि
ऋगाद्याभासोयज्ञोयेषांते स्वाध्याययज्ञाःज्ञानयज्ञाशास्त्रार्थपरिज्ञानंयज्ञोयेषां
ते ज्ञानयज्ञाःस्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चयतयोयतनशीलाःसंशितव्रताः सभ्यकृशि
तानितनूकृतानितीक्ष्णीकृतानिव्रतानियेषांतेसंशितव्रताः २८

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चसर्वाणीति अपरेध्याननिष्ठाबुद्धीन्द्रियाणांश्रोत्रादीनांकर्माणिश्रवणद
र्शनादीनि कर्मेन्द्रियाणांवाक्पाण्यादीनांकर्माणिवचनोपोदानादीनि प्राणानाञ्च
दशानांकर्माणिप्राणस्यवह्निर्गमनं अपानस्याधोगमनंव्यानस्यव्यायनाकुञ्चनप्रसार
णादीनि समानस्यासितपीतादीनांसमुन्नयनं उदानस्योर्ध्वनयनंउद्गारेनागश्वा
तः कूर्मउन्मीलनेस्मृतःक्षकरःक्षुत्करोच्चेयोदेवदत्तोविजृम्भने नजहातिसृतञ्चापि
सर्वव्यापीधनञ्जयः इत्येवंरूप्राणिजुह्वति आत्मनिसंयमोर्ध्यानैकाग्रसएवयोगःस
एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेमध्येयविषयेनदीपितेप्रज्वलिते ध्येयंसम्यग्ज्ञात्वा तस्मिन्
नःसंयम्य तानिसर्वाणिकर्माणि उपरमयन्तीत्यर्थः २७ किञ्चद्रव्ययज्ञाइत्यादि
द्रव्यदानमेवयज्ञोयेषांतेद्रव्ययज्ञाःकच्छ्रचान्द्रायणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाः
योगाच्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणसमाधिःसएवयज्ञोयेषांते योगयज्ञाःस्वाध्यायेनवेदे
नश्रवणमननादिनायत्तदर्थज्ञानंतदेवयज्ञोयेषांते यद्वावेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानय
ज्ञाश्चेति द्विविधायतयःप्रयत्नशीलाःसम्यक् शितंनिशितंतीक्ष्णीकृतंव्रतंयेषांते २८

भाषा अनुवाद ।

श्रीरलोकमेकितनेपुरुष द्रव्यदानहीको परमयज्ञजानिद्रव्यदानरूपयज्ञ करते
श्रीरवज्जतेरेमनुष्यकच्छ्रचान्द्रायणतथाहादशवार्षिकव्रतआदिकमे चित्त लगाय
तपरूपयज्ञकरतेहै फेरिकितनेजन योगशास्त्रोक्तनेतीधौतीश्रीप्राणायामआदि
योगकरके चित्तवृत्तिकेबोधरूपयोगयज्ञमेतत्परहै श्रीरवज्जतेरे वेदशास्त्रके
अध्ययनमननकोस्वकर्मजानितदर्थज्ञानहीको सर्वस्वमानि स्वाध्यायज्ञानरूपयज्ञक
रतेहै परन्तु जोइन्द्रीजितश्रौतमेतत्परहै तेई येसवयज्ञीकरसकते है२८

अपाने जुहति प्राणं प्राणोऽपानं तथापरे । प्राणापानगती रुद्धा
प्राणायामपरायणाः ॥ अपरे नियता हाराः प्राणान् प्राणेषु जुहति २६

शाङ्करभाष्यं

किञ्च अपानइति अपानेअपानवृत्तौ जुहतिप्रक्षिपन्तिप्राणंप्राणवृत्तिं पर
काख्यंप्राणायामंकुर्वन्तीत्यर्थः प्राणोऽपानंतथापरेजुहति रेचकाख्यञ्चप्राणायामं
कुर्वन्तीत्येतत् प्राणापानगतीरुद्धा सुखनासिकास्थावायोर्निर्गमनंप्राणस्यगतिस्त
द्विपर्ययेनाधोगमनमपानस्यते प्राणापानगती एतेरुद्धानिरुध्यप्राणायामपराय
णाःप्राणायामतत्पराःकुम्भकाख्यंप्राणायामंकुर्वन्तीत्यर्थः किञ्चअपरइति अपरे
नियताहारा नियतः परिमितः आहीरोयेषांते नियताहाराःसन्तःप्राणान्वायु
भेदान्प्राणभेदेष्वेवजुहति यस्ययस्यवायोर्जयःक्रियते इतरान् वायुभेदांस्तस्मि
न्जुहति ते तत्रप्रविष्टाद्भवन्ति २६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यज्ञपदकमवतारयति द्रव्येतीति तत्रद्रव्ययज्ञान्पुरुषानुपादायविभजते
तीर्थेष्विति तपस्विनांयज्ञबुद्ध्यातपोनुतिष्ठतां नियमयतांइत्यर्थः प्रत्याहारादीत्या
दिशब्दे नयमनियमासनध्यानधारणासमाधयोरुच्यन्ते यथाविधिप्राणसुखत्वप्रवित्त
पाणित्वाद्यज्ञविधिमनतिक्रम्येतियावत् व्रतानांतिच्छीकरणमतिदृढत्वं २८

भाषा अनुवाद ।

औरकितनेहठयोगास्यासीमनुष्य अपानवायुमेप्राणवायुकोपूरकप्राणायामके
द्वाराखैचिकरहोमकरतेहैं अर्थात्पूरकसमैमेप्राणअपानएककरदेतेहैं और
कोईकुंभकप्राणायामसेप्राणअपानवायुकोउर्ध्वअधोगमनरोंककररेचककालमेंअ
पानवायुकोप्राणवायुमें अचिलेकरहोमकरतेहैं लीनकरदेतेहैं ऐसेही पूरक
कुंभकरेचककेद्वारा प्राणायाममेतत्पररहतेहैं औरकोईकोईलोगआहारघटा
यद्द्रीशियिलकरकेसोईसोईइन्द्रियवृत्तिकालयरूपहोमकरतेहैं अथवापूरक
रेचकदोनोआसावन्दकरहंसऔसोहं इसकोअनुलोमकहै उलटपुलटरूप
अजपामन्त्रकेद्वारातत्त्वसिसिंहवाक्त्रसेकथित जोतत्पद औत्वंपद तिनकेअर्थके
अनुसात्रह्य जीवकीएकताअर्थात्सोत्रह्यहमहैं औरहमसोत्रह्यहैं ऐसीभाव
नाकरतेहैं औरकोईप्राणायामहींकोयज्ञकहते अर्थात् उदरकेदोभाग
अन्नसे पूर्णकरिऔएकभागपानीसेपूर्णकरिऔरवायुकेसंचारार्थ चतुर्थभागखा
लीराखि विधिकेअनुसारपरिमितअहारीजन कुंभककेद्वाराप्राणअपानकीगति
रोधकरिप्राणदमनशीलहो सबइन्द्रियोंकोप्राणवायुमेंहोमकरतेहैं अर्थात्कुं
भकसेसबप्राणएकहोजातेऔरइन्द्रियगणलयकोप्राप्तहोताहै २६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्राणायामाख्यं यज्ञमुदाहरति किञ्चेति प्राणायामपरायणाः सन्तो रेचकं
 पूरकञ्च कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह प्राणेति प्राणापानयोगतीन्नामप्रश्नसौनिह
 ध्यकिं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह किञ्चेति प्राणापानगतिनिरोधरूपं कुम्भकं कृत्वा
 पुनः पुनर्जायुजयं कुर्वन्तीत्यर्थः आहारस्य परिमितत्वं हितत्वमेध्यत्वोपलक्षणार्थं प्रा
 णानांप्राणेषु होममेव विभजते यस्येति जितेषु वायुभेदेष्वजितानां तेषां होमप्र
 कारं प्रकटयति तेतत्रेति २६

प्रद्यतान्यज्ञानुपसंहरति सर्वेपीति यथोक्तयज्ञनेर्वर्त्तनानन्तरं क्षीणे कर्मपेकिं
 स्यादित्याशंसाह एवमिति यथोक्तं न यज्ञानां मध्ये केनचिदपियज्ञेन विशेषितस्य
 पुरुषस्य प्रत्यवायं दर्शयति नायमिति पादान्तरेण कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठापिनामवशि
 ष्टेन कालेन विहितान् भुजां ब्रह्मप्राप्तिरित्याशंसां सुसुक्ष्मत्वे सति चित्तशुद्धिद्वारेत्याह
 सुसुक्ष्मवशेदिति तत्किमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विवक्षितः तथा च गतिश्रुतिविरो
 धः स्यादित्याशंसा गतिनिर्हेशसामर्थ्यात् क्रममुक्तिरनाभिप्रेतेत्याह कालातीति २६

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अपाने इति अपानेऽधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं पूरकेन जुहति पूरककाले प्रा
 णमपानेनैकी कुर्वन्ति तथा कुम्भकेन प्राणापानयो रूर्ध्वधोगती रूह्वारेचककालेऽपा
 नंप्राणे जुहति एवं पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामपरायणा अपरे इत्यर्थः किञ्च अप
 परे इति अपरेत्वाहारसंकोचमथ्यस्यन्तः स्वयमेव जीर्णमाशेषिन्द्रियेषु तत्तदि
 न्द्रियवृत्तिलयं होमं भावयन्तीत्यर्थः यद्वा अपाने जुहति प्राणंप्राणेपानं तथा पर इत्यनेन
 पूरकरेचकयोरावर्त्यमानयोर्हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमाने
 नाजपामन्त्रेण तत्त्वं प्रदायैक्यं व्यतीहारेण भावयन्तीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे सकारेण
 वहिष्यीति हकारेण विभेत् पुनः प्राणस्तत्र स एवाहमहंस इति चिन्तयेदिति प्रा
 णापानगतीरुह्वेत्यनेन ह्योकेन प्राणायामयज्ञा अपरे कथ्यन्ते तत्रायमर्थः द्वौ भागौ पू
 रयेदन्नैर्जलैरेकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्ध्रमवशेषयेत् इत्येवमादिवचनोक्त
 नियतआहारोयेषां ते कुम्भकेन प्राणापानगती रूह्वाप्राणसंयमनपरायणाः सन्तः प्रा
 णानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुहति कुम्भकेन हि सर्वे प्राणा एकी भवन्ति तत्रैव स्वीयमानेष्वि
 न्द्रियेषु होमं भावयन्तीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे यथा यथा सदा स्यात्सान्मनसः स्थिरता भ
 वेत् वायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति २६

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञं जयितकल्मषाः यज्ञशिष्टाश्रितभुजोयान्तिब्रह्मसनातनं ३०
नायं लोकोऽस्य यज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ३१

शाङ्करभाष्यम्

सर्वे इति सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञं जयितकल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तेः जयितो नाशितो कल्मषो ये पांते यज्ञं जयितकल्मषाः एवं यथोक्तान्यज्ञान् निर्वर्त्तय यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञविष्टं यज्ञशिष्टञ्च तद्मृतञ्च यज्ञशिष्टामृतं तत् भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान् यज्ञान्छत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजोयान्ति गच्छन्ति ब्रह्मसनातनं चिरन्तनं मुमुक्षवश्चेत् कालातिप्रसापेक्षयेति शब्दसामर्थ्यात् गम्यते ३०

नायमिति नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ३१

स्वामिष्ठतटीका ।

तदेवमुक्तानां द्वादशानां यज्ञविदां फलमाह सर्वेऽप्येते इति यज्ञान् विन्दन्ति लभन्त इति यज्ञविदो यज्ञज्ञा इति वा यज्ञैः जयितं नाशितं कल्मषं वैः यज्ञान्छतावशिष्टकालेऽनिपिह मन्नममृतं रूपं भुञ्जत इति तथाते सनातनं नित्यं ब्रह्मज्ञानद्वारेण प्राप्नुवन्ति ३०

तदकरणे दोषमाह नायमिति अयमल्पसुखो पिमनुष्यलोको अयज्ञस्य यज्ञनुष्ठानरहितस्य नास्ति कुतोऽन्यो वज्रसुखः परलोकः अतो यज्ञाः सर्वथा कर्त्तव्या इत्यर्थः ३१

भाषा अनुवाद ।

एही पूर्वोक्तवारह प्रकारके यज्ञकारीयोंको प्रायफल कहते हैं कि त्रैसीयज्ञ रूपक्रियाजिनकीजानी है और इन यज्ञोंसे जिनके पाप जय होगये हैं और यज्ञ समाप्त करपी श्रेयास्त्रविहित अमृत रूप अन्न भोजन करते हैं फेरतत्त्वज्ञानके द्वारा नित्य सत्य ब्रह्मको प्राप्त होते हैं सोई कहै कि सब ये यज्ञवित् यज्ञसे नष्ट कल्मष कहे निःपाप हो यज्ञशिष्ट अमृत भोगी सनातन ब्रह्मको जाते कहे प्राप्त होते हैं ३०

अवयज्ञ न करनेमें दोष कहते हैं कि देखो यज्ञ न करनेवालोंको यह अल्पसुख जो मनुष्यलोक सोई नहीं मिलता है तो परलोक सुख फेरिकहाँ प्राप्त होना है इससे यज्ञको निश्चय करना चाहिये कुरु सत्तम यह कैमुतिकन्यायसे देखाया है ३२

एवं वज्रविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२

शाङ्करभाष्यं ।

एवमिति एवं यथोक्तावज्रविधावज्रप्रकारायज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमानाः ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते तद्यथा वाचिहि प्राणं जुहुः इत्यादयः कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान् विद्धि तान् सर्वाननात्मजान् निर्व्यापारो ह्यात्मा अतएवं ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् नमद्यापारादमे निर्व्यापारो ह्यमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा स्मात् सम्यग्दर्शनात् मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः ३२

आनन्दगिरिकृतटीका

तृतीयपादं व्याचष्टे नायमिति विवक्षितं कैमुतिकन्यायमाह कुत इति साधारणलोकामावे पुनरसाधारणलोकप्राप्तिदूरनिरस्तेत्यर्थः यथोक्तेऽर्थे बुद्धिसमाधानं कुरु कुलप्रधानस्य अर्जुनस्य अनायास्य सलभ्यमिति वक्तुं कुरु सत्तमेत्युक्तं ३१

उक्तानां यज्ञानां वेदमूलत्वेनोत्प्रेक्षानिवन्धनत्वं निरस्यति एवमिति आत्मव्यापारसाध्यत्वमुक्तकर्मणामाशङ्क्य दूषयति कर्मजानिति आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञाने फलमाह एवमिति कथं यथोक्तानां यज्ञानां वेदस्य मुखे विस्तीर्णत्वमित्यंशं ज्ञात्वा वेदद्वारेणेति आत्मनोऽवगममानत्वमेवादाहरति तद्यथेति एतद् स्ववैतत्पूर्वविद्वांस आज्जरित्युपक्रममाध्ययनाद्याच्छिष्यहेत्वाकाङ्क्षा यन्मुक्तं वाचिहीति ज्ञानशक्तिम

स्वामिकृतटीका

ज्ञानयज्ञस्तोतुमुक्तान्यज्ञानुपसंहरति एवं वज्रविधा इति ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वितता वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः तथापि तान् सर्वानवाङ्मनःकायकर्मजानि तानात्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान् विद्धि जानीहि आत्मनः कर्मणोऽगोचरत्वात् एवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन् संसाराद्विमुक्तो भविष्यसि ३२

भाषा अनुवाद ।

ज्ञानयज्ञकी प्रशंसा करने के अर्थ अवसर यज्ञोकी चर्चा करि न्यून अधिकतार तस्य देखावते ज्ञेय कहते हैं कि नाना प्रकारकी यज्ञी वेद रूपसुखसे प्रत्यक्ष विहित है परतौ भी मनवचनशरीरके कर्मसे उत्पन्न जो यज्ञ है सकल आत्मस्वरूपसंस्पर्शरहित जानो अर्थात् उनसे आत्मज्ञान नहीं होता क्योंकि आत्मा कर्मोंका अगोचर कहे कर्मप्राप्य नहीं है इससे तुम ज्ञाननिष्ठ होय संसारसे मुक्त होउगे यह जानो ३२

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप सर्वकर्मखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते ३३

शाङ्करभाष्यं

ब्रह्मापरिणमित्यादिज्ञोक्तेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पादितं यज्ञः अनेकविधा
उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते कथंश्रयानिति श्रेयान्द्रव्यमया
त्द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः हेपरन्तपद्रव्यमयोहि यज्ञः फलस्वारम्भ
को न ज्ञानयज्ञः फलस्वारम्भकोऽनः श्रेयान्प्रशस्यतरः कथं यतः सर्वकर्मसमस्तमखि
लं अप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संस्तु तोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भव
तीत्यर्थः यथाकृताय विजिताया धारेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चि
त्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देदं यत्सवेदेति श्रुतेः ३३

आनन्दगिरिरत्नटीका

द्विपथे क्रियाशक्तिमदुपसंहारो विवक्षितः प्राणैवावाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्यथे
इति वाच्यमादिशब्दार्थः ज्ञानशक्तिमतां क्रियाशक्तिमताम्बान्योन्योत्पत्तिप्रलयत्वा
त्तदभावेनाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः कर्मणा सात्मव्यापारजन्यत्वाभावे हेतुसाह नि
र्व्यापारोहीति तस्य च निर्व्यापारत्वं फलवत्त्वाज्ज्ञातव्यमित्याह अत इति एवं
ज्ञानमेव ज्ञापयन् उक्तं व्यनक्ति नेत्यादिना ३२

कर्मयोगेनेकवाभिहिते सर्वस्य श्रेयःसाधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञान
मनाद्रियमङ्गमर्जुनमालञ्च्य दत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह ब्रह्मेत्या
दिना सिद्धेति सिद्धं पुरुषार्थभूतं पुरुषापेक्षितलक्षणं प्रयोजनं येषां यज्ञानां तैरन
न्तरोपदिष्टैरिति यावत् प्रश्नपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रकटयति कथमित्यादिना ज्ञानयज्ञ

भाषा अनुवाद ।

अब ज्ञानयज्ञकी श्रेष्ठता कहते हैं कि जिसलिये आत्मव्यापार रहित जो द्रव्यमय
देवताके अर्थयज्ञ है तिससे ज्ञानयज्ञही श्रेष्ठ जानो और यद्यपि ज्ञानयज्ञमानसिक
व्यापारके अधीन है तथापि आत्माका स्वरूप जो ज्ञान सोकेवल मनका परिणाम अ
र्थात् नञ्ज्ञरूप होनामात्र है औ ज्ञान कुछमानसव्यापारसे प्रगटनही है और
ज्ञानकी श्रेष्ठतामे हेतु यह कि फलके सहित सर्वकर्मतत्त्वज्ञानके अन्तर्भूत है क्यों
कि लोगोके किये ज्ञेय सत्कर्म ज्ञानके अनुगामीक है साथहोते है यह वेदमेकहा है
सोईइस श्लोकसे कहा कि श्रेष्ठ है द्रव्ययज्ञसे ज्ञानयज्ञ हेपरन्तप और सब कर्म
हे पार्थ अर्जुन ज्ञानमे परिसमाप्तकहे लीनहोते है इसीसे ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ है ३३

आनन्दगिरिकृतटीका

स्यद्रव्यवज्जात् प्रशस्यतरत्वेहेतुमाह श्रेयानिति द्रव्यसाधनसाध्यादित्युपलक्षणं
 स्वाध्यायादेरपि ततोपिज्ञानयज्ञस्यश्रेयस्त्वाविशेषात् द्रव्यमयादिवज्ज्ञेभ्योज्ञान
 यज्ञस्यप्रशस्यतरत्वंप्रपञ्चयति द्रव्यमयोहीति फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः नफलारम्भको
 नकस्यचित् फलस्योत्पादकः किन्तु नित्यसिद्धस्यमोक्षस्यअभिव्यञ्जकइत्यर्थः तस्यप्र
 शस्यतरत्वेहेत्वन्तरमाह यतइति समस्तं कर्मैत्यग्निहोवादिकमुच्यते अखिलम
 विद्यमानं खिलंशेषोस्येत्यनल्पं महत्तरमितियावत् सर्वमखिलमिति पदद्वयोष्ठा
 दानमसङ्कोचार्थं सर्वं कर्मज्ञानेन्तर्भवतीत्यत्र छान्दोग्यश्रुतिप्रमाणयति यथेति
 चतुरायकेहि द्यूतेकश्चिदायः चतुरङ्गः सन् द्रव्यशब्देनोच्यते तस्मै विजितादकृता
 यतादर्थ्येनाधरेयास्तस्मादधस्ताद्भाविनस्त्रिद्व्येकाङ्गास्त्रेताद्वापरकलिनामानः संय
 न्यायाःसंगच्छन्ति चतुरङ्गेखल्वायैत्रिद्व्येकाङ्गानामन्तर्भावोभवति महासंख्याया
 सवान्तरसंख्यान्तर्भाववश्यन्मावादेवमेनंविद्यावन्तं पुरुषं सर्वं तदाभिसुख्येन भूमेति
 सङ्गच्छति किंतत्सर्वंयद्विदुपिपुरुषेन्तर्भवति तदाह यत्किञ्चिदिति प्रजाःसर्वायत्
 किमपिसाधुकर्मकुर्वन्ति तत्सर्वमित्यर्थः एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेवविद्यावन्तंपुरुषं
 विशिनष्टि यस्तदिति किंतदित्युक्तं तदेवविशदयति यत्सइति सरैक्तोयत्तत्त्वं वेदत
 त्वं योन्वोपिजानाति तमेनं सर्वंसाधुकर्माभिसमेतीति योजना ७७

यत्त्वं प्रशस्यतरमिदं ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्प्राप्तिरिति पृच्छति तदेतदिति
 ज्ञानप्राप्तौ प्रत्यासन्नमुपायमुपदिशति उच्यतइति तद्विज्ञानं गुरुभ्योविद्वि गुणवच्चप्र
 णिपातादिभिरुपायैरावर्जितचेतसोवदिष्यन्तीत्याह तद्विद्वोति उपदेष्टृत्वमुपदेश
 कर्तृत्वं परोक्षज्ञानमात्रेण न भवतीत्याह उपदेक्ष्यन्तीति तदिति प्रेक्षितं ज्ञानसा
 धनं गृह्यते येनविधिनेति विशेषदर्शनात् यद्वा येनाचार्यावर्जनप्रकारेण तदुपदे
 शवशादपेक्षितं ज्ञानं लभ्यते तथातजज्ञानमाचार्यैभ्यो लभस्वेत्यर्थः तदेव स्फुटयति
 आचार्यानि एवमादिनेत्यादिशब्देन शमाद्योगृह्यन्ते एवमादिनाविद्वीति पूर्वश

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानयज्ञस्तु श्रेष्ठइत्याह श्रेयानिति द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्याद्देवादिवज्जा
 त्ज्ञानयज्ञः श्रेष्ठः यद्यपि ज्ञानस्यापिसनोव्यापाराधीनत्वसत्यैव तथाप्यात्मस्वरू
 पस्य ज्ञानस्य मनःपरिणामे अभिव्यक्तिमात्रं तज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयादिशेषः श्रेष्ठ
 त्वेहेतुः सर्वं कर्म खिलं फलसहितं ज्ञानेपरिसमाप्यते अन्तर्भवतीत्यर्थः सर्वं तद
 भिसमेति यत्किञ्चित् प्रजाः साधुकुर्वन्तीति श्रुतेः ३३

तद्विद्विप्रणिपातेनपरिभ्रमेनसेवया उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४

शाङ्करभाष्यम्

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते तद्विद्भीति तद्विद्वि विजानीहि येन विधाना प्राप्यत इत्याचार्यानिभिर्गम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः प्रपतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारः तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेनसेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना प्रश्रयेणावर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते स्वानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोपि केचिद्यथावत्तद्दर्शनशीलाश्च न भवन्ति अपरे तु भवन्त्यतोविशिनष्टितत्त्वदर्शिन इति ये सम्यग्दर्शिनस्त्वरूपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतं ३४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्बन्धः उत्तरार्द्धव्याचष्टे प्रश्रयेणेति प्रश्रयो भक्तिश्रद्धापूर्वको निरतिशयोऽवन्ति विशेषः प्रथोक्तविशेषणपूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रश्रयतममित्यर्थः विशेषणस्य पौनरुक्तिपरिहारार्थमर्थभेदं कथयति ज्ञानवन्तोपीति ज्ञानिन इत्युक्त्वा पुनस्तत्त्वदर्शिन इति ब्रुवतो भगवतोभिप्रायमाह ये सम्यगिति वज्रवचनञ्चैतदाचार्यविषयं वज्रव्यः श्रोतव्यं वज्रधाचेति सः सामान्यन्यायात् अनुज्ञानार्थं न त्वात्मज्ञानमधिकृत्य आचार्यवज्रत्वं विवक्षितं तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदाचार्यमात्रोपदेशादेवोदयसम्भवात् ३४

खामिकृतटीका ।

एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह तदिति तज्ज्ञानं विद्विजानीहि प्राप्नुहीत्यर्थः ज्ञानिनां प्रणिपातेन नमस्कारेण ततः परिप्रश्नेन कुतोऽयं मम संसारः कथं वानिवर्त्तते इति परिप्रश्नेनसेवया गुरुशुश्रूषया वचननिःशास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनोऽपरोक्षा नुभवसम्पन्नाश्च ते तुभ्यं ज्ञानमुपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति ३४

भाषा अनुवाद ।

शोकहोकि भलाजिस ज्ञानकी असी प्रशंसा करतै हो सो किस प्रकारसे प्राप्त होय तो ज्ञानके साधन कहे उपाय कहते हैं कि ज्ञानी पुरुषोंके निकट जावनमृतासे प्रणाम कर प्रश्न करै कि किस कारणसे इमको यह संसार मया और कैसे निवृत्त होय और गुरुकी सेवाशुश्रूषा करनेसे तुमको सो तत्त्वज्ञान मिलैगा और ज्ञानी जो शास्त्र तथा तत्त्वदर्शी जो हैं वे तुमको उपदेश देतै तत्त्वज्ञानसंपन्न कर देयंगे सो ई कहतै कि देण्डवत तथा प्रश्न और सेवा करनेसे तत्त्वदर्शी ज्ञानी लोग तुमको ज्ञान उपदेश करैंगे और जैसे वन्ध और मोक्ष तथा ज्ञान और अज्ञान क्या है सो कहैंगे ३४

यज्ञज्ञात्वानपुनर्माहमेवंयास्यसिपाण्डव येनभूतान्वशेषेणद्रव्यस्यात्मन्यश्रीमयि ३३

शाङ्करभाष्यं

तथाचसतीदमपिसमर्थवचनं यदिति यत्ज्ञात्वायत्ज्ञानंतैरुपदिष्टमधिगम्य प्राप्यपुनर्भूयोमोहमेवंयथेदानींमोहंगतोऽसि पुनरेवंनयास्यासिहेपाण्डव किञ्च येनज्ञानेनभूतान्वशेषेणब्रह्मादीनिस्तत्त्वपर्यन्तानिद्रव्यसि साक्षादात्मनिप्रत्यगात्मनिमत्संस्थानीमानिभूतानीति अथोअपिमयिवासुदेवेपरमेश्वरेचेमानीति क्षेत्रज्ञेचैकैकलंसर्वोपनिषत्प्रसिद्धद्रव्यसीत्यर्थः ३३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टेज्ञानेकार्थ्यं ज्ञमेप्राप्तेसतिसमनन्तरवचनमपियोग्यविषयमर्थवद्भवतीत्याह तथाचेति अतस्तस्मिन् विशिष्टेज्ञानेत्वदीयमोहापोहहेतौ निष्ठावताभदताभवितव्यमिति शेषः तत्रनिष्ठाप्रतिष्ठायैतदेवज्ञानं पुनर्बिंशिनटियेनेति यज्ञज्ञात्वेत्ययत्तंज्ञानायोगादित्याशंकाप्राप्त्यर्थत्वमविपूर्वस्यगमेरङ्गीकृतव्याकरोति अधिगम्येति इतश्चाचार्योपदेशलभ्येज्ञानेफलवति प्रतिष्ठावताभवितव्यमित्याह किञ्चेति जीवेचेश्वरेबोभयत्भूतानांप्रतिष्ठितत्वप्रतिनिर्देशेभेदवादानुसतिःस्यादित्याशंकाह क्षेत्रज्ञेति मूलप्रमाणाभावेकथं तदेकत्वदर्शनं स्यादित्याशंकाह सर्वेति ३५

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानरुज्जमाह यज्ञज्ञात्वेति सौर्हस्त्रिमिः यज्ञज्ञानं ज्ञात्वाप्राप्य पुनर्वन्बुधधादिनिमित्तंमोहंनप्राप्यसि तत्र हेतुर्येनज्ञानेनभूतानिपितृपुत्रादीनि स्वादिद्याविजृम्भितानिआत्मत्वेगामेदेनद्रव्यसि अथोअनन्तरंआत्मानंमयिपरमात्मन्यभेदेनद्रव्यसीत्यर्थः ३५

भाषाअनुवाद ।

अवसादो ३ श्लोकसेतत्त्वज्ञानकाफलकहतेहैं कितत्त्वज्ञानहोनेसेफेरिऔर वन्बुधनिमित्तअैसेमोहकोनप्राप्तहोउगे कारणयह किज्ञानसंपत्तिहोनेसेअपनेअज्ञानवशतेप्रगट जोपितापुत्रभाईबन्धु तिनकोअपनेआत्मासेभिन्ननदेखोगे औरसाक्षात्परमात्मारूपहमसे औरअपनेआत्मासे अभेददेखोगे सोईकहतेकिजिसज्ञानकोजानिके हेपाण्डव फेरिअैसेमोहकोनपावोगे औरजिसमेसम्पूर्णप्राणीयोंकोअपने और मेरेमे देखोगे सोतत्त्वज्ञान महात्मोसे मिलैगा ३५

अपिचेदसिपापिभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः सर्वज्ञानल्लवेनैववृजिनंसन्तरिष्यसि ३६

शाङ्करभाष्य ।

किञ्चेतस्य ज्ञानस्य साहात्म्यं अपीति । अपिचेदसिपापिभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकृत् पापकृत्तमः यद्यसिभवसि सर्वज्ञानल्लवेनैव ज्ञानमेव सर्वज्ञानल्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्थं वंपापं सन्तरिष्यसि धर्मापी ह सुमुक्षोः पापमुच्यते ३६ । ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते यथेति यथा एधासिकाष्ठा निसमिद्धः सम्यक् इहो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात् भस्मीभावं कुरुते अर्जुन एवं ज्ञानमेव अग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथानिर्वीजं करोतीत्यर्थः न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः तानि कर्माणीभनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति तस्मात् सम्यक्दर्शनं सर्वकर्माणां निर्वीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्यात् येन कर्माणां शरीरभारत्वं तत् प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयतेऽतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ३७

आनन्दगिरितटीका

ज्ञानस्य प्रकरणन्तरेण प्रशंसं प्रस्तौति किञ्चेति पापकारिभ्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकारित्वमेकस्त्रिन्सन्नावितमपि ज्ञानसाहात्म्यप्रसिद्धयर्थं सङ्गीकृत्य ब्रवीति अपिचेदिति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्वपापनिवर्त्तकत्वेन साहात्म्यमिदानीं प्रकटयति सर्वमिति अधर्मे निवृत्तेऽपि धर्मरूपप्रतिबन्धान्न ज्ञानवतोऽपि मोक्षः सन्नवतीत्याशंकाह धर्मापीति इहेत्यध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ३६

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अपिचेदिति सर्वेभ्योऽपि पापकारिभ्यो यद्यप्यतिशयेन पापकारीत्वमसि तथापि सर्वपापसमुद्रं ज्ञानल्लवेनैव ज्ञानपोतेनैव सम्यगनायासेन तरिष्यसि ३६

भाषा अनुवाद ।

और जो सब पापी मनुष्यों में भी तुम अधिक पापी होउ तौ भी पापरूपसमुद्रको ज्ञानरूपनौकाके द्वारा अनायास उतरि जावगे तात्पर्य यह कि जो तुमने कहा था कि पापमेवाशयेदस्मान् अर्थात् कुटुम्बके मारनेसे हमैवदाही पापहोगा और वन्धुवधरूपवृजिनकहेदुःखसागरके पारकैसे जायगे सो यह अज्ञानसे तुमारी मूलसहजउपाय आत्मज्ञानसे कूटजायगी अैसे कहिकर श्रीभगवानने ज्ञानकामहात्मकहा ३६

यैश्चार्थाणि सन्निहोऽग्निर्मस्यसात् कुरुतेऽर्जुन
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ३७

आनन्दगिरिरचितटीका ।

ज्ञानेसत्यपि धर्माधर्मयो रूपलभात् कुतस्तयोस्ततोनिर्दिष्टिरित्याशङ्क्य ज्ञानस्य
धर्माधर्मानिवर्तकत्वं दृष्टान्तेनदर्शयितुमनन्तरं श्लोकमवतारयति ज्ञानमिति धी
ग्यायोग्याकिभागेननिवर्तकत्वानिवर्तकत्वविभागमुदाहरति कथेति दृष्टान्तानुरूपं
दाष्टान्तिकसावष्टे ज्ञानाग्निरिति कौश्लविषयेपि दाहकत्वमग्नेरप्रतिबन्धापेक्षये
ति विवक्षित्वाविधानिष्टि संव्यगिति दाष्टान्तिकं व्याचष्टे ज्ञानमेवेति ननु ज्ञानसा
क्षादेवकर्मदाहकमिति नोच्यते निर्वीजकरोति कर्मेति किमिति व्याख्यानि
त्याशङ्क्याह नहीति ज्ञानस्य स्वप्रमेयादेरणा ज्ञानोपाकारेणैसाभर्थप्रसक्तौके दृष्टत्वाद्
विक्रियत्र ज्ञानमिति निमित्तं दृष्टान्तनिवर्तयन्तं ज्ञान्यकर्त्तृत्वमसकर्मवीजभूतं निवर्त
यति तन्निष्ठत्वाच्चकर्मोपनिष्ठात् पारयन्ति नतु साक्षात्कर्मणानिवर्तकं ज्ञानं अज्ञा
नस्यैवनिवर्तकमिति व्याप्तं स्तद्विद्वत्तगैल पुनरुक्तिकर्मोद्भवसत्त्वादित्यर्थः ज्ञान
स्यसाक्षात्कर्मनिवर्तकत्वाभावेफलितमाह तस्मादिति संव्यग्ज्ञानमूलभूताज्ञा
ननिवर्तनेनकर्मनिवर्तकमिष्टञ्चेदास्वफलस्यापिकर्मणोनिर्दिष्टप्रसङ्गात् ज्ञानो
दयसमकालमेव शरीरप्रसक्तः स्वगदित्यशङ्क्याह संसर्गप्रदिति ज्ञानोदयसमस
मयमेवदेहापोहे तत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टं ज्ञानं फलविदिति भगवदभिप्रीयस्यवाधितत्व
प्रसङ्गादाचार्यलाभान्यथनुप्रपन्तप्रप्रदत्तफलकर्मसंस्थादकर्मज्ञानलेपाननाशयति
ज्ञानमित्यर्थः कथं तर्हि प्रारब्धफलं कर्मनश्यतीत्याशङ्क्याह येनेति तर्हि कथं ज्ञा
नाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् करोतीत्युक्तं तादृशं अत इति ज्ञानादाग्न्यफलानां
कर्मणानिष्ठत्तनुप्रपत्तैस्त्वरस्वफला नियानिकर्माणि पूर्वज्ञानोदयादस्मिन्नेव ज
न्मनिष्ठतागि ज्ञानेनत्वसहवर्त्तमानाः किं प्राचीनेषु चानेकेषु जन्मस्वार्जितानि तानिस
र्वाणि ज्ञानंकारणनिवर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ३७

भाषा अनुवाद ।

जोपृ-श्लोकमेकहा. कि ज्ञाननैकासेप्राप्तसमुद्रकोउत्तरिजाउमे. सोठिकहे
परपापतोवनरहा. इससन्देहपरदृष्टान्तदेकर. कहतेहैं किहेअर्जुनजैसेप्रज्व
लितअग्निकाष्ठसमूहको; भस्मकरदेतोहै; तैसेही; ज्ञानअग्निभीप्राप्तस्वकर्मकोछो
ड; औरसम्पूर्णसंचित अगामिकर्मकोनाशकरतीहै; इसमेकुछसन्देहनकरो; ३७

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत् स्वयं को न संसिद्धिः कालेनात्मनि विन्दति ३८

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एवमतः न हीति नहि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते । हि यस्मात् तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धेयो मे न कर्मयोगेन समाधियोगे न च संसिद्धः संसृता लोकोन्मत्ता मापन्नो सुसुदुःकालेन महता आत्मनि विन्दति लभते इत्यर्थः ३८

श्रीमद्भगवद्गीता टीका ।

नन्वन्येनैव परमपरिशुद्धिकरणैर्न चिदश्वमेधादिनापरमपुरुषार्थसिद्धेरन्यमात्मज्ञानेनैत्याशाह यत इति पूर्वोक्तैर्न प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्ययतः सिद्धमतस्तैन ज्ञानेन तुल्यपरिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपयुक्तमिह व्यावहारभूमौ नास्तीत्यर्थः तत्त्वं नरात्माविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति भ्रष्टिति नोत्पद्यते तत्राह तत् ज्ञानं स्वयमिति महता कालेन यद्योक्तो न साधेन योग्यतामापन्नः तदधिकृतः स्वयंतदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजना सर्वेषां भ्रष्टिति ज्ञानननुद्दयो योग्यतावैधूर्यादिति भावः ३८

स्वामिद्वयटीका ।

समुद्रवत् स्थितस्यैव पापस्य अतिलङ्घनमात्रं न तु पापस्यानाश इति भ्रान्तिं दृष्टान्तं नवारं यन्नाह यथैषां सीति एषां सिकाठानि प्रदीप्तोऽग्निर्वयमं स्त्रीभावं नयति तथोक्तं ज्ञानं स्वयं रूपोऽग्निः प्रारब्धकर्मफलव्यतिरेकगतिं सर्वाणि कर्माणि स्वयं स्वीकरोतीत्यर्थः ३७

तव हेतुमाह न हीति पवित्रं शुद्धिकरं इह तपोयोगादिपुरुषार्थज्ञानतुल्यं नास्ति इति सर्वेषां किमिति आत्मज्ञानमेव न अश्वमेधीत्यत आह तत्स्वयमिति साहचर्यं तदात्मविषये ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धेयोरित्यतः प्रोक्ता सन् स्वयमेवानायासेन लभते न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः ३८

भाषा अनुवाद ।

तिसकाकारण्यहहै किं संसारमेतत्प्रदानयत्तत्तत्तदिकेचोच ज्ञानकेसमा नकोईभी चित्तशुद्धनहीकरतेहै तोफेरिसवमनुष्यकोनही ज्ञानहीका आभ्यासकरतेइसपरडेहसोकसेकहतेहै किजुतकालकर्मयोगकरनेसेशुद्धचित्तहोयसह जमेखोगआत्माकातत्त्वज्ञानलाभकरतेहै परजुनिष्कारकर्मयोगरूपप्रजोभक्तिातिसकेविनातत्त्वज्ञाननही होताहै सोईकहाकिनहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विन्दति ३८

अद्वावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः

ज्ञानं लब्ध्वापरंशान्तिमचिरेणाधिगच्छति ३६

शाङ्करभाष्यं

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते अद्वावानिति अद्वावान् अद्वा लुर्लभते ज्ञानं अद्वालुत्वेऽपि भवति काश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरुपासना दावभियुक्तो ज्ञानलब्धुपाये अद्वावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निर्वाचितानि यस्येन्द्रियाणि संयतेन्द्रियो योगी य एव स्मृतः अद्वावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु वा ह्यनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादि सन्भवात् न तु तथा न च्छद्वावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्धुपायः किंपुनर्ज्ञानलाभात् स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वापरं मोक्षाख्यां शान्तिमुपरति मचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सम्भवात् स्वन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ३६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मभोगेन समाधियोगेन च सम्पन्नस्य ज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गसाधनमुपदिशति येनेति ज्ञानलाभे प्रयोजनमाह ज्ञानमिति न केवलं अद्वालुत्वमेव सहायं ज्ञानलाभे हेतुरपि तु तात्पर्यमपीत्याह अद्वालुत्वेपीति मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यविधुरत्वं च तस्योपदिष्टमपि ज्ञानसुत्पत्तुमीष्टे तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह अत आह हेति अभियुक्तो निष्ठावान् उपसनादावित्यादिशब्देन अवगादिगृह्यते न केवलं अद्वातत्पर्यञ्च त्वमयमेव ज्ञानकारणं किन्तु संयतेन्द्रियत्वामपि तदभावे अद्वादेरकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाह अद्वावानिति उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह य एव स्मृत इति तद्विद्विप्रणिपातेनेत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात् किमि

भाषाअनुवाद

और भी कहते हैं कि अद्वावान् कहे आचार्य तथा गुरु के उपदेश में विश्वास करि आस्तीक बुद्धि होत त्परक हे एक उपसी उपदेश में दत्तचित्त हो और इन्द्रियों को बश राखि कर बहत त्वज्ञान लाभ करै है इसीसे ज्ञानलाभ के पहिले अद्वापूर्वक चित्तशुद्धि के अर्थ निष्काम भक्तियोग करना उचित है और ज्ञान होने पर ज्ञानी को फेरि अन्य कोई कर्म करना नहीं है सोई कहते हैं कि तत्त्वज्ञानी ज्ञानलाभ के अनन्तर अचिरात् कहे अल्पकाल में झटपट मोक्ष को पावते हैं इसमें सन्देह नहीं ३६

अज्ञश्चाथद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति
नायं लोकोऽस्ति न परो नसुखं संशयात्मनः ४०

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

तोदानीहेत्वन्तरमुच्यते तत्राह प्रणिपातादिस्त्विति तद्विवाहिरङ्गमिदंपुनरन्त
रङ्गनचतत्र ज्ञानेनप्रतिनियमोमनस्खन्यथाकृत्वावहिरन्यथाप्रदर्शनात्मनोमायावि
त्वस्यसम्भवादिप्रलम्भकत्वादेरपि सम्भावनोपनीतत्वादित्यर्थः मायावित्वादेःश्रद्धाव
त्तात्तात्पर्यादावपिसम्भवादनैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्याशङ्क्याह नत्विति नहि
मायायाविप्रलम्भेनवा श्रद्धातात्पर्यसंघमानियोगतो निष्ठातुमर्हतीत्यर्थः उत्तराङ्गप्र
सूपूर्वकमवतार्ययाकरोति किंपुनरित्यादिना सम्यग्ज्ञानादध्यासादिसाधनान
पेक्षान्मोक्षोभवतीत्यत्रप्रमाणमाह सम्यग्दर्शनादिति शास्त्रशब्देनतमेवविदित्वा
ज्ञानादेवतुकेवल्यमित्यादिविवक्षितं न्यायस्तु ज्ञानादज्ञाननिवृत्ते रज्जादौप्रसिद्धत्वा
त्त्रात्मज्ञानादपिनिरपेक्षादज्ञानतत्कार्यप्रक्षयलक्षणोमोक्षः स्यादित्येवंलक्षणं ३६

भाषा अनुवाद ।

तत्त्वज्ञानकेअधिकारीकोकहिकरि अबअनधिकारीजोअज्ञानीतिसकालक्ष
णकहतेहैं कि एकतो शास्त्रप्रौगुरूनथाआचार्यकाउपदेशकभीसुनानहीं और
जो देवात् सुनाभी तोसभभानहीं औरजोकुछकिमीतरहससभाभी तो उसमे
श्रद्धाअर्थात् विश्वासनभईऔरजोकहनेसुननेसेविश्वासभीआई तो यह अर्थकहे
प्रयोजन हमार।सिद्धहोयकिनहोय इससंशयमेपडगये जैसेलक्षणोंसेभरेपरे
जो अलक्षणीअज्ञानीलोगहैं उनकामतलवकभीनहींहोता अर्थात् अपनेभनौर
थसेभ्रष्टहोतेहैं उनीकोनष्टप्राणीकहतेहैं परन्तु ऊपरकहे जोअज्ञानीऔ
श्रद्धाहीनतथासंशयग्रस्त इनतीनकेमध्यमेसंशययुक्तचित्तसनुष्यअच्छीतरह अपने
मनोरथसेभ्रष्टहोताहै क्योंकि उसकोहरकामऔरहरवातमेसन्देह लगीरहतो
है क्याधनउपार्जनक्याविवाहक्यादानधर्मक्याअपनासुख खानापहिरनालेनादे
नाआदिसवकामोमेसंशयकेसारे जणभरभीसुखनहीं फेरिऔरोंकोदेखिहमकु
छनहींकरते यहचिन्ताजुड़ीशिरपरचठीरहतीहै तौफेरि संशयकेकारणधर्म
नहोनेसे स्वर्गादिभीनहीमिलता और संसार मे तो धननाशाकीसंदेहकरसंसा
रिकसुखसेहाथधोहीवैठेहैं तो उनकेलोकपरलोककेदोनोसुखचलेगये केवलचि
न्ताकेचितामेवैठेधीरेधीरेजरिजरायकेमाटीमेमिलगयेमूर्खतासेटप्राजक्षचलाग
या सोईकहाकि अज्ञश्चाथद्धानश्चसंशयात्माविनश्यतिइति इस्तेषुमसंशयकोड़ो

शाङ्करभाष्यं

अत्र संशयो हि न कर्त्तव्यः प्रापिष्ठो हि संशयः कथमित्युच्यते अत्र श्चेति अत्र
 आनात्मज्ञोऽश्रद्धानश्च संशयात्मा च विनश्यति अत्राश्रद्धानौयद्यपि विनश्यतः तथा
 पि न तथा यथा संशयात्मा स तु पापिष्ठः सर्वेषां कर्मनाथं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति तथा
 न परलोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य तस्मात् सं
 शयो न कर्त्तव्यः ४०

आनन्दगिरिद्वयटीका

उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति अनेति यथोक्तसाधनवानुपदेशभये च्याचि
 रेण ब्रह्मसाक्षात् करोति साक्षात्कृतब्रह्मत्वेऽचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः सप्त
 व्यापरादृश्यते संशयस्याकर्त्तव्यत्वे हेतुमाह पापिष्ठोऽनेति उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्व
 कसु उत्तरश्लोकेन साधयति कथमित्यादिना अत्राश्रद्धानाश्च संशयचित्तस्य विशेष
 मादर्शयति नायमिति द्वितीयभागविभजनार्थं भूमिकां करोति अत्रेति अत्रादीनां
 मध्ये संशयात्मनो यत्पापिष्ठत्वं तत् प्रश्नद्वारा प्रकटयति कथमिति श्लोकद्वयस्य तत्र यु
 क्तसुखस्य चाभावे हेतुमाह तत्रापिेति संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्दुर्निवार
 त्वादित्यर्थः संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ४०

यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात्कर्त्तव्यो न भवति तथापि निवर्त्तकाभावे तदक
 रणमस्वाधीनमिति शङ्कते कस्मादिति श्रुतियुक्तिप्रयुक्तसैक्यज्ञानं तन्निवर्त्तक
 मित्युक्तमाह ज्ञानेनेति संशयरहितस्यापि कर्माख्यनर्थहेतूनि भवन्तीत्याशङ्क्याह

स्वामिद्वयटीका ।

किञ्च अद्वावानिति अद्वावान् गुरूपदिष्टेऽर्थे अस्ति क्व बुद्धिमान् तत्परस्तदे
 कभिष्ठः संयतेन्द्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नान्यः अतः अद्वादिसम्पत्तप्राज्ञानला
 भात् प्राक्कर्मयोगएव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ज्ञानलाभान्तरन्तु न तस्य किञ्चित्कर्त्त
 व्यमित्याह ज्ञानं लब्ध्वा तु मोक्षमचिरेण प्राप्नोति ३६

ज्ञानाधिकारिणसुक्तात् द्विपरीतमनधिकारिणमाह अत्र श्चेति अत्रागुरूपदिष्टा
 र्थानभिज्ञाकथञ्चिज्ज्ञाने जातेऽपि तत्राश्रद्धानश्च जातायामपि अद्वायां ममेदं सि
 धेन्नेवेति संशयाक्रान्तचित्तश्च विनश्यति स्वार्थात् श्चश्यति एतेषु द्विष्वपि संशयात्मा
 सर्वथानश्यति यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः न च परलोको धर्म
 स्थानिष्यत्तेः न च सुखं संशयेनैव भोगस्याप्यसम्भवात् ४०

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंगमं आत्मवन्तं न कर्माणि निवर्तन्ति धनञ्जय ४१

शाङ्करभाष्यं

कस्मात् योगेति योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्ता
निकर्माणि येन परमार्थदर्शनाधर्माधर्माख्यानितं योगसंन्यस्तकर्माणं कथं योग
संन्यस्तकर्माणाह ज्ञानेनात्मे श्रैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नसंगमो यस्य स ज्ञानसं
छिन्नसंगमः य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि न
कर्माणि निवर्तन्ति अनिष्टारिरूपं फलं नारभन्ते हे धनञ्जय ४१

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

योगेति विषयपरशस्यपुं सो योगाद्यैत् कुतो योगसंन्यस्तकर्मत्वमित्याशङ्क्याह
आत्मवन्तमिति परमार्थदर्शनतः संगमोच्छित्तौ तदुच्छेदकज्ञानमाहात्म्यादेव क
र्माणाञ्च निवृत्तावप्रमत्तस्य प्रातिभासिकानिकर्माणिवन्धहेतवो न भवन्तीत्याह न क
र्माणीति कर्मयोगादेव कर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह पादं विभजते परमा
र्थेति तद्व्येधकर्मन्यासपक्षे परोक्षफलसंन्यासपक्षे त्वपरोक्षमिति विवेकः यथो
क्तज्ञानेन संन्यस्तकर्मत्वमेव सति संगमो न सिध्यति संगमवत्तद्दयोगादिति शङ्कते
कथमिति द्वितीयं पादं व्याकुर्मन्परिहरति आहत्यादिना पाठक्रमादर्थक्रमस्य
वलीयस्त्वादादौ द्वितीयं पादं व्याख्याय पश्चादाद्यं पादं व्याचक्षतेत्याह एवमिति
सर्वमिदं प्रमादवतो विषयपरशस्य न सिध्यतीत्यभिसम्भाव आत्मवन्तं व्याकरोति
अप्रमत्तमिति न कर्माणीत्यादि फलोक्तिं व्याचष्टे गुणचेष्टेति अनिष्टादीत्यादिशब्देन
दृष्टमित्यञ्च गृह्यते ४१

भाषा अनुवाद ।

दू मरे श्रीती मरे अध्यायमे कहा जो कर्मनिष्ठाश्रौ ज्ञाननिष्ठा सो ईदो श्लोकमे
कहते हैं कि जिसने भगवत्पाराधनरूपसर्वकर्म अन्तर्यामी भगवानको अर्पित कि
याहै अमामनुष्य अपने कर्मफलसे कभी वद्वनहीं होता और हमको ई कर्मनहीं कर
ते ऐसे वोधमे जिसके देहगेहमे आत्मबुद्धिरूपसंगम नष्टहोगई है अमैपुदप
के लोकागिनार्थमिजापर्यटन आदिस्वभावसिद्धकर्म कभीमी ज्ञानके प्रतिवन्धकन
हीं होते हैं सोई कह्याकि योगजो भगवदाराधनकर्म तिससे दियाहै कर्मोंको
संन्यासजिसने और ज्ञानसे अच्छीतरह दूर किया है सन्देह जिसने असे आत्मस्व
रूपपुरुषको हे धनञ्जय कर्मवन्धन नहीं करसकते हैं विचार कर देखो ४१

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानाभिनात्मनः छिन्नैर्नसंशययोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ४२
इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे ज्ञानकर्मन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽ
ध्यायः ४

शाङ्करभाष्यं ।

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिचयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निवध्यते
कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्य
ति तस्मादिति तस्मात् पापिष्ठमज्ञानसंभूतं अज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि
बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिनाशोकमोहादिदोषहरं सम्यक्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्ते
न ज्ञानासिनात्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात् संशयस्य न हि परस्य संशयोऽपरेण क्लेत्
व्यतां प्राप्नोत्येन स्वस्येति विशेष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति ज्ञानासिना छिन्नै
र्न संशयं स्वद्विनाशहेतुभूतं योगं सम्यक् दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः उ
त्तिष्ठ चेदानीं युद्धाय भारतेति ४२ इति श्रीशाङ्करभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४

स्वामिकृताटीका ।

अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विविधां ब्रह्मनिष्ठासुपसंहर
ति योगेति द्वाभ्यां योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तस्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि
कर्माण्येन तं पुरुषं कर्माणि स्वफलेनैर्न निवृत्तानि ततश्च ज्ञानेनाकर्तात्मबोधेन संछि
न्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवन्तमप्रमादिनं कर्माणिलोकसंग्रहा
र्थानि स्वाभाविकानि वा न निवृत्तानि ४१

भाषा अनुवाद ।

जबकि भगवदर्पणरूपेण अस्मिन्कामकर्मयोग और ज्ञानयोगसा है तौ है भारत
अर्जुन आत्मविषयक अपने अज्ञानसे डल्यन्त औ अन्तःकरणमे टिके जो शोकमोह आ
दिसवसंशय उनको देह आत्माका विवेककहे विचाररूपज्ञानखड्गसे काटिकर
उठो औ कर्मयोगका अनुष्ठानकरो और उपस्थितजो युद्धसोकरो श्रीकृष्ण भारत
इससम्बोधनसे यह जनायाकि युद्धक्षत्रलोकास्वधर्म है और तुम श्रेष्ठभरतवंशमे
उत्पन्नहौ श्रीधरस्वामी कहते हैं कि पुरुषोंको अवस्थाभेदसे कर्ममय औ ज्ञानमय
ये दो प्रकारकी निष्ठाजिसने कहा असे संशयनिवारण भगवान् श्रीकृष्णको मै प्रणाम
करता हूँ ४२ इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचितायां मनभावनीटीकायां
चतुर्थोऽध्यायः ४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तस्मादित्यादिसमनन्तरश्लोकगतं तत्पदापेक्षितमर्थमाह यस्मादिति सतां कर्मणामस्मदादिषु फलारम्भकत्वे।पलम्भात् विदुष्यपितेपांतद्भावमनपराधमित्या शंकाह ज्ञानाग्नीति ननुसन्दिहानस्य तत्प्रतिबन्धान् कर्मयोगानुष्ठानं नापितद्वे तुकज्ञानं तत्रापिसंशयावतारादित्याशंकाह यस्माच्चेति श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे तस्मादित्यादिना पापिष्ठमिति संशयस्यसर्वानर्थमूलत्वेनत्याज्यत्वं सूच्यते विवेकाग्रहप्रसूतत्वादपि तस्यहेयत्वमविवेकस्थानर्थकरत्वप्रसिद्धेरित्याह अविवेकादिति नच तस्यचैतन्यवदात्मनिष्ठत्वादत्याज्यत्वं शङ्कितव्यमित्याह हृदीति शो कभोहाय्यामभिभूतस्यपुंसोमनसिप्रादुर्भावतः संशयस्य प्रबलप्रतिबन्धकाभावेनैव प्रध्वंसः सिध्येदित्याशंकाह ज्ञानासिनेति स्वाययस्य संशयस्य स्वाययेनैवज्ञानेन समुच्छेदसम्भवात् किमिति स्वस्येति विशेषणमित्याशंकाह आत्मविषयत्वादिति स्थान्यादिविषयः संशयःतद्विषयेणज्ञानेनदेवदत्तनिष्ठेनतन्निष्ठोव्यावर्त्तप्रते प्रकृते त्वात्मविषयस्वादाययस्यसंशयःतथाविधेनज्ञानेनअपनीयते तेनविशेषणमर्थवदित्यर्थः तदेवप्रपञ्चयति नहीति आत्माश्रयत्वस्य प्रकृतेसंशयेसिद्धत्वेनाविव च्छितत्वात् तद्विषयस्यतद्विषयेनैवतस्यतेननिवृत्तिर्विचक्षितेत्युपसंहरति अतइति संशयसमुच्छित्प्रनन्तरं कर्त्तव्यमुपदिशति छित्त्वेनमिति अग्निहोवादिकं कर्मभगवदाज्ञयाक्रमेणकरिष्यामि युद्धात्पुनरुपरिरंसेवेत्याशंकाह उत्तिष्ठेति भरतान्वयेमहति क्षत्रियवंशेप्रसूतस्य समुपस्थितसमरविभुखत्वमनुचितमिति मन्वानःसन्नाह भारतेति तदनेनशौगस्यकृत्विमत्वंभगवतोऽनीश्वरत्वञ्चनिराकृत्य कर्मदावकर्मादिदर्शनादात्मनः सम्यग्ज्ञानात् प्रणिपातादेर्वहिरङ्गाच्चथद्वदेरु द्भूतादशेषानर्थनिवृत्तप्रावृत्तभावमभिदधता सर्वस्मादुत्कृष्टेतस्मिन्नसंशयानस्या धिकारादशेषदोषवन्तं संशयंहित्वोत्तमस्यज्ञाननिष्ठापरस्यकर्मनिष्ठेति स्था पितं ४२ इति आनन्दगिरिकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४

स्वामिकृतटीका

तस्मादज्ञानेति यस्मादेवंतस्मादात्मनोऽज्ञानेनसम्भूतं हृदिस्थितमेनंसंशयं शोकादिनिमित्तदेहात्मविवेकज्ञानखड्गेनछित्त्वाकर्मयोगमातिष्ठआश्रय तत्रच प्रथमंप्रसूताययुद्धायोत्तिष्ठ हेभारतेति क्षत्रियत्वेनयुद्धस्यधर्म्यत्वंदर्शितं पुमव स्थाभेदेनकर्मज्ञानमयीद्विधा निष्ठोक्तायेनतं वन्देशौरिसंशयसंछिदं ४२ इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४

श्रीमद्भगवद्गीता ।

पञ्चमाध्यायः

अर्जुन उवाच सन्यासं कर्माणां कृष्ण पुनर्योगञ्च शंससि यच्छ्रेय एतयो
रेकं तन्मेब्रूहि सुनिश्चितं १

शाङ्करभाष्यं

कर्माण्यकर्म यः पश्येदित्यारभ्य स युक्तः कृत्स्नकर्म कृत् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्त्यदृच्छालाभसन्तुष्टो ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः कर्मजान् विद्वि-
तान् सर्वान् सर्वकर्मखिलं पार्थ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि योगसंन्यस्तकर्माणमित्यनौ-
र्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवान् छित्त्वेन संशययोगमातिष्ठेत्यनेन वचनेन
पुनर्योगञ्च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् तयोश्च भयोश्च कर्मानुष्ठानकर्म-

भाषा अनुवाद

कर्मयोग औ सन्न्यास योगमे अर्जुन की संशय निवारन करिके अवजिते
न्द्रियों की मोक्षपरता श्रीभगवान् श्रीमद्भगवद्गीताके पञ्चमे अध्याय मे कहेंगे
अज्ञान से उत्पन्न भई जो संशय तिस को ज्ञान खड्ग से छेदन करिके
निष्काम कर्मयोग करो यह जो भगवान् ने पुनर्बार कर्म करने को कहा तो
पूर्वापर कहे आगू पीछू जो कर्मत्याग औ कर्म करने को भगवतकी आज्ञा
तिस को विचारते ह्ये अर्जुन कहते हैं कि हे कृष्ण ३ अध्याय के १७ श्लोक
मे जो आपने कहा कि यस्त्वात्मरतिदेव स्यात् और ४ अध्याय के ३३ श्लोकादि
मे कहा कि सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते यह तत्त्वज्ञानी को सर्व
कर्म का त्यागरूप सन्न्यास ही कहा और ४ अध्याय के ४२ श्लोक मे तस्माद्
ज्ञानसम्भूतं इत्यादि ज्ञानरूप असि से संशय छेदन करिके उठो और यह
करो यह कहि के फेरि कर्मयोग की आज्ञा देते हैं परन्तु ये दोनो परस्पर
विरुद्ध हैं अर्थात् कर्म का करना और छोडना यह एक पुरुष को एक ही
काल मे असम्भव है सो हे कृष्ण सन्न्यास अथवा कर्मयोग इन दोनो मे जो
करने से हम कृतार्थ होय सो एक प्रकार निश्चय करिके कहो और कभी
सन्न्यास कभूं कर्मयोग कहि कहि कर हमै सन्देह मे बार बार न डालो १

शाङ्ख्यभाष्य

संन्यासयोः स्थितिगतिवत् परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थोदितयोरन्यतरकर्तव्यतायां प्राप्तौ सत्यां यत् प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः तत् कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरवुभुत्सयाज्जुनउवाच संन्यासं कर्माणां कृष्णोत्यादिना ननु चात्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपादयिष्यन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान् सर्वकर्मसंन्यासमवोचन्न त्वनात्मज्ञास्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्वतरस्य प्रशस्यतरत्ववुभुत्सयाप्रश्नोनुपपन्नः सत्यमेवंत्वदभिप्रायेण प्रश्नोनुपपद्यते प्रष्टुः खाभिप्रायेण पुनः प्रश्नोयुज्यतएवेति वदामः कथं पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसन्नप्रासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्रधान्यमन्तरेण च कर्त्तारं तस्य कर्तव्यत्वासम्भवाद्नात्मविदपि कर्त्तापक्षे प्राप्तोऽनूद्यत इति न पुनरात्मवित्कर्त्तृकत्वमेव सन्नप्रासस्य विवक्षितमित्येवं मन्वानस्याज्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसन्नप्रासयोरविद्वत्पुरुषकर्त्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरञ्च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिपप्राप्तोऽनुपपन्नः प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते कथं सन्नप्रासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मसन्नप्रासात् कर्मयोगो विशिष्यते इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्य किमनेनात्मवित्कर्त्तृकयोः सन्नप्रासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात् कर्मसन्नप्रासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते आहोस्विदनात्मवित्कर्त्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयमुच्यत इति किञ्चातो यथात्मवित्कर्त्तृकयोः कर्मसन्नप्रासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसन्नप्रासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यद्विधानात्मवित्कर्त्तृकयोः सन्नप्रासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति अत्रोच्यते आत्मवित्कर्त्तृकयोः सन्नप्रासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च सन्नप्रासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्ये । इदमनुपपन्नं यद्यनात्मविदः कर्मसन्नप्रासः तत्प्रतिकूलञ्च कर्मानुष्ठानक्षणः कर्मयोगः सम्भवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसन्नप्रासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्येत आत्मविदस्तु नन्नप्रासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसन्नप्रासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नमत्राह किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसम्भवाद्वाहोस्विदन्यतरस्यासम्भवः यदा चान्यतरस्यासम्भवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योतकर्मयोगस्येत्यसम्भवेकारणञ्च वक्तव्यमिति अत्रोच्यते आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्द्विपर्यय

शाङ्करभाष्यं

ज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासम्भवः स्याद्यत्नादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निःक्रियमात्मान
मात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः सम्यग्दर्शनेनास्मिन्मिथ्याज्ञानस्य निःक्रियात्मस्वरूपाव
स्थानलक्षणसर्वकर्मसंन्याससुक्ता तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलककर्तृत्वाभिमान
पुरःसरस्य स क्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्रात्मस्वरूपनिरू
पणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादा
त्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगेन संभवतीति युक्तमुक्तं
स्यात् केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इ
त्यत्रोच्यते अविनाशितुतदिति प्रकृत्य य एनभ्वेत्ति हन्तारं वेदाविनाशिनं गित्वा मि
त्यादौ तत्र तत्रात्मविदः कर्माभाव उच्यते ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशे
तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा तस्माद्बुद्ध्या स्वभारतस्वधर्ममपि चावेक्ष्य कर्मण्येवाधिका
रस्ते इत्यादावतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यादिति अत्रोच्यते सम्यग्
ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्यनेन सांख्यानामात्म
तत्त्वदिदामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निःक्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया
ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात् कृतकत्वत्वेनात्मविदः प्रयोजनान्तराभावात् तस्य
कार्यनविद्यत इति कर्तृव्यान्तराभाववचनाच्च न कर्मणामनारम्भात् संन्यासस्तु म
हावाहोदुःखमाप्तुमयोगतः इत्यादिवचनाच्चात्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्
योगारूढस्य तस्यैव समः कारणमुच्यत इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाव
वचनात् शारीरकेवलं कर्मकुर्वन्नाप्नोति किलिषमिति च शरीरस्थितिकारणा
तिरिक्तस्य कर्मणो वारणात् नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदित्यनेन
च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनप्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्मविदः करोमीति
प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा कर्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनेन वि
बुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेपिनसम्भावाद्यतुं शक्यते यस्मात्तस्मादनात्मवि
त्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्
पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात् सत्येकर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेश
विषयत्वात् यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो
निश्चीयते इति स्थितं ज्यायसी चेत्कर्मणस्त इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासम्भावे यच्छ्रे
य एतयोस्तन्मेव हि इत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान् ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठापुनः कर्मयो

शाङ्करभाष्यम् ।

गेनयोगिनांनिष्ठाप्रोक्तेतिनिर्णयञ्चकार नचसंन्यसनादेवकेवलात्सिद्धिसमधिगच्छतीतिवचनात् ज्ञानसहितस्यतस्यसिद्धिसाधनत्वमिदं कर्मयोगस्यचविधानात् ज्ञानरहितस्यसंन्यासःश्रेयान् किम्वाकर्मयोगःश्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुक्षयाश्चर्जुनउवाच संन्यासंपरित्यागंकर्मणांशास्त्रीशाणामनुष्ठानविशेषाणांशंसि प्रशंससि कथयसोत्येतत् पुनर्योगञ्चतेषामेवानुष्ठानमवश्यंकर्त्तव्यं शंसतोमेकतरत् श्रेय इतिसंशयः किंकर्मानुष्ठानंश्रेयः किम्वातद्ज्ञानमितिप्रशस्यतरञ्चानुष्ठेयमतञ्च यच्छ्रेयःप्रशस्यतरमेतयोःकर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानात् श्रेयोवाप्तिर्मम स्यादितिमन्वसे तदेकमन्यतरत् सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवान्मेव हि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धमभिदधानोऽट्टानुवदापूर्वकमर्जुनप्रश्नस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुं प्रक्रमते मर्मणीत्यादिना इत्यारभ्यकर्मण्यकर्मदर्शनमुक्त्वात्तत्प्रशंसा प्रसारितेत्याह सयुक्तइति ज्ञानवन्तंसर्वाणिकर्माणिलोकसंग्रहार्थं कुर्वन्तंज्ञान लक्षणेनाग्निना दग्धसर्वकर्मणं कर्मप्रयुक्तफलसम्बन्धविधुरं विवेकवन्तोवदन्तीति ज्ञानवतो ज्ञानफलभूतंसंन्यासं विवक्षन् विविदिपोः साधनरूपमपिसंन्यासं भगवान् विवक्षितवानित्याह ज्ञानाग्नीति निराशीरित्यारभ्यशरीरस्थितिमात्रकारणं कर्मशरीरस्थितावपिसङ्गरहितः सन्समाचरन्धर्माधर्मफलभागीनभवतीत्यपि पूर्वोत्तराध्यायव्यायाभ्यां द्विविधंसंन्यासं सूचितवानित्याह शरीरमिति यदृच्छेत्यादावपिसंन्यासःसूचितः तद्धर्मफलायोपदेशादित्याह यदृच्छेति ज्ञानस्ययज्ञत्वसम्पादनपूर्वकंप्रशंसावचनादपिकर्मसंन्यासोदर्शितो ज्ञाननिष्ठस्येत्याह प्रह्लापेणमिति ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं विहितान्नाविधान् यज्ञाननुद्यतेषां देहादिव्यापारजन्यत्ववचनेनात्मनो निर्व्यापारत्वविज्ञानफलाभिलाषादपियथोक्तमात्मानं विविदिपोः सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारोऽध्वनित इत्याह कर्मज्ञानिति समस्तस्यैवावशेषवर्जितस्य कर्मणो ज्ञानेपर्यवसानाभिधानाच्च जिज्ञासोः सर्वकर्मसंन्यासःसूचित इत्याह सर्वमिति तद्विहीत्यादिना ज्ञानप्राप्तुप्रपायंप्रणिपातादिप्रदर्शयंप्राप्ते न ज्ञानेनातिशयमाहात्म्यप्रवतासर्वकर्मणां निवृत्तिरेवेतिवदता च ज्ञानार्थिनःसंन्यासेऽधिकारोदर्शितो भवतेत्याह ज्ञानाग्निरिति ज्ञानेनसमुच्छिन्नसंशयं तस्मादेवज्ञानात्कर्मा

आनन्दगिरितटीका

णिसंन्यस्यथवस्थितमप्रमत्तं वशीकृतकार्यकरणसंघातवन्तं प्रातिभासिकानिकर्माणि
 ननिवृत्तानि इत्यपिद्विविधः संन्यासो भगवतोक्त इत्याह येनेति कर्माणीत्यारभ्ययो
 गसंन्यस्तु कर्माणिमित्यन्तैरुदाहृतैर्वचनैरुक्तं संन्यासमुपसंहरति इत्यन्तैरिति तर्हि
 कर्मसंन्यासस्यैव जिज्ञासुनाज्ञानवताचादरणीयत्वात् कर्मानुष्ठानमनादेयमाप्र
 न्नमित्याशङ्क्योक्तमर्थान्तरमनुवदति छित्तं नमिति कर्मतत्प्रागयोरुक्तयोरेकेनैवपु
 रुषेणानुष्ठेयत्वसम्भवात्तत्रविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्युगपद्वाक्रमेणवानुष्ठानमिति विकल्प्या
 द्यदूषयति उभयोश्चेति द्वितीयंप्रत्याह कालभेदेनेति उक्तयोद्वयोरेकेनपुरुषेणानु
 ष्ठेयत्वासम्भवेकथं कर्तव्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह अर्थादिति द्वयोरुक्तयोरेकेन युगप
 त्कामार्थां अनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः अन्यतरस्य कर्तव्यत्वेकतरस्येति कुतो निर्णयो
 हावोः सन्निधानाविशेषादित्याशङ्क्याह यत् प्रशस्यतरमिति भगवता कर्मणां संन्या
 सोयोगञ्चोक्तो नच तयोः सत्त्वित्यानुष्ठानंतेनान्यतरस्यश्रेष्ठस्यानुष्ठेयत्वेतद्बुभुक्षया
 प्रश्नोपपत्तिरित्युपसंहरति इत्येवमिति नायंप्रष्टुरभिप्रायः कर्मसंन्यासकर्मयोग
 योर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वादेकस्मिन्पुरुषेप्राप्तप्रभावादिति शङ्कते नन्विति
 चोद्यमङ्गीकृत्यपरिहरति सत्यमेवमिति क्रीदशस्तिर्हि प्रष्टुरभिप्रायोयेनप्रश्न
 प्रवृत्तिरिति पृच्छति कथमिति एकस्मिन्पुरुषेकर्मतत्प्रागयोरस्तिप्राप्तिरिति
 प्रष्टुरभिप्रायंप्रतिनिर्देष्टुं प्रारभते पूर्वोदाहृतैरिति यथास्वर्गकामोयजेतेतिस्व
 र्गकामोद्देशेनयागोविधीयते ननुतस्यैवाधिकारो नान्यस्येत्यपिप्रतिपाद्यते वाच्य
 भेदप्रसङ्गात्तथानात्मवित्कर्त्तासंन्यासपक्षेप्राप्तोऽनूद्यते नच्चात्मवित्कर्त्तृकत्वमेवसं
 न्यासस्यनियम्यते वैराग्यभावेणात्तस्यापिसंन्यासविधिदर्शनात् तस्यात्कर्त्तृकतत्प्राग
 योरविद्वत्कर्त्तृकत्वमस्तीतिमन्वानस्यार्जुनस्यप्रश्नः सम्भवतीति भावः भवतुसंन्यास
 स्यकर्त्तव्यत्वविवक्षातथापिकथंप्रसस्यतरबुभुक्षयाप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह प्राधान्य
 मिति तथापिकथमेकस्मिन्पुरुषेतयोरप्राप्तवुक्ताभिप्रायेणप्रश्नवचनंप्रकल्प्यतेतत्राह
 अनात्मविदिति आत्मविदोविद्यासामर्थ्यात्कर्मत्यागधौव्यवदितरस्यापिसतिवैरा
 ग्येतत्प्रागस्वावश्यकत्वात् तत्रकर्त्तासो प्राप्तोऽनूद्यते तथाच कर्मतत्प्रागयोरैक
 स्मिन्विदुपि प्राप्तेर्व्यक्तत्वादुक्ताभिप्रायेणप्रश्नप्रवृत्तिरविरुद्धेत्यर्थः संन्यासस्यात्मवित्
 कर्त्तृकत्वमेवात्रविवक्षितं किंनस्यादित्याशङ्क्यकर्त्तृन्तरपर्युदासः संन्यासविधिश्चेत्यर्थमे
 देवाक्येभेप्रसङ्गाज्जैवमित्याह नपुनरिति इतिशब्दोवाक्यभेदप्रसङ्गहेतुद्योतनार्थः

आनन्दगिरिछतटीका ।

ततः किमित्याशंक्यफलितमाह । एवमिति कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्कर्तृ
 कत्वमप्यस्तीत्येवंमन्वानस्यार्जुनस्यप्रशश्यतरविविदिषयाप्रज्ञोनानुपपन्नइति सम्बन्धः
 तयोःसमुच्चित्यानुष्ठानसम्भवेकथं प्रशश्यतरविविदिषेत्याशंक्याह पूर्वाक्तेनेति उभ-
 योश्चेत्यादावुक्तप्रकारेणकर्मतत्तत्रागयोर्मिथोविरोधान्नसमुच्चित्यानुष्ठानंसावकाश
 मित्यर्थः भवतुतर्हि यस्यकस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुगोयथोक्ताभिप्रा-
 येणप्रप्रवृत्तिरित्याशंक्याह अन्यतरस्येति उभयप्राप्तौसमुच्चयानुपपत्ताऽवन्यतः
 रपरिग्रहे विशेषस्यान्वेष्यत्वादुक्ताभिप्रायेणप्रज्ञोपपत्तिरित्यर्थः इतश्चाविद्वत्क-
 र्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोःकर्तुःश्रेयानिति प्रष्टुरभिप्रायोभातीत्याह प्रति-
 वचनेति कित्तत्प्रतिवचनं कथम्वातन्निरूपणमिति दृच्छति कथमिति तत्रप्रति-
 वचनंदर्शयति संन्यासेति तन्निरूपणंकथयति एतदिति तदुभयनिःश्रेयसकरत्वं
 कर्मयोगस्यश्रेष्ठत्वञ्चेत्यर्थः गुणदोषविभागविवेकार्थेदृच्छति किञ्चेति अतोऽस्मि
 न्नाद्येपक्षेकिंदूपणं अस्मिन्वादितीयेपक्षेकिंफलमितिप्रश्नार्थः तत्रसिद्धान्तीप्रथ-
 मपक्षेदोषमादर्शयति अनेत्यादिना तदेवानुपपन्नत्वंव्यतिरेकद्वाराविद्युषोति
 यदीत्यादिना निःश्रेयसकरत्वोक्तिरित्यत्रपारस्पर्येणेतिदृष्टव्यं विशिष्टत्वाभिधा-
 नमिति प्रतियोगिनोऽसहायत्वादस्यच शुद्धिद्वाराज्ञानार्थत्वादित्यर्थः आत्मज्ञस्य
 कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरसम्भवेदर्शिते चोदयति अचाहेति चोदयिता निर्द्वा-
 रणार्थेविद्युषति किमित्यादिना अन्यतरासम्भवेपिसन्देहात्प्रज्ञोवतरतीत्याह
 यदावेति यस्यकस्यचिदन्यतरस्यासम्भोभविष्यतीत्याशंक्यकारणमन्तरेणासम्भ-
 वोभवन्नतिप्रसङ्गःस्यादिति मन्वानःसन्नाह असम्भवइति आत्मविदःसकारणं
 कर्मयोगासम्भवंसिद्धान्तीदर्शयति अवेति संग्रहवाक्यं विदुष्यन्नात्मंविचिन्विद्युषोति
 जन्मादीति तस्य यदुक्तंनिवृत्तमित्याज्ञानत्वंतदिदानीं व्यनक्ति सम्यगिति विपर्य-
 यज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तंप्रपञ्चयति निःक्रियेति यथोक्तसंन्यासमुक्त्वाततोविपरी-
 तस्यकर्मयोगस्याभावःप्रतिपाद्यत इतिसम्बन्धः वैपरीत्यंस्फोरयन्कर्मयोगमेव
 विशिनष्टि मित्याज्ञानेति मित्याचतदज्ञानञ्चेत्यादिनिर्वाच्यमज्ञानंतन्मूलोहं
 कर्त्तृत्वात्मनिकर्त्तृत्वाभिमानस्तज्जन्यस्तस्येति यावत् यथोक्तंमंन्यासमुक्त्वा यथोक्त
 कर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादनेहेतुमाह सम्पगृह्णानेति कुत्रतदभावप्रतिपादनं
 दाह इहेति उक्तहेतुं कृत्वात्मज्ञस्यकर्मयोगासम्भवेफलितमाह यस्मादिति इह

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रे तत्रतत्रेत्यादावुक्तमेवव्यक्तीकर्तुं षच्छति केषुकेष्विति तानेवप्रदेशान्दर्शयति अत्रेति आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषुसंन्यासप्रतिपादनादात्मविदः संन्यासो विवक्षितश्चेत्तर्हि कर्मयोगोपितस्यकस्मान्नभवति प्रकरणाविशेषादिति यद्भुते ननुचेति आत्मविद्याप्रकरणेकर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति तद्यथेति प्रकरणादात्मविदोपि कर्मयोगस्यसम्भवेफलितमाह अतश्चेति आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठसिद्धौ ज्ञानादूर्ध्वंन्यायविरुद्धं कर्म कल्पयितुमशक्यमितिपरिहरति अत्रोच्यतइति सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्तिभ्रमसङ्गावयोर्मिथोविरोधात् कर्तृत्वादिभ्रममूलकं कर्म सम्यग्ज्ञानादूर्ध्वं नसम्भवतीत्यर्थः आत्मज्ञस्यकर्मयोगसम्भवेहेत्वन्तरमाह ज्ञानयोगेनेति इतश्चात्मविदोज्ञानादूर्ध्वंकर्मयोगो नयुक्तिमानित्याह कृतकत्वत्वेनेति ज्ञानवतोनास्तिकर्मत्वव्यकारणान्तरमाह तस्येति तर्हिज्ञानवताकर्मयोगस्यहेयत्ववज्जिज्ञासुनापितस्यत्याज्यत्वं ज्ञानप्राप्तप्रातस्यापि पुरुषार्थसिद्धेरित्याशंभ्यजिज्ञासोरस्तिकर्मयोगापेक्षा इत्याह न कर्मणामिति स्वरूपोपकार्यङ्गमन्तरेणाङ्गस्वरूपानिष्पत्तेर्ज्ञानार्थिनाकर्मयोगस्यशुद्धादिद्वाराज्ञानहेतोरदेयत्वमित्यर्थः तर्हिज्ञानवतामपिज्ञानफलोपकारित्वेन कर्मयोगोऽग्यतामित्याशंभ्याह योगारूढस्येति उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्यकर्माभावेशरीरस्थितिहेतोरपिकर्मणोऽसम्भवान्नतस्यशरीरस्थितिस्तदस्थितौचक्रतोजो बन्मुक्तिस्तदभावेचकस्योपदेष्टृत्वंउपदेशाभावेच क्रुतोज्ञानोदयः स्यादित्याशंभ्याह शरीरमिति विदुषोपि शरीरस्थितिरास्थिताचेत्तस्मात्प्रयुक्तेषुदर्शनश्रवणादिषु कर्तृत्वाभिमानोपितस्यस्यादित्याशंभ्याह नैवेति तत्त्वविदित्यनेनच समाहितचेतस्तथाकरोमीतिप्रत्ययस्यसदैवकर्तृत्वोपदेशादितिसम्बन्धः यत्तुविदुषःशरीरस्थितिनिमित्तकर्माभ्यनुज्ञानेतस्मिन्कर्तृत्वाभिमानोपिस्थादिति तत्राह शरीरेति आत्मयाथात्मविदःतेष्वपिनाहंकरोमीति प्रत्ययस्यमैवकिञ्चित्करोमीत्यादावकर्तृत्वोपदेशान्नकर्तृत्वाभिमानसम्भावनेत्यर्थः यथोक्तोपदेशानुसन्धानाभावेविदुषोपिकरोमीति स्वाभाविकप्रत्ययद्वारा कर्मयोगःस्यादित्याशंभ्याह आत्मतत्त्वेति यद्यपिविद्वान्यथोक्तमुपदेशंकदाचिन्नानुसन्धत्ते तथापितत्त्वविद्याविरोधान्मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तं कर्मवा तस्यसम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः आत्मवित्कर्तृकयोःसंन्यासकर्मयोगयोरयोगात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वमन्यतरस्यविशिष्टत्वमित्येतदयुक्तमिति ।

आनन्दगिरिकृतटीका

सिद्धत्वात् द्वितीयं पक्षमङ्गीकरोति यस्मादित्यादिना तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विगिष्टत्वाभिधानमिति सम्बन्धः ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धेः संन्यासो जायमानस्तस्माद्दुष्कृत्यते कथं तस्मात् कर्मयोगस्योत्कृष्टत्ववाचोयुक्तिर्युक्तेति तत्राह पूर्वोक्तेति वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति सत्येवेति स्वाश्रयमविहितश्रवणादौ कर्त्तृत्वविज्ञाने सत्येव पूर्वाश्रयोपात्तकर्मैकदेशविषयसंन्यासात् कर्मयोगस्य ये यस्त्ववचनं नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तमित्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशंभ्याह यमनियमादिति आनन्दस्यंक्षमासत्यमहिंसादमश्चाज्जवं प्रीतिः प्रसादोसाधुर्यमक्रोधश्च यमादशदानमिज्यातपोध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ व्रतोपवासोमानञ्च स्नानञ्च नियमादश इत्युक्तैर्यमनियमैरन्यैश्चाश्रयसधर्मैर्विगिष्टत्वेनानुष्ठातुमशक्यत्वादुक्तसंन्यासात् कर्मयोगस्य विगिष्टत्वोक्तिर्युक्तैत्यर्थः नहि कश्चिदिति न्यायेन कर्मयोगस्येतरापेक्षया सुकरत्वाच्च तस्य विगिष्टत्ववचनं श्लिष्टमित्याह सुकरत्वेनचेति प्रतिवचनवाक्यार्थालोचनात् सिद्धमर्थमुपसंहरति इत्येवमिति संन्यासकर्मयोगयोर्मिथोविरुद्धयोः समुच्चित्वानुष्ठातुमशक्ययोरन्यतरस्य कर्त्तव्यत्वे प्रशस्यतरस्य तद्भावात्तद्भावस्य चानिर्द्धारितत्वात्तन्निर्द्धारविषयाप्रश्नः स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनवाप्रदुरभिप्रायायथापूर्वमुपदिष्टसूत्राप्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्य निश्चितत्वात् प्रश्नोपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः ननु तृतीयेयथोक्तप्रश्नस्य भगवतानिर्णीतत्वान्नात्र प्रश्नप्रतिवचनयोः सावकाशत्वमित्याशंभ्यविरुद्धेणोक्तमेव सम्बन्धं पुनः संक्षेपतोद्गच्छति ज्यावसीचेदिति सांख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वान्न पुनः प्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः इतोऽपिनतयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह नचेति एवकारविशेषणञ्चानसिद्धितसंन्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवतोऽभिमतं छिद्येनं संग्रहयोगासातिष्ठेति च कर्मयोगस्य विधानात्तस्यापिसिद्धिसाधनत्वमिष्टं तदर्थनिर्णीतत्वान्न प्रश्नस्तद्विषयः सिद्धतीत्यर्थः केनाभिप्रायेण तर्हि प्रश्नः स्यादित्याशंभ्यं ज्ञानरहितसन्नरासात् कर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सयेत्याह ज्ञानरहितइति प्रदुरभिप्रायमेवं प्रदर्शय प्रश्नोपपत्तिमुक्त्वा प्रश्नमुत्पापयति सन्नरासमिति तर्हि द्वयं त्वयानुष्ठेयमित्याशंभ्यं तदशक्तेरुक्तत्वात् प्रशस्यतरस्यानुष्ठानार्थं तदिदमिति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह यच्छ्रेयइति काव्यानां प्रतिपिहानाञ्च कर्मणां परित्यागो मयोच्यते न सर्वेषामित्याशंभ्यं कर्मण्यकर्मत्यादौ विशेषदर्शनान्नैवमिथाह शास्त्रीयाणांमिति अस्तु तर्हि शास्त्रीयाशास्त्रीययोरपेयोरपि कर्मणोऽप्यगोनेत्याह पुनरिति तर्हि कर्मत्यागस्तद्योगश्चेत्युभयमादर्शितव्यमित्याशंभ्यं

श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चेयसकरावुभौ
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते २

आनन्दगिरिकृतटीका।

विरोधान्मैरमित्यभिप्रेत्याह अतइति द्वयोरेकेनानुष्ठानायोगस्योक्तत्वात्कर्त्तव्य
त्वोक्तेश्चसंशयोजायते तमेवसंशयंविशदयति किंकर्मेति प्रशस्यतरबुभुत्साकिमर्थे
त्याशंआह प्रशस्यतरञ्चेति तस्यैवानुष्ठेयत्वेप्रशंसावकाशत्वमाह अतञ्चेति तदे
वप्रशस्यतरंविशिनष्टि यदनुष्ठानादिति तदेकमन्यतरमस्मैब्रूहीतिसम्बन्धः उ
भयोरुक्तत्वेसति किमित्येकंक्वव्यभिचिनियुज्यतेतत्राह सहेति कर्मतत्प्रागयो
र्मिथोविरोधादित्यर्थः १

स्वामिकृतटीका ।

निवार्यसंशयंजिष्णोःकर्मसंन्यासयोगयोः जितेन्द्रियस्यचयतेः पञ्चमेमुक्ति
मवतीत् अज्ञानसम्भूतं संशयंज्ञानासिना छित्त्वाकर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तं तत्र
पूर्वापरविरोधंमन्वानोऽर्जुनउवाचसंन्यासमिति यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिना
सर्वकर्मार्थिखलंपार्थेत्यादिनाच ज्ञानिनः कर्मसंन्यासंकथयसिज्ञानासिनासंशयं
छित्त्वायोगमातिष्ठेतिपुनर्योगञ्चकथयसि नचकर्मसंन्यासःकर्मयोगश्चैकस्यैकदैवा
सम्भवतोविरुद्धस्वरूपत्वात्तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठातव्येसतिममयच्छेयः
सुनिश्चितं तदेकंब्रूहि १

भाषा अनुवाद ।

अर्जुनकीइसप्रश्नकाउत्तर श्रीभगवानकहतेहैं किहेअर्जुन हमवेदान्ती
तत्त्वज्ञानीकेप्रति कर्मयोग करनानहींकहतेहैं क्योंकि तत्त्वज्ञानीकोकर्म
त्यागके उपदेशदेनेसे विरोधपडेगा परन्तुदेहआदिमेआत्मअभिमानीतुमको
जोबन्धुवधनिमित्तशोकमोहसे उत्पन्नसंशय तिसकोस्थूलशरीरऔ आत्माकी
विवेकरूपज्ञानखड्गसे छेदनकेअनन्तर तत्त्वज्ञानउत्पन्नहोनेका उपायरूपयो
निष्कामकर्मयोग सोईअनुष्ठानकरनेकोकहा है देखोनिःकामकर्मकरनेसे चित्त
शुद्धहोके तत्त्वज्ञानउत्पन्नहोनेपर ज्ञानकेपरिप्राकार्य ज्ञाननिष्ठाकाअङ्गभूतकर्म
केत्यागकोमैनेकहा है परन्तुज्ञानमार्गमेआरूढपुरुषको कर्मकात्याग औरअना
रूढपुरुषकोश्रीभगवदाराधन निःकालकर्मयोगकहा सोईकहतेहैं किसंन्यासऔ
कर्मयोग येदोनोनिःश्रेयसमुक्तिकेकरनेवालेहैं परन्तु दोनोकेबीच संन्याससे
कर्मयोगहीअधिकहै जिसहेतु कर्मयोगसेज्ञानप्राप्तहोके तवसंन्यासअर्थात्
कर्मकात्याग विहितहै औरपहिलेहीत्याग नहीं कहागयाहै २

ज्ञेयः स नित्यं संन्यासी यो न हेतुना कञ्चित् निर्द्वन्द्वे हि स ह्यवाहो मुखं वन्वात्प्रमुच्यते ३

गाङ्गारभाष्यं ।

स्वामिप्रायसाच्चज्ञाणो निर्गन्धाद्यथी भगवानुवाच संन्यास इति संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च ते पामनुष्ठानं तावुभावपिनिःश्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वीते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथापि तयोस्तु निश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति २

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रश्नमेवमुत्थाप्य प्रतिवचनमुत्थापयति स्वामिप्रायसिति निर्गन्धाद्यतद्वारेण परस्य संग्रयनिवृत्तार्थमित्यर्थः एवं प्रश्ने प्रष्टे कर्मयोगस्य सौकर्यमभिप्रेत्य प्रशस्यतरत्वमभिधित्त्वं भगवान् प्रतिवचनं किमुक्तवानित्याशंक्त्वाह संन्यास इति उभयोरपि तुल्यत्वगङ्गावारयति तयोः स्तुति कथं तर्हि ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते तत्राह ज्ञानोत्पत्तिरिति तर्हि द्वयोरपि प्रशस्यत्वमप्रशस्यत्वं वा तुल्यत्वमित्याशंक्त्वाह उभाविति ज्ञानसहायस्य कर्मसन्प्रासस्य कर्मयोगापेक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिष्टकेवलादिति २

स्वामिकृतटीका ।

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच संन्यास इति श्रयस्वावः न हि वेदान्तवेद्यत्मतत्त्वज्ञं प्रति कर्मयोगमहं ब्रवीमि यतः पूर्वज्ञानेन संन्यासेन विरोधः स्यात् अपितु देहात्माभिसानिनंत्वांश्चैव धादिनिमित्तगो कर्मोहादिकृतमेतं संग्रयं देहात्मविवेकज्ञानासिनाच्छिन्नापरमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवीमि कर्मयोगेन गृह्यचित्तस्यात्मतत्त्वज्ञाने जाते सति तत्प्रशियाकार्यं ज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेन संन्यासपूर्वमुक्तः एवञ्च सत्यङ्गप्रधानयोर्विकल्पायोगात् संन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपिभूमिकाभेदेन समुच्चितावेव निःश्रेयसंसाधयतः तथापि तयोर्मध्ये कर्मसंन्यासात् सकशात् कर्मयोगो विशिष्टो भवतीति २

भाषाश्रुवाद् ।

जो संन्यास से कर्मयोगको विशेषकरहा सोई अथ कर्मयोगको प्रसंगाकरते कहते हैं कि जो कर्म करता ऊ आभी नकिसे सेवैर करता औन कुछ चाहता है तथा सुखदुखहानिला भद्वन्द्वभावसे रहित है सोई नित्यमन्यासो है और संसारबन्धनसे छूटजाता है अथवा संन्यासीके जैसे आचरण करता ऊ आजो रागद्वेषरहित कर्म करता है सो नित्यमन्यासीकहे निश्चय संन्यासी और संन्यासी तो संन्यासी ही है क्यों कि कर्मसंन्यासये छ है इहां एक संन्यासी पर है दूसरा संन्यासपर जानो ३

शाङ्करभाष्यं ।

कस्मादित्याह ज्ञेयो ज्ञातव्यः सकर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि किञ्चिन्नकां
क्षिति दुःखसुखेतत्साधने चैव भिषोयः कर्मणिवर्त्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञात
व्य इत्यर्थः निर्द्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो मुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्महि वन्धकारणं प्रसिद्धं तत्कथं निःश्रेयसकरं स्यादिति शङ्कते कस्मादिति च
कर्त्तात्मविज्ञानात् प्रागपि सर्वदासौ सन्नप्रासो ज्ञेयो यो रागद्वेषौ क्वचिदपि न करोती
त्याह इत्याहेति यथाननुष्ठीयमानानि कर्माणि सन्नप्रासिनं न निवभ्रन्ति कृतानि च
वैराग्येन्द्रियसंयमादीनि फलाभिसन्धिरहितानि तथैवानभिसंहितफलानि नित्यनै
मित्तिकानि योगिनमपि न निवभ्रन्ति निवर्तयन्ति च सञ्चितं दुरितमित्यभिप्रेत्याह नि
र्द्वन्द्वो हीति कर्मयोगिनो नित्यसंन्यासित्वज्ञानमन्यथा ज्ञानत्वान्मिथ्या ज्ञानमित्यशंका
ह एवमिष इति कर्मिणोऽपि रागद्वेषाभावेन संन्यासित्वं ज्ञातुमुचितमित्यर्थः रागद्वे
षरहितस्यानायासेन बन्धप्रध्वंससिद्धेऽयुक्तं तस्य संन्यासित्वमित्याह निर्द्वन्द्व इति ३

यदुक्तं संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं तदाक्षिपति ननु संन्यासेति ततो
त्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति इति प्राप्त इति विवेकिनस्तर्हि कथं वदन्तीत्याकां
क्षायां माह एकमिति संख्यामात्मसमीक्षामर्हतीति सांख्यसंन्यासो योगस्तु कर्मयो
गस्तावुभावपि पृथगित्यस्यार्थमाह विरुद्धेति शास्त्रार्थविवेकशून्यत्वं वा ल्यत्वं उत्तरा
द्धमवतारयितुं भूमिकां करोति परिहृतास्त्विति ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः द्वयो
रविरुद्धफलत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना एकसाधनमनुष्ठितवतो
द्वयोरपि फलं भवतीति विरुद्धमित्याशंकाह उभयोरिति सांख्ययोगयोः सन्नप्रास
कर्मानुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारानिःश्रेयसफलत्वान्न विरुद्धफलत्वशंका इत्यर्थः सांख्य
योगयोरेकफलत्ववचनं प्रकरणाननुगुणमिति शङ्कते नन्विति अग्रजतमसिद्धमि
ति परिहरति नैष दोष इति संन्यासकर्मणामित्यादिना संन्यासकर्मयोगञ्चाङ्गी

स्वामिकृतटीका ।

कृत इत्यपेक्षया संन्यासित्वेन कर्मयोगिनं स्तुवंस्तस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति ज्ञेय इति
रागद्वेषादिराहित्येन परमेश्वरार्थकर्मिणोऽनुतिष्ठति स नित्यं कर्मनुष्ठानकालेऽ
पि संन्यासीत्येव ज्ञेयः तत्र हेतुः निर्द्वन्द्वो रागद्वेषादिद्वन्द्वशून्यो हि शुद्धचित्तो ज्ञान
द्वारा सुखमनायासेनैव संसारात् प्रमुच्यते ३

शाङ्करभाष्य

ननुसन्नप्रासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोःफलेपिविरोधोयुक्तो न
तृभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्तइदमुच्यते सांख्ययोगाविति सांख्ययोगौष्ठ
क्विरुद्धभिन्नफलौवालाःप्रवदन्ति नपण्डिताःपण्डिताश्चानिनएकंफलमविरुद्ध
मिच्छन्तिकथमेकमपिसांख्ययोगयोःसम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थःउभयो
र्विन्दतेफलमुभयोस्तदेवहिनिःश्रेयसंफलमतोनफलेविरोधोस्ति ननुसन्नप्रासकर्म
योगशब्देनप्रस्तुत्यसांख्ययोगशब्दयोःफलैकत्वंकथमिहाप्रकृतंभवीति नैपदोपःयद्य
प्यर्जुनेनसन्नप्रासकर्मयोगञ्चकेवलमभिप्रेत्यप्रज्ञःकृतोभगवांस्तुतदपरित्यागेनैवस्वा
भिप्रेतञ्चविशेषसंयोज्यशब्दान्तरवाच्यतयाप्रतिवचनंददौ सांख्ययोगाविति तावेव
सन्नप्रासकर्मयोगौज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दाच्यविति
भगवतोमतमतोनाप्रकृतप्रक्रियेति ४

आनन्दगिरिकृतटीका

इत्यप्रशंसन्नप्रासःकर्मयोगश्चेत्यादिनातथैवप्रतिवचनेचकथंसांख्ययोगयोरेकफलत्व
मप्रकृतंनभवतीत्युच्यते तत्राह यद्यपीति प्रतिवचनमपितदनु रूपमेवभगवतानिरू
पितमिति विशेषानुपपत्तिरित्याशंकाह भगवांस्त्विति तदपरित्यागेनेत्यत्रतत्पदेन
प्रष्टाप्रतिनिर्दिष्टौकर्मसन्नप्रासकर्मयोगावुच्येते सांख्ययोगाविति शब्दान्तरवाच्यत
यातयोरेवसन्नप्रासकर्मयोगयोरत्यागेनस्वाभिप्रेतञ्चविशेषसंयोज्यभगवान्प्रति
वचनंसन्ददाविति योजना यदुक्तंस्वाभिप्रेतञ्चविशेषसंयोज्येति तदेवव्यक्ती
करोति तावेवेति समबुद्धित्वादीत्यादिशब्देनज्ञानोपायभूतःशस्त्रादिरादीयते
प्रकृतयोरेवसन्नप्रासकर्मयोगयोरुपादानेफलितमाह अतइति सांख्ययोगावित्या
दिश्लोकव्याख्यानसमाप्तिरितिशब्दार्थः ४

स्वामिकृतटीका ।

वस्त्रादेवमङ्गप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेनक्रमसमुच्चयोऽतोविकल्पमङ्गीकृत्यो
भयोःकःश्रेष्ठइति प्रश्नोऽज्ञानाभेवोचितःनविवेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति सां
ख्यशब्देनज्ञाननिष्ठावाचिनातदङ्गसन्नप्रासंलक्षयति सन्नप्रासकर्मयोगाविकफलोस
न्तौष्ठकस्वतन्त्रावितिवालाश्चान्नाएवप्रवदन्ति नतुपण्डिताः तत्रहेतुःअनयोरे
कमपिसम्यगास्थितश्चाश्रितवानुभयोःफलमाप्नोति तथाहि कर्मयोगंसम्यगनुतिष्ठ
न्शुद्धचित्तःसन्ज्ञानद्वारायदुभयोःफलकैवल्यंतद्विन्दतीति सन्नप्रासंसम्यगास्थितो
ऽपिपूर्वमनुष्ठितस्यकर्मयोगस्यापिपरस्परया यत्फलकैवल्यंतद्विन्दतीति नष्टकफ
लत्वमनयोरित्यर्थः ४

सांख्ययोगौष्ठयवालाःप्रदन्तिनण्डिताः एकमप्यास्थितःसम्यग्भयोर्विन्दतेफलं ४

शाङ्करभाष्य'

एकस्यापिसम्यगनुष्ठानात् कथमुभयोःफलंविन्दत इत्युच्यते यदिति यत् सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिः प्राथ्यते स्थानंमोक्षाख्यं तद्योगैरपिज्ञानप्राप्तुप्रपायत्वेनेश्वरेसमर्थकर्माणिआत्मनःफलमनभिसन्धायानुतिष्ठन्ति येते योगिनःतैरपि परमार्थज्ञानसन्नप्राप्तप्राप्तिद्वारेणगम्यत इत्यभिप्रायोऽत एकंसांख्यञ्चयोगञ्चयः पश्यति सपश्यति फलैकत्वात् सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ५

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रश्नपूर्वकंश्लोकान्तरमवतारयति एकस्यापीति केचिदेवतयोरैकफलत्वंपश्यन्तीत्याशंक्यतेषामेवसम्यग्दर्शित्वंनेतरेषामित्याह एकमिति तिष्ठत्यस्मान्च्यवते पुनरिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह मोक्षाख्यमिति योगशब्दार्थमाह ज्ञानप्राप्तीति येहि जिज्ञासवःसर्वाणिकर्माणिभगवत्प्रीत्यर्थत्वेनकुर्वन्तितेषांफलाभिलापमकृत्वा ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिशुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठन्तितैव योगाविवक्ष्यन्ते अत्रप्रत्ययस्य मत्वर्थत्वं गृहीत्वोक्तंयोगिनइति सर्वोपिद्वैतप्रपञ्चोनवस्तुभूतोभावाविलासत्वादात्मत्वविक्रियोऽद्वितीयोवस्तुसन्निति प्रयोजकज्ञानंपरमार्थज्ञानंतत्पूर्वकसन्नप्राप्तद्वारेणकर्माभिरपितदेवस्थानंप्राथमित्येकफलत्वं सन्नप्राप्तकर्माद्योरविरुद्धमित्याह तैरपीति फलकत्वेफलितमाह अत इति ५

भाषाअनुवाद

जिसहेतुसंन्यासऔर्कर्मयोग दोनोप्रधानअङ्गरूपअवस्थाभेदमेपायेजाते हैं इससे इनमेकौनअष्टश्रैसापूछना अज्ञानीकोतोउचितहोसकताहै परज्ञानीकोतो नहीं वहीकहतेहैं किज्ञाननिष्ठाजोसांख्य औउसीकाअङ्गरूपसंन्यास तथासंन्याससेलक्षित कर्मयोगभीसन्नासहै इनदोनोकाफलएकहीहै तोभीदोनोभिन्नहैं यहकेवलअज्ञानीकहतेहैं औपण्डितश्रैसानहींकहते देखो इनमेएकपक्षकाआश्रयलेनेवालापुरुष दोनोके फलकोप्राप्तहोताहै जैसे लोगनिःकामकर्मकरतेशुद्धचित्तहो तत्त्वज्ञानप्राप्तिकेद्वाराउनदोनोकाफलजोकैवल्यसोलाभकरतेहैं श्रैसेहीसर्वकर्मतप्रागरूपसंन्यासधारीलोगभी परम्परारूपजोकैवल्यमोक्षसोपावतेहैं तोअलवतादोनोकाफलपृथक्नहीहै सोईकहाकि सांख्यऔयोगकोवालककहेअज्ञानीजन भिन्नकहते औरपण्डितनहींकहतेहैं एकमेभीअच्छीतरहसंस्थितहोके फलदोनोकाभी पावतेहैं इससेदोनोएकहैं ४

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते
एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ५

शाङ्करभाष्यं

एवंतर्हि योगात् सन्नप्राप्तएवविशिष्यते कथंतर्हि एवमुक्तंतयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगोविशिष्यते इतिश्रुत्वा तत्र कारणत्वयाष्टकेवलंकर्मसन्नप्राप्तकर्मयोगञ्चाभिप्रेत्यतयोरन्यतरःकःश्रेयानिति तदनुसूत्रंप्रतिवचनंमयोक्तं कर्मसन्नप्रासात् कर्मयोगोविशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य ज्ञानापेक्षस्तु सन्नप्रासःसांख्यमिति ममाभिप्रेतः परमार्थयोगस्तु स एवयस्तुकर्मयोगोवैदिकः सचतादर्थ्याद्योगः सन्न्यास इति चोपचर्यते कथंतादर्थ्यामित्युच्यते सन्न्यासइति सन्न्यासस्तुपरमार्थिकोहे महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगेनविनायोगयुक्तो वैदिकेनकर्मयोगेनईश्वरसमर्पितरूपेणफलनिरपेक्षेणतेनयुक्तो मुनिर्मननादीश्वररूपस्यमुनिर्ब्रह्मपरमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणत्वात् प्रकृतः सन्न्यासोब्रह्मोच्यते न्यासइतिब्रह्म ब्रह्महिपर इतिश्रुतेः ब्रह्मपरमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणंचिरेणचिप्रसेवाधिगच्छतिप्राप्तोत्यथोमयोक्तं कर्मयोगोविशिष्यगइति ६

स्वामिमतटीका ।

एतदेवस्फुटयति यत् सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसन्नप्राप्तिभिर्यत्स्थानंमोक्षाख्यं प्रकर्षणसाक्षादवाप्यते योगैरिति अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽत्रत्ययोद्रष्टव्यस्तेनकर्मयोगिभिरपि तदेवज्ञानद्वारेणगम्यतेऽवाप्यत इत्यर्थः अतःसांख्यञ्चयोगञ्चैकफलत्वेनैकंयः पश्यति स एवसम्यक्पश्यति ५

भाषा अनुवाद

सांख्यऔयोगदोनोमेसेएककेसम्यकअनुष्ठानधरनेसेदोनोकाफलकिसतरहप्राप्तहोता है इससंज्ञापरसांख्यऔयोगकाएकफलत्व प्रकाशकरते ऊँचे कहते हैं किसांख्यकहे ज्ञाननिष्ठसन्नप्राप्तीजोमोक्षपदपावतेहै सोईपदयोगशब्दवाच्यकर्मयोगीभीज्ञानकेद्वाराप्राप्तहोतेहैं इससेएकहीफलके हेतुरूपसन्नप्राप्तऔयोगको जोएकरूपदेखतेहैं तेईसम्यक्दशीहैं सोईकहाकि जोपदसांख्यलोगपावतेसोई योगीपुरुषों कीभिमिलताहै और सांख्ययोगदोनोजोएकदेखतेसोदेखतेहैं बाकीसूरदासहैं अथवाजोकोईविरलेअैसेदेखतेहैं तोवेनहीवैसेदेखते हैं ५

संन्यासस्तु महावाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति ६

ज्ञानद्विगिरिउतटीका

यद्यद्यथोक्तज्ञानपूर्वकसंन्यासद्वारा कर्मिणामपि श्रेयोवाप्तिरिच्छता तर्हि संन्यासस्यैव श्रेयस्त्वप्राप्तमिति चोदयति एवमतीति संन्यासस्य श्रेष्ठत्वे कर्मयोगस्य प्रशस्यत्ववचनमनुचितमित्याह कथं तर्हीति पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं स्मारयन् परिहरति प्रहृषिवति कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनं तत्रेति परामृष्टं तदेव कारणं कथयति त्वयेत्यादिना कैवल्यविज्ञानरहितमिति यावत् तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति इति शब्दोऽध्याहर्त्तव्यः त्वदीर्यं प्रश्नमसृज्य तदनुगुणं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्रहितात् केवलादेव संन्यासात् योगस्य विशिष्टत्वमिति यथोक्तमित्याह तदनु रूपमिति ज्ञानापेक्षः संन्यासस्तर्हि कीदृशित्याशंक्याह ज्ञानेति तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः संन्यासशब्दो वा प्रयुज्यते तत्राह यस्त्विति तादर्थ्यात् परमार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् तदेव तादर्थ्यं प्रश्नपूर्वकं प्रसाधयति कथमित्यादिना कर्मानुष्ठानाभावे बुद्धिशुद्धभावात् परमार्थसंन्यासस्य सव्यगुञ्जानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यतिरेकमुपन्यस्या न्वयमुपन्यस्याति योगेति पारमार्थिकः सव्यगुञ्जानात्मकः सामग्र्याभावे कार्यं प्राप्तिरयुक्तेति मत्वाह दुःखमिति योगयुक्तत्वं व्याचष्टे वैदिकेनेति ईश्वरस्वरूपस्य विशेषस्येति शेषः ब्रह्मेति व्याख्येयं पदमुपादाय व्याचष्टे प्रकृतइति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह परमात्मेति लक्षणशब्दो गमकविषयः संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे तत्तरीयकश्रुतिं प्रमाणाण्यति न्यासइति कथं संन्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दप्रयुज्यते द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह ब्रह्महीति ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे फलितं वा

भाषा अनुवाद ।

१) जो श्रेयासाहै कि योगी लोगों को भी शेषमे संन्यास ही से ज्ञान निष्ठा होती औ ज्ञान के द्वारामे छपद पावते तो फेर संन्यास से कर्मयोग को अधिक श्रेयोपीछे कहा उचित है कि प्रथम ही से संन्यास करै इस संशय युक्त अर्जुन के प्रति भगवान कहते हैं कि प्रथम कर्मयोग के किये बिना हे महावाहो अर्जुन संन्यास का अभ्यास करना अतिकठिन औ दुःख का मूल है क्योंकि चित्त शुद्ध भये बिना ज्ञान होना असंभव है परन्तु कर्म के अनुष्ठान करने वाले सुनिलोग चित्त शुद्धि के द्वारा संन्यासी हो अर्थात् कर्म छोड़ कर अचिरा तक हे शीघ्र ही ब्रह्मपद को प्राप्त होते हैं या वे ब्रह्मरूप ही जाते हैं इससे चित्त शुद्धि के पहले निष्काम कर्म करना ही संन्यास से श्रेष्ठ होता है तुमारी समझमे फेर है ६

योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपि न
लिप्यते ७

शाङ्करभाष्यं

यदापुनरयं सस्यग्दर्शनप्राप्तप्रायत्वेन योगेति योगेनयुक्तोविशुद्धात्माविशुद्धचित्तो
विजितात्माविजितदेहोजितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मासर्वपात्रह्लादीनांस्तम्बपर्यन्तानां
भूतानामात्माभूतआत्माप्रत्येकचेतनोयस्यससर्वभूतात्मभूतात्मासस्यग्दर्शोत्यर्थः सतत्रै
ववर्त्तमानोलोकसंग्रहायकर्मकुर्वन्नपिनलिप्यते योगयुक्तो न कर्मभिर्वध्यतइत्यर्थः ७

आनन्दगिरिद्वयटीका

कार्यमाह ब्रह्मेत्यादिना नद्याः श्रोतांसीवनिम्नप्रवणनिकर्म्मभिरतितरांपरिप
क्कपायस्यकरणानिसर्वतोव्याघृतातिनिरस्ताशेषकूटस्यप्रत्यगात्मान्वेषणप्रवणानि
भवन्तीति सुकर्मयोगस्यपरमार्थसंन्यासप्राप्तप्रायत्वेफलितमाह अतइति ६

ननुपारिब्राज्यं परिगृह्यश्रवणादिसाधनमसकृदनुतिष्ठतो लब्धसस्यग्वोषस्यापि
यथापूर्वकर्मण्युपलभन्तेतानिचवन्वहेतूनिभविष्यन्तीत्याशङ्क्यस्त्रौकान्तरमत्रतारय

स्वामिद्वयटीका ।

यदिकर्म्मयोगिनोऽप्यन्ततः संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठातर्हि आदित एव संन्यासः कर्त्तुं
युक्तइति मन्वानंप्रत्याह संन्यासस्त्विति अयोगतः कर्म्मयोगं विना संन्यासः प्राप्तुदुःखं
दुःखहेतुरशक्यइत्यर्थः चित्तशुद्धभावेन ज्ञाननिष्ठाया असम्भवात् योगयुक्तस्तु शुद्धचि
त्तवामुनिः संन्यासी भूत्वा अचिरेण ब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षं जानाति अतश्चित्त
शुद्धेः प्राक् कर्म्मयोग एव संन्यासाद्विशिष्यत इति पूर्वोक्तं सिद्धं तदुक्तं वा. र्तिकद्विः प्र
मादिनो हि चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसंदूषिताशया
इति ६

भाषा अनुवाद ।

जो असाक हो कि कर्म्मके अनुष्ठानसे चित्तशुद्धि प्रकृति परम्पराप्रणालीक्रमसे
ब्रह्मज्ञान होनेके अनन्तर इस ज्ञानीका पूर्व कृत कर्म्मप्रतिबन्धकघोन होय इस आश
ङ्कापर कहते हैं कि जो पुरुष योगयुक्त अर्थात् निष्कामकर्म्मयोगरूपभक्ति अनुष्ठान
करता है और जिसने चित्ततथा इन्द्रियगण अपने वशीभूत कर रा खा है और जो अप
ने आत्माको शरीरधारी दूसरे प्राणियोंके आत्मासे भिन्न बुद्धिन करके सर्वभूतमेंटिका
जोचेतनरूप आत्मातिसको अद्वैतकहे एकरूपविचार करदेखते हैं इसीसे वे लोग शु
द्धचित्तभिक्ताके अर्थ अथवा स्वभावआधीनशौचमिच्छा आदि जोसवकर्मोंको करते
ऊयेभी उनकर्मोंमें लिप्त नही होते और न कर्म्मउनको लगते हैं ७

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्
प्रश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् श्रन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ८

शाङ्करभाष्यम् ।

न चासौ परमार्थतः करोतीत्येतन्नैव किञ्चित् करोमीति युक्तः समाहितः स
न मन्येत चिन्तयेत तत्त्वविदात्मनो याथात्मं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शीत्य
र्थः कदा कथं वा तत्त्वमन्वधारयन् मन्येतेत्युच्यते प्रश्यन्निति मन्येतेति पूर्वेषु
श्वन्धः ८

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

ति यदा पुनरिति सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपपत्त्येन यदा पुनरयं पुरुषो योगयुक्तत्वादिवि
शेषणः सम्यग्दर्शसम्पद्यते तदा प्रातिभासिकीं प्रवृत्तिमनुसृत्य कुर्वन्नपि न लिप्यते इति
योजना योगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनेति यावत् आदौ नित्याद्यनुष्ठानवतोरज
स्तमो मन्त्राभ्यामकलुषितं सर्वसिद्धिप्रतीत्याह विशुद्धेति बुद्धिशुद्धौ कार्यकारणसंघात
स्यापि स्वाधीनत्वं भवतीत्याह विजितेति तस्य यथोक्तविशेषणवतो जायते सम्यग्द
र्शित्वमित्याह सर्वभूतेति सम्यग्दर्शिनस्त्विह कर्मानुष्ठानं कुर्वत्यंतदनुष्ठाने वा कुतो
वन्धविच्छेषसिद्धिरित्याशंकाह सतवेति सम्यग्दर्शनं सम्यर्थः ७

कर्माण्यङ्गीकृत्य तैरस्य विदुषो वन्धोनास्तीत्युक्तमिदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न
सन्तीत्याह नचेति लोकदृष्ट्या विदुषोऽपि कर्माणि सन्तीत्याशं ह्यस्य दृष्ट्या तदभावमभि
प्रेत्याह नैवेति साङ्गसमनन्तरल्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति कदेत्यादिना च
क्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्
त्त्वेष्टानिर्बर्तनावस्थायां तत्तदर्थेषु सर्वाप्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसन्धानो नैव कि
ञ्चित् करोमीति द्विद्वान्प्रतिपद्यते इत्यर्थः ८

स्वामिद्वयटीका ।

कर्मयोगादिक्रमेण च ह्याधिगमे सत्यपि तदुपरितनेन कर्माणावन्धः स्यादेवेत्याशं
क्याह योगयुक्त इति योगेन युक्तः अतएव विशुद्धात्मा चित्तं यस्य अतएव विजित आत्मा
शरीरं येन अतएव विजितानीन्द्रियाणि येन ततश्च सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य
सलोकसंग्रहार्थं स्वाभाविकं वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते ७

कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते इत्येतद्विरुद्धमित्याशंका कर्तृत्वाभिमानाभावान्नेत्याह
नैवेति द्वाभ्यां कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण तत्त्वविद्भूत्वादर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपि न्द्रि

प्रज्ञपन्विस्जन्गृह्णन्निपन्निमिपन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषुवर्तन्तेइतिधारयन् ६

शाङ्करभाष्यं

यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः कर्मणोभावदर्शनान्निहिष्टगृह्णिकायासुदकबुद्ध्यापानायप्रवृत्तत्तदाकाभावेज्ञानेपितत्रैवपानप्रयोजनायप्रवृत्ते ६

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

यथोक्तस्वविदुषोविध्यभावेपिविद्यासार्थ्यात् प्रतिपत्तिकर्मभूतं कर्मसंन्यासं फलात्मकमभिलषति यस्येति अज्ञस्यैवविदुषोपिकर्मसुप्रवृत्तिसमावात् कुतः संन्यासेधिकारः स्यादित्याशं ह्याह नहीति ६

स्वामिद्वयटीका ।

याणीन्द्रियार्थेषुवर्तन्तेइतिधारयन्बुद्धानिश्चिन्वन् किञ्चिदप्यहंनकरोमीतिसन्वते तत्रदर्शनश्रवणस्पर्शनावघ्राणशानिचक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापाराः गतिः पादयोः स्वापोबुद्धेः श्वासः प्राणस्यप्रलपनं वागिन्द्रियस्यविसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं हस्तयोः उन्मेषनिमेषेणकूर्माख्यप्राणस्येतिविवेकः एतानि संश्लिष्टानिपिअनभिमानात्प्रह्ववित् नलिष्यते तत्राचपारसर्पसूत्रंतदधिगमेउत्तरेपूर्वाह्योरहोपविनाशौतदव्यपदेशादिति ८ । ६

भाषा अनुवाद ।

और जो श्रेयो गङ्गा के कि कर्म अनुष्ठान कर के भी उ स मे लिप्त कहे आशक्तन होना यह श्रवण तत्त्व असम्भव है निप्त हो ही गा इस पर दो श्लोक से कहते हैं कि कर्त्तृत्व अभिमान रहित होना असम्भवन ही है क्योंकि निष्काम कर्म योग रूप भक्ति अनुष्ठान करने वाले मनुष्य क्रम से तत्त्व ज्ञानी हो के दर्शन आदि इन्द्रिय व्यापार करते भी इन्द्रिय सब अपना अपना काम करती है और हम कुछ भी नहीं करते श्रेयो बुद्धि उन की निश्चय नीरहती है यथा दर्शन श्रवण सर्प घ्राण भोजन ये ज्ञान इन्द्रियों के व्यापार और गमन वचन विस्मृजन कहे विष्ठा मृत त्याग जो कर्म इन्द्रियों के काम और ग्रहण जो कर का व्यापार और स्वप्न बुद्धि व्यापार निद्रा होना श्वसन प्राण वायु व्यापार और उन्मेष निमेष कहे पलक ल ग ना ख ल ना जो कूर्म वायु से होता है यह सब इन्द्रिय आदिका कर्म है और हम द्रष्टा साक्षी रूप हैं यह कुछ हम नहीं करते ऐसे ही ज्ञानोप रूप इन कर्मों में अभिमान शून्य लिप्त नहीं होते हैं सोई कहा दो श्लोक से कि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् यहाँ तक ८ आठ नव इन दो नो श्लोक का अर्थ एक ही साथ है ६

श्रीमद्भगवद्गीता ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाश्रयात् १०

शाङ्करभाष्यं ।

यस्तु पुनरतन्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे ब्रह्मणीति ब्रह्मणीश्वरे आधाय निश्चित्य तदर्थं करोतीति त्वद्वस्वाम्यर्थं सर्वाणिकर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्मणि लिप्यते न स पापेन संबध्यते पद्मपत्रमिवाश्रयात् सोदकेन १०

केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्यैव कर्मणः स्यात् यस्मात् कायेनेति कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैरिन्द्रियैर्भूत्वा त्वं जितैरिन्द्रियैश्चरैव कर्मकरोतीति न फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं संबध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय योगिनः कर्मिणः कर्मकुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः ११

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

तर्हि विद्यावानिवा विद्यावानपि कर्मणि न प्रवर्त्तत पापोपहितसंग्रवादित्याशं क्वाह यस्त्विति यथास्य त्वः स्वाम्यर्थं कर्माणिकरोति न स्वफलमपेक्षते तथैव यो विद्वान्मोक्षेऽपि सङ्गं त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणिकर्माणिकरोति न स्वकर्मावध्यते न हि पद्मपत्रमश्रयात् संबध्यते तद्वदित्यर्थः १०

स्वामिद्वतटीका

तर्हि यस्य करोमीत्यभिमानोऽस्ति तस्य कर्मलेपो दुर्वारः तथा अविशुद्धचित्तत्वात् संन्यासोऽपि नास्तीति महत् सङ्कटमापन्नमित्याशं क्वाह ब्रह्मणीति ब्रह्मण्याधाय परमेश्वरे समर्प्य तत्फले च सङ्गं त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति असौ पापेन बन्धहेतुतया पापिष्ठेन पुण्यपापात्मकेन कर्मणानलिप्यते यथा पद्मपत्रमश्रयित्वा सपितेनाश्रयानलिप्यते तद्वत् १०

भाषा अनुवाद ।

और जो मनुष्य हम कर्म करते हैं, उसी अभिमान रखते हैं, तेरे कर्म मिले होते और तू ही को कर्म बन्ध होता है, फिर चित्त की अशुद्धता से उनको संन्यास भी दुर्घट है, इससे उनको सत्रह शङ्कट है, जो उसी शङ्का करो तो यह उत्तर सुनो कि अन्तर्यामी ईश्वर की प्रेरणा से हम सब कर्म करते हैं, ऐसे विचार करके सकल कर्म ईश्वर में समर्पण करके और कर्मकाल में आशक्ति रहित कर्म करते हैं, तो उनको कर्म प्रतिबन्धक नहीं होते और वे कर्म से लिप्त नहीं हैं, जैसे पद्मपत्र जल में निरन्तर रहते भी जल से अलग है, सोई कहें कि ब्रह्म में कर्म अर्पण करके आशक्ति छोड़ि जो कर्म करते हैं, सो पाप से नहीं लिप्त होता, जैसे कमल का पत्र जल में रहते भी जल से भिन्न है १०

कायेनमनसाबुद्ध्यग्राकेवलैरिन्द्रियैरपि योगिनःकर्माकुर्वन्तिसङ्गत्यात्मात्मशुद्धये ११

शाङ्करभाष्यं ।

तस्मात्तत्रैवतवाधिकारइति कुरुकर्मेवयस्माच्च युक्तइति युक्तइश्वरायकर्माणि
करोमिनममफलायेति एवंसमाहितःसन्कर्मफलंत्यक्त्वापरित्यज्यशान्तिंमोक्षा
ख्यामाप्नोति नैष्ठिकीनिष्ठायाभवांसत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठा
क्रमेणेति वाक्यशेषःयस्तुपुनरयुक्तोऽसमाहितःकामकारेणकरणकारःकामस्यकारः
कामकारस्तेनकामकारेणकामप्रेरिततथेत्यर्थःममलाभायेदंकारोमिकर्मेत्येवंफले
शक्तोनिवध्यते अतस्त्वंयुक्तोभवइत्यर्थः १२

आनन्दगिरिकृतटीका

अविदुपस्तर्हिदृष्टतेनकर्मणाकिंस्यादित्याशंकाह केवलमितिअन्नस्येश्वरार्पण
बुद्ध्यनुष्ठितंकर्मबुद्धिशुद्धिफलमित्यवैवहेतुमाह यस्मादिति केवलशब्दस्यप्रत्येकं
सम्बन्धेप्रयोजनमाह सर्वव्यापारेष्विति ११

कर्मणश्चित्तशुद्धिफलत्वेतादर्थ्येनकर्मानुष्ठानमेवतवकर्त्तव्यमिति यस्मादित्य
स्यापेक्षितंवदन्फलितमाह तस्मादिति युक्तःसन्फलंत्यक्त्वाकर्मकुर्वन्मोक्षाख्यांश
न्तिंयस्मादाप्नोति तस्माच्चत्वयासङ्गत्याकर्मकर्त्तव्यमितियोजना विपक्षेदोषमाह
अयुक्तइति युक्तत्वंव्याकरोति ईश्वरायेति फलंपरित्यज्यकर्मकुर्वन्निति शेषः
नैष्ठिकीशान्तिरित्येतदेवविशदयति द्वितीयभर्तृविभजते यस्त्विति असमाधाने
दोषादर्जुनस्यनियोगंदर्शयति अतस्त्वमिति १२

स्वामिद्वतटीका ।

बन्धकत्वाभावमुक्त्वामोक्षहेतुत्वंसदाचारेणदर्शयति कायेनेति कायेनस्नाना
दिमनसाध्यानादिबुद्ध्यग्रातत्त्वनिश्चयादिकेवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैःश्रवण
कीर्त्तनादिलक्षणंकर्मफलसङ्गत्याचित्तशुद्धयेकर्मयोगिनःकुर्वन्ति ११

भाषा अनुवाद ।

निष्कामकर्मबन्धकनहींहैं इसकहनेकेवाद् अवलत्तममनुष्योंकोकर्मकेद्वारा
मुक्तिदिखावते हैं किशरीरसेस्नानादिमनसंध्यानादिश्रौबुद्धिसेतत्त्वनिश्चयादित
थाकर्मसेआशक्तिरहितऔरफलाभिलाषगून्यहोकर इन्द्रियोंकेद्वाराश्रवणकीर्त्तन
आदिचित्तशुद्धिकेअर्थकर्मानुष्ठानयोगीकर्मकरते हैं सोई कहाकिकायमनबुद्धिसे
औरकेवलइन्द्रियोंसेआत्मशुद्धिकेहेतुसङ्गच्छोद्दिगीजनकर्मकरते हैं ११

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीं । अयुक्तः कामकारेण फलेन ततो
निवध्यते १२

शाङ्करभाष्यः

यस्तु परमार्थदर्शी स सर्वेति सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं
नैमित्तिकं काव्यं प्रतिषिद्धञ्च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या
कर्मादौ अकर्मसन्दर्शनेन संत्यज्येत्यर्थः आस्तेतिष्ठति सुखं त्यक्तवान् मनः कायचेष्टो
यतिः निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तवाह्यसर्वप्रयोजनः सुखमाप्स्यत्य-
च्यते वशीजितेन्द्रिय इत्यर्थः कास्त इत्याह नवद्वारेपुरे सप्तशीर्षखन्यात्मन उपलब्धि-
द्वाराण्यर्वाग्द्वेसूत्रपुरोषविसर्गाद्यैतैर्द्वारैर्न द्वारं पुरमुच्यते शरीरं पुरमिव पुरमात्मैक-
स्वामिकं तं दर्पप्रयोनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्थोत्पादकैः प्रौरैरिवा-
धिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारेपुरे देहीसर्वकर्मसन्नास्थास्ते इति किं विशेषणं सर्वोद्देही
संन्यास्य सन्नासीवदेह एवास्ते तत्रानर्थकं विशेषणमुच्यते यस्त्वज्जोदेही देहेन्द्रियसं-
घातमात्मात्मादर्शी स सर्वोपिगेहे भूमावासने वासे इति मन्यते न हि देहमात्मात्मादर्शी
नो देह इव देह आस इति प्रत्ययः सम्भवति देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मादर्शिनस्तु देह-
आस इति प्रत्यय उपपद्यते परकर्मणाञ्च परस्मिन्नात्मन्यविषयाधारोपितानां विद्यया
विवेकज्ञानेन मनसा सन्नास उपपद्यते उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य सर्वकर्मसन्नासिनो
पिगेह इव देह एव नवद्वारेपुरे आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुत्पत्त्या देह एव
विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवास्त इत्यस्यैव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वाद्

स्वामिमतटीका ।

ननु कथं ते नैव कर्माणां कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्वध्यत इति व्यवस्था अत आह युक्त इति युक्तः
परमेश्वरैकनिष्ठः सन् कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति
अयुक्तस्तु बहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फलेन आसक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति १२

भाषा अनुवाद ।

जो असीशङ्काकरो कि वही एक कर्मसे कोइतो मुक्त औ कोइको वन्धयह कैसी व्यव-
स्था है तो इसका निवाण कर ते जेके कहते हैं कियोगीकहे कर्मकारी पुरुष ईश्वरसे
एकनिष्ठ हो कर्मफलको त्यागि कर्म अनुष्ठान करिके अत्यन्त शान्ति स्वरूपको सुकृति
सको प्राप्त होते हैं परन्तु अयुक्तकहे कामना विशिष्ट कर्मफलांशक्त बहिर्मुख लोगका
व्यकर्मसे अवश्य ही बन्ध होते हैं युक्तकहे ईश्वरार्थ कर्मकरनेवाले १२

सर्वकर्मणिमनसासंन्यस्तास्तेसुखं वशी नवद्वारेपुरेदेही नैवकुर्वन्तकारयन् १३

शाङ्करभाष्य ।

यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययात्मन्वध्यारोपितानि सन्नरास्यास्ते इत्युक्तं तथाप्यात्मसमवायितुकर्तृत्वं कारयित्वञ्चस्यादित्याशंकाह नैवकुर्वन्स्वयंनश्चकार्यकरणानिकारयन्क्रियासुप्रवर्त्तयन्किंयत्तत्कर्तृत्वं कारयित्वञ्चदेहिनःस्वात्मसमवायिसत् सन्नरासान्नसंभवति यथागच्छतीगतिःगमनव्यापारपरित्यागेनस्यात्तद्वत् किंवास्वतएवात्मनोनास्तीत्यवोच्यते नास्यात्मनःस्वतःकर्तृत्वं कारयित्वञ्चोक्तं ह्यविकार्योयमुच्यते शरीरस्थोपिकौन्तेय नकरोतिनलिप्यतइति ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः १३

आनन्दगिरिद्वतटीका

तर्हिफलेसक्तित्यक्त्वासर्वैरपिकर्मकर्तृव्यमितिकर्मसन्नरासस्यनिरवकाशत्वमित्याशंकाविदुषःसकाशाद्विदुषोविशेषदर्शयति यस्त्विति सर्वकर्मपरित्यागेप्राप्तंमरणंव्यावर्त्तयति आस्तइति दृष्टिंलभमानोपिशरीरतापेनाध्यात्मिकादिनातप्यमानस्तिष्ठतीति चेन्नेत्याह सुखमिति कार्यकरणसंघातपारवश्यंपर्युदस्यति वशीति आसनस्यापेक्षितमधिकरणंनिर्दिशति नवेति देहसम्बन्धाभिमानाभासवत्त्वमाह देहीति मनसासर्वकर्मसंन्यासेपि लोकसंग्रहार्थंवाहिःसर्वकर्मकर्तृव्यमिति प्राप्तंप्रत्याह नैवेति तान्येवसर्वाणिकर्माणिपरित्यज्यानिविशिनटि नित्यमिति तेषांपरित्यागेहेतुमाह तानीति यदुक्तं सुखमास्तइति तदुपपादयति त्वन्नेति जि

भाषाअनुवाद

इनसववाते।सेअशुद्धचित्तमनुष्यकोसन्नरासकीअपेक्षानिव्कामकर्मकरनाहींयेयहै यहविस्तारपूर्वककहिकर अवशुद्धचित्तपुरुषकोसन्नरासहीयेठहै यहकहतेहैंकिजितचित्तविवेकयुक्तपुरुषबुद्धिकेद्वाराविज्ञेयकारकसवकर्महाराडिजैसेसुखमेरहते तैमेज्ञाननिष्ठयुक्तहोकेभीसुखमेरहते हैं जोकहोकिकहंरहते तोकहते हैं किनवद्वारपुरजोअहङ्कारशून्यशरीर तिसमेआत्मस्वरूपमेस्थितरहतेहैं औरअहङ्कारकेअभावसेआपशारीरककर्मनहींकरते औरममताकेअभावसेदूसरेसेभीवेकोईकामनहीं करावतेहैं यहशुद्धऔरअशुद्धचित्तमनुष्योंकाभेदभगवाननेकहा १३

आनन्दगिरिखतटीका ।

तेन्द्रियत्वंकायवशीकारस्याप्युपलक्षणं द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागे केति सप्तशी
 र्षस्थानि शिरोगतानि शब्दाद्युपलब्धिद्वाराणि तथापि कथं नवद्वारत्वमधोगताभ्यां
 पायूपस्थाभ्यां सहेत्याह अर्वांगिति शरीरस्य पुरसाभ्यां स्वाभिनामौ रैश्चाधिष्ठितत्वेन
 दर्शयति आत्मेत्यादिना यद्यपि देहे जीवन्त्वाद्देहसम्बन्धाभिमानाभासमानवत्ति
 ष्ठते तथापि प्रवासीवपरगेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्ट्यन्त्रविषीदन्व्यामोहादि
 रहितश्च तिष्ठतीति मत्वाह तस्मिन्निति विशेषणमाक्षिपति किमिति तदनुपप
 त्तिमेवादर्शयति सर्वोहीति सर्वसाधारणे देहावस्थाने सन्नप्रस्यदेहेति ष्ठति विद्वा
 निति विशेषणमकिञ्चित्करमिति फलितमाह तलेति विशेषणफलं दर्शयन्मुक्त
 रमाह उच्यते इति किं अविवेकिनं प्रति विशेषणार्थक्यं चोद्यते किम्वा विवेकिनं
 प्रतीति विकल्पग्राह्यमङ्गीकरोति यस्त्विति अन्नत्वदेहित्वेहेतुः तदेव देहित्वं कूट
 यति दहेति संघातात् दर्शिनोपि देहे स्थितिप्रतिभासः स्यादिति चेन्नेत्याह न
 हीति द्वितीयं दूषयति देहादीति गृहादिषु देहस्यावस्थानेनात्मावस्थानमवस्था
 वृत्तार्थं देहे विद्वानास्तइति विशेषणमुपपद्यते विवेकवतो देहेवस्थानप्रतिभासस
 म्भवादित्यर्थः ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभानेपि वाङ्मनो देहव्यापारात्मनो कर्म
 णां तस्मिन् प्रसङ्गाभावात् तत्प्रागेन कुतस्तस्य देहेवस्थानमुच्यते तत्राह परकर्मणाञ्चे
 ति ननु विवेकिनो दिगाद्यनवच्छिन्नवाह्याभ्यन्तराविक्रियत्रह्यात्मतां मन्यमानस्य कु
 तो देहेवस्थानमास्थातुं शक्यते तत्राह उत्पन्नेति तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति प्रारब्धफलं ध
 र्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपभुक्तस्य शेषादनुपभुक्त्वाद्देहादिसंस्कारो नुवर्त्तते तदनुष्टप्ताच्च
 तत्रैव देहे विशेषविज्ञानमवस्थानविषयमुपपद्यते अतो विवेकवतः सन्नप्राप्तिनो देहेव
 स्थानव्यपदेशः सम्भवतीत्यर्थः अविद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणसम्भवेपि विद्वत्प्रत्ययापेक्ष
 या विशेषणमर्थवदित्युपसंहरति देह एवेति देहे स्ववस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययस्तदवि
 षयश्चाविद्वत्प्रत्ययस्तयोरेवं देहे विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरन्नेव हे
 तुं विशदयति विद्वदिति आरोपितकर्त्तृत्वाद्यभावेपि स्वगतकर्त्तृत्वादिदुर्वारमित्या
 शङ्कामनूद्य दूषयति यद्यपीत्यादिना क्रियासु प्रवर्त्तयन्नास्तइति पूर्वेण सम्बन्धः पूर्व
 स्यापि शतु रेवमेव सम्बन्धः कर्त्तृत्वकारयित्त्वञ्चात्मनो नेत्यत्र विचारयति किमिति
 यत्कर्त्तृत्वकारयित्त्वञ्च तत्किं देहिन्ः स्वात्मसमवायिसदेव सन्वासान्भवतीत्यु
 च्यते यथागच्छतो देवदत्तस्य स्वगतैव गतिः तत् स्थित्यात्यागान्भवति अथवा स्वा
 रस्येन कर्त्तृत्वकारयित्त्वञ्चात्मनो नास्तीति वक्तव्यमाद्ये सक्रियत्वं द्वितीये कूटस्थत्वं

नकर्तृत्वं नकर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४

आनन्दगिरिखतटीका

मित्यर्थः द्वितीयं पञ्चमाश्रित्योत्तरमाह अत्रेति उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति उक्तं होति तत्रैव वाक्यशेषमपि सम्पादयति शरीरस्योपीति स्मृचुक्तेर्यथुतिमपि दर्शयति ध्यायतीवेति उपाधिगतैव सर्वाविक्रियानात्मनि स्वतोस्तीत्यर्थः १३

स्वामिखतटीका ।

एवं तावत् चित्तशुद्धिगून्यस्य संन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इत्येतत्प्रपञ्चितं इदानीं शुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह सर्वकर्माणीति वशीजितचित्तः सर्वकर्माणि विच्छेदकानि मनसा विवेकयुक्तेन संन्यस्य सुखं यथाभवत्येवं ज्ञाननिष्ठः सन्नास्ते कास्त इत्यत आह - नवद्वारे - नेतेनासिके कर्णौ मुखञ्चेति सप्तशिरोगतानि अधोगते द्वे पायूपस्थरूपे इत्येवं - नवद्वाराणि यस्मिन्पुरे पुरवदहङ्कारगून्ये देहे देही अत्र तिष्ठते अहङ्काराभावाद्देवस्वयं तेन देहे नैव कुर्वन्ममकाराभावात् नकारयन्निति अशुद्धचित्ताद्वा प्रवृत्तिरज्ञा अशुद्धचित्तो हि संन्यस्य पुनः करोति कारयति च तत्त्वयं तथा अतः सुखमास्त इत्यर्थः १३

भाषा अनुवाद

ईश्वरजिसको इसलोकमे श्रेष्ठलोकको लेजानेकी इच्छा करते हैं उससे सत्कर्म करवावते और जिसे अधोलोकले जानेकी इच्छा करते उससे कुकर्म करवावते हैं यह श्रुतिमे कहा है तो परमेश्वरकी प्रेरणासे पराधीन जो मनुष्य सो कैसे वे कर्म त्यागकर नेशकै एक दूसरे जो परमेश्वरहीकी प्रेरणासे शुभ अशुभकर्ममे लोग प्रवृत्त होते हैं तो ईश्वरभी विपमदृष्टि औनिर्दय है फेरिकर्मका करवावनेवाला भी वही है तो उसको भी पुन्यपापसम्बन्ध क्यों न होय जो यह शङ्का करो तो इसका सिद्धान्त यह दोलोकसे कहते हैं कि प्रभु जो ईश्वर सो मनुष्योंको कर्तृत्व अथवा कर्मसृजन नही किया किन्तु मनुष्योंको पूर्वकर्मसंस्काररूप जो अज्ञान सोइ कर्तृत्वादिमे प्रवृत्त करै है इसीसे अपनी अनादि अविद्यासे कामनावश हो प्रवृत्तियुक्तपुरुषको ईश्वरभी कर्ममे नियुक्त करते हैं और ईश्वरकुछ आपसे उसको प्रवृत्ति नही देते हैं सोइ कहा है कि कर्तृत्व औ कर्मतया फलयोग प्रभुने नही किया लोग पूर्वसंस्काररूप स्वभाव अर्थात् मायासे प्रवृत्त है १४

शाङ्करभाष्यं

किञ्चनकर्त्तृत्वमिति नकर्त्तृत्वं स्वतः कुर्वितिनापिकर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सिततमानिलोकस्य नृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मानापिरंधादिघटवतस्तत्फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगं यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन् कारयंश्च प्रवर्त्तत इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वभावः स्वभावोऽविद्यालक्षणाप्रकृतिः माया प्रवर्त्तते दैवी हीत्यादीति वक्ष्यमाणा १४

आनन्दगिरिद्वयटीका

आत्मनो यदुक्तं कारयित्त्वं नास्तीति तत्प्रपञ्चयति नेत्यादिना यद्यपि लोकस्य कर्त्तृत्वं न नृजतीति नास्तीति कारयित्त्वं तथापि रथघटप्रासादादीनि कुर्वन् भवति कर्त्तृत्वाशङ्क्याह नकर्त्माणीति तथापि भोजयित्त्वेन विक्रियावस्त्वं दुष्परिहारमित्याशङ्क्याह नकर्त्माणीति कस्य तर्हि प्रवर्त्तकत्वं तदाह स्वभावस्त्विति कुर्वितिकर्त्तृत्वं लोकस्य नृजत्यात्मेति सम्बन्धः रथादीनां कर्मत्वं साधयति ईप्सितेति आत्मनो देहादिस्वामित्वेन प्रभुत्वं रथादिघटवतोलोकस्य रथादिफलेन सम्बन्धमपि नृजत्यात्मेत्यात्मनो भोजयित्त्वं प्रत्याचष्टे नापीति चतुर्थपादं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति यदीत्यादिना स्वभाववादस्तर्हीत्याशङ्क्याकरोति अविद्यालक्षणेति प्रकृतेर्विद्यावत्त्वं व्युदसितं मायेत्युक्तं साचसप्तमे वक्ष्यते तेन प्रधानविलक्षणेत्याह दैवी हीति १४

स्वामिद्वयटीका ।

ननु एष एव साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य अधोनिनीषत इत्यादि श्रुतेः परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्त्तृत्वेन प्रयुज्यमानोऽस्वतन्त्रः पुरुषः कथं तानि कर्माणित्वजेत् ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गप्रयुज्यमानः शुभान्यशुभानि च त्यज्यतीति चेत् एवं सति वैषम्यैर्घृण्याभ्यामीश्वरस्यापि प्रयोजककर्त्तृत्वात् पुण्यपापसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह नकर्त्तृत्वमिति द्वाभ्यां प्रभुरीश्वरो जीवलोकस्य कर्त्तृत्वादिकं नृजति किन्तु जीवस्य स्वभावोऽविद्यैव कर्त्तृत्वादिरूपेण प्रवर्त्तते अनाद्यविद्याकामवशात् प्रवृत्तिस्वभावमेवलोकमीश्वरः कर्मसु नियुङ्क्ते न तु स्वयमेव कर्त्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः १४

नादसेकस्यचित्पापंनचैवसुदतंविभुः अज्ञानेनादृतंज्ञानंतेनमुह्यन्तिजन्तवः १४

शाङ्करभाष्यं ।

परमार्थतस्तु नेति नादत्तेनचगृह्णातिभक्तास्यापिकस्यचित्पापंनचैवादत्ते
सुदतंविभुःभक्तैःप्रयुक्तंविभुःकिमर्थतर्हिभक्तैः पूजादिलक्षणंयागदानहोमादिकञ्च
सुदतंप्रयुज्यतइत्याह अज्ञानेनादृतंज्ञानंविवेकविज्ञानंतेनमुह्यन्तिकरोमिकारया
मिभोह्येभोजयामीत्येवंमोहंगच्छन्त्यविवेकिनःसंसारिणोजन्तवः १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्चर्यान्वात्मनोऽविद्याद्यतानीत्युक्तमिदानीमीश्वरेसन्प्रस्तसम
स्य्यापारस्यतदेकशरणस्यदुरितं सुदतम्बातदनुग्रहार्थंभगवानादत्तेमदेकशरणो
मत्प्रीत्यर्थंकर्मकुर्वाणोदुष्कृताद्यनुमोदनेनानुग्राह्योमयेति प्रत्ययभाक्तादित्याशंक्व
सोपिपरमार्थतोनास्यास्तविक्रियत्वादित्याह परमार्थतस्त्विति कथंतर्हिभक्तानाम
नुग्राह्यत्वमीश्वरस्थानुगृहीत्वमिति प्रसिद्धिस्तत्राह अज्ञानेनेति पूर्वार्द्धगतान्य
क्षराणिव्याख्यायत्राकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरार्द्धमवतार्यव्याचष्टे किमर्थमित्यादिना १५

स्वामिकृतटीका ।

कोऽपिसन्प्रभुःकस्यचित्पापंसुदतञ्चनैवादत्तेनभजतेतत्रहेतुः विभुःपरिपू
र्णःआप्तकामइत्यर्थःवदिहिस्वार्थकामनयाकारयेत्तर्हितथास्यात्नत्वेतदस्तिआप्तका
मस्यैवाचिन्त्यनिजमाययातत्तत्पूर्वकर्मानुसारणप्रवर्त्तकत्वात् ननुभक्ताननुगृह्ण
तोऽभक्तान्निगृह्णतश्चैपस्योपलम्भात् कथमाप्तकामत्वमित्यतआह अज्ञानेनेति नि
ग्रहोऽपिदण्डरूपोऽनुग्रहएवेत्येवमज्ञानेनसर्वत्रसमः परमेश्वरइत्येवम्भूतंज्ञानमादृ
तं तेनहेतुनाजन्तवोजीवासुह्यन्ति भगवतिवैपस्यंसन्यन्तइत्यर्थः १५

भाषा अनुवाद ।

जिसहेतुभगवान नकुछकरतेऔर नकिसीसेकुछकरवावतेहैं वेतोविभु
कहेआपक तथापूर्णकामहैं इससेभक्तअभक्तकिसीकेपुन्यपापकेभागीनहींहैं प
रन्तुपरमेश्वरकीअचिन्त्यजोमायासोई पूर्वकर्मकेअनुमारउंचनीचकर्ममेंलोगों
कोप्रदत्तिदेती औरअज्ञानसेज्ञानआदत्तहै तिससेसबमोहितहोतेहैं जोकहो
किपूर्णकामकोफेरिभक्तोंपरअनुग्रहऔरअभक्तोंकानिग्रहक्योंकरघटैहै तोकहते
हैं किपरमेश्वरकानिग्रहरूपदण्डअनुग्रहहै अर्थात् दण्डहोनेसेपापकोपाप
दूरहोजायगा जैसेदण्डरूपअनुग्रहकानजाननाजोअज्ञान सोईपरमेश्वरविषयक
ज्ञानकोआदतकरताहै तोफेरिजीवमोहितहोयअपनेअज्ञानसे परमेश्वरमेविष
मदृष्टिकरतेहैं १५

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवद् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं १६
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्भूतकल्मषाः १७

शाङ्करभाष्यं ।

ज्ञानेन इति । ज्ञानेन तु येन अज्ञानेनावृत्तग्रामुह्यन्ति जन्तवः । तदज्ञानं येषां जन्तूनां । विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषां जन्तूनामादित्यवत् यथादित्यः । समस्तं रूपजातं अवभासयति तद्वत् ज्ञानज्ञेयञ्च वस्तुसर्वं प्रकाशयति तत् परमार्थतत्त्वं १६ । यत्परं ज्ञानं प्रकाशितं तद्बुद्धय इति तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः । तदात्मानस्तदेव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः तन्निष्ठा इति तन्निष्ठानिष्ठाभिनिवेशस्तात्मर्यं सर्वाणि कर्माणि सन्प्रस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परमायनं परागतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः । ते गच्छन्त्येवम्विधाश्च

श्रीानन्दगिरिद्वयटीका ।

तर्हि सर्वेषामनाद्य ज्ञानत्वात् व्यामोहांभावाच्च कुतः संसारनिवृत्तिरिति तत्राह ज्ञानेनेति । सर्वमिति पूर्णत्वमुच्यते ज्ञेयस्यैव वस्तुनस्तत्परमिति विशेषणं तद्याचष्टे परमार्थतत्त्वमिति १६

स्वामि द्वातटीका

ज्ञानिनस्तु नमुह्यन्तीत्याह ज्ञानेनेति । आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां तद्वैषम्योपलक्षकमज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेषामज्ञानं नाशयित्वा तत्परं परिपूर्णमीश्वरस्वरूपं प्रकाशयति यथादित्यस्तमोनिरस्य समस्तं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् १६

भाषा अनुवाद ।

और ज्ञानसे जिनका अज्ञाननाश हो गया है । जैसे ज्ञानी पुरुषोंको परमो भगवत्स्वरूप सो प्रकाशमान है । जैसे सूर्यके प्रकाशसे अन्धकार दूर होवस्तु सब प्रकाशित होती है । लोगकेवल अपने सोहसे ईश्वरसे भोह कल्पना करते हैं १६ ।

जैसे जो परमेश्वरतिनके उपासकोंको प्राप्त जो फल होता है सो कहते हैं कि अगवतकी भक्तिसे अवश्य ही संसारसागरको उतर जायंगे । ऐसी जिनके निश्चय रूप बुद्धि है और तैसे ही भगवद्भक्तिसे संव्यन्त श्रौतत्पर हैं और परमेश्वर ही जिनके परम अवलम्ब हैं सो ईज न ईश्वरके प्रसादसे निःपाप हो मुक्ति प्रदपाय आवागमनसे रहित होते हैं । सो ई कह कि ईश्वरसे बुद्धि और ईश्वरसे आत्मा और ईश्वरसे निष्ठा तथा ईश्वरसे परायण पुरुष ज्ञानसे निर्भूत कल्मष अपुनरागमनपदमोक्ष प्राप्त होते हैं ।

शाङ्करभाष्यं

पुनरावृत्तिं पुनर्हेहसम्बन्धं नृहन्ति ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धू-
तोतिष्ठतो नाशितः कल्मषः प्रापादिसंसारकारणदोषोयेषां ते अज्ञाननिर्धूतकल्म-
षाः यत इत्यर्थः १७

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते परिहृताः कथं तत्त्वं प्रखन्तीत्युच्यते विद्येति
विद्याविनयसम्बन्धे विद्या च विनयश्च विद्याविनयो विद्यात्मनो बोधो विनयश्च उपशमः ता

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विदुषां विविदिपूणाञ्चान्तरङ्गाणि विद्यापरिपाकसाधनानि इत्युपदिदिक्षु रूत्त
रहो कस्यापेक्षितं पूरयति यत्परमिति तस्मिन्परमार्थतत्त्वे परस्मिन्ब्रह्मणि
वाच्यं विषयमपोह्यगताप्रवृत्ताथवगमननिदिध्यासनैरसकृदनुष्ठितैर्बुद्धिः सा ज्ञात्वा
रत्नजगायेषां ते तथेति प्रथमविशेषणं विभजते तस्मिन्निति तर्हि बोद्धा जीवो बो-
ह्यं ब्रह्मेति जीवब्रह्मभेदाभ्युपगमोनेत्याह तदात्मानइति कल्पितं बोद्धृषोह्यत्वं व-
स्तुतस्तुनभेदोस्तीत्यङ्गीकृत्य आचष्टे तदेवेति ननु देहादावात्माभिमानमपनीय ब्रह्मण्ये-
वाहमस्मीत्यवस्थानं तत्तदनुष्ठीयमानकर्म्मप्रतिबन्धान्तिसिध्यतीत्याह अविशेषणान्तर-
मादत्ते तन्निष्ठाइति तवनिष्ठावर्द्धार्थं दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह निष्ठेत्यादिना तथा
पि पुरुषार्थापेक्षाप्रतिबन्धात् कथं यथोक्ते ब्रह्मण्येवावस्थानं सेहुं पारयति तवाह तस्य
रायणश्चेति यथोक्तानामधिकारिणां परमपुरुषार्थस्योक्तब्रह्मानतिरेकान्तान्यत्रास-
क्तिरिति तात्पर्यार्थमाह केवलेति ननु यथोक्तविशेषणवतां वर्त्तमानदेहपातेपि देहा-
न्तरपरिग्रहव्यग्रतया कुतो यथोक्ते ब्रह्मण्यवस्थानमास्यातुं भव्यते तत्राह ते गच्छन्तो-
तिसतिसंसारकारणेदुरितादौ संसारप्रसरस्य दुर्वारत्वान्न पुनरावृत्तिसिद्धिवित्या-
शंश्चाह ज्ञानेति उक्ताविशेषणसम्पत्त्यादगमितफलशालित्वमात्रमान्तरेष्वसम्भावि-
तमिति मन्वानो विप्रिनष्टि यत इति १७

स्वामिस्तटीका ।

एवंभूतेश्वरोपासकानां फलमाह तां इति तस्मिन्नेव बुद्धिनिश्चयात्मिकायेषां त-
स्मिन्नेव आत्मा प्रयतो येषां तस्मिन्नेव निष्ठातात्पर्यं येषां तदेव परमायनमाश्रयो येषां त-
द्यतत्प्रसादलक्षेणात्मज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं येषां तेऽपुनरावृत्तिं मुक्तिं यान्ति १७

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च गण्डिताः समदर्शिनः १८

शाङ्करभाष्यम् ।

भ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च गण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनयसम्पन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके मध्यमायाञ्च राजस्यां गविसंस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसेह स्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तज्ज्ञैश्च संस्कारैस्तथाराजसैस्तथातामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्मद्रष्टुं शीलं येषां ते गण्डिताः समदर्शिनः १८

आनन्दगिरिद्वयटीका

यदपुनरावृत्तिसाधनं तत्त्वज्ञानं तदेव प्रब्रह्मरैण विद्योति ये पामित्यादिना विद्यावेदार्थविज्ञानमित्यङ्गीकृत्य विनयं व्याचष्टे विनय इति उपशमो निरहङ्कारत्वमनौद्धत्यं पदार्थमेव मुक्त्वा वाक्यार्थदर्शयति विद्वानिति गवीत्याद्यनूद्य वाक्यार्थकथयति विद्योति ह स्यादौ गण्डिताः समदर्शिन इत्युत्तरत्र संख्यन्वः तत्र तत्र प्राणिप्रभेदेषु तत्तद्गुणैस्तत्तन्निमित्तसंस्कारैश्च संस्पृष्टत्वसम्भवान् ब्रह्मणः समत्वमित्याशङ्क्याह सत्त्वादीति तज्ज्ञैश्चेत्यत्र तच्छब्देन सत्त्वमेव गृह्यते सात्त्विकसंस्कारैरिव राजससंस्कारैरपि सर्वथैवास्पृष्टं ब्रह्मेत्याह तथेति राजसैरिवतामसैरपि संस्कारैर्ब्रह्मात्यन्तमेवास्पृष्टमित्याह तथातामसैरिति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं कूटस्थत्वमसङ्गत्वञ्चोक्तेऽर्थे हेतुरिति मत्वा समशब्दार्थमाह सममिति समदर्शित्वमेव प्राण्डित्यं तद्वाचष्टे ब्रह्मेति १८

स्वामिद्वयटीका ।

कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं मुक्तिं गच्छन्तीत्यपेक्षायामाह विद्योति विषमेष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते गण्डिता ज्ञानिन इत्यर्थः तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शुनो यः प्रचतितस्मिंश्चेति कर्मणो वैषम्यं गवि हस्तिनि शुनि चेति जाति तो वैषम्यं दर्शितं १८

भाषानुवाद ।

तो वेतत्त्वज्ञानी जो मुक्तिलाभकरते कैसे होते हैं सोई कहते हैं कि विषमवस्तु मे समज्ञान अर्थात् सकलवस्तु मे ब्रह्मरूप देखते हैं जैसे कि विद्या औ विनय से युक्त ब्राह्मण औ गज हाथी कुत्ता तथा चाण्डाल इन सब मे गण्डित कहे ज्ञानी पुरुष समदर्शी होते हैं अर्थात् सब मे आत्मारूप ईश्वर को एक रूप से देखते हैं १८

इहैवतैर्जितः स्वर्गोपेपांसाभ्येस्थितमनः निर्दोषं हि ससं ब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणिते स्थिताः १६

शाङ्करभाष्यं

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः समासमाभ्यां विपसममेपूजातइति स्मृतेर्नते दोषवन्तः कथं इहेति इहैवजीवद्भिरेवतैः समदर्शिनः परिहृतेर्जितोवशीकृतः सर्गो जन्मयेपांसाभ्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणिसमभावे स्थितं निचलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सु च पाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिवविभासते तवापितद्दोषैरसंस्पृष्टानिति निर्दोषं हि दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्वस्यवक्षति च भगवानिच्छादीनां जेवधर्मत्वसनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च नाथन्त्यादिविशेषा आत्मनोभेदकाः सन्ति प्रतिगरीरतेपांसत्त्वे प्रमाण्यानुपपत्तेरतः समं ब्रह्मैकञ्च तस्माद्ब्रह्मण्येवते स्थिताः तस्मान्न दोषगन्धमादमपितान्स्पृशति देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात् तेषां देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयवन्तु तत् स्वरं समासमाभ्यां विपसममेपूजातइति पूजाविषयत्वविशेषणात् दृश्यते हि ब्रह्मवित्पङ्कजित् च त्वेदवित् इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणिते स्थिता इति युक्तं १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु चासमत्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शङ्कते न न्विति सर्ववसमदर्शिनः तच्छब्देन परावृत्त्यन्ते तेषां दोषवत्त्वाद्भोज्यान्त्वमित्यवप्रमाणमाह चनासमाभ्यामिति समानासध्ययनादिभिः समानधर्मकारणां वस्त्रालङ्कारादिपूजया विषये प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमानाञ्चासमानधर्मकारणां कस्यचिदेकवेदत्वमपरस्यद्विवेदत्वमित्यादिधर्मवतां प्रागुक्ततया पूजया समे प्रतिपत्ति

भाषा अनुवाद ।

यहसुनिजो नन्देह होय क्वि विपसममेसमदृष्टि होना ही निपिह है फेरिमवमेसमदृष्टिमनुष्यपण्डितकैमेहै और गौतमनेकहा क्वि विपसममेसमपूजन और सममे विपसमपूजन करनेवाले लोकपर लोकसे भट होतेहै इससङ्काको निवारण करते ऊयेकाहते है किजिनका मनसमभावनेस्थित है उनोनेइहांई स्वर्गजयकरलियाहै क्योंकिसर्ववसमानरूपनिर्देयब्रह्मपरिपूर्णहोरहाहै ऐसाजोजानतेहै तेब्रह्मनेस्थितकहे ब्रह्मरूपहोनिर्दोषहै औरगौतमकीवातज्ञानअवस्थाकेपहलीअवस्थाकीहै १६

आनन्दगिरिव्रतटीका ।

विशेषेपूजयितापूरुषविशेषं ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमकुर्वन् धनाद्धर्माच्च हीयते तेन सात्त्विके राजसतामसयोश्च समबुद्धिं कुर्वन् प्रत्यवैतीर्थः उत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति नतेदोषवन्त इति स्मृत्यवष्टम्भेन सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शिनां दोषवत्त्वमुक्तं कथं नास्तीति प्रतिज्ञामात्रेण सिध्यतीति शङ्कते कथमिति स्मृतेर्गतिमग्रे वदित्वा निर्दोषत्वं समत्वदर्शिनां विषय इहैवेति सर्वेषां चेतनानां सास्ये प्रवृत्तमनसा ब्रह्मलोकगमनमन्तरेण अस्मिन्नेव देहे परिभूतजन्मनामशेषदोषराहित्यहेतुमाह निर्दोषं हीति वर्तमानो देहः सप्तम्यापरिगृह्यते तानेव समदर्शिनो विशिनष्टि येषामिति ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्सु श्वपाकादिषु तद्दोषैर्द्वादोषवत्त्वोपलभ्यमानात्तत्राह यद्यपीति यस्मात् तन्निर्दोषं तस्मात्तस्मिन् ब्रह्मणि स्थितो निर्दोषैः सर्गोजित इति सम्बन्धः ब्रह्मणो गुणभूयस्त्वादत्पीयान् दोषोपि स्यादित्याशङ्क्याह नापीति चेतनस्य गुणविशेषे विशिष्टत्वमानष्टं निर्गुणत्वश्रवणादित्युक्तं बुद्धिसुखादीनां परिशेषादात्मधर्मात्त्वस्य कैश्चिन्निश्चितत्वादित्याशङ्क्याह वक्ष्यति चेति आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति अनादित्वादिति चकारो वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धार्थः गुणदोषवशादात्मनो भेदाभावेऽपि भेदो न्यविशेषेभ्यो भविष्यतीति प्रसङ्गादाशङ्क्य दूषयति नापीति प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौ तद्भेदुत्वेन तेषां सत्त्वं तेषाञ्च सत्त्वे प्रतिशरीरमात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्परश्रयत्वमभिप्रेत्य हेतुमाह प्रतिशरीरमिति आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह अत इति समत्वमेव व्याकरोति एकञ्चेति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेनैकत्वाज्जीवानाञ्च भेदकाभावेनैकत्वस्योक्तत्वादेकत्वज्ञानत्वादेकत्वं जीवब्रह्मणोरेष्टमिति याह तस्मादिति जीवब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवन्निर्दोषत्वं सिध्यतीत्याह तस्मान्नेति तच्छब्दार्थमेव फोरयति देहादीति यदि सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनमदुष्टमिष्टं तर्हि कथं गतं मसूत्रमित्याशङ्क्याह देहासंघातेति सूत्रस्य तथोक्ताभिमानवद्विषयत्वे गमकमाह पूजति यदि चतुर्वेदानामेव सतां पूजया वैषम्यं यदि वा चतुर्वेदानां षडङ्गविदां ब्रह्मविदाञ्च पूजया साम्यं तदा तेषां सुक्तपूजाविषयाणां केषाञ्चिन्मनोविकारसम्भवे कर्ता प्रत्यवैतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः तत्रैव चानुभवमनुकूलत्वेनोदाहरति दृश्यते हीति देहादिसंघाताभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धसम्भवात्तद्विषयं सूत्रमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धान्नतद्विषयं सूत्रमित्यभिप्रेत्याह ब्रह्मस्त्विति १८

न प्रहृष्ये त्वं प्रायतो द्विजे प्राप्य वा प्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्वान् स्थितः २०

शाङ्करभाष्यं ।

कर्म्मविषयञ्च समासमाभ्यामित्यादि इदन्तु सर्वकर्म्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्म्मणि मनसेत्याख्याध्यायपरिसमाप्तेः यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्मात्मा तस्मात् नेति न प्रहृष्येत् - न हर्षं कुर्यात् प्रियमिदं प्राप्य लब्ध्वानो द्विजेत् प्राथैव चाप्रियमनिदं लब्ध्वा देहमात्मात्मदर्शिनो हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादौ कुर्वन्ते न केवलात्मदर्शिनः तस्य प्रियाप्रियप्राप्तसम्भवात् किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरानिर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमो हर्षवर्जितश्च स्यात् यद्योक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितोऽकर्म्मकृत् सर्वकर्म्मसंन्यासीर्थः २०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्चनेदं सूत्रं ब्रह्मविद्विषयमित्याह कर्मीति तत्रैव पूजापरिभवसम्भवादित्यर्थः ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव त्विदं सूत्रं न तु कर्म्मिणिवेति त्रिभागोक्तिरत्राह इदं त्विति समत्वदर्शनस्य संन्यासिविषयत्वे तेन प्रस्तुतत्वे हेतुमाह सर्वकर्मीति अध्यायपरिसमाप्तेः सर्वकर्मीत्याख्यातवत् तत्र सर्वकर्म्मसंन्यासाभिधानात्तद्विषयमिदमसत्त्वदर्शनं गच्छते तत्र च निरहङ्कारे निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः ननु इष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ विद्वानपि कुर्वन्निर्दोषे ब्रह्मणिकथं स्थितिं लभेतेत्याशंकाकाञ्चित् तं पूरयन्मुत्तरञ्चो

स्वामिभक्तटीका ।

ननु विषयेषु समदर्शननिपिङ्गुर्वन्तोपि कथं ते परिहृताः यथा ह गौतमः समासमाभ्यां विषयेषु समपूजातइति अस्वार्थः समायपूजायां विषये प्रकारेकते सति विषमायचसमेप्रकारेकते सति सपूजकद्रहलोकात् परलोकाच्च हीयतइति तत्राह इहैवेति इहैव जीवन्निरेव तैः सृज्यतइति सर्गसंसारोजितो निरस्तः कैः येषां मनःसाय्ये समत्वे स्थितं तत्र हेतुः हियस्माद्ब्रह्मसंनिर्दोषञ्च तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिता ब्रह्मभावंप्राप्ता इत्यर्थः गौतमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव पूजातइति पूजकावस्थाश्रवणात् १६

भाषा अनुवाद ।

अत्र ब्रह्मभावप्राप्तपुरुषका लक्षणकहते हैं कि ब्रह्मज्ञानी होके जो ब्रह्ममे स्थित है वैकोई प्रिय वस्तु प्रायके हर्षितनहीं होते हैं और अप्रियप्राप्त होनेसे भी विषादनहीं करते हैं क्योंकि वैलोग स्थिरबुद्धि श्रीमोहरहित है तथा ब्रह्मवित् ब्रह्मरूप है २०

वाङ्मयस्यैष्वयक्तात्माविन्दत्यात्मनियत्सुखं सत्रह्ययोगयुक्तात्मासुखमक्षयमश्नुते २१

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्च ब्रह्मणि स्थितः वाङ्मयस्यैष्वयक्तात्मा विन्दत्यात्मनियत्सुखं सत्रह्ययोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते २१ इति स्वर्गशब्दादयो विषयास्तेषु वाङ्मयस्यैष्वयक्तात्मान्तःकरणयस्य सोयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स विन्दति लभते आत्मनियत्सुखतद्विन्दतीत्येतत् सत्रह्ययोगयुक्तात्मा ब्रह्मणियोगः समाधिब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन् व्याप्त आत्मान्तःकरणयस्य सत्रह्ययोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते प्राप्नोति तस्माद्वाङ्मयविषये प्रीतिः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवृत्तयेदात्मन्यक्षयसुखाथीत्यर्थः २१

आनन्दगिरिद्वयटीका

कस्युत्यापयति यस्मादिति आत्मज्ञाननिष्ठावतो विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावान्नताबुचितावित्याह स्थिरबुद्धिरिति ननु हर्षविषादनिमित्तत्वप्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्राग्राहर्षोद्देशेन कर्त्तव्यमिति नियुज्यते तत्राह देहेति विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्याद्देवहर्षविषादौ दुर्वारवित्याशं क्त्वाह न केवलमिति अद्वितीयदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्तयोगान्नतन्निमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः इतोऽपि विदुषो हर्षविषादादसन्नावितावित्याह किञ्चेति निर्दोषे ब्रह्मणि प्रागुक्तोऽदृष्टप्रतिपत्तिः समोद्देशेन हर्षादिहेतुनारहितो यथोक्ते सर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीति विद्यावानशेषदोषशून्यतस्मिन्नेव ब्रह्मणि स्थितस्तदनुरोधात् कर्माण्यस्य साणोनेव हर्षविषादभागी भवितुमिति त्वर्थः २०

स्वामिद्वयटीका ।

ब्रह्मप्राप्त्यलक्षणमाह न प्रहृष्येदिति ब्रह्मविद्वत्त्वात् ब्रह्मण्येव यः स्थितः स प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत् न प्रहृष्टो हर्षवान्स्यात् अप्रियं प्राप्य च नोद्विजेत् न विषीदतीत्यर्थः यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरानि चला बुद्धिर्यस्य तत् कुतः यतोऽसंमूढः निवृत्तमोहः २०

भाषा अनुवाद

मोहनिवृत्तमावहोनेसे बुद्धिस्थिरहोतीहै इसकाहेतुकहतेहै किवाङ्मयइन्द्रियोंकेविषयमें अनाशक्तचित्तपुरुष अपनेअन्तःकरणमें विक्षेपरहितशान्तियुक्तजो सात्विकसुख सोअनुभवकरते और वहीपुरुषशान्तिसुखप्राप्तहोके ब्रह्मयोगयुक्त आत्माकहेसमाधिकेद्वारा परमात्माकेसाथएकताप्राप्तिरूप जोअक्षयसुखसोभी लाभकरतेहै २१

येहि संसर्गजाभोगादुःखयोनय एवतेः आद्यन्तवन्तः कौन्तेय नतेषु रमतेषु धः २२

इति च निवर्त्तयेत् येहीतिः येहि यस्यात्, संसर्गजाविषयेन्द्रियसंसर्गभ्योजा
ताभोगासुक्तयोदुःखयोनय एवतेऽविद्याद्यतत्वात्, दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनिदुःखा
नितन्निमित्तान्येवयथे हलोकेतथापरलोकेपीतिगय्यते एवशब्दान्नसंसारेसुखस्यग
न्धमावमप्यस्तीतिबुद्ध्याविषयस्यगृह्णिकायां इन्द्रियाणिनिवर्त्तयेन्नकेवलंदुःखयोन

आनन्दगिरिछतटीका

शब्दादिविषयप्रतीतिप्रतिबन्धान् कस्यचिदपिब्रह्मणिस्थितिः सिद्धेदित्याशं
क्याह किञ्चेति नकेवलंप्रवृत्तरीत्याब्रह्मणिस्थितो ह्यविषादरहितः किन्तुविद्या
न्तरेणापीत्यर्थः यावद्यावद्विषयेषुरागरूपमावरणं निवर्त्तते तावत्तावदात्मस्वरू
पसुखमभिव्यक्तंभवतीत्याह वाच्येति नकेवलमसत्तात्माशमवशादेवसुखंविन्दते
किन्तुब्रह्मसमाधिनासमाहितान्तःकरणः सुखमनन्तव्याप्नोतीत्याह सव्रह्मोति त
वपर्व्याइत्याचष्टे वाच्याञ्चेति समाधानाधीनसप्यगज्ञानद्वारानिरतिशयसुखप्राप्ति
सुत्तराह्याख्यानेन कथयति ब्रह्मगीत्यादिना शब्दादिविषयविसुखस्यानन्तसु
खाप्तिसम्पत्तात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयत्रैमुष्यं कर्त्तव्यमिति शिष्यशिष्यार्थमाह त
स्मादिति २१-

स्वामिं छतटीका

मोहनितृत्तप्राबुद्धिस्थैर्येहेतुमाह वाच्येति इन्द्रियैः स्पृश्यन्तइतिस्पर्शा विषयाः
वाच्येन्द्रियविषयेष्वसत्तात्माअनासत्ताचित्त आत्मन्यन्तःकरणेयदुपशमात्मकंसात्त्व
कंसुखंत इन्द्रितिलभते सचोपशमसुखं लब्ध्वाब्रह्मणियोगेनसमाधिनायुक्तस्तदै
कंप्राप्तआत्मावस्य सोऽचयंसुखमनुतेप्राप्नोति २१

भाषा अनुवाद ।

प्रियजोविषयभोगतिनकेनितृत्तहोनेसेफेरिसुक्तिपुरुषार्थअर्थात्परमप्रियकैसेहै
इससंशयपरकहतेहै किजोस्पर्शादिविषयऔरउन्विषयोंसेप्रगट जोसुखसो
भोगसमयमेस्पर्शकहे औरआअधिकसुखदेखि इच्छाकीटडिऔरआयुर्दाहीभर
है औरभोगपीछेकुकनहीहै खालीचिन्तामात्रकरतेहै इनसबहेतुवोंसेविषय
केवलदुःखकेकारणहै औरउनकाआदिअन्तभीहै इससेकौन्तेय विवेकीलोगउ
सविषयसुखभोगमे नहींरमितहोतेहै २२

शाङ्करभाष्यं

यथाद्यन्तवन्तश्च आदिर्विषयेन्द्रियतत्संयोगोभोगानामन्तश्च तद्वियोगएवातथाद्य
न्तवन्तोऽनित्यामध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः कौन्तेय नतेषुरसतेषुत्रोभोगेषुविवेकी अत्र
गतपरमार्थतत्त्वेऽत्यन्तमूढानामेवहि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथापशुप्रसृतीनां २२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रैव हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरलोकमुदाहरति इतश्चेति विषयेभ्यः सकाशा
दिन्द्रियाणीतिशेषः वैराग्यार्थमेववैषयिकानिसुखानिद्रूपयति येहीति ननुवि
षयेन्द्रियसंप्रयोगसंभूतेषुभोगेषु जन्तूनामभिरुचिदर्शनात्कुतस्तेषां दुःखयोनित्व
मित्याशङ्क्याविवेकिनांतेष्वासङ्गेपि नविवेकिनामित्याह आद्यन्तवन्तइति यस्मा
दाधिव्याधिजराभरणसहितेभ्यःसमागमनादित्केशरूपभागिभ्यश्च विषयेन्द्रि
यसम्बन्धेभ्योभोगाःसुखलवानुभवाजायन्ते तस्मात्तेदुःखहेतवोभवन्तीतियोजना च
विद्याकार्यत्वाद्दुःखानां कुतोभोगजन्यत्वमित्याशङ्क्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तन्नि
बन्धनत्वंदुःखानांयुक्तमित्यभिप्रेत्याह अविद्येति भोगानांदुःखयोनित्वेमानम
नुभवमुपन्यस्यति दृश्यन्तेहीति ऐहिकानांभोगानांदुःखनिमित्तत्वेपिनासुश्लिष्का
णांतयात्वमनुभवादित्याशङ्क्यावधारणसामर्थ्यं सिद्धमर्थमाह यथेति पूर्वार्धस्याज
रार्थमुक्त्वातात्पर्यार्थमाह नेत्यादिना इतश्चविषयेभ्यःसकाशादिन्द्रियाणिवर्तिवि
तव्यानीत्याह नकेवलमिति आद्यन्तवन्तेमध्यक्षणवर्तित्वेनचरुमङ्गुरत्वादुपेक्ष
णीयत्वंभोगानांसिध्यति अस्तिहितेषांक्षणमङ्गुरत्वंजरिकविषयाकारमनोर्हात्त
व्यङ्गत्वादितिमन्दानःसन्नाह अतइति बुद्धिपूर्वकारिणांविवेकवतांभोगेषुदृष्टोप
लब्धेऽन्तेषामाभासत्वंप्रतिभातीत्याह नतेष्विति प्रतीकोपादानमाद्यमित्दंपुनर्या
ख्यानमिति नपुनरुक्तिः ननुकेषाञ्चिद्भोगेष्वभिरुचिरुपलभ्यते तदाह अत्यन्तेति २२

खामिकृतटीका ।

ननुप्रियविषयभोगानामपिनिवृत्तेःकथंमोक्षःपुरुषार्थःस्यात्तत्राह चेहीति
संसृज्यन्तइति संसर्गाविषयातेभ्योजातायेभोगासुखानितोहिवर्तमानकालेऽपिस्व
हीसूयादिव्याप्तत्वाद्दुःखस्यैवयोनयःकारणभूताः तयादिसन्तोऽन्तवन्तश्च अतोविवे
कीतेषुनरसते २२

शक्नोतीहैवयःसोढुं प्राक्पुर्वंशरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भववेगंसयुक्तःससुखी
नरः २३

शाङ्करभाष्यं

अयञ्चश्रेयोमार्गप्रतिपक्षीकृतमोदोषःसर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्निवार्यश्चेति तत्परि-
हारेयत्वाधिक्यंकर्तव्यमित्याह भगवान्शक्नोतीति शक्नोत्यत्संहते इहैवजीवन्नेव
यःसोढुं प्रसहितुंप्राक्पूर्वंशरीरविमोक्षणात् आमरणात् इत्यर्थःमरणसीमाकरणं
जीवतोऽवश्यम्भावीहिकामक्रोधोद्भववेगअनन्तनिमित्तवान्हिसइति यावन्मरणं
तावन्नविश्वम्शणीयइत्यर्थःकामइन्द्रियगोचरप्राप्तेइष्टेविषयेश्रूयमाणेस्वर्यमाणेचानु-
भूते सुखहेतौयागृभिःदृष्ट्वासकामःक्रोधश्चात्मनःप्रतिकूलेषुदुःखहेतुषुदृश्यमानेषु
अयमाणेषु स्वर्यमाणेषु वायोद्वेषःसक्रोधस्तौकामक्रोधौउद्भवोयस्यवेगस्यसकामक्रो-
धोद्भववेगःरोमाञ्चनहृदनेववदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपःकामोद्भववेगः
गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसन्दष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गःक्रोधोद्भववेगस्तौकामक्रोधोद्भववेगं-
यउत्सहते सोढुं सहितुंशक्तःसयुक्तोयोगीसुखीचेहलोकेनरः २३

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

उत्तरश्लोकस्यतात्पर्यमाह अयञ्चेति श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वंकृतमत्वेहेतुस्त-
वैवहेत्वन्तरमाह सर्व्वेति प्रयत्नाधिक्यस्यकर्तव्यत्वेहेतुंसूचयति दुर्निवार्यइति
प्रसिद्धंहिकामक्रोधोद्भववेगस्यदुर्निवारत्वंयेनमातरमपिचाधिरोहति पितरम-
पिहन्तिमवश्यंपरिहृत्तव्यंदर्शयतिशक्नोतीति यथोक्तंवेगंवहिरनर्थरूपेणपरिणा-
मात् प्रागेवदेहान्तरत्पन्नयःसोढुं क्षमते तंस्तौति सयुक्तइति मरणसीमाकरण-
स्यतात्पर्यमाह मरणेति प्रसिद्धौहिशब्दः तत्रहेतुमाह अनन्तेति व्याध्युपहतानां
दृष्टानाञ्चकामादिवेगोभवतीत्याशंकाह इति यावदिति कामक्रोधोद्भववेगंव्या-
ख्यातुमादौकाममनोविकारविशेषत्वेनव्याचष्टे कामइति कथमस्यमनोविकारविशेष-
पत्वंतदाह इन्द्रियेति कामोऽगृभिस्तृष्णोति पर्यायाःसन्तःशब्दामनोविकारविशेषे

भाषा अनुवाद ।

इससेमुक्तिहीपरमपुरुषार्थहै औरकामक्रोधसेउत्पन्नजोजोभसोईसुक्तिका
प्रति पक्षहै अतएवउसवेगकोजोसहिसकैसोमुक्तिभागीहोयगायहीकहते है
किशरीररहते अथवाशरीरसामर्थ्यरहते ऊंयेजोकामक्रोधकेवेगकोसहिलेने
सकैसोईनरयुकहेआत्मरूपऔरसुखीहै २३

योऽन्तःसुखोन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं
ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४

शाङ्करभाष्यं

कथंसातत्त्वब्रह्मणिस्थितो ब्रह्मप्राप्तेतीत्याह भगवान् य इति योन्तरात्मनि सु
खं यस्य सोन्तःसुखस्तथांतरैवात्मन्यारामः क्रोडयस्य सोऽन्तरारामस्तथैवांतरा
त्मैवज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि नि
र्वाणं तिमोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नाधिगच्छति प्राप्तेति २४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पर्यवस्यन्तीत्यर्थः क्रोधश्च मनोविकारविशेषस्तद्वदित्याह क्रोधश्चेति तमेव क्रोधं स
द्यति आत्मन इति एवं कामक्रोधौ व्याख्यायतयो रत्कटत्वावस्थात्मनो वेगस्य ताभ्यामु
त्पत्तिमुपन्यस्यति ताविति यथोक्तवेगावगमोपायमुपदिशति रोमाञ्चनहृदनेवे
त्यादिना उभयविधवेगं योजीवन्नेव सौदुं शक्नोति तंपुरुषधारेयत्वेन सौति तमि
त्यादिना २३

स्वामिकृतटीका ।

तस्मान्मोक्ष एव परमः पुरुषार्थस्तस्यैव कामक्रोधवेगोऽतिप्रतिप्रचोऽतस्तत्त्वहनसमर्थ
एव मोक्षभागित्याह शक्नोतीहैवेति कामात् क्रोधाच्चोद्भवति यो वेगः मनोनेवादि
क्षोभलक्षणस्तमिहैव तदुद्भवसमय एव यो नरः सौदुं प्रतिरोद्धं शक्नोति तदपि न क्षण
मात्रं किन्तु शरीरविमोक्षणात् प्राग्देहप्राप्तादित्यर्थः य एव भूतः स एव युक्तः समाहितः
सुखोच भवति नान्यः यद्वा मरणाद्दुर्विलसन्तीभिर्युवतिभिर विद्मसानोऽपि पुत्रादि
भिर्हृद्यमानोपियथाप्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः श
हते स एव युक्तः सुखी चेत्यर्थः तदुक्तं वशिष्ठेन प्राणो गते यथा देहः सुखदुःखेन विन्दति
तथा चेत् प्राणयुक्तोऽपि सकैवल्यं श्रमेव रोदिति २३

भाषाञ्जनुवाद

और केवल कामक्रोधकावेगजीतने ही मे सुक्तन ही होय है और भी कहते हैं
कि जो अपने अन्तरात्माने सुखी और विषयभोगमें सुखी नहीं है और जो पुरुष आत्मा
राम ही के आत्मा ही में विहार करता और विहार के व्यापार से विरत तथा अन्तः प्रकाश
है अथवा आत्मा ही में दृष्टि और नृत्यगीत आदिक विषयों में दृष्टि नहीं रखता है सो
ई योगी इह कहे जीवते ही ब्रह्मरूप ब्रह्ममेलीन होता है २४

लभंते ब्रह्मनिर्वाणस्य षयः क्षीणकलमपाः छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः २५

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चलमंत इति लभंते ब्रह्मनिर्वाणस्य मोक्षकृषयः सम्यग्दर्शिनः सन्नप्राप्तिनः क्षीणकलमपाः क्षीणपापादिदोषाः छिन्नद्वैधाः छिन्नसंशयाः यतात्मानः संयतन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वप्रभूतानां हिते आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः २५

आनन्दगिरिछातटीका

ज्ञानस्यात्यन्तरङ्गमात्मनिष्ठत्वं दर्शयन् प्रकृतं ब्रह्मविदमेव विशिनष्टि कथं भूतञ्चेति यथांतरेव सुखं न वा ह्येव विषयस्तथांतरेव ज्योतिर्न श्रोत्रादिभिरतो विषयांतरविज्ञानरहित इत्याह तथेति यथोक्तविशेषणसमाधिमान् जीवन्नेव मुक्तिमधिगच्छतीत्याह सयोगीति आत्मन्यंतरेव सुखमिति वा ह्यविषयनिरपेक्षत्वं विवक्षितमतरारामत्वञ्च इन्द्रियादिविषयापि चामंतरेण क्रीडाप्रयुक्तफलभाक्त्वमभिमतमिन्द्रियादिगन्धप्रकाशशून्यत्वात्मात्मज्योतिष्टमिष्टं यथोक्तविशेषणसम्पन्नः समाहितश्च जीवन्नेव ब्रह्मभावप्राप्नोति ब्रह्मणि परिपूर्णनिर्वृतिं सर्वानर्थनिवृत्तुप्रपलक्षितां स्थितिमनतिशयानन्दाविर्भावलक्षणात् प्राप्नोतीत्याह यद्देहग्रहति २४

मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह किञ्चेति यच्चादिनित्यकर्मानुष्ठानात्प्रादिलक्षणे कल्पं चीयते ततश्च श्रवणाद्याहृत्तेः सम्यक्दर्शनं जायते ततो मुक्तिरप्रयत्नेन भवतीत्याह लभन्ते इति ज्ञानप्राप्तुरप्यान्तरं दर्शयति छिन्नेति श्रवणादिना संशयनिरसनं कार्यकारणनियमनञ्च दयालुत्वेनाहिंसकत्वमित्येतदपि सम्यक्ज्ञानप्राप्तौ कारणमित्यर्थः अक्षरव्याख्यानं स्पष्टत्वान्न व्याख्यायते २५

स्वामिछातटीका ।

न केवलकामक्रोधवेगसम्बरणमात्रेण सोऽज्ञप्राप्नोति अपितु योऽन्तरिति अंतःरात्मन्येव सुखं यस्य न तु विषयेषु अंतरे वारामः क्रीडायस्य न वहिः अन्तरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गीतनृत्वादिषु स एव ब्रह्मणि भूतः स्थितः सन् ब्रह्मनिर्वाणस्य मधिगच्छति प्राप्नोति २४

भाषानुवाद ।

मुक्ति ताहेतु ज्ञानतिसकी साधन उपाय प्रकारान्तरकहे दूसरी तरह से कहते है कि कृष्णिकहे सम्यक्दर्शिसन्नप्राप्तीलोग जो यज्ञ आदि नित्य नैमित्तिक कर्मकारि क्षीणकलमपकहे निःपापश्रौनिःपाप होके श्रवण आदिसे ज्ञानके द्वारा छिन्नद्वैधकहे संशय रहित हो गये है और जिनका चित्त और इन्द्रिय गणवशीभूत है और प्राणियोंके हितकारी दयालु स्वभाव अर्थात् हिंसारहित है वे ईश्वरमे लय रूपमोक्षपाते है २५

कामक्रोधविमुक्तानायतीनायतचेतसां अभितोत्रह्यनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनां २६

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्चकामेति कामक्रोधविमुक्तानां कामस्य क्रोधस्य कामक्रोधात्प्राप्त्या विमुक्तानायतीनां सन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानां अभितोत्रभवतो जीवतां नृत्तानाञ्च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्त्तते विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः २६

सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्यासिनां सद्यो मुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षार्थो भगवान्पदेपदेऽब्रवीद्व्यतिच अथ इदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गविस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकानुपदिशति स्म भगवान्वासुदेवः स्वर्गानिति स्वर्गान्शब्दादीन् कृत्वा वहिर्बाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तान् चिन्तयतः शब्दादयो बाह्या वहिरेव कृता भवन्ति तानेवं वहिः कृत्वा चक्षुष्येवान्तरेभ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिण्यै समीकृत्वा २७

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वकामक्रोधयोर्विगः सोढव्यो दर्शितः सम्प्रति तावेव त्वाज्यावित्याह किञ्चेति ननु दर्शितविशेषवतां नृत्तानां सेवमोक्षो न तु जीवतामिति चेन्नेत्याह अभितो इति असंदादीनामपि तर्हि प्रभूतकामादिप्रभावविधुराणां किमिति मोक्षो न भवतीत्याशं क्यस्य गज्ञानवैशेष्याभावादित्याह विदितेति उक्तेर्ये श्लोकाच्चरणमन्वयमाचष्टे कामक्रोधेत्यादिना २६

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चलभन्त इति ऋषयः सम्यग्दर्शिनः क्षीणं कल्पयन् येषां हिन्दुं द्वैधसंशयो येषां यतः संयत आत्मा चित्तं येषां सर्वेषां भूतानां हितैरताः ये कृपालवस्तो ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं लभन्ते २५ किञ्चकामेत्यादि कामक्रोधाभ्यां विमुक्तानायतीनां सन्यासिनां संयतचित्तानां ज्ञातात्मतत्त्वानामभितोत्रभवतो जीवतां नृत्तानाञ्च न देहान्त एव तेषां ब्रह्मणिलयोऽपि तु जीवतामपि वर्त्तत इत्यर्थः २६

भाषा अनुवाद ।

और कामक्रोधसे विमुक्त ज्ञानी जन सन्यासी यतचित्तलोगविदित है आत्मा जिनको ते जीवित औ नृत्त दोनो सब स्थाने मुक्त है असा नही कि देहान्त से विमुक्ति पावेगे वे जीवते ही ब्रह्मके साथ एक रूप होय जीवन्मुक्त असे प्रसिद्ध होते हैं २६

संशान्तिं ज्ञत्वा वहिर्वीह्यां चक्षुश्चैवान्तरे भुवोः प्राणापानौ समौकत्वानासाश्च
न्तरचारिणौ २७

आनन्दगिरिचतटीका ।

एतन्मनद्योत्तरग्लोकवयस्यतां त्यर्थमाह सस्यदर्शनेति । ईश्वरार्पितसर्वभा
वेनेति भगवति परस्मिन्नीश्वरे समर्पितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसांभावश्चेष्टाविशेषो न
क्वचिदपि वहिस्तेषां व्यापारस्तेनेत्यर्थः । कर्मयोगस्य तत्फलस्य चाभिधानानन्तरमि
त्यथशब्दार्थः स्वतोवाच्यानां विषयाणां कुतो वहिष्करणमित्याशङ्क्याह श्रीवादीति
तेषां वहिष्करणं कीदृशित्याशङ्क्याह तानिति २७

स्वामिचतटीका ।

सयोगी प्रह्लादिनिर्वाणमित्यादिषु योगीमोक्षमवाप्नोतीत्युक्तं तमेव योगं सङ्क्षेपेण
ह सशान्तिं इत्याद्यां वाच्या एव सशान्तिरूपरसाद्योविषयाश्चिन्तिताः सत्तोऽन्तःप्रवि
शन्तितांस्तच्चिन्तात्यागेन वहिरेव ज्ञत्वा चक्षुश्च भुवोरन्तरे भूमध्य एव ज्ञत्वा अत्यन्तं नेत्रयो
र्निमीलने निद्रया मनोलीयते उमीलने च वहिः प्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थं म
हानिमीलने न भूमध्ये दृष्टिनिधायै यर्थः उच्छ्वासनिश्वासरूपेण नासिकयोरभ्यन्तरे च र
न्तौ प्राणापानावर्द्धाधोगतिरोधेन समौक्यावाकुम्भकं कृत्वेत्यर्थः यद्वा प्राणोऽयं यथान
वहिर्निर्याति तथा वा अपानोऽन्तर्न प्रविशति किन्तु नासा मध्य एव द्वाविषया चरतस्त
यामन्दाध्यासुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां समौक्यत्वेति २७

यत इति अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्ध्योयस्यमोक्ष एव परमयत्नं प्रा
प्यं यस्य अतएव विगता इच्छाभयक्रोधादयस्य एवं भूतो यो मुनिः स सदा जीवन्नपि मुक्त ए
वेत्यर्थः २८

भाषा अनुवाद ।

इमी अध्यायके २४ श्लोकसे कहा कि योगीमोक्षपाते है सोई फेरि संक्षेपसे कहते है
कि शब्द स्पर्श आदि वहिर्विषयोंको वाहर करिके औ चक्षु कहे दृष्टिको भौहके मध्यमे रा
खि प्राण अपान वायुको सम करिके कुंभक प्राणायाम करे भूमध्यमे दृष्टि इसलिये कहा कि
नेत्रवन्द करनेसे निद्रावशहो मन लय कहे लीन होजाता और खुले रहनेसे मन विष
योपर धावता है अधखुले रहनेसे भूके बीच निकट टि रहतो है औ दोनो वायुसम
करनेसे नासिकारन्ध्रसे सञ्चार करती है जिसमे प्राण वायु वाहर औ अपान भीतर सं
ञ्चार नकरै इसवास्ते योगी कुंभक प्राणायामयोग करै २७

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्भोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदासुक्तएवस. २८

शाङ्करभाष्यं ।

यतेन्द्रियइति यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानिसंयतानिइन्द्रियाणिमनोबुद्धिश्चयस्य सयतेन्द्रियमनोबुद्धिर्भननात् मुनि.संन्यासीमोक्षपरायणः एवंदेहसंस्थानोमोक्षपरायणोमोक्षएवपरमयनंपरागतिर्यस्य श्रेयंमोक्षपरायणोमुनिर्भवेत् विगतेच्छाभयक्रोधइच्छाचभयश्चक्रोधश्चइच्छाभयक्रोधास्तेविगतायस्मात् सविगतेच्छाभयक्रोधः यएवंवर्ततेसदासंन्यासीसुक्त एवसन्तस्यमोक्षेऽर्थःकर्तव्योनास्ति २८

एवंसमाहितचित्तेनकिंचित्त्रेयमिति चोद्यते भोक्तारमिति भोक्तारंयज्ञानांतपसाञ्चकर्तृरूपेण देवतारूपेणच यस्तंसर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्त ईश्वरंसर्वलोकमहेश्वरंसुहृदंसर्वभूतानांसर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणंसर्वभूतानांहृदयेशयंसर्वकर्मफलाध्यक्षंसर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिसर्वसंसारोपरतिष्ठच्छति प्राप्नोति २६

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ५

आनन्दगिरिछतटोका

विषयप्रावण्यंपरित्यज्यचक्षुरपिभ्रुवोर्मध्येविक्षेपपरिहारार्थं कृत्वाप्राणापानौनासाभ्यन्तरचरणशीलौसमौन्यूनाधिकवर्जितौ कुम्भकेननिरुद्धौकृत्वाकरणानिसर्वाण्येवंसंयम्यप्राणायामपरोभूत्वाकिंचुर्थादित्यपेक्षायामाह यतेन्द्रियेति इन्द्रियादिसंयमंकृत्वामोक्षमेवापेक्षमाणोमननशीलःस्यादित्यर्थः ज्ञानातिशयनिष्ठस्यसर्वदेक्षादिशून्यस्यसंन्यासिनोसुक्तेरनायाससिद्धत्वान्नतस्यकिञ्चिदपिकर्तव्यमस्तीत्याह विगतेति पूर्वार्द्धोक्षराणि व्याकरोति यतेत्यादिना द्वितीयाद्धारक्षारिण्यव्याचष्टे विगतेत्यादिना २८

अधिकारिणोयथोक्तस्य कर्तव्याभावेज्ञातव्यमपिनास्तीत्याशंस्य परिहरति एवमित्यादिना प्रसिद्धंभोक्तारंव्यवच्छिनत्ति सर्वलोकेति : ततोह्यस्यवन्धविपर्ययावितिन्यायेनसर्वफलदाहृत्वंदर्शयति सुहृदमिति उक्तेश्वरंज्ञानेफलंकथयति ज्ञा

भाषा अनुवाद ।

औरइसीउपायसे जिसकीइन्द्री औरमनबुद्धिआदिवशीभूतहैं औरमुक्तिप्राप्तिकेयोग्यहै औरजिसनेइच्छाभयक्रोधकोदूरकियाहै ऐसेगुणोंसेसदायुक्त जो मुनि सोजीवनकालमेंभी सुक्तअर्थात्त्वहकर्मरहितजीवन्मुक्तहै २८

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलो तम ईश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमश्नुते २६
इति श्रीभगवद्गीतायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पञ्चमो
ऽध्यायः ५

आनन्दगिरिछतटीका ।

त्वेति यज्ञेषु तपःसु च द्विधा भोक्तृत्वं यनक्ति कर्त्तृरूपेणैति हिरण्यगर्भादिव्यवच्छे
दार्थं विशिष्टमिदं महान्तमिति स्वयंरेकरोपकारिणं राजानं व्यावर्त्तयति प्रत्युपका
रेति ईश्वरस्य ताटस्थं व्युत्स्यति सर्वभूतानामिति तर्हितव्रतव्यवस्थितकर्मतत्फल
संसर्गित्वं स्यादित्याशंसाह सर्वकर्मैति न च तस्य बुद्धितद्वत्तिसम्बन्धोपिवस्तुतोस्ती
त्याह सर्वप्रत्ययेति यथोक्ते श्वरपरिज्ञानफलमभिदधाति मां नारायणमिति त
देवं कर्मयोगस्यामुख्यसंन्यासापेक्षया प्रथमस्तत्वेपि ततो मुख्यसंन्यासस्याधिक्यात्तद्वतो
बुद्धिशुद्ध्यादियुक्तस्य कामक्रोधोद्भववेगमिहैव सोढुं शक्तस्य शमदामादिमतो योगाधि
कृतस्य त्वं पदार्थाभिज्ञस्य परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन जानतो मुक्तिरिति सिद्धं २६
इति आनन्दगिरिछतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ५

स्वामिछतटीका ।

नन्वेवमिन्द्रियादिसंयममात्रेण कथं मुक्तिः स्यान्न तावन्मात्रेण किन्तु ज्ञानद्वारेण
त्याह भोक्तारमिति यज्ञानां तपसाञ्चैव मम भक्तैः समर्पितानां यदृच्छया भोक्तारं
पालकमिति वा सर्वपां लोकाणां महान्तमीश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं निरपेक्ष्योपकारि
णमन्तर्यामिणं मां ज्ञात्वा मत्प्रसादेन शान्तिमोक्षमश्नुते प्राप्नोति विकल्पशङ्कापोहे
नयेनैवं योगसांख्ययोः ससुद्वयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञं गौमितं गुरुं २६
इति श्रीधरस्वामिछतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ५

भाषा अनुवाद ।

जो कहते कि इन्द्रीमात्रवश करने से पुरुष कैसे मुक्त होय तिसपर कहते कि हां मुक्ति
ज्ञानहीके द्वारा होती है देखो हमारे भक्तोंसे समर्पित यज्ञ और तपके अयाचित रूपमो
क्षाप्रतिपालक सर्वलोकमेथे ठ ईश्वर सबसे निरपेक्ष अन्तर्यामीरूप हमको जानिके
योगी लो गमेरी अनुग्रहसे ग्राण्तिकहे मोक्ष पावते है २६
श्रीधरस्वामी कहते कि जो अर्जुनको कर्मयोग और ज्ञानयोगकी प्रथम शङ्कानिवार
णकर जिसने क्रमसे दोनोको एक कहा है सोई जगतगुरु श्रीकृष्णको प्रणाम करते है
इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचितायां कृष्णभाष्यटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ५

श्रीमद्भगवद्गीता।

षष्ठोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च यो
गी च न निरग्निर्न चाक्रियः १

शाङ्करभाष्यं ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सव्यदर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः
स्पर्शान्कृत्वा वहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां प्रतिस्थानीयो यं शोऽध्याय आरभ्यते तत्र
ध्यानयोगस्य वहिरङ्गकर्मति यावद्भ्रान्तयोगारोहणासमर्थस्तावद्ब्रह्मस्येनाधिष्ठतेन
कर्त्तव्यं कर्मति अतस्तत् स्तौति अनाश्रित इति ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणासीमा
करणं यावतानुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं नारुरुक्षोभुनेर्यौगं कर्मकारणमुच्यते इति
विशेषादाख्ये च शमेनैव सखन्धकरणादारुरुक्षोराख्ये च शमः कर्मचोभयं कर्त्तव्यं

भाषा अनुवाद ।

शोधरस्वामी छठे अध्यायके आरम्भमेवर्णन करते हैं कि मनुष्योंको चित्त शुद्ध
होनेसे भी ध्यानके विनाकेवल संन्यासमात्रसे सुक्ति नहीं मिलती है इसी हेतुसे श्रीभग
वान्छठे अध्यायमें ध्यानयोगविस्तारकरिकहते हैं कि प्रथम अध्यायके अन्तभागमें सं
क्षेपसे कहा गया जो ध्यानयोगसोई विस्तार करनेको छठे अध्यायका आरम्भ अर्थात्
सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी इति ५ अध्यायके १३ श्लोकसे सबकर्मत्या
गपूर्वका ज्ञाननिष्ठाकी प्रशंसा करनेसे और कर्म अनुष्ठानको शकारो है इससे हठात्
कर्मत्यागकी अवस्थाविनाभी कर्मका त्याग मनुष्योंके मनमें होयउठै है तिसके निवा
रनके अर्थ कर्म छोड़नेसे कर्म करना उचित है यह कहिके कर्मयोगकी वडई करतें ऊँचे
भगवान् कहते हैं कि

अनाश्रितः कहे कर्मफलकी आकांक्षा रहित होयकर सबकर्म अवश्यही कर्त्तव्य है इस
विचारसे जो विहितकर्मका अनुष्ठान करै सोई संन्यासी और सोई होगी है नहीं तो निर
ग्नि कहे अग्नि साध्ययज्ञादिकर्मत्यागी और अक्रिय अर्थात् वे अग्निके कर्मकुंआंतालवाव
डीखन नतथादानादिकर्मत्यागी होके लोगप्रपनेको योगीसमझेंगे किन्तु अज्ञानही
है तात्पर्य यह कि फलही का त्याग उचितकर्मका त्याग नहीं अर्थात् उपरलिखे सबकर्मवि
ष्णुप्रीत्यर्थकरना ही चाहिये सोई कहा अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः १

शाङ्करभाष्य

त्वेनाभिप्रेतञ्चेत् स्वात्तदा रूक्षोरा रूक्षेति शर्मकर्मविषयभेदेन विशेषणविभा
 गकरणञ्चानर्थकस्यात् तत्राथमिणां कश्चित् योगमारूक्ष भवत्या रूक्षश्च कश्चिदन्ये
 नारूक्षज्ञवीनचारूक्षान्मानपेक्ष्यारूक्षोरा रूक्षेति विशेषणविभागकरणञ्चोप
 पद्यतएवेति चेन्न तस्यैवेति वचनात् पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूक्षेति यश्चसीत्
 पूर्वयोगमारूक्षस्तस्यैवारूक्षेत् शर्मएव कर्तव्यकारणयोगफलं प्रत्युच्यत इत्यतो नया व
 जीवकर्मव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणा योगविश्वटवचनाच्च गृहस्थस्य चेत् कर्मिणो यो
 गोविहितः पष्ठे ध्याये स योगविश्वटोपि कर्मगतिकर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशङ्कानु
 पपन्नास्यादवश्यं हि कर्मकार्यं नित्यस्वामोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वेपि स्वफलमार
 भतएव नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यमित्यत्रोच्यमानान्यथावेद
 स्थानर्थक्यप्रसङ्गादिति न च कर्मिणो मत्तमयविश्वटवचनमर्थवत् कर्मिणो विन्म शका
 रणानुपपत्तेः कर्मकृतमीश्वरे संन्यस्येत्यतः कर्त्तरिकर्मफलं नारभत इति चेन्नेश्वरे स
 न्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेर्माज्ञायैवेति चेत् स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो
 मोक्षायैव न फलान्तराययोगसहितः योगाच्च विश्वट इत्यतस्तं प्रतिनाशाशङ्कायुक्तैवेति
 चेन्नैकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहो ब्रह्मचारिव्रते स्थित इतिकर्मसंन्यास
 विधानात् न चाल्मध्यानकालेस्त्वोसहायत्वाशङ्कायै नैकाकित्वं त्रिधीयते न च गृहस्थस्य
 निराशीरपरिग्रह इत्यादि वचनमनुकूलं उभयम्वटप्रश्नानुपपत्तेश्च अनाथित इत्यनेन
 कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वञ्चोक्तं प्रतिपिहञ्च निरग्नेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगि
 त्वञ्चेति चेन्न ध्यानयोगं प्रति वहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपरत्वा
 न्नकेवलं निरग्निरपिय एव संन्यासी योगीव किं तर्हि कस्यैपि कर्मफलासङ्गं संन्यस्य कर्म
 योगमनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धार्थं संन्यासी योगी च भवतीति स्तूयते न चैकेन वाक्येन कर्मफला
 सङ्गसंन्यासस्तुतिश्चतुर्थीश्रमप्रतिषेधकोपपद्यते न च प्रसिद्धनिरग्नेरक्रियस्य परमा
 र्थसंन्यासिनः स्तुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं संन्यासित्वं योगित्वञ्च प्रति
 षेधति अगवान् स्ववचनविरोधाच्च सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन् कारयन्नास्ते
 मौनी सन्तु एतेन केनचिदतिकेतः स्थिरमतिर्विहाय कामान् वः सर्वान्पुमांश्चरति नि
 स्सहः सद्धारम्परित्यागीति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैर्विद्वैर्धृतं च तु
 यीयमविप्रतिषेधस्तस्मात् मुनेर्योगमारूक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्थानि होवादि क
 र्मफलनिर्पेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वबुद्धियुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते

शाङ्करभाष्य ।

इति संन्यासीचयोगीचेति लूयते अनाश्रितइति अनाश्रितोनाश्रितोऽनाश्रितः
 किं कर्मणः फलं कर्मफलं यत्तदनाश्रितः कर्मफलं तृष्णारहितइत्यर्थः यो हि कर्मफले तृ
 ष्णावान् सकर्मफलमाश्रितो भवति अयन्तु तद्विपरीतोऽतोनाश्रितः कर्मफलं एव भवतः
 सन् कार्यं कर्त्तव्यं नित्यं काव्यविपरीतमग्निहोवादिकं करोति निर्बर्तयति यः कश्चित्
 यद्दृष्टः कर्म्मसकर्थ्यन्तरेभ्यो विशिष्यतइत्येवमर्थमाह संन्यासीचयोगीचेति संन्या
 सः परित्यागः सयस्यास्ति संन्यासीचयोगीचयोगश्च तसमाधानं सयस्यास्ति सयोगी
 चेत्येवंगुणसम्पन्नो यं मन्तव्यो न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासीयोगीचेति मन्तव्यः
 निर्गता अग्नयः कर्माद्भूता यस्मात् स निरग्निरक्रियश्च अनग्निसाधना अय्यविद्यमा
 नाक्रियास्तपोदानादिका यस्यासावक्रियः ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशा
 स्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वञ्च प्रसिद्धं कथमिह साग्नेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वञ्चाप्र
 सिद्धमुच्यते इति नैष दोषः कयाचिद्गुणहन्त्योभयस्य सम्पिपादयिषितत्वात्तत् कथं
 कर्मफलसंकल्पसंन्यासात् संन्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्प
 स्यवाचित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वञ्चेति १

आनन्दगिरिउत्तरीका ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरंतद्योग्यताहेतुकर्मणः स्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्री
 भगवानिति पूर्वोत्तराध्याययोः सङ्गतिमभिदधानोऽष्टमनृद्धाध्यायान्तरमवतार
 यति अतीतेति सम्यग्दर्शनप्रकरणे ध्यानयोगस्य प्रसङ्गाभावं व्युदस्यति सम्यगिति
 संग्रहविवरणयोरतीतानन्तराध्याययोर्युक्तं हेतुहेतुमत्त्वमिति भावः अध्यायसम्बन्ध
 सभिधायानाश्रितः कर्मफलमित्यादि श्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह तत्रेति कर्मयोगस्य सन्ध
 सहेतोर्मर्यादां दर्शयितुं साङ्ख्ययोगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्तेऽतीति सम्यग्दर्शः सं
 न्यासिना कर्त्तव्यं कर्मत्वेन प्रतिभासं व्युदस्यति गृहस्येनेति कर्त्तव्यत्वं स्तुतियोग्यत्वम
 तः शब्दार्थः समुच्चयवादी सीमाकरणमाक्षिपति नन्विति यावज्जीवश्रुतिवशात् ध्या
 नारोहणसामर्थ्ये सत्यपि कर्मानुष्ठानस्य दुर्बलत्वादिति हेतुमाह यावतेति भार्यावि
 योगादिप्रतिबन्धाद्यावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मानुष्ठानवत् वैराग्यप्रतिबन्धादेपितदन
 नुष्ठानसम्भवाद्भगवतो विशेषवचनाच्च नयावज्जीवं कर्मानुष्ठानं प्रसक्तिरिति परिहरति
 नारुहचोरिति उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विष्टोति आरुहचोरित्वादिना आरो
 हुमिच्छतीत्यारुहचुरवारोहणे क्वाविशेषणमारोहणं कृतवानित्यवपुनरिच्छाविष

आनन्दगिरिकृतटीका

यभूततमारोहणंविशेषणमेवंशमकर्मविषययोर्भेदेनविशेषणं मर्यादाकरणानङ्गी
 करणेष्विदमपद्येततयोरेवंविभागकरणञ्चभागवतसीमानङ्गीकारेणयुज्येतेत्य
 र्थः विशेषणविभागकरणयोरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते तत्रेति व्यवहारमभिःसप्तम्यर्थः
 पठोनिर्द्धारणे भवत्वधिकारिणां वैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौकिमायातमित्याशं
 क्यत्तृतीयापेक्षयातदुपपत्तिरित्याह तानपेक्षेति आरुरुक्षोरारुरुढस्यचभेदे तस्यैवे
 ति प्रकृतपरामर्शानुपपत्तिरितिदूषयति नतस्येति यद्यनारुरुक्षुं पुरुषमपेक्षारुरु
 क्षोरिति विशेषणं तस्यचकर्मारोहणकारणमनारुरुक्षुञ्चपुरुषमपेक्षारुरुढस्येति वि
 शेषणं तस्यचशमःसंन्यासोयोगफलप्राप्तौकारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुप
 पत्तिस्तदारुरुक्षोरारुरुढस्यचभिन्नत्वात् प्रकृतपरामर्शिनःतच्छब्दस्यानुपपत्तेर्नयु
 क्तमित्यंविशेषणाद्युपपादनमित्यर्थः किञ्च योगमारुरुक्षोस्तदारोहणकारणं क
 र्मेत्युक्त्वापुनर्योगारुरुढस्येति योगशब्दप्रयोगात् योयोगपूर्वमारुरुक्षरासीत्तस्यैवा
 पेक्षितं योगमारुरुढस्यतत्फलप्राप्तौकर्मसंन्यासःशमशब्दवाच्योहेतुत्वेनकर्तव्यइति
 वचनादारुरुक्षोरारुरुढस्यचाभिन्नत्वप्रत्यभिज्ञानान्नतयोर्भिन्नत्वंशङ्कितुंशक्यमित्याह
 पुनरिति यत्तथावज्जीवश्रुतिविरोधात् योगारोहणसीमाकरणं कर्मणोऽनुचितमि
 ति तत्राह उच्यते इति पूर्वोक्तरोत्याकर्मतन्त्यागयोर्विभागोपपत्तौश्रुतेरन्यविषया
 त्वात् योगमारुरुढस्यमुसुक्षोर्जिज्ञासमानस्यनित्यनैमित्तिककर्मस्वपिपरित्यागसि
 द्विरित्यर्थः इतश्चथावजीवंकर्मकर्तव्यत्वंनभवतीत्यर्थः ननु योगशब्दशब्देनगृह
 स्थस्यैवाभिधानात्तस्यैवास्मिन्मध्ये योगविधानाद्योगारोहणयोग्यत्वेसत्यपिथावजी
 वं कर्मकर्तव्यमिति नेत्याह गृहस्थस्येति तेनापिसुसुक्षुणाकृतस्यकर्मणोमोक्षाति
 रिक्तकलानारम्भकत्वाद्योगशब्दोऽसौच्छिन्नाभ्रमिवजश्यतीतिशङ्कासावकाशेत्याशंक्य
 ह अवश्यं होति अपौरुषेयानिर्द्दोषाद्देदात् फलदायिनीकर्मणःस्वाभाविकी
 शक्तिरवरा प्रज्ञाभावस्यचस्वनःसिद्धत्वान्नकर्मफलवत्त्वमितिमोक्षातिरिक्तस्यैवफल
 स्यकर्मारम्भकमितिकर्मिण्योगशब्देपिकर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशाशङ्केत्यर्थः
 ननुसुसुक्षुणाकाव्यप्रतिपिद्वयोगकरणात् कृतयोश्चनित्यनैमित्तिकयोगफलत्वात्
 कथं तदीयस्यकर्मणो नियमेनफलागम्यकत्वंतत्राह नित्यस्यचेति चकारेऽनैमित्ति
 कं कर्मानुद्वप्यते वेदप्रमाणकत्वेपिनित्यनैमित्तिकयोरफलत्वेदोषमाह चान्यथेति
 कर्मण्यनुष्ठितस्यफलारम्भकत्वधौव्यात् गृहस्थोयोगशब्दोपिकर्मगतिं गच्छतीति न

आनन्दगिरिखटटीका ।

तस्यनाशाशङ्केतिशेषः इतोपिगृहस्थोयोगश्चशब्दवाच्यो नभवतीत्याह नचेति ज्ञानं कर्मचेत्युभयं ततोऽप्येवं गृहस्थोऽप्यतीतिवचनं गृहस्थकर्मणि सति नार्थवद्भवितुमलंतस्य कर्मनिष्ठस्य कर्मणो विभंगे हेत्वभावात् तत्फलस्यावश्यकत्वादित्यर्थः खटस्य कर्मणोऽप्युक्त्या भगवति समर्पणात् कर्तरि फलानारम्भकत्वात्सि विभंगकारणमिति शङ्कते कर्मति राजाराधनबुद्ध्या धनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपलम्भादीन्चरे समर्पणं न भंगकारणमिति दूषयति नेत्यादिना अधिकफलहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमिच्छतामिति शङ्कते मोक्षायैति तदेव ज्योतिर्विद्योति स्वकर्मणा मिति सहकारिसामर्थ्यात्तस्य फलान्तरं प्रत्युपायत्वासिद्धिरिति हेतुं सूचयति योगेति ध्यानसहितस्य संन्यासस्य मोक्षोपयिकत्वे कुतो योगश्च शब्दकृत्यनाशाशङ्केत्याशङ्क्याह योगाच्चेति सहकार्यभावे सामग्र्यभावात्फलानुपपत्तेर्युक्ता नाशाशङ्केत्यर्थः ध्यानसहितस्यैव कर्मसमर्पणं मोक्षायैत्यलप्रमाणाभावात् गृहस्थो योगश्च शब्दवाच्यो न भवतीति दूषयति नेति गृहस्थस्य योगश्च शब्दवाच्यत्वाभावे हेत्वन्तराह एकाकीति नखल्ले तानि विशेषणानि गृहस्थसमवायीनि सम्भवन्ति तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावात् नतं प्रति योगश्च शब्दवचनमुचितमित्यर्थः एकाकित्ववचनं गृहस्थस्यापि ध्यानकालेऽस्ती सहायत्वाभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्याशङ्क्य अग्निहोत्रादिवद्व्यानस्य पत्नीसाध्यत्वाभावादप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गान्मैत्रमित्याह नचात्वेति विशेषणान्तरप्रसङ्गोचनयापि नायमेकाकिशब्दो गृहस्थपरो भवितुमर्हतीत्याह नचेति किञ्च गृहस्थस्यैवैकाकित्वादि विवक्षित्वा ध्यानयोगविधौ तं प्रत्युभयश्च प्रश्नो नोपपद्यत इत्याह उभयेति नहि गृहस्थं प्रति उभयस्मात्ज्ञानात् कर्मणश्च विभंगत्वमुपेत्य प्रष्टुं युज्यते तस्य ज्ञानात् भंगोऽपि कर्मणस्तदभावादनुष्ठीयमानकर्मणोऽपि प्रागनुष्ठितकर्मवशात् फलप्रतिलम्भादतो यथोक्तप्रश्नलोचनयानगृहस्थं प्रति ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः ननु भगवता संन्यासस्य प्रतिषिद्धत्वात् गृहस्थस्यैव योगविधानात्तस्यैव योगश्च शब्दवाच्यत्वमिति शङ्कते अनाश्रित इत्यनेनेति भगवद्वाक्यं प्रतिषेधपरमिति परिहरति न ध्यानेति रूतिपरत्वमेव स्फोरयति न केवलमिति सत्त्वशुद्धार्थमनुतिष्ठन्निति सत्त्वन्वाक्यस्योभयपरत्वमांशक्यवाक्यभेदप्रसङ्गान्मैत्रमित्याह नचेति इतोपि भगवतः संन्यासाश्च मप्रतिषेधोऽभिप्रेतो न भवतीत्याह नच प्रसिद्धमिति तस्य प्रसिद्धं संन्यासित्वं योगित्वञ्चेति सत्त्वन्व प्रसिद्धत्वमेव व्याकरोति श्रुतीति इतोपि संन्यासाश्च भगवान्

शाङ्करभाष्यं ।

गौणमुभयं न पुनर्मुख्यसंन्यासित्वं योगीत्वञ्चाभिमतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह यं संन्यासमिति यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं संन्यासमिति प्राञ्जः श्रुतिस्मृतिविदो योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्विजानीहि हे पाण्डवकर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रतिषेधतीत्याह खवचनेति विरोधमेव साधयति सर्वकर्माणीत्यादिना अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतार्थत्वानुपपत्तेः स्तुतिपरत्वमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति कर्मफलसंन्यासित्वमवमुनिशब्दार्थः स्तुतिपरं वाक्यमक्षरयोजनार्थमुदाहरति अनाश्रित इति कर्मफलेभिलाषोनास्तीत्येतावता कथं तदनाश्रितत्ववाचोयुक्तिरित्याशंक्यव्यतिरेकमुखेन विशदयति योहीति कार्यमित्यादिव्याकरोति एवम्भूतः सन्निति कथं कर्माणि संन्यासित्वं योगित्वञ्च कर्मात्त्वविरोधादित्याशंकाह यद्दृष्ट इति स्तुते रवविवक्षितत्वानुपपत्तिञ्चोदनीयेति मन्वानः सन्नाह इत्येवमिति ननिरग्निरित्यादेरर्थमाह नकेवलमिति अग्नयोगार्हपत्याहवनीयान्वाहार्थपचनप्रभृतयः नन्वनग्नित्वे सिद्धमक्रियत्वमग्निसाध्यत्वाक्रियाणां तथाचननिरग्निरित्येतावतैवापेक्षितसिद्धेर्न चाक्रिय इत्यनर्थकमर्थपुनरुक्तेरिति तत्राह अनग्नीति उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्यावर्त्तार्माशङ्कं दर्शयति ननु चेति प्रसिद्धं परित्याज्याप्रसिद्धिरुपादीयमानाप्रसिद्धिविरुद्धेति चोदाहूयति नैपदोष इति उभयस्य सामौसक्रिये च संन्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः गुणवृत्तयोभयसम्पादनं प्रअपूर्वकंप्रकटयति तत्कथमित्यादिना १

स्वामिकृतटीका ।

चित्ते शुद्धेऽपि न ध्यानं विना संन्यासमावतः सुक्तिः स्यादिति वष्टेऽस्मिन् ध्यानयोगो वितन्यते पूर्वाध्यायान्तं संक्षेपेणोक्तं योगंप्रपञ्चयितुं पठाध्यायारम्भस्तत्र तावत्सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेत्यारभ्य संन्यासपूर्वकाया ज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानाहुः खरूपत्वाच्च कर्मणः सहसा संन्यासातिप्रसङ्गं प्राप्तं वारयितुं संन्यासादपि श्रेष्ठत्वेन कर्मयोगं स्तौति अनाश्रित इति द्वाभ्यां कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः सन् नवशं कार्यतया विहितं कर्म यः करोति स एव संन्यासी योगी च न तु निरग्निरग्निसाध्ये ध्यात्यकर्मत्यागी न चाक्रियोऽग्निसाध्यपूर्त्ताख्यकर्मत्यागी च १

यं सन्यासमिति प्राज्जयौ गंतं विद्वि पाण्डव न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन २

शाङ्करभाष्यं ।

सामान्यसङ्कीर्णत्वतद्भावोच्यते इत्यपेक्षा यामिदमुच्यते अस्ति परमार्थसंन्यासेन साह
स्यं कर्त्तृद्वारकं कर्मयोगस्य यो हि परमार्थसंन्यासी सत्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्म
तत्फलविषयसङ्कल्पप्रवृत्तिहेतुकामकारणसंन्यस्यति अयमपि कर्मयोगी कर्मकुर्वा
ण एव फलविषयसङ्कल्पसंन्यस्यतीत्येतमर्थदर्शयन्नाह न हि यस्मादसन्नप्रसोसङ्कल्पो
संन्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयसङ्कल्पो भिसन्धिर्येन सोऽसंन्यस्तसङ्कल्पः कश्चन कश्चि
दपि कर्म्मयोगी समाधानवान् भवति न सम्भवतीत्यर्थः फलसङ्कल्पस्य चित्तविच्छेपहेतु
त्वात्तस्माद्यः कश्चन योगी कर्म्मसंन्यस्तफलसङ्कल्पो भवेत् स योगी समाधानवान् भवति
न विच्छिन्नचित्तो भवति चित्तविच्छेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य संन्यस्तत्वात् इत्यभिप्रायः यो
गाङ्गत्वेन कर्म्मनुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्पस्य वा चित्तविच्छेपहेतोः परित्यागात् योगि
त्वञ्चेति संन्यासित्वञ्चेत्यभिप्रेतमुच्यते एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्त्तृद्वारकं सं
न्याससामान्यमपेक्ष्य यं संन्यासमिति प्राज्जयौ गंतं विद्वि पाण्डवेति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं
सन्यासत्वमुक्तं २

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्भवति मुख्यसंन्यासित्वादौ किमिति गौणसुभयमभीष्टमित्याशङ्क्य मुख्यस्य क
र्म्मस्य सम्भवाद्गौणमेव स्तुतिसिद्ध्यर्थं तदिष्टमित्याह न पुनरिति चित्तव्याकुलत्वहेतु
कामनात्यागाच्चित्तसमाधानसिद्धेर्योगित्वं कर्मिणोऽपि युक्तं संन्यासित्वं तु तस्य विरुद्धमि
ति शङ्कमानं प्रत्युक्तेर्थे श्लोकमवतारयति इत्येतमिति परमार्थसंन्यासप्राज्जरिति
सम्बन्धः इतीत्यं संन्यासस्य प्रामाणिकाभ्युपगतत्वादितीति शब्दो योज्यो योगफलत

भाषा अनुवाद

यह मुनि अर्जुन ने पुछा कि हे कृष्ण किस कारणसे वैमनुष्य योगी और संन्यासी न
हीं हैं इस पर कर्मयोगको संन्यास प्रतिपादन करते ऊँके कहते हैं कि हे पाण्डव अ
र्जुन संन्यासमात्र ही को जो सवश्रुतियों ने श्रेष्ठ कहा है सोई फलसंन्यासरूपकर्मको
भी जानो जो कहो कि कैसे जानै तो कहते हैं कि इतिशब्दसे कहें जो हेतु सो योगमें
भी है सोई देह श्लोकसे कहते हैं कि कर्मनिष्ठ या ज्ञाननिष्ठ जो होय परफलकी इ
च्छा त्यागविना योगी नहीं है इससे फलकामनामे जिसका चित्तविच्छिन्न नहीं है सोई
योगी और संन्यासी है सोई कहान ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन २

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ३

ज्ञानन्दगिरिद्वयटीका

ष्णांपरित्यज्य समाहितचेतस्तथेतिशेषः यदुक्तं संन्यासित्वं योगित्वञ्च गृहस्थस्य गौ
णमिति तदुत्तरार्द्धं योजनया प्रकटयितुमुत्तरार्द्धं सुत्यापयति कर्मयोगस्येति । कर्म
योगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्त्तृद्वारकं साध्यमुक्तं व्यक्तं करोति योहीति त्यक्तानि सर्वा
णिकर्माणि साधनानि च येन सतथोक्तस्तस्य भावस्तत्तातया सर्वकर्मविषयंतत्फलविष
यञ्च संकल्पं त्यजतीत्यर्थः संकल्पत्यागे तत्कार्यकामत्यागः तत्तत्रागे तज्जन्यप्रवृत्ति
त्यागश्च सिध्यतीत्यभिसन्धाय विशिनष्टि प्रवृत्तीति कर्मिण्यपि यथोक्तं संकल्पसंन्या
सित्वमस्तीत्याह अयमपीति तदपरित्यागे व्याकुलचेतस्तया कर्मानुष्ठानस्यैव दुःश
क्यत्वादित्यर्थः उक्तमेव साध्यं व्यक्तीकुर्वन् व्यतिरेकं दर्शयति इत्येतमिति फलसंक
ल्पापरित्यागे किमिति समाधानवचनाभावस्तनाह फलेति व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थ
मन्वयमुखेनोपसंहरति तस्मादिति हिशब्दार्थस्य यस्मादित्युक्तस्य तस्मादित्यनेन
सम्बन्धः कर्मिणं प्रति यथोक्तविधौ हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौ हेतुमाह
चित्तविज्ञेपेति पूर्वश्लोके पूर्वोत्तरार्द्धाभ्यामुक्तमनुवदति एवमिति २

स्वामिद्वयटीका ।

कुत इत्यपेक्षार्या कर्मयोगस्यैव संन्यासत्वं प्रतिपादयन्नाह यमिति संन्यासं
प्राञ्जः प्रकर्षेण श्रेष्ठत्वेन ङः सन्नप्रास एवात्यरेचयदित्यादि श्रुतयदिति केवलात् फलस
न्नप्रासाद्देतो र्योगमेव तं जानोहि कुत इत्यपेक्षार्यामिति शब्दोक्तो हेतुर्योगोऽप्यस्तीत्या
ह नहीति न सन्नप्रासः फलसङ्कल्पो येन सकर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा कश्चिदपि योगी
नहि भवति अतः फलसङ्कल्पत्यागादेव चित्तविज्ञेपाभावात् योगोच भवत्येव स
इत्यर्थः २

भाषाअनुवाद

तौ फेरि जावतु जीवनकहे जिन्दगी भर कर्म योग ही करना चाहिये जो असी शङ्का
करो तो कर्मयोग की अवधिकहते हैं कि ज्ञानयोगमें आरूढ होने की इच्छा करनेवाले
पुरुषोंको उसराहके चढ़नेमें कर्म ही कारणरूपकहा है क्योंकि निष्कामकर्मचित्तशु
द्धिकरता है और ज्ञानयोग आरूढकहे ज्ञानीको शमसहे विज्ञेपकारी कर्मसकलका
त्याग ही उचित है जिसलिये त्यागज्ञानपरिपाकका कारणरूपकहा है ३

शाङ्करभाष्यं

ध्यानयोगस्यफलनिरपेक्षः कर्मयोगीवहिरङ्गसाधनमिति तंसंन्यासत्वेनस्तु त्वा
धुनाकर्मयोगस्यध्यानयोगसाधनत्वंदर्शयति आरुरुक्षोरिति आरुरुक्षोरारोहु
मिच्छतः अनारुरुक्षुध्यानयोगेवस्वातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः कस्यतस्यारुरुक्षोर्मुनेः कर्मफल
संन्यासिनइत्यर्थः किमारुरुक्षोर्योगं कर्मकारणं साधनमुच्यते योगारुरुक्षुपुनस्तस्यै
वशमउपशमः सर्वकर्मभ्योनिवृत्तिः कारणयोगारुरुक्षुत्वस्यसाधनमुच्यतइत्यर्थः यावद्वा
वत् कर्मभ्यउपरमते तावत्तान्निरायासस्यजितेन्द्रियस्यचित्तंसमाधीयते तथासति
सम्पत्तियोगारुरुक्षोभवति तथाचोक्तं व्यासेन नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्तिचित्तंयथैक
ताशमतासत्यताच शीलंस्थितिर्दण्डनिधानमार्जवंततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यइति ३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परमार्थसंन्यासस्यकर्मयोगान्तर्भाविकर्मयोगस्यैवसदाकर्तव्यत्वमापद्यतेनेत
रस्यापिद्वतत्वसिद्धेरित्याशंकोक्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह ध्यानयोगस्ये
ति भाविन्याद्यन्यासुनेर्योगमारोहुमिच्छोरिष्यमाणस्ययोगारोहणस्यकर्महेतुश्चेद
पेक्षितयोगमारुरुक्षुस्यापितत्फलप्राप्तौतदेवकारणंभविष्यति तस्यकारणत्वेऽप्युपश
क्तित्वादित्याशंकाह योगारुरुक्षुस्येति अनारुरुक्षुत्वेतस्यैवार्थस्फुटयति ध्यानेति मुनि
त्वंकर्मफलसंन्यासिन्यौपचारिकमित्याह कर्मफलेति साधनंचित्तशुद्धिद्वाराध्यानयो
गप्राप्तीच्छायामितिशेषः तस्येति प्रकृतस्यकर्मिणोग्रहणंएवकारोभिन्नक्रमःशमशब्दे
नसम्बध्यतेकस्यान्ययोगव्यवच्छेदेनशमोहेतुरितितत्राह योगारुरुक्षुत्वस्येति सर्वव्या
पारोपरमरुपोपशमस्ययोगारुरुक्षुत्वेकारणत्वंविदुषोति यावद्वावदिति सर्वकर्मनि
वृत्तावायासाभावाद्दशीकृतस्येन्द्रियग्रामस्यचित्तसमाधानेयोगारुरुक्षुत्वंसिध्यतीत्यर्थः
सर्वकर्मोपरमस्यपुरषार्थसाधनत्वेपौराणिकींसम्पत्तिमाह तथाचेति एकतासर्वे
षुभूतेषुवस्तुनोद्वैताभावोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिःशमतातेष्वेवौपाधिकविशेषे
प्रिखतोनिर्विशेषत्वधीःसत्यतातेषामेवहितवचनंशीलंस्वभावसम्पत्तिःस्थितिः स्वैर्
दण्डनिधानमहिंसनंआर्जवमवक्रत्वंक्रियाभ्यःसर्वाभ्यःसकाशादुपरतिश्चेत्येतदुक्तंस
र्व्वयथायादृशमेतादृशंनान्यद्ब्राह्मणस्यचित्तंपुरुषार्थसाधनमस्ति तस्मादेतदेवास्तिर
तिशयंपुरषार्थसाधनमित्यर्थः ३

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि यावज्जीवंकर्मयोगएवप्राप्तइत्याशंकावधिमहाह आरुरुक्षोरिति ज्ञा
नयोगमारोहुं प्राप्नुमिच्छोःपुंसस्तदारोहेकारणं कर्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात्

यदाहिनेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते सर्वसङ्कल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ४

शाङ्करभाष्यं

अथेदानीं कदायोगारूढो भवतीत्युच्यते यदेति यदा समाधीयमानचित्तो भवति योगो हीन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणामार्थाः शब्दाद्यस्तोष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्धानानुपज्जते अनुपज्जं कर्तव्यता बुद्धिं न करोतीत्यर्थः सर्वसङ्कल्पसंन्यासी सर्वान् सङ्कल्पानि हासुदार्थकामहेतून् संन्यसितुं शीलं अस्येति ससर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढः प्राप्तयोगइत्येतत्तदा तस्मिन्काले योगारूढ उच्यते सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात् सर्वाञ्च कामान् कामात्मकान् सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः संकल्पमूला हि सर्वकामाः संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसम्भवाः कामं जानामिते मूलं सङ्कल्पान् च हि जायसे नत्वां सङ्कल्पविष्यामितेन मेन भविष्यसि इत्यादि स्मृतेः सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत्कर्माङ्गु रते इत्यादि श्रुतिव्या यद्यद्भिङ्गु रते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमित्यादि स्मृतिव्यन्यायाच्च न हि सर्वसं कल्पसन्तप्रासे कश्चित्स्पन्दितुमपि सक्तस्तस्मात् सर्वसङ्कल्पसन्तप्रासीति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणिकर्माण्यित्याजयति भगवान् ४

आनन्दगिरिकृतटीका

योगप्राप्तौ कारुण्यकथनान्तरं तत्प्राप्तिकालं दर्शयितुं श्लोकान्तरमवतारयति अथेति समाधानावस्थाय देत्युच्यते अतएवोक्तं समाधीयमानचित्तो योगीति शब्दादिषु कर्मसु चानुपज्जस्य योगारोहणप्रतिबन्धकत्वात्तदभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति द्योतयितुं हीत्युक्तं सर्वेषामपि सङ्कल्पानां योगारोहणप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य सर्वसङ्कल्पसंन्यासीत्यत्र विवक्षितमर्थमाह सर्वानिति सर्वसङ्कल्पसंन्यासेपि सर्वेषां

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानयोगमारूढस्य तु तस्यैव ज्ञाननिष्ठस्य शमो विक्षेपकर्मोपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते ३

भाषानुवाद ।

जो प्रच्छोकि वह ज्ञानयोग आरूढ पुरुष पिसको विक्षेपकारी कर्मकात्यागकहा गया कैसा होता है तो कहते हैं कि जब इन्द्रियोंके भोगजो विषयतिनमे और भोगके साधनभूत कर्मोमे आशक्तन होय और कर्मसंकल्पको छोडिसकै तब उसको जो गारूढ कहते हैं ४

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ५

शाङ्करभाष्यं

यदैवं योगारूढस्तदा तेनात्मानोद्धृतो भवति संसारादन्वर्थात्तादतः उद्धरेदिति उद्धरेत् संसारसागरे निमग्नमात्मानात्मानं तत उत् ऊर्द्धं हरेत् उद्धरेत् योगारूढता

आनन्दगिरिछतटीका ।

कामानां कर्मणाञ्च प्रतिबन्धकत्वं सन्धवेकृतो योगप्राप्तिरित्याशंकाह सर्वेति सर्वं सङ्कल्पपरित्यागे यथोक्तविध्यनुष्ठानमयत्नसिद्धिमिति मन्वानः सन्नाह सङ्कल्पेति मूलोन्मूलने च तत्कार्यनिवृत्तिरयत्नसुलभेति भावः तत्र प्रमाणमाह सङ्कल्पमूलइति तत्रान्वयव्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपपादयति कामेति सर्वसङ्कल्पभावे कामाभाववत्कर्मभावस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणां कामकार्यत्वात्तन्निवृत्तिप्रत्युक्तामपि निवृत्तिमुपन्यस्यति सर्वकामेति यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वं तन्नश्रुतिस्मृतीप्रमाणाविति सयथेति सपुरुषः स्वरूपमजानन्यत्फलकामो भवति तत्साधनमनुष्ठेयतया बुद्धौ धारयतीति तत्क्रतुर्भवति यच्चानुष्ठेयतया गृह्णाति तदेव कर्मवह्निरपिकरोतीति कामाधीनं कर्मोक्तमिति श्रुत्यर्थः कामजन्यं कर्मैत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धिमिति द्योतयितुं स्मृतौ हि शब्दः न्यायमेव दर्शयति नहि सर्वसङ्कल्पेति स्वापादावदर्शनादित्यर्थः नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं ह्यनिरस्तमिति वक्तुमपिशब्दः श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति ४

स्वामि छतटीका

कीदृशोऽयं योगारूढो यस्य शमः कारणमुच्यत इत्यनाह यदेति इन्द्रियार्थेष्विन्द्रियभोगेषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा नानुपज्जते आसक्तिं न करोति तत्र हेतुः आसक्तिमूलभूतान् सर्वान् भोगविषयान् कर्मविषयांश्च सङ्कल्पान् संन्यासितुं त्यक्तुं शीलं यस्य स तदा योगारूढ उच्यते ४

भाषा अनुवाद ।

देखो विषयों की इच्छा निवृत्ति होने से मोक्ष और विषयों में आसक्ति से बन्धन होता है यह विचारिरागद्वेषादि स्वभासे रहित होना उचित सोई कहते हैं कि विवेक युक्त आप ही अपने आत्मको बुद्धिके द्वारा संसार से उद्धार करैगा और अधोगति को न ले जायगा जिस हेतु कामना से निवृत्त जो आत्मा कहें मन सोई अपना बन्धुरूप उपकारी है और काम की कामना से आशक्त जो मन सो शत्रु रूप उपकारी है तो अपना शत्रु मित आप ही है ५

वन्दुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मनाजितः अनात्मनस्तुशब्दत्वेवर्त्ततात्मैवशब्दवत् ६

शाङ्करभाष्यं ।

भाषादयेदित्यर्थः नात्मानमवसादयेन्नाधोनयेत् आत्मैवहितस्मादात्मनोवन्दुर्नह्यन्यः
कश्चिद्वन्दुर्यः संसारसुक्तयेभवति वन्दुरपितावन्दोर्जंप्रति प्रतिकूलएवस्नेहादिवन्दना
यतनत्वात्तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैवह्यात्मनोवन्दुरिति आत्मैवरिपुःशब्दोर्व्योऽप
कारीवाह्यः शब्दः सोऽप्यात्मप्रयुक्तएवेति युक्तमेवावधारणमात्मैवरिपुरात्मनइति ५
आत्मैवात्मनोवन्दुरात्मैवरिपुरात्मनइत्युक्तं तन्न किंलक्षणमात्माआत्मनोवन्दुः किंल
क्षणोवात्मात्मनोरिपुरित्युच्यते वन्दुरिति वन्दुरात्मात्मनस्तस्यतस्यात्मनः स आ

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगारूढस्वकिंश्यादित्याशंकाह यदैवमिति योगारोहस्यदृष्टादृष्टोपायैरव
श्यकर्त्तव्यतायैसुक्तिहेतुत्वंतद्विपर्ययस्याधःपतनहेतुत्वञ्चदर्शयति अतइति तन्नहे
तुमाह आत्मैवहीति उद्धरणपेचामात्मनः सूचयति संसारेति संसारादूर्द्ध्वंहरणं
कीदृगित्याशंकाह योगारूढतामिति योगप्राप्तावनाख्यातु नकर्त्तव्येत्याह नात्मात
मिति योगप्राप्तुप्रपाद्यन्नेन्नानुष्ठीयते तदायोगाभावेसंसारपरिहारासम्भवादात्मा
धोनीतःस्यादित्यर्थः नन्वात्मानंसंसारेनिमग्नंतदायोवन्दुस्तस्मादुद्धरिष्यति नेत्या
ह आत्मैवहीति कुतोवधारणमन्वस्यापिप्रसिद्धस्यवन्दोःसम्भवात्तत्राह नहीति
अन्योवन्दुःसन्नपिसंसारसुक्तयेनभवतीत्येतदुपपादयति वन्दुरप्रोति स्नेहादीत्या
दिशब्दात्तदनुगुणप्रवृत्तिविपर्ययत्वंगृह्यते आत्मातिरिक्तस्यापिशब्दोरपकारिणः
सुप्रसिद्धत्वादवधारणमनुचितमित्याशंकाह योन्यइति - ५

स्वामिणकृतटीका ।

अतोविषयासक्तित्यागेभोर्जंतदासक्तौचवन्धंपर्य्यालोच्य रागादिखमावंत्यजेदि
त्याह उद्धरेदिति आत्मनाविवेकयुक्तोनात्मानंसंसारादुद्धरेत् नत्ववसादयेदधोनये
त् हियतआत्मैवमनःसङ्गाद्युपरतआत्मनःस्वस्यवन्दुरपकारकःरिपुरपकारकः ५

भाषा अनुवाद ।

अवआत्माहीतोकिसीमनुष्यकावन्दु औकिसीकारिपुहैइसअपेक्षापरकहते
है निसनेअपनेआत्मासेआत्माकीजीताअर्थात्विज्ञानमय आत्माकर्त्तृककार्य
कारणमिलितरूपजोआत्मासू लसूक्ष्मशरीरादि वशीभूतहोतीहै सोईविज्ञान
मयजीवअपनावन्दु है औरअनात्माकहेशरीरादि अवशीकृतजोहै सोईआपअ
पनाशब्दतुल्यहै ६

जितात्मनःप्रशान्तस्यपरमात्मासमाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषुतथामानावमानयोः ७

शाङ्करभाष्यं ।

त्मावन्धुर्येनात्मनात्मैवजितः आत्मकार्यकारणसंघातोयेनजितोवशीकृतोजितेन्द्रिय
इत्यर्थः अनात्मनस्तुअजितात्मनस्तु शत्रुत्वेशत्रुभावेवर्त्ततशत्रुवत्तथानात्माशत्रुरा
त्मनोऽपकारीतथात्मात्मनोऽपकारेवर्त्तत इत्यर्थः ६

जितात्मनइति जितात्मनःकार्यकरणादिसंघातआत्माजितोयेनसजितात्मा
तस्यजितात्मनःप्रशान्तस्यपरमात्मासमाहितः साक्षादात्मभावेनवर्त्ततइत्यर्थः किञ्चशी
तोष्णसुखदुःखेषुतथामानेऽवमानेचमानावमानयोःपूजापरिभवयोःसमःस्यात्इत्या
ध्याहारः ७

आनन्दगिरिकृतटीका

उक्तमनुद्यप्रश्नपूर्वकंश्लोकान्तरभवतारयति आत्मैवेत्यादिना एकस्यैवात्मनो
मिथोविरुद्धवन्धुत्वंपुरित्वञ्चलक्षणभेदमन्तरेणायुक्तमितिचोदिते वशीकृतसंघा
तस्यात्मानंप्रतिवन्धुत्वमितरस्यशत्रुत्वमित्यविरोधंदर्शयति वन्धुरित्यादिना वशी
कृतसंघातस्यविक्षेपाभावादात्मनिसमाधानसम्भवाद्दुपपन्नमात्मानंप्रतिवन्धुत्वमि
तिसाधयति तस्येति अवशीकृतसंघातस्यपुनर्विक्षेपोपत्तेरात्मनिसमाधानायोगा
दात्मानंप्रति शत्रुभावेप्रशिद्धशत्रुवत् आत्मैवशत्रुत्वेनवर्त्ततेत्युत्तराङ्गं व्याकरोतिअ
नात्मनइति हृष्टान्तंव्याचष्टे यथेति उक्तहृष्टान्तवशादवशीकृतसंघातःस्वस्यहिताना
चरणादात्मानंप्रति शत्रुरेवेति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ६

खामिकृतटीका ।

कथञ्चूतस्यात्सैववन्धुः कथंभूतस्यचात्मैवरिपुरित्यपेक्षायामाह वन्धुरिति येना
त्मनैवात्माकार्यकरणसंघातरूपोजितोवशीकृतस्तस्यतथाभूतस्यात्मनश्चात्मैवव
न्धुःअनात्मनोऽजितात्मनस्तुआत्मैवात्मनःशत्रुत्वेशत्रुवत्पकारित्वेवर्त्तत ६

भाषा अनुवाद ।

जितात्मापुरुषकोजोअपनेआत्मासेवन्धुताहै सोखुलासाकरकेकहतेहैं कि
जिसनेआत्माजोशरीरआदि तिसकोजीताअर्थात्अपनेआधीनकिया केवलउस
प्रीतिविरोधआदिसेरहितमनुष्यका मनशीतउष्णसुखदुःखआदिसेसमाहितकहे
सावधानरहताहै अर्थात्वहीआत्मनिष्ठहै अथवाउसीकाहृदय परमात्मासेसमा
हितअर्थात्विद्येपरहितनिश्चलहोता किसीकाऔरकाहैवहीनहोसकताहै ७

ज्ञानविज्ञानतन्मात्माकूटस्थोविजितेन्द्रियः युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्लकाञ्चनः

शाङ्करभाष्यं ।

ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानतन्मात्मानंशास्त्रोक्तपदार्थानांपरिज्ञानं विज्ञानन्तु शास्त्रतोऽज्ञातानांतथैवस्वानुभवकरणंताभ्यांज्ञानविज्ञानाभ्यां तप्तः सञ्जातांलंप्रत्यय आत्मान्तःकरणंयस्यसंज्ञानविज्ञानतन्मात्माकूटस्थोऽप्रकस्योभवतिइत्यर्थः विजितेन्द्रियञ्चयद्वैद्वशोयुक्तःसमाहितइति सउच्यतेकथ्यते सयोगीसमलोष्टाश्लकाञ्चनःलोष्टाश्लकाञ्चनानिसमानियस्यसःसमलोष्टाश्लकाञ्चनः ८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथंसंयतकार्यकरणस्यबन्धुरात्मेति तत्राह जितात्मनइति जितकार्यकरण संघातस्यप्रकर्षणोपरतवाह्याभ्यन्तरकरणस्यपरमात्माविज्ञेपेण पुनःपुनरनभिसूयमानोनिरन्तरचित्तेप्रथतइत्यर्थः जितात्मानंसंन्यस्तसमस्तकार्माणमधिकारिणंप्रदश्ययोगाङ्गानिदर्शयतिशीतेति समःस्यादित्यध्याहारः पूर्वाह्निव्याचष्टे जितेत्यादिना नकेवलंतस्यपरमात्मासाक्षादात्मभावेनवर्त्ततेकिन्तुशीतोष्णादिभिरपिनासौचात्यतेतन्वज्ज्ञानादित्युत्तराह्निविभजते किञ्चेति तेषुसमःस्यादितिसम्बन्धः ७ चित्तसमाधानमेवविशिष्टफलञ्चेद्विष्टं तर्हिकथमृतःसमाहितोव्यवहियते तत्राह ज्ञानेति परोक्षापरोक्षाभ्यांज्ञानविज्ञानाभ्यांसंजातोऽलंप्रत्ययोऽक्रियोहर्षविपादकामक्रोधादिरहितोयोगीयुक्तःसमाहितइति व्यरहारभागीभवतीति पादत्रयव्याख्या

स्वामिकृतटीका ।

जितात्मनःस्वस्निग्धन्तुत्वंस्यष्टयति जितात्मनइति जितआत्मायेनतस्यप्रशान्तस्वरागादिरहितस्वैवपरंकेवलमात्माशीतोष्णादिषु संतस्वपिसमाहितआत्मनि षोभवति नान्यस्य यद्वा तस्यहृदिपरमात्मासमाहितःस्थितोभवति ७

भाषा अनुवाद ।

योगआरूढपुरुषकेलक्षणश्रौत्येष्टताकहतेहै किञ्ज्ञानकहेसास्त्रसेअथवागुरुकेउपदेशसेजोहोय औरविज्ञानजोअनुभवसिद्धअर्थात्हमसोईब्रह्महै यहप्रत्यक्षज्ञान इनदोनोसेजिसकाआत्माकहे चित्तसन्तुष्टहै औरजिसनेइन्द्रियगणको जीताहै तथाढेलापत्यरसोनाये जिसकोसमानअर्थात्खेनेछोडनेकीबुद्धिजिससे नहींहै असाजोनिरपेक्षनिर्विकार कूटस्थकहेअचलकेतुस्यनिश्चलपुरुषसोइसुक्तयोगीकहेयोगारूढहै ८

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यवन्धुषु साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्निश्चिष्यते ६

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चसुहृदिति सुहृदित्यादिस्लोकार्द्धमेकपदं सुहृदिति प्रत्युपकारमनपे
ज्योपकर्त्तामितंस्नेहवान्अरिःशत्रुःउदासीनोनकस्यचित् पक्षंभजतेमध्यस्थोयोवि
रुद्धयोश्चभयोर्हितैषीद्वेष्यःआत्मनोप्रियोवन्धुःसम्बन्धीत्येतेषु साधुषुशास्त्रानुवर्त्ति
ष्वपिचपापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिःकःकिं कर्त्तव्यव्याप्तबुद्धिरित्यर्थः
विश्चिष्यते विमुच्यतइतिवापाठान्तरं योगारूढानांसर्वेषामयमुत्तमइत्यर्थः ६

आनन्दगिरिकृतटीका

नेनदर्शयति ज्ञानमित्यादिना सचयोगीपरमहंसपरिव्राजकःसर्वत्रोपेक्षाबुद्धिर
नतिशयत्रैराग्यभागीतिकथयति सयोगीति ८

योगारूढस्यप्रशस्तत्वमभ्युपेत्ययोगस्याङ्गान्तरंदर्शयति किञ्चेति पदच्छेदः
पदार्थोक्तिरिति व्याख्यानाङ्गं सम्पादयति सुहृदिति अरिर्नामपरोक्षमपकार
कःप्रत्यक्षमप्रियोद्वेष्यइतिविभागः समबुद्धिरितिव्याचष्टे कःकिमिति प्रथमोहिप्र
ज्ञोजातिगोत्रादिविषयःद्वितीयोव्यापारविषयः उक्तप्रकारेणाव्याप्तबुद्धित्वेसर्वो
त्कर्षीवसर्वोपायविमोक्षोवासिध्यतीत्याह विशिष्यतइति पाठद्वयेपिसिद्धमर्थसंशु
द्धकथयति योगारूढानामिति ६

स्वामिकृतटीका ।

योगारूढस्यलक्षणंशैथिल्यं चोक्तमुपसंहरति ज्ञानेति ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञा
नमपरोक्षानुभवस्त्वाभ्यां तन्मोनिराकाञ्च आत्माचित्तंयस्यअतःकूटस्थोनिर्विकारःअ
तएवविजितानोन्द्रियाणिथेन अतएवसमानिलोष्टादीनियस्यन्तत्खण्डपाषाणसुव
र्णेषु हेयोपादेयबुद्धिशून्यःसयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ८

भाषा अनुवाद ।

श्रीरश्नुमित्रआदिभेजोसमदर्शीमनुष्यसोयोगीसेभीअधिकहै यहकहतेहै
किसुहृदकहेस्वभावहीसेहितकारीऔमित्रजोस्नेहवशतेउपकारीऔअरिक्हेघा
तकजोशत्रुऔउदासीनअर्थात्उपकारअपकारदोनोसेअलगनिरपेक्षजोहै औम
ध्यस्थक्हेपक्षपातविनादोनोऔरहितकारीऔद्वेष्यअर्थात् निःप्रयोजनशत्रुजोअ
कारणक्रोधीऔवन्धुजिनसेकुछसम्बन्धहै औसाधुक्हे सुशीलसुन्दरआचरण
जिनकाहै तथा पापजोदुराचारी इनसबकेवियेजिसकीबुद्धिसमानक्हे प्रीतिवि
रोधरहितहै सोविशिष्टक्हे योगीसेअधिकहै ६

योगीयुञ्जीतसततमात्मानं रहसिस्थितः एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः १०

शाङ्करभाष्यं ।

अतएवसुत्तमफलप्राप्तये योगीति योगीध्यायीयुञ्जीतसमादध्यात् सततं सर्व
दात्मानमन्तःकरणं रहस्येकान्तेयोगीगिरगुहादौस्थितः सन्नेकाकीअसहायोरहसि
स्थितएकाकीचेतिविशेषणात्संन्यासं कृत्वेत्यर्थः यतचित्तात्माचित्तमन्तःकरणमात्मा
देहश्चसंयतौयस्यसयतचित्तात्मा निराशीर्वीतदृष्णोऽपरिग्रहश्चपरिग्रहरहित इत्य
र्थः संन्यासित्वेपिसतित्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीतेत्यर्थः १०

आनन्दगिरिछातटीका

यथोक्तविशेषणवतोयोगारूढेषूत्तमत्वे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्यङ्गाभिधा
नान्तरं प्रधानमभिधाति अतएवमिति आदरनैरन्तर्यदोषकालत्वंविशेषणवयं
योगस्यसूचयति सततमिति तस्यैवपञ्चाङ्गान्युपन्यस्यति रहसतीत्यादिना सर्वदे
त्यादरदीर्घकालयोरुपलक्षणं प्रत्यागात्मानं व्यावर्त्तयति अन्तःकरणमिति गि
रिगुहादावित्यदिशब्देन योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिविधुरोद्देशो गृह्यते विशेषण
द्वयस्य तात्पर्यमाह रहसीति योगं युञ्जानस्य संन्यासिनो विशेषणान्तराणि दर्शयति
यतेति सतिसंन्यासित्वे किमित्यपरिग्रहग्रहणमर्थपुनरुक्तेरित्याशं क्यकौपीनाच्छा
दनादिष्वपि शक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याह संन्यासित्वेपीति १०

स्वामिछातटीका ।

सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धियुक्तस्तुततोऽपि श्रेष्ठइत्याह सुहृदिति सुहृत्स्वभा
वेनैवहिताशंसीमित्यंस्नेहवशेनोपकारकः अरिर्घातकः उदासीनो विवदमानयोरुभ
योरप्युपेक्षकः मध्यस्थो विवदमानयोरयोरपि हिताशंसी द्वेष्यो द्वेषविषयः वन्धुः स
म्बन्धी साधवः सदाचाराः पापादुराचाराः एतेषु समारागद्वेषान्याबुद्धिर्यस्य सतु
विशिष्टः ६

भाषाअनुवाद

योगीकेलक्षणकहिंकरश्रवउसकाअङ्गरूपजोयोगसोइसश्लोकसेलेकरइसीअ
ध्यायकेसयोगीपरमोमतःइस३२श्लोकतककहतेहैं कियोगआरूढपुरुषसङ्गरहि
तहोय जिसकेअन्तःकरणअशीरीरवशीभूतहैं सोनिराकांचसर्वपरिग्रहरहित
पुरुषकान्तमेअकेलासावधानवैठिकरअपनेआत्माकहे मनकोनिरन्तरभगवत
केमननमेयुक्तकरै १०

शुचौदेशे प्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः नालुच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥

शाङ्करभाष्यं ।

अथेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारं विहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमोवक्तव्यः प्राप्नोति योगस्य लक्षणं तत्फलादिचेत्यत आरभ्यते तत्रासनसेवतावत् प्रथममुच्यते शुचाविति शुचौशुद्धेविविक्तेस्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्यस्थिरमचलनमात्सनः आसनं नालुच्छ्रितं नात्यतिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाञ्च उत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरं पाठक्रमात् विपरीतो लक्षणानुक्रमश्चैलादीनां ११

आनन्दगिरिकृतटीका

योगं योगाङ्गानि चोपदिश्योत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह अथेति योगस्वरूपकतिप्रयत्नदङ्गप्रदर्शनानन्तर्यं सद्यश्चार्थविहारादीनामित्यादिशब्देन यथोक्तासनादिगतावान्तरभेदग्रहणं तत्फलादिचेत्यादिशब्देन योगफलं सम्यग्ज्ञानञ्च तत्फलं कैवल्यं ततोऽष्टस्यात्यन्तिकाविनष्टत्वमित्यादिशुद्धते एवं समुद्घायात्तात्पर्यं दर्शिते किमासीनः शयानस्तिष्ठन्गच्छन्कुर्वन्वा युंजीतेत्यपेक्षायामनन्तरं श्लोकतात्पर्यमाह तत्रेति निर्द्धारणे सप्तमी प्रथमं योगानुष्ठानस्य प्रधानमासीनः सम्भवादिति न्यायादिति यावत् विविक्तत्वं द्वेषाविभजते स्वभावत इति आसनस्यास्यै र्ये तन्नोपविश्य योगमनुतिष्ठतः समाधानायोगात् योगासिद्धिरित्यभिसन्धाय विधिनिष्ठं अचलनमिति आस्यते स्थितिमिति व्युत्पत्तिमनुश्रित्याह आसनमिति आत्मन इति परकीयासनव्युदासार्थं

स्वामिकृतटीका ।

एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्त्वा एदानीं तस्य साङ्गयोगं विधत्ते योगीत्यादिना सयोगी परमोऽसत् इत्यन्तेन ग्रन्थेन योगीयोगारूढं आत्मारामं नो युञ्जीत समाहितं कुर्यात् सततं निरन्तरं रहसि एकान्ते स्थितः सन् एकाकी सङ्गभूयः यत संयतं चित्तमात्मादेहं च यस्य निराशीर्निराकाङ्क्षः अपरिग्रहः परिग्रहभूयन् १०

भाषा अनुवाद

उसी योगकासासनानियमआदिदिखावते ऊये दो श्लोकसे कहते हैं कि प्रवित्तस्थानमेअपनेआसनपरवैठनेकेअनन्तर योगअभ्यासकरै आसनकैसाचहिये कि जोअचलऔरनब ऊतउंचा नअतिनीचाहोय और चेलकहेवस्त्रअजिनव्याघचर्मअर्थात् नोचेकुश तवचर्म उपरवस्त्र औसाआसनकरै ११

तत्रैकाग्रमनःकृत्वायतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविश्यासनेयं ज्याद्योगनात्मविशुद्धये १२

शाङ्करभाष्यं

प्रतिष्ठाप्य किं तत्रेति तत्र तस्मिन्नासने उपविश्ययोगं युञ्ज्यात् कथं सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रमनःकृत्वायतचित्तेन्द्रियक्रियः सकिमर्थयोगं युञ्ज्यादित्याह आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थमित्येतत् १२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पतनभयपरिहारार्थं नात्युच्चमित्युक्तं नाप्यतिनीचमिति भूतलपापाणादिसंश्लेषे वा तत्रोभाग्निमान्द्रादिसम्भावितदेशनिरासार्थं चेलं वस्त्रमजिनं चर्मपशूनां तच्चन्द्रगस्य कुशादर्भीस्त्रे चोत्तरेयस्मिन्नुपरिष्ठादारभ्य तत्तथोक्तं प्रथमं चेलंततोऽजिनंततश्च कुशा इति प्रतिपन्नक्रममापातिकंक्रममतिक्रम्यादौ कुशास्ततोऽजिनंततश्चेलमितिक्रमं विविचित्वाह विपरीतोत्रेति ११

यथोक्तमासनं सम्पाद्य किं कर्तव्यमिति प्रश्नपूर्वकं कर्तव्यं तन्निर्दिशति प्रतिष्ठाप्येति योगं युञ्ज्यान्त्येतिकर्तव्यताकलापं पृच्छति कथमिति सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सकाशात् प्रत्याहृत्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येये विषये समाधानं यच्चित्तस्येन्द्रियाणाञ्च वाह्यक्रियाणां संयमनं तदुभयं कृत्वा योगमनुतिष्ठेदित्याह सर्वेति आसने यथोक्ते स्थित्वा यथोक्तयारीत्यायोगानुष्ठानस्य प्रश्नपूर्वकं फलमाह सकिमर्थमित्यादिना १२

स्वामिकृतटीका ।

आसननियमं दर्शयन्नाह शुचाविति हास्यां शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्थासनं स्थापयित्वा कीदृशं स्थिरमचञ्चलं नात्युच्छ्रितं न चातिनीचं चेलं वस्त्रं अजिनं व्याधादिचर्मं चेलजिने कुशेभ्य उत्तरेयस्य कुशानामुपरि चर्मतदुपरिवस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ११

तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाग्रं चित्ते परहितं मनःकृत्वा योगं युञ्ज्यादस्य सेतुयता संयता चित्तस्येन्द्रियाणाञ्च क्रियायस्य आत्मनो मनसो विशुद्धय उपशान्तये १२

भाषा अनुवाद ।

और जिसका चित्त औ इन्द्रिय निष्कृत्य कहे व्यापार रहित है सो मन की शान्ति कहे शुद्धिके अर्थ उक्त आसन पर बैठनेके बाद मनको एकाग्र चित्ते परहित करके योग अभ्यास करै १२

समंकायशिरोश्रीवंधारयन्त्रचलंस्त्रिः संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्थं दिशश्चानवलोकयन् १३

शाङ्करभाष्यं

वाह्यसाधनमासनसुक्तं अधुनाशरीरस्वधारणं कथमित्युच्यते सममिति समंकाय
शिरोश्रीवंधारयन्त्रचलंस्त्रिः शिरोश्रीवंधारयन्त्रचलंस्त्रिः शिरोश्रीवंधारयन्त्रचलंस्त्रिः
यतश्चलनं न स भवत्यतो विनिर्दिष्टं अचलमिति स्त्रिः स्त्रिः स्त्रिः भूत्वेत्यर्थः स्वनासिकाग्रं
संप्रेक्ष्य सग्यकंप्रेक्ष्यं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दोलुप्तोद्दृष्टव्यो नहि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्ष्य
मिह विधित्तं किंतु हि चक्षुषोऽदृष्टिसन्निपातः स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विव
क्षितः स्वनासिकाग्रसंप्रेक्ष्यमेव चेद्विचक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नात्मनि आत्म
निहिमनसः समाधानं वक्ष्यत्वात्मसंस्थं मनः कृत्वेति तस्मादिवशब्दलोपेनाच्छोर्दृष्टि
सन्निपात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते दिशश्चानवलोकयन् दिशाञ्चावलोकनमकुर्वन्नित्येव
मन्तराकुर्वन्नित्येतत् १३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तमनूद्यानन्तरं श्लोकस्यापुनरुक्तमर्थमाह वाह्येति समत्वञ्जुत्वं कायः श
रीरमर्थं अचलमिति विशेषणमवतार्यतस्य तात्पर्यं माह सममिति कार्यकर
णयोर्विषयप्रारवश्यमून्यत्वमचलत्वं स्वैयं किमितीवशब्दलोपो न कल्प्यते स्वना
सिकाग्रसंप्रेक्ष्यमेव योगाङ्गत्वेनाविधित्तं किं न स्यादित्याशङ्क्याह नहीति तर्हि
किमत्र विचक्षितमिति प्रश्नपूर्वकमाह किंतु हीति दृष्टिसन्निपातोद्दृष्टे चक्षुषोरूप
प्रदृष्टिराहित्यं कथमसावनायासेन सिध्यति तत्राह तत्रेति समाधानस्य प्राधान्ये
नाविचक्षितत्वाद्दृष्टेर्वाङ्गिषयत्वेन तद्गङ्गसङ्गात्तस्याविषये व्योव्याहृत्तान्तरैच
सन्निपातो विचक्षितो भवतीत्यर्थः तथापि कथं स्वनासिकाग्रसंप्रेक्ष्यमवश्युतमविच
क्षितमित्याशङ्क्याह स्वनासिकेति तत्रैव मनः समाधाने काहानिगित्याशङ्क्यवाक्यशे
षविरोधान्मैवमित्याह आत्मनि हीति किंतु हि संप्रेक्ष्येत्यादौ विचक्षितमित्याशङ्क्या

भाषानुवाद ।

अवचित्तकी एकाग्रताके उपयोगी जो द्वेहधारणादिसो दो श्लोकसे कहते हैं कि
कायकहे शरीरकामध्यभाग औ शिरश्रीवांशर्थात् मूलआधारसे ले मस्तकपर्यन्त श
रीर को अतियत्नसे सीधीराखिके औ निश्चलकरके धारणाके वाद अपनी नासिका
के अग्रभागसे अर्द्धउन्मीलनपूर्वक दोनोदृष्टीलगाय समाहितसावधानहोय और
दिशोमेदृष्टिनदेय १३

प्रशान्तात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः-मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तश्चासीत्सत्यरः १४

शाङ्करभाष्यं

किञ्चप्रशान्तेति प्रशान्तात्माप्रकर्षेणशान्तश्चात्मान्तःकरणयस्यसोयंप्रशान्तात्माविगतभीर्विगतभयःब्रह्मचारिव्रतेस्थितःब्रह्मचारिणोव्रतंब्रह्मचारिव्रतंब्रह्मचर्यंगुरुशुश्रूषाभिजाभुक्त्यादितस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाताभवेदित्यर्थः किञ्चमनःसंयम्यमनसोऽत्तीरुपसंहृत्येतत् मच्चित्तोमयिपरमेश्वरेचित्तंयस्यसोयंमच्चित्तोयुक्तःसमाहितःसंन्यासीचोपविशेत्सत्यरोऽहंपरोयस्यसोयंसत्यरोभवति कश्चित् रागीस्त्रीचित्तोनतुस्त्रियमेवपरत्वेनगृह्णाति किं तर्हिराजानंमहादेवंवा अयन्तुमच्चित्तोमत्परञ्च १४

आनन्दगिरिकृतटीका

इ तस्मादिति दक्षिणोत्तरचक्षुषोर्यादृष्टिस्तस्यावाह्याद्विषयाद्दुःखेनान्तरेवसन्निपतनमवस्वकीयंनासिकाग्रंनासिकान्तंसंप्रेक्ष्येति विवक्षितमित्यर्थः तत्रैवोत्तरमपिविशेषणमनुकूलमित्याह दिशश्चेति अनवलोकयन्नासीदित्युक्तसम्बन्धः अन्तरादिग्रामवलोकनमपियोगप्रतिबन्धकमिति तत्प्रतिषेधः १३

योगयुञ्जानस्यविशेषणान्तराणिदर्शयति किञ्चेति अन्तःकरणस्यप्रशान्तिः रागद्वेषादिदोषराहित्यंतस्याञ्चप्रकर्षोरागादिहेतोरपिनिवृत्तिःविगतभयत्वंसर्वकर्मपरित्यागेशास्तीव्रनिश्चयवशान्तिःसन्दिग्धबुद्धित्वं भिजाभुक्त्यादीत्यादिशब्देन त्रिषणसज्ञानशौचाचमनादिगृह्यते विशेषणान्तरमाह किञ्चेति उपसंहृत्ययोगनिष्ठोभवेदितिशेषः मनोऽत्तुप्रसंहारेध्यानमपिनसिध्येत्तस्यतद्दृत्तप्राप्तित्त्वरूपत्वा

स्वामिशतटीका ।

चित्तैकाग्रोपयोगिनीं देहादिधारणां दर्शयन्नाह सममिति हाव्यां कायइति देहस्यमध्यभागोविवक्षितःकायश्चशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रोवंसूलाधारादारथ्यमर्हाग्रपर्यन्तंसमवक्रंनिश्चलंधारयन्स्थिरोदृढप्रयतोभूत्वेत्यर्थःस्वीयंनासिकाग्रंसंप्रेक्ष्यचार्हनिमीलितनेत्रद्वयर्थः इतस्ततोदिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः १३

भाषाअनुवाद ।

जिसकाचित्तप्रशान्तऔर जोनिर्भयऔरब्रह्मचर्यव्रतमेस्थितहोकेअपनेमनकोसवतरफसेखींच मेरेमेलगायाहै औरजिसकोमहींपरमपुरुषार्थरूपकहे इष्टहै उसैसामत्परायणपुरुष उक्तमतयोगमेसमाहितसावधानरहताहै १४

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति १३

शाङ्करभाष्यं ।

अथेदानीं योगफलमुच्यते युञ्जन्निति युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदा योगी नियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य संयतं नियतमानसः स शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्वत्परमानिष्ठायस्थाः शान्तेः सानिर्वाणपरमातां निर्वाणपरमां मत्संस्थामदधीनतामधिगच्छति प्राप्नोति १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दित्याशंक्वाह मच्चित्तइति विषयान्तरविषयमनोवृत्तुप्रसंहारेणात्यन्तेवतन्नियमनान्नध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः मच्चित्तत्वेनैव मत्परत्वसिद्धत्वात् मत्परइति पृथक् विशेषणमनर्थकमित्याशंक्वाह भवतीति अन्तःकरणशुद्धिर्योगस्थावान्तरफलं १४

संप्रति परमफलकथनपरत्वेनानन्तरश्लोकमादत्ते अथेति योगस्वरूपं तदङ्गमासनमति सत्कर्तृ विशेषणमित्यस्यार्थस्य प्रकथनानन्तरमित्यथशब्दार्थः आत्मानं युञ्जन्निति सम्बन्धः आत्मशब्दो मनोविषयः यथोक्तो विधिरासनादि उक्तविशेषणवद्यदोतनार्थं सदेत्युक्तं योगीध्यायीसंन्यासीत्यर्थः मनःसंयमस्य योगं प्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति नियतेति शान्तिशब्दितोपरतेः सर्वसंसारनिवृत्तिपर्यवसायित्वं मत्वा विशिनष्टि निर्वाणेति यथोक्तायामुक्तेर्ब्रह्मस्वरूपावस्थानादनर्थान्तरत्वमाह मत्संस्थामिति मदधीनां मदात्मिकामित्यर्थः १५

स्वामिकृतटीका ।

प्रशान्तेति प्रशान्तं आत्माचित्तं यस्य विगताभीर्भयं यस्य ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः सन् मनःसंयम्य प्रत्याहृत्य मय्येव चित्तं यस्य अहमेव परः पुरुषार्थो यस्य समपरः एवं युक्तो भूत्वा तिष्ठेत् १४

भाषा अनुवाद ।

अवयोगाभ्यासकरनेकाफलकहतेहैं कि पूर्वाङ्गप्रकारसे सदा आत्मामे मन को युक्तकरते नियतकहे निरुद्धहै मानसअर्थात् चित्तजिसका सोई शान्तिकहे संसारनिवृत्तिको प्राप्तहोताहै वह शान्तिकिसरूपकीहै सोकहतेहैं किजिससे परमनिर्वाणप्राप्तहोयहै सोई शान्तिऔरमत्संस्थाकहे मेरेरूपमेअवस्थिति सोभीउसकोमिलैहै १५

नात्यन्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनन्नतः न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन १६

शाङ्करभाष्य ।

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते नात्यन्नत इति न अत्यन्नत आत्मसंमितमन्नपरिमाणमतीत्यन्नतः अत्यन्नतो न योगोऽस्ति न च एकान्तमनन्नतो योगोऽस्ति यदुहवा आत्मसंमितमन्नंतदवति तन्निहिनस्ति यद्गोहिनस्ति तद्वत्कृष्णियो न तदवतीति श्रुतेः तस्मात् योगीनात्संमितादन्नादधिकं नूनं वा स्त्रीयादधवा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमन्नतो योगो नास्ति उक्तं हि अर्द्धमशनस्य सव्यञ्चनस्य तृतीयसुदकस्य तु वायोः सञ्चरणार्थं न्तु चतुर्थमवशे पयेदित्यादिपरिमाणं तथानचातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आहारादीत्यादिशब्देन विहारजागरितादि चोच्यते आत्मसंमितमन्नपरिमाणमष्टासादि आहारनियमेशतपश्च्युतिं प्रमाणयति यदिति तदन्नं भोज्यमानं यदुहवा इति प्रसिद्धा श्रुत्यानुदितमवत्यनुष्ठानयोग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारेण भोक्तारं रजितनपुनस्तदन्नमख्यानार्थाय भवतीत्यर्थः यत्पुनरात्मसंमितात्भूयोधिकतरं शास्त्रमति क्रम्य भुज्यते तदात्मानं हि नस्ति भोक्तुरनर्थाय भवति यच्चान्नं कर्णयोऽलपतरं शास्त्रनिश्चयाभावाद्दद्यते तदन्नमनुष्ठानयोग्यतादिद्वारानरजितं जमते तस्मादत्यधिकमत्यल्पं चान्नं योगसाररुच्यतात्याज्यमित्यर्थः श्रुतिभिर्द्वयार्थनिगमयति तस्मादिति नेत्यादेर्वाख्यानान्तरमाह अथवेति किंतदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं वदधिकं नूनं स्वाभिष्यवहरतो योगानुपपत्तिरित्यागं व्याह उक्तं हीति पूरयेद्यग्नेनाहं तृतीयसुदकेन तु वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशे पयेदिति वाक्यमादिशब्दार्थः यथानात्यन्तमन्न

स्वामिकृतटीका ।

योगाध्यासफलमाह शुच्यन्नेवमिति एवमुक्तप्रकारेण सदा आत्मानं मनोयुञ्जुगसमाहितं कुर्वन् नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य स शान्तिं संसारोपरमं प्राप्नोति कथं भूतानि त्वर्गां परं प्राप्यं तस्यांतां सत्संख्यां सद्रूपेणावस्थितिं १५

भाषा अनुवाद ।

योगाध्यासीको आहारभयन आदिकानियम कहते हैं कि हे अर्जुन अत्यन्त अधिक आहारी और अन्तर्निरहारी इन दोनोको भी योग जो समाधि सोन ही हो सकती है और अति निद्रा करनेवाला तथानिद्रात्यागी इनको भी समाधि नहीं होती है १६

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा १७

शाङ्करभाष्यं

कथंपुनर्योगो भवतीत्युच्यते युक्तेति युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य आहृत्य
तद्व्याहारोऽन्विहारखंविहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहार
विहारस्तस्य युक्तचेष्टस्य तथान्याचयुक्तानियताचेष्टायस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोध
स्य युक्तौ स्वप्नावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तस्व
प्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसं
सारदुःखक्षयकृद्योगो भवति इत्यर्थः १७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तोऽनन्ततश्च योगेन सम्भवति तथाऽत्र त्वत्तस्वपतो जाग्रतश्चनयोनः सम्भवतीत्याह त
थेति १६

आहारनिद्रादिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकसुक्तातन्वियमवतो योगान्वयं
व्याचष्टे कथंपुनरित्यादिना अन्नस्य नियतत्वमर्द्धमशनस्येत्यादिविहारस्य नियतत्वं
योजनात्परंगच्छेदित्यादिकर्मसु चेष्टायानियतत्वं वाङ्मन्यमादिरात्रौ प्रथमतो दश
घटिकापरिमिते काले जागरणमध्यतः स्वपनंपुनरपि दशघटिकापरिमिते जागरण
मितस्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वमेवंप्रथमतस्तानस्य योगिनो भवति योगस्य फलमाह
दुःखहेति सर्वाणीत्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नानीत्यर्थः यथोक्तयोगमन्तरेणापि स्वस्व
प्नादौ दुःखनिवृत्तिरस्तीति विशिनष्टि सर्व्वेति विशुद्धविज्ञानद्वारेति शेषः १७

स्वामि कृतटीका

योगाध्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नात्यन्नतद्विति दाभ्यां अत्यन्तमधिकं
भुञ्जानस्य एकान्तप्रत्यन्तमभुञ्जानस्यापि योगः समाधिर्न भवति तथातिनिद्राशील
स्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति १६

तर्हि कथं भूतस्य योगो भवतीत्यत आह युक्ताहारेति युक्तो नियत आहारो विहा
रश्च गतिर्यस्य कर्मसु कार्य्येषु युक्तानियताचेष्टायस्य युक्तो नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजा
गरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्त्तको योगो भवति सिद्धति १७

भाषा अनुवाद ।

तोफेरिकैसेपुहकोसमाधिहोसकतीहै इसअपेक्षापरकहतेहैं किनियतरूप
पआहारऔरविहारहै जिसका तथाकर्मोमेपरिमितचेष्टाकहेव्यापारहै जिसका
औरयथाउचितहै सोवनाजागनाजिसका उसीकोयोगकहे समाधिहोतीहै और
रदुखदूरकरतीहै अर्थात् संयमकरनेसेसमाधिऔरसमाधिसेदुखदूरहोताहै १७

यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निष्प्रुहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा १८

शाङ्करभाष्यं ।

अथाधुनाकदायुक्तोभवतीत्युच्यते यदेति यदाविनियतंचित्तंविशेषेणनियतंसंयतमेकाग्रतामापन्नंचित्तंहित्वावाह्यंचित्तमात्मन्येवकेवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनिस्थितिं लभतइत्यर्थःनिष्प्रुहः सर्वकामेभ्योनिर्गतादृष्टादृष्टविषयेभ्यःसृष्टादृष्टाण्यस्ययोगिनःसयुक्तःसमाहितइत्युच्यतेतदातस्मिन्काले १८

योगिनःसमाहितंयच्चित्तंतस्थोपमोच्यते यथेति यथादीपःप्रदीपोनिवातस्योनिवातेजातवर्जितेस्थानेस्थितोनेङ्गतेनैजतिनचलति साउपमाउपमीयतेऽनयेत्युपमायोगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिःस्मृताचिन्तितायोगिनोयतचित्तस्यसंयतान्तःकरणस्ययुञ्जतोयोगमनुतिष्ठतआत्मनःसमाधिमनुतिष्ठतइत्यर्थः १९

आनन्दगिरिकृतटीका

सफलस्यसाङ्गस्ययोगस्योत्थनन्तरं यदाहीत्यादायुक्तकालानुवादेनयुक्तंलक्षयितुमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिंदर्शयति अथाधुनेति विशेषेणसंयतत्वमेवसंचिपति एकाग्रतामिति आत्मन्येवेवेवकारार्थिकययति हित्वेति केवलत्वमद्वितीयत्वं तस्यात्मस्थितिंविदृश्येति स्वात्मनीति चित्तस्यहकल्पितस्यात्मैवतत्त्वं तत्पुनरन्यतःसर्वतोनिवारितमधिष्ठानेनिमग्नंतिष्ठतीतिभावः तस्यामवस्थायांसर्वेभ्योविषयेभ्योव्यादृष्टतद्वन्नोयुक्तोव्यवहृतइत्याह निष्प्रुहइति १८

स्वामिकृतटीका ।

कदानिष्प्रुहयोगःपुरुषोभवतीत्यपेक्षायामाह यदेति विनियतंचित्तंविशेषेणनिष्प्रुहंसंचित्तमात्मन्येव यदानिश्चलंतिष्ठति तदाप्राप्तयोगइत्युच्यते १८

भाषा अनुवाद ।

कौनसमयमेयोगसम्पन्नार्थात् समाधिसिद्धयोगा सोकहतेहै किजवपुरुषकाचित्तरकाग्रकहे अच्छीतरह सबओरसेरककरअर्थात्वाह्यकहे वाहरकेसकलविषयोकोछोडिकर केवलआत्मानेनिश्चलरूपसेलगैअर्थात् अपनेआत्मानेस्थितिकरै औरसबमनोरथकीदृच्छानरहेअर्थात्देखीसुनीजोसंसारिकविषय तिनकीकामनामेष्प्रुहाकहे दृष्टानउठै तववहयोगसिद्धकहे युक्तसमाहितकहाजाताहै सो ईकहाकि यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठतेइति १८

यथादीपोनिवातस्थोनेङ्गतेसोपमास्मृता योगिनोयतचित्तस्यबुद्धतोयोगमात्मनः१६

शाङ्करभाष्यं ।

एवंयोगाभ्यासवलादेकाग्रीभूतनिवातप्रदीपकल्पंसत् यत्रेति यत्रयस्मिन्काले
उपरमते चित्तंउपरतिं गच्छति निरुद्धंसर्वतोनिवारितप्रचारंयोगसेवयायो
गानुष्ठानेनयत्रचैवयस्मिंश्चकालेआत्मनासमाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनआत्मानंपरं
चैतन्यंसर्वतोज्योतिःस्वरूपंपश्यन्नुपलभमानःस्वैवात्मनितुष्यति तृष्टिंभजते २०

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

उपमायोगिनश्चित्तस्थैर्यस्योदाहरणमित्यर्थः उपमाशब्दस्यप्रदीपविषयत्व
सिद्धार्थकरणव्युत्पत्तिं दर्शयति उपसीयत इति योगिनोयथोक्तविशेषणवतश्चित्तस्थै
र्यस्येतिशेषः १६

द्विविधःसमाधिःसंप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चध्येकैकाकारसत्त्ववृत्तिभेदेनकथञ्चित् ज्ञाय
मानःसंप्रज्ञातःसमाधिःकथमपिष्टयगुंज्ञायमानासैवसत्त्ववृत्तिरसंप्रज्ञातःसामाधि
स्तत्रसामान्येनसमाधिलक्षणमभिधायसंप्रज्ञातस्यसमाधेरधुनालक्षणविवक्षणा

स्वामिद्वयटीका ।

आत्मैकाकारतयावस्थितस्यचित्तस्योपमानमाह यथेति वातस्यन्वेदेशेस्थितो
दीपोयथानेङ्गतेनचलतिसाउपमादृष्टान्तःकस्यआत्मविषयंयोगंयुञ्जतोऽध्यस्यतोयो
गिनो यतं नियतं चित्तं यस्यनिष्कम्पतयाप्रकाशकतयाचाचञ्चलं तच्चित्तं तद्वत्तिष्ठ
तीत्यर्थः १६

भाषा अनुवाद ।

आत्माकाराकारितरूपप्रवस्थितचित्तकहे आत्मारूपताकोप्राप्तचोचित्त तिस
कादृष्टान्तकहतेहैं किजैसेनिर्वातस्थानमेदीपशिखाहलचलनहींहोतीसोईउप
माकहे दृष्टान्तजानो यहकिसकादृष्टान्तहै जोपूछोतोकहतेहैं किआत्मविषय
कयोगाभ्यासीयोगीपुरुषजिसकाचित्तवशीभूतहै उसीकाचित्तनिर्वातस्थानस्थित
दीपशिखाकेसमानआत्मामेस्थिरहै यहांचित्तशब्दकाअर्थअन्तःकरणहै सोअन्तः
करणवृत्तिभेदसेचारिप्रकारकाहै सङ्कल्पात्मककहे सङ्कल्परूपअन्तःकरणकी
वृत्तिकहे स्वभावकोमनकहतेहैं औरनिश्चयात्मकअन्तःकरणकीवृत्तिकोबुद्धिक
हते औरअनुसन्धानकहे किसीवस्तुकेजाननेकेलिये तद्वस्तरूपहोरहनाअनुस
न्धानात्मकअन्तःकरणवृत्तिकोचित्तकहतेहैं औरअभिमानयुक्तअन्तःकरणअहङ्कार
रकहाजाताहै १६

यत्रोपरमते च तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २०

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्च सुखमिति सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं अनन्तमित्यर्थः यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्धेर्बुद्धेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः वेत्ति यदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले न च एवञ्च यं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मात् नैव चलति तच्चतः तच्च स्वरूपान्प्रच्यवत इत्यर्थः २१

आनन्दगिरिद्वयटीका

ह एवमिति काले समाध्युपलक्षिते एवकारस्तु ध्यतीत्यनेन सख्यते चकारस्य स्वस्वमाह यस्मिंश्चेति कालस्तु पूर्ववत्सकर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्प्रदार्थत्वेन व्याचष्टे परमिति आत्मतीत्यख्यत्वं प्रदार्थविषयत्वमाह स्वे एवेति परमात्मानं प्रतीच्ये वतद्भावेनापरोक्षी कुर्वन्नुत्पि हेत्वभावात्तुष्यत्येवेत्यर्थः तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति शेषः २०

स्वामिद्वयटीका ।

यं सन्यासमिति प्राज्ञयोगं तं विद्विषाण्डवेत्यादौ कर्मैव योगवद् नोक्तं नात्यन्तस्तु योगोऽस्तीत्यादौ तु समाधिर्योगवद् नोक्तं तत्र मुख्यो योगः कइत्यपेक्षायां समाधिमेव रूपतः फलतश्च लक्षणस एव सुरव्योयोगइत्याह यत्रेति साद्वैस्त्रिभिः यत्र यस्मिन् नवस्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तमुपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तं तथा च पातञ्जलसूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति इष्टप्राप्तिलक्षणफलमेव लक्षणं तियत्र च यस्मिन् नवस्थाविशेषे आत्मनाशुद्धे न मनसा आत्मानमेव पश्यति न तद्देहादिपश्यन् आत्मन्येव तुष्यति न तु विषयेषु यत्रेत्यादीनां तं यच्छब्दानां योगसंज्ञितं विद्यादिति चतुर्थेनान्वयः २०

भाषा अनुवाद ।

यत्सन्यासमिति प्राज्ञयोगं तं विद्विषाण्डव इतीत्याध्यायके इसदूसरे श्लोकसे योगहीको कर्म कहा है और नात्यन्तस्तु योगोक्ति इस सोलहें श्लोकमें योगवद्से समाधि कहा तो इनमें मुख्य योग किसको कहा है इस अपेक्षामें फल और स्वरूप तथालक्षण क्रमसे समाधि ही मुख्य है यह साठे तीनि श्लोकसे कहते हैं कि जिस अवस्थामें योगाभ्यासे निरुद्ध रहे एकाग्रचित्त होता है और जिस अवस्थामें आपन्नपने स्वरूपको देखते हैं ये सन्तुष्ट होता है ऐसी जो समाधिकहे चित्तवृत्तिको एकाग्रता सोई योग है सोई पातञ्जलसूत्रमें कहा कि योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः योगश्चित्तवृत्तिकारोक्ता है २०

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं वेत्तियत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २१
यंलब्धाचापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च यंलब्ध्वेति यंलब्ध्वायमात्मलाभंलब्ध्वाप्राप्यचअपरमन्यन्नाभान्तरंततोधि
कमस्तीति नमन्यते नचिन्तयति किञ्चयस्मिन्नात्मतत्त्वेस्थितोदुःखेनशस्त्रनिपाता
दिलक्षणेनगुरुणामहतापिनविचाल्यते २२

आनन्दगिरिद्वयटीका

योगसिद्धिकालंप्रकारान्तरेणप्रकटयति किञ्चेति बुद्धिशब्दःस्वानुभवविषयः
इन्द्रियनिरपेक्षस्वानुभवगम्यत्वोक्तेरतीन्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह अविषये
तिप्रदच्छेदः नचेत्यादि अपेक्षितपूरणंआत्मस्वरूपइति तस्मात्तत्त्वतइति सम्बन्धः
नैवेत्येवकारसंबन्धोक्तिःचकारःसप्तम्यासम्बन्धनीयः यत्नेति पूर्ववत् सम्बन्धः २१

प्रकारान्तरेणप्रकृतंयोगंविशिनष्टि किञ्चेति आत्मलाभान्तरंविद्यतेइति
स्युत्याव्याचष्टे यमात्मलाभमिति लाभान्तरंपुरुषार्थभूतंतत्तस्मादात्मज्ञाभादिति
यावत् तंविद्यादित्युत्तरसम्बन्धः यस्मिन्इत्याद्यवतारयति किञ्चेति अपरिपक्व

स्वामिद्वयटीका ।

आत्मन्येवतोषेहेतुमाह सुखमिति यत्रयस्मिन्नावस्थाविशेषे यत्तत् किमपिनि
रतिशयमात्यन्तिकंनित्यंसुखंवेत्ति ननुतदाविषयेन्द्रियसम्बन्धाभावात् कुतःसुखं
स्यात्तदाह अतीन्द्रियंविषयेन्द्रियसम्बन्धातीतंकेवलंबुद्धैर्वात्माकारयाग्राह्यंअतए
वच यत्रस्थितःसंस्तत्त्वतआत्मस्वरूपान्नैवचलति २१

भाषाअनुवाद

आत्मसन्तोषकाहेतुकहतेहैं किजिसअवस्थाविशेषमे योगीजन कोईनिरति
शयकाहेअत्यन्तनित्यसुखरूपका अनुभवकरतेहैं जोकहोकिउसअवस्थामेतोविष
यसम्बन्धकाअभावहै तोसुखकासम्भवकैसेहोय तिसपरकहतेहैं किविषयइन्द्रि
यसम्बन्धसेरहितजोकेवलआत्माकाररूपबुद्धिसेग्रहणकेयोग्यहै इसीसेउसमेस्थि
तहो योगीआत्मस्वरूपसेविचलित नहींहोते हैं २१

उसीकाअचलत्वप्रातिपादनकरतेहैं किआत्मआनन्दसुखजोआत्मस्वरूपला
भंलक्षितकहेपावकरिकेऔरलाभफेरिउससेअधिक नहींगिनते अर्थात् वडे
दुखभीशीतउष्णआदिउसकाकुछनहींकरसकते हैं औरकाक्यालेखाहै २२

तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितं सनिश्चयेनयोज्यव्ययोगोनिर्विण्णचेतसा २३

शाङ्करभाष्यं ।

यतोपरमतेइत्याद्यारब्धयावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्टआत्मावस्थाविशेषोयोग उक्तः तमिति तंविद्यात्विजानीयात्दुःखसंयोगवियोगंदुःखैःसंयोगोदुःखसंयोगस्तेनवियोगोदुःखसंयोगवियोगस्तंदुःखसंयोगवियोगंयोगइत्येवसंज्ञितंविपरीतलक्षणो नविद्यात्विजानीयादित्यर्थः योगफलमुपसंहृत्यपुनरन्वयारम्भेणयोगस्यकर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोर्योगस्यसाधनविधानार्थंसयथोक्तफलोयोगोनिश्चयेनाध्यवसायेनयोक्तव्योऽनिर्विन्नचेतसाननिर्विण्णं अनिर्विण्णं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः २३

आनन्दगिरिकृतटीका

योगोयथादर्शितेनदुःखेनप्रच्याव्यतेनचैवंविचाल्यते यस्मिंस्थितोयोगीयंयोगंविद्यादिति पूर्ववत् २२

तंविद्यादित्याद्यपेक्षितं पूरयन्नुवतारयति यत्रेति तमित्यात्मावस्थाविशेषं परान्दशति दुःखसंयोगस्यवियोगोवियोगसंज्ञितोयुज्यते सकथंयोगसंज्ञितःस्यादित्याशंकाह विपरीतेति इयंहियोगावस्थासमुत्खातनिखिलदुःखभेदेति दुःखसंयोगाभावोयोगसंज्ञामर्हतीत्यर्थः उपसंहृतयोगफले किमितिपुनर्योगस्यकर्तव्यत्वमुच्यतेतत्राह योगफलमिति प्रकारान्तरेणयोगस्यकर्तव्योपदेशारम्भोबान्वा रम्भःयोगंयुञ्जानस्तत्क्षणादुक्तांसिद्धिमलभमानःसंशयानोविवर्त्तेतेति तन्निवृत्य

स्वामिकृतटीका ।

अचलत्वमेवोपपादयति यमिति यतोयमात्मस्वरूपंलब्धाततोऽधिकंलामं नमन्यते तस्येवनिरतिशयसुखत्वात् यस्मिंश्चस्थितोमहतापिशीतोष्णादिदुःखेन विचाल्यते नाभिभूयते एतेनानिष्टनिष्टत्तिफलेनापियोगस्यलक्षणमुक्तंद्रष्टव्यं २२

भाषा अनुवाद ।

असौदुःखसंयोगकेअभावअवस्थाविशेषको योगसंज्ञाजानो दुःखशब्दसेविषयसुखजोहै उनकोग्रहणकरतेहै अर्थात्जिसअवस्थामे दुःखकालेशमात्रभीनहींहै सोईअवस्थायोगहै इससेधिरचित्तहोकरनिश्चयसे योगअभ्यासकरनाअवश्य हीकर्तव्यहै निर्वेदशब्दकाअर्थतो यत्नकरनेमेंशैथिल्यहै सोईकहाकि अनिर्विण्णचित्तहोय अर्थात् शैथिल्यकोडि यत्नपूर्वकअभ्यासकरैविषयसुखभीदुःखहै २३

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः २४

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्च सङ्कल्पेति सङ्कल्पप्रभवान्सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामास्तान्कामास्त्यक्त्वापरित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन किञ्च मनसैव विवेकयुक्तेन इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् २४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यंपुनः कर्त्तव्योपदेशोऽर्थवानिति मत्वाह निश्चयेति तयोः साधनत्वविधानमेवाक्षरयोजनया साधयति स यथेति इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यतीत्यध्यवसायेन योक्तव्यः कर्त्तव्यः २३

इतश्च योगस्य कर्त्तव्यत्वमिति प्रतिजानीते किञ्चेति केन क्रमेण कर्त्तव्यत्वमित्यपेक्षायामह सङ्कल्पेति सङ्कल्पः शोभनाध्यासः सर्वानित्युक्त्वा पुनरशेषत इति पुनरुक्तिरित्याशं ज्ञाह निर्लेपेनेति यथाशेषो न भवति तथा सर्वेषां कामानां शोभनाध्यासाधीनानां त्यागस्य योगानुष्ठानशेषत्ववद्विवेकयुक्तेन मनसा करणसमुदायस्य सर्वतो नियमनमपि तत्र शेषत्वेन कर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति २४

खामिहृतटीका ।

तमिति यएवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तदुःखसंयोगवियोगयोगसंज्ञितं विद्यात्दुःखशब्देन दुःखमिश्रितवैषयिकंसुखमपि गृह्यते दुःखस्य संयोगेन संसर्गमात्रेणापि वियोगो यस्मिंस्तस्यैव अविशेषयोगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं जानीयात् परमात्मनि चेतनस्य योजनयोगः यद्वा दुःखस्य संयोगेन वियोग एव शूरेकातरशब्दवद्विरुद्धलक्षणया योग उच्यते कर्मणितु योगशब्दस्तदुपपत्त्यादौ पचारिक इति भावः यस्यादेवं महाफलयोगस्तस्मात्स एव यत्नतोऽभ्यसनीय इत्याह स इति सार्द्धेन सयोगो निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः यद्यपि शीघ्रं न सिध्यति तथाप्यनिर्विषे न निर्वेदरहितेन चेतसा योक्तव्यः दुःखबुद्ध्या प्रयत्नशैथिल्यनिर्वेदः २३

भाषा अनुवाद

सङ्कल्पप्रभवे प्रभवकहे प्रगटजो योगके प्रतिकूलकहे विरोधी बाधकरूप सकल कामना उनको वासनासमेत त्यागकरिके विषयोके दोषदेखताहुँ अत्र पुरुष मनके द्वारा सर्वत्र धावमान इन्द्रियोंको सब ओर से दमनकरिके योगाभ्यासकरै अथवा सर्वत्र धावतीहुँ ई इन्द्रियोंको मनहीसे रोककर योगकरै यह जठहोकसे कहा २४

शनैःशनैरुपरमेहुं द्वाधृतिगृहीतया आत्मसंख्यमनःश्रुत्वानकिञ्चिदपिचिन्तयेत् २५

शाङ्करभाष्यं

शनैरिति शनैःशनैर्नसहसाउपरमेत् उपरतिं कुर्यात् कयाबुद्ध्याकिंविधि
 द्याधृतिगृहीतयाधृत्वाधैर्येणगृहीतयाधैर्येणयुक्तयेत्यर्थः आत्मनिसंस्थितं आत्मैवस
 र्वमनततोऽन्यत् किञ्चिदस्तीत्येवमात्मसंख्यमनःश्रुत्वानकिञ्चिदपिचिन्तयेत् एषो
 गस्यपरमोविधिः तत्रैवमात्मसंख्यमनःकर्त्तुं प्रवृत्तोऽयोगी २५-

आनन्दगिरिकृतटीका

कामत्यागद्वारेणेन्द्रियाणिप्रत्याहृत्यकिंकुर्वदिति यद्विज्ञितारंप्रत्याह शनैःशनै
 रिति सहसाविषयेभ्यः सकाशादुपरमे मनसो न स्वाख्यं स स्मवतीत्यभिप्रेत्याह नस
 हसेति तत्रसाधनं धैर्यं युक्ता बुद्धिरित्याह कयाइत्यादिना भूम्यादीरव्याकृतपर्यन्ताः
 प्रकृतीरटौ पूर्वत्वपूर्वत्वधारणं कृत्वोत्तरक्रमेण प्रविलापयेदिति भावः अव्यक्तमात्म
 निप्रविलाप्य आत्ममात्रनिष्ठमनोविधाय चिन्तयितव्याभावादिति स्वस्योभवेदित्याह
 आत्मेति तत्रसंस्थितिमेवमनसो विदुषोति आत्मैवेति योगविधिमुपक्रम्य किमिदं सु
 क्तमित्याशङ्क्याह एष इति यन्नमनसो नैव ल्यमिति शेषः ननु मनसः शब्दादिनिर्मि
 त्तानुरोवेन रागद्वेषवशादत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य कुतो नै
 व ल्यं नैश्चिन्त्यञ्चेति तत्रेति योगप्रारब्धः सप्तम्यर्थ एव शब्देन मनसैवेत्यादि उक्तप्रका
 रोगच्छते २५

स्वामिकृतटीका

किञ्च सङ्कल्पेति सङ्कल्पात्प्रभवोयेपांतान्योगप्रतिकूलान्सर्वान्कामान
 शेषतः सवासनांस्तप्रक्त्वा मनसैव विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रियसमूहं वि
 शेषेण नियम्य योगो योक्तव्य इति पूर्वोक्तान्वयः २४

भाषाअनुवादः।

औरजोमन पूर्वचक्ष्मकृतकर्मके संस्कारसे चलविचल होय तौ भी धारणा जो धै
 र्यरूप बुद्धिशक्ति तिससे थिर करै यह कहते हैं कि धारणासे वशीभूत जो बुद्धि तिससे म
 नको आत्मा मे अच्छी तरह स्थापन करिके उपरम करै अर्थात् फेरिन कुछ चिन्तन क
 रै परन्तु यह भी सनैः सनैः कहे धीरे धीरे धैर्यवती बुद्धिके द्वारा क्रमसे मनको आत्मा
 मे थिर करै सहसान करै अर्थात् जल्दी न करै तो आत्मा स्वरूप आनन्द पावे २५

यतोयतोनिञ्चलति मनश्चञ्चलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् २६

शाङ्करभाष्यं

यतइति यतोयतोयस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निञ्चलति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थंचलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्यतत्तन्निमित्तं याथात्मनिरूपणेनाभासीदित्यवैराग्यभावनया चैतन्मनश्चात्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतामापादयेत् २६

एवंयोगाभ्यासवलाद्योगिनश्चात्मन्येव प्रशास्यति मनः प्रशान्तेति प्रशान्तमनसंप्रकर्षणशान्तमनोयस्य सप्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखसुत्तमं निरतिशयसुप्तैत्युपगच्छति शान्तरजसंप्रक्षीणमोहादिल्लेशरजसमित्यर्थः ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वं इत्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषंधर्माधर्मादिवर्जितं २७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वाभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो रागादिः शब्दादेर्मनसो नियमनं कथमित्याशंक्त्वाह तत्तन्निमित्तमिति याथात्मनिरूपणं क्षयिष्णुत्वदुःखसंमिश्रत्वाद्यालोचनं तेन तत्र तत्र वैराग्यभावनया तत्तदाभासीदित्य ततस्ततो नियम्यैतन्मनइतिसम्बन्धः २६

स्वामिद्वतटीका ।

यदितुप्राक्तनकर्म्मसंस्कारेण मनोविचलेत्तर्हि धारणायास्थिरीकुर्यादित्याह शनैरिति धृतिधारणात्तया गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या आत्मसंस्थमात्मन्येव सम्यक्स्थितं निश्चलं मनः कृत्वा उपरमेत् तत्तु शनैरभ्यासक्रमेण न तु सहसा उपरमस्वरूपमाह न किञ्चिदपि चिन्तयेत् निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानपरमानन्दनिर्दृष्टो भूत्वा आत्मध्यानादपि निवर्त्तेत इत्यर्थः २५

एवमपिरजोगुणवशादिति मनः प्रचलेत्तर्हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह यतोयतइति स्वभावतश्चञ्चलं वार्यमाणमप्यस्थिरं मनोयं विषयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याहृत्य आत्मन्येव स्थिरं कुर्यात् २६

भाषाअनुवाद ।

फिरिभीजोरजोगुणवशते मनविचलितहोय तोफेरिउसकोअपनेवशकरनाय हकहतेहै किस्वभावहीसेचञ्चलमनधारणाकीइच्छाकरतेभीजोचञ्चलहोयतो जिसजिसविषयमेगमनकरै उसीउसीविषयसेखैञ्चिकरिआत्माहीमेथिरकरै २६

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं २७
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते २८

शाङ्करभाष्यं ।

युञ्जन्निति युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदा सर्वदात्मानं युञ्जन् विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणापरेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमुत्कृष्टं सुखं निरतिशयं सुखमश्नुते व्याप्नोति २८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनसोवशीकरणेनोपशममेकिं स्यादित्याह एवमिति योगाभ्यासो विषयविवेकद्वारामनोनिग्रहाद्यावृत्तिः प्रशान्तमात्मन्वेव प्रलीनमिति यावत् मनस्तद्दृश्यो रभावे स्वरूपभूतसुखाविर्भावस्य स्वापादौ प्रसिद्धिद्योतयितुं हि शब्दः सोहादिक्लेशप्रतिबन्धाद्योगिनियथोक्तसुखाप्राप्तिमाशङ्क्य मनोविलयमुपेत्य परिहरति प्रशान्तेति तस्यास्त्वदादिविलक्षणत्वमाह ब्रह्मभूमिति अस्त्वदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन तस्य जीवन्मुक्तत्वमित्याशङ्क्याह ब्रह्मैवेति धर्माधर्मप्रतिबन्धाद्युक्तायथोक्तसुखाप्राप्तिरित्याशङ्क्योक्तं अकल्मषमिति २७

स्वामिकृतटीका ।

एवं प्रत्याहारादिभिः पुनः पुनर्नोवशीकुर्वन्तं रजोगुणक्षये सति योगसुखं प्राप्नोतीत्याह प्रशान्तेति एवमुक्तप्रकारेण शान्तरजो यस्य तत्र त एव प्रशान्तमनो यस्य तमेनं निष्कल्मषं ब्रह्मत्वं प्राप्तं योगिनमुत्तमं सुखं समाधिसुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति २७

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार मन और इन्द्रियशकारी पुरुषको रजोगुणकी क्षय होनेसे परे योगसुख प्राप्त होता है सोई कहते हैं कि पूर्वोक्तरोतिसे जिसकारजोगुणनाशभया औअच्छीतरह मनभी शान्तमया है सोई पापरहित प्रचीणमोह तथा ब्रह्मभावको प्राप्त योगी उत्तम समाधि सुखको अनायास पावता है २७

अवयोगीजनकी कृतार्थता कहते हैं कि इसी प्रकार सर्वदा मनवशीभूतकारी पुरुष जिसका सम्पूर्ण पापदूर भया है सोई योगी अनायासे ब्रह्मसंस्पर्श अर्थात् अविद्यानिवृत्तिकारी जो प्रत्यक्ष ब्रह्मज्ञान सर्वोत्तमसुख सोपावते अर्थात् जीवन्मुक्त होते हैं २८

सर्वभूतस्य मात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २६

शाङ्करभाष्यं

इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वं दर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्शयते सर्वेति- सर्वभूतस्य सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ब्रह्मादीनि सत्त्वपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानि ईक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं विक्रियारहितं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः २६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति युञ्जन्निति क्रमोपयोगो मनसिन्द्रियग्राममित्यादि योगान्तरायोरगद्वेषादिसदात्मानं युञ्जन्निति सम्बन्धः २८ पापपदमुपलक्षणं पुण्यस्यापि संस्पर्शस्तादात्म्यमैकरसं उत्कर्षाविषया संस्पर्शयोगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिलक्षणो द्विविधो मोक्षो हेतुना केन स्यादिति शङ्कमानं प्रत्याह इदानीमिति स्वमात्मानमोक्षतइति सम्बन्धः सर्वभूतान्यपि तद्विशेषणत्वेन पश्यति चेन्न शुद्धसुज्ञानमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्याशंभ्याह सर्वभूतानीति उक्तेदर्शने चित्तसमाधानमुपार्थं दर्शयति योगेति विषयेषु उपाधिषु तदनुरोधाद्विषममेव दर्शनं उपदर्शितदर्शनप्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति सर्ववेति २६

स्वामिद्वैतटीका ।

ततश्च द्वैतार्थो भवतीत्याह युञ्जन्निति एवमनेन प्रकारेण सर्वदा आत्मानं मनो युञ्जन्वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वात्मनाविगतं कल्मषयस्य सयोगीसुखेनानायासेन ब्रह्मणः संस्पर्शाविद्यानिवर्तकः साक्षात्कारस्तदेवात्यन्तं सर्वोत्तमं सुखमश्रुते जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः २८

भाषा अनुवाद ।

ब्रह्मसाक्षात्काररूपं अपरोक्षज्ञानकौसाहोता सो देखावते है कियोगयुक्तात्मा पुरुष ब्रह्मसे लेखावरपर्यन्तमे समदर्शी सर्वभूतकहे प्राणीमात्रमे अपनेको देखता और यावत् जीवोंको भी अपनेमे देखता है अर्थात् अविद्याद्वैतदेहादिभेद दूरहो ब्रह्ममयज्ञानवान सर्वत्र समदर्शी होता है अर्थात् ईश्वरको ड और नहीं देखता २६

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ३०

शाङ्खरभाष्यं ।

एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते यो मामिति यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु पश्यति सर्वञ्च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैव सात्मकत्वदर्शिनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतांगमिष्यामि स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान्मे ममासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति तस्य च मम चैकात्मकत्वात् स्वात्माहिनामात्मनः प्रिय एव भवति ३०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तस्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पत्वशङ्कांशि धिनयति एतस्येति तत्रैकत्वदर्शनमनुवदति यो मामिति तत्फलमिदानीमुपन्यस्यति तस्येति ज्ञानानुवादभावं विभजते यो मामिति तत्फलनोक्तिभागं व्याचष्टे तस्यैवमिति अनेकत्वदर्शिनोपीश्वरो नित्यत्वान्नं प्रणश्यतीत्याशंकायाह नेति अहं परमानन्दोऽतं प्रति परोक्षो भवामीत्यर्थः सचेत्यादिव्याचष्टे विद्वानिति विद्वानिवा विद्वानपीश्वरस्य न पश्यतीत्याशंकोक्तं नेत्यादिना अविदुषश्च स्वरूपेण सतोपिव्यभिहितत्वाद् विद्यायानुपप्रायनेत्यर्थः ईश्वरस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह तस्य चेति आत्मैकत्वेऽपि कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तनाह स्वत्मेति ३०

स्वामिद्वैतटीका ।

ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति सर्वभूतस्यमिति योगेनाभ्यस्यमानेन युक्तात्मा सा माहितचित्तः सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति तथा स स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्ववस्थितं पश्यति तानि च आत्मन्यभेदेन पश्यति २६

एवंभूतात्मज्ञाने च सर्वभूतात्मतयामदुपासनं मुख्यकारणमित्याह यो मामिति मां परमेश्वरं सर्वत्र भूतमात्रेण पश्यति सर्वंच प्राणिमात्रं मयि यः पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि स च ममादृश्यो न भवति प्रत्यक्षो भूत्वा कृपद्दृश्यातं विलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ३०

भाषा अनुवाद ।

अवपूर्वोक्तज्ञानोको जो फल होतासे, कहते हैं कि साक्षात्परमेश्वर, जो मैं तिसको यावद्वक्तमात्रसवमे और सकलजोकृच्छै सोमेरेमे जो देखताहै तो उसकोहम अदृश्यनहीं होते और हमको वहभी अदृश्यनहीं होना अर्थात् हम प्रत्यक्ष होयकर कृपादृष्टिसे उसपर अनुग्रह करते हैं ३०

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ३१

शाङ्करभाष्यं ।

यस्माद्वाहमेव स सर्वात्मैकत्वदर्शी इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनद्यत्तत्फलं मोक्षोभिधीयते सर्व्वेति सर्व्वथा सर्व्वप्रकारैर्व्वर्त्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमेष्ठे वर्त्तते नित्यसुक्त एव सः न मोक्षप्रतिकेनचित् प्रतिवध्यत इत्यर्थः ३१

किञ्चान्यत् आत्मेति आत्मौपम्येन आत्मास्वयमेव उपमीयत इति उपमात्स्याः उपमायाः भावश्चौपम्यं तेन आत्मौपम्येन सर्व्वत्र सर्व्वभूतेषु समंतुल्यं पश्यति यो ऽर्जुन सच किंसमं पश्यतीत्युच्यते यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्व्वप्राणिनां सुखमनुकूलं वाशब्दश्चार्थे यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्व्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्व्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित् प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः य एव महिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उक्तष्टोमतोऽभिप्रेतः सर्व्वयोगिनां मध्ये ३२

आनन्दगिरिद्वयतटीका ।

विद्वदीश्वरयोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विवृणोति यस्माच्चेति तस्मादेकदर्शनार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः पूर्व्वार्द्धे नानुद्योत्तरार्द्धेन फलविधिरिति मत्वाह इत्येतदिति रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरप्रवृत्त्यसम्भवेऽपि तामङ्गीकृत्य ज्ञानं स्तौति सर्व्वथेति प्रतिभासतोऽपि यथेष्टचेष्टाङ्गीकारे कुतो ज्ञानव्रतो नित्यमुक्त्वात्वं प्रातीति कदुराचारप्रतिबन्धादित्याशंभ्याह न मोक्षमिति ३१

स्वामिद्वयतटीका ।

नचैवंभूतो विधिकिङ्करः स्यादित्याह सर्व्वस्थितमिति सर्व्वभूतेषु स्थितं नामाभेदमास्थितश्चित्तो यो भजति स योगी ज्ञानी सन् सर्व्वथा कर्मपरित्यागेनापि वर्त्तमानो मय्येव वर्त्तते मुच्यते न तु भ्रमस्यतीत्यर्थः ३१

भाषा अनुवाद ।

एवम्भूतपुरुष विधिकहे कर्मके अधीन नहीं है सो कहते हैं कि सर्व्वभूतमेवर्त्तमानजो मैं तिसको एकबुद्धिकहे एकमोहिंछेड और बुद्धि नहीं है जिसके सो मेरे ही को आश्रय करिके भजता है सो योगी तत्त्वज्ञानी सकल कर्मपरित्याग करिके सर्व्वथा वर्त्तमान कहे जीवितदशामे भी मेरे मे प्राप्त है अर्थात् सायुज्य गतिको प्राप्त है ३१

आत्मौपस्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन सुखं वायदिवा दुःखं स योगी परमो मतः ३२

शाङ्करभाष्यं ।

एतस्य यद्योक्तस्य सव्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःसम्पाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुः
श्रुवंतत्प्राप्तुप्रपायमर्जुन उवाच योयमिति योयं योगस्त्वया प्रोक्तः साय्ये त समत्वेन
हे मधुसूदन एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वात् मनसः किं स्थिरा
मचलां स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ३३

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वकथनात् परपीडनस्य योगिनः सव्यग्दर्शनं प्रत्यप्र
तिबन्धकत्वप्रसक्तावुक्तं किञ्चेति अन्यदपि किञ्चिदुच्यते परमयोगिनो निर्द्वेषद्वा
रायोगमाहात्म्यमित्यर्थः उपमैवौपस्यमात्मा च तदौपस्यञ्च तेन सर्वभूतेषु यः स
संपश्यतीत्युक्तं तदेव समदर्शनं प्रश्नपूर्वकं विदुषोति किमित्यादिना विकल्पार्थत्वं
वारयति वाशब्द इति उपदर्शितसमदर्शनफलमभिलषति न कस्यचिदिति किम
पेक्षया तस्य परमत्वं तवाह सर्वेति ३२

मनश्चंचलमस्थिरमित्युपश्रुत्य निर्विशेषे चित्तस्यैवं दुःशम्यमिति मन्वानस्तदुपायबुभु
त्सया पृच्छतीति प्रश्नमुत्थापयति एतस्येति तत्प्राप्तुप्रपायं शुश्रूषुरिति मन्वानः
मनश्चंचलत्वेपि तन्निग्रहद्वारा योगस्यैव्यं सम्पाद्यतामित्याशंकाह एतस्येति प्रसि
द्धमिति सम्वन्धः ३३

स्वामिकृतटीका ।

एवञ्च मां भजतां योगिनां मध्ये सर्वभूतानुक्त्वा श्रेष्ठ इत्याह आत्मौपस्येनेति
आत्मौपस्येन स्वसादृश्येन यथाममसुखं प्रियं दुःखञ्चाप्रियं तथान्येषामपीति सर्व
त्र समं पश्यन् सुखमेव सर्वेषां यो वाञ्छति न तु कस्यापि दुःखं स योगी श्रेष्ठो ममाभिमत
इत्यर्थः ३२

भाषा अनुवाद ।

और ऐसे योगीजनों के बीच में जीवों पर अनुग्रह करने वाला श्रेष्ठ है सो कहते
हैं कि हे अर्जुन जो अपनी उपमा कहें और सब मे भी अपने समान सुख या दुख तथा प्रि
य अथवा प्रिय देखा है और सब को भी सुख की इच्छा करता और दुख नहीं देख सकता है
सो ई योगी योगीजनों के बीच में श्रेष्ठ है ३२

अर्जुन उवाच योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साय्येन मधुसूदन
एतस्याहं न पश्यामि पञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिरां ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथिवलन्नृढं तस्याहं निगूहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ३४

शाङ्खरभाष्यं

चञ्चलमिति चञ्चलं हि मनः कृष्ण इति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपं भक्तजन
पापादिदोषाकर्षणात् कृष्ण हि यस्मान्न मनः चञ्चलं न केवलमन्त्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि
चप्रमथनशीलं प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशीकरोति किञ्च
वलवत्प्रवलं न केनचिन्नियन्तुं शब्दं दुर्निवारत्वात् किञ्च दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यंतस्यै
वस्मूतस्य मनसोहं निगूहं रोधं मन्ये वायोरिव यथा वायोर्दुष्करो निगूहस्ततोपिमन
सोदुष्करं मन्ये इत्यभिप्रायः ३४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनसश्चञ्चलत्वेऽपि कृष्णपदपरिनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति कृष्ण इतीति कथं
कर्षकत्वमाप्तकामस्य भगवतः सन्मतीत्याशं ह्यहं भक्तेते ऐहिकामुष्णिकसर्वस
म्यदामाकर्षणशीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यं प्रमथ्नाति चोभयति तदेव चोभकत्वं प्रकट

स्वामिकृतटीका

उक्तलक्षणस्य योगस्यासम्भवं मन्वानोऽर्जुन उवाच योऽयमिति साय्येन मनसो
लयविक्षेपशून्यतया केवलात्माकारावस्थानेन योऽयं योगस्त्वया प्रोक्त एतस्य योग
स्य स्थिरां दीर्घकालां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चञ्चलत्वात् ३३

भाषा अनुवाद ।

ऐसे योगके लक्षण भगवानसे सुनिकरि असंभव जानि अर्जुन कहते हैं कि मन
की लय और विक्षेपशक्ति दूर करि केवल आत्मा में जो अवस्थान कहे समभावसे मनका
धिर हो रहना रूपयोग जो आपने कहा सो हे मधुसूदन मनकी चञ्चलता ईके हेतुसे
हमको इस योगकी दीर्घकाल अवस्थिति कहे धिर रहना नहीं देख पडता है ३३

और वही चञ्चलताको विस्तार करि कहते हैं कि हे कृष्ण यह मनस्वभाव हीसे
चञ्चल और प्रमाथी अर्थात् देह इन्द्रियोंको विक्षिप्तकारी और वलवान कहे विचारसे
इसका जीतना असाध्य है तथा दृढ कहे विषयवासनासे बद्ध इस मनको विषयोंसे भि
न्न करना अति दुष्कर कहे कठिन है इससे जैसे आकाशमें वायुको निश्चल करना कठि
नतैसे इस मनका भी गृह कहे धिर करना हमको अति असाध्य बोध होता है ३४

श्रीभगवानुवाच असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं अभ्यासेन तु कौन्तेय
वैराग्येण च गृह्यते ३५

शाङ्करभाष्यं ।

श्रीभगवानुवाच एवमेतद्यथात्रवीपि असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चञ्चल
मित्यत्र हे महाबाहो किन्तु अभ्यासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याञ्चित् समानप्र
त्ययादृत्तिचित्तस्य वैराग्येण च गृह्यते वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषदर्शनाद्या
सात् वैदृष्यं विषयेषु विदृष्यां वैराग्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चि
त्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ३५

आनन्दगिरिद्वयटीका

यति विक्षिपतीति दुर्निवारत्वमभिप्रेता द्विपयादाक्रष्टुमशक्यत्वं विशेषणान्तरमा
ह किञ्चेति अच्छेद्यत्वं विशेषणान्तरमाह किञ्च दृढमिति तन्तुनागोवरुण
पाशशब्दितोजलचारोपदार्योऽत्यन्तदृढतया छेत्तुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः वा
योरित्युक्तं व्यनक्ति यथेति ३४

प्रश्नमङ्गीकृत्य प्रतिवचनसुत्यापयति श्रीभगवानिति कुत्र संशयराहित्यं तत्राह
मनइति कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति तत्राह किन्त्विति अभ्यासरूपं सामान्ये

स्वामिद्वयटीका ।

एतत्स्फुटयति चञ्चलमिति चञ्चलं स्वभावेनैव चपलं किञ्च प्रमाधिप्रमथन
शीलं देहेन्द्रियक्षोभकरमित्यर्थः किञ्च बलवद्विचारेणापि जेतुमशक्यं किञ्च दृढं वि
षयवासनानुबन्धतया दुर्भेदात् अतो यथा काशे दोषूयमानस्य वायोः क्षुब्धादिषु निरोधन
मशक्यं तथाहं तस्य मनसो निग्रहं निरोधं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ३४

भाषा अनुवाद ।

अर्जुनकी कही मनको चञ्चलता अङ्गीकार करि भगवानुसके निग्रह करनेकी
उपाय कहते हैं कि हे महाबाहो हामनकी चञ्चलतारों कना कठिन यह जो तुम कह
ते हो सो निःसन्देह ठीक है परतौ भी हे कौन्तेय अभ्यासके द्वारा मन परमात्मा कारद
त्तिमे विषयोंकी वैराग्यवशते निग्रहीत हो सकै है अभ्याससे लय और वैराग्यसे निचे
प ये दोनो दूर होय यह मन निर्दृष्टि होय अर्थात् और विषयोंको छोडकर परमात्मा
कारतापायकर धिर होता है क्योंकि योगशास्त्रमे कहा है कि दृष्टि शून्य मनकी ब्रह्मा
काराकारितरूपस्थिति होती है उसीको निर्विकल्पकसमाधिकहते है ३५

असंयतात्मनायोगोदुष्प्राप्यइतिमेमतिः वक्ष्यात्मनातुयतताश्चो माप्तुं प्रायतः ३६

शाङ्करभाष्य ।

यःपुनरसंयतात्मातेन असंयतेति असंयतात्मनाअभ्यासवैराग्याभ्यांअसंयत
आत्माअन्तःकरणं यस्यसोयमसंयतात्मातेनासंयतात्मनायोगोदुःप्रापोदुःप्राप्यइति
मेमतिःयस्तुपुनर्वक्ष्यात्माअभ्यासवैराग्याभ्यां वक्ष्यमापादितआत्मानोयस्यसोयं
वक्ष्यात्मातेनतुयतताभूयोपिप्रयत्नंकुर्वताश्चोवाप्तुं'योगउपायतोयथोक्तादुपायात्३६

आनन्दगिरिकृतटीका

ननिदर्शयति अभ्यासोनामेति कस्याञ्चिच्चित्तमसावित्यविशेषितोऽधेयोविषयोनि
र्दिश्यते समानप्रत्ययावृत्तिविजातीयप्रत्ययान्तरितेतिशेषः चित्तस्येति षष्ठीप्रत्यय
स्यतद्विकारत्वद्योतनार्थं वैराग्यस्वरूपनिरूपयति वैराग्यमिति तेषुवैट्ष्णं
वैराग्यंनामेतिसम्बन्धः तत्रहेतुंभूचयति दोषेति विषयेषु विट्ष्णांविषयेषुदो
षदर्शनमभ्यस्यते तेनवैट्ष्णंजायते तेननिगृह्यमाणंनिर्दिशति विक्षेपेति तस्मि
न्गृहीतेनिरुद्धे मनोनिरोधेऽस्यकिंश्चादित्यपेक्षायामाह एवमिति अभ्यासहेतुकवै
राग्यद्वारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्धवृत्तिकं मनोविषयविमुखमन्तर्निष्ठं भव
तीत्यर्थः ३५

स्वामिकृतटीका ।

तदुक्तं चञ्चलादिकमङ्गीकृत्यैवमनोनिग्रहोपायंश्रीभवानुवाच असंशयमिति च
ञ्चलत्वादिना मनोनिरोद्धमशक्यमित्यद्वदसिएतन्निःसंशयमेव तथापितुअभ्यासे
नपरमात्माकारयावृत्त्याविषय वैट्ष्णंनचगृह्यतेअभ्यासेनलप्रतिबन्धाद्वैराग्येणच
विक्षेपप्रतिबन्धादुपरतवृत्तिकंसत् परमात्माकारेणपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तं
योगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिर
भिधीयतइति ३५

भाषा अनुवाद ।

औरसंयतआत्माको योगप्राप्तिसुलभहै यहकहतेहैं किउक्तरीतिसेअभ्या
सऔरवैराग्यकेद्वारा जिसकाचित्तवर्शनहीहै उसकोयहयोगदुःप्रापहै औरजि
सकाचित्तवशीभूतहै औरजोपूर्वकथितउपायसेयत्नकरताहै वहमेरेमतसेयो
गप्राप्तहोसकताहै असंयतात्मावहहै जिसकाचित्तवशीभूतनहीहै ३६

अर्जुन उवाच । अयतिः शब्दयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्ययोगसंसिद्धिं
कांगतिं ह्येषा गच्छति ३७

भाङ्गरभाष्यम् ।

तत्र योगाध्यासाङ्गीकरणेन परलोके हलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्य-
स्तानियोगसिद्धिफलञ्च मोक्षसाधनं सद्यदर्शनं न प्राप्तमिति योगीयोगमार्गान्तर-
णकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशं शार्जुन उवाच अयतिरिति अयतिरप्रयत्न-
वान् योगमार्गं यद्वास्ति शब्दबुद्ध्या योगतो योगादन्तकालेपि चलितं मानसं मनो यस्य
स चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्ययोगसंसिद्धिं योगफलं सद्यदर्शनं कां गतिं
हे ह्येषा गच्छति ३७

आनन्दगिरिहृतटीका

संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुखमेत्यक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति यः पुनरितं व्यतिरेको
पन्चासपरंपूर्वा ईमनूद्यव्याकरोति असंयतेति पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरसुत्तरा-
ईव्याचष्टे यस्मिन्त्यादिना अन्तःकरणस्य स्ववशत्वे सिद्धेपिवैराग्यादावास्थावता भ-
वितव्यमित्याह यततेति उपायवैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ३६

प्रशान्तसुत्यापयति तत्रेत्यादिना मनोनिरोधस्य दुःखसाध्यत्वमाशङ्क्य परिहृ-
ते सति प्रष्टापुनरवकाशं प्रति लब्धोवाचेति सम्बन्धः लोकद्वयप्रापककर्मासम्भवेक

स्वामिहृतटीका ।

एतावांस्त्विह निश्चयइत्याह असंयतेति उक्तप्रकारेणाध्यासवैराग्याभ्यां फलसं-
यत आत्माचित्तं यस्य तेन योगोदुःप्राप्यः प्राप्तुमशक्यः अध्यासवैराग्याभ्यां वश्यो वश-
वर्ती आत्माचित्तं यस्य तेन पुरुषेण पुनश्चानेनैवोपायेन प्रयत्नं कुर्वता योगः प्राप्तुं
शक्यः ३६

भाषा अनुवाद

अध्यासवैराग्यके अभावसे या और कोई प्रकार उपायसे जिसको तन्वज्ञाननभ-
या असामनुष्यकौन फलप्राप्तसकता है अकिस गतिको जाता है यह प्रश्न अर्जुनक-
रते है कि हे ह्येषा जो प्रथमकपट रहित यद्वा युक्त हो योगमे प्रवृत्त भया परन्तुति
सपीक्रेयं त्रनकिवा अर्थात् अध्यासमेशियिलकहे ठीलारहा और जिसका मनं विप-
यमे मग्न रहाकहे विषयसे विरागनभया असामनुष्ययोगसंसिद्धि जो ज्ञानरूपफल
तिसको न प्राप्त होके किसरूपगतिको प्रायसकता है अर्थात् कौन गतिको जाता है ३७

कच्चिनोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि^{१८}

शाङ्करभा ।

कच्चिदिति कच्चित् किंनोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गात् योगमार्गाच्चविभ्रष्टः सन्
छिन्नाभ्रमिव नश्यति किंनाननश्यति अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमूढः सन् ब्र
ह्मप्राप्तिमार्गे ३८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तोयोमिनोनाशाशङ्केत्याशंक्वाह योगाभ्यासेति तथापियोगानुष्ठानपरिपाकपरि
प्राप्तिसम्यग्दर्शनसामर्थ्यान्वोच्चोपपत्तौकृतस्तस्यनाशाशंकेति चेन्मैवमनेकान्तरायव
त्त्वाद्योगस्येह जन्मनिप्रायेणसंसिद्धेरसिद्धिरित्यभिसन्धायाह योगसिद्धीति अभ्यु
दयनिःश्रेयसवहिर्भावीनाशोयोगमार्गेतत्फलस्यसम्यग्दर्शनादिति शेषः तर्हित
तोवहिर्मुखत्वमेवात्यन्तिकंसंघत्तमित्याशंक्वाह अद्वयेति तर्हि योगमार्गमाश्रयते
नेत्याह योगादिति मरणकालेव्याकुलेन्द्रियस्यज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावा
द्युक्तं ततश्चलितमानसत्वमित्याशंक्वाह भ्रष्टेति गम्यतइतिगतिःपुरुषार्थःसामा
न्यप्रश्नमन्तर्भावविशेषप्रश्नोद्भवः ३७

स्वामिद्वयटीका ।

अभ्यासवैराग्याभावेनकथञ्चिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानः किंफलंप्राप्नोतीत्यर्जुन उवाच
अयतिरिति प्रथमंश्रद्धयोपेतएवयोगेप्रवृत्तः ननुमिथ्याचारतयाततःपरन्त्वयतिः
सम्यक्नयततेषिधिलाभ्यासइत्यर्थः तथायोगाच्चलितं मानसंविषयप्रवणं चित्तं य
स्यमन्दवैराग्यइत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्यसंसिद्धिंफलं ज्ञानमप्राप्य
कांगतिं प्राप्नोति ३७

भाषा अनुवाद

पूर्वोक्तप्रश्नकीअभिप्रायकोविस्तारसेअर्जुनकहतेहै किनतोनिष्कामकर्मकारि
ईश्वरकोसमर्पणकिया औरनकाव्यकर्महीकाअनुष्ठानकिया तोस्वर्गादिफलसेभी
रहितरहा औरयोगकीअसम्पन्नताकहे अपूर्णतासे मोक्षभीनमिली तोफेरिहे
महाबाहोवहअप्रतिष्ठितकहे प्रतिष्ठारहितमनुष्य दोनोऔरसेभ्रष्टहोछिन्नमेघ
केसमान क्वाण्टोनहीहोजाताहै जैसे मेघदलसेभिन्नभयामेघ औरमेघकीन
प्राप्तहोके अन्तरिक्षहीमेविलायजाताहै याउसकीभीकोईगतिहै ३८

एतन्मसंशयं कृष्णं केतुमर्हस्यशेषतः त्वदन्यः संशयस्यास्य केतानक्षुपपद्यते ३६

शाङ्करभाष्यं

एतदिति एतन्मसंशयं कृष्णं केतुमपनेतुमर्हसि अशेषतः त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः ऋषिर्देवो वा केतानाश्रयिता संशयस्यास्य नहि यस्मादुपपद्यते न संभवति अतस्त्वमेव केतुमर्हसीत्यर्थः ३६

आनन्दगिरिज्ञतटीका

प्रश्नमेव विवृणोति कश्चिदिति प्रश्नस्तप्रश्नार्थत्वं कश्चिदित्यस्याङ्गीकृत्य व्याचष्टे किमिति उभयविभ्रष्टत्वं स्पष्टयति कर्मैत्यादिना वायुना छिन्नं विशकलितमभ्रं यथानश्रति तद्वदित्याह छिन्नेति नाशशङ्कानिमित्तमाह निराश्रय इति कर्ममार्गरूपावृत्त्याभावेऽपि ज्ञानमार्गावृत्त्यास्तस्य भविष्यतीत्याशं क्वाह विमूढः सन्निति नहि कर्मिणं प्रतीयमाशङ्कायुक्ताभिलाषं त्यक्त्वा स्वरे समर्था वाक् कर्म्यानुतिष्ठतो निरुपचारेण तद्भ्रंशवचनासंभवात् सर्वकर्मसंन्यासिनस्तु विहितानां त्यागात् ज्ञातोपायाच्च विच्युते रनर्थप्राप्तिशङ्कायुक्तोति भावः ३८

यद्योपदर्शितसंशयापाकरणार्थमर्जुनो भगवन्तं प्रेरयन्नाह एतदिति मत्तोऽन्यः कश्चिदपिर्वादेवो वा त्वदीयं संशयं केत्यतीत्याशं त्याह त्वदन्य इति अन्यस्य संशयच्छेत्तुरभविफलितमाह अत इति ३६

स्वामिज्ञतटीका

प्रश्नाभिप्रायं विवृणोति कश्चिदिति कर्मणामीश्वरेऽर्पितत्वादननुष्ठानाच्च तावत्कर्मफलं स्वर्गादिकं न प्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्च मोक्षं न प्राप्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टः अप्रतिष्ठो निराश्रयः अतएव ब्रह्मप्राप्तुपायेऽपि मार्गे विमूढः सन् कश्चित् किं न नश्यति किं नानश्यतीत्यर्थः नाशेदृष्टान्तः यथा छिन्नमभ्रं पर्वं स्मादभ्राद्विस्त्रिष्टमभ्रान्तमप्राप्तं सन्मथ एव विलीयते तद्वदित्यर्थः ३८

भाषाअनुवादः

जिससे आप सर्वज्ञ हो इससे आपको छोड़ और कोई इस हमारी संशय का दूर करने वाला नहीं है अर्जुन यह ही कहते हैं कि हे कृष्ण मेरी इस सन्देह को आप ही छोड़ने करने योग्य है और आपके बिना दूसरा इस सन्देह का निवृत्तिकर्त्ता नहीं है सो इस सन्देह को दूर करने से मन से दूर करो ३६

श्रीभगवानुवाच पार्थनैवेह नासुखविनाशस्तस्यविद्यते नहि कल्याणकृत-
कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ४०

शाङ्करभाष्यं

पार्थेति हेपार्थनैवइहलोकेनासुखपरस्मिन्वालोकेविनाशस्तस्यविद्यते नास्ति
नाशोनामपूर्वस्वाद्दीनजन्मप्राप्तिः स तस्ययोगभ्रष्टस्यनास्तिनहियस्मात्कारणात्
कल्याणकृत शुभकृतकश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हेतात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणे-
ति पिता तातउच्यते पितैवपुत्रइति पुत्रोपि तातउच्यते शिष्योपिपुत्रतुल्यउच्यते
यतो नगच्छति ४०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगिनोनाशाशङ्कां परिहरन्नुत्तरमाह भगवानिति यदुक्तमुभयभ्रष्टयो-
गीनश्चतीति तत्राह पार्थेति तत्रहेतुमाह नहीति योगिनोमार्गद्वयाद्विभ्रष्टस्यै-
हिकोनाशःश्रष्टगर्हालक्षणो नभवतीति अद्वादे सद्भावात्तथापिकथमासुष्टिकना-
शश्चून्यत्वमित्याशङ्क्यतद्रूपनिरूपणपूर्वकं तदभावप्रतिजानीते नाशोनामेति तत्रहे-
तुमागं विभजते नहीत्यादिना उभयभ्रष्टस्यापि अद्वादेन्द्रियसंयमादेः सामिद्वतश्च-
णादेः अभावाद्दुपपन्नं शुभकृत्वं तातेतिकथं पुत्रस्थानीयः शिष्यः सम्बोध्यते पितुरेव ता-
तशब्दत्वादित्याशङ्काह तनोतीति तेनपुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति सम्बोधनमवि-
रुद्धमित्यर्थः नगच्छतिकुत्सितां गतिं कल्याणकरत्वादिति नाशाभावः ४०

स्वामिद्वतटीका ।

त्वयैव सर्वज्ञेनाथं मम सन्देहो निरसनीयः त्वत्तोऽन्यस्तु एतत्सन्देहनिवर्तको ना-
स्तीत्याह एतदिति एतत् एतत्कृत्तानिवर्तकः स्पष्टमन्यत् ३६
अनोत्तरं श्रीभगवानुवाच पार्थेति सार्द्धैश्चतुर्भिः इहलोकेनाश उभयभ्रंशात्

भाषा अनुवाद ।

अर्जुनकी इस प्रश्नका उत्तर श्रीभगवानसाठे चारि श्लोकसे कहते हैं कि हे पा-
र्थ उस अधूरे योगाभ्यासीको योगभ्रष्ट होनेसे यह लोकनाश कहे इस लोकमे पातक
और परलोकमे नरकप्राप्ति ये दोनो नही होते हैं जिमहे तुकी सी कल्याणकृतकहे
शुभआचरण करनेवाला पुरुष तातकहे हे भाई अर्जुन दुर्गतिको नही प्राप्त होता है
तातशब्दसे लोकीति देखावते भये भगवानने स्नेहपूर्वक अर्जुनको सम्बोधन करिक
हा है तातका अर्थ पिता औपुत्र है और शिष्यमी पुत्रके तुल्य है ४०

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वाशाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योग
भ्रष्टोऽभिजायते ४१

शाङ्करभाष्यं

किंत्वस्य भवति प्राप्येति योगमार्गेषु प्रवृत्तसंन्यासीसामर्थ्यात् प्राप्यगत्वापु
ण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकान्स्तत्रचउपित्वावासमनुभूयशाश्वतीर्नित्याः समाः
सम्बत्सरान्तद्भोगक्षयेशुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहेगृहेयो
गभ्रष्टोऽभिजायते ४१

अथेति अथवाश्रीमतांकुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जा
यते श्रीमतांबुद्धिमतां एतद्भिजन्म यद्दरिद्राणांयोगिनांकुलेदुर्लभतरंदुःखेनलभ्यत
रंपूर्वमपेक्ष्यलोकेजन्मयदीदृशं यथोक्तविशेषणकुलेयस्मात् ४२

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

योगभ्रष्टस्यलोकद्वयेपि नाशाभावेकिंभवतीति वृच्छत किंत्विति तदज्ञोके
नोत्तरमाह प्राप्येति कथंसंन्यासीति विशेष्यते तत्राह सामर्थ्यादिति कर्माणि
व्याप्तस्यकर्म्मणोयोगमार्गप्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तत्प्रवृत्तावपि फलाभिलाषविकलस्येश्वरे
समर्पितसर्वकर्म्मणस्तद्भ्रंशाशङ्कानवकाशादित्यर्थः समानां नित्यत्वंमानुषसमावि
लक्षत्वं वैराग्याभावविवक्षयाविभूतिमतां गृहे जन्मेति विशिष्यते ४१

स्वामिद्वयटीका

पातित्यंअमुवपरलोकेनाशोनरकप्राप्तिस्तदुभयं तस्यनास्तेप्रवयतःकल्याणकृत्शुभ
कारीकश्चिदपिदुर्गतिंनगच्छति अथञ्चशुभकारो अइयायोगेप्रवृत्तत्वात्तातेति
लोकरीत्याउपलालयन् सम्बोधयति ४०

तर्हि कमसौप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजि
नांलोकान्प्राप्यतत्रशाश्वती सम बहून् संवत्सरानुपित्वा वाससुखमनुभूयशुचीनां
सदाचाराणां श्रीमतां धनिनां गेहे सयोगभ्रष्टोजन्मप्राप्नोति ४१

भाषा अनुवाद ।

तोफेरिवेयोगभ्रष्टलोगकिसगतिकोजातेहैं इसअपेक्षापरकहतेहैं किजि
सखर्गआदिलोकको अश्वमेधआदियज्ञकारिके मनुष्यजातेहैं पुण्यकर्म्मकारीयो
गभ्रष्टपुरुषभी उसीउत्तमलोकमेजायकर बज्रतवरसतकतहांवसि। सुखभोगक
रिके फेरिसत्कर्म्मकारीधनीलोगोंकेघरमे आयजन्मग्रहणकहतेहैं ४१

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतां एतद्द्विदुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकं यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ४३

शाङ्करभाष्यं ।

सन्नेति तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्यासंयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदैहिकं यतते च यत्नं करोति ततस्तस्मात् पूर्वकृतात् संस्काराद्भूयो वज्रतरं संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ४३

आनन्दगिरिकृतटीका

अद्वावैरग्यादिकल्याणाधिक्ये पञ्चान्तरमाह अथवेति योगिनामिति कर्मिणां ग्रहणं भाभूदिति विशिनष्टि धीमतामिति ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां कुले जन्म दुर्लभं प्रमादकारणाभावादित्याह एतद्वेति किमपेक्ष्यास्व जन्मोदुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरत्वं तदाह पूर्वमिति यद्यपि विभूतिमतां शुचीनां गृहे जन्मोदुःखलभ्यं तथापि तदपेक्षया इदं जन्मोदुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुचीनां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेतैः कुले लोके जन्मलक्षणमित्यर्थः यदुत्तमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे हेत्वन्तरमाह यस्मादिति ४२

स्वामिकृतटीका ।

अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे गतिविशेषमुक्त्वा चिराभ्यस्तयोगभ्रंशे पञ्चान्तरमाह अथवेति योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेव कुले जायते ननु पूर्वोक्तानामनाहृदयोगानां कुले एतज्जन्मस्तौति ईदृशं जन्म एतद्विलोके दुर्लभतरं मोक्षहेतुत्वात् ४२

भाषा अनुवाद ।

योद्धेदिनयोगाभ्यासकरिके योगसेम्बष्टज्जये पुरुषकी गतिकहिचुके अववज्जत कालअभ्यासकरकेम्बष्टज्जये योगीकी गतिकहतेहै किअथवासतपात्रधनियोके घरजन्मलेनेसे और जो दरिद्रबुद्धिमानयोगाभ्यासयोके कुलमे जन्मग्रहण सोउत्तमहै ऐसा जन्मलोकमे अतिदुर्लभहै सोचिरकालयोगाभ्यासोयोगभ्रष्टहोय असे ही घरमे उत्पन्नहोतेहै ४२

सोई जन्मग्रहणके वादिक्याहोताहै यह डेढलोकसे कहतेहै कि हे कुरुनन्दन तेई दोनो प्रकारके योगभ्रष्टलोग जन्मधारणकरिके भी पूर्वदेहके अभ्याससे ब्रह्मविषयक बुद्धिसंयोग युक्तहोतेहै और फेरि भी मोक्षकी सिद्धिकेलिये अधिक यत्नकरतेहै ४३

पूर्वाभ्यासेन ते नैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः जिज्ञासुरपियोगस्य शब्दवद्ब्रह्मातिवर्त्ते ४४

शाङ्करभाष्यं ।

कथंभूतं पूर्वदेहबुद्धिसंयोगं इति तदुच्यते पूर्विति यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वभ्यासस्तेनैव वलवता हियते संसिद्धौ हियस्मादवशोऽपि सः योगश्च न कृतं चेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् वलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनि तेन संस्कारेणाहियतेऽधर्मश्चेद्वलवत्तरः कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव तत्तन्नयेतु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकोलस्य स्यात्पि विनाशस्तस्या स्तीत्यतो जिज्ञासुरपियोगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन् योगमार्गं प्रवृत्तः संन्यासी योगश्च न सामर्थ्यात् सोऽपि शब्दवद्ब्रह्मवेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्त्तते कर्मानुष्ठानलक्षण मतिक्रामति अपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्या यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ४४

आनन्दगिरिकृतटीका

बुद्धोत्थात्मविषयेति शेषः पूर्वस्मिन् देहे भवंतानुष्ठितसाधनविशेषयुक्तमित्यर्थः तर्हि यथोक्तजन्मनि साधनानुष्ठानमन्तरेणैव बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्याशंकाह यतते चेति प्रयत्नः श्रवणाद्यनुष्ठानविषयः ४३

स्वामिकृतटीका ।

ततः किमतश्चाह तत्रेति सार्द्धेन सत्तद्विप्रकारेऽपि जन्मने पूर्वदेहभवंतौ वैदिकं तमेव ब्रह्मविषयया बुद्ध्या संयोगं लभते ततश्च भूयोऽधिकं संसिद्धौ भोक्षे प्रयत्नं करोति ४३

भाषा अनुवाद ।

वह पूर्वदेहका बुद्धिसंस्कारकैसा है और उसका कारण यह है कि सोई पूर्वदेहकी अभ्याससे अवश अर्थात् जो कोई कारण या विभव लते इच्छान भो होय तौ भी मोक्ष सिद्धिके अर्थ पूर्वसंस्कारके जोरसे अवशकी नाई यत्न करते हैं अर्थात् विषयोंसे विमुख हो ब्रह्मनिरत होते हैं और इसतरह पूर्वअभ्यासके कारणसे मुक्तिके अर्थ यत्नका रीमनुष्य जिस क्रमसे मुक्त होते हैं सो कैमुतिकन्यायसे देहलोकके द्वारा कहते हैं कि जिज्ञासूकहे योगस्वरूप जाननेकी इच्छाकरनेवाला कुछकेवल योगही को नही प्राप्त होता किन्तु योगप्रविष्टमनुष्यपापवशते योगश्च होय भी शब्दवद्ब्रह्म जो वेदति सको अतिवर्त्तनकरता अर्थात् वेदोक्तफलकी अपेक्षा अधिकफल प्राप्त होयके फेरि मुक्त होता है इतना ही नहीं इससे भो अधिक इसीको कैमुतिकन्याय कहते हैं ४४

शाङ्करभाष्यं ।

कृतश्चयोगित्वंश्रेयइति प्रयत्नादिति प्रयत्नात् प्रयतमानादधिकतरंयत्
मानइत्यर्थः तत्रयोगीविद्वान्संशुद्धिकिल् विषोविशुद्धि ल् विष सशुद्धप्राप्तोऽनेकेषुज
न्मसुकिञ्चित् किञ्चित् संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेनसंसिद्धो
ऽनेकजन्मसंसिद्धःततो लब्धसम्यग्दर्शनःसन् यातिपरांप्रकृष्टांगतिं ४५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदिपूर्वसंस्कारोऽस्येच्छामुपनयन्प्रवर्त्तयति तथांचाप्रवृत्तिरिच्छयास्यादित्या
शंकाह पूर्व्वेति सहयोगभ्रष्टःसमनन्तरजन्मकृतसंस्कारवशाद्दुत्तरस्मिन्जन्मनि
अनिच्छन्नप्रयोगंप्रत्येवाकृष्टाभवतीत्यर्थः तत्रकौमुतिकन्यायंसूचयति जिज्ञासु
रिति पूर्व्वोऽविभजते पूर्व्वेति तस्मान्नेच्छयातस्यप्रवृत्तिरिति शेषः योगभ्रष्टस्या
धर्मादिप्रतिबन्धेपितर्हिपूर्व्व्यासवशाद्बुद्धिसम्बन्धःस्यादित्याशंकाह नेत्यादिना य
दियोगभ्रष्टेनयोगाभ्यासजनितसंस्कारप्रावल्यात्प्रवलतरधर्मप्रभेदरूपकर्मनकृतं
स्यात्तदातेनसंस्कारेषुवशीकृतःसन्निच्छादिरहितोप बुद्धिसम्बन्धभागभवतीत्य
र्थः विपक्षेयोगसंस्कारस्याभिभूतत्वान्नकार्यारम्भकत्वमित्याह अधर्मश्चेदिति यो
गजसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्यकार्यमकृत्वैवाभिभावकप्रावल्यात्प्रणाशःस्यादित्याशंका
ह ततत्तथैत्विति कालव्यवधानान्निर्दिष्टंशाङ्कित्वाक्तेनेति तदुजलौकादृष्टान्तयु
त्यासंस्कारस्यदीर्घतायाःसमधिगतत्वादिति भावः कौमुतिकन्यायोक्तिपरमुत्तराहं
विभजते जिज्ञासुरपीत्यादिना अत्रापिसंन्यासीति विशेषणंपूर्व्वदवधेयमित्याह
सामर्थ्यादिति नहिकर्त्तृकर्ममार्गंप्रवृत्तस्ततेभ्रष्टःशङ्किंशुश्रयते अतःसंन्यासीपु
र्व्वोऽकौविशेषःविशेषोयोगभ्रष्टोऽभीष्टसोपिवैदिकं कर्मततफलञ्चातिवर्त्तते कि
मुतयोगं बुद्ध्यातन्निष्ठःसदाभ्यासं कुर्व्वन्कर्मततफलञ्चातिवर्त्तते किमितिवक्तव्यमिति
योजना योगनिष्ठस्यकर्मततफलातिवर्त्तनंततोधिकफलावाप्तिर्विवक्ष्यते ४४

स्वामिकृतटीका ।

तत्रहेतुः पूर्व्वेति तेनैवपूर्व्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपिकृतश्चिदन्तरायादनिच्छ
न्नपिसक्रियते विषयेष्वपरदृष्ट्यत्रह्यनिष्ठःक्रियते तदेवंपूर्व्व्यासवशेनप्रयत्नं
कुर्व्वन्ग्रनैर्मुच्यतइतीममर्थकैसुत्यन्यायेनस्यष्टयति जिज्ञासुरिति साहचर्येन योगस्य
स्वरूपं जिज्ञासुरेवकेवलंननुप्राप्तयोगःएवंमूतोयोगेप्रविष्टमात्रोऽपिपापवशाद्दो
गभ्रष्टोऽपिशब्दप्रज्ञावेदमतिवर्त्तते वेदोक्तकर्मकलान्यतिक्रामति तेभ्योऽधिकंफलं
प्राप्यमुच्यइत्यर्थः ४३

प्रयत्नात्प्रयत्नमानस्तु योगी संशुद्धिं क्लिबिषः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ४५

शाङ्करभाष्यं ।

तस्माद्देवं तस्मात् तपस्विभ्य इति तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि ज्ञानमानशास्त्रार्थपाण्डित्यं न हृद्भ्योऽपिमतो ज्ञातोऽधिकः षष्ठः इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्मन इद्भ्योऽधिको योगी विशिष्टः तस्माद्योगी भवार्जुन ४६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगनिष्ठस्य षष्ठत्वे हेत्वन्तरं वक्तुं उत्तरश्लोकमवतारयति कुतश्चेति सृष्टप्रयत्नोपक्रमेण लोचते चेदधिकप्रयत्नस्य लोभहेतोरकिञ्चित्करत्वमित्याशंभ्य हेत्वन्तरमेव प्रकटयति प्रयत्नादिति तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके सतीत्यर्थः ततः सञ्चितसंस्कारसमुदायादिति यावत् समुत्पन्नसम्यग्दर्शनवशात् प्रकृष्टा गतिः सन्नप्राप्तिना लभ्यते तेन शीघ्रं सुक्तामिच्छन् अधिकप्रयत्नो भवेदल्पप्रयत्नस्तु चिरेणैव सुक्तिभागित्यर्थः ५५

सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं योगस्यात्तमन्वद्य योगिनः सर्वाधिकत्वमाह यस्यादिति योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षादेव स्य कर्त्तव्यत्वाय योगिनः सर्वाधिकत्वं साधयति तपस्विभ्य इति योगिनो ज्ञानिभ्योऽपि पर्यायत्वात् कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वमित्याशंभ्याह ज्ञानमिति योगिनः सर्वाधिकत्वे फलितमाह तस्मादिति ४६

नत्वादित्यो विराडात्मासूत्रकारसमक्षरमित्येतेषामुपासकाभूयांसो योगिनो गम्यन्ते ते पाकतमथ यानिष्यते तवाह योगिनामिति यो भगवत्तंसगुणं दिगुरुखा यथोक्तेन चेतसा यद्धान सन्नवरतमनुसन्धत्ते स य ज्ञानांमध्येऽतिशयेन युक्तः अथा

स्वामिकृतटीका ।

यदैवं मन्दप्रयत्नोऽप्ययोगी परां गतिं याति तदयत्नयोगी प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं योगे प्रयत्नान् यत्नं कृत्वा योगेनैव संशुद्धिं क्लिबिषो विधूतपापः सोऽनेकेषु जन्मसपत्तिं तेन योगेन संसिद्धः सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः श्रेष्ठं गतिं यातीति किम्वक्तव्यमित्यर्थः ४५

भाषा अनुवाद ।

जिसहेतुमन्दयत्नकारी योगी श्रेष्ठ गतिको प्राप्त होते है तो उत्तरोत्तर योगसे जो अधिक यत्न करते वे योगसे निःपाप हो अनेक जन्मसंसिद्ध अर्थात् सम्यक्ज्ञानी होय श्रेष्ठ गति पावेगे इससे और कुछ कहना या रुन्दे हक्यावाकी है सोई कह कि अछी तरहसे यत्न करता योगी संशुद्धि क्लिबिष निःपाप अनेक जन्मसे सिद्ध होय फेरि परम गतिको याता है ४५

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यः (ऽपिमतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४ ६ योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनान्तरात्माना अद्वावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ४ ७ इति श्रीभगवद्गीतायां ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६

शाङ्करभाष्यं ।

योगिनामिति योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादिध्यानपराणां मध्ये मद्भक्तेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनान्तःकरणेन अद्वावान् अद्धानः सन्भजते सेवते यो मां स मे मयुक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ४ ७ इति श्रीभगवद्गीतायां षष्ठोऽध्यायः ६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नीश्वरस्याभिप्रेतः न हितदीयोभिप्रायो न्ययाम्बितुमर्हतीत्यर्थः तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयता साङ्गयोगविद्वेषवता मनो निग्रहोपायोपदेशे न योगमध्यस्थान्तिक नाशशङ्काञ्च शिथिलयता त्वंपदार्थाभिन्नस्य ज्ञाननिष्ठत्वोक्त्या वाक्यार्थज्ञानानुक्तिरितिसाधितं ४ ७ इति आनन्दगिरिकृतटीकायां षष्ठोऽध्यायः

स्वामिभक्तटीका ।

यस्मादेवं तस्मात्तपस्विभ्य इति छच्छचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यः सास्त्रविज्ञानवद्भ्योऽपि कर्मिभ्य इष्टापूर्त्तादिकर्मकारिभ्योऽपि योगिश्रेष्ठो समाभिमतः तस्मात्त्वयोगी भव ४ ६ योगिनामपि यमनियमादिपराणां मध्ये मद्भक्तः श्रेष्ठ इत्याह योगिनामपीति मद्भक्तेन मत्प्राप्तान्तरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं अद्वायुक्तः सन्भजते स योगयुक्तेभ्यः श्रेष्ठो मम सन्मतः अतो मद्भक्ती भवेति भावः आत्मयोगमत्रोच्यो भक्ति योगशिरोमणिं तं वन्दे परमानन्दं माधवं भक्तसेवधिं ४ ७ इति षष्ठोऽध्यायः ६

भाषा अनुवाद ।

जिसकारणसे ऐसा है कि छच्छचान्द्रायण आदितपमे निरत श्रीशस्त्रसे जो ज्ञानी इनसे भी योगी अधिक है तथा यज्ञ कुवांतालवागदानकर्मकारी जो कर्मीति से भी अधिक है हमारे मतमें योगी इससे है अर्जुन तुम योगी हो ४ ६ योगियोंके मध्य अर्थात् 'यमनियमपरायण लोगोंके बीच में मेरा भक्त ही श्रेष्ठ है' यह कहते हैं कि मैं जो परमेश्वर सो मद्भक्त अर्थात् मेरे मेमन लगय अद्वासे जो हमको भजै है मेरे मतसे सोई श्रेष्ठ इससे अर्जुन तुम मेरे भक्त हो ॥ श्रीधरस्वामी प्रभुको प्रणाम करते हैं कि परमानन्द भक्तसे विलक्ष्मीपतिकी मैं वन्दना करता हूँ 'जिसने भक्ति योगशिरोमणि रूप आत्मयोग उपदेश किया है ४ ७ इति मत्भावतीटीकायां षष्ठोऽध्यायः ६

श्रीमद्भगवद्गीता

सप्तमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच । मत्थासक्तमनाः पार्थ योगंयुञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं
समग्रं मां यथाज्ञास्यसितच्छृणु ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यं ।

योगिनामपिसर्वेषामङ्गतेनान्तरात्मनाश्रद्धवान्भजते योमांसमेयुक्ततमोमत
इति प्रश्नञ्जीजमुपन्यस्यस्वयमेवईदृशंमदीयंतत्त्वमेवंभङ्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विव
क्षुर्भगवानुवाच मयीति मयिवक्ष्यमाणविशेषणोपरमेश्वरेआसक्तमनोयस्यसम
व्यासक्तमनाःहेपार्थ योगंयुञ्जन्मनःसमाधानंकुर्वन्मदाश्रयोऽहमेवपरमेश्वरआ
श्रयोयस्यसमदाश्रयोयोहिक्श्चित्पुरुषार्थेनकेनचिदधीभवतिस तत्साधनंकर्माग्नि
होत्रादितपोदानंवाकिञ्चिदाश्रयंप्रतिपद्यतेअयन्तुयोगीमामेवाश्रयं प्रतिपद्यतेहि
त्वान्यत्साधनान्तरंमध्येवासक्तमनाःभवतियस्त्वमेवमूतःसन्असंशयंसमग्रं समस्तं
विभूतिवलशक्तैश्वर्यादिगुणसम्पन्नंमांयथायेनप्रकारेणज्ञास्यसिसंशयमन्तरेणैव
मेवभगवानिति तच्छृणुच्यमानंमया १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्त्तव्यसात्त्विकसाधनप्रधानंत्वंपदार्थप्रधानम्वाप्रथमपट्टकं व्याख्याय मध्यम
पट्टकमुपास्यनिष्ठं तत्पदार्थनिष्ठंवा व्याख्यातुमारभमानः समनन्तराध्यायमवतार

भाषाअनुवाद

अवदसअध्यायमे भजनीयईश्वरकास्वरूपकहतेहै किजोपूर्वअध्यायकेअन्त
मेकहा किमदात्मकहोयजोमेरीभजनकरैहै सोउत्तमहै इसपरजोभहोकि
सोभगवानकैसेहै जिनकीभक्तिकरनाचाहिये इसअभिप्रायपर अपनेस्वरूपका
निरूपणकरनेकेअर्थश्रीकृष्णअर्जुनसेकहतेहै किहेअर्जुन मेरेमे जिसकामनल
गाहै औरमैहीहौं अवलम्बजिसके असाअनन्यशरणागतहोय योगाभ्यासकरने
केअनन्तर संशयरहित ससगकहेविभूतिवलशैश्वर्यसहित मेरेरूपकोजैसे जानि
सकैगा सोईमेरेवचन तुमश्रवणकरो १

आनन्दगिरिखतटीका

यति योगिनामिति अतीताध्यायान्तेनान्तरात्मनायोभजतेमामिति प्रश्नदीजंप्र
दृश्यं कीदृशंभगवतस्तत्त्वंकथंस्वामद्भुतान्तरात्मास्यादित्यर्जुनस्य प्रश्नद्वयेजातेस्वयमेव
भगवान्अष्टमेव तद्वक्तुं इच्छन्नुक्तवानित्यर्थः परमेश्वरस्वयमव्यमाणविशेषणंसकलज
गदायतनत्वादिनानाविधविभूतिभागित्वंतत्वासक्तिर्म्मनसोविषयान्तरपरिहारेणत
न्निष्ठत्वं मनसोभगवत्येवासक्तौहेतुमाह योगमिति विषयान्तरपरिहारेहि
गोचरमालोच्यमानोभगवत्येवप्रतिष्ठितोभवतीत्यर्थः तथापि स्वाश्रयेपुरुषोमनः
स्याप्रयतिनान्यत्वेत्याशंक्त्वाह मदाश्रयइति योगिनोयदीश्वराश्रयत्वेनतस्मिन्नेवा
सक्तमनस्त्वमुपन्यस्तंतदुपपादयति योहीति ईश्वराख्याश्रयस्यप्रतिपत्तिमेवप्रकट
यति हित्वेति अस्तुयोगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्तगमनंसस्त्वय्येवासक्तिस्तथापिसमर्क
मायातमित्याशंक्त्वादितीयाङ्गव्याचष्टे यस्त्वमेवमिति एवस्मृतोयशोक्तध्यानोनिष्ठपुरु
षवदेवमप्यासक्तमनायस्वंसत्यंतथाविधः सन्नसंशयमविद्यमानःसंशयोयत्तज्ज्ञानेतद्य
थास्यात्तथासांसमग्रंज्ञास्यसीतिसम्बन्धः समग्रमित्यस्यार्थमाह समस्तेति विभूति
र्नानाविधैश्वर्योपायसम्पत्तिःवलंशरीरगतं सामर्थ्यंशक्तिर्म्मिनोगतंप्रागल्भ्यं ऐश्वर्य
सीशितव्यविषयमीशनसामर्थ्यं आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयोगृह्यन्ते असंशय
मितिपदस्य क्रियाविशेषणत्वं विशदयन्क्रियापदेनसम्बन्धंतथयति संशयमिति
विनासंशयंभगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेवस्फोरयति एवमेवेति भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्येकथं
समज्ञानमुपदेव्यति नहित्वामृतेतदुपदेष्टाकच्चिदस्तीत्याशंक्त्वाह तच्छृण्विति १

ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निष्ठत्वर्थंतदुक्तिप्रकारमेव विष्टणो
तितच्चेति इदमपरोक्षज्ञानंचैतन्यं तस्यसविज्ञातस्य प्रतिलम्बेकिं स्यादित्याशं
क्त्वाह यज्ज्ञात्वेति इदमाचैतन्यस्यपरोक्षत्वंव्यावर्त्तते तदेव सविज्ञानमिति

स्वामिखतटीका

विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वंसयोगंसमुदाहृतं भजनीयमयेदानीमैश्वरंरूपमीर्य
ते पूर्वाध्यायान्तेमद्भुतेनान्तरात्मनायोसांभजतेसमेयुक्ततमोमतइत्युक्तं तत्रकीदृ
शस्तत्त्वंयस्यभक्तिःकर्त्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवांच मयी
तिं मयिपरमेश्वरेआसक्तमभिनिविष्टं मनोयस्यसः मदाश्रयोऽहमेवाश्रयोयस्य
अनन्यशरणःसन् योगंयुञ्जन्मन्थंस्वन्मसंशयंयथाभवत्येवं सांससग्रंविभूतिवलैश्वर्या
दिसहितं यथाज्ञास्यसितादिदंमयावक्ष्यमाणंशृणु १

ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वानेहभूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २

शाङ्करभाष्यं

तच्चमद्विषयं ज्ञानमिति ज्ञानंतेतुभ्यमहंसविज्ञानं विज्ञानसहितं सानुभवं संयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वानेहभूयः पुनः ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः २

अतो विशिष्टफलत्वात् दुर्लभतरं ज्ञानं कथमित्युच्यते मनुष्याणामिति मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्ध्यर्थं यतति प्रयत्नकरोति तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय मोक्षमार्गे यतन्ते तेषां कश्चिदेवमावेत्ति तत्त्वतो यथावत् ३

नन्दगिरिद्वतटीका

विशेषणैर्न स्फुटयति अशेषतः अनवशेषेण तद्देदनफलोपन्यासेन श्रोतारंतत्प्रवणं प्रवणं करोति तज्ज्ञानमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिमायित्योत्तराद्धिता त्वर्थमाह यज्ज्ञात्विति २

भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वसुत्वात्फलितमाह अत इति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना सहस्रशब्दस्य बहुवाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति अनेकेष्विति सिद्धये सत्त्वबुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः सिद्ध्यर्थं यतमानानां कथं सिद्धत्वमित्याशंख्याह सिद्धा एवेति सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य सुलभत्वमित्याशंख्याह तेषामिति ३

स्वामिद्वतटीका ।

वक्ष्यमाणं स्तौति ज्ञानमिति ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितमिदं मद्विषयमशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गे वर्त्तमानस्य पुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति तेनैव कृतार्थो भवतीत्यर्थः २

भाषा अनुवाद ।

अब भगवान् जो कहते हैं उसीकी प्रशंसा करते हैं कि विज्ञान जो अनुभव और ज्ञान जो शास्त्र से मेरे विषय में होता है ये दोनों मैं तुम्हारे प्रतिकर्षण जो जानिकर सुक्तमार्ग में आरूढ़ पुरुषको और फेरि कुछ जानना बाकी नहीं रहता है इसीसे द्वयार्थ होते हैं २

मनुष्याणांसहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपिसिद्धानां कश्चिन्मावेत्ति तत्त्वतः ३

शाङ्करभाष्यं ।

अतः श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह भूमिरिति भूमिरिति पृथिवीतन्मा
बमुच्यते नखूलाभिन्नाप्रकृतिरष्टधेति वचनात् तथावादयोपितन्मात्राख्येवोच्यन्ते
अपोऽनलोवायुः खं मनो मन इति मनसः कारणमहङ्कारो गृह्यते बुद्धिरित्यहङ्कार
कारणमहत्तत्त्वं अहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तं यथाविषसंयुक्तमनं विषमुच्यते
एवमहङ्कारवासनावद्युक्तं मूलकारणमहङ्कारइत्युच्यते प्रवर्त्तकत्वाद् अहङ्कार
स्याहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्ममैश्वरीभाया
शक्तिरष्टधाभिन्नाभेदमागता ४

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानार्थप्रयत्नस्यतद्वारा ज्ञानलाभस्यतदुभयद्वारेण मुक्तेश्च दुर्लभाभिधानस्य अत
प्ररोचनं फलमिति मत्वाह श्रोतारमिति आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवता
रयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति आहिति भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्यस्य लष्ट
पृथिवीविषयत्वं व्यावर्त्तयति भूमिरितीति तत्र हेतुमाह भिन्नेति प्रकृतिसमनभिव्या

स्वामिकृतटीका

मङ्गक्तिं विना तु मज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति असंख्यातानां जीवा
नां मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति मनुष्याणान्तु सहस्रेषु मध्ये क
श्चिद्देवपुण्यवशात्सिद्धये आत्मज्ञानाय प्रयतते प्रयत्नं कुर्वतामपिसहस्रेषु प्राक्तनपु
ण्यवशादात्मानं वेत्ति तादृशानां चात्मज्ञानं सहस्रेषु कश्चिद्देवमां परमात्मानं मत्प्रसादे
न तत्त्वतो वेत्ति तद्देवमतिदुर्लभमप्यात्मतत्त्वं तु भूमिहं वक्ष्यामीत्यर्थः ३

भाषाअनुवाद ।

हमारी भक्तिविना हमै जानने सकैयह अति दुर्लभ है सोई कहते हैं कि असंख्य जी
वोंके मध्यमे मनुष्यको ही और किसीको मोक्षके विषयमे प्रवृत्ति नही होती है और ह
जार मनुष्यके बीच कोई एक पुण्यके प्रभावसे आत्मज्ञानके हेतुयत्न करता है ऐसे ही य
त्नकारी हजारके मध्य कोई एक अति उत्तम पुण्यवशते अपनेको जानि सकै है और ऐ
से आत्मज्ञानी हजारके बीचमे कोई एक मेरी कृपासे परमात्मस्वरूप भूमे यथार्थरूप
से जानै है सोई अति कठिन ज्ञान हम तुमसे कहैगे ३

भूमिरापोऽनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच अहङ्कारइतोयंमेभिन्नाप्रकृति रष्टथा ४

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

हारात् गन्धतन्मात्रस्थूलष्टशिवीप्रकृतिनत्तरविकारोभूमिरित्युच्यते नविशेषइत्यर्थः
भूमिशब्दविदवादिशब्दानामपि सूक्ष्मभूतविषयत्वमाह तथेति तेषामपिप्रकृतिस
मानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणांपूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणांनविशेष
सिद्धिरित्यर्थः मनःशब्दस्यसङ्कल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशं ब्राह्म मनइतीति
नखल्लहङ्काराभावेसङ्कल्पविकल्पयोरसम्भवात्तदात्मकमनःसम्भवतीत्यर्थः निश्च
यलंक्षणाबुद्धिरित्युपगमाद्बुद्धिशब्दस्यनिश्चयात्मककरणविषयत्वमाशं क्वाह बुद्धि
रितीति नहिहिरण्यगर्भसप्तष्टिबुद्धिरूपमन्तरेणव्यष्टिबुद्धिःसिध्यतीत्यर्थः अह
ङ्कारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनान्तःकरणप्रभेदत्वंव्यावर्त्तयति अहङ्कारइति
अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः कथंमूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वमित्याश
ङ्कोक्तमर्थदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेत्यादिना मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वेहेतुमा
माह प्रवर्त्तकत्वादिति तस्यप्रवर्त्तकत्वंप्रपञ्चयति अहङ्कारएवेत सत्येवा
हङ्कारे ममकारोभवति तयोश्चभावे सर्वाप्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः उक्तांप्रकृ
तिमुपसंहरति इतीयमिति इयमित्यप्ररोचासाक्षिदृश्येति यावत् ऐश्वरीतदा
श्रया तदैश्वर्योपाधिभूताप्रक्रियते महदाद्याकारेणेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जगदुपा
दानं प्रधानमितिमतं व्युदस्यति मायेति तस्यास्तत्कार्याकारेण परिणामयो
स्यत्वं द्योतयति शक्तिरिति अष्टधेति अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ४

भाषा अनुवाद ।

इनवातोमेथोताअर्जुनकोउत्साहयुक्तकरके अवप्रकृतिजोमाया तिसकेद्वारा
सृष्टिआदिकाकर्त्तृत्वजोअङ्गीकारकियाहैईश्वरत्व उसकानिरूपण उत्तमअधम
भेदक्रमसेदोश्लोकसेकर्त्तेहै किभूमिआदिपञ्चभूतऔरमन शब्दसेमनकाकार
णरूपअहङ्कार तथाबुद्धिकाकारणमहत्तत्त्व औअहङ्कारकाकारणभूतजोअवि
द्याकहेअज्ञान इसप्रकारसेमेरोप्रकृतिमायाआठप्रकारकीहै अथवा पञ्चभूतमे
रूपादिमावाऔरअहङ्कारसे कार्यरूपइन्द्रीऔमनबुद्धियेआठप्रकारजानो यद्य
पिइहांचौविशभेदोको इनआठकेअन्तर्भूतकरिमायाकेआठहीप्रकारकहा तौ
भी क्षेत्राध्यायजोतेरहवां तहांप्रकृतिकेचौविशही तत्त्वरूपविभागकहैगे ४

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिविद्धिमेऽपरां जीवभूतां महावाहो यथेदं धार्यते जगत् पू

शाङ्करभाष्यं ।

अपरेति अपरा नपरानि कृष्टाशुद्धानर्थकरी संसाररूपावन्धनात्मिकेयमितो
न्यां यथोक्तायास्तु अन्यं विशुद्धांप्रकृतिं समात्मभूतां विद्धि मेऽपरांप्रकृष्टां जीवभूतां चैव ज्ञ
लक्षणांप्राणधारणनिमित्तभूतां हे महावाहो यथा प्रकृत्या इदं धार्यते जगदन्तप्रवि
ष्टया ५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधापरिणामसमिधायविकारावच्छिन्नं कार्यक
ल्पं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्य विद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वं कथयितु
मुक्तां प्रतिमनूद्य दर्शयति अपरेति निष्कृष्टत्वं स्पष्टयति अनर्थकरीति अनर्थक

स्वामिकृतटीका ।

एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रति
ज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्यां भूम्यादीनि पञ्च
भूतस्त्वक्षणिमानः शब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन तत्कारणमहत्त्वं
अहङ्कारशब्देन तत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधाभिन्ना यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्चमहा
भूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्ते अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रि
यस्यापि गृह्यन्ते बुद्धिरिति महत्त्वं मनः शब्देन तु मनसैवोन्नेयमव्यक्तस्वरूपं प्रधा
नमित्यनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्मायाख्याशक्तिरष्टधाभिन्नाविभागंग्रहणात् चतुर्विंशतिमे
दभिन्नाष्टस्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधाभिन्नेत्युक्तं तथा च क्षेलाध्याये इमा मेव प्रकृतिं च
तुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति । महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इन्द्रि
याणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति ४

भाषा अनुवाद ।

अपरकहे आठ प्रकार निष्कृष्ट प्रकृति कहिकर अपरकहे उत्कृष्ट प्रकृति को
कहते हैं कि हे महावाहो यह पूर्वकही जो अष्ट प्रकार की प्रकृति सो अपरकहे नि
ष्कृष्ट है क्योंकि वह जड और उत्तम प्रकृतिके अधीन है किन्तु और परकहे उत्कृष्ट मे
री प्रकृति व्यवहारिक जीवस्वरूप इस प्रकृतिसे भिन्न जानो जो इस जगत्को धारण
करती है अर्थात् इसके उत्कृष्टतामे कारण यह कि क्षे तन्न रूपवही चैतन्यशक्तिक
तृकस्वकर्मद्वारा यह संसारस्थित है जीवस्वरूप विना जगत धारण कैसे हो ५

एतद्योनीनिभूतानि सर्वाणीत्युपधारय अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६

शाङ्करभाष्यं ।

एतदिति एतद्योनीत्येते परापरे ज्ञेयज्ञेयज्ञलक्षणं प्रकृतीयोनीयेषां भूतनां तान्येतद्योनीनिभूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारयजानीहि यस्मान्ममप्रकृतिर्योनिः कारणं सर्वभूतानां अतोहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ६

आनन्दगिरिकृतटीका

रत्वमेव स्फोरयति संसारेति कथञ्चिदप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तु शब्दः अन्यामत्यन्तविलक्षणामितियावत् अन्यत्वमेव स्पष्टयति विशुद्धामिति प्रकृतिशब्दस्यानप्रयुक्तस्यार्थान्तरमाह समेति प्रकृतमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति जीवभूतामिति प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह यथेति नहि जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेनाह अन्तरिति ५

उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति एतद्योनीति प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे ऋषभोऽस्य जगत्कारणत्वं तदुपगतमित्याशयाह अहमिति एत

स्वामिकृतटीका ।

अपराभिमां प्रकृतिसुपसंहरन् परां प्रकृतिमाह अपरेयमिति अष्टधा या प्रकृतिरुक्ता इयमपरा निष्कृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च इतः शकाभात् परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि परत्वे हेतुः यथा चेतनया ज्ञेयज्ञस्वरूपया स्वकर्मद्वारेणोदञ्जगद्धारयते ५

भाषा अनुवाद ।

प्रकृतिके पर और अपर ये दो भेद देखायके अवप्रकृतिके द्वारा सृष्टि आदिके आप ही कारण हैं सो ई कारणत्व कहते हैं कि हे धनञ्जय ज्ञेयक हे शरीर और ज्ञेयक हे जीव यह जो दो प्रकार की प्रकृति है योनिक हे कारण जिनका जैसे स्थावरजङ्गमयावत् भूत इसी कारण से उत्पन्न है यह जानो और विशेष पय ही है कि जड़ रूप निष्कृष्ट प्रकृति देह रूप अनेक रूप प्रावती है और मेरा अंश जो चैतन्य सो भोक्ता रूप शरीर मे प्रवेश करके अपने कर्मके अनुसार अनेक देह धारण करता रहता है और यह प्रकृति हमसे उत्पन्न है और इस कारण भो हमको जानो कि सम्पूर्ण जगतके प्रभवक हे उत्पन्न करनेवाले और प्रलयक हे संहारकर्ता भी हम ही हैं ६

शाङ्करभाष्यं ।

यस्मादेतत्ततः मत्तः इति मत्तः परमेश्वरात् परतरं अन्यत्कारणान्तरं किञ्चि
 न्नास्ति न विद्यते अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः हे धनञ्जय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्व
 रे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः दीर्घत
 न्तुषु पठवत् सूत्रे च मणिगणाद् ७

आनन्दगिरिचतुष्टका ।

यो नीत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतावेतच्छब्दस्याव्यवधानात्प्रकृतिमाशङ्क
 व्याकरोति एतदिति सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमन्तीत्यर्थः सर्वभूतकारणत्वे
 न प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतञ्चेत्कथमहमित्यथ युक्तमित्याशङ्क्याह यस्मादिति मम प्रकृती
 परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽनेक
 विधकारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्क्याह प्रकृतीति अपरप्रकृतिरचेतनत्वात्परप्रकृते
 श्चेतनत्वेपि किञ्चिज्ज्ञत्वात् ईश्वरस्यैव सर्वज्ञसर्वकारणत्वं युक्तमित्याह सर्वज्ञेति ६

प्रधानात्परतोऽक्षरात्पुरुषपवत्परमात्मनोपि परादन्यत्परं स्यादित्याशं क्यप्र
 कृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तमुपजीव्यपरिहरति यस्मादिति नान्यदस्ति
 परमित्यत्र हेतुमाह मयीति परतरशब्दार्थमाह अन्यदिति स्वातन्त्र्यव्याप्यत्तर्था
 मन्तरशब्दः निषेधफलं कथयति अहमेवेति सर्वजगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थद्विती
 यार्हव्याख्यानेन विशदयति यस्मादिति अतो दीर्घपुतिर्यद्गुचपठघटितेषु तन्तुषु पठ
 स्थानुगतिरवगम्यते तद्वन्मथेवानुगतं जगदित्याह दीर्घेति यथा च मणयः सूत्रेऽनु
 स्यूतास्तेनैव धीयन्ते तदभावे विप्रकीर्यन्ते तथा मथेवात्मभूतेन सर्वं व्याप्तं ततो निष्कृष्टं ति
 नष्टमेव स्यादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह सूत्रे इति ७

स्वामिचतुष्टिका ।

अनयोः प्रकृति त्वं दर्शयन् स्वस्य तद्वारा सृष्ट्यादिकारणत्वमाह एतदिति एते
 चोत्रो ब्रह्मस्वरूपे प्रकृतीयो नीकारणभूते येषां तानि एतद्योनीनि स्थावरजङ्गमात्म
 कानि सर्वाणि भूतानीति उपधारय बुध्वा स्व तव जडाप्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेत्
 ना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति ते च मदीये प्रकृती म
 त्तः सम्भूते अतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षश्च मवत्यस्मादिति
 प्रभवपरमकारणमहमित्यर्थः तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्त्ताप्यहमेवेत्यर्थः ६

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ७

शाङ्करभाष्यं ।

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते रस इति रसो ह मपांघः सारः रसस्तस्मिन् रसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः एवं सर्वत्र यथा ह मशु रस एवं प्रभास्मि शशि सूर्ययोः प्रणवः ओङ्कारः सर्ववेदेषु तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्ववेदाः प्रोताः तथा खे आकाशशब्दः सारभूतः तस्मिन् मयि खं प्रोतं तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः पौरुषं यतः पुं बुद्धिः नृपु तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः ८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अवादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्युक्तमिति मत्वांष्टच्छति केनेति तत्रोत्तरमुत्तरग्रन्थेन दर्शयति उच्यते इति सारो मधुरो ह्येवुरिति यावत् रसो ह्यमिति कथं तत्राह तस्मिन्निति अप्सुरस्योरसः सारस्तस्मिन्मयिमधुररसेकार णभूते प्रोता अप इति वदुत्तरत्र सर्वत्र व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह एवमिति उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभास्मीत्यादिव्यचष्टे यथेति चन्द्रादित्ययोर्या प्रभातद्भूते मयितौ प्रोता वित्यर्थः तत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति प्रणवभूते तस्मिन् वेदानां प्रोतत्ववदा काशेश सारभूतः शब्दस्तद्रूपे परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह तथेति पौरुषं नृष्विति भागं पूर्ववद्विभजते तथेत्यादिना पुरुषत्वमेव विशदयति यत इति पुंस्त्वसामान्या त्तके परस्मिन्मैश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वेन तत्स्वभावत्वादित्यर्थः ८

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवं तस्मान्मत्त इति मत्तः सकाशात् परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणं किञ्चिदपि नास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह मयीति मयि सर्वमिदं ज गत्प्रोतं ग्रथितमाश्रितमित्यर्थः दृष्टान्तः स्पष्टः ७

जगत्स्थितिहेतुत्वमेव प्रपञ्चयति रसोऽसहमिति पञ्चभिः अप्सुरसोऽहं र सतन्मात्रस्वरूपया विभूत्या आश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः तथा शशिसूर्ययोः प्रभा स्मि चन्द्रे सूर्ये च प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः अन्यत्राप्येवं दृ

भाषा अनुवाद

हे धनञ्जय इसीसे हमसे और कोई भी जगत्की सृष्टि और संहारका श्रेष्ठ स्वतन्त्र कारण नहीं है और स्थिति के भी हेतु हम हैं यह कहते हैं कि मेरे हीमेवह समस्त जगत् ग्रथित है जैसे सूतमे मणिगण प्रोचे रहते और एक पडेमे सूत प्रोत रहते हैं ७

रसोहमप्सुकौन्ते यग्रभास्त्रिशशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषुशब्दः खेपौरुष'नृषु ८

शाङ्करभाष्यं ।

पुण्यइति पुण्यः सुरभिगन्धः पृथिव्याञ्चाहंतस्मिन्मयिगन्धभूते पृथिवीप्रोता
पुण्यत्वंगन्धस्यस्वभावतएवपृथिव्यांदर्शितमवादिषुरसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थमपुण्य
त्वन्तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षंसंसारिणांभूतविशेषसंसर्गनिमित्तंभवति ते
जोदीप्तिश्चास्त्रिविभावसावग्नौ तथाजीवनंसर्वभूतेषु येनजीवन्तिसर्वाणिभूतानि
तज्जीवनं तपश्चास्त्रितपस्विषु तस्मिन्तपसिमयि तपस्विनः प्रोताः ६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मयिसर्वमिदंप्रोतमित्यस्यैवपरिपूरणार्थप्रकारान्तरमाह पुण्यइति पृथिव्यां
पुण्यशब्दितोयः सुरभिगन्धः सोहमस्त्रीत्यत्र वाक्यार्थकथयति तस्मिन्निति कथंपृथि
व्यांगन्धस्यपुण्यत्वंतत्राह पुण्यत्वमिति यत्तुपृथिव्यांगधस्यस्वभाविकंपुण्यत्वंदर्शितंतद
वादिषुरसादेः स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह पृथिव्यामिति प्रथमोत्पन्नाः
पञ्चापिगुणाः पुण्याएवासिद्धादिभिरेवभोग्यत्वादितिभावः कथंतर्हिगन्धादीनाम
पुण्यत्वप्रतिभानंतत्राह अपुण्यत्वन्विति तदेवस्फुटयति संसारिणामिति गन्धादयः
स्वकार्यैर्भूतैः सहपरिणममानाः प्राणिनांपापादिवशादपुण्याः संपद्यन्तइत्यर्थः पञ्चा
ग्नौतेजःतद्भूतेमयि प्रोतोऽग्निरित्याह तेजइति जीवनभूतेच मयि सर्वाणिभूतानि
प्रोतानीत्याह तथेति जीवनशब्दार्थमाह येनेति अन्नरसेनामृताख्येनेत्यर्थः तपश्चा
स्त्रीत्यादेस्तात्पर्यमाह तस्मिन्निति चित्तैकाग्रमनाशकादिवातपस्तदात्मनीश्वरेप्रो
तास्तपस्विनोविशेषणामावेविशिष्टस्यवस्तुनोभावादित्यर्थः ६

स्वामिकृतटीका ।

एव्यं सर्वेषुवेदेषुवैखरीरूपेषुतन्मूलभूतओङ्कारोऽस्मि खेत्राकाशे शब्दः शब्दतन्मात्र
रूपोऽस्मि नृषुपुरुषेषुपौरुषमुद्यमोऽस्मि उद्यमेपुरुषास्तिष्ठन्ति ८

भाषा अनुवाद

इसश्लोकसेलेकरपांचश्लोकतकजगतकीस्थितिकाकारणविस्तारकरिकहतेहै
किहेकुन्तीपुत्रअर्जुन जलमैरसरूपऔचन्द्रसूर्यमेप्रकाशरूप और वेदमे मूलभूत
प्रणवओंकाररूपमैहीं' तथाआकाशमेशब्दरूप औपुरुषोमेपौरुष कहे उद्यमरूप
पमी मैहौ यहजानो ८

पुण्योगन्धःप्रथिव्याञ्चतेजसास्त्रिविभावसौ जीवनं सर्वभूतेषु तपसास्त्रितपस्त्रिषु ६
वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्त्रितेजसो जस्त्रिनामहं १०

शाङ्करभाष्यं

बीजमिति बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरन्तनं
किञ्च बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्थ बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्त्रि तेजः प्रागल्भ्यं
तद्वतां तेजस्त्रिनामहं १०

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं तत्राह बीजमिति
बीजान्तराद्यपेक्षयानवस्थां वारयति सनातनमिति चैतन्यस्याभिव्यञ्जकं तत्त्वनिश्चय
सामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वतां या बुद्धिस्तद्गुणैर्मयि सर्वेषु बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह किञ्चेति प्रा
गल्भ्यवतां यत्प्रागल्भ्यं तद्गुणैर्मयि तद्वन्तः प्रोता इत्याह तेज इति तद्भि प्रागल्भ्यं य
त्पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चाप्रधृष्यत्वं १०

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च पुण्य इति पुण्योऽविकृतो गन्धोगन्धतन्मात्रं प्रथिव्याश्रयभतोऽहमित्यर्थः
यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् सुरभिगन्धस्यैवोत्कृष्टतया विभूतित्वात्
पुण्योगन्ध इत्युक्तं तथा विभावसौ अग्नौ यत्तेजो दुःसहा दीप्तिस्तदहं सर्वभूतेषु जीवनं
प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः तपस्त्रिपुवानप्रस्थादिपुद्गलसहनरूपं तपोऽस्त्रि ६
किञ्च बीजमिति सर्वेषां चराचराणां भूतानां बीजं सजातीर्योत्पादनसा
र्थं सनातनं नित्यं उत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव बीजं मद्भिभूतिं विद्धि ननु प्रकृति

भाषा अनुवाद

और पवित्र गन्ध रूपमात्रा प्रथिवीमे और तेज रूप अग्निमे तथा जीवन रूप सब
भूत कहे प्राणियोंमे औ तपस्त्रियोंमे तप रूपमैहं अर्थात् मेरी ही विभूति है ६

और हे पार्थ स्थावरजङ्गमजोकुछ भूतमात्र है उसका सनातन कहे उत्तरोत्तर
समस्त कार्यमे अनुगत कहे प्राण अनाश्री बीज रूपमै जानो अर्थात् समानजातीय कार्य
उत्पादनसामर्थ्य रूप जो कारण सो भी मेरी ही विभूति जानो परन्तु सामान्य बीजजै
से अङ्कुर होने पर नष्ट होते है तैसे मेरा विभूति रूप बीजनाशन ही होता इसीसे स
नातन है और बुद्धिमानोंकी बुद्धिकहे विवेकशक्तिमै ही है और तेजस्त्रियोंके तेज
कहे प्रगल्भता प्रलाप रूप अर्थात् ढीठेपनके बोलभीम ही है यह जानो १०

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं धर्माविरुद्धोत्प्रेषुभूकामोऽस्मि भरतर्षभ ११

शाङ्करभाष्यं ।

बलमिति बलंसामर्थ्यं भोजो बलवतामहंतञ्च बलं कामरागविवर्जितं कामञ्च रागञ्च कामरागौ कामस्तृष्णाञ्च सन्निकृष्टेषु विषयेषु रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं सत्त्वमहमस्मि न तु यत् संसारिणां तृष्णारागकारणं किञ्च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेन अविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहधारणमात्रार्थोऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ११

आनन्दगिरिकृतटीका

यञ्च बलवतां बलंतद्भूते मयि तेषां प्रोतत्वमित्याह बलमिति कामक्रोधादिपूर्वकस्यापि बलस्थानुमतिं वारयति तच्चेति कामरागयोरेकार्थत्वमाशङ्क्यार्थभेदमावेदयति कामस्तृष्णेत्यादिना विशेषणसामर्थ्यं सिद्धं व्यावर्त्यदर्शयति नत्विति शास्त्रार्थाविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामवतां भूतानां प्रोतत्वं विवक्षित्वाह किञ्चेति धर्माविरुद्धं काममुदाहरति यथेति ११

स्वामिकृतटीका

व्यक्तिरिव नश्यत् तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां प्रगल्भानां तेजः प्रगल्भमहं १०

किञ्च बलमिति कामोऽप्राप्तेषु वस्तुष्वभिलाषो राजसः रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरञ्जनात्मकस्तृष्णापर्यायस्तामसस्ताभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमस्मि सान्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानमासामर्थ्यं महमित्यर्थः धर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुनोत्पादनमात्रोपयोगी कामोऽहमिति ११

भाषाअनुवाद ।

और कामरागविवर्जित अर्थात् काम कहे अप्राप्तविषयमे अभिलाषस्वरूप जोर जो गुणका कार्य इच्छा और राग कहे अभिलषित अर्थपायके उससे भी अधिकके अर्थ जो चित्तका अनुराग कहे तमोगुणका कार्य तृष्णारूप इच्छा है इन दोनोको छोड़ि और यावत बलवानोका बल भीमै है अर्थात् सान्त्विक स्वधर्मानुष्ठानकी सामर्थ्यमै है और हे भरतर्षभ भरतवंशमे श्रेष्ठ अर्जुन धर्म अविरुद्ध अर्थात् स्वभार्यामे पुत्रमात्र उत्पन्न करनेके अर्थ उपयोगी जो कामभोग सो भीमै ही है धर्म अविरुद्ध कहेनेसे वध आदि कामका निषेध आया ११

येचैवसान्त्विकाभावारारजसास्तामसाञ्चये मत्तएवेतितान्निविद्धिनत्वहंतेपुते मयिं १२

शाङ्करभाष्यं

किञ्च येचैवेति येचैवसान्त्विकाःसत्त्वनिष्कृताःभावापदार्था राजसाःरजो निर्हतास्तामसास्तमोनिर्हताञ्चयेकेचित्प्राणिनांस्वकर्म्मवशात् जायन्तेभावाः ता न्मत्तएवजायमानानित्येवंविद्धिं,सर्वान्समस्तानेव यद्यपितेमत्तोजायन्ते तथापि नत्वहंतेपुतदधीनस्तद्वयो यथासंसारिणस्तो पुनर्भयिमद्वशामदधीनाः १२

एवम्भूतमपिपरमेश्वरंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंसर्वभूतात्मानंनिर्गुणंसंसारदोषबीजप्ररोहकारणंमांनाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशंदर्शयति भगवान्तच्चकिंनि

आनन्दगिरिछतटीका

चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानांभावानां ईश्वरात्मत्वाभिधानादन्येषामतदात्मत्वप्राप्तावुक्तं किञ्चेति प्राणिनांवैविध्येहेतुं दर्शयन्वाक्यार्थमाह येकेचिदिति तर्हि पितृरिवपुत्राधीनत्वंततो जायमानानांतदधीनत्वंतवापिस्थादिति विक्रियावत्त्वदृष्यत्वप्रसक्तिरित्याशंक्याह यद्यपीति ममपरमार्थत्वात्तेषांकल्पितत्वान्तद्गुणदोषौ मयिस्थातामित्यर्थः तेषामपितद्वदेवसुतन्वतासम्भवात् किमिति कल्पितत्वमित्याशंक्याह तेषुनरिति विविधानांभावानांनस्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेनतदधीनत्वात्तथा चकल्पितस्याधिष्ठानसत्ताप्रतीतिभ्यामेवतद्वत्त्वात्तन्मात्रत्वसिद्धिरित्यर्थः १२

स्वामिछतटीका

किञ्च येचैवे त येचान्येपिसान्त्विकाभावाःशमदमादयःराजसाश्चहर्षदर्पादयःतामसाञ्चयेशोकमोहादयःप्राणिनांस्वकर्म्मवशाज्जायन्तेतान्सर्वान्मत्तएवजातान्निविद्धि मदीयप्रकृतिगुणव्यकार्यत्वात्एवमपितेष्वहं न वर्त्ते जीववत्तदधीनोऽहं नभवामीत्यर्थः तेषुमदधीनाःसन्तो भयिवर्त्तन्तइत्यर्थः १२

भाषा अनुवाद

औरजोसान्त्विकभावअर्थात् शमदमआदि औरराजसभावकहे हर्षगर्वआदि औतामसभावजोशोकमोहादि येसवप्राणीमात्रकोस्वकर्म्म वशते जन्मैहै सोमेरे सेउपपन्नजानोजिसहेतु वैमेरीसायाकेतीनगुणोंकेकार्यहै किन्तुतौभीउनमेहमवर्त्ततेनही अर्थात् जीवकेसमानइनगुणोंकेअधीनहोतेनहीं बलुयेगुणमेरे अधीन होयमेरेमेरहतेहै सोईकहाकिवेमेरेमेहै औरमैउनमेनहीं हौ जैसेसंसारी मेरेअधीनहै यह जानो १२

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं १३

शाङ्करभाष्यं ।

मित्तं जगत् नोऽज्ञानमुच्यते त्रिभिरिति त्रिभिर्गुणमयैर्भावैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगत् मोहितमविवेकतामापादितं सत्त्वाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तैश्चो गुणैश्च परं व्यतिरिक्तं विलक्षणञ्चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वधावविकारवर्जितमित्यर्थः १३

कथं पुनर्देवी मेमां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं माया मतिक्लामत्तीत्युच्यते देवीति देवी देवस्य नमोऽस्वरे विष्णोः स्वभावभूता हि वस्वात् एपायथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्या दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्या तत्रैवं सति सर्वं जगत्परित्यज्य समावेमाया विनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायानेतां सर्वभूतचित्तमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबन्धनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः १४

आनन्दगिरिछतटीका ।

सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्येऽदित्यद्भुत्वा दौ चक्रुतो जगत्सदात्मकस्य संसारित्वमित्याशंक्यतदज्ञानादित्याह एवञ्च तमपीति यद्यप्रपञ्चो विक्रियञ्च त्वं कस्मात्त्वात्मात्मभूतं स्वयंप्रकाशं सर्वो जनस्तथानजानातीति मत्वा शङ्कते तच्चेति लोकेनोत्तरमाह उच्यते इति एभ्यः परमित्यप्रपञ्चत्वं मुच्यते अव्ययमिति सर्वविक्रियाराहित्यं १३

स्वामिछतटीका ।

एवंभूतमीश्वरत्वमेवं जनः किमिति न जानातीत्यतश्चाह त्रिभिरिति त्रिभिरिति त्रिभिर्विधैरेभिः पूर्वोक्तैर्गुणमयैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैर्भावैः स्वभावैर्मोहितमिदं जगत् अतो मां नाभिजानाति कथंभूतं एभ्यो भावेभ्यः परं एभिरस्य षट् एतेषां निवन्तारं अतएवाव्ययं निर्विकारमित्यर्थः १३

भाषाअनुवाद

जोकहोकिअसेपरमेश्वरको किस कारणसे लोग नही जानते है इसपर कहते है कि पूर्वोक्तयहीतीनिप्रकारकामलोभआदिगुणविकारस्वभाववशते अविवेकताको प्राप्तप्राणी मोहितहोय हमको नही जानते है और आपकैसे है इसअपेक्षासे कहते है कि हमयेतीनभावसे परकहे संस्पर्शरहित और इनसवभावोंके नियन्ताइसीसे अव्ययकहे निर्विकारमैहौं १३

श्रीमद्भगवद्गीता ।

३६३

दैवो ह्ये प्रागुणमयी ममायादुरत्यया मामेवै प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते १४
न मां दुष्कृतिनो भूटाः प्रपद्यन्ते न राधमाः सायथापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः १५

आनन्दगिरिहृतटीका ।

यथोक्तनादिभिर्ब्रह्मायां रवश्यपरिवर्जनायोगाज्जगती न कदाचिदपितृत्ववो
धसमुदयसम्भावनेत्याशङ्कते कथंपुनरिति भगवदेकग्ररूपतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मां
यातिक्रमः सम्भवतीति परिहरति उच्यते इति कण्डुरत्ययत्वेन तदत्ययः स्यादिति
वाह माभवेति प्रथानख्येऽस्वातन्त्र्यमायायाञ्च दृश्यति देवस्येति स्वातन्त्र्यमायात्वा
नुपपत्तिरहशब्दद्वोतितान्हेतुं करोति यस्मादिति अनुभवसिद्धासानाकस्यादपलाप
मर्हतीत्याह एषेति जगत्सत्त्वप्रतिबन्धीसूता गुणाः सत्त्वाद्यो ममेति प्रागुक्तमेव
मायायाः सम्बन्धमन्वयविधित्तिं तदुरत्ययत्वं विभजते दूःखेनेति माभवेत्यादिव्याचष्टे
तनेति तस्मिन्मायारूपे यथोक्तरीत्यादुरत्यये सतीति यावत् माभवेत्येवकारेण माया
यावेद्यकोटिनिवेशाभावो विवक्षते सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादिव्यग्रतामन्तरेणेत्यर्थः
मयातिक्रमेणोहातिक्रमो भवतीति मत्वा विशिनष्टि सर्वेति मायातत्पयुक्तमोहयो
रतिक्रमेपि कथंपुरुषस्वपुरुषार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याह संसारेति १४

स्वामिहृतटीका ।

केतर्हि त्वां जानन्तीत्यत आह दैवीति दैवी ब्रह्मलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयी
सत्त्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्तिर्मायादुरत्ययादुस्तरा हि प्रसिद्ध
मेतत्तथापि माभवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्याभक्त्या ये प्रपद्यन्ते भजन्ति मायामेतां
सुदुस्तरामपि ते तरन्ति ततो मां जानन्तीति भावः १४

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि तुमको केरि कौन जानने शकै इसपर कहते हैं कि दैवी कहे अद्भुत
और सत्व आदि गुणविकारात्मक मेरी शक्ति जो दुस्तर माया है इसको जो अव्यभिचारि
पौशक्ति से हमै भजे सोई हमारी माया के पार होके हमको जानिशकै है १४

तौ केरि सब मनुष्य तुमको काहे न हीं भजते है जो यह कहो तो उत्तर सुनो
कि मनुष्योंके मध्यमे जो अधम है तेई मेरी भजन नहीं करते है कारण यह कि वे
लोग पापपरायण और मायासे अपहृतज्ञान अर्थात् शास्त्रया आचार्यके द्वारा ज्ञान
होनेसे भी मै उनको निस्तारकर्ता हूँ और सोरहे अध्यायमे चौथे श्लोकसे कहैगे जो आ
सुरभाव उसको प्राप्त होयनेरी भक्ति नहीं करते है १५

चतुर्विधाभजन्तेमाजनाःसुखतिनोऽर्जु । आर्त्तैर्जिज्ञासुरर्थाधीज्ञानीचभरतर्षभ १६

शाङ्करभाष्यं

यदित्वांप्रपन्नाः मायामेतांतरन्तिकस्मान्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते न मामिति न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते न राधमाः न राणां मध्ये अधमा निष्कटास्ते च मायया पहतज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः १५

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः चतुर्विधेति चतुर्विधाश्चतुःप्रकाराभजन्ते षेवन्ते मां जनाः सुखतिनः पुण्यकर्माणो हे अर्जुन आर्त्तैः अर्त्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूतः अभिभवं आपन्नो जिज्ञासु भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छतियोऽर्थाधी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविद्यहे भरतर्षभ १६

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवन्निष्ठाया मयातिक्रमहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति शृच्छति यदीति पापकारित्वेनाविवेकभूयस्तया हिंसानृतादिभूयस्त्वाद्भूयसां जन्तूनां न भगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह उच्यते इति मौढ्यं पापकारित्वे हेतुरतएव निष्कटासंमुपितमि वतिरस्कृतं ज्ञानं स्वस्वरूपचैतन्यमेषामिति तेषां तथा १५

केषां तर्हितनिष्ठतासुकरेति तत्राह ये पुनरिति ते भजन्ते भगवन्तमिति

स्वामिकृतटीका

किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजन्तीत्यत आह न मामिति नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न भजन्ति अधमत्वे हेतुः मूढाविवेकशून्याः तत्कुतो दुष्कृतिनः पापशीला अतो मया पहतं निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशार्थां जातमपि ज्ञानं येषां ते तथा अतएव दम्भोदयोऽभिमानश्च क्रोधपापव्यमेव चेत्यादिना बल्यमाणमासुरं भावं स्वभावं प्राप्तासन्तो न मां भजन्ति १५

भाषा अनुवाद

सत्कर्मकारी मनुष्यहीमेरी भजन करते हैं और वैसी पुण्यके न्यून अधि वशते चारिप्रकारके हैं सोई कहते हैं कि हे अर्जुन जो पूर्वजन्म अधिपुण्यवान हैं ते ईहमको भजते हैं चारिप्रकार भक्तये हैं प्रथम आतुरक हे रोगग्रस्त दूसरा जिज्ञासुक हे आत्मज्ञानकी इच्छा हैं जिसै तीसरा अर्थाधी अर्थात् लोकयापरलोकका भाग साधन अर्थाकांक्षी चौथा ज्ञानी है परये चारो पूर्वपुण्यके प्रभाव होनेसे भजते हैं नहीं तो और और देवतोंकी भक्ति करि अपना काम निकार लेते परबहकामकामनही है १६

तेषाञ्ज्ञानीनित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः १७

शाङ्करभाष्यं

तेषामिति तेषांचतुर्णामध्येज्ञानीतत्त्वविश्वान्नित्ययुक्तो भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतःस एकभक्तिर्विशिष्यतेविशेषमाधि ह्यमापद्यते अतिरिच्यत इत्यर्थःप्रियोहि यस्माद्दहमात्माज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियःप्रसिद्धं हिलोके आत्मा प्रियो भवति इतितस्मात्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवःप्रियो भवतीत्यर्थःसचज्ञानी मम वा सुदेवस्यात्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः १७

आनन्दगिरिद्वयटीका

शेषः यत्वां भजन्ते ते किं सर्वे मायांतरन्ति नैवंप्रार्थनावैचित्र्यादित्याह चतुर्विधा इति आपन्नस्तन्निवृत्तिमिच्छन्ति तेषः तत्त्वविदिति शब्दज्ञानवानात्मतत्त्वसाक्षात्कार मादार्थसुसुद्धरित्यर्थ १६

चतुर्विधानां तेषां सुकृतिनां भगवदभिमुखानां तुल्यत्वमाशंक्याह तेषामिति तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह प्रियो हीति नित्ययुक्तत्वं भगवत्यात्मनि सदासमाहितत्वे तस्त्वं असारे संसारे भगवानेव सारः सोहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीये स्वस्मादत्यन्तमभिन्ने भगवति भक्तिः स्नेहविशेषोऽस्येकभक्तिः तस्याधि ह्ये हेतुं विवृणोति प्रियो हीत्यादिना भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्वदत्वे प्रसिद्धिप्रमाणयति प्रसिद्धं हीति आत्मनो ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेपि भगवतो वा सुदेवस्य कथं तं प्रति प्रियत्वमित्याशं क्याह तस्मादिति

स्वामिद्वयटीका ।

सुकृतिनस्तु मां भजन्त्येव ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह चतुर्विधा इति पूर्वं जन्मसु ये कृतपुण्यास्ते मां भजन्ति ते चतुर्विधाः आर्त्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वं कृतपु ण्यस्तर्हि मां भजति अन्यथा च द्रुदेवता भजनेन संसरति एवमुत्तरवापि द्रष्टव्यं जिज्ञासु रात्मज्ञानेच्छुः अर्थाधीं अत्र परत्र च भोगसाधनभूतार्थं प्रेप्सुः ज्ञानी चात्मवित् १६

भाषा अनुवाद ।

परन्तु इनके मध्यमें ज्ञानी भक्त ये ठहरे सोई कहते हैं कि ज्ञानी पुरुष नित्ययुक्त अ र्थात्सर्वदा ही मेरे मेनिष्ठ रहता है और केवल हमारा ही एक भक्त और ज्ञानी कोश रीर आदि मे अहं बुद्धिका अभाव रहने से मन की विक्षेपशक्तिके अभावसे नित्ययु क्तत्व उसको है और इस ज्ञानी को हम अत्यन्त प्रिय है और वह भी हमको अति प्रिय है इन कारणों से ज्ञानी भक्त उत्तम है १७

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानीत्वात्मैवमेतं आस्थितः सहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमाङ्गतिं १८

शाङ्करभाष्यं ।

न तर्हि आर्त्तादवस्त्वयो वासुदेवस्याप्रियाः न किं तर्हि उदारा इति उदारा उत्कृष्टाः सर्वे एवैते त्रयोपि मम प्रिया एवेत्यर्थः न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवतीति ज्ञानीत्वं त्वर्थं प्रियो भवतीति विशेषः तत्कस्यादित्याह ज्ञानीत्वात्मैव नान्यो मन इति मे मम तं निश्चयः आस्थित आरौढुं प्रवृत्तः स च ज्ञानी हियस्यादहमेव मगवान् वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमाङ्गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः १८

आनन्दगिरिकृतटीका

अहं ज्ञानी नो निरुपाधिकप्रेमास्यदं परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेन च गृहीतत्वादित्यर्थः ज्ञानिनोपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति सचेति १७

ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते न तर्हीति तेषां भगवन्तं प्रति प्रियतमत्वविवक्षितमित्याह नेति अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनमिति पृच्छति किं तर्हीति सर्वेषां भगवदभिमुखत्वादुत्कर्षे पि ज्ञानिनितदतिरेकमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह उदारा इति किं तदप्रमाणमित्याशङ्क्य ईश्वरज्ञानमित्याह मे मम तमिति ज्ञानीत्वात्मेवेत्यलहेतुमाह आस्थित इति सर्वशब्दस्य ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह त्रयोपीति ज्ञानिव्यति

खाटीमठका ।

तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः तत्र हेतवः नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठः एकस्मिन्मध्येव भक्तिर्यस्य तः ज्ञानी नो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकान्तभक्तित्वञ्च सम्भवति नान्यस्य अतएव तस्याहमत्यन्तप्रियः स च मम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः १७

भाषा अनुवाद ।

तो क्वाबाकीतीनि प्रकारके भक्तसंसारगतिको प्राप्त होते हैं असी शङ्काको वारवार निषेध करिकहते हैं कि नहीं नहीं भक्तभी उदारकहेमहान हैं अर्थात् मोक्ष पाबनेके योग्य हैं परन्तु मेरी यह अभिप्राय है कि ज्ञानी भक्त मेरा ही स्वरूप है जिसहे तुवह मदेकचित्त है इससे सर्वोत्तम गतिरूप हमको आश्रय करके और कोई फल की इच्छानहीं रखता है १८

बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः १६

शाङ्करभाष्यं ।

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते बहूनामिति बहूनां जन्मानां ज्ञानार्थसंस्कारार्जनाश्रयाणां अन्ते समाप्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते कथं वासुदेवः सर्वमिति य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते समहात्मानतत्त्वमो न्योत्स्यधिको वातः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तं १६

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

रिक्तानां भगवद्भिः सुखत्वेऽपि ज्ञानाभावात्पराधान् भगवत्प्रीतिविषयतेत्याशंक्यं न हीति कस्त्विह ज्ञानवति सति विशेषस्तथाह ज्ञानीत्विति तमेव विशेषं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कस्मादित्यादिना सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि अत्र पक्षपातिनः तस्य तव कथं यथोक्तो निश्चयः स्यादित्याशंक्या स्थितद्रव्ये तत्प्राकरोति आरोहुमिति आरोहे हेतुं सूचयति स च ज्ञानीति अत्र अर्हुं प्रकृतमेव स्फुटयति सामेवेति १८

उत्तरश्लोकस्य गतार्थत्वं परिहरति ज्ञानीति ज्ञानार्थसंस्कारो वासनात्तज्जन्मनि पुण्यकर्मानुष्ठानजनिता बुद्धिश्चुद्धिस्तदाश्रयाणां तद्वतामनन्तानां जन्मानामिति यावत् ज्ञानवत्त्वं प्राक्तनेष्वपि जन्मसु सम्भावितमित्याशंक्याह प्राप्तेति ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिं प्रश्नद्वारा विष्टयोति कथमिति यथोक्तज्ञानस्य तद्वत्सुदुर्लभत्वं सूचयति य एवमिति महत् सर्वोत्कृष्टमात्मवर्द्धितं चित्तमस्येति महात्मत्वे फलितं हेतुमाह अत इति तत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति मनुष्याणामिति १६

स्वामिद्वयटीका ।

तर्हि इतरेष्वस्तद्भक्ताः किं संसरन्ति न हि नहीत्याह उदारा इति सर्वेऽप्येते उदारामहान्तः सोऽक्षभाज एवेत्यर्थः ज्ञानी तु पुनरात्मैवेति मे मतं निश्चयः हि यस्मात् स ज्ञानी युक्तात्मानदेकचित्तः स न विद्यते उत्तमाय स्यात्सामनुत्तमां सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थितश्चाश्रितवान् मत्पथतिरिक्तमन्यत्फलं मन्यत इत्यर्थः १८

भाषा अनुवाद ।

श्रीसेभक्त्यतिदुर्लभ है यह कहते हैं अनेकजन्मसे कुछकुछ पुण्यसंचितकहे इकट्ठी होनेसे शेषजन्मसे तत्त्वज्ञानी होयकर यह जो चराचरात्मककहे स्यावरजंगमरूप प्रह्लाद सोसम्पूर्ण एकवासुदेवमात्र है इसप्रकार सर्वत्र आत्मदृष्टिके द्वारा हमको भजता है अपरिछिन्नकहे अवाधितदृष्टिसे श्रीसमहात्मा ज्ञानी दुर्लभ है १६

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियतास्वया २०

शाङ्करभाष्यं

आत्मैवसर्वावासुदेवइत्येवमप्रतिपत्तौकारणमुच्यते कामैरिति कामैस्तैस्तैः
पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञानाअप्रहृतविवेकविज्ञानाःप्रपद्यन्तेअन्यदेवताःप्राप्नुव
न्ति वासुदेवादात्मनोऽन्यादेवतास्तं तंनियमंदेवताराधनेप्रसिद्धोयोयोनियमस्तंत
मास्थायान्नित्यप्रकृत्यास्वभावेनजन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेणनियतनियमिताःस्व
याआत्मीयया २०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमिति तर्हि सर्वेषांप्रत्यग्भूते भगवति यथोक्तज्ञानंनोदेतीत्याशंक्य नमामित्य
त्रोक्तं हृदिनिधायज्ञानानुदयेहेत्वन्तरमाह आत्मैवेति कामैर्नानाविधैरप्रहृतवि
वेकविज्ञानस्यदेवतान्तरनिष्ठत्वमेवप्रत्यग्भूतपरदेवताप्रतिपत्तभावेकारणमित्याह
कामैरिति देवतान्तरनिष्ठत्वेहेतुमाह तंतमिति प्रसिद्धोनियमोपपवासप्र
दक्षिणमस्कारादिः नियमविशेषाश्रयणेकारणमाह प्रकृत्येति २०

स्वामिकृतटीका ।

एवंभूतोमङ्गलतोऽतिदुर्लभइत्याह बहूनामिति बहूनांजन्मनांकिञ्चित्पुण्योप
चयेनअन्तेचरमेजन्मनिज्ञानवान् सन्सर्वमिदं चराचरंवासुदेवइति सर्वात्मदृष्ट्या
मांप्रपद्यते भजति अतःसमहात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिःसुदुर्लभः १६

तदेवंकामिनोऽपिसन्तःकामप्राप्तयेपरमेश्वरमेवयेभजन्तितेकामान्प्राप्यशनैर्मु
च्यन्तइत्युक्तंयेत्वत्यन्तराजसास्तामसाश्चकामाभिभूताःक्षुद्रदेवताःसेवन्ते ते संसर
न्तीत्याह कामैरिति चतुर्भिः येतुतैस्तैःपुत्रकीर्त्तिशत्रुजयादिविषयैःकामैरप्रहृत

भाषा अनुवाद ।

सतोगुणीकामनाकरिकैजोसनुष्यपरमेश्वरहीकोभजतेहै तोकामनाप्राप्त
होय क्रमसेसुक्तहोतेहै परन्तुजोरजोगुणतमोगुणकाआलम्बनकरकेकामनाकेव
शहोयऔर २ देवतोंकीउपासनाकरतेहै तैरेसंसारगतिकोपावतेहै इसल्लो
कसेचौथेस्लोकतक कहतेहै किजोपुत्रकलत्रधनशत्रुनाशआदिसुनोरथसेहतबुद्धि
हो भूतप्रेतपिशाचयज्ञक्षुद्रकहेनीचदेवतोंकोपूजतेहै वे नियमऊपवासबलिदान
अङ्गीकारकरिकेअपनीकामनाकीबासनाकेवशहोय प्रकृत्याकहे स्वभावहीसेउन
देवतोंकीसेवाकरतेहै २०

योयोयांयांतनुं भक्तः श्रद्धया च्छिंतिमिच्छति तस्य तस्याचलांयाद्वांतामेवविदधाम्यहं २१
सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्यावाधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैवविहितान् हितान् २२

शाङ्करभाष्यं

तेपाञ्चकामिनांयोयइति योयःकामीयांयां देवतातनुं श्रद्धयासंयुक्तो भक्तश्च स
न्निश्चितं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलांस्थिरांयाद्वांतामेवविदधामिस्थिरी
करोमिययेवंपूर्वंप्रवृत्तः स्वभावतोयोयोयां देवतातनुं श्रद्धयाश्चिंतिमिच्छतीति २१

सतयेति सतयामद्विहितयाश्रद्धयायुक्तः सन्तस्यादेवतायाः तन्वाञ्चाराधनमी
हतेचेष्टतेलभतेचततः तस्याञ्चाराधितायादेवतातन्वाः कामानीक्षितान्मयैव परमे
श्वरेण सर्वज्ञेन कर्माफलविभागज्ञतयाविहितान्निर्मितांस्तान् हि यस्मात्तेभगवतावि

आनन्दगिरिकृतटीका

तत्तद्देवताप्रसादात्कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वात्मकेवासुदेवे क्रमेण भक्तिर्भवि
ष्यतीत्याशंक्त्वाहतेपाञ्चेति स्वभावतोजन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः भगवद्विहि
तयास्थिरयाश्रद्धयासंस्काराधीनयादेवताविशेषमाराधयतोपि भगवदनुग्रहादेवफ
लप्राप्तिरित्याहयोयोयामिति ईहतेनिर्वर्त्तयतीत्यर्थः २१

स्वामिकृतटीका ।

विवेकाः सन्तो न्याः चूद्ग्राभूतप्रेतयक्षादिदेवताभजन्ति किं कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो
यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि च स्वीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यास
वासनयानियतावशीकृताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति २०

तेपांमध्येयोयइति योयोभक्तोयांयांतनुं देवतारूपां नदीयामेवमूर्त्तिं श्रद्धयाश्च
च्छिंतिं इच्छति प्रवर्त्तते तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्त्तिविषयांतामेव श्रद्धामचलां दृढामहम
न्तर्यामीविदधामिकरोमि २१

भाषा अनुवाद

भक्तोंकेबीचजोजोभक्तमेरीमूर्त्तिविशेषकोयानेजिसमूर्त्तिकोअर्थात् देवता रूप
कोश्रद्धासेपूजनेमेप्रवृत्तहोतेहैं उसीउसीभक्तकीभावनाके अनुसार वहइच्छाअ
न्तर्यामीरूपमेमैपूरीकर्ताहैं।अर्थात्सोईभूर्त्तिधारणकर उनकाइष्ट सिद्ध करता
हूँ २१ सो मेराभक्तउसअपनीश्रद्धासेउसीदेवकीपूजाकरताहै और कामों
कोपावताहै परवेकामनामैहीदेताहूँ क्योंकिमैसर्वदेवमय हौ और देवतामेरे
आधीनहै २२

अन्तवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसां देवान्देवयजोयान्तिमद्भक्तायान्तिमामपि २३
शाङ्करभाष्यं ।

हिताःकामास्तस्मात्तानवश्यंलभन्ते इत्यर्थः।हितानितिपदच्छेदेहितत्वं कामानामुप
चरितं कल्पं प्रनहिकामाहिताःकस्यचित् २२

यस्मादन्तवत्साधनव्यापाराअविवेकिनःकामिनश्चतेअतः अन्तवदिति अन्तव
द्विनाशितुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानादेवान्देवयजोयान्ति देवान् ज
यन्तिइतिदेवयजःतेदेवान्जान्तिमद्भक्तायान्तिमामपिएवं समानेष्यायासे मामेव न
प्रतिपद्यन्ते अनन्तफलायाहोखलुकदं वर्ततइत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् २३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आराधितदेवताप्रसादात्फलप्राप्तौकिमीश्वरेणेत्याशंक्यतस्यसर्वज्ञस्य सर्वक
र्मफलविभागाभिज्ञस्यतत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात्तस्यैवफलदातृत्वमित्याह सर्वज्ञेनेति
एकोवह्नांयोविदधातिकामानित्यादिश्रुतिमाश्रित्य हितानिति पदद्वयंव्याचष्टे य
स्मादिति हितानोत्येकंपदमित्यप्रत्याह हितानिति मुख्यत्वसम्भवे किमित्यौप
चारिकत्वमित्याशंकाह नहीति २२

प्रेक्षपूर्वकारीणिकामानांहितत्वाभावेहेतुमाह यस्माजिति किञ्च ये कामिन
स्तेनविवेकिनस्ततश्चाविवेकपूर्वकत्वात्कामानांकृतोहितत्वाशङ्केत्याह अविवेकिन
इति कामानामनन्तफलत्वेनहितत्वमाशंकाह अतइति तेषामविवेकपूर्वकत्वमतः

स्वामिद्यतटीका ।

ततश्च सतयेति सभक्तस्तयादृढया श्रद्धयातस्यास्तनोराराधनमीहते करोति
ततश्च कामाःयेसङ्कल्पितास्ताञ्चत तोदेवताविशेषाल्लभतेकिन्तु मयैवतत्तद्देवतान्त
र्यामिनाविहितान्निर्मितान्हिस्तु तमेतत्तद्देवतानामपिमदधीनत्वान्मूर्त्तित्वा
च्चेत्यर्थः २२

भाषाअनुवाद ।

अवकहतेहैं कियद्यपिदेवतामेरीहीमूर्त्तिहैं औरउनकीपूजामी मेरीही
पूजाहै तथाकर्मफलदातामीहमहीहैं परतौमीउनअल्पबुद्धियोंकोअन्तवन्त क
हेविनाशीफलहोताअर्थात्स्वर्गआदिसांसारिक सुखकुछदिनकेलियेहोताहै क्यो
किसाक्षात्मेरीउपासनानहींकियाहै औरजोजिसदेवताकोआरधै है सोउसी
कोप्राप्तहोता औरमेरेभक्तजननाशरहितहोयके मेरेहीकोप्राप्तहोताहै २३

अव्यक्तव्यक्तिमापन्नमन्यन्ते मामबुद्धयः परंभावमजानन्तीममाव्ययमनुत्तमं २४

शाङ्करभाष्यं ।

किंनिमित्तत्वामेवमप्रपद्यन्ते इत्युच्यते अव्यक्तमिति अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतं इदानीं मन्यन्ते मानित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्ते इत्यर्थः २४

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

शब्दार्थः तु शब्दोवधारणार्थः कामफलस्थानाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वं जन्तूनामित्याशंक्त्वा प्रज्ञामान्द्रादिव्याह अत्येति किं तर्हि साधनमनन्तफलायेत्याशंक्त्वा भगवद्भक्तिरित्याह मद्भक्ता इति अक्षरार्थमुक्त्वा ह्येकस्य तात्पर्यार्थमाह एवमिति देवताप्राप्तौ भगवत्प्राप्तौ चेति शेषः मामेवेत्यादौ देवताविशेषं प्रतिपद्यन्ते अन्तवत्फलायेति वक्तव्यं उक्तवैपरीत्ये कारणमविवेकातिरिक्तं नास्ति इत्यभिप्रेत्याह अहो खल्विति २३ भगवद्भजनस्थोत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण तन्निष्ठत्वाभावे प्रश्नपूर्वकं निमित्तं निवेदयति किं निमित्तमित्यादिना अप्रकाशं शरीरग्रहणात्पूर्वमिति शेषः इदानीं

स्वामिद्वयटीका ।

तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवतामभैवतनवोऽतस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव तत्तत्फलदातापि चाहमेव तथापि साक्षात् मद्भक्तानाञ्च ते पाञ्च फलवैषम्यं भवतीत्याह अन्तवदिति अल्पमेधषां परिच्छेददृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवत्विना शिभवति तदेवाह देवान्यजन्तीति देवयजस्ते देवानन्तवतो यान्ति मद्भक्तास्तु मामनाद्यनन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति २३

भाषा अनुवाद

और जो ऐसी शङ्का करो कि ध्यानपूजा आदि प्रयत्न तो समान और फलमे वैषम्यकहे वडा अन्तर है तो फेरिसव देवतोंको त्याग करिके तुमहींको क्यों सब भजै इ सपर कहते हैं कि अल्पबुद्धिमनुष्य प्रपञ्चरहितहमको मनुष्यमत्स्यकूर्मरूप ठहराते हैं इसका कारण यह कि वे लोग मेरे श्रेष्ठरूपको नही जानते हैं सोई रूपप्रकाशित करते हैं कि जो अव्ययकहे नाशरहित और जिससे और कोई उत्तमनही है परन्तु संसारकी रक्षाके अर्थ लीलासे विशुद्धसत्त्वप्रधानजो मैं तिसको कर्मसे उत्पन्नभौतिक कहेपञ्चभूतमय देहधारी और देवताके समान जानिकै हमारे प्रति अधिक आदरनही करते हैं बलुशीघ्रफलदाता और देवतोंको भजते हैं वेई अन्तवन्तफलपावते २४

नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमाहृतः मूढोयंनाभिजानातिलोकोसामजव्ययं२५

शाङ्करभाष्यं ।

तदज्ञानं किं निमित्तं इत्युच्यते नाहमिति नाहंप्रकाशःसर्वस्य लोकस्य केषाञ्चिदेवमद्भक्तानांप्रकाशोहमित्यभिप्रायःयोगमायासमाहृतःयोगो गुणानां युक्तिर्वटं नसैवमायायोगमायातथायोगमायायासमाहृतः संच्छन्नइत्यर्थःअतएव मूढलोकोयं नाभिजानाति सामजमव्ययं २५

आनन्दगिरिकृतटीका

लीलाविग्रहपरिग्रहावस्थायामित्यर्थः प्रकाशस्य तर्हि कादाचित्कत्वं भगवति प्राप्तं नेत्याह नित्येति कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते तत्राबुद्धय इत्युत्तरं तद्विद्योति परमिति परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकभावार्थं २४

अविवेकरूपमज्ञानं भगवन्निष्ठाप्रतिबन्धकमुक्तं तस्मिन्नपि निमित्तं प्रश्नपूर्वकमनाद्यज्ञानमुपन्यस्यति तदज्ञानमित्यादिना त्विभिर्युगमयैरित्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणमुक्तमत्र तु सोपाधिकस्यापि तद्विशेषं गृहीत्वा व्याचष्टे नाहमिति तर्हि भगवद्भक्तिरनुपयुक्तेत्याशंक्याह केषाञ्चिदिति सर्वस्यलोकस्य न प्रकाशोहमित्यत्र हेतुमाह योगेति अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानाच्छन्नत्वादेवमद्विषये लोकस्य मोटं ततश्च मदीयस्वरूपविवेकाभावान्निष्ठत्वाहित्यमित्याह अतएवेति २५

स्वामिकृतटीका ।

ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि किमिति देवतान्तरं हित्वा त्वामेव न भजन्ति तत्राह अयं क्तमिति अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं सांख्यं मनुष्यमतस्य कूर्मादिभावं प्राप्तमल्पबुद्धयो मन्यन्ते तत्र हेतुः समपरं भावं स्वरूपमजानन्तः कथं भूतं अयं व्ययं नित्यं न विद्यते उत्तमोभावो यस्मात् तं मद्भावं अतो जगद्दृक्षणार्थं लीलया विप्लवतनाना विशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्तिं मां परमेश्वरं कर्मानिर्मितभौतिकदेहं देवतान्तरसमं पश्यन्तो मन्दमतयोऽमानातीवाद्रियन्ते प्रत्युत चिप्रफलदं देवतान्तरमेव भजन्ते ते चोक्तप्रकारेणान्तवत्फलं प्राप्नुवन्ती इर्थः २४

भाषा अनुवाद

मूढ लोगों के अज्ञानमे कारण कहते हैं कि उन लोगों के सामने हम प्रगट नहीं होते परन्तु अपने भक्तों के सामने प्रगट होते हैं क्योंकि मूढ लोग मेरी योगमायासे आहृत हैं तौ फेरिक होकैसे अव्यय स्वरूप हमको जानि शकै २५

वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन भविष्यानिचभूतानिमान्तुवेदनकञ्चन २६

शाङ्करभाष्यं ।

यथायोगसाधयासमाहृतंमांलोकोनाभिजानातिनासौयोगमाया मदीयासती समेश्वरस्यमायाविनोच्चानं प्रतिवभाति यथान्यस्यापिमायाविनोमाया ज्ञानं तद्वत् यत एवमतःवेदाहमिति अहन्तुवेदजानेसमतीतानिसमतिक्रान्तानि भूतानितथा वर्तमानानिचार्जुन भविष्याणिचभूतानिवेदाहंमान्तुवेदनकञ्चन मद्भक्तं मच्छरण मेकंमुक्त्वा मत्तत्त्ववेदनाभावादेवन मांभजते २६

आनन्दगिरिछातटीका

माययाभगवानाहृतं चेतस्यापिलोकस्येवज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह यथेति नहीयंमायामायाविनोविज्ञानं प्रतिवभाति मायात्वात्लौकिकमायावत् अथवा नेश्वरोमायाप्रतिबद्धज्ञानोमायावित्वात् लौकिकमायाविवदित्यर्थः भगवतोमाया प्रतिबद्धज्ञानत्वाभावेनसर्वज्ञत्वमप्रतिबद्धंसिद्धमित्याह यतइति लोकस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञानत्वादेवभगवदाभिमुख्यशून्यत्वमित्याह मांत्विति कालत्रयपरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञानेप्रतिबन्धोनेश्वरस्यास्तीति द्योतनार्थस्तुशब्दः मांत्विति लोकस्य भगवत्तत्त्वज्ञानेप्रतिबन्धं द्योतयति तर्हित्वद्भक्तिर्विफलेत्याशङ्क्याह मद्भक्तमिति तर्हि

स्वामिछातटीका

तेपांस्वाज्ञानेहेतुमाह नाहमिति सर्वस्यलोकस्यनाहंप्रकाशःप्रकटोन भवामि किन्तुमद्भक्तानामेवयतोयोगमाययासमाहृतःयोगयुक्तिर्मादीयः कोऽप्यचिन्त्यःप्रज्ञा विलासःसएवमायाअघटमानघटनापटीयत्वात्तयासंछिन्नअतएवमत्स्वरूपज्ञाने मूढःसन्नयंलोकोऽजमव्ययञ्चमां नजानातीति २५

भाषा अनुवाद ।

मेरेसर्वोत्तमस्वरूपकोअज्ञानी लोगनहीजानते यहजोपूर्वमेकहा सोईस्वस्वरूपकीउत्तमताऔअनाहृतत्वज्ञानरूपसेदेखावतेऊंचेऔरोंकीअज्ञानताकहते हैकिजिसहेतुहेअर्जुन हममायाकेआश्रयहैइससेभूतकालवर्तमानकाल औभविष्यतकालइनतीनोकाल केवतीचराचरसबकोहमजानतेहैक्योंकिमायाअपनेआश्रयकोमोहनहीकरसकतीहै परन्तुमेरीमायासेमोहितकोईभी हमैनहीजानिशकै है मायाअपनेआश्रयकेअधीन तथा औरोंकोमोहतीहै यह प्रसिद्ध है २६

इच्छाद्वेषसमुत्पेन इन्द्रमोहेन भारत सर्वभूतानि सम्मोहं गीयान्ति परन्तप २७

शाङ्करभाष्यं ।

केन पुनस्तत्तत्त्वेन प्रतिबन्धेन प्रतिवृद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि त्वानि वि
न्दन्ति इत्यपेक्षायामिदमाह इच्छेति इच्छाद्वेषसमुत्पेन इच्छाद्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ता
भ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्पेन केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह इन्द्रमोहेनेति
इन्द्रनिमित्तो मोहो इन्द्रमोहस्तावेव इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुः
खतद्भेदुर्विषयौ यथा कालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ इन्द्रशब्देन शिथीयेते तत्र यदा इच्छाद्वेषौ
सुखदुःखतद्भेदुसंप्राप्त्या लब्धात्मको भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायगः स्ववशात्

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

सर्वोपित्वभक्तिद्वारा त्वान्नास्थितिनेत्याह मत्तत्त्वेति विवेकवतो मद्भजनं न तु विवेकशून्यं
सर्वस्यापीत्यर्थः २६

भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरिक्तप्रज्ञद्वारेणोदाहरति केनेत्या
दिना पुनःशब्दात् प्रतिबन्धकान्तरविवक्षागम्यते अपरोक्षमवान्तरप्रतिबन्धक
मिदमागृह्यते विशेषमाकाङ्क्षापूर्वकं निक्षिपति केनेति विशेषापेक्षायामिति इ
न्द्रशब्देन गृहीतयोरपि इच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं इन्द्रशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्याह तावेति

खामिद्वयटीका ।

सर्वोत्तमं मत्स्वरूपमजानन्त इत्युक्तं तदेव स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनादृतज्ञानशक्ति
त्वेन दर्शयन्त्येषामज्ञानमेवाह वेदाहमिति समतीतानि विनष्टानि वर्तमानानि च
भावीनि च निकालवत्तो निभूतानि स्यावरजङ्गमानि सर्वाण्यहं वेदजानामि मायाश्च
यत्त्वान्मसतस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात्मानुकोऽपि न वेत्ति अन्माया मोहितत्वा
त्प्रसिद्धं हिलोके मायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वञ्चेति २६

भाषां अनुवाद

मायासेमोहितजीवोंको परमेश्वरविषयकज्ञानका अभाव जो कहा सोई अ
ज्ञानकी दृढ़तासे कारण कहते हैं कि हे भारत सृष्टिकहे स्थूलदेहधारण होनेसे जो देह
के अनुकूलविषयमें इच्छा और उसदेहके प्रतिकूलसे जो द्वेष और उनदोनो इच्छा और
द्वेषसे उत्पन्न जो सुखदुःख आदि तिससे मयाओंके विवेककानाश इससे प्राणीमोहको
प्राप्त है अर्थात् हम सुखी हम दुःखी असीनिश्चय रखते हैं इसीसे अज्ञानी हमको
नहीं भजते हैं २७

येषामन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः २८

शाङ्करभाष्यं

द्वन्द्वद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः न हीच्छा द्वेषदोषवशीलं तच्चित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते वहिरपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामविष्टबुद्धेः समूढस्थप्रत्यगात्मनि बद्धप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इत्यतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्पद्येन द्वन्द्वमोहेन भारतभरतान्वयसर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं समूढतां सर्गे जन्मनि उत्पत्तिकाल इत्येतत् यान्ति गच्छन्ति हे परन्तप मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः २७

यत एवमतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्ति अत एवात्मभावेन भजन्ते केपुनरनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तः त्वाविदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुं सुच्यते येषां

आनन्दगिरिकृतटीका

तयोरपर्यायमेकत्वानुपपत्तिं गृहीत्वा विभिन्नदृष्टयथाकालमिति न च तयोरनधिकरणं किञ्चिदपि भूतं संसारमण्डले सञ्चवतीत्याह सर्वभूतैरिति तथापि कथं तयोर्मोहहेतुत्वमित्याशङ्क्याह तत्रेति तयोराशयः सप्तम्यर्थः उक्तमेवार्थं कैसु तिकन्यायेन प्रपञ्चयति न हीति पूर्वभागानुवादपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह अत इति प्रत्यगात्मन्यहङ्कारादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवोऽतः शब्दार्थः कुलप्रयुक्तमहिम्नाखरूपशक्त्याचयुक्तस्यैव यथोक्तप्रतिबन्धप्रतिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारतपरन्तपेति सम्बोधन इत्यतश्च ज्ञानप्रतिबन्धं प्रकृतमवान्तरकारणमुपसंहरति मोहेति २७

खामिकृतटीका ।

तदेवंसायाविषयत्वेन जीवानां परमेश्वराज्ञानमुक्तं तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह इच्छेति सृजत इति सर्गः सर्गस्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यांतदनुकूले इच्छातत्प्रतिकूले च द्वेषस्ताभ्यां समुत्पद्यः समुद्भूतोयः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकशून्येन सर्वाणि भूतानि सम्मोहयन्ति अहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतरमभिवेशं प्राप्नुवन्ति अतस्त्नानि सज्ज्ञानाभावान्मानं भजन्तीति भावः २७

भाषा अनुवाद ।

तौ फेरिकोर्दोर्दुजोतुमारी भजन करते हैं इस शङ्कामे कहते हैं कि जो पुण्यकर्म आचरणशील हैं उनके सर्वप्रतिबन्धकरूप सवपापनष्ट ही गये हैं वैलोगसुखदुःख आदिद्वन्द्वसे मुक्त औपकायचित्त होय हमको भजते हैं २८

जरामरणमोक्षायमामाश्रित्यतन्त्रिये ते ब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मं कर्मैश्चाखिलं २६

शाङ्करभाष्यं

मिति येषान्तुपुनरन्तगतंसमाप्तप्रायंचीणंपापंजनानांपुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते तेपुण्यकर्मणास्तेषांपुण्यकर्मणां ते इन्द्रमोहनिर्मुक्तायथोक्तेन इन्द्रमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्व नान्यथेत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञानादृढव्रता उच्यन्ते २८

आनन्दगिरिकृतटीका

जायमानभूतानामोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह यत इति भगवत्तन्त्रवेदनाभावे तन्निष्ठत्ववैधुष्यं फलतीत्याह अत एवेति यदि सर्वं शिभूतानि जन्मप्रतिपद्यमानानि संभूतानि सन्ति भगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानि भगवद्भजनपराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनपराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनमुच्यमानमधिकार्यभावादनर्थकमापद्येतेति शङ्कते केपुनरिति अनेकेषु जन्मसु कृतवशात्पाकतदुत्तरितानां इन्द्रप्रयुक्तमोहविरहिणां ब्रह्मचर्यादि नियमवतां भगवद्भजनाधिकारित्वात् न गृह्यविरोधोस्तीति परिहरति उच्यत इति तु शब्दद्वयमर्थमाह पुनरिति मुक्तेरर्थात्त्वसिद्धयर्थं समाप्तप्रायमित्युक्तं प्रकृतोपयोगंपुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि सत्त्वेति उभयविधशुद्धे इन्द्रनिमित्तमोहनिष्ठत्तफलमाह ते इन्द्रेति मोहनिष्ठत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यन्तत्वमाह भजन्त इति तेषां नानापरिग्रहवतां भगवद्भजनप्रतिहतिमाशंकाह दृष्टेति २८

स्वामिकृतटीका

कृतस्त्वर्हिकेचनत्वांभजन्तो दृश्यन्ते तत्राह येषामिति येषान्तुपुण्याचरणशीलानां सर्वप्रतिबन्धकंपापमन्तगतं नष्टं ते इन्द्रनिमित्तेन मोहेन विनिर्मुक्ताः दृढव्रताः एकान्तिनः सन्तो मां भजन्ति २८

भाषा अनुवाद

और असे जो मेरे भक्तजनते ईजानवे जो गबस्त, को अच्छी तरह जानिके छतार्थ हो ते है' यह कहते है' कि जरामरण निवारणार्थ मेरी आश्रयले जो मनुष्य यत्न करते है वे परब्रह्मको जानिशकै है और सम्पूर्ण अध्यात्मविद्या जानै है अर्थात् अध्यात्मज्ञानसे प्राप्तव्य सो ईदेहादिसे भिन्न शुद्ध आत्माको भी जानते है और तत्त्वज्ञानके साधनरूपकर्म भी जानिशकते है २६

साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञञ्चयेविदुः प्रयाणकालेपिचमातेविदुर्वृत्तचेतसः ३०
इतिश्रीभगवद्गीतायांयोगशास्त्रेकृष्णोर्जुनसंवादेविज्ञानयोगोनामसप्तमोऽध्यायः ७

शाङ्करभाष्यं

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते जरेति जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं
मां परमेश्वरं आश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः
कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्मचाखिलं समस्तं विदुः २६

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्योक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलं प्रश्नद्वारादर्शयति ते किमर्थमिति ज
रामरणादिलक्षणो यो वन्वस्तद्विज्ञेयार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः सम्प्रति सगुणस्य सप्र
पञ्चस्य मध्यमानुग्रहार्थं ध्येयत्वमाह मामाश्रित्येति जरादिसंसारनिवृत्तार्थं निर्गुण
निःप्रपञ्चं मासुत्तमाधिकारिणो जानन्तीत्युक्तं मामेवैये प्रपद्यन्त इत्यादावित्याह जरे
ति मध्यमाधिकारिणं प्रत्याह मामिति परमेश्वराश्रयणं नाम विषयविमुखत्वेन भ
गवदेकनिष्ठत्वमित्याह मत्समाहितेति प्रयतनं भगवन्निष्ठासिद्धार्थं बहिरङ्गानां यज्ञा
दीनामन्तरङ्गानाञ्च श्रवणादीनामनुष्ठानं प्रागुक्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म कथं ब्रह्म
विदुरित्यपेक्षायां समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह कृत्स्नमिति २६

स्वामिकृतटीका

एवञ्च मां भजन्तस्ते सर्वे विज्ञेयं विज्ञाय कृतार्थो भवन्तीत्याह जरेति जरामर
णयोर्निरसनार्थं मामाश्रित्ये प्रयतन्ते ते तत् परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये
न तत्प्राप्त्यन्तं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीत्यर्थः तत्साधनभूतमखिलं स
रहस्यं कर्म च जानन्ति इत्यर्थः २६

भाषा अनुवाद

और जैसे मेरे भक्तों को योग भ्रष्ट होने की शङ्का नहीं है वही इसलिये कसे कहते
हैं कि साधिभूत अधिदैव अधियज्ञ सहित जो हमको जानते हैं तेई मटासक्तचित्तमर
णसमयमें भी हमको जानिश्कै हैं उसवेलाभी व्याकुल होय हमको नहीं भुखते हैं इ
ससे मेरे भक्तों को योग भ्रष्ट होने का डर नहीं है श्रीधरस्वामी अध्याय भरका अर्थ कह
ते हैं कृष्णके भक्त ही बलसे ज्ञानलाभ करते हैं वही विज्ञानयोगनामक सप्तम अध्याय
भगवानने प्रकाशित किया ३०

इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचितायां मनभावनीटीकायां सप्तमोऽध्यायः ७

शाङ्करभाष्यं ।

साधीति साधिभूतादिदैवं अधिभूतं चाधिदैवञ्च अधिभूतादिदैवं तेन सह अधिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैवं मां ये विदुः साधियञ्च सह अधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकाले पि च ते मां विदुः युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ३०

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न केवलं भगवन्निष्ठानां सर्वाध्यात्मककर्मात्मकवृत्तमेव किन्त्वधिभूतादि सहितं तद्देहित्वमपि सिध्यतीत्याह साधिभूतेति अध्यात्मं कर्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञञ्चेति पञ्चकं कर्म तद्ब्रह्मये विदुस्तेषां यथोक्तज्ञानवतां समाहितचेतसामापदवस्थायामपि भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठतीत्याह प्रयाणेति अपि चेति निपाताभ्यां तस्यामवस्थायां कारणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानसम्भवेऽपि मयि समाहितचित्तानामुक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति ह्येतत्तद्गुणेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रति चैर्यं निरूपयता तदर्थमेव सर्वात्मकत्वादिकमुपदिशतां प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति च वदता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यञ्चोपेक्षितं ३०

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ७

स्वामिकृतटीका ।

न चैवं भूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह साधिभूतेति अधिभूतादिशब्दानामर्थं श्रीभगवानेवोत्तराध्याये व्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेन च सह अधियज्ञेन च सह मां ये जानन्ति ते युक्तचेतसो मया सक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि मां विदुर्जानन्ति न तु तदापि व्याकुलीभयमां विस्मरन्ति अतो मद्भक्तानां न योगभ्रंशशङ्केति भावः कृष्णमत्तयै वयत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्यते इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे मन्त्रकाशितं ३०

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ७

श्रीमद्भगवद्गीता ।

अष्टमोऽध्यायः

अर्जुन उवाच किन्तु ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम अधिभूतञ्च किं प्रोक्तमधि
दैवं किमुच्यते १

शाङ्करभाष्यं ।

तैव ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवतार्जुनस्य प्रश्नवीजानि उपादिष्टानि अतस्तत्र
प्रार्थय अर्जुन उवाच १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सप्तमाध्यायान्ते ये पापान्तर्गतं पापमित्यादिना ये पां ब्रह्मादीनामनुसन्धानसुक्तं य
ज्ञप्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दर्शितं तदिदं जिज्ञासमानः सन्ष्टच्छतीति प्रश्नसमुदाय
सवतारयतिते ब्रह्मेति प्रश्नवीजानितद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तुनीति यावत्
बुभुत्सितविषयप्रतिलम्बानन्तरं ते पा प्रश्नद्वारानिर्णयार्थमाह अत इति यदुक्तं ते ब्रह्म
तद्विदुरितितत्किं सोपाधिकं निरुपाधिकम्वा ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापिसम्भवादिति म
त्वाह किंतदिति यच्चोक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति तत्रात्मानं देहमधिष्ठत्यतस्मिन्निष्ठाने
तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिकरणग्रामोषाप्रत्यग्भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितमित्याह कि
मध्यात्ममिति विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुते पिचेति श्रुतौ कर्माणि द्वैविध्यनिर्धार
णात्कर्मचाखिलमित्यत्र कर्मगृहीतमिति षच्छतकिमिति चराचरार्थां कार्यका

भाषा अनुवाद ।

सप्तम अध्यायमे जोसंक्षेपसेक हाकि भगवद्भजनमे एकचित्तभक्तजनब्रह्मकर्मश्रौ
अधिभूत आदि सातपदार्थजानिसकैहै सोई जो सप्तम अध्यायमे कहा ब्रह्मकर्मादि
तिसको भगवान् अष्टम अध्यायमे प्रकाशरूपसेक है गो सो यह किस तयें अध्यायके अन्तमे
प्रसङ्गवश भगवाने कहा जो ब्रह्मश्रौ अध्यात्म सातपदार्थतिने कज्ञानेच्छुक अर्जुन दो
श्लोकसे प्रश्न करत है कि हे पुरुषोत्तम आपने कहा जो ब्रह्म सो किसरूपक है और अ
ध्यात्म ही वा किस प्रकारका जानै तथा कर्म ही वा क्या है और अधिभूत या अधिदैव किस
को कहते है यह प्रश्नकिया १

अधियज्ञः कथंकोऽनदेहेस्मिन्मधुसूदन प्रयाणकाले च कथं च योऽसिनियतात्मभिः १

शाङ्करभाष्यं

एषां प्रज्ञानां यथाक्रमं निर्णययञ्चरमिति अचरं न चरतीति परमात्मा एतस्य वा अचरस्य प्रशासने गार्गीति श्रुतेः ओंकारस्य चोमित्येकाचरं ब्रह्मेति परेरविशेषज्ञात् दृग्दृशंपरममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षरे उच्यते नंतरं विशेषणं तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावो इति स्वभावः स्वभावोऽथात्मं उच्यते आत्मानं देहमधिष्ठत्यप्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते भूतभावोऽङ्गवकरः भूतानां भावो भूतभावस्तस्योऽङ्गवो भूतभावोऽङ्गवस्तु

आनन्दगिरिद्वयटीका

रणाभ्यां अतीतस्य भगवतो न किञ्चिद्देवद्वयमस्तीति सूचयति पुरुषोत्तमेति साधिभूताधिदैवमित्यनाधिभूतशब्देन षड्विधादिपुभूतेषु वर्त्तमानं किञ्चिद्देवद्वयं किम्बास मस्तमेव कार्यमिति निर्दिष्टारविषयाष्टच्छति अधिभूतमिति अधिदैवमिति च दैवतविषयमनुध्यानं वा दैवतेष्वदित्यमण्डलादिपुवर्त्तमानं चैतन्यं वा जिघृक्षितमिति प्रज्ञान्तरं प्रस्तौति अधिदैवमिति १

साधियज्ञश्चेत्यनाधियज्ञशब्देन यज्ञमधिष्ठतो विज्ञानात्मा वा परदेवतावेति प्रज्ञान्तरं प्रतिकरोति अधियज्ञ इति सच कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयं किं तादृत्स्येन किम्बात्यन्ताभेदेनेत्यत्र कथमिति सर्वथापिस किमस्मिन् देहे वर्त्तते ततो

स्वामिद्वयटीका ।

ब्रह्मकर्माधिभूतादिविदुः कृष्णैकचेतसः इत्युक्तं ब्रह्मकर्मादिस्रष्टमष्टम उच्यते पूर्वाध्यायान्ते भगवतोपक्षिप्तानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तपदार्थानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाच किंतद्ब्रह्मेति द्वाभ्यां स्पष्टार्थः १

भाषा अनुवाद ।

और शरीरके द्वारा जो यज्ञादिकर्म किये जाय है उनका अधियज्ञ कहे अधिष्ठाता और कर्मफलदाताको है अधियज्ञका स्वरूप पूर्ण हिकरके अवलोकना अधिष्ठानभूतवस्तु पूर्ण होते हैं किहे मधुसूदन यह अधियज्ञपरुपइस देहमे किस प्रकारसे स्थित होके यज्ञादिकर्मोंकानियोगकहे अवधारण और यज्ञफलप्रदान करते है और अंतकालमे संयतचित्तपुरुषपुनको किसउपायसे जानते है यहायज्ञशब्दमे सबकर्मोंका ग्रहण है यह जानो २

श्रीभगवानुवाच अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरो विसर्गः
कर्मसंज्ञितः ३

शाङ्करभाष्यं ।

करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तुत्पत्तिकर इत्यर्थः विसर्गो विसर्जनं देवतोर्देशेन
च रूपुरोडासादेः स्वस्य द्रव्यस्य वितरणं परित्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसं
ज्ञितः कर्मशब्दित इत्यर्थः इत्येतस्माद्बीजभूतात्पृथ्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतानि
उद्भवन्ति ३

आनन्दगिरिद्वयटीका

वहिवर्षादेहेचेत्सकोलबुद्ध्यादितद्यतिरिक्तोवेति जिज्ञासया ब्रूते कोलेति अधि
यज्ञः कथंकोलेति न प्रश्नभेदकः कथमिति किन्तु प्रकारभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यं यत्तु
समाहितचित्तानामुत्क्रमणकालेपि भगवद्नुसन्धानं सिध्यतीति तदयुक्तमुत्क्रमण
दशायां करणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह प्रयासेति २

स्वामिद्वयटीका ।

किञ्च अधियज्ञ इति अत्र देहे यो यज्ञो वर्तते तस्मिन्कोऽधिष्ठाता प्रयोजकः फलदा
ताचक इत्यर्थः स्वरूपं पृथ्वाधिष्ठानप्रकारं पृच्छति कथंकेन प्रकारेण असावस्मिन् देहे स्थि
तः यज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः यज्ञग्रहणं सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थं अन्तकालेच नियतचि
त्तैः पुरुषैः कथंकेनोपायेन ज्ञेयोऽसि २

भाषा अनुवाद ।

श्रीकृष्णभगवान्द्रसल्लोकसेले करती नल्लोक केद्वारा अर्जुनको प्रत्येक प्रश्नका सिद्धा
न्तरूप उत्तर कहते हैं कि नक्षरतिगच्छति इति अक्षरं अर्थात् जिसका गमन और आ
गमन नहीं है सो ई अक्षर ब्रह्म है जो कहो कि जीवचैतन्य भी अक्षर होय क्यों न तो
कहते हैं कि नही जो परम अक्षर कहे जगतका मूल कारण है सो ई ब्रह्म जानो क्योंकि
युतिमे भी कहा है कि हे गार्गी वेद इसी ब्रह्माण्ड हीको सो ई ब्रह्म कहते हैं यह वात
प्रसिद्ध है और उसी ब्रह्मका अंश जो जीवरूप होनेसे नामरूपा और देह आदि अ
ज्ञीकार करिके मोक्षारूपसे वर्तमान है उसी जीवको अध्यात्म कहा है और भूत कहे
जरायुज आदिकोंकी उत्पत्ति और उद्भव शब्द का यह अर्थ है कि सूर्यसे वर्षा वर्षासे अ
न्न और अन्नसे प्रजापतिसे क्रमसे उत्तमरूप जोट्टि सो भूतोंका भाव और उद्भवकारी जो
विसर्ग अर्थात् सर्वकर्मका उपलक्षणरूप देवतोंको उद्देश करि द्रव्यत्यागरूप जो यज्ञ
सोई कर्म है ३

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

व्याख्यातप्रश्नसप्तकस्यप्रतिवचनं भागवतमवतारयति एषामिति क्रमेणद्वयानां प्रश्ना
नां क्रमेणैव प्रतिवचने प्रष्टुरभीष्टं प्रतिपत्तिः सौकर्यञ्च सिध्यतीति बुद्धमानो विशिनष्टि
यथाक्रममिति तत्र प्रश्नत्रयं निर्णेतुं भगवद्बचनमुदाहरति अक्षरमिति किंतद्ब्र
ह्मेति प्रश्नस्य प्रतिवचनमक्षरं ब्रह्मपरममिति तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परस्मि
न्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्वसम्बन्धात् प्रवृत्तिव्युत्पादयति अक्षरमित्यादिना कथंपुन
रक्षरशब्दस्य यथोक्तेपरमात्मनिष्ठब्रह्मयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्याप्रवृत्तिराश्रीयते व्युत्प
त्तेरर्थान्तरेपिसम्भवादित्याशङ्क्यावा दृष्टिव्यादिविषयनिरङ्कुशप्रशासनस्य परस्मा
दन्यस्मिन्नसम्भवात्तथाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमक्षरं ब्रह्मैवेत्याह एतस्येति रूढि
र्योगमपहरतीति न्यायादौकारेवर्णसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्तिराश
यितुमुचितेत्यशङ्क्याह ओंकारस्येति प्रतिवचनोपक्रमे प्रक्रान्तमोङ्काराख्यमोक्षरमेवो
त्तरत्वविशेषितं भविष्यतीत्याशङ्क्यपरमविशेषणविरोधात् न तस्य प्रक्रमः सम्भवतीत्या
ह परममिति चेति किमध्यात्ममिति प्रश्नस्योत्तरं स्वभावोध्यात्ममित्यादि तद्याचष्टे
तस्यैवेति स्वकीयोभावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मनि देहेऽहं प्रत्ययवेद्येवर्त
तइति अमुं प्रतिभासं व्यावर्त्तस्वभावपदं गृह्णाति स्वोभावइति एवं विग्रहपरिग्रहे
स्वभावोध्यात्ममुच्यते इत्यस्यायमर्थो निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति स्वभावइ
ति तस्यैव परस्येत्यादिनोक्तं न विस्मर्त्तव्यमिति विशिनष्टि परमार्थेति परमेव हि
ब्रह्मदेहादौ प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशदिति श्रुतेरित्य
र्थः किं कर्मेति प्रश्नस्योत्तरमुपादत्ते भूतेति भूतान्येव भावास्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां
करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्यविधान्तरेण व्युत्पादयति भूतानामिति भावः सद्भावो
वस्तुभावोऽतएव भूतवस्तुत्पत्तिकरइति ब्रह्मव्यतिवैदिकं कर्मात्तोक्तविशेषणं कर्मशब्दि
तमिति विसर्गशब्दार्थं दर्शयन् विशदयति विसर्गइत्यादिना कथंपुनर्यथोक्तस्य यज्ञस्य स
र्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुत्वेन तद्ब्रह्मकारत्वमित्याशङ्क्याग्नौ प्रास्ताञ्जतिरित्या
दिस्मृतिमनुस्मृत्याह एतस्याद्वीति ३

स्वासिद्धतटीका

प्रश्नक्रमेणैवोत्तरं श्रीभगवानुवाच अक्षरमिति लिभिः नक्षरति नचलतीत्यक्ष
रं ननु जीवोऽप्यक्षरस्तत्राह परमं यदक्षरं जगतां मूलकारणं तद्ब्रह्म एतद्वैतदक्षरं ग
र्गिवाह्यणा अभिवदन्ती श्रुतेः स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवरूपेण भवनं स्वभावः स ए

अधिभूतं चरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतं अधियज्ञोऽहमेवावदेहे देहभृताम्बर ४

शाङ्करभाष्यं ।

अधिभूतमिति अधिभूतं प्राणिजातमधिष्ठत्यभवतीतिकोसौ चरः चरतीति चरो विनाशीभावो यत्किञ्चिज्जनिमद्विस्वित्यर्थः पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोधिदैवतं अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवताविष्णुव्यायज्ञो वैविष्णुरिति युतेः सहिविष्णुरहमेवावास्मिन् देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञः यज्ञो हि देहनिर्वर्त्तत्वेन देहसमायाति देहाधिकरणो भवति देहभृताम्बर ४

खाटीमठका ।

वात्मानं देहमधिष्ठत्यभोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः भूतानां जरायुजादीनां भावः सत्ता उत्पत्तिः उद्भवश्च आदित्याज्जायते ष्टि रितिक्रमेण ष्टि रित्कृत्वेन भवनमुद्भवः तौ भूतभावोद्भवौ करोति यो विसर्गी देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपी यज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत्सचकर्मशब्दवाच्यः ७

भाषा अनुवाद

और चरकहे विनश्चर जो देह आदि सो प्राणी मानको अधिकार करके स्थितिकरै है इससे अधिभूत कहवै है और पुरुष कहते हैं सूर्यमण्डलवर्ती विराटको जो अपने अंशरूपसमस्त देवताओंके अधिपति हैं वे ई अधिदैव हैं अधिदैव कहते अधिष्ठात्री देवताको यह श्रुतिमे कहा है कि सो ई विराटपुरुष प्रथम शरीरधारी सकल भूतोंके आदिकर्त्ता और ब्रह्माके भी पूर्ववर्त्तमान थे और इस शरीरमे अन्तर्यामीरूपसे वर्त्तमान हमको अधियज्ञकी अधिष्ठात्री देवता तथा कर्मफलदाता जानो इससे अधियज्ञ कि सरूप स्थितिकरते इस प्रश्नका उत्तर भया क्योंकि यही अन्तर्यामीकी असङ्ग आदि गुणके द्वारा जीवके साथ भिन्नता पूर्वक देहके बीच वर्त्तमानता लोकमे प्रसिद्ध है सो श्रुतिभी कहती है कि भिन्नभावसे एक स्थानमे रहनेवाले जो जीव और अन्तर्यामीरूपये दोनो सुन्दर पञ्चयुक्त शरीररूप एकट्ठ परस्थितिकिये हैं तिनके मध्य एकफल भोगी और दूसरा साक्षी मानकहे देखनेवाला है और हे देहभृतांवरनरथेष्ठ अर्जुन इस सम्बोधन से यह जनाया कि तुम भी अपनी प्रवृत्तिरूपकर्मोंके अन्वयव्यतिरेकानुरूप सिद्धिअसिद्धिमे वकही अन्तर्यामीके अधीन हो तो सुतरां अन्वयतिरेकके द्वारा इस अन्तर्यामीको तुम आप अपनेसे जानवे योग्य हो ४

अन्तकालेचमामेवस्मरन्सुक्ताकलेवरं यःप्रयाति समझावंयाति नास्तप्रलसंपयः ५
आनन्दगिरिकृतटीका

संप्रतिप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह अधिभूतमिति अधिभूतञ्चकिंप्रोक्तमित्यस्यप्रतिवचनमधिभूतंक्षरोभावइति तत्राधिभूतपदमनूद्यवाध्यमर्थंकथयति अधिभूतमित्यादिना तस्यनिर्देशमन्तरेणनिर्ज्ञातुमशक्यत्वात्प्रश्नद्वारा तन्निर्दिशति कोसाविति कार्यमात्मसत्त्वसंगृहीतमितिबक्तुमुक्तमेवव्यनक्ति यत्किञ्चिदिति अधिदैवंकिमिति प्रश्नेपुरुषश्चेत्यादिप्रतिवचनं तत्रपुरुषशब्दमनूद्यमुख्यमर्थंतस्योपन्यस्यति पुरुषइति तस्यैवसम्भावितमर्थान्तरमाहपुरिशयनाद्वेति वैराजं देहमासाद्यमादित्यमण्डलादिषुदैवत्येषुयोन्तरवस्थितोलिङ्गात्माव्यष्टिकरणानुग्राहकोऽपि पुरुषशब्दार्थःसचाधिदैवतमितिस्फुटयति आदित्येति अधियज्ञःकथमित्यादिप्रश्नपरिहरन्नाधियज्ञशब्दार्थमाह अधियज्ञइति कथमुक्तायां देवतायामधियज्ञशब्दःस्यादित्याशंक्यश्रुतिमनुसरन्नाह यज्ञोवेइति परैवदेवताधियज्ञशब्देनोच्यते साच ब्रह्मणःसकाशादत्यन्ताभेदेन प्रतिपत्तव्येत्याह सहिबिष्णुरिति शास्त्रीयव्यवहारभूमिरनेत्युक्त्वा देहसामानाधिकरण्याद्वा त्वस्यव्याख्यानं अस्मिन्निति किमधियज्ञोवहिरन्तर्वा देहादिति सन्देहोसामूदित्याह देहइति ननुयज्ञस्य देहाधिकरणत्वाभावात्कथंतथाविधयज्ञानिदेवतात्वंभगवतोविवक्ष्यतेतत्राह यज्ञोहीति एतेनतस्यबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तमवधेयं नहिपरादेवतादर्शितरीत्यादियज्ञशब्दि ताबुद्ध्यादिव्यन्तर्भावमनुभावयितुरुक्तं देहान्विभ्रतीति देहस्यतःसर्वेप्राणिनस्तेषामेषवरःश्रेष्ठःयुक्तं हि भगवतासाक्षादेव प्रतिज्ञां सत्त्वादि विदधानस्यार्जुनस्यसर्वेभ्यःश्रेष्ठं ४

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अधिभूतमिति क्षरोविनश्वरोभावः देहादिप्रदायः भूतंप्राणिमात्मसधिकृत्यमवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषोवैराजःसूर्यमण्डलवर्तीरूपाभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते आधिदैवतमाधिष्ठात्रीदेवता सर्वेशरीरीप्रथमःसर्वैपुरुष उच्यतेआदिकर्त्ता सभूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत इति

भाषा अनुवाद

औरतुमअन्तकालमेकैसेजानेजातेहौ इसविषयमेअन्तसमयज्ञानकीउपाय औउसकाफलदेखावतेहै किउक्तजोअन्तर्यामिस्वरूपपरमेश्वरमै सोमेरेकोस्मरणपूर्वकदेहत्यागकरिके जोप्रकृष्टरूपसेअर्चिरादिकहे सूर्यमण्डलमेहोयके उतरायणराहसेगमनकरतेहै वेमेरेस्वरूपकोप्राप्तहोतेहै इसमेसंशयनहीहै मेरा स्मरणहीतत्त्वज्ञानकीउपायहै औमेरेरूपताकीप्राप्तहीफलहै ५

यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यन्तेकलेवरं तंतमेवैति कौन्तेयसदातद्भावभावितः ६

शाङ्करभाष्यं

अन्तकालइति अन्तकालेचमरणकालेसामेवपरमेश्वरंविष्णुं स्मरन्मुक्त्वापरि
त्यज्यकलेवरंशरीरंयःप्रयातिगच्छति समद्भावंवैष्णवंतत्त्वयाति नास्तिनविद्यते
अत्रास्मिन्नर्थेसंशयोयाति वानवेति ५

आनन्दगिरिकृतटीका

यत्तुप्रयाणकालेचेत्यादिचोदितंतत्राह अन्तकालेचेति सामेवेत्यवधारणेनअ
थात्मादिविशिष्टत्वेनस्मरणंव्यावर्द्धते विशिष्टस्मरणेहिचित्तविक्षेपान्नप्रधानस्मरण
मपिस्थान्चमरणकालेकार्यकरणपारवस्याद्भगवदनुस्मरणासिद्धिःसर्वदैवनैरन्तर्ये
णआदरधियाभगवति समर्पितचेतसःतत्कालेपिकार्यकरणजातमगणयतोभगवद
नुसन्धानसिद्धेःशरीरेतस्मिन्नहंममाभिमानाभावादितियावत् प्रयातीत्यत्रप्रकृतश
रीरमपादानं ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह नास्तीति व्यासेध्वंसं
शय मेवाभिनयति याति वेति ५

स्वामिभक्तटीका ।

श्रुतेः अत्रास्मिन्देहे स्थितोहमेवाधियज्ञोयज्ञस्याधिष्ठातोदेवतायज्ञादिकर्मप्रव
र्त्तकस्तत्फलदाताचक्रथमित्यस्यत्युततरमनेनैवोक्तं द्रष्टव्यमन्तर्यामिनोऽसत्तादि
भिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येनदेहान्तर्वर्तित्वप्रसिद्धत्वात् तथाचश्रुतिः द्वासुपर्णासयु
जासखायासमानंष्टर्चंपरिपखजाते तयोरन्यःपिप्यलंस्वाहृत्यन्नमन्नन्योऽपिच
कास्तीति देहदृष्टतांमध्येष्टइति सखोधयन्त्वमध्येवंभूतमन्तर्यामिणंपराधीनस्वप्र
दत्तिनिष्टत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांवोद्गमर्हसीति सूचयति ४

प्रयाणकालेचकथंज्ञोऽसीत्यनेनष्टमन्तकालेज्ञानोपायंतत्फलञ्चदर्शयति
अन्तकालइति सामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपंपरमेश्वरंस्मरन्देहं त्यक्त्वायःप्रकर्षे

भाषाअनुवाद

अन्तकालमेमेरास्मरणकरकेमेरीप्राप्तिहोयकेवलयहीनहीं सोईकहतेहैं कि
हेकुन्तीपुत्रअर्जुन अन्तकालमे जोकोई जिसदेवताका याऔरकिसीविषयकाध्या
नकरदेहछोडैहै सोउसीकोप्राप्तहोता जिसकाध्यानकियाहै देखोसर्वदाजिसका
चिन्तनकरतेरहो तोअन्तकालमेभीअन्तःकरणमेउसीकासंस्काररहता और न
यीअपूर्ववस्तुकास्मरणहोनाकठिनहै ६

तस्मात् सर्वेषुकालेषु मामनुस्मरयुष्यच्च सत्प्रतिमनोबुद्धिर्मा मे वैष्यस्य संशयः ७

शाङ्करभाष्यं ।

नमद्विषय एवायं नियमः किंतिर्हि यं यमिति यंयंवापियंयंभावं देवतादिशेषं स्मरं चिन्तयन्त्यजति परित्यजति अन्ते प्राणवियोगकाले कालेवरंतं तमेव स्मृतं भावमेवैति नान्यं कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन् भावस्तद्भावः सभावितः स्मर्यमाणतयाप्यस्तोयेन सतद्भावभावितः सन् ६

यस्माद्देवसन्दाभावनादेहात्तरप्राप्तौ कारणं तस्मादिति तस्मात् सर्वेषुकालेषु मामनुस्मरयथाशास्त्रं युष्यच्च युद्धं च स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पिते मनो बुद्धिर्यस्य तव सत्त्वं सत्प्रतिमनो बुद्धिः सन् मामेव यथा स्मृतमेव्यसि आगमिष्यसि असंशयो न संशयो व विद्यते ७

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतो भगवत्प्राप्तिनियमवदन्त्यस्य पितृकाले देवादि विशेषं ध्यायतो देहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यं भाविनीति दर्शयति नेत्यादिना ऋषयुत्तरकाले परवशस्थानियतविषयस्मृतिर्भविषुस्तसहते तद्वाह सदेति देवादि विशेषस्तस्मिन्निति सप्तमर्थः सावोभावना वासना समावोभावितः संपादितो येन पुंसासतया विधः सन् यंयंभावं स्मरति तन्तमेव देहत्यागाद्बुद्धिं गच्छतीति समन्वयः ६

स्वामिद्वयटीका ।

एतद्विरादि मार्गेण उत्तरायणपथायाति समझावं सद्रूपतां याति अत्र संशयो नास्ति स्मरणं ज्ञानोपायो मद्भावापत्तिद्वयफलमित्यर्थः ५

न केवलं मां स्मरन् मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः किंतिर्हि यंयमिति यंयंभावं देवतात्तरम्वा अन्त्यस्यैवा अन्तकाले स्मरन् देहं त्यजति तंतमेव स्मर्यमाणां भावं प्राप्नोति अन्तकाले भावविशेषस्मरणे हेतुः सदा तद्भावभावित इति सर्वदा तस्य भावो भावना नुचोत्तनं तेन भावितो वासितचित्तः ६

भाषा अनुवाद ।

पूर्ववासना ही जिसलिये मरणका के स्मरणमे हेतु है और अन्त समय विषय प्राणीको अपूर्ववस्तुका स्मरण असंभव है इससे सर्वदा हृन्को चिन्तन करो परन्तु मेरा चिन्तन भी चित्त बुद्धि विना दुर्लभ है सो तुम चित्त बुद्धिके अर्थ बुद्धि रूप स्वधर्मका अनुष्ठान करो और तुमारा संकल्पात्मक मन तथा व्यवसायात्मिका बुद्धि मेरे मे अर्पित भई है इससे अनायास हृन्को प्राप्त होगे इससे संशय नही है ७

अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना परमंपुरुषंपदिव्यंयातिपार्थानुचिन्तयन् ८

शाङ्करभाष्यं

किञ्च अभ्यासेति अभ्यासयोगयुक्तेनमयिचित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन् तुल्यप्रत्ययाष्टत्तिलक्षणोविलक्षणप्रत्ययान्तरितोभ्यासःसचासौयोगस्तेनयुक्तंतवैवव्याष्टतंप्रष्टत्तंयोगिनश्चेतस्तेनचेतसानान्यगामिनानान्यत्रविषयान्तरेगन्तुंशीलमस्येति नान्यगामि तेननान्यामिनापरमंनिरतिशयंपुरुषंपदिव्यंदिविसूर्यमण्डलेभवंदिव्यंयाति गच्छति हेपार्थ अनुचिन्तयन्शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ८

आनन्दगिरिकृतटीका

सततंभावनाप्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तान्यप्रत्ययहेतुरित्यङ्गीकृत्यानन्तरहो कसवतारयति यस्मादिति विशेषणत्रयवतो भगवदनुस्मरणस्यभगवत्प्राप्तिहेतुत्वं भातितस्मादित्युच्यतेसर्वेषुकालेष्व्वादरनैरन्तर्याभ्यां सहेति यावत्भगवदनुस्मरणो विशेषणत्रयसाहित्यंयथाशास्त्रमिति द्योत्यते भगवदनुसन्धानंकर्तव्यमुक्त्वातेनसह स्वधर्ममपिकुरुयुद्धमित्युपदिशता भगवतासमुच्चयोज्ञानकर्माणोरङ्गीकृतोभातीत्या शंकाह मयीति मनोबुद्धिगोचरंक्रियाकारकफलजातंसकलमपित्रह्यैवेतिभावयन् युद्धप्रस्तेतिब्रुवताक्रियादिकलापस्यत्रह्यैतिरिक्तस्याभावाभिलापान्नावसमुच्चयोविव चित्तद्वयर्थः उक्तरीत्यास्वधर्ममनुवर्त्तमानस्यप्रयोजनमाह मामेवेति उक्तसाधनव शात्फलप्राप्तौप्रतिबन्धाभावंसूचयति असंशयइति ७

स्वामिकृतटीका ।

तस्मादिति यस्मात्पूर्ववासनैवान्तकालेस्मृतिहेतुर्नतुतदाविवशस्यस्मरणो द्यमःसम्भवति अस्मात् सर्वदामामनुस्मरणानुचिन्तयसन्ततस्मरणमाह चित्तशु द्विंविनाभवति अतोयुध्यचयुध्यस्वचित्तशुद्धयर्थयुद्धादिकंस्वधर्ममनुतिष्ठेत्यर्थःएवंम य्यर्पितंमनः संकल्पात्मकंबुद्धिश्चव्यवसायात्मिकायेनत्वयासत्वमनायासेनमामेवप्रा प्श्यसिअसंशयःसंशयोऽवनास्ति ७

भाषा अनुवाद

औरस्मरणसेपरमकारणअभ्यासकोदेखावतेऊयेकहतेहै किअभ्यासकहे समानजातीयकीप्रतीतिकाप्रवाहजोधारावहयोगहै अर्थात् उपायहै उससेएका ग्रहोयजिसकीबुद्धिअन्यविषयमेनजाय ऐसामनुष्यबुद्धिकेद्वाराप्रकाशरूपपरमेश्वर कोनिरन्तरचिन्तनकरिके हे पार्थ उसपरमेश्वरकोप्राप्तहोताहै ८

शाङ्करभाष्यं

किंविशिष्टञ्चपुरुषंयातीत्युच्यते कविमिति कविंक्रान्तदर्शिनंसर्वज्ञंपुराणं च
रन्तनमनुशासितारंसर्वस्यजगतःप्रशासितारंअयोःसूक्ष्मादप्यणीवांसंसूक्ष्मतरंअ
नुसूक्ष्मरेदनुचिन्तयेत्यःकञ्चित्सर्वस्यकर्म्मफलजातस्यधातारंविचित्रतया प्राणिस्यो
विभक्तारंविभज्यदातारमचिन्तारूपं नास्यरूपंनियतंविद्यमानमपि केनचित्चि
न्तयितुंशक्यते इत्यचिन्तारूपस्तंआदित्यवर्णमादित्यस्येवनित्यचेतन्यप्रकशोवर्णोयस्य
तमादित्यवर्णंतमसःपरस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परं तमनुचिन्तयन्या
तीति पूर्वैरेवसम्बन्धः ६

आनन्दगिरिकृतटीका

इतञ्च पूर्वज्ञोकोकार्थानुष्ठायी भगवन्तमन्तकालेप्राप्नोतीत्याह किञ्चेति
अभ्यासंविजयते मयोति नहि चित्तसमर्पणस्यविषयभूतंभगवतोऽर्थान्तरं वस्तुस
दस्तीतिमन्वानोविशिनष्टि चित्तेति अन्तरालकालेपिविजातीयप्रत्ययेषु विच्छि
द्यविच्छिद्यजायमानेष्वपिसजातीयप्रत्ययादृत्तिरयोगिनोपिस्थादित्याशंकाह विल
क्षणेति अभ्यासाख्येनयोगेन युक्तत्वंचेतसोविदृणोति तत्रैवेति तृतीययापरान्दष्टो
ऽभ्यासयोगःसप्तभ्यापिपरान्दश्यते ननुप्राज्ञतानां चेतसूद्येत्याशंकाविशिनष्टि योगि
नइति तच्चेत्तेतोविषयान्तरंपरान्दशेन्नतर्हिपरमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुःस्थादित्याशंका
ह नान्यगामिनेति प्रामादिकंविषयान्तरपारवश्यमभ्यनुच्चातुंताच्छील्यप्रत्ययात्ते
नतात्पर्यादपरान्दष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः तदेवपुरुषस्यनिरतिशय
त्वंयदपरामुष्टाखिलानर्थत्वमनतिशयानन्दत्वंतच्च प्रागेवव्याख्यातंनेहव्याख्यानमपे
क्षतेयञ्चासावादित्येइत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह दिवीति तत्रविशेषतोऽभिव्यक्तिरेवम
वर्णपूर्वोक्तेनचेतसायथोक्तंपुरुषप्रमनुचिन्तयन् यातितमेवेतिसम्बन्धः अनुचिन्तयन्नि
त्यत्रानुशब्दार्थव्याचष्टे शास्त्रेति चिन्तयन्नितिव्याकरोतिध्यायन्निति ८

स्वामिकृतटीका ।

सन्ततस्मरणस्यचाभ्यासोऽन्तरङ्गसाधनमिति दर्शयन्नाह अभ्यासयोगेति अभ्यासः
सजातीयप्रत्ययप्रवाहःसएवयोगउप्रायस्तेनयक्तेनैकाग्रेण अतएवनान्यं विषयंगन्तुं
शीलयस्यतेनचेतसादिव्यंद्योतनात्मकंपरमेश्वरमनुचिन्तयन्हेंपार्थतमेवयातीति ८

कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्वस्वधातरमचिन्त्य
रूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ६

आनन्दगिरिद्वयटीका

किंविशिष्टपुरुषमनुचिन्तयन्नितिसम्बन्धः चकारात्कयावानाद्योत्क्रामन्नित्यनु
दृश्यते तद्व्यापनद्वाराप्राप्यस्यपुरुषस्यविशेषणानिदर्शयति उच्यते इति क्रान्तदर्शित्वम
तीतादेरशेषस्यवस्तुनोदर्शनशालित्वं तेनानिष्पन्नमर्थमाह सर्वज्ञमिति चिन्तनमा
दिमतः सर्वस्वकारणत्वादिमित्यर्थः सूक्ष्माकाशादिततः सूक्ष्मातरंतदुपादा
नत्वादित्यर्थः योयथोक्तमनुचिन्तयेत्सतमेवानुचिन्तयन्त्यातीतिपूर्वैरेव सम्बन्धइति
योजना ननुविशिष्टजात्यादिमतोयथोक्तमनुचिन्तनंफलवद्भवति नत्वस्मदादीनामि
त्याशंकाह यः कश्चिदिति फलमतउपपत्तेरिति न्यायेनाह सर्वस्येति एतदप्रमेयं
ध्रुवमिति श्रुतिमाश्रित्याह अचित्यरूपमिति नहिपरस्यकिञ्चिदपिरूपादिवस्तुतो
ऽस्ति अरूपवदेवहीति न्यायात्कल्पितमपिनास्मदादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह
नास्येति मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याच्चपुरस्तादुपरिष्ठाद्यवस्थितं परमर्थतोज्ञानत
त्कार्यासृष्टमित्याह तमसइति ६

स्वामिद्वयटीका ।

पुनरप्यनुचिन्तनीयंपुरुषं विशिनष्टि कविमितिद्वाभ्यां कविंसर्वज्ञंसर्वविद्या
निर्मातरं पुराणमनादिसिद्धं अनुशासितारं नियन्तारं अणोः सूक्ष्मादृश्यणीयांसमिति
सूक्ष्मं आकाशकालदिग्ब्योऽप्यतिसूक्ष्मतरंसर्वस्वधातारंपोषकं अपरिमितमहिमत्वा
दचिन्त्यरूपं मलीमसयोर्भनोबुद्धोरगोचरं आदित्यवत् स्वरूपप्रकाशात्मकोवर्णः
स्वरूपं वस्यतं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानं वेदाहमेतंपुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः
परस्तादिति श्रुतेः ६

भाषा अनुवाद ।

फेरिभीचिन्तनीयपुरुषकास्वरूपदोश्लोकसेकहतेहै कि कविकहे सर्वज्ञसकल
विद्योके निर्माणकर्ता पुराणकहे अनादिसिद्ध अनुशासिताकहे समस्तजगतके निय
न्ता और अणोरणीयांसकहे सूक्ष्मसेभी सूक्ष्म आकाशकालदिगोसेभी सूक्ष्म और सबके
धाताकहे पोषणकर्ता अपरिमितमहिमासे अचिन्त्यरूप अर्थात् मलयुक्तमनबुद्धिके
अगोचरकहे अदृश्य और आदित्यवर्णतथातमजोप्रकृतिमाया तिससेपर ऐसेमेरे
रूप को जो स्वरूपकरै है ६

शाङ्करभाष्यं

किञ्च प्रयाणकालइति प्रयाणकाले मरणकाले मनसा चलेन प्रचलनं वर्जितेन म
 त्त्या युक्तो भजनं भक्तिः तथा युक्तो योगव्रत्तेन चैव . योगस्य बलं योगव्रत्तेन समाधिजसं
 स्कारप्रचयजनितं स्वचित्तस्थैर्यलक्षणं योगव्रत्तेन च युक्त इत्यर्थः . पूर्वंहृदयपुण्डरी
 के शशीकृत्यचित्तंततज्ज्ञगामिन्वानाद्याभूमिजयक्रमेण भुवोर्मध्ये प्राणभावेश्यस्याप
 यित्वा सम्यगप्रसक्तः सन् स एव बुद्धिमान् योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तंपरंपुरुष
 मुपैति प्रपद्यते दिव्यद्योतनात्कं १.०

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

इतश्च भगवदस्मरणं सफलत्वादनुष्ठेयमित्याह किञ्चित् कदा तदनुस्मरणे प्र
 यत्नातिरेकोऽर्थ्यते तत्राह प्रयाणकालइति कथं तदनुस्मरणमित्युपकरणकलां
 पमप्रेक्ष्यमाणं प्रत्याह मनसेति योनुस्मरेत्सकिमुपैतितत्राह सतमिति मरणका
 ले लो शवाङ्गल्येपि प्राचीनाभ्यासप्रसादासादितबुद्धिवैभवो भगवन्तमनुस्मरेन् यथा
 स्मृतमेव देहाभिमानविगमानन्तरमुपागच्छतीत्यर्थः भगवदनुस्मरणस्य साधनं
 मनसैवानुद्द्रष्टव्यमिति श्रुत्यपदिष्टमाचष्टे मनसेति तस्य चञ्चलत्वान्नस्थैर्यमीश्वरे
 सिध्यति तत्कथं तेन तदनुस्मरणमित्याशंकाह अचलेनेति ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्ने
 न प्रवर्तितं विषयविमुखंतस्मिन्नेवानुस्मरणयोग्ये पौनःपुन्येन प्रवृत्त्या निश्चलीकृतं
 ततश्चलनविकलं तेनेति व्याचष्टे प्रचलनेति संप्रत्यनुस्मरणाधिकारिणं विधिनिष्टि
 भक्त्येति परमेश्वरे परे श्रेष्ठासहितो विषयान्तरविमुखोऽस्मर्त्तव्य इत्यर्थः योगबलमेव
 स्फोरयति समाधिजेति योगः समाधिः चित्तस्थविषयान्तरवृत्तिनिरोधेन परस्मि
 न्नेव स्थापनं तस्य बलं संस्कारप्रचयोश्च वैकाग्रकरणं तेन तलैव स्थैर्यमित्यर्थः चकार
 सूचितमन्वयसन्वाचष्टे तेन चेति यत्तु कथानाद्ब्रह्मोक्ता मन्यातीति तत्राह पूर्वमिति
 चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्याप्तं तेषु विमुखीकृत्य हृदये पुण्डरीकाकारे परमात्मसा
 ने यत्नतः स्थापनीयं अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे इत्यादि श्रुतेस्तत्र चित्तं वशीकृत्य आदा
 वनन्तरं कर्त्तव्यमुपदिशति ततइति इडापिङ्गलेदक्षिणोत्तरेनाडौ हृदयान्निःसृते
 निरुध्यतस्मादेव हृदयाग्राद्ब्रह्मगमनशीलया सुषुम्नयानाद्या हादिं प्राणमानीयकण्ठा
 वलम्बितं स्तनसदृशं मांसखण्डं प्रापद्य तेनाध्वनाभुवोर्मध्ये तमावेश्य अग्रमादवान् ब्र
 ह्मरन्धादिनिःक्रयकविंपुराणमित्यादि विशेषणं परमपुरुषमुपगच्छतीत्यर्थः भूमिज
 यक्रमेणेत्यलं भगव्यादीनां पञ्चानां भूतानां जयो वशीकरणं तस्य तस्य संतस्य स्वाधीनचेष्टा
 वैशिष्ट्यं तद्वारेणेत्येतदुच्यते सतमित्यादिव्याचष्टे स एवमिति १.०

प्रयाणकालेमनसाऽचलेनभक्त्यायुक्तोयोगवलेनचैव भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यस
म्यक्सतंपरंपुरुषमुपैति दिव्यं १०

शाङ्करभाष्यं ।

योगमार्गानुगमनेनैवब्रह्मविद्यामन्तरैणापिब्रह्माप्यतइत्येवंप्राप्तइदमुच्यते पुन
रपिब्रह्ममाणोपायेनप्रतिपित्सितस्वब्रह्मणोवेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभि
धानं करोति भगवान् यदक्षरमिति यदक्षरं नक्षरतीति अक्षरं अविनाशिवेदविदो
वेदार्थज्ञावदन्तितद्वाएतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रुतेः सर्वविशेषनिवर्त्त
कत्वेनाभिवदन्यस्थूलमन्त्रिविवत्यादिविशन्ति प्राविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्य
तयोयतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतोरागो ये ध्यस्ते वीतरागाः यच्चाक्षरमिच्छ
न्तो ज्ञातुमिति वाञ्छशेषः ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्तीति तत्ते प्रदं यदक्षराख्यं ब्रह्माख्यं प्रदं
पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपः तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि स यो हतङ्ग
वन् मनुष्ये पुप्राणा वा सोङ्कारमभिध्यायीत कतमस्मावसते न लोकां जयतीति तस्मै
सहोवाच एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपक्रम्य यः पुनरेतं विमालेखो
मित्येतेनैवाक्षरेण परंपुरुषमभिध्यायीत प्रणवो धनुः सरो ह्यत्मा ब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते
अप्रमत्तेन वेदव्यंशरवत्तन्मयो भवेदित्यादिना वचनेन अन्यत्र धर्मादन्यत्रा धर्मादिति
चोपक्रम्य सर्ववेदायत्यदसामन्तितपांसिसर्वाणि च यद्वदन्ति यदीच्छन्तो ब्रह्मच
र्यं चरन्ति तत्ते प्रदं संग्रहेण ब्रवीष्योमित्येतदित्यदिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचक
रूपेण प्रतिभावत् प्रतीकरूपेण च परब्रह्म प्रतिपत्तिनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां दिव्यचित्त

स्वामिद्वतटीका

मप्रपञ्चप्रकृतिं भिच्चायस्तिष्ठति एवंभूतंपुरुषं अन्तकालेभक्तियुक्तो निश्चलेन विज्ञेप
रहितेन मनसा योऽनुस्मरेत् मनो नैश्चल्येहेतुः योगवलेन सम्यक् सुपुञ्जामार्गेण भ्रुवो
र्मध्ये प्राणमावेश्य इति सतं परंपुरुषं परात्मस्वरूपं दिव्यं द्योतनात्मकं प्राप्नोति १०

भाषा अनुवाद

प्रपञ्चसहितप्रकृति कोभिन्नकरिकै जोस्थितहै ऐसेपुरुषकोभक्तियुक्त जोपु
रुषविज्ञेपरहितनिश्चलमनसे आसन्नकालमेधारावाहिकचित्तवृत्तिसेस्मरणकरै
है उसकेस्मरणविषयकमनकीस्थिरताका कारणहीहै किसम्पूर्णयोगवलेसे
सुपुञ्जामार्गकमसे उसकीप्राणवायुभ्रूमध्यमेप्रविष्ट होतीहै ऐसापुरुषपरमात्मरू
पप्रकाशात्मकंपुरुष कोप्राप्तहोता है १०

शाङ्करभाष्यम् ।

स्योङ्कारस्योपासनंकालान्तरेमुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापिअधित्तकविंपुराणमनु
शासितारंयदक्षरंवेदविदोवदन्तीतिचोपन्यस्तस्यचपरस्यब्रह्मणः पूर्वाङ्काररूपेणप्रति
पन्त्युपायभूतस्योङ्कारस्यकालान्तरमुक्तिफलमुपासनंयोगधारणासहितंवक्तव्यं ११

आनन्दगिरिकृतटीका ।

येन केन चिन्नन्वादिनां ध्यानकालेभगवदनुस्मरणे प्राप्तेसत्यभिधा
नत्वेन नियन्तुं स्वर्तव्यत्वेन प्रकृतपरमपुरुषस्य त्रैविद्यदृढप्रसिद्ध्या प्रामा
णिकत्वमाह पुनरपीति उपायोब्रह्ममाणस्योङ्कारः अविषये प्रतीचित्रह्य
शिवेदार्थविदामपिकथं वचनमित्याशंकाया विषयत्वमित्येतावतैवेतिमत्वा त्रु
तिसुदाहरति तद्वेति तथापितस्मिन्नविषयेसर्वविशेषग्रन्थेवचनमनुचितमित्या
शंकायाह सर्वेति नकेवलंविद्वदनुभवसिद्धयथोक्तं ब्रह्मकिन्तुमुक्तोपसृष्यतयामुक्ताना
मपिप्रसिद्धमित्याह किञ्चेति केषांपुनःसत्यासित्वंतदाह वीतरागाइति ज्ञाना
र्थब्रह्मचर्यं विधानादपिब्रह्मज्ञेयत्वेनप्रसिद्धमित्याह यञ्चेति कथंतर्हियथोक्तब्र
ह्ममसन्नातंशक्यमित्याकुलितचेतसमज्जिनं प्रत्याह तत्तेपदमिति ब्रह्ममाणेनो
पायेनेत्युक्तंयत्कीकुर्वन्नोङ्कारद्वाराब्रह्मोपासनंश्रुत्युक्तमनुक्रामति सयोहेति सत्य
कामेनाभिध्यानफलंजिज्ञासुनाभगवन्निति पिप्पलादःसम्बोधाभिमुखीक्रियते
निपातौतुप्रसिद्धमर्थमवद्योतयन्तावभिध्यानस्य फलत्वेनकर्तव्यत्वमावेदयतःमनुष्येषु
मध्येसयोधिष्ठतोमनुष्यस्तत्प्रसिद्धमभिधानंयथासिध्यति तथासर्वैवेदसारभूतमोङ्का
रमाभिमुख्येनध्यायीत तच्चाभिधानमाक्रायणादिति न्यायेनमरणान्तमनुष्ठेयं
सचैवमनुतिष्ठन्प्रकृतेनाभिध्यानेनलोकानां जेतव्यानांवज्जत्वात्कतमंलोकंजयती
ति प्रश्नेष्टवतेसत्यकायपिप्पलादनामाकिलाचार्यःप्रतिवचनंप्रोवाच तत्रप्रथमंअ
भिध्येयमोङ्कारंपरापरब्रह्मत्वेनमहीकरोति एतहाइतित्रिमात्रेणाकारमकारा
त्मकेनेति यावत् योभिध्यायीत तमेवयथाभिध्यातंपुरुषमधिगच्छतीत्यादि वच
नेनोपासनमोङ्कारस्योक्तमित्यर्थः प्रश्नश्रुतिवत् कटवल्लीचतत्रैवार्थंप्रवृत्तेत्याह अ
न्यत्रेति अव्यवधानेनोपनिषदांव्यवधानेनचकर्माश्रुतीनांपरस्मिन्नात्मनिपर्यवसा
नंदर्शयति सर्वइति तपसामपिसर्वेषांचित्तशुद्धिद्वारातत्रैवपर्यवसानमित्याह
तपांसीति तस्यैवचज्ञानार्थमटाङ्गं ब्रह्मचर्यंतत्रतत्रविहितमित्याह यदिच्छन्त
इति तस्यपदनीयस्यब्रह्मणःसंदेपेणकथमोकारद्वारकमिति कथयति ओमि
त्येतदिति उदाहृतवचनानांतात्पर्यंदर्शयति परस्येति तस्यवाचकरूपेणवात

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति यद्यतयो वीतरागाः यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवच्ये ११

आनन्दगिरिकृतटीका

स्यैव प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं यथोक्तैर्ब्रह्मचरैरुक्तमिति सम्बन्धः ननु परस्मिन् ब्रह्मणि तन्त्वमस्यादिवाच्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणो भविष्यति किमित्युपासनमोङ्कारस्योपन्यस्यते तवाह परेति यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनमुपनिषद्गोत्रह्मणि प्रतिपत्तिरुत्पद्यते तथापि मन्दानामध्यमानाञ्च तद्विहेतुत्वेनोकारो विवक्षितः तस्योपासनं ब्रह्मदृष्ट्या श्रुतिभिरुपदिष्टमित्यर्थः तस्य क्रममुक्तिफलत्वाद्नुष्ठेयत्वं सूचयति कालान्तरेति भवत्येवं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तावता प्रवृत्ते किमायातमित्याशंसाह उक्तं यदिति तदेवेहापि वक्तव्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारा स्फोरयति कविमित्यादिना पूर्वोक्तरूपेणैव विधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः श्रौतस्योपासनस्यानुद्यमानस्य सोपस्करत्वं सङ्गिरते योगेति ११

स्वामिकृतटीका ।

केवलाभ्यासयोगादपि प्रणवाभ्यासमन्तरङ्गविधित्सुः प्रतिजानीते यदक्षरमिति यदक्षरं वेदार्थज्ञावदन्ति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीसूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः वीतरागो येभ्यस्ते वीतरागा यतयः प्रयत्नवन्तो यद्विशन्ति यच्च ज्ञातुमिच्छन्तो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते तुभ्यं पदं पद्यते गव्यत इति पदं प्राथं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवच्ये तत्प्राप्तुं प्रायं कथयिष्यामीत्यर्थः ११

भाषाअनुवाद

तिसप्रकाशपुरुषकी प्राप्ति का हेतु जो अभ्यास योग तिसकी अपेक्षा प्रणव अभ्यासको अंतरङ्गक हे श्रेष्ठ साधन कहने की इच्छा रखते ऊँये भगवान उसके कहने की प्रतिज्ञा करते हैं कि हे गार्गी यही अक्षरस्वरूप परब्रह्मकी शिक्षाक्रमसे सूर्य और चन्द्रमे नि युक्त होय स्थिति करती है अर्थात् अक्षरस्वरूप ब्रह्मकी शिक्षा चन्द्र और सूर्य करते हैं यह श्रुतिके कहनेसे वेदवितलोग तिसको अक्षर कहते हैं और तिसके राग आदिगत होगये हैं ऐसायती कहैयत्नकारी पुरुष जिसमे प्रवेश करते और तिसके जाननेके अर्थ गुरुकुलमे वास करि ब्रह्मचर्य करते हैं सोई ब्रह्मपद तुमको अवमै संक्षेपसे कहता हूँ ११

सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्य च मूर्धाधायत्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणं १२

शाङ्करभाष्यं

प्रसक्तानुप्रसक्तञ्च यत्किञ्चिदित्येवमर्थ उत्तरोग्रन्यत्रारभ्यते सर्वेति सर्वद्वाराणिस
र्वाण्ये चतानिद्वाराणि च सर्वद्वाराणि उपलब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा म
नो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निःप्रचारतामापाद्य तत्र वशीकृते मन
साहृदया दूर्द्धगाभिन्यानाद्या ऊर्द्धमारुह्य मूर्द्धमारुह्य मूर्द्धन्याधायत्मनः प्राणमास्थितः
प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुं १२ तत्रैव च धारयन् ओमिति ओमित्येकाक्षरं
ब्रह्म ब्रह्मणोभिधानमूतमोङ्कारं व्याहरन्नुच्चरंस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्नुचि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तर्हि कथमनन्यचेताः सततमित्यादिवच्यते तत्राह प्रसक्तेति ओङ्कारोपासनं प्र
सक्तं तदनन्तरं तत्फलमनुप्रसक्तं तद्द्वाराचापुनराद्यन्यादिवक्तव्यकोटिनिविष्टमित्य
र्थः उक्तैर्धैर्यमनन्तरग्रन्थमुत्पापयति इत्येवमर्थ इति ओवादीनां कुत्रद्वारवच्यं तत्राह
उपलब्धाविति तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषदर्शनद्वारातेभ्यो वै सुख्यापादनं को
यं मनसो हृदये निरोधस्तत्राह निःप्रचारमिति मनसो विषयाकारवृत्तिं निरुध्य हृ
दिवशीकृतस्य कार्यं दर्शयति तत्रेति उर्द्धमित्यत्रापि हृदयादिति सम्बध्यते सर्वाण्युप
लब्धिद्वाराणि ओवादीनि संनिरुध्य वायुमपि सर्वेभ्यो निगृह्य हृदयमानीय ततो निर्ग
तया सुषुम्नया कण्ठमथ ललाट क्रमेण प्राणं मूर्द्धन्याधाय योगधारणामारूढो ब्रह्म
व्याहरन्माञ्चतदर्थमनुस्मरन् परमांगतिं यातीति सम्बन्धः १२

स्वामिकृतटीका ।

प्रतिज्ञातमुपायं साङ्गमाह सर्वेतिद्वाभ्यां सर्वाणीन्द्रियद्वाराणिसंयम्यप्रत्याह
त्यचक्षुरादिभिर्वाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मनश्च हृदि निरुध्य ब्राह्मविषयस्मर
णमप्यकुर्वन्नित्यर्थः मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये प्राणमाधाय योगस्य धारणां स्थैर्यमास्थितश्चित्त
वान् सन् १२

भाषा अनुवाद ।

ब्रह्मपदप्राप्तिको अङ्गसमेत उपायको दोहो कसेकहते है कि इन्द्रियोंको प्रत्याहर
णपूर्वक अर्थात् चक्षुआदिसेवाह्यरूपादिविषयोंका ग्रहणको डिमनको हृदयमेरोध
करके अर्थात् विषयोंका स्मरणत्यागकरते जे येमौहके मध्यम कुटीदेशमेवायुको स्थाप
न करनेके अनन्तर योगका धारणरूपजोधैर्य उसका अवलंबनकरके १२

श्रीमित्ये काक्षरं ब्रह्म व्याहरन्नामनुस्मरन् यः प्रायाति त्व जन्देहं स याति परमां गतिं १३
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४

शाङ्करभाष्यं ।

न्तयन् यः प्रयाति म्रियते सत्य जन् परित्यजन् देहं शरीरं त्यजन् देहमिति प्रयाणविशेष
णार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशनेत्यर्थः स एव त्यजन् प्रयाति गच्छति पर
मां प्रकृष्टां गतिं १३ किञ्च अनन्येति अनन्यचेतानान्यविषये चेतोयस्य सोय
मनन्यचेतायोगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः सततमिति नैरन्तर्यमु
च्यते नित्यश इति दीर्घकालत्वमुच्यते न पन्नासं सम्बत्सरं वा किं तर्हि याव जीवन् नैरन्त
र्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः तस्य योगिनो हं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समा
हितस्य योगिनः यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो भवेत् १४

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्योक्तयोगधारणार्थं प्रष्टुत्तो भूई निप्राणमाधाय धारयन् हि किं कुर्यादित्याशंक्त्वा
नन्तर श्लोकमवतारयति तत्रैवेति एकञ्च तदक्षरं चेति एकाक्षरमोमित्येवं रूपं तत्क
थं ब्रह्मण इति यः प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन् देहमिति म्रियता पुनरुक्तिराश्रितास्या
दित्याशं ह्यविशेषणार्थं विदुषोति देहेति एवमोकारमुच्चारयन्तर्धं चाभिध्यायन् ध्यान
निष्ठः स पुमानित्यर्थः परमाभिति गतिविशेषणं क्रममुक्तिविवक्षया द्रष्टव्यं १३

स्वामिकृतटीका ।

श्रीमिति श्रीमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचकत्वात् ब्रह्मप्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीक
त्वाद्वा ब्रह्मतद्याहरन्नुच्चारयन्तद्वाच्यञ्च नामनुस्मरन्ने वंदेहं त्यजन् यः प्रकर्षेण याति
अर्चिरादिमार्गस्य परमां श्रेष्ठामङ्गतिं प्राप्नोति १३

भाषा अनुवाद ।

ओंकाराख्य एकजो अक्षर सो ब्रह्म का वाचक अथवा ब्रह्मप्रतीक कहे प्रतिभाके स
मान इन दोनोहे एसे ब्रह्म है अैसे प्रणव कहे ओंकार के उच्चारण पूर्वक तद्वाच्य रूप हम
को स्मरण करि देह त्याग करते जो मनुष्य अर्चिरादि मार्ग अर्थात् चन्द्रसूर्यमार्ग से ग मज
करते हैं तेई सर्वोत्तम मेरी गति को पावते हैं १३ अैसे ही अन्तकाल मे धारण क्र
मसे नित्य अभ्यासकारी पुरुष को मेरी प्राप्ति होती और कोन ही एतावता पूर्व वचन ही
को स्मरण करावते हैं कि हे पार्थ जिस मनुष्य का चित्त मगवत को छोडि और मेन ही है
अैसा अनन्य चित्त होय जो निरन्तर या प्रतिदिन हमको स्मरण करै है उसी समाहित पु
रुष को हम अनायास मिलते हैं और कोन ही प्राप्त होते हैं यह जानो १४

मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमाङ्गताः १५

शाङ्करभाष्यं ।

तत्रसौलभ्येन किंस्यादित्युच्यते षट्शतन्मसौलभ्येन यद्भवति मामुपेत्येति मामुपेत्यसामीश्वरमुपेत्यमत्भावमापद्यपुनर्जन्मपुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति किं विशिष्टं पुनर्जन्मनप्राप्नुवन्ति तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाययं आलीयन्ति यस्मिन् दुःखानितंदुःखालयं जन्मनकेललंदुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वरूपञ्च नाप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्ममहात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टांगताः प्राप्ताः १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु वायुनिरोधविधुराणां उदीरितयारीत्यास्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रोरणासम्भवाद्दुर्लभापरमागतिरापतेदिति तत्राह किञ्चेति इतश्च भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्यर्थः सततं नित्यश इति विशेषणयोरपुनरुक्तत्वमाह सततमित्यादिना उक्तमेवापौनरुक्तिव्यक्तीकरोति नेत्यादिना जितासुरिच्छया देहं त्यजति तदितरस्तु कर्मक्षयेणैवेति विशेषं विवक्षन्नाह यत इति १४

अनन्यचेतसं समाहितचेतसंप्रतीश्वरस्य सौलभ्यमेवमित्युच्यते किंत्वां प्राप्तास्त्वये वावतिष्ठन्ते किंत्वापुनरावर्तन्ते चन्द्रलोकादिवेति सन्देहात् षच्छ्रुति तवेति तत्रोत्तरश्लोकेन निश्चयं दर्शयति उच्यत इति ईश्वरोपगमनं नसामीष्यमात्रमिति व्याचष्टे मद्भावमिति पुनर्जन्मनोऽनिष्टत्वं प्रश्नद्वारा स्पष्टयति किमित्यादिना महात्मत्वं प्रकृष्टसत्त्ववैशिष्ट्यं यत् यस्तस्मिन्नेवेश्वरे समुत्पन्नसम्यग्दर्शिनो भूत्वेति शेषः १५

खाटीमठका ।

एवञ्चान्तकाले धारणाया मत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशत एव भवति नान्यस्येति पूर्वोक्तमेवानुस्मारयति अनन्येति नास्त्रान्यस्मिन् चेतोयस्य तथाभूतः सन् यो मां सततं निरन्तरं नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्योऽस्मि नान्यस्येति १४

भाषा अनुवाद.

जो तु मस्वभक्तको ऐसे अनायास मिलते हैं तो फेरि उसका क्या होता है इस शङ्का पर कहते हैं कि पूर्वोक्त महात्मा लोग मेरी भक्ति से मेरे को प्राप्त होय दुःख का भवन और अनित्य जो जन्म-तिसको फेरि नहीं प्राप्त होते हैं क्योंकि वे परमसिद्धिको प्राप्त भये अर्थात् जीवनमत्त होय जन्ममरणसंसारदुःखे छूटि जाते हैं १५

आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्त्तितोऽर्जुन मासुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यते १६

शाङ्करभाष्यं

येपुनर्मानप्राप्नुवन्तिते पुनरावर्तन्तेकेपुनस्वत्तोन्वत् प्राप्ताःपुनरावर्त्तन्तइत्युच्यते
आब्रह्मेतिआब्रह्मभुवनाद्भवन्तियस्मिन्भूतानीतिभुवनं ब्रह्मभुवनंब्रह्मलोकइत्यर्थः
आब्रह्मभुवनात् सहब्रह्मभुवनेनलोकाःसर्वेपुनरावर्त्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाःहे
अर्जुन मामेकमुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मपुनरुत्पत्तिर्नविद्यते १६

आनन्दगिरिद्वयटीका

भगवन्तसुपगतानामपुनराट्त्तौततोविमुखानामनुपजातसम्यग्धियांपुनराट्
त्तिरर्थसिद्धेत्याह येपुनरिति अपामसोममष्टताअभूमेति श्रुतेः स्वर्गादिगतानाम
पिसमानैवानाट्त्तिरिति आशङ्कते केपुनरिति अर्थवादश्रुतौकर्मिणामष्टतत्व
स्यापेक्षिकत्वविवक्षित्वापरिहरति उच्यतइति एतेनभूरादिलोकचतुष्टयंप्रविष्टा
नांपुनराट्त्तावपिजनादिलोकत्रयंप्राप्तानामपुनराट्त्तिरिति विभागोक्तिरप्रामा
णिकत्वादेवहेथेत्यवधेयं तर्हितद्वेदेश्वरंप्राप्तानामपिपुनराट्त्तिःशङ्कते नेत्याह
मामिति यावत्संपातश्रुतिवदीश्वरंप्राप्तानानिष्टत्ताविद्यानांपुनराट्त्तिरप्रमाण
कीत्यर्थः १६

स्वामिद्वयटीका

यद्येवंत्वंसुलभोऽसिततःकिमतआह मामिति उक्तलक्षणमाहात्मानोमद्भक्तामां
प्राप्यपुनर्दुःखाश्रयमनित्यञ्चजन्मनप्राप्नुवन्तियतस्तेपरमांसिद्धिं मोक्षमेवप्राप्ताःपुन
र्जन्मनोदुःखानाञ्चालयं स्थानंमासुपेत्यनप्राप्नुवन्तीतिवा १५

तदेवंसर्वेष्वपिलोकेषुपुनराट्त्तिंदर्शयन्निर्धारयति आब्रह्मभुवनादिति ब्रह्म
योभुवनंवासस्थानंब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्यसर्वेलोकाः पुनरावर्त्तनशीलाःब्रह्मलोक
स्यापिविनाशित्वात् तत्प्राप्तानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यंभाविपुनर्जन्मयएवंक्रममु

भाषा अनुवाद ।

इसतरह औरऔर लोकमेभीउनभक्तोंकोपुनर्जन्मकाअभावदेखायकरअपुनरआ
ट्त्तिनिर्धारणकरतेहैं किहेअर्जुन ब्रह्माकेलोकपर्यन्तप्राप्तहोकेभीप्राणीपुनर्ब्रह्म
संसारगामीहोते हैं क्योंकिब्रह्मलोककाभीएकदिननाशहै औरक्रमसृक्तिजोकहा
है सोकिसीबिरलेकोउपासनाकेद्वारा ब्रह्मलोकमेजायज्ञानप्राप्तहोयब्रह्माकेसाथ
सृक्तिमिलतीहै परन्तुहे कौन्तेयमद्रूपप्राप्तमेरेभक्तकापुनर्जन्मतोनहींहोताहै १६

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणोविदुः रात्रियुगसहस्रान्तांतेऽहोरात्रविदो जनाः १७

शाङ्करभाष्यं ।

ब्रह्मलोकसहितालोकाः कस्मात् पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात् कथं सह
स्वेति सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्राण्युगानि पर्यन्तपर्यवसानं यस्या हस्तदहः सहस्र
युगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेः विराजोविदुः रात्रिमपियुगसहस्रमहः परिमाणमेव केवि
दुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः १७

आनन्दगिरिद्वयटीका

यस्य स्वाभाधिकी वंशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तस्यैवोक्तेर्ये बुद्धिरुदेतीति मत्वा संबुद्धिद्वयं ब्र
ह्मलोकसहितानां पुनरावृत्तौ हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति ब्रह्मेति उक्तमेव हेतुमाकाङ्क्षा
पूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति कथमित्यादिना यथोक्ताहोरात्रावयवमासत्वनसम्ब
त्सरात्रयवशात्संख्यायुरबच्छिन्नत्वात् प्रजापतेस्तदन्तर्वर्तिनामपि लोकानां यथा यो
ग्य कालपरिच्छिन्नत्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे सहस्रेत्यादिना १७

स्वामिद्वयटीका ।

क्लिफ्ताभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव ततोत्पन्ने ज्ञानानां ब्रह्मणा सहस्रो ज्ञो
नान्येषां तथा च ब्रह्मणा सहते सर्वेषाम्प्रति सञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविश
न्ति परंपदं परस्यान्ते ब्रह्मणः परमायुषोऽन्ते कृतात्मानो ब्रह्मभावापादितमनो
वृत्तयः कर्मद्वारेण येषां ब्रह्मलोकं प्राप्तिरुपांनमो जइति परिनिष्ठितिः मामुपेत्य वर्त
मानानां तु पुनर्जन्मनास्येवेति १६

भाषा अनुवाद

और जो क हो कित पस्तीदानी विगत राग औ च माशील लोग तै लोक के उपर शो
करहित स्थान को प्रस्थान करि वास करते है इस पुराण के वचन से जह लोके आदि लो
कों की और लोक से उत्तमता मालूम होती है परन्तु विनाश तो सब का है इस पक्ष से सब
की अप्रकृष्टता ही है हां विशेष ही कि वे लोक ब्रह्म तदिन तक स्थिर रहते है और ब्र
ह्मा की अपने बरषों से सौ वर्ष की आयु दी है औ तै लोक अर्थात् स्वर्ग मर्व पाताल ये ब्र
ह्मा के प्रति दिन मे उत्पन्न औ प्रति रात्रि मे प्रलय होते है ब्रह्मा का एक दिन मनुष्य के हजा
र चतुर्युग का होता और उतनी ही रात्रि है और मनुष्य का एक वर्ष देवतों का राति दिन
है इसहि सावसे देवतों के वारह हजार वर्ष मे चारियुग होते है जो यह जानते सोई
सर्वज्ञ है और जो चन्द्रसूर्य की गति को राति दिन जानते वे नही जानते है १७

शाङ्करभाष्यं ।

यतएवंकालपरिच्छिन्नास्तोऽतःपुनरावर्त्तिनोलोकाःप्रजापतेरहनियद्भवतिरा
त्रौचतदुच्यते अव्यक्तोति अव्यक्तादव्यक्तंप्रजापतेःस्वापावस्थातस्मादव्यक्तात्व्यक्तयो
व्यज्यन्तइतिव्यक्तयःस्वावरजङ्गमलक्षणाःसर्वा प्रजाःप्रभवन्त्यभिव्यज्यन्ते अह्नआग
मोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे कालेब्रह्मणःप्रबोधकाले तथारात्रागमेब्रह्मणःस्वा
पकालेप्रलीयन्तेसर्वाव्यक्तयस्तनैवपूवोक्तोऽव्यक्तसंज्ञके १८

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

अक्षरार्थमुक्त्वातात्पर्यार्थमाहयतइति यत्प्रजापतेरहस्तद्युगसहस्रपरिमि
तंयाचतस्वरात्रिःसापितथेतिकालविदामभिप्रायमनुसृत्य ब्राह्मणस्याहोरात्रस्य काल
परिमाणंदर्शयित्वा तनैवत्रिमज्यकार्यंकथयति प्रजापतेरिति अव्यक्तमव्याकृत
मितिशङ्कावारयति अव्यक्तमित्यादिना जातिप्रतियोगिभूताव्यक्तीर्व्यावर्त्तयति स्वाव
रेति असदुत्पत्तिप्रसक्तिं प्रत्यादिशति अभिव्यज्यन्तइति पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकंस्वा
पावस्थं ब्रह्मप्रजापतिशब्दितंतस्मिन्नितियावत् १८

स्वामिद्वयटीका ।

ननुचतस्रिस्त्रिनोदानशीलावीतरागास्तिचतस्रः तैल्लोकस्थोपरिस्थानंलभन्तेशोक
वर्जितं इत्यादिपुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याःसकाशान्महर्लोक्यादीनामुत्कृष्टत्वगम्यतेविना
शित्वेचसर्वेषामवैशिष्ट्येकथमसौशिरोपःस्यादित्याशंक्य ब्रह्मकल्पकालावस्थयित्वनि
सित्तोसोविशेष इत्याशयेनस्वमानेनशतवर्षायुषोब्रह्मणोऽहन्यहनित्रिलोकात्प्रत्युत्पत्ति
र्निश्चिनिगिचप्रलयोभवतीति दर्शयित्वन्ब्रह्मणोऽहोरात्रयोःप्रमाणमाह सहस्रेति
सहस्रंयुगानिपर्यन्तोऽवसानंयस्यतद्ब्रह्मणोयद्दहस्तद्युगसहस्रं मन्तोयस्या
स्तारात्रिञ्चयोगवलेनयेविदुस्तएवसर्वज्ञाजनाअहोरात्रविदुःयेपान्तकेवलं चन्द्रा
दित्यगत्यैवज्ञानंतेतथाहोरात्रविदोन्भवन्ति अल्पदर्शित्वात्युगशब्देनात्र चतुर्युग
सभिप्रेतंचतुर्युगसहस्रन्तुब्रह्मणोदिनमुच्यतइतिविष्णुपुराणोक्तेः ब्रह्मणइतिचमहर्लो
कादिवाग्निनासुपलक्षणाथं तत्कार्यकालगणनाप्रकारःमनुष्याण्यहर्षतंहेवानाम
होरात्रं तादृगैरहोरात्रैःपक्षमासादिकल्पनयाद्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगंभवति
चतुर्युगसहस्रन्तुब्रह्मणोदिनंतावत्प्रमासैवरात्रिस्तादृशैश्चाहोरात्रैः पक्षमासादि
क्रमेणवर्षशतंब्रह्मणःपरमायुरिति १७

अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे रात्रागमे प्रलीयन्ते तवैवाव्यक्तसंज्ञके १८

शाङ्करभाष्यं

अद्यताभ्यामद्यतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं वन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसापत्त्यप्रदर्शनार्थं अविद्यादिल्लेशमूलकर्माशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा प्रलीयत इत्यर्थः संसारवैराग्यप्रदर्शनार्थञ्चेदमाह भूतग्राम इति भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणोयः पूर्वस्मिन्कल्पे आसीत् स एवायं नान्यो भूत्वा पुनः अहरागमे प्रलीयते पुनः पुनः रात्रागमेऽहःक्षयेऽनशोऽस्वतन्व एवपार्थ प्रभवति जायते स एव अहरागमे १८

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूतग्रामो भूत्वा तस्यैव स्वापकाले विलीयते तस्मादन्यो भूयो भूयो ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुनरात्रागमे परवशो विनश्यति तदेवं प्रत्यवान्तरकल्पं भूतग्रामविभागो भवेदित्याशंक्त्वा नन्तरल्लोकतात्पर्यमाह अद्यतेति प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्य भिन्नत्वे सति अद्यताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं भूतग्रामस्य प्रतिकल्पसैक्यमाख्येयमित्यर्थः यदि स्थावरजङ्गमलक्षणप्राणिकायस्य प्रतिकल्पस्य न्यथात्वं तदेकस्य वन्धमोक्षान्वयिनोभावात्कारुण्यद्वयात्मनो वन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरफलाप्रसज्येत अतस्तत्साफल्यार्थमपि प्रतिकल्पं प्राणिवर्गस्य नवीनत्वानुपपत्तिरित्याह वन्देति 'कथं पुनर्भूतसमुदायोऽस्वतन्वः सन्नवशी भूत्वा प्रविलीयते तत्राह

स्वामिकृतटीका ।

ततः किमत आह अव्यक्तादित्यादिकार्यस्याव्यक्तरूपकारणात्मकं तस्मादव्यक्तात् कारणरूपात् व्यज्यन्त इति व्यक्तयश्च राचराणि भूतानि प्रादुर्भवन्ति कदा अहरागमे ब्रह्मणो दिवसस्योपक्रमे तथा रात्रेरागमे ब्रह्मणो अशयने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके कारणरूपे प्रलयं यान्ति यद्वा तेऽहोरात्रविद इत्येतन्न विधीयते किन्तु ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जना ब्रह्मणो यदहर्बिन्दुस्तस्याह्न आगमेऽव्यक्ताद्यक्तयः प्रभवन्ति याञ्च रात्रिं विदुस्तस्य रात्रेरागमे प्रलीयन्त इति द्वयोरन्वयः १८

भाषा अनुवाद

जिससे कालगतिके पराधीन सबलोक हैं इससे पुनरावृत्ति होती है सोई कहते हैं कि कार्यरूप जगतके अव्यक्तकहे सूक्ष्मरूपकारणस्वरूपही को प्रकृति कहते हैं उसी कारणरूप प्रकृतिसे ब्रह्माके दिनमें चराचरसकल उत्पन्न होते और रात्रिअनेसे फेरि उसी प्रकृतिमें लय पाते हैं १८

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे १६

शाङ्करभाष्यं

यदुपन्यस्तमजरंतस्य प्राप्सुरपायो निर्दिष्टं अमित्येकाजरं ब्रह्मेत्यादिनाथेदानीम
जरखैवस्वरूपनिर्दिष्टं च येदमुच्यते पर इति अनेन योगमार्गोऽदंगन्तव्यमिति पर
स्तस्यादिति परो व्यतिरिक्तो भिन्नः कुतस्तस्यात्पूर्वोक्तादव्यक्तात् तृशब्दोऽव्यक्ताजरस्य
विवक्षितस्य व्यक्ताहैलक्षणविशेषणार्थः भावोऽत्तराख्यं परं ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वे सत्यपिसा
लक्षणप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्तार्थमाह अन्य इति अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनि
न्द्रियगोचरः परस्तस्यादित्युक्तः कस्यात्पुनः परः पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादिविद्याल
क्षणादव्यक्तादन्यो विलक्षणो भाव इत्यभिप्रायः सनातनश्चिरन्तनोयः सभावः स्वर्षेषु भू
तेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति २०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अविद्यादीति आदिशब्देनास्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाद्यन्ते यथोक्तं लोभपञ्चकं मू
लमप्रतिलब्धकल्पं प्रति लब्धधर्माधर्मात्मकं कर्मराशिं ब्रह्मवतितद्वाशादेवास्तत्त्वोभूत
समुदायोजन्मविनाशावनुभवतीत्यर्थः प्राणिनिकायस्य जन्मनाशाभ्यासोक्तेरर्थसिद्धम
र्थमाह इत्यत इति संसारे विपरिवर्त्तमानानां प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्मस
रणप्रवन्धसम्बाधत् अलमनेन संसारेणेति वैदृश्यं तस्मिन् प्रदर्शनीयं तदर्थञ्च दम्भू
तानाम होरात्साष्टित्तवचनमित्यर्थः समनन्तरवाच्यमिदमापरान्दश्यते रात्र्यागमे ल
यमनुभवतोऽहरागमे च प्रभवं प्रतिपद्यमानस्य प्राणिवर्गस्य तु ल्यं पारवश्यमित्य' शयवा
नाह अह इति १६

स्वामिकृतटीका ।

तलचकृतनाशाकृताभ्यागमशङ्कां वारयन् वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयप्रवाहस्य विच्छे
दं दर्शयति भूतग्राम इति भूतानां चराचरप्राणिनां ग्रामः समूहोयः प्रागासीत् स एवाय
महरागमे भूत्वा भूत्वा रात्रे रागमे प्रलीयते प्रलीय पुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपर
तन्तः सन् प्रभवति नान्य इत्यर्थः १६

भाषाअनुवाद

अविषयोऽप्येवैराग्यहोनेके अर्थं सृष्टिप्रलयकाप्रवाहदेखावते है कि हे पार्थ
जो चराचर प्राणीसालपूर्वमेथे तेई अवश कर्मके अधीन वारंवार होते श्रीजाते है जब
ब्रह्माकादिनभयातवप्रगटे जवरातिआईतो फेरि प्रकृतिमेलीन होगये असे ही हेरफे
रलगा रहता है १६

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यंप्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्वास परमं मम २१

शाङ्करभाष्यं

तल्लब्धेरुपाय उच्यते पुरुष इति पुरुषः पुरिशयनात् पूर्णत्वाद्वास परः पार्थ परो निरतिशयो यस्मात् पुरुषान्तरं किञ्चित् स भक्त्या लब्धस्तु ज्ञानलक्षणयानन्यया आत्मविषयया यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानिकार्यभूतानिकार्यं हिकारणस्यान्तर्वर्ति भवति येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तद्व्याप्तं आकाशेनेव घटादि २३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्षरं भावं परमां गतिं पुरुषान्तरं किञ्चित् साकाशासापरागतिरित्याद्याः श्रुतयो वदन्तीत्याह यो साविति परमपुरुषस्य परमगतित्वमुक्तं व्यनक्ति यं भावमिति तद्विष्णोः परमंपदमिति श्रुतिमत्र सम्वाद्यति तद्भावेति २१

ननु व्यक्तादतिरिक्तस्य तद्विलक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्तौ कश्चिदसाधारणो हेतुरेपित व्योयच्छिन्ने प्रेक्षापूर्वकारो यत्प्रेक्षया प्रष्टुं निर्वृणोति तत्राह तल्लब्धेरिति परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वं च विशेषणद्वयमुदाहरति यस्येति निरतिशयत्वं विशदयति यस्मादिति तु शब्दोऽवधारणार्थः भक्तिर्भजनं सेवाप्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणान्तां व्यवर्त्तयति ज्ञानेति उक्ताया भक्तेर्विषयतो वैशिष्ट्यमाह अनन्ययेति को

स्वामिकृतटीका

अविनाशे प्रमाणं दर्शयन्नाह अव्यक्त इति यो भावोऽव्यक्तोतीन्द्रियः अक्षरः प्रवेशनाशशून्य इति तथा अक्षरात् सम्भवतीह विश्वमित्यादि श्रुतिष्वक्षर इत्युक्तः तं परमां गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः पुरुषान्तरं किञ्चित् साकाशासापरागतिरित्यादि श्रुतयः परमतित्वमेवाह यंप्राप्य न पुनर्निवर्त्तन्ते इति तच्च ममैव धामस्वरूपं ममेत्युपचारे पठोराहोऽगिर इति वत् अतोऽहमेव परमागतिरित्यर्थः २१

भाषाअनुवाद

अवपरमेश्वरके अविनाशित्वमे प्रमाण दर्शय कर कहते हैं कि जो भावरूप इन्द्रिय अगोचर प्रवेशनाशशून्य अक्षर स्वरूप परमेश्वर जिससे इस विश्वका उद्भव है श्रुति जिसको अक्षर कहती है कि पुरुषान्तरं किञ्चित् परं साकाशासापरागति जो सबके पर और जिससे परकोई नहीं ऐसे श्रुति जिसको उत्कृष्ट गति कहती है और जिसको पाय करके रिसंसार गति नहीं होती वही मेरा स्वरूप है इससे मैं ही परम गति हूँ यह जानो २१

पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यथा यस्यान्तःस्थानिभूतानियेनसर्वमिदं ततं २२

शाङ्करभाष्यं ।

प्रकृतानां प्रखवावेशतत्र ह्यबुद्धीनां कालान्तरसुक्लिभाजांतत्र ह्यप्रतिपत्तये उक्त
रोमार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादि विविक्तार्थसमर्पणार्थमुच्यते आष्टत्तिमार्गोप
न्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः यत्रेति यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्वन्धः यत्र यस्मिन्
काले त्वनाष्टत्तिमपुर्जन्नाष्टत्तितद्विपरीताञ्चैव योगिन इति कश्चिन्न चोच्यते कश्चि
णस्तु गुणतः कर्मयोगेन योगिनामिति विशेषणात् तत्र विभज्यन्ते योगिनः यत्र काले प्र
याताः यथा योगिनो नाष्टत्तियान्ति यत्र काले च प्रयाताः यथा आष्टत्तियान्ति तं कालं वक्ष्या
मिभरतर्पभ २२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सौपुरषोयद्विषयाभक्तिस्तत्प्राप्तौ पर्याप्तौ त्याशं क्योत्तराद्व्याचष्टे यस्येति कथञ्चूतानां
तदवस्थत्वं तत्राह कार्यं हीति सपर्यगादिति श्रुतिमाश्रित्याह वेनेति २२

ननु ज्ञानायत्तापरमपुरुषप्राप्तिरुक्तानच ज्ञानं मार्गमपेक्ष्य फलावकल्पते विदु
पोगत्युत्क्रान्तिनिषेधश्रुतेः तथा च मार्गोक्तिरयुक्तेत्याशं क्यसगुणशरणां तदुपदे
शोऽर्थावित्यभिप्रेत्याह प्रकृतानामिति वक्तव्य इति यत्र काल इत्याद्युच्यते इति न
सम्बन्धः सचेद्वक्तव्यस्तर्हि किमित्यध्यात्मादिभावेन सविशेषं ब्रह्माध्यायतां फलाप्तये भूई
न्यनाडीसम्बन्धे देववानेपथ्युपास्यत्वाय वक्तव्यं कालो निर्दिश्यते तत्राह विविक्तितेति
सौमार्गस्तदुक्तिशेषत्वेन कालोक्तिरित्यर्थः पितृवानसार्गापर्यासस्तर्हि किमिति
क्रियते तत्राह आष्टत्तिमिति मार्गान्तरस्याष्टत्तिफलत्वाद्ब्रह्माणाष्टत्तिफलत्वात्
दपेक्षयामहीयानवमिति श्रुतिविविक्तितेति भावः योगिन इति ध्यायिनां कश्चिणञ्चत

स्वामिभक्तटीका ।

तत्प्राप्तौ च भक्तिरन्तरङ्गोपाय इत्युक्तमेवेत्याह पुरुष इति सचाक्षरपुरुषोऽन
न्यवानविद्यतेन्यः शरणत्वेन यस्यास्तथा रकान्तरभक्त्यै वल्लघ्यो नान्वथापरत्वमेवाह यस्य
कारणभूतस्यान्तर्भ्येभूतानियेन चकारणभूतेनेदं सर्वजगत्ततं व्याप्तं २२

भाषाअनुवाद ।

इसपरमेश्वरकीप्राप्तिमेभक्तिहीसबसेबढिकैपरमउपायहै इसकोकहतेहै
कि सोईपरमपुरुषमैअनन्यभक्तिमेअर्थात् जिसमेहमैछोडिऔरजोईभीचिन्तनीयन
हींहै ऐसोकान्तभक्तिसेमैमिलताहूँ औरअवप्राप्तव्यपुरुषकीअछताकहतेहै
किजिसपुरुषमेयेभूतसकलस्थितहै औरजोकारणरूपसेसबसजगतसेव्यापराह
है सोईमैहूँ २२

यत्कालेत्वनष्टत्तिमाष्टत्तिञ्चैवयोगिनः प्रयाताथान्तितं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ २३

आनन्दगिरिकृतटीका

न्लेणामिधानमित्याह योगिनइति कथं कर्मिषु योगि शब्दो वर्त्ततामित्याशं चानुष्ठानगुणयोगादित्याह कर्मिणस्त्विति गुणतो योगिनइति सम्यग्भवः तन्नैव वाक्योपक्रमस्यानुकूल्यमाह कर्मयोगेनेति अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचक्षाणो वाक्यार्थमाह यत्रेति योगिनो लविवक्षिताः ये आष्ट तावधि कृता योगिनः कर्मिणइति विभागः कालप्राधान्येन मार्गद्वयं पन्थासमुपक्रम्यतमेव प्रधानीकृत्य देवयानं पन्थानमवतारयति नकालमिति २३

यद्योपक्रमं व्याख्याय यथायुतं व्याख्याति अथवेति कथं तर्हि देवतानामभिनेत्रीणां ग्रहणो कालप्राधान्येन निर्देशोऽस्तिष्यते तत्राह भूयसां चिति मार्गद्वयेऽपि कालाद्य

स्वामिकृतटीका

तदेवं परमेश्वरोणसकास्तत्पदं प्राप्य न निवर्त्तन्ते अन्येत्वावर्त्तन्त इत्युक्तं तत्र केनसा र्गैश्च गतानावर्त्तन्ते केन वावर्त्तन्त इत्यपेक्षायां साह यत्नेति यत्र यस्मिन्काले प्रयाता योगिनोऽनाष्टत्तं यान्ति यस्मिंश्चकाले प्रयाता आवृत्तं यान्तितं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः अत्र चरुश्रानुसारी अतश्चायनेऽपि दक्षिणइति सूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषसरणस्य त्वविवक्षितत्वात्कालशब्देन कालाभिसानिनीभिरातिवाहिकीभिर्देवताभिः प्रायोऽमार्गं उपन्यस्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन्कालाभिसानिदेवतोपलक्षिते मार्गं प्रायाता योगिनोऽपसकाः कर्मिणश्च यद्योक्तमनाष्टत्तिभावत्वञ्चयान्ति तं कालाभिसानिदेवतोपलक्षितं मार्गं कथयिष्यामीति अग्निजरोतिषोः कालाभिसानित्वाभावेऽपि भूयसां सहसादिशब्दोक्तानां कालाभिसानिनां साहचर्यादाश्च वनसित्यदिवत्कालशब्देनोपलक्षणमस्तिरूढं २३

भाषाअनुवाद

इस प्रकार से भगवत उपासक परमपद प्राप्त होके फेरिसंसार गतिसे नही आवतें हैं यह तीनि श्लोकसे कह अवकौन मार्गसे गमन करिके फेरि आवतें औ कौन मार्ग गाक्षी फेरिन ही आवतें यही प्रकार श्रुतसे कहते हैं कि हे अर्जुन योगिन नजिन कालसे गमन करि आवतें और जिससे गमन करिन ही आवतें सो काल तुमसे कहूंगा यद्यपि देह त्यागसे उतरायण काल अष्ट औ दक्षिणायन निरूप्य है तौ भी व्याससूत्रसे कहा है कि भगवत भक्त दर्शनायनमे भी उतम गति को जाते है' यहाँ योगी कहें कर्मी औ कालसे तदभिसानिनी देवता लेते है' २१

अग्निर्ज्योतिरिहः शुक्लपद्ममासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्मब्रह्म
विदो जनाः २४

शाङ्करभाष्यं ।

तं कालमाह अग्निर्ज्योतिरिति अग्निः कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवते
व कालाभिमानिनी अथवा अग्निर्ज्योतिर्पीयथाश्रुते एव देवते भूयसान्तु निर्हे शोयन
काले तं कालमिति आश्रयन्वत् तथाह देवता हरिभिमानिनी शुक्लपद्म देवता तथा पद्म
मासा उत्तरायणं तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितो न्यूनन्यायस्ततस्त्विन्मार्गं प्रयाताम्
ता गच्छन्ति ब्रह्मब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपराजनाः क्रमेणैति वाञ्छशेपो न
हिसद्यो मुक्तिभाजांसख्यदर्शननिष्ठानां गतिर्विद्वच्चिदस्ति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति
श्रुतेः ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते २४

आनन्दगिरिकृतटीका

भिमानिन्यो देवताः कालशब्देनोच्यन्ते कालाभिमानिनीनां भूयस्तात् कालशब्देन स
र्वासा देवतानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वा कालकथनमित्यर्थः यथा म्नाणां भूयस्त्वा द्विद्वमाने
ष्वपि दृष्टान्तरेषु आश्रये वनं निर्हे श्यते तद्वदित्युदाहरणमाह आश्रयेति ननु भोगचि
ह्वानां भोगभूमीनां वा तत्तच्छब्दे रूपादानसम्भवे किमिति देवताग्रहणमित्याशं क्वाति
वाहिकास्तस्मिन्नादिति न्यायेनोत्तरमाह इति स्थितइति तेषां अग्न्यादीनां समी
पमिति सामीप्ये तत्रेति सप्तमी ब्रह्मकार्योपाधिकं परं वा ब्रह्मपरम्परया मुत्पालम्बन
मत एव क्रमेणेत्युक्तनिर्गुणमप्रपञ्चं ब्रह्मास्तीति विद्यावतो व्यविच्छन्ति ब्रह्मोपासने
ति ननु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वार्थं परं ब्रह्मविदामेवेयं गतिरुच्यते न वादर्थधिकरण
विरोधादित्याह नहीति २४

स्वामिण्यतटीका ।

तत्रानाष्टमिभार्गमाह अग्निर्ज्योतिःशब्दाभ्यांतेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती

भाषा अनुवाद

और जिस मार्गसे प्रयाण करिके फेरि नहीं संसार गतिको प्राप्त होते है सोई मा
र्ग कहते है कि अर्चि अभिमानिनी अर्थात् अग्नि या ज्योतिरूप और अहकहे दिन
और शुक्लपद्म तथा उत्तरायण जो ऋषास और संवत्सर इन सबकी अभिमानिनी देवता है
हालेते है यथा प्रथम ज्योतिमे प्रवेश करि फेरि दिनमे दिनसे प्रथम प्रथमसे उत्तरायण
माहीसे उषसे संवत्सरमे संवत्सरसे देवलोकांसे प्राप्त होय फेरि भगवत् उपासक ब्रह्मज्ञ
होय साक्षात् ब्रह्मस्वरूप होते है निष्काम कर्मकारी इस गतिसे जाते है ३४

धूमोरात्रिस्तथाक्षणापण्मासादक्षिणायनं तत्रचान्द्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्त्तते २५

शाङ्करभाष्यं ।

धूमइति धूमोरात्रिःधूमाभिमानीनीरात्राभिमानीनीचदेवतातथाक्षणाःक्षणा
पक्षदेवतापण्मासादक्षिणायनमितिचपूर्ववद्देवतैव तत्रचान्द्रमसिमवंचान्द्रमसंजो
तिस्तत्फलंइष्टादिकारीयोगीकर्म्मप्राप्यमुक्त्वातत्क्षयादिहनिवर्त्तते पुनः २५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतं देवयानं प्रस्थानं स्तोत्रं पितृयानसुपन्यस्यति धूमइति तत्रापिमार्गचिह्नानि
भोगभूमीश्चव्यवच्छिद्य आतिवाहिकदेवताविषयत्वंधूमादिपदानांविभजते धूमेत्या
दिना तत्रेति सप्तमीपूर्ववदेवसामीप्यार्था इष्टादीत्यादिशब्देनपूर्त्तदत्तेगृह्येते कृता
त्ययेऽनुशयवानितिन्यायं सूचयति तत्क्षयादिति आरोहावरोहयोरभ्यासवाचिना
पुनःशब्देन संसारस्थानादित्वंसूच्यते २५

खामिकृतटीका

तिथ्युत्पत्तार्चिरभिमानीनीदेवतोपलक्ष्यते अहरिति दिवसाभिमानीनी शुक्लइति
शुक्लपक्षाभिमानीनीउत्तरायणरूपाःपण्मासाइत्युत्तरायणाभिमानीनीएतच्चान्या
सामपि श्रुत्युक्तानां सखत्सरदेवलोकादिदेवतानासुपलक्षणार्थं एवंभूतयोमार्गस्तत्र
प्रयातागताभवदुपाकाजनाब्रह्मप्राप्नुवन्ति यतस्तेब्रह्मविदः तथाच्युतिः तेऽर्चिषम
भिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह्म आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्पण्मासानुदङ्गादि
त्यएतिमासेष्योदेवलोकमिति २४

आष्टत्तिसार्गमाह धूमइति धूमाभिमानीनीदेवतारात्रादिशब्दैश्चपूर्ववदेवरा
त्रिषणापक्षदक्षिणायनरूपपण्मासाभिमानीन्यस्तिस्त्रोदेवताउपलक्ष्यन्ते एताभिरु
पलक्षितोयोमार्गस्तत्र प्रयातःकर्मयोगीचान्द्रमसंज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य
तत्रेष्टापूर्त्तकर्मफलंभुक्त्वापुनरावर्त्ततेतत्रापिश्रुतिःतेधूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं

भाषा अनुवाद

त्रौरजिसराहसेगसनकरि फेरिसंसारमेआवते सोकहतेहै किप्रथमधूमसे
प्राप्तहो फेरिधूमसेरात्रिसेरात्रिसेक्षणापक्षमेक्षणापक्षसेदक्षिणायनछसासमेतव
पितृलोकसे उससेफेरिचन्द्रज्योतिसेप्राप्तहोव योगीफेरिनिवृत्तहोतेहै इहांभी
धूमादिशब्दोंसे तदभिमानीनीदेवतालेतेहै कामनाकरिकर्मकरियोंकीयहगत
है कि कर्मफलभोगकरि फेरिसंसारहोताहै तोनिःकामकर्महींठीकहै १५

शुक्लकृष्णो गती ह्येते जगतःशाश्वते मते एकयायात्यनाद्यत्तिमन्ययाऽवर्त्तते पुनः २६

शाङ्करभाष्यम् ।

शुक्लेति शुक्लकृष्णशुक्लाचक्षणाचक्षुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वात् शुक्ला तदभावात् कृष्णा एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्म्मणोर्न जगतःसर्वस्यैवैते गतीसम्भवतःशाश्वतेनित्ये संसारस्थानित्यत्वान्नित्ये मतेऽभिप्रेते तत्रैकयाशुक्लयायात्यनाद्यत्तिमाद्यत्तिमन्यथेतरयावर्त्तते पुनः भूयः २६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रात्रादौ च तानां ब्रह्मविदामब्रह्मप्राप्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थमभिमानिनी देवताग्रहणाय मार्गयोर्नित्यत्वमाह शुक्लेति ज्ञानप्रकाशकत्वाद् विद्याप्राप्यत्वाद् चिद्विरादिप्रकाशोपलक्षितत्वाच्च शुक्ला देवयानाख्यागतिस्तदभावाच्च ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमाद्यप्रकाशोपलक्षितत्वाद् विद्याप्राप्यत्वाच्च कृष्णापि त्वयानलक्षणागतिः तयोर्गत्योः श्रुतिस्मृतिप्रसिध्यर्थो हि शब्दः जगच्छब्दस्य ज्ञानकर्म्माधिकृतविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह न जगत इति अन्यथा ज्ञानकर्म्मोपदेशानर्थञ्चादित्यर्थः तयोर्नित्यत्वे हेतुमाह संसारस्येति मार्गयोर्भावत्संसारभावित्वे फलितमाह तत्रेति क्रममुक्तिरनाद्यत्तिः भूयोभोक्तव्यकर्म्मक्षये शेषकर्म्मवशादित्यर्थः २६

स्वामिकृतटीका ।

रात्रे रपक्षीयमाणपन्नमपन्नो यमाणपत्नाद्यान्पद्मासाज्दक्षिणादित्यरतिप्रामेयः पितृलोकं पितृलोकात् चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्तीत्यादि तदेवं निवृत्तिकर्म्मसहितो प्राप्तनयाक्रममुक्तिः काव्यकर्म्मभिश्च स्वर्गभोगानन्तरमाद्यत्तिः निपिद्धकर्म्मभिस्तु नरकभोगानन्तरमाद्यत्तिः क्षुद्रकर्म्मणान्तु जन्तूनां च तत्रैव पुनः पुनर्जन्तेति द्रष्टव्यं २५

उक्तमार्गादुपसंहरति शुक्लेति शुक्लाऽर्चिरादिगतिः प्रकाशमयत्वात् कृष्णाधूमादिगतिस्तमोमयत्वात् एते गती मार्गौ ज्ञानकर्म्माधिकारिणे जगतःशाश्वते अनादीसंमते संसारस्थानादित्वात् तयोरेकयाशुक्लयानाद्यत्तिमोक्षं याति अन्यथा कृष्णया तु पुनरावर्त्तते २६

भाषाअनुवाद

ये ईशुक्लकृष्णो गती जगतसे सनातनसे चली आयती है' इनसे निःकाम कर्म्मकारी ज्ञानी शुक्लकृष्ण प्रकाशमार्गसे गमन करके मुक्त होते और नानामनोरथ करके यज्ञादिकर्म्मकारी मनुष्य कृष्णकृष्ण अन्ये रीधूममार्गसे गमन करके कर्म्मफलभोगके अनन्तर फिर संसारमें आय जन्मग्रहण करते हैं सो एदो मार्ग है २६

नैतेऽस्तीपार्थजानन्योगीमुच्चतिकञ्चन तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्युन २७

शाङ्करभाष्यं

नैतदिति नैतेयथोक्तेऽस्तीमार्गो पार्थजानन्संसारयैकान्यामोक्षायचेति योगीन
मुच्चतिनकञ्चनकञ्चिदपि तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तः समाहितोभवार्युन २७

ऋणुयोगस्यमाहात्म्यं वेदेष्विति वेदेषुसम्यग्धीतेषुयज्ञेषुच साद्गुण्येनानु
ष्ठितेषुतपसुसुचसुतप्तेषुदानेषुचसम्यग्दत्तेषुयदेतेषुपुण्यफलंप्रदिष्टं शास्त्रेणात्येव
तीत्यगच्छति तत्सर्वफलजातमिदंविदित्वासप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तंसम्यग्वधार्थ्या
नुष्ठायइहयथायोगीपरंउत्कृष्टमैश्वरंस्थानमुपैतिप्रतिपद्यते आद्यमादौभवंकारणं
ब्रह्मेत्यर्थः २८ इतिश्रीभगवद्गीताभाष्येअष्टमोऽध्यायः ८

आनन्दगिरिकृतटीका

गतैरुपास्यत्वायतद्विज्ञानंस्तौति नैतदिति योगस्यमोहापोहकत्वे फलितमाह
तस्मादिति ज्ञानप्रकारमनुवदति संसारायेति मोक्षायक्रममुत्तर्यमित्यर्थः योगी
ध्याननिष्ठोगतिमपिधायनैव मुच्चति केवलंकर्म्मदक्षिणमार्गोप्रापकंकर्त्तव्यत्वेन न
प्रत्येतीत्यर्थः योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्त्तव्यत्वंसिद्धमित्युपसंहरति तस्मा
दिति २७

अहावृत्त्यर्थयोगंस्तौति ऋषिति पवित्रपाणित्वप्राप्त्यु खत्वादिसाहित्यमध्यय
नस्यसम्यक्त्वमङ्गोपाङ्गोपेत्यमनुष्ठानस्यसाङ्गुण्यं तपसांशास्त्रोक्तानांसुतप्तत्वंमनोबुद्ध्या
दोकाग्रपूर्वकत्वंदानस्यचसम्यक्त्वंदेशकालपात्रानुगुणत्वमिदंविदित्वेत्येदंशब्दा

स्वामिशतटीका ।

मार्गज्ञानफलंदर्शयन्भक्तियोगमुपसंहरति नैतेऽस्तीपार्थमोक्षसं
सारप्रापकौजानन्कञ्चिदपियोगीनमुच्चति सुखबुद्ध्यास्वर्गादिफलं नकामयते कि
न्तुपरमेश्वरनिष्ठएवभवतीत्यर्थः सष्टमन्यत् २७

भाषा अनुवाद ।

उक्तदोनोमार्गकेज्ञानसेजोफलहोतासोदिखावतेज्जयेभक्तियोगकहतेहैकिहेपार्
थमोक्षऔसंसारकीदेनेवालीइनदोनोमार्गकोजानिकर कोईयोगीपुरुष सांसारि
कमोहकोनहींपावता अर्थात्सुखसमिधिस्वर्गादिफलकीकामनानहींकरता बल
किपरमेश्वरहीमेनिष्ठाकरताहैइससेअर्जुनतुममेरीभक्तियोगमेयुक्तहोकेरहो २७

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं अभ्येतितत्सर्वमिदं विदित्वा
योगीपरं स्थानमुयैति चाद्यम् २८ इति श्रीभगवद्गीतासु योगशास्त्रेषु श्रीकृष्णार्जुनसं
वादे तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ८

आनन्दगिरिहृतटीका ।

यमेव स्फुटयति सप्तेति यद्यपि किंतद्ब्रह्मेत्यादावधियज्ञः कथं कोत्रेत्यत्र प्रपञ्चयं प्रति
भासानुसारेण कैश्चिदुक्तं तथापि प्रतिवचनालोचनायां द्वित्वप्रतीत्यभावात् प्रकार
भेदविवक्षया च शब्दद्वयस्य प्रतिनियतत्वान्न सप्तेति विरुध्यते न चेदं वेदनमाय न्तिकं
किं त्वनुष्ठानपर्यन्तमित्यहं सम्यगिति प्रकृतो ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते अश्वरं विष्णोः
परमंपदं तदेव तिष्ठत्यस्मिन् शेषमिति स्थानं योगानुष्ठानादशेषफलातिशायिमोक्षलक्ष
णं फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः तदनेन सप्तप्रतिवचनेन योगमार्गं दर्शयता धेयत्वे
न तत्पदार्थी व्याख्यातः २८ इति आनन्दगिरिहृतटीकायां अष्टमोऽध्यायः ८

स्वामिहृतटीका

अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयसफलमुपसंहरति वेदेषु अध्ययनादिभिः यज्ञेषु
अनुष्ठानादिभिः तपःसु कायशोषणादिभिः दानेषु सत्यात्वेऽर्पणादिभिः यत्पुण्यफलमु
पदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वमभ्येति ततोऽपि श्रेष्ठयोगैश्वर्यं प्राप्नोति किं कृत्वा इदमष्टप्रश्ना
र्थनिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परमुत्कृष्टं आद्यं जगन्मूलभूतं
स्थानं विष्णोः पदं प्राप्नोति २८ इति स्वामिहृतटीकायामष्टमोऽध्यायः ८

भाषाअनुवाद

अध्यायका अर्थस्वरूप आठप्रश्नकी अर्थनिर्णय फलके सहित कहते हैं कि वेदों
में अध्ययन के द्वारा और यज्ञों में अनुष्ठान के द्वारा और तपस्यों में शरीर शोषण के द्वारा
और सर्वदान में सत्यात्त के अर्पण से जो उत्तम पुण्यफल सब शास्त्रों ने कहा है उस फलको
उल्लंघन करि अर्थात् उस फलकी अपेक्षा अधिक जानियोगी श्रेष्ठ योगरूप अश्वर्यको
प्राप्त होते हैं अर्थात् परमपद पावते हैं अर्थात् आठप्रश्न से कहा जो तत्त्व तिसके जा
नने ही से योग ऐश्वर्य पावते और फेरि से ई योगी जन ज्ञानी होयके उत्तम जो भगवत
का पद कहे स्थान सो लाभ करते हैं २८ इति श्रीजगन्नाथसुकुलविरचितमनभाष
नीनामभाषाटीकायां अष्टमोऽध्यायः ८

श्रीमद्भगवद्गीता ।

नवमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच इदन्तुते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानंविज्ञानसहितं
यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १

शाङ्करभाष्यं

अष्टमेनाडीद्वारेणधारणायोगसगुणउक्तस्तस्यचफलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण काला
न्तरेव ह्यप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपनिर्दिष्टं तत्रानेनैवप्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलम
धिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्कान्याविष्टसयाभगवानुवाच इदमितिइदंयज्ञज्ञानंवक्ष्य
माणमुक्तञ्चपूर्वेष्वध्यायेषुतद्ब्रह्मैसन्निधीकृत्येदमित्याह तद्वदोविशेषनिर्हारणार्थः
इदमेवतुसम्यक्ज्ञानंमाज्ञानमोक्षप्राप्तिसाधनंवासुदेवःसर्वमित्यात्मैवेदं सर्वमेकमे
वाद्द्वितीयमित्यादियुतिस्मृतिभ्योनान्यदथ येन्यथातोविदुरन्यराजानस्तेऽजयलोकाभ
वन्तीत्यादियुतिभ्यश्चतेतुभ्यंगुह्यतमंगोप्यतमंप्रवक्ष्यामिकथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहि
ताय किंतज्ज्ञानंकिंविगिष्टंविज्ञानसहितमनुभवयुक्तं यत्ज्ञानंज्ञात्वा प्राप्यमोक्ष
सेऽशुभात् संसारवन्धनात् १

भाषानुवाद

केवलभक्तिहीकेद्वारामे परमेश्वरपायेजातेअर्थात्ईश्वरदा तत्त्वज्ञानभक्तिवनि
कोईउपायसेसुलभनहींहै यहीअष्टमअध्यायमेस्थिरकियाहै सोईईश्वरकाअद्भु
तअश्चर्य औअपनीभक्तिकीसर्वथेठमहिमा अवनवयेअध्यायमेविस्तारसेभगवानुवाच
कहतेहैं कि जिससेपरमेश्वरजानेजाय सोईविज्ञानकहेउपासना तिसके सहित
ईश्वरविषयक जोवहज्ञानगुह्यतम अर्थात्यास्त्रोक्तधर्मज्ञानगुह्य कहेगोपनीयहै
औरउमकीअपेक्षा देहादिसेभिन्न जोआत्मज्ञान सोगुह्यतरकहे अधिकगोपनीय
है फेरिआत्मज्ञानसेभीपरमात्मज्ञान गुह्यतमहै अत्यन्तगोपनीयहै सोअसूयारहि
त अर्थात्बारबारअपनामाहात्मउपदेशकरतेज्जये मेरेमेदोपदृष्टिरहित तुमहो
इससे मैंअवदयाकरि तुमसेकहूंगा किजिनकोजानिकरिंके इसअशुभरूपसंसार
वन्धनसेछूटजावोगे १

आमन्दगिरिकृतटीका

अतीतेनागामिनोऽध्यायस्यांगतार्थत्ववक्तुं वृत्तं अनुद्रवति अष्टमइति नाडीसुषु
 न्नाख्याधारणाख्येनाङ्गेनयुक्तोयोगःधारणायोगःसगुणः सर्वद्वारसंयमनादिगुणस्तेन
 सहितइत्यर्थः तत्फलोक्त्यर्थमनन्तराध्यायारम्भमाशङ्क्याह तस्यचेति अग्निरद्विंरि
 त्यादिनोपलक्षितेनक्रमवतादेवयानेनयथेति यावत् ज्ञानान्तरमेवयथोक्तफललाभात्
 अलमनेनमार्गैरेत्याशङ्क्याह कालान्तरइति अत्रिंरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ मुक्तेः
 मार्गायतत्वात्नतस्येत्यादिश्रुतिविरोधःस्यादित्याशयेनशङ्कते तत्रेति वृत्तोर्यःसप्त
 म्यर्थः उक्ताशङ्कानिवृत्तार्थमनन्तराध्यायमुत्थापयति तदाशङ्केति संप्रयुक्तत्वेनापरो
 चत्वाभावेपि पूर्वोत्तरग्रन्थालोचनयाबुद्धिसन्निधानादिदंशब्देन ब्रह्मज्ञानं गृहीतं
 इत्याह तद्ब्रह्मविति प्रकृतज्ञानात् ज्ञानस्यवैशिष्ट्याबद्योतीतुशब्दइत्याह तुशब्दइति
 निपातार्थमेवस्फुटयति इदमेवेति तस्मिन्नर्थेसम्वादकत्वेन श्रुतिस्मृतिदंशयति वा
 सुदेवइति अद्वैतज्ञानवद्द्वैतज्ञानमपिकेषाञ्चिन्मोक्षहेतुरित्याशङ्क्याह नान्यदिति
 द्वैतज्ञानंमोक्षायनक्षममित्यत्रश्रुतिमुदाहरति अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽथ
 शब्दःअतोद्वैतादन्यथाभिन्नत्वेनेत्यर्थः बिदुस्तत्त्वमितिशेषः द्वैतस्य दुर्निरूपत्वेन क
 ल्पितत्वात्तज्ज्ञानंरज्जुसर्पादिज्ञानतुल्यत्वान्नक्षेमप्राप्तिहेतुरितिचकारार्थः अ
 सूयागुणेषुदोषाविष्करणंतद्रहिताय ज्ञानाधिकृतायइत्यर्थः ज्ञानंब्रह्मचैतन्यंतद्विष
 यम्वाप्रमाणज्ञानंतस्यतेनैवविशेषितत्वानुपपत्तिमाशङ्क्यव्याकरोति अनुभवेति विज्ञा
 नमनुभवःसाक्षात्कारस्तेनसहितमित्यर्थः उक्तज्ञानंप्राप्तस्य किंस्यादित्याशङ्क्याह य
 ज्ञानमिति १

स्वामिकृतटीका ।

परेशःप्राप्यते शुद्धभक्त्येति स्थितमष्टमे ॥ नवमेतु तदैश्वर्यसत्याश्रयंप्रपंच्यते एवता
 वत्सप्तमाष्टमयोःस्वीयपरमेश्वरतत्त्वभक्त्यैवसुलभं नान्यत्रेत्युक्तमिदानीमचिन्त्यं स्व
 कीयमैश्वर्यंभक्तेःसाक्षात्कारप्रभावंप्रपञ्चयिष्यन्श्रीभगवानुवाच इदमिति विशेषे
 णज्ञायते अनेनेतिविज्ञानमुपासनंतत्कहितंज्ञानमीश्वरविषयमिदंतुतेऽनसूयवेपु
 नःपुनःस्वभाहात्ममेवोपदिशतीत्येवंपरमकारुणिकेमयि दोषदृष्टिरहिताय तुभ्यं
 वक्ष्यामि तुशब्देवैशिष्ट्ये तदेवाह शुद्धतममित्यादिना शुद्धधर्मज्ञानंततोदेहादि
 व्यतिरिक्तात्मज्ञानंशुद्धतरंततोऽपिपरमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमंतज्ज्ञानत्वाऽ
 शुभात्संसारवन्धान्मोक्षसे सद्यएवमुक्तोभविष्यसि १

राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययम् २

शाङ्करभाष्यं

तच्च स्तौति राजविद्येति राजविद्याविद्यानां राजादीप्नप्रतिशयत्वात् दीयते हीय
मतिशयेन ब्रह्मविद्यासर्वविद्यानां राजगुह्यं तथा गुह्यानां राजापवित्रं पावनमिदमु
त्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणानामिदं ब्रह्मविज्ञानमुत्कृष्टतममनेकजन्मसह
स्रसञ्चितमपि धर्माधर्मादिसमूलकर्म क्षणमात्राद्ब्रह्मीकरोति यतोऽतः किं तस्य पा
वनत्वं वक्तव्यं किञ्च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमं चने
कगुणवतोपि धर्माविकृष्टत्वं हृष्टं श्येनयागद्वयव तथा आत्मज्ञानंधर्माविरोधि किन्तु ध
र्म्यंधर्मादनपेतं एवमपि स्यात् दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकवि
ज्ञानं तत्राल्पायासानां अन्येषां कर्मणां सुखसंपादानामल्पफलत्वं दृष्टं दुष्कराणा
म्ब्रह्मसाधनफलत्वं दृष्टमितीदन्तु सुखसंपाद्यत्वात् फलक्षयाद्ये तोति प्राप्नोतत्रः हाव्ययं ना
स्य फलतः कर्मवद्ययोस्तीति अव्ययं अतः यद्देयमात्मज्ञानं २

आनन्दगिरिखतटीका

तदाभिमुख्यसिद्धये जज्ञानं स्तौति तच्चेति ब्रह्मविद्याविद्यानां राजाश्रेष्ठा इत्यत्र
हेतुमाह दीप्तीति कुतो ब्रह्मविद्यायाः विद्यान्तरेभ्यो दीप्नप्रतिशयित्वं तदाह दीयते
हीति दृश्यते हि विद्वदन्तरेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविद्यामिति भावः उत्कृष्ट
तमं शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति अनेकेति तत्र श्रुतिस्मृतिप्रमाणयि
तव्येन शास्त्रैकगम्यमिदं ज्ञानं किन्तु प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह किञ्च इति प्रत्यक्षमवगम्यमा
नसस्मिन्निति तथा यद्वावगम्यत इति अवगमः फलं प्रत्यक्षावगमोऽस्येति दृष्टफलत्वं ज्ञान
स्योच्यते धर्म्यमित्येतद्याकरोति अनपेतमिति धर्मस्येव तस्य लोकासाध्यत्वमाशङ्क्याह ए
वमपीति रत्नविपर्यविवेकज्ञानं सम्प्रयोगादुपदेशापेक्षादनायोसेन दृष्टं तथेदं ब्रह्मज्ञान

भाषा अनुवाद ।

अब अर्जुन की इच्छा वढावने के हेतु जो ज्ञान कहेंगे उसकी प्रशंसा करते हैं कि यह
जो ज्ञान सोसकल विद्याओं का राजा और गोपनीय जो कुछ है उसका भी राजा अर्थात्
सबसे श्रेष्ठ है और यह अत्यन्त पावन तथा उत्तम है औ ज्ञानियों को प्रत्यक्षावगम कहें
जिसका बोध सुलभ है और धर्म्य कहे धर्मसे भिन्न ही अर्थात् वेदविहित सर्वधर्म
का फलस्वरूप है और सुसुखं कहे अनायास साधन किया जायसकै है और जिस
हेतु अक्षय फल है इससे अव्यय अर्थात् नाशरहित है २

अश्रद्धानाः पुरुषाधर्मस्यास्य परन्तप अप्राप्यमांनिवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ३

शाङ्करभाष्यं

ये पुनः अश्रद्धाना इति अश्रद्धानाः अज्ञाविरहिताः आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः प्रायकारिणोऽसुराणां सुनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असन्तः पुरुषाः परन्तप अप्राप्यमां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैवाशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः निवर्तन्ते निश्चयेन आवर्तन्ते क्व मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारस्तस्य वर्त्मनरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ३

आनन्दगिरिकृतटीका

मित्याह यथेति अव्ययमिति विशेषणमाशङ्कापूर्वकं विद्वेष्टोति तत्त्वत्यादिना व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः ज्ञानस्याक्षयफलत्वे फलितमाह अत इति २ आत्मज्ञानास्य धर्मश्चावतां तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह ये पुनरिति आत्मज्ञानतत्फलयोर्नास्तिकानेव विशिनष्टि पापेति उक्तानामात्मक्षरीणां भगवत्प्राप्तिसम्भावनाभावाद्प्राप्यमामित्यप्रसक्तं प्रतिषेधः स्यादित्याशंकाह मत्प्राप्ताविति ३

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च राजविद्येति इदं ज्ञानं राजविद्याविद्यानां राजाराजगुह्यं गुह्यानाञ्च राजाविद्यासु गोप्येषु चातिरहस्यं श्रेष्ठमित्यर्थः राजदन्तादित्वाद्गुपसर्जनस्यापि परत्वं राज्ञां विद्याराज्ञां गुह्यमिति वा उत्तमं पवित्रमिदमत्यन्तपावनं ज्ञानिनां प्रत्यक्षावगमञ्च प्रत्यक्षः स्वष्टोऽवगमोऽवबोधो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमं हृष्टफलं इत्यर्थः धर्म्यं धर्मादनपेतं वेदोक्तसर्वधर्मफलत्वात् कर्तुञ्च सुसुखं सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः अव्ययञ्चाक्षयफलत्वात् २ नत्वेवमप्यतिसुकरत्वेन केनामसंसारिणः स्युस्तत्राह अश्रद्धाना इति अस्य भक्तिसहितज्ञानलक्षणस्य धर्मस्यैतिकर्मणि षष्ठी इमं धर्ममश्रद्धाना आस्तिक्येनास्वीकृत्वन्त उपायान्तरैर्भूत्प्राप्तये ह्यतः प्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निवर्तन्ते मृत्युव्याप्तसंसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ३

भाषा अनुवाद

जो इस ज्ञानसे असा सुखसुलभ है तो फेरिकौन असा अभागी जन जो संसारी होगा इस शङ्का पर कहते हैं, कियही भक्तिसहित ज्ञानस्वरूप धर्मको न करिके दूसरी उपायसे मेरी प्राप्तिकेलिये जो लोग यत्न करते हैं वे मनुष्य हमको न प्रायके मृत्युयुक्त संसारमार्गमें प्रवृत्त होते अर्थात् मृत्युके अर्थ संसारमे वारवार आते और जाते हैं ३

मयाततमिदं सर्वजगदव्यक्तमूर्त्तिना मतस्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ४

शाङ्करभाष्यं ।

इति ज्ञानं स्तुत्यार्जुनमभिसुखीकृत्याह मयेति मया ममयः परोभावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्त्तिना नव्यक्तामूर्त्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्त्तिः स्तेन मया व्यक्तमूर्त्तिना करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्त्तौ स्थितानि मतस्थानिसर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्वस्वपर्यन्तानि नहिनिरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्यवहारायाव कल्पतेऽतो मतस्थानिमयात्मनात्मवच्चेन स्थितानि अतोमयि स्थितानीत्युच्यते तेषां भूतानामहमेव आत्मा इत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि नचाहंतेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्त्तवत्संज्ञेपामावेनाकाशस्याप्यन्तस्तमो ह्यहं ४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्तुतिनिन्दाभ्यां ज्ञाननिष्ठां महीकृत्य ज्ञानं व्याख्यातमारभते स्तुत्येति सोपाधिकस्य व्याप्तप्रसम्भवमभिप्रेत्यविशिनष्टि ममेति अनवच्छिन्नस्य भगवद्रूपस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति करणेति व्याप्यव्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्क्याह तस्मिन्नि ति तथापि भगवतो भूतानाञ्चाधाराधेयत्वेन भेदः स्यादित्याशङ्क्याह नहीति निरात्मकस्य व्यवहारानर्हत्वे फलितमाह अत इति ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः स्यादित्या शङ्क्याह तेषामिति तस्य तेषु स्थित्यभावं व्यवस्थापयति मूर्त्तवदिति ४

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं व्यक्तव्यतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य युत्याद्योतारमभिसुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति मयेति द्वाभ्यां अव्यक्ता अतीन्द्रियामूर्त्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन मया कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं तत्सृष्ट्रातदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतेः अतएव कारणभूते मयि तिष्ठन्ती ति मतस्थानिसर्वाणि भूतानि चराचराणि एवमपि घटादिपुस्तकार्येषु मूर्त्तिकेव तेषु भूतेषु नाहमवस्थित आकाशवदसङ्गत्वात् ४

भाषा अनुवाद

इस प्रकार से अवसर प्राप्त जो ज्ञान का रहित सके योता अर्जुन को उत्साह युक्त करि के सोई ज्ञान दो श्लोक से कहते हैं कि जिसका स्वरूप अव्यक्त कहै इन्द्रियों का अगोचर और साकार रूप जो मैं सो मेरे से सम्पूर्ण जगत व्याप्त है क्योंकि श्रुति कहती है कि सोई ब्रह्म संसार सृष्टिकरि के उसके वीच जीवरूप होय प्रविष्ट है इस कारण चराचरात्मक भूतमात्र कारण रूप मेरे ही मे स्थित है परन्तु ऐसा है तौ भी स्वकार्य घटादि मे मूर्त्तिका के तुल्य मैं भूतो मे नहीं हूँ जिस हेतु मैं आकाश के समान संग रहित अर्थात् अलग हौं ४

न च संसृष्टानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं भूतसृष्टन् च भूतस्थो भूमात्मा भूतभावनः ५

शाङ्करभाष्यं ।

न ह्यसंसृष्टं वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवत्यतएवासंसृष्टं त्वान्मम नचेति न च
संसृष्टानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिः घटनं मे ममैश्वरं योगमात्मनः ईश्वरस्ये
दमैश्वरं माहात्म्यमित्यर्थः तथा चात्मनो याश्चुतिरसंसृष्टत्वादसङ्गतां दर्शयत्यसङ्गो न हि
सज्जत इदं च्छास्त्र्यमन्यत् पश्य भूतसृष्टसङ्गोपि सन् भूतानि विभर्ति न च भूतस्थो यथोक्तेन
न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः कथं पुनरुच्यते असौ भूमात्मेति विभज्य देहा
दिसंघातं तस्मिन् हङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुस्मरन् व्यपदिशति भूमात्मेति
न पुनरात्मन आत्मा अन्य इति लोकबदजानंस्तथा भूतभावनो भूतानि भावयति उत्पा
दायति बर्हयति वा भूतभावनः ५

आनन्दगिरिप्रतटीका

संज्ञेयाभावेपि किमिति नाधेयत्वमत आह न हीति परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावेपि
भूतानां तत्र स्थितिरास्थितेति कुतोऽसङ्गत्वं तत्राह अतएवेति नचेत्तत्र चकारोऽवधा
रणार्थः भूतानामीश्वरेणैव स्थितिरित्यत्र हेतुमाह पश्येति आत्मनोऽसङ्गत्वस्वरूपमि
त्यत्र प्रमाणमाह तथाचेति असङ्गश्चेदीश्वरस्तर्हि कथं भूतस्थानि भूतानीत्युक्तं कथञ्च
तथोक्तांश्च भूतस्थानीति तद्विरुद्धमुदीरितमित्याशङ्क्याह इदञ्चेति तर्हि भूतसम्बन्धः
स्यादिति नेत्याह नचेति यथोक्तेन न्यायेन असङ्गत्वेनेति यावत् असङ्गतया वस्तुतो भू
तासम्बन्धेपि कल्पनया तदविरोधान्मिथो विरोधोऽस्तीति भावः आत्मनः सकाशादात्म

भाषा अनुवाद ।

और देखो कि हम सबसे अलग है इस हेतु स्थावर जङ्गम तहमारे मे नही स्थित
है और जो शङ्का करो कि पीछे तुमने अपना सर्व व्यापित्व औसवके आश्रय यह कहा है
तो कहते हैं कि हमारी अघट घटना रूप चातुरी देखो कि मेरी योगमाया के विभव ल
से मेरी चातुरी वृत्तने के अयोग्य है परमेरा कहना तो किसी अंश में विरुद्ध नहीं है औ
र आचार्य लोग भी भूतभावनपालनकर्त्ता कहते हैं तौ भी हमारा उत्कृष्ट रूप भूतभावन
न ही है जैसे जीव देह धारण औपालन करते ऊँचे अहङ्कार से देह के साथ मिलते
हैं तैसे निरहङ्कार हेतु से भूतों का लालनपालन करते ऊँचे भी हम उनसे पृथ
क है यही मेरा अर्थ है कि जैसे आकाश औवायु सब मे रहते औजुदे है ५

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वं वगोमहान् तथा सर्वाणि भूतानि भूतस्थानीत्युपधारय ६

शाङ्करभाष्यं ।

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह यथेति यथा लोके आकाशस्थितः आकाशस्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वं वगच्छतीति सर्वं वगः महान् परिमाणं तस्तथाकाशवत् सर्वगतं मय्यसंश्लेषेणैव स्थितानि भूतस्थानीत्येवमुपधारय जानीहि ६

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

नोऽन्यत्वायोगाय कुतः सम्बन्धोक्तिरित्याशंसाह असाविति यथा लोको वस्तुतत्त्वमजा ननु भेदमारोप्य ममायमिति सम्बन्धमनुभवति न तथेह सम्बन्धव्यपदेशः आत्मनि स्वतो भेदाभावात्तोभेदे सत्येव लोके सम्बन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन् भगवानात्मनो देहादिसंवातं विमज्याहङ्कारं तस्मिन्नारोप्य असौ ममात्मैति भेदं व्यपदिशति तथा च संघातस्य ममेति व्यपदेशात्ततो निवृत्त्यस्वरूपस्यात्मशब्देन निर्देशान्भूतस्थोसावित्यर्थः पूर्वोक्तासंगत्वाद्गीकारेणैवात्मा भूतानि भावयतीत्याह तथेति ५

दृष्टिस्थितिसंहाराणामसहात्माधारत्वं मया ततमिदमित्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोर्थ

स्वामिद्वयटीका

किञ्च नचेति नचमयि स्थितानि भूतानि असङ्कत्वादेव मम ननु तर्हि व्यापकत्वमात्रं यत्त्वञ्च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशंसाह पश्येति मेऽश्वरमसाधारणं योगं युक्तिं अघटनघटनाचातुर्यमिदं पश्य मदीययोगमायावैभवस्यावितर्कत्वान्न किञ्चित् विरुद्धमित्यर्थः अन्यदप्याश्चयं पश्येत्याह भूतेति भूतानि विभर्त्ति धारयतीति भूतवृत्तं भूतानि मात्रयति पालयतीति भूतभावनः एवं भूतोऽपि ममात्मापमं स्वरूपं भूतस्थो न भवतीति अयं भावः यथा देहं विभ्रत् पालयञ्च जीवोऽहङ्कारेण तत्संस्तिष्ठति एवमहं भूतानि धारयन् पालयन् पित्रेषु न तिष्ठामि निरहङ्कारत्वादिति ५

भाषा अनुवाद

अनमिलवस्तु भी आधार आधेय अर्थात् रहनेको जगह और रहनेवाली वस्तु होस कैहै यह दृष्टान्त देखायकर कहतेहैं कि आकाशके विना किसी वस्तुके रहनेका असंभवहै इससे आकाशमें स्थित जो वायु सो सर्वगत श्रीमहानहोके भी आकाशके साथ मिलनेकी कोई उपाय न रहनेसे जैसे आकाशके साथ नहीं मिलती है तैसे भूतमेरे मेरहते भी अलग जानो अर्थात् जैसे आधाररूप आकाशमेरहिकर वायु निर्लिप्तहै तैसे भूतोंके रहतेज्येभी आधारस्वरूप ब्रह्म निर्लिप्तहै अर्थात् सबसे अलगहै ६

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं ७

शाङ्करभाष्यं

एवं वायुराकाश इवमिच्छितानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि स्थितिकाले तानि सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मपरां निवृत्त्या यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये वाह्ये प्रलयकाले पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्तद्वृत्तान्ते नोपपादयन्नादौ दृष्टान्तमाहेतियोजना सदेत्युत्पत्तिस्थितिसंहारकालो गृह्यते आकाशादेर्ब्रह्मतोऽन्याधारत्वं कथमित्याशङ्क्याह महानिति यथा सर्वाणि भूतानि त्वात् परिमाणतो महान् वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथा आकाशादीनि महान्त्यपि सर्वाणि भूतान्याकाशकल्पे पूर्णप्रतीच्य सङ्गे परस्मिन्नात्मनिसंश्लेषमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ६

आकाशे वाष्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततो न्यवृत्तिष्ठेयुरित्याशङ्क्याह एवमिति प्रकृतिशब्दस्य स्वभावचक्रत्वं व्यावर्त्तयति त्रिगुणात्मिका मिति साचापरेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह अपरामिति तस्याश्चेत्पराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह मदीयानिति प्रलयकाले भूतानि यद्योक्तां प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकाले पिततस्तेषामुत्पत्तिरीश्वराधीनत्वं भूतसृष्टेर्नस्यादित्याशङ्क्याह पुनरिति ७

स्वामिकृतटीका ।

असंश्लिष्टयोरपि आधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह यद्येति अवकाशं विना वस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितो वायुः सर्वत्र गोऽपि महानपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात् तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानि जानीहि ६

तदेवमसङ्गस्यैव योगमायया स्थितिहेतुत्वसुक्तं तथैव सृष्टिप्रलयहेतुत्वञ्चाह सर्वेति कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यान्ति त्रिगुणात्मिकां यामायालीयन्ते पुनः कल्पादौ सृष्टिकाले तानि विसृजामि विशेषेण सृजामि ७

भाषाश्रमुवाद ।

इससे असङ्गरूप ईश्वरकी योगमायासे चराचरकी स्थिति ईश्वरमे कहीगई अवसोई योगमायासे सृष्टि औपालनके भी हेतु ईश्वरहै यह कहते हैं कि प्रलये समयमे सकल भूतसत्त्व रजतमगुण मयी मेरी प्रकृतिमे लीन होते फेरि सृष्टिके समयमे स्थूल सूक्ष्म नाना रूपभूतोंको मै सिर्जन करता हूँ हे कौन्तेय अर्जुन ७

प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः भूतग्राममिमं कृतस्वभावशंप्रकृतेर्वशात् ८

शाङ्करभाष्यं

एवमविद्यालक्षणां प्रकृतिमिति प्रकृतिंस्वांस्वीयामवष्टभ्यवशीकृत्यविसृजामि पुनःपुनःप्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायं इमं वर्त्तमानं कृतस्वभावशंप्रकृतत्वं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ८ तर्हितस्यैव परमेष्ठिनस्य तभूग्रामं विषमं विदधतः तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां सम्बन्धः स्यादिति दमाह भगवान् न च मामिति न च मामीशं तानि भूतग्रामं स्वविषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि निवधन्ति धनञ्जय तत्र कर्माणां सम्बन्धत्वे कारणमाह उदासीनवदासीनं यथोदासीनउपेक्षकः कश्चित् तदुदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वमसं सक्तं फलसङ्गरहितमभिमानवर्जितमहङ्करोमीति तेषु कर्मस्वतोऽन्यस्यापि कर्त्तृत्वाभिमानाभावः फलसङ्गाभावश्चावन्धकारणमन्यथा कर्माभिवर्धयते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ६

आनन्दगिरिकृतटीका

तर्हि कीदृशी प्रकृतिः सा च कथं सृष्टा बुपयुक्तेत्याशंक्त्वाह एवमिति संसारस्या नादित्वद्योतनार्थं पुनःपुनरित्युक्तं भूतसमुदायस्थविद्यास्त्रितादिदोषपरवशत्वे हेतुमाह स्वभाववशादिति ८

स्वामिकृतटीका

नन्वसङ्कोनिर्विकारश्च त्वंकथं सृजसीत्यपेक्षायामाह प्रकृतिमित्यादि स्वांस्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्य अधिष्ठाय प्रलये लीनं सन्तंचतुर्विधमिमंसर्वं भूतग्रामं कर्मादिपरवशंपुनःपुनर्विधिविशृजामि विशेषेण सृजामीति वा कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्ततत्तत्स्वभाववशात् ८

नन्वेवं नानाविधानिकर्माणि कुर्वतस्तव जीवद्वन्द्वः कथं न स्यादित्यत आह न च मामिति तानि विश्वमृच्छादीनि कर्माणि माननिवधन्ति कर्मासक्तिर्हि वन्धहेतुः सा चाप्रकामत्वान्ममनास्ति अत उदासीनवद्वर्त्तमानस्य मेवन्धनोपपादयन्ति उदासीनत्वे कर्त्तृत्वानुपपत्तेः कर्त्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेरुदासीनवत् स्थितमित्युक्तं ६

भाषा अनुवाद ।

जोकहो कितुमजो असङ्गनिर्विकारसोकैसे सृष्टिकरतेहौ इसअपेक्षापरकहतेहै किमैअपनेअधीनप्रकृतिको अंगीकारकरि प्राचीनकर्माकेस्वभाववशपराधीनमयेकर्माकेवश भूतसकलकोमैही फेरिनानारूपसिर्जनकरतारहताह ८

नचमांतोनिकर्माणिनिवभन्तिधनञ्जय उदासीनवदासीनमसक्तंतेषु कर्मासु ६

शाङ्करभाष्यं

तत्रभूतशामंभिमंभिसृजाम्युदासीनवदासीनमित्तचविरुद्धमुच्यते तत्परिहा
रार्थमाह मयेति मयासर्वतोदृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाध्यक्षेणमममायात्रि
गुणात्मिकाऽविद्यालक्षणाप्रकृतिःसृजतेउत्पादयति सचराचरंजगत् तथाचमन्त्रवर्ण
एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतन्तरात्मा कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासः सा
क्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेति साक्षिमात्रेणहेतुनानिमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय
जगत्सचराचरं व्यक्तात्मकंविपरिवर्तते सर्वावस्थासुदृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ताह जग
तःसर्वाप्रवृत्तिरहमिदंभोक्षेपश्यामीदंशृणोमीदंसुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि
तदर्थमिदंकरिष्याम्येतदर्थमिदंकरिष्य इदंज्ञाश्यामीत्याद्यवगतिनिष्ठाश्रवणवगतिरवसा
नोयोस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्त्रित्यादयश्चमन्त्रा एतमर्थंदर्शयन्ति ततश्चैकस्यदेवस्य सर्वा
ध्यक्षभूतचैतन्यमावस्थपरमार्थतःसर्वभोगानभिसम्बन्धिनोऽन्यस्यचेतनान्तरस्याभावे
भोक्तुरन्यस्याभावात् किंनिमित्तेयंसृष्टिरित्यत्रप्रश्नप्रतिवचनेनुपपन्ने कोऽद्वावेदकइह
प्रावोचत्कुतत्रायातःकुतइयंविस्मृष्टिरित्यादिमन्त्रवर्णैर्भ्योदर्शितञ्चभगवता अज्ञाने
नादृतंज्ञानंतेनमुह्यन्तिजन्तवइति १०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदिप्राकृतंभूतग्रामंस्वभावादविद्यातन्त्रंविषमंविदधासि तर्हितवविषमसृष्टि
प्रयुक्तं धर्मादिमत्त्वमित्यनीश्वरत्वापत्तिरितिशङ्कते तर्हीति तवेति सप्तम्यापरमेश्व
रोनिरुच्यते ईश्वरस्यफलसङ्गाभावात् कर्तृत्वाभिमानाभावाच्चकर्माश्रयत्वबदी
श्वरादन्यस्यापितदुभयाभावोधर्माद्यसम्बन्धकारणमित्याह अतोऽन्यस्येति यदिकर्म
सुकर्तृत्वाभिमानोवाक्यचित्कर्माफलसंयोगोवास्यात्तत्राह अन्यथेति ६

भाषाअनुवाद

औरजोकहोकिइसप्रकारनानप्रकारकर्मकारीजोतुम तोतुमाराभी जीवके स
मानवन्धनकोनहोय तोइसपरकहतेहैं कि वेकर्महमकोवन्धनहींकरशकते क्यों
कि कर्ममेजोआसक्तिसेई बन्धनकाकारणहै औरहमपूरणकामहै इससेवहआ
शक्ति हमकोनहींहै हमतोउदासीनके समानवर्तमानहैं इससेउदासीनकेसमा
नकर्मकरोकुछडरनहींहै कोईकर्म तुम कोभीनलगेगे हे धनंजयअर्जुन ६

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरं हेतुनानैनकौन्तेय जगद्विपरिवर्तते १०

आनन्दगिरिकृतटीका

ईश्वरे सृष्टत्वं मौदासीन्यत्वं च विरुद्धमिति शङ्कते तत्रेति पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयति तदिति तृतीयाद्वरं समानाधिकरणमित्यभ्युपेत्य व्याचष्टे मयेत्यादिना प्रकृतिशब्दार्थमाह ममेति तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति त्रिगुणेति पराभिप्रेतं प्रधानं व्युदस्यति अविद्येति साक्षित्वे प्रमाणमाह तथाचेति मूर्तिव्यात्मनो भेदं वारयति एक इति अखण्डजाड्यं प्रत्याह देव इति आदित्यवत्ताटस्यं प्रत्यादिशति सर्वभूतेष्विति किमिति तर्हि सर्वैर्नोपलभ्यते तत्राह गूढ इति बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति सर्वव्यापीति तर्हि न भोवदनात्मत्वं नेत्याह सर्वभूतेति तर्हितत्वं तत्र कर्म तत्फलसम्बन्धित्वं स्यात्तत्राह कर्मेति सर्वाधिष्ठानत्वं माह सर्वैति सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन संनिधिर्वाच्यते न केवलं कर्मणामेवायमध्यक्षोपि तु तद्गतमपीत्याह साक्षीति दर्शनकर्तृत्वशङ्कां शतयति चेतेति अद्वितीयत्वं केवलत्वं धर्माधर्मादिराहित्यमाह निर्गुण इति किं वज्जना सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं निमित्तीकृत्य जगदेतत्प्रौढः पुन्येन सर्गसंहारावनुभवतीत्याह हेतुनेति कार्यवत्कारणस्यापि साध्यधीना प्रवृत्तिरिति वक्तुं व्यक्ताव्यक्तात्मकमित्युक्तं सर्वावस्थास्वित्यनेन सृष्टिस्थिति संहारावस्थागृह्यन्ते तथापि जगतः स्वर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकीनेश्वरायत्तेत्याशङ्क्याह दृशीति नहि दृश्याव्याप्यत्वं विना जडवस्वर्गकापि प्रवृत्तिरिति हि शब्दार्थः तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति अहमित्यादिना भोग्यस्य विषयोपलम्भाभावात्सम्भवान्नाविधां विषयोपलब्धिं दर्शयति पश्यामीति भोगफलमिदानीं कथयति सुखमिति विहितप्रतिपिद्वाचरणनिमित्तं सुखदुःखञ्चेत्याह तदर्थमिति नच विमर्शपूर्वकं विज्ञानं विनानुष्ठानमित्याह इदमिति इत्याद्या प्रवृत्तिरिति सखन्धः साच प्रवृत्तिः सर्वादृक्कर्मत्वसुररीकृत्ववैविष्ट्योति इत्युक्तं निगमयति अवगीतीति तत्रैव च प्रवृत्तैरवसानमित्याह अवगतिरवसान इति परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगच्चेत्यत्र प्रमाणमाह योऽस्येति अस्य जगतो योध्यक्षो निर्विकारः स परमे प्रकृतेर्हादेव्यो

भाषा अनुवाद

सोई कहते हैं कि अधिष्ठाता कारणस्वरूप मेरेवलसे यह प्रकृतिचराचरविश्वको वारवार उत्पन्न करती है तात्पर्य यह कि मेरी सान्निध्यसे प्रकृति सृष्टिकरनेको समर्थ होती है इससे हमको कष्टच औ उदासीनत्व दोनो असङ्गत नहीं हैं क्योंकि यह मायाहमारे सहारे विनअसमर्थ है अर्थात् आपअकेली कुछनहीं कर सकती है १०

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीन्तनुमाश्रितं परंभावमजानन्तो ममभूतमहेश्वरं ११

शाङ्करभाष्यं

एवंमानित्यशुद्धसुक्तस्वाभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपिसन्तं अवेति अवजानन्त्यव
ज्ञांपरिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनी मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं म
नुष्यदेहेन व्यवहरन्ति त्वेतत्परं प्रकृतं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्य
न्तरं तममजानन्तो ममभूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानं ततश्च तस्य म
भावज्ञानभावेनैव हतावराकास्ते ११

आनन्दगिरिछतटीका ।

किंस्थितो निर्विकारः न परमे प्रकृते हार्दे व्योम्नि स्थितो दुर्विज्ञेय इत्यर्थः ईश्वरस्य साक्षि
त्तमात्रेण सृष्टृत्वे स्थिते फलितमाह ततश्चेति किंनिमित्तापरस्येयं सृष्टिर्न तावद्भो
गार्थापरस्य परमार्थतो भोगसम्बन्धित्वात्तस्य सर्वसाक्षीभूतचैतन्यमात्रत्वान्न चान्यो
भोक्ता चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वाद्चेतनस्याभोक्तृत्वान्न च सृष्टिरपवर्गार्थतद्दि
रोधित्वान्नैवंप्रश्नोवा तदनु रूपं प्रतिवचनं वा युक्तं परस्य भायानिवन्धने सर्गे तस्यानव
काशत्वादित्यर्थः परस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वेषु तिसुदाहरति कोऽहेति तस्मिन् प्रवक्तापि
संसारमण्डलेनास्तीत्याह कइहेति जगतः सृष्टिकर्त्तृत्वेन परस्य ज्ञेयत्वमाशंक्य कूट
स्थात्ततो न सृष्टिर्जातेत्याह कुतइति न हीयं विविधा सृष्टिरन्यस्यादपि कस्याश्चिदुपप
द्यते अन्यस्य वस्तुनोभावादित्याह कुतइति कथं तर्हि सृष्टिरित्याशंक्या ज्ञानाधीनेत्या
ह दर्शितञ्चेति १० सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासो नित्यसुक्तश्चेत्त्वं तर्हि किमित्वा

खामिछतटीका

तदेवोपपादयति मयेति मया अध्येक्षेण अधिष्ठात्वानिमित्तभूतेन प्रकृतिः सचरा
चरं विश्वं स्रयते जनयति अनेन मदाधिष्ठानेन हेतुना इदं जगद्विपरिवर्त्तते पुनः पुनर्जाय
ते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात् कर्त्तृत्वसुदासीनत्वञ्चाविरुद्धमिति भावः १०

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि मैं जो परमेश्वर तुम तो तुमको कोई कोई आदर नहीं क्यों करते
हैं तो दोहो कहो कि कहते हैं कि सर्वभूत के ईश्वर जो हम सोहमरा परमतत्त्व जो लोग
नहीं जानते ते ईमूढ हमरानिरादर करते हैं इसमे कारण यह है कि हम विशुद्ध स
त्त्व रूप होयके भी अपने भक्तों की इच्छावशते मनुष्यके समान शरीर धरते और तैसे ही
कर्म भी करते हैं इसीसे लोग अपने समान हमको भी जानते हैं ११

शाङ्करभाष्यं ।

कथंमोघाशेति मोघाशाट्टथाआशाआशिषो।येषांतेमोघाशास्तथामोघकर्माणो
यानिचाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानिकर्माणि तानिचतेपांभगवत्परिभवात्
स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येवनिःफलानिकर्माणिभवन्तीति मोघकर्माणस्तथामोघ
ज्ञानाःमोघनिःफलंज्ञानंयेषांतेमोघज्ञानाःज्ञानमपितेपांनिःफलमेवस्यात् विचेतसो
विगतविवेकाश्चतेभवन्तीत्यभिप्रायःकिञ्चतेभवन्तिराक्षसीरक्षसांप्रकृतिंस्वभावं आ
सुरीमसुराणाञ्चप्रकृतिंमोहनीमेहकरीदेहाहिवादिनीश्रिताआश्रिताःछिन्धिभि
न्दिपिबखादपरस्वमप्रहरेत्येवंवदनशीलाःक्रूरकर्माकुर्वीणाभवन्तीत्यर्थः असुर्यानाम
तेलोकाइतिश्रुतेः १२ येषुनःश्रद्धाःभगवद्भक्तिरक्षणमोक्षमार्गं प्रवृत्ताःमहा

आनन्दगिरिछतटीका

मेवात्मत्वेनभेदेनवासर्वेनमजन्तेतत्राहएवमिति विपर्यस्तबुद्धित्वंभगवद्वज्जायांक
रणमित्याह मूढाइति भगवतोमनुष्यदेहसम्बन्धात्तस्मिन्विपर्यासःसम्भवतीत्याह
मानुषीमिति अस्मदादिवर्हेहतादात्याभिमानंभगवतोव्यावर्त्तयति मनुष्येतिभगव
न्तामवजानतामविवेकमूलाज्ञानं हेतुमाह परमिति ईश्वरावज्ञानात्किंभवतीत्य
पेक्षायां तद्वज्ज्ञानप्रतिबन्धबुद्धयःशोच्यामवन्तीत्याह ततश्चेति भगवद्वज्ज्ञानादेव
हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवोवराकाः शोच्याःसर्वपुरुषार्थवाह्याःस्युरितिसम्बन्धः तत्र
हेतुं सूचयति तस्येति प्रकृतस्यभगवतोऽवज्ञानमनादरणंनिन्दनस्वातस्यभावनंपौ
नःपुन्यं तेनहतास्तज्जनितदुरितप्रभावात्प्रतिबन्धबुद्धयइत्यर्थः ११

भगवन्तमवजानतांप्रन्नपूर्वकंशोच्यत्वं विशदयति कथमिति भगवन्निन्दापरा
णांनकाचिदपिप्रार्थनार्थवतीत्याह वृथेति ननुभगवन्तंनिन्दतोपिनित्यंनैमित्तिकस्वा
कर्मानुतिष्ठन्तितदनुष्ठानाच्चतेपांप्रार्थताःसार्थाभविद्यन्तीतिनेत्याहतथेति परिभव
स्तिरस्कारणंअवज्ञानमनादरणं तेषामपिशस्त्रार्थावज्ञानवनांतद्वाराप्रार्थनार्थवत्त्व
मित्याशंकाह तथामोघेति तथापियौक्तिकविवेकवशात्तत्प्रार्थनासाफल्यमित्याशं
काह विचेतसइति नकेवलसुक्तविशेषणत्वमेवतेपांकिन्तुवर्त्तमानदेहप्रतादगन्त
रंतत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्चनिश्चितेत्याह किञ्चेति मोहकारीमिति प्रकृतिद्वये

स्वामिछतटीका ।

नन्वेवंभतंपरमेश्वरंत्वांकिमिति केचिन्नाद्रियन्तेतत्राह अवजानन्तीतिद्वयां सर्वभू
तसहेश्वररूपंसदीयंपरंभावंतत्त्वमजानन्तो मूढामूर्खामावजानन्ति मामवमन्यन्ते
अवज्ञानेहेतुःशुद्धसत्त्वमयीमपितनुंभक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवन्तमिति ११

मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः राक्षसीमासुरीञ्चैवप्रकृतिंमोहनीं
श्रिताः १२

शाङ्करभाष्यं

त्मानइति महात्मानस्तुअच्छुद्रचित्तामामीश्वरंपार्थदेवीदेवानांप्रवृत्तिं शमदमद
याश्चङ्गादिलक्षणामाश्रिताःसन्तोभजन्तिसेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ताज्ञात्वासां
भूतादिंभूतानांआश्रयमादिकारणं त्रियदादीनांप्राणिनांचादिकारणमाश्रयमव्य
यम् १३

आमन्दगिरिकृतटीका

पितृल्यंविशेषणं छिन्विभिन्दिप्रिवखादेतिप्राणिहिंसास्वपोरक्षसां स्वभावोऽसुराणां
स्वभावस्तुनदेहिनोजुह्वि परस्वमेवापहरेत्यादिरूपःमोहोमिथ्याज्ञानं उक्तमेव
स्फुटयति छिन्वीति १२ केपुनर्भगवन्तंभजन्तेतानाह येपुनरिति महान्
प्रकथेयज्ञादिभिःशोधितआत्मासत्त्वं येषामितिव्युत्पत्तिमाश्रित्याह अच्छुद्रेति तुश
ब्दोऽवधारणे प्रकृतिंविशिनष्टि शमेति अनन्यस्मिन्प्रत्यग्भूतेमयिपरस्मिन्नेवमनो
येषामिति व्युत्पत्त्याव्याकरोति अनन्यचित्ताइति अज्ञातेसेवानुपपत्तेः शास्त्रोपप
त्तिथ्यामादौज्ञात्वाततःसेवन्तेइत्याह ज्ञात्वेति अव्ययमविनाशिनं १३ भजनप्र

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च मोघाशाइति मत्तोऽन्यद्देवतान्तरंक्षिप्रंफलंदास्यतीत्येवंभूता मोघानिः
फलैवाशयेषांतेअतएवमद्विसुखत्वान्मोघानिनिःफलानिकर्माण्येषांते मोघमेव
नानाकृतकर्माश्रितंशास्त्रज्ञानंयेषांतेअतएवविचेतसोविच्छिन्नचित्ताःसर्वत्रहेतुः राक्ष
सींतामसींहिंसादिप्रचुरां आसुरीञ्चराजसीकामदर्पादिवज्जलांमोहनीं बुद्धिभ्रं
शकरींप्रकृतिंस्वभावंश्रिताःआश्रिताःसन्तो मामवजानन्तीतिपूर्वैशैवान्वयः १२

केतर्हित्वामाराधयन्तीत्यतआह महात्मानइति महात्मानःकामाद्यनभिभूतचि
त्ताःअतएवअभयंसत्त्वसंशुद्धिरित्यादिनाव्यवसायांदैवींप्रकृतिंस्वभावमाश्रिताःअत
एवमद्वप्रतिरेकेणनास्त्यन्यस्मिन्मनोयेषांतेतुभूतादिंजगत्कारणंअव्ययंनित्यञ्चमां ज्ञा

भाषा अनुवाद

औरजोमनुष्यहमसेभिन्नऔरदेवतोसे किश्रीधफलदेयंगेअसीनिःफलआशा
करते है औरहमसेविमुख जेफलकेहेतुकर्मकरैहै औरजिनके शास्त्रसेजोज्ञा
नसोनानाकृतकर्मयुक्तहै वेईसकलविचेतसकहेविच्छिन्नचित्तलोग अनर्थकेहेतुहिंसा
दितामसकर्मतथाकामअभिमानसेभरीपूरीजोराजसीबुद्धितिसकेआश्रितहोयहम
कोनजानिहमारानिरादरकरतेहै अभिमानकरते औरजीवमारते है १२

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजन्य नन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं १३
सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४

शाङ्करभाष्यं ।

कथं सततमिति सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्त्तयन्तो यजन्तश्चेन्द्रियो
पसंहारममदमदवाहिंसादिलक्षणैः धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रतादृढं स्थिरमचाञ्चल्यं
व्रतं येषां तैर्दृढव्रतानमस्यन्तश्च मां हृदये शयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते
सेवन्ते १४ तैकेनकेन प्रकारेणोपासते इत्युच्यते ज्ञानेति ज्ञानयज्ञेन ज्ञान
मेव भगवद्विपर्ययज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं चान्येऽन्यामुपासनां
परित्यज्य उपासते तच्च ज्ञानमेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपा
सते केचिच्च पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिभिर्देवैः स एव भगवान् विष्णुरादित्यादिरूपे

आनन्दगिरिकृतटीका

कारंष्टच्छति कथमिति तत्प्रकारमाह सततमिति सर्वदेति श्रवणावस्थागृह्यन्ते
कीर्त्तनं वेदान्तश्रवणं प्रणवजपञ्चव्रतं ब्रह्मचर्यादिनमस्यन्तो मां प्रति चेतसा प्रहो भव
न्तो भक्त्या परेण प्रेम्णानित्ययुक्ताः सन्तः सदा संयुक्ताः १४

स्वामिकृतटीका

त्वाभजन्ति १३ तेषां भजनप्रकारमाह सततमिति हांध्यां सततं सर्वदा स्तोत्रम
न्वादिभिः कीर्त्तयन्तः केचिन्मां उपासते सेवन्ते दृढानिव्रतानिनियमायेपांतादृशाः स
न्तो यतन्तश्च ऐश्वर्यज्ञानादिपुप्रयत्नं कुर्वन्तः केचिद्भक्त्या नमस्यन्तश्च प्रणमन्तः अन्येनि
त्ययुक्ताश्च नवरतं अवहिताः सेवन्ते भक्त्येति नित्ययुक्ता इति च कीर्त्तनादिष्वपि दृष्टव्यं १४

भाषा अनुवाद

तो तु मारी आराधना कौन करते हैं जो यह प्रकृतो तो कहते हैं कि कामादिकमे
जिनका चित्त श्रवण नहीं है सो जो महात्मा लोग वे दैवी प्रकृति के आश्रित होते हैं इसीसे
हमको छोड़ि और मेजिनका मनन ही है तेमनुप्रहमको ससन्तभूत के आदि कहे
जगतके कारण नित्यस्वरूप जानिके भक्तिपूर्वक आरधन करते हैं १३ अब भक्तों
के भजनका प्रकार दो श्लोक से कहते हैं कि सर्वदा स्तोत्र और मंत्र से कोई मेरा कीर्त्तन
करते ऊये मेरी उपासना करते हैं और कोई दृढ नियम करके श्रेष्ठार्थ और ज्ञान मेय
लकरते ऊये मेरे उपासक होते हैं और कोई भक्तिपूर्वक प्रणत होय मेरा भजन करते
हैं असे नित्ययुक्त कहे सावधान मेरे मेतत्पर होय मेरे भक्त सुभा सेवते हैं १४

ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजन्तोमासुपासते एकत्वेनष्टयज्ञेनवज्जधाविश्वतोमुखं १५
अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौषधं मन्त्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंज्जतम् १६

शाङ्करभाष्यं

णावस्थितइत्युपासतेकेचिद्वज्जधावस्थितःस एव भगवान् सर्वतोमुखोविश्वरूपइति
तंविश्वरूपंसर्वतोमुखं वज्जधा वज्जप्रकारेणोपासते १५ यदिवज्जभिःप्रकारैरु
पासतेकथंत्वामेवोपासतइत्यतआह अहमिति अहंश्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहंयज्ञः
स्मार्तःकिञ्चस्वधान्नमहंपितृभ्योयद्दीयतेतत्स्वधा तथाअहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यद
दद्यतेतदौषधशब्दवाच्यत्रीहिंयवादिसाधनमथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमत्र
मौषधमिति व्याध्युपशमार्थभेदंषजंमन्त्रोहंयत्पितृभ्योदेवताभ्यश्च हविर्दीयतेऽहमे
वाज्यंहविश्चाहमग्निर्यस्मिन्ह्वयते सोपग्निरहमेवाहंज्जतंहवनंकर्मच १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उपासनप्रकारभेदप्रतिपत्त्यथाष्टच्छति तेकेनेति तत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लो
कमवतारयति उच्यतइति इज्यतेपूज्यतेपरमेश्वरोनेनेतिप्रकृतज्ञानेयज्ञशब्दः ईश
रज्जेति चकारोवधारणे देवतान्तरध्यानत्यागमपिशब्दसूचितंदर्शयति अन्यामिति
अन्येचब्रह्मनिष्ठामिति यावत् ज्ञानयज्ञमेवविभजते तच्चेति उत्तमाधिकारिणामुपा
सनमुक्त्वा मध्यमानामधिकारिणामुपासनप्रकारमाह केचिच्चेति तेषामेवअहंयज्ञः
स्मार्तःकिञ्चस्वधाहंपितृभ्योयद्दीयतेतत्स्वधा तथासमौषधंसर्वप्राणिभिर्यददद्यते प्र
कारान्तरेणोपासनमुदीरयति केचिदिति वज्जप्रकारेणान्तरादित्यादिरूपेणेतियाव
त् १५ भगवदेकविषयमुपासनंतर्हि नसिध्यतीति शङ्कते यदीति प्रकारभेदमादा
यध्यायन्तोपिभगवन्तमेवध्यायन्तस्यसर्वात्मत्वादित्याह अतआहेति क्रतुयज्ञश्च

भाषाअनुवाद

औरचराचरमात्रश्रीकृष्णऐसाजोआत्मदर्शनसोईज्ञानऔसोईयज्ञइसप्रकारज्ञान
यज्ञसेकितनेहमकोपूजते है देखोकोईअभेदभावसेऔकोईहमभगवानकेदासइस
भेदभावसेउपासनाकरतेहै औरकोईहमकोब्रह्माकृद्रआदिरूपसमभूकरसेवते
है १५ अबअपनीसर्वरूपता चारिस्लोकसेकहतेहै किमैहीक्रतुकहेवेदोक्तअग्नि
ष्टोमआदियज्ञ औरयज्ञकहेधर्मशास्त्रीज्ञोपज्वयज्ञबालवैश्वदेवादि औस्वधाक
हेआहऔर औषधअर्थात् फलहोनेसेजोपकिजांय इससेअन्नभीआयगये औमंत्र
औआज्यकहेवृतआदि औअग्निकहेयज्ञाग्नि औहोम यहजोकृष्ण हैसोहमहै १६

पिताहमस्यजगतोमाताधातापितामहः वेद्यं पवित्रमोङ्कारकृत्कृत्सामयजुरेवच १७
गतिर्भर्ताप्रभुः साक्षीनिवासः शरणं सुहृत् प्रभवः प्रलयः स्थानं लिङ्गानां कीजमव्ययं १८

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च पितेति पिताजनार्थताहमस्यजगतोमाताजनयित्रीधाताकर्मफलस्यप्राणिस्यो
विधाता पितामहः पितुः पितावेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनं ओङ्कारञ्चकृत्कृत्सामयजुरेवच १७

किञ्च गतिरिति गतिः कर्मफलं भर्तापोषाप्रभुः स्वामी साक्षी प्राणिनां कृताकृत
तस्य निवासो वस्तिन् प्राणिनो निवसन्ति शरणं मार्त्तानां प्रपन्नानामार्त्तिहरः सुहृत् प्र
त्युपकारानपेक्ष उपकारी प्रभव उत्पत्तिर्जगतः प्रलयः प्रलीयते वस्तिन् इति प्रलयः तथा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

व्योऽनयोरपौनरुक्त्यं दर्शयन्व्याचष्टे श्रौत इति क्रियाकारकफलज्ञानं भगवदतिरि
क्तं नास्तीति समुदयार्थः १६ इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनुमन्तव्यमित्याह किञ्चेति
पवित्रं पूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्यापरिशुद्धेकारणं पुण्यं कर्मैत्याह पावनमिति वेदितव्ये ब्रह्म
णिवेदनसाधनमोङ्कारस्तत्रप्रमाणमृगादिच चकारादथर्वाङ्गिरसोऽग्नौ १७

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च ज्ञानेति वासुदेवः सर्वमित्येवं सर्वात्मदर्शनं ज्ञानं तदेव यज्ञस्तोत्रज्ञानयज्ञेनमां
यजन्ताः पूजयन्तोऽप्युपासन्ते तत्रापिकेचिदेकत्वेनाभेदभावनयाकेचित्पृथग्भावनया
दासोऽहमितिकेचित्तुविश्वतोमुखं सर्वात्मकं मां ब्रह्म धारं ह्यरुद्रादिरूपेणोपासते १५
सर्वात्मतां प्रपञ्चयति अहं क्रतुरिति चतुर्भिः क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञः स्मार्त्तप
ञ्चयज्ञादिः स्वधापिबर्धयथाह्वादिः श्रौषधं श्रोत्रधिप्रभवमन्नं मेपजम्बामन्त्रोयाज्यपुरो
धोवाक्कादिः आज्यं होमादिसाधनं अग्निराहवनीयादिः ऊतं होमः एतत्सर्वमहमेव १६

भाषाश्रनुवाद

श्रौरइसजगतकेपितामाता तथाधाताकहे कर्मफलदाताश्रीपितामह तथावेद्य
श्रेयवस्तुश्रीपावनकहे शुद्धकरनेवालेश्रीओङ्कार तथाकृत्कयजुरसामअधर्ववेदयहस
मस्तमैहीहौं १७ श्रौरमैहींगतिकहेप्राथकर्मफलरूप श्रीभर्ताकहेपोषणकर्त्ता
श्रीप्रभुनियामक तथासाक्षीशुभअशुभकेद्रष्टाश्रीनिवासभोगस्थान तथाशरणकहेर
कएवंसुहृत् कहे हेतुरहितहितकारीप्रभवअर्थात् जगतकेउत्पन्नकर्त्ताप्रलयकहेसं
ग्रहकर्त्तास्थानकहे विश्वकेआधारश्रौरनिधानकहेलयस्थानश्रीकीजकहेकारणश्रीअ
व्ययकहेअविनाशीमैहीहौं १८

शाङ्करभाष्यं

स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यप्राणिनां जीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्म्मिणामव्ययं यावत्संसारभावित्वाद्द्वयं न ह्यवीजं किञ्चत् प्ररोहिति नित्यञ्च प्ररोहदर्शनाद्बीजसन्ततिर्न व्येतीत्येव गम्यते १८

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवता सर्वात्मकत्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति गम्यत इति प्रकृतिविलयपर्यन्तं कर्मफलं गतिरित्याह कर्मेति प्रोष्टाकर्मफलस्यैव प्रदाता कार्यकारणप्रपञ्चस्याधिष्ठानमित्याह निवास इति शीर्यते दुःखमस्मिन्निति व्युपत्तिमाश्रित्याह शरणमिति प्रभवत्यस्माज्जगदिति व्युपत्तिमादायोक्तं उत्पत्तिरिति कारणस्य कथमव्ययत्वमित्याशङ्क्याह यावदिति कारणान्तरेणापि कार्यं कदाचिद्दुद्देश्यति किं कारणेत्याशङ्क्याह न हीति सामूत्तर्हि संसारदर्शनामेव कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याह नित्यञ्चेति कारणव्यक्तेर्नाशमङ्गीकृत्य तदन्यतमव्यक्तिशून्यत्वं पूर्वकालस्य नास्तीति सिद्धवत्कृत्यविशिनष्टि वीजेति १८

इतश्च सर्वात्मत्वे भगवतो न विवदितव्यमित्याह किञ्चेति आदित्याज्जायते दृष्टिरिति स्मृतिमवष्टयव्याचष्टे कैश्चिदिति वर्षोत्सर्गनिग्रहावेकस्यैकस्मिन्काले विरुद्धौ इत्याशङ्क्याह अष्टभिरिति क्रतुभेदेन वर्षस्य निग्रहोत्सर्गौ वैककर्तृकावविरुद्धावित्यर्थः यस्य कारणस्य स्वस्वित्वेन यत्कार्यं मभिव्यज्यते तदिह सदित्युच्यते कारणस्वन्धेनानभिव्यक्तं कारणमेव अनभिव्यक्तनामरूपमसदिति व्यवहियन्ते तदेतदाह सदेति शून्यवादं व्युदस्यति न पुनरिति भगवतोऽत्यन्तसत्त्वे कार्यकारणकल्पनानिरधिष्ठानान्तिष्ठेदित्यर्थः तर्हि यथाश्रुतं कार्यस्य सत्त्वं कारणस्य चासत्त्वं मास्येयमित्याशङ्क्य वाशब्देन निषेधति कार्येति तर्हि कार्यस्यात्यन्तिकं सत्त्वं वाचारम्भश्रुतेर्नापी

स्वामिकृतटीका

किञ्च पिताहमस्येति धाताकर्मफलविधातवेद्यं ज्ञेयं वस्तुपविशंशोधकंप्रायश्चित्तात्मकं वा ओङ्कारः प्रणवः ऋगादयो वेदाश्चाहमेव सष्टमन्यत् १७ किञ्च गतिरिति गम्यत इति गतिः फलं भर्त्ता प्रोषणकर्ता प्रभुर्नियन्ता साक्षी शुभाशुभद्रष्टानिवासो भोगस्थानं शरणं रक्षकः सुहृत् हितकर्त्ता प्रकर्षणभवत्यनेनेति प्रभवः स्वष्टाप्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्त्ता तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लयस्थानं वीधंकारणं तथाप्यव्ययमविनाशि नतु मीह्यादिवीजवाहनश्चरमित्यर्थः १८

तपाय्यहमहं वर्षे निगृह्णाभ्युत्सृजामि च अष्टतञ्जैवष्टत्युच्चसदसञ्चाहमर्जुन १६

शाङ्करभाष्यं

किञ्च तपामीति तपाय्यहमादित्योभूत्वा कैश्चित्प्रशिक्षिभिरुत्तपामि अहं वर्षे कैश्चिद्रक्षिभिरुत्सृजामि उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रक्षिभिरुत्तपामि अर्जुनैः पुनरुत्सृजामि प्रायश्चित्तञ्चैव देवानां षट्युच्चमर्त्यानां यत्प्रयत्नयत्सम्बन्धितया विद्यानां तद्विपरीतं असञ्चैवाहं अर्जुन न पुनरत्यन्तमेवासङ्गवान्स्वयं कार्यकारणेषु वा सदसतीये पूर्वोक्तैः निवृत्तिप्रकारैरेकत्वपथज्ञादिविज्ञानैर्यज्ञैर्भ्यां पूजन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथा विज्ञानं सामेव प्राप्नुवन्ति १६

ये पुनरज्ञाः कामकामाः त्रैविद्येति त्रैविद्याः ऋग्यजुःसामविदयाज्ञिकाः येषां ते मां वखादिवेदरूपिणं इद्वासम्पूज्य यज्ञशेषं सोमपाः सोमं पिवन्तीति सोमपास्ते नैव सोमपानेन ते पूतपापाः शुद्धकिल्बिषायज्ञैरग्निदेसादिरिद्वापूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते वाचयन्ते ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य सम्राट्सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानं अश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान् दिविसवान् अप्राद्यतान् देवभोगान् देवानां भोगांस्तान् २० ते तमिति ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे

आनन्दगिरिकृतटीका

तरस्यत्यन्तिकं असत्त्वं कुतस्तखलित्यादिश्रुतेरित्यर्थः उक्तैर्ज्ञानयज्ञैर्भगवद्भिध्यानाभिनिविष्टबुद्धीनां किंफलमित्याशङ्क्य सदोवा क्रमेण वा सुक्तिरित्याह वेदिति १६

स्वामिणतटीका ।

किञ्च तपाय्यहमिति आदित्यात्मना स्थित्यानिदाघकाले तपामि जगतस्तापं करोमि वृष्टिसमये च वर्षणमुत्सृजामि विमुञ्चामि कदाचित्तु वर्षे निगृह्णामि आकर्षामि अमृतं जीवनं मृत्युञ्जनाशः सत्स्थूलं दृश्यं असत् सूक्ष्मं दृश्यं एतत्सर्वमहमेवेति एवं मत्वा मामेव वज्रधोपासते इति पूर्वोक्तैर्बान्धवः १६

भाषाअनुवाद

और श्रीशकालमे सूर्यरूपमै हीं ताप देता हूँ और वर्षाकालमे जल वृष्टिभी हमको करते हैं और तदाको ईसमै मे जल किरणोंसे खींचते और कभीफेरि जलको छोड़ते भी हमीं हैं अमृतकहे जीवन मृत्युकहे मरण और सतकहे पृथिवीआदि स्थूल पदार्थ और असत् कहे सूक्ष्मवस्तु रूपादिमात्राभीहे अर्जुन हम हीं को जानो इसीसे लोग नानारूप हमारी उपासना करते हैं १६

तैर्विद्यामांसोमपाःपूतपापात्रैरिद्वास्वर्गतिंप्रार्थयन्ते तेषुपुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक
मश्नन्तिदिव्यान्दिविदेवभोगान् २०

शाङ्करभाष्यं ।

पुण्ये मर्त्यलोकमिमंविद्यन्त्याविद्यन्ति एवंहियथोक्तेनप्रकारेणतृतीयधर्मकेवलंवैदिकं
कर्मानुप्रपन्नास्तेगतागतं गतञ्चागतञ्चगतागतंगमनागमनंकामकामाः कामंका
मयन्त इतिकामकामा लभन्ते गतागतमेव नतुस्वातन्त्र्यं क्वचिद्भ्रमन्तइत्यर्थः २१

आनन्दगिरिद्वयटीका

भगवद्भक्तानामपिनिःकामानामेवसुक्तिरितिदर्शयितुंसकामानांपुंसां संसार
सवतारयति येपुनरिति तिस्रोविद्याअधीयन्तेविदन्तीतिवा तैर्वै विद्या वेदविदस्त
दाह ऋगिति वस्वादीत्यादिशब्देनसवनद्वयेशानादित्यारुद्राच्चगृह्यन्तेशुद्धकिल्बिषा
निरस्तपापाइतियावत् २० तर्हिस्वर्गप्राप्तेरपिभगवत्प्राप्तितुल्यतामित्याशंकाह

स्वामिद्वयटीका ।

तदेवमब्रजानन्ति मां मूढाइत्यादिश्लोकद्वयेन क्षिप्रफलाशयादेवतान्तरं यज
न्तो मां नाद्रियन्तइत्यभक्तादर्शिताः सहात्मानस्तुमांपार्थेत्यादिनाचभक्ताउक्तास्तवै
कत्वेन पृथक्त्वेन वा ये परमेश्वरंनमजन्तितेषांजन्मस्यत्यप्रवाहोदुर्वारइत्याह तै
र्विद्याइति द्वाभ्यां ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रोविद्यायेपांते द्विविद्यास्त्रिविद्याएव
तैर्विद्याःस्वार्थेऽपि तिस्रोविद्याअधीयन्ते जानन्तीति वा तैर्विद्यावेदत्रयोक्तकर्म्मपरा
इत्यर्थःवेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मांसिद्वामसैवरूपंदेवतान्तरमित्यजानन्तोऽपिवस्तुत इन्द्र
दिरूपेणमासेवेद्वासंपूजयन्नशेषंसोमंपिवन्तीतिसोमपास्तेनैव पूतपापाः शोधित
कल्मषाःसन्तःस्वर्गतिंस्वर्गंप्रतिगतिंप्रार्थयन्तेतेपुण्यफलरूपंसुरेन्द्रलोकंस्वर्गमासा
द्य प्राप्य दिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगानश्नन्तिमुञ्जते २०

शंभु अनुवाद ।

मूढसेराअनादरकरतेऔसहात्सामेरीभजनकरतेअसेपूर्वमे भक्तात्रभक्तकेल
क्षणकहिके अवमूढोंकाजन्मस्यत्यरूपसंसारप्रवाहदुर्निवारहैयहदोश्लोकसेकहते
हैं किजोसमुप्यऋग्यजुःसामवेदपढतेवैतैर्विद्यअर्थात्वेदोक्तकर्म्मपरायणयज्ञके द्वा
रा सर्वरूपजोमैहंसो मेरीहीपूजाकरिऔरसोमलताकारसपीकरपूतपापहोयसे
च्छासेस्वर्गलोककोजाते औरपुण्यफलरूपस्वर्गकोप्राप्तहोय वहांके उत्तमदेवभोग्य
वस्तुवांकाभोगकरतेहैं २०

तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशन्ति एवंलयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतंकामकामालभन्ते २१

शाङ्करभाष्यं

येपुनःनिःकामासस्यग्दर्शिनःअनन्याइति अनन्याअष्टयंग्भूताःपरंदेवं नारायणं
आत्मत्वेनगताःसन्तश्चिन्तयन्तोमांयेजनाःसंन्यासिनःपर्युपासतेतेषांपरमार्थदर्शिनां
नित्याभियुक्तानांसतताभियोगिनांयोगक्षेमंयोगोऽप्राप्तस्यप्रापनं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभ
यंवहामिप्रापयास्यहं ज्ञानीत्वात्मैवमेमतंसचममप्रियोयस्मात्तस्मात्तेममात्मभूताःप्रि
याश्चेति नन्वेषामपिमक्तानांयोगक्षेमंवहत्येवभगवान् सत्यमेवंवहत्येव कित्त्वयंविशे
पोऽन्येमे येभक्तास्तेस्वात्मार्यंस्वयमपियोगक्षेममीहन्ते अनन्यदर्शिनस्तुनात्मार्यं योग
क्षेममीहन्ते नहितेजीवितेमरणेवात्मनोग्रन्थिंकुर्वन्ति केवलमेवभगवच्छरणास्ते
अतोभगवानेवतेषां योगक्षेमंवहतीति २२

आनन्दगिरिछातटीका ।

तेतमिति पुण्येस्वर्गप्राप्तिहेताविति यावत्प्रसिद्धोऽर्थोहिशब्दःत्रयाणां होवादीनां
वेदत्रयविहितानांधर्माणांसमाहारस्त्रिधर्मंतदेववैधर्म्यंतदनुप्रपन्नास्तदनुगताइति
यावत् कामकामानांगमनागमनद्वाराकामिततफलप्राप्तिश्चेद्विष्टमेव चेष्टितमित्याशं
क्याह गतेति २१ फलमनभिसन्धायत्वामेवाराधयतां संस्यग्दर्शननिष्ठानांमत्य
न्तनिःकामानांकथंयोगक्षेमंस्थातामित्याशंक्याह येपुनरिति तेषांयोगक्षेमंवहामी
त्युत्तरत्रसम्बन्धः येभ्योऽन्योनविद्यतइतिव्युत्पत्तिमाश्रित्याह अष्टयंगिति कार्यस्थे
वकारणेकर्मतादात्म्यंभव्यावर्त्तयति परमिति अहमेववासुदेवःसर्वात्मानमतोऽन्यत्

स्वामिछातटीका ।

ततश्चतेतमिति तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितंविपुलंस्वर्गलोकंतत्सुखंभक्त्वाभोगप्रापके
पुण्येक्षीणेसति मर्त्यलोकंविशन्ति पुनरप्येवमेववेदत्रयविहितंधर्ममनुगताः काम
कामा भोगान्कामयमानागतागतंयातायातंलभन्ते २१

भाषाअनुवाद ।

फेरितेईस्वर्गकामीमनुष्य अपनाइष्टविपुल स्वर्गसुखभोगकरिके जत्रपुण्यक्षीण
भई तवफेरिमत्तंप्रलोकमेआवतेहै' अयकारके फेरिवहीवेदत्रयीविहितंधर्मकर्म
करिके भोगकामनाकारीलोग गमनागमनमात्रलाभकियाकरतेहै' अर्थात्कभी
नीचेआतेऔकभीउपरजातेरहते है' २१

अनन्याश्चिन्तयन्तोऽप्येजनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं २२

शाङ्करभाष्यं

नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्त्या च त्वामेव भजन्ते सत्यमेवं ये अन्यदेवताभक्ता अन्यसु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ति अह्वयास्तिक्यबुद्ध्या अन्विता अनुगतास्ते मिमामेव कौन्तेय यजन्तविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं अज्ञानपूर्वकं

आनन्दगिरिद्वयटीका

किञ्चिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा ध्यायन्त इत्याह चिन्तयन्त इति प्राद्यतान् व्यावर्त्य सुखानधिकारिणो निर्दिशति संन्यासिन इति पर्युपासते परितः सर्वतो न वच्छिन्नतया प्रश्यन्तीत्यर्थः नित्याभियुक्तानामित्यनवरतमादरेण ध्याने व्याप्तानामित्याह सतेति योगक्षेमञ्च योगक्षेमं तन्वापुनरुक्तमर्थमाह योग इति किमर्थं परमार्थदर्शिनानां योगक्षेमं वहामीत्याशङ्क्याह ज्ञानीत्विति अतस्तेषां योगक्षेमं वहामि इति सव्यन्धः सव्यगुद्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं वहति भगवानिति विशेषणममृष्यमाणः शङ्कते नन्विति अन्येषामपि भक्तानां भगवान् योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति सत्यमिति तर्हि भक्तोऽप्युज्जानिषु च विशेषो नास्तीति पृच्छति किं त्विति तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विदुषोति अयमित्यादिना योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमीहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् आत्मविदां स्वार्थयोगक्षेममुद्दिश्य चेष्टाभावं स्पष्टयति नहीति ग्रन्थिरपेक्षकानामित्येतत् ज्ञानिनां तर्हि सर्वानामस्थेत्याशङ्क्याह केवलमिति तेषां तदेकशरणत्वे फलितमाह अत इति इति शब्दो विशेषशब्देन सव्यन्धते २२

स्वाकिद्वयटीका

मद्भक्तास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीत्याह अनन्या इति अनन्यानास्ति मद्यतिरेकेनान्यत्काव्यं येषां ते तथाभूता ये जनासां चिन्तयन्तः सेवन्ते तेषां तु नित्याभियुक्तानां सर्वथा मदेकनिष्ठानां योगधनादिलाभं च मेञ्च तत्पालनं मोक्षम्वतैरप्रार्थितमपि अहमेव वहामि प्रापयामि २२

भाषा अनुवाद ।

और हमारे भक्तजन मेरी कृपा ही सेवा तार्थ होते यह कहते हैं कि जिनके हमें छोड़ि और कोई काम नान ही है तेई अनन्य भक्त हमारी सेवा करते हैं नित्याभियुक्त सर्वदा एक मेरे से तपर हैं मन जिनका उनका योगक्षेम अर्थात् योग जोधन आदिलाम और रत्न मजो प्राप्त वस्तुकारक्षण सोमैकरता हूँ अथवा निर्वाण जो मुक्ति यद्यपि वे नहीं चाहते परम उनको मैं अपनी इच्छा से देता हौं २२

येष्वन्यदेवताभक्तायजन्ते श्रद्धयानिताः तेपि मामेवकौन्तेययजन्त्वविधिपूर्वकं २३
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेना तश्च वदन्ति २४

शाङ्करभाष्यं

र्वकं यजन्त इत्यर्थः २३ कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्मात् अहमिति अहं
हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्त्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च मत्
स्वामिको हि यज्ञोऽधि यज्ञोऽहमेवावेति चोक्तं तथान तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावद
तश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्याग फलात् उच्यन्ति २४ येष्वन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनावि

आनन्दगिरिद्वयटीका

तत्तद्देवतात्मना परस्वैवात्मनः स्थित्यभ्युपगमाद्देवतान्तरपराणामपि भगवच्छर
णत्वाविशेषात्तदेकनिष्ठत्वमकिञ्चित्कारमिति मन्वानः शङ्कते नन्विति उक्तमङ्गीकृत्य
परिहरति सत्यमित्यादिना देवतान्तरयाजिनां भगवद्याजिभ्यो विशेषमाह अविधी
ति तद्वा करोति अविधिरिति २३ ननु वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव तद्भक्तास्वद्या
जिनो भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनमिति शङ्कते कस्मादिति देवतान्तरया
जिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन श्लोकद्वयमुत्थापयति उच्यते इति सर्वेषां
द्विविधानां यज्ञानां वस्वादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता स्वेनान्तर्यामिरूपेण प्रभुश्चाहमेवे
ति प्रसिद्धमेतदिति हि शब्दः प्रभुरेव चेत्युक्तं विष्टयोति अत्स्वामिको हीति तत्रपूर्वा
ध्यायगतवाक्यं प्रमाणयति अधियज्ञोहमिति तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधि
पूर्वकमिति कुतः सिद्धं तत्राह तथा इति ममेव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुत्वे च सतीति यावत् तयो

भाषा अनुवाद

जोक हो कि विचार से तो सर्व देव रूप तुमको छोड़ि और देवता कौन है देखो सब रूप
पजो तुमारे है तो इन्द्रादिके पूजक लोग भी तुमारे ही उपासक है फेरि क्या कारण है
जो वे विचार उपर नीचे गमना गमन किया करते है इस पर कहते है किंहां अश्रद्धायु
क्त जो इन्द्रादि देवतोंकी आराधना करते है सो सत्य हमारी ही सेवा है परन्तु वै अविधि
से अर्थात् मोक्षकी देन हार विधिको छोड़िकर पूजन करते है इसीसे पुनः पुनः संसार
पावते है २३ पूर्वकथित वाक्यको विस्तार से कहते है कि देवता स्वरूप यज्ञ फल भोक्ता
महीं हीं और प्रभु कहे यज्ञ फल दाता भी मैं हीं हूँ पर इस तरह से वे देव पूजक लोग यथा
वत् कहे ठीक नही जानते है इसीसे फेरि संसार गतिको पावते है और सर्व देव मे हम
को अन्तर्यामी रूप पदे खि जो मेरा अर्चन करते वे पुनः संसार गतिको नहीं पावते है २४

यान्ति देवव्रता देवान् पितृन् यान्ति पितृव्रताः भूतानि यान्ति भूतेज प्रायान्ति मद्दद्या
जिनो पिमाम् २५

शाङ्करभाष्यं ।

धिपूर्वकं यजन्ते तेषामपियागफलमवश्यम्भाविकं कथं यान्तीति यान्ति गच्छन्ति देवव्रता
देवेषु व्रतं नियमो मक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान् यान्ति पितृन् गन्निष्वात्तादीन् यान्ति पितृ
व्रताः आह्लादिक्रियापराः पितृभक्ताः भूतानि विनायकमाह गणचतुर्भगिन्यादीनि या
न्ति भूतेज प्राभूतानां पूजकाः यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवाः मामेव यान्ति स
मानेऽथायासे मामेव न भजन्ते अज्ञानात्तेन ते अल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः २५

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

भोक्तृप्रभोर्भावस्तत्त्वेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च सांयथा वदन्तो न जानन्ति अतो भोक्तृत्वा
दिनामसाक्षानामयि अनर्पितकर्माणांश्चावर्त्तन्ते कर्मफलादित्याह अतश्चेति २४

यद्यन्यदेवताभक्ता भगवत्तत्त्वाज्ञानात्कर्मफलाच्च प्रवन्ते तर्हितेषां देवतायजनम
किञ्चित्करमित्याशंकाह येषीति देवतान्तरयाजिनामनाट्टित्तिफलाभावेपि तत्तद्दे
वतायागानुरूपफलप्राप्तिधौ व्यान्तदाकेञ्चित्करमित्यर्थः देवतान्तरयाजिनामावश्य
कं तत्फलमाशङ्कापूर्वकमुदाहरति कथमित्यादिना नियमो वल्युपहारप्रदक्षिणप्र

स्वामिद्वयटीका

ननु च त्वद्यतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तरेऽप्यभावादिन्द्रादिसेविनोऽपि त्वद्भक्ता एवेति
कथं ते गतागतं लभेरंस्तबाह येषीति अद्य योपेताः सन्तो ये जना अन्यदेवता इन्द्रादिरू
पायजन्ते तेऽपि मामेव यजन्तीति सत्यं किन्तु अविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकं विधिं विनायज
न्ति अतस्ते पुनरावर्त्तन्ते २३ एतदेव विष्टयोति अहमिति सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवता
रूपेणाह मेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी फलदाता यह मेवेत्यर्थः एवं सतं मां ते तत्त्वेन यथावन्ना
भिजानन्ति अतश्च प्रवन्ति प्रच्यवन्ति वपुनरावर्त्तन्ते ये तु सर्वदेवतासु मामेवान्तर्यामि
नं पश्यन्तो यजन्ति ते तु नावर्त्तन्ते २४

भाषा अनुवाद

अववही उक्तवाक्यकाप्रतिपादनकरते है कि जो देवव्रतकहे इन्द्रादिदेवउपासक
है वे लोग देवलोकको जाते औपितृउपासनाकरनेवाले पितृलोकको जाते तथा
भूतसेवाकारी अन्तमे भूतजो निपावते है और जो मेरी पूजा करे है सो मद्याजी
अक्षय परमानन्दस्वरूप हमको प्राप्त होते है फेरि गमनागमन होतानहीं २५

प्रवंपुष्पफलंतोययोमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंभक्त्युपहृतमश्रामिप्रयतात्मनः २६

शाङ्करभाष्यं ।

नकेवलंमद्भक्तानामनाष्टित्तिलजगमनन्तफलमुक्तसुखाराधनञ्चाहंकथं प्रवमिति प्रवंपुष्पफलंतोयमुदकंयोमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंपत्नादिभक्त्योपहृतंभक्तिपूर्वकंप्रापितंभक्त्युपहृतमश्रामिगृह्णामि प्रयतात्मनःशुद्धबुद्धेः २६ यतएवमतःयत् करोसीति यत्करोपियदाचरसिशास्त्रीयंकर्मस्वतःप्राप्तंयदश्रासियत्खादसि यद् जुहोपिहवनंनिर्वर्त्तयसिथौतंस्मार्त्तंवा यत्दासिप्रयच्छसिप्राज्ञणादिभ्योहिरण्यमयपावरात्नादि यत्तपस्यसिकौन्तेय तत्कुरुष्वमदर्पणं मत्समर्पणं २७

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

द्वीभावादिरित्यर्थः देवतान्तराराधनस्थानत्वत् फलमुक्त्वाभगवदाराधनस्थानन्त फलत्वमाह यान्तीति भगवदाराधनस्थानन्तफलत्वेदेवतान्तराराधनंत्यक्त्वाभगवदाराधनमेवमुक्तमायाससाभ्यात्फलातिरेकाच्चेत्यक्याशंक्याह समानेपीति अज्ञानाधीनत्वेनदेवतान्तराराधनवतां फलतो न्यूनतां दर्शयति तेनेति २५ अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेवकर्त्तव्यमित्युक्तं सुकरत्वाच्चतथेत्याह नकेवलमिति भगवदाराधनस्य

श्रामिद्वतटीका ।

तदेवोपपादयति यान्तीति देवेष्विन्द्रादिपुत्रतंनियमोयेषां तेअन्तवतोदेवान्यान्तिअतःपुनरावर्त्तन्तेपितृपुत्रतंयेषांश्राद्धादिक्रियापराणांतेपितृन्यान्ति भूतेषुविनायकमाहगणादिपुद्गलापूजयेषां तैर्भूतेजगद्भूतानिन्यान्ति सांयष्टंशीलंयेषांतेमद्याजिनस्तेहृत्सामक्षयं परमानन्दस्वरूपंयान्ति २५ तदेवंस्वभक्तानामक्षयफलमुक्त्वाअनायासत्वञ्चस्वभक्तेर्दर्शयति प्रवमिति प्रयपुष्यादिमात्रमपिमह्यंभक्त्यायःप्रयच्छति तस्यप्रयतात्मनःशुद्धचित्तस्यनिष्कामभक्तस्य तत्पत्रपुष्यादिकंभक्त्यातेनोपहृतंममर्पितमहमश्रामिप्रीत्यागृह्णामि नहिमहाविभूतिपतेःपरमेश्वरस्यममच्छुद्धदेवतानामिववज्ज्वित्तसाध्ययागादिसिःप्ररितोपःस्यात्किञ्चभक्तिमात्रेणअतोभक्तोसमर्पितंयत् किञ्चित् पवादिमात्रमपितदनुग्रहार्थमेवाश्रामोतिभावः २६

भाषाअनुवाद

अवस्वभक्तकोअक्षयफलत्वञ्चैस्वभक्तिकासुलभत्वदेखावतेहैं जोमनुष्यभक्तिपूर्वकंप्रयपुष्यफलजलमात्रभी हमैदेयहै वहविमलचित्तभक्तजनका प्रीतिसेदियाज्जापुष्यादि मैअति प्रसन्नहोय ग्रहणकरताहूँ इसकाभावयहहै किऔरदेवकेसमानवडीपूजासामग्री हमैनचाहिये हमकेवलभावभक्तिसे प्रसन्नहोतेहैं २६

यत्करोषियदन्नासियञ्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसि कौन्ते यत्कुरुष्वमदर्पणं २७

शाङ्करभाष्यं

एवंकुर्वन्स्तवयद्भवति तच्छृणु शुभेति शुभाशुभफलैरेवंशुभाशुभेदृष्टानिष्टफलेषु
प्रांतानिशुभाशुभफलानिकर्माणि तैःशुभाशुभफलैःकर्मबन्धनैरेवंमत्समर्पणं कुर्वन्
मोक्षसेसोयंसंन्यासयोगो नाम संन्यासश्चासौ मत्समर्पणतया कर्मकर्तृत्वाद्योगश्चासा
विति तेन संन्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यत् स्वतः सत्त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन् वि
मुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपेक्ष्य स्थागमिष्यसि २८

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

सुकरत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना यद्विपुष्यादिकं भक्तिपूर्वकं मदर्पणमपि
तं तेनायं शुद्धचेताः तपस्वी मामाराधयतीत्यहमवधारयामीत्याह प्रभमित्यादिना २६
तदाराधनस्य सुकरत्वे तदेवावश्यकमित्याह यत इति स्वतः शास्त्रादृतेः प्राप्तं गमनादी
तियावत् यदन्नासि यं किञ्चिद्गोमं च हवनस्य स्वतस्त्वं वारयति श्रौतमिति मत्स
मर्पणं तत् सर्वं मत्सं समर्पयेत्यर्थः २७ किमतो भवति तदाह एवमिति भगवदर्प
णबुद्ध्या सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मवसाने विदेहकैवल्यमावश्यकमित्याह
शुभेत्यादिना भगवदर्पणकारणान्मुक्तिः संन्यासयोगाच्चेति साधनद्वयशङ्कां श्रात
यति सोयमिति २८

स्वामिद्वयटीका ।

न च फलपुष्पादिकं प्रियञ्जार्थं शसोमादिद्रव्यवन्मदर्पणमेवोद्यमैरापाद्यसमर्प
णीयं किन्तु हिंयत् करोसीति स्वभावतः शास्त्रतो वा यत्किञ्चित् कर्म करोषि तथा य
दन्नासियञ्जुहोषि यद्ददासि यच्च तपस्यसितपः करोषि तत् सर्वं मत्संमर्पितं यथा भवति
एवं कुरुष्व २७ एवञ्च यत् फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु इत्याह शुभाशुभेति एवं
कुर्वन् कर्मबन्धनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टफलैर्मुक्तो भविष्यसि कर्मणां मयि समर्पित
त्वेन तव तत्फलसम्बन्धानुपपत्तेः तच्च विमुक्तः सन् संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः कर्मव
दर्पणं स एव योगस्तेन युक्त आत्मा चित्तं यस्य तथा भूतस्त्वं मां प्राश्नसीत्यर्थः २८

भाषा अनुवाद ।

जिसलिये मैं केवल भाव भक्ति से भक्त पर प्रसन्न होता हूँ इससे हे कौन्तेय कुन्तीपुत्र जो
कुछ कर्म करो या आहार करो या यज्ञ करो या दान करो सो सब मदर्पण अर्थात् मेरे
को समर्पण करो तो वह सब अक्षय फल होगा और दोष किसी तरह कान लगेगा २७

शुभाशुभफलैरेवंमोक्षमेकैर्भवन्धनैः संन्यासयोगयुक्तात्माविभुक्तो मामुपैष्यसि २८
समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं २९

शाङ्करभाष्यं

रागद्वेषवान् तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानीति तन्न समोहमिति
समः तुल्योहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अग्निवदहं दूरस्थानां यथाग्निः शीतं नापन
यति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् ये भजन्ति तु मामी
श्वरं भक्त्या मयि ते स्वभावतएव नमसरागनिमित्तं मयि वर्तन्ते तेषु चाप्यहं स्वभावत
एव वर्त्ते नेतरेषु नैतावता तेषु द्वेषो मम २९

आनन्दगिरिखट्टटीका

भगवतो रागद्वेषवत्वेनानीश्वरत्वमाशङ्क्य परिहरति रागेत्यादिना तर्हि भगवद्भ
जनसार्कञ्चित्करमित्याशङ्क्याह अग्निवदिति तत्प्रपञ्चयति यथेति भक्तानभक्तां
आनुगृह्णतोऽननुगृह्णतश्च भगवतो न कथं रागादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह ये भजन्तीति ये
द्विवर्णाश्रमादिधर्माभाजन्ति ते ते नैव भजनेनाचिन्त्यमात्मेन परिशुद्धबुद्धयोजयि
मत्समीपे वर्तन्ते सद्भिर्व्यक्तियोग्यचित्ता भवन्ति तु शब्दे स्वविशेषस्य द्योतनार्थः तेषु च
समीपे समक्षं तेषामहमपि स्वभावतो वर्त्तमानस्तदनुग्रहपरो भवामि यथा व्यापकमपि
साविलतेजःस्वच्छे दर्पणादौ प्रतिफलति तथा परमेश्वरोऽवर्जनीयतया भक्तिजिरस्तस
मस्तकलुपसत्त्वेषु रूपेषु सन्निधत्ते देवीं प्रकृतिमाश्रितानां भजन्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः २९

भाषा अनुवाद

इस प्रकार आचरण करने से जो फल होगा सो मुनो कि उक्त प्रकार से कर्म सकल भग
वत्समर्पण करने से कर्म बन्धन अर्थात् कर्मजनित दुष्ट अनिष्ट फल प्राप्ति से वंचित होगे
और मेरे से समर्पित जो कर्म संन्यास योग उन्नीसे युक्त चित्त होके तुम हमको निःसन्देह
प्राप्त होउगे २८ भला जो भक्तोंको इस भांति मुक्त करेते हो और भक्तोंको नही तो
क्या तुमारे सी प्रीति विरोध छत विषम स्वभाव है इसके उपर अपने भाव का अभाव क
हते है किस कल सूत मे हम समान रूप से है इसी से हमारे न कोई प्रिय और न अप्रिय
है और जो हमारी भक्ति करता है सो हमारे मे वर्त्तमान है और मैं भोउ सपर अनुग्रह
करता रहता हूँ इसका भावार्थ यह है कि जैसे अग्नि के सेवन करने वाले का अन्धकार
और शीतादि दुख का निवारणकारी अग्नि मे विषम भाव नही है और जैसे कल्पद्रुम अप
ने सेवक को सकल पदार्थ देता है तो इनको प्रिय अप्रिय कोई नही परन्तु फल जो है सो
सक्त हीको है इससे भक्ति हीकी महिमा यह सब जानो २९

अपिचेत्सुदुराचारो भजते मां न न्यभाक् साधुरेव समन्तव्यः सव्यग्वप्रवसितो हि सः ३०
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१

शाङ्करभाष्य ।

शृणु भगवन्नेर्माहात्म्यं अपिचेदिति अपिचेत् यद्यपि सुदुराचारः सुदुराचारोऽ-
तीव कुत्सिताचारो भजते मां अनन्यभाक् नान्यभक्तिः सन् साधुरेव सव्यग्वत्त एव स-
मन्तव्यः ज्ञातव्यः सव्यग्वथावत् व्यवसितो हि वस्मात्साधुनिश्चयः सः ३०

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रकृतां भगवद्भक्तिं स्तुवन्पापीयसामपितत्ताधिकारोस्तीति सूचयति शृणु इति सव्य-
ग्वत्त एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह सव्यगिति ३० हेत्वर्थमेव प्रपञ्चयति उ-
त्सृज्येति भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारतापरित्यक्ता भवतीत्याशंक्त्वाह क्षिप्रमि-

स्वामिकृतटीका ।

यदितु भक्तो भ्य एव मोक्षं ददासि ना भक्तो भ्यस्त्विह तवापि किं रागदेषादि कृतं वैपश्यसि
नेत्याह समो ह्यमिति सर्वेषु भूतेषु हंसमः अतो भमप्रियश्च द्वेष्यश्च नाख्येव एवं सत्यप्रिये
सांभजन्ति तैर्भक्त्या भयवर्त्तन्ते अहमपितेषु नुग्राहकतया वर्त्ते अयं भावः यद्यान्तेः स्व-
सेवकेष्वेव तमः शीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपि न वैषम्यं यथा वा कल्पे च स्थितेष्वेव भक्तप-
क्षपातिनोऽपि मम वैषम्यं नाख्येव किन्तु भगवन्नेरेवायं महिमेति २६

भाषा अनुवाद ।

और अपनी भक्तिका अर्पण अर्चिन्त्य प्रभाव देखावते है कि अत्यन्त दुराचार कहे और
और देवता भी वासुदेव ही है इस रूप एक बुद्धि होय यद्यपि औरों की भक्ति न करके
केवल परमेश्वर स्वरूप मही को भजे है तौ भी सो साधु और श्रेष्ठ है क्योंकि मेरे मे उत्तमति
अयतों किया है ३० और सामनुष्य किस प्रकार उत्तम है इस शङ्का पर कहते है कि अ-
त्यन्त दुराचारी भी हमारी भक्ति करके स्वधर्म चित्त होता है अर्थात् चित्त की तरफ् इनिष्ट
त्त हो परमेश्वर मे निष्ठा अवश्य पावता है और तर्त धर्मात्मा होता और शान्ति को प्राप्त हो
ता है पर इस बात को कुतर्क कर्कशवादी लोग न मानेगे इस शङ्का से आकुल अर्जुन को
भगवान उत्साह देते है कि हे कौन्तेय नगराव जाय विवाद कारी लोगों की समाभे जा
यहाय उठाय तुमनिःशङ्क होय ह प्रतिज्ञा करो कि परमेश्वर के भक्त अति दुराचार हो
ने से भी नष्ट नहीं होते व लुप्त तार्थ होते है और सो प्रतिज्ञा करने पर तुमारी जय और वे न-
ष्ट कुतर्क होय तुमको गुरु कर मानेगे सो तुम भयह जानो कि मेरे भक्त का नाशन ही है ३१

शाङ्करभाष्यं

उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारतामन्तःसख्यं ग्व्यं वसायं सामर्थ्यात् क्षिप्रमिति क्षिप्रं
 शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वत् नित्यं शान्तिञ्चोपशमनिगच्छति प्राप्नोति
 शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चिन्तां प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तः मयि समर्पिता
 न्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ३१ किञ्च सांहीति सांहीयस्मात् पार्थव्यं पाश्र्वित्यमा
 साश्रित्याश्रयत्वेन गृहीत्वा ये प्रिस्थुर्भवेयुः प्रापयोनयः प्रापानियोनिः येषां ते प्रापजन्मानः
 केत इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथाशूद्रास्ते प्रियान्तिगच्छन्ति परांगतिं प्रकृष्टांगतिं ३२
 किंपुनरिति किंपुनर्वाह्याः पुण्यापुण्ययोनयः भक्ताराजर्षयस्तथा राजानश्च ते कृष्ट

आनन्दगिरिद्वयटीका

ति सति दुराचारे कथं धर्मचित्तत्वं तदाह शश्वदिति उपशमो दुराचारादुपरमः कि
 मितित भक्तस्य दुराचारादुपरतिरुच्यते दुराचारोपहतचेतस्तथा किमित्यतो न न्य
 तीत्याशं क्रयःह शृण्विति ३१ इतश्च भगवन् भक्तिर्विधातव्येत्याह किञ्चेति न मे भक्तः प्र
 णश्यतीत्यत्र हेतुमाचक्षायो भक्त्याधिकारे जातिनियमो नास्तीत्यह सांहीति ३२

स्वामिद्वयटीका

अपि च मद्भक्तेरेवायमवितर्कः प्रभाव इति दर्शयान्वाह अपि चेदिति अत्यन्तदुराचा
 रोऽपि यद्यप्यष्टयत्वेन पृथग्देवतापि वासुदेव एवेति बुद्ध्या देवतान्तरभक्तिमकर्त्तव्यं न सा
 मेव परमेश्वरं भजते तर्हि साधुः श्रेष्ठ एव समन्तत्रयतोऽसौ सख्यं ग्व्यं वसितः शोभनस
 ध्यवसायं कृतवान् ३० ननु कथं समीचीनाध्यवसायमालेश साधुर्भक्त्यस्तवाह
 क्षिप्रमिति सुदुराचारोऽपि सांभजन् शीघ्रं धर्माचित्तो भवति ततश्च शश्वच्छान्तिं चि
 तोपशमो परमरूपं परमेश्वरनिष्ठां नितरांगच्छति प्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनो नै
 तन्नन्देरन्ति शङ्काकुलमर्जुनं प्रोत्साहयति हे कौन्तेय पटहादि महाघोषपूर्वकं
 विददमानानां सभांगत्वावाज्जमुत्क्षिप्य निःशङ्कं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु कथं मे
 परमेश्वरस्य भक्तः सुदुराचारोऽपि न प्रणश्यति अपि तु कृतार्थ एव भवतीति ततश्च ते तत्
 प्रौढिविजृम्भात् विव्यंसितकृतर्काः सन्तो निःसंशयं त्वामेव गुरुत्वेनाश्रयेरन् ३१

स्वाचारमष्टमद्भक्तिः पवित्री करोतीति किमत्र चिन्तं यतो मद्भक्तिर्दुष्कृतान्धनधि
 कारिणोऽपि संसारान्मोचयतीत्याह सांहीति येऽपि प्रापयोनयः सुनिष्ठ एजन्मानोऽ
 न्यजादयो भवेयुः येऽपि वैश्याः केवलं कृष्यादिनिरताः अतः स्त्रियः शूद्राश्चाप्यध्ययनादि
 रहितास्तेऽपि सांख्यपाश्र्वित्य संसेव्य परांगतिं यान्ति हि निश्चितं ३२

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य योपि स्थुः प्रापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथाशूद्रास्तेऽपि यान्ति पारांगतिं ३२

शाङ्करभाष्यं ।

यश्चेति राजर्षयः यत एवमतोऽनित्यं क्षणभङ्गुरमसुखं च सुखवर्जितं मनुष्यलोकं प्राप्यपु
रुपार्थसाधनं दुर्लभमनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व मां ३२

कथं सन्ननाइति मयि मनोयस्य तव सत्त्वं सन्ननाभव तथा सद्भक्तो भव मद्याजीमद्य
जनशीलो भव मामेव च न मस्कुरु मामेवेश्वरमेव्यसि आगमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चि

आनन्दगिरिछातटीका ।

यदि प्रापयोनः प्रापाचारश्च त्वद्भक्त्या पारांगतिं गच्छति तर्हि किमु तजातिनिमि
त्तेन सन्त्यासादिना किम्वासद्दत्तेनेत्याशंक्याह किंपुनरिति उत्तमजातिमतां गच्छ
णादीनामतिशयेन परागतिर्यतो लभ्यते अतो भगवद्भजनंतैः एकान्तेन विधातव्यमित्या
ह यत इति मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पञ्चादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात् प्राप्तेन
नुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यं इत्याह दुर्लभमिति ३३ भगवद्भक्तेरित्यन्वावष्टच्छति
कथमिति ईश्वरभजने इति कर्तव्यतां दर्शयति सन्ननाइति एवं भगवन्तं भजमान
स्य समकिंस्यादित्यादिशंक्याह मामेवेति समाधाय भगवत्येवेति शेषः एवमात्मा
नमित्येतद्विदृशोति अहं हीति अहमेव परमयनंतवेति सत्यरायणस्तथाभूतः मामे
वात्मानमेव्यसीति सन्नन्धः तदेवं मध्यामानां ध्येयं निरूप्य नवमेनाधमानाभाराध्याभि
धानमुखेन निजेन पारमार्थिकेन रूपेण प्रत्युक्तेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमाराधनमित्य
भिधतासोपाधिकं तत्पदवाच्यं निरूपाधिकञ्च तत्पदलक्ष्यं व्याख्यातं ३४ इति ६

भाषाअनुवाद

अत्यन्ताचारभटोंको भी जो मेरी भक्तिपवित्र करती है इससे क्या आश्चर्य है क्यों कि दे
खो मेरी भक्तिअधिकारीयोंको भी संसारसे मुक्त करती है तो दुराचारीकी भुक्तिसे
क्या सन्देह है सोई कहते हैं कि कोई निष्कण्टक जन्मचाण्डाल आदि क्यों न हो और स्त्री
मे भी वैश्या क्यों न हो वैश्याहीको वैश्या कहते स्वार्थसे अणप्रत्यय करनेसे वैश्या होता है
और शूद्र ये भी हमारी भजन करि उत्तम गतिको प्राप्त होते हैं यह निश्चय जानो जो
कोई वैश्याका अर्थवणिक जाति पर लगाते उनकी भूलकित नीवडी है कि वेदव्रह्मके अ
धिकारी तथा संध्याउपासनाकर्म्मके अधिकारी तथा यज्ञउपवीतधारी द्विजाति शब्द
से प्रसिद्ध वैश्य जो अनधिकारी है तो ब्राह्मणत्वकी भी तैसे ही है मनमाना अर्थ करो वेद
शास्त्रका करना है परमाध्यकार आनन्दगिरि श्रीधरस्वामी वही अर्थ किया है ३२

किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ता राजर्षयस्तथा अनित्यमसुखंलोकमिसंप्राप्यभजस्वमां ३३
 मन्थनाभवमङ्गलौसद्योजीमानमस्तु ह मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ३४
 इति श्रीभगवद्गीतायांयोगशास्त्रेश्रोत्रह्यणाङ्गिनसंवादेराजगुह्यानामनवमोध्यायः ६

शाङ्करभाष्यं

तमेवमात्मानंमामेवमहंहिसर्वेषांभूतानांआत्मापराचगतिःपरमयत्नं तंमामेवभूतंप
 यस्योत्पत्तीतेनपदेनसम्बन्धः मत्परायणःसन्नित्यर्थः ३४ इति भाष्येनवमोध्यायः ६

खामिह्नतटीका

यदेवंतदासत्कुलाःसदावाराञ्चमङ्गलाःपरांगतिं यान्तीति किंवक्तमित्याह किं
 पुनरिति पुण्याःसुखतिनोब्राह्मणाःतथाराजानश्चते ऋषयश्चेति एवंभूताश्चपरांग
 तिं यान्तीति किंवक्तव्यमित्यर्थः अतस्त्वंइमंराजर्षिरूपं देहंप्राप्यलघ्वाभजस्व कि
 ञ्च अनित्यमधुवंअसुखंसुखरहितञ्चेसंमर्त्यलोकंप्राप्य अनित्यत्वादिलम्बमकुर्वन्
 असुखत्वाच्चसुखार्थसुखमंहित्वा मामेवभजस्वेत्यर्थः ३३ भजनप्रकारंदर्शयन्नुप
 संहरति मन्थनाइति मय्येवयत्नोयत्नसमन्थानास्त्वंभवतथाममैवमङ्गलैःखेवकोभव
 मद्याजीमत्पूजनशीलोभव मामेवचनमस्तु ह एवमेभिःप्रकारैर्धर्मपरायणःसन्मात्मानं
 मनोमयियुक्त्वासमाधाय मामेवपरमाण्व्दरूपमेष्यसिप्राप्स्यसिनिजमैश्वर्यमाञ्चर्यं
 भक्तेश्चाद्भुतवैभवं नवमेराजगुह्याख्येह्यपयाऽवोचदद्भुतः ३४

इति नवमोध्यायः ६

भाषा अनुवाद

अवकिमेरीभक्तिजोअधिकारीवोंकोंसुकिदेतीतोफेरिब्राह्मणकहेमःह्यणयादि
 तीनोवर्णजोब्राह्मणक्षत्रीवैश्यपवित्रश्रीमेरेभक्तउनकीसुक्तिमेंव्यासंदेहहै तिसमेरा
 जर्षिअर्थात् राजवंशजनियराराजालोगजोदशदिक्खलोकेशंयसेप्रगटहै उनकोआ
 कहनाहै सोतमराजवंशहो इसअनित्यसंसारसुखकोत्यागकरिकेइहलोककहेनर
 देहप्रायहमकोभजो ३३ भजनप्रकारदेखावतेकहतेहै किमेरेसेजिसआमनहै
 उसेगुमसमन्थनाहोउ औरमेरेहीभक्तहोउऔमेरीहीपूजाकरोऔरमैहींकोप्रणाम
 करोइसीप्रकारसेमत्परायणहोके आत्माजोभनतिसकोमेरेमेयोगकहेलगायके प
 रमआनन्दरूपमेरेस्वरूपकोप्राप्तहोउगे इसनवयेंअध्यायमेअपनीभक्तिकाअद्भुत
 प्रभावराजयोगनामभगवानने प्रकाशकियाहै ३४ इति भाषायांनवमोध्यायः ६

श्रीमद्भगवद्गीता ।

दशमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच सूयएवमहावाहोऽष्टगुमेपरमंबचः यत्तेऽहंप्रीयमाणाय वक्ष्यामि
हितकाव्यया १

शाङ्करभाष्यं

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च अथेदानीं येषु येपुभावेपु
चिन्तप्रोभगवांस्तेभावावक्तव्याः तत्त्वञ्च भगवतो वक्तव्यं उक्तमपि दुर्बिज्ञेयत्वादित्य तो भग
वानुवाच भूय इति भूय एव भूयः पुनः हे महावाहोऽष्टगुमे मदीयं परमं प्रकटं निरतिशय
वस्तु नः प्रकाशकं चोवाक्यं यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्बचनात् प्रीयसे त्वमती वास्यत
मिव पिवंस्ततो वक्ष्यामि हितकाव्ययाहितेच्छया १

आमन्दगिरिकृतटीका

अध्यायद्वये सिद्धमर्थसंक्षेपतो नुभाषते सप्तमइति तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च
विभूतयः सविशेषनिर्बिशेषरूपप्रतिपत्युपयोगिन्यः उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन सम
न्वदन्तध्यायान्तरमवतारयति अथेति वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्बिशेषप्रतिपत्तौ च
शेषत्वेनेति शेषः ननु सविशेषनिर्बिशेषञ्च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं तत् किमि
ति पुनरुच्यते तत्राह उक्तमपीति तद्यदितत्र तत्र तत्त्वसुक्तं तथापि पुनर्बक्तव्यं दुर्बिज्ञेय

भाषाअनुवाद

सप्तमअध्यायसेलेकर नवमअध्यायपर्यन्त भगवाननेअपनीविभूति औ सर्वत्रईश्व
रबुद्धिहोना तथाआपअपनापरमेश्वरत्व औयज्ञआदिसकलवस्तुसहीहूँ और अप
नीअनन्यभक्ति परमभक्तअर्जुनसे संक्षेपरूपकहा अबदशमअध्यायमेवहीअपनीवि
भूतियोंको विस्तारकरिकहतेहैं ये स्वभक्तिकीअवश्यकर्तव्यता श्रीभगवानकहतेहैं
किहेमहावाहोअर्जुन तुमफेरिहमारेवचनसुनो परमात्माविषयकमेरेवचनअमृत
औसेअवणकरि अतिप्रसन्नप्रीतियुक्तजोतुम सोतुमारीइच्छाकेअनुसार तुमारेहित
वचनमैकहताहूँ तुमअवणकरो १ कहीहूँईवातकाजोपुनर्बार कहना तिसमेहेतु

नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणाञ्चसर्वशः २

शाङ्करभाष्यं

किमर्थमहंवक्ष्यामीत्यतआह नमइति नमेविदुर्नजानन्तिसुरगणाःकिंते नविदुःममप्रभवंप्रभावंप्रभुशक्त्यतिशयं अथवाप्रभवंप्रभवंउत्पत्तिंवा नापिमहर्षयोऽष्टस्वादयोविदुःकस्मात्तेनविदुरित्युच्यते अहमादिःकारणंहियस्माद्देवानांमहर्षीणांच सर्वशः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वादिति यतोमन्यतेऽतइतियोजना प्रकृष्टत्ववचसःस्यष्टयति निरतिशयेति तदेववचोविशिनष्टि वत्यपरममिति सकृदुक्तेरर्थसिद्धेरसकृदुक्तेरनर्थिकेत्याशंक्याह प्रीयमाणायेति ततोवक्ष्यामिइति तुभ्यंइति पूर्वेषुसम्बन्धः १

हितकाव्ययादुर्विज्ञेयंतत्त्वज्ञानं कश्चिदन्योपिपरमंवचोमह्यं वक्ष्यति तेनच ममतत्त्वज्ञानंभविष्यत्यतोभगवद्वचनमकिञ्चित्करमिति शङ्कित्वापरिहरति किमर्थमित्यादिना इन्द्रादयोऽष्टस्वादयश्चभगवत्प्रभावंनविन्दन्तीत्यत्रप्रश्नपूर्वकंहेतुमाह कस्मादिति निमित्तत्वेनोपादानत्वेनच यतोदेवादीनांभगवानेवहेतुरतस्तद्विकारास्तेन तस्य

स्वामिकृतटीका ।

उक्ताःसंक्षेपतःपूर्वसप्तमादौविभूतयः दशमेतावितन्यन्तेसर्वत्रेश्वरदृष्टये एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयंपरमेश्वरतत्त्वंनिरूपितं तद्विभूतयश्चसप्तमेरसोऽहमप्सुकौन्ते येत्यादिनासंक्षेपतोदर्शिताः अष्टमेचअधियज्ञोहमेवात्तेत्यादिना नवमेचाहंक्रतुरहंयज्ञइत्यादिना इदानींताएवविभूतीःप्रपञ्चयिष्यन्स्वभक्तेश्चावश्यकरणीवत्वंवर्णयिष्यन्श्रीभगवानुवाच भूयएवेति महान्तौयुद्धादिस्वधर्मानुष्ठाने महत्परिचर्यायांवाक्कुशलौवाह्यस्य तथाहेमहावहो भूयएवपुनरपिमेवचःशृणुकथंभूतं परमंपरमात्मनिष्ठंमद्वचनामृतेनैवप्रीतिंप्राप्नुवतेतुभ्यं हितकाव्ययाहितेच्छयायदहं वक्ष्यामित् १ उक्तास्यापिपुनर्वचनेदुर्ज्ञेयत्वंहेतुमाह नमेविदुरिति मेमम

भाषाअनुवाद

यहकिमेरातत्त्वज्ञाननाअतिकठिनहै सोईकहतेहैं कि जन्मरहितहोकेभी जोविभूतियोंकेद्वारा मेराआविर्भावकहेप्रगटहोना सोदेवताऔःशुभ्रप्रकृति महर्षिभी नहींजानतेहैं क्योंकि देवताऔमहर्षियोंकेउत्पन्नकरनेवाले तथाबुद्धिकेप्रकृतिदेनहार आदिभूतकारणरूपहमहैं इसीसेहमारीकृपाविना हमकोकोईजानने नहींसकताहै २ अबआत्मज्ञानकाफलकहतेहैं कि सबकेकारणरूपहेतुऔरजिसका

योमासजनादिञ्चर्वोत्तलोकमहेश्वरं असंमूढःसमर्त्येषु सर्वपापैःप्रमुच्यते ३
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यं दमःशमः सुखंदुःखंभवोभावोभयञ्चाभयमेवच - ४

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वप्रकारैः २ किञ्च योमासिति योमासजमनादिञ्चयस्त्वादहमादिर्हि देवानांमह
र्षीणाञ्चनमसान्यःआदिर्विद्यतेऽहमजोऽनादिश्चअनादित्वमजत्वेहेतुस्तं मासजमना
दिञ्चयोवेत्तिविजानाति लोकमहेश्वरं लोकानांमहान्तमीश्वरमसंमूढःसंमोहवर्ज
तःसमर्त्येषुमनुष्येषुसर्वपापैःसर्वैःपापैःमतिपूर्वामतिपूर्वकतैःप्रमुच्यते प्रमुच्यते ३

आनन्दगिरिद्वतटीका

प्रभावंविदुरित्यर्थः २ इतश्चकश्चिदेवभगवत्प्रभावंवेत्तीत्याह किञ्चेति कोसौ प्र
भावोभगवतो यंवहवोनविदुरित्यपेक्षायांपारमार्थिकंप्रभावंतदधीनफलञ्च कथय
ति योमासिति पदद्वयांपौनरुत्तयत्नाह अनादित्वमिति ३

भगवतो लोकमहेश्वरत्वेहेतुत्तरसाह इतश्चेति सुसुक्ष्मभिराराध्यत्वसिद्धये व
न्मसोक्षसाधनंपुरस्कृत्याग्रेपजगताद्यत्यधिष्ठातृत्वलक्षणंसोपाधिदां भगवत्प्रभावम

स्यामिद्वतटीका

प्रद्वष्टंफलंजम्बरहितस्यापिनानाविभूतिभिराविर्भावसुरगणापिसहर्षयोपिभ्रमा
दयोनजानन्ति तत्रहेतुःअहंहिदेवानांमहर्षीणाञ्चादिःकारणंसर्वशःसर्वैःप्रकारै
रुत्पादकत्वेनबुद्ध्यादिप्रवर्त्तकत्वेनच अतोमदनुग्रहंविनासांकेऽपिनजानन्तीत्यर्थः २
एवंभूतात्मज्ञानेफलमाह योमासिति सर्वकारणत्वादेवविद्यते प्रादिःकारणं वस्तु
तमनादिं अतएवाजंजम्बून्वलोकानांमहेश्वरञ्चमां योवेत्ति समनुष्येषु सञ्जोहर
हितःसन् सर्वपापैःप्रमुच्यते ३ लोकमहेश्वरतांस्थाटयति बुद्धिरितिभिभिः बुद्धिः

शापाञ्जनुवाद

कोईकारणनहींहै ऐसेअनादिऔजम्बरहित सकललोककेमहेश्वर जोमै सोमुझे
जोकोईजानैहै तोमनुष्योंकेमध्यमेवहीअच्छीतरह सोहरहितहोके समस्त पापों
सेकूटिजायहै ३

अवतीनश्लोकसे अपनीलोकमहेश्वरताप्रकाशकरतेहैं किबुद्धिकहेसारअसार
वस्तुविचारकीचातुरी औज्ञानतथाअसंमोहऔक्षमासत्यवचनऔरदमकहेबाहर
कीइन्द्रियोंकादमनऔशमकहेमनकानिग्रहऔसुखदुखजन्मनाशऔभयअभय ये
सब हमसेहोतेहैं ४ औरअहिंशाशमताकहेप्रीतिविरोधकाअभावऔतुष्टिकहे

अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयमः । मन्तिभात्रामृतानामत्तएवष्टयत्विधाः ५

शाङ्करभाष्यं

इतश्चाहंमहेश्वरोलोकानां बुद्धिरिति बुद्धिरन्तःकरणस्थ सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं तद्वन्तं बुद्धिमानिति हिवदन्ति ज्ञानमात्मादिप्रदार्थानामवबोधः असंभोहः प्रत्युपपन्नेषु बोद्धव्येषु द्रव्येषु विवेकपूर्विकाप्रवृत्तिः क्षमा आद्यष्टस्य ताडितस्य वा अद्विष्टतविचित्तता सत्यं यथा दृष्टस्य यथा श्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चर्यमाणा वाक्सत्यमुच्यते । दमोवाह्येन्द्रियोपशमः शमोऽन्तःकरणस्थोपशमः सुखं आह्लादोदुःखं सन्तापो भवउद्भवः अभावस्तद्विपर्ययः भवञ्च त्रासोऽभयमेव च तद्विपरीतं ४ अहिंसेति अहिंसा अपीडाप्राणिनां समता समचित्तता तुष्टिः सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिर्लभेषु तपइन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं दानं यथाशक्तिसंविभागः यशो धर्म्मनिमित्ताकीर्त्तिः अयमस्वधर्म्मनिमित्ताकीर्त्तिः सवन्तिभावा यथोक्ता बुद्ध्याद्योभूतानां प्राणिनां मत्तएवेश्वरान्ष्टयत्विधानानां विधा स्वकर्म्मनुरूपेषु ५

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

मिथत्ते बुद्धिरिति सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतमश्चार्थागृह्यते उक्तसामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं प्रमाणयति तद्वन्तमिति आस्मादीतितदवबोधवन्तं हि ज्ञानिनं वदन्ति अन्तःकरणस्थोपशमो विषयेष्वोव्यावृत्तिरिति शेषः ४

यथाशक्तीति पात्रेषु ह्ययास्वशक्तिमनति क्रम्यार्थानादेशकालानुगुण्येन प्रतिपादनमित्यर्थः उक्तानां बुद्ध्यादीनां सायथाशाभीश्वरादुत्पत्तिं प्रतिजानीते भवन्तीति नानाविधत्वे हेतुमाह स्वकर्म्मिति ५

स्वामिद्वतटीका

सारासारविवेकनैपुण्यं ज्ञानमात्मविषयं असंभोहोव्याकुलत्वाभावः क्षमासहिष्णुत्वं सत्यं यथार्थभाषणं दमोवाह्येन्द्रियसंयमः शमोऽन्तःकरणसंयमः सुखसनुकूलसंवेदनीयदुःखञ्च तद्विपरीतं भवउद्भवः अभावस्तद्विपरीतः भयं त्रासः अभयं तद्विपरीतं अस्य श्लोकस्य मत्तएव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ४ किञ्च अहिंसेति अहिंसापरपीडानि

भाषानुवाद

वेमांगेयथात्तामसन्तोषश्रौतप्रस्थाजो १७ अध्यायमेकहैगे और दानकहे स्वधर्म्मसे उपार्जित धनसत्यात्रको देना और यश अयशयेनाना प्रकार के भाव सबहमहोले उत्पन्न होते हैं ५

महर्षयःसप्तपूर्वचत्वारोमनवस्तथा मद्भावामानसाजातयेषांलोकइमाःप्रजाः ६

शाङ्करभाष्यं

किञ्चमहर्षयइति महर्षयःसप्तष्टत्वादयःपूर्वेऽतीतकालसम्बन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथासावर्णाइति प्रसिद्धाःते चमद्भावास्तदभावना वैष्णवेनवासामर्थेनोपेता मानसामनसैवोत्पादितामया यताउत्पन्नायेषांमनूनांमहर्षीणाञ्च सृष्टिलोकइमाःस्वाव

आनन्दगिरिखतटीका

कथञ्चिदपितेषामात्मातिरेकेणःभावात् मत्तएवेत्युक्तं न केवलंमनवतः सर्वाःकृत्स्नमेव किन्तुसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वसपीत्याह किञ्चेति आद्याष्टमवाद्योवशिष्टान्ताःसर्वज्ञाविद्यासंप्रदायं प्रवर्त्तकाल्पयेति मनूनामपिपूर्वत्वेनाद्यत्वमनुकल्पते केते मनवस्तथाह सावर्णाइति इतिप्रसिद्धाःपौराणेषुप्रजानांपाखकाःस्वयमीश्वराच्चेतिशेषः महर्षीणांमनूनाञ्चतुल्यंविशेषणं तेचेति मयिसर्वज्ञेसर्वेश्वरेगताभावनायेपांतेतथा माननाफलज्ञाह वैष्णवेनेति वैष्णव्याशक्त्याविधितत्वेनज्ञानैश्वर्यवन्तइत्यर्थः तेषांजन्मनोवैशिष्ट्यमाचष्टेमानसाइति मन्वादीनेवविशिनष्टि येषामिति विद्ययाजन्मनाचसन्ततिभूतामन्वादीनामस्मिन्लोकैसर्वाःप्रजाइत्यर्थः ६

स्वामिखतटीका ।

वृत्तिःमरुतारागहेपादिराहित्यंतुष्टिर्देवत्वत्वेनसन्तोषःतपःशारीरादि वच्यत्स्वापदानंन्यायार्जितस्वधनादेःपादोऽर्पसंयश्चःसत्कीर्त्तिःअवशोदुष्कीर्त्तिः एतेदुहिज्ञानादगुणद्विपरीताश्चादुद्वेगादयोनानाविश्राभावाःप्राणिनांजन्तःसकाशादेवभवन्ति ५

किञ्च महर्षयइति सप्तमहर्षयोष्टमत्वादयःसप्तब्राह्मणाइत्येतेपुराणेनिश्चयंगतापूर्वादिपुराणप्रसिद्धास्तेभ्योऽपिपूर्वन्येचत्वारोमहर्षयःसनकादयस्तथासनवः स्वायम्भूवाद्योमद्भावामदीयोभावःप्रभावोयेषुतेहिरण्यगर्भात्मनोमसैवमनसःसङ्कल्पमानाज्जाताः प्रभावमेवाह येषामिति येषांपृष्वादीनांसनकादीनाञ्चइमाप्राह्मणाद्यालोकैवर्द्धमाना यथायथंपुत्रपौत्रादिरूपाःशिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्चप्रजाःप्रजायन्ते ६

भाषानुवाद

औरवृगुआदिसप्तमहर्षिंयेईपुराणोमे सातब्राह्मणकारकेप्रसिद्धहैं औ इनकेभीपूर्वसनकादिचारि ब्राह्मणहैं औरस्वयम्भुआदिचौदहमनु इनसबमेकेमेराप्रभावहैऔरयेसकलहिरण्यगर्भजोमैसोमेरीदृच्छासेप्रगटेहैं येईसातवृषिषोसेपुत्रपौत्रशिष्यप्रशिष्यक्रमसेप्रजरूपप्रब्राह्मणादिवर्णसकलजन्मेहैं ६ अथवहसबउक्तवि

एतां विभूतिं योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७

शाङ्करभाष्यं

एतां विभूतिं च यथाः प्रजाः ६ एतामिति एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगञ्च युक्तिं चाल्लोघटनमथवा योगैश्वर्यसार्थं सर्वज्ञत्वञ्च योगजं योग उच्यते मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत्सः अविकल्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्यैश्वर्यलक्षणो न युज्यते संवध्यते नात्र संशयः नास्मिन्नर्थे संशयोस्ति ७

कीदृशोऽज्ञाविकल्पेन योगेन युज्यते इत्युच्यते अहमिति । अहं परं ब्रह्म वासुदेवास्त्वं सर्वस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिर्भूत एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विश्रिया

आनन्दगिरिस्तटीका

सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह एतामिति बुद्ध्याद्युपादानत्वेन विविधाभूतिर्भवन्वैभवं सर्वात्मकत्वं तदाह विस्तारमिति ईश्वरस्य तत्तदर्थसंगाद् नृसामर्थ्ययोगस्तदाह आत्मान इति योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च मदीयं शक्तिज्ञानलेशमाश्रित्य मन्यादयोऽष्टादश श्रुतेः जानते च तदाह अथवेति यथातौ विभूति योगौ तथा निरङ्कुशत्वेनेति वेदनखनिरङ्कुशत्वं दर्शयति यथावदिति सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकं ज्ञाने द्वारमित्याह सोऽविकल्पेनेति उक्तेर्धर्मप्रतिबन्धाभावमाह नास्तिन्निति ७ अथ तावकविभूत्यैश्वर्यज्ञानसुक्तयोगस्य हेतुरिति मत्वा पृच्छति कीदृशेनेति उक्तज्ञानमाहात्म्यात् प्रतिष्ठिता भगवन्निष्ठासिध्यतीत्याह उच्यते इति प्रभवत्वस्यादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः सर्वातीत्याह उत्पत्तिरिति सर्वज्ञात् सर्वेश्वरान्मत्तो निमित्तात्सर्गस्थितिनाशादिभवति मयान्तर्यामिणा प्रवेगात्सर्वं यथास्त्वं मर्त्यादा भवति क्वच्येते तदाह मत्त इति इत्यंमम सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञ

स्वामिस्तटीका ।

यथोक्ता विभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह एतामिति एतां षड्गवादि लक्षणां मम विभूतिं योगञ्चैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति सः अविकल्पेन निःसंशयेन योगेन सम्यग्दर्शनेन युक्तो भवति नास्त्यत्र संशयः ७

भाषां अनुवाद ।

भूतिकहेऽप्रपनीसम्पतिके तत्त्वज्ञानकाफलमाह ते हे कि ये ईश्वर्यादिह भारी विभूति औश्वर्यरूपयोग है यह जो मनुष्य यथार्थसे जानै है सो संशय रहित सर्वज्ञ सम्यक् दर्शन होय है ७ अवविभूति औ योग जाननेसे जिस प्रकार सम्यक् ज्ञान प्राप्ति हो

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वः प्रवर्तते इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ८
मच्चित्तामङ्गतप्राणावोधयन्तः परस्परं कथयन्तश्च मानित्यं तुष्यन्ति चरन्ति च ९

शाङ्करभाष्यं ।

रूपं सर्वं जगत् प्रवर्तते इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अद्गतपरमार्थतत्त्वार्थाभाव
समन्विताः भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ८
किञ्च मच्चित्ता इति मच्चित्तामयि चित्तं येषां ते मच्चित्तामङ्गतप्राणाः मयि गताः प्राणा
चक्षुरादयः प्राणायेषां ते मङ्गतप्राणामय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः अथवा मद्गतप्राणा म
द्गतजीवना इत्येतद्वोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानवत्त्ववीर्यादिषु

आनन्दगिरिकृतटीका

त्वञ्च महिमानं ज्ञात्वा मय्येव निष्ठावन्तो भवन्तीत्याह इत्येवमिति संसारासारताज्ञा
नवर्ता भगवद्भजने धिकारं द्योतयति अवगतेति परमार्थतत्त्वे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाते प्रेमाद्
रावसि निवेशाख्यौ भवतस्तेन संयुक्ता त्वञ्च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह भावेति ८
न केवलं मुक्तमेव भगवद्भजने साधनान्तरञ्चास्तीत्याह किञ्चेति ईश्वरात्प्रतीचः
प्राणुक्तादन्वयचित्तप्रचारराहित्यं भगवद्भजनोपायसाह संयीति चक्षुरादीनां भगवत्

स्वामिण्यतटीका ।

यथा च विभूतियोगो ज्ञाने सस्य ग्ज्ञानावप्तिस्तद्दर्शयति अहमित्यादि चतुर्भिः
अहं सर्वस्य जगतः प्रभवो भृश्यादि मन्वादि रूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः मत्तएव च म
र्वस्य बुद्धिज्ञानमसंलोक इत्यादि सर्वप्रवर्तते इत्येवं मत्वा अवबुध्य बुधा भिन्ने किनो जावम
मन्विताः प्रीतियुक्ता मां भजन्ते ८

भाषा अनुवाद

तो है सोई चारि लोक से देखावते हैं कि मैं हीं समस्त जगत का प्रभव अर्थात् भृश्या
दि मनु आदि रूप विभूतिके द्वारा उत्पत्तिका हेतु हौं और हमी से बुद्धि और ज्ञान सकल
उत्पन्न होते यही जानिके विवेकी लोग प्रीतियुक्त होय हमारी भजन करते हैं ८

प्रीतिपूर्वक भजन का स्वरूप कहते हैं कि जिसका चित्त मेरे ही मे निरत है सो म
च्चित्त और जिसके प्राणकहे सकल इन्द्रिय अथवा जीवन मेरे मे अर्पित है अथवा मद्गत प्रा
ण विवेकी जन हमको बुद्धि और श्रुति प्रमाण से जानते हैं और सर्वदा परस्पर मेरी ही च
र्चा करते ऊँचे सदा सन्तुष्ट मन मेरे गुणगान मे रममाण पूर्ण काम इस असार संसार के ज
ञ्जाल से मुक्ति पावते हैं ९ अथवा ही भक्तों को हम ज्ञान प्रदान करते हैं - सोई कहते हैं

तेषांसततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते १०

शाङ्करभाष्यं

सौर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोपमुपयान्ति रमन्ति च रतिञ्च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्वेव ६
 ये यद्योक्तैः प्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः प्रीतिपूर्वकं तेषामिति तेषांसततयुक्तानां
 नित्याभियुक्तानां भजतां सेवमानानां किमर्थित्वादिना कारणेनेत्याह प्रीतिपूर्वकंप्रीतिः
 स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्व
 विषयं तेन योगो बुद्धियोगस्तंबुद्धियोगं येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणं न मां परमे
 श्वरमात्मभूतं आत्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते १०

आनन्दगिरिस्तटीका

प्राप्तिस्तदगोचरत्वात्तस्येत्याशङ्क्याह मय्युपसंहृतेति मदतिरेकेण जीवनेषु नाद
 रस्तदपिमथ्येवार्पितं भक्तानामित्याह अथवेति आचार्येभ्यः श्रुत्वा वादकथया परस्परं
 भगवन्तंसत्र ह्यचारिणो बोधयन्ति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह बोधयन्तइति
 आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्माणां शिष्येभ्यो गुरवो ल्यप्रदिशन्ति तदपि भग
 वद्भजनमेवेत्याह कथयन्तइति भक्तानां तुष्टिरतीश्वरसतः स्थातामित्याह तुष्यन्तीति
 मनोरथपूर्त्यारतिप्राप्तौ कामुकसंमतसुदाहरणमाह प्रीतेति ६

यदुक्तं सोविकल्पेनेत्यादितदर्थं भूमिकां कृत्वा तदिदानीं सुदाहरति ये यद्योक्तेति
 नित्याभियुक्तानामनवरतं भगवत्येकाग्रसंपन्नानामित्यर्थः पुत्रादिलोकत्रयहेत्वर्थि
 त्वेन वागर्मादासत्वेन वा प्रत्यहं जीवनोपायसिद्धये वा भजनमिति शङ्कित्वा दूपयति कि
 मित्यादिना प्रायुक्तानां ज्ञानाख्यां भक्तिं स्नेहेन कुर्वतामित्यर्थः तेष्यो हंतत्त्वज्ञानं प्रयच्छा

स्वामिस्तटीका ।

प्रीतिपूर्वकं भजनमाह मच्चित्ताइति मथेवचितं येषां ते मच्चिताः सांभवेवगताः प्रा
 णाः प्राणा इन्द्रियाण्ये पांते मद्गतप्राणाः मथ्यर्पितजीवनाइति वा एवंभूतास्ते बुधा अ
 न्योन्यं मां न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तो बुध्वा च मां कथयन्तः संकीर्तयन्तः सन्तः नि
 त्यं तुष्यन्ति अनुमोदनेन तुष्टिं याप्ति रमन्ति च निर्दृतिं यान्ति ६

भाषा अणुवाद

कि एवस्मृतमेरेमे सदा आसक्तचित्तौ प्रीति पूर्वकं भजनकारी भक्तलोगो को भैसो ई बु
 द्विरूपयोगकहे उपायदेताह और उ स उपाय से वे मे रे भक्त मुक्ते अनायास प्राप्त
 होते है १० बुद्धि योग दे कर के उ न अपने भक्तों का फेरि अविद्या हत संसार नाश

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११

शाङ्करभाष्यं ।

केते ये मच्चित्तादिप्राकारैः सांभजन्ते किमर्थं कस्य वा तत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददामीत्याकांक्षाया माह तेषामिति तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकंपार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमोनाशयाम्यात्मभावस्थः आत्मनोभावोऽन्तःकरणाशयस्त्वस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण सक्तिप्रसादस्नेहाभिपिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिनापि विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्रध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ११

आनन्दगिरिछतटीका ।

सीत्याह ददीमीति उक्तबुद्धिसम्बन्धस्य फलसाह वेनेति १० ध्यानजन्यप्रकर्षकाष्ठागतान्तःकरणपरिणामे निरस्ताशेषविशेषभगवद्द्रूपप्राप्तिहेतौ बुद्धियोगे प्रज्ञपूर्वकमज्ञानधिकारिणो दर्शयति केत इति भगवत्प्रातेर्बुद्धिसाध्यत्वे सत्यनित्यत्वापत्तेस्त्वमन्तोर्बुद्धियोगं ददासीत्ययुक्तमिति शङ्कते किमर्थमिति तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति सम्बन्धः भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशको बुद्धियोगस्तेन नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशं क्त्वाह कस्येति भक्तानां तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं विविच्य दर्शयति इत्याकांक्षाया मिति अविवेको नाद्यज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तमोविविच्यते न च तन्नाशकत्वं जडस्य कस्यचित्तदन्तभूतस्य युक्तं तेनाच्छं नाशयामीत्युक्तं केवलचैतन्यस्य ज

स्वामिछतटीका

एवंभूतानाञ्च सम्यग्ज्ञानमहं ददामीत्याह तेषामिति एवं सततयुक्तानां मय्यासक्तचित्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तं बुद्धिरूपं योगसुपायं ददामि तस्मिन् कथेनोपायेन ते तभक्तानां प्राप्नुवन्ति १०

भागाअनुवाद

करताह्मं अवयवकहतेहै किउनपरअनुग्रहकरनेहीकेअर्थउनकेअज्ञानसेउत्पन्नजोसंसारअन्धकारतिसकोनाशकरताह्मं जोकहोकि किसस्थानमेवैठिऔरकौनप्रकारसेसोअन्धकारदूरकरतेहै तोकहतेहैकिआत्मभावकहेबुद्धिदृष्टिमेअवस्थानकरकेप्रकाशमानतत्वज्ञानस्वरूपदीपकेद्वाराअन्धकारदूरकरताहौ ११

अर्जुन उवाच परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं
विभुं १२

शाङ्करभाष्यं ।

यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगञ्च श्रुत्वा अर्जुन उवाच परमिति परं ब्रह्म परमात्मा
परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृतं भवान् पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमा
दिदेवं सर्वदेवानाभादौ भवं देवमजं विभुं विभावनशीलं १२

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

उबुद्धिदृत्तेरिवाज्ञानाद्यनाशकत्वमाशं क्यविशिनिष्टि आत्मेति तस्याशयस्तन्निष्ठोदृत्ति
विशेषः वास्योत्त्वबुद्धिदृत्तप्रभिव्यक्तश्चिदात्मासहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिष्टिदृत्तिहेतुरित्य
र्थः बुद्धित्वबोधस्याज्ञानादिनिवर्त्तकत्वमुक्त्वा बोधेत्वबुद्धेस्तन्निवर्त्तत्वमिति पदान्तरमा
ह ज्ञानेति देहाद्यव्यक्तान्तानात्मवर्गातिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह विवेकेति भगवतिस
दाविहितयामत्तया तस्य प्रसादो नुग्रहः स एव स्नेहस्तेनासेचनद्वारास्वोत्पत्तिमाह भक्ती
ति मयेव भावनायामभिनिवेशो वा तस्तेन प्रेरितो यं जायते न हि वा तप्रेरणमन्तरेणादौ
दीपस्थोत्पत्तिरित्याह सद्भावनेति ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमादिशब्देन शमादिग्रहः तेन हे
तुनाहितसंस्कारवतीयाप्रज्ञातया विधवर्त्तिनिष्ठश्चार्थनहि वर्त्यतिरेकेण दीपो निर्वर्त्तते
तदाह ब्रह्मचर्येति न चाधारादृते दीपस्थोत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह विरक्तेति तद्विषये
भ्यो व्यापृत्तचित्तं रागाद्यकल्पितं तदेव निवातमपवरकं तत्र स्थितत्वमस्य दर्शयति विप
येति भास्वतेति विशेषणं विशदयति नित्येति सदा तनं चित्तैकाग्रं तत्पूर्वकं ध्यानं तेन ज

स्वामिद्वयटीका ।

बुद्धियोगं दत्त्वा च तस्यानुभवपर्यन्तं तस्मा विस्फुरत्याविद्याद्यतं संसारं नाशयामीत्याह
तेपामिति तेषामनुकम्पार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातं तमः संसाराख्यं नाशयामीकुल
स्थितः सन् केन वासाधनेन तमोनाशयसीत्यत आह आत्मभावस्थो बुद्धिदृत्तौ स्थितः सन् भा
स्वताविस्फुरता ज्ञानलक्षणेन दीपेन नाशयामि ११ संक्षेपेणोक्तां विभूतिं विस्तरेण

भाषा अनुवाद

संक्षेपरूपसे कही गई जो विभूति उसको विस्तारसे जाननेकी इच्छाकरिके अत्र
अर्जुन भगवानकी स्तुतिकरते ज्ञे सात श्लोकसे कहते हैं कि आप परब्रह्म औपरमधा
मकहे आश्रय औपवित्रहौ इसकारण यह कि नित्यकहे सदावर्तमान पुरुष स्वयंप्रका
श आदिदेव औजन्मशून्य सर्वव्यापी तुमको ऋषिलोगकहते हैं १२

आज्ज स्वाष्टयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलो व्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषिमे १३

शाङ्करभाष्यं

ईदृशं आज्जः कथयन्ति त्वामृषयो विशिष्टादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलो ष्वेवमाह व्यासञ्च स्वयञ्चैव ब्रवीषिमे मच्चं १३ सर्वमिति सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया चैतद्वत्सत्यमेव मन्येयन्मां प्रतिवदसि भाषसे हे केशव न हिते तव भगवन् व्यक्तं प्रभवन् विदुर्न देवानदानवा १४ यतस्व देवादीनामादिरतः स्वयमिति स्वयमेवात्मना

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

नितं सम्यग्दर्शनफलं तदेवमाः तद्वतात्पर्यन्तेनेत्यर्थः तेनाज्ञाने सकार्ये निवृत्ते भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशो भवतीति सत्त्वा व्याख्यातमेव पदमनुवदति ज्ञानेति ११ निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकञ्च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्विफलञ्च युत्वानिरुपाधिकरूपस्य प्राकृतबुद्ध्या नवगाह्योक्तिपूर्वकं मन्दानुग्रहार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिग्राह्यं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन् नृच्छतीत्याह यथोक्तमिति परं ब्रह्म भवति ति लक्ष्यनिर्देशः तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादिविशेषणत्रयं धामशब्दस्य स्थानवाचित्वं व्यावर्त्तयन् व्याचष्टे तेज इति तस्य चैतन्यस्य परमत्वं ज्ञादिराहित्येन कौटस्यं प्रकृतं पावनं सत्त्वन्तशुद्धत्वसु च ते यदेवं लक्षणं परं ब्रह्म तद्भवानेव नान्यदित्यर्थः कृतस्वमेव मन्नासीरित्याशं क्त्वाप्तवाद्यादित्याह पुरुषमिति दिवि परमेव्योम्नि भवतीति दिव्यः सर्वप्रपञ्चातीतं दीव्यतिद्योतत इति देवः सचादिः सर्वमूलत्वादत एवाजस्तंत्वां सर्वगतमाज्जरिति सन्त्वः १२ उक्तविशेषणत्वामृषयः सर्वे यस्मादाज्जस्तस्यात्तद्वचनात् यथोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह ईदृशमिति ऋषिग्रहणेन गृहीतानामपिनारदादीनावि

स्वाकिद्वतटीका

जिज्ञासुर्भगवन्तं स्तुवन्नुन उवाच परं ब्रह्मेति सप्तमिः परं ब्रह्म परं धाम च आश्रयः परं प्रविष्टं भवानेव कृत इत्यत्र आह यतः शास्त्रं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वयं प्रकाशं आदि आसौ देवश्चेति तं देवानामादिभूतमित्यर्थः तथा अजं अजन्मानं विभुञ्च व्यापकं त्वामेवाज्जः १२ केते इत्याह आज्जरिति ऋषयोऽन्तर्वाद्यः सर्वे देवर्षिश्च नारदः असितश्च देवलोऽप्यव्यासश्च स्वयं त्वमेव साक्षान्मे मच्चं ब्रवीषि १३ अतो ममेदानीं त्वदी

भाषाअनुवाद

कौनत्रैसा कहते हैं तो इस पर कहते कि मृगु आदि ऋषि सकल और देवर्षि नारद असित ऋषि देवलो व्यास देव ये सब कहते हैं और आप भी साक्षात् हमसे कहते हो १३

सर्वमेतद्वत्सन्त्येव त्वावदसिकेशव- नहितेभगवन्व्यक्तिं विदुर्देवानदानवाः १४

शाङ्करभाष्यं

मानं वेत्यजानासित्वं कथं भूतं निरतिशयज्ञानैश्चर्यवत्त्वादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तमं भूतानि भावयतीति भूतभावनः तत्सम्बुद्धौ हे भूतभावन भूतेषु भूतानामीश्वरे देवदेव जगत्पते १५ वक्तुमिति वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण विद्याद्यात्मविभूतयः आत्मनो

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शिष्टत्वात् पृथक् ग्रहणं असितो देवत्वं स्वपिता किं मन्ये त्वं स्वयमेवात्मानमुक्तं रूपं मत्सु क्तवानित्याह स्वयञ्चेति १३

ऋषिभिस्तथाचोक्तत्वादुक्तं सर्वं मत्समेवेति-मम मनोपेत्याह सर्वमिति किं तादत्या शंभ्यात्मरूपमित्याह यन्नामिति देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया तद्रूपे विशिष्टवक्तुग्रहणं मनोपेत्याह नहीति प्रभवो नाम प्रभवो निरुपाधिकस्वभावः यदा देवादीनामपि दुर्विज्ञेयं तवरूपं तदा काकथा मनुष्याणामित्यर्थः १४

कच्चिदेवमहताकटेनानेकं जन्मसिद्धोजःनाति त्वदनुगृहीतस्तद्रूपमित्यभिप्रेत्याह यतइति स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः आत्मनाप्रत्येकेनाविषयतयेतियावत् आत्मानं निरुपाधिकं रूपं न च तव सोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरेति ठतीत्याह निरतिशयेति पुरुषश्चासावुत्तमञ्चेति जराजरातीतपूर्णचैतन्यरूपत्वं सम्बोधनेन

स्वामिकृतटीका ।

यैश्चर्यैः सम्भावना निवृत्तेत्याह सर्वमेतदिति एतद्भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि ऋतंसत्यं मन्ये यन्नाप्रतित्वं कथयसि नमे विदुः सुरगणा इत्यादितदपि सत्यमेव मन्ये इत्याह नहीति हे भगवंस्तव व्याक्तं देवानविदुः अस्मदनुग्रहार्थमियमभिव्यक्तिरिति न जानन्ति दानवाश्च अस्मानि ग्रहार्थमिति न विदुरेवेति १४

भाषा अनुवाद

इससे अब आपके ऐश्वर्यमे असंभावनावुद्धि निवृत्तहोगई यह कहते हैं कि हे केशव आप जो कहते हैं कि सब रूप हम हैं सो मैंने सत्यकरि माना और जो आपने कहा कि सकल देवता हमको नहीं जानते वह भी यथार्थकरके मैंने जाना है सोई अर्जुन कहते हैं कि हे भगवान भक्तों और देवतोंके अनुग्रहचर्य जो तुमारे अवतार यह देवतानहीं जानते हैं और दानव भी यह नहीं जानते कि हमारे निग्रहके लिये भगवानका गरीरधारण भया है १४

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्यत्वं पुरुषोत्तम भूतभावनभूतेश्च देवदेव जगत्पते १५ वक्तु
मर्हस्यशेषेण दिव्याह्यात्मविभूतयः याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्व' व्याप्यतिष्ठसि १६

शाङ्करभाष्यं ।

विभूतयो यास्तावक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरात्मनोमाहात्म्यविस्तरैरिमान् लोकान्स्त्व'
व्याप्यतिष्ठसि १६

आनन्दगिरिकृतटीका

बोध्यते सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वञ्च कथयति भूतानीति सर्वेश्वरत्वमाह भूताना
मिति उक्तं ते सोपाधिकं रूपं देवादीनामाराध्यतामधिगच्छतीत्याह देवेति जग
तः सर्व'स्य स्वामित्वेन पालयित्वमाह जगदिति १५ यस्मादस्मदृशामगोचरस्त
वात्मा जिज्ञासितश्च तस्मान्त्वयैव तद्रूपं वक्तव्यमित्याह वक्तुमिति दिव्यत्वमप्राकृतत्वं
संप्रत्यन्वयमन्वाचष्टे आत्मन इति वक्तव्याविभूतीर्विशिनष्टि याभिरिति यद्द्वारा
लोकान्पूरयि त्वावर्त्तसे ताविभूतीरशेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका ।

किंतर्हि स्वयमिति स्वयमेवत्वमात्मानं वेत्यजानासि नान्यः तदप्यात्मनास्वेनैवै
त्यनसाधनान्तरेण अत्यादरेण बहुधासम्बोधवति हेपुरुषोत्तम उक्तत्वे हेतुगर्भसम्बो
धनानि हे भूतभावनभूतोत्पादकभूतानामीश नियन्ता देवानामादित्यादीनां देवप्रका
शक जगत्पते विश्वपालक १५ यस्मात्तवाभिव्यक्तित्वमेव वेत्सि न देवादयस्तस्माद्
क्तुमिति या आत्मनस्तव दिव्या अङ्गताविभूतयस्ताः सर्वा वक्तु'त्वमेवार्हसि योग्योऽसि
याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थं १६

भाषा अनुवाद

तो इसका फलित अर्थ क्या है इसका आकांक्षापरक हते है' कि हे पुरुषोत्तम आप ही
अपने को जानते हो और कोई तुमको नहीं जानै है' यह अति आदर से बारम्बार सम्बो
धन दे कहते है' कि हे भूतभावनभूतेश्च देवदेव जगत्पते इन सब सम्बोधनों से श्रीक
ष्णका पुरुषोत्तमत्वसाधन कियं है १५ जिस हेतु मारा तत्त्व औ अभिव्यक्ति क हे प्र
गट होना तुमको छोड़ देवादि भी नहीं जानते इस हेतु मारी जो अङ्ग त विभूति सो तु
मारे ही कहने योग्य है कि जिन विभूतियों से तुम सकल लोक मे व्याप रहे हो सो अपनी
उज दिव्य विभूतियों को कृपा करके कहो तो मेरे मन का सन्देह छूट जाय १६

कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिन्तयन् केपुकेपुचभावेपुचिन्त्योसिभगवन्मया १७
विस्तरेणात्मनायोगंविभूतिञ्चजनार्दन भूयःकथयद्विहिंष्टिर्हिष्टगत्तोनास्तिमेऽष्टतं १८

शाङ्करभाष्यं

कथमिति कथंविद्यांविजानीयांअहं हेयोगिन्त्वांसदापरिचिन्तयन् केपु
केपुचभावेपुचस्तुपुचिन्त्योसिध्येयोसि भगवन्मया १७ विस्तरेणेति विस्त
रेणात्मनोयोगंयोगैश्वर्यंशक्तिविशेषंविभूतिञ्चविस्तरेण्येवपदार्थानां हेजनार्दन अर्द
तेर्गतिकर्मणोरूपं असुराणांदेवप्रतिपन्नभूतानां जनानांनरकादिगमयित्वाज्ज
नार्दन अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनंसर्वैर्जनेर्वाच्यत इति वामूयःपूर्वमुक्तम
पिकथयद्विहिंष्टिपरितोपोयस्मान्नास्तिमेसमष्टग्वतःत्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतं १८

आनन्दगिरिकृतटीका

किमर्थंविभूतीः श्रोतुमिच्छतीत्याशंक्यथ्यानसौकर्यप्रकारप्रश्नेनफलंकथयति क
थमिति योगोनामैश्वर्यंतदस्यास्तीति योगी तस्यसम्बुद्धौहेयोगिन्अहंस्थविष्टमति
स्वांकेनप्रकारेणसततमनुसन्धानोद्दिग्दुर्दुर्लभंत्वानिरुपाधिकंत्वां विजानीयामि
ति प्रश्नः प्रश्नान्तरंप्रस्तौति केपुकेष्विति चेतनाचेतनभेदादुपाधिवज्जत्वाच्चज्ज
वचनं १७ प्रकृतप्रश्नमुपसंहरति विस्तरेणेति अर्दतेर्गतिकर्मणोजना
र्दनेतिरूपं तत्पुन्यादयति असुराणांमिति प्रकारान्तरेणशब्दार्थव्युत्पादयति

स्वामिकृतटीका

कथनप्रयोजनंदर्शयन्प्रार्थयते कथमिति हास्यां हेयोगिन्कथंकेविभूतिभेदैः
सदापरिचित्तयन्अहंत्वांविद्यांजानीयां विभूतिभेदेनचिन्त्योसित्वंकेपुकेपुपदार्थेपुमया
चिन्तनीयोऽसि १७ तदेवंबहिर्मुखेऽपिचित्ते तवतवविभूतिभेदेनत्वच्चिन्तैवयथाभवे

भाषा अनुवाद ।

इससेअज्जुनअपनेकहनेकाप्रयोजनदेखलायकरप्रार्थनाकरतेहै किहेयोगिन्थीक
या मैतुमकोकिस्तरह तुमारीविभूतिभेदकेद्वारा निरन्तरभावनाकरिजाननेसकौ
गा औरभिन्नभिन्नविभूतिभेचिन्तनीयतुम कौनकौनपदार्थमे मेरीभावनाकेयोग्य
हो अर्थात्किमकिसवस्तुमे तुमैहमजानै १७ चित्तकीटत्तिवहिर्मुखहोनेपरभी
उससमैतुमारीविभूतियोंकेद्वारा जिसप्रकारतुमाराचिन्तनहोय औसीउपायविस्तार
रसेकहो यहअर्जुनपूछतेहै कि तुमारासर्वज्ञत्वऔरसर्वशक्तिमत्त्वआदिसरूप
जोयोगकाऔश्वर्यऔरसम्पूर्णविभूतिजोहै सोसब हेजनार्दनविस्तारसेपुनर्बाराकहो
कोकिआपकेअमृतस्वरूपवचनश्रवणकरते ज्ञेयभीमेरामनदत्तनहीहोताहै १८

श्रीभगवानुवाच हन्ते कथयिष्यामि दिव्यान् आत्मविभूतयः प्राधान्यतः कुरु
श्रेष्ठनास्त्रान्तोविस्तरस्य मे १६

शाङ्करभाष्यं ।

हन्त इति हन्ते दानीते तव दिव्या दिविभवा आत्मविभूतयः आत्मनो मम विभूत
यो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत् प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना यो या विभूतिस्तांतां प्रधानां
प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरु श्रेष्ठ अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्यते वक्तुमतीनास्त्र
न्तोविस्तरस्य मे विभूतीनामित्यर्थः १६ तत्र प्रथममेव तावच्छृणु अहमिति अहमा
त्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाकानिद्रातस्याईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थः वनकेश इति
वा सर्वेषां भूतानां आशयेन्तहं दिस्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मानित्यध्येयस्तदशक्तेन चो
त्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यः यस्माद्दहमेवादिभूतानां कारणं तथा मध्यञ्च
स्थितिरन्तःप्रलयश्च एवञ्च ध्येयोहं २०

आनन्दगिरिद्वयटीका

अभ्युदयेति ननु पूर्वमेव सप्तमेन वामे चाविभूतिरैश्वर्यञ्चेत्परस्य दर्शितं तत्किमिति श्रोतु
मिष्यते तत्राह भूय इति अमृतममृतप्रख्यमित्यर्थः १८

प्रष्टारं विश्रम्भयितुं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति हन्तेत्यनुमतिं व्याव
र्त्य जिज्ञासावच्छिन्नकालं दर्शयति इदानीमिति दिविभवं त्वमप्राकृतत्वमस्मद्गो
चरत्वं वाक्यान्वयं द्योतयति यास्ता इति सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तावुक्तं यत्रेति कि
मित्यनवशेषतो विभूतयो नोच्यन्ते तत्राह अशेषतस्त्विति तत्र हेतु र्यत इति १६

स्वामिद्वयटीका

तत्राविस्तरेण कथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तवयोगं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वा
दित्यक्षरं योगैश्वर्यविभूतिञ्च विस्तरेण पुनः कथयं यतस्तव वा अममृत रूपं श्रेयवतो मम
त्वप्तिरलंबुद्विर्नास्ति १८ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हन्तेति हन्तेत्यनुकम्पा
सम्बोधने दिव्यायामि दिभूतयस्ताः प्राधान्येन तु र्थकथयिष्यामि यतोऽवान्तरस्य विभूति
विस्तरस्य मदीयस्यान्तो नास्ति अतः प्रधानभूताः कतिचिद्दर्शयिष्यामि १६

भाष्यानुवाद

जब अर्जुन ने ऐसी प्रार्थना की कि तब भगवान् कहते हैं कि हे कुरु श्रेष्ठ अर्जुन मेरी
जो दिव्य विभूती है सो तुमको अच्छी प्रकार से कहूंगा और विस्तार से कहने को तो
मेरी विभूतियों का अन्त ही है इससे प्रधान प्रधान जो है सो सब कहूंगा १६

अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताश्रयस्थितः अहमादिश्वंमध्यञ्चभूतानामन्तएवंच २०
आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषारविरंशुमान् मरीचिर्मरुतामस्त्रिनक्षत्राणामहं
शशी । २१

शाङ्करभाष्यं

आदित्यं आदित्यानांद्वादशानांविष्णुरात्योहंज्योतिषारविःप्रकाशयित्वाभंशुमान्
रश्मिमान्मरीचिर्नाममरुतांमरुद्देवताभेदानामस्त्रिनक्षत्राणामहंशशोचन्द्रमाः २१

आनन्दगिरिद्वयटीका

विभूतिप्रदर्शनेप्रस्तुते सत्यादावेवपारमार्थिकंपारमेश्वरंरूपंदर्शयितुंश्रीर
जुनस्यमनःसमाधानार्थंअर्थयते तनेति सोपाधिकामपिकात्पुनिकंपरस्यरूपंपश्चा
द्वच्यमाणंश्रोतुञ्चित्तसमाधानञ्चकर्तव्यमेवेत्याह तावदिति आशेरतेस्त्रिनविद्या
कर्मपूर्वप्रज्ञाइत्याशयोहृदयंसर्वेषांभूतानांहृदयेन्तःस्थितोयःप्रत्यगात्मारोहमेवेति
वाक्यार्थमाह सर्वेषामिति यस्मिन्सर्वेषामेवा परमात्मानमात्मत्वेनध्यातुंनान्तं
प्रत्याह तदशक्तेनेति वच्यमाणादित्यादिपुपरस्यमध्येयत्वमन्यदेवकारणंकिञ्चित्त
नतत्र ध्येयमित्याशंश्याह यस्मादिति सर्वकारणत्वेनसर्वज्ञत्वेनसर्वेश्वरत्वेनच परस्य
ध्येयत्वमत्वेष्टितं नान्यस्यकस्यचित्कारणस्यादित्यादिपुध्येयतेत्यर्थः उल्लध्यानाश
क्तेश्वोक्तव्यंविभूतियोगमुपदिशति एवञ्चेति तत्रतत्र प्रधानत्वेनपरस्यध्येयत्वं २०

स्वामिद्वयटीका ।

तत्रप्रथममेश्वरंरूपंकथयति अहमिति हेगुडाकेश सर्वेषांभूतानामाश्रयेष्व
न्तःकरणेषुसर्वज्ञत्वादिगुरौर्नियन्तत्वेनावस्थितःपरमात्माहं आदिर्जगत्समर्थः स्थितिः
अन्तःसंहारः सर्वभूतानांजन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः २०

भाषा अनुवादः

अवप्रथमईश्वरकास्वरूपकहतेहै किहेगुडाकेशजितनिद्रअजुन परमात्मारूप
मैतावतभूतमात्रकेअन्तःकरणमेसर्वज्ञत्वआदिगुणोंसेनियन्तारूपस्थितहैं औरआ
दिमध्यअन्तकहेसर्वभूतोंकेसृष्टिस्थितिसंहारकाहेतुभीमैहींहैं।यहजानोगुडाकानि
द्राकोकहतेहैंअथवागुडाकहेगुडचियालेधुंधुरालेहैकेशजिसकेसोगुडाकेशहै २०
अवइसश्लोकसेलेकरअध्यायसमाप्तिपर्यन्तअपनीविभूतिकहतेहै किवाहअदिति
केपुत्रोंमेविष्णुनामआदित्यमैहूँ औ प्रकाशकरूपोंमेसर्वत्रव्यापीरविरूपमैहैंऔस
प्तदेवतोंकेवीचमरीचिनामहमैजानोऔनक्षत्रोंमेचन्द्रमाभी महींकोमानो २१

वेदानांसामवेदोऽस्मिद्देवानामस्मिन्वासवः इन्द्रियाणांमनश्चास्मिन्भूतानामस्मिन्चेतना २२
 रुद्राणांशङ्करश्चास्मिन्वित्तेशोयज्ञरक्षसां वसूनांपावकश्चास्मिन्मेरुःशिखरिणामहं २३
 पुरोधसाञ्चसुख्यंमांविद्विषार्थदृहस्यति सेनानीनामहंस्कन्दःसरसामस्मिन्सागरः २४

शङ्करभाष्यं

वेदानामिति वेदानांमध्येसामवेदोऽस्मिद्देवानांरुद्रादित्यादीनांवासवइन्द्रोऽस्मिद्
 इन्द्रियाणामेकादशानांमनश्चास्मिन्चक्षुरादीनांसङ्कल्पविकल्प्यात्मकंमनश्चास्मिन्भूताना
 मस्मिन्चेतना कार्यकारणसंघातेऽभिव्यक्त्याबुद्धेर्दृष्टिश्चेतना २२ रुद्राणामिति रुद्रा
 णामेकादशानां शङ्करश्चास्मिन् वित्तेशःकुवेरोयज्ञरक्षसांयज्ञाणांरक्षसाञ्च वसूना
 मष्टानां पावकश्चास्मिन्अग्निः मेरुःशिखरिणांशिखरवताहं २३ पुरोधसामिति

आमन्दगिरिकृतटीका

एवंशब्दार्थमेवदर्शयति आदित्यानामित्यादिना २१ मन्त्रब्राह्मणसमुदायाना
 मृगादीनांमध्येसामवेदोऽस्तीति ध्यानान्तरमुदाहरति वेदानामिति संघातेजीवाधि
 ष्ठिते इति यावत् पञ्चत्वंसर्वं त्वव्यापिनीचेतन्याभिव्यञ्जिकेति शेषः २२ २३

स्वामिकृतटीका ।

इदानींविभूतीःकथयति अदित्यानामिति यावत्समाप्ति आदित्यानाञ्चद्वाद
 शादित्यानांमध्येविष्णुनामाहंज्योतिषांप्रकाशकानांमध्येअंशुमान्विद्यद्व्यापिरस्मियु
 त्तोरविःसूर्योऽहं मरुतांवायुनांमध्येमरीचिनामाहस्मि यद्वासप्तमरुद्गणादेवविशेषा
 स्तेपांमध्येचन्द्रोऽहं अत्रचादित्यानामहंविष्णु रित्यादिषुप्रायशोनिर्धारणेपृष्ठीकचि
 त्तभूतानामस्मिन्चेतनेत्यादिषुसम्बन्धेषु तच्चतलैवदर्शयिष्यामःविष्णु रित्यादिष्ववता
 रोऽपिप्रभावातिशयमात्रविवक्षयाविभूतित्वेर्नानिर्दिश्यते अतपरञ्चाध्यायस्यस
 पार्थत्वेऽपिक्वचित् किञ्चिद्वाख्यास्यामः २१

वेदानामिति वासवइन्द्रःभूतानांसम्बन्धिनीचेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि २२

भाषाअनुवाद

औरवेदोंमेंसामवेद देवतोंमेंइन्द्र औइन्द्रियोंकेमध्यमें मनप्रधानइन्द्रीमैहैं
 तथाभूतकेहेप्राणियोंकेविषे चेतना जोज्ञावशक्ति सोमैहैं २२ औरएकादशरुद्रों
 मेंशङ्कर औयज्ञराक्षसोंमेंकुवेरमैहैं अष्टवसुओंकेवीचअग्निऔपर्वतोंमेंसुमेरु
 नामपर्वतहमैजानो २३ औरहेअर्जुन पुरोहितोंमेंसुख्यदृहस्यतिहमहैं
 औसेनापतियोंमेंस्वामकार्तिकभीहमहैं औरसरसांकहे धिरजलाशयोंकेमध्यमें
 सुद्रहमकोजानो २४ औरमहर्षियोंमेंदृगुमैहैं औरअक्षरतथापदआत्मक

महर्षीणांश्च गुरुरहंगिरामस्यैकमक्षरं यज्ञानांजपयन्नोस्मि स्यावराणां हिमालयः २५
अश्वत्थः सर्वदृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६
उच्चैः श्वसमन्वानां विद्विषाममृतोद्भवं ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपं २७

शाङ्करभाष्यम् ।

पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्विजानीहि हे पार्थ दृष्टव्यं तिस्रोऽङ्गुलस्ये
तिसुख्यः स्यात्पुरोधाः सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसेनापतिः सरसायां निदेव
खातानि सरांसितेपांसरसां सागरोस्मि भवामि २४ महर्षीणां मिति महर्षी
णां भृगुरहंगिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोङ्कारोस्मि यज्ञानामिति यज्ञानां जप
यन्नोस्मि स्यावराणां स्थितिमती हिमालयः २५

अश्वत्थ इति अश्वत्थः सर्वदृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः देवा एव सन्तः कृत्वा पितृं प्रा
प्ताः सन्तः दर्शित्वा देते देवर्षयः तेषां नारदोस्मि गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोस्मि
सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्चर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः २६ उच्चैरिति
उच्चैः श्वसमन्वानां उच्चैः श्वसानामान्धस्तं मां विद्विजानीहि अमृतोद्भवं अमृतनिमित्तम
यनोद्भवं ऐरावतमि रावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्विद्वत्यनुत्तै नराणां
मनुष्याणाञ्च नराधिपं राजानं मां विद्विजानीहि २७

आनन्दगिरिकृतटीका

पुरोहितेषु दृष्टव्यं तेषु मुख्यत्वे हेतुमाह सहीति २४ एकमित्योङ्कारस्य ब्रह्मप्र
तीकत्वेन तद्भिमानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते जपयन्नस्य यज्ञान्तरेऽप्यो हिंसादिराहि

सामिकृतटीका

रुद्राणामिति रक्षसामपिक्रूरत्वादिसाध्यात्यच्चैः सहैकीकृत्य निर्हेगः तेषां म
ध्ये विज्ञेयः कुबेरोऽस्मिन्पावकोऽग्निः शिखरिणां शिखरवतामुच्छ्रितानां मध्ये मेरुः २३
पुरोधसामिति पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितत्वान्मुख्यं दृष्टव्यं तं मां विद्विसेनानीनां

भाषाश्रुवाद्

वाङ्मकेवीचओकारअक्षरमीमैहौ औयज्ञोमे हिंसा रहितहेतुसे जपयन्नस्य
हौ तथा स्यावरोमे हिमालयगरि इमहौ २५ औरदृक्षजातियोमे अश्वत्थकहेपीपर
औदेवकृत्वियोमे नारदमैहौ औगन्धर्वगणोमे चित्ररथ औसिद्धकहे आजन्मसेपरमा
र्थतत्त्वज्ञानियोमे कपिलमुनिमैहौ २६ अश्वकहेघोडोमे उच्चैः श्वसा औगजेन्द्रो
मे औरावत तथा मनुष्योमे नरपति कहे राजाभीमैहीहौ २७

आयुधानामहंवज्रं धेनूनामस्त्रिकामधुक् प्रजनञ्चास्त्रिकन्दर्पः सर्पाणामस्त्रिवासुकिः २५
अनन्तञ्चास्त्रिनागानां वरुणोयादसामहं पितृणामर्थ्यमाचास्त्रियमः संयमतामहं २६

शाङ्करभाष्यं

आयुधानामिति आयुधानामहंवज्रं दधीत्यस्त्रिसम्भवंसांविद्धि धेनूनांदोग्धी
णामस्त्रिकामधुक्वशिष्ठस्यसर्वकामानांदोग्धीसामान्यावाकामधुक् प्रजनः प्रजनयि
तास्त्रिकन्दर्पः कामः चास्त्रि सर्पाणांसर्पभेदानामस्त्रिवासुकिः सर्पराजः २८ अनन्त
इति अनन्तञ्चास्त्रिनागानानागविशेषाणांनागराजः वरुणो यादसामहमद्देवतानां
राजाहं पितृणामर्थ्यमानामपितृराजञ्चास्त्रि यमः संयमतांसंयमनं कुर्वतामहं २६

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

त्येनंप्रधान्यमुपेत्याह यज्ञानामिति शिखरवतामुच्छ्रितानांपर्वतानांमध्येमेहरहमि
त्युक्तेपिस्थितिशीलानांतेषामेवहिमवान्पर्वतराजोऽस्तीत्यर्थभेदं गृहीत्वाह स्थितिमता
मिति २५ सर्वदृक्षाणामित्यतसर्वशब्देनवनस्यतयोगृह्यन्ते २६ २७
प्रजनयतीतिव्युत्पत्तिमाश्रित्याहप्रजनयितेति सर्पाणागाश्चजातिभेदाद्भिरुक्ते २८२९३०

स्वामिद्वतटीका

सेनापतीनांमध्ये देवसेनापतिः स्कन्दोऽहमस्त्रिसरसांस्त्रिरजलाश्वानांमध्ये समुद्रोऽ
स्त्रि २४ महर्षीणांमिति गिरांवाचांपदात्त्रिकानांमध्ये एकमक्षरमोङ्काराख्यं
पदमस्त्रि २५ अन्वत्यइति देवाएवसन्तोये मन्वदर्शनेनष्टपितृत्वंप्राप्तास्तेषांमध्ये
नारदोऽस्त्रिसिद्धानामुत्पत्तितएवाधिगतपरमार्थतत्त्वानांमध्ये कपिलाऋषोऽमुनिरस्त्रि
२६ उच्चैःश्रवसमिति अष्टतार्थंजीरोदाधिमथनाद्भूतं उच्चैःश्रवसनामाश्व
मद्विभूतिंविद्धिअष्टतोद्भवमित्येतदैरावर्तेऽपिसंयध्यतेनराधिपंराजानंसांविद्धि २७
आयुधानामिति कामान्दोग्धीतिकामधुक्प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कन्दर्पः कामोऽ
स्त्रिनकेवलंसम्भोगमात्रप्रधानः कामोमद्विभूतिरशास्त्रीयत्वात्सर्पाणांस्रविपाशांराजा
वासुकिरस्त्रि २८ अनन्तइति नागानानिर्विषायांराजाअनन्तः श्रेष्ठोहमस्त्रि

भाषाअनुवाद

श्रीरआयुधोमेवज्जश्रीधेनुर्वोमेकामधेनुश्रीप्रजावोका उत्पत्तिकारी जोकन्दर्पसो
मैहैतौ तद्यासर्पोमेवासुकीभीहमैजानो विषधारियोंकीसर्पसंज्ञाहै, २८. नागों
मेअनन्तश्रेष्ठनाग श्रीरजलजीवोमेवरुणराजामैहै। श्रीपित्तरोमेअर्थ्यमातथा
दण्डकारियोंमेयमराजहमैहै. नागश्रीसर्पकेवीचविषरहितकोनागहते है २६

प्रःहादश्चास्मिदैत्यानां कालः कलयतामहं सृगाणाञ्चमृगेन्द्रोऽहं वै न ते यश्चपक्षिणां ३०
पवनः पवतामस्मिरामः शस्त्रमृतामहं भ्रूपाणां मकरश्चास्मिस्तोतसामस्मिजाह्वी ३१

शाङ्खर भाष्यं

प्रल्हादइति प्रल्हादो नाम चास्मिदैत्यानां दिति वंश्यानां कालः कलयतां कलयतां गण
नं कुर्वतामहं सृगाणाञ्चमृगेन्द्रः सिंहो व्याधो वाहं वै न ते यश्च गरुत्मान् विनतासुतः प
क्षिणां पतत्रिणामहं ३० पवनो वायुः पवतां पावयिहृणां अस्मि रामः शस्त्रमृतामहं
शस्त्राणां धारविहृणां दाशरथी रामोहं भ्रूपाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषो
हं स्तोतसां प्रवाहो दकानां अस्मि जाह्वी गङ्गा ३१ सर्गाणामिति सर्गाणां सृष्टीनां आदि
रन्तश्च मध्यञ्चैवाहं सुत्पत्तिस्थिति लयानां अहमर्जुनसूतानां जीवन्धितानां सेवादि
रन्तश्चैत्याद्युक्तसुपक्रमइह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्यैति विशेषः अथात्मविद्याविद्यानां मो
क्षार्थत्वात् प्रधानसंस्थिवेदोर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानमतः सोहमस्मि प्रवक्तुं वा

आनन्दगिरिद्वयटीका

अहमादिश्रेत्यादावुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथा च पवनकृत्स्नित्यागं क्वाहं सूतानमि
ति सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाण्यकार्याणि गृह्यन्ते अथात्मविद्येति आत्मन्यन्तः क
रणपरिणतिरविद्यानिवर्त्तिका गृहीता प्रवदतां भवन्धीवादीतीतरागकथा तत्त्वनिर्ण
यायमाना यदा प्रवदतामिति लक्षणय कत्राभेदोदादांतदादिद्वीरेषु प्रतीयाह प्रव
क्तीति ३१ ३२

स्वामिद्वयटीका ।

यदृसां जलचराणां मध्ये राजा वरुणोऽस्मि पितृणां राजा अर्यमास्मि संवसतां नियम
नं कुर्वतां मध्ये यमोऽस्मि २६ प्रल्हादइति कलयतां वधी कुर्वतां गणयतां वा मध्ये
कालोहमस्मि मृगेन्द्रः सिंहः पक्षिणां मध्ये गरुडोऽस्मि ३० पवनइति पवतां
पावयिहृणां वेगवतां वा मध्ये वायुहमस्मि रामो दाशरथिः भ्रूपाणां मत्स्यानां मध्ये
मकरनाम मत्स्यजातिविशेषोहं स्तोतसां प्रवाहो दकानां मध्ये भार्गीरथी ३१

भाषाअनुवाद

दैत्येभ्यः प्रल्हादमैह्यै औरवशकरनेवालोसे अथवामंस्वप्राभेकालमैह्यै म गजातिसे मृगे
न्द्रकहेसिंहमै तथापक्षियो मे गरुडमैह्यै ३० औरपवित्रतथावेगवानोसे पवनक
हेवायुऔ शस्त्रधारियो मे राम दशरथकेपुत्रहमप्रोजानो तथा मकुलियो मे मक
रनाम मत्स्यमैह्यै औरस्तोत कहे प्रवाहरूपनदियो मे जान्हवीगङ्गाभीमैह्यै ३१

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवहमर्जुन अध्यात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतामहं ३२
अक्षराणामकारोऽस्मिद्वन्द्वः सामासिकस्य च अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतो मुखः ३३

शाङ्करभाष्यं ।

रेणुवदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ३२

अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानां कारो वर्णोऽस्मिद्वन्द्वः समसोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य किञ्च अहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणलवाख्यः अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि धाताहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतो मुखः सर्वतो मुखः ३३

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्वहरशब्दस्य सुखमर्थान्तरमाह अथवेति ३३ भाविकल्पानामित्युक्तमेव स्पष्टयति उक्तेर्षति कीर्त्तिधार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः श्रीलक्ष्मीः कान्तिः शोभा वाक्वाणीसर्व

स्वामिकृतटीका ।

सर्गाणामिति सृज्यन्त इति सर्गा आकाशादयस्तेषामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहं अहमादिश्च मध्यञ्चैव तदृष्यादिकर्तृत्वं पारमैश्वर्यमुक्तं अतुष्टुष्टिस्थितिप्रलयामद्विभूतित्वे न घोरयादृत्य च तदिति विशेषः अध्यात्मविद्या आत्मविद्या प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिन्यो वादजल्पवितण्डाख्यास्तिस्रः कथाप्रसिद्धास्तासां मध्ये वादोऽहं यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतस्तर्कतश्च स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षश्च लज्जति निग्रहस्थानैर्दूष्यते सजल्पो नाम यत्नत्वे कः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु लज्जति निग्रहस्थानैस्तत्पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं स्थापयति सावितण्डनाम कथा तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्मफले वादस्त्वितरागयोः शिष्याचार्ययोर्जातत्वनिरूपणफलः अतोऽसौ श्रेष्ठत्वात् द्विभूतिरित्यर्थः ३२ अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मितस्य सर्व

भाषाअनुवाद ।

सर्गकहे आकाशादिपदार्थो मे आकाशजो आदिमध्य अन्त मे सदावर्त्तमानसो मैहौ अथवा सृष्टि मे आदिमध्य अन्त मैहू तथा हे अर्जुन विद्यो मे अध्यात्मविद्याओ प्रवाद करनेवालो के बीच वाद रूप मैहौ जिससे सिद्धान्त पक्ष धिर होता है ३२ और अक्षरों के मध्य मे अकार अक्षर मैहू और समासों के विषे उक्त पद प्रधान इन्द्र समास मैहौ और अक्षय प्रवाह रूप काल जो सोहम है और फल प्रदान करनेवालों मे विश्वतो मुख कहे सर्व प्रकार औ सब तरफ से सर्व फल विधानकर्ता मैहौ ३३

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधाष्टितिः क्षमा ३४

शाङ्करभाष्यं ।

मृत्युरिति मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च तत्रयः प्राणहरः सर्वहरः स उच्यते सोऽहमित्यर्थोऽथवा परईश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहरः सोऽहमुद्भव उक्तर्पोऽप्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं केपां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधाष्टितिः क्षमेत्येता उक्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामामासमावसस्वन्वेनापि लोकाः क्रतार्थमात्मानं मन्यन्ते ३४ बृहत्सामेति बृहत्सामतथासम्नां मोक्षं प्रतिपादकसामवेविशेषः प्रधानमस्मि गायत्री छन्दसामहं गाय

आनन्दगिरिकृतटीका

स्य प्रकाशिकास्मि तच्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः मेधाग्रन्थधारणशक्तिः ष्टित्थैर्धं क्षमा मानापमानयोरविद्यतचित्तता स्त्रीपुकीर्त्यादीनामुत्तमत्वमुपपादयति यासामिति ३४ वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रावात्तरविशेषमाह बृहदिति छन्दसामध्ये गायत्रीनामवच्छन्दस्तदहमित्युक्तं छन्दसामृग्योतिरेकेण स्वरूपामावादित्याशंकाह गायत्र्यादीति द्विजातेर्द्वितीयजन्मजननत्वादित्यर्थः मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्तापौरुषमासस्मि

स्वामिस्तटीका ।

वाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् तथाच्युतिः अकारो वै सर्वावाक् सैपास्वर्शोऽप्रभिव्यज्यमाना वक्षी नानारूपामवतीति स्तूयत इति यैष्ठं समासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये इन्द्रः रामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् अजयः प्रवाहरूपः कालो हमस्मि कालः कलयतामहमित्यन्नायुर्गणनात्मकः सग्वत्सरयताद्यायुः स्वरूपकालः उक्तः सच तस्मिन्नायुपि क्षीणे सति क्षीयते अत्र तु प्रवाहात्मकोऽजयः काल उच्यते इति विशेषः कर्मफलविधातृणां मधेय विश्वतो मुखो धाता सर्वकर्मफलविधाता हमित्यर्थः ३३ मृत्युरिति संहारकाणां मधेयसर्वहरो मृत्युरहं भविष्यतां भाविकल्पानां प्राणिनामुद्भवोऽप्युदयोऽहं नारीनां मधेयकीर्त्तयाद्याः सप्तदेवतारूपाः स्त्रियोऽहं यासामामामावसामयोगेन प्राणिनः श्लाघ्याभवन्तीति ताः कीर्त्तयाद्याः स्त्रियो मद्भिभूतयः ३४

भाषाअनुवाद ।

संहारकारियों के मधयमे सर्वसंहारकारी मृत्युरूप हमको जानो और होनेवाली वस्तुओं में उद्भवपदार्थ हम है और स्त्रियों में सप्तनारी कहे कीर्त्तियीवाणी स्मृति मेधाष्टिति क्षमाये रूपमेरे है कि जिनको पायकर मनुष्य धन्य होते है ३४

दृहत्सामतथासाक्षात्गायत्रीच्छन्दसामहं मासानामार्गशीर्षोहमतूनांकुसुमाकरः ३५
 द्यूतंछलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं जयोऽस्मि व्यवसायोस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहं ३६
 दृष्णीनां वासुदेवोस्मि पाण्डवावांधनञ्जयः मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ३७

शाङ्करभाष्यं

आदिच्छन्दोविशिष्टानामचांगायत्रीऋगहमित्यर्थः मासानामिति मासानामार्गशी
 र्षोऽहमतूनांकुसुमाकरोवसन्तः ३५ द्यूतमिति द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छ
 लस्य कर्तृणामस्मि तेजस्विनां तेजोऽहं जयोस्मि जेदृणां व्यवसायोस्मि व्यवसायिनां
 सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकवतां सात्त्विकानां महं ३६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निति मार्गशीर्षो मासः सोहं पक्षशस्याद्यत्वादित्याह मासानामिति वसन्तोरमणी
 यत्वादिति शेषः ३५ द्यूतमुक्तलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमन्यायापदेशेन परा
 मिप्रेतं निम्नतां स्वाभिप्रेतं वासंपादयतामित्याह छलयत्येति तेजोऽप्रतिहताज्ञा उत्कर्षो
 जयः व्यवसायः फलहेतुरुद्यमः धर्मज्ञानवैराग्यादिसत्त्वकार्यसत्त्वं उशनाः शुक्रः क
 विश्वब्दोत्तयौगिको नरूढः पौनरुक्त्यात् ३६ ३७

स्वामिकृतटीका

दृहदिति त्वाइन्द्रहवामहद्वत्यस्यां चिगीयमानं दृहत्सामाहं तेन चेन्द्रः सर्वेश्वर
 त्वेन स्तूयत इति श्रेष्ठः छन्दोविशिष्टानामन्वाणामध्ये गायत्रीमन्त्रोऽहं द्विजत्वापादक
 त्वेन सोमहरणेन च श्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरो वसन्तः ३५ द्यूतमिति छलयतामन्यो
 न्यवञ्चनपराणां सत्त्वन्विद्यूतमस्मि तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोस्मि जनीणां जयो
 स्मि व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोस्मि सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहं ३६

भाषाअनुवाद

और सामवेदमे मन्त्रब्राह्मणगद्यपद्यभूतश्रुतियोंके मध्यमें दृहत्सामनामहमको
 जानो जिससे इन्द्रगायेजाते हैं और छन्दबन्धयुक्तमन्त्रोंके मध्य गायत्रीहमहै और
 मासमहीनोंमें मार्गशीर्षकहे अग्रहनमासहमहै और ऋतुवोंमें वसन्तऋतुमहै ३५
 छलवस्तुवोंमें द्यूतकहे जुआमहै और तेजस्वियोंमें तेजजो प्रतापसोमै तथा जयऔ
 र व्यवसायकहे उद्यमभीमै और सतोगुणीजितनेहैं उनमें सतोगुणहमहै ३६
 और दृष्णीवंशियोंमें वासुदेवकृष्णहमहै जो तुमको उपदेशकरते हैं और पाण्डवों
 में अर्जुन जो तुमसोमै हूँ और मुनियोंमें व्यासदेव तथा कवियोंमें उशनाशुक्रहमहै ३७

दृग्दोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगीपतां मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहं
यच्चापिसर्वभूतानांवीजंतदहमर्जुन नतदस्तिविनायत्स्थान्मयाभूतंचराचरं ३८

शाङ्करभाष्यं

दृष्णीनामिति दृष्णीनांयादवानांवासुदेवोस्मिन्नयमेवाहंत्वत्सखा पाण्डवानांध
धञ्जयस्त्वमेव मुनीनामननशीलानांसर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहंव्यासः कवीनांक्रान्तद
र्शिनामुशनाःकविरस्मि ३७ दृग्दृति दृग्दोदमयतांदमयिदाणामस्मिअदान्ता
नांदमनकारणंनोतिरस्मिजिगीपतांजेतुमिच्छतां मौनञ्चैवास्मिगुह्यानांगोप्यानां
ज्ञानंज्ञानवतामहं ३८ यच्चापीति यच्चापिसर्वभूतानांवीजंप्ररोहकारणंतदहमर्जु
न प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंज्ञेप्रमाह नतदस्तिभूतंचराचरंवा मयाविनायत्स्था
ह्वेन्मयापद्यष्टंपरित्यक्तंनिरात्मकंशून्यं हितत्स्थादतोमदात्मकंसर्वमित्यर्थः ३८

आनन्दगिरिछतटीका

अदान्तानुत्पथान्प्रथिप्रवर्त्तयतांदृग्दोऽनुत्पथप्रवृत्तौनिग्रहेहेतुरित्यर्थःनीति
न्यायोधर्माख्यजयःपापख्यप्रकाशकः मौनंवाचःसंयमत्वमुत्तमावा चतुर्थोऽयमवृत्तिः अ
वणादिद्वारापरिपक्वसमाधिजन्यं सम्यग्ज्ञानं ३८ जाह्यमात्रप्रतिविम्बितंचै
तन्वंवीजं किमितिस्थावरंजङ्गमंवा त्वदतिरेकेणनभवति तत्राह मयेति तस्यापि
स्वरूपेणसत्वमाद्यंक्रोक्तं शून्यं हीति आत्मनोपकर्पादित्यर्थः मयैवसच्चिदानन्दस्वरू
पेण सर्वस्यसिद्धेरित्यतःशब्दार्थः ३८ दिव्यानांविभूतीनांपरिमितत्वशङ्कांवार

शामिछतटीका ।

दृष्णीनामिति वासुदेवोयोहंत्वामुपदिशामि धनञ्जयस्त्वमेवमहिभूतिःमुनीनांवे
दार्थमननशीलानांवेदव्यासोस्मि कवीनांशास्त्रदर्शिनामुशनानामाकविःशुक्रः ३७
दृग्दृति दमयतांदमनकर्त्तृणांसम्बन्धीदृग्दोऽस्मिन्मयेनासंयताअपिसंयताभवन्ति
सदृग्दोमहिभूतिःजेतुमिच्छतांसम्बन्धिनीसामाद्युपायरूपानीतिरस्मि गुह्यानां गो
प्यानांगोपनहेतुमौनवचनमस्मि नहितृष्णींस्थितस्याभिप्रायोज्ञायतेज्ञानवतांतत्त्व
ज्ञानिनांयत्ज्ञानं तदहमस्मि ३८ यच्चापीति यदपिसर्वभूतानांवीजंप्ररोहकार

भाषा अनुवाद

दमकरनेवालोंमेदृग्दृरूपहम तथाजीतनेवालोंकीनीतिहमैमानो गुह्यपदार्था
मेमौन जोसोहम औरज्ञानवानोंमेज्ञानरूपमीहमी है ३८ औरयावतजीवों
मे जोवीज सोहेअर्जुनहमहै औरजोमेरेविनाहै सोकुछनहींहै अर्थात्चराचर

नान्तोऽस्तिममदिव्यानांविमूतीनापरन्तप एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेववा तत्तदेवावगच्छत्वं ममतेजोशसम्भवः ४१

शाङ्करभाष्यं

नान्तोस्तीति नान्तोस्तिममदिव्यानांविमूतीनांविस्तराणांपरन्तप नहीश्वरस्य
सर्वात्मनोदिव्यानांविमूतीनांद्वयत्ताशक्यावक्तुं ज्ञातुंवाकेनचित् एषतूद्देशतएकदेशेन
प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरोमया ४०

यद्यदिति यत् यत् लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तुजातं श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीः
सत्त्वोः तथासहितं जत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छत्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोशसम्भ
वंतेजसोः शः एकदेशः सम्भवो यस्य तत्तेजोः शसम्भवमित्यवगच्छ त्वं जानीहि ४१

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

यति नेत्यादिना तदेवोपपादयति नहीति कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरोदर्शितस्तद्वाह ए
षत्विति ४० अनुक्ता अपि परस्य विभूतीः संग्रहीतुं लक्षणमाह यद्यदिति वस्तुप्राणिजा
तं श्रीमत् सत्त्वद्विसद्वाशोभावद्वाकान्तिमद्वासप्राणं वलवदूर्जितं तदाह उत्साहेति सम्भ
वत्यास्मादिति सम्भवः तेजसश्चैतन्यस्येश्वरशक्तोर्वाशस्तेजोशः सम्भवोस्येति तेजोशसम्भवं

साकिद्वतटीका

शंतदहंतवहेतुः मया विनायत्स्यात् भवेत्तच्चरमचरं वा भूतं नास्त्येवेति ३६ प्रकर
णार्थमुपसंहरति नान्तोऽस्तीति अनन्तत्वाद्द्विभूतीनां ताः साकल्येन वक्तुं नशक्यन्ते ए
षतुविभूतिविस्तरउद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ४०

पुनश्च साकांक्षं प्रतिकथञ्चित्साकल्येन कथयति यत् यद्यदिति विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं
श्रीमत्सम्पत्तियुक्तं जर्जितं केनापि प्रभाववलादिना गुणेनातिशयितं यद्यत्सत्त्वं वस्तुमा
त्वं तत्तदेव ममतेजसः प्रभावस्यांशेन सम्भूतं जानीहि ४१ अथवा किमेतेन परिच्छि

भाषाअनुवाद

मेरे विना भी कुछ बाकी नहीं है ३६ जिस हेतु हे परन्तप अर्जुन मेरी दिव्य विभूतियों
का अन्त नहीं है इससे सम्पूर्ण कही जा सकती है इतनी जो कहा सो उद्देशक हे
संक्षेपसे मैंने लक्षित कराया है ४०

यह सुनिश्चित अधिक शब्दों के अर्थात् अर्जुन से भगवान् संक्षेपरूप अर्जुन की सर्वरूपता
कहते हैं कि ऐश्वर्ययुक्त अथवा वलयुक्त या प्रभावयुक्त तथा विद्याबुद्धिरूप गुणयुक्त
जो वस्तुमात्र है सो मेरे अंश और प्रभाव से जानो अर्थात् उससे मेरे विशेष अंश है ४१

अथवावज्जनैतेन किञ्चातेन तवार्जुन विष्टया इमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२
इति श्रीभगवद्गीतायां योगशास्त्रे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १०

शाङ्करभाष्य

अथवेति अथवावज्जना एतेनैवमादिना किञ्चातेन तवार्जुन स्यात् सावशेषेण अशेष
तस्त्वमिमसु न्यमानमर्थं शृणु विष्टयविशेषतस्तन्मनदृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं जगत् एकांशे
न एकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेतत्तथा च मन्त्रवर्णपादोऽस्य सर्वाभूतानीति
स्थितो ह इति ४२ इति श्रीशाङ्करभाष्ये दशमोऽध्यायः १०

आनन्दगिरिकृतटीका

तदाह तेजस इति ४१ सर्वेषां सुगमत्वायावयवस्य विभूतिमुक्त्वा भक्तानुग्रहार्थं साक
ल्येनतामाह अथवेति पक्षान्तरपरिग्रहार्थमथवेत्युक्तं वज्जनाविस्तीर्णैतेन ग्रन्थेन सं
ज्ञातेन सावशेषेण तव शक्तस्य न किञ्चित्फलं स्यादित्याह वज्जनेति नहि विभूतियुक्तासु
ज्ञातासु सर्वं ज्ञायते कासाञ्चिद्देवविभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः तर्हि केनोपदेशेनाल्पा
क्षरेण सर्वार्थो ज्ञातुं शक्यते तत्राह अशेषत इति विशेषतस्तन्मनविधरणं सर्वभूत
स्वरूपेण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्तुरपाधिकेनैकेन पादेन कृत्स्नं जगत् विष्टयस्थितोऽस्तीति
सम्बन्धः तद्वैश्रुतिं प्रमाणयति तथाचेति तदनेन भगवतो नानाविधविभूतीर्ष्यत्वेन
ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यान्ते सर्वप्रपञ्चात्मकं च यं रूपं दर्शयित्वा त्रिपादस्यामृतं दिवीति प्र
पञ्चाधिकं निरुपाधिकं तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णः सच्चिदानन्दैकतानः तत्पदलक्षोऽ
र्थो निर्द्धारितः ४२ इति आनन्दगिरिकृतटीकायां दशमोऽध्यायः १०

स्वामिकृतटीका

न विभूतिदर्शनेन सर्ववसमदृष्टिमेव कुर्वित्याह अथवेति वज्जनाप्यगुञ्जातेन किंतव
कार्यं यस्मादिदं सर्वजगदेकांशेनैकदेशमात्रेण विष्टय कृत्वा व्याप्येति वा अहमेवावस्थि
तः नमद्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति पादोऽस्य विश्वाभूतानीति श्रुतेः इन्द्रियद्वारतश्चित्तेव हि
धावति सत्यपि इमदृष्टिविधानावविभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ४२ इति दशमोऽध्यायः १०

भाषाअनुवाद

अथवाहे अर्जुन इस सब वषडे मे तुमको क्या प्रयोजन है सकल वस्तु मे इसको देखो यह कह
ते है कि यावत् पदार्थ मे मे व्याप रहे है। यह जगत् मे रा रूप है मोहि छोडि कुछ मात भी
नहीं है ४२ इति जगन्नाथसुकुलविरचित मनमानी नाम भाषायां दशमोऽध्यायः १०

श्रीमद्भगवद्गीता ।

एकादश अध्यायः

अर्जुन उवाच मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यत्त्वयोक्तं वचसो न मोहोयं विगतो मम १

शाङ्करभाष्यं ।

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च विष्टभ्याहमिदं कृतं स्वमेकांशेन स्थितो जगदिति भगवताभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन् अर्जुन उवाच मदनुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यं अध्यात्मसंज्ञितमात्मनात्मविवेकविषयं निरतिशयं यत्त्वयोक्तं वचोवाक्यं तेन वचसामोहोयं विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तेन तेनात्मना भगवदनुसन्धानार्थमुक्ताविभूतीरनुब्रूयति भगवत इति परस्वसोपाधिकं निरुपाधिकञ्च चिद्रूपं यत्त्वेन ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः सोपाधिकमैश्वरं रूपमंशेषजगदात्मकं विश्वरूपमभिधत्वा ध्यायान्तरभवतारयन्त नन्तरप्रज्ञोपयोगित्वेन दृष्टं कीर्तयति तत्र चेति यदेतदंशेषप्रपञ्चात्मकसंखिलस्यैतस्य जगतः कारणं सर्वज्ञं सर्वेश्वरं ब्रह्मपुत्रं तदिदं श्रुत्वा तस्य साक्षात्कारं यियाच यिपुरादौ पृष्टवानित्याह श्रुत्वेति मयि कुरुणां निमित्तीकृतोपकारोऽनुग्रहस्तदर्थमिति वचसो विशेषणं निरतिशयत्वं परमं पुरुषार्थसाधनत्वं अशोच्यनित्यादित्वं पदार्थप्रधानवाक्यं मोहस्थायमित्यात्मसाक्षिकत्वं दर्शयति १

स्वामिकृतटीका

विभूतेर्वैभवं प्रोच्य कृपया परया हरिः दिदृक्षोरर्जुनस्याथ विश्वरूपमदर्शयत् पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमिदं कृतं स्वमेकांशेन स्थितो जगदिति विश्वात्मकं पारमेश्वररूपमु

भाषाअनुवाद

श्रीभगवान् कृष्णचन्द्रने अति कृपाकरके अपनी विभूतिका विभव अर्जुनसे कह सो सुनिकै दर्शनेच्छु अर्जुनको विष्टभ्याहमिदं कृतं स्वमेकांशेन स्थितो जगदित्यादि श्लोसे भगवानने विश्वात्मकपरमेश्वरस्वरूपप्रसंगवशतें देखाया तो अर्जुन भगवदुक्तपूर्व वचनोंकी प्रशंसा करते जे अथ एकादश अध्यायके आरम्भमे चारि श्लोकसे कहते हैं कि अशोच्यनन्वशो चस्वमित्यादि दूसरे अध्यायके ग्यारह श्लोकसे ले कर छठयें अध्याय तक मेरे श्लोकनिष्ठितिके अर्थ परमात्मनिष्ठ अतिगोपनीय आत्मअनात्मविचारके जीवचन अपने कहा उनसे हमहन्ता औयैश्वर्यगणभारने योग्य असी जो मेरी भ्रम सीमट हो गई क्योंकि आत्माको कर्तृत्व आदि कुछ नहीं है यह आपने कहा सोठीकही है १

भवाथयौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात् प्रमपिचाव्ययं २

शाङ्करभाष्यं

किञ्च भवेति भवउत्पत्तिरप्ययःप्रलयोभूतानांतौभवाथयौश्रुतौविस्तरशोमयान संक्षेपतस्त्वत्तत्त्वःत्वकाशात्कमलपत्राक्षकमलस्यपत्रंकमलपत्रंतद्वत् अक्षिणीयस्य तव सत्वंकमलपत्राक्षःहेकमलपत्राक्ष महात्प्रमपिचाव्ययमक्षयंश्रुतमित्यनुवर्तते २

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अविवेकबुद्धिरज्ञानविपर्ययात्मिकासप्तमादारभ्यतत्पदार्थनिर्णयार्थमपि भगवदुक्तं वचोमयाश्रुतमित्याह किञ्चेति तौभूतानासुत्पत्तिप्रलयौत्वत्तःश्रुतावित्याख्यां स व्यध्यते महात्मनस्तत्रभावोमाहात्स्यंप्रारभार्थिकंसोपाधिकंवा सर्वात्मत्वादिरूपं श्रुतमितिपरिणम्यानुवृत्तिंद्योतयितुं अपिचेत्युक्तं २

खामिकृतटीका ।

पञ्चिहं तद्दृष्टुःपूर्वोक्तमभिनन्दनर्जुनउवाच मदनुग्रहायेतिचतुर्भिः समानुग्रहा यशोकनिष्ठत्तयेपरमंपरमात्मानिष्ठंशुच्यंगोप्यमपिअध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेक विप्रयंयत्त्वयोक्तंवचः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिपष्ठाध्यायपर्यन्तंयद्वाक्यंतेनसमां यंमोहोऽहंहन्ताएतेहन्यन्तइत्यादिलक्षणभ्रमोविगतो विनष्टः आत्मनः कर्तृत्वाद्य भावोक्तेः १ किञ्च भवेति भूतानांभवाथयौसृष्टिप्रलयौत्वत्तःसकाशात्तेभवत इतिश्रुतोमया अहंछात्स्त्वस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेत्यादौविस्तरशःपुनःपुनःकमलस्य पत्रेइवसुप्रसन्नेविशालेअक्षिणीयस्यतव हेकमसपत्राक्ष माहात्प्रमपिचाव्ययंअक्षयंश्रुतं विश्वसृष्टादिकर्तृत्वेऽपिसर्वनियन्तृत्वेषुभाशुभकर्मकारयितृत्वेषु वन्ध मोक्षादिर्विचित्रफलदातृत्वेषुअविकारावैषम्यासङ्गौदासीन्यादिलक्षणमपरिमितं महत्त्वञ्चयुतंअव्यक्तंअक्तिमापन्नंमन्यन्तेमामबुद्धयइतिमयाततमिदं सर्वमिति न च मांतानिकर्मांगीतिममोहंसर्वभृतेष्वित्यादिनाच अतस्त्वत्परतन्वाणामपि जीवाना महंकर्तृत्वादिमदीयोमोहोविगतइतिभावः २

भाषा अनुवाद

श्रीरभूतोंकीसृष्टितथाप्रलयभीआपहीसेहोती यहभीमैनेविस्तारसे सुना श्रीहेकमलपत्राक्षश्रीकृष्ण आपकाअथयकहे अक्षयनाहात्स्यभीआपसे सुना तो अबजीव सकलआपकेअधीनहै यहजानाऔरअहंकर्ताभीज्ञाइत्यादिमे रामोह अबसम्पूर्णदूरहोगया २ औरजोआपनेसप्तमअध्यायमेकहाकिभूतंसृष्टितथाप्रलय

एवमेतद्यथात्वमात्मानं परमेश्वरं द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३
मन्यसे यदि तच्छब्दं मया द्रष्टुमिति प्रभो योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ४

शाङ्करभाष्यं

एवमिति एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेण तथ कथयसित्वमात्मानं परमेश्वरं तथापि द्रष्टुमिच्छामिते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपां पुरुषोत्तम ३ मन्यसे इति मन्यसे चिन्तयसि यदि मया र्जुनेन तत् शब्दं द्रष्टुमिति प्रभो स्त्वामिन् योगेश्वरयोगिनो योगारूपाणीश्वरो योगेश्वरः हे योगेश्वर यस्माद् ह मती पार्थी द्रष्टुं ततः तस्मान्मे मम सदर्थं दर्शयत्वमात्मानमव्ययं ४ एवञ्चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच पश्य मद्रिति पश्यने मम पार्थरूपासि शतशोऽथ सहस्रशः अनेकश इत्यर्थः तानि च नानाविधानि अनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यानि प्राकृतानि च नानावर्णाकृतीनि च नानानी लुपी

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वदुक्तेर्येऽविश्वासाभावात् न तस्मिन् दिदृक्षा किन्तु कृतार्थी बुभूषया इत्याह एवमेतदिति येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन चेत्यर्थः यदि ममाप्तत्वं निश्चितमहाक्यं ते मानं तर्हि किमिति मदुक्तं दिदृक्षते कृतार्थी बुभूषयेत्युक्तं मत्वाह तथापीति च तुर्भुजादिरूपनिवृत्त्यर्थमाह ऐश्वरमिति तद्याचष्टे ज्ञानेत्यादिना ३

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च एवमेतदिति भवाप्ययौ हि भूतानामित्यादि मया श्रुतं यथा चेदानीमात्मानं त्वमात्थविष्टव्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्येवं कथयसि हे परमेश्वर एतदेवमेव श्रुत्वाप्यविश्वासो मम नास्ति तथापि हे पुरुषोत्तम तवैश्वर्यं ज्ञानैश्वर्यशक्तिवीर्यादिभिः सम्पन्नं त्वद्रूपं कौतूहलाद्दं द्रष्टुमिच्छामि ३ न चाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैव त्वया तद्रूपं

भागाअनुवाद

आदिकामोकाकारणमैह्यं और दशम अध्याय के अन्तमेकहा कि विष्टव्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति औश्रवभीजोरूपप्रपन्नपनाकहतेहोसोअैसाहीहैइसमेहमैकुछसन्देहनहोहैतौभीहेपुरुषोत्तमज्ञानअैश्वर्यबलवीर्यअैतेजसेसम्पन्नकहेयुक्ततुमारेरूपकोअतिआश्रयलेभैदेखनेकीइच्छाकरताहूँ ३ औरमेरीइच्छादेखनेकीहैइसहेतुआपकोअपनारूपदेखावनाउचितहैयहकुछवातनहीहैपरन्तुहेयोगेश्वरजोवहआपकाईश्वरस्वरूपहमारैदेखनेयोग्यहोयऔरहमदेखनेसकैतोहेप्रभोवहीअव्ययरूपअपनाहमैकृपाकरिदिखावोयहअर्जुननेकहा ४

श्रीभगवानुवाच पश्य मेपार्थरूपाणिशतशोऽथसहस्रशः नानाविधानिदिव्यानि
नानावर्णाकृतानि च ५

शाङ्करभाष्यं ।

तादिप्रकारावर्णाविलक्षणस्ताथाश्रुतयोऽवयवसंस्थानविशेषायेषांरूपाणांतानिना
नावर्णाकृतानिच ५ पश्यादित्यानि पश्यंशादित्यान्द्वादशवस्त्रनष्टौरुद्रानेका
दशाश्चनौद्वौमरुतःसप्तसप्तगणान्एतान्तथाच बहून्यन्यान्यपिअदृष्टपूर्वाणिसमुप्य
लोकेत्यवात्वतोऽन्येनवा केनचित् पश्याश्चर्याणिरूपाण्यङ्गुतानि भारत ६

आनन्दगिरिकृतटीका

द्रष्टुमयोऽप्येकतोदृष्टत्वेत्याशंखाह मन्यमइति प्रभवन्ति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेश
प्रगामनेश्वरःइतिप्रभुः लक्षणावायोगशब्दार्थमाह योगिनइति ततद्रत्यादिव्याचष्टे य
स्यादिति ४ अर्जुनमतिभक्तं सखायं प्रार्थितप्रतिश्रवणेनाश्वासयितुमाह एवमिति ५

दिव्यानिरूपाणिपश्येत्युक्तान्येवलेगतोऽनुक्रामति पश्यादित्यानि तान्मरु
तस्तथापश्येति सम्बन्धः नानाविधानीत्युक्तं तदेवस्फुटयति बहूनीति अदृष्टपूर्वा

स्वामिकृतटीका ।

दर्शयितुं किं तर्हि मन्यमइति योगिनएवयोगास्तेपामीश्वरमयार्जुनेनतद्रूपंद्रष्टुं श
क्यमिति यदित्यमन्यमेतत्तर्हितद्रूपं परमात्मानमव्ययंनिव्यंममदर्शय ४ एवंप्रार्थितः
सन्त्यक्तंरूपंदर्शयिष्यन्सावधानोभवेत्येवमर्जुनमभिसुखीकरोति श्रीभगवानुवाच
पश्येति चतुर्भिः रूपस्यैकत्वेऽपिनानाविधत्वाद्द्राणीति वज्रवचनंअपरिमितानि
अनेकप्रकाराणिदिव्यान्यलौकिकानिमसरूपाणिपश्य वर्णाःशुक्लाकृष्णादयः आकृत
यःअवयवविशेषाः नानाअनेकावर्णाश्रुतयश्चयेषां तानिनानावर्णाकृतानि ५

तान्येवाह पश्येति आदित्यादीन्ममदेष्टेपश्यमरुतएकोनपञ्चाशद्देवताविशेषान्अ
दृष्टपूर्वाणित्वयाचान्येनवापूर्वमदृष्टानिरूपाणि ६ किञ्च इहैकस्थिति तत्रतत्र

भाषाअनुवाद

अवएमीप्रार्थनाअर्जुननेकिया तवभगवानश्रीकृष्णचन्द्रनेअपनेरूपदेखावनेका
मनोरथकरके अर्जुन कोभावधानहोउ यहकहिकरि चारिःशोकसेकहते हैं कि
हेपार्थअर्जुन अपरिमितनानाप्रकारकेअलौकिकमेरेरूपदेखो औरवर्णकहेशुक्ला
कृष्णाआदिआकृति कहेकरचरणअङ्गसवयवायोगमेरादिव्यरूप नानावर्णनाना
आकृति तुमदेखोजोदेखाचाहते हो ५

पश्यादित्यान्वस्त्वं हृद्रानश्विनोमरुतस्तथा बह्वन्यदृष्टपूर्वाणिपश्याश्चर्याणिभारत ६
इहैकस्थंजगत् कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरं ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ७
नतुमांशश्चसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा दिव्यं ददामिते चक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरम् ८

शाङ्करभाष्यं ।

नकेवलमेतावदेव इहैकस्थमिति इहैकस्थं एकस्मिन्स्थितंजगत् कृत्स्नंसमस्तं
पश्याद्येदानींसचराचरंसहचरेणाचरेणवर्तते ममदेहेगुडाकेश यच्चान्यज्जयपरा
जयादियच्छं कसे यद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरिति यदोजःतदपिद्रष्टुं यदीच्छसि ७

आनन्दगिरि कृतटीका

शिपूर्वमदृष्टानि नानावर्णाकृतीनीत्युक्तं व्यनक्ति आश्चर्याणीति ६ नकेवलमा
दित्यवस्वाद्येवमद्रूपंत्वयाद्रष्टुं शक्यं किन्तुसमस्तंजगदपिमदेहस्यंद्रष्टुमर्हसीत्याह ने
त्यादिना सप्तमीद्वयंमिथःसम्बध्यते समासान्तर्गतापिसप्तमीतत्रैवानीता यदीच्छसि
तर्हिइहैवपश्येति सम्बन्धः ७ मन्यसेयदीत्युक्तमनुवदति किंत्वितिसप्रपञ्चमनवच्छि

स्वामिकृतटीका

परिभ्रमतावर्षकोटिभिरपिद्रष्टुमशक्यं कृत्स्नमपिचराचरसहितंजगदिहास्मिन्म
मदेहेऽवयवरूपेणैकत्वास्थितमद्याधुनैव पश्ययच्चान्यज्जगदाश्रयभूतंकारणस्वरूपंजग
तश्चावस्थाविशेषादिकंजयपराजयादिकञ्चयच्चयदप्यन्यद्रष्टुमिच्छसितत्सर्वंपश्य ७

भाषाअनुवाद

अवसोईआपकहतेहै किहेभारत सबआदित्यऔवसुगणरुद्रगणतथाअश्वि
नीकुमारऔमरुतगण येसबदेवतोंकोमेरीदेहमेदेखो औरहेअर्जुन जोमेरांरूप
नतुमने नऔरकिसीनेकभीदेखाहै ऐसाअद्भुतमेरांरूपदेखो ६ औरइसब्रह्माण्ड
केबीच हरएकस्थानोंमेंभ्रमणकरतेहुये जोसूर्यचन्द्रग्रहनक्षत्रादिसमस्तचराचर
जिनकोकोटिवर्षमेंभी कोईनहीदेखिसकैहै सोसबस्थावरजङ्गमसमेतसम्पूर्णजगत
इसमेरीशरीरमें अवयवकहेअङ्गरूपदेखो औरहेगुडाकेशअर्जुन जगतकाअश्रय
औ संसारकीअवस्था तथाजयपराजयआदिजोकुछऔरदेखाचाहोसोसबमेरेरूप
मेंदेखो ७ औरजोअर्जुननेकहा किवहूरूपमेंरेदेखनेजोग्यहोय तोदेखानोइस
परकहतेहै किहेअर्जुन इनअपनेचर्मचक्षुकहेचमड़ेकीआंखोंसे हमारेउसरूपको
नदेखसकोगे इससेहमतुमकोअलौकिकदिव्यज्ञानचक्षुदेतेहै सोमेराईश्वरस्वरूप
पअघटनघनासमर्थकादर्शनमलीप्रकारसेकरो ८

सञ्जय उवाच एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः दर्शयामास प्रार्थय परमं रूपमैश्वरं ६

शाङ्करभाष्यं

किन्तु न तु मामिति न तु मांश्च स तेन स्वकीयेन चक्षुषामां विश्वरूपधरं शब्दमेद्रुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा येन तु शब्दमेद्रुं दिव्येन तद्दिव्यं दृष्टामिते तु व्यं चक्षुस्ते न प्रपश्ये मम योगमैश्वरं ईश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ८ एवं तं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततो नन्तरं राजन् धृतराष्ट्रमहंश्चासौ योगेश्वरश्च महायोगेश्वरो हरिर्नारायणः दर्शयामास दर्शितवान् प्रार्थय पृथ्वा सुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरं ६ अनेकेति अनेकवक्त्रनयनं अनेकानिवक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रन

आमन्दगिरिहृतटीका

नं मांश्चक्षुषान् शक्नोति द्रष्टुमित्याह नत्विति कथं तर्हि त्वां द्रष्टुं शक्नुयामित्याशंकाह येनेति दिव्यस्य चक्षुषो वक्ष्यमाणयोगशक्त्यतिशयदर्शने विनियोगं दर्शयति तेनेति ८ इमं दृष्टान्तं धृतराष्ट्राय सञ्जयो निवेदितवानित्याह सञ्जय इति तदीयं विश्वरूपं प्राकृतं न प्राकृतेन चक्षुषा निरीक्षितुं च मां किन्तु दिव्येन इत्यादियथोक्तप्रकारः अनन्तरं दिव्यचक्षुषः प्रदानादिति शेषः हरत्यविद्यां सकार्या इति हरिः यदीश्वरस्य नायो पठितस्य परमसुन्दरं रूपं तद्दर्शयाम्भवेत्याह परममिति ६ तदेवरूपं विश्विन

स्वामिहृतटीका ।

यदुक्तमर्जुनेन मन्यसे यदि तच्छब्दमिति तत्राह न तु मामिति अनेनैव तु स्वकीयेन च श्वचक्षुषामां द्रष्टुं न शक्यसे शक्नोति न भविष्यति अतो दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तु व्यं दामिममैश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटनघटनासामर्थ्यं पश्य ८ एवमुक्त्वा भगवान् अर्जुनाय स्वरूपं दर्शितवान् स्वरूपं दृष्ट्वा अर्जुनः श्रीकृष्णं विज्ञापितवानितीममर्थं पद्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच एवमुक्तेति हे राजन् धृतराष्ट्रमहंश्चासौ योगेश्वरश्च हरिः परममैश्वरं रूपं दर्शितवान् ६ कथं भूतं तदित्यत्राह अनेकवक्त्रनयनमिति

भाषाचनुवाद

इस प्रकार से कहिकर भगवानने अर्जुनको अपना विराटरूप देखाया तो वह रूप देखि अर्जुनने श्रीकृष्णको जैसा जाना औ देखा सो ईछः श्लोकसे राजा धृतराष्ट्रके प्रति सञ्जय कहते हैं कि हे राजन् धृतराष्ट्र महात्मा श्रीकृष्ण योगेश्वरने अर्जुनसे ये सब वार्तेकरके अपना ऐश्वर्यविशिष्ट परमरूप अर्जुनको दर्शन कराया ६ अथ किस प्रकारका

अनेकवक्त्रनयन मनेकाङ्गुतदर्शनं अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् १०
 दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखं ११
 दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता यदिभाःसदृशीसास्याङ्गासस्तस्यमहात्मनः १२

शाङ्करभाष्यम् ।

यनं अनेकाङ्गुतदर्शनं अनेकान्यङ्गुतानि विस्मापकानियस्मिन् रूपे तदनेकाङ्गुतदर्शनं रूपं तथा नेकदिव्याभरणं अनेकानि दिव्याभरणानियस्मिंस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानियस्मिंस्तद्विव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्वेषाम्बन्धः १० किञ्च दिव्येति दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानिमाल्यानिपुष्पाणि अम्बराणि वस्त्राणि च धियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यागन्धानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं नास्यान्तोस्तीति अनन्तं विश्वतोमुखं सर्वभूतात्मत्वात् तं दर्शयामासार्जुनो दर्शयति वा अर्थात् द्वयते ११

आनन्दगिरिकृतटीका

ष्टि अनेकेति दिव्याभरणादीनि हारकेयूरादीनि भूषणान्युद्यतानि उच्छ्रितानि १० उक्तं रूपवन्तं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि किञ्चेति अध्याहारोपि पदसंघटना सम्भवात् ११

स्वामिकृतटीका

अनेकानिवक्त्राणि नयनानि च यस्मिंस्तत् अनेकानामङ्गुतानां दर्शनं यस्मिंस्तत् अनेकानि दिव्याभरणानियस्मिंस्तत् दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानियस्मिंस्तत् १० किञ्च दिव्येति दिव्यानिमाल्याम्बराणि च धारयतीति तत् तथा दिव्योगन्धोयस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तत् सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायं देवद्वीतनात्मकं अनन्तमपरिच्छिन्नं

भाषा अनुवाद

वह रूप है सो कहते हैं कि अनेक है वक्त्र कहे सुख और त तथा अनेक अनेक है अङ्गुत वस्तुओं का दर्शन जिसमें और अनेक दिव्य आभरण और दिव्य अनेक आयुधधारण है जिसमें ऐंसा रूप भगवानने अर्जुनको देखाया १० और दिव्यमाल्य कहे पुष्प और दिव्य अम्बर कहे वस्त्र तथा दिव्य गन्ध लेपन है जिस रूपमें और नाना आश्चर्य युक्त तथा अनन्त अपरिच्छिन्न और सर्व व है सुख जिसमें सो रूप देखाया ११ और उस रूपकी निरूपण प्रभाप्रकाश करते हैं कि आकाशमें जो एक काल सहस्रसूर्यके उदयकी प्रभा हो उठै तो कदाचित् उन महात्माकी कान्तिके कोई अंशकी उपमा होय तो होय नहीं तो उस रूपकी उपमाको संसारमें कोई नहीं है १२

तत्रैकसंजगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्य शरीरेपाण्डवस्तदा १३

शाङ्करभाष्यं

यापुनर्भगवतोविश्वरूपस्यभास्तस्याउपमोच्यते दिवीति दिव्यन्तरिक्षोत्तरीय
स्यांवादिदिव्यसूर्याणांसहस्रसूर्यसहस्रतस्ययुगपदुत्थितस्ययुगपदुत्थिताभाःसायदिस
दृशीस्यात् तस्यमहात्मनोविश्वरूपस्यभासोयदिवास्यात् ततोपिदिव्यरूपस्यैवभाःअति
रिच्यत इत्यभिप्रायः १२ किञ्च तत्रैकस्थिति तत्रतस्मिन्विश्वरूपेएकस्मिन्
स्थितमेकसंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यत्दृष्टवान्
देवदेवस्यहरेःशरीरेपाण्डवोर्जुनस्तदा १३ ततइति ततस्तदृष्ट्वासविस्मयेनावि

आनन्दगिरिकृतटीका

ननुप्रकृतस्यभगवतो रूपस्यदीप्तिरस्तिनवानचेत् काष्ठादिसाम्यंयद्यस्तिकीदृशीसे
त्याशंभ्याह यापुनरिति सायदिस्थात्तद्भासःसदृशीसेतियोजना असम्भाविताम्युपगमा
र्थोयदिशब्दःस्याच्छब्दोनिश्चयार्थःसाकथंसदृशीसम्भवति नतुभवत्येवेति विवक्षित्वाह
यदिवेति १२ नकेवलमुक्तमेवार्जुनोदृष्टवान् किन्तुतत्रैवविश्वरूपेसर्वजगदेकस्मिन्नेव
स्थितमनुभूतवानित्याह किञ्चेति तदाविश्वरूपस्यभगवद्रूपस्यदर्शनंदर्शयामीत्यर्थः १३

विश्वरूपधरस्यभगवत्तस्मिन्नेकीभूतजगत्सोक्तविशेषणस्यदर्शनानन्तरंकिम
करोदित्यपेक्षायामाह ततइति आश्चर्यं बुद्धिर्विस्मयःरोम्णांहृष्टत्वंपुलकितत्वंप्रक

स्वामिकृतटीका ।

नंविश्वतःसर्वतोमुखानियस्त्रिंस्तत् ११ विश्वरूपदीप्तेर्निरूपमत्वमाह दिव्यसूर्येति
दिविआकाशेशूर्यसहस्रस्ययुगपदुत्थितस्ययदियुगपदुत्थितःभाःप्रभाभवेत्तर्हिसामहा
त्मनोविश्वरूपस्यभासःप्रभायाःकथञ्चित् सदृशीस्यात् अन्योपमानास्त्यवेत्यर्थःतथामू
तंरूपंदर्शयामासेति पूर्वैशैवान्वयः १२ ततःकिंउत्तमित्यपेक्षायामाह तत्रैति
अनेकवाप्रविभक्तंनानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नंजगदेवदेवस्यशरीरेतदवयवत्वेनैक
व्यवस्थितं तदापाण्डवोऽजनोऽपश्यत् १३ एवंदृष्ट्वाकिं कृतवानित्यत्राह ततइति त
तोदर्शनानन्तरंविस्मयेनाविष्टोव्याप्तःसन् हृष्टान्युत्पुलकितानिरोमाणियस्यसधन
ञ्जयस्तमेवदेवंशिरसाप्रणव्यकृताञ्जलिःसंपूठीकृतहस्तोभूत्वाअभापतउक्तवान् १४

भाषा अनुवाद

तिसकेवादिक्रामयासोकहतेहै किउससमय अर्जुनकोनानाप्रकारशरीरके
अनेकभागमेस्थितसमस्तजगत्श्रीकृष्णएकअपनीशरीरमेएकवारगीदेखाया १३

ततःसविस्मयाविष्टो हृष्टरोमाधनञ्जयः प्रणम्यशिरसादेवंकृताञ्जलिरभाषत १४
अर्जुनउवाच पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहे सर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ब्रह्माण्मीशं
कमलासनस्थं ऋषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् १५

शाङ्करभाष्यं ।

ष्टोविस्मयाविष्टोहृष्टानिरोमाख्यस्यसोयंहृष्टरोमाचाभवद्वनञ्जयःप्रणम्यप्रकर्षेणनम
नं कृत्वाप्रहीभूतःसन्शिरसादेवंविश्वरूपधरंकृताञ्जलिर्नमस्कारार्थंसंपुटीकृतहस्तः
सन्नभाषतोक्तवान् १४ कथंयत्वयादर्शितंविश्वरूपंतदहंपश्यामीति खानुभवमा
विष्कुर्वन्अर्जुनउवाचपश्यामीति पश्याम्युपलभेहेदेवतवदेहेदेवान्सर्वांस्तथाभूत
विशेषसंघान्भूतविशेषाणांस्थावरजङ्गमानानानासंस्थानविशेषाणांसंघाःभूतविशेषसं
घास्तान्किञ्चब्रह्माणंचतुर्भ्रूखमीशितारंप्रजानांकमलासनस्थंपृथिवीपद्ममध्येमेरुक

आनन्दगिरिकृतटीका ।

र्षीभक्तिश्चद्वयोरतिशयः १४ कथंभगवन्तंप्रत्यर्जुनोऽभाषिअवादिति पृच्छति कथ
मिति तत् प्रश्नमपेक्षितंपूरयन्नवतारयति यत्त्वयेति भूतविशेषसंघातेषुदेवताना
मन्तर्भावेपिपृथक्करणमुत्कृष्टाद्ब्रह्माणःसर्वदेवतात्मत्वेपितेश्योभेदकथनंतादुत्पादक
त्वादिति मत्वाह किञ्चेति ऋषीणामुरगाणाञ्चकिञ्चिद्वैपश्यात्पृथक्त्वंदिव्या
नीत्युभयेषांविशेषणं १५ यत्रभगवद्देहेसर्वमिदंदृष्टंतमेवविशिनष्टि अनेकेति आदि

स्वामिद्वतटीका

भाषणमेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः हेदेवतवदेहेदेवानादित्यादीन् पश्या
मितथासर्वान्भूतविशेषाणांजरायुजाशुजादीनांसंघांस्रतथादिव्यानृषीन्उरगांस्रत

भाषाअनुवाद

तवतोअर्जुनवहआश्चर्यरूपभगवानकारूपदेखिअतिकौतुकयुक्तहोअआनन्दसेंपुल
कितभयेऔरमस्तकभुंकायप्रणामकरिहाथजोडियहवचनबोलतेभये १४ अवस
ञ्जय सत्रहश्लोकसेअर्जुनकेकहेवचनकहतेहैं किहेकृष्णआपकीशरीरमेआदित्यऔ
तावत्भूतसमूहअर्थात् जरायुजमनुष्यपशुऔरअशुजपक्षीसर्पआदिऔखेदजजुआं
मन्डप्रभृति तथाउद्भिजलतापृक्षआदियेसबदेखताहैंऔरहेदेवदेव तासकल
औनाभिकमलमेब्रह्मावैठेतथाईशमहादेवऔरदिव्यऋषिवाशिष्ठआदिऔउरगत
क्षकआदिकोंकोदेखताहूंपद्मासनस्थब्रह्माकिसप्रकार सोकहतेहैं किपृथिवीरूप
नाभिसेउठाजोकमलस्वरूपसुमेरुगिरितिसपरवैठेदेखोंहैं १५ औरअनेकउदर

अनेकवाह्यद्रवक्त्तनेत्वंपश्यामित्वासर्वतोऽनन्तरूपं नान्तंनमध्यंनपुनस्तुवादिंपश्या
मिविश्वेश्वरविश्वरूप १६ किरीटिनंगदिनंचक्रिणञ्चतेजोराशिंसर्वतोदीप्ति
मन्तं पश्यामित्वांदुर्निरीच्यंसमन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७

शाङ्करभाष्यं

शिविकासनस्थमित्यर्थः षट्पींश्ववशिष्ठादीन्सर्वांनुरगांश्चवासुकिप्रवृत्तीन् दिव्यान् दिवि
भवान् १५ किञ्च अनेकेति अनेकवाह्यद्रवक्त्तनेत्वं अनेकवाह्यवत्तद्राशिर्वक्त्राणिने
वाणिचयस्यतवसत्वमनेकवाह्यद्रवक्त्तनेवस्तमनेकवाह्यद्रवक्त्तनेत्वं पश्यामित्वात्वां
सर्वतःसर्वत्र अनन्तरूपमनन्तानिरूपाणिअस्येत्यनन्तरूपस्तंअनन्तरूपंनान्तमन्तोऽवा
सानंनमध्यंमध्यंनामद्वयोःकोट्योरन्तरंनपुनस्तुवादिंतवद्देवस्यनअन्तंपश्यामिनमध्यं
पश्यामिनपुनरादिंपश्यामिहेविश्वेश्वरहेविश्वरूप १६ किञ्च किरीटिनमितिकिरी
टिनंकिरीटोनामशिरोभूषणविशेषःतद्यस्यास्तीतिसकिरीटीतंकिरीटिनं तथागदि
नंगदायस्यविद्यतइतिगदी तंगदिनं तथाचक्रिणं चक्रमस्यास्तीतिचक्रीतंचक्रिणं
चतेजोराशितेजःपुञ्जंसर्वतोदीप्तिमन्तंसर्वतोदीप्तिर्यस्यास्तीति सर्वतोदीप्तिमांस्तं

आनन्दगिरिद्वतटीका

शब्दे नमूलमुच्यते नान्तंनमध्यमित्यत्रापिपश्यामीत्यस्यप्रत्येकंसम्बन्धं सूचयति नान्तं
पश्यामीति १६ विश्वरूपवन्तं भगवन्तमेवप्रकारान्तरेणप्रपञ्चयति किञ्चेति परि
च्छिन्नत्वं व्यावर्त्तयति सर्वतइति दुर्निरीच्यंपश्यामीत्यधिकारिभेदादविरुद्धं पुर
तोवाष्टतोवापार्शतोवानास्यदर्शनं किन्तुसर्वंवेत्याह समन्ततइति दीप्तिमन्तं दृष्टा

स्वामिद्वतटीका ।

जकादीन्तथाते जादेवादीनामीशंस्वामिनंब्रह्माणञ्च कथंभूतंकमलासनस्थं श्वीपद्म
कर्णिकायांसेरौस्थितमित्यर्थः यद्वात्वन्नाभिपद्मानस्यमिति १५ किञ्चअनेकेति
अनेकानिवाह्यादीनियस्यतादृशंत्वांपश्यामिअनन्तानिरूपाणियस्यतंत्वांसर्वतःपश्या
मि तवतु अन्तंमध्यमादिञ्चनपश्यामिसर्वगतत्वात् १६ किञ्च किरीटिनमिति

भाषा अनुवाद

औरअनेकवाह्यअनेकउदरअनेकमुखअनेकनेत्ररूपतुमकोसर्वतमैदेखताहंपर
न्तुहेविश्वरूपतुमारयादिमध्यअन्तनहीदेखताहं १६ औरमुकुटगदाचक्रयुक्त
यातेजपुञ्जसर्वत्रप्रकाशमानअतिदुर्निरीच्य चहंऔरप्रदीप्तअनन्तअर्ककेसमानतुम
कोमैदेखताहं १७ जिसहेतुतुमारयाेश्वर्येसाअचिन्त्यहै इससेतुमअचरजोपरब्रह्म

त्वमक्षरं परमं वेदिव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८

शाङ्करभाष्यं ।

सर्वतो दीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं समन्ततः सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिं अनलश्चार्कश्चानलार्कौ दीप्तौ अनलार्कौ दीपानलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव सत्त्वं दीपानलार्कद्युतिस्त्वां दीपानलार्कद्युतिं अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमश्रुप्रविच्छेदमित्यर्थः १७ इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिति त्वमिति त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं परं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं सुसुक्ष्मिः त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृतं निधानं निधीयते अस्मिन्निति निधानं परमाश्रय इत्यर्थः किञ्च त्वमव्ययोन च तबव्यो विद्यत इति अव्ययः शाश्वतधर्मगोपाश्रय इव शाश्वतो नित्यो

आनन्दगिरिछातटीका ।

न्ते न स्पष्टयति दीप्तेति १७ सप्रपञ्चे भगवद् रूपे प्रकृते प्रकरणविरुद्धत्वमक्षरमित्यादि निरुपाधिकवचनमित्याशङ्क्याह इत एवेति योगशक्तिरैश्वर्यातिशयः न क्षरतीति निःप्रपञ्चत्वमुच्यते परमपुरुषार्थत्वात् परमार्थत्वाच्च ज्ञातव्यत्वं यस्मिन् द्वौः पृथिवीत्यादौ प्रपञ्चाय तनस्यैव तो निरुद्धस्य ज्ञातव्यत्ववशात् कुतो ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वं तत्राह त्वमस्येति निःप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति अविनाशित्वात्तत्रैव ज्ञातव्यतातिगिह्यस्य नाशित्वेन हेयत्वादित्यर्थः ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वं धर्मस्यापनयनार्थाय सत्त्वासीत्युक्तत्वाद्गोपारक्षिता १८

स्वामिछातटीका

सुकुटवन्तंगदावन्तं वक्रवन्तं तेजःपुञ्जं ह्यं तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं तलहेतुः दीपयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तं च त एवाप्रमेयं एवंभूत इति निश्चेतुमशक्यत्वांसमन्ततः पश्यामि १७ यस्मादेवं तवा तर्क्यमैश्वर्यं तस्मान्त्वमिति त्वमेव अक्षरं परमं परं ब्रह्म कथंभूतं वेदितव्यं सुसुक्ष्मि ज्ञातव्यं त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रकृष्टाश्रयः अत एव त्वमव्ययोनित्यः शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोपापालकः सनातनश्चिरन्तनः पुरुषो मतो मे सन्मतोसि १८

भाषाअनुवाद

सुसुक्ष्मलोगोके जानने योग्य और तुम इस विश्वके निधानक हे परम आश्रय हौ इससे तुम नाशरहित औ नित्य तथा नित्य धर्मके प्रतिपालक औ अनादि पुरुष मेरे मतमे हौ १८

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं मनन्तवाङ्गं शशिसूर्यनेत्रं पश्यामि त्वां दीप्तञ्जताश्वत्थां स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं १६ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरंहि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः दृष्ट्वाङ्गु तं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यधितं महात्मन् २०

शाङ्करभाष्यं

धर्मस्तस्य गोपाशाश्च तधर्मगोपासनात नश्विरन्तनस्त्वं पुरुषः परोमतो मिप्रेतो मे मन १८ किञ्च अनादीति अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यञ्च अन्तञ्च न विद्यते यस्य सो यमनादिमध्यान्तसंत्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव नीर्यस्यान्तोस्तीत्यनन्तवीर्यसंत्वामनन्तवीर्यं तथा अनन्तवञ्जमनन्तावाहवो यस्य तव सत्वमनन्तवाङ्गसंत्वां अनन्तवाङ्गं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यनेत्रे यस्य तव सः त्वं शशिसूर्यनेत्रः तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तञ्जताश्वत्थां दीप्तञ्चासौ ञ्जताश्वत्त इत्वत्त्वां यस्य तव स त्वं दीप्तञ्जताश्वत्थां संत्वां दीप्तञ्जताश्वत्थां स्वतेजसा विश्वं समस्तमिदं तपन्तं सन्तापयन्तं १६ द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्योरिदमन्तरंहि अन्तरि च व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ताः दृष्ट्वा उपलभ्य अङ्गु तं विस्मापकं रूपमिदं तव उग्रं क्रूरं लोकत्रयं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यधितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन् अक्षुद्रस्वभाव २० अथाधुना पुरायद्वाजयेम यदि वानो जयेवुरिति अर्जुनस्य संशयः

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवतोरूपं विश्वरूपस्य रूपमेव पुनर्विद्योति किञ्चेति ञ्जतमन्नातीति ञ्जताशोर्वाहः १६ प्रकृतभगवद्रूपस्य व्याप्तं व्यनक्ति द्यावापृथिव्योरिति तस्यैव भयङ्करत्वमाचष्टे दृष्टेति २० अमीहीत्यादिसमन्तरं गन्धस्य तात्पर्यं माह अथेति

स्वामिदं तटीका ।

किञ्च अनादीति अनादिमध्यान्तं उत्पत्तिस्थितिलयरहितं अनन्तवीर्यं प्रभावो यस्य तं अनन्तावाहवो यस्य तं शशिसूर्यनेत्रे यस्य ताह्वं त्वां पश्यामि तथा दीप्तो ञ्जताशोऽ

भाषाचनुवाद

और अनादिमध्यान्तकहे उत्पत्तिस्थितिलयरहित और अनन्तप्रभावतथा अनन्तवाङ्ग औचन्द्रसूर्य है नेत्रजिसके असे तुमको हम देखते हैं और अग्निजिसके मुखमे जाज्वलमान है असे आप अपने तेजसे इस विश्वको सन्तप्त करते ज्ये तुमको मै देखौ है १६ और हे महात्मन् स्वर्ग औपृथिवी तथा अन्तरि च और सकल दिशाएकआपहीमे व्याप्त है सो यह उग्ररूप आपका देखकर के तै लोकोभय खाता है २०

अमीहित्वांसुरसंधाविशन्ति केचिद्गीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंधां वीक्षन्ते त्वांस्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१

शाङ्करभाष्यं ।

आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रष्टो भगवान् तं पश्यन्नाह अमीहीति किञ्च अमीहिद्युधमाना बोधारस्त्वांसुरसंधा येऽव भूमारावतारायावती र्णावस्वादिदेवसंधामनुष्यसंस्थानास्त्वां विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते तत्र केचिद्गीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्येपलायनेषु सक्ताः सन्तो युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वल्पस्तुजगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंधाः महर्षीणाञ्च सिद्धानाञ्च संधाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सपूर्णभिः २१ किञ्चान्यत् रुद्रेति रुद्रा

आनन्दगिरिकृतटीका

तं भगवन्तं पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयन्तं पश्यन्तर्जुनो ब्रवीतीत्याह तं पश्यन्निति विश्वरूपस्यैव प्रपञ्चनार्थमनन्तरग्रन्थजातमिति दर्शयति किञ्चेति असुरसंधा इति पदं स्थित्वा भूमारभूतादुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि च वक्तव्यं उमथोरपि सेनयोरवस्थितेषु योद्धुकामेष्ववान्तरविशेषमाह अत्रेति समरभूमौ समागतानां द्रष्टुकामानां नारदप्रभृतीनां विश्वविनाशमाज्ञङ्गमानानां तं परिजिहीर्षतांस्तुपदेषु भगवद्विषयेषु प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति युद्ध इति २१

स्वामिकृतटीका ।

निर्वृत्तेषु पृथक् तं स्वते जसाद्दं विभ्रं तपन्तं सन्तापयन्तं पश्यामि १६ किञ्च द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्योरिदमन्तरमन्तरीजं च वै वैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वा व्याप्ताः अह्नुतमदृष्टपूर्वत्वदीयमिदमुग्रं घोरं रूपं दृष्टालोकद्वयं प्रव्यधितमतिभीतं पश्यामीति पूर्वस्थैवानुपङ्गः २० किञ्च अमीहीति अमीसुरसङ्घाभीताः सन्तस्त्वां विशन्ति शरणं प्रविशन्ति तेषां मध्ये केचिदतिभीता दूरत एव स्थित्वा कृतसव्युत्कारयुगलाः सन्तो गृणन्ति जयजयरक्षरक्षेति प्रार्थयन्ते स्पष्टमन्यत् २१ किञ्च रुद्रेति रुद्राञ्च आदित्याञ्च वसवञ्च येषां प्राधान्यात् स देवाः विश्वदेवाः अश्विनौ देवौ स रतो मरुद्गणाञ्च उष्माणं पिवन्ती

भाषा अनुवाद ।

और ये संपूर्ण देवता भयपाय तुमारे शरणागत हैं और कोई अतिभीत होय दूर खडे कर जोडे जयजयरक्षरक्षपुकारपुकार प्रार्थना करते हैं और महर्षितथासिद्धसंध तुमको देखते स्वस्ति वचन उचारते ऊँचे संपूर्णस्तुति सेस्तुतिकरते हैं २१ और रु

रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्या विश्वेऽश्विनौमरुतश्चोष्मपाञ्च गन्धर्वयक्षासुरसिद्ध
संघा वीचन्तेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे २२

शाङ्करभाष्यं

दित्यावसवोयेचसाध्यारुद्रादयोगणाःविश्वेऽश्विनौविश्वे देवाःअश्विनौचदेवौमरुतश्च
वायवउष्मपाञ्चपितरोगन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः गन्धर्वाहाहाह्लह्लप्रभृतयोयक्षाः
कुबेरप्रभृतयःअसुराविरोचनप्रभृतयःसिद्धाः कपिलादयस्तेषीसंघाःगन्धर्वयक्षासु
रसिद्धसंघास्तेवीचन्तेपश्यन्ति त्वात्वांविस्मिताःविस्मयमापन्ताःसन्ततएवसर्वे २२

यस्मात् रूपाभिति रूपंमहदतिप्रमाणंतेतववज्जवह्मनेन वह्मनिवक्त्राणिमुखानि
नेवाणिचक्षुपिचयस्मिंस्तद्रूपंवज्जवह्मनेनहेमहावाहोवज्जवाह्मरुपादंवहवोवाहवः
ऊरवःपादाश्चयस्मिन् रूपेतद्वज्जवाह्मरुपादंकिञ्चवह्मदरंवह्मनिउदरणिचयस्मिन्निति
तत्त्वह्मदरंवज्जदंष्ट्राकरालंवह्मीभिःदंष्ट्राभिःकरालंविभ्रतंतद्वज्जदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वा रू
पमीदृशं लोकाःलौकिकाःप्राणिनःप्रव्यथिताःप्रचलिता भयेन तथाहं २३

आनन्दगिरिद्वयटीका

दृश्यमानस्यभगवद्रूपस्यविस्मयकरत्वेहेत्वन्तरमाह किञ्चेति तएवोक्त्वारुद्रादयः
सर्वे विस्मयमापन्तास्त्वांपश्यन्तीतिसम्बन्धः २२ लोकलयंप्रव्यथितमित्युक्तमुपसं
हरति यस्मादिति ईदृशंयस्मात्तेरूपंतस्मात्त्वांदृष्टेतियोजना भयेनलौकिकवदहम
पिव्यथितोव्यथांपीडदिहेन्द्रियप्रचलनंप्राप्तोस्तीत्याह तथेति २३ अर्जुनस्यविश्वरूप

स्वामिद्वयटीका

त्युष्मपाःपितरःउष्मसंभःगाह्मिपितरइतिश्रुतेःस्मृतिश्चयावदुष्णंभवेदन्तावदश्रन्ति
वाग्यताः तावदश्रन्तिपितरोयावन्नोक्त्वाहविर्गुणाः गन्धर्वाश्चयक्षाश्चअसुराश्चवि
रोचनादयःसिद्धसंघाःसिद्धानांसंघाश्चसर्वएवविस्मिताःसन्तस्त्वांवीचन्तइत्यन्वयः२२

भाषा अनुवाद ।

द्रुगणआदित्यगणवसुगणश्रीसाध्यगणदेवगणतथाविश्वे देवाअश्विनीकुमारश्रीमरु
तगणपितृगणउष्माद्रव्यपानकरनेवालेपितृगण धर्माशास्त्रश्रीश्रुतिमेत्रैमेकहा है कि
पितृगणतवतकमौनभोजनकरते जवतकअन्नउष्णहै औरयावतपितृउद्देशकरि दि
येज्जयेअन्नकागुणवर्णनरूपमधुवातादि वैदिकमन्त्रपाठसमाप्तनहीं होयीतावतपि
तरअन्नखातेहै औरगन्धर्वगणयक्षगणश्रीरविरोचनप्रभृतिअसुरगणश्रीसिद्ध गण
सकलविस्मययुक्तहोके तुमकोखडेदेखते है २२

रूपं महत्तेवज्जवत्त्वनेवं महावाहोवज्जवाहूरुपादं वज्जदरं वज्जदं द्वाकरालं दृष्ट्वा
लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं २३ नभस्य शं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालने
वं दृष्ट्वाहित्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो २४

शाङ्करभाष्यं ।

तत्रेदं कारणं नभःस्य शं मिति नभःस्य शं द्यस्पर्शमित्यर्थः दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं अने
कवर्णाभयङ्करानानासंस्थानायस्त्रिंस्त्वयितं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि विष्टता
निअननानि सुखानियस्त्रिंस्त्वयितं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशालनेवं दीप्तानि प्रज्वलि
तानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राण्यस्त्रिंस्त्वयितं त्वां दीप्तविशालनेवं दृष्ट्वाहित्वां
प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनोयस्य शमसोहं प्रव्यथितान्तरा
त्मासन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमञ्चोपशमं मनस्तुष्टिं हे विष्णो २४

आनन्दगिरिद्वयटीका

दर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह तत्रेति २४ दृश्यमानेऽपि भगवद्देहे परितोपाद्यभावे

स्वामिद्वयटीका ।

किञ्च रूपमिति हेमहावाहो महदत्यूर्जितं तत्र रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिता अ
तिभीताः तथाहञ्च प्रव्यथितोऽस्मि कोदंशरूपं दृष्ट्वा निवृत्तांशिनोऽत्राण्यस्त्रिं
स्तत् वहवोवाहवज्जवरवः पादाञ्च यस्त्रिंस्तत् वहून्युदराण्यस्त्रिंस्तत् वत्तीभिर्दं द्वाभिः करा
लं विक्रतरौद्रमित्यर्थः २३ नकेवलं भीतोऽहमेतावदेव अपितु नभ इति नभःस्य श
तीति नभस्य कृतं अन्तरीक्षव्यापिनमित्यर्थः दीप्ततेजोयुक्तं अनेकवर्णयस्य तं व्यात्ता
नि विष्टतान्यानानियस्य तं दीप्तानि विशालानि नेत्राण्यस्य तं एवंभूतं हित्वा दृष्ट्वा
प्रव्यथितोऽन्तरात्मा मनोयस्य सोऽहं धृतिं धैर्यमुपशमञ्च न लभे २४

भाषाअनुवाद ।

और हे महावाहो यह महान् तुमारा रूप जिसमे वज्ज तसुखनेन वाज्ज उरुपाद उद
र है और जो वज्ज तेरे दांतोंसे अतिकरालक हे भयानक है इनको देखके सकल लो
क व्यथित है और मैं भी पीड़ित हूँ २३ और मैं ही केवल डराहूँ यह नहीं ऐसा आ
काशको प्ररस करनेवाला अर्थात् शून्य व्यापी तेजयुक्त नानावर्ण विष्ट विस्तारको प्रा
और जलजलाते हैं विशालक हे वडेने वज्जके ऐसे तुमको अवलोकन करि हे विष्णो
हमारा अन्तरात्मा व्यथायुक्त है और मैं इसरूपको देखते ज्जये शान्ति तथा धीरज नहीं
घरसकताहूँ २४ और हे देवेश तुमारा सुख देखि डरके मारे हमें दिशा भूलि गईं

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैकालानलसन्निभानि दिशोनजानेन लभे च
शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे स ह्यैवावनिपाल
संघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्रदीयैरपि यो धमुख्यैः २६

शाङ्करभाष्यं

कस्मात् दंष्ट्राकरालानीति दंष्ट्राभिः करालानि विद्यतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य
कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलसन्निभानि काला
नलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढोऽस्मिन्नतो नलभेन चोपल
भे च शर्म सुखमतः प्रसीद प्रसन्नो भव देवेश जगन्निवास २५ येभ्यो मम पराजय
शङ्काप्रागेवासीत् सा चापगता यतः अमी चेति अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनप्रतयस्त्वं
रमाणा विशन्तीति व्यवहितेन संबन्धः सर्वे स ह्यैव संहता अवनिपालसंघैः अत्र निंष्टयीं
पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां संघैः किञ्च भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सहास्रदीयै
रपि दृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्यो धमुख्यैः यो धानां मुख्यैः प्रधानैः सह २६

आनन्दगिरिकृतटीका

कारणान्तरं प्रश्नपूर्वकमाह कस्मादिति दृष्ट्वैवैत्येवकारेण प्राप्तिर्व्यावर्तते २५
अस्माकं जयं परे पां पराजयञ्च दृष्ट्वा जन्तं पश्यामीत्याह येभ्य इति तव हेतुत्वेन श्लो
कमवतारयति यत इति २६ न केवलं दुर्योधनादीनामेव पराजयः किन्तु भीष्मादी

स्वामिद्वयटीका ।

किञ्च दंष्ट्रेति हे देवेश तव मुखानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशोनजानामि शर्म च सुखं न
लभे भोजगन्निवास प्रसन्नो भव कीदृशानि मुखानि दृष्ट्वा दंष्ट्राभिः करालानि कालान
लः प्रलयवाग्निस्तत्सदृशानि २५ यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन्संग्रामे भाविजयप

भाषा अनुवाद

और सुखपावते नहीं है जगत निवास अव प्रसन्न होऊ कौ सामुख देखि डर भयासोक हते
कि वडे कराल दातो से भयानक जो प्रलय अग्नि के समान है २५ और जो कह कि अ
न्यत् जो भावी पराजय है सो भी इस मेरी शरीर मे देखो सोई देखि अव अर्जुन पांच श्लोक
से कहते हैं कि जय द्रुप प्रभृति राजगण समेत ए धृतराष्ट्र के पुत्र दुर्योधनादि तुमारे सुख
मे प्रवेश करते हैं और भीष्म द्रोण और सूतपुत्र कर्ण ए भी तुमारे मुख मे प्रवेश करते हैं और
यही सब नहीं प्रवेश करते हैं बलु प्रति यो धा अर्थात् हमारे पक्ष के भी शिखण्डी धृष्टद्यु
म्न प्रभृति को के समेत वे प्रवेश करते हैं २६ और ए दुर्योधनादिक धावते ऊ ये तुमा

वक्त्राणितेत्वरमाणाविशन्ति दंष्ट्राकरालानिभयानकानि केचिद्विलम्नादशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः २७ यथानदीनां वहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखाद्भवन्ति तथातदामोनरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितोज्वलन्ति २८

शाङ्करभार्य

किञ्च वक्त्राणीति वक्त्राणि मुखानितेतत्वरमाणास्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति किं विशिष्टानि दंष्ट्राकरालानि मुखानि भयानकानि भयङ्कराणि किञ्च केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलम्नादशनान्तरेषु मांसमिव भक्षितं संदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः २७ कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह यथा नदीनामिति यथानदीनां स्रवन्तीनां वहवोऽनेके अम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्वराविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखाः भवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्त्व अमी भीष्मादयो नरलोकवीरामनुष्यलोकपाला विशन्ति वक्त्राण्यभितोज्वलन्ति प्रकाशमानानि २८

आनन्दगिरिद्वयतटीका ।

नामप्रीत्याह किञ्चेति भगवद् रूपस्योक्तत्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति प्रविष्टानां मध्ये केचिदिति सम्बन्धः २७ ऊर्ध्वोरपि सेनयोरवस्थितानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशनं निदर्शनेन विशदयति कथमित्यादिना २८

स्वाकिल्लतटीका

राज्यादिकं मम देहे पश्येति भगवतोक्तं तदिदानीं पश्यन्नाह अनेकेति पञ्चभिः अमीष्टतराष्ट्रस्य पुलादुर्योधनादयः सर्वेऽवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां संघैः समूहैः सहैव तत्र वक्त्राणि विशन्तीत्युत्तरेणान्वयः तथा भीष्मद्रोणश्चासौ सूतपुत्रश्च कर्णः न केवलं त एव विशन्ति अपितु प्रतिबोद्धारोऽस्त्रादीनां यो धमुस्याः शिखरिद्धृष्टद्युम्नादयस्तैः सह २६ दंष्ट्राभिः विद्यतानि करालानि भयङ्कराणि वक्त्राणि विशन्ति तेषां मध्ये केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिरुपलक्षितादन्तसन्धिषु संश्लिष्टाः संदृश्यन्ते २७ प्रवेशने दृष्टा

भाषा अनुवाद

रेविकटदन्तकरालमुखमेप्रवेशकरतेहै औरतिनकेबीचकोईकोईयोद्धामस्तकचूर्ण ऊयेतुमारैदांतोकेमध्यसन्धिमेलिपटोसेदेखपडतेहै २७ अवउनकेप्रवेशकेविषयमेदृष्टान्तकहतेहै किजैसेअनेकअनेकमार्गसेनदियोंकेधाराप्रवाह समुद्रकेअभिमुखधावतेभयेजायकरसमुद्रमेप्रवेशकरतेहै तैसेहीएनरलोककेवीरसकल जाज्वल्यमान तुमारैमुखमेपैठतेजातेहै २८ वेवशरूपप्रवेशमेनदीकादृष्टान्तकहिकर

यथाप्रदीप्तज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः २६

शाङ्करभाष्य

तै किमर्थं प्रविशन्ति कथञ्चेत्यह यथेति यथाप्रदीप्तं ज्वलनं अग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगाः समृद्धः जङ्घू तोवेगो गतिर्येषां तेषां समृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः २६ त्वंपुनः लेलिह्यसे अस्वाद्यसि ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन् समन्तात् समन्ततो लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य संश्लेष्य जगत् समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येतत् किञ्च भासो दीप्तयस्तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ३० यत एवमुग्रस्वभावोऽतः आख्याहीति आख्याहिकथय मेमह्यं कोभवानेवमुग्ररूपः

आनन्दगिरिद्वयटीका

प्रवेशप्रयोजनं तत्प्रकारविशेषञ्चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति तै किमर्थमित्यादिना २६ योद्भुक्मानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारं प्रदर्शयति तस्यां दशायां भगवत्स्वज्ञासाञ्च प्रवृत्तिप्रकारं प्रत्याययति त्वंपुनरिति भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रत्याय तदीयभासां प्रवृत्तिं प्रकटयति किञ्चेति ३० भगवद्रूपस्थानुने न दृष्टपूर्वत्वात्तस्य तस्मिन्

स्वामिद्वयटीका

न्तमाह यथेति नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां वहवोऽम्बूनां वारीणां वेगाः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः संतो यथा समुद्रमेव द्रवन्ति विशन्ति तथा असीयेन रलोकवीरास्तेऽभितो ज्वलन्ति सर्वतः प्रदीप्यमानानितवक्त्राणि प्रविशन्ति २८ अवशत्वेन प्रवेशे नदीवेगदृष्टान्तउक्तो बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टान्तमाह यथेति प्रदीप्तं ज्वलन्तमग्निं पतङ्गाश्च लभावुद्भिर्पूर्वकं समृद्धवेगो येषां तेषां यथानाशायमरणायैव विशन्ति तथैव लोका एते जना अपि भवन्मुखानि प्रविशन्ति २६ ततः किमत आह लेलिह्यसे इति ग्रसमानोऽपि सन् समग्रान् लोकान् सर्वान् तान् वीरान् सर्वतो लेलिह्यसे अतिशयेन भक्षयसि कैः ज्वलद्भिर्वदनैः किञ्च हे विष्णो तव भासो दीप्तयस्तेजोभिर्विस्फुरणैः समग्रं जगद्धायतीव्राः

भाषा अनुवाद

अब बुद्धिपूर्वक प्रवेश करने में दृष्टान्त कहते हैं कि जैसे वे डेवेग औ उत्साह से पतङ्ग जो पांखी तेनाशके निमित्त दीपशिखामे जाय गिरते औ मरते हैं तैसे ही अतिवेगमे ये सब वीर मनुष्य नाशके अर्थ तुम्हारे मुखमे आयकर प्रवेश करते हैं २६

लेलिह्यसेग्रसमानःसमन्ता ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्यजगत्
समग्रं भासस्तत्रोग्राःप्रतपन्तिविष्णो ३० आख्याहिमेकोभवानुग्रहूपो नमोऽस्तुते
देववरप्रसीद विज्ञातुमिच्छामिभवन्तमाद्यं नहिप्रजानामितवप्रवृत्तिं ३१

शाङ्करभाष्यं

अतिशूराकारो नमोऽस्तुते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं
विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यं नहि यस्मात् प्रजानामितवत्वदी
यां प्रवृत्तिं चेष्टां ३१ कालोऽस्तीति कालोऽस्ति लोकक्षयद्यत् लोकानां क्षयं करोतीति
लोकक्षयद्यत् प्रवृत्तौ द्विगतो यदर्थं प्रवृत्तस्तच्छृणु लोकान्समाहर्तुं इह अस्मिन्काले
प्रवृत्तः ऋतेऽपि विनापित्वात्मानं भविष्यन्ति भीष्माद्रोणकर्णप्रवृत्तयः सर्वे येभ्यस्तवा शङ्का

आनन्दगिरिकृतटीका ।

जिज्ञासेत्याशं कथाह यत इति उपदेशं शुभ्रूपमाणेनोपदेशकर्तुः प्रह्वीभवनं कर्तव्यमि
ति सूचयति नमोऽस्त्विति क्रौर्यं त्यागं समर्थयते प्रसादमिति त्वमेवमांजानीषेभिर्धमि
त्यमिदानीमर्थयसे मदीयां चेष्टां दृष्ट्वा त्वयैव प्रतिपद्यस्वेत्याशं कथाह न हीति ३१

यदर्थं च स्वप्रवृत्तिः तत्सर्वं भगवानुक्तवानित्याह भगवानिति कालः क्रियाश
क्त्युपहितः परमेश्वरः अस्मिन्निति वर्तमानयुद्धोपलक्षितत्वं कालस्य विवक्षितं लोक
संहारार्थं त्वत्प्रवृत्तावपि नासावर्थवती प्रतिपक्षाणां भीष्मादीनां मत्प्रवृत्तिं विनापि संहर्तुं

खामिकृतटीका ।

सत्यः प्रतपन्ति सन्तापयन्ति ३० यत एवं तस्मात् आख्याहीति भगवानुग्रहूपः क
इत्याख्याहि कथय तुभ्यं नमोऽस्तु हे देववर प्रसीद प्रसन्नो भव भवन्तमाद्यं पुरुषं विशेषेण
ज्ञातुमिच्छामि यतस्त्वप्रवृत्तिं चेष्टां किमर्थमेवं प्रवृत्तोऽसीति न जानामि एवं भूतस्य त
वप्रवृत्तिं वार्त्तामपि न जानामीति वा ३१ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच

भाषा अनुवाद

और प्रवेश के अनन्तर फेरि कथा होता सो कहते हैं कि तुम भी अति भयानक जिह्वालहल
हावते ऊँचे मानो वैलोक्य लीलवे कोर सनापसारी है अपने तेजसे समग्र जगत को सन्त
प्त करते भय उन सब वारों को ग्रासक हे भक्षण करने की इच्छा करते हो ३० हे महा
राज जिससे तुमारा असा उग्ररूप है इससे आपको है क हो और हम तुमको प्रणाम
करते हैं हे देव अथ तुम मेरे पर प्रसन्न हो उ आदि पुरुष जो तुम सो भै तुमको जाना चा
हता हूँ और एवं भूत जो तुम तुमारी प्रवृत्ति कहे वार्त्ता कुच्छ भी हम नही जान सकते हैं ३१

श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मि लोकक्षयकल्पवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ऋते
पितृानभविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३२ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ य
शो लभस्व जित्वा शत्रुं भुङ्क्ष्व राज्यं स मह्यं मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव
सव्यसाचिन् ३३

शाङ्करभाष्यं

येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु नीकमनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेषु अनीकेषु योधा एव
योद्धारः ३२ यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽ
तिरथा अजेयादेवैरथ्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व केवलं पुण्यैर्हितं प्राप्यते जित्वा
शत्रून् दुर्व्योधनप्रभृतीन् भुङ्क्ष्वराज्यं स मह्यं असपत्नमकरुटकं मया एवैते निहतानि
अथेन हताः प्राणैर्विजिताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवत्वं हे सव्यसाचिन् सव्येन वा
मेन हस्तेन शराणां चोपात् सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ३३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मशक्यत्वादित्याशंकाह ऋतेपीति ३२ तवौदासीन्येऽपि प्रति कूलानीकस्था
स्वामि कृतटीका ।

काल इति त्रिभिः लोकानां क्षयकर्त्ता प्रवृद्धोऽत्युत्कटः कालोऽस्मि लोकान् प्राणिनः सं
हर्तुमिह लोके प्रवृत्तोऽस्मि अतः कृते त्वां हन्तारं विनानभविष्यन्ति जीविष्यन्ति केते
प्रत्यनीकेषु अनीकानि अनीकानि प्रति भीष्मद्रोणादीनां सर्वांसु सेनासु ये योद्धोऽवस्थि
तास्ते सर्वेऽपि ३२ तस्मादिति यस्मादेवं तस्मात्त्वमुद्वायोत्तिष्ठ देवैरपि दुर्जया भीष्मा

भागाअनुवाद -

इस प्रकार अर्जुनसे प्रार्थना किये गये श्रीभगवानतीनि श्लोकसे कहते हैं कि मैं सकल
लोककी क्षय करनेवाला कालरूप हूँ और प्राणियोंको संहार करनेकी इच्छा करे इस
लोकमें प्रवृत्त भयाहूँ सो एक तुमको छोड़ि और कोई हमसे न बचैगे अर्थात् प्रति सेना
में जो भीष्मद्रोण आदियोद्वाहै वे सब मरैगे ३२ जिसहे तृणसाहो नहार है इस
से तुम युद्धके अर्थ उठो और देवतांसे भी अजय जो भी मद्रोण आदि ती र सो अर्जुनसे प
राजित भये इस यशको लाभ करो और शत्रु वोंका विनाश करिके संपूर्ण राज्यभोग करो
और ये जो तुमारे शत्रु तिनको युद्धके पूर्व हीं कालरूपमैने यद्यपि हत करि राखा है तौ
भी हे सव्यसाचिन् अर्जुन तुमनिमित्त मात्र होउ सव्यसाचीउसको कहते हैं जो वां ये
हाथसे युद्धादिकार्य करि शकै है ३३ और जो पूर्वमें अर्जुनने शंका कियी कि हम इन

द्रोणञ्चभीष्मञ्चजयद्रथञ्च कर्णंतथान्यानपियोधवीरान् मयाहतांस्वजहिमाव्य
थिष्ठा युधस्वजेतासिरणे सपत्नान् ३४

शाङ्करभाष्यं

द्रोणञ्चेति द्रोणञ्चयेषुयेषुयोधेषु अर्जुनस्याशङ्कासीत् तांस्तान् सर्वांन् व्यप
दिशति भगवान् मयाहतानीतितत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणं द्रोणो
नुर्जेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्नः आत्मनश्च विशेषतो गुणैर्गिरिष्ठोभीष्मः स्वच्छन्द्रस्युर्दिव्या
स्त्रसंपन्नश्च परशु रामेण दन्द्रयुद्धमगमन्न च पराजितः तथा जयद्रथोऽपियस्य पिता तपश्चर
ति मम पुत्रस्य शिरोभूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापिशिरः पतिष्यतीति कर्णोऽपि वासवदत्त
याशक्तात्वमोघयासम्पन्नः सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽतस्तन्नाम्नैव निर्द्वेषः मयाहतांस्वजहि
निमित्तमात्रेण माव्यथिष्ठास्तेभ्योभयं माकापीः युद्धप्रसवेतासिदुर्योधनप्रभृतीन् रणेयु
द्धे सपत्नान् शत्रून् ३४

आनन्दगिरिकृतटीका

मत्प्रातिकूल्यादेवनभविष्यन्तीत्येवं यस्मान्निश्चितं तस्मात्त्वदौदासीन्यमकिञ्चित् करमि
त्याह यस्मादिति उत्तिष्ठयुद्धाय उन्मुखी भवेत्यर्थः यशोलाभमभिनयति भीष्मे
ति किंतेनापुमर्थेनेत्याशंक्त्वाह पुण्यैरिति राज्यभोगेपेक्षिते किमनपेक्षितेनेत्या
शंक्त्वाह जित्वेति भीष्मादिष्वतिरथेषु कुतो जयाशङ्का इत्याशंक्त्वाह मयैवैतदिति त
र्हि मृतमारणार्थं न मे प्रवृत्तिस्तत्राह निमित्तेति सव्यसाचिपदं विभजते वामेनेति ३३
मयैवेत्यादिनोक्तप्रपञ्चयति द्रोणञ्चेति किमिति कतिचिदेवात्र द्रोणादयो

स्वामिकृतटीका ।

दयोऽर्जुनेन निर्जिता इत्येवंभूतं यशोलाभस्वप्राप्तुहि अयत्नतश्च शत्रून् जित्वा सन्दर्श
ज्यंभुं क्ष्वएते च तव शत्रवस्वदीययुद्धात्पूर्वमेव मयैव कालात्मनानिहतप्रायास्तथापि
त्वं निमित्तमात्रं भवहे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेन साचितुं शरान् सन्धातुं शीलं यस्ये
ति व्युत्पत्त्या वामेनापि वाणक्षेपात् सव्यसाचीत्युच्यते ३३ नचैतद्विद्वान् कतरन्तोग
रीयो यद्वा जयेम यदि वानो जयेयुरिति या आशङ्का सापिनकार्येत्याह द्रोणमिति ये

भाषाअनुवाद

कोजीतैगे यायेहमको यहहमनहीं जानतेहैं उसका वारण करतेहैं एकहतेहैं कि
जिनसेतुमकोशङ्काभईथी वेसुभसे हतमयेजो द्रोण भीष्मजयद्रथकर्ण तथा और
औरजोवीर उनसबकोतुमजयकरो और उनसेनडरो तुमअवश्यहीजीतोगे ३४

सञ्जय उवाच एतच्छ्रुत्वावचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी नमस्कृत्य भय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५

शाङ्करभाष्यम् ।

एतच्छ्रुत्वेति एतच्छ्रुत्वावचनं केशवस्य पूर्वोक्तकृताञ्जलिः सन्वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्य भूयः पुनरेवाहोक्तवान् कृष्णं सगद्गदं सहगद्गदयावाचामन्दशब्दे नमयाविष्टस्य दुःखाभिधातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात् श्रुत्पूर्णेन त्वेति स्नेहप्रणयकण्ठावरोधः ततश्चावाचोऽपाठवं मन्दशब्दत्वं यत्सगद्गदं स न सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनं क्रियाविशेषणमेतत्भीतभीतः पुनर्मयाविष्टचेताः सन्प्रणम्य प्रह्वीभूत्वाहेतिव्यवहितेन सम्बन्धः अत्रावसरे सञ्जयवचनं साभिप्रायं कथं द्रोणादिष्वर्जुने न निहतैष्वजेषु चतुर्पुनिराश्रयोदुर्योधनो निहत एवेति मत्वाष्टताराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्सन्धिंश्चरिष्यतीति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति तदपि नाश्रौपीत्तदतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ३५ स्थानइति स्थाने युक्तं किं तव प्रकीर्त्तनात् त्वन्माहात्म्यप्रकीर्त्तने

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गण्यन्ते तत्रायं येष्वेति द्रोणादिपुत्रकृतः शङ्केत्याशं क्यद्वयोः शङ्कानिमित्तत्वमाह तत्रेत्यादिना जयद्रथेपिशङ्कानिमित्तत्वमाह तथेति दिव्यास्त्रसंपन्नइति सम्बन्धः तत्र शङ्कायां कारणान्तरमाह यस्येति कर्णेपितत्कारणत्वं कथयति कर्णोपीति पूर्ववदेव सम्बन्धः हेत्वन्तरमाह दासवेति साखल्यमोघापुरुरूपमेकमयन्तसमर्थघातयित्वैव निर्त्तते जन्मनापितस्य शङ्कनीयत्वमाह सूर्येति कुन्तीहिकन्यावस्थायां मन्त्रप्रभावं ज्ञातुमादित्यमाजुहाव ततस्तस्यामेवावस्थायामयमुद्भवतदाह कानीनइति एतदेवाभिप्रेत्य कर्णग्रहणमित्याह यतइति उक्तेष्वन्येषु च न त्वया शङ्कितव्यमित्याह मयेति ३४

स्वामिकृतटीका

अस्त्वं शङ्कसेतान् द्रोणादीन् मयैव हतांस्त्वजहिघातय माव्यधिष्ठाभयं माकापीः सपत्नान् शत्रुं नृण्युद्धे निश्चितं जेतासि जेष्यसि ३४ ततो यद्दत्तं देवदत्तराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच एतदिति एतत्पूर्वोक्तश्लोकवयात्मकं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः क

भाषा अनुवाद

तिसकेवादिजोभया मोसंजयधृतराष्टसेकहतेहै कि एश्रीकृष्णकेवचनश्रवणकरिकम्पमानकलेवरकिरीटीअर्जुनहृषीप्रश्रीभयकेसारेगदगदकण्ठ अतिडरेसेहाथजोडिहृष्णकोप्रणामकरकेआगेकहैगेजोसोवातैकहतेभये ३५ अबइसश्लोक

अर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च रक्षांसि
भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ३६

शाङ्करभाष्यं ।

नश्रुतेन हृषीकेश यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः अथवा विषय
विशेषणं स्थान इति युक्तो हर्षाद्विषयो भगवान्यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसु हृष्टे
ति तथा अनुरज्यते अनुरागञ्चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयं किञ्च रक्षांसि भीतानि
भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च
सिद्धसंघाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थाने ३६ भगवतो हर्षाद्विषय
यत्वे हेतुं दर्शयति कस्माच्चेति कस्माच्चेद्देतोस्ते तुभ्यं न मे रन्न नमस्कर्युः हेमहात्मन्ग

आनन्दगिरिछतटीका ।

पराजयाभावात् करिष्यति सन्धिमिति बुध्वासञ्जयोराज्ञेष्टत्तान्तमुक्तवानित्याह
सञ्जय इति पूर्वीक्तवचनं कालोस्तीत्यादिविश्वरूपदर्शनदशायामर्जुनस्य भगवता सत्त्वा
दवचनं किमिति सञ्जयोराज्ञे व्यजिज्ञापयदित्यार्थक्यतदुक्तेस्तात्पर्यमाह अत्रेति
तमेवाभिप्रायं प्रश्नद्वारा विशदयति कथमित्यादिना तर्हि सञ्जयवचनं श्रुत्वा किमिति
राजा सन्धिं नकारयामासेति तत्राह तदपीति ३५

स्वामिछतटीका

म्यसानः किरीटी अर्जुनः कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तः कृष्णं नमस्कृत्य पुनरप्याह उक्तवान्
कथमाह भयहर्षाद्यावेशवशात् गद्गदेन कण्ठकम्पेन सहवर्त्तत इति सगद्गदं यथा
स्थानं यथा किञ्च भीतादपि भीतः सत्प्रणम्य अबनतो भूत्वा आह ३५ स्थाने इत्येका
दशभिरर्जुनोक्तिः स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे हे हृषीकेश यत एव त्वमद्भुतप्रभावो
भक्तवत्सलश्चातस्तव प्रकीर्त्या माहात्मसंकीर्त्तनेन न केवलमहमेव प्रहृष्यामीति किन्तु
जगत्सर्वं प्रहृष्यति प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति एतत्स्थाने युक्तमित्यर्थः तथा जगदनुरज्य

भाषाअनुवाद

से अर्जुन कहते हैं कि हे हृषीकेश जिस हेतु से मैं अङ्गुलीय प्रभाव से युक्त श्रीभक्तवत्सल
हूँ इससे तुम्हारा माहात्म्य संकीर्त्तन करने से केवल हमने जो हर्ष पाया सो नहीं किन्तु
ब्रह्माण्ड भर अति हर्षित औप्रीति युक्त है यह उचित है और इस ब्रह्माण्ड में जो सब स
ज्जन प्रसन्न और अक्षय सकल डर के भाँरे दिशों में भाँगे फिरते हैं और योगतपमन्त्र
आदिके द्वारा सिद्ध गणतुमको प्रणाम करते हैं यह कुछ आश्चर्य नहीं है ३६

कस्माच्च तेन न मे रन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्तृ अनन्तदेवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ३७

शाङ्करभाष्यं

रीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्मस्थाप्यादिकर्त्ता कारणमतस्तस्माच्चादिकर्त्तृ कथमेव तेन न मस्कर्युः अतो हर्षादीनां न मस्कारस्य च स्थानं त्वमहो विषय इत्यर्थः हे अनन्त हे देवेश हे जगन्निवास त्वमक्षरं तत्परं यद्देदान्तेषु श्रूयते किं तत् सदसत् यत् विद्यमानं तत्सत् असञ्जयत्नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसतीयस्थाक्षरस्य द्वारेण सदसदित्युपचर्यते परमार्थतस्तु सदसतः परं तत् यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभि

आनन्दगिरिकृतटीका

किं तदर्जुनो भगवन्तं प्रति स गद्दं वचनमुक्तवानिति तदाह अर्जुन इति विषयविशेषणत्वमेव व्यनक्ति युक्त इति भगवतो हर्षादिविषयतेत्युक्तमित्यत्र हेतुमाह यत इति तव प्रकीर्त्तार्त्तं हर्षवदनुरागञ्च गच्छति जगदित्याह तथेति तच्चेत्यनुरागगमनं रक्षःसु जगदेकदेशभूतेषु प्रतिपक्षेषु कुतो जगतो भगवति हर्षानुरागावित्याशंकायाह किञ्चेति इतश्च जगतो भगवति हर्षादियुक्तमित्याह सर्व इति ३६ उक्तार्थे हेत्वर्थत्वेनोत्तरलोकमवतारयति भगवत इति महात्मप्रत्वमक्षुद्रचेतस्त्वं गुरुतरत्वान्न मस्कारादियोग्यत्वमाह गुरुतराय इति तत्रैव हेत्वन्तरमाह यत इति महात्मत्वादिहेतूनामुक्तानां

खामिकृतटीका ।

ते च अनुरागमुपैति इति यत्तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशः प्रतिद्रवन्ति पलायन्ते इति यत्सर्व्वयोगतपोमन्त्रादिसिद्धानां सङ्गानमस्यन्ति प्रणमन्तीति यत् एतच्च स्थाने युक्तमेधनचिबमित्यर्थः ३६ तत्र हेतुमाह कस्मादिति हे महात्मन् हे अनन्त हे देवेश हे जगन्निवास कस्माद्देतोस्ते तुभ्यं न न मे रन् न न स्कारं कर्तुः कथं भूताय ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय आदिकर्त्तृ च ब्रह्मणोऽपि जनकाय किञ्च सद्व्यक्तं असद्व्यक्तञ्च ताभ्यां परं

भाषा अनुवाद

और सबके हर्ष और प्रणाम करने में अब हेतुकहते हैं कि हे महात्मन् हे अनन्त हे जगन्निवास श्री कृष्ण क्यों नये सब प्रणाम करैंगे कि जो तुम ब्रह्माके भी आदिकर्त्ता कहे जा नक और गुरु हौ और सत्कहे व्यक्त प्रगट जो जगत् और असत् जो अव्यक्त प्रकृति माया इ नदी नोसे पर अर्थात् मूल कारणरूप अक्षर कहे अविनाशी जो ब्रह्म सो भी तुम हौ तौ नवधा भक्ति के द्वारा जो सब तुमको प्रणाम करते हैं सो उचित है ३७

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं वेत्तासि वेद्यञ्च परञ्च धाम
मत्वया ततं विश्वमनन्तरूप ३८

शाङ्करभाष्यं ।

प्रायः ३७ पुनरपि स्तीति त्वमिति त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात् पुरुषः पुरिषयनात्
पुराणञ्चिरन्तनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन् जगत्सर्वं महाप्र
लयादाविति किञ्च वेत्तासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य यच्च वेद्यं वेदनाहं तच्चासि परञ्च धाम पर
रमं पदं वैष्णवं त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तं हे अनन्तरूप अन्तो न विद्यते तवरूपाणां ३८

आनन्दगिरिद्वयटीका

फलमाह अत इति तत्रैव हे त्वन्तराणि सूचयति हे अनन्तेति अनवच्छिन्नत्वं सर्वं देव
नियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्वञ्च तवनमस्कारादियोग्यत्वं कारणमित्यर्थः तत्रैव हे त्वन्त
रमाह त्वमिति तत्र मानमाह यदिति कथमेकस्यैव सदसद्रूपत्वं तत्राह ते इति कथं सतो
सतश्चाक्षरं प्रत्युपाधित्वं तदाह यद्दारेणेति तत्परं यदिते तद्वाच्ये परमार्थतस्त्विति
अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्तं ३७ सम्प्रति जगत्स्रष्टृत्वादिना
पितृद्योग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति पुनरपीति जगतः स्रष्टा पुरुषो हिरण्य
गर्भ इति पक्षं प्रत्याह पुराण इति स्रष्टृत्वं निमित्तमेवेति तदस्यै चरवादिनस्तान् प्र
त्युक्तं त्वमेवेति महाप्रलयादावित्यादिपदमन्तरप्रलयायार्थं ईश्वरस्योभयथाकार
णत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति किञ्चेति वेद्यवेदिहभावेन अहैतानुपपत्तिमाशङ्क्याह य
च्चेति सुत्यालम्बनस्य ब्रह्मणो र्थान्तरत्वं आशङ्कित्वोक्तं परञ्चेति यत्परमं पदं तदपि च
त्वमेवेति सभ्वन्धः तस्य पूर्णत्वात्माह त्वयेति व्याप्यथापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कल्पि

स्वामिद्वयटीका

मूलकारणं यदक्षरं ब्रह्मतत्त्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमस्यन्तीति न चित्रमि
त्यर्थः ३७ किञ्च त्वमादिदेव इति त्वमादिदेवो देवानामादिः यतः पुराणोऽना
दिः पुरुस्त्वमत एव त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानं तथा विश्वस्य वेत्ता ज्ञाता त्वं यच्च

भाषा अनुवाद

श्रीरसंपूर्णदेवतोके आदिभूतजो अनादिपुरुषतुम सोइस विश्वके परनिधानकहे
लयस्थानश्री विश्वके ज्ञाता श्रीजो कुकु जाननेके योग्यवस्तु है सो तुमहौ श्रीरपरमधा
मजो विष्णुपदसो भी तुमहौ इससे हे अनन्तरूपकृष्ण तुमइस विश्वके व्याप्तहौ इनसात
हेतुवोंके द्वारा भी तुसुहीं नमस्कारयोग्यहौ ३८ जिसहेतु तुसुसर्वदेवरूपहौ इससे

वायुर्थासोऽग्निर्वरुणःशशाङ्कः प्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च नमोनमस्तेऽस्तु
सहस्रदत्तः पुनश्चभूयोऽपिनमोनमस्ते ३६ नमःपुरस्तादथ दृष्टतस्ते नमोऽस्तुते

शाङ्करभाष्यटीका

किञ्च वायुरिति वायुस्त्वयमग्निर्वरुणोऽपांपतिःशशाङ्कश्चन्द्रसाःप्रजापतिस्त्वंप्रजापतिः
कश्यपादिःप्रपितामहश्चपितामहस्यापिपिताप्रपितामहोब्रह्मणोपिपिताइत्यर्थःनमो
नमस्तेतुभ्यमस्तुसहस्रदत्तः पुनश्चभूयोपिनमोनमस्तेवज्जशोनमस्कारक्रियाभ्यासा
दृष्टिगणनं कृत्यसुचोच्यते पुनश्चभूयोपीति अद्भामत्तयतिशयादपरितोपमात्मनोदर्श
यति ३६ तथानमःपुरस्तादिति नमःपुरस्तात्पूर्वस्थांदिशितुभ्यमथदृष्टतोपिच
नमोऽस्तुते सर्वतएवसर्वासुदिक्षुसर्वत्रस्थिताय हेसर्वअनन्तवीर्यामितविक्रमःअनन्तं
वीर्यमस्यअमितोविक्रमोयस्य वीर्यंसामर्थ्यविक्रमःपराक्रमःवीर्यवानपिकश्चित् शस्त्रा

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

तत्वात्तस्यमैवमित्याह अनन्तेति ३८ तस्यसर्वात्मत्वेहेत्वन्तरमाह कि
ञ्चेति कश्यपादिरित्यादिशब्देनविराट्दक्षादयोग्यह्यन्ते पितामहोब्रह्मातस्यापि
तासूत्रात्मान्तर्गमोवेत्याह ब्रह्मणोपीति सर्वदेवतास्त्वमेवेत्युक्तेफलितमाह नम
इति सहस्रदत्तइति कृत्यसुचोविवक्षितमर्थमाह वज्जशइति पुनरुक्तितात्पर्यमा
ह पुनश्चेति अद्भामत्तयोरतिशयात्कृतेपिनमस्कारेपरितोपाभावोबुद्धेरात्मनोऽलंप्र
त्ययराहित्यंतद्दर्शनार्थं पुनरुक्तिरित्यर्थः ३६ विद्यान्तरेणभगवन्तंस्तुत्यानम

स्वामिद्वतटीका

वेद्यं वस्तुजातंपरञ्चधामवैष्णवंपदंतदपित्वमेवासि अतएव हेअनन्तरूपत्वयैवेदंवि
श्रंतंतव्याप्तं एतैश्चसप्तभिर्हेतुभिस्त्वमेव नमस्कारार्थइत्यर्थः ३८ इतश्चसर्वैस्त्वमे
वनमस्कारार्थःसर्वदेवात्मकत्वादिति स्तुवनस्वयमपिनमस्करोति वायुरिति वाय्वा
दिरूपस्त्वमिति सर्वदेवात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तं प्रजापतिःपितामहस्तस्यापिजन
कत्वात्प्रपितामहस्त्वंचतस्तेतुभ्यंसहस्रदत्तः सहस्रशोनमोऽस्तु पुनःसहस्रदत्त्वोन
मोऽस्तुभूयोऽपिपुनरपिसहस्रदत्त्वोनमोनमइति ३६ भक्तिअद्वाद्यादरातिशयेनन

भाषाअनुवाद

तुमसवकेनमस्कारयोग्यहौ अमेवचनोसे अर्जुन भगवानकोस्तुतिकरिके अबआप्रप्र
णामकरतेहै किवायुयमअग्निवरुणचन्द्रप्रजापतिब्रह्मा औप्रापितामहब्रह्माकेभी
जनक तुमको मेरेसहस्रसहस्रप्रणामहै फेरिफेरिभीसहस्रसहस्रप्रणामहै ३६

सर्वतएवसर्वं अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः ४०

शाङ्करभाष्यं ।

द्विषयेनपराक्रमतेमन्दपराक्रमोवा त्वंतुअनन्तवीर्याऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामि
तविक्रमःसर्वसमस्तंजगत् प्राप्नोषिसम्यगेकेनात्मनाव्याप्नोषि अतस्तस्मादसिभवसिस
र्वसवयविनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ४० यतोहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादप
राधाहेतोः संखेति सखासमानवयाइतिमत्वाज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्याप्रसभमभिभूयप्र
सह्ययदुक्तं हेक्षणहेयादवहेसखेतिच अज्ञानताअज्ञानिनामूढेनकिमजानतेत्याह
महिमानंमाहात्म्यंतदेवमीश्वरस्यविश्वरूपंतेवेदंमहिमानमजानतेतिवैयधिरुख्येन

आनन्दगिरिकृतटीका

स्कुर्वन्नभिसुखीकरोति तथेति यस्यादिशिसवितोदेति सापूर्वादिगुच्यते तस्या
व्यवस्थितं सर्वत्वमेव तस्यात्तेतुभ्यंनमोस्त्वित्याह नमइति अथशब्दःसमुच्चये पश्चाद
पिस्थितं सर्वत्वमेव तस्मैतेतुभ्यंनमोस्त्वित्याह अथेति किंवज्जनायावन्त्योदिशस्तत्रस
र्वत्वयद्वर्त्तते तदशेषत्वमेवतस्मैतुभ्यंप्रह्वीभावःस्यादित्याह नमोस्त्विति फलितं सर्वात्म
त्वसूचयति हेसर्वेति वीर्यविक्रमयोर्नपौनरुक्त्यमित्याह वीर्यमित्यादिना वीर्यवतो
विक्रमाव्यभिचारादर्थपौनरुक्त्यमाशंभ्याह वीर्यवानिति भगवतिलोकतोविशेषमा
ह त्वंत्विति उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति सर्वमिति सप्रपञ्चत्वं वारयति त्वयेति ४०

स्वामिभक्तटीका ।

मस्कारेषु त्वत्प्रियमनधिगच्छन्पुनरपिवज्जशःप्रशमति नमइति हेसर्वसर्वात्मन्स
र्वासुदिक्षुतुभ्यंनमोस्तु सर्वात्मत्वमुपपादयन्नाह अनन्तवीर्यसामर्थ्ययस्यतथाअमितो
विक्रमःपराक्रमोयस्यसएवंभूतस्त्वं सर्वविश्वसम्यगन्तर्वहिश्वसमाप्नोषि व्याप्नोषि
सुवर्णमिवकणककुण्डलादिस्वकार्यव्याप्यवर्त्तसे ततःसर्वस्वरूपोऽसि ४०

भाषाअनुवाद

भक्तिश्रौचहातथाआदरकीअधिकारसे भगवतकोनमस्कारकरनेसे त्वत्प्रियम
के पुनर्वारेश्रौभीप्रशामकरतेहै किहेसर्वात्मन् तुमारेसन्मुखश्रौष्टभागमेप्रशा
मकरताहूं औरतुमारेसबओरभी मेरीनमस्कारपज्ज वैऔरभगवानकीसर्वात्मक
तासिद्धकरनेकीआकांक्षापरकहतेहै किजिसकीअनन्तसामर्थ्यऔरअपरिमितपरा
क्रम एवंभूतजोतुमविश्वकेभीतरवाहरसम्यक्व्याप्तहो जैसेसुवर्णनानारूपसेमूषणों
मेव्याप्तहै औमृत्तिकाघटआदिपालोंमेव्याप्तहै तैसेविश्वमेआपव्यापेरहे हो ४०

सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तं हेक्षणाहेयादवहेसखेति । अज्ञानतामहिमानंतवेदंमया
प्रमादात्प्रणयेनवापि ४१ यच्चवहासार्थमसत्कृतोसि विहारशय्यासनभोज

शाङ्करभाष्यं

सखन्वस्तवेदमिति पाठोयद्यस्ति तदासामानाधिकरण्यमेव मयाप्रमादात्विच्छिन्न
चित्ततयाप्रणयेनवापि प्रणयोनामस्नेहस्तन्निमित्तोविश्वरूपसोनापि कारणेनयदुक्त
वानस्मि ४१ यच्चेति यच्चवहासार्थपरिहासप्रयोजनाय असत्कृतः परिभूतो
सिभवसि कच्चविहारशय्यासनभोजनेषु विहरणंविहारः प्रादव्यायामः शयनंशय्या
आसनंआस्थापिकाभोजनमदनमित्येतेषुविहारशय्यासनभोजनेषु एकः परोक्षः सन्
असत्कृतोसि परिभूतोसि अथवा हेअच्युत तत्समक्षंतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः
अत्यर्थवाअसत्कृतोसितत्सर्वमपराधजातं क्षामयेत्क्षमांकारये त्वमहमप्रमेयं प्रमा
णातीतंयतस्व ४२ पितासीति पितृसि जन्मयितासि लोकस्थप्राणिजातस्थचरा

आनन्दगिरिखण्डटीका

अज्ञाननिमित्तमपराधंक्षमयति यत इति । इदंशब्दार्थमाह विश्वरूपमिति
नहीदमित्यस्यमहिमानमित्यस्यसामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्यादित्याह तवेति पा
ठान्तरसम्भावनायां सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह तवेत्यादिना यदुक्तवानस्मि तद
हंक्षामयेत्वामितिसखन्वः ४१ यद्युक्तमुक्तं तत्क्षन्तव्यमित्येव न किन्तुयत्प
रीहासार्थं क्रीडादिषु त्वयितिरस्कारणं कृतं तदपिसोढव्यमित्याह यच्चेति विहरणं
क्रीडाव्यायामाभोजनं शयनं तल्यादिकं आसनं आस्थापिकासिंहासनादेरुपलक्षणमेतेषु
विषयभूतेष्विति यावत् । एकशब्दोरहसिस्थितमेकाकिनंकथयतीत्याह परोक्षः स

स्वामिदशतटीका ।

इदानीं भगवन्तं क्षमापयति सखेतिद्वाभ्यां त्वांप्राकृतः सखेत्येवं मत्वाप्रसभं हठा
त्तिरस्कारेणयदुक्तं तत्क्षामयेत्वामित्युत्तरेणान्वयः किंतत् हेक्षणाहेयादवहेसखेति
चसन्धिरार्थः प्रसभोक्तौ हेतुः तवमहिमानमिदञ्च विश्वरूपमज्ञानतामया प्रमादात्
प्रणयेनस्नेहेनवा यदुक्तमिति ४१ किञ्च यच्चेति हेअच्युत यच्चपरिहासार्थं क्री

भाषा अनुवाद

अवदोऽलोककेद्वारा भगवानसे अर्जुन अपनी अपराध क्षमा करावते है कि हेक्षणा हेया
दवहेसखे ऐसे वचनो से आपको अपना सखामानि जो हठ से मैंने तुमारी यह महिमान
जानिके अथवा भूलसे या प्रणयक हे अति प्रीतिसे कहा सो मेरी अनजानकी असावधान
नकी अपराध चूक आप क्षमा करो ४१ और हेअच्युत विहार शयन भोजन क्रीडा आ

नेषु एकोऽथवाप्यच्युतः तत्समर्चः तत्क्षामयेत्क्षामहमप्रमेयम् ४२

शाङ्करभाष्य ।

चरस्यस्यावरजङ्गमस्य नकेवलंत्वमस्यजगतःपितापूज्यञ्चपूजाहीयतो गुरुर्गरीयान्
गुरुतरःकस्मात्गुरुतरस्त्वमित्याह नचत्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योस्ति नहीश्वराद्वरं सञ्च
वत्यनेकेश्वरत्वव्यवहारानुपपत्तेःत्वत्समएवतावदन्योनसम्भवति कुतएवान्योऽभ्यधि
कःस्मात् कस्मात्सोक्तव्येपिसंख्येस्त्विन्नप्रतिमप्रभावं प्रतिमीयतेयथासाप्रतिमा नवि
द्यतेप्रतिमायस्यतवप्रभावस्य सत्वमप्रतिमप्रभावः हेअप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्र
भाव इत्यर्थः ४३ यतएवं तस्मादिति तस्मात्प्रणस्यनमस्कृत्यप्रणिधायप्रकर्षण

आनन्दगिरिकृतटीका

न्निति प्रत्यक्षंपरोक्षंवातदसत्कारणंपरिभवनंयथास्यात्तथा यन्मयात्वमसत्कृतोसि
तत्सर्वमिति योजनामङ्गीकृत्याह तच्छब्दइति क्षमाकारयितव्येत्यत्रपरिमितत्वं
हेतुमाह अप्रमेयमिति वाचनिकंमदीयमपराधजातं त्वयाक्षन्तव्यमित्युक्तं इदानीं
मदीयोऽपराधोनत्वयागृहीतव्यो गृहीतोपिसोढव्यइत्याह यत इति ४२

गुणाधिक्यात्पूजाहीत्वंधर्मात्मज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वेनशिक्षयित्वात्गुरुत्वं
गुरुणामपिस्त्वदीनांगुरुत्वाङ्गीर्यस्त्वंतदेवप्रश्नद्वारासाधयति कस्मादिति ईश्व
रान्तरंतुल्यंभविष्यतीत्याशङ्क्याह नहीति ईश्वरभेदेप्रत्येकंस्मात्न्यात्तदैकमत्तेहे
त्वभावान्नानामतित्वेचैकस्यसिद्धत्वायामन्यस्यसंजिहोषासम्भवाद्यवहारलोपादयुक्त
मीश्वरनानात्वमित्यर्थः अभ्यधिकोसत्त्वंकैमुतिकन्यायेनदर्शयति त्वत्समइति सतव
हेतुमवतार्य व्याकरोति अप्रतिमेत्यादिना ४३ निरतिशयप्रभावत्वंहेतुं कृत्वाप्रति

स्वामिकृतटीका ।

इदिषुतिरस्कृतोऽसि एकःकेवलःसखीन्विना रहसिस्थितइत्यर्थः अथवातत्सम
क्षं तेषांपरिहंसतांसखीनांसमंक्षंपुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयंअचि
न्यप्रभावं क्षामयेक्षमाकारयामि ४२ अचिन्यप्रभावत्वमेवाह पितेति न
विद्यतेप्रतिभाउपमायस्यसो प्रतिमस्तथाविधः प्रभावोयस्यतव प्रहेअप्रतिमपभावत्वम
स्यचराजरस्यलोकस्यपिताजनकोसि अतएवपूज्यञ्चगुरुञ्चगुरोरपिगरीयाञ्चगुरुत

भाषाअनुवाद ।

दिमे अथवा सखागणंरहितनिर्जनस्थानमे जहांहमऔरतुमकोछोड औरकोईनया
अतीजगहमे अथवा परिहासकरनेवालेमित्रोंकेबीचमे जोहमनेहंसनेकेलिएतिर
स्कारआपकाकियाहै सोसंवअचिन्यप्रभावरूपआपसेहमक्षमाकरवावतेहै ४२

पितासिलोकस्यचराचरस्य त्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् नत्वत्समोऽस्यभ्यधिकः
कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ४३

शाङ्करभाष्यं

नीचैर्घृत्वा कार्यंशरीरं प्रसादयेत्प्रसादंकारयेत् त्वामहमीशमीशितारमीन्द्रं स्तुत्यं त्वं
पुनःपुनःस्यापराधं प्रितायथा ज्ञमते सर्वं सखाइव सख्यु रपराधं यथावा प्रियः प्रियाया
अपराधं ज्ञमते एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितं चन्तुभिर्यः ४४ अदृष्टपूर्वं न कदा
चिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयान्यैर्वा तद्दृष्ट्वा हृष्टोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं म
नो मेऽतस्तु देव मे मदर्शय हे देवरूपं यन्मत्सुखं प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो निवा
सो जगन्निवासः हे जगन्निवास ४५ किञ्च किरीटिनमिति किरीटिनं किरीटवन्तं

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रसादयेत्प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह यत इति प्रसादनानन्तरं भगवता कर्तव्यं प्रार्थयते त्वं
पुनरिति प्रिय इव प्रियाया इतीवकारोनुपज्जते प्रियायार्हसीति छान्दसः सन्धिः चन्तु
मदपराधजातमिति शेषः ४४ हेतू किं पूर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते अदृष्टेति
हृष्टोऽस्मि इति यावत् भयेन तद्दृष्ट्वा हृष्टोऽस्मि इति दर्शनेनेत्यर्थः ४५ तदेव दर्शयेत्युक्त्वा किं

स्वामिकृतटीका

रः अतो लोकत्रयेऽपि त्वत्सम एव तावदन्यो नास्ति परमेश्वरादन्यस्याभावात् त्वत्तोऽधिकः
पुनः कुतः स्यात् ४३ यस्मादेवं तस्मादिति तस्मात्त्वामीशं जगत् ईड्यं स्तुत्यं प्रसाद
यामि कथं कार्यं प्रणिधाय दृष्ट्वा वन्निपात्य प्रणम्य प्रकर्षणत्वा अतस्त्वं ममापराधं सोढुं
जन्तु नर्हसि कस्य कइव पुत्रस्यापराधं क्व प्रयापितायथास इते सख्युर्मिव स्यापराधं सखा
निरुपाधिवन्धुर्वथासहते प्रियश्च प्रियस्यापराधं तत्प्रियार्थं यथातद्वत् ४४ एवं ज्ञम
यित्वा प्रार्थयते अदृष्टेति द्वाभ्यां हे देव पूर्वमदृष्टं तवरूपं दृष्ट्वा हृष्टोऽस्मि तथा म
यं न च मे मनः प्रव्यथितं प्रचलितं तस्मात्समव्यथानिदृत्तये तदेवरूपं दर्शय हे देवेश हे
जगन्निवास प्रसन्नो भव ४५ तदेवरूपं विशेषयन्नाह किरीटिनमिति किरीटवन्तं

भाषा अनुवाद ।

अवभगवत्का अचिन्त्यप्रभावकहतेहै किहेअप्रतिमप्रभाव नहींहैप्रतिमा
कहेउपमा ऐसानिरूपमप्रभावहैजिसका सोढुमइसचराचरात्मकलोकके पिता
कहे उत्पत्तिकरनेवाले औपूजनीय तथागुरुकेभीगुरुहौ इसहेतुपरमेश्वरजो तुम
तुमारोसमानका त्रिलोकीमेकोई नहीं तोअधिकफेरिऔरकहांसेहोसकै है ४३

तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकार्यं प्रसादयेत्वामहमीशमीडं पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युः
प्रियःप्रियायार्हसिदेवसोढुं ४४ अष्टष्टपूर्वं हृषितोऽस्मिदृष्ट्वा भयेनचप्रव्यथितं
मनोमे तदेवमेदर्शयदेवरूपं प्रसाददेवेशजगन्निवास ४५

शाङ्करभाष्यं

तथागदिनंगदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामित्वांप्रार्थयेत्वांष्टुमहंतथैवपूर्ववदित्यर्थः यत
एवं तस्मात्तेनैवरूपेणवसुदेवपुत्ररूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोवार्त्मानिकेनविश्वरू
पेणभव विश्वमूर्तेरुपसंहृतं विश्वरूपंतेनैवरूपेणवसुदेवपुत्ररूपेणभवेत्यर्थः ४६

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

तदित्यपेक्षायामाह किरीटिनमितीति चक्रं हस्तेयस्यतमितिव्युत्पत्तिं गृहीत्वाह चक्रो
ति मदीयेच्छाफलपर्यन्ताकर्त्तव्यं त्याह यतइति चतुर्भुजत्वेकथंसहस्रबाहुत्वंतवाह
वर्त्मानिकेनेति सतिविश्वरूपेकथंपूर्वरूपभाक्त्वंतवाह उपसंहृत्येति ४६

स्वामिद्वतटीका

गदावन्तं चक्रहस्तञ्चत्वांष्टुमिच्छामियथापूर्वं दृष्टोऽस्मितथैव अतः हेसहस्रबाहो हे
विश्वमूर्त्तेर्द्वंद्वं विश्वरूपं उपसंहृत्येतेनैवकिरीटादियुक्तेनचतुर्भुजेनरूपेणभवन्नाविर्भव
तदनेन श्रीकृष्णमर्जुनः पूर्वमपिकिरीटादियुक्तमेवपश्यतीति गम्यतेयत्तुपूर्वमुक्तं विश्व
स्यप्रदर्शनेकिरीटिनंगदिनं चक्रिणञ्चपश्यामीति तद्वज्जकिरीटाद्यभिप्रायेणवहाएता
वन्तं कालं यत्वांकिरीटिनंगदिनं चक्रिणञ्चसुप्रसन्नमपश्यंतमेवेदानींतेजोराशिंदुर्नि
रीक्ष्यंपश्यामीत्येवमलवचनस्यव्यक्तिरित्यविरोधः ४६ एवंप्रार्थितः संस्तनाश्वासयन्थी

भाषाअनुवाद ।

इससेहेईसस्वामिन् स्तुतिकेयोग्यईश्वरजोआप तिनकोमैशरीरसेदृष्टकेसमान
अष्टाङ्गप्रणामकरिप्रसन्नकरवताहूँ किजैसेपुत्रकीअपराध कृपाकरिकेपितासहि
लेताऔरमित्रकीअपराधमित्रसमेनहीधरतातथापत्नीकीअपराधपतिभीप्रीतिसेस
ह्य करताहैतैसेहीहेदेवपिताऔरमित्रतथास्वामीरूपआपभी मेरीअनजानबालक
समानप्रीतिपात्रसेवकीअपराधक्षमांकीजिये ४४ इसप्रकारसेक्षमाकरायअव
अर्जुनदोहोवाककेद्वाराभगवानसेप्रार्थनाकरतेहैं किहेदेवश्रीकृष्णअष्टष्टपूर्वयहआप
कारूपदेखिकेमैअतिप्रसन्नभयाहौं परन्तुमयकेमारैमेरासनधिरनहीहै इससेहे
देवेशजगतकेनिवासअवमेरेपरप्रसन्नहोउऔरवहोपूर्वरूपदेखावोयहप्रार्थनाकर
ताहूँ ४५ अबसोईपूर्वरूपकहतेहैं किहेसहस्रबाहोहेविश्वमूर्त्तेसोईकिरीट

किरीटिनंगदिनंचक्रहस्त मिच्छामित्वाद्रष्टुमहंतथैव तेनैवरूपेणचतुर्भुजेन स
हस्रबाहोभवविश्वमूर्ते ४६ श्रीभगवानुवाच मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदं रूपं परं
दर्शितमात्मयोगं तेजोमयंविश्वमनन्तमाद्यं यन्मेत्वदन्येन नदृष्टपूर्वं ४७

शाङ्करभाष्यं

अर्जुनंभीतमुपलब्धउपसंहृत्यविश्वरूपं प्रियवचनेनाम्नासयन्श्रीभगवान्मयेति
मय प्रसन्नेनप्रसादोनामत्वर्थनुग्रहबुद्धिस्तद्वताप्रसन्नेनमयातवहेअर्जुन इदंपरंरूपं
दर्शितमात्मयोगात्आत्मनऐश्वर्यंस्वसामर्थ्यात्तेजोमयंतेजप्रार्यंविश्वसमस्तमनन्तंअ
न्तरहितंआदौभवमाद्यंयद्रूपंमेममत्वदन्येनत्वत्तोऽन्येनकेनचिन्नदृष्टपूर्वं ४७

आत्मनोममरूपदर्शनेनकृतार्थएवत्वंसंष्टत्तद्रतिततःस्तौति नवेदेति नवेदयन्नाध्य
यनेर्नदानैश्चतुर्णामपिवेदानामध्ययनैर्यथावत्यन्नाध्ययनैरेव यन्नाध्ययनस्यसिद्धत्वा
त्पृथक् यन्नाध्ययनग्रहणं यच्चविज्ञानोपलक्षणार्थं तथानदानैःतुलापुरुपादिभिर्नच
क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापितपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्वीरैः
एवंरूपोयथादर्शितंविश्वरूपंयस्य सोहमेवंरूपःशक्योनशक्यः अहंनृलोकेमनुष्यलो

आनन्दगिरिकृतटीका

अर्जुनेनस्थानेऋषीकेशेत्यादिनाकस्यभगवतोवचनमवतारयति अर्जुनमिति भगवत्
प्रसादैकोपायलब्धं तद्दर्शनमित्याशयेनाह मयेति ४७

स्वामिकृतटीका

भगवानुवाच मयेतिविभिः हेअर्जुनकिमिति त्वंवित्तनंरूपं दर्शितंआत्मनोमसयोगा
त्योगमायासामर्थ्यात्परत्वमेवाह तेजोमयंविश्वमात्मकमनन्तमाद्यञ्चयन्मरूपंत्व
दन्येन त्वादृशाहृतादन्येन पूर्वंनदृष्टं ४७

भाषाअनुवाद

सुकुटदियेगदाश्रौचक्रहाथमेलिये आपकोदेखनेकीइच्छाकरताहूँ इससेअवआप
इसविश्वरूपकोसंहारकरिकेवैसहीचतुर्भुजरूपस्वरूपधारणकरो ४६ भगवान
श्रीकृष्णजबअैसेप्रार्थनाकियेगयेतवअर्जुनकोसमझातेऊयतीनिश्लोकसेयह कह
नेलगे किहेअर्जुनतुमभयकिसलियेकरतेहो मैतोअतिप्रसन्नहोयअपनी योगमा
याकीसामर्थ्यसेयहअपनाअपूर्वउत्तमरूपतुमकोदृष्टाकरिकेदेखाया औरइसंतेंजम
यविश्वमात्मकआदिअन्तरहितमेरेरूपको तुमारेसमानभक्तकेविना किसीऔर भ
क्तने कमीभी नहींदेखाहै ४७

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरग्नैः एवंरूपःशक्नोऽहंनृलो
केद्रष्टुत्वदन्येनकुरुप्रवीर ४८ मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्टारूपंधोरमीदृ
ष्टमेदं व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ४९

शाङ्करभाष्यं ।

केद्रष्टुत्वदन्येनकुरुप्रवीर ४८ मातेव्यथेति मातेव्यथामाभूत्तेभयं माचविमूढभावो
विमूढचित्तता दृष्टोपलब्धरूपंधोरमीदृक्यथावद्दर्शितंममेदं व्यपेतभीर्विगतमयःप्री
तमनाश्चसन्पुनर्भूयस्त्वंतदेवंचतुर्भुजंरूपंशङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टंरूपमिदंप्रपश्य ४९

आनन्दगिरिद्वयटीका

तच्छब्देनप्रकृतंदर्शनंपरामृश्यते वेदाध्ययनात्पृथक्पृथक्पञ्चाध्ययनग्रहणं पुनरुक्तेर
युक्तमित्याशंकाह नवेदेति नचवेदाध्ययनग्रहणादेव यज्ञविज्ञानमपिगृहीतमध्यय
नस्यार्थावबोधान्तत्वादिति वाच्यं तस्याक्षरग्रहणान्ततयाष्टद्वैःसाधितत्वादिति भावः
श्लोकपूरणार्थमसंहितकरणं त्वत्तोन्नयेनमदनुग्रहविहीनेनेति शेषः ४८

स्वामीद्वयटीका

एतद्दर्शनमतिदुर्लभंलब्ध्वात्त्वत्कृतार्थोऽसीत्याह नवेदेति वेदाध्ययनव्यतिरेकेण
यज्ञाध्ययनस्याभावात्पञ्चशब्देनयज्ञविद्याःकल्पसूत्राद्यालक्षन्ते वेदानांयज्ञविद्यानां
पञ्चाध्ययनैरित्यर्थः नचदानैःनचक्रियाभिरग्निहोत्रादिभिर्नचोग्रैस्तपोभिश्चान्द्रायणं
दिभिरेवंरूपोऽहंत्वतोऽन्येनमनुष्मलोकेद्रष्टुंशक्यःअपितुत्वमेवकोवलंमत्प्रसादेन दृ
ष्टारूपंशक्नोऽसि ४८ एवमपिचेत्तवेदंधोरंरूपं दृष्ट्वाव्यथामवतितर्हितदेवरूपं द

भाषा अनुवाद

औरयहअति दुर्लभदर्शनपायके तुमअवद्यतार्थभयेंहो सोईकहतेहैं किनवे
दअध्ययनसे नयज्ञअध्ययनकहेयज्ञविद्याजोकल्पसूत्रआदिकर्मकारणके अर्थसंग्रह
कियेग्रन्थ तिनसेअर्थात्नयज्ञविद्याध्यायनसेऔरनदानसे नअग्निहोत्रआदिक्रि
यांसे नचान्द्रायणआदिउग्रकहेकाठिनतपस्योकेद्वारा यहमेरा रूप नरलोकमेदेख
नेकेशक्यहै सोहेकुरुप्रवीरअर्जुन तुमकोछोडिऔरकोईनहींनृलोकमे इसरूपको
देखशकाहै सोतुममेरेअनुग्रहसे इसमेरेरूपकादर्शनकरि अपनेको कृतार्थभयें
जानो ४८ जोऐसाधोरभयानकरूपदेखि तुमकोक्लेशहोताहै तोजिसमेतु
मै मेरा रूपदेखिव्यथाऔमूढतानहोय इससेअवतुमविगतमय प्रसन्नचित्तहोय
फेरि हमारासोईवहपूर्वरूप जोदेखाचाहतेहो सोदेखौ यहभगवाननेकहा ४९

सञ्जय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः आश्वासया
मास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५० अर्जुन उवाच दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं
तव सौम्यं जनार्दन इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिंगतः ५१

शाङ्करभाष्यं

इत्यर्जुनमिति इत्येवमर्जुनं प्रति वासुदेवस्तथाभूतं वचनं उक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे
जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् भूयः पुनराश्वासयामास चाश्वासितवान् भीतमेनं भू
त्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ५० दृष्ट्वेदमिति दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सु
खं प्रसन्नं भवसौम्यं जनार्दननेत्यर्हं तैर्गतिकर्मणोऽसुराणां देवप्रतिपक्षजनानां प्राणवि
योगजनरकाद्यर्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्युच्यते इति वागमयित्वा च जनार्दनः अभ्युदय
निःश्रेयसपुरुषार्थाय इदानीमधुनास्मि संवृत्तः संजातः सचेताः किं प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं
स्वभावं गतश्चास्मि ५१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विश्वरूपदर्शनमेवं स्तुत्याद्यस्माद्दृश्यमानाद्विभेदपि तर्हितदुपसंहरामीत्याह मातेव्य
थेति वज्रतिथमनुभूतत्वमभिप्रेत्य तदेवेत्युक्तं इदमिति ४८

प्रत्यक्षयोग्यत्वं तदिदं चत्तराज्ञेस्त्वतो निवेदितवानित्याह सञ्जय इति तथाभूतं वच
नं मया प्रसन्नेनेत्यादि चतुर्भुजं रूपं किं तस्य रूपस्य परिचितपूर्वं स्वप्रदर्शनेन प्रसन्नदेहत्वे
न चार्जुनं प्रत्याश्वासनं भगतो युक्तमित्यत्र हेतुमाह महात्मनेति ५० एवं भगवदाश्वा
सितः सन्नर्जुनस्त्वं प्रत्युक्तवानित्याह अर्जुन इति ५१

स्वामिकृतटीका ।

शंयामीत्याह मा ते इति ईदृक् ईदृशं घोरं मदीयं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथामास्तु विमूढभावो वि
मूढत्वञ्च मास्तु विगतभयः प्रीतमनाश्च सन्पुनस्त्वं तदेवेदं मम रूपं प्रकर्षणपर्य ४८
एवमुक्त्वा प्राक्तनमेव रूपं दर्शितवानिति सञ्जय उवाच इतीति वासुदेवोऽर्जुनमि
त्युक्त्वा यथापूर्वमासीत्तथैव किरीटगदादियुक्तं चतुर्भुजं स्वीयं रूपं पुनर्दर्शयामास

भाषा अनुवाद

ऐसे वचन कहि कर भगवानने अर्जुनको वही पूर्ण रूप अपना देखाया यह सञ्जय धृत
राष्ट्रसे कहते हैं कि महात्मा वासुदेव श्रीकृष्णजीने अर्जुनको सोई चतुर्भुज किरीटधारी
अपना शान्तस्वरूप फेरि देखाया और डरे भये अर्जुनको आश्वास दिया ५० तिस
के अनन्तर निर्भय होय अर्जुनने कहा कि हे जनार्दन तुमारा यह शान्तमनुष्यस्वरूप दे
खि मैं अब प्रसन्नचित्त औसावधान भयाहौं अब मेरे जीसे भय दूर भई ५१

श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अथ स्व रूपस्य नित्यं दर्शनं काञ्चिन् ५२ नाहं वेदैर्न तपसानदानेन नचेज्यया शक्य एवं विधोर्द्रष्टुं दृष्टवानसि यन्मम ५३ भक्त्या त्वनन्यथा शक्यो अहमेवं विधोर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुं

शाङ्करभाष्यं

सुदुर्दर्शमिति सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवाद् योऽप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनं काञ्चिन्नेषु देवेषु अपि न त्वमिदं दृष्टवन्तो न द्रष्टवन्ति चेत्यभिप्रायः ५२ कस्मात् नाहमिति नाहं वेदैः कृत्वा गुः सामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसो ग्रेण चान्द्रायणादिना नदानेन गोभूहिरण्यादिना नचेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवं विधो यथा दर्शितप्रकारो द्रष्टुमन्यैरशक्यो दृष्टवानसि भावधात्वं ५३ कथं पुनः शक्य इत्युच्यते भक्तौति भक्त्या तु किं विशिष्टयेत्याह अनन्यथा अथ गमूतया भगवतोऽन्यत्र प्रथक् न कदाचिदपि भवति सत्त्वनन्याभक्तिः सर्वैरपि कारणैर्वासुदेवादन्वन्तलस्य

आनन्दगिरिछातटीका

उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिं उत्यापयति भगवानिति त्वद्व्यतिरिक्ता नांमिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति देवादय इति ५२ दर्शनोपायाभावात् दुर्दर्शत्वमिति तर्हि दर्शनायोग्यत्वात् द्रष्टुमशक्यत्वमित्याशंकाह दृष्टवानिति ५३

स्वामिछातटीका

एनमर्जुनं भीतमेवं प्रसन्नवपुर्भूत्वा पुनरप्याश्रितवान् महात्मा विश्वरूपः कृपालुरिति वा ५० ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच दृष्टुं इदमिति सचेताः प्रसन्नचित्त इदानीं संवृत्तो जातोऽस्मि प्रकृतिं स्वास्थं च प्राप्नोऽस्मि शेषं स्पष्टं ५१ स्वछातस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति यन्मम विश्वरूपं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शमत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं अतो देवा अथ स्व रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनमिच्छन्ति केवलं न पुनरिदं पश्यन्ति ५२ तत्र हेतुमाह नाहमिति स्पष्टार्थं ५३ तर्हि केनो

भाषा अनुवाद

तिसकेवादि भगवान् अपनी कृपाकी दुर्लभता देखावते है कि जो यह हमारा विश्वरूप प्रखरूप तुमने देखा इसका दर्शन अति दुर्लभ है देखो देवता गण भी इस रूपके दर्शनकी इच्छा सर्वदा करते है परन्तु इसका दर्शन नहीं पावते है ५२ उस अपने रूपके दुर्लभ दर्शनमे कारण कहते है कि तुमने जो रूप मेरा देखा वह वेद अध्ययन और तपस्यायादान यज्ञके द्वारा किसीकी देखनेकी सामर्थ्य नहीं है ५३ तो फेरिकौन उपाय से आप

व्यपरन्तप ५४ मत्कर्मकृत्परमो मद्भक्तःसङ्गवर्जितः निर्वैरःसर्वभूतेषु

शाङ्करभाष्यं ।

तेयया सानन्याभक्तिस्तयाश्चोहमेवंविधोविश्वरूपप्रकारो हेअर्जुनज्ञातुंशास्त्रतो नकेवलंज्ञातुंशास्त्रतोद्रष्टुञ्च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेनतत्त्वतःप्रवेष्टुञ्चमोक्षञ्चगन्तुंपरन्तप ५४ अधुनासर्वस्यगीताशास्त्रस्यसारभूतोऽर्थोनिःश्रेयसार्थोनुष्ठेयत्वेनसमुच्चित्योच्यते मत्कर्मकृदिति मत्कर्मकृत्कर्मदर्थं कर्ममत्कर्मतत्करोतीति मत्कर्मकृत् मत्परमःकरोतिमद्व्यःस्वामिकर्म नत्वात्मनः परमाप्रत्यगन्तव्यागतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते अयन्तुमत्कर्मकृन्नामेवपरमांगतिंप्रतिपद्यतइतिमत्परमोऽहंपरमःपरागतिर्यस्य सोर्यमत्परमःतथामद्भक्तःमामेवसर्वप्रकारैःसर्वात्मनासर्वोत्साहेन भजतइतिमद्भक्तःसङ्गवर्जितःधनमित्रपुत्रकलत्रवन्धुवर्गेषुसङ्गवर्जितःसङ्गःप्रीतिः स्नेहवर्जितोनिर्वैरोनिर्गतवैरःअतःसर्वभूतेषुशुभुभावरहितःआत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपियद्दृष्टोमद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्यपरागतिर्नान्या कदाचिद्भवतीति ५५

इतिएकादशोऽध्यायः ११

आनन्दगिरिकृतटीका

केनोपायेनतर्हिद्रष्टुंशक्योभगवानिति दृच्छति कथमिति शास्त्रीयज्ञानद्वारा तद्दर्शनंसफलंसिद्धप्रतीत्याह उच्यतइति नभक्तिमात्रं तत्रहेतुरिति तुशब्दार्थस्फुटयति किमित्यादिना अनन्यभक्तिमेवव्यनक्ति सर्वैरिति ५४

भक्त्यात्विति विशेषणादन्येषामहेतुत्वमाशङ्क्याह अधुनेति समुच्चित्यसंक्षिप्यपुञ्जीकृत्येति यावत् मत्कर्मकृदित्युक्तेमत्परमत्वंआर्थिकं इतिपुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह

स्वामिकृतटीका ।

पायेनद्रष्टुंशक्यसेतवाह भक्त्यात्विति अनन्ययामदेकनिष्ठयाभक्त्यातुएवंभूतोविश्वरूपोऽहंतत्त्वेनपरमार्थतोज्ञातुंशक्यःशास्त्रतोद्रष्टुंप्रत्यक्षतःप्रवेष्टुञ्च तादात्म्येन शक्योना न्यैरुपायैः ५४ अतःसर्वशास्त्रार्थसारंपरमरहस्यंष्टृषित्याह मत्कर्म कृदिति

भाषाअनुवाद

दर्शनदेशकतेहौ जोयहकहोतोकहतेहैं किहेअर्जुन अनन्यकहेमदेकचित्तभक्ति हीकेद्वारा श्रैसेविश्वरूपसेहमप्रगटहोशकतेहैं औरवहभक्तभीहमैजानिशकैहै औरहेपरन्तपअर्जुन शास्त्रसेप्रत्यक्षऔतदात्मरूपप्रवेशअर्थात्उसरूपमेखीन हमकराव शकतेहैं औरकोईभीउपाय नहीहै यहतुमनिश्चयसेजानो ५४

यःसंमामेतिपाण्डव ५५ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनो नामैकादशोध्यायः ११

आनन्दगिरिकृतटीका ।

करोतीति भगवानेवपरमागतिरिति निश्चयवतस्तत्रैवनिष्ठासिध्यतीत्याह तथेति नतत्रैवसर्वप्रकारैर्भजनंधनादिस्नेहाकष्टत्वादित्याशंकाह सङ्गति द्वेषपूर्वकानिष्ठा चरणवैरंअनपकारिषुतद्भावेपिभवत्येवापकारिष्विति शङ्कित्वाह आत्मनइति एतच्च सर्वं संक्षिप्यानुष्ठानार्थमुक्तमेवरुनुतिष्ठतोभगवत्प्राप्तिरवस्थम्भाविनीत्युपसंहरति अयमिति तदेवंभगवतोविश्वरूपस्यसर्वात्मनःसर्वज्ञस्यसर्वेश्वरस्यमत्कर्मकृदित्यादि न्यायेन क्रमसृक्तिफलमभिध्यानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थी व्यवस्थापतः ५५

इति आनन्दगिरिकृतटीकायांएकादशोध्यायः ११

स्वामिकृतटीका

मदर्थंकर्मकरोतीति सत्कर्मकृतञ्चहमेवपरमःपुरुषार्थोयस्यसःममैवभक्तआश्रितः पुत्रादिषुसङ्गवर्जितःनिर्वैरश्चसर्वभूतेषुएवभूतोयःसमांप्राप्नोतिनान्यःइति देवैरपि सुदुर्दर्शं तपोयज्ञादिकोटिभिः भक्ताय भगवानेवंविश्वरूपमदर्शयत् ५५

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां एकादशोध्यायः ११

भाषाअनुवाद

अवशास्त्रकेअर्थकासारांशपरमरहस्यकहतेहैं किहेपाण्डव मत्कर्मकृतकहे मेरीप्रीतिकेअर्थजोकर्म करै है और मत्परमकहेमहीं हौ परम प्रयोजन जि सको श्रीमद्भक्त कहेमेरेआश्रित यथापुत्रस्त्रीधनमे आशक्तिहीन और भूतकहेप्राणिमात्रमे वैररहितजोहै सोई हमकोप्राप्तहोतेहैं ५५

इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचितायां भनभावनीटीकायां एकादशोध्यायः ११

श्रीमद्भगवद्गीता ।

द्वादश अध्यायः ।

शाङ्करभाष्यं ।

द्वितीयप्रवृत्तिष्वध्यायेषु विमल्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषोपासनसुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्वोपाधेरीश्वरस्य तवचोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपध्यायेतु ऐश्वरमाद्यंसमस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वा क्तवानसि मत्कर्म कृदित्याद्यतो ह मनयोः रुमयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सयात्वांश्च्छामीति अर्जुन उवाच एवमिति एवं सततयुक्तानैरन्तर्यैण भगवत्कर्मादौ यथोक्तैरे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ताः अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथा दर्शितं विश्वरूपम्ययुपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरमिति ये चान्येपित्युक्तसर्वेषाणाः सन्तस्तसर्वकर्माणो यथा विशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादेव्युक्तमकरणगोचरं यद्विलोके करणगोचरं तद्युक्तमुच्यते अज्ञेयं तोस्तत्कर्म कत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषैर्विशिष्टं तद्योचापि प्रयुपासते तेषामुभयेषामध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अशोचानित्यादिषु विभूत्यध्यायावसानेषु अध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानुसन्धानसुक्तमिति वृत्तं कीर्तयति द्वितीयेति अतिक्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह सर्वैति सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटनाजन्मस्थितिभङ्गप्रवेशनियमनाख्यातवैश्वर्यसामर्थ्यं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापद्यमन्दमध्यमयोरनुग्रहार्थसुक्तमित्यर्थः एकादशे वृत्तमनुव्रवति विश्वरूपेति अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति तच्चेति अतीतानन्तरलोके नोक्तमर्थस्य पराश्रयति मत्कर्म कृदिति यथाधिकारं तारतम्योपेतानि साधनानि नियन्तु मध्यायान्तरमवतारयन्नादौ प्रश्नसुत्यापयति अतइति सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः एवं शब्दार्थसुक्तात् मनुद्यसततयुक्ता इति भागं विभजते एवमिति ये भक्ता इत्यनूद्यव्याचष्टे अनन्येति मन्दमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणानुक्ता निर्गुणनिष्ठानुत्तमाधिकारिणो निर्दिशति ये चेति यथा विशेषितमनिर्देश्यं सर्वत्र गमचिन्तं कूटस्थमित्यादिब्रह्ममाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः नक्षरत्वशुतेवेत्यक्षरं अव्यक्तमित्येतद्वाचष्टे निरस्तोति करणागोचरत्वव्यतिरेकद्वारा स्फोरयति य इति यथा विशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति शिष्टैश्चेति पू

अर्जुन उवाच एवं स तत युक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षयमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः १ श्रीभगवानुवाच मथावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते अह्वया

शाङ्करभाष्य ।

श्रीभगवानुवाच ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैः पणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान् प्रति यद्भक्त्यं तदुपरिष्ठाद्द्वयः मः ये त्वितरे मयीति मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तस्योकार्थन्यायेन स तत युक्ताः सन्त उपासते अह्वया परया प्रकृष्टया उपेताः मे ममताः अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरन्तर्येण हिते भवति ततयाऽहोरात्रमतिवाहयन्ति अतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुं २

आनन्दगिरिद्वयटीका

द्वीर्द्धगतक्रियापदस्थानुपङ्गुचयति तदिति सर्वतावदेते योगसमाधिं विन्दन्तीति योगविदः केपुनरतिशयेनैषां मध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति के अतिशयेनेति १

स्वामिद्वयटीका ।

निर्गुणोपासनस्यैवं सगुणोपासनस्य च श्रेयः कतरदित्येतन्निर्णेतुं द्वादशोऽयमः पृष्ठाध्यायान्तो मत्कर्मकर्मण्यत्परमो मद्भक्त इत्येवं भक्तिनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं कौन्तेय प्रतिजानीहीत्यादिना च तत्र तत्र तस्यैव श्रेष्ठत्वं निर्णीतं तथा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते इत्यादिना सर्वज्ञानसत्त्वे नैवदृजिनं सन्तरिष्यस्यीत्यादिना च ज्ञाननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं एवमुभयोः श्रेष्ठे विशेषज्ञासया भगवन्तमर्जुन उवाच एवमिति एवं सर्वकर्मप्राणादिना स तत युक्तास्तन्निष्ठाः सन्तो ये भक्तास्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरं ब्रह्म अव्यक्तं निर्विशेषमुपासते तेषामुभयेषां मध्ये केऽतिशयेन योगवि

भागा अनुवाद

एकादश अध्यायके अन्तिमश्लोकसे अनैवम अध्यायके एकतिसंज्ञोकादिसे भी सगुण भगवद्भक्त हीको श्रेष्ठ कहा और तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्ति विशिष्यते इत्यादि सप्तम अध्यायके सत्रह श्लोकसे औसर्वज्ञानसत्त्वे नैवदृजिनं सन्तरिष्यसि इत्यादि चतुर्थ अध्यायके छत्तिसंज्ञोकादिसे भी ज्ञानी हींको श्रेष्ठ कहा सो सगुण निर्गुण उपासनामे कौन उपसना श्रेय है अर्थात् जो भक्त सर्वज्ञ विश्वरूप सर्वशक्तिमानरूप तुमको ध्यान करता है सो कि जो अव्यक्त औनिर्विशेष अविनाशी ब्रह्मकी उपासना करता है सो इन दोनोंके मध्यमे कौन भक्त अतिशय योगवित् अर्थात् श्रेष्ठ है यह अर्जुन भगवानसे पूछते भये १

परयोपेतास्तेमेयुक्ततमोमताः २ येत्वच्चरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते सर्वत्रग

शाङ्करभाष्यं ।

किमितरेयुक्ततमानभवन्तिनकिन्तुतान्प्रतियद्वक्तव्यन्तत्तद्व्युत्पद्येत्तुअच्चरमनिर्देश्य
मव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति ननिर्देष्टुं शक्यतेअतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं नकेनापि प्रमा
णैरेवव्यज्यतइत्यव्यक्तंपर्युपासतेपरिसमन्तादुपासतेउपासनंनामयथाशास्त्रमुपास्या
र्थस्यविषयीकरणेनसामीप्यमुपगम्यतैलधारवत्समानप्रत्ययप्रवाहेनदीर्घकालं यदा
सनन्तदुपासनमाचक्षतेअच्चरस्यविशेषणमाह सर्वत्रगंव्योमवद्याप्यचिन्त्यंचाव्यक्तत्वा
दचिन्त्रं यद्विकरणगीचरंतन्मनसापिचिन्त्यंतद्विपरीतत्वादचिन्त्यमच्चरंकूटस्थं दृश्य

आनन्दगिरिकृतटीका

किमनयोर्वोगयोर्मध्येसुशक्योयोगोवाष्टच्छति किम्वासाक्षान्द्योचहेतुरिति वि
कल्पप्रक्रमेणोत्तरंभगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति यदिद्वितीयस्तथाविधयोग
स्यवक्ष्यमाणत्वात् प्रष्टव्यतेत्याह येत्वच्चरेति यद्याद्यस्तत्राह यत्विति सर्वयोगेश्वरा
णांस्वर्वांपांयोगमधितिष्ठतांयोगिनामित्यर्थः विमुक्तात्यक्ताारागाद्याख्याक्लेशनिमित्त
भृतातिमिरशब्दितानाद्यज्ञानकृतादृष्टिरविद्यामिथ्याधीर्यस्यतमितिविशिनष्टि वि
मुक्तेति नित्ययुक्तत्वंसाधयति अतीतेति तलोक्तोयोर्धीमत्कर्मकृदित्यादितस्मिन्नि
श्चयेनापनयोगमनन्तखनियमेनानुष्ठानंतेनेत्यर्थः उपासते मयिस्मृतिंसदाकुर्वन्ती
त्यर्थःउक्तोपासकानांयुक्ततमत्वंव्यनक्तिनैरन्तर्येणेति तदेवस्मृतयति अहोरात्रमिति
अह्निचरात्रौचातिसात्रमतिशयेनसामेवविषयान्तरविमुखाच्चिन्तयन्तीत्यर्थः २

स्वामिकृतटीका ।

दोऽतिश्रेष्ठाइत्यर्थः १ तत्रप्रथमाःश्रेष्ठाइत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच मयीति मयिपर
मेश्वरेसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टमनश्चावेश्य एकार्यंज्ञत्वानित्ययुक्तामदर्शकर्मनानुष्ठाना
दिनामन्निष्ठाःसन्तःश्रेष्ठयाथद्वयायुक्तायेसामाराधयन्तितेयुक्ततमाममाभिमताः २

भाषानुवाद ।

तिनदोनोकेवीचमेसगुणउपासनासुखसाध्यहै इसहेतुसेभगवानसगुणउपासक
मक्तकोश्रेष्ठकहतेऊयेउत्तरदेतेहै किंसर्वज्ञत्वआदिगुणविशिष्टपरमेश्वरस्वरूप
मेरेमेमनकोएकाग्रकरिकेश्यापूर्वकमत्प्रीत्यर्थकर्मअनुष्ठानकरनेसेमेरेमेनिष्टकहे
युक्तहोयजोहमारीआराधनाकरताहै सोईहमारेमतसेयुक्ततमकहेअतिश्रेष्ठहै
सोतुमतत्प्रीत्यर्थकर्मकरो २ औरअच्चरब्रह्मका लक्षणश्रीस्वरूपकहतेहैकिब्रह्म

मचिन्त्यञ्चकूटस्थमचलंध्रुवं ३ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः तेषां भ्रुवन्ति

शाङ्करभाष्यं

मानगुणमन्तर्दीपं वस्तुकूपं कूटसाध्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धोलोके तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दीपं मायास्युक्त्यादिशब्दवाच्यतया मायान्तु प्रकृतिविद्यामायिनन्तु महेश्वरं ममायादुरत्ययेत्यादौ प्रसिद्धं यस्तत्कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तदध्यक्षतया अथ वारासिगिर्वस्थितं कूटस्थमतएवाचलं यस्मादचलं तस्मात् ध्रुवं नित्यमित्यर्थः ३

आनन्दगिरिकृतटीका

वक्ष्यामस्तदुपरिष्ठादित्युक्तं प्रअपूर्वकं प्रकटयति किमित्यादिना पूर्वव्यः फलतो विशेषार्थस्तु शब्दः अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्वाह अव्यक्तत्वादिति यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति योजना निरुपाधिकेक्षरे कथमुपासनेति पृच्छति उपासनमिति शास्त्रतोऽक्षरं ज्ञात्वा तदुपेत्यात्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव तिष्ठन्ति पूर्णाञ्च देकतानमक्षरमात्मानमेव सदाभावयन्तीत्येतदिह विवक्षितमित्याह यथेति अव्यक्तत्वमेवाचिन्तयत्वेपि हेतुरित्याह यद्वातिकूटस्थशब्दस्योपार्थत्वं दृढप्रयोगतः साधयति कूटरूपमिति आदिपदमनृतार्थं प्रकृते किन्तदनृतं कूटशब्दितमित्याह तथाचेति उक्तनीत्या कूटशब्दस्यानृतार्थत्वे यदनेकस्य संसारस्य बीजनिरूप्यमाणं नानाविधदोषोपेतं तद्दीर्घं तर्ह्यव्याकृतं मायान्तु प्रकृतिं ममायेत्यादौ मायाशब्दिततया प्रसिद्धमविद्यादितदिह कूटशब्दितमित्यर्थः तत्रावस्थानं केन रूपेणेत्याशङ्कामाह तदध्यक्षतयेति कूटस्थशब्दस्य निःक्रियत्वमर्थान्तरमाह अथवेति पूर्वमुपजीव्यानन्तरविशेषणं च प्रवृत्तिमाह अतएवेति ३

स्वामिकृतटीका ।

तर्हीतरे किं न श्रेष्ठा इत्यत आह येत्विति हाभ्यां येत्वक्षरं पर्युपासते ध्यायन्ति तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्तीति द्वयोरन्वयः अक्षरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यशब्देन निर्देश्यमशक्यं यतोऽव्यक्तं रूपं पादि हीनं सर्वत्र गंसर्वं व्यापि अव्यक्तत्वादेवाचिन्तयं कूटस्थं कूटे मायाप्रपञ्चेऽधिष्ठानत्वेनावस्थितं अचलं सन्दनरहितं अतएव ध्रुवं नित्यं दृष्ट्यादिरहितं स्पष्टमन्यत् ३ ननु तेपित्वामेव प्राप्नुवन्ति तर्हीतरेषां युक्ततमत्वं कुत

भाषा अनुवाद

अनिर्देश्य अर्थात् यह है ऐसा है इस कहनेके अयोग्य है क्योंकि अव्यक्त कहेरूपादिरहित है औसर्वव्यापी तथानिराकारहेतुसे अचिन्तय औ कूटस्थ अर्थात् कूटजो माया प्रपञ्चप्रज्ञाखण्ड तिसका अधिष्ठानकहे आश्रयरूपस्थित है और अचलकहे व्यापाररहित तथा ध्रुवकहे अचलनित्यहानिदृष्टिशून्य है तीनचारिके श्लोकका अर्थ एकसाथ है ३

मामेवसर्वभूतहितेरेताः ४ क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ता

शाङ्करभाष्यं

संनियम्येति संनियम्यसव्यक्नियम्यसंहृत्यइन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायंसर्ववस्तुसर्वस्मिन्कालेसमबुद्धयःसमावृत्याबुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौतेसमबुद्धयःतेयेएवस्विधाःते प्राप्नुवन्तिमामेवसर्वभूतहितेरेताः नतेषांवक्तव्यंकिञ्चित् मांतेप्राप्नुवन्तिइति ज्ञानीत्वात्तैवमेतमित्युक्तत्वात् नहिभगवत्स्वरूपपाशांसतांयुक्ततमायुक्ततमत्वंवा वाच्यं ४

किन्तुक्लेशोधिकतरोयद्यपिसत्कर्मादिपराणांक्लेशोधिकतरस्त्वचरात्मनांपरमार्थदर्शिनानेहाभिमानापरित्यागनिमित्तःअव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्तेषासक्तचित्तंयेषां तेअव्यक्तासक्तचेतसस्तेषांअव्यक्तासक्तचेतसां अव्यक्ताहियस्माद्यागतिरचरात्मिका दुःखंदेहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरेवाप्यते अतःक्लेशोधिकतरः ५

आनन्दगिरिद्वयटीका

कथमक्षरमुपासतेतदुपासनेवाकिंस्थादितितदाह संनियम्येति तुल्याहर्षविपादरागद्वेषादिरहितासव्यक् ज्ञानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात्परम्परामेक्षयोरसम्भवस्त्वितिहाह तेयइति सर्वेभ्योभूतेभ्योहितमेवचिन्तयन्तस्तदेवाचरन्तिज्ञानवतां यथाज्ञानम्भगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वाद्नुवादमात्रमित्याह नत्विति ज्ञानिनोभगवत्प्राप्तिःसिद्धैवेत्यत्रप्रमाणमाह ज्ञानीत्विति ज्ञानवताम्भगवत्प्राप्तौतएवयुक्ततमावक्तव्याःकथं सगुणब्रह्मोपासकान्युक्ततमानुक्तवानसीत्याशंकाह नहीति ४ सगुणोपासकेष्वपिकथमित्याह किन्त्विति अक्षरोपासनस्यदुष्करत्वादुपासनान्तरस्यसुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह क्लेशइति अधिकएवेतरेभ्योद्वैतदर्शिन्यःकामिभ्यइतिशेषःतेषांक्लेशस्या

स्वामिद्वयटीका ।

इत्यपेक्षायांक्लेशाक्लेशकृतंविशेषमाह क्लेशइतित्रिभिः अव्यक्तेनिर्विशेषेक्षरेआसक्तं चेतोयेषांतेषांक्लेशोधिकतरः हियस्मादव्यक्तविषयागतिर्निष्ठादेहाभिमानिभिर्दुःखंयथाभवतिएवमवाप्यतेदेहाभिमानिनानित्यंप्रत्यक्प्रवणत्वस्यदुर्घटत्वादितिभावः५

भाषा अनुवाद

जोनिर्गुणकेउपासकोंकोक्लेशअधिकहैतोफेरिक्याननिर्गुणकेउपासकअेठनहींहैंइसशंकापरदोश्लोकसेकहतेहैं किजोसमदशीजन इन्द्रियगणकोअपनेवशीभूतकरके अक्षरकहेअविनाशीब्रह्मकाध्यानकरतेहैं सोसकलभूतोंकोहितकारीनिर्गुणउपासकमनुष्यभी हमकोप्राप्तहोतेहैं ४ जोनिर्गुणोपासकभी तुमकोप्राप्तहोतेहैं

हिगतिदुःखं देहवह्निरवाप्यते ५ ये तु सर्वाणिकर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ६ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामि

श्रीचक्रभाष्यं ।

अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्ठाह्वयामः येत्विति ये तु सर्वाणिकर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो ये पाते मत्पराः सन्तः अनन्येनैव अविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं सुक्ताय स्थसोनन्यस्तेनानन्येनैव केवलेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तस्त्रिन्तयन्त उपासते ६ तेषां किं तेषामिति तेषां मदुपासने कपराणां अहमीश्वरः

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

धिकत्वे हेतुं मत्वा विशिनष्टि देहेति अव्यक्तमत्यन्तसूक्ष्मं निर्विशेषमक्षरन्तस्त्रिन्ता सङ्गमभिनिविष्टञ्चेतो येषान्तेषामिति यावत् अक्षरोपासकानां लेशस्याधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह अव्यक्तेति दुःखं दुःखेन कच्छेयेति यावत् अतो देहाभिमानत्यागादित्यर्थः ५ तैकर्यं वर्तते तवाह अक्षरेति यद्यक्षरोपासकामामेवाभुवन्तीति विशिष्यन्ते तत्किं सद्युषोपासकास्त्वां नाभुवन्ति न तेषामपि क्रमेण मत्प्राप्तेरित्याह येत्विति तु शब्दः शङ्कानिष्टत्यर्थः ६ तेषां सगद्व्यायिनां किं फलतीति शङ्कासनुभाष्य फलमाह तेषा

स्वामिद्वयटीका

मद्भक्तानान्तु मत्पसादादनायासेनैव सिद्धिर्भवतीत्याह येत्विति हास्यां ये मयि परमेश्वरे सर्वाणिकर्माणि संन्यस्य समर्थं मत्पराभूत्वा मां ध्यायन्तोऽनन्येन न विद्यतेऽन्यो भजनीयो यस्त्रिन्तैवैकान्तमक्तियोगेनोपासत इत्यर्थः ६ एवं मथ्यावेशितं

भाषाअनुवाद

तो सद्युषोपासकयुक्तकहे अथ जो आपने कहा सो कैसे संभव है इस शंकाको निवारण करते ज्ञेय तीनि श्लोकसे लेशहेतु कविशेष कहते हैं कि अव्यक्तनिर्विशेष अक्षरब्रह्ममे जिसका चित्त आशक्तमया उसको अधिक लेश होय है क्योंकि अव्यक्तब्रह्मविषयक जो निष्ठा सो देहाभिमानी मनुष्यको अति दुखसे प्राप्त होती है कारण वह किंशूलशरीरमे आत्मबुद्धिविशिष्टमनुष्योंके मनको अन्तर्मुखवृत्तिकामुक्तचैतन्यमे निमग्न होना सर्वथा दुष्कर है ५ परन्तु मेरे भक्तमेरी उपासे अनायाससे सिद्ध होते हैं यह दो श्लोकके द्वारा कहते हैं कि जो मनुष्य परमेश्वरस्वरूपमेरे को सकलकर्म अर्पणपूर्वक मत्परायण कहे अनन्यभावसे मेरे मेतत्पर होते हैं तेमेरा ध्यान उपासना करते हैं अनन्यभाव कहे नहीं है अन्यवस्तुमे भावप्रीति जिसमे ६ इस प्रकारसे जिनोने मेरे

नचिरात्पार्थम्यवेशितचेतसां ७ मथ्येवमनआधत्स्वमविबुद्धिनिवेशय निवसि
ष्यसिमथ्येवअतजड्विनसंशयः ८ अथचित्तंसमाधातुं न शक्नोपिमविस्तरंअभ्या

शाङ्करभाष्यं

समुद्धर्ताकुतइत्याह ऋत्युसंसारसागरात् ऋत्युयुक्तःसंसारोऽऋत्युसंसारःसएवसागर
वत् सागरोदुत्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसागराद्दहंतेपांसमुद्धर्ताभवामिनचिरा
त् किंतिर्हिचिप्रमेव हेपार्थमथ्यवेशितचेतसांमयिविबुद्धिरूपेअवेशितंसमाहितंचेतो
येपांते मथ्यवेशितचेतसस्तेपां ७ यतएवंतस्मात् मथ्येवेति मथ्येवविबुद्धिरूप
ईश्वरेमनःसङ्कल्पविल्यात्मकमाधत्स्वस्थापयमथ्येवव्यवसायंकुर्वतींबुद्धिंआधत्स्वनि
वेशय ततस्तेनकिंस्यादितिष्टणुनिवसिष्यसिनिवत्स्वसिनिश्चयेनमदात्मनामयिनिवा
संकरिष्यस्येवअतःशरीरपाताद्द्विनसंशयः संगयोलनकर्त्तव्यः ८ अथेति अथएवं

आनन्दगिरिस्तटीका ।

मित्यादिना समुद्धर्तासम्यगुद्धनेता ज्ञानावष्टम्भदानेनेत्यर्थःमृत्युरज्ञानंमरणाद्यनर्थ
हेतुत्वात्तेनकार्यं तत्रायुक्तःसंसारः ७ भगवदुपासनाविशिष्टफलेत्येवंयतःसिद्धमतोभ
गवन्निष्ठायांप्रयतितथ्यमित्याह यतइति असंहिताकरणंश्लोकपूरणार्थं मनोबुद्धयो
र्मगवत्यस्थापनेप्रश्नपूर्वकंफलमाह ततइति भगवन्निष्ठस्यतत्प्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं
सूचयति संशयो वेति ८ तत्प्रदर्शनपूर्वकंभगवत्प्राप्तावुपायान्तरमाह अथेत्या

स्वामिस्तटीका ।

चेतोयैस्तेपामृत्युयुक्तात् संसारसागराद्दहंसम्यगुद्धर्ताअचिरेणभवामि ७ यस्मा
देवंतस्मान्मथ्येवेति मथ्येवसंकल्पविकल्पात्मकंमनआधत्स्व स्थीरीकुरुबुद्धिमपि
व्यवसायात्मिकांयथ्येवनिवेशय एवंकुर्वन्मत्प्रसादेनलव्यज्ञानः सन्नतर्द्धदेहान्ते
मथ्येवनिवसिष्यसिनिवत्स्वसिमदात्मनावासंकरिष्यसिनात् संशयः तथाचश्रुतिः
देहान्तेदेवपरंब्रह्मतारकंव्याचष्टे इति ८ अत्राशक्तंप्रति सुगमोपायमाह

भाषाअनुवाद

मेचित्तलगायाहै उनका हेपार्थतत्कालइसमृत्युसंसारसागरसेउद्धारकरनेवालाहै
हौअर्थात् एकाग्रचित्तभक्तजनोंको मैंसंसारदुखसेउद्धारकर्त्ताहूँ ७ इससेसंक
ल्पविकल्पात्मकमनकोमेरेमेधिरकरोऔरव्यवसायात्मिकाबुद्धिकोमीमेरेमेलगावो
तोदेहकेअन्तमेमेरीछपासे तत्त्वज्ञानकोप्राप्तहोयपरमात्मारूपमेरेमेस्थितिकहेवा
मकरोगे इसमेकुछसंशयनहीहै सोईश्रुति कहतीहै किसगुणउपासककोदेहान्त
होनेपर वहउपास्यदेवपरब्रह्मसंबलउपदेशकरिकेअपरीजकहैसाक्षातकरदेयहै ८

सयोगेनततो मामिच्छामु' धनंजय ६ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमोभव
मदर्थमिप्रकर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्त्तुं

शाङ्करभाष्यं

यथावोचाम तथासयिचित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं कर्त्तुं नशक्नोषिचेत्ततःप
श्चाद्भ्यासयोगेनचित्तस्यैकस्मिन्नालम्बनेसर्वतः समादृत्यपुनःपुनः स्थापनमभ्यासस्तत्
पूर्वकोयोगःसमाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेनमांविश्वरूपमिच्छप्रार्थयस्वआप्तुं प्रा
प्तुं हेधनञ्जय ६ अभ्यासेपीति अभ्यासेप्यसमर्थोऽसिअशक्तोऽसितर्हि मत्कर्मपरमोभव
मदर्थं कर्म मत्कर्मतत्परमोभवमत्कर्मप्रधानइत्यर्थः अभ्यासेनविनामदर्थमपि कर्माणि
केवलं कुर्वन्सिद्धिं सत्त्वशुद्धिं योगं ज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि १० अथैतदिति

आनन्दगिरिकृतटीका

दिना ६ एकमालम्बनं स्थूलं प्रतिमादिसमाधानं तपोभ्यन्तरे विश्वरूपे चित्तैका
ग्रहं ताभिनिवेशाद्भ्यासाधीनेयोगेपिसामर्थ्याभावेपुनरुपायान्तरमाह अभ्यासेपी
ति अभ्यासयोगेनविनाभगवदर्थं कर्माणिकुर्वाणस्य किं स्यादित्याशंकाह अभ्यासेनेति
सिद्धिः ब्रह्मभावः अपिरिह अवधिसचनार्थः १० भगवत्कर्मपरत्वमप्यशक्यमिति

स्वामिकृतटीका

अथेति स्थिरं यथाभवत्येवंसयिचित्तंधारयितुं यदिशक्तो न भवसितर्हि विच्छिन्नं चित्तं पुनः
पुनः प्रत्याहृत्य मदनुस्मरणलक्षणोयोऽभ्यासयोगस्तेनमांप्राप्तुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ६
यदिपुनर्नैवंतत्राह अभ्यासइति यदिपुनरभ्यासेऽप्यशक्तोऽसि तर्हि मत्प्रीत्यर्थानि
यानिकर्माणि एकादश्युपवासव्रतपूजापरिचर्यानामसंकीर्त्तनादीनि तदनुष्ठानमेव
परमं वस्यतादृशोभव एवंभूतानिकर्माण्यपिमदर्थं कुर्वन् मोक्षं प्राप्स्यसि १०
अत्यन्तं भगवद्दर्मपरिनिष्ठायामप्यशक्तस्वप्नान्तरमाह अथेति यद्येतदपिकर्त्तुं

भाषा अनुवाद

औरसगुणउपासनामेअशक्तपुरुषको सुगमउपायकहतेहैं किजोचित्तकोमेरेमे
थिरकरनेनशकै तोहेधनञ्जयअर्जुनविषयमेविच्छिन्नचित्तकोविषयोंसे पुनःपुनःफेरि
करमेरेस्मरणकीअभ्याससे हमैप्राप्तहोनेकीयत्नकरै ६ औरजोअभ्यास करनेमे
समर्थनहोउ तोमत्प्रीत्यर्थएकादशीउपवासव्रतपूजाऔरनामकाकीर्त्तनआदिकर्म
तोधर्महै उनमेतत्परहोउ क्योंकिमत्प्रीत्यर्थकर्मकरनेसेभी सुत्तिकोप्राप्तहोउगे १०
औरइसभगवद्दर्ममेभीअसमर्थपुरुषको दूसरीउपायकहतेहैं किजोमत्प्रीत्यर्थ

मद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागंततः कुरुयतात्मवान् ११ श्रेयोहि ज्ञानमभ्यासाद्
ज्ञानाद्ग्रानं विशिष्यते ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् १२

शाङ्करभाष्यं ।

अथपुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुं मशक्तोऽसि मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमा
णानि कर्माणि संन्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं मद्योगस्तमाश्रितः सन् सर्वकर्मफलत्यागं
सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्मफलत्यागंततोऽनन्तरं कुरुयतात्मवान् सन्नित्यर्थः ११

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति श्रेयोहि प्रशस्यतरं ज्ञानं कस्माद्दिवेकपूर्वका
दभ्यासात्तस्मादपि ज्ञानात्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफल
त्यागो विशिष्यत इति अनुपज्यते एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वं विशेषणवतः शान्तिरुपशमः

आनन्दगिरिद्वयटीका

शङ्कते अथेति वहिर्विषयाकृष्टचेतस्त्वादित्यर्थः तर्हि भगवत्प्राप्त्युपायत्वेन संयतचित्तो
भूत्वा कर्मफलसंन्यासं कुर्वित्याह मद्योगमिति ११

स्वामिद्वयटीका ।

नशक्तोऽपि तर्हि मद्योगं मदेकगुरुत्वं माश्रितः सन् सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामावश्यकाना
ञ्चाग्निहोत्रादिकर्मणां फलानियतचित्तो भूत्वा परित्यज एतदुक्तं भवति मया तावदो
श्वराज्ञया यथाशक्तिकर्माणिकर्तव्यानि फलं तावददृष्टमदृष्टम्यापरमेश्वराधीनमित्येवं म
यि भावमारोघफलाशक्तिं परित्यज्य वर्त्तमानो मत्प्रसादेन द्वातार्थो भविष्यतीति तात्प
र्यं ११ तमिसंफलत्यागं स्तौति श्रेय इति सम्यग्ज्ञानरहितादभ्यासाद्युक्तिसहितोपदे

भाषाअनुवाद

कर्मभीनकरिगकौ तो एकमेरी शरण होय औचित्तवशीभूतकरिकेयावत्कर्मफल
कापरित्यागकरै इसकातात्पर्ययहहै किअन्तर्यामीरूपईश्वरकीप्रेरणासे हमैक
र्मकर्तव्यहै औरइनकर्मोंकादृष्टदृष्टफलपरमेश्वरकेआधीनहै औसाभावमेरेमे
आरोपकरिकै फलकीइच्छात्यागपूर्वककर्म करनेसेमेरीकृपासे द्वातार्थहोउगे ११

औरउक्तफलत्यागकीप्रसंसाकरतेहै किसगुणकीउपासनामें सम्यकज्ञानरहि
तजोअभ्यास तिसमें युक्तिसहितउपदेशपूर्वकयहसगुणउपासनाकाअङ्गभूतजोपरो
जज्ञान सोश्रेष्ठहै औरउसज्ञानसे भीध्यानअधिकहै औरतिससेभीकर्मफलकात्या
गश्रेष्ठहै क्योंकिकर्मऔकर्मफलमें आसक्ति निवृत्त होनेपरमेरीअनुग्रहसेशीघ्र
संसारकी शान्ति होतीहै १२

शाङ्करभाष्यं

सहेतुकस्यसंसारस्थानन्तरमेवस्थान्तु कालान्तरमपेक्षते अन्नस्यकर्मणिप्रवृत्तस्य
पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौसर्वकर्मणांफलत्यागःश्रेयःसाधनमुपदिष्टं नप्रथममे
वातश्चश्रेयोहि ज्ञानमभ्यासादुत्तरोत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः
स्तूयते सम्पन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेनश्रुतत्वात् केनसाधर्म्येणस्तुतिःयदासर्वेप्र
मुच्यन्तइतिसर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तंतत्प्रसिद्धंकामाश्चसर्वेऽथैतस्मात्तसर्वकर्मणां
फलानितत्प्रागेच विदुषोऽध्याननिष्ठस्थानन्तरैवशान्तिरिति सर्वकामत्यागसाप्तान्य
मन्नस्यसर्वकर्मफलत्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियंप्रबोध
नार्थायथागस्तोत्रब्राह्मणेनसमुद्रःपीतईदानीन्तनाःअपिब्राह्मणब्राह्मणत्वसामान्या
त्स्तूयन्तेएवंकर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्यश्रेयःसाधनत्वमभिहितं अत्रचात्मेश्वरभेद
माश्रित्यविश्वरूपईश्वरेचेतःसमाधानलक्षणयोगउक्तईश्वरार्थंकर्मानुष्ठानादिचार्थं
तदप्यशक्तोसीत्यज्ञानकार्यरूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्यकर्मयोगउपपद्यतेइति
दर्शयति तथाकर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिंदर्शयतिभगवान् तेप्राप्नुवन्तिमाभेदे
त्यक्षरोपासकानांकैवल्यप्राप्तौस्वातन्त्र्यमुक्तेतरेपांपारतन्त्रमीश्वराधीनतांदर्शितवां
स्तेषामहंसमुद्धर्तेति यदिहीश्वरस्यात्मभूतास्तेभताश्रभेददर्शित्वादक्षररूपाएवते
इति समुद्धरणकर्मवचनन्तात्प्रत्यपेशलंस्थाद्यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेवहितैपीभगवां
स्तस्यसम्यग्दर्शनान्वितंकर्मयोगंभेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति नचात्मानमीश्वरंप्रमा
णतोबुद्धाकस्यचिद्गुणभावंजिगमिषतिकश्चित्विरोधात्तस्मादक्षरोपासकानां सम्य
ग्दर्शननिष्ठानांसंन्यासिनांत्यक्तसर्वेषणानां अद्वैटासर्वभूतानामित्यादिधर्मपूंगंसा
क्षादमृतत्वकारणंवक्ष्यामीति प्रवर्तते १२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तरश्लोकतात्पर्यमोह इदानीमिति ज्ञानंशब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः अभ्या
सो ज्ञानार्थश्रवणात्सातोनिश्चयपूर्वकोऽध्यानाभ्यासोवातस्यविशिष्यमाणत्वे साक्षात्का
रोहेतुस्यागस्यविशिष्टत्वेहेतुमाह एवमिति प्रीणातुभगवानितितस्मिन्कर्मसंन्यास
पूर्वकमित्यर्थः पूर्वविशेषणवतोनियतचित्तस्यपुंसोयथोक्तत्यागादित्यर्थः अनन्तरमेवेत्यु
क्तं व्यनक्ति नत्विति नतुकर्मफलत्यागस्यसद्यःशान्तिकरत्वे सम्यग्धीरेव तथेतिश्रुति
स्मृतिप्रसिधिरिच्छेत् तत्राह अन्नस्येतिदीर्घेणकालेनादरनैरन्तर्यानुष्ठिताद्द्वारा
नाहस्तुसाक्षात्कारद्वारासंसारदुःखोपशान्तेस्तथाविधाद्द्वारानात्प्रागस्यविशिष्टत्वोक्ते

आनन्दगिरिकृतटीका

स्तुतीयस्तुतिरवेष्टेत्याह अतश्चेति तत्रहेतुमाह सम्पन्नेति सम्पन्नानिप्राप्तानिसाधनान्यक्षरोपासनादीनितेषामध्ये पूर्वपूर्वस्थानुष्ठानाशक्ताबुत्तरोत्तरस्य अनुष्ठेयत्वेनोपदेशात्तत्रगेचोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः त्यागेविशिष्टत्ववचनस्य केनसाधर्म्यतं प्रतिस्तुतित्वमितिष्ठच्छति केनेतिउत्तरमाह यदेति अमृतत्वमुक्तंअथमर्त्योमतोभवतीति शेषादिति शेषः कामप्रहाणस्यामृतत्वार्थत्वमथाकामवमानइत्यादावपिसिद्धमित्याह तदिति कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वेपिकथं कर्मफलत्यागस्य तद्हेतुत्वमित्याशं क्त्वाह कामाश्रेतिकर्मफलत्यागादेवशान्तिश्चेतज्ज्ञाननिष्ठोपेक्षितेत्याशं क्त्वाह तत्तागेचेतितथापिकथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरित्याशं क्त्वाह इतिसर्वेति विद्यावतस्यागवद्विद्वन्त्यागस्थापित्यागस्त्वाविशेषाद्विशिष्टत्वोक्तियुक्तेतिस्तुतिमुपसंहरति इति तत्सामान्यादिति किमर्थास्तुतिरित्याशं क्त्वात्यगोरुचिसुत्याद्यप्रवर्त्तयितुमित्याह प्ररोचनायेति तामस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति फलत्यागः श्रेयोहेतुश्चेत्कर्मत्यागादपि फलत्यागसिद्धेरलं कर्मानुष्ठानेनेत्याशं क्त्वाह एवं कर्मेति फलाभिलाषं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानस्यापि तस्येव श्रेयोहेतुतयाविवक्षितत्वान्नानुष्ठानानर्थक्यमित्यर्थः सम्प्रत्यहेष्टेत्याद्यवतारयितुं चत्तं कीर्त्तयति अत्रचेति तयोश्चेदात्यन्तिकोऽभेदो न तर्हि ईश्वरे मनःसमाधानरूपो योगोऽत्यन्ताभेदे ध्यातव्येयत्वाभावात् न चात्यन्ताभेदे कर्मानुष्ठानं तत्फलत्यागोवाअपरस्य तद्योगादित्यर्थः भगवदुक्ति सामर्थ्यादपि कर्मयोगादिनाभेददृष्टिमतोभवतीत्याह अथेति अक्षरोपासकस्य कर्मयोगवत् कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपि दर्शितेत्याह तथेति अक्षरोपासकः सम्यग्धीनिष्ठायथाज्ञानं भगवन्तमेवाप्नुवन्ति न तथा कर्मिणः साक्षात्तदाप्ता अपितेतथा च कर्मिणो नाक्षरोपासनासिद्धिरित्यर्थः इतश्चाक्षरोपासनं कर्मानुष्ठानं न चैवात्र युक्तमित्याह अक्षरेति नन्वक्षरोपासकवदन्येषामपि ईश्वरात्मताविशेषात् कुतस्तदधीनत्वं तत्राह यदीति कर्मयोगस्याक्षरोपासनेऽयुगपदेकवायोगे हेत्वन्तरमाह यस्माच्चेति कुरु कर्मवेत्यादाविति शेषः किञ्चाक्षरोपासको वाक्यादीश्वरमात्मानञ्चेति नासौ क्रियायां गुणत्वेन कर्तृत्वमनुभवति गुणत्वेऽश्वरत्वयोरेकव्याघातादतोपि नाक्षरोपासनं कर्मानुष्ठानञ्चैकत्र युक्तमित्याह नचेति अक्षरोपास्तिकर्मयोगयोरेकवायोगे फलितमाह तस्मादिति अज्ञानां कर्मिणां वक्ष्यमाणधर्मजातस्य साकल्येनायोगादक्षरनिष्ठानामेवेदमुच्यते अविबुद्धांशस्य तु सर्वार्थत्वमिष्टमेवेत्यर्थः १२

अद्वैतासर्वभूतानामैतः करुण एव च निर्म्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी १३

शाङ्करभाष्यं

अद्वैतेति अद्वैता सर्वभूतानां नद्वैतात्मनि दुःखहेतुमपिन किञ्चिद्वैदिसर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हियस्मात् पश्यति मित्त्वभावो मेलो मित्तया वावर्त्तते इति मैत्रः करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्दानं करुणः सर्वभूताभयप्रदः संन्यासीर्थः निर्म्ममो ममेति प्रत्ययवर्जितो निरहङ्कारो निर्गताहं प्रत्ययः समदुःखेति समदुःखसुखः समदुःखसुखे द्वेषरागयोः अप्रवर्त्तके यस्य समदुःखसुखक्षमी क्षमावानाक्रुष्टो भिहतो वाऽविक्रिय एवास्ते १३ सन्तुष्ट इति सन्तुष्टः सततं नित्यं देहस्थिति कारणस्थलाभे च उत्पन्नालं प्रत्ययः तथा गुणवद्भावे विपर्यये च सन्तुष्टः सततं योगी समाहितचित्तः यतात्मा संयतस्वभावो दृढनिश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्यात्मतत्त्वविषये सदृढनिश्च

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्वेषां भूतानां मध्ये यो दुःखहेतुः तं विद्वानपि द्वेष्ये वेत्याशं क्त्वाह आत्मन इति तव हेतुः सर्वाणीति सर्वभूतानामित्युभयतः सम्बध्यते मम प्रत्ययवर्जितो देहेपीति शेषः तस्मात्स्वाध्यायकृताहङ्कारः निष्क्रान्तत्वमाह निर्गतेति १३

स्वामिकृतटीका

शं पूर्वकं ज्ञानं श्रेष्ठं तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं विशिष्टं ततस्तु तं पश्यते निष्फलं ध्यायमान इति श्रुतेः तस्मादप्युक्तं लक्षणं कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः तस्मादेवं भूतत्यागात् कर्मसु तत्फलेषु चाशक्तिनिवृत्त्या मत्प्रसादेन समनन्तरमेव संसारशान्तिर्भवति १२

एवंभूतस्य भक्तस्य चिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतून् धर्मानाह अद्वैतेत्यद्वैतमिः सर्वभूतानां यथायथमद्वैतामैत्रः करुणञ्जलत्तमेषु द्वेषशून्यः समेषु मित्तया वावर्त्तते इति मैत्रः हीनेषु कृपालुरित्यर्थः निर्म्ममो निरहङ्कारश्च कृपालुत्वादेवान्यैः समसुखदुःखे यस्य सः क्षमी क्षमाशीलः १३ सन्तुष्ट इति सततलाभेऽलाभे च सन्तुष्टः सुप्रसन्नचित्तः योगी

भाषाअनुवाद

अवपूर्वकज्ञानके ऊपर शीघ्रभगवतकी कृपा होने का हेतु रूपसकलधर्म आठहो कसे कहते हैं कि साधारणसे सबजीवोंके साथ निर्वैर और सबकामित्तया दयावान अर्थात् समानसे मैत्री औहीनपर कृपा और ममताविहीन अहङ्कारशून्य औकपालुतासे और कासुखदुःखदेखि अपनेसुखदुःखके समानजो जानै है असापुरुष अपनेसुखदुःखसे समबुद्धि औक्षमाशीलमनुष्यपर मरी शीघ्रप्रसन्नता होती है १३

सन्तुष्टः सततं योगीयतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनो बुद्धिर्बोद्धव्यः समेप्रियः १४
यस्मान्नो द्विजते लोको लोकान्नो द्विजते च यः हर्षामर्षभयोर्द्वैर्गैर्भुक्तो यः स च मे प्रियः १५

शाङ्करभाष्यं ।

यो मय्यर्पितमनो बुद्धिः संकल्पात्मकमनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्यर्पिते स्थापिते मनो बुद्धीयस्य संन्यासिनः समय्यर्पितमनो बुद्धिर्बुद्धिर्दृढशोभद्भक्तः समेप्रियः १४

प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्षमहंसचममप्रिय इति सप्तमे ध्यायेत्स्वचितं तद्विहप्रपंच्यते यस्मादिति यस्मात्संन्यासिनो नो द्विजते नो द्वे गंगच्छति न सन्तप्यते न संक्षुभ्यते लोके लोकात् नो द्विजते च यः हर्षामर्षभयोर्द्वैर्गैः हर्षामर्षश्च भयञ्चो द्वे गच्छतैः हर्षामर्षभयोर्द्वैर्गैर्भुक्तो हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्थोत्कर्षो रोमाञ्चनाश्चुपातादिलिङ्गः तथा च मपीऽभिलषितप्रतिघाते असहिष्णुता भयन्वासः उद्देग उद्विग्नता तैर्भुक्तो यः स च मे प्रियः १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अक्षरोपासकस्याज्ञानतो विशेषणान्तराख्याह सन्तुष्ट इति सततमिति सर्वत्र सम्बध्यते कार्यकारणसंघातः स्वभावशब्दार्थः स्थिरत्वं कुतर्कादिना न भिभवनीयत्वं मद्भक्तो मद्भजनपरो ज्ञानवानिति यावत् १४

ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह प्रियो हीति किमर्थं तर्हि पुनरुच्यते तत्राह तदिति उद्देगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह यस्मादिति न केवलमुद्देगं प्रत्यपादानत्वमेव संन्यासिनो नानुपपन्नं किन्तु तत्कर्तृत्वमपीत्याह तथेति अस

स्वामिकृतटीका ।

अप्रमत्तः यतात्मा संघतस्वभावः दृढो मद्भिषये निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनो बुद्धीयेन एवं भूतो यो मद्भक्तः समेप्रियः १४ किञ्च यस्मादिति यस्मात्सकाशात् लोको जने

भाषा अनुवाद

और हानि लाभ मे प्रसन्नचित्त तथा अप्रमत्तवशीभूतस्वभाव औसत विषय मे दृढ निश्चय और मेरे मे अर्पण किया है मन बुद्धि जिसे ने श्री साजो मे राभक्त सोह मे अति प्रिय है १४ और जिस पुरुष से लोग भय के द्वारा उद्देग कहे चित्त जो भन ही पावते और जिस को लोगों से उद्देग न ही होता है और जो दृष्ट होने से प्रसन्न औ अनिष्ट होने से अप्रसन्न तथा आमर्ष कहे दूसरे की लाभ न देखि सकना यह जिस के न ही है और भय उद्देग से रहित जो मे राभक्त सो मोहि प्रिय है १५

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः समेप्रियः १६

शाङ्करभाष्यं

अनपेक्ष इति देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षायस्य नास्ति सविषयेष्वनपेक्षो निष्प्रहः शुचिर्वाच्याम्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नो दक्षः प्रत्युपपन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत् प्रतिपत्तुं समर्थः उदासीन इति उदासीनो न कस्यचिन्मिवादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिर्गतव्यथो गतभयः सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इति आरम्भा इहामुक्तफलभोगार्थानिकामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भास्तान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः समेप्रियः १६ किञ्च यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियवियोगे न चाप्राप्तं काञ्चति शुभाशुभेषु पापे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः समेप्रियः १७ सम इति समः शतौमिने च तया मानापमानयोः

आनन्दगिरिकृतटीका

हिष्णुता परकीय प्रकर्षस्येति शेषः वासस्तस्करादिदर्शनाधीनः उद्विग्नत्वमचेतना चेतनाधीनस्य लोकादिति यावत् १५

निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह अनपेक्ष इति आदिपदमपेक्षणीयसर्वसंग्रहार्थं प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तिकर्तव्येषु कर्तुञ्चेत्यर्थः परैस्ताडितस्यापि गताव्यथाभयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह गतेति १६ न च क्षमीत्वनेन पौनरुक्त्यं

स्वामिकृतटीका

नोद्विजते भयशङ्कया क्षोभं न प्राप्नोति यश्च लोकान्तोद्विजते यश्च स्वामाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्र हर्षः स्वस्येष्टलाभे उत्साहः अमर्षः परस्यलाभेऽसहनं भयं लासः उद्वेगो भयादिनिमित्तञ्च क्षोभः एतैर्विमुक्तो यो मद्भक्तः समेप्रियः १५

किञ्च अनपेक्ष इति अनपेक्षो यदच्छयोपस्थितेऽप्यर्थे निष्प्रहः शुचिर्वाच्याम्यन्तरशौचसम्पन्नः दक्षोऽनलसः उदासीनः पक्षपातरहितः गतव्यथआधिभूयः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारम्भानुद्यमान्परित्यक्तुं शीलं यस्य सः एवंभूतः स न्यो मद्भक्तः समेप्रियः १६

भाषाअनुवाद

और जिसको अनायास प्राप्त धनकी भी इच्छानहीं और भीतरवाहरशुचिकहे पवित्र औदक्षकहे आलस्यरहित तथा पक्षपातवर्जित औ गतव्यथकहे आधिब्याधिभूयन् औ सर्वारम्भकहे उद्यमका त्यागी औ साभक्तमेरा प्रिय है आधि मनकी चिन्ता और ब्याधिरो गको कहते हैं १६ और जो प्रियवस्तु पायके सन्तुष्ट औ अप्रिय पायके असन्तुष्ट न होय

योनहृष्यति न हेष्टिनश्चोचति न काञ्चति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् स मे प्रियः १७
समः शत्रौ च मिले च तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः १८

शाङ्करभाष्यं ।

पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गवर्जितः १८

किञ्च तु ज्ञानिन्देति तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा चस्तुतिश्च निन्दास्तुती तुल्ये प्रयस्य स तु
ज्ञानिन्दास्तुतिर्मौनीमौनवान् संवतवाक् सन्तुष्टो येन केनचित् शरीरस्थितिमात्रेण त
थाचोक्तं येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाश्रितः यत्नकचनशायी स्यात्तन्देवात्राह्वयं
विदुरिति किञ्च अनिकेतो निकेत आश्रयोनिवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽयमनिके
तः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियः १६

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रत्युत्पन्नायामपिव्यथायामपकर्तृष्वनपकर्तृत्वं क्षमित्यत्वमित्यभ्युपगमाद्देवहर्षादि
राहित्यमपि ज्ञानिनो लक्षणमित्याह किञ्चेति सर्वारम्भपरित्यागीत्यनेन विहितका
म्यत्यागस्योक्तत्वाद्दिहितादन्यदमासङ्गोच्येति विशिनष्टि शुभाशुभइति वैषम्यबुद्ध्याभा
वादिपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह समइति १७ समइति अद्देत्यादिनाद्देपादिविशे
षाभावउक्तः सम्प्रतिसर्वत्रैवाविकृतचित्तत्वमुच्यते सर्वत्रचेतनेस्त्रियादावचेतने च चन्द्र
नादावित्यर्थः १८ वाग्यतत्त्वादिविशेषणमपि ज्ञाननिष्ठस्यास्तीत्याह किञ्चेति

स्वामिकृतटीका

किञ्च यइति प्रियं प्राप्य योनहृष्यति अप्रियं प्राप्य योनहेष्टिदृष्टार्थनाशे सति योनशो
चति अप्राप्तसंघं योनकाञ्चति शुभाशुभेषु पापेपरित्यक्तुं शीलं यस्य सः एवंवृत्तो भूत्वा
योमद्भक्तिमान् स मे प्रियः १७ किञ्च समइति शत्रौ मिले च सम एक रूपः माना
पमानयोरपि तथा सम एव हर्षविपादसून्यइत्यर्थः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्च समः स
ङ्गविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः १८ किञ्च तुल्यानिन्दास्तुतिश्च यस्य सः मौनी

भाषा अनुवाद ।

और इष्टकेनाश होने पर भी शोचतानहीं और किसी अप्राप्त वस्तु की आकांक्षा जिसके
नहीं है और शुभ अशुभ कहे पुण्यपापका भी त्यागी कहे त्यागका अधिकारी है इसीम
क्ति युक्त मनुष्य है प्रिय है १७ और शत्रुमित्रदोनोंके प्रति समान कहे प्रीति विरोध
रहित और मानअपमानमें भी हर्षविपादरहित है और शीत उष्ण सुखदुःखमें ए
करूप है तथा सङ्गवर्जित कहे विषयोंमें आशक्तिरहित जो है १८ और निन्दास्तुति

तुल्यप्रतिष्ठास्तुतिर्मौनीसन्तुष्टोयेनकेनचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्प्रियोनरः^{१६}
 येषुधर्मात्मतमिदं यथोक्तं पर्युपासते अहधानामत्परमाभक्तास्तेऽतीवमेप्रियाः २०

शाङ्करभाष्यं ।

अहं एतासर्वभूतानामित्यादिनात्परस्योपासकानां निवृत्तसर्वेपणानां संन्यासिनां
 परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मात्मजातं प्रक्रान्तमुपसंहरति यत्त्विति येषु संन्यासिनो ध
 र्मात्मतन्धर्मादनपेतं धर्म्यञ्च तदमृतञ्च तदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तमहं एतासर्वभूत
 नामित्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति अहधानाः सन्तो मत्परमायथोक्तो ह मत्परात्मा
 परमोनिरतिशयोगतिर्येषान्ते मत्परमाभक्ताश्च उत्तमाम्परमार्थज्ञानलक्षणां भ
 क्तिमाश्रितास्तेऽतीवमेप्रियाः प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थमिति यत्सूचितं तद्याख्याये होप
 संहृतं भक्तास्तेऽतीवमेप्रिया इति यस्माद्दर्शनात्तमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतो विष्णोः
 परमेश्वरस्यातीवमेप्रियो भवति तस्माद्दिदं धर्मात्मतं मुमुक्षुणा यत्नतो नुष्ठेयं विष्णोः
 प्रियं परन्वामजिगमिषुणेति वाक्यार्थः २० इति श्रीशाङ्करभाष्येद्वादशोऽध्यायः १२

आनन्दगिरिहृतटीका

निन्दादोषसङ्कीर्तनं स्तुतिर्गुणगणनं देहस्थितिमात्रफलेनान्नादिना ज्ञानिनः सन्तुष्ट
 त्वेस्मृतिप्रमाणयति तथा चेति नियतनिवासराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह
 किञ्चेति नकुड्यां नोदके सङ्गो नचैलेन त्रिपुष्करे नासनेवसनेनान्नेयस्य वैमोक्षवित्त
 स इति स्मृतिमुक्तेर्ये प्रमाणयति नेत्यादिना १६

पुनः पुनर्भक्तेर्ग्रहणमपवर्गमार्गस्थपरमार्थज्ञानस्योपायार्थं अहं एत्यादि धर्म
 जातं ज्ञानवतोलक्षणमुक्तं तदुपपादितमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति अहं एत्या
 दिना चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह प्रियो हीति यद्यपि यथोक्तं धर्मात्मजातं ज्ञानवतोल
 क्षणं तथापि जिज्ञासूनां ज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयमिति वाक्यार्थमुपसंहरति यस्मा

स्वामिहृतटीका ।

संयतवाक्येन केनचित् यथालब्धेन सन्तुष्टः अनिकेतो नियतवासश्शून्यः स्थिरमतिः व्य
 वस्थितचित्तः एवंभूतो भक्तिमान्धः सनरो मम प्रियः १६

भाषाअनुवाद ।

जिसको तुल्य है श्रीजोमौनीकहे विरुद्धवचन तथावकवादरहितहो जोकुछयथाला
 भसेसन्तुष्टहै अनिकेतकहेनिवासस्थानशून्य तथास्थिरमतिअर्थात्वशीभूतचित्तहै
 असेगुणयुक्तनरमेरेपरमप्रियहै १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दिति तदेवंसोपाधिकाभिध्यानपरिपाकान्तिरुपाधिकमनुसन्धानस्याद्द्वेषासर्वभू
तानामित्यादि धर्मविशिष्टस्यसुख्यस्याधिकारिणःश्रवणाद्यावर्त्तयतस्तत्त्वसाक्षात्का
रसम्भवात्ततोमुक्त्युपपत्तेस्तद्द्वेषो वाक्यार्थधीविषयोन्ययोग्यस्तत्पदार्थानुसन्धेयद्व
तिसिंहं २० इति आनन्दगिरिकृतटीकायां द्वादशोऽध्यायः १२

स्वामिकृतटीका ।

उक्तधर्मजातंसफलमुपसंहरति येत्विति यथोक्तमुक्तप्रकारं धर्ममेवामृतं अ
मृतत्वसाधनत्वात् धर्म्यामृतमितिकेचित्पठन्ति येतदुपासते अनुतिष्ठन्तिश्रद्धां कुर्व
न्तोमत्परमाश्चसन्तोमद्भक्तास्तेऽतीवमेप्रियाइति दुःखमव्यक्तवर्त्मैतद्विघ्नमतो
बुधः सुखंक्षणप्रदाभोजंमुक्तिसत्पथवान्भजेत् २० इतिद्वादशोऽध्यायः १२

भाषा अनुवाद .

यहीसर्वपूर्वाक्तधर्म अमृतकहेसुक्तिरूपहै इनकोयथोक्तरूपसे जोयद्वायुक्त
उपासनाकरतेहै औरमत्परताकहेमै हीहै।परमपरायणजिनको असेमेरेभक्त
मुझेअतिशयप्रियहै २०

इतिजगन्नाथसुकुलविरचितभाषाटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२

श्रीमद्भगवद्गीता ।

तयोदश अध्याय

शाङ्करभाष्यं

सप्तमेध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य निगुणात्मिकाः पृथग्भिनना परा संसारहेतुत्वात्
तु पराचान्या जीवभूताः क्षेत्रज्ञलक्षणार्थे ईश्वरात्मिका याव्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरो जगदुत्पत्ति
स्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रज्ञेन क्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्व
रस्य तत्त्वनिर्द्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते अतीतानन्तराध्याये च अद्वेष्टा सर्वभूताना
मित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथाते वर्त्त
न्ते इत्येतदुक्तं केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानिन्युक्ताः यथोक्तधर्माचरणात् भगवतः प्रियाः भवन्ती
त्येवमर्थञ्चायसध्याय आरभ्यते प्रकृतिश्च निगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाका
रेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्त्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संह्रियते सोयं
संघात इदं शरीरं तदेतत् भगवानुवाच इदमिति इदं इति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरी
रमिति हे कौन्तेय हतलाणात्क्षयात्क्षरणात्क्षेत्रवद्वास्मिन्कर्मफलनिर्वृतेः क्षेत्र
मितीति शब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते एतत् शरीरं क्षेत्रं यो
वेत्ति विजानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिके
नवा वेदनेन विषयीकरोति विभागश्च वैदितारं प्राज्जः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इतीति श
ब्दः एवं शब्दपदार्थक एव पूर्ववत् क्षेत्रज्ञ इत्येव भाज्जः केतद्विदस्तौ क्षेत्रज्ञेन क्षेत्रज्ञौ ये
विदन्ति ते तद्विदः १

आनन्दगिरिहृतटीका

प्रथमसध्यमयोः पट्कयोः स्वं तत्पदार्थावुक्तौ अन्तिमस्तु पट्को वाक्यार्थनिष्ठः सस्य
गुधी प्रधानो धुनारभ्यते तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमष्टकाद्यमवतितारयिषुर्व्यवहितं तत्तं
कीर्त्तयति सप्तम इति प्रकृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यप्रवारयति ईश्वरस्येति भूमिरित्यादिनो
क्तासत्त्वादि रूपाप्रकृतिरपरेत्यत्र हेतुमाह संसारेति इतस्त्वन्यामित्यादिनोक्तां प्रकृ
तिं मनुज्जामति पराचेति परत्वे हेतुं सूचयति ईश्वरात्मिकेति किमर्थमीश्व
रस्य प्रकृतिद्वयमित्याशंका कारणत्वार्थमित्याह याव्यामिति वृत्तमनूद्य वर्त्तयिष्यमा
णाध्यायारम्भप्रकारमाह तत्रेति व्यवहितेन सम्बन्धमुक्त्वाऽव्यवहितेन तं विवक्षुर
व्यवहितमनुवदति अतीतेति निष्ठोक्तेति सम्बन्धः निष्ठा मेव व्याचष्टे यथेति वर्त्त
न्ते धर्मजातमनुतिष्ठन्ति तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुक्तमिति योजना अव्यवहित
मेवमनूद्य तेनोत्तरस्य सम्बन्धसङ्गिरते केनेति तत्त्वज्ञानोक्तेरुक्तार्थेन समुच्चयार्थश्च

श्रीभगवानुवाच इदंशरीरंकौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्योवेत्तितंप्राज्ञः
क्षेत्रज्ञइति तद्विदः १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कारः जीवानां सुखदुःखादिभेदमाज्ञां प्रतिक्षेत्रमिन्द्रानां नाक्षरेणैक्यमित्याशं क्लृप्तं
सारस्य आत्मधर्मत्वं निराकृत्य संघातनिष्ठत्वं वक्तुं संघातोत्पत्तिप्रकारमाह प्रकृतिश्चे
ति भोगश्चापवर्गश्चार्थोतयोरेवकर्त्तव्यतयेति यावत् नन्वनन्तरश्लोकेशरीरनि
र्द्देशात्तस्योत्पत्तिर्विज्ञेया किमिति संघातस्योच्यते तत्राह सोयमिति उक्तोर्थे भगव
इचनमवतारयति तदेतदिति तत्र द्रष्टृत्वेन संघातदृश्यादन्यमात्मानं निर्द्दिशति इद
मिति उक्तं प्रत्यक्षदृश्यविशिष्टं किञ्चिदिति शेषः शरीरस्यात्मनो न्यत्वं क्षेत्रनामनि
रुक्त्या प्रूते क्षयेति क्षयोनाशः क्षरणमपक्षयः यथाक्षेत्रे बीजमुत्पलति तद्वदित्या
ह क्षेत्रवद्देति क्षेत्रपदादुपरिस्थितमिति पदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथा वैयर्थ्यादित्याह
इतिशब्दइति क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रशब्देनेत्यर्थः दृश्यं देहसुक्तात्तोतिरिक्तं द्रष्टा
रमाह एतदिति स्वाभाविकं मनुष्योहमिति ज्ञानं औपदेशिकं देहोनात्मादृश्यत्वा
दित्यादिर्विभागशः स्वतोतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः क्षेत्रमित्येति शब्दवदत्तापीतिशब्दस्य क्षे
त्रज्ञशब्दविषयत्वमाह इतिशब्दइति क्षेत्रज्ञइत्येवं क्षेत्रज्ञशब्देन तंप्राज्ञरिति स
म्बन्धं प्रयत्नं प्रश्नपूर्वकमाह केइत्यादिना १ दृश्यानां दुःखादीनां भेदकानां

भाषाअनुवाद

अवइसतेरहेअध्यायमे तत्त्वज्ञानवर्णनकियाजाताहै किहेपार्थमृत्युयुक्तसं
सारसागरसे सगुणउपासकअपनेभक्तोंको सैउद्धारकरताहूं इत्यादिद्वादशअध्याय
केसप्तमश्लोकमे भगवतअङ्गीकृतजोसंसारोद्धारण सोत्रज्ञानकेविनाअसम्भवहै इ
सहेतुतत्त्वज्ञानउपदेशकरणार्थ भगवानयहप्रकृतिपुरुषविवेकअध्यायका आरम्भक
रतेहैं जोप्रकृतिपुरुषविवेकसप्तमअध्यायकेपञ्चमश्लोकमे पराअपराप्रकृतिद्वयरूप
पकहाहै जिसप्रकृतिकेद्वारा अविवेकवशतेयहचेतनका अंश जीवभावकोप्राप्तहोय
संसारोहोताहै औरजिसप्रकृतिद्वयसेजीवोंकेउपभोगार्थ परमेश्वरसृष्टिआदिमे
प्रवृत्तहोतेहैं सोईक्षेत्रपदवाच्यपरस्परभिन्नस्वरूपद्वयप्रकृतिको स्वरूपसेनि
रूपणकरनेकेलिये भगवानश्रीकृष्णकहतेहैं किहेकौन्तेय क्षेत्रऔरक्षेत्रज्ञदोनो
केविचारकारीलोग इसभोगायतनभोगसाधनशरीरकोक्षेत्रकहतेहैं क्योंकियह
शरीरसंसारस्यकेअंकुरहोनेकीभूमिहै औरजोशरीरकोजानताअर्थात्हमह

क्षेत्रज्ञञ्चापिमांविद्विसर्वक्षेत्रेषुभारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमत्तंमम २

शाङ्करभाष्यं ।

एवंक्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौकिमेतावन्मात्रेणज्ञानेनज्ञातव्यावितितेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति क्षेत्रज्ञंयथोक्तलक्षणञ्चापिमांपरमेश्वरमसंसारिणंविद्विजानीहि योसौसर्वक्षेत्रज्ञोतेष्वेकःक्षेत्रज्ञोब्रह्मादिस्तस्वपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तंनिरस्तसर्वोपाधिवेदंसदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरंविद्वीत्यभिप्रायः हेभारत यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्मव्यतिरेकेणनज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोःयत्ज्ञानंक्षेत्रक्षेत्रज्ञौयेनज्ञानेनविषयीक्रियेतेतत्ज्ञानंसय्यक्ज्ञान

स्वामिद्वतटीका

भक्तानामहमुद्धर्ता संसारादित्यवादियत् तयोदशेऽथतत्सिद्धौतत्त्वज्ञानमुदीर्यते तेषामहंसमुद्धर्तादित्युसंसारसागरात् भवामिनचिरात्पार्थेतिपूर्वंप्रतिज्ञातं नचात्मज्ञानंविनासंसारोद्धरणंसम्भवतीतितत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्यायआरभ्यते तत्रयत्सप्तमाध्यायेअपरापराचेतिप्रकृद्वयमुक्तं ययोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्यचिदंशस्यायंसंसारःयाभ्याञ्चजीवोपभोगार्थमोश्वरस्यसृष्ट्यादिषुप्रवृत्तिसुदेवप्रकृतिद्वयक्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रदवाच्यं परस्परविभक्तंतन्वतोनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच इदमिति इदंभोगायतनंशरीरंक्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्यप्ररोहभूमित्वात् एतद्योवेत्ति अहंममेतिमन्यते तंक्षेत्रज्ञंप्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात्तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञोर्बिंबेकज्ञाः १

भाषा अनुवाद

मारा यहविचारताहै उसकोक्षेत्रऔरक्षेत्रज्ञविवेकीजन क्षेत्रज्ञ कहतेहैं जि सहेतुक्षेत्रज्ञकिसान केसमान इसदेहरूपक्षेत्रका फलभोगकरताहै १

क्षेत्रज्ञका व्यावहारिक स्वरूपकहा अवपारमार्थिकअसंसारिस्वरूपकहतेहैं किहेभारतअर्जुन सोईक्षेत्रज्ञसंसारीजोजीव तिसैयावत्क्षेत्रकाआधाररूपहम कोजानो क्योंकिसामवेदकेतत्त्वमसिमहावाक्यकालक्ष्यअर्थचिदंशकरकेमेरेहीरूपकाप्रतिपादनकियाहै औरक्षेत्रतथाक्षेत्रज्ञ इनदोनोकाजोष्ठकरूपज्ञान सोई मेरेमतसेमुक्तिकाहेतुहै औरसवज्ञान प्रतिबन्धकेकारणहैं तथाहि सोईकर्मजो बन्धकाहेतुवहो औरसोईविद्याजोमुक्तिकीहेतुहोय वाकीकर्मसवपरिश्रमकेहेतु औरविद्यासकलशिल्पनैपुण्यमात्र अर्थात् कारीगरीकीचातुरीहै यहजानो २

शाङ्करभाष्यं

मिति मतमभिप्रैतमित्यभिप्रायोममेश्वरस्य विष्णोः ननु सर्वज्ञेष्वेक एव ईश्वरोनान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ताविद्यते चेत्तद्ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं ईश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोन्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गस्तच्चोभयमनिष्टं बन्धमोक्षतद्द्वेषास्त्वानर्थक्यप्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्द्वेषतुल्यक्षणः संसारउपलभ्यते जगद्वैचित्र्योपलब्धे अर्धमाधर्मनिमित्तः संसारोनुमीयते सर्वमेतदनुपपन्नमात्मैश्वरैकत्वेन ज्ञानान्ज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः दूरमेते विपरीते विपुची अविद्यायाचविद्येति ज्ञानान्ज्ञाने तथा च तयोर्विद्याविषययोः फल

आनन्दगिरिकृतटीका

यावद्देहभाविनामनात्मधर्मत्वसिद्धयेद्रष्टारं देहादन्यसुक्तासांख्यानामिव तावन्मालेण सुक्तिनिष्ठतयेतस्य सर्वदेहेष्वैक्योक्तिपूर्वकं स्वेन परमार्थेनाक्षरेणैक्यं तत्तमनूषप्रश्नद्वारादर्शयति एवमित्यादिना यथोक्तलक्षणं दृश्याद्देहान्निष्ठं द्रष्टारमित्यर्थः चापीति निपातौ जीवस्याक्षरत्वज्ञानस्य देहादन्यत्वज्ञानेन समुच्चयार्थौ भिन्नक्रमौ न चोक्तं सांख्यवदृश्यादन्यदेव विद्धि किन्तु माञ्चापि विद्धीति सम्बध्यते यः सर्वज्ञेषु एकः चोक्तः तं मामेव विद्धीति सम्बन्धं सूचयति सर्वेति तत्तत्क्षेत्रोपाधिकभेदभाजः तत्तच्छब्दधीगोचरस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशंकाह ब्रह्मादिति उत्तरार्द्धं विभजते यस्मादिति तद्देवविशिनष्टि क्षेत्रेति न च भेदविषयत्वान्नसम्यग्ज्ञानं तदिति युक्तं तस्य विवेकज्ञानस्य त्राकार्यज्ञानद्वारा मोक्षोपाधिकत्वेन सम्यक्त्वसिद्धिरिति भावः जीवेश्वरयोरेकत्वमुक्तमाक्षिपति नन्विति जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्येश्वरेवातस्य जीवेश्वान्तर्भावो नाद्यो जीवस्य परस्मादन्यस्याभावे संसारस्य निरालम्बनत्वानुपपन्न्यापरस्यैव तदा प्रथमत्वप्रसङ्गादित्यर्थः अनन्तन्यो अभिवाक्यीति श्रुतेर्न तस्य संसारित्वेत्याशंकाद्वितीयं दूषयति ईश्वरेति जीवे चेदीश्वरोऽन्तर्भवति तदापि ततो न्यसंसार्यभावात्तस्य च संसारानिष्टः संसारो जगत्संगच्छेदित्यर्थः प्रसङ्गद्वयस्येष्टत्वं निराचष्टे तच्चेति संसाराभावे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यादिवन्धशास्त्रस्य तद्देवकर्मविषयकर्मकाण्डस्य चानर्थक्यमोक्षराश्रिते च संसारे तदमोक्तत्वश्रुते च संसारे तदमोक्तत्वश्रुतेः ज्ञानकाण्डस्य मोक्षतद्देवज्ञानार्थस्यानर्थक्यमतो न प्रसङ्गयोरिष्टतेत्यर्थः संसाराभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वे हेत्वन्तरमाह प्रत्यक्षादो तितत्प्रत्यक्षविरोधप्रत्यक्षेति आदिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह

शाङ्करभाष्यं

भेदोपिविबुद्धो निर्दृष्टः श्रेयश्च प्रेयश्चेति विधाविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविधाकार्यमिति तथा च व्यासः द्वाविभावयपन्यानावित्यादि इमौ द्वावेवपन्यानावित्यादि चेहचद्वेनिष्ठे उक्ते अविद्या च सहकार्येण विषयाहातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते श्रुतयस्तावदिह चेदवेदीदथसत्यमस्ति नचेदिहावेदीन्महतीविनष्टिस्तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः प्रत्याविषतेऽयनाय आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभोति कुतश्चन अविदुपस्त्वथतस्य भयं भवत्यविद्यायामन्तरे वर्त्तमाना ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति अन्यो सावनो ह मस्तीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामात्मविद्यः स इदं सर्वं भवति यदा चर्मावदित्याद्याः सहस्रशः स्मृतयश्च अज्ञानेनाष्टतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मानः समं पश्यन् हि सर्वान् इत्याद्याः न्यायतश्च सर्पान् कुशाग्र्याणि तथोदपानं ज्ञात्व मनुष्याः परिवर्जयन्ति अज्ञानतस्तत्र यान्तीति केचित् ज्ञाने फलं पश्य यथा विशि

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

जगदिति विमतं विचित्रहेतुकं विचित्रकार्यत्वात् प्रसादादिवदित्यर्थः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधाद्युक्तमैक्यमित्युपसंहरति सर्वमिति त्रैक्यं प्रिसंसारित्वमविद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागान्नानुपपत्तिरित्युत्तरमाह नेत्यादिना तयोः स्वरूपतो विलक्षणत्वे श्रुतिमाह दूरमिति अविद्यायाच विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविद्येदूरं विपरीते अत्यन्तविरुद्धे इत्यर्थः विषूचीनानागतीभिन्नफले इत्यर्थः स्वरूपतो विरोधवत् फलतोपि सोस्तीत्याह तथेति फलभेदोक्तिनेव व्यनक्ति विद्येति तयोर्हि धाविलक्षणत्वे वेदव्यासस्थापिसम्प्रतिमाह तथोचेति उक्तेर्भगवतोपिसंमतिस्तुदाहरति इहचेति द्वयोरपि निष्ठयोस्तुल्यमुपादेयत्वमिति शङ्कां शातयति अविद्याचेति अविद्यासकार्याहातव्येत्यत्र श्रुतिरुदाहरति श्रुतयस्तावदिति इहेति जीवदवस्थोच्यते चेच्छब्दो विद्योदयदौर्लभ्यद्योती अवेदीदहं वच्चेति विदितवानित्यर्थः अयं विद्यान्तरमेव सत्यमवितथं पुनरावृत्तिवर्जितं कैवल्यं स्यादित्याह अथेति अविद्याविषयेपि श्रुयिमाह नचेदिति जन्ममरणादिरूपासंहृतिर्विनष्टिः तस्यामहत्वं सभ्यग् ज्ञानं विना निवर्त्तयितुमशक्यत्वं विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह तमेवमिति परमात्मानं प्रत्यक्षेण यः साक्षात्कृतवान् स देहे जीवन्नेव मुक्तो भवतीत्यर्थः विद्याविनापि हेत्वन्तरतो मुक्तिमाशंकाह नेति भयहेतुमविद्यान्निराकुर्वन्तं ज्ञं भयमपि निरस्यति विद्वान् इति अत्र वाक्यान्तरमाह विद्वानिति अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह अविदुप इति प्रतीच्ये करसे स्वल्पमपि भेदं मन्यमानस्य भेददृष्टानन्तरमेव संसारधौव्य

शाङ्करभाष्यं

एतथाचदेहादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्वान् रागद्वेषादियुक्तोधर्माधर्मानुष्ठानकृत् जायतेभियतेवेत्यवगम्यते वेदादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनोरागद्वेषादिप्रहाणप्रेक्षयाधर्माधर्माप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्तइतिनकेनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतस्तत्रैवंसतिज्ञेवज्ञस्येश्वरस्यैवसतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिवभवति यथादेहाद्यात्मत्वमात्मनःसर्वजन्तूनांहिप्रसिद्धोदेहादिष्वनात्मस्वात्मभावोनिश्चितोऽविद्याकृतोयथास्थायीपुरुषनिश्चयोनचैतावतापुरुषधर्मःस्थायीभवतिस्थायुधर्मोवापुरुषस्य तद्यानचैतन्यंधर्मदेहस्यदेहधर्मोवाचैतन्यस्यएवंसुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनोनयुक्तोविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरावृत्त्यवन्नात्मतुल्यत्वादितिचेत्स्थायुपुरुषोज्ञेयावेवसन्तौज्ञात्वाऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्ययादेहात्मनोस्तुज्ञेयज्ञात्वोरेवेतराध्यासइतिनसमोदृष्टान्तोतोदेहधर्माज्ञेयोपिज्ञातुरात्मनोभवतीतिचेन्नात्मचैतन्यादिप्रसङ्गाद्यदिहिज्ञेयस्यदेहादेःचेन्नस्यधर्माःसुखदुःखमोहैच्छादयोपिकेनचज्ञातुरात्मनोभवन्ति अविद्याध्यारोपिताज

आनन्दगिरिकृतटीका

मित्यर्थः तत्रैवश्रुत्यन्तरमाह अविद्यायाभिति तन्मध्येतत्परवशतयास्थितास्तु तमजानन्तोदेहाद्यभिमानवन्तोमूढाःसंसरन्तीत्यर्थः विद्याविषयेश्रुत्यन्तरमाह ब्रह्मेति अविद्याविषयेश्रुत्यन्तरमाह अन्योसावितिभेददृष्टिमनूद्यतंनिदानमविद्येत्याह नेतिसचमनुष्याणांप्रशुबद्धेवादीनांप्रेष्यतांप्राप्नोतीत्याहयद्येतिविद्याविषयेवाक्यान्तरमाह आत्मविदिति इदं सर्वंप्रत्यग्भूततूष्णं ब्रह्मेत्यर्थः ज्ञानादेवतुकेवल्यमित्यवश्रुत्यन्तरमाह यदेतिनष्टत्वात्काशंचर्मवन्मानवोवेष्टयितुमीष्टेतथायमात्मानंप्रत्यक्त्वेनानुभूयनमुच्यते इत्यर्थः आदिशब्देनानुक्ताविद्याविद्याफलभेदार्थाः श्रुतयोग्यह्यन्ते तासाम्भूयस्त्वेन प्रामाण्यं सूचयति सङ्ख्यशब्द इति विद्याविद्याविषयेस्मृतिरुदाहरति स्मृतयश्चेति तत्राविद्याविषयंवाक्यमाह अज्ञानेनेतिविद्याविषयंवाक्यद्वयंदर्शयतिइहेत्यादिना विद्याफलमनर्थव्यस्तिरविद्याफलमनर्थान्निरित्येतदन्वयंव्यतिरेकाख्यन्यायाटपिसिध्यतीत्याह न्यायतश्चेति तत्रैवपुराणसंमतिमाह सर्पानिति उदपानंकूपंपयथात्मज्ञानेविशिष्टं फलंस्यात्तथापश्येति योजना न्यायतश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाख्यन्यायमुक्तांविष्टणोति तथाचेति तत्रादावन्वयमाचष्टे देहादिष्विति अनाद्यनिर्वाच्याविद्याकृतश्चिदात्मादेहादावनात्मन्यत्माबुद्धिसादधाति तद्युक्तोरागादिनाप्रेष्यतेतत्प्रयुक्तश्चकर्मानुतिष्ठति तत्कर्त्ताचयथाकर्मानूतनं देहमादत्ते पुरातनंत्वजतीत्येवमविद्यावत्वेसंसारित्वंसिद्धमित्यर्थः

शाङ्करभाष्यं ।

रामरणाद्यस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यो न भवन्तीत्यस्य नुमानमविद्याध्यारोपित
त्वाज्जरादिवदिति हेयत्वाद्दुपादेयत्वाच्चेत्यादितत्त्वैव संतिकर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसा
रोच्चेयस्योच्चातर्यविद्ययाध्यारोपितइति नतेन ज्ञातुः किञ्चित् दूष्यति यथावालैरध्यारो
पितेनाकाशस्य तलमलवत्त्वादिना एवञ्च सति सर्वज्ञे तेष्वपि सतो भगवतः ज्ञेयज्ञस्ये
श्वरस्य संसारित्वं गन्धमात्रमपि न शक्यं न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्ते न धर्मैकस्य
चिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टो यत्तु न समो दृष्टान्त इति तदसत् कथमविद्याध्यासमात्रं
हि दृष्टान्तदाष्टीन्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितं तन्न व्यभिचरति यत्तु ज्ञातरिव्यभिचरती
ति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिरविद्यावत्त्वात् ज्ञेयज्ञस्य संसारित्व
मिति चेन्न अविद्यायास्तामसत्वात्तामसो हि प्रत्ययश्चावराणात्मकत्वाद् विद्याविपरी
तग्राहकः संशयोपस्थापको वा अग्रहणात्मको वा विवेकप्रकाशभावे तदभात्तामसे चाव
राणात्मकेति मिरादिदोषे सति अग्रणादेरविद्यालयस्योपलब्धेः अत्राहैवं तर्हि ज्ञातव्य

आनन्दगिरिकृतटीका

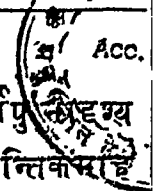
व्यतिरेकमिदानीं दर्शयति देहादीति श्रुतियुक्तिभ्यां भेदे ज्ञाते रागादिव्यख्याकर्म्मोप
रमादशेषसंसारसिद्धिरित्यविद्याराहित्येव न्यध्वस्तिरित्यर्थः उक्तान्वयादेरन्यथा
सिद्धिं शिथिलयति इति नेति उक्तमन्यथादिवादिना केनचिदपिन्यायतो न शक्यं प्रत्याख्या
तुं तदन्यथासिद्धिसाधकाभावादित्यर्थः अन्यथादेरनन्यथासिद्धत्वे चोद्यमपि प्राचीनं प्रति
नीतमित्याह तत्रेति ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वारस्येन पराप
रयोरैक्येपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसारित्वं आभासरूपं प्रातिभासिकं
सिद्धयतीत्यर्थः आत्मनो ब्रह्मता स्वतश्चेदहमित्यात्मभावेन ब्रह्मतापि भावादित्याशङ्क्याह
यथेति देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनो वैदिकपक्षे स्वतस्तेपितस्मिन्नहमिति भात्येव तदतिरि
क्तत्वं न भातिकित्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं भासते तथात्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभासि
केपितस्मिन् ब्रह्मत्वं न भात्यविद्यातोऽब्रह्मत्वमेव तस्य भातीत्यर्थः आत्मनो देहाद्यात्मत्वमा
विद्यकं भातीत्युक्तं अनुभवेन स्पष्टयति सर्वेति अतस्मिंस्तदुद्दिष्टविद्याद्यतेत्यत्र दृष्टान्तमा
हयथेति पुरस्थितेवस्तु निवस्तुतः स्थाणावविद्यया पुमानिति निश्चयोजायते तथा देहादाव
नात्मन्यात्मधीरविद्यातो निश्चितेत्यर्थः देहात्मनोरैक्यज्ञाने देहधर्मस्य जरादेरात्मन्यात्म
धर्मस्य च चैतन्यस्य देहेपि नियमः स्यादित्याशङ्क्याहनचेति स्थाणौ पुरुषत्वं भ्रान्त्याभाती

शाङ्करभाष्यं

मोऽविद्या नकरणे चक्षुपितैः मिरकत्वादिदोषोपलब्धैर्यत्तुमन्यसे ज्ञातधर्मोऽविद्यातदे
 वचाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य तु संसारित्वं तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतद्
 युक्तमिति तन्न यथाकरणे चक्षुपिविपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्तविपरीतादिग्र
 हणंतन्निमित्तत्वात्तैर्मिरकत्वादिदोषग्रहीतश्चक्षुःसंस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रही
 तुरदर्शनान्तग्रहीतुर्हर्षो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्यवास्तन्निमित्ताः
 करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हति न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशव
 न्न ज्ञातधर्मत्वं संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वं सर्वकरणावियोगे च कैवल्ये सर्व
 वादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वात् नभ्युपगमादात्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत् स्वधर्मस्त
 तो न कदाचिदपिते न वियोगः स्यादविक्रयस्य च व्योमवत् सर्वगतस्यामर्त्तस्यात्मनः केन
 चित् संयोगवियोगानुपपत्तेः सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादि
 त्यादीश्वरवचनाच्च नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावेशात्त्वानर्थक्यादिदोषः स्यादि
 ति न सर्वैरभ्युपगतत्वात् सर्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो देपो नैकेन परिहर्त्तव्यो भवति ॥

आनन्दगिरिस्तटीका ।

त्येतावतापुरुषधर्मः गिरः प्राण्यादिर्न स्थाणोर्भवति तद्वमो वा ऋज्वादिर्न पुच्छीदृश्य
 ते मिथ्याध्यस्ततादात्म्याद्भक्तुोधर्माव्यतिकरादिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकेन हि
 तथेति जरादेरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमितिकेचित्तान्प्रत्याह सुखेति
 कामसङ्कल्पादिश्रुतेरनात्मधर्मत्वज्ञानादित्यर्थः किञ्च विमतो नात्मधर्मोऽविद्या
 कृतत्वाज्जरादिबन्धचहेत्वसिद्धिरतस्मिंस्तद् द्विविधत्वेन स्थाणौ पुरुषत्ववदविद्या
 कृतत्वस्योक्तत्वादिति मत्वाह अविद्येति स्थाणौ पुरुषत्ववदाविद्यत्वं देहादेर्युक्तं दृष्टा
 न्तदार्ष्टान्तिकयोगैपस्यादिति गङ्गते नेति तदेव प्रपञ्चयति स्थाण्वित्यादिना ज्ञेय
 स्य ज्ञेयान्तरैऽध्यासात्तत्रोभयोर्ज्ञेयत्वव्यापकव्यावृत्त्याव्याप्याध्यासस्यापि व्यावृत्तिरि
 त्यर्थः देहात्मबुद्धेर्ममत्वाभावे फलितमाह अतदिति अपाधिधर्माणां सुखादीनां उप
 हिते जीवेवस्तुत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति नेत्यादिना अतिप्रसङ्गमेव प्रत
 टयति यदीति सुखादिनामात्मधर्मत्वं चेदुपाधिधर्मत्वाच्चैतन्न्यं जरादिकञ्चात्मनो
 दुर्वारं स्यादित्यर्थः सुखादिरात्मधर्मोनेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतुरित्याशंकाह ने
 ति तदेवानुमानं स्मारयति अविद्येति विमतं नात्मधर्मः आगमापायित्वात् सम्मतव
 दित्यनुमानान्तरमाह हेयत्वादिति आदिशब्दाद्दृश्यत्वजडत्वादिगृह्यते सुखा

शाङ्करभाष्यं ।

कथमभ्युपगतइति मुक्तात्मनः संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवात्मवादिभिरि
 प्यतेनच तेषांशास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता तथानः क्लेशज्ञानामीश्वरैकत्वेस
 तिशास्त्रानर्थक्यंभवतु अविद्याविषयेचार्यवत्त्वं यथाद्वैतिनांसर्वेषां वन्भावस्यायामेव
 शास्त्राद्यर्थवत्त्वं नमुक्तावस्थायामेवं अद्वैतवादिनामपिननु आत्मनोवन्धमुक्तावस्थे पर
 मार्यतएववस्तुभूतेद्वैतिनां सर्वेषामतोहेयोपादेयतत्साधनसङ्गावेशास्त्राद्यर्थवत्त्वं
 स्यादद्वैतिनांपुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वात्त्वन्भावस्यादाश्च आत्मनोपरमार्थ
 त्वेनिर्विषयत्वात्शास्त्राद्यानर्थक्यमितिचेन्नात्मनोवस्थाभेदानुप्रपत्तेः यद्विदावदात्म
 नोवन्धमुक्तावस्थौयुगपत्स्यातांक्रमणवायुगपत्तावद्विरोधान्नसम्भवतः स्थितिगतीद्वै
 कस्मिन् क्रमभावित्वेचनिर्निमित्तत्वेनिर्घोक्षप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वेचस्वतोभावादपर
 मार्यत्वप्रसङ्गस्तथाचसत्यभ्युपगमहानिः किञ्चवन्धमुक्तावस्थयोःपौर्वापर्यनिरूपणा
 यां वन्धवस्थापूर्वप्रशस्त्य अनादिमत्यन्तवतीचतस्रप्रमाणविरुद्धं तथामोक्षावस्थासा
 दिमत्यन्तवतीचतावत्प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते नचावस्थावतोवस्थान्तरंगच्छ
 तोनित्यत्वमुपपादयितुंशक्यमथानित्यत्वदोषपरिहारायवन्धमुक्तावस्थाभेदोनकल्प

ज्ञानन्दगिरिद्वयटीका

दीनांजरादिवदात्मधर्मत्वाभावेतस्यवस्तुतोऽसंसारिकत्वेफलितमाह तन्नेति आरो
 पितेनाधिष्ठानस्यवस्तुतोऽस्यर्षदृष्टान्तमाह यथेति पराभिन्नस्यात्मनः संसारित्वम
 ध्यस्तमितिस्थितेयत्परस्यसंसारित्वापादनंतदयुक्तमित्याह एवञ्चेति आत्मनिसंसा
 रस्यारोपितत्वात्तदभिन्नेपरस्मिन्नागङ्गैवतस्यायुक्तेत्येतदुपपादयति नहीति स्थाणौपु
 रूपनिश्चयवदात्मनोदेहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याध्यस्ततेत्युक्तं दृष्टान्तस्यज्ञेयमात्रविषय
 त्वादितरस्यज्ञेयज्ञातविषयत्वादित्युक्तमनुवदति यत्त्विति वैषम्यंदूपयति तदसदि
 ति तर्हि केन सममितिष्टच्छति कथमिति अभोष्टसाधर्म्यं दर्शयति अविद्येति तस्यो
 भयत्नानुगतिमाह तन्नेति ज्ञेयान्तरेज्ञेयस्यारोपनियमात्ज्ञातरिनारोपः स्यादित्या
 शंकाह यत्त्विति नार्थनियमो ज्ञातरिजराद्यारोपस्योक्तत्वादित्याह तस्यापीति ज्ञे
 यस्यैवज्ञेयान्तरेऽध्यासनियमस्येति यावत् अतो ज्ञातरिनारोपव्यभिचारशङ्केत्यर्थः
 आत्मन्यविद्याध्यासेतन्नाविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीनत्वं संसारित्वमपितथास्यादि
 ति शङ्कते अविद्यावत्त्वादिति काविद्याविपरीतग्रहादिर्वा अनाद्यनिर्वाच्या ज्ञानं वा
 नाद्योविपरीतग्रहादेस्तमःशब्दितानिर्वाच्या ज्ञानकार्यत्वात्तन्निष्ठस्यात्मधर्मत्वायो

शाङ्करभाष्यं ।

तेऽतोऽद्वैतिनामपिशास्त्रानर्थक्यदोषोपरिहार्यमेवेति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परि
 हर्त्त श्रोत्रोपःनचशास्त्रानर्थक्यंयथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वात्शास्त्रस्यअविदुषां हि
 फलहेत्वोरनात्मरात्मनोदर्शनंनविदुषांविदुषां हिफलहेतुव्यासात्मनोन्यत्वदर्शनेसति
 तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेःनह्यत्यन्तमूढउन्मत्तादिरपिजनाग्नोःछायाप्रकाश
 योर्नैकात्तांपश्यन्ति किमुतविवेकीतस्मान्नविधिप्रतिषेधशास्त्रन्तावत् फलहेतुव्या
 सात्मनोऽन्यत्वदर्शिनोभवति नहिदेवदत्तत्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित् कर्मणिनियु
 क्तोरिष्युमिदं, हंनियुक्तइति तदस्योनियोगंशरवन्नपिप्रतिपद्यतेनियोगविषयविवे
 काग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिस्तयाफलहेत्वोरपि ननुप्राकृतसम्बन्धापेक्षयायुक्तैवा
 प्रतिपत्तिःशास्त्रार्थविषयफलहेतुव्यासन्त्यात्मत्वदर्शनेपिसतिइदफलहेतोःप्रवर्त्तितो
 स्यानिदफलहेतोश्चनिवर्त्तिते,स्त्रीति यथापिहपुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने

श्रानन्दगिरिशतटीका

मादित्वाह नेत्यादिना तदेवप्रपञ्चयति तामसोऽङ्गीति आवरणात्मकात्वंवस्तुनिम
 यकूप्रकाशप्रतिपत्त्येकव्यभिचारीतग्रहणादेरविद्याकार्यत्वंविद्यापोहत्वेनसाधयति वि
 वेकीति नचकारणाविद्यानान्यनिर्वाच्यात्मधर्मःस्यादितियुक्तमनिर्वाच्यात्वादेवतस्या
 महर्मत्वस्यदुर्बलत्वइतिभावः किञ्चविपरीतग्रहादेरन्यव्यतिरेकाभ्यांटोपजन्य
 त्वापगमादपिनात्मधर्मनेत्याह तामनेवेति तमःशब्दिताज्ञानोत्येवस्तु प्रकाशप्रतिव
 र्त्तयन्निमित्तकाद्यादिपदात्मान्मत्यज्ञानंनिश्चाधीः संगयश्चेतिप्रयस्योपलम्भाद्
 सति तस्मिन्प्रतीतेरन्यव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाधिगमान्नवेव
 नात्मधर्मतेत्यर्थः टोपव्यनिमित्तत्वात्भावकार्यस्योपादाननियमादर्निर्वाच्यावि
 द्याःयाच्चासम्भवेगुणोपविपर्ययादेरुपादानमितिचोदयति अत्राहेति विपरीतग्रहा
 देर्दोषोत्पत्तिसम्प्रत्यर्थः अग्रहाद्विदितयमविपर्ययादेः सत्योपादानत्वेसत्यत्वप्रसङ्गा
 त्वात्तातदुपादानंविदुषोपस्यचक्षुरादिधर्मकत्वग्रहणादिरपिदोषत्वात् कारणधर्म
 त्वंकारणसविद्यात्यभगाःकरणं नचतद्देवुरविद्यासिहेतिवाच्यमज्ञोहमित्यनुभवात्
 भाषेचपरमर्गात्तद्व्यगमात् कार्यनिष्कानुमानादागमाच्चतंप्रसिद्धेरिति परिहर
 ति नेत्यादिना संग्रहीतुञ्जोद्यपरिहारयोञ्जोद्यंविदुषोति यत्त्विति अविद्यावत्वे
 पिक्वातुरसंसारित्वादुपातदंष्ट्रांरस्यदविद्याकिंकरिष्यतीत्याशंयवाह तदेवेति मि
 थ्याज्ञानादित्वमेवात्मनःसंनारित्वमिति स्थिते फलितमाह तदेति नकरेणैवच

शाङ्करभाष्यं

सत्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिर्नव्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेवफलहेतोरात्माभिमानस्यसिद्धत्वात् प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थोहिफलहेतुभ्यामात्मनोन्यत्वंप्रतिपद्यतेनपूर्वंतस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्विषयमितिसिद्धं ननुस्वर्गकामोयजेतकलञ्जन्मभक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शनामप्रष्टतौकेवलदेहाद्यात्मदृष्टीनाञ्जातःकर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमितिचेन्न यथाप्रसिद्धितएवप्रवृत्तिनिवृत्तप्रपत्तेः ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शीब्रह्मचित्तावन्नप्रवर्तते तथानैरात्मप्रवाद्यापिनास्तिपरलोकइतिनप्रवर्तते यथाप्रसिद्धस्तुविधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्तग्रानुमितात्मास्तिवत्त्वात्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसञ्जातदृष्ट्याःश्रद्धधानतयाचप्रवर्तइति सर्वेषांनःप्रत्यक्षमतोनशास्त्रानर्थक्यं विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रष्टतौ

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्षुभीत्यादिनोक्तमेवपरिहारंप्रपञ्चयति तन्नेत्यादिना तिमिरादिदोषस्तत्कृतोविपरीतग्रहादिश्चनग्रहीतुरात्मनोस्तीत्यवहेतुमाह चक्षुषइति तद्गतेनाञ्चनादिसंस्कारेणतिमिरादौपराकृतेदेवदत्तस्य ग्रहीतुदोषाद्यनुबलम्भान्तस्यतद्भर्मत्वमतो विमतंतत्त्वतोनात्मधर्मोदोषत्वात्तत्कार्यत्वाद्वासस्यतवदित्यर्थः किञ्च विपरीतग्रहादिस्तत्त्वतोनात्मधर्मोवेदत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्याह सस्वेदत्वाच्चेति किञ्चयद्देदंरतत्स्वातिरिक्तवेदंयथादीपादिइति व्याप्तेर्विपरीतग्रहादीनामपिवेदत्वादर्िरिक्तवेदत्वेसस्वेदितानसंवेद्यधर्मवान्नेदेदत्वाद्यथादेवदत्तो नस्वसंवेद्यरूपादिमानित्यनुमानान्तरमाह संवेद्यत्वादेवेति किञ्च विपरीतग्रहादयस्तत्त्वतोनात्मधर्मव्यभिचारित्वात्क्षुभत्वादिवदित्याह सर्वेति उक्तमेवविवृण्वन्नात्मनोविपरीतग्रहादिस्वाभाविकोवागन्तुकोवेति विकल्प्याद्यंद्रूपयति आत्मनइति अतोनिर्भोक्षोऽविद्यातज्जडस्तेरसङ्गावादिति भावः आगन्तुकोपिस्वतश्चेदमुक्तिःपरतश्चेत्तवाह अविश्रियस्येति विमुत्वादविक्रियवाद्मूर्त्तप्रत्वाच्चात्मव्योमवन्नकेनचित्संयोगविभागावनुभवति नहिविक्रियाभावेव्योक्तिवस्तुतःसंयोगविभागावसङ्गत्वाच्चात्मनस्तदसंयोगान्परतोपिएतस्मिन्विपरीतग्रहादित्यर्थः तस्यात्मधर्मत्वाभावेफलितमाह सिद्धमिति आत्मनोनिर्धर्मकत्वेभगवदनुमतिमाह अनादित्वादिति ईश्वरत्वेसत्यात्मनोऽसंसारित्वेविधिशास्त्रस्याध्यक्षादेशानर्थक्यात्तात्त्विकमेवतस्यसंसारित्वमिति शङ्कतेनन्विति विद्यावस्थायामविद्यावस्थायान्वाशास्त्रानर्थक्यमिति विकल्प्याद्यंप्रत्याह

शाङ्करभाष्यं ।

शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्नकस्यचिदेवविवेकोपपत्तेरनेकेषुहिप्राणीषुकाश्चिदेवविवेकी
स्यद्यैवेदानीन्नचेत्विवेकिनमनुवर्तन्तेमूढारागादिदोषतन्वत्वात् प्रवृत्तेरभिचर
णादौचप्रवृत्तिदर्शनात्स्वाभाव्याच्चप्रवृत्तेःस्वभावस्तु प्रवर्ततइति उक्तंतस्मादविद्या
मात्रंसंसारोयथादृष्टविषयएव नचेन्नस्य केवलस्याविद्यातत्कार्यञ्च नचेन्मिथ्याज्ञा
नंपरमार्थवस्तुद्रूपयितुं समर्थं नह्यूपरदेशंस्नेहेनपङ्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकन्त
थाविद्याचेन्नस्यनकिञ्चित्कर्तुं शक्नोत्यतश्चेदमुक्तं जेतन्नञ्चापिमांविद्विद्यज्ञा

आनन्दगिरिद्वतटीका

नसर्वैरिति विदुषोमुक्तस्यसंसारतदाधारत्वयोरभावस्यसर्ववादिमन्मतत्वात्तत्रशा
स्त्रानर्थक्यादिचोद्यंमयैवनप्रतिविधेयमित्यर्थः संग्रहवाक्यंविदृणोति सर्वैरिति अ
भिप्रायज्ञानात्प्रज्ञेस्वाभिप्रायामाह कथमित्वादिना तर्हिमुक्तान्प्रतिविधिशस्त्रस्या
ध्यक्षादेशानर्थक्यमित्याशंकाह नचेति नहिव्यवहारातीतेषुतेषुगुणदोषाशङ्केत्यर्थः
हैतिनामते मुक्तात्मस्त्रिवास्त्रत्यच्चेपिच्चेन्नस्येश्वरत्वेतंप्रतिचशास्त्राद्यानर्थक्यंविद्या
वस्थायामास्थितमितिफलितमाह तथेति द्वितीयंदूपयति अविद्येति तदेवदृष्टान्तेन
विदृणोति यथेति एवमहैतिनामपिविद्योदयात्प्रागर्थवत्वंशास्त्रादेरितिशेषः हैति
भिरहैतिनान्नशाम्यमिति शङ्कते नन्विति अवस्थयोर्वस्तुत्वेतन्मतेशास्त्राद्यार्थवत्त्वेफ
लितमाह अतइति सिद्धान्तेतुनावस्थयोर्वस्तुतेतिवैषम्यमाह अहैतिनामिति व्या
वहारिकंहैतंतत्त्वमतेपिस्वीकृतमित्याशङ्क्याह अविद्येति कल्पितहैतेनव्यवहारा
न्ततस्यवस्तुतेत्यर्थः बन्धावस्थायाःवस्तुत्वभावेदोषान्तरमाह बन्धेति आत्मनोस्तत्त्व
तोवस्थाभेदोहैतिनामपिनास्तीतिपरिहरति नेति अनुपपत्तिंदर्शयतुंविकल्पयति
यदीति तत्राद्यंदूपयति युगपदिति द्वितीयेपिक्रमभाविन्योरवस्थयोर्निर्निमित्तत्वं
सनिमित्तत्वंवेतिविकल्पग्राह्येसदाप्रसङ्गाद्वन्धमोक्षयोरव्यवस्थास्यादित्याह क्रमे
ति कल्पान्तरन्निरस्यति अन्येति बन्धमोक्षावस्थेनपरमार्थ्यअस्वाभाविकत्वात्स्फ
टिकलौहित्यवदितिस्थिते फलितमाह तथाचेति अवस्थयोर्वस्तुतत्त्वोपगमादित्यर्थः
इतश्चावस्थयोर्नवस्तुत्वमित्याह किञ्चेति अवस्थयोर्वस्तुत्वमिच्छतातयोर्योगपद्या
योगाद्वाच्येक्रमेवन्वस्यपूर्वत्वं सुक्तेच्चप्राच्यात्यमित्तिस्थिते बन्धस्यादित्वद्वतंदोषमा
ह बन्धेति तस्याद्याहताभ्यांगमद्वतविनाशनिवृत्तयेऽनादित्वमेष्टव्यमन्तवत्त्वञ्च
सुक्तमर्थमाख्येयं तच्चयदनादिभावरूपंतन्नित्वं यथात्मेति व्याप्तिविरुद्धमित्यर्थः मोक्ष

शाङ्करभाष्यं

नेनादृतं ज्ञानमिति च अथ किमिदं संसारिणां मिवाह मेवंममैवेदमिति पण्डितानाम
 पिष्टेण विदंतं तत्पाण्डित्यं यत्क्षेत्रेणैवात्मदर्शनं यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येत् युक्त
 तो न भोगं कर्मावाकांक्षेयुर्ममस्यादिति विक्रियैव भोगं कर्माणी अथैवं सति फलार्थित्वा
 दविद्वान् प्रवृत्तं ते विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्तानुपपत्तौ
 कार्यकारणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते इदञ्चान्यत् पाण्डित्यं कस्यचि
 दस्तु क्षेत्रज्ञैश्चरएव क्षेत्रज्ञान्यत् क्षेत्रज्ञस्य विषयः अहन्तुं संसारी सुखी दुःखी मू

आनन्दगिरिद्वयतटीका

स्य पाश्चात्त्यद्वयतंदोषमाह तथेति साहिज्ज्ञानादिसाध्यत्वादादिसाध्यत्वादादिमती पुन
 रादृत्तान्नङ्गीकारादनन्ताच्च तच्च यत्सादिभावं रूपं तदन्तवद्वयापटादीति व्याप्तप्रन्तर
 विरुद्धमित्यर्थः किञ्च ब्रह्मभावनीत्यामवस्थाभ्यामात्मासम्बध्यते नवाग्रधमेपूर्वावस्थ
 यासहैवोत्तरावस्थांगच्छति चेदुत्तरावस्थामपि पूर्वावस्थावस्थानादनिर्मुक्तः यदि पू
 र्वावस्थां त्यक्तोत्तरावस्थांगच्छति तदा पूर्वत्यागोत्तराग्नोरात्मनः सातिशयत्वान्नि
 त्यत्वानुपपत्तिरित्याह नचेति आत्मनोवस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीयमनुद्वय
 ति अथेत्यादिना तर्हि पञ्चदशेऽपि दोषावशेषान्नाहैतमतानुरागे हेतुरित्याशङ्क्या वि
 द्याविषये चेत्युक्तं विदुषोति नचेति तदेव स्फुटयति अविदुषां हीति फलं भोक्तृत्वकत्त
 त्वे हेतुः यदा फलं देहविशेषो हेतुरदृष्टं तयोरनात्मनो भोक्ताहं कर्ताहं मनुष्योहमित्या
 दावात्मदर्शनमधिकारकं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः विदुषामपि म
 नुष्योहमित्यादिव्यवहारात्तद्विषयं शास्त्रं किं न स्यादित्याशङ्क्याह नेति भोक्तृत्वकत्त
 त्वाव्यां ब्रह्मण्यादिमतो देहधर्माधर्माभ्याञ्चात्मनो न्यत्वं पश्यतो न विधिनिषेधाधिकारि
 त्वमुक्तफलादावात्मात्मीयाभिमानासम्भवादित्यर्थः आत्मनो देहादेरन्यत्वदर्शिनो
 न देहादावात्माधीरित्वे तदुपप्रादयति नहीति विदुषो न विधिनिषेधाधिकारितेत्युक्त
 मुपसंहरति तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्विषयत्वमपि मन्तव्यमुभयो
 रपि शास्त्रश्रवणाविशेषादित्याशङ्क्याह नहीति तत्र स्थोयस्मिन्देशे देवदत्त स्थितस्त
 नैव वृत्तमानः सन्नित्यर्थः ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमिबोपिकदाचिन्नियुक्तोस्तीति प्र
 तिपद्यते सत्यं नियोगविषयानियोज्यादात्मनोविवेकाग्रहणान्नियोज्यत्वभ्रान्तेरित्या
 ह नियोगेति अविवेकिनो नियोज्यधीर्भवतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले हेतौ चात्मदृष्टि वि
 शिष्टस्याविदुषः सम्भवत्येव विधिनिषेधाधिकारित्वमेव दार्ष्टान्तिकमाह तथेति विधि

शाङ्करभाष्यं ।

ढोजातोमृतोवियुक्तः क्षीणोऽहंममैवेत्येवमादयः सर्वे आत्मनि अध्यारोप्यन्ते संसारोपरमश्चममकर्त्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन तत्रेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात् कृत्वा तत्स्वरूपं पावस्थानेनेति यश्चैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इत्येवं मन्वानो यः संपण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीत्यात्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामीहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिमं श्रुतकल्पनाञ्च कुर्वन्तस्मादसंप्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि भूर्ध्रुवदेवोपेक्षणीयः तत्तूक्तमस्थिरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानाञ्चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभवात् संसाराभावप्रसङ्ग इत्येतौ दोषौ प्रयुक्तौ

आनन्दगिरिकृतटीका

निषेधशास्त्रमविद्विपयमिति - वदताशास्त्रानर्थञ्च समाहितं संप्रतिशास्त्रस्य विद्विपयत्वेणैवार्थवत्त्वं शक्यसमर्थनमिति शङ्कते नन्विति प्रकृतिरविद्याततोर्जातोयोदेहादावभिमानात्मासम्बन्धो विद्योदयात् प्रागनुभूतस्तदपेक्षया त्रिविनाप्रवर्त्तितो निषेधेन निवर्त्तितोऽस्तीति विधिनिषेधविषयासत्यामपि विद्यायां धीर्युक्तेवेत्यर्थः विदुषोऽपि पूर्वमाविद्यकंसम्बन्धमपेक्ष्य विधिनिषेधविषयान्मिथ्यमुक्त्वा मेव व्यक्ताकारोति इति नन्वेविदुषोऽपि मिथ्याभिमानवन्निविदुषः सोऽनुवर्त्तते तथाचाविद्यासम्बन्धमपेक्षया विदुषो यथोक्ताधीरिति तत्राह यद्येति पितापुत्रोभ्यातेत्यादिनां मिथोन्यत्वदृष्टावथन्योन्यनियोगार्थस्य निषेधार्थस्य च द्विर्दृष्टा पितरमधिष्ठत्यविधौ निषेधेवांतस्य तदनुष्ठानाशक्तौ पुत्रस्य तद्विषयाधीरिति अथातः सम्प्रतियदाप्येवमन्यतेऽथपुत्रमाह त्वं वृक्षत्वं यज्ञः त्वं लोकादृत्वादि सम्प्रतिपत्तप्राप्त्याशेषानुष्ठानस्य पुत्रकार्यताप्रतिपादनात् पुत्रञ्चाधिष्ठत्यविधिनिषेधप्रवृत्तौ तस्य तदंशकौ पितृस्तथाधीरुपगता तथाभवादिष्वपि दृष्टव्यं एव विदुषोऽहेतुफलाभ्यामन्यत्वदर्शनेपि प्राक्कालीनाविद्यकदेहादिसम्बन्धादविरुद्धाविधिनिषेधार्थाधीरित्यर्थः पुत्रादीनां मिथ्याभिमानान्मिथोनियोगधीर्युक्ता तत्त्वदर्शिनस्तु तदभावान्नदेहादिसम्बन्धाधीनानियोगधीरिति परिहरति नेत्यादिना किञ्च सर्वमपेक्षायज्ञादिस्तुतेरश्वदिति सर्वापेक्षाधिकरणे सम्यग्ज्ञानस्य दृष्टसाध्यत्वोक्तेर्विधिनिषेधार्थानुष्ठानंसम्यग्ज्ञानात् पूर्वमिति कुतो विदुषस्तदनुष्ठानमित्याह प्रतिपन्नेति सत्वदृष्टेः सम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्धबुद्धेस्तदभावादन्यव्यतिरेकाभ्यां विविदिपावाभ्याञ्च विधिनिषेधानुष्ठानात् पूर्वमसम्यग्धीरित्याह नपूर्वमिति विधिनिषेधयोर्विद्विपयत्वायोगेफलितमाह तस्मादिति शास्त्रस्याविद्विपयत्वेनोक्तम

शाङ्करभाष्यं ।

विद्याविद्ययोर्बैलक्षण्यभ्युपगमादिति । कथमविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तुपारमार्थिकं नदुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितमरीच्यन्मसोपरदेशेन पङ्कीक्रियत इति । संसारिणोभावात् संसाराभावप्रसङ्गदोषोपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्ताप्रत्युक्तो नन्वविद्यात्वमेव । क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषमुक्तन्तत्कृतञ्च दुःखित्वादिप्रत्यक्षमुपलभ्यते । न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः यावत्किञ्चित् क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयति । तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रधर्मत्वं न च तेन क्षेत्रज्ञोदुष्यति ज्ञेयेन तु ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः यदि हि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

र्थवत्वमात्रेण समाधिभ्यां प्रपञ्चयितुमाक्षिप्रति नन्विति । चकारादूर्ध्वमप्रवृत्तिरिति सम्बद्धते । आत्मनो देहाद्यतिरेकं पश्यतां देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेत्वभावाद्बिधितो यागादावप्रवृत्तिर्निषेधाच्चाभक्ष्यमक्षणादेर्न निवृत्तिरतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहादात्मत्वमनुभवतामपि । न ते युक्ते तेषां पारलौकिकमोक्तृप्रतिपत्त्यभावात् । दित्यर्थः । विदुषामविदुषाञ्च प्रवृत्तिनिवृत्तौ भावे फलितमाह । अत इति । आत्मनो देहाद्यतिरिक्तं परोक्षमपरोक्षञ्च देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शास्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना प्रसिद्धिरत्र शास्त्राभिमतता । एतदेव विदुषां ब्रह्मविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा । परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ता विहवक्ष्यतीति विकल्प्याद्यं दूषयति । ईश्वरेति । न निवर्त्तते चेत्पि द्रष्टव्यं द्वितीयं निरस्यति तथेति । पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः । तृतीयमङ्गीकरोति । यथेति । विधिनिषेधाधीनां प्रसिद्धिमनुस्त्वानः सन्नितियावत् । चकारान्निवर्त्तते । चेत्यनुदुष्यते । ब्रह्मविदं नैरात्म्यवादिनञ्च त्वत्त्वादेहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्षञ्च देहाद्यात्मत्वं पश्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलमाह । अत इति । विधान्तरैण शास्त्रार्थानर्थक्यञ्चोदयति । विवेकिनामिति । दृष्टाहितेषां विधिनिषेधयोरप्रवृत्तिर्न हि देहादिभ्यो निःकृष्टमात्मानं द्रष्टव्यतां तयोरेधिकारस्ते न तान् प्रति शास्त्रं नार्थवन्न च देहाद्यात्मत्वदृशस्तत्राधिक्रियन्ते । तेषां यद्यदाचरतीति न्यायेन विवेकिनो न गच्छतां विध्यादावप्रवृत्तं रतो धिकार्यभावाद्बिध्यादि । शास्त्रस्य तदनुसारिणिष्टाचारस्य चानर्थक्यमित्यर्थः । किं सर्वेषां विवेकित्वाद् धिकार्यभावात् । नार्थक्यं शास्त्रस्योच्यते । किं वा कस्यचिदेव विवेकित्वे पितद नवर्त्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेः । नार्थक्यं चोदयते । तत्र प्रथमं प्रत्याह । न कस्यचिदिति

शाङ्करभाष्यं

संसर्गः स्यात् ज्ञेयत्वमेव नोपपद्यत यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्वंदुःखित्वादिचक्रयमोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते कथम्वाचं न ज्ञधर्मः ज्ञेयञ्च सर्वं चोत्तं ज्ञातैव च न ज्ञ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः चोत्तं ज्ञविशेषणत्वं चोत्तं ज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विक्रमं मुच्यतेऽविद्यामात्रावप्यस्मात् केवलं अत्राह साविद्या कस्येति यस्य दृश्यते तत्रैव कस्य दृश्यत इत्यनोच्यते अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः कथं दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि न च तद्वत्पलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तो न हि गोमत्युपलभ्यमाने गावः

आनन्दगिरिछातटीका

मनुष्याणां सह स्वेष्विति न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति अनेकेष्विति तन्नानुभवानुरोधेन दृष्टान्तमाह यथेति द्वितीयंदूयति नचेति किञ्च विवेकिनामप्रवृत्तिरित्याशङ्कानि रसितुं मेनादौ तदप्रवृत्तावपि इतरप्रवृत्तेरित्याह अभिचरणादौ चेति अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्तास्य दंसर्वं मंग्रहीतुमादिपदं इतश्च विवेकिनां प्रवृत्त्यभावेपि नाज्ञस्या प्रवृत्तिरित्याह स्वाभाव्याच्चेति प्रवृत्तेः स्वाभावाख्याज्ञानकार्यत्वे भगवद्वाक्यमनुकूलयति स्वभावस्त्विति प्रवृत्तेरज्ञानजन्यत्वे विधिनिषेधाद्येन प्रवृत्तिनिवृत्तत्वात्मकवन्धस्याविद्यामानत्वाद्बिद्धिपयत्वं यास्त्वस्य सिद्धमिति फलितमाह तस्मादिति दृष्टमेवानुसरन्तं विद्वान्यथा दृष्टस्तद्विषयस्तदाश्रय संसारस्तथा च प्रवृत्तिनिवृत्तत्वात्मकसंसारस्या विद्धिपयत्वात्तद्विषयविशेषात्स्वस्थापितद्विषयत्वमित्यर्थः नन्वविद्याज्ञेयज्ञमाश्रयन्ती स्वकार्यसंसारमपि तस्मिन्नाधत्ते ते नास्त्वैव यास्त्राधिकारित्वं नेत्याह नेति अविद्यादेः शुद्धे ज्ञेयस्तुतोऽसम्बन्धेपि तत्तस्मिन् आरोपितं तमेव दुःखीकरोतीत्यत्राह नचेति तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति नहीति ज्ञेयत्वस्य वस्तुतोऽविद्यासम्बन्धे भगवद्बोधोपद्योतकमित्याह अत इति ज्ञेयत्वे श्रयो रैक्ये किमित्यसावात्मानसहस्रमिति वध्यमानोपि स्वस्थे श्रयत्वमीश्वरोत्प्रेति न वध्यते तत्राह अज्ञानेनेति आत्मनो वस्तुतः संसारासंस्पर्शे विद्वद्भुवविरोधः स्यादिति चोदयति अथेति एवमित्यभिजात्यादिवैशिष्ट्यसुक्तं इदमाज्ञेयकत्वादिपण्डितानामपि प्रतीतं संसारित्वमिति शेषः किंपाण्डित्यं देहादावात्मदर्शनं किम्वा कूटस्थात्मदृष्टिराहो संसारित्वादिधीरिति विकल्प्याद्यानिराकुर्वन्नाह शृण्वति तच्च वस्तुतो संसारित्वाविरोधिप्रातिभासिकन्तु संसारित्वमिष्टमिति शेषः द्वितीयंदूयति यदीति नहि कूटस्थात्मविषयं संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतो संसारित्वं विरुध्यते कूटस्थात्मवीचिद्व्यायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः आ

शाङ्करभाष्यं

कस्येतिप्रश्नोयुक्तोऽर्थवान्भवेत् ननुविषमोदृष्टान्तोगवांतद्वत्तच्चप्रत्यक्षत्वात् सम्बन्धो
 पिप्रत्यक्षइतिप्रश्नो निरर्थकः नंतथाविद्यातदांश्चप्रत्यक्षौयतःप्रश्नो निरर्थकः स्यादप्र
 त्यक्षेणाविद्यावताविद्यासम्बन्धेज्ञातेकिन्तवस्यादविद्यायाअनर्थ हेतुत्वात् परिहर्त्त
 व्याख्याद्यस्याविद्यासतां परिहर्त्तयेति ननुममैवाविद्याजानासितर्ह्यविद्यान्तद्वन्त
 ज्ञात्मानंजानासिनतुप्रत्यक्षेणानुमानेनचेज्जानासिकथं सम्बन्धग्रहणंनहितवच्चतु
 र्ज्ञैयभूतयाविद्ययातत्कालेसम्बन्धग्रहीतुं शक्यतेअविद्यायाविषयत्वेनैवज्ञातुरुपपद्युक्त
 त्वान्नचज्ञातुरविद्यायसम्बन्धस्ययोग्यहीता ज्ञानञ्चान्यत्तद्विषयंसम्भवत्यनवस्था

आनन्दगिरिकृतटीका

त्मानमक्रियं प्रश्यतोपिकुतोभोगकर्मणीनस्यातामित्याशंक्याह विक्रियेति सविक्रिया
 त्वबुद्धेर्भोगकर्माकाङ्क्षयोरभावेकाशस्त्रेप्रवृत्तिरित्याशंक्याह अथेति फलार्थित्वा
 भावाद्द्विदुषोनकर्मणिप्रवृत्तिरित्येवंस्थितेसत्यनन्तरमविद्वान्फलार्थित्वात्तदुपायेकर्म
 णिप्रवर्त्तते शास्त्रेधिकारीत्यर्थः विदुषोवैधप्रवृत्त्यभावेपिनिषेधादीनांनधृत्तेरपिदु
 र्वचत्वात्तस्यनिवृत्तिनिष्ठत्वासिद्धिरित्याशंक्याह विदुषइति तृतीयमुत्थापयति इद
 ञ्चेति सिद्धान्तादविशेषमाशंक्यत्वेत्स्यत्वे ज्ञात्वस्तुतोभिन्नत्वेन तद्विषयत्वाङ्गीका
 रान्मैवमित्याह चोत्तञ्चेति अहंधीवेत्यस्यात्मनोवस्तुतःसंसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धा
 न्ताङ्गोदोस्तीत्याह अहन्त्विति संसारित्वमेवस्फोरयति सुखीति संसारित्वस्यवस्तुत्वे
 तदनिवृत्त्यापुमर्थासिद्धिरित्याशंक्याह संसारेति कथंतदुपरमस्यहेतुं विनाकर्त्तव्यत्व
 मित्याशंक्याह चोत्तेति चोत्तं ज्ञात्वाततोनिवृत्तस्य चोत्तस्यज्ञानं कथंसंसारोपरति
 मुत्यादयेदित्याशंक्याह ध्यानेनेति संसारित्वमात्मनोबुध्यमानस्यतद्रूहितादीश्वराद
 न्यत्वंवक्तव्यमितिवक्तुमितिशब्दः तदैवान्यत्वमुपपादयति यञ्चेति ममसंसारिणोऽ
 संसारीश्वरत्वंकर्त्तव्यमित्येवंयोबुध्यते योवातथाविधंज्ञानं तवकर्त्तव्यमित्युपदिशति
 सच्चोत्तज्ञादीश्वरादन्योत्तयोन्नयोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः आत्मासंसारोपरस्मादात्मनो
 न्यस्तस्यध्यानाधीनाज्ञानेनेश्वरत्वंकर्त्तव्यमित्येतत्ज्ञानं पण्डित्यमिति मतद्रूषयति ए
 वमिति अथमात्माब्रह्मेत्यात्मनोब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः ननुसंसारस्यवस्तुत्वाङ्गी
 कारात्तत्प्रतीत्यवस्थायांकर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारित्वनिरासेनात्मनोब्रह्मत्वेध्याना
 दिनासाधिते मोक्षावस्थायांज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं तत्कथंयथोक्तज्ञानवान्पण्डिताप
 सदत्वेनाधिष्यते तत्राह संसारेति करोमीति मन्यमानोयःयसपण्डितापसदइति

शाङ्करभाष्यं

प्राप्तेर्यदिज्ञतापिज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेतान्यज्ञाताकल्पः स्यात्तस्याप्यन्यद्व्यत्यनवस्थापरि
 हार्या यदिपुनरविद्याज्ञेयान्यद्वाज्ञेयंज्ञेयमेव तथाज्ञातापिज्ञातैवनज्ञेयमभवति
 यदाचैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् दुष्यति नन्वयमेव दोषो यत् दोष
 वत्तत् क्षेत्रविज्ञात्त्वं न विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञात्त्वोपचारात् यद्योष्यतामा
 त्रेणान्ने स्यात्प्रिक्रियोपचारस्तद्वद्वयात्तत्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभावश्चात्मनिस्व
 तएव दर्शितः अविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्यते तथा तत्र तत्र यएनं

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वेण सन्धः कर्मकारणं हि कल्पितं संसारित्वमधिकृत्य साध्यसाधनसम्बन्धबोधप
 दार्थवदिष्टं ज्ञानकारणमपि तथाविधं संसारित्वं पराकृत्या खण्डे करसे प्रत्यग्ब्रह्मणि प
 र्यवस्यदर्थवद्बोदित्यर्थः किञ्चात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं त्यक्त्वा ब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा
 भूत्वा लोकद्वयवर्हिर्भूतः स्यादित्याह आत्महेति ननु क्षेत्रज्ञापि मां विधीत्यनेन सर्व
 क्षेत्रान्तार्यामीपरो जीवादन्यो निश्च्यते न जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्यते तत्कथमि
 थमाक्षिप्यते तत्राह स्वयमिति किञ्च तत्त्वमसीति वत्प्रसिद्धत्वे तज्ज्ञानुवादेनाप्रसि
 द्धं तस्येश्वरत्वमिहोपदेशतः श्रुतं तस्य हानिमश्रुतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्त्विकमेव क
 ल्पनाङ्गुर्ध्वन्कथं व्यामूढो न स्यादित्याह श्रुतेति ननु केचन व्याख्यातारो यथोक्तं पा
 ण्डित्यं पुरस्कृत्य क्षेत्रज्ञञ्चापीत्यादिश्लोकं व्याख्यातवन्तः तत्कथमुक्तं पाण्डित्यमास्थातु
 व्यामूढत्वं तत्राह तस्मादिति क्षेत्रज्ञञ्चापीत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयोरेकं स्वाभीष्टं स एवितं
 प्रत्युक्तमेव चोद्यमनुद्रवति यत्तूक्तमिति तात्त्विकमेकत्वमतात्त्विकं संसारित्वमित्यङ्गी
 कृत्योक्तमेव समाधिं स्थापयति एताविति ईश्वरस्य संसारित्वं संसार्यभावेन संसाराभाव
 श्चेत्युक्तौ दोषो विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्येपि कथं प्रत्युक्ताविति पृच्छति कथमिति कल्पित
 संसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तुवस्तुतो न सम्बन्धमिति परिहरति अविद्येति तद्वि
 पयं कल्पनास्य इमधिष्ठानमिति यावत्कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शेऽदृष्टान्तं स्म
 रयति तथाचेति ईश्वरस्य संसारित्वात्प्रसङ्गप्रकटीकृत्यप्रसङ्गान्तरनिरासमनुसारयति
 संसारिण इति न तावदविद्यासंसारं संसारिणञ्च कल्पयन्ती स्वतन्त्रात्तच्च व्याघातात्
 पारतन्त्रे प्रचाथयान्तराभावात् क्षेत्रज्ञस्य तद्वत्त्वे संसारित्वमिति शङ्कते नन्विति नचा
 विद्यावत्त्वमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः यत्तूत्खातदंष्ट्रो रगवदविद्या किं करि
 ष्यतीति तत्राह तद्वद्वदिति अविद्यातज्जयोर्ज्ञेयत्वान्नात्मधर्मतेत्तु प्रतरमाह नेत्या

शाङ्करभाष्यं

वेत्तिहन्तारंप्रकृतेः क्रियमाणानिगुणैःकर्माणि सर्वशःनादत्ते कस्यचित्पापमित्यादिप्रकरणेषुदर्शितस्तथैवच व्याख्यातमस्माभिरुत्तरेषुचप्रकरणेषु दर्शयिष्यामोहन्ततर्ह्यात्मनिक्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्ययाचाध्यारोपितत्वे कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्येवनविदुषामितिप्राप्तं सत्यमेवंप्राप्तमेतदेवचनहिदेहस्यताशक्यमिप्रवदर्शयिष्यामः सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणेषुचसमासेनैवकौन्तेयनिष्ठाज्ञानस्यचापरेत्यत्रविशेषतोदर्शयिष्यामः अत्रमिहवज्रप्रपञ्चेनेत्युपसंहियते २

आनन्दगिरिद्वतटीका

दिना तदेवप्रपञ्चयति यावदिति ज्ञेयस्यज्ञेयधर्मत्वेपिज्ञेयद्वाराज्ञेयज्ञस्य तत्कृतदोषवत्तेत्याशङ्क्याह नचेति ज्ञेयस्यापि ज्ञेयत्वान्नतेन चितोवस्तुतः स्वर्गोस्तीत्युपपादयति यदीति धर्मधर्मित्वेनसंसर्गेपिज्ञेयत्वेकाक्षतिरित्याशङ्क्याह यदीति आत्मधर्मस्यात्मनाज्ञेयत्वे स्वस्थापिज्ञेयत्वापत्त्या कर्तृकर्मविरोधःस्यादित्यर्थः किञ्चविमतंनज्ञेयज्ञाश्रितं तद्वेद्यत्वाद्रूपादिवदित्याह कथम्वेति किञ्चमहाभूतानीत्यादिनाज्ञेयमात्रस्यज्ञेयान्तर्भावान्नापिद्यादेर्ज्ञातधर्मतेत्याह ज्ञेयंचेति किञ्चैतद्योवेत्तीत्युक्तत्वात् ज्ञेयज्ञेयज्ञातत्वनिर्णयान्ततज्ज्ञेयंकिञ्चित्प्रविशतीत्याह ज्ञातैवेति ज्ञेयज्ञेययोरेवं स्वाभाव्ये सिद्धे सिद्धं ज्ञेयधर्मत्वमविद्यादेरिति फलितमाह इत्यवधारितइति विरोधाच्चनज्ञेयधर्मत्वंअविद्यादेरित्याह ज्ञेयज्ञेति विरुद्धादित्वे मूलं दर्शयति अविद्येति मातृप्रदस्यव्यावर्त्यमानयुक्ताख्यमवष्टम्भान्तरमिति वक्तुं केवलपदं यथाविद्ययाविरुद्धमपिनिर्वोदुं शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्यप्राभावाच्चितोन्यस्याविद्यकत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्याविद्यास्वभावतयातदाश्रयत्वव्याघातात्तदाश्रयजिज्ञासयाष्टच्छति अदाहेति आश्रयभालंष्टच्छतेतद्विशेषोवाप्रथमेप्रश्नानवकाशित्वं मत्वाह यस्येति अविद्यादृश्यादृश्यावादृश्यत्वे पारतन्त्र्यात्किञ्चिन्निष्ठत्वेनैवतद्वेनाश्रयभालंष्टव्यसदृश्यं वा अप्रकाशत्वादसिद्धिरेवस्यादित्यर्थः द्वितीयभालम्बते कस्येति अविद्यायादृश्यमानत्वादाश्रयविशेषस्यात्मनोपिस्वानुभवसिद्धत्वात्प्रश्नस्यनिरवकाशतेत्युत्तरमाह अत्रेति प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारास्फोरयति कथमित्यादिना तथापि कथं प्रश्नासिद्धिस्तलाह नचेति तदेवदृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्द्वेषस्यञ्चोदयति नन्विति अज्ञानाश्रयस्यपरोक्षत्वेपिप्रश्नैरर्थक्यमित्याह अप्रत्यक्षेणेति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेपितेनाविद्यासम्बन्धे सिद्धे प्रष्टुस्तवप्रश्नानर्थक्यसमाधिर्नकश्चिदित्यर्थः अबुद्धपराभिसन्धिःशङ्कते अविद्यायाइति

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

अविद्यावत्सत्परिहारान्नान्येन प्रयतितव्यमित्याह यथेति समैवाविद्यावत्वात्तत्परि
 हारेमयाप्रयतितव्यमिति शङ्कने नन्विति तर्हिप्रज्ञानर्थक्यमिति सिद्धान्ती स्वाभिस
 न्धिमाह जानासीति आत्मानमविद्यावन्तं जानन्नपि तद्विषयाध्यक्षाभावात्पृच्छामीति
 शङ्कते जानामीति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वं वदता तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्वा
 व्यतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमित्युपेत्य द्रूपयति अनुमानेनेति आत्मनो वि
 द्यासम्बन्धमन्हेकानुपपत्तिरित्याशंभ्यज्ञातैवात्मा स्वस्याविद्यासम्बन्धबुध्यतेऽन्योवाञ्छ
 तेति विकल्पाद्यं द्रूपयति नहीति तत्काले स्वस्याविद्यां प्रतिज्ञात्वावस्थायामिति याव
 त् अविद्याविषयत्वेन गृहीतत्वात्तत्ज्ञातत्वे नैवोपयुक्तस्यात्मनस्तस्याः स्वात्मनिकुलस
 भ्वन्धत्वज्ञातत्वमेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह अविद्ययेति द्वितीयं निरस्यति नचे
 तियोगृहीतासनसम्भवतीति सम्बन्धः तद्विषयमिति ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्तच्छब्दा
 र्थः अनवस्थामेव प्रपञ्चयति यदीति आत्मनः स्वपरञ्जेयत्वायोगात्तस्मिन् विद्यासम्ब
 न्धस्याप्रामाणिकत्वान्नित्यानुभवगम्यत्वे स्थिते फलितमाह यदि पुनरिति यदाचैवं तदै
 तदध्याहार्यं ज्ञातुरात्मनो न किञ्चित् द्रुष्यतीत्येतदस्य भाणः शङ्कते नन्विति किं ज्ञा
 तत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वानाद्यस्तदनशुभ्रगमात्तत्प्रयुक्तदोषाभावात् द्वि
 तीये ज्ञातत्वस्यौपचारिकत्वान्न तत्कृतो दोषोऽस्तीत्याह नेत्यादिना असत्यामपि क्रिया
 यां क्रियोपचारं दृष्टान्तेन स्फुटयति यथेति आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे भगवदनुमतिं
 दर्शयति यथावेति गीताशास्त्रं सप्तम्यर्थः स्वत एवात्मनि क्रियाद्यात्मत्वाभावो भगवताशा
 स्त्रे यथोक्तस्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति सम्बन्धः कथं तर्हि क्रियदिरात्मनि भातितत्वा
 ह अविद्येति यथावस्तुतो नात्त्यात्मनि क्रियादिरुपचारात्तु भातितया तत्र तत्रातीतप्रक
 रणेषु आहो भगवता कृतो यत्न इत्याह तथेति न केवलमतीतेष्वेव प्रकरणेषु वास्तवक्रि
 याद्यभावादात्मन्याध्यासिकी तत्धीरुक्ता किन्तु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवदभि
 प्रायदर्शनं भविष्यतीत्याह ऊत्तरेषु चेति आत्मनि वास्तवक्रियाद्यभावेऽध्यासाच्च तत्त्वि
 हौ कर्मकारणस्य विद्वदधिकारित्वप्राप्तौ विद्वान्ययेत ज्ञाता कर्मारभेतेत्यादिशास्त्रविरो
 धः स्यादिति शङ्कते हन्तेति शास्त्रस्य देहव्यतिरेकविज्ञानामिप्रायत्वाददर्शनायाद्यतो
 तात्मधीविधुरस्यैव कर्मकारणधिकारितेत्यङ्गीकरोति सत्यमिति कथमज्ञस्यैव कर्माधि
 कारित्वमुपपन्नमित्याशंभ्याह एतदेव चेति ज्ञानिनो ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो नि
 ष्ठान्तरे त्वज्ञस्यैवेत्युपसंहारप्रकरणे विशेषतो भविष्यतीत्याह सर्वेति तदेवानुक्रामति
 समासेनेति जीवब्रह्मणोरैक्याभ्युपगमेन किञ्चिदवद्यमिदमित्युपसंहारति अलमिति २

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारियतश्च यत् सच यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मेष्टुः ३

शाङ्करभाष्यं

इदं शरीरमित्यादि श्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोको यमुपन्यस्यते तत्क्षेत्रं यच्चेत्यादिव्याचिख्यासितस्य क्षेत्रस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति यन्निर्दिष्टमिदं शरीरं इति तत्क्षेत्रमिति तच्छब्देन पराश्रयति यच्च इदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तदादृक् यादृशं स्वकीयैर्धर्मैश्च शब्दः समुच्चयार्थीयद्विकारियो विकारो यस्य तदाद्विकारियतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यते इति वाक्यशेषः सचयः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः सच यत्प्रभावः ये प्रभावाः उपाधिद्विताः शक्तयो यस्य सच यत्प्रभावश्च तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं यथाविशेषितं तत्समासेन संक्षेपेण मेममवाक्यतः श्लोकोऽनुत्वावधारयैत्यर्थः ३ तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं विव

आनन्दगिरिछतटीका ।

एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय श्लोकान्तरमवतारयति इदमिति कुलसंग्रहोक्तिरुपयुज्यते तत्राह व्याचिख्यासितस्येति प्रतिपत्तिः सौकर्यार्थसंग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः वक्ष्यमाणैर्ये

स्वामिछतटीका

तदेवं संसारिणः स्वरूपमुक्तमिदानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारिणस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तच्च क्षेत्रज्ञसंसारिणं जीवं वस्तुतः सर्वं क्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि तत्त्वमसीति श्रुत्युपलक्षितेन भद्रप्रसोक्तत्वात् आदरार्थमेतत्ज्ञानं स्तौति क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञयोर्यद्वैलक्षण्येन ज्ञानं तदेव मोक्षहेतुत्वात् ज्ञानं सममतं अन्यत्तु तथा पाण्डित्यं वन्न हेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तं तत्कर्म यन्न वन्धाय साविद्यायाचमुक्तये आयासायापरं कर्म विद्यान्याशिल्पनैपुण्यमिति २

भाषा अनुवाद

यद्यपि यहाँ चौबिस प्रकार की प्रकृतिको क्षेत्र कहते हैं तौ भी देह रूप परिणाम के रूपान्तर प्राप्तिको प्राप्त भई वही प्रकृति मे अहं रूप अविवेक हेतु से सोई प्रकृतिके विवेक के अर्थ इस शरीरको क्षेत्र मान कहना उसीके विस्तारकी इच्छा से प्रतिज्ञा करते हैं कि मेरा किंचित् अज्ञान जो उक्त स्वरूप जड दृश्य आदि स्वभाव और यादृश इच्छादि धर्म युक्त और जैसे इन्द्रियादि विकार से युक्त और जैसे प्रकृति पुरुषके संयोग से जन्मे और जिस प्रकार स्थावरजङ्गम भेद से नाना रूप होय सोई जो क्षेत्र स्वरूप से जो है और अचिन्त अर्थ के द्वारा जो जो प्रभाव से सम्पन्न होय है सो सब संक्षेप से हमसे श्रवण करो यह भगवान् अज्ञान से कहना ३ किंसे को कहे विस्तार वचन का यह संक्षेप है इस पर कहते कि जो दृग्नि

शाङ्करभाष्यं ।

क्षितंस्तौति थोत्वबुद्धिप्ररोचनार्थं ऋषिभिरिति ऋषिभिर्विशिष्टादिभिर्वज्रधावज्जप्रकारं गीतं कथितं छन्दोभिः छन्दांसि ऋगादीनि तैर्भन्त छन्दोभिर्विधैर्नानाप्रकारैः पद्यकविवेकतो गीतं किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्च एव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणितैः पद्यते गस्यते ज्ञायते ब्रह्मेतितानि ब्रह्मसूत्रपदेन सूच्यन्ते तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थायात्मनो गीतमिति अनुवर्तते आत्मेत्येकोपासीतेत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते हेतुमद्भिर्भुक्तियुक्तैर्निश्चितैर्न संशयरूपैर्निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ४

आनन्दगिरिछतटीका

श्रोतुर्मनःसमाधानार्थं सूचितो वाक्यार्थो पाथविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याह यन्निर्दिष्टमिति इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन परावृत्तमिति प्रकृतार्थत्वात्तस्येति योजना तत्क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्यध्याहारः यच्चेति येन रूपेण रूपवदिति तदेव क्षेत्रं विशेष्यते तस्य क्षेत्रस्य स्वकीयाङ्गीर्णनादयस्तैर्विशिष्टस्य क्षेत्रत्वे हेतुत्वफलति च शब्दपञ्चकस्येतरैतरसमुच्चयार्थत्वमाह च शब्द इति विकारित्वेनापि हेतुत्वसूचयति यद्विकारोति यत्कार्यं तत्सर्व्वं यस्माद्ब्रह्मव्यते तत्कारणत्वाद् ज्ञातव्यमित्याह यत इति क्षेत्रमिव क्षेत्रज्ञं ज्ञातव्यं दर्शयति सचेति ज्ञातव्यमिति सम्बन्धः चक्षुराद्युपाधिकृतदृष्ट्यादिशक्तिवशात्तस्य ज्ञानवत्त्वं सूचयति यत्प्रभाव इति तेनोक्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः कथं यथा विशेषितं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञो वा शक्यो ज्ञातुमित्याशंक्ष्य भगवात्क्यादित्याह तदिति ३ श्लोकान्तरस्य तात्पर्य्यमाह तदित्यादिना विवक्षितं जिज्ञासितमित्यर्थः स्तुतिफलमाह श्रोत्रेति न केवलं माप्रोक्तेरेव क्षेत्रादियाथात्मप्रसम्भावितं किन्तु वेदवाक्यादपीत्याह छन्दोभिश्चेति ऋगादीनां चतुर्णामपि वेदानां नानाप्रकारत्वं शाखाभेदादृष्टं न केवलं श्रुतिस्मृतिसिद्धसुक्तं याथात्मं किन्तु यौक्तिकञ्चेत्याह किञ्चेति कानि तानि सूत्राणीत्याश

स्वामिछतटीका

तत्र यद्यपि चतुर्विंशतिभेदभिन्ना प्रकृतिः क्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथापि देहरूपेणैव परिणता यानेव तस्यामहंभावेनाविवेकः स्फुट इति तद्विवेकार्थमिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तदेव प्रपञ्चयिष्यन् प्रतिजानीते तदिति यदुक्तं मया तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपतो जडहृद्यादिस्वभावं प्रादृक् यादृशञ्च इच्छादिधर्मकार्यद्विकारैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तं यत्प्रकृति पुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः प्रकारैः स्थावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः स च क्षेत्रज्ञो यत्स्वरूपतो यत्प्रभावश्च अचिन्तैस्वर्य्ययोगेन यैः प्रभावैः सम्पन्नस्तत्सर्व्वं संक्षेपतो मत्तः ऋणुः

ऋषिभिर्बहुधागीतं छन्दोभिर्विभिधैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४

आनन्दगिरिकृतटीका

क्याह आत्मेत्येवेति आदिपदेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरमथयोन्यादेवतामित्यादीनि विद्या विद्यासूत्राण्युक्तानि आत्मेति चोक्तोपादानंतच्च देवोपलक्षणं अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतान्यन्यथा छन्दोभिरित्यादिनापौनरुक्त्यादिति मत्वा विशिनष्टि हेतुमद्भिरिति ४ चोक्तादियथात्मश्रुत्याप्रलोभिताय किन्तदिति जिज्ञासवेयथो

स्वामिकृतटीका ।

कैः विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्विशिष्टादिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधाराणादिविषयत्वेन वैराजादिस्वरूपेण बहुधागीतं निरूपितं विविधैर्विचित्रैर्नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मादिविषयैः छन्दोभिर्वैर्नानापूजनीयदेवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रः पदैश्च ब्रह्मसूत्रात्ते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राण्यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराणि उपनिषद्वाक्यानि तथा ब्रह्मपद्यते साक्षात् ज्ञायते एभिरिति स्वरूपलक्षणपराणि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च बहुधागी

भाषाअनुवाद

दिकोंने योगशास्त्रमेध्यानधाराणादिकाविषयपरमेश्वरकाविराटरूपनानाप्रकारमें निरूपण किया है और जो विशिष्टादिकोंने नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मादिविविधप्रकारसे वेदके द्वारा भिन्न भिन्न अनेक पूजनीय देवतारूपसे प्रगट किया है और ब्रह्मसूत्र अर्थात् जिससे ब्रह्मकानिरूपण होता है तात्पर्य यह कि जिससे समस्त भूत जन्मते हैं इत्यदितटस्थलक्षणरूप उपनिषद्वाक्य जो ब्रह्मसूत्र और जिसके द्वारा ब्रह्मका साक्षात्कार ज्ञान किया जाता है एतावता स्वरूपलक्षण अर्थात् सोई ब्रह्मसत्य असा ज्ञान और आनन्दरूप ईत्यादि श्रुतियोंने हेतुयुक्त पद कहा अर्थात् हे सौम्य इस सृष्टिके पूर्व यह जगत्स तमात्रथा असत्से सत्कैसे जन्मै जो इस हृदय आकाशसे आनन्दरूप आत्मान होता तो अपान और प्राणवायुको चेष्टाको करता इससे यह आत्मा ही प्राणियोंको आनन्दयुक्त करे है इन सब श्रुति विशिष्ट ब्रह्मसूत्रादिकोंसे कहा है सोई संक्षेपसे सुनो अथवा नित्यनैमित्तिक प्रायश्चित्त उपासनारूपसाधनचतुष्टयसे सम्पन्न होनेके बाद ब्रह्म जिज्ञासाकरी इत्यादि वेदव्यासप्रणीतको ब्रह्मसूत्र कहते हैं परमेश्वरके ईच्छितत्व हेतुसे प्रकृतिको जगत्का कारण नहीं कह सकते और सब श्रुतियोंमें आत्माको आनन्दमयत्व कहा है इससे ये आनन्दमय हैं इत्यादियुक्तियोंसे निश्चित है अर्थात् जिन सबोंका सोई कहा हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४

महामूतान्यहङ्कारोबुद्धिरव्यक्तमेवच इन्द्रियाणिदशैकञ्चपञ्चचेन्द्रियगोचाराः ५

शाङ्करभाष्यं

स्तुत्याभिसुखीभूतायार्जुनायाह भगवान् महामूतानिमहान्तिचतानिभूतानिसर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानिचसूक्ष्माणि नखूलानित्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यन्तेऽहङ्कारोमहामूतकारणमहंप्रत्ययलक्षणोऽहङ्कारणंबुद्धिरध्यवसायलक्षणा तत्कारणमव्यक्तमेवचनव्यक्तमव्यक्तमव्याकृतसीश्वरशक्तिःमममायादुरत्ययेत्युक्तंएवशब्दःप्रकृत्यवधारणार्थःएतावत्येवाष्टधाभिन्नाप्रकृतिः चशब्दोभेदसमुच्चयार्थः इन्द्रियाणिदशश्रोत्रादीनिपञ्चबुद्भ्यत्यादकत्वात्बुद्धीन्द्रियाणिवाक्पाण्यादीनिपञ्चकर्मनिर्वर्तकत्वात्कर्मैन्द्रियाणितानिदशैकञ्चकिंतत्मनएकादशंसङ्खल्पाद्यात्मकं पञ्चचेन्द्रियगोचराःशब्दादयोविषयास्तान्येतानिसंख्यातञ्चतुर्विंशतितत्त्वानि आचक्षते ५

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

देशं क्षेत्रं निहिंशति स्तुत्येति महत्त्वे हेतुमाह सर्वेति भूतशब्देनखूलानामपि विशेषाभावाद्ग्रहेकाहानिरित्याशंकाह खूलानिति अहङ्कारोहंप्रत्ययलक्षणइति सखन्धः भूतानांप्रातीतिकत्वेनाभिमानमात्रात्मत्वंमत्वाहंकारंविशिनष्टि महामूतेति

स्वामिद्वयटीका ।

तं किञ्च हेतुमद्भिः सदेवसौख्येदमग्रआसीत्कथमसतःसज्जायेतइति कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्यदेप्रश्नाशान्दनस्यात्एपह्येवानन्दधातीत्यादियुक्तिमद्भिःअन्यात्अपानचेष्टांकःकुर्थात्प्राण्यात्प्राणव्यापारंवाकःकुर्थादिति श्रुतिपदयोरर्थः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाच्यतयाअसन्दिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं दुःसंग्रहंसंक्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत्प्रष्टु इत्यर्थः यद्वाअथातोब्रह्मजिज्ञासे त्यादीनिब्रह्मसूत्राणिगृह्यन्ते तान्येवब्रह्मपद्यतेनिश्चीयतेएभिरिति पदानितैर्हेतुमद्भिरीक्षतेर्नाशब्दं आनन्दमयोभ्यासादित्यादियुक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैःशेषंसमानं ४

भाषा अनुवाद

और जे तस्वरूप दोहो कसे कहते है कि महामूत कहे चित्त जल अग्नि वायु आकाश और इनका कारण रूप अहङ्कार और विज्ञानात्मिका बुद्धि अर्थात् महत्तत्त्व और अव्यक्त कहे मूल प्रकृति और पांच ज्ञान इन्द्री तथा एक सङ्खल्य विकल्पात्मक मन और पांच इन्द्रिय गोचर कहे शब्द आदितन्मात्रा विशेष रूपसे इन्द्रियग्राह्य विषय अर्थात् शब्द स्पर्श रूप रस गन्ध जो पांच द्रव्य गुण है वे ई क्षेत्र स्वरूप चौविसतत्त्व कहे है ५

इच्छाद्देषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः एतच्चेतंसमासेनसविकारसुदाहृतं ६

शाङ्करभाष्यं ।

अथेदानीं आत्मगुणादितियानाचक्षते वैशेषिकास्तेपि च त्वधर्मा एव न तु च त्वत्त्वेत्याह भगवान् इच्छाद्देष इति इच्छायज्जातीयंसुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुत्वेरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्मो ज्ञेयत्वात् त्वत्त्वं तथाद्देषीयजातीयसंधंदुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तद्देषिसोयंद्देषो ज्ञेयत्वात् त्वत्त्वं मेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् त्वत्त्वं मेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि च त्वत्त्वं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तद्भव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा

आनन्दगिरिकृतटीका

महतः परमित्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थं महङ्कारहेतुमाह अहङ्कारेति ईश्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपिशङ्कते तदर्थमाह समेति अवधारणरूपमर्थमेव स्फुटयति एतावत्येवेति पञ्चतन्मात्राख्यहङ्कारो महद्व्याजतमित्येष्टधाभिन्नत्वं मूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिसेदानां समुच्चयश्चकारार्थः दशेन्द्रियाख्ये विविभज्यव्युत्पादयति श्रोत्रेत्यादिना तदेव प्रज्ञाद्वारा स्फुटयति किन्तदिति शब्दादिविषयशब्देन स्थूलानिभूतानि गृह्यन्ते उक्तेषु तन्मात्रान्तरीयसम्प्रतिमाह तानीति ५ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः

स्वामिकृतटीका

तत्त्वं त्वत्त्वरूपमाह महाभूतानीति द्वाभ्यां महाभूतानि भूत्यादीनि पञ्च अहङ्कारस्तत्कारणभूतः बुद्धिर्ज्ञानात्मकं महत्त्वं अव्यक्तं मूलप्रकृतिः इन्द्रियाणि दशवाह्नानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि एकञ्च मनः इन्द्रियगोचरात्पञ्च तन्मात्ररूपा एव शब्दादयश्चाकाशादिविशेषगुणतया व्यक्ताः सन्त इन्द्रियविषयाः पञ्च तदेवं चतुर्विंशति तत्त्वान्युक्तानि ५

भाषा अनुवाद

और इच्छाद्देष सुखदुःखसंघातकहे शरीर औचेतनाकहे ज्ञानात्मकअन्तःकरणकी वृत्तिजो बुद्धि औधैर्य ये सब दृश्य है इससे ये आत्माके धर्म नहीं है अन्तःकरणहीके धर्म है तो शरीरधर्म ही इनको कहा चाहिये सोऽनुतिमे कहा है कि कामनासङ्कल्पसंशयश्चाद्वाअधैर्यअधैर्यलज्जाबुद्धिमय ये सब अन्तःकरणके व्यापार है इस वचनसे इसी अध्यायके तीसरे श्लोकमे जो कहा च त्वधर्म सो देखाया है और इन्द्रियआदिविकारसहितचेतनमैने संक्षेपरूप तुमसे कहा है अवलक्तत्त्वं त्वसेष्टधक

शाङ्करभाष्यं ।

चक्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्यथावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि धियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं स
र्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत्क्षेत्रं समा
सेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रमेदजातस्य संहतिरि
दंशरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तं ६

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रकृतिविद्यतयः सप्तपोडशकश्च विकार इति पठन्ति अव्यक्ताहङ्कारादीनाम्नैगुण्याभि
मानादिधर्मकत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव ग्रहणे कर्मेन्द्रियाणां विषयानुक्तेर्वैरूप्य
प्रसङ्गात् क्षेत्रैर्निरूपणस्य च प्रकृतत्वात् स्वरूपनिर्देशे नैव तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्चेति व्या
ख्यातमिदानीमिच्छादीनामात्मविकारत्वनिरूपितत्वे क्षेत्रविकारत्वनिरूपणेन यद्विका
रीत्येतन्निरूपयन्मतान्तरनिरूपितपरत्वेन श्लोकमवतारयति अथेति पूर्वज्ञोक्तिविरो
धाद्देयवैशेषिकमतमिति मत्वोक्तं भगवानिति उपलब्धजातीयस्योपलब्धमानस्यादाने
च्छायाहेतुमाह सुखेति इति शब्दो हेतुर्थः सुखहेतुत्वात्तस्मिन्निच्छेत्यर्थः इच्छासुखत
हेतुविषयत्वेन व्याख्यायात्मधर्मत्वं तस्याव्युदस्यति सोयमिति तथापि कथं क्षेत्रान्तर्भूत
त्वं तत्राह ज्ञेयत्वादिति इच्छावतर्हपोपि धर्मो बुद्धेरित्याह तथेति कोसौ द्वे प्रोयस्य
बुद्धिधर्मत्वं तत्राह यज्जातीयमिति तस्यापिच्छावत्क्षेत्रान्तर्भावमाह सोयमिति
इच्छाद्वेषवद्बुद्धिधर्मः सुखमपीत्याह तथेति तस्यापि स्वरूपोक्त्या क्षेत्रान्तःपातित्वमाह
अनुकूलामिति दुःखस्यापि स्वरूपोक्त्या क्षेत्रमध्यवर्तित्वमाह दुःखमिति देहेन्द्रिया
त्मवादौ व्युदसितुं क्षेत्रान्तर्भूतमेव संघातं विभजते देहेति विज्ञानवादं प्रत्याह तस्यामि
ति तप्तेलौहपिण्डेव हरेरभिव्यक्तिवदुक्तसंघतौ बुद्धिश्चित्तरभिव्यज्यते तत्र चाग्निरभि
व्यक्तोलोहपिण्डमेवाग्निबुद्ध्याग्राहयति तथात्मचैतन्यं बुद्धिश्चित्तावभिव्यक्तं तामेवात्मतया
बोधयत्यतस्तदाभापानुविहासैव चेतनेत्युच्यते सा च मुख्यचेतनं प्रति ज्ञेयत्वादत्द्रूपत्वा
त्क्षेत्रमेवेत्यर्थः धृतिस्वरूपोक्त्या क्षेत्रत्वं तस्यादर्शयति धृतिरित्यादिना नन्वप्येस
ङ्कल्पाद्योये मनोधर्माः सन्ति ते किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन नोच्यन्ते तत्राह सर्वेति तस्योप
लक्षणार्थत्वे हेतुमाह यत इति इच्छादिवदस्मिन्नवसरे सङ्कल्पादीनामपि दर्शितत्वं सि
द्धवत्कृत्यक्ररणविभागार्थं यतो भगवदुक्तं क्षेत्रमुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिग्रहस्य सर्वा
नुक्तबुद्धिधर्मोपलक्षणार्थत्वमित्यर्थः विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराय वैराग्यार्थं क्षेत्रं व्याख्यात
मित्यनुवदति यस्येति क्षेत्रमेदजातस्य व्यष्टिदेहविभागस्य सर्वस्येत्यर्थः संहतिः सम
ष्टिः शरीरं ६ ननु उक्ते क्षेत्रे क्षेत्रज्ञोक्तव्यस्तं हित्वा किमित्यन्यदुच्यते तत्राह

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवं आचार्योपासनं शौचस्थैर्यमात्मविनिग्रहः ९

शाङ्करभाष्यं ।

क्षेत्रज्ञोपच्यमाणविशेषणोपस्थक्षेत्रज्ञस्यपरिज्ञानाददृष्टतत्त्वं भवति तं ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनासविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना तु तत्ज्ञानसाधनगुणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन्सति तत्ज्ञेयविज्ञानयोग्यो धिक्कृतो भवति यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते तममानित्वादिगुणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् अमानित्वमिति अमानित्वं मानिनोभावो मानित्वमात्मनः स्थापनन्तदभावोऽमानित्वमदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावो दम्भित्वमहिंसा अहिंसनं प्राणिनामपीडनं क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रियार्जवमृजुभावोऽवक्रतयाचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेन सेवनं शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचस्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृतव्यवसायित्वमात्मविनिग्रह आत्मन उपकारकस्यात्मशब्दवाच्यस्य कार्यकारणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ९

स्वामीकृतटीका

इच्छेति इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातः शरीरं चेतनाज्ञानात्मिकासनोदृत्तिः धृतिर्धैर्य एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्माः अपितु मनोधर्माः अतः क्षेत्रज्ञान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत्सङ्कल्पपादीनां तथा च श्रुतिः कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अज्ञा अज्ञा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वमन एवेति अनेन यादृगिति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मादर्शिताः एतत् क्षेत्रं सविकारमिन्द्रियादिविकारसहितं संक्षेपेण तु स्थंमयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ६ इदानीममानित्वमित्यादिपञ्चभिरुक्तलक्षणात् क्षेत्रज्ञादतिरिक्त्युक्तं तथा ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं विस्तरेण वर्णयिष्यन्तत्तच्च ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति अमानित्वं स्वगुणस्वाधाराहित्यं अदम्भित्वं दम्भाराहित्यं अहिंसा परपीडावर्जनं क्षान्तिः

भाष्यानुवाद ।

ज्ञेयं क्षेत्रज्ञं तिसको विस्तारसर्वणकी इच्छाकरि क्षेत्रज्ञके ज्ञानहोनेके साधनपांचश्लोकसे कहते हैं कि अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाकहे मानकपटपरपीडाराहित्यश्रौक्षान्तिकहेक्षमा श्रौश्रार्जवजोसीधामन श्रौआचार्योपासनजोगुरुसेवनश्रौरशौचकहे वाहरअन्तरशुद्धि श्रौभावशुद्धसेअन्तःशुद्धिज्ञानो श्रौरस्थैर्यकहेसत्मार्गमेप्रवृत्त श्रौउसीएकमेतत्परता तथाआत्मविनिग्रहकहे शरीरसंयमकरना ९

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कारएवच जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ८

आनन्दगिरिद्वयटीका

क्षेत्रज्ञइति अनादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणक्षेत्रज्ञसंयमेव भगवान्विवक्षितविशेषणसहितं क्षेत्रयं च तदित्यादिनावक्ष्यतीति सम्बन्धः किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते तत्राह यस्येति क्षेत्रयं च तदित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्य तात्पर्यमाह अधुनेति अमानित्वादिलक्षणविदधातीत्युत्तरदसम्बन्धः ज्ञानसाधनसमुदायबोधनं कुलोपयुज्यते तत्राह यस्मिन्निति योग्यमधिकृतमेव विदुषोति यत्परइति एतत्ज्ञानमिति वचनात् कथमिदं ज्ञानसाधनमित्याशङ्क्याह तमिति तद्विधानस्य ब्रह्मद्वारादार्ढ्यं सूचयति भगवानिति अमानित्वादिनिष्ठस्यान्तर्धियो ज्ञानमिति नियमार्थमाह अमानित्वमिति मानस्तिरोहितो विलेपः स चात्मन्युत्कर्षारोपहेतुसोस्येति मानी नमान्यमानी तस्य भावोमानित्वमिति व्याकरोति अमानित्वमित्यादिना प्रतियोगिमुखेनादम्भित्वं विदुषोति अदम्भित्वमिति वाङ्मनोदेहैरपीडनं प्राणिनामहिंसनं तदेवाहिंसेत्याह अहिंसेति परापराधस्य चित्तविकारकारणस्य प्राप्तावेवाविद्यतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वं ज्ञान्तिगित्याह ज्ञान्तिरिति अवक्रत्वमक्षौटिल्यं यथाहृदयव्यवहारः सदैकरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वं चेत्यर्थः उपनीयतुयः शिष्यमित्यादिनोक्तमाचार्यं व्यवच्छिनन्ति मोक्षेति शुश्रूषादिइत्यादिपदं नमस्कारादिविषयं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च द्विःप्रकारं शौचं क्रमेण विभजते शौचमित्यादिना मनसो रागादिभलानामिति सम्बन्धः तदपनयोपायमुपदिशति प्रतिपन्नोति रागादिप्रतिकूलस्य भावनाविषयेषु दोषदृष्ट्या प्रवृत्तिस्त्येति यावत् स्थिरभावमेव विपद्यति मोक्षेति आत्मनो नित्यसिद्धस्यानाधेयातिशयस्य कुतो विनिग्रहस्तत्राह आत्मनइति ७

स्वामिद्वयटीका ।

सहिष्णुत्वं आर्जवमवक्रता आचार्योपासनं सद्गुरुसेवनं शौचं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च तत्र वाह्यं मृज्जलादिना आभ्यन्तरञ्च रागादिमलचालनं तथा च स्मृतिः शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं वाह्यमाभ्यन्तरं तथा मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरमिति स्वैर्यं सन्मार्गप्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पञ्च

भाषाअनुवाद

श्रीरइन्द्रियार्थनोरूपआदिविषय तिनमेवैराग्यश्रीअनहङ्कारता तथा जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनकोवारवारदेखनाचहियेविषयभोगसेनिवृत्तिहो ८

शाङ्करभाष्य

किञ्च इन्द्रियेति इन्द्रियार्थेषुशब्दादिषुदृष्टादृष्टेषुभोगेषुविरागभावोवैराग्यमनहङ्कारोऽहङ्काराभावएवच जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्मचमृत्युञ्जराच व्याधयश्चदुःखानिचतेषुजन्मादिदुःखान्तेषुप्रत्येकंदोषानुदर्शनंआलोचनंजन्मनिर्गमवासयोनिद्वारानिःसरणंदोषस्तस्यानुदर्शनंआलोचनंतथाऽतौदोषानुदर्शनंतथाजरायांप्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं आलोचनंपरिसूतताचेति तथाव्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं तथादुःखेष्वध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेष्वधवादुःखान्येवदोषोदुःखदोषस्तस्यजन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनंदुःखंजन्मदुःखंजरादुःखंमृत्युदुःखं व्याधयोदुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयोदुःखंदुःखानिनपुनः स्वस्वप्रेषैवदुःखमित्येवजरादिषुदुःखदोषानुदर्शनात्देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते ततःप्रत्यगात्मनिप्रवृत्तिःकरणानामात्मदर्शनायएवंज्ञानहेतुत्वात्ज्ञानमुच्यतेजन्मादिदुःखदोषानुदर्शनंद

आनन्दगिरिस्तटीका ।

नकेवलसमानित्वादीन्येवज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनानिकिन्तुवैराग्यादीन्यपितथा विधानिसन्तीत्याह किञ्चेति दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषुरागेतत्प्रतिबन्धंज्ञानंनोत्पद्यतेइति मत्वाव्याकरोति इन्द्रियेति आविर्भूतोगर्वोहङ्कारस्तदभावोपिज्ञानहेतुरित्याह अनहङ्कारइति इन्द्रियार्थेषुवैराग्यमुक्तमुपपादयति जन्मेतिप्रत्येकंदोषानुदर्शनमित्युक्तं तत्रजन्मनिदोषानुदर्शनंविशदयति जन्मनीतियथाजन्मनिकोपानुसन्धानन्तथाऽतौदोषस्यसर्वसर्मनिवृत्तनादेरालोचनंकार्थमित्याह तथेति जन्मनिमृत्यौचदोषानुसन्धानवञ्जरादिष्वपिदोषानुसन्धानंकर्त्तव्यमित्याह तथेति व्याधिषुदोषस्यासह्यताख्यपस्यानुसन्धानंदुःखेषुत्रिविधेष्वपिदोषानुसन्धानंप्रसिद्धं व्याख्यानान्तरमाह अथवेति यथाजन्मादिषुदुःखान्तेषुदोषदर्शनमुक्तं तथातेष्वेवदुःखान्येवदोषस्यदर्शनंस्फुटयति दुःखमित्यादिना कथंजन्मादीनांवाह्येन्द्रियग्राह्याणांदुःखत्वंतत्राह दुःखेति जन्मादिषुदोषानुदर्शनंनृत्तंफलमाह एवमिति वैराग्येसत्यात्मदृष्ट्यर्धकरणानांतदामिसुखेन प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह ततइति जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनंज्ञानहेतुषुकिमित्युपसंख्यातमित्यार्थक्यवैराग्यद्वाधीहेतुत्वादित्याह एवमिति ८ ज्ञानस्यान्तरङ्ग

स्वामिस्तटीका ।

मेनान्वयः ७ किञ्च इन्द्रियार्थेषुविति जन्मादिषुदुःखदोषयोरनुदर्शनंपुनःपुनरा लोचनंदुःखरूपस्यदोषस्यानुदर्शनमितिवास्यष्टमन्यत् ८ किञ्च असत्तिरिति

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु नित्यञ्चसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ६

शाङ्करभाष्यं

किञ्च असक्तिरिति असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावोऽसक्तिरनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गो नाम शक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणो यथा अन्यस्मिन् सुखिनिदूःखिनिचाहमेव सुखीदुःखी च जीवति मृतौ चाहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति क्वेत्याह पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेपुटारेषु आदिग्रहणादन्येष्वप्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु तच्चोभयज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते नित्यञ्चसमचित्तत्वं तुल्यचित्तता क्व इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्वितिष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता इष्टोपपत्तिषु न त्वत्पुनरुत्पत्तिरिति चानिष्टोपपत्तिषु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानं ६ किञ्च मयि चेति मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनाप्रथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्य तः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिर्नव्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी सा च ज्ञानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वा शुच्यदिभिः सर्पय्याध्रादिभिश्चरहितः अरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विक्लोद्देशस्तं सेवितुं शीलं मस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदे-

आनन्दगिरिकृतटीका

मेव हेत्वन्तरमाह किञ्चेति नन्वशक्तिरेवाभिष्वङ्गाभावस्तथाचपुनरुक्तिरित्याशं श्याभिष्वङ्गोक्तिद्वारानिरस्यति अभिष्वङ्गो नामेति अन्यस्मिन्नेवपुत्रादावन्यत्वधियातद्गते सुखादावात्मनितद्भावनाख्यं शक्तिविशेषमेवोदाहरति उक्तविशेषणयोराकांक्षाद्वारा विषयमाह क्वेत्यादिना उक्तविशेषणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह तच्चेति सदाहर्षविषादशून्यमनस्तस्यिज्ञानहेतुरित्याह नित्यञ्चेति तदेव विभजते इष्टेति तस्य ज्ञानहेतुत्वं निगमयति तच्चैतदिति ६

स्वामिकृतटीका ।

पुत्रदारदिषु असक्तिः प्रीतित्यागः अनभिष्वङ्गः पुत्रादीनां सुखेदुःखेवाहमेव सुखीदुःखीचेत्यध्याप्तातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं ६

भाषाअनुवाद ।

श्रीरपुत्रदाराधनआदिमे असक्तिकहे प्रीतित्याग और पुत्रादिमे सुखदुःखदेखि जो मै सुखीअथवादुःखीहूँ अिसामानिलेनाअभिष्वङ्गहैतिसकात्याग और इष्टअनिष्ट दो नोकोप्राप्तिमे सर्वदासमचित्तकहेचित्तकीएकरूपता अर्थात्सावधानचित्तरहै ६

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १०
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ११

शाङ्करभाष्यं

शसेवित्वं विविक्तोषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यत् स्तत आत्मादि लभावना विविक्ते उपजाय
तेऽतो विविक्तदेशसेवित्वे ज्ञानमुच्यते अरतिररमणं क्व जनसंसदित् ज्ञानानां प्राकृतानां
संस्कारशून्यानामविनीतानां कलहोन्मुखितचित्तानां संसत्समवायोजनसंसन्नसंस्कार
रवतां विनीतानां संसत्तस्याज्ञानोपकारकत्वात् अतः प्राकृतजनसंसदरतिर्ज्ञानार्थत्वा
त् ज्ञानं १० किञ्च अध्यात्मेति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं
तस्मिन् नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावानां परिपाकनिमित्ततत्त्व
ज्ञानं तस्यार्थी भोक्तः संसारोपरमस्तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानफलालो
चने हितत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्त
ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानप्रदेतस्मात् यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मार्गान्त्वं द
म्भित्वं हिंसाक्षान्तिरनार्जवमित्याद्य ज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारण
त्वादिति ११ यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकांक्षायमाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि ननु

आनन्दगिरिकृतटीका

साधनान्तरमाह किञ्चेति अनन्ययोगमेव संक्षिप्तं व्यनक्ति नेत्यादिना उक्तधीद्वा
राजातायामक्तेर्भगवति स्थेयं दर्शयति नेति तत्रापि ज्ञानशब्दस्तद्बहुत्वादित्याह साचे
ति देशस्य विविक्तत्वं द्विविधमुदाहरति विविक्तइति तदेव स्पष्टयति अरख्येति उक्तदे
शसेवित्वं कथं ज्ञाने हेतुस्तत्राह विविक्तोष्विति आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वाक्यार्थ

भाषाअनुवाद

और परमेश्वर स्वरूपमेरेमे अनन्ययोग अर्थात् सर्वत्र आत्मदृष्टिसे अव्यभिचारि
णी एकान्तभक्ति और विविक्तकहे शुद्ध अथवा चित्तप्रसन्नकारी जो निर्जनदेश बहाँकी
बास औसंसारो व्यवहारी दुष्टमनुष्योंकी सभामे अरुचि १० और आत्माको अक्षित
रकारिके वर्तमान जो ज्ञानतिसमे नित्यभाव अर्थात् तत्त्वमसिमहावाक्यके तत्पद औ
त्वंपदके अर्थपर विश्वास और तत्त्वज्ञानका फल जो सुकृति तिसीको श्रेष्ठरूपसे आलोचन
करना इससे अमानित्वं अर्द्धमित्त्व आदि जो वीसकहे गये सोई ज्ञानके साधन स्वरूप है
यह वशिष्ठादिकोने कहा है और इन वीसोंके विपरीत जो मानदम्भ हिंसा आदि वीस हैं
तेई ज्ञानके विरोधी हैं औअज्ञानके स्वरूप जानो इससे वे सदा वर्जनीय हैं ११

शाङ्करभाष्यं ।

यमानियमाञ्चामानित्वाद्योनतैर्ज्ञेयाः तेन ह्यमानित्वादिकस्य चिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टं सर्वत्रैव यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते न ह्यन्यविषयेण ज्ञाने नान्यदुपलभ्यते यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निर्न दोषः ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति ह्यवोचामः ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च ज्ञेयमिति ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकल्पेण यथावद्वक्ष्यामि किं फलं तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाह - यत्ज्ञेयं ज्ञात्वा अद्वैतत्वमश्नुते न पुनर्भियत इत्यर्थः अनादिमत्त्वादि रस्यास्तीत्यादिमत्त्वादिमदनादिमत्किं तत्परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतं मत्र केचित् अनादिमत्त्वरमिति प्रदं छिन्दन्ति ब्रह्मो हि शोक्ते र्थे मत्पुत्रानर्थक्यमनिष्टं स्यादित्यर्थविशेषश्च द

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्रीच्यते नन्वरतिविषयत्वेनाविषयत्वेनाविशेषतोजनसंसन्नात् किमिति न गृह्यते तत्राह तस्य इति सन्तः सङ्गस्तु भेषजमित्युपलम्भादित्यर्थः १० साधनान्तरमाह किञ्चेति आत्मादीत्यादिशब्दोऽनात्मार्थस्तद्विषयं ज्ञानं विवेकस्तन्नित्यत्वं तत्रैव निष्ठावत्वं विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति तेषां भावनापरिपाको नाम यत्वेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं तन्निमित्ततत्त्वं ज्ञानमैक्यसाध्यात् कारस्तत्फलालोचनं किमर्थमिव्याशं व्याह तत्वेति प्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तच्च ज्ञानार्थदर्शनमर्थवदिति शेषः ज्ञानस्यान्तरङ्गहेतुमुक्तमुपसंहरति एतदिति किमिति तस्य विज्ञेयत्वमित्याशं व्याह परिहरणायैति तत्र हेतुः संसारेति तस्य प्रवृत्तिरुत्पत्तिस्तद्हेतुत्वान्मानित्वादित्याज्यं ज्ञाते च त्याज्यत्वं तेन तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः इति शब्दः साधनाधिकारसमाप्तरर्थः ११ उत्तरग्रन्थमवतारयति

स्वामिकृतटीका

किञ्च मयीति मयि परमेश्वरेऽनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकान्ताभक्तिः विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरस्तं देवं सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्प्रकृतानां जनानां संसृष्टिसमाधामरतीरत्यभावः १० किञ्च अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्त्तमानं ज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः तच्च सम्पदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टत्वालोचनमित्यर्थः एतदमानित्वमदमित्वमित्यादिविशतिसंख्याकं यदुक्तमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं वशिष्ठादिभिर्ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतमानित्वादिमत्तदज्ञानमिति ज्ञानविरोधित्वाद्दतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ११ एभिः साधनैर्यज्ज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति षडभिः यज्ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ञात्वात्सत्संज्ञते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते १२

शाङ्करभाष्यं

श्रेयन्तर्हवासुदेवाख्यापराशक्तिर्यस्येतत्परमिति सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्स
 भवति न त्वर्थः सम्भवति ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयित्वान्न सत्तन्ना
 सदुच्यत इति विशिष्टशक्तिमन्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धिः तास्मा
 द्भूतुपोवज्जुग्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूर्वणार्थः अस्तत्त्वफलं ज्ञेयं मयोच्य
 त इति प्ररोचनेनामिमुखीकृत्याह न सत्तत् ज्ञेयमुच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते ननु मह
 तापरिकारवन्धेन कर्णरवेणोहोष्यज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननु रूपमुक्तं न सत्तन्नासदुच्य
 ते इति न अनुरूपमेवोक्तं कथं सर्वासु उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म नेति नेत्यख्यलमनणु इत्या
 दिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेदंतदिति वाच्ये गोचरत्वान्ननु तदस्ति यद्वस्त्वस्ति श
 ब्दे नोच्यते अथास्ति शब्दे नोच्यते यत्नास्ति तत् ज्ञेयं विप्रतिषिद्धं ज्ञेयं तदस्ति श
 ब्दे नोच्यत इति च न तावन्नास्ति नास्ति बुध्यविषयत्वान्ननु सर्वा बुद्ध्योस्ति नास्ति बुद्ध्य
 नुगता एव तत्रैवं सति ज्ञेयमप्यस्ति बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्थान्नास्ति बुद्ध्यनुगतप्रत्य
 यविषयं वा स्थान्नातीन्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयत्वात् यद्गीन्द्रियगम्यं वस्तु च
 टादिकं तदस्ति बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्थान्नास्ति बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा इदन्तु ज्ञे
 यमतीन्द्रियत्वेन शब्दे कप्रमाणगव्यत्वान्न घटादिव प्रभव बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमित्यतो
 न सत्तन्नासदित्युच्यते यत्तत्तद्विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं यन्न सत्तन्नासदुच्यते इति न विरुद्धम
 न्यदेव तद्विदितादधो अविदितादधीति श्रुतेः अतिरपि विरुद्धार्थेति चेत् यथायज्ञाय
 शालामारथ्यकोहितद्वेदयद्यमग्निं लोके स्तिवानवेतीत्येवमिति चेत् न विदिताविदि
 ताध्यासनत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् यद्यमग्निं नित्यादिदुविधि शेषो
 र्थवा द उपपत्तेश्च सदादिशब्दैः ब्रह्मनोच्यत इति सर्वा हि शब्दो र्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः

भाषा अनुवाद

और इस सब साधन से जिसको जानना होता है तिसको कुछ श्लोक से कहते हैं कि जो जान
 वे जो ग है सोई मैं हूँ यह कहूँगा परन्तु अभी श्रोता के आदर सिद्ध होने के लिये वही ज्ञान
 का फल देखावते हैं कि मैं जो ज्ञान की बात कहूँगा सो जानिके लोग मुक्ति पावते हैं और
 सो ज्ञेय प्रदार्थक्या है इस पर कहते हैं कि वह अनादि और परक हे निरतिशय ब्रह्म रूपय
 ही ज्ञेय ब्रह्म न सत् न असत् अर्थात् सत् असत् शब्द से नहीं कहा जाता तात्पर्य यह कि
 सत्कहे जो विधि मुख से प्रमाण का विषय और असत्कहे जो निषेध का विषय सोई सत्
 असत्कहावता है यह तो ब्रह्म अविषय हेतु से उन दोनो से भी भिन्न ही है १२

शाङ्करभाष्यं

अयमाणश्चोदभिर्जातिक्रियागुणसम्बन्धारेणसङ्केतग्रहणं सव्यपेक्षोर्ध्वप्रत्याश्रय
ति नान्यथादृष्टत्वात्तत्तथागौरश्चइतिवाजातितः पचतीतिवाक्रियातः शुक्लःकृष्ण
इतिवागुणतोषनीगोमानितित्रसम्बन्धतो नतुत्रह्यजातिभेदतो नसदादिशब्दवाच्यं
नापिगुणवत्थेनगुणशब्देनोच्यते निर्गुणत्वात्तापिक्रियाशब्दवाच्यं निःक्रियत्वान्नि
ष्कलनिष्क्रियंशान्तमितियुतेः नचसम्बन्धैकत्वाद्वयत्वाद्विषयत्वादात्मत्वाच्च नके
नचिच्छब्देनोच्यतइति युक्तं यतोवाचोनिवेत्तन्त इत्यादिश्रुतिभिश्च १२

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तं अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिपति नन्विति वस्तुपरिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्व
माद्यं ग्राहं नहीति परिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्व ज्ञानत्वात् परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्र
यमित्याभिप्रेत्याह सर्व्ववेति स्वार्थस्यैव ज्ञानपरिच्छेदकमित्येतद्यतिरेकद्वाराविशद
यति नहीति व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिक्षि
पति नैपदोपइति तत्रहेतुत्वेनोक्तस्मारयति ज्ञानेति तेन ज्ञानशब्दे हेत्वन्तरमाह
ज्ञानेति अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति ज्ञेयमिति प्रश्नद्वारा ज्ञेय
प्रवचनस्य फलसुक्ताप्ररोचनकत्वातेन श्रोतुराभिमुख्यमापादयितुं प्ररोचनफलोक्तिप
रमनन्तरवा श्रमित्याह किमित्यादिना तदेवविशिनष्टि अनादिमदिति आदिमत्वरा
हित्यमव्याकृतस्यापि ततोविशेषदर्शयति किन्तदिति शोक्तुरपिभोग्यात्परत्वमित्य
तोविशिनष्टि ब्रह्मेतिअनादीत्येकपदं मत्परमिति पदच्छेदान्नपुनरुक्तिरितिमतान्त
रमध्यापयतिअत्रेति एकपदत्वसम्भवेकिमिति पदद्वयमित्याशंकाह वज्जब्रीहियेति
आदिरस्यनास्तीति योवज्जब्रीहियोक्तोर्थस्तस्मिन्नादिमत्वनिषेधेनास्तिमत्पुमर्थवत्वमि
तिमत्पुमानर्थश्चमनिष्टस्यादितिमत्वापदं च्छन्दन्तीतिपूर्वेणसम्बन्धः आदिरस्यनास्ती
त्यनादीत्युक्तमत्परमित्युच्यमानेकोर्थः स्यादित्याशंकाह अर्थेति उक्तव्याख्यानस्यायुक्त
त्वान्नायंपुनरुक्तिसमाधिरित्याह सत्यमिति अर्थासम्भवं समर्थयते ब्रह्मणइतितथापि
विशेष्यमिति मत्वं किं न स्यादित्याशंकाह विशिष्टेति तथापिमत्पुमवज्जब्रीहियातुल्याय
स्यकथमानर्थं द्यतत्राह तस्यादिति अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यत्रज्ञान्तरं प्रतिक्षिप्यस्वप
च्चः समर्थितः संप्रतिब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेवकार्यकारणात्मकत्वप्राप्तावुक्तानुवादद्वारानस
दित्याद्यवतारयति अमृतत्वेतिसत्कार्यमभिव्यक्तनामरूपत्वादसत्कारणं तद्विपर्यया
दितिभावः ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाचयविषयत्वात्प्रक्रमप्रतिकूलमित्याक्षिपति नन्वितिनि

आनन्दगिरिखतटीका

विशेषस्यैवस्तु नो ज्ञेयत्वात्तद्विषयप्रवचनप्रक्रमानुकूलमित्युत्तरमाह नेत्यादिना अ
निर्वाचनत्वेन सत्तन्नासदित्युच्यमाने कथमिदं नुरुपमिति पृच्छति कथमिति ब्रह्मा
त्मप्रकाशस्य सिद्धत्वात्तदर्थं विधिसुखेनोपदेशायोगादध्यस्तात्तद्वर्त्मनि पृच्छते निषेधद्वा
रोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रसिद्धेरारोपितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचनमुचितमिति परिह
रति सर्वास्त्विति ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधिसुखोपदेशायोगे हेतुमाह वाचइति ब्रह्मणो
स्तिशब्दावाच्यत्वे नरविषाणवन्नास्त्वित्यमित्यनिष्टमाशङ्कते नन्विति एवमुत्सर्गेऽपि
ब्रह्मणिकिमायातमित्याशङ्क्याह अथेति ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्यत्वे व्याघातश्चेत्याह वि
प्रतिषिद्धञ्चेति अस्तिशब्दावाच्यत्वादवस्तुब्रह्मेत्यत्राप्रयोजकत्वमाह नतावदिति ना
स्तिबुद्धिविषयत्वमेवावस्तुत्वे निमित्तमतस्तदभावाद्ब्रह्मणो नावस्तुत्वेत्येतदेव व्यक्तीक
र्तुं चोदयति नन्विति सर्वासांस्त्वियामस्तिधीत्वेन नास्तिधीत्वेन वानुगतत्वेन्यतरधीगो
चरत्वाभावे ब्रह्मणो निर्वाच्यदुर्वारमिति फलितमाह तत्रेति ब्रह्मणो घटादिवैलक्ष
ण्यादुभयबुद्धविषयत्वेऽपि नानिर्वाच्यतेत्याह नेत्यादिना घटादेरिन्द्रियग्राह्यस्योभय
बुद्धिविषयत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदग्राह्यस्य नोभयधीविषयत्वं तथापि नानिर्वाच्यत्वं सच्चिदेक
तानस्य शब्दप्रमाणादविषयत्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति यद्गीति परोक्तं विरोध
मनुवदिति यत्त्विति श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टेन विरुद्धमिति सापि विरुद्धार्थस्वानुमानं
बोधकत्वास्याविरोधापेक्षत्वादिति शङ्कते श्रुतिरिति तस्याविरुद्धार्थत्वेनाप्रामाण्ये दृ
ष्टान्तमाह यथेति प्राचीनवंशं करोतीति पारलौकिकफलयज्ञानुष्ठानार्थं शालानिर्मा
णं प्रस्तुत्य कोऽहितदेत्याद्या परलोकसत्त्वे सन्दिहानायथाविरुद्धार्थाश्रुतिरप्रमाणमेवं
विदिताविदिता न्यत्वश्रुतिरपीत्यर्थः नेयंश्रुतिविरुद्धार्थत्वेनामानतया हातव्या ब्रह्मण्य
द्वितीये प्रत्युक्तप्रतिपादनेन मानत्वादित्युत्तरमाह नविदितेति यत्तुविरुद्धार्थत्वं को
हीत्युदाहृतं तदसदर्थवादस्य विशेषस्य स्वार्थतात्पर्यादित्याह यदीति यत्र जात्यादिम
त्वं तत्र वाच्यत्वं यथागवादीन ब्रह्मणि जात्यादिमत्त्वमतस्तस्यावाच्यत्वान्निषेधेनैव बोध्य
त्वमित्याह उपपत्तेञ्चेति नोच्यते इति निषेधेनैव तस्योपदेशइति शेषः जात्यादिमतोर्थ
स्यैव वाच्यत्वं तत्रैव सङ्गतिग्रहादिति प्रपञ्चयति सर्वोहीति अश्रुतस्य जात्यादिद्वारेणा
ज्ञातसङ्गतेर्वाशब्दस्य नबोधकत्वमदृष्टेरित्याह नान्यथेति जात्यादेः सच्छब्दविषय
त्वमुदाहरति तत्तयथेत्यादिना ब्रह्मणस्त्वगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतेः जात्यादिमत्वाभा
वान्शब्दावाच्यतेत्याह नन्विति केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यते
त्याह नन्विति केवलो निर्गुणमिति निःक्रियत्वे मानमाह निष्कलमिति ब्रह्मणो द्वितीय

सर्वतःपाणिपादन्तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतश्च्युतिःसल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति १३

शाङ्करभाष्यं ।

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वात्सत्त्वाशङ्कायाञ्चेयस्यसर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेणतदस्तित्वंप्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिष्टत्पर्यभाह सर्वतइति सर्वतःपाणिपादन्तत्सर्वत्रपाणयःपादञ्चास्येति सर्वतःपाणिपादन्तत्त्वेयंसर्वप्राणिकरणोपाधिभिःक्षेत्रज्ञास्तित्वंविभाव्यतेतत्क्षेत्रज्ञञ्चेतोपाधितउच्यतेक्षेत्रञ्चपाणिपादादिभिरनेकधाभिन्नंक्षेत्रोपाधिभेदकतंविशेषजातंमित्यैवक्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन क्षेत्रयत्वमुक्तं नसत्तन्नासदुच्यतेइति उपाधित्तमिथ्यारूपमथस्तित्वाधिगमाय क्षेत्रयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादित्थाहिसम्प्रदायविदां वचनमध्यारोपापवादाभ्यांनिःप्रपञ्चंप्रपञ्चप्रतेइति सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो क्षेत्रयशक्तिसङ्गावनिमि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वस्याशेषोपनिषत्सुसिद्धत्वाद्दिशिष्टस्यसम्बन्धस्य तस्मिन्सिद्धेर्नतद्वारापितस्यवाच्यतेत्याह नचेति ब्रह्मण्यभिधाष्टत्प्राशब्दाप्रष्टत्तौहेत्वन्तराख्याह अद्वयत्वादिति ब्रह्मणोवाच्यत्वे श्रुतिमपिसम्वादयति यतइति १३

स्वामिकृतटीका ।

योतुरादरसिद्धयेज्ज्ञानफलं दर्शयति यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वा अष्टतं भोक्तं प्राप्नोति किंतत् अनादिमत् आदिमन्नभवतीत्यनादिमत्परं निरतिशयं ब्रह्म अनादीत्येतावतैव ब्रह्म हीहिणा अनादिमत्त्वेसिद्धेऽपि पुनर्भूतुं प्रत्ययच्छान्दसः यद्वा अनादीतिमत्परञ्चेति पद द्वयं समविप्रणोः परं निर्विशेषरूपं ब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह नसदित्यादिविधिसुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते निषेधविषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते इदन्तु तदुभयविलक्षणमविषयत्वादित्यर्थः १३

भाषा अनुवाद ।

और जो अज्ञेय साक हो कि ब्रह्म सत् असत् मे भिन्न है तो यह चराचरात्मक ब्रह्मण्ड ब्रह्म है इत्यादि श्रुति से विरुद्ध होय है यह शङ्का करि इस ब्रह्म की नाना प्रकार शक्ति औ ज्ञान क्रिया बल क्रिया आदि स्वभाव सिद्ध नाना मत मे श्रुतियो से कहा जाय है इस तरह ब्रह्म की सर्वात्मता दिखाय पांच श्लोक से कहते है कि सर्वत्र हस्तपादचक्षुमस्तकमुख है जिसके सो सर्वत्र ही श्रवण इन्द्रिय से युक्त होय सब लोक को व्याप्त करके स्थित है अर्थात् यावत् प्राणीयो मे वर्तमान करचरण आदि उपाधियों से व्यवहार करै है १३

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्सुकार्या इति ज्ञेयसङ्गवेलिङ्गानि ज्ञेयस्येयुपचारत उच्यन्ते तथा व्याख्येयमन्यत्सर्वं
तः प्राणिपादं तत् ज्ञेयं सर्वतोक्षि शिरोमुखं सर्वतोक्षि शिरोसिमुखानि त्रयस्य तत्सर्वं
सर्वतोक्षि शिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमत् सर्वतः श्रुतिमच्छ्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत्स्य तत्स्य
तिमल्लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते १३

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्वविशेषरहितस्यावाङ्मनसगोचरस्य अदृष्टेः दृष्टेः अविपरीतस्य प्राप्ते ब्रह्मणः
शून्यत्वे प्रत्यक्त्वेनेन्द्रियप्रवृत्तादिहेतुत्वेन कल्पितद्वैतसत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वेनेन्द्रियत्वेन च
सत्त्वं दर्शयन्नादौ देहादीनां दृष्टिमतां रथादिचेतनानां प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वात् चेत
नाधिष्ठितत्वमनुमिसानस्तप्रत्यक्चेतनं ब्रह्मेत्याह सच्छब्देति तदस्त्विति तदस्त्विति तच्छ
ब्दो ज्ञेयब्रह्मार्थः तदाशङ्केति तच्छब्देनासत्त्वमुच्यते ननु सर्वदेहेषु प्राणिपादमस्येति
कथं प्राणीनाञ्च प्रादानाञ्च देहस्थत्वेनात्मधर्मत्वतनाह सर्वेति करणप्रवृत्तीरथादि
प्रवृत्तिवत्प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वाच्चेति नाधिष्ठात्पूर्विकेत्यर्थः उक्तप्रवृत्तयामेव तनास्ति
त्वसिद्धावपि कथं ज्ञेयत्वात् तदस्त्वित्यस्य चेतनस्यैव ज्ञेयोपाधिना ज्ञेयत्वाच्चेतना
स्त्विति तदस्त्वमेवेत्याह ज्ञेयत्वाच्चेति तस्य ज्ञेयोपाधित्वेपि कथं प्राणिपादादिक्षि शिरो
सुखादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह ज्ञेयत्वाच्चेति अतश्चोपाधितस्त्वस्मिन्विशेषोक्तिरिति शेषः
कथं तर्हि न सत्तन्नासदिति निर्विशेषत्वोक्तिरित्याशङ्क्याह ज्ञेयत्वाच्चेति प्राणिपादादिमत्त्व
मौपाधिकं मिथ्याचेत् ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिरित्याशङ्क्याह उपाधीति मिथ्या
रूपमपि ज्ञेयवस्तु ज्ञानोपयोगीत्यत्र दृष्टसंमतिमानयति तथा होति प्राणिपादादीनाम
न्यगतानामात्मधर्मत्वेनारोप्यव्यपदेशकोहेतुरिति चेतनाह सर्वेति ज्ञेयस्य ब्र
ह्मणः शक्तिसन्निधिमत्त्वेन प्रवर्तनसामर्थ्यं तत्त्वनिमित्तीकृत्य स्वकार्यवन्तो भवन्ति
प्राण्यादय इति धैत्येति योजना सर्वतोक्षित्यादावुक्तमतिदिशति तथेति तत्ज्ञेयं य
थासर्वतः प्राणिपादमिति व्याख्यातं तथेत्युक्तमेव स्पष्टयति सर्वत इति सर्वतोक्षित्यादे
रक्षरार्थमाह सर्वतोक्षीति अक्षिश्रवणत्वमवशिष्टज्ञानेन्द्रियवत्त्वस्य प्राणिपादसु
खवत्त्वञ्चावशिष्टकर्मेन्द्रियवत्त्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षण एकस्य सर्वतं प्राण्या
दिमत्त्वं साधयति सर्वमिति १३

स्वामिकृतटीका ।

नन्वेवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि श्रुतिर्वि
त्याह नोत्पाशं क्व परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते स्वभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेत्यादि श्रुतिप्र

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च १४

शाङ्करभाष्यं

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाधारोपणानुज्ञेयस्य तद्वत्ताशंकामाभूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः सर्वेन्द्रियेति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि चतानीन्द्रियाण्यथोवादीनिबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्यन्तःकरणे च बुद्धिमनसीज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्येते अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव थोवादीनामपि उपाधित्वमित्यतोऽन्तःकरणवर्हिःकरणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुरैरध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासतइति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तत्ज्ञेयमित्यर्थः ध्यायतीवलेलायतीवेतीति श्रुतेः कस्मात्पुनःकारणान्नव्यापृतमेवेति गृह्यतइत्यतश्चाह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वंकरणरहितमित्यर्थः अतो न कारणव्यापारैर्व्यापृतं तत्ज्ञेयं यस्त्वयं मन्वोऽपाणिपादो जवनो गृहीतापश्यत्यचक्षुःसंश्लेषोत्पकर्णइत्यादि सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमतत्ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्थं न तु साक्षादेव जवनादिक्रियामन्त्रप्रदर्शनार्थः अन्धो मणिमविन्ददित्यादिसन्त्वार्थवत्तस्य मन्त्रस्यार्थोयस्मात्सर्वंकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंज्ञेयवर्जितं यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्च एव सदा स्रष्टुं हि

स्वामिद्वतटीका

सिद्धया अचिन्त्यशक्त्या सर्वात्मत्वं तस्य दर्शयन्नाह सर्वतइति पञ्चभिः सर्वतः सर्वलपाण्यः प्रादाश्चयस्य तत् सर्वतोऽस्त्रीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतः श्रुतिमत्श्रवणेन्द्रियैर्युक्तं सत्लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वप्राणिप्रवृत्तिभिः प्राण्यादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्य दत्त्वेन तिष्ठतीत्यर्थः १३

भाषा अनुवाद

और चक्षु आदि इन्द्रियोंके गुणस्वरूप अर्थात् रूपादिविषयमे तिसतिस आकारसे वही प्रकाशमान है अथवा इन्द्रिय और गुणकहे इन्द्रियोंके विषयरूपपादिसमस्तमे सोई प्रकाश करता है इससे सर्व इन्द्रियगुण आभासस्वरूप है और सम्पूर्ण इन्द्रियोंसे रहित है सोई श्रुतिकहती है कि सोई जो प्रज्ञा सो हस्तरहित होके भी ग्रहण करते औपादविना भी वेगवान तथा चक्षुहीन द्रष्टा औकर्णविहीन श्रोता और इन विषयसकल कोवे जानते है पर उनको कोई भी नही जानता है वही परमात्माको वेदसव आदि पुरुष पशुपुत्र तथा सर्व व्यापी कहते है और वे असक्त कहे सत्तादि गुणरहित औगुणके भोक्ता अर्थात् सत्तादि गुणसमूहके प्रतिपालक है यह भगवान अर्जुनसे कहा १४

शांङ्करभाष्यं

सर्वंसर्वत्रसत्बुद्धानुगमान्निहि ष्टगदृष्टिणाकादयोपिनिरास्यदाभवन्त्यतःसर्वंसृत्स
र्वविभर्त्तिइति स्यादिदञ्चान्यत्त्रेयस्यसत्त्वाधिगमद्वारंमिर्गुणसत्त्वरजस्तमांसिगुणा
स्तैर्वर्जितंतत्त्रेयं तथापिगुणभोक्तृचगुणानांसत्त्वरजस्तमसांशब्दादिद्वारेणसुख
दुःखमोहाकारपरिणतानांभोक्तृचोपलब्धतत्त्रेयमित्यर्थः १४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आरोपादतेसाक्षादेवज्ञेयस्यपाख्यादिमत्वमाशंक्त्वाह उपाधीति इन्द्रियवि
शेषणीभूतसर्वशब्दात्त्रेयोपाधित्वन्यायविशेषाच्चानुबुद्धादेरपिग्रहणमित्याह अ
न्तःकरणेचेति श्रोत्रादीनांज्ञेयोपाधित्वस्यमनोबुद्धिद्वारत्वादपि तयोरिहग्रहण
मित्याह अपिचेति तयोरपीहोपादानेफलितमाह इत्यतइति अक्षरार्थमुक्त्वावा
क्यार्थमाह सर्वेति उपाधिद्वाराकल्पितव्यापारवत्त्वेमानमाह ध्यायतीति कल्पि
तमेवाख्यव्यापारवत्त्वंनवास्तवमित्यत्रभगवतोपिसम्प्रतिमाकांक्षाद्वारादर्शयति कस्मा
दित्यादिना सर्वकरणाहित्येफलितमाह अतइति साक्षादेवज्ञेयस्यवेगवद्विहरणा
दिक्रियावत्तायां मान्त्रवर्णिकत्वात्कुतोस्यकरणव्यापारैरव्यापारैरव्यापृतत्वमित्या
शङ्कानुवादपूर्वकं मन्त्रस्यप्रकृतानुगुणत्वमाह यस्त्विति करणगुणानुगुण्यभजनम
न्तरेणसाक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्यमुख्यार्थत्वंस्यादित्याशंश्य
तदसम्भवान्नैवमित्याह अन्वइति अर्थवादस्ययुतेर्थेतात्पर्याभावान्नप्रकृतप्रतिकूलेने
त्यर्थः सर्वकरणाहित्यंतद्व्यापारराहित्यस्योपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योक्तमेवहेतुं कृत्वाव
स्तुतःसर्ववर्जितत्वमाह यस्मादिति वस्तुतःसर्वसङ्गाभावेपिसर्वाधिष्ठानत्वमाह य
द्यपीति स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतयासर्वं पुष्पातीत्येतदुपपादयति सदिति विम
तंसति कल्पितंप्रत्येकंसदनुविद्धधीवोध्यत्वात् प्रत्येकञ्चन्द्रमेदानुविद्धधीवोध्यञ्चन्द्रमे
दवदित्यर्थः सर्वंसदास्यदमित्यथ्युक्तं ष्टगदृष्टिणाकादीनां तदभावाहित्याशंक्त्वाह न
हीति तेषामपिकल्पितत्वेननिरधिष्ठानत्वायोगान्तिरूप्यमाणे तदधिष्ठानंसदेवेति
सर्वस्यसति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः सर्वाधिष्ठानत्वेनज्ञेयस्यब्रह्मणोऽस्तित्वमुप
संहरति अतइति इतञ्चज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह स्यादिदञ्चेति नहि तस्योपलब्धत्व
मसत्त्वमसत्त्वेसिध्यतीत्यर्थः १४

स्वामिकृतटीका

किञ्च सर्वेन्द्रियेति सर्वेषांचक्षुरादीनामिन्द्रियाणांगुणेषुरूपाद्याकारिषुष्टत्तिषु

वहिरन्तश्चभूतानामचरंचरमेवच सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचान्तिकेचतत् १५

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्च वहिरन्तरिति वहिस्त्वक्षयन्तदेहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्यतमेवावधिं कृत्वा वहि रच्यते तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वा न्तरच्यते वहिरन्तश्चेत्युक्तेमध्ये अभावे प्राप्त इदमुच्यते अचरमेव च यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथारज्जु सर्पाभासं यद्यच्चरञ्चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वैर्न ज्ञेयमित्युच्यते सत्यं सर्वाभासं तथापि व्योमवत्सूक्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात्स्वेनरूपेण तत्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि प्रमाणतो हि सम्बिज्ञातं अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोश्याप्यविदुषामप्राप्यत्वादान्तिकेचतदात्मत्वात् विदुषां १५

आनन्दगिरिकृतटीका

इतोपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह किञ्चेति वहिरिति व्याख्येयमादाय व्याचष्टे त्वगिति भूतेभ्यो वहिर्वाह्यं विषयाद्यात्मकमित्यर्थः कथमनात्म एवात्मत्वं कल्पयेत्याह आत्मत्वेनेति अन्तःशब्दार्थमाह तथेति भूतानाञ्चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यग्भूतमित्यर्थः हि

स्वामीकृतटीका

तत्तदाकारेणाभासतइति तथा सर्वैर्न्द्रियाणि गुणांश्च तत्तद्विषयानाभासयतीति वा सर्वैरिन्द्रियैर्विवर्जितञ्च तथाच श्रुतिः अपाणि पादौ जवनो ग्रहीता प्रश्यत्यचक्षुः सृष्टयोत्यकर्ण इत्यादि असक्तः सङ्गशून्यः तथापि सर्वं विभर्तीति सर्वं च तत्सर्वं स्थाधारभूतं तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृपालकं १४

भाषा अनुवाद ।

और जैसे सुवर्ण के कार्य कड़ाकंगन कुण्डल आदि आभूषणों में सोना उपपादानकारण रूप से भीतर वाहर वर्त्तमान है और जैसे जल तरंग में भी जल छोड़ि और नहीं है तथा आकाश जैसे सकल वस्तु के वहिरन्तर वर्त्तमान है तैसे ही ब्रह्म के कार्य स्वरूप चराचरादि भूत समूह में अन्तरवाहिर भी सोई ब्रह्म ही वर्त्तमान है क्योंकि तावत कार्य के कारण सोई ब्रह्म है परन्तु जैसे होकर भी रूपादिविहीन हेतु से यह इतना जैसे सृष्टरूप जान वे योग्य नहीं है और यही ब्रह्म अज्ञानियों को लक्ष्यो जन के समान दूर है क्योंकि विकार सहित जो प्रकृतितिससे पर है और ज्ञानियों को अपरोक्ष रूप से निश्चय निकट है सूक्ष्मता के कारण अज्ञानियों को अविज्ञेय और वेदशास्त्र मार्ग से चलने वाले ज्ञानियों को विज्ञेय है अर्थात् जानवे योग्य है आकाश के समान इसको भी जानो १५

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्च अविभक्तमिति अविभक्तञ्च प्रतिदेहं व्योमवत् तदेकं भूतेषु सर्वं प्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् भूतमर्त्तं च भूतानि विभर्त्तीति तत्त्रेयं भूतमर्त्तं च स्थितिकाले प्रलयकाले प्रसिष्णुग्रसनशीलं उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यद्यारज्वादिः सर्पादेर्मिथ्याकल्पितस्य १६ किञ्च सर्वं लविद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेत् त्रेयन्तमस्त

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तीयं पादमवतार्य व्याचष्टे वहिरित्यादिना यन्मधे भूतात्मकं नानाविधदेहात्मना भासमानं तदापि च्चे यान्तर्भूतं नत्वसदित्यर्थः कथञ्चराचरात्मनो भूतजातस्य च्चे यत्वं तत्राह यथेति अधिष्ठानेरज्वाकल्पितसर्पादेरन्तर्भाववद्देहाभासस्यापि च्चे यान्तर्भावान्तासत्वं मध्ये त्रेयस्य शङ्कितव्यमित्यर्थः सर्वात्मकञ्चेत्त्रेयं सर्वैरिदमिति किमिति न गृह्येतेति शङ्कते यदीति इदंमिति ग्राह्यत्वयोग्यत्वाभावान्नेत्याह उच्यते इति सर्ववस्त्वात्मना भासतस्तदयोग्यत्वं कथमित्याशङ्क्याह सत्यमिति सूक्ष्मत्वेऽपि कंश्यादित्याशङ्क्याह च तद्वति सूक्ष्मत्वसतीन्द्रियत्वं तस्याविक्षेपत्वे कुतस्तज्ज्ञानान्मुक्तिस्तत्राह अविदुषामिति विशेषणफलमाह विदुषोऽन्विति विदुषां हितेषामात्मत्वेन ज्ञातञ्चेत्कथं दूरस्थत्वमित्याशङ्क्याह अविज्ञाततयेति कथं तर्हितस्य प्रत्यक्षन्तत्राह अन्तिके चेति विद्वद्विद्वद्देहापेक्षया दूरात्सुदूरे तद्विज्ञान्तिके चेति श्रुतिः तदर्थोऽत्र प्रसंगादनूदित इत्यर्थः १५

त्रेयस्यास्तित्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति तद्विप्रतिदेहं न भोवदेकं तद्देहेमानाभावात् भिन्नत्वं च घटवदनात्मत्वापातादतो द्वितीयं सर्वं त्वप्रत्यग्भूतं त्रेयं नास्तीत्यति साहसमित्याह अविभक्तञ्चेति कतं तर्हि देहे भेदधीरित्याशङ्क्यकल्पनयेत्याह भूतेष्विति तत्र हेतुः देहेष्विति कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च त्रेयमस्तीत्याह भूतेति नि

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च वहिरिति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां वहिश्चान्तश्च तदेव सुवर्णमिव कटककुण्डलादीनां जलतरङ्गानामन्तर्बहिर्जलमिव अचरं स्थावरं चरञ्च जङ्गमं भूतजातं तदेव कारणात्मकत्वात् कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वात् रूपादिहीनत्वात् तद्विज्ञेयं इदं तदिति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति एतदविदुषां शोभनलक्ष्णान्तरितमिव दूरस्थञ्च सविकारायाः प्रकृतेः परत्वात् विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वादनतिके च तत्तन्वित्यसन्निहितं तथा च सन्तः तदेजतितनैजतितदूरे तदन्तिके तदन्ततस्य सर्वस्य तदुसर्वस्यास्य वाह्यत इति एजति चलति नैजति न चलति तत् उ अन्तिके इति च्छेदः १५ किञ्च अविभक्त

अविभक्तञ्चभूतेषुविभक्तमिवचस्थितं भूतमर्तचतज्ज्ञेयंशसिष्णुप्रभविष्णुच १६

शाङ्करभाष्यं ।

हिंनकिंतीर्हज्योतिषामपीति ज्योतिषामादित्यादीनामपितत्ज्ञेयंज्योतिरात्मचैत
न्यज्योतिषेहानिह्रिआदित्यादीनिज्योतींपिदीप्यन्तेयेनसूर्यस्तपितेजसेद्वस्तस्यभास
सर्वमिदंविभातीत्यादिश्रुतिभ्यःस्मृतेश्च इहैवयदादित्यगतंतेजद्रत्यादेस्तमसोऽज्ञाना
त् परमस्यष्टमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानादेर्दुःसम्यादनबुद्ध्याप्राप्तावसादस्योत्तंभनार्थ
साहजानममानित्वादिज्ञेयंज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तंज्ञानगभ्यंज्ञेयमेवज्ञातं
सत्ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानन्तंज्ञेयंतदेतन्नयमपिहृदिबुद्धौसर्वस्य
प्राणिजातस्यविष्ठितंविशेषेणस्थितं१७ तन्नैवहिंएवंविभाव्यतेयथोक्तार्थोपसंहारार्थो

आनन्दगिरिकृतटीका

मित्तोपादानतयातेषांप्रलयेप्रभवेचकारणत्वाच्चतदस्तीत्याह प्रलयेति तर्हिकार्यका
रणत्वस्यवस्तुत्वान्नहैतन्नित्याशंकाह यथेति १६ इतोपिज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह
किञ्चेति हेत्वन्तरमेवश्लोकाद्यितुंशङ्कयति सर्वमेति नतत्तमोमन्तव्यमित्याह ने
ति तर्हिकिन्तव्यमितिप्रच्छति किंतर्हीति तन्नोत्तरंज्योतिषामिति सूया
दीनांबुद्ध्यादीनाञ्चप्रकाशकत्वात्अस्तिज्ञेयंब्रह्मेत्याह ज्योतिषामिति तदेवोपपा
दयति आत्मेति तन्नयतिहयंप्रमाणयति येनेति उक्तेऽर्थेवाक्यशेषमपिदर्शयति स्मृते
चेति ज्ञेयस्यात्मनःतमस्त्वेपितमस्यष्टत्वमांशंश्लोक्तं तमसइति उत्तरार्द्धस्यतात्
पर्यसाह ज्ञानादेरिति उत्तस्मानमुद्दीपनंप्रकटीकरणमितियावत् ज्ञानममानि

स्वामिकृतटीका

किञ्च अविभक्तमिति भूतेषु स्यावरजङ्गमात्मकेष्वविभक्तंकारणात्मनाऽभिन्नंका
र्यात्मनाविभक्तंभिन्नमिवस्थितंच समुद्रात्जातंफेनादिसमुद्रादन्यन्नभवति तत् स्व
रूपमेवोक्तं ज्ञेयंभूतानांमन्तृचप्रोपकंस्थितिकाले प्रलयकालेच शसिष्णुप्रसनशी
लं सृष्टिकालेच प्रभविष्णु नानाकार्यात्मनाप्रभवनलीलं १६

भाषानुवाद

श्रीरद्रसंअध्यायकेवारहे श्लोकसेकहाजोज्ञेयपदवाच्यब्रह्मभूतास्य सोस्यावरज
ङ्गमसमूहमे अविभक्तंअर्थात्कारणरूपसेअभिन्न औरकार्यरूपसेसमुद्र फेनकेसमा
नभिन्नवर्त्तमानहै श्रीरसमस्तभूतोकेभर्त्ता अर्थात्स्थितिकालमेप्रतिपालक और
लयमेसंहारक तथासृष्टिकालमे स्वयंप्राप नानाकार्यरूपसे प्रगटहोतेहै १६

ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितं १७

शाङ्करभाष्यं ।

यं श्लोक आरभ्यते इति चेन्नमिति इत्येवं चेन्न महाभूतादिदृश्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादित
त्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयञ्च ज्ञेयं यत्तदित्यादितमसः परमुच्यते इत्येवमन्तमुक्तं स
मासतः संक्षेपत एतावान् सर्वैर्हि वेदार्थो गीतार्थश्चोपसंहृतोक्तोऽस्मिन् सम्यक्दर्शने
कोधिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो मयी श्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभा
वेयत्पश्यति शृणोति स्मृशति वा सर्वमेव भगवान् वासुदेव इत्येवं ग्रहा विष्टबुद्धिर्भङ्गः
सन् एतत्थोक्तं सम्यक्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय ममभावो मद्भावः परमात्मभावस्तस्मै प
रमात्मभावायोपपद्यते युज्यते घटते मोक्षं गच्छति १८ तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वादिकरणव्युत्पत्तेरतिशेषः ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं शङ्कित्वोक्तं ज्ञेयमिति
उक्तत्रयस्य बुद्धिस्थतया प्राक्कदां प्रकटयति तदेतदिति १७

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च ज्योतिषामपीति ज्योतिषां सूर्यादीनामपि तज्ज्योतिः प्रकाशकं येन सू
र्यस्तपति तेजसेऽहः न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निस्त
मेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतेः अतएव तमसोऽज्ञा
नात्परं तेनासंश्रुष्टमुच्यते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतेः ज्ञानञ्च तदेव
बुद्धिदत्तावभिव्यक्तं तदेवरूपाद्याकारेण ज्ञेयञ्च ज्ञानगम्यञ्च तदेव अमानित्वादिलक्ष
णेन पूर्वोक्तज्ञानसाधनेन प्राप्यमित्यर्थः ज्ञानगम्यं विशिनष्टि सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदिवि
शेषेणाप्रच्युतस्वरूपेण नियन्तृतया स्थितं विष्ठितमिति पाठे अधिष्ठाय स्थितमित्यर्थः १७

भाषा अनुवाद

और सो ब्रह्म जोतिरूप जो सूर्य चन्द्र तारा गण विद्युत औ अग्नि इन सब का जोति
कहे प्रकाशक है जिससे ये सब प्रकाशमान हैं और ये सब जिस ब्रह्म को नहीं प्रकाश
करि सकते हैं अथे ब्रह्मसे यह समस्त जगत प्रकाशित है यह श्रुतिकहती है इसी
से तमजो अज्ञान तिससे पर है अर्थात् अज्ञान का लेश भी वहां नहीं है आदित्यवर्ण
स्तमसः परस्तात् इस श्रुति ने कहा है और सोई ब्रह्म बुद्धिदत्त मे ज्ञानरूप प्रगट है
और सोई रूपादि आकाररूपसे ज्ञेय कहे ज्ञान योग्य है और ज्ञानगम्य अर्थात् पूर्वो
क्त अमानित्व आदिलक्षण ज्ञानके साधनोसे प्राप्य है क्योंकि प्राणीमात्रके हृदयमे
नियन्ता अन्तर्यामी चेतनरूपसे स्थित है इसको ज्ञानदृष्टिसे देखो १७

इति चेन्न तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः । यद्भक्त एतद्विज्ञाय भङ्गावायोपपद्यते १८

शाङ्करभाष्यं

प्रकृती उपन्यस्ते परा परे चेतने चैतन्यज्ञाने एतत्तयोनीनि भूतानीति चोक्तं चैतने चैतन्यप्रकृतिद्वयजोनित्वकथं भूतानामित्ययमर्थो ऽधुनोच्यते प्रकृतिमिति प्रकृतिपुरुषश्चैवेत्थरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभाष्यनादी न विद्यते आदिर्ययोस्तावनादी

आनन्दगिरिस्तटीका ।

तत्रानुभवमनुकूलयति तत्रैवेति तस्यैशुद्धार्थसविकारं चैतन्यपदवाक्यार्थविवेकसाधनञ्चासानित्वादितत्पदार्थञ्च शुद्धं तद्भावोत्तर्यसुक्तातेषां फलमुपसंहरति यथोक्तेति पूर्वोद्भवेति इत्येवमिति वक्तव्यान्तरे सति किमिति नितयमेव संक्षिप्तोपहृतं तत्राह एतावानिति उत्तरार्द्धमाकांक्षाद्वारावतारयति अस्मिन्निति ईश्वरे समर्पितसर्वात्मभावमेवाभिनयति यत्प्रस्यतीति विज्ञाय लब्धेत्यर्थः १८

प्रकृतिमित्यादि वक्ष्यमाणमनन्तरपूर्वग्रन्थसम्बन्धीत्याशंक्यव्यवहितेन सम्बन्धार्थं व्यवहितमनुवदति तत्रैवेति तयोश्च प्रकृत्योरपि प्रकृत्योरुक्तभूतकारणत्वमित्याह एतदिति भूतानामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तरापेक्षाभूतयोनितेति शङ्कते चैतेति तत्राकृताद्यागभादिवारणाय बन्धस्थनिदानज्ञानार्थमात्मनो विक्रियावत्त्वाददोषनिरासार्थञ्च प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं चैतने नोक्तां प्रकृतिं प्रकृतिविकारभावत्वञ्च दर्शयति अयमर्थ इति सच यो यत्सुभावश्चेत्युद्दिष्टव्याचष्टे प्रकृतिमिति ईश्वरस्यापराप्रकृतिशब्देनोक्ता परा तु प्रकृतिर्जीवाख्यापुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति

स्वामिस्तटीका ।

उक्तं चैतनादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति इत्येवंचैतनमहाभूतादिघृत्यन्तं तथा ज्ञानञ्च असानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयञ्च अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि विष्टितमित्यन्तं वशिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमपि मया संक्षेपेणोक्तं एतच्च पूर्वाध्यायोक्तलक्षणो भङ्गावाय व्रक्ष्यतावोपपद्यते योग्यो भवति १८

भाषाअनुवाद ।

अव अधिकारी औफलसहित कहाजोचेनादि असकातात्पर्यकहते है कि इस अध्यायके पंचये श्लोकसे लेकर औरसत्रहे तक गेयस्वरूप जो वसिष्ठादि षट्पियोंने विस्तारसे कहा है सो सबसैने संक्षेपसे कहा सोमेरे भक्त यह जानिकरि के ब्रह्मताकी प्राप्ति होनेके योग्य होते है अर्थात् मेरे भावको पावते है अर्जुनसो तुम जानो १८

प्रकृतिपुरुषञ्चैव विद्वानादी उभावपि विकारांश्च गुणांश्चैव विद्वि प्रकृतिसम्भवान् १६

शाङ्करभार्य

नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृतोरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुं प्रकृतिद्वयत्वमेव हि ईश्वरस्येश्वर-
त्वं वाच्या प्रकृतिभ्यां ईश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे अनादीसत्यौ संसारस्य कार-
णं अनादी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयन्ति तेन हि केवलेश्वरस्य कारणत्वं सि-
ध्यति यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्वं त-
दसत्प्राक् प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावात् ईश्वरस्थानीश्वरत्वप्रसङ्गात् सं-
सारस्थनिर्निमित्तत्वे निर्मात्त्वप्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् बन्धमोक्षाभावप्रस-
ङ्गाच्च नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं भवेत्कथं विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमा-
णान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययकारपरिणतान् विद्विजा-
नीहि प्रकृतिसम्भवान् प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणं शक्तिः गुणात्मिकाम या सा सम्भ-
वो येषां विकाराणां गुणानाञ्च तान् विकारान् गुणांश्च विद्विजानीहि प्रकृतिसंभवान्
प्रकृतिपरिणामान् १६- केपुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः कार्येति का-
र्यकारणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं कारणानितत् स्यान्निबयो दशदेहस्यारम्भाणि भूतानि
विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिस

भाषाअनुवाद

क्षेत्रस्वरूपओजो जडअदृश्यआदि औखभावऔजैसा इच्छादिधर्मविशिष्टसोसव
पूर्व ही विस्ताररूपसे कह चुके अवपूर्व अङ्गीकृतयही क्षेत्रजैसे इन्द्रियआदिविकारसे
युक्त और जैसे प्रकृतिपुरुषसंयोगसे प्रगटहोय है औजिस प्रकार स्यावरजंगम आदि
जेदसे भिन्न भिन्न स्वरूप होय है और सोई क्षेत्रजो स्वरूप औजैसे प्रभावविशिष्ट है सो
सव प्रकृतिपुरुषको संसारहेतुत्व कहनेके द्वारा पांचश्लोकसे विस्ताररूप कहते है कि
सोई प्रकृति औपुरुषदोनो अनादि है जो इनका कारण और दूंगे तो अनवस्था दोष
पडेगा अर्थात् उसाकारणतिसका कारण असे ठिकानान लगैगा इससे सोई प्रकृतिपुरु-
षको अनादि जानो तो ईश्वरशक्तिप्रकृतिभी अनादि है औईश्वरका अंशभूतपुरुषभी अ-
नादि है और देहइन्द्रियआदिविकार तथा गुणरूपपरिणामको प्राप्त जो सुखदुःखमोह
आदि सोसव प्रकृतिसे होते है यह जानो परमेश्वर औतदीयशक्तियोंको अनादित्वमा-
प्यकार औशङ्कराचार्यने विस्तारसे कहा इससे इहां ग्रन्थबढ़नेके डरसे मैंने नहीं क-
हा देहइन्द्रियसुखदुःखसव प्रकृतिहीके कार्य है १६ भगवान् श्रीकृष्णजी सकलविकारप्र-

शाङ्करभाष्यं

स्रवाः सुखदुःखमोहात्मिकाः कारणाय यत्वात् कारणग्रहणेन गृह्यन्ते तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत् कार्यकारणकर्तृत्वं तस्मिन् कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते एवं कार्यकारणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामन्तत्तस्य कार्यविकारः

आनन्दगिरिकृतटीका

ईश्वरस्येति तयोरनादित्वं व्युत्पादयति नेत्यादिना तत्र युक्तिमाह नित्यत्वादीश्वरस्येति ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्वं कथमित्याशङ्क्याह प्रकृतीति तस्य जगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्यमेव ईश्वरत्वं न प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशङ्क्याह याव्यामिति प्रकृत्योरनादित्वं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्याह ते इति मतान्तरमाह नेत्यादिना तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य तदेष्टव्यमित्याशङ्क्याह तेन हीति प्रकृत्योरेव मूलकारणत्वेषु तिस्रुतिसिद्धीश्वरस्य तथा त्वं न स्यादित्याह यदीति प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वपक्षं प्रत्याह तदासदिति किञ्च प्रकृतिद्वयमनपेक्ष्य ईश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यान्मुक्तानामपि ततः संसारात्परिनिषेधान्नोक्तशास्त्रप्रामाण्यान् तस्यैव संसारहेतुतेत्याह संसारस्येति निर्निमित्तत्वंप्रकृतिद्वयपक्षे चान्येते परस्यैव निमित्तत्वमिति यावत् किञ्च वार्यत्वे प्रकृत्योस्तदुदयात्पूर्वं वन्वाभावे तद्विज्ञेयान्नोक्तस्याभावात् कदाचिदुभयाभावे पुनस्तदप्रसङ्गान् प्रकृतिद्वयस्य कार्यतेत्याह वन्धेति प्रकृत्योर्मूलकारणत्वेनानुपपत्तिरित्याह नित्यत्व इति स्वपक्षे दोषाभावं प्रश्नपूर्वकंप्रपञ्चयति कथमित्यादिना सम्भवः सत्ताप्रापको हेतुः प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानाञ्च तत् कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्वं निर्गुणत्वञ्च सिध्यतीति भावः १६ विकाराणां गुणानां प्रकृतेष्वस्वरूपमाकांक्षाद्वारानिर्णेतुमुत्तरश्लोक

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं तत्तत्त्वेन यच्च यादृक्चेत्येतावत्प्रपञ्चितमिदानीन्तु यद्विकारिवतश्च यत्सच यो यत्प्रभावश्चेत्येतत्पूर्वप्रतिज्ञातमे प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपञ्चयति प्रकृतिमिति प्रपञ्चभिः तत्र प्रकृतिपुरुषयोरदिमत्त्वे तयोरपि प्रकृत्यन्तरेण भाव्यमित्यनवस्थापत्तिः स्यादतस्तावुभ्यावनादी विद्धि अनादेरीश्वरस्य शक्तित्वात् प्रकृतेरनादित्वं पुरुषोपितदंशत्वाद्नादिरेव अत्र च परमेश्वरस्य तच्छक्तीनाञ्चानादित्वं श्रीमच्छङ्करभगवद्भाष्यकृद्भिरिति प्रवन्धेनोपपादितमिति ग्रन्थवाङ्मत्यान्नास्माभिः प्रपञ्च्यते विकारांश्च देहेन्द्रियादीन् गुणांश्च गुणपरिणामान् सुखदुःखमोहादीन् प्रकृतेः संभूतान् विद्धि १६

शाङ्खरभाष्यं

विकारिकारणतयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्त्तृत्वइति तान्येवकार्यकारणान्युच्यन्ते अथवाषोडशविकाराः कार्यसप्तप्रकृतिविकृतयः कारणान्तान्येव कार्यकारणानि उच्यन्ते तेषां कर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वे नैव पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ता इति पर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वउपलभ्यत्वे हेतुरुच्यते कथं पुनरनेन कार्यकारणकर्त्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यते इति अबोच्यते कार्यकारणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य चैतन्यस्यासतितदुपलभ्यत्वे कुतः संसारः स्यात् यदा पुनः कार्यकारणहेतुफलात्मना परिणततया तथा प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादित्यतो यत् प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकारणकर्त्तृत्वे न सुखदुःखभोक्तृत्वे न च संसारकारणत्वमुक्तं तत् युक्तमुक्तं कः पुनरयं संसारो नाम सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्वमिति २० यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वाहं पातयति के पुनरिति पुरुषस्थानादित्वकृतवन्धहेतुत्वमाह पुरुषइति पूर्वाहं व्याचष्टे कार्यमित्यादिना ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनोबुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशकरणानि तथापि भूतानां विषयाणाञ्चाग्रहणात् कथन्तेषां प्रकृतिकार्यतेत्याशंकाह देहेति तथापि गुणानामिहाग्रहणान्प्रकृतिकार्यत्वं तत्राह गुणाश्चेति उक्तरीत्यानिःपसमर्थमाह एवमिति पाठान्तरमनूद्य व्याख्या पूर्वकमर्थाभेदायाह कार्येत्यादिना व्याख्यानं तस्माह अथवेति एकादशेन्द्रियाणि पञ्चविषया इति षोडशसंख्याकविकारोत्तरकार्यशब्दार्थः महानहंकारो भूततन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः सप्तकारणं तेषां आरम्भकत्वेन कर्त्तृत्वेन हेतुराश्रयो मूलप्रवृत्तिरित्यर्थः उत्तराहं स्यतात्पर्यमाह पुरुषश्चेति तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिनत्ति जीवइति तस्य प्राणधारणनिमित्तस्य तदर्थञ्चेतनमाह क्षेत्रज्ञइति तस्यानौपाधिकत्वं वारयति भोक्तेति तयोः संसारकारणत्वमुपपादयितुं शक्यति कथमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तथात्वमित्याह अनेति तत्र व्यतिरेकं दर्शयति कार्येति नहि नित्यमुक्तस्यात्मनः स्वतः संसारोस्तीत्यर्थः इदानीमन्वयमाह यदेति अन्वयादिफलमुपसहरति अतइति आत्मनो विक्रियस्य संसरणं नोचितमित्याक्षिपति कः पुनरिति सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः स चाक्रियस्यैव दृष्ट

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २०

आनन्दगिरिद्वयतटोका

संसारतथाविधं भोक्तृत्वमस्य संसारित्वमित्युत्तरमाह सुखेति श्लोकव्याख्यासमाप्तावि
तिशब्दः २० श्लोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावतारयति यदिति निमित्तं वक्तुमादौ संसा
रित्वमस्य विद्वैद्याध्यासादित्याह पुरुष इति यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्माद्भुक्तइ
तियोजना गुणविषयं भोगमभिनयति सुखीति अविद्यायां भोगहेतुत्वात्किंकारणा

स्वामिद्वयतटोका ।

विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कार्येति कार्यं
शरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानिन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वतदाकारपरिणामे प्रकृति
हेतुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषो जीवस्तु तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते अ
यंभावः यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवति तथापु रुरूपस्याप्यविकारिणो भो
क्तृत्वं न संभवति तथापि कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्बर्त्तकत्वं तच्चाचेतनस्यापि चेतनादृष्टव
शात् चैतन्याधिष्ठितत्वात् संभवति यथा वह्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनं वत्सादृष्टव
शात् स्तन्यपयसः चरममित्यादि अतः पुरुषसन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्व
ञ्च सुखदुःखसंवेदनं तच्च चेतनधर्म एवेति प्रकृतिसन्निधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वमुच्य
त इति २० तथाप्यविकारिणो जन्मरहितस्य च भोक्तृत्वं कथमित्यत्राह पुरुष इति

भाषा अनुवाद

सेजत्पन्न है यह देखाय अत्र पुरुषको संसार होने का हेतु इस श्लोकसे देखावते है कि का
र्य जो शरीर और कारण जो सुखदुःखके साधनस्वरूप कहे करनेवाली इन्द्रीसब और इ
न्द्रियोंको कर्तृत्वकहे सो सोरूप हो जाना इन सबकी कारण प्रकृति है यह कपिल आदि
ऋषियोंने कहा और पुरुष जो जीवशरीर इन्द्री आदि कृतसुखदुःखसबका कारण स्व
रूप कहा है तात्पर्य यह कि यद्यपि अचेतन प्रकृति आपसे कुछ नहीं कर सकती और वि
कारी पुरुषको भी भोक्तृत्वकहे भोगकरना यह असंभव है तौ भी कर्तृत्वशब्दका अर्थ यह है
कि क्रियाकरना अचेतन प्रकृतिको भी चैतन्य रूप जीवके अदृष्टवशात् संभव है जैसे अचे
तनहोके भी अग्निज्वालाका ऊर्ध्वगमन और वायुका तिर्छागमन और वज्रोंको जैसे दूध
रक्षणकरै है तैसे ही पुरुषकी सान्निध्यकहे अवलंबसे प्रकृतिको कर्तृत्व है और भोक्तृ
त्व जो सुखदुःखका ज्ञान सो चेतनका धर्म है इससे प्रकृतिसन्निधानकहे मायाकी निकट
ताको प्राप्त होय पुरुषको भी भोक्तृत्व कहा है २० जो कहो कि अविकारी और जन्मरहित

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु २१

शाङ्करभाष्यं

किन्निमित्तमित्युच्यते पुरुष इति पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्याखक्षणायां कार्य
कारणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येवं हि यस्मात् तस्माद्भुं
क्ते उपलभत इत्यर्थः प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान्
सुखीदुःखीमूढः पण्डितोऽहमित्येवं सत्यामथ विद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु बुज्यमा
नेषु यः सङ्ग आत्मभावः संसारस्य स प्रधानं कारणं जन्मनः स यथा कामो भवति तत्कृतं भ
वतीत्यादि श्रुतेः तदेतदाह कारणहेतुर्गुणसंगः गुणेषु संगोऽस्य भोक्तुः सदसद्योनिजन्मसु
सत्तन्नासत्तन् योनयः सदसद्योनि यस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि तानि सदसद्योनिजन्मा
नितेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणगुणसंगो यथा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसार
स्य कारणं गुणसंग इति संसारपदसम्याहार्यं सदो नयो देवादि योनयः असद्यो नयः पश्चादि
योनयः सामर्थ्यात् सदसद्यो नयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः एतदुक्तं भवति प्रकृति
स्थत्वात्त्याविद्यागुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारणमिति तच्च परिवर्जना योच्यते अस्य
च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससन्नप्रासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धं तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयवत् ज्ञात्वाऽतस्मिन्नुत्पद्यते ज्ञान्यापो हेनातद्वर्ष्माधारोपेण च २१

आनन्दगिरिप्रतटीका

न्येषण्येत्याशङ्क्याह सत्यामपीति संगस्य जन्मदौ संसारे प्रधानहेतुत्वे मानमाह सयथे
ति उक्तैर्धै द्वितीयाह भवतार्थं व्याचष्टे तदेतदित्यादिना साध्याहारं योजनान्तरमाह
अथवेति सदसद्योनीर्विचित्रव्याचष्टे सदो नय इति योनिद्वयनिर्देशान्मध्यवर्ति
न्यो मनुष्ययोनयोपि ध्वनिता इत्याह सामर्थ्यादिति संगस्य संसारकारणत्वेनाविद्याया

भाषाअनुवाद

जो आत्मा तिसको भोक्तृत्वकहे भोगनाकैसे संभव है कि जिस हेतुसोई पुरुष प्रकृतिस्थ
अर्थात् प्रकृतिका कार्यजो शरीर तिसमेत दात्मरूप होवासकरै है इससे उस शरीर
से प्रगट जो सुखदुख आदि तिनको भूजसे भोगकरै है जैसे मनुष्यको ईवस्तु या द्रव्यपाव
अपनी करमानि फेरिउसके जानेसे दुखी होता है कहीयहां दुखका कारण अभिमान
छोड और क्या है और सत जो देवमनुष्यजोनि और असत् जो पशुपक्षी आदिजोनि तिन
मे जोई सपुरुषका जीवरूप जन्म सो गुणकहे शुभ अशुभ कर्मकारी इन्द्रीगण तिनके सं
सर्गसे होय है संग ही ज'चीनी चीदेहधारणमे कारणरूप है यह जानो २१

उपद्रष्टानुमन्ताचमर्त्ताभोक्तामहेत्वरः परमात्मेतिचायुक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपरः२२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सात्कारणत्वमेकस्यादेवहेतोस्तदुपपत्तेरित्याशङ्क्याह एतदिति अविद्योपादानसंगो
निमित्तमित्युभयोरपिकारणत्वसिध्यतीत्यर्थः द्विविधहेतूक्तोर्विवक्षितंफलमाह त
चेति संसर्गस्याज्ञानस्य स्वतोनिवृत्तेस्तन्निवर्त्तिकंवाच्यमित्यशङ्क्याह अस्येति वैराग्ये
सतिसंन्यासस्तत्पूर्वकञ्चज्ञानंसासंगाज्ञाननिवर्त्तकमित्यर्थः उक्तेज्ञानेमानमाह गी
तेति अध्यायादौचोक्तंज्ञानमुदाहृतमित्याह तच्चेति तदेवज्ञानंयज्ञज्ञात्वेत्यादिना
नसत्तन्नासतदित्यन्तेनान्यनिषेधेनमर्त्तःपाणिपादमित्यादिनाचातहर्म्माध्यासेनोक्त
मित्याह यज्ञज्ञात्वेति २१ प्रकृतस्यैवमोक्षहेतोर्ज्ञानस्यसाक्षान्निर्देशायोत्तर

स्वामिकृतटीका ।

द्वियस्यात्प्रकृतिस्वस्तकार्यदेहेतादात्तेनस्थितःपुरुषःअतस्तज्जनितान् सुखदुःखा
दीन्मुहुक्ते अस्यचपुरुषस्यसतीपुदेवादियोनिपुअसतीपुतिर्यगादियोनिपुयानिज
न्यानि तेषुगुणसङ्गो गुणैःशुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैःसङ्गःकारणमित्यर्थः २१

भाषा अनुवाद

उक्तरीतिसे प्रकृतिजो माया तिसकेअविवेकवशतंजीवको अहंकर्त्ता अहं मोक्ता
इत्यादिकल्पितमावसंसारहै परविचाररूपसेतो इसजीवकोसंसारनहींहै इ
सीआशापरअवपुरुषकास्वरूपकहतेहैं किइसप्रकृतिफाकार्यरूपजोशरीर तिसमे
वर्त्तमानहोकेभीजीव प्रकृतिसेभिन्नकहेप्रकृतिकेगुणोंसेयुक्तनहीं उनसेअलगहै
क्योंकिईश्वरअंशजीवउपद्रष्टाअर्थात्भिन्नरूपसेमसीपमेरहकरदेखनेवाला साची
मावहै औरअनुमन्ताअर्थात्समीपसम्बन्धसेअनुग्राहककहेअनुमोदनकर्त्ता मान
नेवालाहै सोईश्रुतिकहतीहै किएकस्वयंप्रकाशरूपजोपरमात्मा सोभूतमावसेनि
गूढभावसेस्थितहै औरसर्वव्यापीतावतप्राणीकाअन्तर्यामीहै औरसकल कर्मका
निवन्ताश्रीभूतमावकाअधिष्ठानरूपऔ द्रष्टाऔसमस्तसूतोंकाचैतन्यकारीऔअद्वि
तीय तथागुणोंसेअतीतकहेअलगहै औरवहपुरुषईश्वरसम्बन्धरूपसे भर्त्ताकहेपो
पनकारीप्रतिपालकहै औरमहेश्वरकहेब्रह्मादिकोंकाभीअधिपतिअर्थात्स्वामीहै
सोईश्रुतिहै किवहपुरुषसबकाईश्वरऔरसर्वभूतकाअधिपति तथाभूतमावका प्र
तिपालक है २२

शाङ्करभाष्यं

तस्यैवपुनःसाक्षान्निर्देशःक्रियते उपद्रष्टेति उपद्रष्टासमीपस्थःसन्द्रष्टा स्वयम
 व्याप्तोयथाऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्म्मव्याप्तेषुतटस्थोन्योऽव्याप्तोयज्ञविद्याकुश
 लःऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणांमीक्षिता तद्वत्कार्यकारव्यापारेषु अव्या
 प्तोऽन्योविलक्षणस्तेषांकार्यकारणानांमव्यापाराणां सामीप्येनद्रष्टृत्वादुपद्रष्टा अ
 यवादेहचक्षुर्मानोबुद्धात्मानोद्रष्टारस्तेषांवाह्योद्रष्टा देहस्ततश्चारभ्यान्तरतमश्चप्रत्य
 क्समीपेआत्माद्रष्टा यतःप्ररोन्तरोनास्तिद्रष्टा सोतिशयसामीप्येनद्रष्टृत्वादुपद्रष्टा
 स्यात् यज्ञोपद्रष्टृत्वाद्वासर्वविषयीकरणादुपद्रष्टाअनुमन्ताच अनुमोदनमनुमन
 नं कुर्वत्सुतत्क्रियासुपरितोषस्तत्कर्त्तानुमन्ताचाथवाअनुमन्ताकार्यकारणप्रवृत्ति
 पुस्वयमप्रवृत्तोपिप्रवृत्तइवतदनुकूलोविभाव्यतेतेनानुमन्ताथवाप्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु
 तत्साक्षिभूतःकदाचिदपिननिवारयतीत्यनुमन्ताभर्त्ताभरणानामदेहेन्द्रियमनोबुद्धी
 नांसंहतानांचैतन्यात्मपरार्थेननिमित्तभूतेनचैतन्याभासानांयत् स्वरूपावधारणं तच्चै
 तन्यात्मकतमेवेतिभर्त्तात्वेत्युच्यते भोक्तात्युष्णवन्तित्यचैतन्यस्वरूपेणबुद्धेःसुखदुःखमो
 हात्मकाःप्रत्ययाः सर्वविषयविषयाच्चैतन्यात्मग्रस्ताइवजायमानाविभक्ताविभाव्यन्त
 इतिभोक्तात्मेत्येते महेश्वरःसर्वात्मत्वाच्चस्वतन्त्रत्वाच्चमहान्ईश्वरश्चेति महेश्वरःप
 रमात्मादेहादीनां बुध्यन्तानांप्रत्यगात्मत्वेनकल्पितानामविद्ययापरमउपद्रष्टृत्वादि
 लक्षणआत्मेति परमात्मासोऽतःपरमात्मैत्यनेनशब्देनचायुक्ताःकथितः श्रुतौकासौअ
 स्मिन्देहेपुरुषःपरोव्यक्तादुत्तमःपुरुषस्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइतियोवच्यमाणः क्षे
 लज्ञञ्चापिमांस्विद्धिद्वयुपन्यस्तोव्याख्यायोपसंहृतश्चतमेतंयथोक्तलक्षणमात्मानं २२

आनन्दगिरिद्वतटीका

श्लोकसुत्यापयति तस्येति कार्यकारणानांव्यापारवतांसमीपेस्थितःसन्निधिमात्रेण
 तेषांसाक्षीत्वेवमर्थत्वेनउपद्रष्टेतिप्रदं व्याचष्टे समीपस्थइति लौकिकस्यैवद्रष्टुरस्यापि
 स्वव्यापाराविष्टतयानिःक्रियत्वविरोधमाशंक्याह स्वयमिति स्वव्यापारादृतेसन्निधि
 रेवद्रष्टृत्वंदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेति उपद्रष्टेत्यस्यार्थान्तरमाहअथवेति बहूनांद्रष्टृत्वे
 पिकस्योपद्रष्टृत्वंतत्ताह तेषामिति उपोपसर्गस्यसामीप्यार्थत्वेनप्रत्यगर्थत्वान्तत्वेवसा
 मीप्यावसानात् प्रत्यगात्माचद्रष्टाचेत्युपद्रष्टासर्वसाक्षीप्रत्यगात्मेत्यर्थः उक्तमेवव्यनक्ति
 तइतियथायजमानस्यऋत्विजाञ्चयज्ञकर्म्मणिगुणस्वादोषस्वासर्वयज्ञाभिन्नःसन्नुपद्र
 ष्टाविषयीकरोति तथायमात्माचिन्मात्रस्वभावःसर्वंगोचरयतीत्युपद्रष्टेति पञ्चान्तर

शाङ्करभाष्यं

यएवमिति यएवंयथोक्तप्रकारेणवेत्तिपुरुषंसाक्षादात्मभावेनायमहमिति प्रकृतिञ्च
यथोक्तामविद्यालक्षणंगुणैःस्वविकारैः सहनिवर्तितामाभासमापादितांविद्ययासर्व
थासर्वप्रकारेणवर्त्तमानोपिसभूयःपुनःपतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरेदेहान्तरायनाभि
जायतेनोत्पद्यतेदेहान्तरंनष्टह्यतीत्यर्थः अपिशब्दात्किमुक्तञ्चस्यत्तस्योनजायतइ
त्यभिप्रायः ननुयद्यपिज्ञानोत्पन्न्यनन्तरंपुनर्जन्माभावउक्तस्तथापिप्राक् ज्ञानोत्पत्तेः
कृतानांकर्माणामुत्तरकालभाविनाञ्च यानिचातिक्रान्तान्यनेकजन्मकृतानि तेषांफल
मदत्वानाशोनयुक्तइतिस्युक्तीणिजन्मानिकृतविप्रनाशी हिनयुक्तइति यथाफलेप्रष्ट

आनन्दगिरिकृतटीका

माह यज्ञेति अनुमन्ताचेत्येतत्प्राकरोति अनुमन्तेति येस्वयंकुर्वन्तोव्यापारवन्तोभ
वन्ति तेषुकुर्वत्सुसत्सुयास्तेपांक्रियात्तासुप्राञ्चस्वस्यपरितोपोऽनुमननन्तञ्चानुमोद
नंतस्यसन्निधिमात्रेणकर्त्तायः सोऽनुमन्तेत्यर्थः व्याख्यान्तरमाह अथवेति तदेव
स्तुटयति कार्येति अर्थान्तरमाह अथवेत्यादिना भर्त्तेति प्रदमादायभरणंकिं
नामेति षच्छति भर्त्तेति तद्रूपंनिरूपयन्तात्मनोभर्त्तृत्वंसाधयति देहेति भोक्तृत्यु
क्तेक्रियावत्त्वेप्राप्तेभोगश्चिदवसानतेतिन्यायेविभजते अस्तीति विशेषणान्तरमादा
यव्याचष्टे सहेत्वरइति परमात्मत्वमुपपादयति देहादीनामिति अविद्ययाकल्पि
तानामिति सखन्धः परमत्वंप्रकृतत्वंसःपूर्वोक्तविशेषणवानितियावत् परमात्मश
ब्दस्यप्रकृतात्मविषयत्वेत्युक्तिमनुकूलयति अतइति तस्यताटस्थंप्रश्नद्वराप्रत्याचष्टे
क्वेति कस्मात्परत्वन्तदाह अव्यक्तादिति तवैववाह्यशेषानुकूल्यमाह उत्तमइति
सोऽस्मिन्देहेपरःपुरुषइतिसखन्धः शोधितार्थयोरैस्वज्ञानंप्रागुक्तंनोक्त्यास्तोति
केवञ्चेति २२

स्वामिकृतटीका ।

तदनेनप्रकारेणप्रकृत्यविवेकादेवपुरुषस्यसंसारोत्पत्त्यरूपतइत्याशयेनतस्यस्व
रूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन्प्रकृतिकार्येदेहेवर्त्तमानोऽपिपुरुषःपरोभिन्नएवतद्ग
णैर्युज्यतइत्यर्थः तत्रहेतवःयस्मादुपद्रष्टाष्टयम्भूतएवसमोर्पेक्षित्वाद्द्रष्टासाक्षीत्यर्थःत
थाअनुमन्ताअनुमोदितैवसन्निधिमात्रेणानुग्राहकःसाक्षीचेताःकेवलोनिर्गुणश्चेत्या
दियुतेःतथाऐश्वरेणरूपेणभर्त्ताविधायकःभोक्तापालकइतिच महान्यासावीश्वरश्चे
ति ब्रह्मादीनामपिप्रतिरितिचपरमात्माअन्तर्यामीचेत्युक्तःश्रुत्या तथाचश्रुतिःएषस
र्वेश्वरएप्रभूताधिपतिरेपलोकपालइत्यादि २२

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते २३

शाङ्करभाष्यं

ज्ञानान्तराब्धजन्मानां कर्मणां च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते तस्मात्प्रकाराण्यपि कर्माणि तीणि जन्मान्तराभेरनसंहतानि वा सर्वाण्येकं जन्मारभेरन्यथा कृतविनाशे सति सर्वानान्तरासप्रसङ्गः शास्त्रानर्थञ्च स्थादित्यत इदमयुक्तमुक्तं न स भूयोऽभिजायत इति नक्षीयन्ते चास्य कर्माणि ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति तस्य तावदेव चिरमिषोकात्क्षणवत्सर्वकर्मणि प्रदूयन्ते इत्यादियुतिशतेभ्यजक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः इहापि चोक्तो यथैधांसीत्यादिना सर्वकर्मदाहो वक्ष्यति चोपपत्तेः अविद्याकामक्लेशबीजानिमित्तानि हि कर्माणि फलारम्भकानि जन्मान्तराङ्कुरमारभन्ते इहापि च साहङ्काराभिसन्धीनिकर्माणि फलारम्भकाणि नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तबीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनरिति अस्तु तावत्ज्ञानोत्पत्तेरुत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभावित्वात् न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानां ज्ञानेन दाहो न त्यतीतानामनेकजन्मान्तरकृतानां दाहो युक्तः न सर्वकर्मणां विशेषणत्वात् ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणां मिति चेन्न संकोचत्वे कारणा नुपपत्तेः यत्तूक्तं यथा वर्तमानशरीरजन्मारम्भकानि कर्माणि नक्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयोन युक्त इति तदसत्कथं तेषां मुक्तेषु वत् प्रवृत्तफलत्वात् यथा पूर्वोक्तं लक्ष्यवेधाय मुक्त इधुर्धनुषोलक्ष्यवेधोत्तरकालमपि अारब्धवेगक्षयात् पतनेनैव निवर्तते एवं शरीरारम्भकान्मशरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्यासंस्कारवेगक्षयात् पूर्ववद्वर्तते एवं यथा स एवेषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युपसंह्रियते तथानारब्धफलानिकर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्वीजीक्रियन्त इति प्रतितेस्मिन् विद्वच्छरीरे न स भूयोऽभिजायत इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धं २३

भाष्यानुवादः

श्रीसृष्टिप्रकृतिश्चैव पुरुष तिनकेविवेकके ज्ञानवानसनुष्योऽपि प्रशंसाकरते है कि जो लोग श्रीसे उपाद्रष्टारूप पुरुषको जानते है तथा प्रकृतिको श्रीप्रकृतिके गुणरूपपरिणासको प्राप्तकहे रूपान्तरको प्राप्त सुखदुःखसहितको जानिसकै है तेई मनुष्यसंसारमे रहते सम्पूर्णविधिको उल्लंघनकरके भी पुनर्जन्मग्रहणनही करते मुक्तही होते है यह जानो २३ श्रीसृष्टिप्रकृतिसमे भिन्नजो आत्मा तिसके ज्ञानहोनेके विषयमे अनैक

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्तेन प्रकारेण जीवेश्वरादिसर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः साक्षात्परोक्षत्वेवेति
 यावत् यथोक्तामनाद्यनिर्व्याच्यासर्वानर्थोपाधिभूतामित्यर्थः विद्यया प्रागुक्तैकत्वगोच
 रंयाप्रकृतिसविद्यारूपांसकार्यामभावमापादितां योवेत्तीति सखन्धः सर्वप्रकारेण
 विहितेननिषेधेनचेत्यर्थः पुनर्नकारोऽन्वयार्थः निपातसूचितं न्यायमाह अपीति नसम
 योभिजायतइत्युक्तमाक्षिपति नन्विति ज्ञानोत्पत्तनन्तरं जन्माभावस्योक्तत्वात्पुनर्दे
 हारम्भमुपेत्याक्षेपः स्यादित्याशंभ्याह यद्यपीति तथापिस्युत्तीणिजन्मानीतिसखन्धः
 वर्तमानेदेहे ज्ञानात्पूर्वोत्तरकालीनानां कर्मणां फलमदत्वानाशायोगाज्जन्मद्वयमाव
 श्यकमतीतामेकदेहेष्वपि कृतकर्मणां माभुक्तं क्षीयते कर्मेति स्मृतेः अदत्त्वाफलमनाशा
 दस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह प्रागिति फलदानम्विनापि कर्मनाशे दोषमाह कृतेति
 नयुक्त इति कृत्वा फलमदत्त्वा कर्मनाशेनेति शेषः विमतानि कर्माणि फलमदत्त्वा न क्षीय
 न्ते वैदिककर्मत्वादारब्धकर्मवदिति मत्वाह यथेति नाशेन ज्ञानादिति शेषः नन्वना
 रब्धकर्मणां ज्ञानान्नाशो युक्तोऽप्रष्टत्तफलवत्त्वायारब्धकर्मणान्तु प्रष्टत्तफलवत्त्वेन वलव
 त्तान्न ज्ञानात्तन्निवृत्तिर्नेत्याह नचेति अज्ञानोत्पत्तेन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात् प्रष्ट
 त्ताप्रष्टत्तफलत्वमनुपयुक्तमिति भावः कर्मणां फलमदत्वानाशाभावे फलितमाह तस्मा
 दिति ननु कर्मणां वज्जत्वात्तत्फले पुजन्मसुकृतस्त्वित्त्वमारम्भकर्मणां विप्रकारत्वादि
 चेन्नानारब्धत्वेनैकप्रकारत्वसम्भवात्तत्राह संहतानीति नास्ति ज्ञानस्येकान्तिकफ
 लत्वमिति शेषः उक्तकर्मणां जन्मनारम्भकत्वे प्रागुक्तं दोषमनुभाष्य तस्यातिप्रसङ्गकत्व
 म् अह अन्यथेति सर्वत्रेत्यारब्धकर्मस्वपीति यावत् फलजनकत्वानिश्चयोऽनाश्वासः कर्म
 णां जन्मनारम्भकत्वे कर्मकारणं नर्थक्यं दोषान्तरमाह शास्त्रेति अनारब्धकर्मणां सत्यपि
 ज्ञाने जन्मान्तरारब्धकत्वध्रौव्ये फलितमाह इत्यत इति श्रुत्यवष्टम्भेन परिहरति नेत्या
 दिना ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोपिसम्प्रतिमाह इहापीति ज्ञानाधीनसर्वकर्म
 दाहे सर्वधर्मान् परित्यज्येति वाक्यशेषोपि प्रमाणीभवतीत्याह वक्ष्यति चेति ज्ञानाद
 नारब्धाशेषकर्मक्षये युक्तिरपि वक्तुं शक्येत्याह उपपत्तेश्चेति तामेव विदुषोति अविद्येति
 अज्ञस्याविद्यालितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यक्लेशात्मकानिसर्वानर्थवीजानितानि निमि
 त्तीकृत्य यानि धर्माधर्मकर्माणि तानि जन्मान्तरारब्धकानि यानि विदुषो विद्यादग्ध
 क्लेशवीजस्य प्रतीतिनाशरीराणि कर्माणि नतानि शरीरारब्धकानि दग्धपटवदर्थ
 क्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः प्रतीतिभावदेहानां कर्माभासानां फलारम्भकतेत्यस्मि

शाङ्करभाष्यं

अत्रात्मदर्शनेऽप्यविकल्पपादमेधानादयत्तु च्यते ध्यानेनेति ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्ये काग्रतया यच्चिन्तनं तद्भ्रानं तथा ध्यायतो व कः ध्यायतीवष्टिं वी ध्यायन्तीव पर्वताः इत्युपमोपादानात् तैलधारावत्सन्ततो विच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानन्तेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचित् योगिनः अन्ये सांख्येन

आनन्दगिरिकृतटीका

नर्थे भगवतोऽपि सञ्जातिमाह इहापीति तत्त्वज्ञानाद्बुद्धिं प्रातीतिकल्लेशानां कर्मद्वारा देहानारम्भकत्वेवाक्यान्तरमपि प्रमाणयति बीजानीति ज्ञानानन्तरभाविकर्मणां ज्ञानेन दाहमङ्गीकरोति अस्त्विति विरोधिग्रस्तानामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह ज्ञानेति अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात्पूर्वभाविकर्मणां नततो दाहो विरोधिर्न विना प्रवृत्तेरित्याह नत्विति श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमिति परिहरति नेत्यादिना सर्वशब्दश्रुतेः सङ्कोचं शङ्कते ज्ञानेति प्रकरणादिसंकोचकाभावान्नैवमित्याह नेति आक्षेपदशया सुक्लमनुमानमनुवदतियत्विति आभासत्वादिदं ससाधकमिति दूषयति तदसदिति व्याप्त्यादिसत्वे कथमाभासत्वमिति पृच्छति कथमिति प्रवृत्तफलत्वोपाधिना हेतोर्व्याप्तिभङ्गादाभासत्वधीरित्याह तेषामिति तदेव प्रपञ्चयति यद्येत्यादिना धनुषः सकाशादिषुर्भुक्तो बलवत्प्रतिबन्धकाभावे मध्येन प्रतित तथा प्रबलप्रतिबन्धकं विना प्रवृत्तफलज्ञानां कर्मणां भोगादृतेन क्षयोन च तत्त्वज्ञानं तादृक्प्रतिबन्धकं उत्पत्तावेव पूर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रतिबन्धप्रशक्तित्वादित्यर्थः यत्त्वज्ञानेनादाह्यत्वं तदप्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेऽपि यत्राप्रवृत्तफलत्वं तत्त्वज्ञानदाह्यत्वमिति न व्यतिरेकसिद्धिरित्याशंस्याह स एवेति प्रवृत्तौ निमित्तभूतो नारब्धो वेगोऽनेनेति विग्रहः साश्रयस्थानिसामासान्तःकरणनिष्ठानीति यावत्त्विमतानितत्त्वधीनिमित्तनिवृत्तानितत्कृतकारणनिवृत्तत्वाद्भुजुसर्पादिवदिति व्यतिरेकसिद्धिरिति भावः विदुषो वर्तमानदेहपाते देहान्तरे हेत्वभावात्तत्त्वधीरैकान्तिकफलेत्युपसंहरति परितत इति २३ ज्ञेयं यत्तदित्यादिना तत्पदार्थस्त्वं पदार्थज्ञानन्तर

स्वामिकृतटीका

एवंप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं स्तौति य एवमिति एवमुपद्रष्टृत्वादि रूपेण पुरुषं यो वेत्ति प्रकृतिञ्च गुणैः सुखदुःखादिपरिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषः सर्वथा विधिमभिलङ्घ्यवर्तमानोऽपि पुनर्नाभिजायते सुच्यते एवेत्यर्थः २३ एवमभूतविविक्तात्मज्ञानसा

ध्यानेनात्मनिपश्यन्तिकेचिदात्मानमात्मना अन्ये सांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे २४

शाङ्करभाष्यं ।

योगेन सांख्यं नाम दूमे सत्वरजस्तमांसिगुणामयादृश्यान्महन्तेभ्योन्यस्तद्ग्रापारस्यसा
क्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेव सांख्यो योगस्तेन पश्यन्तः प्रात्मानमात्म
नेति वक्तव्यं कर्मयोगेन कर्मवयोग ईश्वरार्पणबुद्धानुष्ठीयमानं घटनरूपत्वं योगार्थात्
योग उच्यते गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे २४

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

मेवशोधितौतयोरैक्यञ्च क्षेत्रज्ञञ्चापि सांख्यद्वीत्युक्तमिदानींतदृष्टिहेतून् यथाधि
कारं कथयति अत्रेति ध्यानाख्यसाधनं किं रूपमिति पृच्छति ध्यानं नामेति तद्रूपं वद
न्नुत्तरमाह शब्दादिव्यदिति एकाग्रतयोपसंहृत्येतिसम्बन्धः यच्चिन्तनं प्रत्यक्चेतयि
तरिदिति पूर्वशान्दयः किंतच्चिन्तनमित्युक्तेदृष्टान्तद्वाराश्रुत्यवष्टम्भेन ध्यानं प्रपञ्चयति
तथेति विवक्षितध्यानानुरोधेनेति यावत् आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति शेषः केचि
दित्युक्तमाधिकारिणो गृह्यन्ते मध्यामाधिकारिणो निर्दिशति अन्यदिति सांख्यशब्दि
तंसाधनं किन्नामेत्युक्ते विचारजन्यं ज्ञानन्तदेव ज्ञानहेतुतपोयोगतुल्यत्वाद्योगशुद्धि
हेतोरनेन गौण्यादृत्तप्रायोगशब्दितं कर्मेत्याह सांख्यमिति अधमानधिकारिणः संगि
रते कर्मेति चित्तैकाग्रयोगः तादर्थ्यं कर्मणः शुद्धिहेतोरस्ति तेन गौण्यादृत्तप्रा योगश
ब्दितं कर्मेत्याह गुणतइति अपरेपश्यान्त्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनुपङ्गमङ्गीकृत्याह
तेनेति २४ अधमतमानधिकारिणो मोक्षमार्गं प्रवृत्तिं प्रतिलम्बयति अन्येत्विति

स्वामिद्वयटीका ।

धनविकल्पानाह ध्यानेनेति द्वाभ्यां ध्यानेनात्माकारप्रत्ययादृन्त्यात्मानि देह एव आत्म
नामनसा एव आत्मानं केचित्पश्यन्ति अन्येतुसांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन यो

भाषाअनुवाद

अनेककल्पनारूपसाधनदोश्लोकसे कहते हैं कि कोई तो ध्यानकहे आत्माकाराकारित
ज्ञानरूपधारावाहिक अन्तःकरणकी दृष्टिसे द्रुसी शरीरमे मनके द्वारा आत्माका दर्शन
करते हैं और कोई सांख्य अर्थात् प्रकृतिपुरुषकामेद आलोकनके द्वारा देखते हैं कोई
यमनियम आसन प्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यान समाधि रूप अष्टांगयोगके क्रमसे जा
नते हैं और कितने एकनिःकामकर्मरूपसक्तियोग अनुष्ठानकरके शुद्धसतोगुण होय
तत्वज्ञानके द्वारा आत्माको देखते रहते हैं यद्यपि ध्यानादियथायोग्य क्रमसे एक ही है
तौ भी तौ न तौ न निष्ठाके भेदसे भिन्न नाना मत कहा है २४ और अब अतिमन्द अधि

अन्यत्वेवमजानन्तःश्रुत्वान्येभ्य उपपासते तेपिचातितरन्तेष्वन्यत्वं श्रुतिपरायणाः २५

शाङ्करभाष्यं ।

अन्यत्विति अन्यत्वेतेषु विकल्पेषु अन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य
आचार्येभ्यः श्रुत्वा इदमेव चिन्तयेतेत्युक्तं उपपासते अर्द्धधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेपिचा
तितरन्तेष्वतिक्रामन्तेष्वन्यत्वं न्यत्वं संसारमित्येतत् श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं
परमयनंगमनं मोक्षमार्गप्रदत्तौपरंसाधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशप्र
माणाः स्वयंविकेकरहिता इत्यभिप्रायः किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्राविवेकिनो न्यत्वं
सतितरन्तीत्यभिप्रायः २५ अत्र चोक्तं चैवैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यत् ज्ञात्वा न्यत्वं
तमश्रुत इत्युक्तं तत्कक्षाद्देवो रितितद्वे तु दर्शनार्थं श्लोक आरभ्य तेषां वदिति यावत् यत्
किञ्चित् सञ्जायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किमविशेषेणेत्याह स्यावरंजङ्गमं स्यावरंजङ्गम
ञ्च चोक्तं चोक्तं संयोगात् राज्ञायते इत्येवं विद्विजानीहि हे भरतर्षभकः पुनरवंचोक्तं चोक्तं
ज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतो न तावत् रज्ज्वेव घटस्यावयवसंज्ञेपद्वारकः सत्त्वं च विशेषः संयोगः

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

आचार्याधीनां श्रुतिमेवाभिनयति इदमिति उपपासनमेव विवृणोति अर्द्धधाना इति प
रोपदेशात् प्रवृत्तानामपि प्रवृत्ते साफल्यमाह तेषीति तेषां सुखाधिकारित्वं व्यावर्तय
ति श्रुतीति तेषीत्यादिना सूचितमर्थमाह किमिति २५ अत्रैव धीर्भुक्तिं हेतुरिति प्रागु

स्वामिद्वयटीका

गेनाष्टाङ्गेनापरे च कर्मयोगेन पश्यन्तीति सर्वानुपङ्गः एतेषाञ्च ध्यानादीनां यथायो
गं क्रमसमुच्चये सत्यपितत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः २४

श्रुतिमन्दाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्यत्विति अन्ये तु सांख्ययोगादिम
र्णैरेव सुपद्रुत्वादित्थं चणमात्मानं साक्षात्कर्तुमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदे
शतः श्रुत्वा उपपासते ध्यायन्ति तेपि च अर्द्धवा उपदेश श्रवणपरायणाः सन्तो न्यत्वं संसारं
शनैरतितरन्तेषु २५ तत्र कर्मयोगस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु प्रपञ्चितत्वात् ध्यानयो

भाषा अनुवाद

कारियोंको उपपासकहते हैं कि सांख्ययोग आदि मार्गसे जैसे उपद्रुष्टारूप आत्माको सा
क्षात्कार करनेमें अर्थात् देखनेमें जो अर्द्ध है परन्तु और किसी आचार्यका उपदेश श्रवण
कारिके ध्यानमात्र करते हैं ते उपद्रुष्टापूर्वक उपदेश श्रवणमें तत्र होक्रमसे न्यत्वं सं
सारसे अवश्य सुक्त होते हैं यह जानो २५ अत्र तृतीयचतुर्थपञ्चम अध्यायसे कर्मयोग

यावत्संजायते किञ्चित्स्वप्नं स्यादवराजं चेतश्चेन्न संयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ २६

शाङ्करभाष्यं ।

चेतरेण चेतश्च स्वप्नसम्भवति आकाशवन्निरयवत्वान्नापिसमवायलक्षणः तन्तुपटयोरिव
 चेतश्चेन्नयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादित्युच्यते चेतश्चेन्नयोरि
 पयविपयिणोर्भिन्नस्वरूपयोरितरेतरतद्दमं ध्यासलक्षणः संयोगः चेतश्चेन्नस्वरूप
 विवेकाभावनिवन्धनोरजुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावाद्धारोपितसर्परजतादि
 संयोगवत्सोयमध्यासस्वरूपः चेतश्चेन्नसंयोगोमिथ्याज्ञानलक्षणोयथाशास्त्रं च
 चेतश्चेन्नलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकंप्राक्दर्शितरूपात्चेत्तात्सुजादिवेपीकां यथो
 क्तलक्षणं चेतश्चप्रविभज्यनसत्तन्नासदुच्यते इत्यनेननिरस्तसर्वोपाधिविशेषं चेतश्च
 स्वरूपेणैवः पश्यति चेतश्चमायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवदसदेवस
 दिवावभासते इति एवं निश्चितविज्ञानोयस्तस्य यथोक्तसम्बद्धं न विरोधादवगच्छति
 मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात् य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह इत्यनेन विद्वा
 न्भूयोनासि जायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तं न समुयोऽभिजायत इति सत्यं कर्तृफल
 मविद्यायानिवर्तकं सम्यग् दर्शनं फलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव
 उक्तः जन्मकारणञ्चाविद्यानिमित्तकः चेतश्चेन्नसंयोगउक्तः २६

आनन्दगिरिछातटीका ।

क्तमन्द्यप्रभपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन ह्योक्तमवतारयति चेतश्चेति सर्वस्वप्राणिजा
 तस्य चेतश्चेन्नसम्बन्धाधीनायस्मादुत्पत्तिस्तस्मात्चेदन्नात्मकपरमात्मातिरेकेण
 प्राणिनिकायस्याभावादैक्यज्ञानादेवमुक्तिरित्याह कस्मादिति चेतश्चेन्नसम्बन्धमु
 क्तमाक्षिपति कः पुनरिति चेतश्चेन्नस्य चेतरेणसम्बन्धः संयोगो वा समवायो वेति वित्याद्यं
 द्रूपयति न तावदिति द्वितीयं निरस्यति नापीति वास्तवसम्बन्धाभावेपितयोरध्यासस्व
 रूपः सोऽस्तीति परिहरति उच्यते इति भिन्नस्वभावत्वे हेतुमाह विपमेति इतरेतरत्वं

भाषाअनुवाद

विस्तारसेकहा औच्छठये अठये अध्यायमे ध्यानयोगका विस्तारकहा औसांख्यके द्वा
 राभिन्नकिया जो आत्मा सोई ध्यान आदिका विषय है इस हेतु सांख्यहीको अध्याय समा
 प्तिपर्यन्त विस्तार करिके भगवान कहते हैं कि हे भरतर्षभ अर्जुन जो कुछ स्यावरजङ्गम
 आदिवस्तु उत्पन्न है सो सब चेतश्चेन्न दोनोके योगसे है अर्थात् अद्विवेक कृत जो आ
 त्माका अध्यास है तिस हेतुसे उत्पन्न मात है यह निश्चयसे जानो २६

समंसर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः प्रशयति स प्रशति २७

शाङ्करभाष्यं ।

अतस्तस्या अविद्यायानिवर्त्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरैरेणोच्यते समंसर्वेषु
भित्त्यादिसममिति समंनिर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं कः सर्वेषुभूतेषु ब्रह्मादिस्थाव

आनन्दगिरिद्वयटीका

क्षेत्रे क्षेत्रज्ञे वा तद्धर्मस्य क्षेत्रानधिकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञानाधार
स्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाड्यादेरारोपरूपोयोगस्तयोरित्याह इतरेति तत्रनिमित्तमाह
क्षेत्रेति अविवेकादारोपितसंयोगेदृष्टान्तमाह रञ्जिति उक्तसम्बन्धनिगमयति सो
यमिति तस्य निवृत्तियोग्यत्वं सूचयति मित्येति कथं तर्हि मित्या ज्ञानस्य निवृत्तिरित्याशं
क्याह यथेति योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि त्वं पदार्थविषयं शास्त्रमनुसृत्य विवेक
ज्ञानमापाद्य महाभूतादिधृत्यन्तात् क्षेत्रादुपद्रष्टृत्वादिलक्षणं प्रागुक्तं क्षेत्रज्ञं सुक्ष्मेपी
कान्यायेन विविच्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं ब्रह्मस्वरूपेण ज्ञेयं यो नु भवति तस्य मित्या ज्ञानम
पगच्छतीति सम्बन्धः कथमस्य निर्विशेषवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य विशेषत्वहेतोः सत्त्वादित्या
शंक्याह क्षेत्रज्ञेति वज्रदृष्टान्तोक्तेर्वज्रविधत्वं क्षेत्रस्य द्योत्यते उक्तज्ञानान्मित्या ज्ञा
नापगमेहेतुमाह यथोक्तेति तथापि कथं पुरुषार्थसिद्धिः कालान्तरे तु स्य जातीयमित्या
ज्ञानोदयसम्भवादित्याशंक्याह तस्येति सम्यग्ज्ञानाद्ज्ञानकार्यनिवृत्त्या मुक्तिरिति
स्थिते फलितमाह यएवमिति उत्तरग्रन्थमवतारयितुं व्यवहितं दृष्टं कौर्त्तयति नेत्या
दिना अविद्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं मित्या ज्ञानं तत्संस्कारश्चादिशब्दार्थः व्यवहितं मनु
द्या व्यवहितमनुवदति जन्मेति २६ व्यवधाना व्यवधानाभ्यां सर्वानर्थमूलत्वादज्ञानस्य

स्वामिद्वयटीका ।

गस्य च षष्ठाष्टमयोः प्रपञ्चितत्वात् ध्यानादेश्च सांख्यविविक्तात्मविषयत्वात् सांख्यमेव प्रप
ञ्चयन्नाह यावदिति यावदध्यायसमाप्तिं यावत् यत्किञ्चित् वस्तुमात्रं समुत्पद्यते त
त्सर्वं क्षेत्रज्ञैर्ज्ञेयैर्योगादिविवेकदत्तादात्मप्राध्यासाद्भवतीति जानीहि २६

भाषाअनुवाद ।

अविवेकसे संसारकी उत्पत्तिकहि कर अवसंसारकी निवृत्तिके अर्थ प्रकृतिसे भिन्न
स्वरूपजो आत्मा उसका शोभन दर्शन कहते हैं कि स्थावरजंगमात्मक सर्वभूतसे निर्वि
शेषकहे समान स्वरूपसमभावसे स्थायी परमात्मा को जो मनुष्य देखते हैं और भूतोंके
विनाशसे आत्माको अविनाशीरूप देखते हैं तेई शोभन देखते हैं और कोई नहीं २७

शाङ्करभाष्यं

रान्तेषु प्राणिषु कम्परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्याव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परं परमश्चासावीश्वरश्च ईशानशीलश्चेति परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समन्तिष्ठन्तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति तच्च परमेश्वरमविनश्यन्तं इति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यं प्रदर्शनायः कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनितलक्षणो भावविकारो मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ता विनाशात् परो न कश्चिदस्ति भावविकारः भावाभावात् सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतो न्य भावविकारानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिपिद्वा भवन्ति सहकार्यैः तस्मात् सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वञ्च कथञ्च य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति किं विशेषेणेति सत्यं पश्यति किन्तु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति यथातिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्षैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति तथैव हाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिनो विशिष्यते स एव पश्यतीति इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वाद्नेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः १०

आनन्दगिरिकृतटीका

तन्निवर्त्तकं सम्यग्ज्ञानं वक्तव्यमित्याह अत इति तस्याशब्ददुक्त्वात् तदुक्तार्थप्रवृत्तिर्दृष्टेत्याशङ्क्यति सूक्ष्मार्थस्य शब्दभेदेन पुनः पुनर्वचनमधिकारिभेदानुग्रहायेति मत्वाह उक्तमिति सर्वत्र परस्यैकत्वात् नोत्पापकपवत्वमित्याह सममिति परमत्वमीश्वरत्वञ्चोपपादयति देहेति आत्मा जीवस्तमित्यादि नान्वयोक्तिः आश्रयनाशादाश्रितस्यापि नाशमाशङ्क्याह तच्चेति अविनश्यन्तमिति विशिनष्टि इति सम्बन्धः ऊभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह भूतानामिति नाशानाशास्यवैलक्षण्येऽपि कथमत्यन्तवैलक्षण्यं स विशेषत्वभिन्नत्वयोस्तु ल्यत्वादिति शङ्कते कथमिति भूतानां त्वविशेषत्वादिभावेऽपि परस्य तद्भावादत्यन्तवैलक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनोभावविकारे सादित्वमाह सर्वेषामिति तत्र हेतुमाह जन्मेति नहि जन्मान्तरेणोत्तरे विकारायुज्यन्ते जन्मवतस्तदुपलम्भादित्यर्थः विनाशानन्तरभाविनोऽपि विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेर्न तस्यान्यविकारत्वमित्याशङ्क्याह विनाशादिति तस्यान्यविकारत्वेऽपि कलितमाह अत इति तेषां जन्मादीनां कार्याणिकादाचित्कसत्त्वानितदधिकरणानितैः सहेति यावत् परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहित्वं कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वं यः पश्यतीत्यादिव्याचष्टे य एवमिति उक्तविशेषणमीश्वरं

समंपश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परांगतिं २८

शाङ्करभाष्यं

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिकर्त्तव्येति श्लोक आरभ्य ते समंपश्यन्तीति समंपश्यन्नुपलभमानो हितस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयावस्थितमीश्वरं अतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः समंपश्यन् किन्न हिनस्ति हिंसां करोति आत्मना से नैव स्वमात्मानं ततस्तस्मात् अहिंसनात् याति परां प्रकटांगतिं मोक्षाख्यां ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति यथानष्टधिव्यामन्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षद्वत्यादिनैः षडोषः अज्ञानात्मातिरस्करणोपपत्तेः सर्वो ह्यज्ञोत्यन्तप्रसिद्धं साक्षात्परोक्षात्मानंतिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मैः

आनन्दगिरिकृतटीका

पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति ईश्वरपराङ्मुखस्थानात्मनिष्ठस्य तद्दर्शित्वेपि विपरीतदर्शित्वादीश्वरप्रवणस्येव सम्यग्दर्शित्वमिति विवक्षित्वा विशेषणमिति परिहरति सत्यमिति उक्तमेव दृष्टान्तो न विद्योति यथेत्यादिना यः पश्यतीत्यादेरर्थमुपसंहरति इतरइति परवस्तुनिष्ठेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः २७ प्रकृतसम्यक्ज्ञानेन कि

स्वामिकृतटीका ।

अविवेकद्वर्तसंसारोद्भवसुक्तात् न्निष्ठत्तये विविक्तात्मविषयं सम्यग्दर्शनमाह सममिति आवरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेषद्रूपेण समं यथाभवत्येवं तिष्ठन्तं परमात्मानं यः पश्यति अतएव तेषु विनश्यत्स्वयं विनश्यन्त्यायः पश्यति स एव सम्यक्पश्यति नान्य इत्यर्थः २७ कुत इत्यत आह समंपश्यन्निति सर्वत्र भूतभावे समं सम्पन्नसप्रच्युतस्वरू

भाषाअनुवाद

और उस शोभन दर्शन होने का कारण क्या है इस पर कहते हैं कि सोई शोभन देखने वाला मनुष्य या वत् भूत मातमै सम्यक् प्रकार से अक्षर स्वरूप अवस्थित परमात्मा का दर्शन करिके आप अपने को नष्ट नहीं कर्त्ता अर्थात् सच्चिदानन्द आत्मा स्वरूप को अविद्या अज्ञान से आवरण करिके नाश नहीं करता है तिससे अष्टगति मुक्ति रूपको प्राप्त होता है और जो इस पूर्ण रूपसे नहीं देखता है सो शरीर हीको आत्मा करिके देखने वाला शरीरके सहित अपनेको अवग्रहीन एकर्त्ता है सोई श्रुतिकहती है कि जो उक्त प्रकार से आत्महा होता है सोई मरणके अनन्तर प्रकाशमूल्यान्वकारसे आवृत जो स्थान तहांको जाता है २८ जो कहो कि शुभ अशुभ कर्मके कर्त्तृत्व हेतु से वैषम्य देखपडती है

शाङ्करभाष्यं

कत्वोपात्तमात्मानं हत्वान्यमात्मानमुपादत्तेन सेवन्तञ्चैवं हत्वानासेवन्तमपि हत्वान्यमित्येवं न वसुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञो यस्तु परमार्थात्मा असावपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे आत्महना एवाविद्वांसो यस्त्वितरो यथोक्तात्मदर्शीस्तु उभयथात्मनात्मानं न हिनस्ति ततो याति पराङ्गतिं यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः २८

सर्वभूतस्य मीमांससम्पश्यन् न हिनस्यात्मानात्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदमिन्द्रेष्वात्मसु इत्येतदाशं स्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मित्यपेक्षायां तत्फलोक्त्या तस्यैव स्तुत्या तद्देतौ पुरुषं प्रवर्त्तयितुं श्लोकान्तरमित्याह यथोक्तस्येति यस्मादित्यस्य ततः शब्देन सम्बन्धः सर्वभूतेषु तुल्यतया स्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमात्मना यस्मान् न हिनस्ति ततस्तस्मान्मोक्षाख्यां पराङ्गतिं याति इति योजना तत्र प्रादुर्भवेण ज्ञानाद्ज्ञानध्वस्तप्रध्वस्यनर्थस्योक्ताज्ञानसिध्याज्ञानावर्णयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टाङ्गतिं परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति विद्वानिति च तृथपदार्थः न हिनस्त्यात्मानात्मानमिति यथाश्रुतमादाय चोदयति नन्विति नष्टयिव्यामिति प्राप्तिद्वारानिषेधवन्तान्तरिक्षेण दिवोति प्राप्यभावाच्च यन्निषेधो मुख्यो नेष्यते तथेहापि प्राप्तिं विनानिषेधो न युक्तिमानित्याह वथेति अज्ञानात्मात्मनैवात्महिंसासम्भवाद्बिदुपांतद्भावोक्तिर्युक्तेति समाधत्ते नैपदोपइति संग्रहवाक्यं विष्टयोति सर्वोहीति अनात्मशब्दोद्देशादिविषयः अविदुषामारोपितात्महन्तृत्वं निगमयति इत्यात्महेति तथापि पारमार्थिकस्यात्मनो हननाभावान्तोपांसर्वेषां आत्महन्तृत्वमित्याशं क्त्वाह यस्त्विति उक्तरात्मा सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धं इत्युपसंहरति सर्व इति आत्मनैवात्महननमविदुषां दृष्टं तद्विद्वद्विषये शक्यं निषेधुमित्याह यस्त्वितरइति उभयथापीत्यारोपानारोपाभ्यमित्यर्थः ज्ञानादनर्थभ्रममंशे पूर्वोक्तपरमानन्दप्राप्तापरितृप्तत्वं युक्तमित्याह ततइति २८

स्वामिभक्तटीका

पेक्षावस्थितं परमात्मानं पश्यन् ह्यस्मादात्मनास्त्रे नैवात्मानं न हिनस्ति अविद्यया सच्चिदानन्दरूपमात्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति ततश्च पराङ्गतिं मोक्षं प्राप्नोति यस्त्वेवं न प्रश्रुतिं सहिदेहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं न हिनस्ति तथाच श्रुतिः अश्रुत्या नाम ते लो लोका अभ्येन तमसाह ताः तांस्तु प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचित्महनोजनाइति २८

प्रकृत्यैवचकर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति २६

शाङ्करभाष्य ।

कामायान्तु प्रकृतिविद्यादिति मन्त्रवर्णान्तया प्रकृत्यैवचनान्नेव महदादिकार्यकारणाकारपरिणततया तान्येवकर्माणिवाङ्मनःकायारभ्याणिक्रियमाणानिनिवर्त्तमानानि सर्वशःसर्वप्रकारैर्यैः पश्यत्युपलभ्यते तथात्मानं चेतन्नमकर्तारं सर्वोपाधिबवज्जितं पश्यति सपरमार्थदर्शीत्यभिप्रायः निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याकाशस्येवभेदेप्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः २६ पुनरपितदेवसम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्च्यते यदेति

आनन्दगिरिद्वयटीका

श्लोकान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयितुमनुवदति सर्वेति प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वेनात्मनोभेदमानान्नसम्यक्दर्शनमिति शङ्कते तदिति स्वगुणैः सुखदुःखादिभिः स्वकर्मभिश्च धर्माधर्माख्यैर्वैलक्षण्यात् प्रतिदेहं भेदेतद्विशिष्टेष्व्वात्मसुकथंसाध्येनदर्शनमित्ये तदाशंकापरिहरतीत्याह एतदिति प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं व्यावर्त्तयति प्रकृतिरिति सायाशब्दस्य सम्बन्धार्थायत्वं प्रत्याह त्रिगुणेति उक्तपरस्य शक्तिर्मायेत्यव्युत्तिसंमतिमाह सायान्विति अन्येनकेनचित्क्रियमाणानि न भवन्ति कर्माणीत्येवकारार्थमाह नान्येनेति किन्तदन्यन्निषेध्यमित्युक्ते सांख्यामिप्रेताप्रधानाख्या प्रकृतिरित्याह महदादीति सर्वप्रकारत्वं काम्यत्वं निषिद्धत्वादिना प्रकारवाज्जल्यमात्मानमुक्तविशेषणं सः पश्यतीति पूर्वेणसम्बन्धः सपश्यतीत्युक्तं पुनरुक्तेरित्याशंकाह सपरमार्थेति आत्मानं प्रतिदेहं भिन्नत्वे तेषु समदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः स माधिरित्याशंकाह निर्गुणस्येति २६ प्रकृतेर्विकाराणाञ्च सांख्यवत्पुरु

स्वामिद्वयटीका

ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वे नवैषस्येदृश्यमाने कथमात्मनः समत्वमित्याशंकाह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्यैवदेहेन्द्रियाकारेण परिणतया सर्वशःसर्वैः प्रकारैः क्रियमाणानिक

भाषाअनुवाद ।

फेरिआत्माकासमत्वकैसेहै इसपरकहतेहैं किजोदेहेन्द्रियआकारमेरूपान्तरकोअर्थात्भिन्नरूपकोप्राप्तप्रकृतिकेद्वारानानाप्रकारक्रियमाणकर्महोतेहैं ऐसेजोमनुष्यदेखेहै औअपनेकोअकर्तादेखेहै अर्थात्खलशरीरमेअहंबुद्धिसेआत्माकर्ताहोताहै औरखरूपसेउसकोकर्तृत्वनहीहै ऐसेजोमनुष्यदेखेहै सोसम्यक्देखेहै सोईकहाहै कियःपश्यतिसपश्यति इति २६ अवप्रकृतिकेसकलकार्यभूतअति

यथाभूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति अतएवचविस्तारं ब्रह्मसंपद्यतेतदा ३०

शाङ्करभाष्यं

यदायस्मिन्कालेभूतपृथक्भावं भूतानांपृथग्भावंपृथक्त्वमेकस्यमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्यमनुपश्यतिशास्त्राचार्योपदेशतोमत्वात्मानंप्रत्यक्षत्वेनपश्यत्यात्मैवइदं सर्वमितिअतएवचतस्मादेवचविस्तारमुत्पत्तिमनुपश्यतिआत्मनःप्राणआत्मनश्चाशोआत्मनःस्वरआत्मनश्चाकाशआत्मनस्तेजआत्मनःआपआत्मनश्चाविर्भावतिरोभावौ आत्मनोभूरात्मनोऽन्नमित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारंयदापपतितदाब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवति तदातस्मिन्कालेइत्यर्थः ३० एकस्यात्मनःसर्वदेहात्मत्वेतद्दोषसम्बन्धेप्राप्तभिदमुच्यते

आनन्दगिरिद्वयटीका

पादन्यत्वप्रसक्तौप्रत्याह पुनरपीति उपदेशजनितंप्रत्यक्षदर्शनमनुवदति आत्मेवेति भूतानांविकाराणांनानात्वंप्रकृत्यासहात्मसावतयाप्रलीनंशयतिनहिभूतपृथक्त्वसंख्यांप्रकृतौकेवलेपरस्मिन्विलापयितुंशक्यतइत्यर्थः परिपूर्णतात्मनएव प्रकृत्यादेर्विशेषान्तस्यस्वरूपलाभमुपलभ्यतन्मात्रतांपश्यतीत्याह अतएवेति उक्तमेवविस्तारं श्रुत्ववदन्नेनस्यष्टयति आत्मनइति ब्रह्मसंपत्तिर्नामपूर्णत्वेनाभिव्यक्तिरपूर्णत्वहेतोः सर्वस्यात्मसात्कृतत्वादित्याह ब्रह्मैवेति ज्ञानसमानकालेसुक्तिरिति सूचयति तदेति ३०

स्वामिद्वयटीका ।

संश्लेषःपश्यति तथात्मानञ्चाकर्त्तारं देहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वंनस्वतइत्येवंयः पश्यति सएवसम्यक्पश्यति नान्यइत्यर्थः २९ इदानींभूतानामपि प्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमथात्मनोभेदमश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदाभूतानां स्यावरजङ्गमानांपृथग्भावंभेदं एकस्यं एकस्यामेवैश्वर्यशक्तिरूपायांप्रकृतौप्रलयेस्थितमनुपश्यति आलोचयति अतएवतस्याएवप्रकृतेःसकाशाद्भूतानांविस्तारं मृष्टिसमयेअनुपश्यति तदाप्रकृति तावन्मात्रत्वेनभूतानामथभेदं पश्यन् परिपूर्णं ब्रह्म संपद्यतेब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ३० तथापिसंसारवस्थायादेहसम्बन्धनिमित्तः कर्माभिस्तप्त

भाषा अनुवाद

नकीकारणस्वरूप प्रकृतिमात्रइसभेदकेअभावहेतुसेजोमनुष्यभूतगतभेदजनितआत्माकाभेदनहींदेखेहैं अैसेमनुष्योंकोब्रह्मभावप्राप्तिकहतेहैं किजवस्यावरजङ्गमभूतकापृथक्भावकहे भेदकोअैसेदेखतेहैं कि एकवहीपरमेश्वरकीशक्तिरूपप्रकृतिसेमृष्टिस्थितिप्रलयकालमेंभूतोंकीजत्यत्तिपालननाशनिरन्तरदेखतेहैं औरतत्कालमेंप्रकृतिस्वरूपमात्रदेखतेभूतोंकेअभेददर्शीलोगपरिपूर्णस्वरूपब्रह्महीहैं ३०

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ३१

शाङ्करभाष्यं ।

अनादीति अनादित्वाद्नादेर्भावोऽनादित्वमादिः कारणवद्यस्य नास्ति तदनादियद्वादिमतत्तत्त्वेनात्मनाव्येत्यन्वनादित्वान्निर्वयवइतिक्रत्वानव्येति तथानिर्गुणत्वात्सगुणोहिगुणव्ययाद्गुणव्ययन्तुनिर्गुणत्वाच्चनव्येतोति परमात्मायमव्ययोनास्यव्ययोविद्यतइत्यव्ययोयतएवमतःशरीरस्थोऽपिशरीरेष्व्वात्मन उपलब्धिर्भवतीशरीरस्थउच्यतेतथापिनकरोतितदकरणादेवतत्फलेननलिप्यतेयोहिकर्तासकर्मफलेनलिप्यतेअथत्वकर्तातोआत्मानफलेनलिप्यतइत्यर्थःकःपुनर्हेहेषुकरोतिलिप्यतेचयदितावदन्यःपरमात्मनोदेहीकरोतिलिप्यतेचततइदमनुपपन्नमुक्तंचेत्तत्रैकत्वं क्षेत्रज्ञञ्चापिमास्मिद्धीत्याद्यथनास्तीश्वरादन्योदेहीकःकरोतिलिप्यतेचेतिवाच्यंपरोवानास्तीतिसर्वथादुर्विज्ञेयंदुर्वीध्यञ्चेतिभगवत्प्रोक्तमौपनिषददर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्याहं तत्रौद्धैश्वर्यपरिहारोभगवतास्वेनैवोक्तःस्वभावस्तुभवतीतइत्यविद्यामात्रं स्वभावोहिकरोतिलिप्यतइतिव्यवहारोभवतिनतुपरमार्थतएकस्मिन्परमात्मनितदस्यतएकस्मिन्परमार्थसांख्यदर्शनेस्थितानांज्ञाननिष्ठानांपरमहंसपरित्राजकाणांतिरस्कृताविद्याव्यवहाराणांकर्माधिकारोनास्तीतितत्तददर्शितंभगवता३१ किमिवनकरोति

आनन्दगिरिद्वयतटिका

परिपूर्णत्वेनसर्वात्मत्वेप्राप्तमात्मनोदेहादिगतेनकर्तृत्वादिनातद्वत्त्वंदृष्टंहि पवित्रस्यापि पञ्चगव्यादेरपवित्रसंसर्गात्तद्दोषेणदुष्टत्वमित्यशङ्कामनूद्योत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति एकस्येति अनादित्वमेवसाधयतिआदिरितितथापिकिंस्यादित्याशंक्यकार्यत्वज्ञतव्ययाभावःसिध्यतीत्याह यद्गीतितथापिगुणपदपरिहारकोव्ययोभविष्यतिनेत्याह

भाषाअनुवाद

औरजोकहोकिपूर्वोक्त रूपआत्माकेमेदकाअभावहोनेसेभीसंसारवस्थामेदेहसंबन्धसेजोकर्मऔर उह्नीकर्मोकाफलरूपजीसुखदुखआदितिनकेद्वारावैषम्यभावतोनहींदूरहोसकैहै इससेवैसेआत्माकासम्यकदर्शनकैसेसंभवहोय इसशङ्कापरकहतेहैं किजिसकोउत्पत्तिहोती उसकाअवश्यआदिहै औरजोगुणयुक्तवस्तुहै उसीकोगुणनाशहोनेसे रूपान्तरप्राप्तिरूपविकारभीहोताहै किन्तु जिसहेतुयहजीवपरमात्माऔरअनादितथाऽनिर्गुणहेतुसेअव्ययअर्थात् अधिकारीहै इससेहेकौन्तेय शरीरमेरहिकेभीकोईकर्मनहींकर्ता औरकर्मफलमेभी लिप्तनहींहोता अर्थात् इसकोकोईकर्मनहींलगते है ३१

यथासर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिष्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मानोपलिष्यते ३२

आनन्दगिरिद्वयटीका

तथेति निरवयवत्वादेव अवयवद्वारकस्थनिर्गुणत्वाद्गुणद्वारकस्य च व्ययस्याभावेपि स्वभावतो व्ययः स्यादित्यशंकाह परमात्मनि परमात्मनः स्वतः परतो वा व्ययाभावेऽपि लितमाह यत इति स्वमहिम्नि प्रतिष्ठस्य कथं शरीरस्थत्वं तत्राह शरीरेष्विति सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादौ स्थितोऽपि स्वतो देहाद्यात्मनावानकरोति कूटस्थत्वाद्देहादेः अकल्पितत्वादित्यर्थः कर्त्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृत्वं स्यादित्याशंकाह तदकरणादिति तदेवोपपद्यति यो हीति परस्य कर्त्तृत्वादेरभावेऽप्यतदिष्टमिति च्छति कः पुनरिति परस्मादन्यस्य कस्यचिज्जीवस्य कर्त्तृत्वादीत्याशङ्कामनुवदति यदीति तस्मिन्पद्मे प्रक्रमभङ्गः स्यादिति द्रुपयति तत इति ईश्वरातिरिक्तजीवानङ्गीकारान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति शङ्कते अथेति तर्हि प्रतोतकर्त्तृत्वादेरधिकरणं वक्तव्यमिति पूर्ववाद्याह क इति परस्यैव कर्त्तृत्वाद्याधारत्वान्नास्ति वक्तव्यमित्याशंकाह परोवेति नास्तीति वाच्यमिति पूर्वेषु सम्बन्धः नहि कर्त्तृत्वादिमाह्वये परस्यास्मादादिवदीश्वरत्वमिति भावः परस्यान्यस्य वा कर्त्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्थोऽपीत्यादिश्रुतिमूलमपि ज्ञातुं वक्तव्याशङ्कत्वात् त्याज्यमेवेति प्रतीक्षकसंमत्योपसंहरति सर्वथेति परस्य वस्तुनो कर्त्तुरभोक्तुश्चाविद्यया तदारोपादादेयमेव भगवन्ममिति परिहरति तत्रेति तमेव परिहारं प्रपञ्चयति अविद्येति व्यावहारिके कर्त्तृत्वादावविशिष्टे पारसार्थिकमेव किंनेष्यते तत्राह नत्विति वास्तवकर्त्तृत्वाद्यभावे लिङ्गमुपन्यस्यति अत इति ३१ सूक्ष्मभावादप्रतिहतस्वभावत्वादित्यर्थः न सम्बध्यते

स्वामिद्वयटीका

लैश्वसुखदुःखादिभिर्वैषम्यं दुःपरिहारमिति कुतः समदर्शनं तत्राह अनादित्वादिति यद्गुणमिति मत्तदेव हि सादियच्च गुणवद्भूतस्य गुणनाशे व्ययो भवति अयं न्तु परमात्मा अनादिर्निर्गुणश्च अतोऽव्ययः अविकारोत्यर्थः तस्मात् शरीरे स्थितोऽपि न किञ्चित् करोति न च कर्मफलैर्लिष्यते ३१ तत्र हेतुं स दृष्टान्तमाह यथेति यथासर्वगतपङ्कादि

भाषा अनुवाद

अव आत्मा के कर्मन करने औ कर्म फल मेलि पन होने से दृष्टान्त देते जे हेतु कहते हैं कि जैसे सूक्ष्मता के हेतु से सर्वगत आकाश पङ्क आदि मे रहते भी असंग हेतु से पङ्क आदि उभयोन ही लगेते अर्थात् पङ्क से वह लिपन ही होता है तैसे ही यावत उत्तम मध्यम औ अधम शरीरो मे रहिके भी आत्मा लिपन ही होता है अर्थात् शरीर संबंधी पुण्य पाप आदि से युक्त न ही होता है ३२ असंग हेतु से परमात्मा को निर्लेपता आकाश के दृष्टान्त

यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्रीयथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३

शाङ्करभाष्यं

नलिष्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथासर्वगतमिति यथासर्वगतं सर्वव्याप्यपिसत् सोक्ष्यात्
सूक्ष्मभावादाकाशं नोपलित्यते न सम्बध्यते सर्वत्र अवस्थितो देहे तथात्मानोपलित्यते ३२

किञ्च यथाप्रकाशयतीति यथाप्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः
सवितादित्यः तथात इन्द्राहामूतादिष्टत्वं क्षेत्रमेकः सन् प्रकाशयति कः क्षेत्रीपरमात्मे
त्यर्थः रविदृष्टान्तो ब्राह्मण उभयार्थोपि भवति रविवत् सर्व क्षेत्रेष्वेकः आत्मा अलेपक
श्चेति ३३ समस्ताध्यायार्थोपसंहरार्थोयं श्लोकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवं यथाप्रदर्शितप्रकारेण अन्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषज्ञान
नचक्षुषाशास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्यायिकं ज्ञानं चक्षुसेन ज्ञानचक्षुषाभूतप्रक
तिमोक्षञ्चभूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाव्यक्ताख्यातस्याभूतप्रकृतेर्भोजनमभावगम
नञ्चवेविदुर्बिजानन्तियान्ति गच्छन्ति ते परंपरमार्थतत्त्वं ब्रह्म नपुनर्देहमाददति इ
त्यर्थः ३४ इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रयोर्दशोऽध्यायः १३

आनन्दगिरिकृतटीका

पङ्कादिभिरिति शेषः ३२ न करोति नलिष्यते चेत्त्यत्र दृष्टत्वेन दृश्यधर्मशून्यत्वं हेतु
माह किञ्चेति दृष्टान्तेन विवक्षितमर्थन्दर्शयति रवीति उभयविधधर्मार्थमेव स्फुटय
ति रविवदिति ३३ अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति समस्तेति विशेषकौटस्थ्यपरि

स्वामिकृतटीका ।

व्यपिस्थितमाकाशं सोक्ष्यात्सङ्गत्वात्पङ्कादिभिर्नोपलित्यते तथा सर्वत्र उत्तमे मध्यमे
अधमेवादेहेस्थितोऽप्यात्मानोपलित्यते दैहिकैर्दोषगुणैर्नयुज्यत इत्यर्थः ३२ असङ्गत्वा
त्क्षेपोनास्तीत्याकाशदृष्टान्तेन दर्शितं प्रकाशकत्वाच्च प्रकाशधर्मैर्नयुज्यत इति रविदृष्टा
न्तेनाह यथाप्रकाशयतीति स्वष्टोऽर्थः ३३ अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञो

भाषाअनुवाद

सेदिखाया अवप्रकाशकहोकेभीजोप्रकाशवस्तुवोकेधर्मसेआत्मायुक्तनहींहै यहसू
र्यकेदृष्टान्तसेकहतेहैं किहेभारतअर्जुन एकयहीसूर्यजैसेसमस्तलोककोप्रकाशक
रतेहैं परन्तुप्रकाशवस्तुकेगुणदोषसेलिप्तनहींहोतेअैसेहीक्षेत्रीजोआत्मासोक्षेत्र
कहेशरीरआदिसवकोप्रकाशकरतेभीदेहादिकेगुणदोषसेलिप्तनहींहोताहै यह
तुमहमारीवातसत्यकरकेमानोहेभारत ३३ अवअध्यायकेअर्थकाउपसंहारकरते

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरंज्ञानचक्षुषा भूतप्रवृत्तिमोक्षञ्चयेविदुर्नितेपरम् ३४
इति श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशा-
स्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगोनाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

आनन्दगिरिखतटीका

गामादिलक्षणन्तदेवमसानित्वादिनिष्ठतयाक्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्मप्रविज्ञानवतःसर्वान-
र्थनिवृत्तग्रापरिपूर्णपरमानन्दाविर्भावलक्षणपुरुषार्थसिद्धिरितिसिद्धं ३४

इति आनन्दगिरिखतटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३

स्वामिखतटीका

रिति एवमुक्तप्रकारेणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरंभेदं विवेकज्ञानलक्षणेनचक्षुषा येवि-
दुःतथायेवमुक्ताभूतानांप्रकृतिस्तस्याःसकाशात्मोक्षंमोक्षोपायंध्यानादिकञ्चयेविदु-
स्तेपरंपदंयान्ति विविक्षौचेनतत्त्वेनश्रीप्रकृतिपुरुषौ तंवन्देपरमानन्दंनन्दनन्द-
नमीन्दरं २४ इति श्रीधरस्वामिखतटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३

भाषा अनुवाद ।

है किइसप्रकारसेउक्तक्षेत्रक्षेत्रज्ञ तिनकाभेद जोमनुष्यविवेकज्ञानरूप
चक्षुकेद्वारादेखतेहै औरयहीपूर्वकहीज्ञेईजोप्रकृति तिससेमोक्षअर्थात्सुक्तिका
उपायरूपध्यानधारणआदि जोजानतेहै तैईपरमपदकोजातेहै २४ अध्यासव-
शतेअर्थात्निकटतयासंगहेतुसे एकभावकोप्राप्तजोप्रकृतिश्रीपुरुष तिनदोनोकोजि-
सने स्वरूपभेदसेष्टकस्वरूपप्रतिपत्तिकिया अर्थात्निश्चयकरजाना सोईपरमानन्द
स्वरूपनन्दनन्दनश्रीकृष्णभगवानको सैजगन्नाथसुकुलनामाप्रणामकरता हूं

इति जगन्नाथसुकुलविरचितमनभावनीभाषाटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३

श्रीमद्भगवद्गीता ।

चतुर्थः शोध्यायः

श्रीभगवानुवाच परंभूयःप्रवक्ष्यामि ज्ञानिनांज्ञानसुत्तमं यदज्ञात्वासुनयःसर्वे
परांसिद्धिमितोगताः १

शाङ्करभाष्यं

सर्वसुत्याद्यमानं चोत्तमं चोत्तमसंयोगादुत्पद्यत इति उक्तं तत्कथमिति तत्प्रदर्श
नार्थं परंभूय इत्यादिरध्याय आरभ्यते अथवा ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्का
रणत्वं न तु सांख्यानान्मिस्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं प्रकृति स्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारण
मित्युक्तं कस्मिन् गुणेषु कथं संगः केवागुणाः कथं वा वभन्तीति गुणेष्वमोक्षसंकथं स्यात्
सुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच परमिति परं ज्ञानमिति व्यवहृ
तेन सम्बन्धः भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु असद्वदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि तच्च परं परवस्तुवि
षयत्वात् किं तत् ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तमं उत्तमफलत्वात् ज्ञानानामिति नास्ति
त्वादीनां किं तर्हि यद्वादिज्ञेयवस्तुविषयाणां इति तानि न मोक्षार्थे दन्तु मोक्षार्थेति प्ररो
त्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतवुद्धिरुच्यत्यादनार्थं यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य सुनयः सं
न्यासिनो मननशीलाः सर्वे परांसिद्धिं मोक्षाख्या इतोऽस्माद्देहवन्धनादूर्द्ध्वगताः प्राप्ताः १

भाषा अनुवाद

तेरहे अध्यायके श्रुतीसयें श्लोकसे जो कह कि प्रकृति और पुरुषके संयोगसे संसारकी उत्प
त्ति होती है निरीश्वरवादी सांख्यमतके अवलम्बियोंकी असीनियके अनुसार संसार
को स्वाधीनतान ही है किन्तु ईश्वरकी इच्छाके क्रमहीसे सो होता है यह कहते हैं वे भग
वान् श्रीकृष्ण प्रकृतिपुरुषकी स्वाधीनताके निवारणपूर्वकसत्त्वआदिगुणोंके संगसे संसा
रकी विचित्रता होती है और तेरहे अध्यायके एकदूसयें श्लोकमे कहा जो सत्त्वादिगुणसे
संसारकी विचित्रता सो अवचौदहें अध्यायमे विस्तारसे भगवान् कहते हैं कि और जो कह है
गेउसकी प्रसंसादो श्लोकसे कहते हैं कि परमजो परमार्थनिष्ठजिसके द्वारा जाना जाय
असा जो ज्ञानउपदेशसो फेरितुमसे कहेंगा सो ज्ञानकिस प्रकारका है इसअपेक्षापर
कहते हैं कि यह ज्ञानमोक्षका हेतु है इससे तप और कर्म आदिविषयक सकल ज्ञानोंके
वीचयह उत्तम है जिसको जानिके मुनिलोगस्थ लहूच्छाशरीरवन्धनसे छूटि श्रेष्ठसि
द्धिरूपमुक्तिको प्राप्तमये है इससे ज्ञानीयोंका यह उत्तमज्ञान है यह जानो १

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

चेन्नचेन्नसंयोगसर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमज्ञातंज्ञापयितुमध्यायान्तरमवतारयन्मध्याययोरुत्थाप्योत्थावकत्वरूपांसंगतिमाह सर्वमिति विधान्तरेणध्यायारम्भं सूचयति अथवेति तदेववक्तुमुक्तमनुवदति ईश्वरेति प्रकृतिस्थत्वंपुरुषस्य प्रकृत्यासहैक्याध्यासः तस्यैवगुणेषुसंगोभिनिवेशः पडविवासाकांक्षांनिक्षिप्य तदुत्तरत्वेनाध्यायारम्भेपूर्ववदेवपूर्वाध्यायसखन्वसिद्धिरित्याह कस्मिन्नितिपूर्वेक्तोनार्थेनास्याध्यायस्य मसुच्चयार्थञ्चकारः परमित्यस्यभाविकालार्थत्वंध्यावर्त्तयितुंसंगतिमाह परमितिभूयशब्दस्याधिकार्यत्वमिहनास्तीत्याह पुनरिति पुनःशब्दार्थमेवविष्टगोति पूर्वेष्विति पुनरुक्तिस्तर्होत्याशंसुल्लत्वेनदुर्वीथत्वात्पुनर्वचनसर्धवदित्याह तच्चेति विगेष्यंप्रश्नद्वारानिर्दिशति किन्तदिति निर्धारणाधीपठीमादायतस्यप्रकर्षदर्शयतिसर्वेषामितिपरमुत्तममितिपुनरुक्तिमाशंसुविषयफलभेदान्मैवमित्याह उत्तमेति ज्ञानंज्ञेयमित्यादौज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये चज्ञानस्यज्ञानिनामितिसाध्यत्वेनोत्तमत्वान्तस्यवक्तव्यतेत्याशंक्याह ज्ञानिनामिति ज्ञानिनामितिनामानित्वादीनां ग्रहणमितिगोपः इतिशब्दाद्दृङ्पूर्ववदेवशेषोद्दृष्टव्यः यथोक्तज्ञानापेक्षयाकृतस्तज्ज्ञानस्यप्रकर्षन्तत्वाह तानीति स्तुतिफलमाह श्रोतवुद्धीति ज्ञानंज्ञात्वाज्ञानस्यज्ञेयत्वोपगमादनवस्येत्याशंक्याह प्राप्येतिमुनिशब्दस्यचतुर्थीयमविषयत्वेतन्मात्रादेवज्ञानयोगात्कृतस्तेषामुक्तिरित्याशंक्याह मननेति सिद्धेज्ञानत्वंपरामितिविशेषणाद्यावर्त्यमुक्तित्वलाह सोचास्यामिति देहास्यस्यवन्वनस्याध्यक्षत्वमाह अस्मादिति १

स्वामिद्वयटीका

पुं प्रकृत्योःस्वतन्त्रत्वंवारयन्गुणसङ्गतःप्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरैणचतुर्दशेयावत्संजायतेकिञ्चित्सत्त्वंस्यावरजङ्गमं चेतचेन्नसंयोगात्तद्विद्दीत्युक्तं सचचेन्नचेन्नयोसंयोगोनिनीश्वरसांख्यानमिव नस्वातन्त्रेणकिन्वीश्वरेच्छयैवेतिकथनपूर्वकंकारणगुणसंगोऽस्यमदसद्योनिजन्मस्वित्यनेनोक्तंसत्त्वादिगुणकृतंसंसारवैचित्र्यंप्रप्रञ्चयिष्यन्नेवंभूतंवच्यमाणसर्धन्तोति परंभूयइति द्वाभ्यां परंपरमात्मनिष्ठंज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानमुपरेगंसृष्टोऽपितुभ्यंप्रकर्षेणवच्यामि कथंभूतंज्ञानिनांतपःकस्मादिविषयागांमध्ये उत्तमंमोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञत्वासुनयोमनशीलाःसर्वे इतोदेहवन्धनात् परांसिद्धिमोक्षप्राप्ताः १ किञ्च इदमिति इदंवच्यमाणंज्ञानमुपाश्रि

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च २

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति इदमिति इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतन्मम परमेश्वरस्य साधर्म्यमत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानघर्मतां साधर्म्यं चैव ज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे फलवादायं स्तुत्यर्थमुच्यते सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलयेऽपि ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथानापद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः २ चैव चैव ज्ञसंयोग इदं शोभूतकारणमित्याह ममेति मम स्वभूता मदीयामाया त्रिगुणात्मिका प्रकृतियोनिः सर्वभूतानां सर्वकार्येभ्यो महत्वात् भरणञ्च स्वविकाराणां महद्द्रष्टृत्वेति योनिरेव विशिष्यते तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरेण्यगर्भस्य जन्मनो वीजं सर्वभूतजन्मकारणं वीजं दधामि निक्षिपामि चैव चैव ज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरो ह्यमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं चैव चैव त्रेण संयोजयामीत्यर्थः सन्मवत्तपत्तिः सर्वभूतानां हिरेण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्मात् योनेर्मूलकारणाद्गर्भाधानात् भवति ३ सर्वयोनिष्विति देवपितृमनुष्य

ज्ञानन्दगिरिद्वतटीका

ज्ञानफलस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह तस्याश्चेति कथं ज्ञानाश्रयणं तद्देवत्वश्रवणादिसम्पत्तिद्वारेत्याह ज्ञानेति साधर्म्येणो गवयोरिव विद्वदीश्वरयोरपि भेदः स्यादित्याशंकाह मत्स्वरूपतामिति साधर्म्येऽस्य मुख्यत्वे भेदध्रौ व्याप्तीताशास्त्रविरोधः स्यादित्याह नत्विति ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र सारूप्यमिष्टमित्याह फलेति सारूप्ये धीफलं हित्वा ध्यानफलमस्तुतं प्रसज्यतेत्यर्थः ईश्वरात्मतांगतानामेव अवाप्ताः सर्गादौ जन्माद्यभावेऽपि महासर्गादौ तद्गुणविविधतीत्याशंकाह सर्गेऽपि २ ज्ञानस्तुत्यातदभि

स्वामिद्वनटीका

त्यज्ञानसाधनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वं प्राप्ताः सन्तः सर्गेऽपि ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यन्ते तथा प्रलयेऽपि न व्यथन्ति प्रलयदुःखं नानुभवन्ति पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थः २

भाषा अनुवाद

और यही ज्ञान अर्थात् ज्ञानका साधन जो अब तुम से कहूंगा तिसका अनुष्ठान करिके कहें आश्रय लेके सारूप्य मुक्तिको प्राप्त सकल मुनिजन सर्गकहे ब्रह्मादिककी उत्पत्ति होनेसे भी उत्पन्न नहीं होते हैं और प्रलयकालमें भी प्रलयके दुखको नहीं भोगते हैं अर्थात् पुनरागमनसे रहित हो जाते हैं २ उसी ज्ञानसाधनकी प्रशंसा करि श्रोता

ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भमंदधाम्यहं सम्भवःसर्वभूतानांततोभवति भारत ३

आनन्दगिरिकृतटीका

मुखायाव्यवहितचेतसेविवक्षितमर्थमाहं ज्ञेति स्वरूपत्वेनस्वभूतत्वंवारयति मदी
येति ईश्वरीचिच्छक्तिव्यावर्त्तयतित्रिगुणात्मिकेति सांख्यीयप्रकृतिरपिमदीयेतिव्या
वर्त्तितायोनिशब्देनसर्वाणिभवनयोग्यानिकार्यार्थाणिप्रत्युपादानत्वभिप्रेतमित्याहसर्व
भूतानामिति प्रकृतेर्भ्रह्मत्वंसाधयति सर्वेति सर्वकार्यव्याप्तिमादायवोनावेवब्रह्मश
ब्दः नलिङ्गवैषम्यान्महद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरंकिञ्चिदित्याशंकाह योनिरिति तस्मिन्नित्यादि
व्याचष्टेतस्मिन्नितिईदृशस्यज्ञेत्वज्ञेत्वसंयोगस्यभूतकारणत्वमितिवक्तुमुपक्रम्यकिमि
दमन्यदादर्शितमित्याशंकाह ज्ञेतिगर्भशब्देनोक्तसंयोगस्यफलंदर्शयति सम्भवइति
आदिकर्त्तासभूतानांइति स्मृत्वाहिरण्यगर्भकार्यत्वावगमाद्भूतानांकथंयथोक्तगर्भाधान
निमित्तत्वमित्याशंकाह हिरण्यगर्भेति ३ ननुकथमुक्तकारणानुरोधेनहिरण्यगर्भोऽहं

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंप्रशंसयाश्रोतारमभिसुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोःप्रकृतिरूपयोःसर्वभूतो
त्यत्तिंप्रतिहेतुत्वंनतुखतन्वयोरितीमंघिवक्षितमर्थकथयति ममेति देशतःकाञ्चतश्चा
परिच्छिन्नत्वान्महत्त्वंहितत्वात्स्वकार्यार्थाणांष्टिहेतुत्वाद्वाब्रह्मप्रकृतिरित्यर्थः तन्म
हद्ब्रह्मसपरमेश्वरस्ययोनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहंगर्भजगद्विस्तारहेतुचिदाभा
संधामिनिःक्षिपामि प्रलयेमयिलीनंसन्तमद्विद्याकामकर्मानुशयवन्तं ज्ञेत्वज्ञं

भाषा अनुवाद

अर्जुनकोश्रवणकीअभिलाषवढाय परमेश्वरकेआधीनजोप्रकृतिऔपुरुषयेदोनोसक
लभूतमात्रकीउत्पत्तिकेकारणहै परन्तुस्वाधीनप्रकृतिपुरुषकोकारणत्वनहींहै य
हीतात्पर्यअवकहतेहैं कि प्रकृतिदेशकालसेअपरिच्छिन्नअर्थात्सबसेभिन्नमहतक
हेअनन्तसमस्तकार्यकीहेतुरूपब्रह्महै सोयहीमहतब्रह्मनामजोप्रकृति सोपरमे
श्वरस्वरूपहमारीजोनि है अर्थात्गर्भधारणकास्थानहै सोइसीप्रकृतिमेमैगर्भ
कहेजगतकेविस्तारकाहेतुचिदाभास कहेचेतनअंशबीजरूपकोस्थापनकरताहूँ
औप्रलवकालमेहमारेहीमेलीनहोयहै औरअविद्यासेउत्पन्नजोकाव्यकर्म्म तिनके
संस्कारसेयुक्तज्ञेत्वज्ञात्माकोसृष्टिकालमेभोग्यजोज्ञेत्वकहेनानाप्रकारदेहतिन
मेसम्यकप्रकारसेयोगकरताहूँऔरवहीगर्भआधानसेब्रह्माआदिसमस्तभूतकीउत्
पत्तिहोतीहै हेभारत अर्जुन श्रवणकरो ३ केवलंसृष्टिकालहीमेप्रकृतिपुरुष के

सर्वयोनिषुकौन्ते यमूर्त्तयःसम्भवन्तियाः तासां ब्रह्ममहद्योनिरहंवीजप्रदःपिता ४

शाङ्करभाष्यं

पशुमृगादिसर्वयोनिषुकौन्ते यमूर्त्तयो देहसंस्थानलक्षणमूर्च्छिताङ्गावयवामूर्त्तयःस
म्भवन्तियास्तासांमूर्त्तीनांब्रह्ममहत्सर्वावस्थं योनिःकारणमहमीशोवीजप्रदोगर्भा
धानस्थकर्त्तापिता ४ केगुणाःकथं ब्रह्मन्तीत्युच्यते सत्वमिति सत्वरजस्तमइत्येवना
मानौगुणाइति पारिभाषिकःशब्दो नरुपादिवत्द्रव्याश्रिताः नचगुणगुणिनोरन्यत्र
मत्रविवक्षितं तस्माद्गुणाइवनित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञप्रत्यविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञनिवभ्र
न्तीवतमास्थदीकृत्यात्मानंप्रतिलम्बतइतिनिवभ्रन्तीत्युच्यते तेचप्रकृतिसम्भवाभग
वन्मायासम्भवानिवभ्रन्तीवहेमहावाहोमहान्तौसमर्थतरावानुप्रलम्बौवाहू यस्य
समहावाहूःहेमहावाहो देहेशरीरेदेहिनेदेहवन्तं अव्ययमव्ययत्वञ्चोक्तमनादि
त्वादिहोके ५ ननुनदेहीलिप्यते इत्युक्तं तत्कथमिहनिवभ्रन्तीत्यन्यथाउच्यते प

आनन्दगिरिछतटीका ।

वस्युपेत्यभूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादिजातिविशेषेषु देहविशेषाणांकारणान्तरसम्भ
वात्तत्राह सर्वयोनिष्विति तत्र तत्रहेत्वन्तरप्रतिभाषेकुतोस्थहेतुत्वमित्याशंक्ष्यन्तद्रू
पेणाखैवावस्थानादित्याह सर्वावस्थमिति ४ एवंक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिंद
र्शयता ब्रह्मैवाविद्यया संसरतीत्युक्तं इदानीमध्यायादांबुक्तमाकांक्षाद्वयं पूर्वमनूद्यान
न्तरहोकेनोत्तरमाह केगुणाइति सत्त्वादिषुकथंगुणशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्ष्य परतन्त्र

स्वामिछतटीका ।

दिसमयेभोग्येनक्षेत्रेणसंयोजयामीत्यर्थः ततोगर्भाधानात्सर्वभूतानांब्रह्मादीनांस
म्भवउत्पत्तिर्भवतीति ३ नकेवलंशृष्टुप्रक्रमएवसद्विष्ठानेनाभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्याम
यंभूयोत्पत्तिप्रकारोऽपितुसर्वदेवेत्याह सर्वेति सर्वांसुयोनिषुमनुष्याद्यासुयामूर्त्तयः
स्थावरजङ्गमात्मिकाउत्पद्यन्तेतासांमूर्त्तीनामहद्ब्रह्मप्रकृतियोनिर्मादित्यानीया
अहंवीजप्रदःपितागर्भाधानकर्त्तापिता ४ तदेवंपरमेश्वराधीनाभ्यां प्रकृतिपुरु

भाषा अनुवाद

द्वाराभूतोंका जन्म होता है असा न जानो परन्तु सदा सर्वदा प्रकृति पुरुष से प्राणी प्रगट
ऊँ आकर ते यह कहते हैं कि हे कौन्तेय अर्जुन जितने मनुष्य आदियोनि स्थावर जंगम सब
रूप उतपन्न होते हैं उनको निरन्तर बढावने वाली प्रकृतियोनि है अर्थात् मातारूप
है श्रीवीजप्रदातापितारूपगर्भाधानकर्त्तापुरुषरूपमैहै ४ परमेश्वराधीन प्रकृ

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः निवर्धन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं ५

शाङ्करभाष्यं

रिहृतं अस्माभिरिव शब्देन निवर्धन्ती वेति तत्र सत्त्वमिति तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव ताव
 ब्रह्मणमुच्यते निर्मलत्वात् स्फाटिकद्रवमणिः ३ काशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निव
 ध्नाति कथं सुखसङ्गेन सुख्यहमिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिन्यात्मनि संश्लेषापानं मृषै
 वसुखेन संजननमिति सैषा अविद्या न हि विषयधर्मा विषयिनो भवति इच्छादि च धृत्यन्तं
 ज्ञेयस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता अतोऽविद्यैव स्वकीयधर्मा भू तया विषयविषय्य

आनन्दगिरि उक्तटीका

त्वादित्याह गुणा इति रूपादिष्विव गुणशब्दः सत्त्वादिषु द्रव्याश्रितत्वं निमित्तीकृत्य किं
 नस्यादित्याशं क्त्वाह पारिभाषिक इति प्रकृत्यात्मकानां तेषां सर्वाश्रयत्वान्नैवमित्याह
 नरूपादिवदिति गुणानां प्रकृतेः श्लेषगुक्तेरन्यत्वे कुतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वमित्याशं क्त्वाह
 नच गुणेति अत्यन्तभेदे गवाश्ववत्तद्भावाः सन्भवादित्यर्थः भेदाभेदे च तद्भावाः सन्भवाद्दिशे
 पात् कुतस्तेषु गुणपरिभाषेत्यशं क्त्वाह तस्मादिति ज्ञेयत्वं तन्निवर्धन्ति तन्निवर्धन्ति तन्निवर्धन्ति तन्निवर्धन्ति
 ह अविद्येति के गुणा इत्यस्योत्तरमुक्तं कथं वधन्तीत्यस्योत्तरमाह ज्ञेयत्वमिति तदेवोप
 पादयति तस्मात्सदीकृत्येति सन्भवत्यस्मादिति सन्भवः प्रकृतिः सन्भवो येषां ते तथेति प्राकृ
 तानां गुणानां प्रकृत्यात्मकत्वाह ते चेति सांखीयां प्रकृतिं प्रधानाख्या व्यावर्तयति भग
 वदिति इवकारानुबन्धेन नितरां वधन्ति स्वविकारवत्तयोपदर्शयन्तीति क्रियापदं व्या
 ख्याय महाबाहुशब्दं व्याचष्टे महान्ताविति देहवन्तदेहमात्मानं मन्यमानं देहस्वामि
 नमित्यर्थः कृत्स्नस्य कथं वध्यमानत्वमित्याशं क्य कुर्यान्मोरावणधियमितिन्यायेन माहा
 त्मिदमित्याह अव्ययमिति स्वतो धर्मतो वा व्ययोराहित्यापेक्षायामाह अव्ययत्वञ्चेति ५

भाषानुवाद

तिपुरुषके द्वारा प्रणियों की उत्पत्ति निरूपण करिके अवप्रकृतिके संयोगसे पुरुषकी
 संसार अवस्थाइस लोकसे लेकर चारि लोकपर्यन्त क्रमसे विस्तार करिकहते हैं कि हेम
 हावाहो अर्जुन सत्त्वरजश्रौतमयेतीनगुणोकी समान अस्धारखनेवाली जो प्रकृति ति
 ससे जिसकी उत्पत्ति है उसमे गुणों के धर्म आवहीगेदेखो प्रकृतिसे गुणों के अनुसार
 भिन्नभिन्न प्रगटहो प्रकृतिके कार्यरूपशरीरमे अहंबुद्धियुक्त स्थित देहीस्वरूपचिदंश
 आत्मा जो सचभुच अव्ययनिर्विकाररूप है उसको भी गुण अच्छीतरह वद्व करते हैं अ
 र्थात् अपने कार्यसुखदुखमोह आदि से युक्त करदेते है ५ तिनगुणोंके बीचमे सतो

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयं सुखसङ्गेन वभाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ६

शाङ्करभाष्यं

विवेकलक्षणयाऽस्यात्मभूते सुखे संजयती वासक्तामिव करोत्यसुखिनं सुखिनमिव तथा ज्ञानसंज्ञेन च देहिनं ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्थैवान्तःकरणस्थधर्मोनात्मनः आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्वन्धानुपपत्तेश्च सुखइव ज्ञानादौ सङ्गो मन्तव्यः अनघ अव्यसन ६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लियतेन सपापेनेत्यनेन विरुद्धमिदं निवभन्तीति वचनमिति शङ्कते नन्विति इवकारानुबन्धेन क्रियापदं व्यचक्षाणैरस्माभिरस्य चोद्यस्य परिहृतत्वान्नैवमित्याह परिहृतमिति किं लक्षणो गुणः केन वभातीत्यपेक्षायामाह तत्रेति निर्द्धारणार्थतया सप्तमीव्याचष्टे तत्र सत्त्वादीनामिति पुनस्तत्रेत्यनुवादमात्रं निर्मल्यत्वं स्वच्छत्वमावरणजमत्वं तस्मात् प्रकाशञ्चैतन्त्याभिव्यञ्जकानिरूपद्रवमिति निर्मलं सत् सुखस्याभिव्यञ्जकमित्यर्थः केन द्वारेण तदात्मानं निवभातीति प्रच्छति कथमिति सुखसङ्गेन वभातीत्युत्तरन्त देवविष्टोति सुख्यहमित्यदिना सुखसुखस्याभिव्यञ्जकसत्त्वपरिणामोद्विपयभूतं सुखमुच्यते संक्षेपापादानमेव विशदयति ऋषैवेति किमिति ऋषैवेति विशेषणं

स्वामिभक्तटीका

षाब्धां सर्वभूतोत्पत्तिं निरुध्ये दानीं प्रकृतिसंगेन पुरुषस्य संसारं प्रपञ्चयति सत्त्वमित्यादि चतुर्भिः सत्त्वं रजस्तम इत्येवं संज्ञकास्त्रयो गुणा प्रकृतिसम्भवाः प्रकृतेः सम्भव उद्भवो ये पातितयोक्ताः गुणसाध्यं प्रकृतिस्तस्याः सकाशात् प्रथक्त्वेनाभिव्यक्ताः सन्तः प्रकृतिकार्ये देहेतादात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमेव सन्तं निवभन्ति सकार्यैः सुखदुःखमोहादिसिः संयोजयन्तीत्यर्थः ५

भाषा अनुवाद ।

गुणकास्वरूप और उसके बन्धकत्वकी प्रकार कहते हैं कि सतोगुण निर्मलता के हेतु से फाटिक के समान प्रकाशक के हेतु प्रियुक्त और अनामय अर्थात् निरुपद्रव शान्त स्वरूप है इसी से हेतु अनघनिःपाप अर्जुन शान्त स्वरूप सतोगुण अपने कार्यरूप सुखमे जो आशक्ति के द्वारा बन्ध करता है और प्रकाशक है इस हेतु से अपने कार्यरूप ज्ञानमे जो आशक्ति उसमे भी बद्ध करता है अर्थात् हम सुखी हम ज्ञानी इत्यादि मनके सकल कर्मको तिसके अभिमानी क्षेत्ररूप आत्माके साथ सम्पूर्ण रूपसे योग कर देता है अनघपदसे जानाया कि गीताका अधिकारी पुण्यात्मा पुरुष है ६

रजोरागात्मकं इति रजोर
 हित्प्यासङ्गसमुद्भवत्प्याप्र
 पःत्प्यासंगसमुद्भवत्प्यासं
 य कर्मसङ्गेनदृष्टादृष्टार्थेषुकार
 तमस्त्विति तमस्तुतोयो

आनन्दगिरिकृतटीका

सङ्ख्यवस्तुत्वसम्भवादित्याशं क्वाह सैपेति नन्विच्छासङ्गोभिनिवेशश्चेत्येकोर्यस्तवेच्छा
 देरात्मधर्मत्वात्किमविद्ययेत्याशं अमनोधर्मत्वादिच्छादेनात्मधर्मतेत्याह नहीति इ
 च्छादेरनात्मधर्मत्वे किंप्रमाणमित्याशं क्वाह इच्छादिचेति तस्यात्मधर्मत्वासम्भवे फ
 लितमाह अतइति संजयतीवसत्त्वमितिशेषः इवकारप्रयोगेहेतुमाह अविद्ययेति
 तस्यास्तुतोनात्मसम्बन्धस्तथापिसम्बन्धप्रन्तराभावादस्वातन्त्र्याच्च आत्मधर्मत्वनापा
 द्यदृष्टमाचष्टे स्वीयेति कृतिमदन्तःकरणस्यविषयत्वादात्मनःसाधकत्वेनतद्विषयत्वे
 पितद्विवेकरूपविद्येति तत्स्वरूपमाह विषयेति यथोक्ताविद्यामाहात्मप्रमिदंयद्
 स्वरूपेतद्वर्मेचयत्किमस्यादनमित्याह अस्वेति तदेवस्फुटयति असक्तमिवेतिप्रकारा
 न्तरंगसत्त्वस्यनिवभत्वमाह तयेति ज्ञायतेऽनेनेति सत्वपरिणामोज्ञानंतेनज्ञान्यह
 मिति विपरीताभिमानेनसत्त्वमात्मानंनिवभतीत्याह ज्ञानमित्यादिना विद्वेदोप
 माह आत्मेति स्वाभाविकत्वेनप्राप्तत्वात्तत्रस्तुतःसंयोगात्तद्वारावन्धेचतन्निवृत्त्यनुपप
 तेनात्मधर्मत्वमित्यर्थः ज्ञानैश्वर्यादावपिचेतनधर्मसङ्ख्यपूर्ववदाविद्यकत्वंसूचयति
 सुखइवेति पापादिद्रोपहीनस्यैवावग्रहान्त्रेधिकारइति द्योतयति अनचेति ६

रजस्तर्हि किं लक्षणं कथं वा पुरुषं निवभतीत्याशं क्वाह रजइति रज्यते संसृज्यतेऽ
 नेनपुरुषोदृश्यै रिति रागोऽमावात्माऽस्येति रागात्मकारंजोजानीहीत्याहरञ्जनादि

स्वामिकृतटीका ।

तत्रमत्त्वस्यलक्षणं वन्धकत्वप्रकारञ्चाह तत्रेति तत्रतेपांशुगानांमध्ये सत्त्वंनिर्मलत्वा
 त्स्वच्छत्वात् स्फुटिकमणिरिवप्रकाशकंभास्वरंअनामयञ्चनिरुपद्रवंशान्तमित्यर्थः
 अतःशान्तत्वात्स्वकार्येणसुखेनयःसङ्गस्तेनवभ्राति प्रकाशकत्वाच्चस्वकार्येणज्ञानेनयः
 सङ्गस्तेनचवभ्रातिहेअनवअपापअहंसुखीज्ञानीचेतिमनोधर्मास्तदभिमानिनि च्चेव
 चोसंयोजयतीत्यर्थः ६ रजमोलक्षणं वन्धकत्वञ्चाह रजइति रजःसंज्ञकं गुणं रागात्म

ज्ञेयता ।

नवभातिकौन्तेयकर्मसङ्गेनदेहिनां ७

अथ

आदालखनिद्राभिः प्रमादञ्चालखञ्चनि

भारत ८ पुनर्गुणानां व्यापारः संज्ञे

रत्नारिद्धतटीका

ति १ आदति समुद्भवः तृष्णा चासङ्गश्च तृष्णासङ्गौ तयोः समुद्भवः तमिति वि
ग्रहं गृहीत्वा कार्यद्वारारजोविवक्षुस्तृष्णासङ्गयो रर्थभेदमाह तृष्णेत्यादि नारजसोल
क्षणमुक्त्वा निवन्धत्वप्रकारमाह तद्रज इति कर्मसङ्गविभजते दृष्टेति अत्र चत्वारमेवपुरुषं
करोमिदमित्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः ७ तमस्तर्हि किं लक्षणं कथं वा पुरुषं निवध्नाति
तत्राह तमस्त्विति गुणानां प्रकृतिसम्भवस्वत्वाविशेषेपितमसोऽज्ञानजत्त्वविशेषणं तद्वि
परीतस्वभावापत्तेरिति मत्वाह अज्ञानादिति मुच्यति हिताहितेन विविच्यतेत्यनेन
इति मोहनविवेकप्रतिबन्धकमिति कार्यद्वारा तमो निर्द्देशति मोहनमित्यदिना लक्ष
णमुक्त्वा तमसोवन्धनकरत्वं दर्शयति प्रमादेति कार्यन्तरासक्ततया चिकीर्षितस्य क
र्तव्यस्याकरणं प्रमादः निरीहतयोत्साहप्रतिबन्धस्त्वालसंस्वापोनिद्राताभिरात्मानम
विकारमेव तमोपि विकारयतीत्यर्थः ८ उक्तानामध्ये कस्मिन् कार्ये कस्य गुणस्योत्क

स्वामिद्धतटीका ।

कमनुरञ्जनरूपं विद्विअतएव तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णाअप्राप्ताभिलाषः सङ्गः प्राप्तेऽर्थे
प्रीतिर्विशेषेणासक्तिस्तयोस्तृष्णासङ्गयोः समुद्भवोयस्मात्तद्रजोदेहिनां दृष्टादृष्टार्थेषु
कर्मसुसंभेनासत्त्वानितरावभाति तृष्णासङ्गाभ्यांहिकर्मस्वासक्तिर्भवति इत्यर्थः ७

तमसोलक्षणं वन्धकत्वञ्चाह तत्र इति तमस्त्वज्ञानाज्जातं आवरणशक्तिप्रधाना
त्प्रकृत्यंशादुद्भूतं विधीत्यर्थः अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रान्तिजनकं अतएव प्रमादेना
लख्येन निद्रया च तत्तमो देहिनां निवध्नाति अत्र प्रमादोऽनवधानं आलख्यमनुद्यमः निद्रा
चित्तस्यावसादः लयः ८ सत्त्वादीनामेव त्वस्वकार्यकारणे सामर्थ्यातिशयमाह सत्त्वं

भाषाअनुवाद

अवरजोगुणकास्वरूपं अत्रैवन्धकत्वकहते है कि हे कौन्तेय अर्जुन रजोगुणको रागा
त्मककहे अनुरागस्वरूप जानो इससे तृष्णाजो अप्राप्तवस्तुमे अभिलाष औसंगकहे प्रा
प्तविषयमे जो सभ्यूर्ण आशक्ति इन दोनोकारजोगुणसे उद्भव होता है सो ई रजोगुणदेही
जीवको दृष्ट औ अदृष्ट अर्थकर्माकी आशक्तिमे निश्चयवन्धकरै है क्योंकि तृष्णा औसंगके
द्वारा समस्तकर्मसे आशक्ति होती है ७ अतमोगुणकास्वरूपं अत्रैवन्धकत्वकहते है

तमस्त्वज्ञानजंविद्विमोहनं सर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नातिभारत ८
सत्त्वसुखेसञ्जयति रजःकर्मणिभारत ज्ञानमाष्टत्यतुतमःप्रमादेसञ्जयत्युत ९

शाङ्करभाष्यं ।

पतउच्यते सत्वमिति सत्त्वसुखे संजयतिसंज्ञेपयतिरजःकर्मणिहेभारत संजयती
तिवर्त्ततेज्ञानंसत्वद्वतं विवेकमाष्टत्याच्छाद्यतुतमःस्वेनावरणाल्पनाप्रमादेसंजयत्युतप्र
मादोनामप्राप्तकर्त्तव्याकरणं ९ उक्तकार्यं कदाकुर्वन्तिगुणादित्युच्यते रजइति रज
स्तमच्चोभावप्यभिभूयसत्त्वंभवत्युद्भवति वर्द्धतेयदातदात्तत्त्वात्मकंसत्त्वसुखकार्यंज्ञानसु
खाद्वारभतेहेभारत तत्तथारजोगुणःसत्त्वंतमच्चैवोभावप्यभिभूयवर्द्धते यदातदाकर्म

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पस्त्वज्ञाह पुनरिति सुखसाध्येविषयेसमुत्क्षय्यतेसत्त्वमित्याह सत्वमिति सञ्जयती
त्यस्यार्थमाह संज्ञे पयतीति कर्मणिसाध्येरजःसमुत्क्षय्यतइत्याह रजइति प्रमादेप्रा
धान्यस्तमसोदर्शयति ज्ञानमिति ९ इतरैतराविरोधेनवा सत्त्वाद्योगुणाद्युगपदुत्

स्वामिकृतटीका

मिति सत्त्वसुखेसञ्जयतिसंज्ञेपयतिदुःखशोकादिकारणोसत्त्वपिसुखाभिमुखमेवदेहि
नं करोतीत्यर्थः एवंसुखादिकारणोसत्त्वपिरजःकर्मण्येवसञ्जयति तमस्तमहत्सु'गेनो
त्पद्यमानमपिज्ञानमानमपिज्ञानमाष्टत्याच्छाद्य प्रमादेसञ्जयतिमहद्भिरुपदिश्यमा
नस्यार्थस्यानवधानेयोजयति उतअपिआलस्यादावपिसंयोजयतीत्यर्थः ९ तत्रहेतुमा

भाषाअनुवाद ।

कितमोगुणअज्ञानसेप्रगटहै अर्थात्आवरणशक्तिप्रधानप्रकृतिकेअंशसेप्रगटजा
नोद्गमसेहेभारतअर्जुन यावत्जीवकामोहकारीअर्थात्भ्रमउत्पन्नकरैहै तो क्यौन
यहतमोगुण प्रमादआलस्यऔनिद्राआदि दोष जीवको करैगा ८

सत्त्व आदितीनोगुणोंकेस्वकार्यकरनेमेसामर्थकीआधिक्यकहतेहैं कि हेभारत
अर्जुनसतोगुणसुखमेयुक्तकरताहै अर्थात्यद्यपिविषयसुख ईर्ष्याअशूयाजोगसे प्र
गटसुखदुखगोकआदिकाकारणस्वरूपहै तौभीजीवकोसुखहीकीओरउन्मुख कर
ताहै औररजोगुणसुखआदिकाकारणहोकेभीसर्वकर्मोंमेयुक्तकरताहै औरतमोगु
णमहात्मोंकेसंगमेउत्पन्नज्ञानकोआवरणकरिकेअसावधानकरदेयहै अर्थात्महा
त्मोंकेउत्तमउपदेगकोनहीसमझनेदेयहै औरआलस्यआदिमे अच्छीतरहयुक्तकर
देताहै ९ अथसत्त्वादितीनोगुणोंकेप्रवृत्तहोनेकीरीति कहतेहैं किरजोगुणत

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत रजःसत्त्वं तमश्चैव तमःसत्त्वं रजस्तथा १०
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ज्ञानं यदा तदा विद्या द्विद्वं सत्त्वमित्युत ११

शाङ्करभाष्यं ।

दृष्ट्यादिस्वकार्यमारभते तमश्चाख्योगुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूयतथैव वर्द्धते यदा
तदा ज्ञानावरणादिस्वकार्यमारभते १० यदा योगुणः समुद्भूतो भवति तदा तस्य किं
लिङ्गं उच्यते सर्वद्वारेषु इति सर्वद्वारेष्व्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणिक
रणानि तेषु द्वारेषु अन्तःकरणस्य बुद्धेर्दृष्टिः प्रकाशो देहेऽस्मिन् प्रकाशशब्दवाच्यः सर्वदा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कृष्यन्ते विरोधेन वा क्रमेण वेति सन्देहात् दृष्ट्वा उक्तमिति सत्त्वोत्कर्षार्थिनामितरा
भिभवार्थं क्रमप्रक्षमाश्रित्योत्तरमाह उच्यते इति सत्त्वाभिष्टद्विमेव विष्टणोति तदेति
रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत् रजसोद्विप्रकारान्तत्कार्यञ्च कथयति
तथेति तमसोऽपि दृष्टिन्तत्कार्यञ्च निर्दिशति तम इति १०

स्वामिकृतटीका

ह रज इति रजश्च सत्त्वेति गुणद्वयमभिभूयति रस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशाद् बुद्धवति
अतः स्वकार्यसुखादौ सञ्जयतीत्यर्थः एव रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयो बुद्धव
ति अतः स्वकार्ये दृष्ट्यासंगादौ सञ्जयति एवं तमोऽपि सत्त्वं रजश्चोभावपि गुणावभिभूयो
बुद्धवति अतः स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ सञ्जयतीत्यर्थः १० इदानीं सत्त्वादीनां विष्टद्वानां

भाषाअनुवाद

मोगुणकोतिरस्कारकहे पराभव करिके सतोगुणप्रगट होय है अर्थात् जीवके अदृष्टवश
ते सत्वजन्म है और अपने कार्यसुख आदिमे जीवको युक्त करै है जैसे ही सत्व और तमो
गुणका पराभव करिके रजोगुणजन्म है और अपने कार्यदृष्ट्या आदिमे युक्त करता है
तैसे ही सत्वरजको पराभव करिके तमोगुणप्रगट होय है और अपने कार्यप्रमाद आल
स्यमे युक्त करि देता है १० अवशिष्टेषु सर्वे ङ्गये सत्व आदितीनों गुणोंके लक्षण
कहे चिह्न तीनोंको सेकहते हैं कि इस भोगायतन कहे भोगभाण्डशरीरमे श्रोत्र
आदिसंस्तद्वारमे जिससमय शब्द आदि ज्ञानस्वरूप उत्पन्न होता है उससमय प्र
काशरूपचिह्नके द्वारा सतोगुणको विशेषवदा जानो और सुख आदि चिह्नसे भी सत्वकी
दृष्टि जानो तात्पर्य यह कि ईन्द्रियोंके द्वारा जो ज्ञान होता सो सतोगुण हीसे होय है ११

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः सृष्ट्या रजस्येतानि जायन्ते विद्वेहे भरतर्षभ १२

शाङ्करभाष्यं

रेपु उपजायते तदेव ज्ञानं यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विद्वद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ११ रजस उद्भूतस्येदं चिह्नं लोभ इति लोभपरद्रव्यादिविच्छेदप्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं सामान्यचेष्टा आरंभः उद्यमः कस्य कर्मणामशमः अनुपशमः हर्षः रागादिप्रवृत्तिः सृष्ट्या सर्वसामान्यवस्तुविषयात्क्षणरजसिगुणेषु विद्वेहे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ १२

आनन्दगिरिद्वयटीका

उत्तरश्लोकवयस्याकांक्षां दर्शयति यदेति सत्त्वोद्भवलिङ्गदर्शनार्थमनन्तरं श्लोकमुत्पापयति उच्यते इति सर्वद्वारेष्वित्यादिसप्तमीनिमित्तेनेत्या उतशब्दोपि शब्दपर्यायोप्यतिशयार्थः ११ अतियथेनोद्भूतस्य रजसो लिङ्गमाह रजस इति उपक्रमपर्यायस्यारम्भस्य विषयं पृच्छति कस्येति कान्यानि निपिद्धानि च लौकिकानि कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशति कर्मणां मिति अनुपशमो वाह्यान्तःकरणानामिति शेषः लोभाद्युपलम्भाद्भ्रजोद्विर्वोधयेति भावः १२

स्वामिद्वयटीका

लिंगान्याह सर्वद्वारेष्विति विभिः अस्मिन्नात्मनो भोगाय तनेदेहे सर्वेष्वपि द्वारैर्गुणो वादिपुयदाशब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपजायते उत्पद्यते तदानेन प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विद्वद्भ्रजोद्विद्यात्जानीयात् उतशब्दात्सुखादिलिंगेनापि जानीयादित्युक्तं ११ किञ्च लोभ इति लोभो धनाद्यागमेवञ्जघ्ना जायमानेऽपियः पुनः पुनर्वर्द्धमानो भिलापः प्रवृत्तिर्नित्यं कुर्वद्भ्रूपता कर्मणामारम्भो मङ्गादृच्छादिनिर्माणोद्यमः अशमः इदं

भाषा अनुवाद

और हे भरतर्षभ अर्जुन लोभक हे वज्रतधनरहते और पैदा होते भीवन की वारवार द्वि करने की लापलाप अभिलाप और प्रवृत्तिक हे सदाही व्यापार मे मन दिये रहना और आरम्भ अर्थात् कर्मों का आरम्भ घरवगीचा अभूषणादिवनाने मे उद्यम और अशमक हे मैय हकर्मकारि के फेरि व हकर्म करूंगा यह जो संकल्प से मन का असन्तोष और सृष्टाक हे उत्तम अधम वस्तु देखने ही से जिस तर ह होति सतर ह लेने की ईच्छा ये सब चि हरजोगुणके बढने से होते है अर्थात् इन लक्षणों से रजोगुणकी दृष्टि जानो हे भरतर्षभ अर्जुन यह छप्पाने कहा १२

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायन्ते विद्वेष्टकुरु नन्दन १३
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् तदोत्तमविदालोकानमलान् प्रतिपद्यते १४

शाङ्करभाष्यं ।

अप्रकाश इति अप्रकाशोऽविवेको त्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्तभावः तत्कार्यं प्रमादो
मोह एव च अविवेको मूढतेत्यर्थः तमसि गुणे विद्वेष्टतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरु नन्द
न १३ मरणद्वारेणापियत्फलं प्राप्यते तदपि संगरागहेतुकं सर्वगौणमेवेति
दर्शयन्नाह यदेति यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्धूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदां
त्मा तदा उत्तमविदाम् महदादितत्त्वविदामित्येतल्लोकानमलान् मलरहितान् प्रति
पद्यते प्राप्नोतीत्येतत् १४ रजसि गुणे विद्वेष्टे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उद्धूतस्य तमसो लिंगमाह अप्रकाश इति सर्वथैव ज्ञानकर्मणोरभावो विशेषण
व्यासुक्तस्तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः प्रमादो व्याख्यातः मोहो वेदितव्य
स्यान्यथावेदनं तस्यैव मौज्यान्तरमाह अविवेक इति अविवेकातिशयादिना प्रवृद्ध
न्तमोच्चेयमिति भावः १३ सात्त्विकादीनां भावानां पारलौकिकं फलविभाग

स्वामिकृतटीका ।

कृत्वेदं करिष्यामीत्यदि सङ्कल्पविकल्पानुपरमः स्पृहा उच्चावचेषु दृष्टसात्त्वेषु वस्तुषु इ
तस्ततो जिघृक्षारजसि विद्वेष्टे सति एतानि लिंगानि जायन्ते एभिर्लिङ्गैरजोगुणस्य
विद्विं जानीयादित्यर्थः १२ किञ्च अप्रकाश इति अप्रकाशो विवेकसंश्लेषः अप्रवृत्तिर
बुद्धमः प्रमादः कर्तव्यार्थानुसन्धानरहित्यं मोहो मिथ्याभिनिवेशः तमसि प्रवृद्धे सत्येता
निलिङ्गानि जायन्ते एतैस्तमसोऽद्विं जानीयादित्यर्थः १३ मरणसमये विद्वानां सत्त्वा

भाषाअनुवाद

॥ और अप्रकाशकहे विचारकानां श और अप्रवृत्तिकहे निरुद्धम और प्रमादकहे
हरकामहरवातमे वेखवर और मोहकहे मिथ्या अभिनिवेश अर्थात् दुचितई त्याभूटे
कारखाने मे मनदेना ये सब चिह्न तमोगुण से होते हैं और इन लक्षणों से तमोगुणकी
दृष्टि जानो १३ अवमरणकालमे विशेषसे वर्द्धमान सत्व आदिगुणोंका फल विशेष
प्र दोहो कसे कहते हैं कि जो सतोगुणकी दृष्टिके समयमे देहधारी जीवशरीर छोड़
तो हिरण्यगर्भ आदिकी उपासना करनेवाले मनुष्योंके प्रकाशमय सुखउपभोग करने
के जो स्थान हैं उन स्थान विशेषोंको प्राप्त होते हैं १४ और रजोगुणकी दृष्टिके स

रजसि प्रजयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते । तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यं

स्वकर्माशक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते तथा तद्देवप्रलीनोऽस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पञ्चादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥ अतीतशोकार्थस्यैव संज्ञे पञ्च्यते कर्मणः सुकृतस्य सात्विकस्येत्यर्थः आङ्गः शिष्टाः सात्विकमेव निर्मलं फलमिति रजसेऽस्तु फलदुःखं राजस्य कर्मणोऽद्वैत्यर्थः कर्माधिकारात् फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव तथा ज्ञानमसत्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥ किञ्च गुणेष्यो भवति सत्त्वादिति सत्त्वा

आनन्दगिरिटीका

सुदाहरति भरणेति सङ्गः सङ्कोरागः तृष्णा तद्वलादनुष्ठानद्वारात् स्वमानमित्यर्थः गौर्यं सत्त्वादिगुणप्रयुक्तमिति यावत् तत्र सत्त्वगुणवृद्धिद्वयत् फलविशेषमाह वदेति मन्त्ररहितान् रजस्तमसोरन्यतरस्योद्भवो मलं तेन रहितानागमसिद्धान् ब्रह्मलोकादीनित्यर्थः ॥ १४ ॥ रजःमसुद्वेकेऽस्तस्य फलविशेषं दर्शयति रजसीति जायते शरीरं गृह्णातीत्यर्थः यथा सत्त्वे रजसि च प्रवृद्धेऽस्तो ब्रह्मलोकादिषु मनुष्यलोके च जायते देवादिषु मनुष्येषु च जायते तथैवेत्याह तद्वदिति ॥ १५ ॥

भावानां फलमुक्त्वा सात्विकादीनां कर्मणां फलमाह अतीतेति सुकृतस्य शोभनस्य दत्तस्य पुण्यस्येत्यर्थः सात्विकस्याशुद्धिरहितस्येति यावत् सात्विकं सत्त्वेन निर्दृष्टं निर्मलं रजस्तमः समुद्भवान्मलान्निष्क्रान्तं रजःशब्दस्य राजसे कर्मणि कृतोऽस्ति स्वाह कर्मेति दुःखमेव दुःखवृद्धं लंगुणमेवेत्यर्थः कथमित्यं व्याख्यायते तत्राह कारणेति पापसिद्धस्य पुण्यस्य रजोनिमित्तस्य कारणत्वात् तदनुरोधात् फलमपि रजोनिमित्तं यथोक्तं युक्तमित्यर्थः अ

स्वामिभट्टटीका ।

दीनां फलविशेषमाह वदेति द्वाभ्यां सत्त्वे विवृद्धे सति यदा जो बोद्धव्यं प्राप्नोति तदा उक्तमानुषिरण्यगर्मादीन् विदन्ति तदा सत इत्युक्तमविदस्ते पापेऽमलाः प्रकाशमया लोकाः सुखोपभोगस्थानविशेषास्तान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥ किञ्च रजसीति रजसि विवृद्धे सति मृत्युं प्राप्य कर्माशक्तौ पुमनुष्येषु जायते तथा तमसि विवृद्धे सति प्रलीनोऽस्तो मूढयोनिषु पञ्चादिषु जायते ॥ १५ ॥ इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचि

भाषानुवाद

मयमे मृत्युप्राप्त्येनेसे कर्मसे आशक्तौ मनुष्यलोके तिसरे जीवोका जन्महोता है औ रतमोगुणके वृद्धिकालसे देहकूटनेसे प्रहसपत्नी आदि मूढजोनिसे जन्मप्राप्तते है ॥ १५ ॥

कर्माणः सुष्ठु तस्य । ज्ञः सात्विकं निर्मलं फलं रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं १६
सत्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च १७

शाङ्करभाष्यं ।

तुल्यत्वात् सात्विकात्सञ्जायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव भवति १७ किञ्च ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषु उत्पद्य

आनन्दगिरिद्वतटीका

ज्ञानमविवेकप्रायंदुःखं तामसाधर्मफलमित्याह तथेति १६ विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्माणि सत्वादीनां लक्षणानि संक्षिप्य दर्शयति किञ्चेति ज्ञानं सर्वकरणद्वारकं अज्ञानं विवेकाभावः १७ सात्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्तान्यनुक्तसंग्रहाद्यर्थसामान्ये नोपसंहरति

खामिद्वतटीका

तुल्यत्वात् हेतुत्वमाह कर्मण इति सुष्ठु तस्य सात्विकस्य कर्मणः सात्विकं सत्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशप्रज्ज्वलं सुखं फलमाहुः कपिलादयः रजस इति राजसस्य कर्मण इत्यर्थः कर्मफलकथनस्य प्रकृतत्वात् तस्य दुःखं फलमाहुः तमस इति तामसस्य कर्मण इत्यर्थः तस्याज्ञानं मूढत्वं फलमाहुः सात्विकादिकर्मलक्षणञ्च नियतं सङ्गरहितमित्यादिनाष्टादशोऽध्याये वक्ष्यति १६ तत्रैव हेतुमाह सत्वादिति सत्वात् ज्ञानं संजायते अतः सात्विकस्य कर्मणः प्रकाशप्रज्ज्वलं सुखं फलं भवति रजसो लोभो जायते तस्य च दुःखं हेतुत्वात् तत्पूर्वकस्य कर्मणो दुःखफलं भवति तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति अतस्तामसस्य कर्मणोऽज्ञानसावप्रायः फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः १७ इदानीं सत्वादिवृत्तिशीलानां फलभेदमाह

भाषाअनुवाद

अवसत्व आदि गुण त्रयके अनुरूप कर्मों के द्वारा विचित्र फल प्राप्ति मे गुणों को हेतु कहते हैं कि कपिल आदि ऋषि सुष्ठु त कहे सात्विक कर्म का फल सत्व प्रधान प्रकाश मय सुख फल कहते हैं और राजस कर्म का फल दुःख कहते हैं और तामस कर्म का फल अज्ञान अर्थात् मूढता कहते हैं किन्तु सात्विकादिकर्म का स्वरूप भगवान् श्री कृष्ण अटारहे अध्याय के तेईसवें श्लोक से कहेंगे १६ अवपूर्व क्त सत्वादि गुण के फल स्वरूप सुख आदिका हेतु कहते हैं कि सत्व गुण से ज्ञान उत्पन्न होता है इससे सात्विक कर्म का प्रकाश जो सुख सोई होता है और रजोगुण से लोभ जन्म है इससे लोभ पूर्वक सर्व कर्म का दुःख ही फल होता है और तमोगुण से प्रमाद मोह तथा अज्ञान प्रगट है इससे अज्ञान जडताय ही फल होना उचित है १७ अवसत्वो गुण आदि आचरण शीलों के फल भेद कहते हैं

ऊर्ध्वगच्छन्तिसत्वस्यामध्येतिष्ठन्तिराजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्तितामसाः १८

शाङ्करभाष्यं ।

न्तेमत्वस्थाः सत्वगुणवृत्तिस्थामध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उत्पद्यन्ते राजसाः जघन्यगुणवृत्ति
स्था जघन्यप्राप्तौ गुणश्च जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तिं निद्रालस्यादितस्मिन् स्थिता जघन्यगुण
वृत्तिस्थामूढा अधोगच्छन्ति पश्चादिषु उत्पद्यन्ते तामसाः १८ पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वस्व
रूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सुखीदुःखीमूढोहम
स्वीत्येवं रूपोयः सङ्गस्तत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणसंसारस्येति
समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवात् त्वत्त्वरभ्यगु
णलरूपं गुणवृत्तत्वं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तिवद्भ्यश्च पुरुषस्य यागतिरित्ये
तत्सर्वमिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं च बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वाऽऽधुना सम्यक्दर्शनात् मो
क्षोक्तव्य इत्याह भगवान् नान्यमिति नान्यकार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणै
भ्यः कर्तारमन्यं वदाद्द्रष्टा विद्वान्सन्तानुपश्यति गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार

आनन्दगिरिकृतटीका

किञ्चेति वक्ष्यमाणफलद्वारापिसत्त्वादिषु ज्ञानमित्यर्थः सत्वगुणस्य वृत्तं गोभनं ज्ञानं क
र्म वा तत्र तिष्ठन्तीति तथाराजसारजोगुणनिमित्ते ज्ञाने कर्मणि वा निरताः १८

स्वामिकृतटीका ।

इ ऊर्ध्वमिति सत्वस्थाः सत्ववृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वगच्छन्ति सत्वोत्कर्षाद्दुत्तरोत्तरतारतस्यादु
त्तरोत्तरगतगुणानन्दान् मनुष्यगन्धर्वपितृदेवादिलोकान् सत्यलोकपर्यन्तान् प्राप्नुवन्ती
त्यर्थः राजसास्तृणाद्याकुलामध्ये तिष्ठन्ति मनुष्यलोक एवोत्पद्यन्ते जघन्यो निवृत्तस्त
मोगुणस्तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिः तत्र स्थिता अधोगच्छन्ति तमसो वृत्तितारतस्यात्तामि
थादिपुनिरयेभूत्पद्यन्ते १८ तदेवं प्रकृतिगुणसङ्गतं संसारप्रपञ्चसुक्ता इदानीं

भाषाअनुवाद

किसत्वस्य कहे सतोगुणप्रधानपुरुषोंको ऊर्ध्वलोकप्राप्तहोते अर्थात् सत्वके प्रतापसे पु
ण्यकी आधिक्यहोतीहै उत्तरोत्तरसौगुणानन्दस्वरूपहोते ऊँचे मनुष्यलोकग
न्धर्वलोकपितृलोकदेवलोकसत्यलोकपर्यन्तप्राप्तहोतेहै और रजोगुणप्रधानमनु
ष्यलोभग्रस्तमध्यलोकमे रहतेहै अर्थात् मनुष्यलोकमे जन्मैहै और जघन्यकहेनि
वृत्तजो तमगुणमनुष्य प्रमादमोहसे मरेपूरे उनकी अधोगतीहोतीहै अर्थात् तमो
गुणउनको क्षपाकर अन्धतमनरकमेपङ्गुचायदेताहै १८ पूर्वोक्तप्रकारप्रकृति

नान्यंगुणैःकर्त्तारंयदाद्रष्टानुपश्यति गुणैश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोऽधिगच्छति १६

शाङ्करभाष्यं

इत्येवंपश्यतिगुणैश्चपरंगुणव्यापारसाक्षीभूतञ्चेति मद्भावंसमभावंवासुदेवत्वंवामु
देवःसर्वमित्येवंपश्यन्सद्रष्टाधिगच्छति १६ कथमधिगच्छतीत्युच्यते गुणेति गुणाने
तान्यथोक्तानतीत्यजीवन्नेवातिक्रम्यमायोपाधिभूतांस्वीन्देही देहसमुद्भवान्देहो
त्पत्तिबीजभूतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्मचमृत्युश्चजराचदुःखानिच तैर्जीवन्नेव
सुक्तःसन्विद्वानमृतमश्नुते एवमद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः २० जीवन्नेवगुणानतीत्या

आनन्दगिरिद्वयटीका

कस्मिन्गुणे कथमित्यादि प्रश्नान्प्रत्याख्याय गुणैर्भ्योभोक्षणंकथयित्तिप्रत्याख्या
नार्थवृत्तानुवादपूर्वकंभिद्यथाज्ञाननिवर्त्तकंसख्यग्ज्ञानंप्रस्तौति पुरुषस्येत्यादिनापुरुष
स्ययागतिः साचेतिशेषः भोक्तोर्गुणैर्भ्योविक्षेपपूर्वकोत्रल्लभावः सख्यग्ज्ञानोक्तिप
रंश्लोकंव्याख्यातुंप्रतीकमादत्तेनान्यमिति सत्त्वादिकार्यविषयस्यगुणशब्दस्यविवक्षि
तसर्थमाह कार्येति विद्वानन्तर्यमनुशब्दार्थञ्चरार्थसुक्ता पूर्वोद्विषयार्थिकसर्थमाहगु
णाएवेति सर्वावस्थास्तत्कार्यकरणाकारपरिणताइतियावत् सर्वकर्माणांकायिकवा
चिकमानसानांविहितप्रतिपिद्वानासित्यर्थः परंव्यतिरिक्तंव्यतिरेकमेवस्फोरयति
गुणेति निर्गुणंब्रह्मात्मानमित्यर्थः मद्भावंब्रह्मतामसौप्राप्नोति ब्रह्मभावस्याभिव्य
ज्यतइत्यर्थः १६ अनर्थव्रातरूपमपोह्य विद्वान्ब्रह्मत्वंप्राप्नोत्येतत् प्रज्ञद्वारावि
वृणोति कथमित्यादिना यथोक्तानोत्येतदेवव्याचष्टे सायेति सायैवोपाधिस्तद्भूतान्

खामिद्वयटीका

तद्व्यतिरेकेणभोक्तंदर्शयति नान्यमिति यदातुद्रष्टाविवेकीभूत्वाबुद्ध्याद्याकारपरिण
तेर्भ्योर्गुणैर्भ्योऽन्यंकर्त्तारंनानुपश्यति अपितुगुणाएवकर्माणि कुर्वन्तीति पश्यतिगुणे
भ्यश्चपरंव्यतिरिक्तंतत्साक्षिणमात्मानंवेत्तिसतुमद्भावंब्रह्मत्वमधिगच्छतिप्राप्नोति १६

भाषा अनुवाद

केगुणसंगसेसंसारकीवाङ्मल्यकहिके अवप्रकृतिसेपुरुषकाविवेककरनेहीसे मोक्ष
होतीहै यहदेखावतेहैं किजिसकालमेद्रष्टाजीवविवेकीहोके बुद्धिआदिरूपकोप्रा
प्तसत्वआदिगणोंकोछोड दूसरेकिसीको कर्त्तानहीदेखता वल्किगुणहीं सबकर्मा
करतेहैं यहीदेखताहै औरसत्वआदिगणोंसेपरकहेभिन्नस्वरूप सोईगुणादिकों
कामाक्षीआपअपनेकोजानै तवसोजीव मद्भावकोप्राप्त होय अर्थात्ब्रह्मपदपावै १६

गुणानेतानतीत्यकीन्देहीदेहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नु
ते २० अर्जुन उवाच कैर्लिङ्गैस्त्वीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं
चैतांस्त्वीन्गुणानतिवर्त्तते २१

शाङ्करभाष्यं

मृतमश्नुत इति प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच कैरिति कैर्लिङ्गैस्त्विह स्त्रीनेतान् व्या
ख्यातान्गुणानतीतोति क्रान्तो भवति प्रभो किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः क
थं केन च प्रकारेण एतांस्त्वीन्गुणान् अतिवर्त्तते २१ गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वो

आनन्दगिरिकृतटीका

तदात्मनः सत्त्वादीननर्थरूपानित्यर्थः समुद्भवन्तीति समुद्भवदेहस्य समुद्भवादेहस
मुद्भवाः तानिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वा व्याचष्टे देहोत्पत्तीति यो विद्वान् अविद्यामयान्गु
णान् जीवन्नेवातिक्रम्य स्थितरूपमेव विशिनष्टि जन्मेति पुरस्ताद्विस्तरेणोक्तस्य प्रसङ्गाद्
वसंक्षिप्तस्य सव्यक्त्वात् स्थितरूपस्य फलस्युपसंहरति एवमिति २०

स्वामिद्वन्द्वीका

ततश्च गुणद्वयतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह गुणानिति देहाद्याकारः
समुद्भवः परिणामो ये पांते देहसमुद्भवास्तानेतान् लीनपि गुणानतीत्यातिक्रम्य तत्कृतै
र्जन्ममृतिभिर्विमुक्तः सन्नमृतं परमानन्दं प्राप्नोति २०

भाषाअनुवाद

तिसकेअनन्तर सत्वआदिगुणद्वयतसम्पूर्णअनर्थनिवृत्तहोनेहीसे जोकृतार्थहो
ताहै सोईकहतेहैं कि सव्यक्प्रकारसे जिसका देहादिरूपमेउद्भव अर्थात् देहरूप
परिणामको प्राप्त है सोई देहसमुद्भवकहावैहै इससे देहीजो जीवात्मा सो देहरूप
परिणामको प्राप्तयेईसत्त्वादितीनगुणोंके अतिक्रमण करनेसे परहै अर्थात् गुणद्वयतज
न्ममरणजरादुःखादिसे अच्छी प्रकार मुक्त हो अमृतजो परम आनन्द सो लाभकरता
है २० जीवगुणद्वयमे अतिक्रान्तकहे अलगहोनेसे मुक्तिपावताहै यह भगवानकषणके
मुखसे श्रवणकरि गुणातीतमनुष्यके लक्षण औ उनमनुष्योंका आचरण औ गुणोंके अ
तिक्रमकी उपाय सव्यक्प्रकारसे जाननेकी इच्छाकरि अर्जुन भगवानसे कहतेहैं कि
हे प्रभो देहीजो जीवसो किस प्रकार आपसे उत्पन्न लक्षणके द्वारा गुणातीत हो, यह लक्ष
णपूछा और किस प्रकार कहे उसके आचरणकैसे अर्थात् किस प्रकारके व्यवहारमे वर्त्त
मान रहताहै और किस उपायसे इनगुणोंको अतिक्रमणकरि के स्थिर होय सो सब
कषणकरि कहिये जो मेरी सन्देश जाय २१ स्थितप्रज्ञस्य कामापा यह दूसरे अध्यायके

श्रीमद्भगवानुवाच प्रकाशञ्चप्रवृत्तिञ्चमोहमेवचपाण्डव नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिन
निवृत्तानिकाञ्चति २२

शाङ्करभाष्यं

पायञ्चार्जुनेनष्टष्टोऽस्मिन्शोकेप्रज्ञद्वयार्थंप्रतिवचनंभगवान्यत्तावत्कैलिङ्गैर्युक्तोगुणा
तीतोभवति तच्छृणु प्रकाशमिति प्रकाशञ्चसत्त्वकार्यंप्रवृत्तिञ्चरजःकार्यं मोहमेवच
तमःकार्यमित्येतानिनद्वेष्टिसंप्रवृत्तानि सव्यखिप्रयभावेनोद्भूतानिममतामसःप्रत्ययो

आनन्दगिरिछातटीका ।

सव्यग्धीफलंगुणातिक्रमणपूर्वकमस्यतत्त्वसुक्तंश्रुत्वामुक्तस्यलक्षणंवक्तव्यमितिप्रकृतंवि
वक्षितत्वात्प्रज्ञमुत्याप्रयति जीवन्नेवेति येव्याख्याताःसत्त्वादयोगुणास्तत्परिणामभूता
नंध्यासानतिक्रान्तःसन्कैलिङ्गैर्ज्ञातोभवतिइतितानिवक्तव्यानिसिद्ध्यर्थंपूर्वमनुष्ठेया
निप्रज्ञादवत्तलभ्यानिलिङ्गानिकानितानीति षच्छ्रुति कौरिति यथेष्टचेष्टाव्यावृत्त्यर्थंप्र
ज्ञान्तरंकिमाचारइति ज्ञानस्यगुणात्ययोपायस्योक्तत्वादुपायप्रकारजिज्ञासयाप्रज्ञा
न्तरंकथमिति २१प्रज्ञस्वरूपमनूद्यतदुत्तरंदर्शयतिगुणातीतस्येति षष्ठोभगवानिति

खामिछातटीका ।

गुणानेतानतीत्यास्यतमन्नुतइत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्यलक्षणंतदाचारञ्चगुण
त्ययोपायञ्चसव्यग्मुत्सुरर्जुनउवाच कौरिति हेप्रभो कैलिङ्गैःकीदृशैरात्मचिह्नै
र्गुणातीतोदेहीभवतीतिलक्षणःप्रज्ञः कश्चाचारोऽस्येतिकिमाचारःकथंवर्त्ततइत्यर्थः
कथञ्च केनोपायेनैतांस्त्रीनपिरगुणानतीत्य वर्त्तते तत्कथयेत्यर्थः २१

भाषाअनुवाद

चौविसपचीसश्लोकआदिसेयहीवातअर्जुननेपूछाभीधा औरउसकाउत्तरभीमग्वा
देचुकैहै तौभीफेरिविशेषरूपसेजाननेकीइच्छासे अर्जुनपूछतेहैं यहविचारक
रि भगवान दूसरंप्रकारसे उनकालक्षणआदि इसश्लोकसेलेकरछहश्लोकसेकहते
हैं औरउनकेबीचयहएकश्लोककेद्वारा उनकेलक्षणजनावतेहैं किसत्वआदिगु
णोंकोउपलक्ष्यकरिकेकहाजोप्रकाशअर्थात् सर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्यहइसअध्यायके
एकादशश्लोकसेकहाजोसतोगुणकाकार्यऔरप्रवृत्ति जोरजोगुणकाकार्यतथामोहा
दिजोतमोगुणकाकार्ययेसमस्तकार्ययथाक्रमसेआपसेप्रवृत्तहोनेपर दुखविचारिके
जोपुरुषदेपहेतुसेअनिवृत्तिहोनेसे सुखजानिइच्छानंकरे सोईगुणातीतमनुष्य
है यहजानो ३० उक्तरूपअनायासबोधसेगम्यजोगुणातीतकेलक्षणसोकहि

उदासीनवदासीनोगुणैर्यो न विचाल्यते गुणावर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेह ते २३

शाङ्करभाष्यम् ।

जातस्तेनाहं भूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्नादुःखात्मिकातेनाहं रजसप्रवर्त्तितः प्रचलितः स्वरूपात्कष्टं मम वर्त्तते यो यं यत् स्वरूपावस्थनात् अशक्त्या सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मासां विवेकित्वमापाद्यन्सुखेन च संजनयन्सां वधातीति तानि हेष्टाऽसम्यग्दर्शित्वेन तदेवं गुणातीतो न हेष्टि संप्रवृत्तानि यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादि कार्यात्थात्मानं प्रति प्रकाशनिवृत्तानि कांक्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि कांक्षतीत्यर्थः २२ एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गं किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेव एतत् लक्षणं न हि

आनन्दगिरि कृतटीका

सम्बन्धः किं वृत्तस्य विधाप्रयोगदर्शनात् प्रसन्नदयार्थमित्युपलक्षणं प्रसन्नदयार्थमिति द्रष्टव्यं उत्तरमवतार्यान्तरश्लोकतात्पर्यमाह यत्तावदिति तानि सम्यग्दर्शिनो हेष्टि इत्युक्तमेव स्पष्टयितुं निषेध्यमसम्यग्दर्शिनो हेष्टतेषु प्रकटयति ममेत्यादिना सम्यग्दर्शिनः संप्रप्तौ प्रकाशादिषु हेषाभावमुपसंहरति तदेवमिति न निवृत्तानि इत्यादि व्याचष्टे यथा चेति तेषामनात्मीयत्वं सम्यक्प्रशयन्नात्मानुकूलप्रतिकूलतारोऽपेक्षेनो द्विजते तेभ्यश्च न स्पृहतीत्यर्थः २२ स्वानुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षणमुक्तमित्याह ए

स्वामि कृतटीका

स्थितप्रज्ञस्य का माया इत्यादिना द्वितीयाध्याये दृष्टमेव दत्तोत्तरमपि पुनर्निर्घोषबुभुक्षया पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच प्रकाशश्चेत्यादि सप्तभिस्तत्रैकेन लक्षणमाह प्रकाशमिति प्रकाशञ्च सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिञ्च रजःकार्यं मोहञ्च तमःकार्यं उपलक्षणार्थमेतत्सत्त्वादीनां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्रवृत्तानि सन्ति दुःखबुध्या यो न हेष्टि निवृत्तानि च सन्ति सुखबुद्ध्या यो न कांक्षति गुणातीतः स उच्यते इति चतुर्थेनान्वयः २२ तदेवं सुसम्बद्धं गुणातीतस्य लक्षणं

भाषा अनुवाद ।

गुणातीतका आचरणकैसा है इस दूसरे प्रश्नका उत्तरतीन श्लोकसे कहते हैं कि उदासीनके समान साक्षीरूपस्थित हो सत्व आदि गुणके कार्य सुख दुःख आदिसे जो मनुष्य अविचलित है अर्थात् अपने द्रष्टा स्वरूपसे चतन होय व लुप्तत्वादि गुण अपने अपने कामसे वर्तमान हैं इनसे हमसे कुछ भी सम्बन्ध नहीं है अैसे विवेकज्ञानसे जो पुरुष चुपचाप मौन होय स्थित रहै औइसवातसे विचलित न होय सो गुणातीत पुरुष है २३

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोठाश्मकाञ्चनः तुल्यप्रियाप्रियोधीरसुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २३

शाङ्करभाष्य

स्वात्मविषयं प्रश्नाकांक्षाचापरः पश्यति अथदानो गुणातीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह उदासीनेति उदासीनवदुषोदासीनो न कस्यचित्पक्षमज्जते न तथायं गुणातीतत्वोपायमार्गोऽवस्थितआसीनआत्मविद्भवैयः समासीनः विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थितः तदेतत्स्फुटोक्तिरिति गुणाः काश्चकारणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वत्तन्त इति योवतिष्ठति कन्दोभंगभयात्परस्परपदप्रयोगः योनुतिष्ठतीति पाठात्तरनेगतेन चलति स्वरूपविषय एव भवतीत्यर्थः २३ किञ्च समदुःखिति समदुःख

आनन्दगिरिकृतटीका

तन्नेति परप्रत्यक्षत्वाभावप्रपञ्चयति नहीति आश्रयोविषयः कैलिङ्गैरित्यादि परिहृत्य द्वितीयप्रश्नपरिहरति अथेति दृष्टान्तव्याचष्टे यथेति उपक्षकस्य पक्षपातत्वाद्योगादित्यर्थः आत्मविदात्मनः कौटस्थज्ञानेनासीनो निवृत्तकर्तृत्वाभिमानोऽप्रयत्नमानो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति गुणातीतत्वोपायमार्गो ज्ञानमेव शब्दादिभिर्विषयैरस्य कूटस्थत्वज्ञानात्प्रच्यवनमाशुं आह गच्छेति उपनतानाविषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवृत्तकत्वमित्ये तत्प्रपञ्चयति तदेतदिति योवतिष्ठति स गुणातीत इत्युत्तरसम्बन्धः आपर्श्वस्यतिष्ठते रात्मनेपदप्रयोक्तव्ये कथं परस्परपदमित्याशंकाह कन्दोभंगेति पाठान्तरे तु वाधितानुवृत्तिमात्रमनुष्ठानकारणाकारपरिणतानां गुणानां विषयाकारपरिणतेषु तेषु प्रवृत्तिर्न ममेति पश्यन् अचलतया कूटस्थदृष्टिमात्मनो न जहातीत्याह नेङ्गते इति २३ गुणातीतस्य लिङ्गान्तरमाह किञ्चेति तयोः समत्वं रागद्वेष

स्वामिकृतटीका

सुक्ताद्वितीयप्रश्नस्य किमाचार इत्यस्योत्तरमाह उदासीने इति त्रिभिः उदासीनवत्तसा जितया आसीनः स न गुणैर्गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्नयो विचाल्यते स्वरूपान्तरप्रच्यव्यते अपितु गुणा एव स्वकार्येषु वृत्तन्ते एतैर्ममसम्बन्ध एव नास्तीति विवेकज्ञानेन यस्तुष्णीमवतिष्ठति परस्परपदमार्शं नेङ्गते न चलति २३ अपिच समेति समदुःखसुखे

भाषा अनुवादः ।

और जो मनुष्य सुख दुःख में समान और माटी पात्थर सोना आदि भी जिसके निकट समान है और सुख दुःख के हेतु स्वरूप अप्रिय विषय में जिसकी बुद्धि तुल्य है और धीर धीमान जो है तथा अपनी स्तुति औनिन्दामे भी तुल्य बुद्धि है २४ और जो मनुष्य मान

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः संजयते २५

शाङ्करभाष्यं.

सुखः समेदुःखशुभे यस्यससमदुःखसुखः स्वस्थः स्वात्मनि स्थितः प्रसन्नः अतिक्रियः, सम लोषास्स काञ्चन लोषञ्च अस्स च काञ्चन च समानियस्यससमलोषास्स काञ्चनः तुल्य प्रियाप्रियः प्रियञ्चाप्रियञ्च मिथ्याप्रिये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियो धीरो धीमान् तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतेः मत्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २४ किञ्च मानापमानयोरिति मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः यद्यप्युदासीना भवन्ति केचित् स्वाभिप्रायेण तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति अयन्तु तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टार्थानि कर्माण्यारभते इत्यारम्भा सर्वानारम्भान् परित्यक्तं शीलं अस्थेति सर्वारम्भपरित्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः गुणातीतः संजयते २५ उदासीनवदित्यादिगुणातीतः संजयते इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्नसाध्यं

आनन्दगिरिद्वयतटीका

पानुत्यादकतं वा स्वकीयत्वाभिमानानां स्थेदत्वं प्रसन्नत्वं स्वास्थ्यादिप्रचुरितरविक्रियत्वं विद्वद्दृष्ट्या प्रियाप्रिययोरसंभवेऽपि लोकदृष्टिमाश्रित्याह प्रियञ्चेति प्रियाप्रियग्रहणेन गृहीतानां काञ्चनादीनां ब्राह्मणपरिव्राजकवत् पृथक्ग्रहणं निन्दादोषोक्तिरत्मानोर्गुणं कीर्तनं २४ इतश्च गुणातीतः शक्यो ज्ञातुमित्योह किञ्चेति मानः सत्कारस्तिरस्कारोऽपमानः परदृष्ट्या यौसखिशदतयोः पक्षयोर्निर्विशेषो न कस्यचित् पक्षेतिष्ठतीत्याह तुल्य इति विदुषो मित्रारिपक्षयोर्भावात्तुल्यमित्रारिपक्षयोरित्युक्तमित्यार्थक्याह यद्यपीति सर्वकर्मत्यागे देहधारणमपि निमित्ताभावात्तस्यादित्याशंकायाह देहेति उक्तविशेषणो गुणातीतो ज्ञातव्य इत्याह गुणाति २५ अर्थद्वयमुपेक्षकत्वादि तद्विद्योद

स्वामिद्वयतटीका

यस्य यतः स्वस्थः स्वरूप एव स्थितः अत एव समानिलोषास्स काञ्चनानियस्य तुल्य प्रिया प्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य धीरो धीमान् तुल्यानिन्दा च आत्मनः स्तुतिश्च यस्य २४

भाषाचनुवाद

अपमानमेकमात्रं श्रीमित्रशत्रुपक्षमेतन्मुद्विः तथा जो दृष्ट अष्टसंपूर्ण अर्थके कृद्यम कोत्याग करने मे समर्थ है जैसे अचरण युक्त पुरुष को गुणातीत कहते हैं; यह जानो ५

माञ्चेऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

शाङ्करभाष्यं

तावत्संन्यासिनानुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः स्थिरीभूतन्तु स्वसंवेद्यं सङ्गुणातीत
स्वयतेर्लक्षणं भवतीति अधुना कथञ्चिन् गुणान् अतिवर्त्तत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमा
ह माञ्चेति माञ्चेत्परं नारायणं सर्वभूतहृदयस्थितं यो यतिः कर्मावा अव्यभिचारेण
कदाचित्थो व्यभिचरति न भक्तियोगः भजनं भक्तिः सैव योगस्तेन विवेकज्ञानात्मकेन
भक्तियोगेन ज्ञानसमुद्भवेन सेवते स गुणान् समतीत्यैतान् यथोक्तान् ब्रह्मभूयाय भ
वनं भूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः २६ कुत एतदि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यात्पूर्व्यं तत्र साध्यं विद्याधिकारिणा ज्ञानसाधनत्वेनानुष्ठेयमुत्पन्नायान्तु विद्यायां जीव
न्मुक्तस्योक्तधर्मजातं स्थिरीभूतं खानुभवसिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्युक्ते धर्मजाते विभाग
दर्शयति उदासीनवदित्यादिना प्रश्नद्वयमेवं परिहृत्य तृतीयं प्रश्नं परिहरति अधुनेति
सच्छब्दस्य संसारविषयत्वं व्यावर्त्तयति ईश्वरमिति तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्तिभेदो
व्यावर्त्तयते तस्य तादृशं व्यवच्छिन्नचित्तं सर्वं इति सुखामुखाधिकारिभेदेन विकल्पः भक्ति
योगस्य यादृच्छिकत्वं व्यवच्छेत्तुमव्यभिचारेणेत्युक्तं तद्ग्राह्येनेति भजनं परमप्रेमस
एव युज्यतेऽनेनेति योगः तेन सेवते पराक्चित्ततां विना सदा सुसन्दिधातीत्यर्थः स भगवद्
नुग्रहकृतसम्यग्धीसम्पन्नो विद्वान् जीवन्नेवेत्यर्थः २६ विद्वान् ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुं च्छति

स्वामिकृतटीका

अपि च मानेति मानेऽप्रमाने चतुल्यः भिन्नपक्षेऽपरिपक्षे चतुल्यः सर्वान् दृष्टादृष्टादी
नारभानुद्यमान्परित्यक्तुं शीलं यस्य स एव भूताचारयुक्तो गुणातीत उच्यते २५
कथञ्चैतां स्त्रीन् गुणान् अतिवर्त्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह भाञ्चेति च शब्दोवधा
रणार्थः मानेकपरमेश्वरस्य व्यभिचारेण एकान्तेन भक्तियोगेन यः सेवते स एतान् गुणान्
समतीत्य सम्यगतिं क्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति २६

भाषा अनुवाद

किं स प्रकारसत्वादिगुणोंको अतिक्रमकरिके वर्त्तमान रहैँ इस प्रश्नका उत्तर करते
हैँ कि परमेश्वर स्वरूप हमारी ही सेवा अव्यभिचारिणी शैकान्तिक भक्तिके द्वारा जो
मनुष्य करता है सोई मनुष्य गुणद्वयको अछीतरहसे अतिक्रमकरिके मुक्तिप्राप्ति
के योग्य होता है २६ अब पूर्वाक्त भगवद्भक्तके मोक्षप्राप्तिके विषयमें हेतुकहते हैँ

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च शान्तस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च २७
इति श्रीमद्भगवद्गीतायां गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४

साङ्ख्यभाष्यं

तु च्यते ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात् प्रतिष्ठासं प्रति तिष्ठत्यस्मिन्नि प्रतिष्ठाहं प्रत्यगात्मा
कीदृशस्य ब्रह्मणः अमृतस्याविनाशिन अमृतस्य अविकारिणः शान्तस्य च नित्यस्य धर्मस्य
ज्ञानयोगधर्मप्राप्त्यस्य सुखस्यानन्दरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभा
वस्य परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठासम्यक् ज्ञानेन परमात्मतया नि
श्रीयते इति तदेतद् ब्रह्मभूयाचकल्पते उक्तं यथा चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजना
व ब्रह्मप्रतिष्ठते प्रवर्त्तते साशक्तिः ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायोऽथ
वा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्मतस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पको ह्यमेव नान्यः प्रति
ष्ठाश्रयः किंविशिष्टस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य अरहितस्य किञ्च शान्तस्य च नित्य
स्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाहमितिव
र्त्तते २७ इति श्रीसाङ्ख्यभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः १४

आनन्दगिरिस्तटीका

कुत इति तन्नोत्तरमाह उच्यते इति ब्रह्मशब्दस्यासतिवाधके सुखार्थग्रहणमभिप्रे
त्याह परमात्मन इति तं प्रति प्रत्यगात्मनो यत् प्रतिष्ठात्वं तदुपपादयति प्रति तिष्ठतीति
यद्ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रति तिष्ठतीति तत्किं विशेषणमित्यपेक्षायां मुक्तममृतस्येत्यादित
तामृतशब्देनाव्ययशब्दस्य पुनरुक्तिं परिहरति अविकारिण इति नित्यत्वमपचयराहि
त्यं तेन पूर्वोक्त्या स पौनरुक्त्यं प्रतिपिद्धार्यस्य धर्मशब्दस्य ब्रह्मण्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह ज्ञा
नेति अथेन्द्रियसम्बन्धोत्थं सुखं व्यावर्त्तयितुमैकान्तिकस्यैत्युक्तं अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्या

भाषानुवाद

किञ्चिन्हेतुब्रह्मकीप्रतिष्ठा जो प्रतिमा सोमैहं अर्थात् धनीभूतप्रकाशमात्रजैसे
सूर्यमाहलतद्रूप ह्यम धनीभूतब्रह्म है और नित्यसुक्त अव्यय और अमृत जो मुक्ति तिस
के भी प्रतिमा हम है और शुद्धसत्त्वसुक्तिके साधनस्वरूप सनातन धर्मके भी प्रतिमा मूर्ति
हम है और परमानन्दसुखके भी मूर्ति हमै जानो इससे मेरे सेवकको मद्भाव रूप ब्रह्म
त्वप्राप्तिको अवश्य सम्भावना है जिसके आश्रय हेतुसे असत जो सतके समान प्रतीयमान
यह संसार तिससे हमारे भक्त अनायास ही तरते है यही चौदहे अध्यायमे भगवानने
कहा है २७ इति जगन्नाथसुकुलविरचितभाषाटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४

नन्दगिरिकृतटीकाय ।

र्थमाह अमृतमिति प्रतिष्ठायस्मादिति पूर्वेणसम्बन्धः तस्मात्प्रत्यगात्मापरमात्मत
यानिञ्चीयते सम्यक्ज्ञानेनेति योजना अखण्डो कस्यपर्वणो केनैकवाक्यतामाह तदे
तदिति विवक्षितं वाक्यार्थं प्रपञ्चयति यथेति आसक्तिः ब्रह्मैवेति कथं सामानाधिकर
ण्यं तत्राह शक्नोतिव्यख्यानान्तरमाह अथवेति विशेषणानि पूर्ववदपौनरुक्तानिनेत
व्यानि तदनेनाध्यायेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य संसारकारणत्वं प्रपञ्चप्रभिरूपगद्दारेण
चंसम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्तकत्वमित्ये तत्तु उपपादयतां मुमुक्षोर्यत्र साध्यं
गुणैश्चाल्पत्वादिमुक्तं स्यात्तत्र सिद्धं लक्षणमिति निर्धारितः २७

इति श्रीनन्दगिरिकृतटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४

स्वामिकृतटीका

तत्र हेतुमाह ब्रह्मणो हीति हियस्याद् ब्रह्मणो ह प्रतिष्ठाप्रतिष्ठाघनीभूतं ब्रह्मैवा
हं यथाघनीभूतप्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वदित्यर्थः तथा अव्ययस्य नित्यस्य अमृतस्य च
मोक्षस्य नित्यमुक्तत्वात् तथा तत्साधनस्य शाश्वतस्य धर्मस्य च शुद्धसत्त्वात्मकत्वात् तथा अ
कान्तिकस्य अखण्डितस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाहं परमानन्दरूपत्वात् अतो मत्सेविनो म
ज्ञावस्यावश्यं भावित्वाद्युक्तमेवोक्तं ब्रह्मभूयाय कल्पत इति कृष्णाधीनगुणासङ्गप्रस
ञ्चितभवात्सुखं सुखं तरति मद्भक्त इत्यभाषि चतुर्दशे २७

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४

श्रीमद्भगवद्गीता

पञ्चदशोध्यायः

श्रीभगवानुवाच, उर्ध्वमूलमधःशाखमश्नत्प्रज्जरव्ययं कृन्दांसियस्यपर्णानि
यस्तंवेदसवेदवित् १

भाषाअनुवाद

वैराग्यकेविना ज्ञानऔरभक्तिदुर्लभहै इसलियेपंद्रहे अध्यायमे भगवान वैरा
ग्यसहितज्ञानकापुपदेश अर्जुनकोदियाहै औरपूर्वचौदहे अध्यायकेअन्तमे जोक
हा जितानचयोऽर्थात्परिणभक्तियोगेनसेवते इत्यादिद्विषयेंश्लोकादिसे किरका
न्तभक्तियेपरमेस्वरकामजनकारीसनुष्यभगवतकीछपासे ज्ञानलाभकेद्वारा मुक्तहो
ताहै सोविषयोंमे विरागसहितपुरुषको एकान्तभक्तिअथवाज्ञानहोतानहीं इसी
हेतुसेवैराग्यकथनपूर्वकज्ञानउपदेशकरनेकेसनोरथसेप्रथमडेढश्लोककारिकेसंसा
रस्वरूपकोदृक्तरूपरूपकअलङ्कारमे वर्णनकरतेऊये भगवानंथीछपा अर्जुनसे
कहतेहैं किउर्ध्वमूलकहेउत्तमअर्थात् ऊपरअक्षरसेभीउत्कृष्ट जोपुरुषोत्तमपरमे
स्वर सोसंसारके मूलकारणहै इसीसेसंसार उर्ध्वमूलहै औरअधःशाखकहेपरमे
स्वरकीअपेक्षा अधःअर्थात्कार्यरूपउपाधियुक्त हिरण्यगर्भआदि जोसंसारकीशा
खास्वरूप सोईसंसारको अधःशाखकहा औरयहसंसार विनश्चरहेतुसे परदिन
प्रभातलौरहैगा अमीविद्यासकेयोग्यनहींहै इसमेअश्वत्थकहा औरअठये' अध्या
यके उनीश्वेंश्लोककी उक्तअभिप्रायमे यह संसार प्रलयके अनन्तर पुनःपुनःउत्प
न्नहोताहै तोहोनाजाना इसहेरफेरलगेरहनेसे धारावाहिक दृष्टिरूप इससंसा
रका विच्छेदनहींहै अर्थात्सदाहीवनारहता इससेअव्ययऔरअनादिभीहै औरअ
सेहीश्रुतियोंमेभीकहाहै औरकृन्दकहेवेदसकल इससंसारदृक्के पत्रहै' अर्थात्
धर्मअधर्मका प्रतिपादनकरिके छायाकेतुल्यहै' औरकर्मफलकेहेतुसंसारदृक्के
आश्रितजीवसमूहहै वहकहतेऊये वेदपत्रसमानहै जोमनुष्यऐसेकरके संसार
दृक्अश्वत्थरूपकोजानतेहैं सोईवेदकेअर्थवित्है तात्पर्ययह किप्रपंचरूपसंसा
रदृक्केसूत्र परमेस्वरऔरपरमेस्वरके अंगस्वरूपजोत्रिआदिक सोसबशाखासमा
नहैं सोईदृक्विनश्चरऔरप्रवाहरूपसे नित्यभीहै औरवेदविहितकर्मोंकेद्वारा सं
सारदृक्कीसेवाकरनाभीकहाहै इतनाहीवेदोंका निश्चितअर्थहै इससेईसदृक्के
ज्ञानीको वेदवित्कहनाचाहिये १

शाङ्करभाष्यं

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनाञ्च ज्ञानयोगधर्मप्राप्यं सुखञ्च ज्ञानफलम
 तोभक्तियोगेन माये सेवन्ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति कि
 मुवक्तव्यमात्मनस्तत्वं सम्यक् विजानन्त इत्यतो भगवानर्जुनेनापृष्ठमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्तु
 र्वाच ऊर्ध्वमूलमित्यादि तत्र तावद्दृक् रूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं व
 र्णयति विरक्तस्य हि संसारात् भगवत्तत्त्वज्ञाने धिकारो नान्यस्येति ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्व
 मूलं कालतः सूक्ष्मत्वात् कारुण्यत्वात् नित्यत्वान्महत्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्माव्यक्तमायाश
 मित्तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारदृक् ऊर्ध्वमूलः श्रुतेश्च ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाखइति पुराणे
 चाव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः बुद्धिस्तन्वमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः महा
 भूतप्रशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः आजीव्यः सर्वभू
 तानां ब्रह्मदृक् सनातनः एतद्ब्रह्मवनश्चैव ब्रह्माचरति नित्यशः एतत्कृत्वान्मभित्वा
 च ज्ञानेन परमासिना ततश्चात्मरतिं प्राप्य यस्मान्नावर्त्ते पुनः इत्यादि तमूर्ध्वमूलं
 संसारमायामयं दृक् मधःशाखं महद्दृक्कारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधोभवन्तीति
 सोऽहमधःशाखस्तमधःशाखं नयोपि स्यास्यते इत्यन्वत्यस्तं क्षणप्रध्वंसिनमन्वत्यं प्राञ्जः क
 थयन्ति श्रुतिवादा इत्यव्ययं संसारं मायामयं अनादिकालप्रवृत्तत्वात् सोऽयं संसारदृक् चोव्य
 यः अनाद्यनन्तदेहादिसत्तानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमव्ययं तस्यैव संसारदृक् स्वइदमन्य
 द्विशेषणान्तरं कृन्दांसि यस्य पर्णानि कृन्दांसि छादनादस्य ऋग्यजुः साम लक्षणानिय
 स्य संसारदृक् स्वपर्णानि यथा दृक् स्व रक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः संसारदृक् परि र
 क्षणार्था धर्मतद्भेदुफलप्रकाशनार्थत्वात् यथा व्याख्यातं संसारदृक् समूलं यस्तु वेद स
 वेदविद्देदार्थविदित्यर्थः १

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानेन गुणात्यये दर्शिते नाशित्वे नैषां विज्ञानेनात्ययादनाशित्वे तेनापितद्योव्यत्वान्न
 ज्ञानं गुणात्यये हेतुरित्याशङ्कानिरस्य साक्षादेव श्रवणादिहेतुं संन्यासं विधित्सु ब्रह्मत्व
 स्य परमपुरुषार्थताञ्च विवक्षुरध्यायान्तरमारभ्य ते यस्मादिति कर्मिणां ज्ञानिनश्च शा
 स्त्रे धिक्ताः तत्र कर्मिणां कर्मानुकूलं फलमीश्वराय तत्फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् ज्ञा
 निनामपितत्फलमीश्वराय तमेव ततो ह्यस्य वन्धविपर्ययावित्युक्तत्वात् यस्मादेवं तस्मा
 दोभक्त्याख्येन योगेन मामेव सेवन्ते ते मत्प्रसादाद्वारा ज्ञानं प्राप्य तेन गुणातीता मुक्ताम
 वन्तीति स्थितमित्यर्थः येत्वात्मनस्तत्त्वमेव सन्देहाद्यपोहेन जानन्ति तेन ज्ञानेन गुणा

आनन्दगिरिकृतटीका

तोताः सत्त्वोमुक्तिंगच्छन्तीति किमवक्तव्यमित्यर्थः सिद्धमर्थमाह किमुक्तव्यमिति
 आत्मतत्त्वाज्ञानं यतः संसारहेतुः ज्ञानं भोक्तानुकूलमतोर्जुनेन किन्तदित्युपपत्तितत्त्वं
 भगवानुक्तवान् प्रज्ञाभावेपितस्य तद्व्युत्पादनाभिमानादित्याह अत इति तत्वेति वक्ष्यते
 किमिति संसारो वर्ण्यते तत्राह तत्रेति अध्यायादिः सप्तम्यर्थः वैराग्यमपि किमिति वृ
 ग्यते तत्राह विरक्तस्येति इति वैराग्याय संसारवर्णनमिति शेषः नाशसम्भावनायैष्ट्य
 रूपकं बन्धहेतोर्दर्शयति उर्ध्वमूलमिति कथं कालतः सूक्ष्मत्वं तदाह कारणत्वादिति
 तदेव कथं काव्यापि च यथा नियतपूर्वभावित्वाद्नादित्वादित्याह नित्यत्वादिति सर्व
 व्यापित्वाच्चोत्कर्षसम्भावयति महत्त्वाच्चेति उर्ध्वमुच्छ्रितमुत्कृष्टमिति यावत् तस्य
 कूटस्थस्य कथं मूलत्वमित्याशंकायाह अव्यक्तेति स्मृतिमूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति श्रुते
 चेति अवीचीनो निरुपशान्ता इव महदाद्यायस्य स तथा प्रकृते संसारवृत्ते पुराणस
 म्प्रतिमाह पुराणे चेति अव्यक्तमव्याकृतं तदेव मूलं तस्मान् प्रभवं प्रभवो यस्य स तथा
 तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादिति दृढत्वादित्यतः सम्बद्धितः तस्य लौकिकेष्टसाध
 र्थमाह बुद्धीत्यादिना वृत्तस्य हि शाखाः स्वन्वाद्बुद्धवन्ति संसारस्य च बुद्धेः सकाशान्ना
 नापरिणामा जायन्ते तेन बुद्धिरेव स्वान्धस्तन्मयस्तत्त्वचुरो यं संसारतः इन्द्रियाणां सन्त
 रागिच्छिद्रागिकोटरागियस्य स तथा महान्ति मूतानि शथिव्यादो न्याकाशान्तानि वि
 शाखंस्तम्बो यस्य तथा अजीव्यत्वमुपजीव्यत्वं ब्रह्मणा विष्ठितो वृत्तौ ब्रह्मवृत्तस्तथापि
 ज्ञानं विना च्छेत्तमशक्यतया सनातनः चिरन्तनः एतच्च ब्रह्मणः परस्यात्मनो वनं वनीयं
 स भ्रजनीयं स त्वहि ब्रह्म प्रतिष्ठितं तस्य वृत्तस्य संसारस्य स्य तदेव ब्रह्म सारभूतं अथवा स्य
 ब्रह्मवृत्तस्यानवच्छिन्नस्य संसारमण्डलस्य तदेतद्ब्रह्म वनमिव वनं वनीयं स भ्रजनीयं
 न चिद्ब्रह्मातिरिक्तं संसारस्यास्य दमस्ति ब्रह्मैवाविद्यया संसरतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः अ
 हं ब्रह्मेति दृढज्ञानेनोक्तं संसारवृत्तं च्छित्वा प्रतिबन्धकाभावादात्मनिष्ठो भूत्वा पुनरा
 वृत्तिरहितं कैवल्यं प्राप्नोतीत्याह एतदिति अधःशास्त्रमित्येतद्ग्राह्ये महदिति आदि
 शब्देनेन्द्रियादिसंग्रहः संसारवृत्तस्यातिचञ्चलत्वे प्रमाणमाह प्राञ्जगिति क्षणध्वं
 सिनो अथत्वं विरुद्धमित्याशंकायाह संसारेति तदेवोपपादयति अनादीति क्वादनं रज
 शं प्रावरणं वा कर्मकारणानि स्वर्गोहावरोहफलानि नानाविधार्थवादयुक्तानि संसा
 रवृत्तं रजन्ति तन्निष्ठं दोषञ्चावृण्वन्ति तेन तानि च्छन्दांसि पर्णानीव भवन्तीत्यर्थः तदे
 व प्रपञ्चयति यथेति उक्तार्थहेतुमाह धर्मेति कर्मकारणानां वेदानामिति शेषः क
 र्मब्रह्माख्यसर्ववेदार्थस्य तलान्तर्भावमुपेत्य व्याचष्टे वेदार्थेति १

शाङ्करभाष्यं

नाहिसंसारदृक्षादस्मात्समूलात्त्रेयोन्योऽणुमानोप्यवशिष्टोत्थतः सर्वज्ञः स यो
वेदसर्वेदार्थविदिति यस्मात्संसारवृत्तेसमूलेसर्वं ज्ञेयंअन्तर्भवतीति तस्मात्समूलवृ
त्तज्ञानंस्तीति तस्यैवसंसारवृत्तस्यापरावयवव्यापारकल्पनोच्यते अधोमनुष्यादिभ्यो
यावत्स्यावरमूर्द्धञ्चयावद्ब्रह्माविश्वसृजोधर्मइत्येतदन्तयथाकर्मयथाश्रुतंज्ञानकर्म
फलानितस्यवृत्तस्यशाखाइवशाखाःप्रसृताः प्रकृतागुणप्रवृद्धाःगुणैःसत्वरजस्तमोभिः
प्रवृद्धाःस्य लक्षताउपादानभूतैर्विषयप्रवालाःविषयाःशब्दादयःप्रवालाइवदेहादिक
र्मफलेभ्यःशाखाभ्यःअंकुरीभवन्तीवतेनाविषयप्रवालाःशाखाःसंसारवृत्तस्यपरममू
लमुपादानंपूर्वमुक्तमधेदानीकर्मफलजनितरागद्वेषादिवासनामूलानीवधर्माधर्मप्रवृ
त्तिकारणान्वान्तरभावीनितान्वधश्चदेहाद्यपेक्षयामलान्यनुसन्तानिअनुप्रविष्टा
निकर्मानुवन्धीनि कर्मधर्माधर्मलक्षणमनुवन्धःप्रज्ञाज्ञावी येषामुद्भूतिमनुभवन्तीति
तानिकर्मानुवन्धीनि मनुष्यलोकेविशेषतोऽहमनुष्याणांधर्माधिकारःप्रसिद्धः २

स्वामिदशतटीका

वैराग्येणविनाज्ञानंनचभक्तिरतःस्फुटं वैराग्योपस्कारंज्ञानमीशःप्रञ्चदशेऽदिश
त्पूर्वाध्यायान्ते माञ्ज्योव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइत्यादिना परमेश्वरमेका
न्तभक्त्याभजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनब्रह्मभावोभवतिइत्युक्तं नचैकान्तभक्तिज्ञानंवाअ
विरक्तस्यसम्भवतीतिवैराग्यपूर्वकंज्ञानमुपदेष्टुकामः प्रथमंतावत्साङ्ख्योकाभ्यांसं
सारस्वरूपंवृत्तरूपकालङ्कारेणवर्णयन्श्रीमद्वानुवाच उर्द्धमूलमिति उर्द्धमुत्त
मःक्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टःपुरुषोत्तमोमूलंयस्यतं अधइतिततोऽर्वाचीनाः कार्य्यापाध
योहिरण्यगर्भादयोगृह्यन्ते तेतुशाखाइवशाखायस्यतं त्रिनश्वरत्वेनश्वःप्रभातपर्यन्त
मपि नस्थास्यतीतिविश्वासानर्हत्वादश्वत्थंप्राङ्गः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययञ्च
प्राङ्गः उर्द्धमूलोऽवाकशाखणोऽश्वत्थःसनातनइत्याद्याःश्रुतयः छन्दांसिवेदायस्य
पर्णानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेणछायास्थानीयैःकर्मफलैःसंसारदृक्षस्यसर्वजीवा
श्रयणीयत्वप्रतिपादनात्पर्णस्थानीयावेदाःयस्तमेवम्भूतमश्वत्थंवेदं सएववेदार्थवित्
संसारंप्रपञ्चदृक्षस्यमूलमीश्वरोब्रह्मादयस्तदंशाःशाखास्थानीयाः सचसंसारदृक्षो
त्रिनश्वरःप्रवाहरूपेणनित्यञ्च वेदोक्तैःकर्मभिःसेव्यतामापादितञ्चइत्येतावानेवहि
वदार्थः अतएवंविद्वान्वेदविदितिस्तूयते १

अधश्चोर्ध्वप्रसृतास्तस्यशाखा गुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः अधश्चमूलान्यनुसृता
तानि कर्मानुबन्धीनिमनुष्यलोके २

आनन्दगिरिद्वयटीका

समूलसंसारवृक्षज्ञानितुफलं हित्वा मूलमेव निःकथ्य ज्ञातुं शक्यमिति तत् ज्ञाना
र्थप्रयतितव्यमिति मत्वा तत् ज्ञानस्फुटिरन्विवक्षितेत्याह नहीति अवयवसम्बन्धिन्य
पराप्रागुक्तादतिरिक्तकल्पनादित्यावत् आमनुष्यलोकादाविरिञ्चेरित्यधःशब्दा
र्थमाह मनुष्यादित्यदिति तस्मादेवारथासत्यलोकादित्यूर्ध्वशब्दार्थमाह यावदिति शा
खाशब्दार्थदर्शयति ज्ञानेति तेषां हेतुत्वगुणत्वेन वज्रविधत्वं सूचयति यद्येति प्रत्यक्षा
णांशब्दादिविषयाणां प्रवालत्वं शाखासुपल्लवत्वं अङ्कुरत्वं स्फोरयति देहादीति उर्ध्वमू
लमित्यवसंसारवृक्षस्य मूलमुक्तं किमिदानीमधश्चमूलानीत्युच्यते तत्राह संसारेति अ
नुप्रविष्टत्वं सर्वेषु लिङ्गेष्वनुगततया सन्ततत्वमविच्छिन्नत्वं रागादीनाञ्च कर्मफलजन्य
त्वं प्रकटयति कर्मेति कर्मणारागादीनां मिथो हेतुहेतुमत्वं तेषां तथात्वेनानवच्छिन्नत

साधा अनुवाद

श्रौतकार्यरूपउपाधिविशिष्ट हिरण्यगर्भआदिजोसकलजोव सोईशाखा
रूपपूर्वश्लोकमेकताहै तिनके मध्यमे जो अकर्मकारी अर्थात् कुत्सितकर्मकरतेहै
ते अश्रुः अर्थात् पशु आदियोनिमेजातेहै और जो सत्कर्मकरते वे उर्ध्वकहे देवयो
निमे प्राप्तहोतेहै येई संसारवृक्षके शाखारूपसत्त्वआदिगुणोंकीवृत्तिसे जलसेचनके
समान यथायोगवदतेहै और शाखाके अग्रतुल्य इन्द्रिय और इन्द्रियोंके विषय जो रूप रस
आदि सोई प्रधान अर्थात् पदतुल्यहै और अधोभाग उर्ध्वभागमे और समस्तमूलमे पर
मे श्वरही मुख्यमूलहै और तद्भोगवासनारूप अवान्तरवासनासव अवान्तर मूलहै
और अवान्तरवासनाके कार्यकहतेहै कि कर्ममात्रही सकलवासनाके अनुबन्ध अर्थात्
उत्तरभावीकहे होनहार सोईवासनासमस्तमनुष्यलोके कर्म अनुबन्धीहोतीहै अ
र्थात् उर्ध्व अधोलोकमे भुक्तिजोनाना प्रकारके भोग सोई सोई भोगवासनाके द्वाराही कर्म
क्षय होनेसे मनुष्यलोकको प्राप्त लोगोंको सोई सोई वासना अनुरूप सकल कर्मोंमे प्रवृत्ति
होतीहै और जिसहेतु मनुष्यलोक हीमे कर्मका अधिकारहै और कोई लोकमे नहीं
है इससे मनुष्यलोक हीमे वासनारूपमूलको कर्मका अनुबन्धीकहाहै शोचहै कि
शमभङ्गसकलसाधनमनुष्यदेहपायके नकुलकरशकै इसमूलको भीमूलगये कि सीको दे
ख या कि सीके उपदेशमे आख अंवी और कानवहरे हीरहे २ इससंसारमे वर्तमान

नरूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठाः अश्वत्थमेनंसुविरूढ
मूल मसङ्गशस्त्रेणदृढेनछित्त्वा ३

शाङ्करभाष्यं

यस्त्वयं वर्णितः संसारवृत्तः नरूपेति नरूपमस्य इह यथावर्णितं तथा नैवोपलभ्यते
स्वप्नरीच्युत्कृमायागन्धर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इत्यतएवान्तोनपर्य
न्तोनिष्ठासमाप्तिर्वा विद्यते तथानचादिरित्यारभ्यायंप्रवृत्तइति नकेनचिद्भवति न
चसंप्रतिष्ठास्थितिर्मध्यमस्यनकेनचिदुपलभ्यते अश्वत्थमेनंयथोक्तंसुविरूढमूलंसुदुवि

आनन्दगिरिछतटीका

याप्रवृत्तिः विशेषतोमनुष्यलोकेभवतीत्यत्रहेतुमाह अत्रहीति कर्मव्युत्पत्त्याप्राणिनिका
थोलोकः। मनुष्यश्चसौलोकश्चैत्यधिकृतोब्राह्मण्यादिविशिष्टोदेहोमनुष्यलोकः २

स्वामिछतटीका ।

किञ्चअधश्चेति हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ता
स्तेषुचयेदुःकृतिनस्तेऽधःपश्चादियोनिषु प्रसूताविस्तारंगताः सुकृतिनश्चोर्ध्वं देवादि
योनिषुप्रसूतास्तस्यसंसारवृत्तस्यशाखाः किञ्चगुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिर्जलसेचनैरिव
यथायथंप्रवृद्धावृद्धिंप्राप्ताः किञ्चविपर्ययरूपादयः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासांशाखाग्र
स्थानीयाभीरिन्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तात्वात् किञ्चअधश्च चशब्दादूर्ध्वंमूलानिअनुस
न्तानिविरूढानिसुख्यं मूलमीश्वरएव इमानित्वन्तरालानिसूलानितत्तद्भोगवासना
लक्षणानि तेषांकार्यमाह मनुष्यलोकेकर्मानुबन्धीनिइति कर्मएवअनुबन्धि उत्तर
भावियेषां तानिऊर्ध्वधोलोकेपूपसुक्ततत्तत्भोगवासनादिभिर्हिकर्मक्षये मनुष्यलो
कप्राप्तानांतत्तदनु रूपेषुकर्मसुप्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेवहिकर्माधिकारो नान्येषुलोके
षु अतोमनुष्यलोकइत्युक्तं २ किञ्च नरूपमिति इहसंसारेस्थितैः प्राणिभिरस्यसं

भाषा अनुवाद

जोप्राणीहै वेसंसारवृत्तकाउर्ध्वमूलआदिभेदनहींजानतेहै औरअत्यन्तवड़ेपनके
हेतुसे इसकाअन्तभीनहींजानाजायहै तथाअनादिहेतुसेआदिभीनहींकोईजानि
शकैहै औरस्थिति अर्थात्यहसंसारकिसतरहस्थितअकैसाहै सोभी खबर किसी
कोनहींहै इससेयहसंसारवृत्तदुःखदुःखकहेइसकाकाटनाकाठिनहै औ अनर्थका
रीहै इसीहेतु इससंसारकोदृढबैराग्यरूपशस्त्रसेछेदनकरके तन्वज्ज्ञानकीयत्नक
रनाचाहिये यहडेढ़श्लोकसेभगवानकहतेहै कियहअश्वत्थरूपदृढमूलसंसारको
अहंममतात्यागं रूपदृढअस्त्रस्वरूपमय्यकविचारसेछेदनअर्थात्प्रथमकरके ३

ततःपदं तत्परिमागित्वं यस्मिन्गंगताननिवर्त्तन्तिभूयः तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्ये
यतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ४ निर्मानमोहाजितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या

शाङ्करभाष्य ।

रूढानिविरोहंगतानिमूलानियस्यतमेनंसुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेणअसंगः असंगता
पुत्रवित्तलोकैजणादिव्योव्युत्थानन्तेनासङ्गशस्त्रेणदृढेन परमात्माभिसुखनिश्चयदृढी
कृतेनपुनःपुनर्विवेकाभ्यासाश्लानिधितेनच्छित्त्वासंसारदृजंसवीजमुद्धृत्य ३

आनन्दगिरिकृतटीका

पुनःपुनःरागादिनाप्रवृत्तत्वेनानादित्वान्नसंसारवृत्तःस्वयमुच्छिद्यते नचोच्छे
त्तुंशक्यतेकेनापीत्याशंकाह यस्त्विति यथापूर्ववर्णितंयथाचलोकेप्रसिद्धं तथास्वरू
प्रमिह शास्त्रेनुमीयते तथाचास्यज्ञानापनोद्यत्वंयुक्तमित्याह यथेति तस्याप्रमितत्वे
हेतुमाह स्वप्नेतितस्वस्वप्नादिसमत्वेदृष्टनष्टस्वरूपत्वंहेतुंकरोति दृष्टेतिइत्यमेयतेति
शेषः तमेवामेयत्वंहेतुं कृत्वावसानमपितस्यनभातीत्याह अतएवेति ज्ञानविनाभ्रान्ति
वासनाकर्मणामन्योन्यनिमित्तत्वान्नावसानमस्तीत्यर्थः इदंप्रथमतवमपिनास्यपरि
च्छेत्तुंशक्यमित्याह तथेति आद्यन्तवन्मध्यमपिनास्यग्रामाणिकमित्याह मध्यमिति
संसारं दृजस्यान्वत्थशब्दितस्यजणमङ्गुरस्यस्वयमेवोच्छेदसन्नावात्तदुच्छेदार्थेनप्रयति
तंयमित्याशंकाह अश्वत्यमिति व्युत्थानंवैराग्यपूर्वकंपारिव्राज्यं दृढीकृतत्वमेवविवे
कपूर्वकत्वेनस्फुटयति पुनःपुनरिति ३

स्वामिकृतटीका

सारवृत्तस्यतथाउर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेणरूपंनोपलभ्य तेनचान्तोऽवसानमपर्यन्तत्वात्
नचादिरनादित्वात् नचसंप्रतिष्ठास्थितिःकथंतिष्ठतीति नोपलभ्य तेषस्सादेवसूतोऽ
यंसंसारवृत्तोदुरवच्छेदोऽनर्थकरश्चतस्सादेनदृढेनवैराग्येणशस्त्रेणच्छित्त्वा तत्व
ज्ञानेयतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति साहेन एनमश्वत्थंसुविरूढमूलसत्यन्तवह्नमूलंस
न्तंअसङ्गोहंममतात्यागस्तेनशस्त्रेणदृढेनसव्यग्विचारेणच्छित्त्वाद्यथकृत्य ३

भाषाअनुवाद

तदनन्तरसंसारकेमूलकारणस्वरूपतत्पदसे कहेजातेभयेजिसईश्वरपदकोअन्वे
पणकरनाउचितहै सोपदकैसाहै इसअपेक्षापरकहतेहैं किजहांजायकरफेरऔर
संसारआवर्त्तनकहेआवागमनहोतानहीं औरभगवत्पददृढनेकीरीतिकहतेहैं
किजिससेइसपुरानेसंसारकीप्रवृत्तिभईहै उसीआदिपुरुषकेशरणागतहोतेहैं इ
सीतरह एकान्तभक्तिकेद्वारादृढैः ४ सोईपरमेस्वरकीप्राप्तिकेविषयमेदूसरी

विनिवृत्तकामाः द्वन्द्वैर्विसुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्तमूढाः पदमव्ययंतत् ५
शाङ्करभाष्यं ।

तत इति ततः पश्चात् यत्पदं वैष्णवं तत्परिसार्गितव्यं परिसार्गणमन्वेषणं च्छा
तव्यमित्यर्थः यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टाननिवर्तन्ति नावर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय कथं प
रिसार्गितव्यमित्याह तमेव च यः पदशब्देनोक्तत्राद्यभादौ भवं आद्यं पुरुषं प्रपद्य इत्येवं
परिसार्गितव्यं तच्छरणतयेत्यर्थः कोसौ पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात्पुरुषात् संसारमा
यादृक्षप्रवृत्तिः प्रसृतानिःसृतैर्नृजालिकादिवत्मायापुराणीचिरन्तनी ४ कथंभूता
स्तत्पदं गच्छतीत्युच्यते निर्मानेति निर्मानमोहमानश्चमोहश्चमानमोहौ तौ निर्गतौ
येव्यस्ते निर्मानमोहाः मानमोहवर्जिताः जितसङ्गदोषाः सङ्गएवदोषः सङ्गदोषः जितस
ङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचनेनित्यास्तत्परानिवृ
त्तकामाः विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामायेषांते विनिवृत्तकामायतयः सन्यासिनो
द्वन्द्वैः प्रियाप्रियादिभिर्विसुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमूढा मोहवर्जिताः प
दमव्ययंतद्यथोक्तं ५ तदेवपदं पुनर्विशिष्यते नेति तद्भावेतिव्यवहितेन धाक्ता सम्ब

आनन्दगिरिकृतटीका

जडृत्यकिं कर्तव्यंतदाह तत इति पश्चादन्वत्यादूढं व्यवस्थितमित्यर्थः किन्तत्पदं यद्
न्वियञ्जातव्यंतदाह यस्मिन्निति येन सर्वं पुरणं पुरिषुवाश्वानं पुरुषं प्रपद्ये शरणं गतो
स्तीत्यर्थः विवर्तवादानुरोधिनंदृष्टान्तमाह श्रेण्डेति ४ परिसार्गणपूर्वकं वैष्णवं

स्वामिकृतटीका

तत इति ततस्तस्य मूलभूतं तत्पदं वस्तुपरिसार्गितव्यं अन्वेष्यं कीदृशं यस्मिन् ग
तायत्पदं प्राप्ताः सन्तो भूयो न निवर्तन्ति नावर्तन्त इत्यर्थः अन्वेषणप्रकारमेवाह तमे
वेति यत एषा पुराणीचिरन्तनी संसारप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रप
द्ये शरणं त्रजामि इत्येवमेकान्तभक्त्या अन्वेष्यमित्यर्थः ४ तत्प्राप्तौ साधनान्तराणि

भाषाअनुवाद

उपायदेखावते ऊये कहते हैं कि जिन मनुष्योंके मानअहंकारऔर मिथ्यावस्तुमें रुचि
नहीं है अर्थात् मानादिदूरहोगये हैं और जिनके पुत्रइस्त्रीधनआदिसे आशक्तिरूप
दोषनिवृत्तभये हैं और जिनको आत्मज्ञानमे भलीप्रकारसे निष्ठा है और जिनकी वा
सनाअच्छीतरहनिवृत्तहोगई है और सुखदुःखके हेतुरुपशीतउष्णहानिलाभआदि
द्वन्द्वसे अच्छीतरहकूटगये हैं ऐसे जो निवृत्तअविद्य कहे ज्ञानीजन हैं तेई अव्यय रूप
प्राप्तहोते हैं ५ अबउसीअव्ययपदको विशेषरूपसे कहते हैं कि उसपदको

नतद्वासयते सूर्यो नशशाङ्गोनपावकः यद्गत्वाननिवर्तन्ते तद्वासपरमम ६

शाङ्करभाष्यं

न्धःधामतेजोरूपंपदंनभासयतेसूर्यआदित्यःसर्वावभासनशक्तिमत्त्वेपिसतितथान श
शाङ्कश्चन्द्रेनचपावकोनाग्निरपियद्वासवैष्णवंपदं गत्वाप्राप्यननिवर्तन्तेयच्चसूर्यादिभि
र्नभासयतेतद्वासपदं परमंविष्णोर्ममपदं यत्गत्वा ननिवर्तन्ते इत्युक्तं ६

ननुसर्वाह्निगतिरागत्यन्तासंयोगाविप्रयोगान्ताःइति प्रसिद्धं हि कथमुच्यते त
द्वासगतानां नास्ति निवृत्तिरिति शृणु तत्र कारणं समैवेति समैव परमात्मनो नारायण
स्यांशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवल्लोके जीवानां लोके संसारे जीवमतः भो
क्ताकर्तेति प्रसिद्धः सनातनः पुरातनः यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिष्ठापाये सूर्यमे
व गत्वाननिवर्तते तथा अयमर्थः शः तेनैवात्मना सङ्गच्छत्येवमेव यथा वा घटाद्यु पाधि परि
च्छिन्नो घटाद्याकाशः आकाशांशः स न घटादिनिष्ठापाये आकाशं प्राप्य ननिवर्तत

आनन्दगिरिखट्टटीका

पदं गच्छतां संज्ञान्तरान्याकाक्षापूर्वकं कथयति कथमित्यादिना मानो हङ्कारः मोह
स्त्वविवेकः जितसङ्गदोषाः शत्रुमित्रसन्निधावपि ह्ये पप्रोति वर्जिता इत्यर्थः तत्परत्वं श्रव
णादिनिष्ठत्वं संन्यासिनो वैराग्यद्वारा त्यक्त्वा सर्वकर्माण इत्यर्थः आदिशब्दे नतद्देवगृहः
मोहवर्जितत्वमुक्त्वा हेतुतः संजातसव्यन्धीत्वं ५ तच्चेत्पदं वेदां कर्तुरन्यत्कर्त्स्येति
ह्येतापास्यतोऽवेदां चेदप्रमत्तत्वात्प्रेषितत्वासिद्धिरित्याशंकाह तदेवेति उक्तमनू
द्याक्षिपति यद्गत्वेति ६ तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति संयोगा इति गमनस्यां गमनान्तत्वं

खामिखट्टटीका

दर्शयन्नाह निर्मानेति तिर्गतौ मानमोहौ अहङ्कारमिथ्याभिनिवेशौ येभ्यस्ते जितः पुत्रा
दिसङ्ग रूपो दोषो येस्ते अर्थात्मे आत्म ज्ञाने नित्याः परिनिष्ठिताः विशेषेण निवृत्तः कामो
येभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखसंज्ञानिशीतोष्णादीनिद्वन्द्वानि तैर्विसुक्ता अतए
वामूढानिष्ठत्वाविद्याः सन्तस्तदव्ययं पदं गच्छन्ति ५ तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि
नतदिति तत्पदं सूर्यादयो न प्रकाशयन्ति यत्प्राप्य ननिवर्तन्ते योगिनस्तद्वास स्वरूपं
परमम अनेन सूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेन जडत्वशीतोष्णादिदोषप्रसङ्गो निरस्तः ६

भाषा अनुवाद

सूर्यचन्द्रअग्निभीप्रकाशनहीं कर सकते हैं और योगीजन जिस पदको प्राप्त हो फेरि
संसारमे आवर्त्तन कहे गमना गमनहीं करतें हैं सो ईवामकहेतेजरूप हमराख
रूपहै जहांसूर्यादिकीभी गतिनहीं तहांदुखइन्दजडताकाकौनप्रसङ्गहै ६ जोकहो

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः मनःपठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७

शाङ्करभाष्यं ।

इत्येवमत उपपन्नमुक्तं यद्भवाननिवर्तन्त इति ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽश इति सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभागान्नेष दोषोऽविद्याकृतोपाधि परिच्छिन्न एकदेशोऽश इव कल्पितो दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः सच जीवो म दंशत्वेन कल्पितः कथं संसरतीत्युक्तमिति चेदुच्यते मनःपठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशकुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षति ७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रसिद्धे रषुक्तं यद्भवत्यादि इत्युपसंहरति कथमिति आक्षेपं परिहरति शृण्वति भगव त्प्राप्तेर्निवृत्तत्वाभावः सप्तम्यर्थः जीवस्य परांशत्वेऽपि कथमुक्तदोषसमाधिरित्याशं क्य प्रतिविम्बपक्षमादाय दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे यथेति अत्र च्छेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्तान्तरेणो क्तदोषसमाधिर्दर्शयति यथावेति आक्षेपसमाधिमुपसंहरति अत इति परस्य निरव यवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति शङ्कते नन्विति तस्य निरवयवत्वं साधयति सावयव त्वेचेति वस्तुतो निरंशस्यापि परस्य कल्पनया जीवोऽशो भविष्यतीति परिहरति नैप दो इति वस्तुतस्तु जीवस्य नांशत्वं परमात्मतावन्मात्रतया दर्शितत्वादित्याह दर्शितत्वेति यदि परस्यांशत्वेन कल्पितो जीवो वस्तु तस्तदात्मैव न तर्हि तस्य संसारित्वं उत्क्रान्तिर्वे तिशङ्कते कथमिति जीवस्य संसरणमुत्क्रमणञ्चोपपादयितुमुपक्रमते उच्यते इति ७

स्वामिकृतटीका ।

ननु च त्वदीयं धाम प्राप्ताः सन्तो यदि न निवर्तन्ते तर्हि सति संपद्यन् विदुः सति सं

भाषा अनुवाद

कितुमारे धाम को प्राप्त हो फेरि संसार नहीं होता सो सत्य है सकल जीव सत स्वरूप स म्यन्न होके द्वै तदृष्टि नहीं करते हैं और सुषुप्ति समय में हम ब्रह्मभाव को प्राप्त होते हैं अ से श्रुति विधान करे है और प्रलय काल में भी सब जीव तिस धाम को प्राप्त होते हैं तो फेरि संसारी और किस कानाम है इस आशङ्का पर पाञ्चज्ञोक्त से संसारी स्वरूप देखावते हैं कि हमारा अंश जीव अविद्या से सुषुप्ति तथा प्रलय के समय प्रकृति में लीन होके रहते हैं और मन स मेत इन्द्रिय इन छवोको मेरे ही अंश सनातन जीवभूत संसार के उपभोगार्थ फेर भी मनुष्य लोक में खैचे है यहाँ यह जानना चाहिये कि इन्द्रिय शब्द से ज्ञान कर्म इन्द्री औपञ्च प्राण लेते हैं इसी से संसारी होते हैं ७ और सोई इन्द्रियोको आका

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानि वाश्रयात् ८

शाङ्करभाष्यं

कस्मिन्काले शरीरमिति यच्चापि यदाचाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामीजीवस्तदाकर्षतोति श्लोकस्य द्वितीयपादार्थवशात् प्रायस्येन सम्बन्ध्यते यदाच पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःपठानीन्द्रियाणि संयाति सस्यक्यांति गच्छति किमिवेत्याह वायुः पवनो गन्धानि वाश्रयात् पुष्पादेः ८ कानि पुनस्तानीति

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वस्थानेष्वितानामिन्द्रियाणां जीवेनाकर्षणस्य कालं पृच्छति कस्मिन्निति जीवस्योत्क्रान्तिर्नेश्वरस्येत्याशंकोश्वरशब्दार्थमाह देहादीति उत्क्रान्त्यनन्तरभाविनी गतिरित्येतदर्थवशादित्युक्तं अवशिष्टानि श्लोकाक्षराण्याचष्टे यदाचेति ८

स्वामिकृतटीका

पद्यामह इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तिप्रलयसमये तत्प्राप्तिः सर्वेषामस्तीति कोनामसंसारोऽस्यादित्याशंकरसंसारिणं दर्शयति समैवेति पञ्चभिः समैवांशोयमविद्याया जीवमूतः सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः असौ सुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौ लीनतया स्थितानि मनःपठं ये पांतानीन्द्रियाणि पुनर्जीवलोके संसारोपभोगार्थमाकर्षति एतच्च कर्मेन्द्रियाणां प्राणस्य चोपलक्षणार्थमयम्भावः सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपिमदंशत्वात् सर्वस्यापि जीवमानस्य मयिलयादस्त्रोपमत्प्राप्तिस्तथाप्यविद्यादृत्स्यसानुगयस्य सप्रकृतिकेमयिलयोनतुशुद्धे तदुक्तं अय्यक्ताद्वयः सर्वाः प्रभवन्तीत्यादिना अतः पुनः संसाराय निर्गच्छन् विद्वान् प्रकृतौ लीनतया स्थितानि श्लोकाधिभूतानीन्द्रियाण्यकर्षति विदुषान्तु शुद्धस्वरूपप्राप्तेर्निवृत्तिरिति ७ तान्याह प्यकिं करोतीत्याह शरीरमिति यत् यदाशरीरान्तरं कर्मवशाद्वाप्नोति यत् शरीराद्दुत्क्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी तदापूर्वस्मात् शरीरादेतानि गृहीत्वा तच्छरीरान्तरं संव्यग्याति शरीरे सत्यपि इन्द्रियग्र

भाषाअनुवाद

शरीरसोई इन्द्रियोंको आकर्षणकरिके जीवक्याकरतेहै जोयहशङ्काकरो तोसुनोकिजुवईश्वरनाम देहआदिकास्वामीरूप व्यावहारिकजीवकर्मवशते दृशरीशरीरकोप्राप्तहोतेहै अथवाजवशरीरकोछोड़िकेगमनकरतेहै तवपूर्वशरीरसेइन्द्रियादिकोंको ग्रहणकरिकेगमनकरैहै इसमेदृष्टान्तयह किजैसेवायुफूलोंकेस्थानसे सुगन्धरूपसूक्ष्मअंशपरमाणुग्रहकरगमनकरैहै तैसेहीवहभीजानो ८

श्रोत्रञ्चक्षुःस्पर्शनञ्चरसनंभ्राणमेवच अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ६
उक्तमन्तस्थितं गपिभुञ्जानंवागुणान्वितं विमूढानानुपश्यन्तिपश्यन्तिज्ञानचक्षुषः १०

शाङ्करभाष्यं

श्रोत्रमिति श्रोत्रं चक्षुःस्पर्शनञ्चत्वगिन्द्रियं रसनं जिह्वाघ्राणमेव च मनश्च पठं प्रत्येकं इन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्यो विषयान् शब्दादीनुपसेवते ६

एवं देहगतं देहात् उत्क्रामन्तमिति उत्क्रामन्तं परित्यजन्तं देहं पूर्वोपात्तं स्थितं वादेहेतिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाख्यैः गुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः एवम्भूतमथे न मत्सन्तं दर्शनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगवत्तादृष्टचेतस्तयाऽनेकधामूढानानुपश्यन्तः प्रहो कष्टं वर्तन्त इत्यनुक्रोशति च भगवान् ये तु पुनः प्रसाद्य जनिता ज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्लदृष्टय इत्यर्थः १० केचित्तु यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं

आनन्दगिरिद्वयटीका

मनःपठानीन्द्रियाण्येव प्रश्नहाराविशेषतो दर्शयति कानीति ६

शरीरमित्यादि श्लोके देहादात्मनोतिरेकमुक्त्वा श्रोत्रं चक्षुरित्यादौ स्वाभिलषिते विषये यथा यथं करणानां प्रवर्तकत्वात् तेभ्योतिरिक्तत्वात् तेषु तर्हितसुत्क्रान्तप्रदि कुर्वन्

स्वामिद्वयटीका

हृद्येष्टान्तः आश्रयात् स्वस्थानात् कुसुमादेः सकाशात् गन्धान्गन्धवतः सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा वायुर्यथागच्छति तद्वत् ८ तान्मेवेन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनि वाह्येन्द्रियाणि मनश्चान्तःकरणमधिष्ठायाश्चित्यशब्दादीन् विषयानयं जीव उपमुङ्क्ते ६ ननु कार्यकारणसंघातव्यतिरेके

भाषाअनुवाद

इन्द्रियोंकेसमाचारकहके अवजिसलिये उन इन्द्रियोंको ग्रहण करिके गमन करतैहैं सो कहतैहैं किये जीव श्रोत्र चक्षुःस्पर्श विह्वार और भ्राणसे वाह्य इन्द्रिय और अन्तःकरण को आश्रय करिके शब्द आदिविषयोंको उपभोग करैहैं ६

जो कहो कि जैसे आत्माको कार्यकारणसमूहसे भिन्न रूपसबको ईश्वर ही देखते इसपर कहतेहैं कि देहान्तरमासी अथवा उसो देहमे स्थितया विषयभोगी किन्वा इन्द्रियादि युक्त जीवको विशेषमूढ बुद्धिसवन ही देखतेहैं परन्तु ज्ञानही जिसके चक्षुहैं जैसे विवेकीमनुष्य ही देखतेहैं १० और यह आत्मा दुर्विज्ञेय है क्योंकि विवेकियों के बीच

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त प्रात्मन्वस्थितं यतन्तोऽप्यहतात्मानो नैनं पश्यन्त प्रचेतसः ११

शाङ्करभाष्यं

पश्यन्त प्रचेतसोऽपि तन्मन्त्रेणात्मनि स्वस्थां बुद्ध्यावस्थितं यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रसाद्यै रक्षतात्मानोऽसंस्कृतात्मानः तपसेन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरतां अशान्तदर्पाः प्र यत्नं कुर्वन्तो नैनं पश्यन्त प्रचेतसोऽविवेकिनः ११ यत्पदं सर्वं स्यावभासकम यन्नरादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते यत्प्राप्ताश्च सुसुक्ष्मवः पुनः संसाराभिमुखानि वृत्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटाकाशादयद्वाक्त्राग्न्यांशा स्तस्य पदस्य सत्त्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्सदृशं च विवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकैः विभूतिसंज्ञेयमा

आनन्दगिरिछातटीका

न्तं स्वरूपत्वात् किमिति सर्वे न पश्यन्तीत्याशं आह एवमिति सन्निहितमत्वेन दर्शन योग्यमपि विषयपरवशादात्मानं सर्वे न पश्यन्तीति भगवतोऽनुक्रोशं दर्शयति एवमभूत मिति तर्हि केपामात्मदर्शनं तदाह ये तु पुनरिति १० ज्ञानचक्षुःशब्देन न्यायानुगृहीतं शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं तत्किमिदानीं शास्त्रमात्रेण न्यायानुगृहीतेनात्मानं पश्यन्ति ने त्याह केचिन्निति प्रयत्नः प्रयत्नमननात्मकः शास्त्रादिप्रसाद्यैर्यतन्तोपीति सखन्वः अ संस्कृतात्मत्वं प्रकटयति तपसेति दुश्चरितादविरतिफलं कथयति अशान्तेति अशु द्वबुद्धीनामविवेकिनां सदप्रियवशादिनफलवदिति सत्त्वाह प्रयत्नमिति ११

स्वामिछातटीका

एवमभूतमात्मानं सर्वमपि किं न पश्यन्ति तदाह उत्क्रामन्तमिति उत्क्रामन्तं देहाद्देहा न्तरंगच्छन्तं तस्मिन्नेव देहे स्थितं वा विषयान्भुञ्जानं वा गुणान्वितमिन्द्रियादियुक्तं जी वं विभूतानालोकयन्ति ज्ञानमेव चक्षुर्येषां ते विवेकिनः पश्यन्ति १०

दुर्ज्ञेयश्चाग्रयतो विवेकिष्वपि केचित्पश्यन्ति केचिन्नपश्यन्तीत्याह यतन्त इति यत न्तोऽध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिनः केचिद्देनमात्मानमात्मनि देहेऽवस्थितं विविक्तं प श्यन्ति शास्त्राध्यासादिभिर्भूलं कुर्वाणा अहतात्मानोऽविशुद्धचित्ताश्चतएवाचेतसो स न्दमतवएनं न पश्यन्ति ११ तदेवं न तद्वासयते इत्यदिनापारमेस्वरं परं वासो

भाषा अनुवाद

भीकोई देखते और कोई नहीं देखसकते हैं सोई कहते हैं कि ध्यान आदिके द्वारा चल कारी योगी जन अपनी गरीर में इस आत्मा को पृथक् रूप से देखते हैं और शास्त्र अध्यास से यत्न करके भी अहतात्मा अशुद्धचित्तमन्दसतिलोग इस आत्मा को नहीं देखते हैं ११

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसियच्चान्नौ तत्तेजो विद्विमासकं १२

शाङ्करभाष्यं

ह भगवान्यदेति यदादित्यगतमादित्याश्रयं किन्तु तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते प्रकाशयत्यखिलं समस्तं यच्चन्द्रमसियच्चग्रशब्दतितत्तेजोऽवभासकं वर्तते यच्चान्नौ ज्व तवहेतत्तेजोऽद्विविजानीहिमासकं मदीयं ममविष्णोस्तत्ज्योतिः अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिश्चन्द्रमसियच्चान्नौ तत्तेजो विद्विमासकं मदीयं ममविष्णोस्तत् ज्योतिरित्यादि ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि नैपदोषः सत्त्वाधिकादाधिक्योपपत्तेरादित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तमास्वरमतस्तत्रैवाविस्तरां ज्योतिरिति तद्विशिष्यते ननु तत्रैव तदधिकमिति यथाहिलोके तु ल्योपि मुखसंस्थानेन काष्ठकुड्रादौ मुखमाविर्भवति आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे तारतम्ये नाविर्भवति तद्वत् १२

आनन्दगिरिकृतटीका

अनन्तरश्लोकचतुष्टयस्थष्टतानुवादद्वारा तात्पर्यार्थमाह तत्प्रदमिति जीवात्म त्वेन चिद्रूपत्वमुक्त्वा तदीयचैतन्येनादित्यादीनामवभासकत्वाच्च ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वमित्या ह यदादित्येति चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे यदित्या दिना आदित्यादौ तत्र तत्र स्थितं ब्रह्म चैतन्यज्योतिः सर्वावभासकमित्यर्थः ब्रह्मणः स

स्वामिकृतटीका ।

क्तं तत्प्राप्तानाञ्चापुनरावृत्तिरुक्त्वा तत्र संसारिणोऽभावसाक्षात्संसारिस्वरूपं देहा दिव्यतिरिक्तं दर्शितं इदानीं तदेव पारमेश्वररूपमनन्तशक्तित्वेन निरूपयति यदित्यादिचतुर्भिः आदित्यादिषु स्थितं यदनेकप्रकारं तेजो विश्वं प्रकाशयति तत्सर्वं तेजो

भाषा अनुवाद ।

इससे नतद्भासयते सूर्यइत्यादि इसी अध्यायके सप्तम आदिश्लोकके द्वारा परमेश्वर का जो परमधाम लोक हा गया है और तद्द्वाम प्राप्त जीवोंकी अपुनरावृत्तिक ही गई है और तद्विषयक संसारीके अभाव आशङ्कापर देहसे भिन्न संसारी स्वरूपको भी देखाया है अब सोई परमेश्वरसम्बन्धी रूपइहांसे लेकर चार श्लोसे अनन्तशक्तिक्रमसे निरूपण करते हैं कि सूर्यादिमे स्थित अनेकप्रकारतेज जो विश्वको प्रकाशकरै है और से ही चन्द्र मे स्थित जो तेज अखिल संसारको प्रकाश करते है तैसे ही अग्निस्थकहे अग्निमेटिका ऊ आतेज ब्रह्माण्ड दीप्तकरै है सो सबतेज हमारा ही है यह जानो १ २

गामाविश्य चभूतानिधारया अहमोजसा पुष्णामिचौषधीः सर्वाः सोमभूत्वारसात्मकः १३

शाङ्करभाष्यं

किञ्च गामिति गांश्विष्वीमाविश्यप्रविश्यधारयामिभूतानिजगद्हमोजसाव
लेनयद्वलं कामरागविवर्जितमैश्वरं जगद्विधारणा यद्विष्वीमाप्रविष्टं येन गुर्वीष्विष्वीना
धः पतति न विधीर्यते तथा च मन्त्रवर्णः येन द्यौरुग्राष्ट्रिष्वी च दृढेति सदा धारयिष्वीत्या
दीश्यातो गामाविश्यभूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तं किञ्चष्ट्रिष्वीजाता
हिचौषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमती रसास्वादमतीश्वकरोमि सोमोभू
त्वारसात्मकः सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः सहि सर्वाचौ
षधीः स्वात्सरसानुप्रवेशेन पुष्णाति १३ किञ्च अहमिति अहमेव वैश्वानर उ
दरस्थो भ्यन्तर्भूत्वा यमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्तं पच्यते इत्यादि युते वैश्वान

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वृत्तत्वेन चिद्रूपत्वमविवक्षितमिति व्याख्यान्तरमाह अथवेति चैतन्यजरोतिषः सर्वत्रा
विशेषादादित्यादिगतविशेषणमयुक्तमिति शङ्कते नन्विति सर्वत्र सत्त्वेपि क्वचिदेवाभि
व्यक्तिविशेषाद्विशेषणमिति परिहरति नैपदोपइति तदेव प्रपञ्चयति आदित्यादि
ष्विति सर्वत्र चैतन्यजरोतिपस्तुल्यत्वेपि क्वचिदेवाभिव्यक्त्या विशेषणोपपत्तिं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति यथाहीति १२

इतश्च सर्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह किञ्चेति ईश्वरोहिष्ट्रिष्वीदेवतारू
पेणष्ट्रिष्वीमाविश्यभूतशब्दितं जगदैश्वरेणैव वलेन विभर्ति ततो गुर्वीष्विष्वीविदीर्य
नाधः पततीत्यत्र प्रमाणमाह तथाचेति परस्वैवाहिरण्यगर्भात्मना वस्थानान्तमन्त्रवर्ण
योरन्यपरतेति भावः देवतात्मना द्यावाष्ट्रिष्वीरुग्रत्वमुद्धरणत्वसामर्थ्यं तथापोश्चरा
यत्वमेवस्वरूपधारणं तदपेक्षया दुर्बलत्वादिति द्रष्टव्यं ईश्वरस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तर
माह किञ्चेति रसात्मकसोमरूपतापत्तावपि कथमौषधीरीश्वरः सर्वाः पुष्णातीत्या
शंक्याह सर्वेति १३ भगवतः सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति अहमेवेत्य

स्वामिकृतटीका

मदीयमेव जानीहि १२ किञ्च गामिनिगांश्वीमोजसावलेनाधिष्ठायाहमेव चराचरा
णिभूतानि धारयामि अहमेव वरसमयः सोमोभूत्वा व्रीह्याचौषधीः सर्वाः संवहंयामि १३

भाषा अनुवाद

औरष्ट्रिष्वीको अपनेवलकेद्वारा स्थितकरके मैचराचरात्मकसकलभूतोंको धार
णकर्ता हूँ औअष्टनात्मकचन्द्रस्वरूपहो दृक् आदिसम्पूर्णशस्त्रको भी वढावताहूँ १३

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं १४

शाङ्करभाष्यं ।

नरः सन् प्राणिनां प्राणवता देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यासमायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्त्तिकरोमि अन्नं चतुर्विधं चतुःप्रकारं अन्नमशनं भोज्यञ्च भक्ष्यञ्चोष्यं लेह्यञ्च भोक्तव्यं वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतद्दुभयमग्नीसोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति १४ किञ्च सर्वमिति सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा

आनन्दगिरिकृतटीका

हं शब्देन परो लक्ष्यते भूत्वा पचामीति सम्बन्धः परस्यैव जाठरात्मना स्थितौ श्रुतिप्रमाणवति अयमिति वाह्यं भौमग्निं व्यावर्त्तयति यो यमिति देहान्तरारम्भकटतीर्थभूतं व्यवच्छिन्नं च येनेति जाठरात्मना परः स्थितश्चेत्तस्य देहाश्रितत्वं सिद्धमिति न पृथग्भक्त्यमित्याशङ्क्य पुरुषविधंपुरुषेण प्रतिष्ठितं वेदेति श्रुतिमाश्रित्याह प्रविष्ट इति परस्य जाठरात्मनोऽन्नपाके सहकारिकारणमाह प्राणेति संयुक्तत्वं संघुञ्चितत्वं अन्नस्य चतुर्विध्यं प्रकटयति भोज्यमिति भोक्तारिवैश्वानरमिति वृष्टिर्भोज्यसोमवृष्टिरेवं भोक्तृभोज्यरूपं सर्वजगदग्निसोमात्मना भुक्तिकाले ध्यायतो भोक्तुरन्नकृतो दोषो नेति प्रासंगिकं सफलं ध्यानं दर्शयति भोक्तेति १४

स्वामिकृतटीका

किञ्च अहमिति वैश्वानरो जाठराग्निर्भूत्वा प्राणिनां देहस्थान्तः प्रविश्य प्राणापानाभ्याञ्च तद्दुद्दीपकाभ्यां सहितः प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि तत्र यद्दन्तैरवखड्गवखड्गभक्ष्यते अपूपदितद्भक्ष्यं यत्तु केवलं जिह्वाविलोडनिगीर्यते पायसादितद्भोज्यं यज्जिह्वायां निक्षिप्य रसाखादेन क्रमशो निगीर्यते द्रवीभूतं शुद्धादितल्लेह्यं यत्तु दंष्ट्राभिर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्यते वशिष्टं त्यजते इक्षुदग्नादितस्योष्यमिति चतुर्विधस्य भेदः १४ किञ्च सर्वस्येति सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि सम्यगन्तर्या

भाषानुवाद

औरभैही वैश्वानरनाम जाठराग्निस्वरूपहोले प्राणियोंकी शरीरके मध्यमे प्रवेशकरके प्राणअपानवायुके साथही जीवोंका भुक्तजो भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यचतुर्विधअन्नतिसकोपरिपाककरताहूँ भक्ष्यवहहै जोदांतोंसेपीसकरखायाजाय दालभातचर्वनवगैरः औरभोज्यजोजिह्वाकेइसारेसेनिगलाजाय खीरहलुआआदि औरलेह्यवहहै द्रवरूपआखादनपूर्वकपानकियाजाय सहतदुग्धआदि औचोष्यकहे जोचूसकरघूंटलियाजाय ऊखवगैरः यहचारप्रकारअन्नकीजानो १४

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनञ्च वेदैश्च सर्वैरहमेव
वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहं १५

शाङ्करभाष्यं

सन् हृदि बुद्धौ सन्निविष्टोऽतो मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिज्ञानञ्च तदपोहनञ्च ये
पापुण्यकर्मिणाञ्च पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृतीभवतस्तथापापकर्मिणां पापकर्मानु
रूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनञ्च अपोहनमपगमनञ्च वेदैश्च सर्वैरहमेव च परमात्मा वे
द्यो वेदितव्यः वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसम्प्रदायकृदित्यर्थः वेदविद्देवार्थविदेव चाहं १५

आनन्दगिरिकृतटीका

इतश्च सर्वात्मत्वेन सर्वव्यवहारास्य दत्वमीश्वरस्येत्याह किञ्चेति प्राणिजातं ब्र
ह्मादिपुत्तिकान्तमात्मतया बुद्धौ सन्निविष्टत्वं तद्गुणदोषाणां भेषेण दृष्टत्वमतो बुद्धिम
ध्यस्य गुणदोषदृष्टत्वादिति यावत् मत्तः सर्वकर्माध्यक्षाज्जगद्व्यन्तस्त्वं धारादित्यर्थः
प्राणिनां स्मृतिज्ञानयोस्तदपायस्य च भगवदधीनत्वे भगवतो वैपश्यंस्यादित्यर्थं क्वाह ये
पामिति स्मृतिर्जन्मान्तरादावनुभूतस्य परामर्शः देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्यापि ज्ञानम
नुभवः धर्माधर्माभ्यां विचित्रकार्यं कुर्वतोनेश्वरस्यैवैष्यमिति भावः वेदवेद्यं परं ब्रह्म
भगतो न्यादिति शङ्कावारयति वेदैरिति वेदात्मनां प्रौरुपेथत्वं परिहरति वेदेति तद
र्थसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वायं तदर्थयाथातथ्यज्ञानवत्त्वसाह वेदार्थेति १५

स्वामिकृतटीका

मि रूपेण प्रविष्टोऽहमत्तश्च मत्त एव हेतोः प्राणिनां तस्य पूर्वानुभूतार्थविषया स्मृति भवति
ज्ञानञ्च विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति अपोहनञ्च तयोः प्रमोपो भवति वेदैश्च सर्वैस्तत्तदेव
तानुपेणाह मेव वेद्यः वेदान्तकृत् तत्सम्प्रदायप्रवर्त्तको ज्ञानदोगुरुरहमित्यर्थः वेदवि
देव च वेदार्थविदेष्वहमेव १५ इदानीं तद्दामपरमं ममेति यदुक्तं स्वकीयसर्वोत्तमत्वं

भाषा अनुवाद

और मैं ही यावत प्राणी के हृदय में अन्तर्यामी रूप से प्रवेश करता हूँ इसी से सब प्रा
णीयों को पूर्व कृत अर्थ विषय का स्मरण होता है और इन्द्रियों के संयोग से जो रूपादि विष
यों का ज्ञान सोहमी से होता है और अपोहन कहे स्मरण और विषयों का ज्ञान इन दो नो
का अभाव भी हम से ही होय है और वेदों मे कहे ज्ञेय तौ न तौ न देवता रूप भी हम है
और वेदान्त कृत अर्थात् शिष्य प्रशिष्य रूप से सम्प्रदाय के प्रवर्त्तक कहे ज्ञान दाता गुरु
स्वरूप भी मैं ही हूँ और वेदार्थ विद भी मैं ही हूँ १५ अब तद्दाम परमं मय हजो इस अर्थात्

द्वाविमौपुरुषौ लोके चरन्नाचरएव च चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो चर उच्यते १६

साङ्ख्यभाष्यं

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकतः यदादित्य गतं तेज इत्यादिना तथा धुना तस्यैव चराचरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारयिष्योत्तरं श्लोकात् आरम्भन्ते तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्ययार्थं जातं विधाराशीकृत्वा ह द्वाविमाविति द्वौ इमौ प्रथमाशीकृतौ पुरुषौ इत्युच्येते लोके संसारे चरन्नाचरतीति चरः विनाशकोराशिरपरः पुरुषोऽचरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः चराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽचरः पुरुष उच्यते कौतौपुरुषावित्याह अथमेव भगवान् चरं सर्वाणि भूतानि समस्तं विकारजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो राशिरिति स्थितः अथवा कूटमायावञ्चना जिह्वां कूटिलतावेति पर्यायाः अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः संसारवीजानन्तान् चरतीत्यचर उच्यते १६ आध्याचराचराभ्यां विलक्षणः चराचरोपा

आनन्दगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति भगवत इति विशिष्टोपाधिरादित्यादिः संप्रत्यध्यायसमाप्तेरुत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह अथेति न केवलं निरुपाधिकात्मस्वरूपं निर्द्धारणायोत्तरग्रन्थः किन्तु सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्य अर्थनिर्णयार्थमित्याह तत्तेति चराचरोपाधिभ्यां परमात्मना चराश्रित्यमुक्तेन सर्वात्मत्वेनाद्युद्धादिदोषप्रसक्ता बुक्तं द्वाविमौ इति पुरुषोपाधित्वात् पुरुषत्वं न साक्षादिति विवक्षित्वाह पुरुषाविति परपुरुषं व्यावर्त्तयति भगवत इति तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति चराख्यस्येति मायाशक्तिविनाभोक्तृणां कर्मादिसंस्कारादेवोक्तकार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वे प्रमायाशक्तिरुपादानमिति मत्वाह अनेकेति कामकर्मादीत्यादिशब्देन ज्ञानं गृह्यते प्रकृतिपुरुषंचैवेति प्रकृतयोरिह ग्रहणमिति शंका माकाञ्छारानिवारयति कौतौवि

भाषाअनुवाद

केसप्रमश्लोकमेकहा अपनासर्वोत्तमत्व सोतीनश्लोकसेदेखातेहै किजोचरश्रौचररस्वरूपदुईपुरुषलोकमेप्रसिद्धहै इनकाविशेष यहहै किब्रह्माआदिखावरपर्यन्त जोदेहधारीतिनकानामचरपुरुषक्योंकिअविवेकियोंकोखलुशरीरमेपुरुषत्वप्रसिद्धहै औकूटस्थकहेशिलारासिपर्वतकेसमानदेहनाशमयेभीनिर्विकाररूपस्थितकरै असाजोचैतन्यस्वरूपभोक्ताहै देखोविवेकीजनोकेविचारमेसोईअचरपुरुषहै १६

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मैत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्यविभर्त्तिप्रव्ययईश्वरः १७

शाङ्करमाध्यं

धिद्वयदोषेणासृष्टो नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावः उत्तमइति उत्तमःउत्कृष्टतमःपुरुषस्त्व
न्यःअत्यन्तविलक्षणःआध्यापरमात्मेति परमश्चासौदेहाद्यविद्याकृतात्मन्यःअन्तम
यादिभ्यःपञ्चकोशेभ्यःआत्माचसर्वभूतानांप्रत्यक्चेतनइत्यतःपरमात्मैत्युदाहृतः उ
क्तोवेदान्तेषु सएवविशिष्यते योलोकत्रयंभूर्भुवःस्वराख्यंस्वकीयवाचैतन्यंवल्लभतया
विश्यविभर्त्तिस्वरूपसद्भावमात्रेण विभर्त्तिधारयत्यव्ययोनव्ययोविद्यतइत्यव्ययईश्वरः
सर्वज्ञोनारायणाख्यईशमशीलःयथाव्याख्यातस्वैश्वरस्यपुरुषोत्तमइत्येतन्नामप्रसिद्धं१७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तिं कूटशब्दार्थसुक्तातेनस्थितस्यकूटस्थतेतिसपिण्डितमर्थमाह अनेकेतितस्यकथम
क्षरत्वंविनाब्रह्मज्ञानमनाशादित्याह संसारेति १६ कार्यकारणाख्यौराशीदर्श
यित्वाराश्यान्तरंदर्शयति आध्यामिति वैलक्षण्यफलमाह क्षरेति उपाधिद्वयकृतगु
णदोषास्यर्षेफलितमाह नित्येतिआध्यांक्षराक्षराध्यामिति यावत् उत्तमोन्यइति
पदद्वयं वस्तुतःसर्वार्थेक्षराक्षरात्मत्वाभावदृष्ट्यर्थं जडवर्गस्थान्यत्वकृतंस्वातन्त्र्यंनिर
स्यति सएवेति लोकत्रयमित्युपलक्षणंसर्वं जगदपिविवक्षितञ्चैतन्यमेव वलंतत्र श
क्तिर्मायातयेतियावत् जगद्धारणे परस्यव्यापारान्तरंवारयति स्वरूपेतिअत्रास्यान्यो
धारयितास्ततोचलत्वादित्याह अव्ययइति संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरञ्चव्यक्ताव्यक्तंभरते

स्वामिकृतटीका ।

तत्दर्शयति द्वाविति त्रिभिः क्षरञ्चाक्षरञ्चेति द्वाविमौपुरुषौलोकेप्रसिद्धौ तावेवाह
तत्रक्षरःपुरुषोनामसर्वाणिभूतानिब्रह्मादिस्थावरान्तानिशरीराणिअविवेकिलोकस्य
शरीरेष्वेवपुरुषत्वप्रसिद्धैः कूटोराशिःशिलाराशिःपर्वतइवदेहेषुनश्यत्स्वप्निनिर्वि
कारतयातिष्ठतीति कूटस्थञ्चेतनोभोक्तासत्वक्षरःपुरुषउच्यतेविवेकिभिः १६

भाषाअनुवाद

जिसहेतुक्षरऔअक्षरदोनोपुरुष लक्षितमयेहैं इससेजोउत्तमपुरुषसोइनदोनो
सेभिन्नहै उसकीविलक्षणताकहतेहैं किसोपरमात्मास्वरूपहै यहश्रुतियोंमेकहा
है औरआत्माअचेतनरूपक्षरसे तथापरमात्माअक्षररूपभोक्तासेभीभिन्नहैं अब
उनकापरमात्मत्वदेखावतेहैं किसोईश्वरपदवाच्यनियन्ताऔअव्ययकहेनिर्विकार
स्वरूपहोकेभीत्रैलोक्यकेहृदयमेप्रवेशकरि प्राणीमात्रकाप्रतिपालनकरतेहैं १७

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः १८

शाङ्करभाष्य

तस्यनामनिर्वजनप्रसिद्धार्थवर्तनान्नोदर्शयन्निरतिशयोहमीश्वरइत्यात्मानं दर्शयति भगवान्यस्यादिति यस्मात्क्षरमतीतोहं संसारमायावृक्षमतिक्रान्तोहमक्षरादपिसंसारवृक्षबीजभूतादपिचोत्तमउत्कृष्टतमजडं तमोवा अतःक्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वादस्मिभवाभिलोकेवेदेचप्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तमइत्येवंमांभक्तजनानिदुःकवयः काव्यादिषुच पुरुषोत्तमइत्यनेनाभिज्ञानेनाभिगृणन्ति १८ अथेदानीं यथानिक्तमात्मानं योवेदतस्येदं फलमुच्यते योमामिति योमामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं य

आनन्दगिरिछतटीका

विश्वमीशइतिश्रुत्यर्थं गृहीत्वाह ईश्वरइतिकञ्च लोकेवेदयोर्भगवतोनामप्रसिद्धासिद्धमग्रञ्चत्वमित्याह यथेति १७ अश्वकर्णादिवदस्यनाम्नास्तुदत्त्वादर्थविशेषाभावाद्भगवतोपिलौकिकेश्वरवदीश्वरत्वंसातिशयमितिनेत्याह तस्येति यस्मादित्यस्यापेक्षितं निक्षिपति अतइति उत्तमः पुरुषइति वाक्यशेषः १८ आत्मनोऽग्रपञ्चत्वं ज्ञानफलो

स्वामिछतटीका ।

यदर्थमेतौलक्षितौतदाह उत्तमइति एताभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्योविलक्षणस्तूतमः पुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमश्चासावात्माचेतिउदाहृतउक्तः श्रुतिभिः आत्मत्वेनक्षरादचेतनाद्विलक्षणः परमत्वेनाक्षराच्चभोक्तुर्विलक्षणइत्यर्थः परमात्मत्वमेवदर्शयति यो लोकत्रयमिति यईश्वरईशानशीलः अथयश्चनिर्विकार एवसन्लोकत्रयहृदयमाविश्वविभक्तिंपालयति १७ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वमात्मनोनामनिर्वचनेनदर्शयति यस्मादितियस्मात्क्षरंजडवर्गमतिक्रान्तोऽहंनित्यमुक्तत्वाद्क्षराच्चेतनवर्गादप्युत्तमश्चनियन्तृत्वादतोलोकेवेदेचपुरुषोत्तमइतिप्रथितः प्रख्यातोस्मि तथाचश्रुतिः सवाअयमात्मासर्वस्यवशीसर्वस्थेज्ञानः सर्वमिदंप्रशास्तीत्यादि १८ एवंभूतेश्वरं ज्ञातुः फलमाह

भाषा अनुवाद

एवंभूतपुरुषोत्तमत्व अपना नामकहनेसेदेखावतेहै किजिसहेतुहमक्षरजो जडसमूह तिनकोअतिक्रमणकरते औनियन्तारूपचेतनजोअक्षर उससेभीउत्तमहै इससेसकललोकऔर्वेदसे हमपुरुषोत्तमनामसे प्रसिद्धहै सोईश्रुतिकहतीहै कि सोईजोपुरुषोत्तम वेआत्माऔरैलोअ्यकेवशकरनेवाले औतीनलोककेईश्वर सबके शासनकर्ताहै यहभगवानने कहा १८ औसेईश्वरकाज्ञाननेहारा ज्ञानीपुरुषके

यो मामेवमसम्भूटो जानाति पुरुषोत्तमं स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत १६

शाङ्करभाष्यम् ।

योक्तेन प्रकारेणासंभूटः संसोहवर्जितः सन् जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं स सर्व
वित् सर्वात्मना सर्ववेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्य भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचिन्तया
हे भारत १६ अस्मिन् अध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽथेदानीं तत्स्तौति
इति गुह्यतममिति इत्येतत् गुह्यतमं गोप्यतमं अत्यन्तरहस्यमित्येतत् किन्तु च्छास्त्रं य
द्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रं मुच्यते तथाप्ययमेवाध्यायः इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रक
रणात् सर्वोहि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन् अध्याये समासेनोक्तेर्न केवलं सर्वज्ञवेदार्थ इह परिस
माप्तोयस्त्वेदं सर्वेदवित् वेदेषु सर्वैरहमेव वेद्य इति चोक्तमिदमुक्तं कथितं स्यात् हे अ
नघृत् च्छास्त्रं यथा दर्शितार्थं बुद्धानुद्दिमानस्याद्भवेत् नान्यथा कृतं कृत्यं भारत कृतं कृत्यं
कृतं कृत्यं येन स कृतकृत्यः विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कृतं कृतं तत् सर्वं भगवत्तत्त्वे विदि
ते कृतं भवेदित्यर्थः न चान्यथा कृतं कृत्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः सर्वकर्माधि
क्षेपार्थं ज्ञाने परिसमाप्यते इति चोक्तं एतद्विजन्मसामर्थं ब्राह्मणस्य विशेषतः प्राप्येतत्
कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा इति च मानवं चर्चनं यत एतत्परमार्थतत्त्वमतः श्रुत
वानसि अतः कृतार्थस्त्वं भारत इति २० इति शाङ्करभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वास्तौति अथेति यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेषणोपेतमिति यावत् चराचरा
तो तत्त्वं यथोक्तप्रकारः संसोहवर्जितः संसोहे न देहादिष्वात्मात्मियत्वबुद्धारहित इत्यर्थः
भगवन्तं जानतः सर्वविद्वन्तस्यैव सर्वात्मनामेयत्वादित्याह स सर्वविदिति सर्वात्मनि मध्ये
वासक्तचित्तेनेत्यर्थः १६ अध्यायार्थमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति अस्मिन्निति
सर्वखां गीतायां शास्त्रशब्दे वक्तव्ये कथमस्मिन् अध्याये तत्प्रयोगः स्यादित्याशंकाह वदपि

स्वामिकृतटीका

यइति एवंनियुक्तप्रकारेणासंभूटो निश्चितमतिः सन् यो मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्व
भावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति ततश्च सर्वज्ञो भवति १६ अध्यायार्थमुपसंहरति

भाषा अनुवाद

ज्ञानकाफलकहतेहै किहे भारत अर्जुन इसतरहपूर्वोक्तनिश्चितप्रकारसे असंभूटक
हेनिश्चितमतिहोके जो पुरुषोत्तमस्वरूपहमको जानिशकैहै सोईमनुष्यसम्यकप्रका
रसेहमकोभजैहै तिसके अनन्तरसर्वज्ञहोताहै हयजानो १६ अब अध्यायकेअर्थ

इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयाऽनघ एतद्वुद्धानुबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत २०

इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्रग्रंथसंहितायांविद्यासिद्ध्यामीश्वरपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुयोगशास्त्रे श्रीश्रीगुरुनसम्वादेपुरुषोत्तमयोगोनामपञ्चदशोध्यायः १५

आनन्दगिरिकृतटीका

ति सन्निहितमध्यायस्तोतुमपि कुतस्तत्रशास्त्रशब्दस्तदर्थभावात्तत्राह सर्वाहीति गीताशास्त्रार्थस्य सर्वस्यात्रसंचिप्तत्वादेवकेवलंशास्त्रशब्दो न भवति किन्तु वेदार्थस्यापि सर्वस्यात्रसमाप्तेर्युक्तंशास्त्रपदमित्याह नेति तत्रगमकमाह यस्त्वमिति भगवत्तत्त्वज्ञाने कृतकृत्यतेत्ये तदुपपादयति विशिष्टेति नान्यथेत्युक्तंप्रपञ्चयति नचेति सत्यपितत्त्वज्ञानेकर्मणां कर्तव्यत्वान्नकर्तव्यसमाप्तिरित्याशंक्याह सर्वमिति तत्त्वज्ञानेकतार्थतेति तत्रमनोरपिसम्प्रतिमाह एतद्वीति भारतेतिसम्बोधनतात्पर्यमाह यतइति तदनेनात्मनादेहाद्यतिरिक्तत्वंचिद्रूपत्वं सर्वात्मत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वं तस्याखण्डैकरसब्रह्मतत्त्वज्ञानादशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्युक्तं २० इतिसमाप्तं

स्वामिकृतटीका

इतीति इत्यनेनसंचेपप्रकारेणगुह्यतममतिरहस्यंसंपूर्णशास्त्रमेवमयोक्तं नतु पुनर्विशतिश्लोकमध्यायमात्रंहे अनघ व्यसनभूय अतएव तन्मदुक्तं बुद्धानुबुद्धिमान्सम्यक् ज्ञानीस्यात्कृतकृत्यश्चात्थोऽपिकोपिहेभारत त्वंकृतकृत्योऽसीति किंवक्तव्यमिति भावः संसारशाखिनंभित्वास्वष्टंपञ्चदशविभुः पुरुषोत्तमयोगाख्ये परंपदमुपादिशत् २० इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां पञ्चदशोऽध्यायः १५

भाषाअनुवाद

काउपसंहारकरतेहै किहेअनघनिःपापअर्जुन यहसंचेपसे अतिरहस्यस्वरूपजो संपूर्णशास्त्रोंकासारांशसोमैनेकहाकेवलवीशश्लोकयुक्तएकअध्यायछोडकेइससेजो कोईहोययहमेरीकहीवाक्यकोबोधकारिके बुद्धिमानकहावताअज्ञानीहोचरितार्थ कृतार्थहोताहै तोहेभरवंशीअर्जुन तुमजोचरितार्थहोउगेइसमेऔरकुछकहना वाकीहै सर्वत्रपरिपूर्णपरमात्मारूप श्रीछष्मजीसंसारदृक्कोभिन्नकरके पुरुषोत्तमयोगनाम इसपंद्रहेंअध्यायमे अपनापरमपद अर्जुनको उपदेशकियाहै २०

इति श्रीजगन्नाथसुकुञ्जविरचितमनभावनीटीकायां पञ्चदशोध्यायः १५

षोडश अध्यायः

श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च
स्वाध्यायस्तपश्चाजर्जव ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्य

दैव्यासुरी राक्षसीचेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेध्याये सूचितास्तासां विस्तारप्र
दर्शनायाभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्यायश्चार्थयते ॥ तत्र संसारमोक्षाय देवीप्रकृतिनि
र्बन्धनायासुरीराक्षसीचेति दैव्यादानाद्यप्रदर्शनं क्रियते ॥ इतरयोः परिवर्जनाय श्रीम
गवानुवाच अभयमिति अभयमभीषतासत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्थान्तःकरणस्थसंब्यवहृ
रेषु परवञ्चनसायानृतदिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः ॥ ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
ज्ञानं शास्त्रतत्राचार्यतस्मात्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारे
शैकाग्रतया स्वात्मसम्बद्धतापादनं योगस्तथो ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिः व्यवस्थानं त
न्निष्ठता एषा प्रधाना देवी सात्त्विकी संपत् यत्र च ये पामधिष्ठतानां या प्रकृतिः स भवति
सात्त्विकी सोच्यते ॥ दानं यथाशक्तिसम्बिभागोन्नादीनां दमश्च वाह्यकरणानां उपशमो

भाषा अनुवाद

अथ इस अध्यायका तात्पर्य कहते हैं कि आसुरी सम्पत् त्याग करके देवी सम्पत् के
आश्रय लेने वाले मनुष्य सुक्त होते हैं इसी की निर्याय करने के अर्थ सोरहे अध्याय मे उस
का विस्तार करते हैं कि हे अर्जुन सकल शास्त्र के अनु रूप मेरे कहे ज्ञेये इस दृष्टान्त के जा
नने से लोग सम्यक् ज्ञानी औ कृतार्थ होते हैं यह भगवान ने पन्द्रहे अध्याय के अन्त मे क
हा है तो कौन मनुष्य वह तत्त्व समझ सकते हैं और कौन नहीं इस अपेक्षा पर तत्त्व ज्ञान
के अधिकारी और अनधिकारी की निर्याय करने के लिये सोरहे अध्यायका आरम्भ हो
ता है क्योंकि जिस मे जिसका अधिकार है वह उसी से पूरा परता है इस से अब तत्त्व के अ
धिकारी पुरुष का गुणस्वरूप सम्पूर्ण और देवी संपत् को इस श्लोक से लेती न श्लोक से कहते
हैं कि अभय और सत्त्व संशुद्धि कहे बुद्धि की प्रसन्नता और ज्ञान योग जो आत्म ज्ञान की उपाय
मे व्यवस्थित कहे परिनिष्ठा और दान कहे अपने भोजन की वस्तु अन्न आदिका भी यथा उचित
तदेना तथा दम अर्थात् वाह्य इन्द्रियों का संयम करना और यज्ञ कहे यथाविधि से दर्शपूर्ण
मास आदि याग करना और स्वाध्याय कहे ब्रह्मयज्ञ और तपश्चोसत्रहे अध्याय के चौदहे
श्लोक मे कहे गे देव द्विजगुरु पण्डित ज्ञानी का पूजन तथा शौच सीधापन को भोजता ब्र
ह्मचर्य अहिंसा इनको शारीर तप कहते हैं सो और आर्यव कहे सीधा स्वभाव १

शाङ्खरभाष्यं

उक्तः करणस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति । यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः स्मार्त्तश्च देवयज्ञादिः
स्वाध्यायश्च वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं तपोवक्ष्यमाणं शारीरादिः आर्जवञ्च जुत्सुः सर्वदा
किञ्च अहिंसेति । अहिंसाञ्चाहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं सत्यमप्रियानृतवर्जं

अत्रानन्दगिरिकृतटीका ।
व्यवहितेन सम्बन्धेन दन्तध्यायान्तरसवतारयति । देवीति । देवीसूचिता राजसीमासु
रीञ्चैव प्रकृतिं साहिनीमित्यादाविति शेषः । प्रकृतीनां विस्तरं दर्शनं कुलोपयोगीत्याश
क्याविभजेऽप्येवमाह संसारिति । अतीतिचाध्याये कस्मानुवन्धीन्यधश्चमूलाव्यनुसन्तता
नीत्यत्र कर्मव्यग्यावासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्तस्मिन्पुन्यदेहे प्राग्भावीयक
र्मानुसारेण व्यज्यमानाः सात्त्विकादिभेदेन । देव्यादिप्रकृतिव्यत्वेन विभक्ता आदिस्ति
तीर्षुभोगवानुक्तवानित्याह । भगवानिति । अमीकताशास्त्रोपदिष्टेषु सन्देहं हित्वानुष्ठान
निष्ठत्वं परवञ्चनापरस्य व्याजेन वशीकरणं मायाहृदये न्यथा कृत्वा विहरन्त्यथा व्यवहर
णं अनृतमयथादृष्टं कथनमादिप्रदेन विप्रलम्भविभ्रसादिग्रहः । उक्तमर्थसंक्षिप्याह । भु
ङ्केति । एषेत्यभयाद्यज्ञानादिस्थित्यन्ताविधोक्तेतियावत् । तामेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकट
यति यत्रेति । ज्ञाने कर्मणि वाधिकतानामभीरुताद्याया प्रकृतिः । सातेषान्तदसात्त्विकी स
म्पदित्यर्थः । महाभाग्यानामत्युत्तमा देवी सम्पदुक्ता सम्पत्ति सञ्चैपां यथासम्भवे सम्पदं व्य
पदिशति । दानमिति । वाह्यकरणविशेषणकारणमाह । अन्तःकरणस्यति । देवयज्ञादि
रित्यादिशब्देन पिटयज्ञोभूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति । देवसुक्ते १ । ब्रह्मवज्रस्य स्वाध्याये

स्वामिकृतटीका ।
आसुरी सम्पदं त्यक्त्वा देवीमेवाश्रितानराः सुच्यन्ते इति निर्णेतुं । तद्विवेकोऽयमोडशेष
स्वाध्यायान्ते । एतद्बुद्धिमान् स्यात् कृतकव्यश्च सास्तेत्युक्तं तदकएतत्तत्तु बुध्यते कावान
बुधप्रतइत्यपेक्षायाः । तत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च विवेकार्थमोडशाध्यायस्यार
म्भः निरूपिते । हि कार्यार्थे चाधिकारिजिज्ञासा भवति । तदुक्तं मट्टैः । भारीद्योयेन वोढव्यः
स प्रागान्दोलितो यदा । तदा कस्तयत्रोढेति । अथोक्तं । निरूपणमिति । तत्राधिकारि
विशेषणभूता देवी सम्पदमाह । अत्र भयमिति । विभिः । अत्र भयभयाभावः सत्त्वस्य त्वित्यस्य
संशुद्धिः सुप्रसन्नता ज्ञानयोगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा । दानस्वभोज्यस्या
न्नादेर्यथोचितसम्बिभागः । दमोवाह्येन्द्रियसंयमः । यज्ञो यथाधिकारं दर्शनौ र्यमासा
दिस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिः । तप उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादि आर्जवमवक्रता । ११

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनं दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरुवापलं २

शाङ्करभाष्यं ।

नान्यथोभूतार्थवचनं अक्रोधः परैरपहृष्टस्यामिहतस्थित्याप्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं त्यागो संन्यासः पूर्वज्ञानस्योक्तत्वात् शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः अपैशुनमपिशुनतापरस्मैपरस्वमकंटीकरणमैशुनन्तदेभावोऽपैशुनं दयाभूतेषु दुःखितेषु अलोलुप्त्मिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया मार्दवं मृदुताधिकीयं ह्रीर्लज्जा अचापलमसतिप्रयोजनेषां कृपाणिपादादीनामव्याप्राययित्त्वं २ मीशुनं अलोलुप्त्वं नोत्सृज्य क्रिञ्चति जइति तेजः प्राग्रलुप्त्यं नत्वक्गतादीनि ३ त्वमात्रापहृष्टताहितस्यवान्त्विक्रियानुत्पत्तिः ४ त्वन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोधः इत्येवमत्रामइत्यंजभाया अक्रोधस्य च विशेषः ५ तित्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिप्रेक्षकोत्तः कारणवृत्तिविशेषे ये नोत्सृज्य तानिकरणानि देहश्च नावसीदन्ति शौचं द्विविधं मज्जलात्थाकृतवाह्यमाध्यन्तरञ्च मनोबुद्धौ नैर्मूल्यं भावारागादिकालुष्याभावः एव द्विविधं शौचं अदोहः परजिघांसाभा

आनन्दगिरिव्यासटीका ।

नष्टकृकरणाद्देवीं सम्पदमभिजातस्य त्रिशोः प्रणतिराणि २ दर्शयति किञ्चेति त्यागशब्देन यागदानं कस्योच्यते तत्राह पूर्वसमि लज्जाकार्यनिवृत्तिहेतुगर्हानिमित्तमनोवृत्तिः २ २ ५ दैवी सम्पदं प्राप्तस्य विशेषणान्तराण्यपिसन्तीत्याह किञ्चेति व्या

स्वामिद्वतटीका

किञ्च अहिंसेति अहिंसापरपीडावर्जनं संत्ययथावृष्टार्थमापणं अक्रोधस्ताडितस्यापिचित्ते क्रोधानुत्पत्तिः त्यागश्चौदास्यं शान्तिश्च तोपरतिः पैशुनं परसेनेपरदोषप्रकाशनं तद्वर्जनमपैशुनं भूतेषु दीनेषु दया अलोलुप्तवं लोभाभावः अप्रवर्णलोपस्वार्थः मार्दवं मृदुत्वं अक्रूरता ह्रीरकार्यग्रहत्तौ लोका लज्जा अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यं २ २

भाष्यनुवाद

अहिंसा कहे परपीडा कत्याम औसत्य अर्थात् देखा सुना ज्या का त्यो कहना औ अक्रोध कहे कोई मारै या कुवाच्य कहै तौ भी चित्त क्रोध व्रणन होने देना तथा त्याग कहे प्रिय अमि यमे उदासीनता औ शान्ति अर्थात् विषयों में चित्त की निवृत्ति औ अपैशुन्य कहे प्ररति न्दावर्जन पीठि पीछे निन्दा करने को पैशुन्य कहते है औ दीन दरिद्र पर दया तं श्री अलो लुप्त कहे निर्लोभता औ मार्दव को मेलता औ ह्री कहे कुकर्म करने में लोकोत्सृजत या अचापल अर्थात् दृढावोलना या दृढा कुर्क करेना जो चञ्चलताई सोन होय २

तेजःक्षमाधृतिः शौचमद्रोहोनातिमानिता भवन्ति सम्पदं देवीमभिजातस्य भारत ३

शाङ्करभाष्य

वोऽहिंसनं नातिमानितात्यर्थं मानोतिमानः सयस्य विद्यते सोतिमानी तद्भावाऽतिमानिता आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि सम्पदमभिजातस्य किंविशिष्टां सम्पदं देवी देवानां सम्पदं तामभिलक्ष्य जातस्य देवीविभूत्यर्थं भाविकल्याणस्येत्यर्थो हे भारत ३ अथेदानीमासुरीसम्पदुच्यते दम्भो धर्मक्षत्रित्वदर्पो धनस्रजनादिनिमित्तउत्सेकोऽभिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च पारुष्यमेव परुषवचनं यथा काणञ्चक्षुस्मानिरूपं रूपवान् होनाभिजनमुक्तमभिजन इत्यादि अज्ञानञ्चाविवेकज्ञानमित्यज्ञानं कर्तव्या कर्तव्यादिमित्युत्थाप्रत्ययविषयं अभिजातस्य पार्थ किमभिजातस्येत्याह असुराणां सम्पदासुरोतामभिजातस्येत्यर्थः ४ अनयोः सम्पदोः कार्यमुच्यते

आनन्दगिरिकृतटीका

वक्त्रं क्रोक्षयति नेति अध्यात्माधिकारादिति शेषः क्षमाक्रोधयोरेकार्थत्वेन पौनरुक्त्यमाशंख्य परिहरति उत्पन्नायोमिति तयोरेव विशेषान्न पौनरुक्त्यं फलतीत्याह इत्यमिति वृत्तिविशेषमेव विशदयति खेनेति शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति सृज्जलेत्यादिना नैर्मल्यमेव स्फोरयति मायेति उक्तमुपसंहरति एवमिति अतिमानित्वभावमेव व्यनक्ति आत्मन इति कस्यैतानि विशेषणानीत्यपेक्षायामाह भवन्तीति साधकस्य मनुष्यप्रदेहस्यैव कथं देवीं सम्पदमभिलक्ष्य जातत्वमित्याशंकाह देवीमिति ३

खामिकृतटीका

किञ्च तेज इति तेजः प्रालम्बं क्षमापरिभवादिषूत्यद्वानेषु क्रोधप्रतिबन्धः धृतिदुखादिभिरवसादेचित्तस्य स्थिरीकरणं शौचं वाह्याभ्यन्तरशुद्धिः अद्रोहो जिघांसाराहित्यं अतिमानिता आत्मन्यति पूज्यत्वाभिमानस्तदभावो नातिमानिता एतान्यभयादीनि षड्विंशतिप्रकाराणि देवीसम्पदमभिजातस्य भवन्ति देवयोग्यांसात्त्विकीं सम्पदमभिलक्ष्य तदाभिसुख्येन जातस्य भाविकल्याणस्य पुंसो भवन्तीत्यर्थः ३

भाषाअनुवाद

और तेज कहें ठिठाईं औक्षमा औधृति कहें हानितथा दुखमेधीरजरखना औशौच अर्थात् वाहिरभीतर शुद्धता अद्रोह कहें हिंसा ईर्ष्यारहित होना अतिमानिता कहें अपनी पूजा मान प्रशंसा का अभाव येई अमय आदि जो कृषीप्रकारकी देवीसम्पत् है सो उसीको होती है जिसको कल्याण भणी है अर्थात् आगे भला होनहार है ३

दम्भोदर्योऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच अज्ञानंचाभिजातस्यपर्यसम्पदमासुरीं ४

शाङ्करभाष्यं

दैवीति दैवीसम्पत्त्या साविमोक्षायसंसारवन्धनात् निवन्धायनियतेवन्धोनिवन्धस्तु
दर्थमासुरीसम्पन्मताभिप्रेता तथाराक्षसीतत्रैवमुक्ते सत्यर्जुनस्यान्तर्गतभावं किमह
मासुरसम्पत्त्युक्तः किम्वादैवीसंपत्त्युक्त इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याह भगवान्
माशुचःशोकंमाकापीः सम्पदं दैवीमभिजातोसि हेपाण्डव अभिलक्ष्यजातोसि
भाविकल्याणस्त्वमसीत्यर्थः ५

आनन्दगिरिकृतटीका

आदेयत्वेन दैवीसम्पदमुक्त्वा हेयत्वेनासुरीसम्पदमाह अथेति उत्सेकोमदो
महदवधीरणेहेतुः आत्मन्युत्कृष्टत्वाध्यारोपोतिमानःक्रोधस्तुकोपापरपर्यायः स्वप
रापकारप्रकृतिहेतुर्नैवादिविकारलिङ्गोन्तःकरणवृत्तिविशेषः परुषोनिष्ठुरः प्रत्यक्ष
रक्षवाकृतस्यभावःपारुष्यन्तदुदाहरति यथेति तामभिजातस्यदम्भादीन्यज्ञानान्तानि
भवन्ति इत्यनुपज्यते ४ अनयोरिति कार्यफलविभागः आसुरीत्युपलक्षणं राक्षसी
चेतिद्रष्टव्यमित्याह तथेति फलविभागेसम्पदोरेवमुक्ते प्रतीत्यर्जुनस्याभिप्रायं भग
वतोवचनमित्याह तवेति तत्राभिजात्यंहेतुं करोति पाण्डवेति ५

स्वामिकृतटीका

आसुरीसम्पदमाह दम्भइति दम्भोर्धर्मध्वजित्वं दर्पोधनविद्यादिनिमित्त चित्त
स्यौत्सुक्यं अभिमानोव्याख्यातएव क्रोधःप्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरत्वं अज्ञानमविवेकः
आसुरीमित्युपलक्षणं असुराणाराक्षसानाञ्च यासम्पत्तिस्त्तामभिलक्ष्य जातस्यैतानि
दम्भादीनिभवन्ति ४ एतयोःसम्पदोःकार्यदर्शयन्नाह दैवीति दैवीयासम्पत्तयायुक्तो
मयोपदिष्टेत्त्वज्ञानेऽधिकारीआसुर्यासम्पदायुक्तस्तुनित्यं संसारीत्यर्थः एतच्छ्रुत्वा

भाषा अनुवाद

अवआसुरीसम्पत्कहते है किदम्भकहे लोगोंकेसामने अपनी धार्मिकता
प्रकाशकहेतु मनभावतेकल्पितधर्मोंकी धजादेखलाना औदर्पकहेधनउपार्जन त
थाविद्याआदिमे चित्तकीउत्ससाहकहेउंचाई औअभिमानकहेअपनेहरतहरकेम
हत्त्वसेदूसरेकोन कुछसमझना औक्रोधतथापारुष्यकठोरता निठरता औअज्ञान
कहे अविवेक ये आसुरीकहेअसुरराक्षसोंकी जोसंपत् इनमेरुचिजिनकेहै वै
असुरराक्षसहै ४ अवइनदोनोंसंपदोंकेकाजआचारदेखावतेउयेकहतेहै कि

दैवीसंपदिसोच्चायनिवन्धायासुरीसंता माशुचःसम्पदंदैवीमभिजातोसिप्राण्डव ५

शाङ्करभाष्यं ।

द्वौभूतेति द्वौद्विःसंख्याकौभूतसर्गौ भूतानामनुप्याणांसर्गोऽसृष्टिभूतसर्गौ सृजेते इतिसर्गौ भूतान्येवसृज्यमानानिदैवासुरसम्पद्युक्तानि द्वौभूतसर्गावित्युच्येते इयाच्च प्रजापत्यादेवाञ्चासुराञ्चेतिश्रुतेः लोकेस्मिन्संज्ञातेइत्यर्थः सर्वेषांद्वैविध्योपपत्तेःकौ तौभूतसर्गौ इत्युच्येते प्रकृतावैवदैवआसुरएवच उक्तयोरेवपुनरनुवादप्रयोजनमाह दैवोभूतसर्गोऽभयंसत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशोविस्तरप्रकारैःप्रोक्तः कथितो नत्वासुरोविस्तरशोऽतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थमे समवचनादुच्यमानंविस्तरशः शृणु अवधारय ६ अध्यायपरिसमाप्तेरासुरीसम्पत् प्राणिविशेषणत्वेन

आनन्दगिरिकृतटीका

निर्हयानारक्षसांसम्पत्तृतीयास्ति साकस्मान्तोक्तेत्याशंकासुर्यामन्तर्भावादित्याह इति भूतानांद्वैविध्येमानत्वेनोद्गीयत्राक्षरमुदाहरति इयाहेति सम्पत्इययुतेभ्योतिरिक्तानामपि प्राणिभेदानांसम्भवात् कुतोभूतानांद्वित्वनियतिरित्याशंकाह सर्वेषामिति ६ नन्वध्यायशेषेणासुरीसम्पद्दर्शनमयुक्तं तस्यास्त्याजत्वेनप

स्वामिकृतटीका

किमहमनाधिकारीनवेतिसन्देहाद्व्याकुलमर्जुनमाश्वासयति हेभारत माशुचःशोकंमाकार्षीः यतस्त्वदैवीसम्पदमभिजातोऽसि ५

असुरीसम्पत्सर्वात्मनावर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरीसम्पदं प्रपञ्चयितुमाह इति द्वौद्विःप्रकारौभूतानांसर्गौमेवचनाच्छृणु आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेनद्वावित्युक्तं अतोराक्षसीमासुरीञ्चैवप्रकृतिंमोहनींश्रिता इत्यादिना नवमाध्यायोक्तप्रकृतिवैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ६ आसुरीविस्तरशो निरूपयति प्रवृत्ति

भाषाअनुवाद

दैवीसंपदसेयुक्तमनुष्यही मेरेकहेतत्त्वज्ञानके अधिकारीहैं औरजोमनुष्य आसुरीसंपदसेयुक्तहैं तेसदाही संसारीहोतेहैं अवयेवचनभगवानके श्रवणकरके मैतत्त्वज्ञानका अधिकारी हौंकिनहों इससन्देहसेव्यग्रचित्तमर्जुनको समभावते ज्ञेयभगवानकहतेहैं कि हेपरन्तप तुमशोचनकरो क्योंकि तुमदैवीसम्पदकेअभिसुखजन्मेहौ औरदैवीसम्पदसेयुक्तहौ यहतुमारे आचरणोंसे प्रसिद्धहैदेखपडे ५

द्वौभूतसर्गौलोकैस्त्रिन्दैव आसुरएव च दैवोविस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ६
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जनानविदुरासुराः न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७

शाङ्करभाष्यं ।

प्रदर्शयते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते अस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिञ्च
प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तानि वृत्तिञ्च तद्विपरीतां यस्मादनर्थ
हेतोर्निवृत्तित्वं सानि वृत्तिस्तान्च जना आसुरानविदुः न जानन्ति न केवलं प्रवृत्तिनि
वृत्ती एव न विदुर्न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यतश्च शौचानाचारमायाविनोऽनृत
वादिनो ह्यासुराः ७ किञ्च असत्येति असत्यं यथावयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्

आनन्दगिरिद्वयटीका

ङ्कप्रक्षालनन्यायावतारादित्याशंकाह प्रत्यक्षीकरणेनेति वर्जनीयामासुरीं सम्यदं वि
दृणोति प्रवृत्तिञ्चेति तां विहितां प्रवृत्तिं न जानन्तीत्यर्थः ताञ्च निषिद्धां क्रियां न जान
न्तीति सन्बन्धः न शौचमित्यादेस्तात्पर्यमाह अनाचारेति शौचसत्ययोराचारा
न्तर्भवेपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथक् उपादानं ७

स्वामिद्वयटीका ।

ञ्चेत्यादिद्वादशभिः धर्मे प्रवृत्तिमधर्मानि वृत्तिञ्चासुरस्वभावा जना न जानन्ति अ
तः शौचमाचारः सत्यञ्च तेषु नास्ति एव ७ ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिं निवृ

भाषाअनुवाद

आसुरीसम्यद अच्छी प्रकारसे वर्जनकरना ही कर्तव्य है इससे आसुरीसम्यद
को विस्तार करिकहते हैं कि जो दो प्रकारकी भूतोंकी सृष्टि है सो मेरे मुखसे श्रवण
करो इसजगह असुरराक्षससम्बन्धी दोनो प्रकृतिकी एकताकरके देवप्रकृतिके साथ
दोनोमतकहा है इससे नवयें अध्यायके वारहें श्लोकमे आसुरीं राक्षसीं चैव इत्या
दि विविधप्रकृतिके साथ विरोधनहीं है हे अर्जुन इसलोकमे देवऔअसुरसम्यदसे
युक्त जो दो प्रकारभूतोंकी सृष्टि तिसके मध्य दैवीसम्यदयुक्तसृष्टिमैने पूर्वविस्तार
सेकहा है अब आसुरीसंपदसे युक्त जो सृष्टि सो हमसे सुनो ६ आसुरीसंपदइस
श्लोकमेले वारहश्लोकतक दयाकरि निरूपणकरते हैं कि असुरस्वभाववाले मनुष्य
सकलधर्ममे प्रवृत्ति औअधर्मसे निवृत्तिकैसी होती है सो जानते हीनहीं इसीसे इन
लोगोंमे शौचआचार औसत्यताका लेशमात्रभी नहीं रहता है यह जानो ७

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरनीश्वरं अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकं ८

शाङ्करभाष्यं

सर्वे असत्यमप्रतिष्ठञ्च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठातोऽप्रतिष्ठञ्चेति ते आसुरा जना जगदाङ्गरनीश्वरं न च धर्माधर्मसव्यपेक्षकोस्य शासितेश्वरो विद्यत इति अतोऽनीश्वरं जगदाङ्गः किञ्च अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगात् जगत्सर्वं सम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकमन्यज्जगतः कारणं न किञ्चित् अदृष्टं धर्माधर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायति कदृष्टिरियं ८

आनन्दगिरिकृतटीका

असुराणां जनानां विशेषान्तराख्यपिसन्तीत्याह किञ्चेति विद्यत इत्याङ्गरिति पूर्वेषु सव्यन्धः शास्त्रैकगम्यमदृष्टनिमित्तीकृत्याधिष्ठावात्मकेन ब्रह्मण्यारहितं जगद्व्यते चेत्कथन्तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह किञ्चेति किमन्यदित्यादेराक्षेपस्यतात्पर्यमाह किञ्चिदिति ८ यथोक्तादृष्टिर्ब्रह्मादृष्टिवदृष्टैवेत्याशङ्क्याह एतामिति प्रागुपदि

भाषाअनुवाद

वेदविहित जो धर्म अधर्म तिसमे प्रवृत्ति जो असुर स्वभाव सोमनुष्य क्यो न ही जानते औ धर्म अधर्म को अङ्गीकार न करने से संसारिक सुख औ दुख आदि होना किस प्रकार निरूपण किया जाय औ शौच तथा आचार आदि मे ईश्वर की आज्ञा को वा कैसे लङ्घन करते हैं और ईश्वर को न मानिके जगत की उत्पत्ति किससे कहते हैं सो ईकहते हैं जो वेदपुराण इतिहास को प्रमाण न ही मानते औ कहते हैं कि मुनि औ श्राद्ध तथाराजस ये ईतीनो ने वेद को बनाया है औ जिन को धर्म अधर्म की प्रतिष्ठा अर्थात् व्यवस्थान ही है ते ई अप्रतिष्ठक हे नास्ति कलोग अपनी पूर्वा क्तवाञ्छ को पुष्ट करने केलिये इस जगत को अप्रतिष्ठकहते हैं अर्थात् यह जगत की विचित्रता स्वभाव सिद्धमात्र कहते हैं औ र जिनके मत मे ईस जगत का ईश्वर न ही है इससे यह संसार अनीश्वर है ऐसे नास्तीक लोग अपनी वात का पक्ष करके जगत को अनीश्वर कहते हैं जो पूछो कि तौ फेरि वेलो ग इस जगत की उत्पत्ति किससे मानते हैं इसपर उन की कहावत कहते हैं कि अपरस्पर कहे पर अपरसे भिन्न जो स्त्री पुरुष इन दोनोके संयोगसे संसार की उत्पत्ति होती है इसका और कोई कारण ही है यह जगत कामहेतुक अर्थात् स्त्रीपुरुष इन दोनोका जो काम सोई धार प्रवाह क्रमसे इस संसार का कारण स्वरूप चला आवता है नास्तीकलोग ऐसे ही कहते हैं पर कार्य विना कारणके न ही है ८

एतां दृष्टिं सवष्टभ्यनष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रकर्माणि जयाय जगतोऽहिताः ६

शाङ्करभाष्यं

एतामिति एतां दृष्टिं सवष्टभ्याथित्यनष्टात्मानो नष्टस्वभावविश्वदृष्टपरलोकसाधनाः अल्पबुद्धयो विषयविषयाश्च तेष्वैव बुद्धिर्भेदान्ते अल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रवृत्ति-उग्रकर्माणि क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः जयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः जगतोऽहिताः भ्रान्तवदित्यर्थः ६ तेन कामेति कामं ईच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्यदुष्पूरमशक्यपूरणं दृश्यमानम

आनन्दगिरिखतटीका

एतामेतां लोकायतिकदृष्टिसवलम्बेति यावत् नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टयति विश्वदृष्टेति विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमात्रोद्देशेन प्रष्टत्वं जगतः प्राणिजातस्येति यावत् ६

स्वामिखतटीका

क्षिञ्च कथं न विदुः कृतो वा धर्मा धर्मयोरनङ्गीकारे जगतः सुखदुःखादिव्यवस्थास्यात् कथं वा शौचाचारादिविषयानीश्वराज्ञामतिवर्त्तेरन् ईश्वरानङ्गीकारे च कृतो जगदुत्पत्तिः स्यादत आह अमत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिंस्तादृशं जगदाहुः वेदादीनां प्रामाण्यं न मन्यन्त इत्यर्थः तदुक्तं त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिमखनिशाचरा इत्यादि अतएव नास्ति धर्मा धर्मरूपाप्रतिष्ठा व्यवस्था हेतुस्य तत्स्वामाविकं जगद्वैचित्तमाहु रित्यर्थः अतएव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थाप्रकथयस्यतादृशं जगदाहुः तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्यत आह अपरस्परसम्भूतमिति अपरश्च परश्चेति अपरस्परं च परस्परतोऽन्योन्यतः स्त्रीपुंसयोर्भिद्युनात्सम्भूतं जगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत् किञ्चित् किन्तु कामहेतुकमेव स्त्रीपुंसयोर्रूपभयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्यर्थः ८ किञ्च एतामिति एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो मलीनसचित्ताः सन्तोऽल्पबुद्धयो द्रष्टार्यमात्ममतवः अतएवोर्ग्रहिंस्वकर्मयेपांते अहिता वैरिणो भूत्वा जगतः जयाय प्रभवन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः ६ अपिच काममाश्रित्येति दुष्पूरं

भाषाअनुवाद

देखो निरोश्वरवादीयोकी दृष्टिकहेतजवीज और कल्पनासे कल्पितवातों औ उनके दर्शन कहेमतग्रन्थोंका आशय करके मलिनचित्त अल्पबुद्धि अर्थात् जो देखै सुनै उ सपरवृत्त वैचिचारविश्वास करी मनुष्य जिनको हिंसाही करना मान काम है वेशदुस् रूपहोके संसारके नाशके हेतु प्रगट होते हैं ६ और जो कामना भोगादि करनेसे भी

काममाश्रित्यदुःपूरं दक्षमानमदान्विताः मोहाद्गृहीत्वा सद्ग्राहान्प्रवर्तन्ते अशुचित्रताः १०
चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ११

शाङ्करभाष्यं

दान्विताः दक्षश्च मानश्च मदश्च दक्षमानमदास्तैरन्विताः मोहादविवेकतः गृहीत्वोपा-
दायञ्च सद्ग्राहान्गृहीत्वा अनेनमन्वेष्टैतां देवतमाराम्य महानिधीन्साधयामइत्यादीन्
अशुचित्रताः १० किञ्च चिन्तेति चिन्तामपरिमेयाञ्च नपरिमातुं शक्यते अस्या
चिन्ताया इयत्तासा अपरिमेयातामपरिमेयां प्रलयान्तामरणान्तामुपाश्रिताः सदाचि-
न्तापराइत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यन्तइति कामाः शब्दादवस्तुदुपभोगपरमाः
अयमेवपरमपुरुषार्थी यः कामोपभोगइत्येवंनिश्चितात्मानएतावदितिनिश्चिताः ११

आनन्दगिरिद्वयटीका

तानेवदुराचारानसुरान् प्रकारान्तरेणविशिनष्टि तेचेति १० तानेवविधान्त

स्वामिद्वयटीका

पूरयितुशक्यं काममाश्रित्यदक्षादिभिर्युक्ताः सन्तः क्षुद्रदेवताराधनादौप्रवर्तन्ते कथं
असदग्राहान्गृहीत्वा अनेनमन्वेष्टैतां देवतमाराम्य महानिधीन्साधयामइत्यादीन्
दुराग्रहान्मोहमात्रेणस्वीकृत्यप्रवर्तन्ते अशुचित्रताः अशुचीनि सदासांसादिविषयाणि
प्रतानि येषांते १० किञ्च चिन्तामिति प्रलयोमरणमेवान्तोयस्यास्तामपरिमेयां

भाषा अनुवाद

कभीपूरीनहींहोतीऐसीकामनाको अवलम्बनकरके दक्षपापगंडसेयुक्तहोक्षुद्रदे-
वताभूतप्रेतआदिकी आराधनामेप्रवृत्तहोतेहैं सोई कहतेहैं किअसतग्राहग्रहण
अर्थात्इसमन्वकेद्वाराइसदेवताकीआराधानासे वृद्धतधनप्राप्तहोगाऐसादुराग्रह
मोहवशते जोमनुष्यअङ्गीकारकरलेते अल्पबुद्धियोंकेअशुचिकहेमद्यमांस आदि
युक्तकरतेहैं तेईमनुष्य इननिप्रिद्वकमेमिप्रवृत्तहोतेहैं १० औरप्रलयकहेमरण
कालपर्यन्तहै जिसकाअन्त ऐसीजोअपरिमेयचिन्ता अर्थात्कितनीहै इसकाठि-
कानानहीं तिसकेआश्रितकहेचिन्तापरायणमनुष्यजिनकोकामभोगकरनाही पर-
मप्रयोजनहै औकामभोगछोड़ दूसराऔरकोई परमपुरुषार्थनहींहै इतनीही
कियेहैंनिश्चयः जोलोग तेजुकर्मकेद्वारा धनसञ्चयकरनेकीइच्छाकरतेहैं ईसकी
परहोकरकेसाथ अन्वयहोतीहै वृहस्पतिको सूत्रप्रमाणदेतेहैं कामएवैकःपुरुषार्थ
इति इसकाअर्थयहहै कित्रैतन्यविशिष्ट जोकाम उसीकोपुरुषपदसेकहतेहैं ११

आशापाशशतैर्वृद्धाः कामक्रोधपरायणाः ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् १२

शाङ्करभाष्यं

आशापाशेति आशापाशशतैः आशाएवपाशास्तच्छतैराशापाशशतैर्वृद्धानियन्ति ताः सन्तः सर्वतः आक्षय्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनं परत्राश्रयोयेषांते कामक्रोधपरायणाः ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजानाय न धर्मार्थमन्यायेनार्थसञ्चयानर्थप्रचयान् परः स्वापहरणादिनेत्यर्थः १२

ईदृशञ्चतेपामभिप्रायः इदमिति इदं द्रव्यं अद्य इदानीमया लब्धं इदञ्च अन्यत्प्राप्तये मनरोधं मनस्तुष्टिकरं इदञ्चास्ति इदमपि मे भविष्यत्यागामिनिसम्बन्धे पुनर्न तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामि १३ असौ मयेति असौ देवदत्तनामा मया हतः दुः

आनन्दगिरिद्वयटीका

रेणविशिनष्टि किञ्चेति चिन्तामात्रयोगक्षेमोपायालोचनात्किं कामप्रतिमेव विषयत्वात् परिमातुमशक्यासाश्रिता इति संसन्धः एकामोपभोगः परमयनं सुखस्येत्येतन्नत् पारत्रिकं तु नास्ति सुखमिति निश्चयवन्त इत्याह एतावदिति ११

आसुरानेवपुनःविशिनष्टि आशेति अशक्योपायार्थविषयाश्च नवगतोपायार्थविषयाप्रार्थना आशास्ताः पाशा इव पाशास्तेषां शतैर्वृद्धा इव श्रेयसः प्रच्याव्येत ततो नीचमानाय इत्याह आशाएवेति १२

स्वामिद्वयटीका

परिमातुमशक्यां चिन्तामाश्रितानित्यचिन्तापरा इत्यर्थः कामोपभोग एव परमो येषां ते एतावदितिकामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो नान्यदस्तीति द्वातनिश्चया अर्थसञ्चयानीहन्त इत्युत्तरेणान्वयः तथा च बार्हस्पत्यसूत्रं काम एवैकः पुरुषार्थ इति चैतन्वविशिष्टः कामः पुरुष इति च ११ अतएव आशेति आशाएवपाशास्तेषां शतैर्वृद्धा इतस्तत्र आक्षय्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयोयेषांते कामभोगार्थमना तेन चौर्थादिनार्थानां सञ्चयान् राशीनोहन्त इच्छन्ति १२

भाषा अनुवाद

इसीसे आशा रूप सैकड़ों रसीयों से बन्धे इधर उधर खँचे जाते ऊँचे लोग कामक्रोध के आश्रय स्वरूप भूत कामउपभोगके अर्थ अन्यायकहे चोरीलवारीदगावाजीठगी वटपारीसे धनवटारनेकी इच्छा करते हैं इसीसे वह धनकुर्कर्मछोड़ सुकर्ममेनहीं लगते हैं देखो अज्ञानी आपअपने हाथ गलेमे सैकड़ों पांसी लगाय लेते हैं १२

इदमद्यमयालब्धमिदं प्राप्से मनोरथं इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं १३
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ईश्वरो ह महं भोगी सिद्धो हं वलवान् सुखी १४

शाङ्करभाष्यं ।

जयः शत्रुः हनिष्ये चान्यान्वराकान्परानपि किमेतैकरिष्यन्ति तपस्विनः सर्वथापि ना
स्ति मत्तुल्य ईश्वरो ह महं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धो हं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नृभिर्नके
वलमानुषो हं वलवान् सुखी चाहमेव अन्येतु भूमिभारं यावतीर्णाः १४

आनन्दगिरिकृतटीका

तेषामभिप्रायोपि विवेकविरोधीत्याह ईदृशश्चेति द्रव्यज्ञो हिरण्यादि इदमन्य
दुद्धौ प्रार्थमानत्वेन विपरिवर्त्तमानमित्येतत् १३ यथोक्तेभ्योऽभिप्राये प्रतिबन्धकः
शत्रुरपि न सम्भवतीत्याह असाविति त्वत्त्वो विहीनानां त्वया परिभवेपि त्वत्तुल्यानां श
त्रुणां परिभवो निश्चितो न भतीत्याशङ्क्याह सर्वथेति अश्वर्यातिरेकेपि कुतस्तेषां
भोगसामर्थ्यमित्याशङ्क्याह अहमिति सिद्धत्वमेव स्पुटयति सम्पन्न इति वलवानौज
स्वी सुखी रोगरहितः १४ विद्यावृत्तधनाभिजनैः मत्तुल्यो नास्तीत्याह आदृश इति

स्वामिकृतटीका

तेषां मनोरथं कथयन् नरकप्राप्तिमाह इदमदिति चतुर्भिः प्राप्ते प्राप्तामिमनोरथं
मनसः प्रियं स्पष्टमन्यत् एतेषाञ्च तथाणां श्लोकानामित्यज्ञानविमोहिताः सन्तो नरके
पतन्तीति चतुर्थेनान्वयः १३ किञ्च असाविति सिद्धः कृतकत्वः स्पष्टमन्यत् १४

भाषाअनुवाद

अब जैसे लोगों के मनोरथ कहिकर उनकी नरकप्राप्तिका वृत्तान्त इस श्लोकसे लेक
कर चार श्लोकसे कहते हैं कि इसी अज्ञानसे विशेष मोह प्राप्त होके नरकमें पड़ते हैं
देखो उनकी रूची और मनोरथ ये हैं कि आज हमको यह लाभ भई और यह मनभाव
तीथारी वस्तु परे कहे आगे पावेगे और यह धन हमारा है जन हमारे है और फेर भी तज
बीजलनाये है कि वह धन भी हमारा होगा परन्तु यह नहीं शोचते कि हम किसके हवा
लेहोंगे और किस गतिको जायगे १३ और इस शत्रु को हम मार डालेंगे और इस
को मार लिया है और हम जो चाहें सो करे हमकर्ता और हम भोगी हैं हम सिद्ध हैं
जो कुछ करना था कर चुके हैं हम वलवान हम सुखी हैं इन सब बातोंका स्मरण तो ज
ण भर भी नहीं भूलते पर काल वलवानकी सुधको तो एकवागीही भूल गये है कि व
ह क्या करेगा १४ और हम धनी है हम अभिजनवान् अर्थात् कुलीन तथा यज्ञदान आ

आदृशोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया यच्च्येदास्यामिमोदिष्य इत्य
ज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहृताः प्रसक्ताः
कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ १६

साङ्ख्यभाष्यं

आदृश इति आदृशो धनेनाभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादि सम्पन्नस्तेनापि न मम
तुल्योऽस्ति कश्चित् कोन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया किञ्च यच्च्येयागेनाप्यन्यानभिः विष्यामि
दास्यामि नटादिभ्यः मोदिष्ये हर्षातिशयं प्राप्सामीत्येवं अज्ञानेन विमोहिताः अविवेक
भावमापन्नाः १५ अनेकेति अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकेऽपि तैर्विविधं
भ्रान्ता अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहृताः मोहोऽविवेकोऽज्ञानन्तदेव जालमि
वावरणात्मकत्वात्तेन समाहृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु कायन्त इति कामाः विषयास्तेषामु
पभोगेषु कामभोगेषु तत्रैव निपत्याः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैत
रण्यादौ १६ आत्मेति आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतयात्मनैवात्मनि सन्भावि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तथाप्रियागदानाभ्यान्तत्फलेन वा कश्चिदधिको भविष्यतीत्याशंक्याह किञ्चेति न च ते
पामेषोऽभिप्रायः साधीयानित्याह इत्येवमिति १५ उक्तप्रकारविपर्ययेण कृत्याक

स्वामिद्वयटीका

किञ्च आदृश इति आदृशो धनादि सम्पन्नः अभिजनवान् कुलीनः यच्च्येयागाद्यनुष्ठा
नेनापि दीक्षितान्तरेभ्यः सकाशान्महती प्रतिष्ठां प्राप्सामीदास्यामि स्तावकेभ्यश्च मोदि
ष्ये हर्षं प्राप्सामी इत्येवमज्ञानेन विमोहितामिथ्याभिनिवेशं प्रापिताः १५ एवम्भूतायत्

भाषाअनुवाद

दिजोकभीकियातोसमभूतेहै' किहामारीवरावरऔरकिसीनेनही'किया लोगों
मेहमवडीप्रतिष्ठापावेगेअर्थात्प्रसंसाहोगे औजोकोईहमारीस्तुतिकरेगाउसको
हमधनवक्तादिदेयगे औउसपरप्रसन्नहोंयगे इसप्रकारकेमनुष्य अज्ञानसेविमो
हितमिथ्याअभिनिवेशकोप्राप्तकहेभूठेमनोरथोंमेडूवेहै' १५ अैसेमनुष्य जिस
प्रकारकाफलपावतेहै सोसुनो किअनेकचित्तकहेमनकीलाषोंअभिलाषोंमे प्रदत्त
जोचित्त तिससेविक्षेपकोप्राप्तयेलोग सोईसोईमोहजालसेवेरेज्जयेअर्थात्सूतके
जालसेइमत्स्यकेसमानबन्धेहै औरकामभोगमेआसक्तहो अशुचिजोक्लेशयुक्त
नरक तिसमेही'पडतेहै १६ यज्ञकरिकेऔरोसेहमवडीप्रतिष्ठापावेअैसेजो उन

आत्मसम्भावितान्स्वाधनमानमदास्विता । यजन्तेनामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं १७

शाङ्करभाष्यं

ताः आत्मसम्भावितान्साधुभिः स्वस्वाश्रयप्रणतात्मानो धनमानमदान्विता धननिमित्तौ
मानमदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्तेनामयज्ञैर्नाममात्रैर्वज्रैस्ते दंभेन धर्म
अजितया अविधिपूर्वकं विहिताङ्गैः तिक्रतव्यतारहितैः १७ अहमिति अहङ्कारम

आनन्दगिरिकृतटीका

त्यविवेकविकल्पानां किंस्यादित्यपेक्षाया माह अनेकेति कामाविषयास्तेषामभोगेषु तत्प्र
युक्तेषु प्रभोगेष्विति यावत् १६ ननु तेषामपिकेषाञ्चिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ
प्रवृत्तिप्रतीत्यैर्युक्तं वैतरण्यादौ पतनमिति चेत्तत्राह आत्मेति आसुरीसम्पदमभिजा
तैरधर्मजातमेव सञ्जीवते प्रवृत्तैरपि वैदिके कर्मणि नैव पुण्यमित्युक्तं १७

स्वामिकृतटीका

प्राप्नुवन्ति तच्छृणु अनेकेति अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तं अनेकचित्तं तेन विभ्रान्ता
विचिन्नाः तेनैव मोहमयेन जालेन समावृता मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन यन्विताः एवं
कामभोगेषु प्रसक्ता अभिनिविष्टाः सन्तोऽशुचौ कश्चलेन रके पतन्ति १६

यच्च इति च यस्तेषामनोरथउक्तः सकेवलदस्याहङ्कारादिप्रधान एव न तु सात्त्विक
कद्वैत्यभिप्रायेणाह आत्मेति हाभ्यां आत्मनैव सम्भावितः पूज्यतां नीताः न तु साधुभिः कै
ञ्चित् अतएव स्वस्वाश्रयान्साधुभिः धनेन योमानो मदश्च ताभ्यां समन्विताः सन्तः ते नाममात्रेण
ये यज्ञास्तेनामयज्ञाः यद्वादी जितः सोऽयं यो जीयेवमादिनाममात्रप्रसिद्धये ये यज्ञास्तै
र्यजन्ते कथं दंभेन न तु यद्वाया अविधिपूर्वकं यथा भवति तथा १७ अविधिपूर्वकत्वमेव

भाषा अनुवाद

के मनोरथ जो पीछे प्रद्वहे श्लोकमे कहा वह अशिलाष केवलदस्य अहंकार आदि प्रधान
न है सतोगुण प्रधान नहीं है इस अभिप्राय पर दो श्लोकसे कहते हैं कि आप अपने
मनसे सम्भावित कहे महात्मावने हैं पर कोई साधु उनकी प्रतिष्ठान ही करते हैं इसी
से वे शुष्क अर्थात् अनसुख भाव कहे कठोर चित्त मनुष्य धन दिसे जो मान और अहङ्कार
तिससे युक्त हो यज्ञदान आदिका तो केवल नाममात्र ही है पर करते हैं इस वास्ते
कि फलाना आदमी बड़ा पूजा करने वाला औदानी है औसे नाम प्रसिद्ध होय इस वासना
से यज्ञदान करते हैं वह यज्ञकारना कैसा है सो कहते हैं कि बेखाली अपनी ख्याति
लाभको छोड़ और कुछ अज्ञासे न ही करते हैं तो अविधिपूर्वक यज्ञदान जैसे है यह
भी तैसे ही निःफल है यह जानो १७ अब अविधिपूर्वकत्वको प्रकाश करते हैं कि

अहङ्कारं वलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः सामात्मपरदेहेषु प्रहिपन्तोऽभ्यस्यकाः १८

शाङ्करभाष्यं

हङ्कारमहङ्कारः विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति सन्त्यते सोहङ्कारो विद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणामूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीणाञ्च मूलं तं परिगृह्यतथावलंपराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं दर्पदोषानामयस्योद्भवे धर्ममतिक्रामतीति सोऽयमन्तःकरणश्रयोदोषविशेषः कामं स्वरादिविषयं क्रोधमनिष्टविषयं एतानन्यांश्च महतो दोषानसंश्रिताः किञ्च ते पामीश्वर आत्मपरदेहेषु स्वदेहेपरदेहेषु च तद्दुद्धिकर्मसाक्षीभूतमां प्रहिपन्तो मच्छासनातिवर्तित्वं प्रदोषस्तं कुर्वन्तोऽभ्य

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

ब्रह्मज्ञानात्पुनरासरा दूरदेवो द्विजन्त इत्याह अहङ्कारमिति अहङ्कारमेव स्फोरयति विद्यमानैरिति अध्यारोपितवैशिष्ट्यविषयत्वाद् अहङ्कारस्याविद्यामूलत्वे नाविद्यात्मत्वमाह अविद्याख्यइति विवेकिमित्तस्यातियत्वादेव हेयत्वं सूचयति कष्टतमइति तदेव स्पष्टयति सर्वेति तं संश्रिताइति सम्बन्धः कार्यकारणसामर्थ्यमुक्तविशेषणं वलं अहङ्कार एव महदवधीरणापर्यन्तत्वेन परिणतो दर्पस्तं व्याकरोति दर्पो

सामिद्धतटीका ।

प्रपञ्चयति अहङ्कारमिति अहङ्कारादीन् संश्रिताः सन्त आत्मपरदेहेषु आत्मदेहेपरदेहेषु च चिदंशेन स्थितं मां प्रहिपन्तो यजन्ते दम्भयज्ञेषु अज्ञाया अभावादात्मनोऽर्थैव पीडा भवति तथाप्यदीनामप्यविधिना हिंसायां चैतन्यद्रोह एवावशिष्यत इति प्रहिपन्त इत्युक्तं अभ्यस्यकाः सन्मार्गवर्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः १८

भाषा अनुवाद

अभ्यस्यककहे निन्दाकरनेवाले मनुष्य अर्थात् भगवानकहते है कि मेरे पथके अब लम्बीपुरुषोंके गुणोंसे दोष लगाने हारे मनुष्य अहङ्कार वत्त औ प्रगल्भता जो ठीठा पन तथा काम औ क्रोधका आश्रयकर अर्थात् वश हो अपनी देह औ परकी देह मे चेतन ज्ञानरूपसे टिका जो मै हूं सो सम्पूर्ण रूपसे मेरे प्रति द्रोहकारी यज्ञ आदिकरते रहते है परन्तु मारे दम्भके यज्ञादि मे अज्ञाके विना अपनेको ठ्याक्ती घटेते है और पशु आदि को कोभी अविधिपूर्वक हिंसाकरनेसे चैतन्य जीवका द्रोहमात्र ही फल उत्पन्न होता है और तो कुछ हाथ लगतान ही इसीसे ये मनुष्य मेरे द्रोहकरनेवाले मेरे शत्रु दुल्लय है इ ससे इनहत्याओं को जो फल मिलेगा वह जानलो १८ औ उनका आसुरी स्वभावकभी

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् क्षिपाय्यजस्रमशुभानां सुरीष्वेव योनिषु १६
 आसुरीयोनिमापन्नामूढा जन्मनि जन्मनि मामप्राप्येव कौन्तेय ततो यान्त्रघमांगतिं २०

शाङ्करभाष्यं

सूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमानाः १८ तानहमिति तानहं सर्वान् सन्मार्ग
 प्रतिपन्नभूतान् साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां क्रूरान् संसारेषु वनरकसंसारणमार्गेषु न
 राधमान् अधर्मदोषवत्त्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं सन्ततमशुभान् शुभकर्मकारि
 णां आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याधसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः १६ आसु
 रीमिति आसुरी योनिमापन्नाः प्रतिपन्नामूढा जन्मनि जन्मनि अविवेकिनः प्रतिजन्म

आनन्दगिरिकृतटीका

नामेत्यादिना अन्यांश्च दोषान्मात्सर्यादीन् केवलं उक्तमेव तेषां विशेषणं किन्तु कष्टम
 मस्तिविशेषणान्तरमित्याह किञ्चेति यद्यपीश्वरं प्रति द्वेषस्तेषां सम्भाव्यते तथापि
 कथं स्वदेहे परदेहेषु च तं प्रति द्वेषः न हितवर्धोक्तारमन्तरेणेश्वरस्यावस्थानमित्याशं
 क्याह तद्बुद्धीति तेषामीश्वरं प्रति द्वेषमेव प्रकटयति मच्छासनेति ईश्वरस्य शासनं श्रुति
 स्मृतिरूपन्तदतिवर्त्तित्वं तदुक्तार्थज्ञानानुष्ठानपराङ्मुखत्वं १८ तेषां सुक्तविशेषण
 वतामासुराणां किंस्यादिति तदाह तामिति भगवतो नैर्घृण्यप्रसङ्गप्रत्यादिशति अध
 र्मेति १६ ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मानामन्ते श्रेयो भविष्यति नेत्याह आसुरी

स्वामिकृतटीका ।

तेषाञ्च कदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्न भवतीत्याह तानिति द्वाभ्यां तानहं मां द्वि
 षतः क्रूरान् संसारेषु जन्मन्त्यु मार्गेषु तत्राप्यासुरीष्वेवातिक्रूरान् व्याधसर्पादियोनि
 ष्वजस्रमनवरतं क्षिपामितेषां प्रापकर्मणां तादृशं फलं ददामीत्यर्थः १६ किञ्च आसु

भाषाअनुवाद

जातानही यह दोह्लोक से कहते हैं कि हमसे द्वेष करने वाले क्रूरस्वरूप नराधर्मों
 को मैं जन्मन्त्युकी मार्गरूप संसार में आसुरी कहें अतिक्रूर व्याधसर्प आदि दुष्टयोनि
 में हमसे साफ़े का करता हूँ अर्थात् उनको वही निषिद्धयोनि मिला करती है १६ और एव
 कहनेसे इस श्लोक में यह कहा कि हे कौन्तेय अर्जुन वज्रजन्म आसुरीयोनि में प्राप्त
 जो मूढजन उनको मेरी प्राप्तिकी शङ्का कहा है वलकि मेरी प्राप्तिकी उपाय जो सतमार्ग
 उसको भी नपाके आसुरादियोनि से भी अधम जो क्षमिकी टादि गति तिस दुर्गतिकी वे
 जाते हैं २० पूर्वकहे ऊँ ये सब आसुरी दोषों के मध्य में सकल दोषके कारण स्वरूप

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् २१

शाङ्करभाष्यं ।

तमो वज्रलास्रैव यो निषुजायमाना अधिगच्छन्ति ते मूढा मामीश्वरं अप्राप्य अनासाद्यैव
हे कौन्तेय ततस्तस्मादपि यान्ति अधर्मानि कष्टतमाङ्गतिं मामप्राप्येति नमत्प्राप्तौ काचि
दप्याशङ्क्य ततो मच्छिन्नितसाधुमार्गं प्राप्तिमप्राप्येत्यर्थः २० सर्वस्याः चासुर्याः सम्यदः
संक्षेपो यमुच्यते यस्मिंस्त्रिविधे सर्वं आसुरसम्पन्ने दोनन्तो यन्तर्भवति यत्परिहारेण प
रिहृतञ्च भवति यन्मूलं सर्वं स्थानर्थस्य तदेतदुच्यते त्रिविधमिति त्रिविधं नरकद्वारं
त्रिःप्रकारं नरकस्य प्राप्तिद्वारं नाशनमात्मानः यद्द्वारं प्रविशन्ने व नश्यति आत्मा कस्मै
चित् पुरुषार्थययोग्यो भवतीत्येतदुच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति किं तत्कामः क्रो
धस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् यत एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात् कामादिव य
मेतत्त्यजेत् त्यागस्तुतिरित्यं २१ एतैरिति एतैर्विसुक्तः कौन्तेय तमो द्वारैस्तमो नर
कस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणिकामाद्यस्तैरेतैस्त्रिभिर्विसुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति

आनन्दगिरिखण्डटीका

मिति तेषामीश्वरप्राप्तिशङ्काभावे कथन्तन्निषेधः स्यादित्याशङ्क्याह मामित्यादिना य
स्मादासुरीसम्पदनर्थपरम्परया सर्वपुरुषार्थपरिपन्थिनी तस्माद्यावत्पुरुषः स्वतन्वोन
काञ्चित्पारवश्यकरीयो निमापन्नस्तथा देवतेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः २०
कथमासुरीसम्पदनन्तमेतवती पुरुषायुपेनापि परिहर्तुं शक्यं तैत्याशङ्क्याह सर्वस्ये
ति संक्षेपोक्तिफलमाह यस्मिन्निति कामादौ त्रिविधे सर्वस्यासुरसम्पन्ने दस्यान्तर्भा
वेपि कथमसौ परिह्रियते तत्राह यत्परिहारेणेति कामादिपरिहारेणासुरीसम्पन्ने
दपरिहारेपि कथं सर्वानर्थपरिवर्जनमित्याशङ्क्याह यन्मूलमिति कथमात्मनो नित्यस्य
नाशाशङ्केति तत्राह कस्मैचिदिति त्रिविधमपिसामान्यतो दर्शितमाकांक्षाद्वाराविशे

स्वामिखण्डटीका

रीमिति तेषामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशङ्कापिनकुतश्चैषामत्प्राप्तुपायसंन्धा
र्गमप्राप्य ततोषधमांक्षिकीटादिगतिं यान्तीत्युक्तं श्रेयस्यष्टं २० उक्तनामासुरदो

भाषा अनुवाद

पञ्चो तीनदोष तीनको सदाही त्यागकरना योग्य है सोई कहते हैं कि काम क्रोध और लो
भये तीनदोष नरकके द्वारस्वरूप हैं तो क्यों न नीच योनि प्राप्ति कारक होय इसीसे सु
मुमुक्षुके मुक्ति की इच्छा रखनेवाले इनतीनो दोषोंको सवतरहसे त्यागकरै ये अनर्थके
मूल हैं और देखो दुखदाई हैं २१ अब इनतीनदोषोंके त्याग करनेमें विशेषफल कहते

एतैर्विसुक्तः कौन्तेय तमो द्वारैस्त्रिभिर्नरः आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परांगतिं २२
यः शास्त्रविधिसुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः न स सिद्धिं मवाप्नोति न सुखं न परांगतिं २३

शाङ्करमार्ग

किमात्मनः श्रेयोयत्प्रतिबद्धः पूर्वनाचरति तदप्रगमादाचरति । ततस्तदाचरणतया
याति परांगतिं मोक्षमपि इति २२ सर्वश्रेयस्य आसुरीसम्पत्परिवर्जलक्ष्य श्रेयश्चाह
रस्य शास्त्रकारणं शास्त्रप्रमाणादुभयं शब्दं कर्तुं नान्यथा अतः शः शास्त्रेति चः शास्त्र
विधिं शास्त्रवेदः तस्य विधिं कर्त्तव्या कर्त्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधात्सुत्सृज्य त्व
त्त्वावर्त्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः स न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामाप्नोति नाप्यस्मिन्
लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा २३ तस्मादिति तस्मात्शास्त्रं
प्रमाणं ज्ञानसाधनन्ते तत्र कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्त्तव्या कर्त्तव्यवस्थाया मतो ज्ञात्वा बु

अनन्दशिरिष्ठतटीका । तस्मात्तस्मात्शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनन्ते तत्र कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्त्तव्या कर्त्तव्यवस्थाया मतो ज्ञात्वा बु
प्रतोदर्शयति किंतदिति तस्मादिति व्याचष्टे यत इति कामादित्याग्रेसति अर्थाचर
णश्रेयःप्रतिबन्धनिवृत्तीत्यातामिति भावः २१ न केवलं श्रेयःसमाचरन्नासुरीच
सम्पदं वर्जयन्मोक्षमेव सव्यग्धीद्वारालभते किन्तु लौकिकमपि सुखमित्यपेक्षः २२

स्वामिर्षतटीका ।

पाशांमध्ये सकलदोषमूलभूतदोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति कामः क्रो
धोलोभश्च इतीदं त्रिभिर्घनरकस्य द्वारं अतएवात्मनो नाशनं नीचयोनिप्रापकं तस्मादेत
त्त्रयं सर्वात्मना त्यजेत् २१ त्यागे विशिष्टं फलमाह एतैरिति तमसो नरकस्य द्वारभूत
रैतैस्त्रिभिः कामादिभिर्विसुक्तो नर आत्मनः श्रेयःसाधनं तपोयोगादिकमाचरति तत
श्च मोक्षं प्राप्नोति २२ कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न सम्भवतीत्याह यदिति
शास्त्रविधिं वेदविहितं धर्मसुत्सृज्य यः कामचारतो यथेष्टं वर्त्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न

भाषाअनुवाद

है कि हे कौन्तेय अर्जुन तमक हे नरक के द्वार रूप काम आदि तीन दोष से, अच्छी तरह
सुक्तपुरुष अपने कल्याण के साधन स्वरूप तपयोग आदि आचरण करते हैं और तिस
के अनन्तर सुक्ति पावते हैं २२ कामादित्याग करना भी स्वधर्म आचरण के विना न
हीं होसकै है, यही कहते हैं कि शास्त्र औ विधिक हे वेद विहित धर्म त्याग करके, जो मनु
ष्य अपनी इच्छा के अनुसार कर्म करते हैं वे सिद्धि कहे, तत्त्वज्ञान को नहीं पावते हैं
और उपशम अर्थात् शान्ति रूप सुख भी नहीं पावते और न उत्तम गति, जो सुक्ति तिस
को पावते हैं २३ अत्र तात्पर्य कहते हैं क्रियह काज औ यह आकाज, इसकी व्यवस्था कहे

तस्माच्छास्त्रप्रमाणन्तेकार्यकार्यव्यवस्थितौ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तकर्मकर्तुमिहा
हंसि २४ इतिद्वैवासुरसम्पद्विभागयोगोनाम षोडशोऽध्यायः १६

शाङ्करभाष्यम् ।

इहा शास्त्रविधानोक्तविधिर्विधानं शास्त्रमेवविधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवं
लक्षणंतेनोक्तस्वकर्मयत्तत्कर्तुमिहाहंसिइहइतिकर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थंइति२४

आगिरिनन्दछतटीका ।

आसुर्या सम्पदोवर्जने श्रेयसञ्चकारणे किंकारणं तदाह सर्वस्येति तस्यकारणत्वंसा
धयति शास्त्रेति उक्तसुपजीव्यान्तरलोकप्रवर्त्तयति अतइति शिष्यते बोध्यतेऽनेनापू
र्वार्थइति शास्त्रं तच्चविधिनिषेधात्मकमित्युपेत्यव्याचष्टे कर्त्तव्येति कामस्यकरणं काम
कारः तस्माद्देतो रित्युपेत्य कामाधीना शास्त्रविमुखस्य प्रवृत्तिरित्याह कामेति कामाधी
नप्रवृत्तेः सदापुमर्थायोग्यस्य सर्वपुरुषार्थासिद्धिरित्याह नापीति २३ शास्त्रादृते कर्म
णोनिस्त्यालत्वेऽस्मितसाह तस्मादिति कर्त्तव्याकर्त्तव्यौ धर्माधर्मौ तत्रशास्त्रस्यप्रमाण
त्वेपि मन्त्रिकर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह अतइति स्वकर्मक्षत्रियस्ययुद्धादि इतिशब्दोऽध्या
यसमाप्त्यर्थः तदनेनाध्यायेन प्राग्भवीयकर्मवासनानुसारेणाभिव्यज्यमानसात्त्वि
कादि प्रकृतित्रयविभागेनद्वैव्यासुरीतिसम्पद्वयमादानहानाध्यासुपदिश्य कामक्रोध
लोभानपहाय पुरुषार्थिना शास्त्रश्रवणेनतदुक्तकारिणामवितव्यमिति निर्द्धारितं२४

स्वामिछतटीका

कामादित्यागच्च स्वधर्माचरणविनानसम्भवतीत्याह यइति शास्त्रविधिंवेद
विहितं धर्मासुत्सृज्य यःकामचारतोयथेष्टंवर्त्तते ससिद्धितत्त्वज्ञानंनप्राप्नोति न
चसुखसुप्रशंसं नचपरंगतिं मोक्षं प्राप्नोति २३ फलितस्माह तस्मादिति इदं
कार्यमिदमकार्यञ्चेत्यस्याव्यवस्थायांते तवशास्त्रश्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेवप्रमाणं अ
तःशास्त्रविधिनोक्तकर्मज्ञात्वा इहकर्माधिकारेवर्त्तमानः यथाधिकारं कर्मकर्तुम
हंसि तन्मूलत्वात् सत्त्वशुद्धिसव्यग्ज्ञानसुक्तीनामित्यर्थः देवदैतेयसम्पत्तिसम्बिभा
गेन षोडशे तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तुसात्त्विकस्येतिदर्शितं २४ इतिषोडशोऽध्यायः १६

भाषाअनुवाद

निर्णयने तुमको शास्त्रश्रौवेदस्मृतिकहे धर्मशास्त्रपुराण प्रमाणस्वरूपहे इससेशा
स्त्रकीविधिने कहे जोकर्मतिनको जानिकर इसकर्म अधिकारमेवर्त्तमान तुम अपने
अधिकारके अनुरूप कर्मकरनेको योग्य होउ जिसहे तुसत्त्वशुद्धिश्रौसव्यक्ज्ञानश्रौ
मुक्तिके विषयमेभी कसहीमूलकहे कारणस्वरूपहे २४ षोडशोऽध्यायः १६

श्रीमद्भगवद्गीता

सप्तदशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच येषां शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अद्भयान्विताः तेषां निष्ठातुं का
दृष्ट्वा सत्त्वमाहोरजस्तमः १

शाङ्करभाष्यं

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्त इति भगवद्वाक्यात् लब्धप्रश्नवीजोऽर्जुन उवाच येषां शास्त्रेति येके
चित् अविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रौ दनामुत्सृज्य परित्यज्य
यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति अद्भयान्विताः अद्भयास्तिक्वबुध्यान्वितासंयुक्ताः सन्तः श्रुति
स्मृतिलक्षणं वाकञ्चित् शास्त्रविधिं पश्यन्तो दृष्टव्यवहारदर्शनार्थं देवश्रद्धानतया देवादी
न् पूजयन्ति ते इह शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अद्भयान्विताः इत्येवं गृह्यन्ते ये पुनः क
ञ्चित् शास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्या यथाविधि देवादीन् पूजयन्ति ते इह
येषां शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्त इति न परिगृह्यन्ते कस्मात् अद्भयान्वितत्वविशेषणात् देवा
दिपूजाविधिपरं कञ्चित् शास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्या श्रद्धानतया तद्विहितायां देवा
दिपूजायां अद्भयान्विताः प्रवर्तन्ते इति न शक्यं परिकल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव ये
शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अद्भयान्विताः इत्यत्र गृह्यन्ते तेषामेव नूतानां निष्ठातुं अवस्था
नं कादृष्ट्वा सत्त्वमाहोरजस्तमः किं सत्त्वनिष्ठावस्थानमाहोस्वितरजोऽथवा तम इति १

भाषा अनुवाद

तत्त्वज्ञानके अधिकारो होने में जो सात्वकी श्रद्धा है सोई मुख्य कारण है यह पूर्वक
हा है इससे अब सब हे अध्याय में भगवान् श्रद्धाके तीनि भेद कहेंगे और जो सोरहे अध्याय
में यः शास्त्रविमुत्सृज्य वर्तते कामचारतः इति सोई सयें श्लोकसे कहा कि वेदशा
स्त्रकी विधि छोड़ि अपनी इच्छाके अनुसार कर्म करनेवालेको तत्त्वज्ञान नहीं होता है
तो विधित्याग करि श्रद्धासे कर्ममें वर्तमान जनोको तत्त्वज्ञानका अधिकार है कि न
हीं यही ज्ञात होनेकी इच्छामें अर्जुन कहते हैं कि जो मनुष्य वेदशास्त्रकी विधिको
दुखसमझकर अथवा आलस्यसे त्याग करिके केवल लोकाचारके अनुसार अज्ञायुक्त
होय यज्ञदान आदिकर्म करते हैं उनको निष्ठाकहे स्थितिकैसी होती है इसीको
पूछते हैं कि हे कृष्ण उनकी जो देवपूजा अथवा यज्ञ आदि है सो सात्विकी राजसी
किम्वा तामसी है यह तीन प्रकारकी शंका होती है जो ये पूर्वोक्त कर्मकारी लोग सत
गुणी होय तो सान्त्विकहेतुसे तत्त्वज्ञानमें उनका अधिकार होसकै है और जो सतों
गुणयुक्त न होय तो नहीं होसकता है यह अर्जुनके पूछनेका तात्पर्य है १

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

आस्तिकानां नास्तिकानाञ्च शास्त्रैकचक्षुपांगतिरुक्तासम्प्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रानभिज्ञानांगतिं जिज्ञासया प्रच्छतीत्याह तस्मादिति यजन्त इति यागग्रहणं दानादेरुपलक्षणं यदिवेदोक्तं विधि मपश्यन्तस्तस्मत्सृजन्ति कथं तर्हि अदधानायागादिकुर्वन्ति नहि मानं विना अद्वयायागादिकर्तुं शक्यमित्याशंकाह श्रुतीति ननु शास्त्रीयं विधिं पश्यन्तोपि वैचित्तमुपेक्ष्य स्वोत्प्रेक्षया यागादिकुर्वन्तोदृश्यन्ते तेषामिह येषां शास्त्रविधिमुत्सृजेति ग्रहो भवति नैत्याह येषु नरिति तेषामवापरिग्रहे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कस्मादिति शास्त्रज्ञानान्तदुपेक्षावतां ग्रहेपि विशेषणमविरुद्धमित्याशंका व्याघातान्मैवमित्याह देवादीति अयद्विधानतया तदुत्सृज्येति सम्बन्धः शास्त्रोक्तं विधि मधिगच्छतामपि तमवधीर्यस्वेच्छया देवपूजादौ प्रवृत्तानामासुरेष्वेवान्तर्भावो यस्मादनन्तराध्याये सिद्धस्तस्मादास्तिकाधिकारे तेषां प्रसङ्गो नास्तीत्युपसंहरति यस्मादिति पूर्वोक्ता शास्त्रानभिज्ञाष्टद्वयवहारानुसारिण इति यावत् तैः अद्वयाक्रियमाणं कर्म कुत पर्यवस्यतीति प्रच्छति तेषामिति कानिष्ठेत्येतद्विष्टयोति सत्त्वमिति १

स्वामिकृतटीका ।

उक्ताधिकारहेतूनां यद्दामुख्याच्च सात्त्विकी इति सप्तदशे गौणशब्दाभेदस्त्रिषोच्यते पूर्वाध्यायान्ते यः शास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्त्तते कामचारतः न स सिद्धिभवाप्नोतीत्यनेन शास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्यकामचारेण वर्त्तमानस्य ज्ञानेऽधिकारो नास्तीत्युक्तं तत्र शास्त्रविधिमुत्सृज्यकामचारं विना अद्वयावर्त्तमानानां किमधिकारोऽस्ति नास्तिवेति बुभुक्षया अर्गुनउवाच यदिति अत्र च शास्त्रविधिमुत्सृज्ययजन्त इत्यनेन शास्त्रार्थबुद्ध्या तमुल्लङ्घ्यवर्त्तमाना न गृह्यन्ते तेषां अद्वयाय जनानुपपत्तेः आस्ति क्व बुद्धिर्हि अज्ञानचासोशास्त्रविद्देशेऽर्शे शास्त्रज्ञानवतां सम्भवति तानेवाधिकृत्य विविधा भवति अहेति यजन्ते सात्त्विकादेवानित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च अतो नात्र शास्त्रलङ्घिनो गृह्यन्ते अपितु क्लेशबुद्ध्यावा आलस्याद्वा शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्वा केवलमाचारपरम्परावशेन अद्वयाक्वचिद्देवताराधनादौ प्रवर्त्तमाना गृह्यन्ते अतोऽयमर्थः येषां शास्त्रविधिमुत्सृज्यदुःखबुद्ध्या आलस्याद्वा अनादृत्य केवलमाचारप्रामाण्येन अद्वयान्विताः सन्तो यजन्ते तेषान्तु कानिष्ठाकास्थितिः कश्चाययः तामेव विशेषेण प्रच्छति किं सत्त्वं आहो किं रजः अथ वा तम इति तेषां तादृशी देवपूजादिप्रवृत्तिः किं सत्त्वसंश्रितारजः संश्रिता तमः संश्रितावेत्यर्थः अद्वयाः सात्त्विका

श्रीभगवानुवाच त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा सात्विकीराजसीचैव
तामसीचेतितांशु २

शाङ्करभाष्यं

एतदुक्तं भवति यातेषां देवादि विषया पूजा सा किंसात्विक्ताऽहोस्विद्राजस्युत ता
मसीति सामान्यविषयोयं प्रश्नोनाप्रविभजप्रतिवचनमर्हतीति त्रिविधेति श्रीभगवा
नुवाच त्रिविधात्रिः प्रकाराभवतिश्रद्धायस्थानिष्ठायां त्वंष्टच्छसि देहिनांसास्वभावजा
जन्मान्तरकृतोषसादिसंस्कारोमरणकालेभिव्यक्तःस्वभावउच्यते ततोजातास्वभाव
जासान्विकीसत्त्विनिष्ठादेवपूजादिविषया राजसीरजोनिर्वृतायक्षरक्षःपूजादिवि
षयातामसीतमोनिर्वृता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवंत्रिविधान्तासुच्यमानां श्रद्धां
शुच्यु सैवं त्रिविधाभवति २

आनन्दगिरिद्वतटीका

कार्याणां कारणैर्व्यप्रदेशमाश्रित्य तात्पर्यमाह एतदिति विशेषनिष्ठसुत्तरं सामान्ये
नवक्तुं नशक्यमित्याशयेन परिहरति सामान्येति किमिति श्रद्धात्रैविध्यं प्रश्नानुपयुक्त
सुच्यते तत्राह यस्यामिति श्रद्धापूर्विकायां श्रियायामिति यावत् श्रद्धात्रैविध्येहेतु

स्वामिद्वतटीका

कत्वात्क्लेशबुद्ध्याश्चालस्येनचशास्त्रानादरस्यराजसतामसत्वात्त्रिधासन्देहः यदिस
त्वसंस्थितातर्हि केषामपिसात्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेधिकारः स्यादन्यथानेतितात्पर्यार्थः

भाषाअनुवाद

इसकाउत्तर भगवानश्रीकृष्णकहते हैं कियहजोवेदशास्त्रके क्रमसेभगवदर्चन
करनेवालोंकी सात्विकीश्रद्धा एकहीप्रकारकीहै परहां लोकाचारअनुसारकर्म
अनुष्ठानकरनेवालोंकी जोश्रद्धासोईसात्विकीराजसीतामसी तीनप्रकारकीहोती
है तिसकाकारणयह किस्वभावकहेपूर्वकर्मकेसंस्कारवशते उत्पन्नजोश्रद्धाउसको
स्वभावजा कहतेहैं इससेस्वभावको अन्यथाकरनेमेनिश्चितसमर्थजोशास्त्रोक्तविवेक
ज्ञान सोलोकाचारकर्मकरनेवालोंकोनहीहै इससेशुद्धपूर्वस्वभावके क्रमसेउत्पन्न
जोश्रद्धा सोतीनप्रकारकीहोतीहै सोतीनभेद हमसेसुनो परन्तुभगवतअर्चनवि
षयक सात्विकीश्रद्धा जोएकहीप्रकारहै सोभी व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुन
न्दनइसदूसरेअध्यायके एकतालीशयेसोक्रमे कहीगईहै यहजानो २

शाङ्करभाष्यं

सत्त्वेति सत्वानुरूपाविशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्यप्राणिजात
 स्यश्रद्धानभवति भारत यद्येवन्ततः किंस्यादित्युच्यते अद्धानमयःअद्धानप्रायः अयंपुरुषःसं
 सारीजीवःकथंयोयच्छब्दोवाश्रद्धानस्यजीवस्यसयत् अद्धान एवतत् अद्धानुरूपाःसण्व
 सजीवः ३ ततश्च कार्येण लिंगेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठानुमेयेत्याह

आनन्दगिरिकृतटीका

आह सास्वभावजेति स्वभावशब्दार्थप्रकृतोपयोगितयाकथयति जन्मान्तरेति कथं
 त्रिविधेत्यपेक्षायासाह सात्त्विकीत्यादिना कथमुक्ताश्रद्धानस्वभावजेति तत्राह ता
 मिति २ प्राचीनकर्माद्बोधिता त्रिविधावासना स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः
 अद्धानानिमित्तमित्युक्तमिदानीमुपादानन्तस्वादर्शयति सत्वमिति विशिष्टचित्तो
 पादानाश्रद्धान्तत्रैविध्येत्रिविधेति पूर्वाह्नस्यार्थः कथंनिष्ठायांसात्त्विकादिप्रज्ञद्वारा
 अद्धानास्त्रैविध्यनिरूपणमुपयुक्तमिति मन्वानःशङ्कते यद्येवमिति अद्धानेविषयम
 मिध्यायंस्तथातत्रैववर्त्ततइति मन्वानःपरिहरति उच्यतइति अद्धानवत्त्वंप्रज्ञपूर्व
 कंकथयति कथमिति अद्धानस्वत्वधिकृतेपुरुषेप्राचुर्येणप्रवृत्तेःपितस्यअद्धानवत्त्वसि
 द्विरित्यर्थः ३ तथापिकथं सत्त्वादिनिष्ठा यथोक्तास्यपुरुषस्य ज्ञातुं शक्येत्याशंकाह

स्वामिकृतटीका

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति अयमर्थःशास्त्रतत्त्वज्ञानतः प्रवर्त्तमा
 नानांपरमेश्वरपूजाविषया सात्त्विकीएकविधैवभवति अद्धानलोकाचारमात्रेणतुप्रवर्त्त
 मानानांदिहिनां वाश्रद्धानासात्त्विकीराजसीतामसीचेति त्रिविधाभवति तत्रहेतुः
 स्वभावजा स्वभावःपूर्वसंस्कारस्तस्माज्जाता स्वभावमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यं हिशास्त्रोक्तं
 विवेकज्ञानंतेषांनस्ति अतःकेवलंपूर्वस्वभावेनभवन्ती अद्धान त्रिविधाभवति तामि
 मांत्रिविधांश्रद्धान्प्रवृत्तुइति तदुक्तं व्यक्तसायात्मिकाबुद्धिरेकेह कुरानन्दनेत्यादिना २

ननुअद्धानात्विश्वेवसत्वकार्यत्वेनत्वयैवश्रीभागवतेउद्धवंप्रतिनिर्दिष्टत्वात् य
 योक्तंमोदमन्त्रितिचेजातपःसत्यंदयास्मृतिः तृष्टित्यागोऽस्मृहाश्रद्धान्हीर्दयादिः
 स्तनिर्दतिः इत्येताःसत्ववृत्तयइति अतःकथंतस्त्रैविध्यमुच्यते सत्यंतथापिरजस्त
 मोमिथितत्वेनसत्वस्य त्रैविध्यात् अद्धानाश्रद्धाने त्रिविध्यं प्रवृत्तइत्याह सत्त्वेति सत्वानु
 रूपासत्वतारंतस्यानुसारिणी सर्वस्वविवेकिनोऽत्रिवेकिनोवा लोकस्यश्रद्धानभवति त
 स्मादयंपुरुषोक्तौक्तिकः अद्धानिकारःत्रिविधयाश्रद्धानाविक्रियतइत्यर्थः तद्देवाह योय

सत्त्वानुरूपसर्वस्यश्रद्धाभवतिभारत श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः ३

शाङ्करभाष्यं ।

यजन्तइति यजन्तेपूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठादेवान्यत्तरक्षांसिराजसोः प्रे
तान्भूतगणांश्चसप्तमातृकादींश्चअन्येजयन्तेतामसाजनाः ४

आनन्दगिरिद्वयटीका

तथापिकथंसत्वादिनिष्ठा यथोक्तस्यपुरुषस्यज्ञातुंशक्येत्याशंकाह ततश्चेति अ
धिद्वयतस्यपुरुषस्यश्रद्धाप्रधानत्वादितियावत् देवा वत्सादयोयक्षाः कुबेरादयोरक्षां

स्वामिद्वयटीका

च्छ्रद्धःयादृशीश्रद्धायस्यसएवसःतादृशश्रद्धायुक्तः सएवसइति यःपूर्वसत्वोत्कर्षेणसा
त्विकश्रद्धायुक्तःपुरुषःसपुनस्तत्संस्कारेण सात्विकश्रद्धायुक्तएवभवतियस्तुरजसउ
त्कर्षेणराजसश्रद्धायुक्तःसपुनस्तादृशएवभवति यस्तुतमसउत्कर्षेण तामसश्रद्धया
युक्तःसपुनस्तादृशएवभवतीति लोकाचारभावेणप्रवर्त्तमानेएवं सात्विकराजसता
मसश्रद्धाव्यवस्थाशास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानान्तुस्वभावविजयेनसात्विकी एकै
वश्रद्धेतिप्रकरणार्थः ३

भाषाअनुवाद

पूर्वपक्षकहतेहै किहां श्रद्धासात्विकीहै क्योंकि श्रीभगवानने एकादशस्कन्ध
केपचीशयेअध्यायकेद्वितीयश्लोकसेसत्वकार्यरूपहीउद्धवकेप्रतिनिर्देश कियाहै कि
शमदमतितिच्चाज्ञानतपसत्यदयास्मृतिदुष्टित्यागअनिच्छाश्रद्धालज्जाऔआत्मनिर्द
ति कहेआत्मसुख येसवदतीसतोगुणहीकीहै इससेश्रद्धातीनप्रकार कैसेकहतेहै
जोत्रैसाकहो तोसुनो किहां सत्यकहतेहोपरतथापिरजोगुणऔतमोगुणके संयो
गसेसत्वगुणकीतीनप्रकारताहेतुकसात्विकश्रद्धाभीजोतीनप्रकारहोतीहै सोईकह
तेहै किजोपूर्वसात्विकस्वभावथासोउसकेसंस्कारसेफेरभीसात्विकश्रद्धायुक्तहोताहै
औरजो रजोगुणप्रकाशथासोरजोगुणस्वभावहोता,औतमोगुणवालोंकीतमोगुणी
श्रद्धाहोतीअर्थात्तामसयुक्तहोताहै इसकारणलोकाचारकर्मकारी जैसेसात्विक
राजसतामसस्वरूप तीनप्रकारश्रद्धाका निर्देशमात्रकहेदेखायाहै परन्तुजोलोगशा
स्त्रज्ञानसे प्रगटविवेकज्ञानसेयुक्तहै तिनकास्वभावसर्वोत्तमहोनेकेवास्तेएकहीप्रका
रश्रद्धाहोतीहै इतनाहीइंसप्रकरणका तात्पर्यार्थ है ३ सात्विकआदिजोगुण

यजन्ते सात्त्विका देवान् यजन्ते चांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ४
अशास्त्रविहितं घोरं तद्यन्ते ये तपो जनाः दम्भाहङ्कारसंयुक्ता कामरागवत्तान्विताः ५

शाङ्करभाष्यं

एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गं तत्र कश्चिद्देवसहस्रेषु पूजा
दितत्परः सत्त्वनिष्ठो भवति वाङ्मयेन तुरजोनिष्ठाः तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति कथं
अशास्त्रेति अशास्त्रविहितं तत्र स्त्रविहितं अशास्त्रविहितं घोरं पीडाकरं प्राणिनामा
त्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्वर्त्तयन्ति ये तपो जनास्ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ता दम्भाहङ्कारश्च

आनन्दगिरिकृतटीका

सिनैवृतादयः स्वधर्मात्प्रच्युता विप्रादयो देहपाताद्ब्रह्म वायुदेहमापन्नाः प्रेताः
एव्ययथायथसाराध्यदेवादयः सात्त्विकराजसतामसान् प्रकामान् प्रयच्छन्तीति सा
मर्थ्यादवगन्तव्यं ४ ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रेण ज्ञातुं शक्यन्ते कुतः कार्यलिङ्गकानुमा

स्वामिकृतटीका

सात्त्विकादिभेदमेव कार्यभेदेन प्रपञ्चयति यजन्त इति सात्त्विकाजनाः सत्वप्रकृ
तो न्देवानेव यजन्ते पूजयन्ति राजसास्तुरजः प्रकृतीन् यज्ञान् राजसांश्च यजन्ते एतेभ्यो
न्ये विलक्षणास्तामसा जनास्तामसानेव प्रेतान् भूतगणांश्च यजन्ते सत्त्वादिप्रकृतीनां त
त्तदेवादीनां पूजा रुचिभिस्तत्तत्पूजकानां सात्त्विकादित्वं ज्ञातव्यमित्यर्थः ४ राजस

भाषा अनुवाद

भेद उसीको कार्यभेदसे विस्तारकर कहते हैं कि सात्त्विकस्वभावजन सत्वप्रकृतिदेव
तोको पूजते है अक्षेही राजसस्वभाव रजःप्रकृतिदेवतायज्ञराजसादिकोंको पूजते
औतामसी तमोगुणीभूतप्र तोको पूजते है ४ और राजसतामसके मध्यमे भी जो
विशेष है सो फेर दोह्लोकसे कहते है कि शास्त्रविनजानेभी पूर्वसंस्कारबलसे कोईको
ई उक्तमपुरुषसात्त्विकस्वभावहोते है कोई मध्यमजंनराजसस्वभाव औकोई अधम
लोगतामसस्वभावहोते है और जो अत्यन्तमन्दभाग्यलोग अन्धपरम्परामे पाख
गिहियोंके सङ्गसे पाखगिह्याचारके अनुवर्ती हो शास्त्रविधानसे भिन्न लोकभयङ्कररूप
पतपस्याकरते है तिनके विषयमे हेतुस्वरूप दण्ड औ अहङ्कारसे संयुक्त तथा कामक
हे अभिलाष औरागकहे अभिलषितवस्तुमे चित्तरञ्जनके अनुरूप जो अधिक आश
क्ति औवलकहे विषयोंका आग्रह इससबसे युक्त हो इसह्लोकका अर्थ दूसरे ह्लोकके सा
य है ५ शरीरस्वकहे शरीरके कारणरूप देहमेवर्त्तमान जो पृथिवीअपतेजवायुआ

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः साञ्चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्वद्वासुरनिश्चयान् ६

शाङ्करभाष्यं

दस्माहङ्कारौ ताभ्यां संयुक्ता दस्माहङ्कारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्तद्वत्वं लङ्कामरागवलन्तेनान्विताः कामरागवलेर्बान्विताः ५ कर्षयन्त इति कर्षयन्तः कृषीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामङ्करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनो माञ्चैव तत्कर्षवृद्धिसाक्षिभूतमन्तः शरीरस्थं कर्षयन्तः मदनुशासनाकरणमेवमत्कर्षणं तान्विद्वद्वासुरनिश्चयान् आसुरोनिश्चयो येषान्ते आसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्धि इत्युपदेशः ६ आहाराणाञ्चरस्थस्त्रिधा दिवर्गतयत्कृपेणभिन्नानां यथाक्रमं

आनन्दगिरिद्वतटीका

नेनेति तत्राह एवमिति सत्वादिनिष्ठानां जन्तूनामवान्तरविशेषं प्रचुरत्वाप्रचुरत्वस्य पददर्शयति तत्रेत्यादिना राजसानाञ्चतामसानाञ्चप्राचुर्यं प्रज्ञाहाराविद्वणोति कथमित्यादिना कामश्चकायमानविषयो रागश्चतद्विषयभोगाभिलाषः तत्तद्वत्तन्निमित्तमितियावत् ५ रजीनिष्ठान्प्राधान्येन प्रदर्शयति सोनिष्ठान्प्राधान्येन दर्शयति कर्षयन्त इति कथं शरीरादिसाक्षिणीश्वरं प्रति कृषीकरणं प्राणिनां प्रकल्पते तत्राह मदनुशासनेति तेषां विपर्ययासनिश्चयवतां परिज्ञानं कुर्वोपयुज्यते तत्राह परिहरणार्थमिति ६

स्वामिद्वतटीका

तामसेष्वपि पुनर्विशेषान्तरमाह अथास्त्रविहितमिति द्वाभ्यां शास्त्रविधिभजानन्तोऽपि केचित् प्राचीनपुण्यसंस्कारेणोत्तमाः सात्विका एव भवन्ति केचिन्मध्यमाराजसामवन्ति अथमास्ततामसा भवन्ति येषु न रत्यन्तं मन्दभाग्यास्ते गतानुगत्यापाषण्डसङ्गेन च तदाचारानुवर्तिनः सन्तोऽशास्त्रविहितं घोरं भूतभयङ्करं तपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति तत्र हेतवः दस्माहङ्काराभ्यां संयुक्ताः तथा कामोऽभिलाषः रागश्चासक्तिर्वलमाग्रहः एतैरन्विताः सन्तस्तानासुरनिश्चयान् विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ५ किञ्च कर्षयन्त इति शरीरस्थं आरम्भकत्वेन देहे स्थितं भूतानां शिष्यादीनां ग्रामं समूहं कर्षयन्तो वृथैवोपवासादिभिः कथं कु

भाषा अनुवाद

काशप्रचभूत तिनको वृथा उपासकरनेसे दुर्बलकर औअन्तर्यामीरूपदेहके वीचटि के ऊयेमेरेकोभी लङ्घनकर दुखदाई हो जो अविवेकी लोग तपकरते है तिनको आसुरनिश्चयकहे अतिक्रूर बुद्धिजानो तात्पर्य यह कि मेरी आज्ञालङ्घनकरनाही सुभे दुखदेना है ६ और आहारादिभेदसे भी सात्विकादिगुणभेददेखानेके मनोरथसे

आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः यन्नस्तपस्तथादानंतेषामेदमिश्रणं ७

शाङ्करभाष्यं

सात्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिहक्रियते यतोरस्यस्निग्धादिष्व्वाहारविशेषे
पेष्यात्मनःप्रीत्यतिरेकेणलिङ्गेनसात्विकत्वंराजसत्वन्तामसत्वञ्चबुद्ध्या रजसामोल्लि
ङ्गानामाहाराणांपरिवर्जनार्थं सत्वलिङ्गानाञ्चोपादानार्थं तथायज्ञादीनामपि सत्त्वा
दिगुणभेदेनत्रिविधत्वप्रतिपादनमिहराजसतामसान्बुद्ध्याकथंनु नामपरित्वजेत्सा
त्विकानेवानुतिष्ठेदित्येवमर्थमाह आहारस्त्विति आहारस्त्वपिसर्वस्यभोक्तृस्त्रिविधो
भवति प्रियदृष्टस्तथायन्नस्तपस्तथादानंतेषामाहारादीनाच्चेदमिसंवक्ष्यमाणंश्रुणु ७

आयुरिति आयुश्च सत्वञ्चवलञ्च आरोग्यञ्चसुखञ्चप्रीतिश्चतासांविबुद्धिनाः आयु
सत्वजलारोग्यसुखप्रीतिविबुद्धिनाः रस्यस्निग्धाः तेषरस्यारसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः
स्विराश्विरकालस्थायिनोदेहे हृद्याहृदयप्रिया आहाराः सात्विकस्थेष्टाः भवन्ति ८

आनन्दगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकपूर्वार्द्धतात्पर्यमाह आहाराणामितिरस्यादिवर्गस्यसात्विकपुरुष
प्रियत्वंकदादिवर्गस्य राजसप्रियत्वंबातयामादिवर्गस्यतामसप्रियत्वमिति दर्शनंकु
लोपयुज्यतेतन्नाह रस्येतिश्लोकोत्तरार्द्धतात्पर्यमाह तथेति आहारवैविध्यवदिति
यावत् कथमेतेषांप्रत्येकं वैविध्यन्तन्नाह तेषामिति ७ सात्विकप्रीतिविषयमाहा

श्यामिकृतटीका ।

जन्तोऽचेतसोऽविवेकिनः माञ्जान्तर्यामितयाअन्तःशरीरस्थं देहमध्येस्थितं सदाञ्चाल
ह्वनेनैवकर्षयन्तोयेतपश्चरन्तितानासुरनिश्चयान्आसुरोऽतिक्रूरोनिश्चयोवेपां तान्
विद्धि ६ आहारादिभेदादपिसात्विकादिभेदं दर्शयितुमाह आहारस्त्वित्यादिवयोद
शभिः सर्वस्वापिजनस्ययन्नाहारोऽन्नादिः सतुयथायर्थंत्रिविधः प्रियोभवति तथायन्नत
पोदानानिबिबिधानिसवन्ति तेषांवक्ष्यमाणंभेदमिश्रणं एतच्चराजसतामसाहारय
ज्ञादिपरित्यागेनसात्विकाहारयज्ञादिसेवयासत्वदृष्टौयत्नःकर्त्तव्यइत्येतदर्थंकथ्यते ७

भाषाअनुवाद

इसश्लोकसे लेकरतयोदशश्लोकपर्यन्तकहतेहैं किसकलमनुष्योंकाआहार जोअन्न
आदिसोभी यथायोगतीनप्रकारसेप्रियलगताहै औयज्ञतपतथादानादिभीतीनप्र
कारकेहोतेहैं सोसबभेदसुनो किराजसतामसआहार औयज्ञदानादिपरित्यागक
रके सतोगुणकीदृष्टिकेनिमित्त सात्विकआहार औयज्ञादिकेविषयमे जोयत्नकर
रना कर्त्तव्यहै यहभगवानकहतेहैं ७ अबपूर्वोक्तसात्विकादिआहारके तीन

आयुःसत्ववलारोग्य सुखप्रीतिविवर्द्धनाः रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्या आहाराः
सात्विकप्रियाः ८ कटुग्ललवणालुष्णतीक्ष्णरुक्षविदाहिनःआहाराराज
सखेष्टादुःखशोकामयप्रदाः ९

शाङ्करभाष्यं

कट्वेति कटु अम्ललवणअत्युष्णः अतिशब्दः कट्वादिषुसर्वत्रयोज्याऽतिकटु रति
तीक्ष्णइत्येवं कटुग्ललवणालुष्णतीक्ष्णरुक्षविदाहिनः एवम्बिधाआहाराराजसखेष्टा
दुःखशोकामयप्रदा दुःखञ्चशोकञ्चआमयञ्चप्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ९

आनन्दगिरिकृतटीका

रविशेषमुदाहरति आयुरिति आयुर्जीवनं सत्वञ्चित्तस्थैर्यथैवीर्यवावलंकार्यकारण
सामर्थ्यंआरोग्यनीरोगता सुखंअन्तराल्लादः प्रीतिःपरेषामपिसम्पन्नानांदर्शनात्
परमोहर्षस्तासांविवर्द्धनाः विवर्द्धयन्तीति व्युत्पत्ते रसोपेतारसयितव्याःसरसाःदे
हेचिरकालस्थायित्वं चिरशरीरोपकारहेतुत्वं ८ राजसप्रीतिविषयमहार

खामिकृतटीका

तत्राहारवैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः आयुर्जीवनं सत्त्वमुत्साहः वलंशक्तिः
आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनांविवर्द्धनाः
विशेषेण वृद्धिकराः तेचरस्यारसवन्तःस्निग्धाःस्नेहयुक्ताः स्थिरादेहेसारांशेनचि
रकालावस्थायिनः हृद्याःदृष्टिमात्रादेवहृदयङ्गमा एवभूताआहारा भक्ष्यभोज्या
दयःसात्विकप्रियाः ८ तथाकटुइति अतिशब्दः कट्वादिषुसप्तस्वपि सम्बध्यते

भाषाअनुवाद

प्रकारभेद तीनश्लोकसेकहतेहै किआयुकहेजीवन सत्वकहेजत्साह वलकहेसक्ति
औआरोग्य सुखकहेचित्तकीप्रसन्नता प्रीतिकहेअभिरुचि इससेयहआयाकिआयु
सत्वआदिकेकढानेवाले औरस्यकहेरसयुक्त औस्निग्धकहेचिकनेष्टतयुक्तऔस्थि
रकहेरसांशकेद्वारा चिरकालदेहमेरहनेवाले औहृद्यकहेदेखतेमात्र भोजनको
इच्छाहो अैसेसुन्दरस्वरूप आहार भक्ष्यभोज्यआदि सात्विकरूप सात्विकस्वभा
व पुरुषोंको प्रियहोतेहै ८ औरअतिकटुनीवआदिऔअतिअम्लऔअतिज
वणऔअतिउष्णकहेगरमऔअतितोक्ष्णमरिचादिऔअतिरुक्षऔअतिउग्रसरसो
आदि येसवराजसस्वभावमनुष्यको प्रियहोते है परन्तु येसववस्तु दुखकहे भोज
नसमयमे हृदयकोसन्तापआदि औशोककहे भोजनकेअनन्तर अप्रसन्नता औ
आमयकहेरोग येसवखानेवालेकोदेतेहै क्योंकि येसवदुःखशोकामयहै ९

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितञ्च यत् उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियं १०

शाङ्ख्यभाष्यं

यातयाममिति यातयामं सन्दपक्कं निर्वीर्यस्य गतरसेनोक्तत्वात् गतरसं रसवियुक्तं पूति दुर्गन्धिपर्युषितञ्च पक्कं सत्प्राणान्तरितञ्च यत् उच्छिष्टमपि चमुक्ताश्लिष्टमप्यमेधम यन्नाहं भोजनमीदृशन्तामसप्रियं १० अथेदानीं यज्ञस्त्रिविधञ्च उच्यते अफलेति अफलाकांक्षिभिरफलार्थिभिर्यज्ञोविधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्तते यदृष्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्त्तनयेव कार्यमिति मनःसमाधाय नानेन पुरुषार्थो मम कर्त्तव्य इत्येवं निश्चित्य ससात्विको यज्ञ उच्यते ११ अभिसन्धायेति अभिस

आनन्दगिरिकृतटीका

विशेषं दर्शयति कटुति कटुकन्तिक्तः कटुकस्य तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् रक्षोविस्त्रेहः विदाही सन्तापकः अतिशब्दस्य सर्वत्र योजनामेवाभिनयति अति कटुरिति दुःखं तात्कालिकी पीडा इष्टवियोगजं दुःखं शोकः आमयोरोगः ६ तामसप्रियमाहारमुदाहरति यातयाममिति ननु निर्वीर्यं यातयाममुच्यते न पुनः त्वाभिपक्कमिति नेत्याह निर्वीर्येति १० हानादानार्थं आहारत्रैविध्यमेवं विभज्य क्रमप्राप्तं य

स्वामिकृतटीका ।

तेन अतिकटुनिम्बादिः अत्यक्तोऽतिलवणोऽत्युष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः कंगुकोद्रवादिः अतिविदाही सर्षपादिः अतिकट्वाद्य आहाराराजसस्येष्टाः प्रियाः दुःखं तात्कालिकहृदयसन्तापादि शोकः पञ्चाङ्गाविदौर्म्भनस्य आमयोरोगः एतान् प्रददति प्रयच्छन्तीति तथा ६ यातयाममिति यातो यामः प्रहरो यस्य पक्कस्योदनादेः तद्यातयामं शैत्यावस्थां प्राप्तमित्यर्थः गतरसं निष्पीडितसारं पूति दुर्गन्धिपर्युषितं दिनान्तरपक्कं उच्छिष्टं अन्यमुक्तावशिष्टं अमेधं अभक्ष्यं कलञ्जादिएवम्भूतं भोजनं भोजनं तामसस्य प्रियं १० यज्ञोऽपि त्रिविधस्तत्र सात्विकं यज्ञमा

भाषा अनुवाद

और जो अन्न यातयाम कहें जिसको एकपहरवीत गया और ठंडा हो गया और गतरस कहें जिसका रस खरा गया और पूतिकहें दुर्गन्धयुक्त जो है और पर्युषित कहें वासी अन्न और उच्छिष्ट कहें दूसरे का जूठा और अमेध कहें अपवित्र अभक्ष्य मांस आदि ऐसे आहार तामस स्वभाव मनुष्योंको प्रिय लगते हैं १० और यज्ञ भी तीन प्रकार है तिनके

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदिष्टोयद्व्यज्यते यद्यव्यमेवेतिमनःसमाधायससात्विकः ११
 अभिसन्धायतुफलं दम्भार्थमपिचैवयत् इज्यतेभरतश्रेष्ठ तंयज्ञंविहिराजसं १२
 विधिहीनमसृष्टान्तंमन्त्रहीनमदक्षिणं अद्वाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते १३

शाङ्करभाष्यं

न्यायोद्दिश्यफलं दम्भार्थमपि चैवयत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तंयज्ञंविहिराजसं १२
 विधिहीनमिति विधिहीनं यथाचोदितविधिविपरीतं असृष्टान्तं ब्राह्मणेष्वेतेन
 सृष्टमन्त्रं यस्मिन् यज्ञे सोऽसृष्टान्तस्तमसृष्टान्तं मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतोवर्णतश्चवियुक्तं

आनन्दगिरिकृतटीका

यज्ञैर्विध्यं कथयति अथेति तत्रसात्विकंयज्ञं ज्ञापयति अफलेति फलाभिसन्धिं वि
 नायज्ञस्वरूपमेवभाव्यस्मिन्निबुद्धं शास्त्रतोनुष्ठीयमानोयज्ञः सात्विकइत्यर्थः ११
 राजसंयज्ञं हानार्थं दर्शयति अभिसन्धायेति स्वर्गाद्युद्दिश्य धार्मिकत्वख्यापनार्थं
 व्यवहृज्यते तद्यज्ञं राजसानिर्दिष्टं त्याज्यप्रसवगच्छेत्यर्थः १२

स्वामिदंतटीका

ह अफलाकांक्षिभिरिति निभिः फलाकांक्षारहितैः पुरुषैर्विधानादिष्टां वश्यं क
 तथा विहितोयोयज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते ससात्विकोयज्ञः कथमिज्यते यद्यव्यमेवेति य
 ज्ञानुष्ठानमेव कार्यं नान्यत्फलं साधनीयमित्येवं मनःसमाधायैकाग्रं कर्तव्यं ११
 राजसंयज्ञमाह अभिसन्धायेति फलभिसन्धाय उद्दिश्य यस्विज्यते यज्ञः क्रिय
 ते दम्भार्थञ्च स्वसहत्वख्यापनाय तं यज्ञं राजसंविद्धि १२ तामसंयज्ञमाह विधीति

भाषाअनुवाद

वीचमेसात्विकजोयज्ञ सोतो नहो कसेकहते है कि जो पुरुष फलकी आकांक्षारहि
 त अवश्य कर्त्तव्य है यज्ञानियज्ञकरते सोसात्विककहावती है औवेमनुष्यकिसका
 रणसेयज्ञअनुष्ठानकरते इसपर कहते है कियज्ञकर्त्तकरनाहीचाहिये और कोई
 फलकेअर्थ कर्त्तव्यनहीं है ऐसाविचारि मनको एकाग्रकरके यज्ञकरते है ११
 राजस यज्ञकहते है किहे भरत श्रेष्ठ अर्जुन फलकी कामनापूर्वक अपनेमहत्व
 को जनानेकेअर्थ जोयज्ञकीजाय सोराजस यज्ञजानो १२

अवतामसयज्ञकहते है कि विधिहीन औ असृष्टान्तकहे जोयज्ञकेअर्थ अन्नब्रा
 ह्मणनियवैश्यसे नहींमिलाहो सोअन्न औमन्त्रहीन औदक्षिणादानरहितहो
 तथाअद्वावर्जितं यज्ञको तामसयज्ञ कहते है १३ तपस्याकोभी सात्विकादिभेद

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसाचशरीरं तपउच्यते १४

शाङ्करभाष्यं ।

मन्वहीनं अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं यज्ञंतामसंपरिचक्षते तमोनिर्दत्तकथयन्ति १३ अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते देवेति देवाश्चद्विजाश्चगुरुवश्चप्राज्ञाश्चदेवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषांपूजनंशौचमार्जवंवृजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसाचशरीरनिर्वर्त्तप्रशरीरंशरीरप्रधानैःसर्वैरेवकार्यकारणैः कर्त्वादिभिःसाध्यं शरीरन्तपउच्यते १४

पञ्चैते तस्यहेतवइति द्विवच्यति अनुद्वेगेति अनुद्वेगकरंप्राणिनांअदुःखकरंवाक्यंसत्यंप्रियंहितञ्चयत्प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यंविशिष्यते विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चशब्दःपरप्रत्ययनार्थंप्रयुक्तस्यवाक्यस्यसत्यप्रियाहितानुद्वेगकरत्वादीनामन्यतसेनद्वाभ्यांनिर्मिर्वाहीनतास्यात् यद्दिनतद्वाङ्मयन्तपस्तत्त

आनन्दगिरिछातटीका

ताससंयज्ञंहानार्थमेवोदाहरति विधीति १३ सात्त्विकादिभावंनिरूपयितुंसर्वस्यतपसःस्वरूपंतिविधंनिरूपयति अथेति तत्रशरीरन्तपोनिर्दिशति देवेति देवाब्रह्मविष्णुशिवादयःद्विजाःपूजयत्वात्द्विजोत्तमाःगुरुद्वःपितादयःप्राज्ञाःपरिहृताविदितवेदितव्यास्तेषांपूजनंप्रणामंशुश्रूपादिशौचंशुश्रूलाभ्यांशरीरशोधनंआर्जववृजुत्वंविहितप्रतिपिडयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्वं ब्रह्मचर्यंमैथुनासमाचरणंअहिंसाप्राणिनामपीडनं शरीरमावस्थानिर्वर्त्तप्रत्वमस्यतपसो नसंभवतीति मत्वाविशिनष्टि शरीरेति १४ कथंकर्त्वादिसाध्यत्वेतपसःशरीरत्वंशरीरत्वेवाकथंक

स्वामिछातटीका

विधिहीनंशास्त्रोक्तविधिभूयंअसृष्टान्वाह्लाणाटिभ्योऽसृष्टंननिष्पादितमन्नंयस्किंस्तंमन्वहीनंयद्योक्तदक्षिणारहितं अद्वाभूयञ्चयज्ञंतामसंपरिचक्षतेकथयन्तिश्रिष्टाः १३ तपसःसात्त्विकादिभेददर्शयितुं प्रथमंतावच्छारीरादिभेदेनतस्यवैविध्यमाह देवेत्यादिनिभिः तत्रशरीरमाह देवेति प्राज्ञागुरुव्यतिरिक्ता अन्येऽपितत्त्वविदः देवब्राह्मणादिपूजनशौचादिकञ्च शरीरं शरीरनिर्वर्त्यं तपउच्यते १४

भाषाअनुवाद

देखानेकेमानससे प्रथमशरीरादिकेभेद क्रमसेतिविधहै सोतीनश्लोकसे कहते है किप्राज्ञकहे गुरुजनसेभिन्ने औरऔरतत्वज्ञानी औब्राह्मणतथागुरुजनकीपूजा औशौचआदिक्रिया इनसबको शिष्टपुरुषशरीरसम्पादित तपस्याकहते है १४

अनुद्गेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हि तच्छ्रयत् स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते १५

शाङ्करभाष्यं

या सत्यवाक्यस्येतरैषामन्यतमेन द्वाभ्यांतिभिर्वाहीनतायां न वाङ्मयं तपस्तथापि
यं वाक्यस्यापीतरैषामन्यतमेन द्वाभ्यांतिभिर्हीनस्य न वाङ्मयं तपस्तथा हि न वाक्यस्या
पीतरैषामन्यतमेन द्वाभ्यांतिभिर्वावियुक्तस्य न वाङ्मयं तपस्त्वं किंपुनस्तत्तपोयत् सत्यं
वाक्यमनुद्गेगकरं प्रियं हि तच्छ्रयत् तत्परमतपोवाङ्मयं यथाशान्तो भगवत्स स्वाध्यायं
यो संवानुतिष्ठतयातिश्रेयो भविष्यति स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते १५

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

त्वादि साध्यत्वमित्याशंकाह पञ्चेति सम्प्रति वाङ्मयं तपो व्यपदिशति अनुद्गेगकरमि
ति सत्यं यथादृष्टार्थवचनं प्रियं श्रुति सुखं हि तं परिणामपथं प्रियं हि तयोर्विधान्तरैण
विभागमाह प्रियेति कथमत्र विशेषण विशेष्यत्वं तदाह अनुद्गेगेति विशेषणानां धर्मा
णामनुद्गेगकरत्वादीनां विशेषणवाक्येन समुदितानां परस्परमपिसमुच्चयद्वोतीचकार
इत्याह विशेषणेति किमिति वाक्यमेतैर्विशेष्यते किमिति वातेषां मिथः समुच्चयस्तत्राह
परैरित्यद्यपि विधायकवाक्यमात्रस्याविशेषितस्य वाङ्मयं तपस्त्वानुपपत्तिस्तथापि सत्यवा
क्यस्य वाक्यविशेषणान्तराभावेऽपि वाङ्मयं तपस्त्वमित्याशंकाह तथेति तथापि प्रियवाक्य
मात्रस्य तथात्वं स्यादित्याशंकाह तथेति तथापि परिणामपथं वाक्यमात्रन्तथा भविष्य
ति नेत्याह तथाहितेति कीदृक्तर्हितयोर्वाङ्मयत्वमिति प्रश्नपूर्वकं विशदयति किंपु
नरिति विशिष्टे वाङ्मये तपसि दृष्टान्तमाह यथेति प्रांसुखत्वं पवित्रपाणित्वमित्यादि
विधानमनतिक्रम्य स्वाध्यायस्यावर्त्तनमपि वाङ्मये तपस्यान्तर्भवतीत्याह स्वाध्याये
ति वाक्प्राचुर्येण प्रस्तुतास्मिन्निति वाङ्मयं वाक्प्रधानमित्यर्थः १५ मानसं तपः

खामिद्वतटीका

वाचिकं तपश्चाह अनुद्गेगकरमिति उद्गेगंभयं न करोतीत्यनुद्गेगकरं वाक्यं सत्यं श्रौ
तुः प्रियं हि तच्छ्रयत् परिणामे सुखकरं स्वाध्यायमभ्यसनं वैदास्यासञ्च वाङ्मयं वाचानि
वर्त्तन् तपः १५ मानसं तपश्चाह मन इति मनः प्रसादः स्वच्छतासौम्यत्वमङ्गुरता

भाषाअनुवाद

और वचनसम्बन्धी तपस्या कहते हैं कि कोई मनुष्य जिनसमय न हो ऐसे अनु
द्गेगकर वचन औसत्य तथा श्रोताको प्रिय लगने औ परिणाम कहें अन्तको सुखदाई
हों और वेद अध्यास करनेवाले वचनोको भी वाङ्मतपस्या कहते हैं १५

मनःप्रसादःसौम्यत्वमौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६

शाङ्करभाष्यं

मनइति मनःप्रसादोमनसःप्रशान्तिः स्वच्छतापादनं मनसःप्रसादसौम्यत्वंवत् सौमनस्यमाहुर्मुखादिसंप्रसादकार्यान्तःकरणस्थदृष्टिःमौनंवाक्संयमोपि मनःसंयमपूर्वकोभवति इति कार्यणकारणमुच्यते मनःसंयमोमौनमिति आत्मविनिग्रहोमनोनिरोधः सर्वतःसामान्यरूपआत्मविनिग्रहोवाग्विषयस्वैवमनसः संयमोमौनमिति विशेषः भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽभायावित्वं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६ यथोक्तं कायिकंवाचिकंमानसञ्च तपस्तप्तनरैः सत्त्वादिभेदेनकथंद्विविधम्भवतीत्युच्यते यद्दयास्तिक्यबुद्ध्यापरयाप्रकृत्यातप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतंद्विविधं त्रिःप्रकारंअधिष्ठानंनरैरनुष्ठातृभिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृशन्तपस्तत् सात्त्विकंसत्त्वनिर्दृष्टं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः १७ सत्कारेति सत्कारःसाधुकारःसाधुरयंतपस्वीब्राह्मणःइत्येवमर्थमानोमान

आनन्दगिरिकृतटीका

संक्षिपतिमनइतिप्रशान्तिफलमेवव्यनक्तिस्वच्छतेतिमनसःस्वाच्छमनाकुलतानैश्चिन्यमित्यर्थः सौमनस्यं सर्वेभ्योहितैपित्वमहिताचिन्तनञ्चतत्कथंगम्यते तत्राह मुखादीति तस्यस्वरूपमाह अन्तःकरणस्येति ननु मौनंवाङ्मन्यमनंवाङ्मयेतपस्यन्तर्भवति तत्कथंमानसेतपसिव्यपदिश्यते तत्रवाचःसंयमस्य कार्यत्वान्ननःसंयमस्यकारणत्वात्कार्यणकारणग्रहणात् मानसेतपसिमौनमुक्तमित्याह वागिति यद्दामौनंमुनिभावोमननंआत्मनोमनसोविनिग्रहोनिरोधः नन्वेवंसौमनस्यमनोनिग्रहस्यचमनःसंयमत्वेनैकत्वात् पौनरुक्त्यनेत्याह सर्वतइति भावस्यहृदयस्यसंशुद्धीरागादिमलविकलतेतिव्याचष्टे परैरिति मानसंमनसाप्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका

मौनंमुनेर्भावोमननमित्यर्थः आत्मनोमनसोविनिग्रहोविषयेभ्यःप्रत्याहारः भावसंशुद्धिव्यवहारे सायाराहित्यमित्येतन्मानसंतपः १६ तदेवंशरीरवाङ्मनोभि

भाषाअनुवाद

अवमानसिक तपस्या कहते हैं किमनकी निर्मलता औसौम्यत्वकहे अक्रूरता औमौनकहे सुनिधर्म जोमननकरना आत्मविनिग्रहकहे विषयोसे इन्द्रियों कोनिग्रह जोरोकना औभावसंशुद्धिकहे व्यवहारमे निष्कपटरचना येसवमानसिकतपस्या स्वरूप कहेजातेहैं १६ शरीरवचनमनकेद्वारा तीनप्रकारतपदेखा

अथवापरयातर्भूतपस्तत्त्रिविधं नरैः अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते १७
सत्कारमानपूजार्थं तपोदम्भेन चैव यत् क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसंचलमध्रुवं १८

शाङ्करमार्थ

नंप्रत्युत्थानाभिवादानादिस्तदर्थं पूजापादप्रक्षालनाच्चेनाशयित्वादि तदर्थं च तपः
सत्कारमानपूजार्थं दम्भेनैव च क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसञ्चतुकादाचित्क
फलत्वेनाध्रुवं १८ मूढेति मूढग्राहेण विवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया क्रियते

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

विविधस्य तपसो यथासम्भवं सात्त्विकादिभवेन तत्त्रैविध्यमाकांक्षाद्वारा निश्चिप
ति यथोक्तमिति तत्रैव अधिष्ठानं देहे वा ह्यनोनिर्वर्त्यमित्यर्थः समाहितैः सिद्धसिद्धो
निर्विकारैरिति यावत् १७ राजसन्तपो निर्दिशति सत्कारेति साधुकार
मेव स्फोरयति साधुरिति दम्भेन चैव नास्तिक्येन केवलधर्मध्वजित्वेनेत्यर्थः तदिह प्रो
क्तमस्मिन्नेव लोके फलप्रदमित्यर्थः कादाचित्क फलत्वं क्षणिकफलत्वमध्रुवमनियतमनै
कान्तिकफलमिति यावत् १८ तामसत्तपः संगृह्णाति मूढेति मूढोत्पन्ना

स्वामिद्वतटीका ।

निर्वर्त्यं विविधं तपोदर्शितं तस्य विविधस्यापि तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह
अथ येत्यादिभिः तत्त्रिविधमपि तपः श्रेष्ठया अथवा फलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रचित्तैर्नरैस्तपं सात्त्विकं कथयन्ति - १७ राजसमाह सत्कारेति सत्कारः साधुकारः
साधुरयमितितापसोऽयमित्यादिवाक्पूजा मानः अथुत्थानाभिवादानादिदैहिकीपू
जा पूजा अर्थलाभादिः एतदर्थं दम्भेन च तपः क्रियते अतएव चलमनियतं अध्रुवञ्च क्ष
णिकं यदेवम्भूतं तपस्तदिह राजसंप्रोक्तं १८ तामसत्तपश्चाह मूढेति मूढग्राहे

भाष्यानुवाद

या सोई तीन प्रकार तप जो सात्त्विकादि गुण भेद से भी तीन प्रकार है सो तीन ह्यो कसे क
हते है कि जो उत्कृष्ट अथवा फलकी कामना रहित औ एकाग्रचित्त हो मनुष्य लोग
विविध प्रकार करतें तिनको पण्डित लोग सात्त्विक कहते है १७ राजस कहते है कि
जो सत्कार अर्थात् यह पुरुष साधु औ यह तपस्वी ऐसे प्रतिष्ठा वचनों से जो पूजा औ मा
नकहे उनको देख उठ खड होना औ प्रणाम करना आदि जो दैहिक पूजा औ पूजा कहे
अर्थलाभादि इन सबके निमित्त औ अपने महत्वके प्रकाशके अर्थ की जाय जो अनि
त्य औ क्षणिक रूप तपस्या उसीको इस लोक में शिष्ट लोग राजस कहते है १८

मृदुग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतं १६
दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे देशेकालेचपात्रेचतद्दानं सात्त्विकं स्मृतं २०

शाङ्करभाष्यं ।

तत्तपःपरस्यउत्सादनार्थं विनाशास्त्रंवा तत्तामसन्तप उदाहृतं १६ इदानीन्दा
नभेदमुच्यते दातव्यमिति दातव्यमिति एवंमनःकृत्वायद्दानं दीयतेऽनुपकारिणेप्रत्यु
पकारासमर्थाय समर्थायादिनिरपेक्षन्दीयते देशेपुण्येकुरुक्षेत्रादौ कालेसंक्रान्त्या
दौ पात्रेचपडङ्गविद्वेदपारगइत्यादौ आचारनिष्ठायइत्यर्थः तद्दानंसात्त्विकंस्मृतं २०

आनन्दगिरिकृतटीका

विवेकी तस्यग्रहोनामाग्रहाभिवेकस्तेनेत्याह अविवेकेति आत्मनःस्वस्यदेहादेरि
त्यर्थः १६ क्रमप्राप्तदानस्यगुणनिमित्तम्भेदमाह इदानीमिति दातव्यमि
त्येवंमनःकृत्वादानभेदमवाभाव्यंनफलमित्यभिसन्वायेत्यर्थः २० राजसताम

स्वामिकृतटीका

णाविवेककृतेनदुराग्रहेणात्मनःपीडयायत्तपःक्रियते परस्योत्सादनार्थंवाअन्यस्यवि
नाशार्थमभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतंकथितं १६ पूर्वप्रतिज्ञातमेव दानस्यत्रै
विध्यमाह दातव्यमिति दातव्यमेवेत्येवंनिश्चयेन यद्दानं दीयते अनुपकारिणेप्र
त्युपकारासमर्थायदेशेकुरुक्षेत्रादौकालेग्रहणादौपात्रेचेतिदेशकालसाहचर्यात् स
प्तमीप्रयुक्तापात्रेपात्रभूतायतपःश्रुतादिसम्पन्नायब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वाचतुर्थ्येवैपापात्रे
इतिक्षजन्तरक्षकाय इत्यर्थः सहिसर्वस्मादापङ्गुणाद्वातारंपातीतिपाता तस्मैवेदेवंभू
तंदानंतत् सात्त्विकं २० राजसदानमाह यत्त्विति कालान्तरेऽयंमांप्रत्युपकारि

भाषाअनुवाद

तामसतपस्या कहतेहैं किअविवेकसे कुचेटाकर शरीरकोक्लेशदेयकिम्वाऔर
किसीके विनाशदुखकेअर्थ अभिचारस्वरूपजोतपतिसकोपण्डितजनतामसतपक
हतेहैं १६ पूर्वकथितअङ्गीकृत दानके विषयमेभी सात्त्विकादि तीनप्रकार कह
तेहैं किदानकरनाहीं चाहियेऐसीनिश्चयसे जोदानऔरउससेप्रत्युपकारनहो
अर्थात्अपनाउपकार नचाहै नवहउपकारकेजोग्यहो जिसकोदानदेव औरकु
रुक्षेत्रकाशीप्रयागतीर्थस्थानमे तथाग्रहणसंक्रान्तिपर्वआदिमे औरवेदशास्त्रयुक्तब्रा
ह्मणोंकोअथवायहपात्रसकलआपदोंसे दाताकीरक्षाकरैएवंभूतपाताकहेपात्रको
जोदानदियाजाय उसीकोपण्डितजनसात्त्विकदानकहतेहैं २० राजसदानकहते

यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः दीयतेचपरिलिप्तंहानंराजसंस्तृतं २१
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं २२

शाङ्करभाष्यम् ।

यत्विति यत्तुदानंप्रत्युपकारार्थंकालेत्वयंमांप्रत्युपकारिष्यतीत्येवमर्थं फलंवास्तदा
नस्यमेभविष्यत्युद्दिष्टमिति तदुद्दिश्यपुनर्दीयतेचपरिलिप्तंखेदसंयुक्तंतद्राजसंस्तृतं २१
अदेशेति अदेशकालेअपुण्यदेशेम्लेच्छाशुच्यादिसङ्कीर्णंअकालेपुण्यहेतुत्वेना
प्रख्यातेसंक्रांत्यादिविशेषरहिते अपात्रेभ्यश्चमूर्खतस्करादिव्योदेशादिसंयतौवा
असत्कृतंप्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तञ्चतद्दानं
तामसमुदाहृतं २२ यत्तुदानतपःप्रभृतीनां साङ्ख्यकारणावायमुपदेशउ

आगिरिनन्दकृतटीका ।

सदानविभजनं स्पष्टार्थं २१ विहितानां कर्मणांप्रमादयुक्ते वैगुण्ये कथंपरि
हारः स्यादित्याशंकाह यत्नेति ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ओमिति तावद्ब्रह्मणो
नामनिर्देशःतत्त्वमसीतिश्रुतेःतदित्यपि ब्रह्मणोनामनिर्देशःसदेवसौम्येदमितिश्रु
तेः सदित्यपि तस्यनामेतिमत्वाह ओमिति कथंनिर्देशेनतेषांविधानमित्याशंका
ह निर्देशेति यज्ञादीनावैगुण्यप्रतीतिकालेयथोक्तनामान्यतमोच्चारणादवैगुण्यमि
ष्यतीतिभावः कर्मसादुगुण्यकारणंनिविधनामस्तौति ब्राह्मणाइति २२ । २३

स्वामिकृतटीका

यतीत्येवमर्थंफलंवास्वर्गादिकमुद्दिश्ययत्पुनर्दानंदीयतेपरिलिप्तं चित्तलो शयुक्तं य
थावत्येवंभूतंतत्दानंराजसमुदाहृतंकथितं २१ तामसदानमाह अदेशेति अदेशेअ
शुचिस्थानेअकालेअशौचादिसमये अपात्रेभ्योविधनटादिव्योयद्दानंदीयतेतद्देश
कालपात्रसम्पत्तावपिअसत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यंअवज्ञातंपात्रतिर
स्कारयुक्तं एवस्तृतं तामसमुदाहृतं २२

भाषाअनुवाद

हैं किसमयकेअनुसार यहमेराप्रत्युपकारकरेगाइससे अथवास्वर्गफलभोगकेअ
र्थचित्तलो शयुक्तकहेदेतेसमयकष्टहोअसाजोदानतिसकोशिष्टलोगराजसकहते २१
अवतामसदानकहतेहैं किअदेशकहे अपवित्रस्थानमेअकालकहे अशौचा
दिसमयमे औअपात्रकहे जोरलवारनाचनेगावनेनकलकरनेवालोंको जोदानअथ
वादेशकालविद्यावानकेरहतेभी असत्कृतकहे पादप्रक्षालनआदिसत्काररहित
या अनादरसेजोदानमुपात्रकोभीदिखाजाय तिसकोशिष्टलोग तामसकहतेहैं २२

श्रौतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ब्राह्मणास्तेनवेदाश्च यज्ञाश्च
विहितापुरा २३

शाङ्करभाष्यं

च्यते श्रौतत्सदिति एतन्निर्देशः निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः त्रिविधोनामनिर्देशो
ब्रह्मणःस्मृतश्चिन्तितोवेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिर्ब्राह्मणास्तेन निर्देशेनत्रिविधेनवेदाश्च य
ज्ञाश्चविहितानिर्दिष्टाःपुरा पूर्वमिति २३ निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते तस्मादोमि

स्वामिद्वतटीका

नन्वेवंविचार्यमाणेसर्वमपियज्ञतपोदानादि राजसतामसप्रायमेवेति व्यर्थोय
ज्ञादिप्रयासइत्याशंश्च तथाविधस्यापिसात्विकत्वोपपादनप्रकारं दर्शयितुमाह ओमि
ति श्रौतत्सदिति त्रिविधोब्रह्मणःपरमात्मनोनिर्देशोनाम्नाव्यपदेशःस्मृतःश्रितैःत
त्तत्तदोमिति त्रिष्टुप्त्रिष्टुप्त्यादियुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्मणोनामजगत्कारणत्वेनाति
प्रसिद्धत्वात् विदुषांअपरोक्षत्वाच्चतच्छब्दोऽपिब्रह्मणोनामपरमार्थसत्वसाधुत्वप्रशस्त
त्वादिभिःसच्छब्दोऽपिब्रह्मणोनाम सदेवसौख्येदमग्रआभीदित्यादियुतेः अयंनि
विधोऽपिनामनिर्देशोविगुणमपि सगुणंकर्तुं समर्थइत्याशयेनस्तौति तेनत्रिविधेन

भाषाअनुवाद

जोकहोकि ऐसाविचारकरनेसे प्राय सबयज्ञश्रौतप तथादानआदि राजस
श्रोतामसमाह होते हैं इसकारणयज्ञआदिकर्ममे यत्नकरनाइयाहै इसशङ्काप
र पूर्वोक्तयज्ञदानआदि ब्रह्मधाराजसतामस होनेसेभी सान्त्विकत्वप्रतिपादनकीउ
पाय देखायकारकहतेहैं किश्रौतत्सत् येजोतीनशब्द सोपरमात्माकेनामके अनु
रूपनिर्दिष्टहैं इनकेमध्यमे अकारउकारऔमकारका स्वरूप जोश्रौंकार सोब्रह्म
है यहश्रुतियोंसेप्रसिद्धहै सोश्रौंशब्द ब्रह्महींकानामहै औरजगत्कारणहेतुसे
ज्ञानियोंकोअपरोक्षहै तत्भीब्रह्मऔपरमार्थऔविद्यमानत्वऔसाधुत्वऔप्रसस्त
त्वादिप्रयुक्त औरहेसौख्य इसजगतकीसृष्टिकेपूर्वसत्स्वरूपमैथा ऐशेश्रुतियोंकेक
हनेसेसत्शब्दभीब्रह्महींकानामहै औरयह त्रिविधनामकहनेसे निदृष्टकोभोउ
त्पद्यकरनेको नामसमर्थहैं इसअभिप्रायसे प्रसंशाकरतेहैं किविधाताने सृष्टि
केप्रथम इसपरमात्माके त्रिविधनामकाउद्देशकर ब्राह्मणऔ वेदऔयज्ञकानिर्मा
णकिया अथवाजोपरमात्माकायहतीनप्रकारनिर्देश सोई परमात्मनेब्राह्मणअति
पवित्तको सृष्टकिया इससे श्रौतत्सत् यहकहना अतिप्रसस्त कहेउत्तमहै २३

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां २४
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्तीतीत्येकं चिभिः २५

शाङ्करभाष्यं

त्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रियाः यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शा-
स्त्रोदितः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानां २४ तदिति तदि-
त्यनभिसन्धाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य अनभिसन्धाय च कर्मणः फलं यज्ञतपःक्रि-
याः यज्ञक्रियास्तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाश्च दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रज्ञिरण्यप्रदाना-
दिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्तन्ते मोक्षकांचिभिः २५

अनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वसर्गादौ निर्माणञ्च प्रजापतिकर्तृकं यस्माद्ब्राह्मणादीनां कारणं यस्माच्च ब्रह्म-
णो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मवादिनामित्यत्र ब्रह्मवेदः २४

ओंशब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह तदित्यादिना २५

स्वामिकृतटीका

ब्रह्मणो निर्देशेन ब्राह्मणाश्च वेदाश्च यज्ञाश्च पुरासृष्ट्यादौ विहिता विधानानिर्भिताः स-
गुणीकृता इति वा यद्वायस्यार्थविविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयः पवित्रत-
माः सृष्टाश्च तस्मात्तस्यार्थनिर्देशोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः २३ इदानीं प्रत्येकमोङ्कारादीनां
प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन्तो कारस्य तदेवाह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः प्रशस्त-
स्तस्मादोमित्युदाहृत्य तदुच्चार्य कृतावेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताश्च क्रियाः सततं स-
र्वदा अङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते सगुणा भवन्तीत्यर्थः २४ द्वितीयं नाम स्तौति

भाष्यअनुवाद

अवओंकारआदिशब्दोंकी प्रसस्तता देखानेके मनोरथसे ओंकारका प्रसस्तत्व
कहते हैं कि जिसहेतुपरमात्माका निर्देश इसीरूपसे प्रसस्त है इससे ओंमात्र उच्चा-
रणपूर्वक वेदादिलत यज्ञदानत्रौतपस्याआदि शास्त्रोक्तक्रियासकलयथावत् संपूर्ण
नहोनेसे अर्थात् हीनहोनेसे भी अच्छीतरह गुणसंपन्न सर्वाङ्गपूर्ण होती है २४
दूसरेनामकी प्रशंशा करते हैं कि इसखलमें पूर्वोक्त ओंशब्दके साथ तत्पदका सम्-
न्ध है शुद्धचित्तसुसुक्ष्मपुरुषोंकी अकृतफलरूपकामना ब्रह्मरूपयज्ञआदिक्रिया त-
त्शब्दउच्चारणपूर्वक की जाती है इसीसे चित्तशुद्धिकेद्वारा फलसङ्कल्पत्यागपूर्वक
सुसुक्ष्मत्वसम्पादकत्वहेतुसे तत्शब्दका निर्देशकरना भी प्रसस्त है २५ सत्शब्द

सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्तेकर्मणि तथासच्छब्दःपार्थयुज्यते २६
यज्ञे तपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते कर्मचैवतदधीयंसदित्येवामिधीयते २७

शाङ्करभाष्यं

श्रौतच्छब्दयोर्विनियोगउक्तोऽप्येदानींसच्छब्दस्यविनियोगःकथ्यते सद्भावइति
सतःसद्भावेयथाअविद्यमानस्यपुत्रस्यजन्मनि तथासाधुभावेअसद्वृत्तस्यासाधोःसद्वृत्त
तासाधुभावस्तस्मिन्साधुभावेच सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणःप्रयुज्यते ततोच्यतेऽमि
धीयतेप्रशस्तेकर्मणि विवाहादौच तथासच्छब्दःपार्थयुज्यते प्रयुज्यतइत्येतत् २६
यज्ञे यज्ञकर्मणि यास्थितिस्तपसिच यास्थितिर्दानेच यास्थितिः साच सदित्युच्यते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वृत्तमनूद्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह श्रौतच्छब्दयोरिति २६ प्रकारान्तरेण

स्वामिणतटीका ।

तदिति उदाहृत्येति पूर्वस्थानुपपन्नः तदित्युदाहृत्यउच्यतेशुद्धचित्तैर्भोक्ताकाञ्चि
भिःपुरुषैःफलाभिसन्निमद्यत्वायज्ञाद्याःक्रियाःक्रियन्ते अर्थाच्चतशोधनद्वाराफलसं
कल्पत्यजगेन मुमुक्षुत्वसम्पादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्तइत्यर्थः २५

सच्छब्दस्यप्रासस्त्यमाह सद्भावइति हास्यां सद्भावेअस्तित्वेदेवदत्तस्यपुत्रादिक
मस्तीत्यस्मिन्नर्थेसाधुभावेचसाधुत्वेदेवदत्तस्यपुत्रादियेष्ठमित्यस्मिन्नर्थेसदित्येतत्पदं
प्रयुज्यते प्रशस्तेमाङ्गलिकेविवाहादिकर्मणिचसदिदं कर्मेति सच्छब्दोयुज्यतेप्रयु
ज्यते सद्गच्छत इति वा २६ किञ्चयज्ञइति यज्ञादिपुण्यास्थितिस्तात्पर्येणाव

भाषाअनुवाद

जोप्रसस्तहै यहदोश्लोकमे कहतेहैं किसत्भावकहै अस्तित्वऔ साधुभावक
हैसाधुत्व इनदोनोअर्थको सत्शब्दकहताहै औरहैअर्जुन प्रसस्तकहै माङ्गलिक
विवाहादिकर्ममेभी यहसत्कर्मइन्विषयोमे सत्शब्दका प्रयोगयोग्यहै श्रीमङ्गला
दिअर्थकोभीकहताहै २६ औरयज्ञतपदानमे जोस्थितिकहै इनकातात्पर्यजा
निज अर्थखानहै इसकोभी विद्वानजन सत्कहतेहैं औपरमात्माकेअर्थ अथवा
यज्ञतपदानकेअर्थ जोकर्मकियेजां वेभीसत्कहैजातेहैं जोयज्ञदानतपआदिकर्म
परमात्माकीसेवाकेअर्थ औजो कर्मसबअसात्विक किम्बाविगुणअङ्गहीनभीहों पर
अज्ञापूर्वककियेहों औब्रह्मकेनाम जोश्रौतत्सत् इनसेयुक्तकियेहों तोसगुणसा
त्विकहोतेहै २७ अबमनुष्य अज्ञापूर्वक कर्ममेप्रवृत्तहोंय इसलियेअज्ञावतक

अश्रद्धया ज्ञतं दत्तं तपस्तप्तं दत्तञ्च यत् असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह २८
इति श्रीमद्भगवद्गीतायां ब्रह्मविद्यायां अज्ञानविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७

शाङ्करभाष्यं

विद्वद्भिः कर्मच एव तदर्थीयं यज्ञदानतपोधी यमथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयं
मोक्षरार्थी यमित्येतत् सदित्येवाभिधीयते तदेतत् यज्ञदानतपश्चादिकर्म असात्त्विकं
विगुणमपि अज्ञापूर्वकं ब्रह्मणोभिधानत्रययोगेण सगुणं सात्त्विकं सम्पादितमवति
२७ तत्र च सर्वत्र अज्ञाप्रधानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात् अश्रद्धयेति तस्मात् अ

आनन्दगिरिद्वयटीका

सच्छब्दस्य विनियोगमाह यज्ञ इति नामत्रयोच्चारणेन साङ्गुण्यं सिध्यतीति प्रक
रणार्थमुपसंहरति तदेतदिति २७ अश्रद्धान्वितस्यापि कर्मणो नामत्रयोच्चा

स्वामिद्वयटीका

स्थानं तदपि सदित्युच्यते यस्य चेदं नामत्रयं स एव परमात्मा अर्थः फलं यस्य तत्तदर्थं कर्म
पूजोपहारगृहाङ्गणपरिभार्जनोपलेपनरङ्गमाङ्गलिकादिक्रिया तत्सिद्धये यदन्यत्
कर्म क्रियते उद्यानशालिच्छेदधनार्जनादिविषयं तत्कर्म तदर्थीयं तच्चातिव्यवहितम
पि सदित्येवाभिधीयते यस्मादेवमतिप्रशस्तमेतन्नां मायं तस्मादेतत् सर्वं कर्म साङ्गुण्य
र्थसङ्गीतं येदिति तात्पर्यार्थः अत्र चाथवादानुपपत्त्याविधिः कल्प्यते विधेयं स्तूयते
वस्त्वितिन्यायात् अपरैतु प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः क्रियन्ते मोक्षकाञ्चिभिरित्यादिवर्त
मानोपदेशः समिधो यजतीत्यादिविधितया परिणमनीय इत्याज्ज्ञस्तत्तु सङ्गवैसाधुभा
वे चेत्यादिषु प्राप्तार्थत्वान्न संगच्छत इति पूर्वोक्तक्रमेण विधिकात्पन्नैव ज्यायसी २७

भाषाअनुवाद

मंकीनिन्दाकरते है कि अश्रद्धासे हो मतपदान और पूजा आदिकर्म जो किये जाते है
उनको ज्ञानी शिष्टकहे भले लोग असत् मान कहते है क्योंकि अज्ञानिकल होनेसे इ
न कर्मोका फल परलोकमे भी नहीं होता है और अश्रद्धा करनेवाले है इससे इहलोकमे
भी कुछ फल नहीं है तो शरीरकालेश औधनकी खराबी करनेसे भी क्या फल है अ
थशतो करके न करके भी मिले हीगा जो इस फलकी इच्छा तुमको होय २८
इति श्रीजगन्नाथसुकुलविरचितमनभावनीनामभाषाटीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७

शाङ्करभाष्यं ।

अह्वयाज्जतं हवनं कृतं दत्तञ्च ब्राह्मणेभ्योऽश्वइत्यातपस्तं प्रमनुष्ठितमश्वइया तथाऽश्वइ
यैव कृतं यत्सुतिनमस्कारादितत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गवाच्चत्वात्
पार्थ न च तद्ब्रह्मायासमपि प्रेत्यफलाय नाऽपोहार्थं साधुभिर्निन्दितत्वादिति २८

इति शाङ्करभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः १७

आनन्दगिरिकृतटीका

रणाद्वैगुण्ये यद्वाप्राधान्यं न स्यादित्याशंक्त्वाह तत्र चेति सप्तमोभ्यां प्रकृतं यच्चाटि
गृह्यते सर्वथच्चादिसगुणमिति शेषः तस्यासत्त्वं साधयति मत्प्राप्तीति ऐहिकामुष्मिक
स्वाफलमश्वइतेनापि कर्मणा सम्यत्स्यते कुतोऽस्यासत्त्वमित्याशंक्त्वाह न चेति तस्यो
भयविधफलाहेतुत्वेहेतुमाह साधुभिरिति निन्दन्ति हि साधवः अद्वारहितं कर्म अतो
नैतद्भयफलात्तौपयिकमित्यर्थः तदनेन शास्त्रानभिज्ञानामपि अद्वावतां अह्वयासात्विक
त्वादित्नेविध्यभाजाराजसतामसाहारादित्यागेन सात्विकाहारादिसेवयासत्वैकश
रणानां प्राप्तमपि यच्चादिवैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां परिशुद्धबुद्धीनां अवस्था
दिसामग्रीसञ्ज्ञातत्वसाक्षात्कारवतां मोक्षोपपत्तिरिति स्थितं २८

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७

स्वामिकृतटीका

इदानीं सर्वकर्मसु अह्वयैव प्रवृत्त्यर्थमश्वइयाकृतं सर्वं निन्दति अश्वइयेति अश्वइया
ज्जतं हवनं दत्तं दानं तपस्तप्तं निवर्त्तितं यच्चान्यदपि कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते यतस्तत्प्रे
त्यलोकान्तरेन फलतिविगुणत्वात् नोद्ग्रह न चास्मिन्लोके फलति अयमस्करत्वात् र
जस्तमोमयीत्यक्त्वाश्रहांसत्वमयींश्चितः तत्तन्न नेऽधिकारी स्यादिति सप्तदशे स्थितं २८

इति स्वामिकृतटीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७

श्रीसङ्गवद्गीता

अष्टादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं त्यागस्य च हृषीकेश
पृथक् केशिनि सूदन १

शाङ्करभाष्यं

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन् अध्याये उपसंहृत्य सर्वश्रवणार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थो
यमध्याय आरभ्यते सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषु उक्तोर्थोऽस्मिन् अध्याये वगम्यतेऽर्जुन सन्ना
सत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभुक्षुस्त्वाच सन्नासस्येति सन्नासशब्दार्थस्य इत्येत
द्वेमहाबाहो तत्त्वन्तस्य भावस्तत्त्वं याथात्मप्रमित्येतत् इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च
गशब्दार्थस्येत्येतत् हृषीकेश पृथक् इतरैतरविभागं केशिनि सूदन केशिनामाकञ्चित्
असुरस्तन्नि सूदितवान् भगवान् वासुदेवस्तेन तन्नाम्नासम्बोध्यतेऽर्जुनेन १

भषा अनुवाद

अवप्रथमसमग्रअष्टादशअध्यायका तात्पर्यसंक्षेपसे श्रीधरस्वामी कहते हैं कि
भगवान् श्रीकृष्ण ने समग्रगीताशास्त्रका जो संग्रहार्थ सोई परमार्थ है यह निर्णय कर
नेके अर्थ अठारह अध्यायमें न्यास और त्यागभिन्नभिन्नकरके स्पष्टरूपसे कहा है और
सर्वकर्मोंमें मनसा संन्यासस्ते सुखं वशी यह ५ अध्यायका १३ श्लोक और शुभाशुभ
फलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मासु प्रैष्यसि यह ६ अध्याय
का २८ श्लोक और त्वत्कामफलसङ्गनित्यहो निराश्रयः यह ४ अध्यायका २० श्लो
क और सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुर्यात्तात्मवान् यह १२ अध्यायका ११ श्लोक इन सब श्लो
कोंसे और और अध्यायमें भी तौ न तौ न श्लोकोंसे फलमात्रत्यागकरके निष्कामसमस्तकर्म
करनेका उपदेश दिया है परन्तु परमकरुणामय सर्वज्ञ जो भगवान् श्रीकृष्ण सोपर
स्परविषयवचनकभीभी उपदेशनकरैगे इसीसे कर्मोंके त्याग और कर्मोंके करनेके विष
यमें जिस प्रकारसे विरोधनपडे सोई जाननेकी इच्छा करि अर्जुन कहते हैं कि हे हृषी
केश अर्थात् इन्द्रियोंके नियामक प्रवर्तक और हे केशिनि सूदन केशिनामदैत्यवृजलीला
के समै अश्वरूपधरके आया तो भगवान् उसके मुखमें अपना हाथ डाल करके सम
नचीरके डाल दिया था सोई कहना कि हे महाबाहो श्रीकृष्ण संन्यास और त्यागशब्
का तत्त्व अर्थ मैं भिन्नभिन्नकरके जाना चाहूँ हैं सो दयाकरके कहिये १

शाङ्करभाष्यं

तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्यागशब्दो न निर्लुप्ततायै पूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽर्जुनाय प्रष्टव्यं
 तैतन्निर्णयामगवानुवाच कास्येति कास्यानां अश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासस्य रित्या
 गं संन्यासं संन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्यानुष्ठानं कवयः परिहृताः केचिद्विदुर्विजा
 नन्ति नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठेयमानानां सर्वकर्मणां मात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फल
 स्य त्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तमाहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विज्ञायाः परिहृताः २

आनन्दगिरिकृतटीका .

पूर्वेष्वध्यायेष्विस्तरेण यतस्ततो विचिन्तयत्युक्तमर्थं सुखप्रतिपत्तयर्थं संज्ञेप्रेषोप
 संहृत्याभिध्यातुमध्यायान्तरमवतारयति सर्वस्यैवेति उपसंहृत्यवक्तव्यं इति सम्बन्धः
 किञ्चोपनिषत्सु यतस्ततो विस्मृतस्यार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन् अध्याये संज्ञिप्ताभिधा
 नं कर्त्तव्यमुपनिषदांगीतानाञ्चैकार्थत्वादित्याह सर्वज्ञेति कथं सर्वोपि शास्त्रार्थोऽस्मि
 न् अध्याये संज्ञिष्योपसंज्ञियते तत्राह सर्वेषु हीति ननु वेदार्थेदशेषतोऽसंज्ञिहीर्षि
 तस्तर्हि किमिति त्यागेनैके संन्यासयोगादिति च वेदार्थे कदेशविषयं प्रज्ञप्रतिवचनन्त
 त्वाह अर्जुनस्त्विति पृथगनयोस्तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति विशेषणादपृथगर्थस्तयोरस्ती
 ति गम्यते बुभुक्षितस्य प्रष्टव्यत्वादेकदेशे तद्भावादुक्तप्रश्नोपपत्तिरिति भावः १

ननु पूर्वेष्वध्यायेषु तत्र सन्नप्रासत्यागयोक्तत्वात् किमिति पुनस्तौ प्रष्टेते ज्ञाने त
 द्योगात् तत्राह तत्र तत्रेति निर्लुप्ततायै न निर्लुप्ततायै न विविक्तार्थवित्यर्थः बुभु

स्वामिकृतटीका

न्यासत्यागविभागेन सर्वगतार्थसंग्रहं स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णये अ
 त्त्रच सर्वकर्माणि मनसा संन्यास्यास्ते सुखं वशी संन्यासयोगयुक्तास्तेत्यादिषु कर्मसंन्या
 सउपदिष्टस्तथात्यक्त्वाकर्मफलासंगं नित्यतप्तो निराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागं ततः क्लृप्त
 यतात्मवानित्यादिषु च फलमात्रं त्यागेन कर्मानुष्ठानमुपदिष्टं न च परस्परविरुद्धं सर्वज्ञः
 परमकारुणिको भगवानुपदिशेत् अतः कर्मसंन्यासस्य तदनुष्ठानस्य चाविरोधप्रकारं बु
 भुत्सुरर्जुन उवाच संन्यासस्येति शोऽहृषीकेश सर्वेन्द्रियनिधामकहे केशिनिस्त्वदनके
 शिनास्त्रो महतो हयाक्रतेऽत्यस्य युद्धे सुखं व्यादाय भजितुमिच्छतोऽत्यन्तं व्यात्त सुखे वा म
 वाहुः प्रवेश्य तत्क्षणमेव विष्टहेनते नैव वाहुना कर्कटिकाफलवत्तं विदार्य निस्त्रुदित वा
 नत एव हेमहावाहो इति सम्बोधनं संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथग्विवेकेन वेदितुमिच्छा
 मि १ अतोत्तरं श्रीभगवावाच कस्यानामिति कस्यानां पुत्रकामो यजेत स्व

श्रीभगवानुवाच काश्यानांमर्म्णान्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफल
त्यागं प्राञ्जस्योगं विचक्षणः २

आनन्दगिरिकृतटीका

त्सया प्रश्नस्य प्रवृत्तत्वात् प्रष्टुरभिप्रायं प्रश्नेन प्रतिपद्य भगवानुत्तरमुक्तवानित्याह अत
इति पक्षद्वयोपन्यासेन सन्नासत्यागवद्वयोरर्थभेदं कथयति काश्यानामिति २

स्वामिकृतटीका

गं कामोयजेतेत्यादिकामोपवन्धे न विहितानां कर्मणां न्यासं परित्यागं सन्नासं कवयो
विदुः सम्यक्फलैः सह कर्मणामपिन्यासं सन्नासं परिहृता जानन्तीत्यर्थः सर्वेषां काश्या
नानित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राञ्जस्योगं विचक्षणानिपुणाः न तु स्व
रूपतः कर्मत्यागं न नूनित्यनैमित्तिकानां फलाश्रवणादविद्यमानस्य फलस्य कथं त्यागं
स्यात् न हि वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति उच्यते यद्यपि स्वर्गकामः प्रशुकाम इत्यादिवत् अ
हरहः सन्नासमुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते त
थाप्यपुरुषार्थव्यापारे प्रेक्षावन्तं प्रवर्त्तयितुमशक्नुवन् विधिद्विंश्च जितायजेतेत्यादि
ध्विषसामान्यतः किमपि फलमात्रं पत्येव न चातीवशुभमतश्च इत्यास्वसिद्धिरेव विधेः
प्रयोजनं मन्तव्यं पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात् श्रूयते च नित्यादावपि परं सर्वं

भाषा अनुवाद

इस अर्जुनकी प्रश्नका उत्तर भगवान कहते हैं कि देखो पुत्रकी कामना करि पुत्र इष्टियन्न
करै औ स्वर्गकी कामना करि अश्वमेधयज्ञ करै तथा और और कामना करि जो जो कर्म
विहित है ए से जो कास्यकर्म तिन सबके परित्याग करनेको ही परिहृत लोग संन्यास
जानते हैं अर्थात् फल सहित सकल कर्मके त्यागको संन्यास ज्ञान करते हैं और जि
तने कर्म अकर्म कहे कुत्सित कर्म औ नित्यनैमित्तिक कर्मके फलमात्र त्यागको विचक्ष
ण कहे निपुण लोग त्याग कहते हैं पर विचार से तो कर्म त्याग करनेको तो त्याग नहीं
कहते हैं फल त्याग व लु त्याग हो सकै है क्योंकि वृद्धतेरे कर्म ए से है कि जिन
का शरीर रहते त्याग नहीं हो सकता है तो शास्त्रोक्त कर्म नित्यनैमित्तिक उपासना आ
दि जिनसे बुद्धिकी शुद्धि औ ज्ञानकी योग्यता होती उनका त्याग लोकत्रिरुद्ध संसार अवस्था
में अनुचित है परन्तु जिसको तत्त्वज्ञान नहीं भया है उसको कर्मफलके त्याग करने
हीको त्याग जानो औ जिसको तत्वज्ञान है उसीको समस्त कर्मका संन्यास हो सकै है
और उचित है यह भगवानके कहा २ मतान्तरको निषेध करते ऊँचे उक्तविष

शाङ्करभाष्यं ।

यदिकाव्यकर्मपरित्यागःफलपरित्यागोवार्थोवक्तव्यः सर्वथापरित्यागमात्रं स
 न्प्रासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात् तद्वटपटशब्दादिवजात्यन्तरभूताद्यै ननुनित्यनै
 मित्तिकानां कर्मणां फलमेवनास्तीत्याहुः कथमुच्यतेतेषां फलत्यागः यथावन्ध्यायाः पु
 त्रत्यागो नैपदोपः नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् वक्ष्यति भगवान् अ
 निष्टमिति नतु सन्प्रासिनामिति च सन्प्रासिनामेव हि केवलं कर्म फलासम्बन्धं दर्शय
 न्न सन्प्रासिनां नित्यकर्म फलप्राप्तिर्भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति दर्शयति त्याज्यं दोषेति त्या
 ज्यन्त्यक्तञ्च दोषवत् दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् किंतत्कर्मवन्धहेतुत्वात् सर्वमेव अथवा
 दोषो यथारागादिस्तज्यते तथा त्याज्यमित्येके कर्मप्राप्त्यर्थीपिणः प्रहिताः सांख्या
 दिदृष्टिमाश्रिता अधिष्ठतानान्तु कर्मिणामपीति तत्रैव यच्च दानतपः कर्मन त्याज्यमि
 ति चापरे कर्मिण एवाधिष्ठतास्तानपेक्षेते विकल्पाः नतु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थापिनः सन्प्रा

स्वामिद्वतटीका

एते पुण्य लोका भवन्तीति कर्मणापि तल्लोक इति धर्म एषापमपनुदतीत्यादिपुतस्माद्युक्त
 सुक्तं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्तज्यं विचक्षण इति ननु फलत्यागो पुनरिति नित्यफलेषु कर्म
 सुप्रवृत्तिरेव न स्यात् तन्न सर्वेषां कर्मणां संयोगश्च क्लेशविविदिपार्थतया विनियोगात् त
 थाचश्रुतिः तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाना
 श्च केनेति ततश्च श्रुतिपदोक्तं सर्वफलं बन्धकत्वेन त्यक्त्वा विविदिपार्थं सर्वकर्मानुष्ठानं घट
 त एव विविदिपाच नित्या नित्यवस्तुविवेकेन निष्टत्तदेहाद्यभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्षप्र
 वणता तावत्पर्यन्तञ्च सत्वशुद्धयर्थं ज्ञानं विरुद्धं यद्योचितमावश्यकं कर्म कुर्वतस्तत् फ
 लत्याग एव कर्मत्यागो नाम न स्वरूपेण तथाचश्रुतिः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छ
 तंसमा इति ततः परन्तु सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति तदुक्तं नैष्कर्मसिद्धौ प्रत्य
 क्षप्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्यशुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्राहृण्तेषु नाइव उक्त
 च्छ भगवता यस्वात्मरतिरेव स्यादित्यादि वशिष्ठेन चोक्तं न कर्माणित्यजेद्योगी कर्मभि
 स्तज्यते ह्यसाविति ज्ञाननिष्ठाविद्येपकत्वमालक्ष्यत्यजेद्वा तदुक्तं श्रीभागवते तावत्
 कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथा श्रवणादौ वा यद्वा यावन्न जायते ज्ञान
 निष्ठो विरक्तो वा मङ्गलो वाऽनपेक्षकः स लिङ्गानाश्रमांस्तज्ज्ञाचरेदविधिगोचर इ
 त्यादि अलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः अविदुषः फलत्यागमात्रमेव त्यागशब्दार्थो
 न कर्मत्याग इति २

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्मप्राज्जर्मनोपिणः यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमिति चापरे ३

शाङ्करभाष्यं

सिनोपेज्यज्ञानयोगेनसांख्यानानिष्ठासवापुराप्रोक्ता इतिकर्माधिकारादपाठत्ताथे
तान्प्रतिविहताचिन्ता ननुकर्मयोगेनयोगिनामितिअधिकृताः पूर्वविभक्तनिष्ठा
अपीह सर्वशास्त्रोपसंहासप्रकरणेयथाविचार्यन्ते तथासांख्याअपिज्ञाननिष्ठाविचा
र्यन्ताभितनतेपांभोहृत् शङ्खनिमित्तत्यागानुपपत्तेर्नकायक्लेशनिमित्तानिदुःख
निसांख्याआत्मनिप्रश्यन्तिइच्छादीनांक्षेत्रधर्मत्वेनैवदर्शितत्वात्अतस्तेनकायक्लेशङ्ख
खभावात्कर्मपरित्यजन्ति नापितेकमाण्यात्मनिप्रश्यन्तियेननियतंकर्ममोहात्प
रित्यजेयुर्गुणानांकर्मणैवकिञ्चित्करोमीति हि तेसन्नप्रश्यन्तिमर्षकर्मणिमनसास
न्नप्रश्येत्यादिभिर्हितचविदः संन्यासप्रकारउक्तस्तस्याद्येन्येऽधिकृताःकर्मण्यनात्मवि
दोयेषाञ्चमोहात्त्यागःसम्भवतिकायक्लेशभयाच्चतएवतामसाख्यागिनोराजसाश्चे
ति निन्दतेकर्मिणामनात्मज्ञानांकर्मफलत्यागस्तुत्यर्थंसर्वारम्भपरित्यागीमौनासन्तु
द्योयेनकेनचिदनिकेतःस्थिरमतिरिति परस्मार्थसंन्यासिनोविशेषितत्वात् वक्ष्यति
चज्ञानस्यथापरानिष्ठेति तत्त्वात् ज्ञाननिष्ठाःसंन्यासिनोनेहविवक्षिताःकर्मफलत्या
गएवसात्विकत्वेनगुणेन तामसत्वाद्यपेक्षयासंन्यासउच्यतेनमुख्यःसर्वकर्मसंन्यासः
सर्वकर्मसंन्यासासम्भवेचजहिदेहभूतेति हेतुवचनान्मुख्यपेतिचेन्नहेतुवचनस्यस्तु

भाषा अनुवाद

एतदेव मतान्तरनिरासेनद्रढीकर्तुं मतभेदं दर्शयति यकोदृढकारनेकी
इच्छासे मतभेददेखातेहै किहिंसादिकर्मदोषयुक्तश्रौ अनर्थहेतुमेवमध्यस्वरू
पहै इसलियेसबकर्मकात्यागकरनाउचित यहसांख्यमतवालेविवेकीमाहिंसा
त्वर्षभूतानिइससेकहतेहै औरअग्नीषोमीयंपशुमालभेत इसश्रुतिसे अग्नि
ष्टोमयज्ञमे पशुहिंसाकोयज्ञक्रियाका अङ्गविधानक्रियाहै औरसकलकर्मोंके
करनेमे जीवहिंसाज्ञानअज्ञानपूर्वकहोतीहीहै इससेकर्ममालकात्यागकहाहै
श्रौकर्मकाण्डीमीमांसासतवाले अग्नीषोमीयंपशुमालभेतइसविधिसेकहतेहै कि
यज्ञकर्ममेहिंसाहिंसांनहींहै तोकरनीहीचाये श्रौयज्ञकोडंकर हिंसाकरनेसेपु
रुषकोपापहोताहै इसअभिप्रायपर भगवानकहतेहै किकोईबुद्धिमानतोकहते
किदोषवतकहेदोषयुक्तकर्मत्यागकरनाचाहिये श्रौकोईयज्ञदानतपकर्मकात्याग
नहींकहतेहै क्योंकि विधिछतहिंसासेदोषनहींहोताहै परअहिंसा परमधर्म
है ३ इसप्रकारसेअन्यमतकाहिकर अवअपनेमतकहनेकीइच्छासे भगवान

शाङ्करभाष्यं ।

त्यर्थत्वात् यथात्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यद्योक्तानेकपक्षानु
ष्ठानाशक्तिमन्तं अर्जुनं प्रतिविधानात् तथेदमपि न हि देहदृष्टताशक्यमिति कर्मफलत्या
गस्त्यर्थं न सर्वाणि कर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्नकारयन्नास्ते इत्यस्य पक्षस्यापवा
दः केनचिद्दृशयितुं शक्यस्तस्मात् कर्मण्यधिकृतान् प्रत्येवैपसंन्यासत्यागविकल्पः ये तु प
रमार्थदर्शिनः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणायामधिकारो
नान्यत्रेति न तत्रैविकल्पाहर्हास्तथोपपादितमस्मान्भिर्वैदाविनाशिनमित्यस्मिन् प्रदेशे
तृतीयादौ च ३ तत्र तेषु विकल्पभेदेषु निश्चयमिति निश्चयं गृह्येण अवधारयमे

आनन्दगिरिकृतटीका

तत्किमिदानीं संन्यासत्यागशब्दयोरात्यन्तिकं भिन्नार्थत्वन्तथाचप्रसिद्धिविरो
धः स्यादित्याशंकावान्तरभेदेपि नात्यन्तिकभेदोस्तीत्याह यदीति पुत्राभावाद्बन्धा
यास्तत्प्रागायोगवन्वित्यनैमित्तिककर्मणामफलाणां फलत्यागानुपपत्तेरुक्तस्यागश
ब्दार्थेन सिध्यतीति शङ्कते नन्विति नित्यनैमित्तिककर्मफलस्य बन्धापुत्रसादृश्याभा
वात्तत्प्रागसंभवादुक्तस्यागशब्दार्थः सम्भवतीति समाधत्ते नैपदोपइति भगवता
तेषां फलवत्त्वमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति वक्ष्यतीति तर्हि संन्यासिनामसंन्या
सिनाञ्च नित्याद्यनुष्ठायिनामविशेषेण तत्फलं स्यादिति चेन्नैवेत्याह नन्विति वक्ष्य
तीत्यनुकर्षणञ्चकारार्थः प्रसक्तस्य वचसोर्थं प्रकृतोपयोगित्वेन संगृह्यस्मारयति संन्या
सिनामिति काव्यानिवर्जयित्वा नित्यनैमित्तिकानि फलाभिलाषादृते कर्तव्यानीत्यु
क्तं पक्षं प्रतिपक्षनिरासेन दृढयितुं विप्रतिपत्तिमाह त्याज्यमिति कर्मणः सर्वस्य दोषव
त्वे हेतुमाह वन्थेति दोषवदित्येतद्दृष्टान्तत्वेन व्याचष्टे अथवेति कर्मण्यनधिकृताना
मकर्माणामेव कर्मत्याज्यं कर्मणान्तत्प्रागेप्रतप्रवायादित्याशंकाह अधिकृतानामिति
न हि तेषामपि कर्मत्यजतां प्रत्यवायोहिंसाद्युक्तस्य कर्मणो नुष्ठाने परं प्रत्यवायादिति
भावः सांख्यादिपक्षसमाप्ताविति शब्दः सीमांसकपक्षमाह तत्रैवेति कर्माधिकृतत्वे
वेति यावत्कर्मनित्यनैमित्तिकञ्च काव्यानां कर्मणामित्यारभ्य लोकाभ्यां कर्मणोधि
कृतानमधिकृतान् आपेक्ष्य दर्शितविकल्पानां प्रवृत्तिरित्याशंकाह कर्मणइति एवका
रव्यवच्छेदमाह नन्विति तदेव स्फुटयति ज्ञानेति कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातो
विभक्तनिष्ठावत्त्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारेण पुनर्विचार्यत्ववजातनिष्ठाना
मपि विचार्यत्वमत्राविरुद्धमिति शङ्कते नन्विति सांख्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानानाव

आनन्दगिरिखतटीका

विचार्यते उत्तरमाह ननुतेषामपि स्वात्मनि क्लेशदुःखादिपश्यतान्तद-
 नुरोवेन राजसकर्मत्यागसिद्धेर्विचार्यत्वंनेत्याह नकार्येति तवचेत्वाध्यायोक्तं हेतुक-
 रोति इच्छादीनामिति स्वात्मनिसांख्यादीनां क्लेशाद्यप्रतिपत्तौ फलितमाह अतद-
 इति ननुतेषां क्लेशाद्यदर्शनेपि स्वात्मनिकर्माणि पश्यतान्तत्प्रागोक्तस्यैषां कायक्लेश-
 आदिकरत्वान्नेत्याह नापीति अज्ञानान्मोहमाहात्म्यात्नियतमपि कर्मत्यक्तुं श-
 क्यं न तत्त्वविदां स्वात्मनिकर्मादर्शने तत्प्रागेहेत्वभावादिसत्त्वाह मोहादिति कथं त-
 द्दितेषामात्मनि कर्माण्यपश्यतां प्राप्ताभावे तत्प्रागः संन्यासस्तदाह गुणानामिति अ-
 विवेकप्राप्तानां कर्माणां त्यागस्तत्त्वविदामित्युक्तं स एव न प्राप्तप्रतिषेधप्रत्यादिशति सर्व-
 तितत्त्वविदासत्त्वाविचार्यत्वे फलितमाह तस्मादिति येनात्मविदस्त एवेत्युत्तरत्वं सम्-
 बन्धः कर्मण्यधिकृतानामनात्मविदां कर्मत्यागसम्भावनां दर्शयति येषाञ्चेति तन्निन्दाकु-
 लोपयुक्तेत्याशंक्याह कर्मिणामिति किञ्च परमार्थसंन्यासिनां प्रशस्यत्वोपलक्षान्नि-
 दाविषयत्वमित्याह सर्वेति किञ्चात्रापिसिद्धिंप्राप्तोयथेत्यादिना ज्ञाननिष्ठायावच्यमा-
 णत्वात्तद्वतानेह विचार्यतेत्याह वच्यतीति कर्माधिकृतानामेवात्र विवक्षितत्वान्न ज्ञा-
 ननिष्ठानामित्युपसंहरति तस्मादिति ननु संन्यासशब्देन सर्वकर्मसंन्यासस्य ग्राह्यत्वात्त-
 याविधसंन्यासिनामिह विवक्षितत्वं प्रतिभातितत्त्वाह कर्मेति संन्यासशब्देन मुख्यस्यैव
 संन्यासस्य ग्रहणं गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययादन्यथा तदसम्भवे हेतूक्तिवैयर्थ्यादप्राप्ति-
 प्रतिषेधादिति शङ्कते सर्वेति नेदं हेतुवचनं सर्वकर्मसंन्यासासम्भवासाधकं कर्मफल-
 त्यागस्तुतिपरत्वादिति परिहरति नेत्यादिना एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति दृ-
 ष्टान्तेपि यथाश्रुतार्थत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह यथोक्तेति नहि फलत्यागादेव ज्ञानवि-
 नामुक्तिर्युक्तामुक्तेर्ज्ञानैकाधीनत्वसाधकश्रुतिस्मृतिविरोधादद्वैष्टेत्यादिना चानन्तरमेव
 ज्ञानसाधनविधानानर्थक्यात्त्यागस्तुतिरेवात्र ग्राह्यत्वार्थः दृष्टान्तगतमर्थदार्ष्टान्तिके
 योजयति तथेति प्रागुक्तपक्षापवादविवक्षया हेतूक्तेर्मुख्यार्थत्वमेव किं न स्यादित्याश-
 क्यं तदपवादहेत्वभावाच्चैवमित्याह न सर्वेति नचेन्नमेव हेतूक्तिस्तदपवादिकान्यथा
 सिद्धेरुक्तत्वादिति भावः मुख्यसंन्यासापवादासम्भवे संन्यासत्यागविकल्पस्य कथं साव-
 काशतेत्याशंक्याह तस्मादिति ज्ञाननिष्ठान् प्रत्युक्तविकल्पानुपपत्तौ कुत तेषामधि-
 कारस्तत्त्वाह येत्विति संन्यासिनां विकल्पानर्हत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारस्य भूय-
 सुप्रदेशेषु साधितत्वान्न साधनीयत्वापेक्षेत्याह तथेति ३

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो हि पुरुषव्याघ्रविधिः संप्रकीर्तितः ४

शाङ्करभाष्यम् ।

ममवचनात् तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम
त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि योर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याह त्यागो हीति पुरु
षव्याघ्रविधिस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सस्यक् कथितः यस्मा
त्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थो विद्यत इत्येकस्मिं शोऽनात्मज्ञस्य विधिः स
न्भवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मात् अत्र तत्त्वन्तान्यो वक्तुं समर्थस्तस्मा
न्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे मम शृणु ४ कः पुनरसौ

स्वामिद्वतटीका

त्याज्यमिति दोषवह्निंसादिदोषवत्त्वेन बन्धकमिति हेतोः सर्वमपि कर्म त्याज्यमित्ये
के सांख्याः प्राज्जर्मणीपिण्ड इति अस्यायं भावः माहिंस्यात्सर्वाभूतानीति निषेधः पुरुष
स्थानर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्नीपोमीयं प्रशुमालभेतेत्यादिप्राकरणिकी विधिस्तु हिंसा
याः क्रतूपकारकत्वमाह अतोभिन्नविषयत्वेन सामान्यविशेषन्यायागोचरत्वात् द्रव्य
साध्येषु सर्वेष्वपि कर्मसु हिंसादेः सम्भवात् सर्वमपि कर्म त्याज्यमेवेति तदुक्तं दृष्टवदा
नुश्रविकः स ह्यविशुद्धिं ज्ञातिशययुक्त इति अपरे तु भीमासका यज्ञादिकं कर्म न त्या
ज्यमेवेति प्राहुः अयं भावः क्रत्वर्थापिसतीयं हिंसापुरुषेण कर्त्तव्या सा चान्योद्देशेनापि
कृतापुरुषस्य प्रत्यवायहेतुरेव तथा हि विधिर्विधेयस्य तदुद्देशेनानुष्ठानं विधत्ते तादर्थ्यं स्त
त्तत्त्वात्तच्छेषस्य नत्वेन निषेधो निषेधस्य तादर्थ्यं मपेक्षते प्राप्तिभावापेक्षकत्वात् अन्य
था अज्ञानप्रमादादि कृते दोषाभावप्रसङ्गात् तदेवं समानविषयत्वेन सामान्यशास्त्रस्य
विशेषेण वाधानास्ति दोषवत्त्वं अतो नित्यं यज्ञादिकर्म न त्याज्यमिति ३

भाषाअनुवाद

कहते कि हे भरतसत्तम भरतवंशी अर्जुन इस पूर्वोक्त परस्पर विरुद्ध मतके विषयमे निश्च
यरूप जो मेरे वचन सो सुनो और त्यागकी लोकमे प्रसिद्धि है तो उसके विषयमे और क्या
सुने ऐसा अनादर न करना यही कहते हैं कि हे पुरुषव्याघ्रकहे पुरुष श्रेष्ठ अर्जुन त्या
गपदार्थबडा कठिन दुर्वोध है जिसहेतु इसका स्य कर्मका त्याग तत्वदर्शी लोगोंने अ
च्छीतरहसे विचार कर ताससादिभेदसे विविधकहेतीन प्रकार कहा है सो त्यागविष
यकीतीन प्रकार इसी अध्यायके सतये श्लोकसे कहेंगे कि नियतस्य तु संन्यासः इति ४

यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यं कार्यमेव तत् यज्ञोदानतपश्चैव पावनानि मनीषिणां ५

शाङ्करभाष्यं

निश्चय इत्याह यज्ञ इति यज्ञोदानतप इत्येतत्त्रिविधं कर्म नत्याज्यं न त्यक्तव्यं कार्यं करणी यमेव तत् यस्मात् यज्ञोदानतपश्चैव पावनानि विशुद्धिकारणानि मनीषिणां फलानि सन्धीतामित्येतत् ५ एतान्यपीति एतान्यपितु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि सङ्गमासक्तिन्तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां परित्यज्य कर्त्तव्यानीति अनुष्ठेयानीति मेममनिश्चितं मतमुत्तमं निश्चयं शृणु मे त्वेति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च सहेतुसुक्ता

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्माधिष्ठतान् प्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्तावपि कुतो निर्द्धारणसिद्धिस्तदाह तत्रेति तमेव निश्चयं दर्शयितुमादौ त्यागगतमवान्तरविभागमाह त्यागो हीति ननु त्यागसंन्यासयोरुभयोरपि प्रकृतत्वाविशेषेत्यागस्यैवावान्तरविभागाभिधाने संन्यासस्योपेक्षिकत्वमापद्येतनेत्याह त्यागो हीति सात्त्विको राजसस्तामसश्चेत्युक्तेर्नैविध्यं प्रियमेव निश्चयसम्बन्धोक्तिमवभागतनेन निश्चयेनेत्याशंकाह यस्मादिति भगवतो न्येनोक्तविभागे तत्त्वानिश्चयाद्वागवतनिश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति तस्मादिति ४

तमेव भगवतो निश्चयं विशेषतो निर्द्धारयितुं प्रश्नपूर्वकमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिं दर्शयति कः पुनरिति यज्ञादीनां कर्त्तव्यत्वे हेतुमाह यज्ञ इति न केवलं नत्याज्यं कर्त्तव्यमेवेत्याह कार्यमिति प्रतिज्ञामेवं विभज्य हेतुं विभज्यते कस्मादिति ५

स्वामिकृतटीका ।

एवं मतभेदमुपन्यस्य स्वमतं कथयितुमाह निश्चयं शृणु इति तत्रैवं विप्रतिपत्तौ त्यागे निश्चयमेव च नाच्छृणु त्यागस्य लोकप्रसिद्धत्वात् किमलश्रोतव्यमिति सावसंस्थान्याह हेतुषुष्याघृषुषुष्येष्ठ त्यागो हि दुर्बोधः हि यस्मादयं कर्म त्यागस्तत्त्वविद्धिस्तामसादिभेदेन विविधः सम्यग्विवेकेन प्रकीर्तितः नैविध्यञ्च नियतस्तु संन्यासः कर्मण इत्यादिनावक्ष्यति ४ प्रथमं तावन्निश्चयमाह यज्ञेति हाभ्यां मनीषिणां विवेकिनां पावनानि चित्तशुद्धिकारणि ५ येन प्रकारेण कृतान्येतानि पावनानि भवन्ति

सांप्रानुवादः

अवप्रथमं अपने निश्चितवचनको दो श्लोकसे कहते हैं कियज्ञदानश्रौतपरूपकर्म त्याग करने योग्य नहीं है वरन अवश्य ही कर्त्तव्य है क्योंकि ये यज्ञदानतपपूजन आदि सत्कर्म विवेकी पुरुषोंको पावन करते हैं अर्थात् चित्तकेशुद्धिकरनेवाले हैं ५

एतान्यपि कर्माणि सङ्गत्या फलानि च कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं ६

शाङ्करभाष्यं

एतान्यपि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्येतन्निश्चितं मतं अनुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थापसंहार ए
वनापूर्वार्थवचनमेतान्यपीति प्रकृतसन्निकृष्टार्थतोपपत्तेः सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्ध
हेतून्येतान्यपि कर्माणिसुसुक्ष्मोः कर्त्तव्यानीति अपिशब्दस्यार्थः नत्वन्यानि कर्माण्यपि
क्षैतान्यपीत्युच्यन्ते अन्ये वर्णयन्ति नित्यानां कर्माणां फलाभावात्सङ्गत्या फलानि चेति
नोपपद्यते एतान्यपीतियानिकाभ्यानि कर्माणि नितेप्रभ्योऽन्यानि एतानि अपि कर्त्त
व्यानि किमुत यज्ञदानतपांसिनित्यानि इति तदसत् नित्यानामपि कर्माणां फलवत्त्वस्यो
पमादितत्वात् यज्ञोदानतपश्चैव पावनानीत्यादिवचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतु
त्वाशङ्कया जिहासोर्भुसुक्ष्मोः कुतः काव्येषु प्रसङ्गः दूरेण ह्यवरङ्गस्यैति च निन्दितत्वात्
यज्ञार्थात्कर्मणो न्यतेति च काव्यकर्माणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् तैशुख्यविप्रयावे
दास्त्वैविद्यामांसोमपाः क्षीणे पुण्ये मर्त्तप्रलोकं विशन्तीति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काव्ये
ष्वेतान्यपीति व्यपदेशः ६ तस्मादज्ञस्याधिकतस्य सुसुक्ष्मोः नियतस्येति नियत

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति एतान्यपीति उपसंहारश्लोकाच्चराणिव्याकरोति
एतानीत्यादिना अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह निश्चयमिति प्रकृतार्थापसंहारे
गमकमाह एतान्यपीति अपिशब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति सासङ्गस्येति व्यावर्त्त
कीर्त्तयति नत्विति एतान्यपीत्यादिवाक्यं न नित्यकर्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति अ
न्यइति नचेद्विद्वन्नित्यकर्मविषयन्तर्हि इत्याशं श्रवाश्रमवतार्थं व्याकरोति एतानीत्य
दिना नित्यानामफलत्वमुपेत्य यच्चोद्यन्तद्युक्तमिति दूषयति तदसदिति यत्तु का
भ्यान्यपि कर्त्तव्यानीतितन्निरस्यति नित्यान्यपीति किञ्च काभ्यानां भगवतानिन्दितत्वा

भाषाअनुवाद

जिस प्रकार से किये गये ये कर्म त्रिवेकी जनोके चित्तको शुद्ध करते हैं सोई प्रकार
रसे इन कर्मोंका अनुष्ठान देखावते ऊँचे कहते हैं कि हे पार्थ अर्जुन सङ्गकहे कर्त्तवा
भिनिवेश अर्थात् हम कर्त्ता इस कर्मको करते हैं इस अहङ्कारको छोड़कर केवल ई
श्वरके आधीन रूपसे कर्मका अनुष्ठान करना उचित है और फलकी कामनाको भी त्या
ग करके जो कर्मका करना है यही हमारा नियत अभिमत सिद्धान्त है इसीसे वह क
र्म उत्तम है यह भगवान अर्जुनसे कहा है ६ अब इस श्लोकसे देखावते हैं

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७

शाङ्करभाष्यं

स्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते अज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागो नियतञ्चावश्यककर्तव्यं त्यजते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ७

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

नतेषु सुसुक्ष्मो रनुष्ठानमित्याह दूरेति किञ्च सुसुक्ष्मो रपेक्षितमोक्षोपेक्षया विरुद्धफलवत्त्वात् काव्यकर्मणो नतेषु स्थानुष्ठानमित्याह यन्नार्थादिति काव्यानां वन्धहेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव पूर्वात्तरवाक्यानुकूल्यं दर्शयति त्रैगुण्येति किञ्च पूर्वश्लोके यज्ञादिनित्यकर्मणां प्रकृतत्वादेतच्छब्देन सन्निहितवाचिना परामर्शात् काव्यकर्मणाञ्च काव्यानां कर्मणामिति व्यवहितानां सन्निहितपरामर्शकैतच्छब्दाविषयत्वात् न काव्यकर्माख्ये तान्यपीति व्यपदेशमर्हन्तीत्याह दूरेति ६ नित्यकर्मणामवश्यककर्तव्यत्वमुक्तमुपजीव्यापेक्षितं पूरयन्नन्तरश्लोकमवतारयति तस्मादिति ननु कश्चिन्नयतमपि कर्मत्वजन्तुपलभ्यते तत्राह मोहादिति अज्ञानं पावनत्वापरिज्ञानं अज्ञस्य नित्यकर्मत्यागो मोहादित्येतदुपपादयति नियतञ्चेति नित्यकर्मत्यागस्य मोहकृतत्वे कुतस्तामसत्वमित्याशङ्क्याह मोहश्चेति ७ इतश्च नित्यकर्मत्यागो नाज्ञस्य सत्त्वा

स्वामिद्वयटीका

तत्प्रकारं दर्शयन्नाह एतान्यपीति यानियन्नादीनि कर्माणि मया पावनानीत्युक्तान्येतान्येष्वेव कर्तव्यानि कथं सङ्गकर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराधीनतया कर्तव्यानि फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति मेमतं निश्चितं अतएवोत्तमं ६

प्रतिज्ञातं त्यागत्रै विध्यभिदानीं दर्शयति नियतस्येति त्रिभिः काव्यस्य कर्मणो व

भाषाअनुवाद ।

कि सकल काव्यकर्मोंको बन्धकत्व है अर्थात् कामना करिके किये कर्म बन्धन करते है इस है तुसे उन का त्याग करना ही कर्तव्य है परन्तु नियत कहे नित्य कर्मों का त्याग करना योग्य नहीं है क्योंकि नित्य कर्म सत्व गुण्डिके द्वारा मोक्षके साधन स्वरूप है इससे यद्यपि कर्म का परित्याग करना ठीक है तौ भी नित्य कर्म का त्याग मोहसे ही होता अर्थात् तामस है क्योंकि मोह तमोगुणसे होता है इससे उस त्यागको शिष्ट लोगोंने तामस ही कहा है ७ राजस त्यागको कहते है कि जो मनुष्य आत्मज्ञानविना के

दुःखमित्येव यत्कर्मकायक्लेशभयात्तत्र जेतुं सद्यत्वारजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेतुं ८

शाङ्करभाष्यं

किञ्च दुःखमिति दुःखमित्येव यत्कर्मकायक्लेशभयात् शरीरदुःखभयात्तत्र जेतुं सद्यत्वारजसं रजोनिर्वृत्यं त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षार्थं न लभेन्नैवलभते ८ कः पुनः सात्विकस्यागः कार्यमिति कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्मनियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्तते हे अर्जुन सङ्गफलञ्च एव नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्भवनं प्रसागमवोचामाथ वायद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणस्तथापि नित्यकर्मकृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाज्ञस्तत्रतामपि कल्पनानिवारयति फलं त्यक्त्वा त्वनेनातः साधुत्वं सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चेति सत्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्विकः सत्त्वं निवृत्तौ र्तोऽभिमतः ६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वतीत्याह किञ्चेति ननु मोहं विनैव दुःखात्मकं कर्मकायक्लेशभयात्तत्र जितकरणानि हि कार्यं जनयन्ति आस्यन्ति तथा च न तत्रागस्तामसो युक्तस्तदाह दुःखमित्येवेति यत्कर्मदुःखात्मकमथ असाध्यमित्येवालोच्यतं निर्वर्त्तते हे हस्येन्द्रियाणाञ्च क्लेशात्मनो भयात्तत्र जति सतत्तत्राह्वारजोनिमित्तं त्यागं कृत्वापि न तत्फलं मोक्षं लभते किन्तु कृते नैव राजसे न त्यागे न तदनु रूपं न रकं प्रतिपद्येतेत्याह दुःखमित्येवेत्यादिना कर्मत्यागस्तामसो राजसञ्चेति द्विविधो दर्शितः ८ सम्प्रतिसात्विकं त्यागं प्रअपूर्वकं वर्णयति

स्वामिकृतटीका ।

अथ कत्वात्संन्यासो युक्तः नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासस्तत्रागो नोपपद्यते सत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वात् अतस्तस्य परित्याग उपादेयत्वेऽपि त्याज्यमित्येवं लक्षणान्मोहादेव भवेत् सच्चमोहस्तामसत्वात्तामसः परिकीर्तितः ७

राजसंत्यागमाह दुःखमिति यः कर्त्तात्मबोधं विना केवलं दुःखमित्येवं मत्वा शरीरायासभयान्नित्रं कर्मत्यजेदिति यत्ताह शक्त्यागो राजसो दुःखस्य राजसत्वात् अतस्तं राजसंत्यागं कृत्वा स राजसः पुरुषस्तत्रागफलं ज्ञाननिष्ठालक्षणं नैवलभत इत्यर्थः ८

भाषा अनुवाद

वलकर्मकरना दुःखमावविचारिके शरीरक्लेशके भयसे नित्यकर्मकात्यागकरता है सो त्याग राजस है क्योंकि दुःखरजोगुणका धर्म है इसीसे राजसत्यागकारी रजोगुणी पुरुषको ज्ञानसे निष्ठा जो त्यागका फल सो कभू नही मिलै है ८

कार्यमित्येवयत्कर्मानियतंक्रियतेऽर्जुन सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव सत्यागः सात्त्विको मतः ६

शाङ्करभाष्यं ।

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसञ्चोक्तस्त्यागः कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्वये ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडङ्गविदो द्वौ च त्रियस्तृतीय इति तद्वत् नैप्रदोपस्त्यागसामान्येनस्तुत्यर्थत्वादस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यन्तराजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते सत्यागः सात्त्विको मत इति यस्त्वधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसन्धिञ्च नित्यं कर्म करोति तस्य फलरागादिना कलुषी क्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संष्क्रियमाणं विशुध्यति तत् विशुद्धं प्रसन्नमात्मा लोचनक्षममभवति तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुपस्यक्रमेण यथा तन्निष्ठस्यात्तद्वक्तव्यमित्याह न द्वेष्टि अकुशलं अशोभनं काव्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं किमनेनेत्यवं कुशलेशोभनेनित्यकर्माणि सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन भो

आनन्दगिरिस्तटीका

कः पुनरितिकर्तव्यमित्येवेत्येवकारेण नित्यस्य भाव्यान्तरं निषिध्यते नित्यानां विध्युद्देशे फलाश्रवणात् तेषां फलं त्यक्त्वैत्युक्तमित्याशंकाह नित्यानामिति फलं त्यक्त्वैत्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह अथवेति नहि विधानाकृतं कर्म अनर्थकं विधानार्थक्यात्तेन श्रौतफलाभावेऽपि नित्यं कर्म विधितो नु तिष्ठन्नात्मानमजानन्ननुपहतमनस्तोक्त्या तस्मिन् कर्मण्यात्मसंस्कारं फलं कल्पयति तदकरणे प्रत्यवायस्मृत्या तत्करणं कर्तुरात्मनस्तन्निवृत्तिकरोतीति वा नित्यकर्मण्युक्तां कल्पनामनुनिष्पादितफलकल्पनाव्च फलं त्यक्त्वैत्यनेन भगवान्निवारयतीत्यर्थः नित्यकर्मसु फलत्यागोक्तेः सम्भवे फलितमाह अत इति ६ कर्मतत्फलत्यागस्य त्यागसन्निप्रासशब्दाभ्यां प्रकृतस्य त्यागो हीति वै वि

स्वामिस्तटीका

सान्त्विकं त्यागमाह कार्यमिति कार्यमित्येव बुद्ध्या नियतमवश्यं कर्तव्यतयां विहितं कर्मसङ्गफलञ्च त्यक्त्वा क्रियत इति यत्तादृशस्त्यागः स सात्त्विको मतः ६

भाषा अनुवाद

अवसात्त्विकरूप त्याग कहते हैं कि हे अर्जुन कर्मसर्वकर्तव्य है ऐसे विचार से नियत कहे अवश्य कर्तव्यरूप विहित कर्मोंको कर्तव्य अभिनिवेश कहे अहंबुद्धि औ फलकी कामना रहित जो त्याग करना सो सात्त्विक त्याग कहे उत्तम त्याग है ६

नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुपज्जते त्यागीसत्त्वसमाविष्टो मेधावीच्छिन्नसंशयः १०

शाङ्करभाष्यं

क्त्कारणमिदमित्येवं नानुपज्जते तत्रापिप्रयोजनमपश्यन्ननुसङ्गं प्रीतिं न करोतीत्येतत्
कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागे न तद्वांस्तप्रागी यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्
फले च नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी कदापुनरसावकुशलं कर्म नद्वेष्टि कुशले च नानुपज्ज
त इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्या
प्तः संयुक्त इत्येतत् अतएव च मेधावी मेधयात्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वाग्मेधा
वी मेधावित्वादेवच्छिन्नसंशयः च्छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्य आत्मस्वरूपावस्थानमेव
परं निःश्रेयससाधनं नान्यत्किञ्चिदित्येवं निश्चयेन च्छिन्नसंशयः १०

आनन्दगिरिकृतटीका

ध्दं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञानुरोधेन द्विविधे व्युत्पाद्यत्वात् तृतीयां विधान्तद्विरोधेन व्युत्पादयतो भग
वतोऽकौशलमापतितमिति शङ्कते नन्विति प्रक्रमप्रतिकूलमुपसंहारवचनमनुचि
तमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पूर्वोत्तरविरोधेन प्राप्तमकौशलं प्रत्यादिशति नैप
दोपइति कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन सादृश्यात् कर्मत्यागनिन्दया तत्फलत्याग
स्तुत्यर्थमिदं च नमित्युपगमात् न विरोधोस्तीत्युक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्नादौ त्यागसामान्यं
विशदयति अस्तीति सतिसामान्ये निर्देशस्यस्तुत्यर्थत्वं समर्थयते तत्रेति एवंपूर्वाप
रविरोधंपराकृत्य अनन्तरश्लोकतात्पर्यमाह यस्त्विति फलरागादिनेत्यादिशब्देन
कर्मस्वरूपासङ्गोच्छ्रते अन्तःकरणमकलुपीक्रियमाणमितिच्छेदः विशुद्धेन्तःकर
णोकिंस्यादित्याशंक्याह विशुद्धमिति मलविकलत्वं विशुद्धत्वं संस्कारत्वं प्रसन्नत्वमिति

भाषा अनुवाद

एवम्भूतमात्त्विकत्यागमे प्रकृष्टनिष्ठा युक्तपुरुषके लक्षणकहते हैं किसतोगुण
से सात्त्विकत्यागीपुरुष अकुशलकहे दुःखदायी अर्थात् शिशिरकहे जाडमे प्रातःस्नान
न आदिकर्मसे हपनही करते औ अकुशलकहे ग्रीष्मकालके मध्यानस्नान आदिकर्ममे
प्रीति नही रखते हैं इसका कारण यह कि वेलोगस्थिर बुद्धि अर्थात् विवेकसे अन्यकृतप
राभव अनादर आदि मचा दुःखभी सहते हैं औ स्वर्गादि सुखको भी त्याग करते हैं
फेरि सुख औ दुःख जो जणिक कहे क्षणमात्र रहनेवाला है यह निश्चय जानते हैं औ
जिसका दौहक सुख दुःखका ग्रहण औ त्यागका दृक्कारूप जो मिथ्याज्ञान नष्ट हो गया
है सो छिन्नसंशय पुरुष है १० जो कहो कि पूर्वोक्त कर्मोंके फल त्यागसे कर्मोंही

शाङ्करभाष्यं

योऽधिष्ठतः पुरुषः पूर्वाक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा स न जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निःक्रियमात्मानमात्मत्वेन सम्बुद्धः स सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्नकारयन्नासीनो नैस्कर्म्मलक्षणां ज्ञानिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वाक्तास्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं यः पुनरधिष्ठतः सन्देहात्मा भिमानित्वेन देहभृद्भ्रोजोवाधितात्मकर्त्तृत्वविज्ञानतया हं कर्त्तेति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात् कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न त्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह न हीति न हि यस्माद्देहभृता देहं विभर्त्तीति देहभृद्देहात्मा भिमानवान् देहभृदुच्यते न हि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्त्तृत्वाधिकारान्निवर्त्तितो तस्तेन देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माण्यशेषतो निःशेषेण तस्माद्यस्त्वज्ञोधिष्ठतो नित्यानि

आनन्दगिरिकृतटीका

भेदः क्रमेण श्रवणाद्यादृष्टिद्वारेणेत्यर्थः तन्निष्ठेत्यात्मज्ञाननिष्ठोक्ता काव्यकर्मणि तप्राज्यत्वेन द्वेषमभिनयति किमिति उभयत्र द्वेषं प्रीतिञ्च न करोतीति सामान्येनोक्तं कर्त्तारं प्रश्नपूर्वकं विशेषतो निर्दिशति कः पुनरिति त्यागीत्युक्तं तप्रागिनमभिव्यनक्ति पूर्वाक्तेनेति कर्मणि सङ्गस्य तत्फलस्य च तप्रागेनेतियावत् उक्तमेव तप्रागिनं विष्टयोति यः कर्म्मणीति तत्फलं तप्राज्ञेति सम्बन्धः काव्ये निषिद्धं च कर्म्मणिवन्धहेतुरिति न द्वेषितप्रनैमित्तिके च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते तत्र कालविशेषं पृच्छति कदेति नितरादिकर्म्मणाफलाभिसन्धिर्वर्जितेन क्षयितकल्पसम्पन्नत्वं यथार्थग्रहणसमर्थमुद्ध्यते तेन समावेशदशायामुक्ता प्रीतिद्वेषयोरभावो भवतीति तप्राह उच्यते इति चतुर्थपादं व्याकरोति अतएवेति समुद्भूय यथार्थग्रहणसामर्थ्यं समाविष्टत्वादित्यर्थः छिन्नसंशयत्वमेव विशदयति आत्मेति परनिःश्रेयसन्तस्य च साधनं सम्यग्ज्ञानमेवेति योजना १०

खामिष्ठतटीका

एवंभूतसात्विकतप्रागपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह न द्वेषीत्यादि सत्वसमाविष्टः सत्त्वेन व्याप्तः सात्विकतप्रागी अकुशलं दुःखावहं शिशिरे प्रातःस्नानादिकं कर्म्म न द्वेषिकुशले च सुखकरे कर्म्मणि निदाघे मध्याह्नस्नानादौ नानुषज्जते प्रीतिं न करोति तत्र हेतुः मेधावीर्यबुद्धिः यत्र परपरिभवादि महदपि दुःखं सहते स्वर्गादि सुखञ्च तत्र जति तत्र कियदेतत्तत्कालिकं सुखं दुःखञ्चैव मनसन्धानवानित्यर्थः अतएव छिन्नः संशयो मित्याज्ञानदैहिकसुखदुःखयोरुपादित्वा परिजिहीर्षा लक्षणं यस्य सः १०

नहिदेहदृष्टताश्च्यंत्यक्तुं कर्मण्यशेषतः यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागोत्वभिधीयते ११

शाङ्करभाष्यं ।

कर्माणि कुर्वन् कर्मफलत्यागीकर्मफलानि सन्धिमात्रसंन्यासीसत्यागोत्वभिधीयते कर्मण्यपि सन्नितिस्तु त्वभिप्रायेण तस्मात्परमार्थदर्शित्वेनैव देहदृष्टत देहात्मभावरहितेनाशेषकर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुं ११ किंपुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरि

आनन्दगिरिद्वतटीका

नदेहीत्यादिनाहोकेनोक्तमर्थसङ्क्षिप्यानुवदति योऽधिकतइति पूर्वोक्तप्रकारेणेतिकर्मणितत्फलेचसहत्यागेनेत्यर्थः कर्मात्मयोगस्यानुष्ठानेन संस्कृतात्मासन्क्रमेणश्रवणाद्यनुष्ठानद्वारेणकूटस्थं ब्रह्मप्रत्यक्षात्नेसम्बुद्धइति सम्बन्धः परस्मिन्ः क्रियत्वेहेतुमाह जन्मादीति उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागद्वारासुक्तिभाक्त्वं दर्शयति ससर्वेति आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागसम्भावनासुक्तातद्दीनस्यतदसम्भवेहेतुवचनत्वेनअनन्तरहोकासवतारयति यः पुनरिति नवाधितमात्मनिकर्तृत्वविज्ञानसंस्थेत्यज्ञस्तथातस्यभावस्तत्ता तयेतियावत् एतमर्थं दर्शयितुमज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासासम्भवे हेतुमाहेतियोजना यस्यादित्यस्यतस्मादित्युत्तरेणसम्बन्धः विवेकिनोपिदेहधारितयादेहभृत्वाविशेषेकर्माधिकारः स्यादित्याशंकाह नहीति कर्तृत्वाधिकारस्तत्पूर्वकं कर्मानुष्ठानं तस्मादिति यावत् ज्ञानवतो देहधारणेपितदभिमानित्वाभावोऽतः शब्दार्थः अज्ञस्यसर्वकर्मत्यागयोगसुक्तं हेतुद्वयफलितमाह तस्मादिति कर्मानुष्ठायिनस्यागित्वोक्तिरयुक्तेत्याशंकाह कर्मणोति कर्मणोपिफलत्यागेनत्यागित्ववचनंफलत्यागस्तुत्यर्थमित्यर्थः कस्यतर्हि सर्वकर्मत्यागः सम्भवतीत्याशंका विवेकवैराग्यादिमतो देहाभिमानहीनस्येत्युक्तं निगमयति तस्मादिति ११

स्वामिद्वतटीका

नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागस्तथासतिकर्मविक्षेपाभावेत्तज्ज्ञाननि

भाषाअनुवाद

कात्यागकर्माहो श्रेष्ठं ह्येन होय जिसहेतुविक्षेपकरनेवालेकर्मदूरहोनेसे अविक्षेपक्रमसेज्ञाननिष्ठारूपजोसुख सोसम्पन्नहोगा इसपरकहतेहैं किदेहअभिमानयुक्तमनुष्य तावत्सर्वकर्मोका सम्पूर्णत्यागनहींकरसकतेहैं इसमेप्रमाण तोसरेअध्यायकेप्रश्नयेहोकादिसेकहाहै किनकाश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृतइति इससे जोसकलकर्मका अनुष्ठानकरकेभी फलकेत्यागीहै वेइपुरुष प्रधानत्यागीहै ११

अनिष्टमिष्टमिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् १२

शाङ्करभाष्यं

त्यागात् स्यादित्युच्यते अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं इष्टं देवादिलक्षणं मिश्रं कृष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणञ्चैवं त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं वा ह्यानेककारकरूपं व्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यागात्पोषसर्पीव फलशुभतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलनिर्वचनं तदेतदेवलक्षणफलं भवत्यत्यागिनासंज्ञानां कर्मिणां परमार्थसंन्यासिनां प्रेत्यशरीरपातादृष्टं न तु परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचिन्नहिकेवलं सम्यक्दर्शननिष्ठाऽविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः १२

आनन्दगिरिकृतटीका

उक्ताधिकारिणः सर्वकर्मसंन्यासासम्भवेऽपि फलाभावेऽकुतस्तस्य कर्त्तव्यतेति शङ्कते किंपुनरिति गौणस्य मुख्यस्य वा संन्यासस्य फलं पिष्टच्छिपितमिति विकल्पयति उच्यते इति सर्वकर्मत्यागो नाम तदनुष्ठानेऽपि तत्फलमिसन्धित्यागः सत्त्वामुख्यसंन्यासस्तस्य फलमाह अनिष्टमिति मुख्येतु संन्यासे सर्वकर्मत्यागे सम्यग्धीद्वारा सर्वसंसारोच्छिन्ति

स्वामिकृतटीका ।

ठासुखसंपद्यते तवाह न हीति देहभृतादेहाभिमानवतानिःशेषेण सर्वाणिकर्माणित्यक्तुं नाहिशक्यानि तदुक्तं नहिकश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना तस्माद्यस्तुकर्माणि कुर्वन्तपि कर्मफलत्यागी स एव मुख्यः त्यागीत्यभिधीयते ११

भाषाअनुवाद

अवपूर्वाक्त्यागका फलकहते है कि अनिष्टकहे नरक औ इष्टकहे देवत्व तथा मिश्रकहे मनुष्यत्व येई पापपुन्यमिलेज्जये कर्मोंके फल है सो काम्यकर्म करनेवालोंको देहान्त होनेपर प्राप्त होते है क्योंकि सकाममनुष्योंको पापपुन्य औ दोनोसे मिले त्रिविधकर्मसंभव है परन्तु ये कर्मसंन्यासी पुरुषको किसोतरहसंभवनही होते औ संन्यासी इसप्रसङ्गमे कर्मफलका त्यागीही लेते है यहां प्रमाणसुनोकि अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः संन्यासी च योगी च इति छठे अध्यायके प्रथमश्लोकसे लेकर कहा है औ कर्मफलत्यागी पुरुषको सबजगह संन्यासी कहा इससे यह फल त्यागी सात्त्विकमनुष्यको पापके असंभवहेतुसे औ भगवतको अर्पण करनेसे पुन्यफलके त्यागहीनेसे त्रिविधजोकर्मफल वेकिसी प्रकारसे भी नहीं होते है १२

शाङ्करभाष्यं

अतःपरमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसंन्यासित्वं सम्भवत्यविद्याधारोपितत्वादात्मनिक्रियाकारकफलानां नत्वज्ञस्याधिष्ठानादीनिक्रियाकर्तृणिकारकान्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः सम्भवति तदेतदुत्तरैः श्लोकैर्दर्शयति पञ्चेति पञ्चदशानिवक्ष्यमाणानि हेमहावाहो कारणानि निवर्त्तकानि निबोध मेममइत्युत्तरवचनैः समाधानार्थं वस्तुवैपश्यप्रदर्शनार्थं च तानि चकारणानि ज्ञातव्यतयास्तौति सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन्शास्त्रे तत्सांख्यवेदान्तः कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमितिकर्मोच्यते त

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रेवफलमित्याह नत्विति पादत्रयं व्याकरोति अनिष्टमित्यादिना तिर्यगादीत्यादिपदमवशिष्टनिष्कटयोनि संग्रहार्थं देवादीत्यादिपदं विशिष्टोत्कटयोनिग्रहणार्थेति विभागः फलशब्दं व्युत्पादयति वाह्येति कारणद्वारकमनेकविधत्वमुक्त्वा मित्यात्वमाह अविद्येति तत्कृतत्वेन दृष्टिमात्रदेहत्वे दृष्टान्तमाह इन्द्रेति प्रतीतितोरमणीयत्वं सूचयति महामोहेति अविद्योत्याद्याविद्याश्चितत्वादात्माश्रितत्वं वस्तुतो नास्तीत्याह प्रत्यगिति उक्तं फलं कर्मिणामिव्यते चेदमुख्यसंन्यासफलोक्तिपरत्वं पादत्रयस्य कथमिष्टमित्याशंभ्याह अपरमार्थेति फलाभिसन्धिविकलानां कर्मिणां देहपातादृहं कर्मानुरोधफलमावश्यकमित्यर्थः कर्मिणां मेव सतामफलाभिसन्धिनाम मुख्यसंन्यासित्वात्तदीयामुख्यसंन्यासस्य फलमुक्त्वा चतुर्थपादं व्याचष्टे नत्विति अमुख्यसंन्यासमनन्तरप्रकृतं व्यवच्छिन्नं चित् परमार्थेति तेषां प्रधानंधर्ममुपदिशति केवलेति क्वचिद्देशे काले वा नास्ति यथोक्तं फलं तेषामिति सम्बन्धः तर्हि परमार्थसंन्यासोऽफलत्वात् नानुष्ठीयेतेत्याशंक्य तस्य मोक्षावसायित्वान्नैवमित्याह नहीति १२

स्वामिकृतटीका

एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नारकित्वं इष्टं देवत्वं मिथं मनुष्यत्वं एवंद्विविधं पापस्य पुण्यस्य चोभयमिच्छस्य च कर्मणो यत्फलं प्रसिद्धं तत् सर्वमत्यागिनां भकामानामेव प्रेत्यपरवभवति तेषां द्विविधकर्मसम्भवात् ननु संन्यासिनां क्वचिदपि भवति संन्यासि शब्देनात्र फलत्यागसाभ्यात् प्रकृताः कर्मफलत्यागिनो गृह्यन्ते अनार्थितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी चेत्येवमादौ कर्मफलत्यागिषु संन्यासि शब्दप्रयोगदर्शनात् तेषां सात्त्विकानां पापासम्भवादीश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्त्वात् द्विविधमपि कर्मफलं न भवतीत्यर्थः १२

पञ्चेमानिमहावाहोकारणानिनिबोधमे सांख्येकतान्तेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणां १३

शाङ्करभाष्यं

स्यान्तःपरिसमाप्तिर्यत्सकृतान्तःकर्मान्तइत्येतत्यावानर्थउदपानेसर्वकर्माऽखिलं पार्थज्ञानेपरिसमाप्यतइत्यात्मज्ञानेसञ्जातेसर्वकर्मणांनिवृत्तिंदर्शयति अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थेसांख्येकतान्तेवेदान्तेप्रोक्तानिकथितानिसिद्धयेनिष्पत्तयर्थंसर्वकर्मणां १३

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

ननुअपरमार्थसंन्यासवदविशेषादज्ञानांपरमार्थसंन्यासोपकिंनखात्तत्रागस्यसुकरत्वात्तत्राह अतःपरमार्थेति तस्यसम्यग्दर्शनादविद्यानिवृत्तौतदारोपितक्रियाकारकादिनिवृत्तेरितिहेत्वर्थः विद्यावतःसर्वकर्मसंन्यासित्वसम्भावनामुक्त्वा एवकारव्यावर्त्तं प्रदर्शयति नत्विति अविदुषोऽप्येककर्मणांतद्देतूनाञ्चरागादीनांत्यागायोगेकारकेष्वधिष्ठानादित्यात्मदर्शनंहेतुमाह क्रियेति कथमधिष्ठानादीनांक्रियाकर्तृत्वं कथम्वाविदुषस्तेष्वाम्त्वधीरित्याशंक्यानन्तरह्लोकचतुष्टयस्यतात्पर्यमाह तदेतदिति कर्माधिष्ठानादीनामप्रामाणिकत्वाशङ्कामादावुद्धरति पञ्चेतिउत्तरत्वेत्यधिष्ठानादिषुवक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः वस्तूनांतेषामेववैषम्यंनिर्दिदर्शयिषितं नहिचेतःसमाधानादृतेज्ञातृशक्यं तत्सांख्यशब्दव्युत्पादयति ज्ञातव्येति आत्मा त्वंपदार्थस्तत्पदार्थात्रज्ञातयोरैक्यधीस्तदुपयोगिनश्चश्रवणादयः पदार्थास्तेसंख्यायन्तेव्युत्पाद्यन्ते एकतान्तशब्दस्यवेदान्तविषयत्वंविभजते एकमित्यादिना वेदान्तस्यतत्त्वधी

भाषा अनुवाद

जोकहोःकिकर्मीपुरुषको कर्मफलक्योंनहोगे इसशङ्कापर सङ्कत्यागीविद्वानमनुष्यको जोकर्मबन्धनहीं यहसिद्धकरनेकीइच्छासे यहांसेपांचह्लोकसेकहतेहैं किहेमहावाहो कर्मीकोनिष्पत्तिमे येपांचकारण मेरेवचनसे जानो औअपनेकटत्वरूप अभिमानको निवृत्तिकेअर्थ इनकारणोको अवश्य जाननाचाहिये किइसप्रकार परमात्मा सम्यक्कल्पसे प्रसिद्धअर्थात्ज्ञानका विषयहोताहै इसअर्थका सूचनकरनेवाला जोसांख्यभावार्थ यहकि तत्त्वज्ञानमे प्रकाशमान आत्मबोधहीको सांख्यकहतेहैं औरऐसेकर्मीका अन्तकहेसमाप्ति इसमेहै इसअर्थकासूचक जोकृतान्तअर्थात्सांख्येकतान्तकहे वेदान्तसिद्धान्तमे अथवाइसमे सवतत्त्वगनेहैं इसअर्थकासूचक सांख्यऔर इसतरहसे कियाहै अन्तअर्थात् सकलनिर्णय इसमेहै इसअर्थका सूचक जोकृतान्तपद इनदोनोपदार्थोको सांख्यकहतेहैं सोईसांख्यने येपांचोकारण अच्छीप्रकारसे कहाहै इससेतुम सम्यक्प्रकारसेइनकारणोको जानो १३

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथक् विधं विविधाश्च पृथक् चेष्टा देवञ्चैवावमञ्चमं १४

शाङ्करभाष्यं ।

कानितानीत्युच्यते अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छद्विप्रसुखदुःखज्ञानादीना
मभिव्यक्तेराश्रयोधिष्ठानं शरीरन्तथा कर्त्ता उपाधिलक्षणो भोक्ता करणञ्च योवादि
के शब्दाद्युपलब्धये पृथक् विधं नानाप्रकारं हां दशसंख्यं विविधाश्च पृथक् चेष्टावायवीयाः

आनन्दगिरिकृतटीका

हाराकर्मावसानभूमित्वेवाक्योपक्रमानुकूल्यं दर्शयति यावानिति उदपानेकूपादौ
यावानर्थः स्नानादिः तावानर्थः समुद्रे सम्यद्यतेऽतो यथाकूपादिकृतं कार्यं सर्वं समुद्रे न्तर्भ
वति तथा सर्वेषु वेदेषु कर्मार्थेषु यावत्फलं तावत्ज्ञानिवतो वाङ्मणस्य ज्ञाने न्तर्भवति
ज्ञानं प्राप्तस्य कर्त्तव्यानवशोपादित्यर्थः तत्रैव वाक्यान्तरमनुक्रामति सर्वमिति उदा
हृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह आत्मेति आत्मज्ञाने सति सर्वकर्मनिवृत्तावपि कथं वेदान्त
स्य कृतान्तत्वमित्याशङ्क्याह अत इति तानिमद्वचनतो निबोधेति पूर्वेण सम्बन्धः १३

स्वामिकृतटीका

ननु कर्मकुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशङ्क्य सङ्गत्यागिनो निरहङ्कारस्य कर्म
लोपो नास्तीत्युपपादयितुमाह पञ्चेति पञ्चभिः सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये इमानि
वच्यमानानि पञ्चकारणानि मेव च नान्निबोधजानीहि आत्मनः कर्त्तृत्वाभिमाननि
वृत्तार्थमवश्यमेतानि ज्ञातव्यानीत्येवं तेषां स्तुत्यर्थमेवाह सांख्यइति सम्यक्ख्यायते
ज्ञायते परमात्मा अनेनेति सांख्यं तच्च ज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमान आत्मा त्वबोधः सांख्यः तस्मि
न् कृतं कर्म तस्यान्तःसमाप्तिरस्मिन्निति कृतान्तस्तस्मिन् वेदान्तसिद्धान्त इत्यर्थः यद्वा
संख्यायन्ते गण्यन्ते तच्चान्यस्मिन्निति सांख्यं कृतोऽन्तो निर्णयोस्मिन्निति कृतान्तं सांख्य
शास्त्रमेव तस्मिन् प्रोक्तानि अतः सम्यङ्निबोधेत्यर्थः १३

भया अनुवाद ।

सोई सर्वकर्मसम्पत्तिके विषयमे कारण कहते है कि अधिष्ठान कहे शरीर औ
कर्त्ता कहे चित्त औ जडकी ग्रन्थिरूप अहङ्कार औ भिन्न भिन्न अनेक प्रकारं कारणस्
रूप चक्षु आदि इन्द्रि औ विविध कहे कार्यसे या स्वरूपसे भिन्न भिन्न चेष्टा अर्थात्
प्राण अपानादि वायुके व्यापार समूह औ अत्र कहे अधिष्ठान शरीर आदि सर्वके मध्य
मे पञ्चम स्वरूप देव अन्तर्यामी सर्वनियन्ता अथवा चक्षु आदि इन्द्रियोंके अनुकू
लकारी सूर्य आदि देवता जानो अथवा अन्तर्यामी इहां चित्का अर्थ ज्ञान है १४

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः न्याय्यंवाविपरीतंवापञ्चैते तस्य हेतवः १५-

शाङ्करभाष्यं

प्राणापानाद्यादैवञ्चैवदेवमेवातएतेषुचतुःषुपञ्चमंपञ्चानांपूरणमादित्यादिचक्षुरा
द्यनुग्राहकं .. १४ .. शरीरेतिशरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मविभिरैतैःप्रारभते निर्ब-
र्त्तयति नरः न्याय्यंवाधर्मंशास्त्रीयंविपरीतंवाअशास्त्रीयं अधर्म्यंयच्चापिनिमित्तमित्तचे-
ष्टादिजीवनहेतुस्तदपिपूर्वकृतधर्माधर्मयोरेवकार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेवग्रह-
णेनशुहीतंपञ्चैतेयथोक्तास्तस्यसर्वस्यैवकर्मणोहेतवःकारणानि । ननु, अधिष्ठानादी-
निसर्वकर्मणांकारणानिकथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः प्रारभ्यतइतिनैषदोषःविधिः
प्रतिषेधलक्षणंसर्वकर्मशरीरादित्वप्रधानं, तदङ्गतयादर्शनश्रवणादिचजीवनलक्ष-

आनन्दगिरिछातटीकाः

कर्माथान्यधिष्ठानादीनिमानमूलत्वात् च यानीत्युक्तमिदानीं प्रश्नपूर्वकंविशेषतस्त-
निनिर्दिशति कानीत्यादिना प्रतीकमादायव्याकरोति अधिष्ठानमिति उपाधिलक्ष-
णोबुद्ध्यादिरुपाधिलक्षणस्तत्समावोबुद्ध्याद्यनुविधायीतद्धर्ममात्मनिपश्यन्नुपहित-
स्तत्प्रधानइत्यर्थः, तत्रकार्यलिङ्गकमनुमानंरुचयति शब्दादीति च्छानेन्द्रियाणिपञ्च-
पञ्चकर्मेन्द्रियाणिमनोबुद्धिश्चेतिद्वादशसंख्यात्वं चेष्टायाविविधत्वंनाप्रकारत्वंतदे-
वस्सद्यति वायवीयाइति पृथक्त्वमसङ्कीर्णत्वंनहिप्राणापानादिचेष्टानामियः सङ्क-
रोस्ति दैवविशदयति आदित्यादीति १४ पञ्चानामधिष्ठानादीनामुक्तानां सर्व-

स्वामिछातटीका

तान्येवाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठानंशरीरंकर्त्ताचिदचिद्ग्रन्थिरहङ्कारः पृ-
थग्विधमनेकप्रकारं करणंचक्षुःश्रोत्रादिविधाःकार्यतःस्वरूपतश्चपृथग्भूताश्चे-
ष्टाःप्राणापानादीनांव्यापाराः अनएतेष्वैवपञ्चमंदैवंचक्षुःश्रोत्राद्यनुग्राहकमादित्यादि-
सर्वप्रेरकोऽन्तर्यामीवा १४ एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति य-

भाषाअनुवाद

इहोपाचोको सर्वकर्ममे कारणत्वकहेतेहै, किइहोपाचोकेकारणसे आरम्भ
कियेजाते जोकर्मसकल तिनकोशरीरादिमे अन्तर्गतकहे मानिके इसश्लोकमेक
हाहै किजिसहेतुकर्ममात्र जोशारीरिक औवाचनिक तथामानसिक होतेहै; येप्र-
सिद्धहै श्लोककाअर्थ यहहै किशरीरवचनऔमनकेद्वारा सबमनुष्य जोकोईधर्म-
याअधर्मकेकारणहै; येईअधिष्ठानकहे शरीरआदिप्रांच कर्माकेहेतुहै १५-

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं न्तुयः पश्यत्यक्षतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः १६

शाङ्करभाष्यं

यं विधैवराशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यत इति फलकाले पितृप्रधानैर्भुज्यते इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥ तत्रेति तत्रेति प्रकृत्येन सस्वधत्ते, एवं सति एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्तसति, कर्मणि तत्रैवं सतीति दुर्मतिव्यस्य हेतुत्वे न सस्वधत्ते तत्रैतेषामात्मानमन्यत्वेनाविद्ययां परिकल्पितैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्त्तृति, कर्त्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तुयः पश्यत्यविद्वान्कस्माद्देहान्तां चार्थोपदेशान्यायैरक्षतबुद्धित्वात्संस्कृतबुद्धित्वाद्योपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवाद्यन्यमात्मानमेव केवलं कर्त्तारं पश्यत्यसावप्यक्षतबुद्धिरेवातोऽक्षतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणोवेत्य

आनन्दगिरिद्वयटीका

कर्मसिद्ध्यर्थत्वं स्फुटयति शरीरेति ननु जीवनकृतानि मिप्रोन्नेषादिकर्मान्तरं साधारणमस्ति तत्कथं राशिद्वयकारणमिति तत्राह यच्चेति अधिष्ठानादीनां कर्मभावहेतुत्वं प्रतिज्ञाय शरीरादिनिविधकर्महेतुत्वोक्तियुक्तेति शङ्कतेऽनन्विति, पूर्वापरविरोधं परिहरति नैष दोष इति ननु जीवनकृतानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनिषेधवाच्चत्वात्तद्देहादिनिर्वर्त्तनीत्याशङ्क्याह तदङ्गतयेति तस्य देहादित्रयस्य प्रधानस्याङ्गञ्चक्षुरादितन्निष्पाद्यत्वेन जीवनकृतं दर्शनादिप्रधानकर्मण्यन्तर्भूतमिति त्रैविध्यमविरुद्धमित्यर्थः देहाद्वारम्भे त्रिविधे कर्मणि सर्वकर्मान्तरभावेऽपि कथं पञ्चानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं फलोपभोगकाले करणान्तरापेक्षासम्भवादित्याशङ्क्य जन्मकालसाविनोयोगकालभाविनञ्च सर्वस्य कारणस्य तेष्वेवान्तर्भावान्मैमित्याह फलेति १५-

स्वामिद्वयटीका ।

योक्तैः पञ्चभिः प्रारभ्यमानं कर्म त्रिष्वेवान्तर्भाव्यं शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं शरीरं वाचिकं मानसञ्च त्रिविधं कर्मेति प्रसिद्धं शरीरादिभिर्यत्कर्म धर्म्यमधर्म्यं वा करोति नरस्तस्य सर्वस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १५ ॥ ततः किमत आह यत्रेति तत्र

भाष्यानुवाद

तो इससे फेरि ख्या होता है इस अर्थ पर कहते हैं कि उन कर्मों के हेतु जो अधिष्ठानादि पांच भाग हैं और कोई हेतु नहीं है सो होने से भी शास्त्र और आचार्य के उपदेश से नहीं थोड़ी बुद्धि इस कारण जो दुर्मति मनुष्य उपाधि रहित असङ्गरूप आत्मा को कर्त्तार रूप देखते हैं इससे ये दुर्मति मनुष्य सम्यक्दर्शी नहीं हैं १६

शाङ्करभाष्य

योऽतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टा जस्रंजननमरणा प्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्ये
 ति दुर्मतिः सप्रशन्नं पि न पश्यति यथा तौ मरि कोऽनेकञ्चन्द्रं यथा वाग्नेषु धावत्सु चन्द्रं
 धावन्तः यथा ब्राह्मिण उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तं पश्यति १६
 किः पुनः सुमतिर्यः सम्यक् पश्यतीत्युच्यते यस्येति यस्य शास्त्रार्थाद्योपदेशन्याय
 संस्कृतात्मनो न भवत्यहं कर्ता अहं कर्तृत्वे बलक्षणे भावना प्रत्यय अत एव पञ्चाधिष्ठाना
 दयोऽविद्ययात्मनिकल्पिताः सर्वकर्मणां कर्ता तो नाहं महन्तु तद्गामाराणां साच्चिभूतः
 अप्राणो ह्यमनाः शुभोऽक्षरात्परतः परः केवलो विक्रिय इत्येव पश्यतीति एव बुद्धिरन्तः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापाद्यविदुषस्तेष्व्वात्मदृष्टिमनुवदति तत्रेति तत्र
 पदपरामर्शयोग्यं प्रकृतं सर्वकर्मप्रतीकमादाय पूर्वोक्तसहाचरार्थं कथयति एवमिति अ
 धिष्ठानादीनामुक्तरीत्या कर्तृत्वे सत्यन्यगतं कर्तृत्वमात्मनो ध्यायेत् पश्यतीति दुर्मतिरि
 त्यात्मनिकर्तृत्वं पश्यन्तित्याह तत्रैवमिति कर्तारमित्यादिव्याचष्टे तत्रेत्यादिना ते
 ष्वधिष्ठानादिषु तैरधिष्ठानादिभिरारोपितात्मभावैरित्यर्थः अकर्तारमात्मानं कर्तारं
 पश्यतीत्यत्र अर्थात् हेतुमाहं कस्मादिति ननु शास्त्रसंस्कृतबुद्धिरेवातिरिक्ता
 त्मादी कर्तृत्वतस्यानुमन्यते नासौ कर्तृत्वमात्मनि पश्यन्तपि भवत्यक्षतबुद्धिस्तथाह यो
 पीति तस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचर्योपदेशेन तदनुसारिन्यायैश्चानाहितबुद्धित्वादक्ष
 तबुद्धित्वसिद्धमित्यर्थः कौटस्थमात्मनस्तत्त्वयाथात्मप्रकर्मणोपितत्वमविद्याकृताधि
 ष्ठानादिकृतत्वं नात्मास्यैतत्कर्मणोस्तत्त्वदर्शनाभावोऽतः शब्दार्थः दुष्टत्वेऽप्येककर्तु
 दुर्मतिर्विद्योति जननेति अहं कर्तृत्वात्मदर्शनवतोपि नाविदुषस्तद्दर्शनमस्तीत्य
 ब्रह्मैकान्तमाह यथेति तिमिरोपहतचक्षुरनेकञ्चन्द्रं पश्यन्तपितत्त्वतो न तं पश्यत्येव
 मविधानात्मानं कर्तारं पश्यन्तपि तत्त्वतो न तं पश्यतीत्यर्थः अधिष्ठानादिष्वविद्यया
 सम्बद्धात्मनः स्वात्मनितङ्गतक्रियारोपेदृष्टान्तसाह यथावेति अन्येषु वाहकेषु पुरुषेषु
 धावनकर्तृषु वाहने स्थितः स्वात्मानं प्रधावनकर्तारमविवेकादभिमन्यते तथा अधिष्ठाना
 दिषु क्रियाकर्तृषु तद्गतस्वात्मानं कर्तारमन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका ।

सर्वस्मिन्कर्मणि एते पञ्च हेतव इत्येवं सति केवलं निरुपाधि मसङ्गमात्मानं यः कर्तारं
 पश्यति शास्त्रार्थाद्योपदेशाभ्यामसंस्कृतबुद्धित्वात् दुर्मतिरसौ सम्यक् न पश्यति १६

यस्यनाहंक्रतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसद्मान् लोकान् हन्ति न निवध्यते १७

शाङ्करभाष्यम् ।

करणं यस्यात्मन उपाधिभूतान् लियते नानुशायिनी भवतीदमहमकार्पन्तेनाहं नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते ससुमतिः सप्रश्यति हत्वापिसद्मान् लोकान् सर्वान् प्राणिन इत्यर्थः न हन्ति हननक्रियान करोति न निवध्यते नापितत्कार्येणाधर्मफलेन स बध्यते ननु हत्वापिन हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिः नैष दोषः लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताहमिति लौकिकी दृष्टिमाश्रित्य हत्वापीत्याह यथादर्शितां पारमार्थिकी दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निवध्यत इति तदुभयमुपपद्यत एव नन्वधिष्ठानादिभिः सम्भूय कर्तव्ये वात्माकर्तारमात्मानं केवलं त्विति केवलशब्दप्रयोगान्नैष दोषः आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहृतत्वानुपपत्तेः विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं सम्भवासि संहृत्ये वाकर्तृत्वं स्यान्त्वविक्रियस्यात्मनः केनचित् संहननमस्ति इति न सम्भूय कर्त्तृत्वमुपपद्यते अतः केवलत्वं आत्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रं अतिक्रियत्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धं अविकार्योयमुच्यते गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते शरीरस्थोपिन करोतीत्याद्यसद्गदुपपादितं गीतास्वेव तावत् श्रुतिषु च ध्यायतीवलेलायतीवेत्येवमाद्यासुयानि वाक्यानि दर्शितं न्यायतश्च निरवयवमपरतन्मविक्रियमात्मतत्त्वमितिराजमार्गः विक्रियावत्त्वाद्युपगमेऽप्यात्मनः स्व

भाषाअनुवाद

जिसको कर्मलेपन ही है ऐसा सुमतिकौन है इस अपेक्षासे कहते हैं कि मैंने यह कर्म किया और मैं कर्ता हूँ ऐसी वासन जिसके न ही है अथवा शरीर और इन्द्रिमात्र को कर्त्तृत्व देखनेसे यह शङ्करस्वभावरूप कर्त्तृत्वका भी लेश जिसको न ही है इस हेतुसे जिसको बुद्धि इष्ट अनिष्ट विचारसे सकल कर्ममें आसक्त न ही होती है ऐसा जो देहादिसे भिन्नरूप आत्मदर्शीपुरुष सो प्राणियोंकी लोकदृष्टिसे हनन करके भी सबमें अभिन्नरूप आत्मदृष्टिहेतुसे किसीका भी हनन नहीं करता और कर्मफलसे बन्धको न हीं पावता है सत्वगुणद्विकेद्वारा अपरोक्षकहे प्रत्यक्षज्ञान उत्पन्नहेतुसे निष्कामकर्मकेद्वारा उसको बन्धनकी शङ्का और क्या है यह पूअध्यायके १० श्लोकमें कह चुके हैं कि जो कर्मफलकी आशक्ति छोड़ भगवदर्पणपूर्वक कर्मका अनुष्ठान करते हैं ते मनुष्य जलके बीच वृत्तमान पद्मपत्रके समान पुण्यपापसमस्तकर्मसे अलग रहते लिप्तन हीं होते हैं अर्थात् पुण्य और पाप उनको कभी नहीं लगता है १७

शाङ्करभाष्यं

कीवैविक्रियायस्य भवितुमर्हति नाधिष्ठानादीनां कर्माख्यात्मकर्त्तृकाण्यस्युर्नहिपर
 स्य कर्मपरेणाद्यतभागत्तमर्हति यत्त्वविद्ययागमितं न तत्तस्य यथारजतत्वं न शुक्तिकाया
 यथावा तलमलवत्त्ववाले गमितमविद्यया नाकाशस्य तथाधिष्ठानादिविक्रियापितेषामे
 वेतिनात्मनः तस्मात् यत्तु सुतो अहं द्यतत्ववुद्धिलेपाभावात् विद्वान् हन्ति न निवध्यत इति
 नायं हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञायन जायत इत्यादि हेतुत्रचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा
 वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिशास्त्रादौ सङ्घोषत उक्त्वा मध्ये प्रसारि
 तञ्च तत्र तत्र प्रसङ्गत्वाद्दोषसंहरति शास्त्रार्थपिच्छीकरणाय विद्वान् हन्ति न निव
 द्यत इति एवञ्च सति देहवृत्ताभिमानानुपपत्तावविद्याद्यताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः
 संन्यासिनामनिष्ठादिविविधकर्मणः फलन भवतीत्युपपन्नतद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्ये
 तच्चापरिहार्यमित्यप्रगीता शास्त्रस्यार्थउपसंहृतः स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमति
 मिः प्रखिलैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकारणविभागेन दर्शितोऽस्यामिः शास्त्र
 न्यायानुसारेण १७

आनन्दगिरिद्यतटीका

विपरीतदृष्टेर्दुर्भ्रतित्वांश्चिद्वास्यगृह्येः सुमतिस्त्वं प्रश्नपूर्वकमाह कः पुनरित्यादिना
 अहं कर्त्तव्यात्मनिकर्त्तृत्वप्रत्ययाभावे कुत कर्त्तृत्वधीरित्याशङ्क्याह एतदिति कथं त
 र्हि अकर्त्तृत्वधीरात्मनीत्याशङ्क्याधिष्ठानादीनां तद्वाराणाञ्च साक्षित्वादित्याशङ्क्या
 ह अहंत्विति आत्मनो न स्वतोस्ति क्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्र प्रमाणमाह अप्राणो ही
 ति नापितस्य स्वतो ज्ञानशक्तित्वमित्याह अमना इति उपाधिद्वयासम्बन्धे शुद्धत्वं
 फलितमाह शुभ्र इति कारणसम्बन्धाद् बुद्धिमाशङ्क्योक्तं अक्षरादिति कार्यकार
 णयोरात्मसंश्रितत्वेन पार्थक्ये सद्वितीयत्वमाशङ्क्यं तयोराविद्यकपारवश्यत्वान्नैव मि
 त्याह केवल इति जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्थ्यमाह अविक्रिय इति बु
 द्धिरस्येत्यादिव्याचष्टे बुद्धिरिति नानुशयिनी नानुशयवती नक्षेत्रशालिनीत्यर्थः
 द्वितीयपादस्याक्षरार्थशुक्लावाक्यार्थमाह इदमिति प्रापकर्म इदमापरात्प्रश्रते लो
 कानां प्राणसम्बन्धाभावे कुतो हि सेत्याशङ्क्याह प्राणिन इति विरुद्धार्थोक्तास्तुतिरपि
 न युक्तेति शङ्कते नन्विति विरोधपरिहरति नैप्रदोष इति लौकिकदृष्टिसर्वदृष्ट्या
 ह त्वापीति निर्देशविशदयति देहादीति तात्त्विकी दृष्टिमाख्यायनहन्तीति निर्दे
 पश्यति प्रादयति यथेति नाहं कर्त्ता किन्तु कर्त्तृ तद्व्यपारयोः साक्षी क्रियाज्ञानशक्तिमद

आनन्दगिरिखतटीका

पाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः सन् कार्यकारणासम्बद्धो द्वितीयोऽविक्रिय इत्येवं पारमार्थिकदृ
 ष्येयाददर्शितत्वं द्रष्टव्यं हत्वापीत्येतन्न हन्तीत्यादिचोभयं दृष्टिद्वयावष्टम्भादुपपन्नि
 मित्युपसंहरति तदुभयमिति केवलमेवात्मानकर्तारंपश्यन् दुर्भृतिरित्येवात्मविशेष
 णसमप्रककेवलशब्दसामर्थ्यादात्मनोविशिष्टस्य कर्तृत्वमिति शक्यते नन्विति आत्म
 नोवैशिष्ट्यायोगान्नविशिष्टस्यापि कर्तृत्वमिति दूषयति नैपदोपइति अविक्रियत्वा
 भाव्यपि कथमात्मनोसंहतत्वमित्याशङ्क्याह अविक्रियेति अधिष्ठानादिभिरात्मनः सं
 हननेपिनकर्तृत्वमविक्रियत्वाक्रियान्वयव्याघातादित्याह संहत्यतिसंहतत्वानुपपत्ति
 व्यक्तीकरोति नन्विति असंहतत्वफलितमाह इतिनेति कथं तर्हि केवलत्वमात्मनि केव
 लशब्दादुक्तं तदाह ततइतिकर्तृत्वमात्मनोऽप्युपपन्नं नास्याविक्रियत्वमुपैतीत्याशङ्क्याह
 अविक्रियत्वञ्चेति तत्रस्युतिवाक्यान्मुदाहरति अत्रिकार्योयमिति नायं हन्ति न हन्यत
 इत्यादिवाक्यामादिशब्दार्थः संज्ञवाक्यानामात्माविक्रियत्वे तत्पर्यं शूचयति असंज्ञादि
 ति निःकलंनिःक्रियंशान्तमित्यादिवाक्यांशुतावादिशब्दार्थः यानिवाक्यानि तैरात्मनो
 विक्रियत्वं दर्शितमितियोजनान्यायतत्तददर्शितमिति पूर्वेषुसम्बन्धः न्यायमेव दर्शय
 ति निरवयवमिति न तावदात्मास्वतो विक्रियते निरवयवत्वादाकाशवन्नापि परतोऽ
 ङ्गस्याकार्यस्य पराधीनत्वायोगादित्यर्थः किंवात्मनः स्वनिष्ठावाविक्रियाधिष्ठानादिनि
 ष्ठावानाद्यः स्वनिष्ठाविक्रियानुपपत्तेरात्मनोदर्शितत्वादित्याशयेनाह विक्रियावत्वेति
 साचायुक्तं तुक्तमिति शेषः द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना अधिष्ठानादिद्वयतमपिकर्त्तृ त
 द्योगादात्मन्यागच्छतोत्याशङ्क्यतदागमनं वास्तवमाविद्यं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नही
 ति द्वितीयंगिरस्थति यच्चिति आत्मन्यविद्याप्रापितं कर्त्तृनात्मीयमित्येतद्वृष्टान्ताभ्या
 मुपपादयति यथेत्यादिना आत्मनोविक्रियत्वेनकर्त्तृत्वाभावे फलितमाह तस्यादिति
 ननु प्रागेवात्मनोविक्रियत्वं प्रतिपादितं तदिह कस्यादुच्यते तलाह नायमिति शास्त्रोदौ
 प्रतिज्ञायहेतुपूर्वकं संक्षिप्तो ह्यामध्येतत्प्रसङ्गं कृत्वा प्रसारितां कर्त्तृधिकारनिवृत्ति
 मिहोपसंहरतीति सम्बन्धः प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादितस्यान्तं निगमनं किमर्थमि
 त्याशङ्क्याह शास्त्रार्थेति कर्त्तृधिकारो विदुषोनेति स्थितेतस्य देहाभिमानाभावे सत्यधि
 द्योत्यसर्वकर्त्तृत्वागसिद्धेरनिवृत्तिरिति सिद्ध्यञ्चेति निबिधं कर्त्तृफलसंन्यासिनां नेति
 प्रायुक्तं युक्तमेवेति परमप्रकृतं भुगसंहरति एवञ्चेति ये पुनरविदांसो देहाभिमानि
 नस्तेषां निबिधं कर्त्तृफलं चावत्येवेति हेतुवचनमिदमर्थं निगमयति तद्विपर्ययाच्चेति
 अधिष्ठानादिद्वयतं कर्त्तृनात्माद्वयतमविदुषामेव कर्त्तृधिकारो देहाभिमानित्वेन तत्प्रागा

शाङ्करभाष्यं

अथेदानीं तेषां कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वं
विषयमविशेषेणोच्यते तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते तथा परिज्ञा-
तोपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्ता इत्येतत्त्रयमेव प्राग्मविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्त-
कानिविधातिः प्रकारकर्मचोदनाज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते हानोपादाना-
दिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात्ततः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धबाहुः मनःकाया-
श्रयभेदेन त्रिधाराशीभूतं त्रिषुकरणादिषु संगृह्यते इत्येतदुच्यते करणक्रियतेऽनेने-
ति वाह्यं श्रोत्राद्यन्तस्त्वुध्यादिधर्मैः प्रसिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं कर्त्ता करणानां
व्यपारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधः त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यते अस्मिन्निति सं-
ग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः कर्मैषु हि त्रिषु समवेति तेनार्थत्रिविधः कर्मसंग्रहः १८

आनन्दगिरिद्वयटीका

योगाद्देहाभिमानाभावात्तु विदुषां कर्माधिकारनिवृत्तिरित्युपसंहृतमर्थसंचिष्याह इ-
त्येष इति उक्तञ्च गीतार्थवेदार्थत्वाद्दुपादेय इत्याह स एष इति कथमयमर्थो वेदार्थोपि
प्रतिपत्तुं शक्यते तत्राह निपुणेति भाष्यकृता मानयुक्तिव्यां विभज्यानुक्तत्वान्नास्यार्थ-
स्योपादेयत्वमित्याशङ्क्याह तत्रेति १७

शास्त्रार्थोपसंहारानन्तर्यमथेत्युक्तमिदानीमिति प्रवर्तकापदेशापेक्षावस्थोक्ता
कर्मणां येषु विदुषां नाधिकारोऽविदुषाञ्चाधिकारस्तेषामित्यर्थः ज्ञानशब्दस्य कारण-
व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रार्थत्वमाह ज्ञानमिति ज्ञेयशब्दस्थापितद्देवज्ञातव्यसालार्थत्व-
माह तथेति उपाधिलक्षणत्वं तत्प्रधानत्वमुपहितत्वं तस्यावस्तुत्वार्थमविद्याकल्पि-

स्वामिद्वयटीका

कस्मिंश्चिदसुमतिर्यस्य कर्मलेलेपोनास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह यस्येति अहमिति द्रव्योऽ-
हङ्कर्त्तेत्येवंभूतोभावोऽभिप्रायो यस्य नास्ति यद्वा अहं द्रव्योऽहङ्कारस्य भावः स्वभावः
कर्त्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति शरीरादीनामेव कर्मकर्त्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएव
यस्य बुद्धिर्न लिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते स एव भूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मद-
शीर्शमानलोकान् सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हन्ति
न च तत्फलैर्निवध्यते वन्धनं प्राप्नोति किंपुनः सत्त्वशुद्धिद्वारा परोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतु-
भिः कर्मभिस्तस्य बन्धाश्चङ्गेत्यर्थः तदुक्तं ब्रह्मण्यथा धाय कर्माणि सङ्गं त्वा . . . ति-
यः लिप्यते न संप्रापेन मद्भगवत्प्रमिवाभ्यसेति भगवदुक्तत्वादित्यर्थः १७

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातादिविधा कर्मचोदना कारणं कर्मकर्त्तृति विविधः कर्मसंग्रहः १८

आनन्दगिरिवाक्यटीका ।

तविशेषणमेतदेवत्रयं सर्वकर्मप्रवर्त्तकमित्याह इत्येतदिति सर्वकर्मणां प्रवर्त्तकमित्यध्याहर्त्तव्यं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वञ्चनमिति भाष्यानुसारेण चोदनाशब्दार्थमाह प्रवर्त्तकेति सर्वकर्मणामिति पूर्वेषु सम्बन्धः वैविध्यं ज्ञानोदीनां प्रागुक्तं कर्मणां चोदनेति विग्रहः तेषां सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वमनुभवेन साधयति ज्ञानादीनामिति ज्ञानोपादानादीत्यादिपदेनोपेक्षाविवक्षितां करणमित्यादेस्तात्ययमाह तत इति ज्ञानादीनां प्रवर्त्तकत्वादित्यर्थः उक्तैर्ध्वजोक्तभागभवतारयति इत्येतदिति वाच्यमन्तस्य च द्विविधं करणव्युत्पत्त्या कथयति करणमिति उक्तलक्षणं कर्मैव स्फुटयति कर्त्तुरिति स्वतन्त्रोक्तकर्त्तास्वातन्त्र्यं च कारणप्रयोज्यस्य तत्प्रयोज्यत्वमित्याह कर्त्तृति कथमुक्तेति विधेकर्मसंगृह्यते तत्राह कर्मेति कर्मणो हि प्रसिद्धं कारणकाम्यत्वमिति भावः १८ अनन्तरश्लोकनवकतात्ययमाह अथेति ज्ञानादिप्रस्तावा

भाषाअनुवाद

कर्ममे अभिनिवेश जोइच्छाऔआगत्तिकहे तनमनसेलगेरहनाइनदोनोसेरहितपुरुषहननकरकेभीहननही करतेऔबन्धकोनहींप्राप्तहोतेइसपूर्वोक्तवाक्यभावकेकहनेकेलियेकर्मकीविधिहै औकर्मश्रेयकहेकल्याणकरहे औकर्मफलआदिसवकोविगुणात्मकत्वेतुसे गुणातीतजोआत्मातिसकोइसकर्मविधिआदिकेसाथकुछसम्बन्धनहींहै इसकहनेकीअभिप्रायसेकर्मविधिऔकर्मश्रेयकहतेहै किज्ञानकहेयहीइष्टकासाधनहै असाजोबोअज्ञेयकहेइष्टकेसाधनस्वरूपजोकर्मऔपरिज्ञाताकहेअज्ञेज्ञानकाआश्रयभूतजोसुष्यहीद्विविधकर्म वेधकहेप्रेरणाहै अर्थात् इसीप्रेरणामेलोकर्ममेप्रवृत्तहोतेहै श्लोकार्थयइहै कि कर्मविषयकजोविधिसोउक्तस्वरूपविगुणात्मकज्ञानआदिकोअवलम्बनकरकेप्रवृत्तहोतीहै यहदूसरेअध्यायके४५श्लोकमेकहाहै किहेअर्जुनविगुणात्मकसकामअधिकारीकेसम्बन्धसेफलसम्बन्धवेदमेकहाहै औकरणकहेसाधनऔकर्मकहेकर्त्ताकीअत्यन्तइच्छाकीअधिकईसेकियाजायजोव्यापारऔकर्त्ताकहे क्रियाकाकरनेहाराऔरसवकर्मसम्पूर्णरूपसेइसीमेगृहोतहोतेहै इसअर्थकेरचनकरनेवालेपदकोकर्मसंग्रहकहतेहै कारणकर्मकर्त्तारूपतीनकारकयेक्रियाकेआश्रयहै औरसंप्रदान अपादानऔअधिकरणयेतीनकेवलपरस्परआक्रमणसे क्रियाकेप्रवर्त्तकहै साक्षात्क्रियाके आश्रयस्वरूपनहींहै इसीसे पूर्वोक्ततीनकरणोंकोक्रियाके आश्रयस्वरूप कहा है १८

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिविधैव गुणभेदतः प्रोच्यते गुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि १६

शाङ्करभाष्यं

अथेदानीं क्रियाकारकफलाणां सर्वेषां गुणात्मकत्वात् सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतः
त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते ज्ञानं कर्म चेति ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेतिकर्म च कर्मक्रिया
नकारकं प्रारिभाषिकमीप्सिततमं कर्मकर्ता च निवर्तकः क्रियाणां त्रिविधावधारणं
गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनाय गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः प्रोच्यते कथ्यते
गुणसंख्याने कापिलेशास्त्रे कापिलमपि गुणसंख्यानं शास्त्रे तदपि गुणभोक्तृविषये प्रमा
णमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि त्रिरुध्यते तथापि तद्विहाय कापिलागुणगौणव्यापार
निरूपणोऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वे नोपादीयत इति निर्विरोधः
यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं इत्युक्तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकानि शृ
णुवक्ष्यमाणोऽर्थे मनःसमाधिं कुर्वित्यर्थः १६

स्वामिद्वतटीका

इत्वापि न हन्ति न निवध्यत इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च
कर्मफलादीनाञ्च त्रिगुणात्मकत्वान्निर्गुणस्य आत्मनस्तत्सम्बन्धो नास्तीत्यभिप्रायेण क
र्मचोदनां कर्माश्रयञ्चाह ज्ञानमिति ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः क्षेयमिष्टसा
धनं कर्मपरिज्ञाता एतत्ज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदनाचोद्यते प्रवर्ततेऽनयेति
चोदनाज्ञानादित्यं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वाचोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः
चोदनाचोप्रदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं
ज्ञानादित्यमवलम्ब्य कर्मविधिः प्रवर्तत इति तदुक्तं त्रैगुण्यविषयावेदा इति तथाक
रणं साधकतमं कर्म च कर्तुरीप्सिततमं कर्ता क्रियानिवर्तकः कर्मसंरुध्यतेऽस्मिन्नि
तिकर्मसंग्रहः कारणादिति त्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः संप्रदानादिकारकव्यन्त
परम्परया क्रियाप्रवर्तनमेव केवलं न तु साक्षात् क्रियायाश्चाश्रयः अतः कारणादित्यमे
व क्रियाश्रय इत्युक्तं १६ ततः किमतश्चाह ज्ञानं कर्म चेति गुणाः सम्यक्कार्यभेदेन

भाषा अनुवाद ।

अवक्रियाकारक औफलको गुणात्मतासे सत्त्वरजतमकृत त्रिविधभेदकहाचाह
तेहै इसअपेक्षापर कहतेहै किइसीमे गुणकार्यभेदसे सम्पूर्णप्रतिपादन करके
कहतेहै इसअर्थका सूचनकारनेवला संख्यानकहे सांख्यशास्त्र तिसमेसात्विकआदि
गुणभेदक्रमसे तथाकार्यकेद्वारा ज्ञानश्रौकर्मतथाकर्ता येप्रत्येकत्रिविधस्वरूप क
है गयेहै सोई सैयथावतकहताह तिनकोभी तुमसम्यक् श्रवणकरो १६

शाङ्करभाष्यं

ज्ञानस्यतुतावत्त्रिविधत्वमुच्यते सर्वेति सर्वभूतेषुअव्यक्तादिस्थावरान्तेषुभूतेषुयेनज्ञानेनैकंभावंवस्तुभावशब्दोवस्तुवाचीएकमात्मवस्त्वित्यर्थःअव्ययंनव्येति स्वात्मनातद्दर्शनावाकूटस्थमित्यमित्यर्थःइच्छतेयेनज्ञानेनपश्यतितच्चभावमविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तोपुदेहभेदेषुनविभक्तंतदात्मवस्तुव्योमवन्निरन्तरमित्यर्थःतत्ज्ञानंअहंतात्मदर्शनंसात्त्विकंसव्यक्दर्शनंविद्मोति २०-११ यानिहैतदर्शनान्यसव्यक्तानिरा

ज्ञानन्दगिरिछतटीका

नन्तर्यमर्थशब्दार्थःइदानींप्रस्तुतज्ञानाद्यवान्तरभेदापेक्षायामित्यर्थःतेषां गुणभेदानां त्रैविध्येहेतुमाह गुणात्मकत्वादिति वक्तव्योवक्ष्यमाणज्ञानेनकेनेतिशेषः एवं स्थिते प्रथमत्ववान्तरभेदप्रतिज्ञाक्रियतइत्याह इत्यारभ्यतइति कर्तुरीप्सिततत्संकर्षेति यत्तत्परिभाष्यतेतन्नात्रकर्मशब्दवाच्यमित्याह नेति गुणातिरेकेणविधान्तरंज्ञानादिषुनेतिनिर्द्धारयितुमवधारणमित्याह गुणेति ज्ञानादीनांप्रत्येकंगुणभेदप्रयुक्तेत्रैविध्येप्रमाणमाह प्रोच्यतइति ननुकापिलंपातञ्जलमित्यादिशास्त्रविरोद्धार्थत्वादप्रमाणं कथमिहप्रमाणीक्रियतेतत्राह तथापीति विषयविशेषविरोधेपिप्रकृतेश्चेप्रामाण्यसंविरोद्धमित्यर्थः यद्यपिकापिलादयोगुणवृत्तिविचारेगौणव्यापारस्यभोगादेर्निरूपणञ्च निपुणास्तथापिकथंतद्रीयंशास्त्रमत्रप्रमाणीकृतमित्याशंक्याह तेहीति ज्ञानादिषु प्रत्येकमवान्तरभेदोवक्ष्यमाणोर्थस्तस्यतन्वान्तरेपिप्रसिद्धकथनंस्तु तिस्रादर्धेनकापिलादिमतोपादानमिहोपयोगीत्यर्थः तृतीयपादस्याविरोद्धार्थत्वंनिगमयति नेति यथावदित्यादिव्याचष्टे यथान्यायमिति १६

खामिछतटीका

ख्यायन्तेप्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्नितिगुणसंख्यानंसांख्यशास्त्रंतस्मिन्ज्ञानञ्चकर्मचकर्त्ताच प्रत्येकंत्वादिगुणभेदेनत्रिधैत्रोच्यते तान्यपिज्ञानादीनिवक्ष्यमाणानियथावच्छृणु त्रिधैवेत्येवकारोगुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनःस्वतःकर्मादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशाध्यायेतत्रसत्त्वंनिर्मलत्वादिनांगुणानांबन्धत्वप्रकारोनिरूपितःसप्तदशाध्यायेयजन्ते सात्त्विकादेवानित्यादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेन रजस्तमःस्वभावंपरित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवयासात्त्विकस्वभावः सम्पादनीयइत्युक्तं इहवृत्तक्रियाकारकफलादीनामात्मसंख्येनास्तीति दर्शयितुं सर्वेषांत्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इतिविशेषो ज्ञातव्यः १६

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्ष्यते अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं २०
 एतच्छान्तं तु यज्ज्ञानं नानाभावात्पृथग्भिधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं २१

शाङ्करभाष्यं

जसानितामसानि चोतिनसाक्षात्संसारोच्छित्तये भवन्ति पृथक्त्वेनेति पृथक्तेन तु भेदे
 न प्रतिशरीरमन्यत्वेन यत्ज्ञानं नानाभावात्भिन्नमात्मनः पृथक्भिधान् पृथक्प्रकारान्
 भिन्नलक्षणानित्यर्थः वेत्ति विजानाति यत्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवा
 दो न ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः २१ यत्विति यत्तु ज्ञानं कृतं सत्त्ववत्समस्तवत्सर्वविषय

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

ज्ञानादीनां प्रत्येकं वैविध्यं ज्ञातव्यं प्रतिज्ञाय ज्ञानवैविध्यार्थं श्लोकत्रयमवतारय
 ति ज्ञानस्येति तत्र सात्त्विकं ज्ञानमुपन्यस्यति सर्व्वेति भूतानि कार्यकारणात्मकान्यु
 पाधिजातानि अद्वितीयमखण्डैकरसंप्रत्यगात्मभूतमबाधितन्तत्त्वं ज्ञेयत्वेन विवक्षितमि
 त्याह एकमिति विवक्षितमव्ययत्वं सङ्क्षिपति कूटस्थेति प्रतिदेहमविभक्तमि
 त्युक्तं व्यनक्ति विभक्तेष्विति तत्ज्ञानमित्यादिव्याकरोति अद्वैतेति २०

इदं तददर्शनान्यपि कानिचिद्भवन्ति सत्त्वनिर्घृत्तानि सम्यञ्चीत्याशं कथाह यानीति
 तेषामसक्तेहेतुमाह राजसानीति प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नात्मनो येन ज्ञानेन जाना
 तितत्ज्ञानं राजसमिति व्याचष्टे भेदेनेति पृथक्त्वं पृथग्भिधत्वं च पुनरुक्तमित्याशं क्य
 हेतुहेतुमत्त्वेन विभासं विवक्षित्वाह भिन्नेति ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्वमयुक्तमित्याशं क्य
 ह येनेति २१ यत्विति सत्त्वमेव व्यनक्ति एतावानिति एकस्मिन्कार्ये ज्ञा

स्वामिद्वयटीका

तत्र ज्ञानस्य सात्त्विकादिवैविध्यमाह सर्व्वेति निमित्तः सर्वेषु भूतेषु प्रज्ञादिस्था
 वरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्याचष्टेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्विकारं भावंपर
 मात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तत्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि २० राजसं

भाषा अनुवादः

इस श्लोकसे ले तीन श्लोकसे इस ज्ञानका सात्त्विक आदि भेदसे तीन प्रकार कहते हैं कि
 प्रज्ञादिस्थावरपर्यन्त परस्परभिन्नभिन्न सकल वस्तुमे प्राप्त एक निर्विकार स्वरूप अव्यय
 परमात्मतत्त्वका जिस ज्ञानसे आलोचनन किया जाय उस ज्ञानको सात्त्विक ज्ञान जानो २०
 इस श्लोकमे राजस ज्ञान कहते हैं कि भूतकहे देहधारी भावमे नानाभाव अर्थात् सबकी
 शरीरमे जे तज्ज्ञानात्पृथक्पृथक् सुखी दुःखी रूपसे भिन्नभिन्न भी जाना जाय जिस ज्ञान
 से सो ज्ञान राजस जानो २१ तामस ज्ञान कहते हैं कि एककार्यमे अर्थात् स्थूलशरीर

यत्तु कृतं स्वदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं अतत्त्वार्थवदल्पञ्चतत्तामसमुदाहृतं २२

शाङ्करभाष्यं ।

मिबएकस्मिन्कार्येदेहेवहिर्वाप्रतिमादौसक्तं एतावानेवात्मेन्द्रोवानातःपरमस्तीति
यथानमनक्षपणकादीनांशरीरान्तर्वर्तिदेहपरिमाणोजीवईश्वरोवा पापाणादावर्द्धा
दिमात्रंइत्येवएकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकंहेतुवर्जितंअयुक्तिकानिःप्रमाणकमतत्वार्थव
त्अथयामतोऽर्थस्तत्वार्थःसोऽख्यज्ञेयभूतोस्तीतितत्वार्थवदतत्वार्थवद्हेतुकत्वादेवाल्प
विषयत्वादल्पफलत्वाद्वातत्तामसमुदाहृतंतामसानां हिप्राणिनामविवेकिनामीदृशं
ज्ञानं दृश्यते २२ अथकर्मणानैविध्यमुच्यते नियतमिति नियतंनित्यं सङ्गरहित
सासक्तिवर्जितमरागद्वेषतःकृतंरागप्रयुक्तेनद्वेषप्रयुक्तेनचकृतंतद्विपरीतं कृतमराग
द्वेषतःकृतमफलप्रेप्सुना फलंप्रेप्सतीतिफलप्रेप्सुःफलदृष्ट्यास्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्
सुनाकर्त्ता कृतंकर्मयत्तत्सात्त्विकमुच्यते २३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नख्यसक्तत्वमेवदृष्टान्तेनसाधयति यथेत्यादिना यन्निर्युक्तिकन्तदेव ज्ञानस्याभासत्वे
कारणमित्याह अहैतुकत्वादिति स्वरूपतोविषयतश्चाभासत्वंफलतोवेत्याह अल्पमि
तितामसंज्ञानसुक्तलक्षणमित्यज्ञानानुभवंप्रमाणयति तामसानांहीति २२ विविधं
कर्मवक्तुमनन्तरश्लोकद्वयमित्याह अथेति तत्रसात्त्विकंकर्मनिरूपयति नियतमिति२३

स्वामिद्वतटीका ।

ज्ञानमाह प्रथक्त्वेनेतिपृथक्तेनतुयत्ज्ञानमित्यस्यैवविवरणं सर्वेषुभूतेषुदेहे नानाभावा
न्त्रस्तुतएवानेकान्क्षेत्रज्ञानप्रथग्विधान्सुखदुःखत्वादिस्वरूपेणविलक्षणान्येनज्ञाने
न वेत्तितत्ज्ञानंराजसंविद्धि २१ तामसंज्ञानमाहयत्त्विति एकस्मिन्कार्येदेहे प्रति
मादौवाक्यत्स्ववत्परिपूर्णवत्सक्तंएतावानेवात्माइन्द्रोवेत्यभिनिवेशयुक्तंअहैतुकं नि
रूपयत्तिकांअतत्वार्थवत्परमार्थावलम्बनशून्यंअतएवाल्पंतुच्छंअल्पविषयत्वात्अल्पफ
लत्वाच्चयदेवभूतंज्ञानंतत्तामसमुदाहृतं २२ इदानींविधिंकर्माह नियतमिति वि

भाषा अनुवाद

मेअथवाप्रतिमाआदिमंसक्तकहेशरीरहीआत्माओप्रतिमाही ईश्वरहै ऐसेनिश्चयसे
युक्त औअहेतुककहेयुक्तिविरुद्ध औपरमार्थअवलम्बनरहित जोज्ञान उक्तकारणों
सेअल्पविषयअल्पफलहेतुसेतुच्छहै उसज्ञानकोशिष्टजनोनेतामसस्वरूपनिरूपणकि
याहै २२ अबइसश्लोकसेलेतीनश्लोककेद्वारा सकलकर्मको विविधकहतेहै किफ

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतं शुफलप्रेप्सुना कर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते २३
यत्तुकामेप्सुना कर्मसाहङ्कारेण वा पुनः क्रियते वज्रलायासं तद्राजसमुदाहृतं २४

शाङ्करभाष्यं

यत्त्विति यत्तुकामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः कर्मसाहङ्कारेणोति न तत्त्वज्ञानोपेक्षया किंतर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया योहि परमार्थनिरहङ्कारात्त्वविना तस्य कामेप्सुत्ववज्रलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित्साहङ्कारः कर्त्ता किमु तत्राजसतामसयोर्लोकेऽनात्मविदपि श्रोत्रियनिरहङ्कारः उच्यते निरहङ्कारो यो यं ब्राह्मण इति तस्मात्तदपेक्षयैव साहङ्कारेण वेत्युक्तं पुनः शब्दः पादपूरणार्थः क्रियते वज्रलायासं कर्म महतायासेन निर्वर्त्यते तत्कर्मराजसमुदाहृतं २४ अनुबन्धमिति अनुबन्धः पञ्चाङ्गावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते तन्वानु

आनन्दगिरिद्वयटीका

राजसं कर्मनिर्दिशति यत्त्विति फलप्रेप्सुना कर्त्ता यत्कर्म क्रियते तद्राजसमित्युत्तरवसम्बन्धः तत्त्वज्ञानवतानिरहङ्कारेण साहङ्कारेणा तत्त्वज्ञेन क्रियते कर्मैति विवक्षां वारयति साहङ्कारेणोति तत्त्वज्ञानवतानिरहङ्कारेण कृतं कर्मोपेक्ष्य साहङ्कारेणाज्ञेन कृतमेतत्कर्मैति न विवक्ष्यते चेत्तर्हि किमत्र विवक्षितमिति शङ्कति किंतर्हीति योहिदुरितरहितः श्रोत्रियो लोकादनप्रेतस्तस्य यदहङ्कारवर्जितं कर्म तदपेक्षयेदं सा

स्वामिद्वयटीका

भिः नियतं जित्यतया विहितं सङ्गरहितमभिनिवेशशून्यं अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत्कृतं न भवति फलं प्राप्नुमिच्छतीति फलप्रेप्सुत्वाद्भिज्जज्ञेन निःकामेन कर्त्ता यत्कृतं कर्म तत्सात्विकमुच्यते २३

भाषा अनुवाद

लप्राप्तिकोद्देश्यं करते है जैसे जो फलके लोभी जनोंसे कियेजाते है उनसे भिन्न रूपनिःकामकर्मके अनुष्ठान करनेवालोंसे नियतकहे नित्यरूपसे विहित औ अभिनिवेश आशक्तिशून्य जो कर्म किये जायं और जो पुत्र आदिके प्रीत्यर्थ अथवा शत्रु पर क्रोध भ्रमसे किये नहोंय ऐसे कर्म सात्विक है २३

और कर्मफल प्राप्ति का इच्छुक अथवा अहङ्कारीक है जो अपने समान और को नही मानता है ऐसे अहङ्कार युक्त मनुष्यसे किये गये अथवा जो कर्म अतिलेश युक्त होय उन्हीको शिष्ट जन्म राजसस्वरूप कहते है २४ अवतामस कर्म कहते है कि

अनुबन्धं च यच्चिं सामनपेक्ष्य च पौरुषं मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते २५

शाङ्करभाष्यं ।

बन्धं च यं यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्धक्षयो वा स्यात्तच्च यच्चिंसां प्राणिपीडा
 ज्ञानपेक्ष्यचपौरुषं पुरुषकारं शक्तोमीदं कर्म समापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्य इत्येतान्य
 नुबन्धादीन्यनपेक्ष्यपौरुषान्तानिमोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत् तत्तामसन्तमो
 निवृत्तिमुच्यते २५ मुक्तेति मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन समुक्तसङ्गोऽ
 नह्रस्वादीनाहं वदनशीलोऽत्युत्साहसमन्वितोऽतिर्द्वारणमुत्साहसुद्यमस्ताभ्यांसम
 न्वितः संयुक्तोऽत्युत्साहसमन्वितः सिद्धसिद्धोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ
 च सिद्धसिद्धोः निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तफलरागादिना युक्तोयः स निर्वि
 कार उच्यते एवम्भूतः कर्त्तायः स सात्त्विक उच्यते २६ रागीति रागीरागो

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

हङ्कारेण स्रष्टतं कर्मैत्युक्तमित्याह लौकिकेति ननु तत्त्वज्ञानवतो निरहङ्कारस्य कर्मक
 र्त्तत्त्वमपेक्षसाहंकारेणेत्यादिकिनेष्यते तदाह योहीति विशेषणान्तरवशादेतत्तत्त्व
 विदो निवारितत्वान्नतदपेक्षमिदं विशेषणमित्यर्थः साहंकारस्यैव राजसे कर्मणिक
 र्त्तत्त्वमित्येतत्कैमुतिकन्यायेन साधयति सात्त्विकस्येति नन्वात्मविदो न्यस्य निरहंका
 रत्वायोगात् कथं तदपेक्षया साहङ्कारेणेत्युक्तं तदाह लोक इति २४

सम्प्रतितामसं कर्मोदाहरति अनुबन्धमित्यादिना २५

इदानीं कृतवैविध्यं नुबन्धादौ सात्त्विकं कर्त्तारं दर्शयति मुक्तेति सङ्गो नाम फला
 भिसन्धिर्वाक्यत्वाभिमानोवानाहं वचनशीलः कर्त्ताहमिति वदनशीलो न भवतीत्यर्थः

स्वामिद्वयटीका

राजसं कर्माह यत्विति यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्नुमिच्छता साहङ्कारेण वा
 मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहङ्कारयुक्तो न च क्रियते तच्च पुनर्बुद्धलायास
 र्त्तत्त्वो गयुक्तं तत्कर्म राजसमुदाहृतं २४ तामसं कर्माह अनुबन्धमिति अ
 नुबन्धत इत्यनुबन्धं पद्माङ्गाविशुभाशुभं च यं वित्तचयं हिंसां परपीडां पौरुषं स्वसाम
 र्थ्यं सन्नपेक्ष्यापर्थ्यालोच्य केवलं मोहादेव यत्कर्मा रभ्यते तत्तामसमुदाहृतं २५

भाषा अनुवाद

पद्मात्बन्धकरैः एते अनुबन्धकहे पद्मात् भावी शुभशुभ औघनव्यय औघपनीसा
 मर्थ्यं न विचारि केवलं मोहसे जो कर्म आरम्भ किये जाय वेई तामस कर्म है २५

सुक्तसङ्कोऽनहंवादी धृत्यत्साहसमन्वितः सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते २६ रागीकर्मफलप्रेप्सु लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः २७

शाङ्करभाष्यं

स्थास्तीति रागीकर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थलुब्धः परद्रव्येषु सञ्जातदृष्ट्याः तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकः परपीडकस्वभावः अशुचिर्वाह्यान्तः शौचवर्जितो हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यां समन्वितः संयुक्तः तस्यैव च कर्मणः सम्पत्तिविपन्नयोर्हर्षशोकौ स्यातां ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो यः कर्त्ता सराजसः परिकीर्तितः २७

आनन्दगिरिकृतटीका

धारणधैर्यक्रियमाणस्य कर्मणो यदि फलासिद्धिस्तर्हि नानुष्ठानविश्रम्भः सम्भवेदित्याशं क्त्वाह केवलमिति फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मरागो गृह्यते अयुक्त इति च्छेदः २६ राजसंकर्त्तारं कथयति रागीति कर्मविषयो रागः कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्य पृथक् कथनात् स्वाभिप्रायाप्रकटीकरणपूर्वकं परपीडनं परदृष्टि विच्छेदनं तेन स्वार्थपर इत्यर्थः २७ दीर्घसूत्रयितुं शीलमस्येति व्युत्पत्तिं गृहीत्वा विवक्षितार्थमाह

स्वामिकृतटीका

कर्त्तारं विविधमाह सुक्तसङ्ग इति विभिः सुक्तसङ्गस्य क्ताभिनिवेशः अनहंवादीगर्वोक्तिरहितः इति धैर्यं उत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः आरब्धस्य कर्मणः सिद्धावसिद्धौ च निर्विकारो हर्षविषादशून्यः स एव भूतः कर्त्ता सात्विक उच्यते २६ राजसंकर्त्तारमाह रागीति रागोपुत्रादिप्रीतिमान् कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी लुब्धः परस्वाभिलाषी हिंसात्मको भारकस्वभावः अशुचिः विहितशौचशून्यः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यां समन्वितः कर्त्ताराजसः २७

भाषाअनुवाद

इस श्लोकसेले तीन श्लोकसे कर्मकर्त्ता सबको विविध करके कहते हैं कि कर्म अ नुष्ठाने पुरुष कटत्व अभिनिवेश बुद्धिरहित औगर्व वचनरहित औधैर्य उत्साह जो उद्यम इन दोनोके द्वारा युक्त समस्त कर्ममे सिद्धि अ सिद्धिकी अपेक्षा हर्ष विषाद शून्य होय ऐसे कर्त्ता पुरुषोंको सात्त्विक स्वरूप कहते हैं २६ और पुत्र आदिमे स्नेह युक्त औकर्मफलका कामी औपरधनका अभिलाषी औनिर्दयस्वभाव औशौचरहित औहानि लाभमे शोक हर्ष युक्त कर्मकारी मनुष्य राजस स्वरूप कहे रजोगुणी है २७

अयुक्तः प्राकृतस्तव्यः शठो नैष्कृतिकोऽलसः विपादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता मस उच्यते
२८ बुद्धेर्भेदं धृते चैव गुणतश्चिविधं शृणु प्रोच्यमानमथेपेण पृथक्त्वो न धनञ्जय २९

शाङ्करभाष्यं ।

अयुक्त इति अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतो लयन्ता संस्कृतबुद्धिः प्रकृतिपरवशो बालि
शुः स्तब्धो दण्डवत् न नमति कस्मैचिच्छठः सायावी शक्तिगूहनकारी मायावान् नैः कृति
कः परवृत्तिच्छेदनपरः अलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्त्तव्येष्वपि विपादी सर्वदा अवसन्नस्व
भावः दीर्घसूत्रो च कर्त्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्वदानन्दस्वभावः यद्दृष्ट्वा कर्त्तव्यं तन्मा
सेनापिन करोति यच्चैव स्मृतः सकर्त्ताता मस उच्यते २८ बुद्धेर्भेदमिति बुद्धेर्भेदं
धृते चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतः विविधं शृणु इति सूत्रोपन्यासः प्रोच्यमानं कथ्यमानं

आनन्दगिरिछातटीका

कर्त्तव्यानामिति एव क्रियमाणे मति अनिष्टमिदं कथञ्चिदापद्ये त यदा पुनरेवं क्रियते
तदा त्वनिष्टमेव सम्भावनोपनोतमिति चिन्तापरम्परायां मन्यरवृत्तिरित्यर्थः तदेव स्प
ष्टयति यद्येति २८ ज्ञानादीनां प्रत्येकं द्वैविध्यमुक्त्वा वृत्तिमत्या बुद्धे स्तद्धृत्ते च

स्वामिछातटीका

तामसं कर्त्तारमाह अयुक्त इति अयुक्तोऽनभिहितः प्राकृतो विवेकसून्यः स्तब्धोऽनमः
शठः शक्तिगूहनकारी नैष्कृतिकः परापमानी अलसोऽनुद्यमशीलः विपादी शोकशीलः
यद्दृष्ट्वा कर्त्तव्यं तन्मासेनापिन सम्पाद्यति यः मदीर्घसूत्री एवं स्मृतः कर्त्ताता मसः क
र्त्तव्ये द्वैविध्यं नैव ज्ञातुरपि द्वैविध्यमुक्तं कर्मत्रैविध्येन च ज्ञेयस्यापि द्वैविध्यमुक्तं ज्ञातव्यं
बुद्धेर्भेदं विध्येन च कारणस्याप्युक्तं भविष्यति २८ इदानीं बुद्धेर्धृते च द्वैविध्यं प्रतिजानी

भाषा अनुवाद

श्रीर अयुक्तकहे असावधान श्रीप्राकृतकहे विवेकरहित श्रीस्तव्यजो अनमस्वभा
य श्रीशठकहे कर्मचोर श्रीनैःकृतिककहे परका अपमानकरनेवाला तथा अलसी
श्रीविपादीजो मदागोगी श्रीदीर्घसूत्रीकहे जो कर्मगुर्तकरनेवालो एसे महीनों टाले
ऐसे मनुष्यतामसकर्त्ता कहाते हैं ऐसी कर्त्ता की द्वैविध्यसे ज्ञाता भी तीन प्रकार हैं
श्रीकर्मकी द्वैविध्यसे ज्ञेयमात्रको द्वैविध्यकहा श्रीबुद्धिविधकहनेसे कारण भी ती
न प्रकारके हैं २८ अब बुद्धि श्रौष्टिकहे धैर्यकी द्वैविध्यकहनेकी प्रतिज्ञाकर
ते हैं कि हे धनञ्जय अर्जुन बुद्धिश्रौधैर्यके सत्त्वआदि गुणक्रमसे तीन भेदजो हैं उ
नको मैं भिन्नभिन्न कहता हूँ तुमसावधान हो सुनो २९

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्यकार्थसंन्यासमाभये वन्धमोक्षञ्च यावेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ३०

शाङ्करभाष्यं

मशेषेण निरवशेषतो यथावत् पृथक्त्वेन विवेकतो धनञ्जय दिग्विजये मानुषं दैवञ्च प्रमू
तं धनं जयते तेनासौ धनञ्जयोऽर्जुनः २९ प्रवृत्तिश्चेति प्रवृत्तिश्च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं व
न्धहेतुः कर्ममार्गं निवृत्तिश्च निवृत्तिश्चोक्षहेतुः संन्यासमार्गः वन्धमोक्षसमाप्तत्वात्
त्वात् प्रवृत्तिः निवृत्तीकर्मसंन्यासमार्गवित्यवगम्यते अथवा कार्यकार्यविहितप्रतिप्रि
द्धे लौकिके त्राशास्त्रबुद्धेर्वाकर्तव्याकर्तव्ये करणकरणे इत्येतत् कस्यदेशकालापेक्ष
या विजानाति दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां भवामभये विभेद्यत्मादिति भयत्तद्विपरीतमभयं
भयञ्च भयञ्च भयामभये दृष्टादृष्टयोर्मयमययोः कारणे इत्यर्थः वन्धसहेतुकं मोक्षञ्च स
हेतुकं यावेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी तत्र ज्ञानं बुद्धेर्दृष्टिर्बुद्धिस्तु दृष्टिर्मती धृ
तिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ३० ययति यथा धर्मशास्त्रचोदितं अधर्मञ्च प्रतिस्मिद्धं

आनन्दगिरिछातटीका

धृत्वा ख्यायाश्चै विध्यं सूचयति बुद्धेरिति सूत्रविवरणं प्रतिजानीते प्रोच्यमानमिति
अर्जुनस्य धनञ्जलं व्युत्पादयति दिगिति २९ तत्रादौ सात्त्विकी बुद्धिर्निर्दिशति प्र
वृत्तिश्चेति प्रवृत्तिराचरणमात्रं अनाचरणमात्रञ्च निवृत्तिरिति किं नैष्यते तत्राह व
न्धेति यस्मिन्वाक्ये वन्धमोक्षावुच्येते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योक्तत्वात् कर्ममार्गस्य वन्ध
हेतुत्वात् मोक्षहेतुत्वाच्च संन्यासमार्गस्य तावेवावग्राह्यावित्यर्थः करणकरणयोर्निर्विष
यत्वायोगाद्विषयापेक्षासवतार्थयोगप्रविषयं निर्दिशति कस्येति अनिष्टसाधनं भयमि
ष्टसाधनमभयमिति विभजते मयेति वक्ष्यादिज्ञानमात्रस्य बुद्ध्यान्तरेपि सत्त्वादिशेषणं
न बुद्धिशब्दितस्य ज्ञानस्य प्रागेव त्रैविध्यप्रतिपादनात् किमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यं प्र

स्वामिछातटीका

ते बुद्धेर्भेदमिति स्पष्टोऽर्थः २९ तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिमिति त्रिभिः प्रवृत्तिं

भषा अनुवादः ।

अवद्विसंज्ञाकसेले तीन संज्ञाकसे बुद्धिकी त्रैविध्यकहते है कि धर्ममे प्रवृत्ति औ अ
धर्मसे निवृत्ति औ देशकालके अनुसार जो कर्तव्य औ अकर्तव्य औ काज अकाज
जानि अर्थ अनर्थ ज्ञान तथै विन्वही कसे औ मोक्ष हीना कसे होता इस विचारसे भ
य अभय येसके बुद्धिकहे अन्तःकरण जानि शकै जो असी बुद्धि सात्त्विकी है इस जग
ह बुद्धिके द्वारा पुरुष सब जानता है यह कहने को थै पर बहरीति छोड इसीतरह
कहा करणको कर्ता करके कहा है ३०

यथाधर्ममधर्मञ्चकार्यञ्चाकार्यमेवच अथथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ३१
अधर्मधर्ममितियासन्यतेतमसाष्टता सर्वार्थान्विपरीताञ्चबुद्धिःसापार्थतामसी ३२

शाङ्करभाष्यं

कार्यञ्चाकार्यमेवचपूर्वोक्तेष्वकार्याकार्येअथथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ३१ अधर्मधर्मप्रतिपिहधर्मविहितमिति या
सन्यतेजानाति तमसाष्टताऽसतीसर्वार्थान्सर्जनेवज्ञेयपदार्थान्विपरीतानेव जाना
ति बुद्धिःसापार्थतामसी ३२ धृत्येति धृत्यावयाऽव्यभिचारिण्येतिव्यवहितेन

आनन्दगिरिखट्टटीका ।

तिज्ञायव्युत्पाद्यतेतन्नाह ज्ञानमिति तर्हि ज्ञानेनगतत्वान्नपुनर्धृतिव्युत्पादनीयेत्याशं
क्याह एतत्तिरपीति विशेषशब्देनज्ञानाद्याटत्तिरिष्टा ३० कार्याकार्ययोर्धर्माधर्मा
स्यापौनरुक्त्यपरिहरति पूर्वोक्तइति पूर्वश्लोकेकार्याकार्यशब्दाभ्यांष्टटाष्टटार्थानां क
र्मणाकरणाकरणनिर्दिष्टेतयोरेवावापिग्रहान्धमाधमाभ्यां पूर्वपर्यायाभ्याङ्गतायते
त्यर्थःयावुद्धिर्यथावुद्ध्या बोद्धा निर्णयेन नजानातीत्यर्थः ३१ धर्मशब्देनपुंस
कलिङ्गोपीत्यभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तं तमसाष्टताऽविवेकेनवेष्टितेत्यर्थः कार्याकार्यादीन्

स्वामिखट्टटीका ।

धर्मानष्टत्तिसधर्मयस्मिन्देशेकालेचयत्कार्यमकार्यञ्चभयाभयेकार्याकार्यनिमित्तौ
अर्थानर्थौ कथं बन्धः कथं वा मोक्ष इति यावुद्धिरन्तःकरणवेति सासात्त्विकी यथापुमा
नवेत्तीति वक्तव्येकरणेकटत्वोपचारः काष्ठानिपचन्तीतिवत् ३० राजसीव
द्विमाह यवेति अथथावत्सन्देहास्यदत्वेनेत्यर्थः खट्टमन्वत् ३१

भाषाअनुवाद

और हेपार्थअर्जुन जिसबुद्धिसे धर्मअधर्म औकाजअकाज अथथावत्कहेठी
कठीक नजानाजाय सोबुद्धिराजसीहै ३१ और तमोगुणसे आष्टत कहे घेरी
जोबुद्धि अधर्मकोभीजानि धर्मकेसकल विषयको विपरीतकहे उलटाजानै औसी
विपरीत ग्रहणकरनेवाली बुद्धि तामसी है यहांभी करणता बुद्धिकीउचित थी
पर कर्तारूपसे कहाहै अथवा धर्मरूप अन्तःकरणकीएत्ति बुद्धि औनिश्चय तथा
इच्छाहेपचादिरूप अन्तःकरण की एत्तिवहुतभी रहते धर्म अधर्म औ भय अ
भय की साधनरूप बुद्धिको प्रधानकियाहै औरसब उपलक्षणरूपसे निविधकहे
गयेहै ३२ अथइसश्लोकको अविधिकरके तीनश्लोकसेधृति की त्रिविध्य कह

धृत्यायवाधारयतेमनःप्राणेन्द्रियक्रियाःयोगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्त्विकी

शाङ्करभाष्यं ।

सम्बन्धःधारयते किंमनःप्राणेन्द्रियक्रियाःमनश्चप्राणाश्चेन्द्रियाणितेषांक्रियाश्चेष्टा
स्ताउच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति धृत्याहिधार्यमाणानुच्छास्त्रमार्गविषयामवन्ति यो
गेनेति योगेन समाधानेनाव्यभिचारिण्यानित्यसमाधानानुगतयेत्यर्थःएतदुक्तं भव
त्यव्यभिचारिण्याधृत्यामनःप्राणेन्द्रियक्रियाःधार्यमाणयोगेनधारयतीति यैवल्लक्ष
णाधृतिःसापार्थसात्त्विकी ३३ यथेति ययातुधर्मकामार्थान्धर्मश्चकामाश्चार्थश्चते

आनन्दगिरिकृतटीका

ताननुक्त्वांश्चसंग्रहीतुं सर्वार्थानित्युक्तंतद्ग्राहणे सर्वानेवेति विपरीतांश्चेति चका
रमवधारणेगृहीत्वाविपरीतानेवेत्युक्तं ३२ इदानींधृतिद्वैविध्यं व्युत्पिपाद
यिषुरादौसात्त्विकींधृतिंव्युत्पादयति धृत्येति निर्दिष्टानाञ्चेष्टानांकथंधृत्याधारणं
तदाह तादृति तदेवानुभवेनसाधयति धृत्याहीति ध्रियतेऽनयेतिधृतिर्यत्रविशेषः
तयाधृत्याधार्यमाणायथोपदिष्टाश्चेष्टाःशास्त्रमतिक्रम्य नार्थान्तरावगाहिन्योभवन्ती
त्यर्थः धृतिमेवसमाध्यविनाभूतत्वेनविशिनष्टि योगेनइति ननुधृतेर्नियमेनसमा
ध्यनुगतत्वंकथमुक्तक्रियाधारणोपयोगीत्याशंक्याह एतदिति उक्तक्रियाधार्यमाणा
योगेनब्रह्मणिसमाधानेनैकाग्रेणाव्यभिचारिण्याऽविनाभूतयाधृत्याधारयत्यथतद्वि
नाभावाभावेनियमेन तद्धारणासिद्धेरित्यर्थः ३३

स्वामिकृतटीका

तामसोवुद्धिमाह अधर्ममिति विपरीतग्राहिणीवुद्धिस्तामसीत्यर्थः बुद्धिरन्तःकर
णंपूर्वोक्तं ज्ञानन्तद्वृत्तिंधृतिरपि तद्वृत्तिरेव यद्वाअन्तःकरणस्य धर्मिणोवुद्धिरप्यध्य
वसायलक्षणावृत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनांतद्वृत्तीनांवज्जत्वैऽपि धर्माधर्मभयाभयसाध
नत्वेन प्राधान्यादेतासां वैविध्यमुक्तं उपलक्षणाञ्चैतदन्यासां ३२ इदानींधृ
तेष्वैविध्यमाह धृत्येतिलिभिः योगेनचित्तैकाग्रेणहेबुनाऽव्यभिचारिण्याविषया

भाषाअनुवाद

तेहैं कि हेअर्जुन योगकहे चित्तकी एकाग्रतासे औरऔर विषयका
धारण न करके जोधैर्यसे मन औप्राण तथा सब इन्द्रियोंकी सकलक्रिया
की ऊई जाय वही धृति सतोगुणी है ३३

यथातु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेर्जुन प्रसङ्गेन फलाकांक्षोऽर्थः सापार्थराजसी ३४
यथास्वप्नमयं शोकं विपादं मदमेव च न विमुञ्चति दुर्मेधाऽर्थः सातामसीमता ३५

शाङ्करभाष्यं

धर्मकामार्थाः तान् धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते मनसि नित्यकर्तव्यरूपानेव धारं
यते हे अर्जुन प्रसङ्गे न यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकांक्षी च भव
तियः पुरुषः तस्य धृतिर्यासापार्थराजसी ३४ यथेति यथास्वप्ननिद्रामयन्नाशं शोकं स
न्तापं विपादमवसादं विषण्णवदनतां मदं विषयसेवां आत्मनो वज्जमन्यमानो मत इव
मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सि
तमेधाः पुरुषो यस्य तस्य धृतिर्यासातामसीमता ३५ गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणाञ्च

आनन्दगिरिकृतटीका

राजसी धृतिं दर्शयति यथात्विति तेषां धारणप्रकारमभिनयति मनसीति फला
कांक्षीति कस्य विशेषणं तत्राह यः पुरुष इति ३४ तामसी धृतिं व्याचष्टे यथेति शो
कं प्रियवियोगनिमित्तं सन्तापं विषण्णतामिन्द्रियाणां ग्लानिः विषयसेवा कु मार्गप्रवृ
त्तेरुपलक्षणमुक्तं स्वप्नादिमदान्तं सर्वमेव कर्तव्यतयात्मनो वज्जमन्यमानो मनसि नि
त्यमेव कुर्वन् दुर्मेधाः न मुञ्चति किन्तु धारयत्येवेति योजना ३५ धृतिमनूद्यानन्त

स्वामिकृतटीका ।

न्तरमवधारयन्त प्रायया धृत्या मनसः प्राणस्य इन्द्रियाणाञ्च क्रियाधारयते नियच्छति
साधृतिः सात्विकी ३४ राजसी धृतिमाह यथात्विति यथातु धृत्या धर्माधिक्यामान्
प्राधान्येन धारयते न विमुञ्चति तत्प्रसङ्गेन तत्फलाकांक्षी च भवति साराजसी धृतिः
३४ तामसी धृतिमाह यथेति दुष्टा अविवेकवज्जलामेधा यस्य सदुर्मेधाः पुरुषो यथा
धृत्या स्वप्नादीन् न विमुञ्चति पुनः पुनरावर्त्तयति स्वप्नो वनिद्रा साधृतिस्तामसी ३५

भाषाअनुवाद

अब राजसी धृति कहते हैं कि हे अर्जुन तिससे भिन्न जो धृति, कि जिससे धर्म अर्थ
और काम सब ये छरूपसे धारण किये जाय परित्यक्त न होय और उनके सङ्गमसे धर्मादि
के फलकी आकांक्षा भी होय ऐसी धृति का नाम राजसी है ३४ अब तामसी धृति
कहते हैं कि हे अर्जुन जिसमनुष्यकी दुर्मेधाकहे अविवेकिनी, नीचबुद्धि है और
बहुदुर्बुद्धिमनुष्य जिस धृति कहे धैर्यसे निद्रा और भयशोक तथा विपादकहे दुख और
मद इनको नही छोड़ता है वह धृति तामसी है ३५ अब मुखभी तीन प्रकारका है य

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्भ्रमते यत्तदुःखान्तञ्च निगच्छति ॥ ३६ ॥
यत्तदग्रं विषमिव परिणामेऽसृष्टोपमं । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं मात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥

शाङ्करभाष्यं

त्रिधा भेद उक्तोऽप्येदानीं फलस्य सुखस्य त्रिविधो भेद उच्यते । सुखमिति सुखन्तु इदानीं
त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतन्मे मम भरतर्षभ अभ्यासात्परिचयादादृत्तेरभ्रमतेरति
प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन् सुखानुभवेदुःखान्तञ्चदुःखावसानंदुःखोपशमञ्च निश्चयेन प्रा
प्नोति ॥ ३६ ॥ तदिति यत् सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्या
रम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्द्विषमिव दुःखात्मकं भवति । परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरि
पाकजं सुखमसृष्टोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिरात्मनो बुद्धिरात्मबुद्धेः प्रसादो नै
र्मल्यं सलिलवत् स्वच्छता ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषयावात्मावलम्बना बुद्धि
रात्मबुद्धिस्तत्प्रसादे प्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्तस्यात्सात्त्विकं तन्मतं ॥ ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

रञ्जोक्तात्पर्यमाह गुणेत्यादिना क्रियमाणकारकाणां गुणतस्त्वैविध्योक्त्यनन्तरं
फलस्य सुखस्य त्रैविध्योक्त्यवसरे सतीत्याह इदानीमिति हेयोपादेयभेदाद्यत्रैविध्यं समा
धानमैकाग्रं प्रसन्नवचनादिति शेषः । यत्रेत्युभयत्र सम्बध्यते तत्त्रिविधं सुखमिति पूर्वेषु
सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ तत्र सात्त्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति यत्तदिति प्रथमसन्निपातं
विभजते ज्ञानेति कुतस्तस्य दुःखात्मकत्वं तवाह अत्यन्तेति दुःखात्मकत्वेदृष्टान्तमाह

स्वामिकृतटीका

इदानीं सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखं त्विति स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

भाषाअनुवाद

ह प्रतिज्ञा अधीश्लोकसे कहते हैं कि हे भरतवंशी अर्जुन अब त्रिविध सुख भी हमसे सु
नो कि जो पुरुष नित्य अभ्यासके हेतुसे सुखभोग करता है और विषयी लोकोके समान
विषयवासनासे अतिहठधरके सुखभोग नहीं करता प्रीतिको नहीं प्राप्त होता है
और सा जो सुखभोगी पुरुष सो हठात् दुःखके अन्तको प्राप्त होता अर्थात् दुःखसे कूट जात है
॥ ३६ ॥ और वह सुख कैसा है इसपर कहते हैं कि जो सुख अग्रं कहे प्रथम विषयके तुल्य
है और अन्तको अस्मत्समान होता है वह सुख सात्त्विक है और आत्मा तथा बुद्धिकी प्र
सन्नतासे उत्पन्न है अर्थात् मलरूप रजोगुणतमोगुण तिनको सतोगुण दूर करे है
तब वह सुख प्रगटे है ॥ ३७ ॥ अर राजस सुख कहते हैं कि विषय वासनासहि

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं परिणामेविषमिवतत्सुखंराजसंस्कृतं ३८

शाङ्करभाष्यं

विषयेति विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्सुखंजायतेप्रथमंप्रथमक्षणेऽमृतोपमममृतस
मंपरिणामेविषमिववल्वीर्यरूपप्रज्ञामेधात्मनोत्साहहानिहेतुत्वाद्धर्मतज्जनितनृ
कादिहेतुत्वाच्चपरिणामेतदुपभोगविपरिणामान्तेविषमिवतत्सुखंराजसंस्कृतं ३८
यदग्रेचेति यदग्रेचानुबन्धेचावसानोत्तरकाले च सुखं सोहकरमात्मनोनिद्रा
लस्यप्रमादोत्यनिद्राचालस्यञ्चप्रमादञ्चतेष्यःसमुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्यन्त
तामसमुदाहृतं ३६ अथेदानींप्रकरणोपसंहारार्थः श्लोकत्रावय्यते नेति न

आनन्दगिरिकृतटीका

विषमिवेति ज्ञानादिपरिप्राकावस्थापरिणामस्तस्मिन्सति ततोजातमितियोजना
तत्रैव हेत्वन्तरमाह आत्मनइति आत्मबुद्धिशब्दार्थान्तरमाह आत्मविषयेति अन्तः
करणैर्मल्याद्वा सभ्यकज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ३७

राजसंसुखंहेवत्वायकथयति विषयेति वलंसङ्घातसामर्थ्यंवीर्यं पराक्रमकृतं य
थोरूपंशरीरसौन्दर्यंप्रज्ञाश्रुतार्थग्रहणसामर्थं मेधागृहीतार्थस्याविस्मरणेनधारण
शक्तिःधनंगोहिरण्यादिउत्साहस्तुकार्यंप्रत्युपक्रमादिः एतेषां नाशकत्वाद्दुःखिकं
सुखंविषममित्यर्थः तत्रैवहेत्वन्तरमाह अधर्मेति ३८

स्वामिकृतटीका

तत्रसात्त्विकंसुखमाह अब्यासादिति सार्द्धेन यत्र यस्मिन्सुखेअध्यासाद्रमतेनतु
विषयसुखद्वयसहसारतिंप्राप्नोतियस्मिन्रममाणञ्चदुःखस्यान्तमवसानं नितरांगच्छ
तिप्राप्नोति कीदृशंयत्तत् किमपिअग्रे प्रथमंविषमिव मनःसंयमाधीनत्वात्दुःखावह
मिवमवति परिणामेत्वमृतसदृशंआत्मविषयाबुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याप्रसादोरजस्तमोम
यत्यागेन स्वच्छतयावस्थानंततोजातं यत् सुखं तत्सात्त्विकंप्रोक्तंयोगिभिः ३७

राजसंसुखमाह विषयेति विषयाणामिन्द्रियाणाञ्चसंयोगात् यत्तत्प्रसिद्धं स्त्री
संसर्गादिसुखं अमृतमुपमायस्य तादृशंभवति अग्रेप्रथमंपरिणामेच विषतुल्यं इ
हासुवचदुःखहेतुत्वात् तत् सुखंराजसंस्कृतं ३८

भाषाअनुवाद

त इन्द्रियोकेसंयोगसे जोप्रथमसङ्गमत्रादि सुखहोताहै और पहिले तो अमृततुल्य
लगताहै औअन्तको दुखदार्द्रहेतुसे विषसमान होता सोई सुख राजस है ३८

यद्ये चानुबन्धे चसुखं मोहनमात्मनः निद्रालस्यप्रमादौत्यंतत्तामसमुदाहृतं ३६
नतदस्तिष्ठथिव्यांवादिदिवेपुवापुनः सत्त्वंप्रकृतिजैर्भुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

शाङ्करभाष्यम् ।

तदस्ति तन्नास्तिष्ठथिव्यांवा मनुष्यादिसत्त्वंप्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणिजातं दिवदेवेषुवा
पुनःसत्त्वंप्रकृतिजैः प्रकृतितोजातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्भुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भ
वेन्नतदस्तीति पूर्वेषुसम्बन्धः सर्वैःसंसारः क्रियाकारकफलक्षणः सत्त्वरजस्तमोगु
णात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थउक्तः दृक्छरूपपरिकल्पनतयाचोर्ध्वमूलमि
त्यादिना तन्वा संज्ञशस्त्रेणदृढेनच्छित्वा ततः पदन्तत्परिभार्गितव्यमित्तिचोक्तं
तत्रचसर्वस्यत्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौप्राप्तायांयथातन्निवृत्तिः
स्यात्तथावक्तव्यंसर्वस्यगीताशास्वार्थउपसंहर्तव्यएतावानेवचसर्वोवेदः स्यत्यर्थश्च ४०

आनन्दगिरिकृतटीका

तामसं सुखंत्यागार्थमेवोदाहरति यद्येचेति अनुबन्धशब्दार्थमाह अवसानेति
मोहनं मोहकरन्तदुत्पत्तिहेतुमाह निद्रेति ३६ क्रियाकारकफलात्मनःसं
सारस्यप्रत्येकंसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यमुक्त्वांसंसारान्तर्भूतमेवकिञ्चित् गुणत्रयास्य
एतद्विद्वच्चिद्विष्यतीत्याशंक्याह अथेति संसारस्यसर्वस्यैवगुणत्रयसंस्पृष्टत्वंप्रकरणं
अन्यद्वाऽप्राणीत्यत्राप्राणिशब्देनप्रसिद्धास्यावरादिगृह्यन्ते प्रकरणार्थमुपसंहृतम्

स्वामिकृतटीका ।

तामसंसुखमाह यदिति अग्रेचप्रथमक्षणेअनुबन्धे चपञ्चादपियत्सुखमात्मनो
मोहकरंतदेवाह निद्राचालस्यञ्चप्रमादश्चकर्तव्यावधारणराहित्येनमनोग्राह्य
मेतेत्युत्तिष्ठतियत्सुखं तत्तामसमुदाहृतं ३६

भाषाअनुवाद

तामससुख कहते हैं कि अग्रेकहेपहिले औअनुबन्धकहेपीछेभी जोसुखमो
हकारी विशेषसे निद्राऔआलस्य तथाप्रमादकहे चित्तकीअसावधानी औमनकी
जडतासे जोसुखहोयसोईतामस सुखहै ३६ अबजोपूर्वअध्यायोमे कहीनहीं
कहा सोइसश्लोकसेले तीनश्लोकसे कहतेहैं किइनसतोगुणआदिप्रकृतिकेगुणोंसे
मुक्तअर्थात् छूटांऊआ सत्त्व कहेप्राणीभावनहींहै अथवा और कोईवस्तु का दृ
थिवीमे मनुष्यआदि कास्वर्गमे देवताआदिमे कोई भी गुण रहित नहीं है ४०

शाङ्करभाष्य

पुरुषार्थमिच्छन्निरनुष्ठेयद्वयवमर्थव्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिरारभ्यतेव्राह्मणेतिव्राह्मणाश्चक्षत्रियाश्चविशश्चब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषांब्राह्मणक्षत्रियविशांश्चद्राणाञ्चशूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वेसतिवेदेऽनधिकारात् हेपरन्तपकर्माणिप्रविभक्तानीतरेतरविभागेनव्यवस्थापितानिकेनस्वभावप्रभवैर्युगैःस्वभावैश्चरस्यप्रकृतिःत्रिगुणात्मिका माया साप्रभवोयेपांगुणानांतेस्वभावप्रभवास्तैःशमादीनिकर्माणिप्रविभक्तानिव्राह्मणादीनामथवाब्राह्मणस्वभावसत्वगुणप्रभवःकारणतथाक्षत्रियस्वभावसत्वोपसर्जनंरजःप्रभवःवैश्यस्वभावस्यतमउपसर्जनंरजःप्रभवःशूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनंतमःप्रभवःप्रशान्तैश्चर्यैहामूढस्वभावदर्शनाच्चतुर्णांअथवाजन्मान्तरकृतसंस्कारःप्राणिनांवत्तमानजन्मनिस्वकार्याभिसुखत्वेनाभिव्यक्तःस्वभावःसप्रभवोयेपांगुणानान्तेस्व

आनन्दगिरिकृतटीका

नुवदति सर्वइति तस्यानेकात्मकत्वेन हेयत्वं सूचयति क्रियेति निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्याच्च तस्य हेयतेत्याह सत्वेति अनर्थत्वाच्च तस्य त्याज्यत्वमनर्थत्वञ्चाविद्याकल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्याह अविद्येति न केवलमष्टादशे संसारोदधिः किन्तु पञ्चदशेपीत्याह वृत्तेति चकारात्सर्वः संसारः इत्यनुकथ्यते संसारध्वस्ति साधनं सव्यक्त्तानञ्च तत्रैवोक्तमित्याह असङ्गेति वृत्तमनूद्यानन्तरसन्दर्भतात्पर्यमाह तत्रचेति उक्तो विनिवर्त्तयिष्यतिः संसारः सति सप्तव्यापराष्टशयते सर्वो हि संसारो गुणत्रयात्मको न च गुणानां प्रकृत्यात्मकानां संसारकारणीभूतानां निर्दृष्टियुक्ता प्रकृतेर्नित्यत्वादित्याशङ्कायां स्वधर्मानुष्ठानात्तच्च ज्ञानोत्पन्ना गुणानामज्ञानात्मकानां निर्दृष्टिर्यथा भवति तथा स्वधर्मजातं वक्तव्यमित्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः तत्तद्वर्णप्रयुक्तधर्मजातमुपदेशे चोपसंहारप्रकरणप्रकोपः स्यादित्याह सर्वश्चेति उपसंहृते गीताशास्त्रार्थे यद्यपि सर्वो वेदार्थः स्यु यर्थश्च सर्वउपसंहृतस्तथापि समुच्चुभिरनुष्ठेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्याशंकाह एतावानिति अनुष्ठेयपरिमाणनिर्द्धारणवदुक्तशङ्कानिवर्त्तनं शास्त्रार्थोपसंहारश्चेत्येतदुभयञ्चकारार्थः ४० सम्प्रतिवर्णयित्वा यस्य अनुष्ठेयं धर्मजातं संकीर्णमिति सूत्रमुपन्यस्य

स्वामिकृतटीका

अनुक्तमपि संगृह्यन् प्रकरणार्थमुपसंहरति नतदिति त्रिभिः एभिः प्रकृतिसंभवेः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातं अन्यद्वायत्स्यात्तत्पृथिव्यामनुष्यादिषु दिवि देवेषु च कापि नास्तीत्यर्थः ४० ननु यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्रा

ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणाञ्चपरन्तप कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१

शाङ्करभाष्यं

भावप्रभवागुणाः गुणप्रादुर्भावस्थानिःकारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारण
विशेषोपादानं एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्यानुसू
प्रेणशमादीनिकर्माणिप्रविभक्तानि ननु शास्त्रप्रविभक्तानिशास्त्रेणविहितानि ब्राह्म
णादीनांशमादीनिकर्माणिकथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीतिनैपदोपः शास्त्रे
णापिब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणिप्रविभक्तानि न
गुणाननपेक्षयेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपिकर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यते ४१

आनन्दगिरिद्वयटीका

ति ब्राह्मणेति उपनयनसंस्कारवत्त्वेसति वेदाधिकारित्वसमानमितित्वयाणांसमा
सकारणमितरेषामसमासे हेतुमाह शूद्राणामिति एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वंक
र्मणामसंकीर्णत्वेन व्यवस्थापकं प्रश्नपूर्वकंप्रकटयति केनेत्यादिना स्वभावप्रभवैर्गु

भाषाचनुवाद

जो समस्तक्रियाश्रौकारककहे क्रियोंके साधन तथा फलआदि श्रौ प्राणोमा
व सबसी त्रिगुणात्मककहे क्रिगुणमय भयेहैं तो इनलोगोंकी मुक्तिकेसेवट्टे कहे
होसकै है इस शूद्रानिवारण के अर्थ अपनेअपने अधिकारअनुसार कर्मअनु
ष्ठानकेद्वारा भगवतआराधनसेभई भगवतकी कृपाप्राप्तिसेप्रगट जोतत्वज्ञान तिस
केद्वाराही जोसुक्तिहोगी यहजोगीताकासारसंग्रह सोदेखावनेकामानसकर इस
श्लोकसेअध्यायसमाप्तितक प्रकारान्तर कहे दूसरीरीत कहनेका आरम्भकरते
हैं किहेपरन्तप शत्रुनाशकअर्जुन ब्राह्मणक्षत्रीवैश्यशूद्र इनके कर्मप्रविभक्त क
हे प्रकृष्टरूपसे भिन्नभिन्नविहित हैं और विजयदसे शास्त्रमे ब्राह्मणआदि तीन
वर्णकहेजाते हैं इससे शूद्रको अलगकरके कहा हैं सोई लक्षण कहते हैं कि
स्वभावकहे सतोगुणआदि जिनसेसबका प्रभवकहे उत्पत्तिहै उह्नीकेअनुसार ब्रा
ह्मणआदि के कर्म प्रथकप्रथक विहितहैं अथवा स्वभावकहेपूर्वजन्मका संस्कार
उसके अनुसार जोब्राह्मणआदिकी गुणक्रमसेकर्मोंमे प्रवृत्तिहै विशेषयहकि ब्रा
ह्मण सतोगुणप्रधान है औक्षत्री कुक्षसतोगुणसहित रजोगुणप्रधान है और
वैश्य कुक्षसतोगुणतमोगुणले कर रजोगुणप्रधान है और शूद्रकुक्ष रजोगुणयु
थिवीमे रणप्रधान है इससेशास्त्रनेउनकोवैसेहीकर्मकहायहजानो ४१

शाङ्करभाष्यं

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यते शमद्वयं शमदमोचयद्याव्याख्यातार्यौ तपोयथो
 ज्ञांगीरादि शौचं व्याख्यातं ज्ञान्तिः जसा अर्जवं कृजुतैव च ज्ञानं विज्ञानं आस्तिक्यं च
 स्तिभावः अह्वानता परमार्थेषु आगमार्थेषु ब्रह्मकर्मत्राक्षणजातेः कर्मब्रह्मकर्म स्व
 भावजं यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ४२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गौरित्यस्यार्थान्तरमाह अथवेति उक्तव्यवस्थायाम्कार्यदर्शनं प्रमाणयति प्रशान्तैरिति
 स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह अथवेति किमिति गुणमभिव्यक्तैरुक्त्वा वासनाधीनत्वन्त
 ह गुणैति ननु नास्ति गुणप्रादुर्भावस्त्विति जैर्गुणैरिति प्रकृतैर्गुणकारण
 त्वाभिधानादत आह स्वभावइति वासनाकारणमिति गुणव्यक्तेर्निमित्तकारणत्वं
 विवक्षितं प्रकृतित्वात् उपादानमिति भविः उक्तमुपसंहरति एवमिति स्वभावप्रभवैः
 सत्त्वादिगुणैः ब्राह्मणादीनां कर्माणि प्रविभक्तानीत्युक्तमपि नन्विति शास्त्रस्य धर्म
 विभागहेतोः सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वाद्भवद्विभागहेतुत्वोक्तिर
 विकृतेति परिहरति नैपदोपइति ४१ प्रविभक्तानि कर्माण्येव प्रज्ञद्वारा विविच्य
 र्थयति कानीत्यादिना अन्तःकरणोपशमः शमोदमोवाह्यकरणोपरतिरित्युक्तं स्मार
 यति अथेति विविधन्तः सप्तद्वये दर्शितमित्याह तपइति शौचमपि वाह्यान्तरभेदेन
 प्रागेवोक्तमित्याह शौचमिति जमानासाक्रुष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारराहि
 त्वं ज्ञानं शास्त्रोक्तं पदार्थज्ञानं विज्ञानं शास्त्रार्थस्वस्वानुभवपर्यन्तत्वापादनविधा
 व्याख्यातं स्वभावशब्दस्योपेत्याह यदुक्तमिति ४२

स्वामिकृतटीका

मिजातञ्चदिगुणात्मकमेव तर्हि कथमस्य मोक्षइत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारेण विहितैः कर्म
 निःपरयेत्तराधनात्तत्प्रसादत्तव्यज्ञानेनेत्येवं सर्वगीतार्थसारसंगृह्य दर्शयितुं प्र
 कारान्तरसारभते ब्राह्मणैत्यादिवावदध्यायसमाप्ति हेपरन्तपहे गद्गतापनब्राह्मणा
 नां च विद्याणां वैद्यनां च द्वागाञ्च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकृष्य विभागतो विहितानि च
 द्वाण्यसमाप्तात् प्रवक्तव्यं द्विजत्वाभावेन वै न जगत्विभागोपलक्षणमाह स्वभावः सा
 त्तिकराजसादिः प्रभवति प्रादुर्भवति ये चैवैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः यद्वा स्वभावप्रभवैः पूर्व
 जन्मसंस्कारप्रादुर्भूतैरित्यर्थः तदसत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः
 तज्जिवाः तमउत्सर्जनरजःप्रधाना वैश्याः रजउत्सर्जनतमः प्रधानाः शूद्राः ४१

शमोदमस्तपःशौचं चान्तराजमेव च ज्ञानं विज्ञानमास्ति क्वं प्रह्लादकर्मस्वभावजं ४२
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्मस्वभावजं ४३

शाङ्करभाष्यं

शौर्यमिति शौर्यशूरस्यभावस्तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्द्वारणं सर्वावस्थास्वनवसा
दोभवति यथा धृत्योत्तमिमतस्य दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु व्यामोहे
न प्रवृत्तिर्युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः शत्रुभ्यः दानं देयेषु मुक्तहस्तता ईश्वर
भावः ईश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीषितव्यान् प्रति क्षात्रं कर्म क्षत्रियजातेर्कि
हितं कर्म क्षात्रं कर्मस्वभावजं ४३ कृषीतिः कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं कृषिश्च गो

आनन्दगिरिकृतटीका

शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्तरानपि ग्रहं तु प्रवृत्तिः प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्वं म
हत्यामपि विपदि देहेन्द्रियोत्तमनीचित्तवृत्तिर्धृतिरिति व्याचष्टे सर्वावस्थास्थिति द
क्षस्य भावमेव विभजते सहसेति ४३

स्वामिकृतटीका

तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्यहं शम इति शमश्चित्तोपरमः दमो वाह्य
न्द्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शरीरादि शौचं वाह्याभ्यन्तरं चान्तिः क्षमा आर्जवमवक्रता
ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्ति अस्ति परलोक इति निश्चयः एतच्छ्रमादिब्राह्म
णस्य भावाज्जातं कर्म ४२ क्षत्रियस्य स्वाभाविकं कर्माहं शौर्यमिति शौर्यं परा

भाषाअनुवाद

तो वे स्वाभाविक कौन कर्म हैं सोई कहते हैं कि शमकहे चित्तकी शान्ति और
दमकहे वाह्य इन्द्रियोंकी शान्ति और तपजो १७ अध्यायके १४ श्लोकमें शरीरकी
तपस्या कहा है तथा शौच अर्थात् बाहरभीतरकी शुद्धि और चान्ति कहे क्षमा आर्जव
कहे सीधापन और ज्ञान कहे शास्त्रके अर्थका बोध और विज्ञान कहे अनुभव तथा आस्ति
कहे परलोक है, ऐसी निश्चयरूप बुद्धिये सब ब्राह्मणोंके स्वभावसिद्ध कर्म हैं सो जानो
४२ अवक्षत्रियके स्वभावज जो कर्म उनको कहते हैं कि शौर्य कहे पराक्रम और तेज
कहे ठीठापन धृति कहे धैर्य और दाक्ष्य कहे निपुणता और संग्राम आनपड़नेसे पीठि
दें नमागना तथा दान कहे उदारता और ईश्वरभाव अर्थात् विषय सम्बन्धी निवम
आदिकरनेकी शक्ति ये सब क्षत्रियके स्वभावहीसे उत्पन्न कर्म हैं ४३

कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्मस्वभावजं परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४

शोङ्करभाष्यं ।

रक्ष्यञ्चवाणिज्यञ्च कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं कृपिभूमिर्विलेखनं गारक्षतीति गोरक्ष्य
स्तद्भावो गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म वैश्य
जातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं शूद्रपास्वभावकर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४

एते पांजातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः वर्णा
आश्रमादयश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषैश्च विशिष्टदेशजाति कुलध
र्मायुःश्रुतदृष्टसुखमेधसोजन्मप्रतिपद्यन्ते इत्यादि स्मृतिभ्यः पुराणेषु च वर्णानामाश्रमा
णाञ्च लोकफलभेदविशेषसंरक्षणात् कारणान्तरात्त्विदं वक्ष्यमाणं फलं शूद्रेषु स्वेदेति
स्वेस्वेयथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकमानुष्ठानादशुद्धिचये सति
कार्यमिन्द्रियाणां ज्ञानाधिष्ठानयोग्यता लक्षणां संसिद्धिं लभते प्राप्नोति न रोधिकतः पु
रुपः किं स्वकर्मानुष्ठानादेव साक्षात् संसिद्धिं न कथं तर्हि स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन
प्रकारेण विन्दति तच्छू ४५ यत इति यतो यस्मात्प्रवृत्तिरत्यन्ति चैष्टावा

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

वैश्यशूद्रयोः कर्मविवक्षयाऽनुवदति कृपिवाणिजगोरक्ष्येति स्पष्टार्थः ४४

स्वामिद्वतटीका ।

क्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिवैर्यं टाक्ष्यं कौशलं युद्धे चाप्यपलायनं अपराङ्मुखता दा
नमौदार्यं ईश्वरभावो नियमनशक्तिः एतत्त्रयस्य स्वाभाविकं कर्म ४३

वैश्यशूद्रयोः कर्माह कृपीति कृपिः कर्षणं गारक्षतीति गोरक्ष्यस्वभावो गोर
रक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिजं क्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्य स्वाभाविकं कर्म तत्रैव
णिक्कर्म परिचर्यात्मकं शूद्रस्यापि स्वभावजं कर्म ४४

भाषा अनुवाद

अवैश्यके स्वभावज कहे स्वभावसिद्धकर्म कहते हैं कि कृषीकहे खेती औ गोर
क्षा जो दो प्रकारकी है एकतो गलकारक्षण दूसरा अपने आश्रितका पालन करना
औ वाणिज व्यापार खरीदना बेचना तथा ब्रह्मण्य औ देवतामे श्रद्धारखना ये सब
वैश्यवंशके स्वाभाविक कर्म हैं अवशूद्रका कर्म सुनो कि इनतीनो वर्णकी सेवारूप
व्यापार शूद्रका स्वभावज कर्म है शूद्रको सेवाकोड और कोई भी काम नहीं है ४४

स्वस्वो कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४ ५

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

स्वभावस्तु पूर्ववच्छ्रमादिपरिचर्यान्तकर्मणां विभज्योक्तानामभ्युदयफलमादावु
 ग्रन्थस्येति एतेषामिति । स्वभावतो विहितत्वादेव मोक्षोपेक्षा मन्तरेणानुष्ठानादित्य
 र्थः तत्र प्रमाणमाह वर्णादिति शेषशब्देन भुक्तकर्मणोतिरिक्तं कर्मानुशयशब्दित
 सुच्यते प्रत्येकदेशादिभिर्लिङ्गशब्दः सम्बध्यते आदिशब्देन तद्यथा अन्नफलार्थे नि
 मितेच्छायागन्धाद्यनुत्पद्यते एवं धर्मचर्यामाणमर्था अनुत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवतीति
 श्रुतिगृह्यते इतश्चोक्तानां कर्मणां स्वर्गफलत्वं युक्तमित्याह पुराणे चेति उक्तं हि य
 स्तुसम्यक् करोत्येवं गृहस्यः प्रसन्नं विधित्त्वं इत्यन्वमुक्तो सौलोकानामोत्पन्नानिति
 यस्वेतां नियतश्चर्यावानप्रस्यञ्चरेत्सुनिःसंहत्यग्निवहोषान्जयेत्सौलोकान्प्रशाञ्चतीन्
 इति मोक्षोपेक्षाश्चर्येयथा कर्माणि सुसंकल्पितवुद्धियुक्तः अनिन्धनज्योतिरिव प्रशा
 न्तं संप्रह्ला लोकांश्चयते द्विजातिरिति च सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतिश्चकारार्थः
 यदि पुनर्भोक्षोपेक्षयोक्तानि कर्माण्यनुष्ठीयेरस्तदा मोक्षफलत्वं तेषां सेतस्यतीत्याह का
 रणान्तरादिति तद्देवकारणान्तरं यन्मोक्षोपेक्षया तेषामनुष्ठानं मोक्षोपायेषु सात्त्व
 केषु ब्राह्मणधर्मेषु क्षत्रियानादीनामनधिकारात् ब्राह्मणानामेव मोक्षोपेक्षानिष्ठत्वात्
 मित्याशंभ्याह स्वस्व इति यथा स्वकर्मण्यभिरतस्य बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायो ग्यता
 प्राप्ता प्राप्ता ज्ञानस्य मोक्षोपपत्तेर्ब्राह्मणातिरिक्तस्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा पूर्वा
 द्विव्याचष्टे स्वस्व इत्यादिना संसिद्धिशब्दस्य मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण त
 ह्नाभेतादर्थेन संन्यासादि विधानानर्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते किमिति न तावन्मात्रेण
 साक्षान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठायो ग्यता चेति परिहरति नेति तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य संसि
 द्धिरिति पृच्छति कथं तर्हीति उत्तरार्द्धेनोत्तरमाह स्वकर्मिति तच्छृणु तंप्रकारमे
 काग्रचेतो भूत्वा श्रुत्वा विधा रय इत्यर्थः ४ ५ तमेव प्रकारं स्फुटयति यत इति यतः

भाषाअनुवाद

ब्राह्मण आदि वर्णोंके इन सब कर्मोंको ज्ञानका हेतुत्व कहते हैं कि अपने अपने
 अधिकार के अनुसार विहित कर्ममें निरत रहे निष्ठासे लगे ज्ञेय मनुष्य संसिद्ध
 कहे ज्ञानकी योग्यता लाभ करते हैं और कर्मके द्वारा ज्ञानप्राप्ति की प्रकार इस
 श्लोकके आधेसे ले डेढ़ श्लोकसे कहते हैं कि अपने कर्ममें सब तरह निष्ठा युक्त
 पुरुष जिस प्रकार से तत्त्वज्ञान लाभ करते हैं सो प्रकार तुम श्रवण करो ४ ५

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ७६

शाङ्करभाष्यं

यस्मादन्तर्यामिण ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात् येनेश्वरेण सर्वमिदं ततं जगद्ग्राह्यं स्व
कर्मणा पूजोक्तेन प्रतिवर्णन्तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वा राध्यकेवलं ज्ञाननिष्ठा योग्यता ल
क्षणां सिद्धिं विन्दति मानवोऽनुष्यः ७६ यत एवमतः श्रेयानिति श्रेयान्प्रशस्य
तरः स्वधर्मः विगुणोपीत्यपिशब्दोद्घट्टयः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभाव नियतं स्वभा
वेन नियतं यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति यथा विषजातस्य इव क्रमेः
विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति लुपिपंपापं भावनियतं कर्म कु
र्वाणो विषजात इव क्रमिः किल विषं नाप्नोतीत्युक्तं ७७

आनन्दगिरिकृतटीका

शब्दाद्यस्मादित्युक्तं व्यक्तीकरोति यास्मादिति प्राणिनामुत्पत्तिर्यस्मादीश्वरात्तेषां
चेष्टा च यस्मादन्तर्यामिणे येन च सर्वं व्याप्तं न देवघटादिकार्यस्य कारणातिरिक्तस्य
रूपाभावात् स्वकर्मणाभ्यर्च्य मानवः संसिद्धिं विन्दतीति सम्बन्धः नहि ब्रह्मणा दीन
यथोक्तधर्मनिष्ठया साक्षात्कोश उपलभ्यते तस्य ज्ञानैकलभ्यत्वात् किन्तु तन्निष्ठानां
द्वुद्दीनां कर्मसु फलमपश्यतामीश्वरप्रसादासादितिविवेकवैराग्यवतां संन्यासिनां
ज्ञाननिष्ठा योग्यतावतां ज्ञानप्राप्त्या सुक्तिरित्यभिप्रेत्याह केवलमिति ७६

स्वामिभक्तटीका

एवं भूतस्वामि ब्रह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह स्वस्वेति स्वस्वाधिकारवि
हिते कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते ७५
कर्मणा ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वकर्मणिति साङ्गेन स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्र
कारेण तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणुतमेवाह यत इति यतोऽन्तर्यामिणः परमेश्व
राद्भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति येनात्मना सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं तमीश्वरं
स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते अनुष्यः ७६ स्वकर्मणेति विशेषणस्य फल

भाषानुवाद

अब कर्म से ज्ञानप्राप्तिका प्रकार कहते हैं कि अन्तर्यामीरूप जो परमेश्वर
जिससे प्राणीमात्र चेष्टा करते हैं और कारणस्वरूप जो ईश्वर जिस ईश्वरसे वह
समस्त जगत व्याप्त है उस ईश्वर को लभन्त कर्मके द्वारा अभ्यर्च्य कहे पूजन करके
अनुष्य सम्पूर्ण ज्ञानकी योग्यतास्वरूप सिद्धिको प्राप्त होते हैं ७६

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ४७

शाङ्करभाष्यं

परधर्मश्च भयावह इत्यनात्मज्ञानात् न हि कश्चित् क्षणमप्यकर्म कृत्तिष्ठतीत्यतः सहजमिति सहजं सहजं न वेत् पन्न किं सहजं तत कर्म कौन्तेय सदोषमपि विगुणत्वान्न त्यजेत् सर्वारम्भां चारम्भान्त इत्यारम्भाः सर्वकर्माणीत्ये तत्प्रकरणात् यः कश्चिदारम्भः स्वधर्मः परधर्मश्च ते सर्वे सदोषाः हियत्मा तु विगुणात्मकत्वमत्र हेतुः विगुणात्मकत्वा दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवावृताः सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य

आनन्दगिरिकृतटीका

क्षधर्मानुष्ठानस्य बुद्ध्युद्वादिद्वारा मोक्षावसायित्वात्तदनुष्ठानमावश्यकमित्याह यत इति ननु युद्वादि लक्षणं स्वधर्मं कुर्वन्नापि हिंसाधीनं पापं प्राप्नोति तत्कथं स्वधर्मः श्रेयानिति तत्राह स्वभावेति स्वकीयवर्णाश्रमनिमित्तीकृत्य विहितं स्वभावजमित्यथ स्तादुक्तमित्याह यदुक्तमिति निग्रहात्मकमपि विहितं कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति इतश्च विहितं कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकारान्तरासम्भवादित्युक्त्वा नुवादपूर्वकं कथयति स्वभावेत्यादिना न हि कश्चिदपि जो विपनिमित्तं मरणं प्रातिपद्यते तथा पापाधिद्वतः पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः ४७

स्वामिमतटीका

माह श्रेयानिति विगुणोपि स्वधर्मः सव्यगनुष्ठितादपि परधर्मात् श्रेष्ठः न च वन्धुवधादियुक्ताद्युद्वादेः स्वधर्माद्भिच्छाटनादिपरधर्मः श्रेष्ठ इति मन्तव्यं यतः स्वभावेन पूर्वोक्तेन नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति ४७

भाषाअनुवाद ।

और पूर्व श्लोकमें कहाँ जो स्वकर्मात्सम्यक् उसी स्वकर्मविशेषणवचन का फल कहते हैं कि स्वनुष्ठितकहे अच्छीतरहसे किये ऊँचे परायेके धर्मकी अपेक्षासे स्वधर्मकहे अपना धर्म विगुण अर्थात् अङ्गहीनभी श्रेयकहे अति उत्तम है इसहे तुसे वन्धुवधआदिसे युक्तभी-क्षत्रीका धर्म जोयुद्ध तिससेभिच्छाटरूप परधर्म श्रेष्ठ नहीं है औ पूर्वोक्तस्वभावक्रमसे नियत कहे नियमस्वरूपशास्त्रोक्तस्वधर्मका अनुष्ठानकर्ता ऊँचा कोईभी पुरुष किल्बिष जो पाप तिसको नहीं प्राप्त होता है सो अर्जुन तुम किसविचारके वखडेमें पडे हो अपने कामको देखो इसचिन्तासे कुछफल नहीं है ४७

शाङ्ख्यभाष्यं ।

परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषात् नैव सुच्यते मया बहुञ्च परधर्मः न च शक्यतेऽशेष
 तस्य क्तुमस्य न कर्मवता तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः किमशेषतस्य क्तुमशक्यं कर्मैति न त्यजेत् किं
 वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति किञ्चातो यदि तावदशेषस्य क्तुमशक्यमिति
 न त्याजं स ह्यं कर्मैव न्तं ह्यं शेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति सत्यमेव मशेषत
 स्त्याग एव नोपपद्यते इति चेत् किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथासांख्यानां गुणाः किम्वा
 क्रियैव कारकं यथावौहानां पञ्चस्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः उभयथापि कर्मणो शेषतस्त्यागो
 न भवत्यथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निःक्रियं वस्तु
 तदेव तत्रैव सति शक्यं कर्म शेषतस्त्यागं अयं त्वस्मिन् तृतीयेऽपि विशेषेण नित्यप्रचलि
 तं वस्तु नापि क्रियैव कारकं किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना
 च विनश्यति शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठति इति एवमाहुः काणादास्तदेव चकारकमित्य
 स्मिन् पक्षे को दोष इत्ययमेव तदोषो यतस्त्वमागवतं मतमिदं कथं ज्ञायते यत आह भग
 वान्नासतो विद्यते भाव इत्यादि काणादादीनां ह्यसतो भावः सत आभाव इतीदं मतमभा
 गवतत्वेऽपि न्यायवत्त्वे को दोष इति चेदुच्यते दोषवत्त्वं सर्वप्रमाणविरोधात् कथं यदि
 तावत् द्रव्यकादिद्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवासदुत्पन्नञ्च स्थितं किञ्चित्कालं पुनरत्यन्तमे
 वादत्त्वमापद्यते तथा च सत्यसदेवसज्जाते अभावो भावो भवति भावश्चाभाव इति त
 दाभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्तार्थं कारण
 मपेक्ष्य जायत इति न चैव भाव उत्पद्यते कारणञ्चापेक्षत इति शक्यं वक्तुमसतां शश
 विषाणादीनामदर्शनाद्वात्मात्मकाश्चेत् घटादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तमात्रेका
 रणमपेक्ष्योत्पद्यन्त इति शक्यं प्रतिपत्तुं किञ्च असतस्य सद्भावे सतस्यासद्भावे न क
 चित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित्स्यात् सत्सदेवासदसदेवेति निश्च
 यानुपपत्तेः किञ्चोत्पद्यत इति द्रव्यकादिद्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाह प्रागुत्पत्तेश्चा
 त्पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणैः न स
 म्बन्धेन सम्बद्ध्यते सम्बद्धं सत् कारणसमवेतं सन् भवति तत्र वक्तव्यं कथमसतः सत्कार
 णं भवेत् सम्बन्धो वा केनचित् नहि वन्धप्राप्तस्य सत्तासम्बन्धो वा कारणं वा केनचित्
 प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यं ननु नैव वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्प्यते द्रव्यकादीनां हि द्र
 व्याणां स्वकारणेन समवायलक्षणैः सम्बन्धः सतामेवोच्यते इति न सम्बन्धात् प्राक्सत्वान
 न्युपगमान्नाहि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक्घटादीनामस्तित्वमि

शाङ्करभाष्यं

व्यते नच हृदएव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्तिततश्चासतएवसम्बन्धः परिशेष्यादि
 षोभवति नन्वसंतोऽपि समवायलक्षणः सम्बन्धो न विकृष्टः नवन्ध्यापुत्रादीनामदर्शना
 त्घटादेरेवप्राग्भावस्यस्वकारणसम्बन्धो भवति नवन्ध्यापुत्रादेरेभावस्यतुल्यत्वेपीति
 विशेषोऽभावस्यवक्तव्यः एकस्याभावेद्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्राग्भावः प्रध्वं साभाव
 इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावइतिलक्षणतो नकेनचिद्विशेषो दर्शयितुंशक्यः असतिच वि
 शेषेषटस्यप्राग्भावएवकुलांलादिभिर्घटभावमापद्यतेसम्बध्यतेचः भवेनकपालाख्ये
 नकारणेनसर्वव्यवहारयोग्यत्वमवति ननुघटस्यैवप्रध्वंसाभावोऽभावत्वेसत्यपीतिप्र
 ध्वंसाद्यभावाणां नकचिद्व्यवहारयोग्यत्वं प्राग्भावस्यैवद्वयणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पा
 दिव्यवहाराहत्वमित्येतदसंज्ञसमभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ननु
 नैवास्माभिः प्राग्भावस्यभावापत्तिरुच्यते किंतर्हिभावस्यैव हि भावापत्तिर्यथाघटस्य
 घटापत्तिः पटस्यपटापत्तिः एतदप्यभावस्यभावापत्तिवदेवप्रमाणविकृष्टं सांख्यस्या
 पियः परिणामपक्षः सोष्यपूर्वधर्मेत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्विशेषिकपक्षान्तविशिष्य
 तेषाभिव्यक्तिरिरोभावाङ्गीकरणेषाभिव्यक्तिरिरोभावयोर्विद्यमानाविद्यमाननिरूप
 ये पूर्ववदेवप्रमाणविरोधः एतेनकारणस्यैवसंस्थानमुत्पत्तादित्येतदप्ययुक्तं परि
 शेष्यात्सदेकमेववस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैरनेकधविकल्प्यतइतीदंभागव
 तं मतमुक्तं नासतोविद्यतेभाव इत्यस्मिन्सङ्कोके सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारात् व्यभिचा
 राच्चेतरेषामिति कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेनाशेषतः कर्मणस्यागोनोपपद्यतइ
 ति यद्विस्तुभूतागुणाः यदिवा अविद्याकल्पितास्तद्गर्भकर्मतदात्मन्यविद्याध्यारोपि
 तमेवेत्यविद्वान् हि कश्चित्क्षणमप्यशेषतस्तत्तुः शक्नोतीत्युक्तं विद्वांस्तु पुनर्विद्यया अ
 विद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्मपरित्यक्तं अविद्याऽध्यारोपितस्यशेषानुपप
 त्तेः नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्यद्विचन्द्रादेस्तिमिरप्यगमेशेषोऽवतिष्ठत एव
 च्चसतीदं वचनमुपपन्नं सर्वकर्माणिमनसेत्यादिस्वस्वकर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते
 नरः स्वकर्माणातमभ्यर्च्यसिद्धिं विन्दति मानवइति च ४८

आनन्दगिरिकृतटीका

तर्हि दोषरहितमेवमिच्छाटनादिसर्वैरनुष्ठीयतांमतो नपापप्राप्तिरित्याशंका
 ह परेति उक्तमित्यनुवर्त्तने तर्हि पापप्राप्तिशङ्कापरिहर्तुमकर्मनिष्ठत्वमेवसर्वेषां
 स्थादित्याशंकाज्ञानाभावान्नैकमित्येह अनात्मज्ञइति पूर्ववदत्रापिसम्बन्धः प्रकारा

॥ ३ ॥ आनन्दगिरिकृतटीका

न्तरासम्भवकृत फलमाह अत इति सहजायत इति सहज स्वभाव नियत नित्य कर्म
 विहितत्वान्निर्दोषमपि हिंसात्मकतया सदोषमित्यत्र हेतुमाह त्रिगुणेति सत्त्वादिगु
 णत्रयारब्धतया हिंसादिदोषवदपिकर्मविहितमत्याज्यमित्यर्थः कर्मणां दोषवत्त्वं प्रप
 ञ्चयति सर्वेति आरम्भशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्यास्वपर सर्वकर्मार्थत्वे कर्मणां स्वदातत्वं हे
 तुमाह प्रकरणादिति दोषेषुत्यादि व्याचष्टे यः कश्चिदिति ते सर्वे दोषेणाट्टता इति स
 म्बन्धः सर्वकर्मणां दोषाट्टतत्वे हिंसादोषात्तयसादित्यक्तं हेतुमेवाभिनयति त्रिगुणा
 त्मकत्वमिति स्वभाव नियतस्य कर्मणो दोषवत्त्वात्तत्प्रागद्वारा प्रधर्ममिति उमान्न्या
 पिनैव दोषा हि मोक्षः सम्भवति न च प्रधर्मो नुष्ठानु शक्यते भयावहत्वात् न तत्र हिंसा कर्म
 णोऽप्येतोऽनुष्ठानमेवाज्ज्याशेषकर्मत्यागायोगादतः सहजकर्मसदोषमपि न त्याज्य
 मिति वाक्यार्थमाह सहजस्येति सहज कर्मसदोषमपिनित्यजोदित्यत्र विचारमव
 तारयति किमिति नहि कश्चिदिति न्यायादिति शेषः दोषो विहित नित्यत्वात् प्रत्य
 वायः सन्दिग्धस्य प्रयोजनस्य विचार्यत्वाद्दुक्तसन्देहे प्रयोजनं शक्यति किञ्चात इति
 तत्राद्यमनूद्य फलदर्शयति यदीति अशक्यानुष्ठानस्य गुणत्वेन असिद्धत्वात् प्रसिद्धे हि
 सहोदधिभंगस्य च लकीटत्यपिवतो गुणवत्त्वन्तदाह एवन्तर्हीति अशेषकर्मत्याग
 स्य गुणवत्त्वमिप्रारुक्तन्यायेन तदयोगात्तस्याशक्यानुमानतेति शङ्कते सत्वमिति श्लोद्य
 मेव विवृण्वन्नाद्यं भिजते किमिति सत्त्वादिगुणवदात्मनो नित्यप्रचलितत्वेनाशेषतस्ते
 न न कर्मत्यक्तं शक्यानापि रूपविज्ञानवेदानासंस्कारसंज्ञानां चण्डसिनाः स्वान्याना
 मिव क्रियाकारकभेदाभावात् कारकस्यैवात्मनः क्रियात्वमित्युक्ते कर्मणोपतस्त्वक्तुं श
 क्यसुभयथापि स्वभावसहादित्याह उभयथेति प्रज्ञहयानुरोधेनाशेषकर्मत्यागायोगो वै
 शेषिकश्चोदयति अथेति कदाचिदात्मा सक्रियानिःक्रियश्च कदाचिदिति स्थिते
 फलितमाह तवेति उक्तमेव प्रज्ञपूर्वोक्तपक्षद्वयादिशेषदर्शनेन विशदयति अयंत्विति
 आगमाप्राप्तित्वे क्रियायास्तदतोद्भवस्य कथं स्यादिति त्यागं क्वाह शुद्धमिति क्रियाश
 क्तिमत्त्वेपि क्रियावत्त्वाभावे कथं कारकत्वं क्रियां कुर्वन् हि कारणं कारकमित्यस्युप
 गमादित्याशं च्याह तदेवेति क्रियाशक्तिमदेव कारकं न क्रियाधिकरणं परस्परं अथा
 दित्यर्थः वैशेषिकपक्षे दोषाभावादस्ति सर्वैः स्वीकार्यतेत्युपसंहरति इत्यस्मिन्निति
 अंगत्वं नानुसारित्वाभावादस्य प्रज्ञस्य त्याज्यतेति दूषयति अयमेवेति भगव
 त्तानुसारित्वस्य प्राणिकामिति शङ्कते कथमिति संग्रहश्च न सुद्राहरणपरमप

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

क्षयतदनुगुणत्वाभावमाह यतइति परेषामपि तमेतदनुगुणमेव किंनस्यादित्याशं
 काह कारणादीनां हीति भगवन्मतानुगुणत्वाभावेपि न्यायानुगुणत्वेन दोषरहितं
 कारणादीनां मतसु पादेयमेव न हि कारणादमतविरोधादुपेक्षणीयमिति शङ्कते अभा
 गवत्त्वपीति न्यायवत्त्वमसिद्धमिति दूषयति उच्यते इति सर्वप्रमाणानुसारिणो म
 तस्थनतद्विरोधितेत्याक्षिप्रति कथमिति वैशेषिकमतस्थसर्वप्रमाणविरोधं प्रकटयन्ना
 दौतन्मतमनुवदति यदीति असतो जन्मसतञ्चनाशइति स्थिते फलितमाह तथाचेति
 उक्तमेव वाक्यं व्याकरोति अभावइति सदेवासत्त्वमापद्यत इत्युक्तं व्याचष्टे भावश्चेति
 इति मतमिति शेषः तत्रैवाभ्युपगमान्तरमाह तत्रेति प्रकृतं मतं सप्तम्यर्थः इत्यभ्युपग
 म्यतइति शेषः परकीयमभ्युपगमं दूषयति नचेति एवमिति परपरिभाषानुसारेण
 त्वर्थः अदर्शनादुत्पत्तेरपेक्षायाश्चेति शेषः कथन्तर्हित्वन्मतेपि घटादीनां कारणापेक्षा
 णामुत्पत्तिर्न हि भावानां कारणापेक्षोत्पत्तिर्वायुक्तेति तत्राह भावेति घटादीनाम
 स्त्वत्तत्त्वापि कारणात्मनासतामेवाव्यक्तनामरूपाणामभिव्यक्तिसामग्रीमपेक्ष्य पृथ
 गभिव्यक्तिसम्भवान्किञ्चिदनवद्यमित्यर्थः असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह किञ्चेति प
 रमतेमानमेव व्यवहारेण किञ्चिदपि विन्वासात् न कस्यचिदित्यत्र हेतुमाह सत्यदेवेति न हि
 सतथैवेति निश्चितं तस्यैव पुनरसत्त्वप्राप्तेरिति त्वान्वासात् सतथैवेति निश्चयः तथैव सत्त्वप्राप्ते
 रपगमादतो यन्मानेन सदसदानिश्चितं तत्तथेति विन्वासाभावात् मानवैफल्यमित्यर्थः इ
 तञ्चासत्कार्यवादेन युक्तिमानित्याह किञ्चेति तदेव हेत्वन्तरं स्फोरयितुं परमतम
 नुवदति उत्पद्यतइतीति परकीयं वचनमेव व्याचष्टे प्रागिति सम्बन्धं सदित्यनेन का
 रणासम्बन्धे सत्कार्यस्य सम्बन्धो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति कारणति परमतमेव म
 नुमाप्यदूषयति तत्रेति कार्यस्यासतोपिकारणं सम्भवति तस्य च कार्येण सम्बन्धः सिद्ध
 तीत्याशंकाह नहीति असत्त्वादेवासतः सम्बन्धाभावे कारणस्य सतोपिनतेन सम्बन्ध
 नुमातुं शक्यते सदसतोः सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः कार्यस्यात्यन्तासत्त्वानभ्युपगमात् कार
 णे सम्बन्धः स्यादिति शङ्कते नन्विति सतामेव ह्यणुकादीनां कारणसम्बन्धं शकित्वा
 दूषयति न सम्बन्धादिति अनभ्युपगममेव विशदयति नहीति सदेव कारणं कार्यो
 कारमापद्यकार्यव्यवहारं निर्वर्त्तयतीत्यभ्युपगमान्नास्ति सम्बन्धानुपपत्तिरित्याशंका
 पराङ्मान्तामैवमित्याह नचेति कार्यस्य कारणसम्बन्धात् पूर्वं सत्त्वाभावेपरिशेष
 सिद्धमर्थं दर्शयति ततश्चेति तत्रानुपपत्तिरुक्तेति शेषः सम्बन्धि नोः सदसतो र

आनन्दगिरिकृतटीका

नयोरपिममवायः सदमतोऽभवेदिति तस्यनित्यत्वादन्यतरसम्बन्धाभावेपि स्थितेरा
 यग्यकत्वादिति गंकते नन्दिति सदमतोर्मियःसंबंधस्यादृष्टत्वान्नितिनिग्राहटे न
 चन्देति घटादिप्रागभावस्यात्वन्ताभावात्ताभावाद्द्व्यापुवादिबिलक्षणतया स्वकारण
 संबन्धःमिष्यतीत्यागंभ्याह घटादेरिति उभयत्राभावस्वभावविशेषेपि कस्यचित्
 कारणसंबन्धोनेतरस्येति विशेषेहेत्वभावान्नप्रागभावस्यकारणसंबन्धः सम्भवतीत्य
 र्थः घटादिप्रागभावस्यसप्रतियोगिकत्वं बंध्यापुवादेनैवमितिविशेषमागंभ्य दूषय
 ति एकस्येति प्रागभावस्येवप्रध्वंसाभावादेरपि सप्रतियोगिकत्वाविशेषे स्वका
 रणेनसम्बन्धवियोगःस्यादित्यर्थः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्द्विशेषाभावे क्लृप्तमाह
 असतिचेति कपालशब्दोघटकारणोत्सृष्टद्वयवविषयः सर्वोव्यवहारोघटाद्यि
 तोजन्मनागादिव्यवहारःप्रध्वंसाभावस्तुघटस्यैवाभावत्वेमत्वपिनघटत्वमापद्यतेनापि
 कारणेनसम्बन्धतेनचोत्पत्त्यादि व्यवहारयोग्योभवतीत्येतदयुक्तं प्रागभावेनास्यविशे
 षाभावादित्याह नन्दिति असमञ्जसमित्वनेनेतिगद्दःसम्बन्धते असमञ्जसान्तर
 माह प्रध्वंसादीति अन्योन्याभावात्त्वन्ताभावावादिपदार्थो क्वचिदिति देगकालयो
 र्ग्रहणं व्यवहारो जन्मादिरेवप्रागभावो नोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्योभावत्वात्प्रध्वंसा
 दिघटित्यर्थः प्रागभावस्यघटभावान्नुपगमादनुमानंसिद्धसाधनमितिगद्दतेनन्दिति
 अभावस्यभावोत्पन्नभ्युपगमेभावस्यैवभावापत्तिरित्यनिष्टंस्यादिति दूषयति भाव
 स्यैवेति तस्यतद्वापत्तेरयोग्यत्वेदृष्टान्तमाह अथेति भावस्यभावापत्तिरितिददा
 टीन्तिकंस्यटवति एतदपीति आरम्भवादोक्तदोषपरिणामवादेपिसञ्चारयति सा
 ल्यस्येति धर्मःपरिणामः असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेःसतञ्चपूर्वपूर्वपरिणामस्य
 नाशादसदेवसञ्चमदेवेति व्यवस्थावापि दुर्घटेत्यर्थः ननुकार्यकारणात्मना प्रागपि
 पदेवाव्यक्तकारकव्यापाराद्ग्रज्यते तेनव्यक्ताव्यक्तयोर्जन्मनागव्यवहारात्मत्वात्तद्वि
 शेषनिहिस्तावाह अभिव्यक्तीति कारकव्यापारात्प्रागनभिव्यक्तवदभिव्यक्तेःसत्त्वम
 सत्त्ववासत्त्वेकारकव्यापारवैचर्यात्तद्विषयप्रमाणविरोधःद्वितीये प्रचान्तरवदत्वन्ता
 सतःतद्विषयत्वायोगेसएवदोषःकारकव्यापाराद्ध्वं व्यक्तवदव्यक्तेरपिसत्त्वेसएव
 दोषःअसत्त्वेपि सतोऽमत्ताङ्गीकारात् साननेयव्यवहारे नकापिचिन्नासःसत्त्वदेव
 असदसदेवेत्यनिर्हारणादित्यर्थः सांख्यप्रज्ञप्रतिज्ञोपन्यासेनप्रचान्तरमपिप्रतिज्ञस
 मित्याह एतेनेति कारणस्यैवकार्यरूपापत्तिरुत्पत्तिकस्यैवतद्रूपत्यागेनस्वरूपाप

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् सर्वारम्भाहिदोषेषु भूमेनाग्निरिवावृताः ४८

आनन्दगिरिचतटीका

त्तिर्नाश इत्येतदपि न पूर्व रूपे स्थिते नष्टे च परस्पररूपपत्तेरनुपपत्तेर्न च प्राप्तिरूपं स्थितेन नष्टेन वा त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः आरम्भावादे परिणामवादे च उत्पत्त्यादिव्यवहारानुपपत्तौ परिशेषावातं दर्शयति परिशेष्यादिति एकस्थाने कविधवित्पानुपपत्तिमाशङ्क्योऽहं अविद्ययेति अस्यापि सतस्य भगवन्मतानुरोधित्वाभावादविशिष्टात् त्यज्यतेत्याशङ्क्याह इतीदमिति उक्तमेव भगवन्मतं विशदयति सत्यत्ययस्येति सदेकमेव वस्तु स्यादिति शेषः इतरेषां विकारप्रत्ययानां रजतादिधीवदर्थव्यभिचारादविद्ययातदेव सह स्वनेकधा विकल्पत इत्याह व्याभिचाराच्चेति इति सतं श्लोके दर्शितमिति सप्तम्यः आत्मनश्चेद्विज्जिबत्वं भगवत्तेष्टं तर्हि सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेः सहजस्यापि कर्मणस्त्यागसिद्धिरिति शङ्कते कथमिति किं कार्यकारणात्मनां गुणानामकल्पितानां कल्पितानां वा कर्मधर्मत्वेनेष्टं द्विधापि निःशेषकर्मत्यागो विदुषोऽविदुषो वा नाद्य इत्याह यदीत्यादिना अविद्यारोपितमेव गुणशब्दितकार्यकारणारोपद्वारा कर्मतिशेषः द्वितीयं प्रत्याह विद्वांस्त्विति आरोपशेषवशाद्विदुषोपि नाशेषकर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्क्याह अविद्येति तामेवानुपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति न हीति विदुषोऽशेषकर्मत्यागोपपत्तिसिद्धिमपि वचोनुकूलमित्याह एवञ्चेति अविदुषः सर्वकर्मत्यागयोगे च प्रकृताध्यायस्यमेव वाक्यमनुगुणमित्याह स्वेस्वे इति वाक्यान्तररूपि तत्रैवार्थेयुक्तार्थमित्याह स्वकर्मणेति ४८

भाषा अनुवाद

परन्तु स्वधर्ममे जो सांख्यमतके अनुसार हिंसाको दोषरूप जानिके औ अहिंसा हेतुसे परधर्म अथवा हजो विचार करोतौ परधर्मके आचरणसे भी दोष है इस अभिप्रायपर कहते हैं कि हे कौन्तेय अर्जुन मनुष्योंको सहजकहे स्वभावसिद्ध औ शास्त्रविहित जो स्वधर्मसो दोषयुक्त होनेसे भी त्याग करने योग्य नहीं है क्योंकि समस्त आरम्भ अर्थात् दृष्ट अदृष्ट कर्ममात्र सब दोषयुक्त है तो जैसे स्वाभाविक धूमसे आहत अग्निको दोषयुक्त रहते भी लोग धूमरूप दोष परित्याग करके केवल अंधकार औ शीत वायुके अर्थसेवन करते हैं तैसे ही स्वकर्मभी दोष अंश छोड़के गुण अंश मात्र सत्व बुद्धिके अर्थसेवन करने योग्य है सोई कहा कि हे अर्जुन सहजकहे स्वाभाविक दोषयुक्त भी अपना कर्म छोड़ना न चाहिये क्योंकि सब आरम्भकहे कर्मसदोष है जैसे धूमदोषसे युक्त अग्निको लौ न छोड़े है ४८ जोकहो दोष छोड़के गुण मात्र ही ग्रहण करके कर्म

असक्तबुद्धिः सर्वत्रजितात्माविगतस्युहः नैककर्म्यसिद्धिं परमांसंन्यासेनाधिगच्छति ४६

शाङ्करभाष्यं

याच कर्मजासिद्धिरुक्ताज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याःफलभूतानैःकर्म्यसिद्धिं
 ज्ञाननिष्ठातालक्षणावक्तव्येति श्लोकश्चरय्यते असक्तबुद्धिरसक्तासङ्गरहिता बुद्धिरन्तः
 करणंयस्यसोऽसक्तबुद्धिःसर्वत्रपुत्रदारोदिषु आसक्तिनिमित्तेषुजितात्माजितोवशीकृत
 आत्माअन्तःकरणंयस्यसजितात्मा विगतास्युहादृष्णादेहजीवितभोगेषुयस्यात् संवि
 गतस्युहोयएवभूतआत्मज्ञःसनैःकर्म्यसिद्धिगतानि कर्माणियस्यान्तिःक्रियत्रह्यात्मस
 म्बोधात् सनिःकर्मात्स्यभावोनैःकर्म्यनैःकर्म्यञ्चतत्सिद्धिश्चवानैःकर्म्यसिद्धिःनैःक
 र्म्यस्थवासिद्धिःनिःक्रियात्मस्वरूपावस्थालक्षणासिद्धिर्निष्प्रतिस्तानैःकर्म्यसिद्धिपर
 मांसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति ४६

चानन्दगिरिछतटीका ।

विदुषः सर्वकर्मत्यागोर्नोविदुषस्तथेत्युक्तं इदानीमुक्तमनूद्यान्तरश्लोकतात्प
 र्यमाह याचकर्मजेतिचोवधारणार्थोभिन्नक्रमोवक्तव्यइत्यत्रसम्बध्यतेसाधनान्युपदि
 शन्तैःकर्म्यसिद्धिव्यपदिशति अशक्तेति पुत्रादिविषयेचेतसःसङ्गाभावेपि तस्यास्वाधी

स्वामिछतटीका ।

यदिपुनःसांख्यदृष्टोत्पत्तधर्मेहिं सालक्षणेदोषंमत्वा परधर्म्येष्ठंमन्यसे तर्हि
 दोषत्वंपरधर्मोऽपितुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति सहजंस्वभावविहितंकर्म सहज
 मपिनत्यजेत् हियस्यात्सर्वेधारणादृष्टानिसर्वाण्यपिकर्माणिदोषेणकेनचिदा
 वृताव्याप्ताएवयथासहजेनधूमेनाग्निरावृत्तस्तद्वत् अतोयथाग्नेर्धूमरूपंदोषमपाकृत्य
 प्रतापएव तमःशीतादिनिवृत्तयेसेव्यते तथाकर्मणोऽपिदोषांविहायगुणांशएवशुद्ध
 येसेव्यतइत्यर्थः ४८ ननु कर्मणि क्रियमाणेतत्कथंदोषांशप्रहाणेनगुणांशएव

भाषाअनुवाद

किंसप्रकार क्रियेजासकैगे इसअपेक्षापर कहतेहैं किजिनकीबुद्धि असङ्ककहेआ
 शक्तिरहितहै औजितात्माअर्थात् जोनिरहङ्कारहै और जिनकीइच्छा कर्मके फ
 लसे दूरहोगईहै औसेपुरुष सङ्गजोआशक्ति औफल इनदोनोकोभी छोडकर इस
 अध्यायके नवमश्लोकमे कहेछयेअनुसारजोआशक्ति औफलत्यागरूप संन्यासके
 द्वारा परसनैःकर्म्यसिद्धिकहे सर्वकर्मनिवृत्तिरूप जोसत्त्वशुद्धि सोपावते हैं ४६

शाङ्करभाष्यम्

तथाचोक्तं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्नकारयन्नास्ते इति पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनस्वरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपानैः कर्मलक्षणासिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह सिद्धिमिति सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कार्येन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उक्तं तदर्थः किन्तु उत्तरं यदर्थो नु वा दद्वत्युच्यते यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्मपरमात्मानमाप्नोति तथातं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे सम वचनान्निबोधत्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत्किंविस्तरेणेनेत्याह समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति अनेन प्रकारेण या प्रतिज्ञाता ब्रह्म प्राप्तिस्तामिदन्तया दर्शयतु माह निष्ठा ज्ञानस्य चापरेति निष्ठापर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत्कस्य ब्रह्म ज्ञानस्य यापरापरिसमाप्तिः कीदृशी सायादृशमात्मज्ञानं कीदृक्तत् यादृश आत्मा कीदृशोऽसौ यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारवानात्मेत्येते कश्चित् नन्वादित्यवर्णे भासुषः स्वयं ज्योतिरित्याकारवत्त्वमात्मनः श्रूयते न तमोरूपत्वप्रतिषेधात्तेषां वाक्यानां

आनन्दगिरिकृतटीका

नत्वमाशंञ्चाह जितात्मेति आसक्तिमुक्त्वा सृष्ट्यामावंदन्नपुनरुक्तिरित्येत्याशंञ्चाह देहेति उक्तमनूद्य तत्फलं लभ्यति यएवमिति कर्मणानिर्गतौ हेतुमाह निद्रयेति सद्यक्ज्ञानार्थत्वेन नैःकस्य सिद्धिशब्दं व्याख्यायार्थान्तरमाह नैःकस्येति प्रकर्ममेव प्रकटयति कर्मजेति संन्यासस्य श्रुतिस्मृत्योः सम्यग्दर्शनसाधनत्वप्रसिद्धेरुक्तान्तादात्म्यमित्याशंञ्च पक्षान्तरमाह तत्पूर्वकेणेति ४६

स्वामिकृतटीका

संपद्यत इत्यपेक्षायामाह असक्तबुद्धिरिति असक्तासंगशून्या बुद्धिर्यस्य जितात्मानिरहङ्कारः विगतासृष्ट्या फलविषयायस्मात्स एव भूतः सङ्गत्वज्ञा फलंचैव सत्यागः सान्नि कोमत इत्येतत्पूर्वोक्तेन कर्मासक्तिफलयोस्तप्रागलक्षणेन संन्यासेन नैःकस्य सिद्धिं सर्वकर्मानिष्टतिलक्षणः सत्त्वशुद्धिभ्रिगच्छति यद्यपि सङ्गफलयोस्तप्रागेन कर्मानुष्ठानमपि नैःकस्यैव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तं नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदित्यादिहोक्तचतुष्टयेन तथाप्यनेनोक्तलक्षणेन संन्यासेन परमानैः कस्य सिद्धिं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशीत्येवं लक्षणां पारमहंस्य चर्यां प्राप्नोति ४६

शाङ्करभाष्यं

द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधनार्थान्यादित्यवर्णमि
 त्यादिवाक्यानि अरूपमिति च विशेषतोरूपप्रतिषेधो द्रव्यगतत्वाच्च न संदृशेति ठिति
 रूपमस्य न च क्षुद्रापश्यतिकञ्चनैनं अशब्दमस्पर्शमित्याद्यैस्तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्य
 नुपपन्नं कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानं सर्वं हि यद्विषयं ज्ञानं तत्तदाकारं भवति निराकारञ्च
 आत्मेत्युक्तं ज्ञानात्मनो चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावना निष्ठं तिनात्यन्तनिर्मांलत्व
 खच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धे आत्मसमनैर्मल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकारभासत्वो
 पपत्तिः बुद्ध्याभासं मनस्तदाभासानीन्द्रियाणि इन्द्रियाभासञ्च देहोऽतो लौकिकैर्देह
 मात्र एवात्महृष्टिः क्रियते देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरु
 षः इत्याहुः तथान्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनोऽन्ये मनश्चैतन्यवादिनोऽन्ये बुद्धिचैतन्यवा
 दिनस्ततोऽन्तरमव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित्प्रकृतिचै
 तन्यवादिनः सर्ववह्निबुद्ध्यादिदेहान्तो आत्मचैतन्याभासतात्मभ्रान्तिः कारणमित्यतश्चा
 त्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यं किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माधारोपेण निवृत्तिरेव कर्मा नात्म
 चैतन्यविज्ञानं सर्वैरभ्युपगम्यते अविद्याधारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृ
 ह्यमाणत्वात् अत एव विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिप
 न्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षताञ्च स्वसम्बिदितत्वाभ्युपगमेन तस्मादविद्याधारोपेण नि
 राकरणमात्रं ब्रह्मणिकर्तव्यं न तु ब्रह्मविज्ञानेयलोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वादविद्याकल्पितना
 मरूपविशेषाकारप्रकृतबुद्धित्वादत्यन्तसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मतत्त्वमप्यप्रसिद्धं
 दुर्विज्ञेयमतिदूरं अन्यदिव च प्रतिभाति अविवेकिनां वाच्याकारनिवृत्तबुद्धीनान्तु ल
 ष्यगुर्वात्मप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नमस्ति तथा चोक्तं प्रत्यक्षाव
 गमंधर्म्यमित्यादि केचित्तु पण्डितं मन्या निराकारत्वादात्मवस्तुनोपैति बुद्धिरतोद्भुः
 साध्या सव्यक्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः सत्यमेवं गुरुसंप्रदायर्हितानामश्रुतवेदान्तानाम
 त्यन्तवह्निर्विषयासक्तबुद्धीनां सव्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां तद्विपरीतानान्तु लौकिक
 ग्राह्यग्राहक इव तवस्तुनिसद्बुद्धिर्निरान्दुःसम्पाद्या आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तर
 स्थानुपलब्धेः यथाचैतदेवमेवनान्यथेत्यवोचाम उक्तञ्च भगवता यस्यां जायति भूतानि
 सानि शापश्यतो मुनेरिति तस्माद्वाच्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपात्मनेका
 रणं न ज्ञात्मानामकस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्रायो हेय उपादेयो वा अप्रसिद्धे हि तस्मि
 न्नात्मनि स्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्जेरन् न च देहाद्यचैतनार्थत्वं शक्यं कल्प

सिद्धिप्राप्तोयथाब्रह्मतथाज्ञोतिनिबोधमे समासेनैवकौन्तेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा ५०

शाङ्करभाष्य

यितुं न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखमात्मावगत्य वसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य तस्मात्
ह्यथास्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽथात्मनोन्तरतमत्वात्तदवगतिं
प्रतिन प्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठाविवेकिनां सुप्रसिद्धेति सिद्धं येषामपि निराका-
रज्ञानमप्रत्यक्षन्तेषामपि ज्ञानवसेनेव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं प्रसिद्धं सुखादि-
वदेवेत्यभ्युपगन्तव्यं जिज्ञासानुपपत्तेश्चाप्रसिद्धञ्चेत् ज्ञानं ज्ञेयवच्चिज्ञास्येत यथा ज्ञेय-
घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तमिच्छति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाना व्याप्तमि-
च्छेन्न चैतदस्ति अतोऽत्यन्तं प्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञाताप्यतएव प्रसिद्ध इति तस्मात् ज्ञानेयत्वो न
कर्त्तव्यः कित्वात्सु बुद्धिनिष्ठत्वावेव तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसम्प्राप्त्या ५०

आनन्दगिरिव्रतटीका

संन्यासान्नैः कर्म्म प्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमानुक्त्यभाहः तथाचेति ज्ञानस्य प्राप्तिर्यो-
ष्यतावती जातस्य शिष्यस्तत्फलप्राप्तौ सुज्ञाबुद्ध्यायाम् वक्तव्यशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह
पूर्वोक्तेनेति प्रसाख्यं वस्तुतदित्युच्यते सिद्धिप्राप्त इत्युक्तमेव कस्मादनूद्यते तत्राह तद-
नुवादइति उत्तरमेव प्रश्नपूर्वकं स्फोरयति किंतदित्यादिना ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमस्य
विस्तरेणोक्तौदुर्वोधत्वमाशङ्क्यपरिहरति किंसिति चतुर्थपादस्य पूर्वेणासङ्गतिमाशं-
क्याह यथेति निष्ठायाः सापेक्षत्वात्प्रतिसखन्विनिर्देष्टव्यमित्याह कस्येति यावद्ब्रह्मज्ञा-
नस्य परानिष्ठासाप्रकृतस्य ज्ञानस्य निष्टेत्याह ब्रह्मेति तस्य परानिष्ठानप्रसिद्धेति क्व-
त्वासाधनानुष्ठानाधीनतया साध्येति नत्वा पृच्छति कीदृशीति प्रसिद्धमात्मज्ञानम-
नुरुध्य ब्रह्मज्ञाननिष्ठा सुज्ञातेत्याह यादृशमिति तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धेति शंका-
ते कीदृशिति अर्थेनैव विशेषो हीति न्यायेनोत्तरमाह यादृशइति तस्मिन्नपि विप्रति-
पत्तेरप्रसिद्धमभिसन्धाय पृच्छति कीदृशइति भगवद्वाक्यान्वयनिष्ठवाक्यानि वाश्रित्य
परिहरति यादृशइति न जायते म्रियतेवेत्यादीनि वाक्यानि क्लृप्तस्यत्वमसङ्गमित्या-

भाषाअनुवाद

पूर्वोक्त एसेपरसहसं पुरुषको ज्ञाननिष्ठाक्रमसे ब्रह्मभावकी प्राप्तिका प्रकार इ-
संज्ञो कसेले साठिके श्लोकतक कहतेहै किहे कौन्तेय अर्जुन नैः कर्म्मसिद्धिको प्राय-
कारके ज्ञानविषयक प्रकृष्टनिष्ठासे जेसे पुरुष ब्रह्मको प्राप्त होतेहै सो प्रकार संक्षेप-
रूप हसरो अक्षरको अर्थात् ज्ञानकी जो अष्टनिष्ठाहै सो सुनो ५०

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

दिन्यायः ज्ञानस्य विषयाकारत्वादात्मनश्चाविषयत्वादानाकारत्वाच्चतदाकारकज्ञाना
योगादात्मप्रसिद्धावपि नात्मज्ञानप्रसिद्धिरिति शङ्कते नन्विति आकारवत्त्वमात्मनः
श्रुतिसिद्धमिति सिद्धान्तीशंकते नन्वादित्येति उक्तवाक्यानामन्यार्थत्वदर्शनेन पूर्ववा
दोपरिहरति नित्यादिना संग्रहवाक्यं प्रपञ्चयति द्रव्येति इतश्चाकारवत्त्वमात्मनो
नास्तीत्याह अरूपमिति यदात्मनोविषयत्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं न सम्भवतीत्युक्तं तदु
पपादयति अविषयत्वाच्चेति आत्मनोविषयत्वे श्रुतिमुदाहरति नेत्यादिना संदृशे
सम्बन्धदर्शनविषयत्वाय यस्यात्मनोरूपमिति उच्यते तदेव करणायोचरत्वेनोपपा
दयति नेति शब्दादिभ्यस्तत्त्वात्मा विषयो न भवतीत्याह अशब्द इति आत्मनोविष
यत्वाकारवत्त्वयोरभावेऽपि तस्मादिति ज्ञानस्यात्माकारत्वाभावे सत्यात्मज्ञा
नमिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशे शङ्कते कथं तर्हि इति कालानुप्रपत्तिरित्याशङ्क्या
ह सर्वज्ञेति आत्मनोपि तर्हि विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वं स्यादित्याशङ्क्याह निरा
कारश्चेति आत्मनोविषयराहित्यं चकारार्थः आत्मवत्तत् ज्ञानस्यापि तर्हि निराका
रत्वम्बविष्यतीत्यत्राह ज्ञानेति तच्छब्देनात्मज्ञानं गृह्यते तस्य भावनापौनःपुन्येनानु
सन्धानं तस्य निष्ठासमाप्तिरात्मनि साक्षात्कारदार्ढ्येनैव तत्सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा नि
राकारत्वे सिध्यतीत्यर्थः ज्ञानात्मनोऽसाध्योपन्यासेन सिद्धान्तीसमापत्तेनेत्यादिना य
थोक्तसाध्यानुसारात्मचैतन्याभासव्याप्ताज्ञानपरिणामवती बुद्धिः साभासबुद्धिः व्याप्तं
मनःसाभासमनोव्याप्तानोन्द्रियाणि साभासेन्द्रियव्याप्तः स्यूलदेहस्तत्र लौकिकश्चा
न्तिप्रमाणयति अत इति आत्मदृष्टे देहमात्रे दृष्टत्वात्तत्र चैतन्याभानव्याप्तिरिन्द्रियद्वा
राकल्पते इन्द्रियेषु च तद्दृष्टदर्शनाच्चैतन्याभासवत्त्वमनोद्वारासिध्यति मनसि चात्म
दृष्टेच्चैतन्याभासवत्त्वंबुद्धिद्वारालभ्यते बुद्धौ चात्मदृष्टेरज्ञानद्वाराच्चैतन्याभाससिद्धि
रित्यर्थः देहे लौकिकमात्मत्वदर्शनं न्यायाभावादुपेक्षितमित्याशङ्क्याह देहेति तथापि
कथमिन्द्रियाणां न्यायहीनमात्मत्वमित्याशङ्क्याह तथेति तथापि मनसो यदात्मत्वं तत्
न्यायशून्यमित्याशङ्क्याह अन्य इति बुद्धेरत्मात्मत्वसितिन्यायोपेतमिति सूचयति अन्ये
बुद्धेति देहादौ बुध्यन्तेऽप्यसमात्मत्वबुद्धिर्नान्यत्रेति नियमं वारयति ततोपीति त
त्र हि साभासेत्तर्यामिणि करणोपासकानां आत्मधीरस्तीत्यर्थः बुद्ध्यादौ देहान्तं लौकि
कप्ररोजकाणामात्मत्वभ्रान्तौ साधारणकारणमाह सर्वत्रेति आत्मज्ञानस्य लौकिक
प्ररोजकप्रसिद्धत्वादेव विधिविषयत्वमपि परेऽप्येवमस्मित्याह इत्यत इति ज्ञानस्य

आनन्दगिरिकृतटीका

विधेयत्वाभावे किं कर्त्तव्यं द्रष्टव्यादिवाक्यैरित्याशं क्वाह किंतु हीति आत्मज्ञानस्यावि-
 धेयत्वे प्रागुक्तमतः शब्दितं हेतुं विदुषोति अविद्येति देहेन्द्रियमनोबुद्ध्याव्यक्तैरुपलभ्य-
 मानैः सहोपलभ्यमाने चैतन्यं नान्यथातेषामुपलभ्योजडत्वादित्यत्र विज्ञानवादिभ्या-
 न्तिप्रमाणयति अतएवेति सर्वज्ञेयं ज्ञानव्याप्तमेव ज्ञायते तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्वेव-
 वस्तुसंमतं हि स्वप्नदृष्टं वस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्तीति ते भाव्यन्तीत्यर्थः ज्ञानस्यापि ज्ञे-
 यत्वात् ज्ञातवस्त्वन्तरमेष्टव्यमित्याशं क्वाह प्रमाणान्तरेति ज्ञानस्य स्वेनैव ज्ञेयत्वोपग-
 मनेनातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षताञ्च प्रतिपन्ना इति सम्बन्धः ब्रह्मात्मविज्ञानस्य सिद्धत्वे-
 नाविधेयत्वे फलितमाह तस्मादिति यत आत्मभावं नाब्रह्मणस्तत् ज्ञानस्य चात्यन्तप्र-
 सिद्धत्वे कथं ब्रह्मण्यन्यथाप्रथालौकिकानामित्यत्राह अविद्येति यथाप्रतिमासु दुर्वि-
 ज्ञेयत्वादि रूपमेव ब्रह्म किं न स्यात्तत्राह वाह्येति गुरुप्रसादं शुश्रूषया तोषितबुद्धेण
 चार्यस्य कुरुणातिरेकात्तन्वबुध्यतामिति निरवग्रहोनुग्रहः आत्मप्रसादस्त्वधिगतपद-
 शक्तितात्पर्यवाक्यस्य औत्तयुक्त्यनुसन्धानादात्मनो मनसो विषयव्याप्तस्य प्रत्यगेकाग्रत-
 या तत्प्रावण्यमिति विवेकः आत्मज्ञानस्यात्मद्वाराप्रसिद्धत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति
 तथाचेति आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन् बुद्धेरप्रवृत्तेः सम्यक्ज्ञाननिष्ठानसम्पाद्येति
 मतसुत्यापयति केचित्चित्तिवहिर्मुखानामन्तर्मुखानां वा ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञाननिष्ठादुः-
 साध्येति विकल्पाद्यं अङ्गीकरोति सत्यमिति पूर्वविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणे हेतुत्वेन
 योजनीयं द्वितीयं दूषयति तद्विपरीतानामिति अन्तर्निष्ठानां हैतविषये सम्यग्बुद्धेर-
 ति शयेन दुःसम्पाद्यत्वे हेतुमाह आत्मेति तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्वं कथमित्या-
 शं क्वाह यथाचेति अद्वैतमेव वस्तुद्वैतं त्वाविद्यकं नान्यथा तात्त्विकमित्येतदेव यथा
 स्यात्तद्योक्तवन्तो वयं तत्र तत्राध्यायेष्विति योजना अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शिनां हैते-
 नास्ति सद्बुद्धिरित्यत्र भगवतोपि सम्प्रतिमाह उक्तञ्चेति परमतं निराकृत्य प्रकृत-
 मुपसंहरन्नात्मनो निराकारत्वे ज्ञानस्य तदालंबनत्वे किं कारणमित्याशं क्वाह तस्मा-
 दिति नन्वात्मा कथञ्चित् ज्ञानक्रियासाध्यञ्चेत्तस्य हेयोपादेयान्यतरकोटिनिवेशात्
 प्राप्तं स्वर्गादिवत् क्रियासाध्यत्वे नासिद्धत्वं नेत्याह नहीति आत्मत्वादेव प्रसिद्धत्वेन
 प्राप्तत्वाद्नात्मवत्तस्य हेयोपादेयत्वयोरयोगान्न क्रियासाध्यतेत्यर्थः आत्मनश्चेद्वैते क्रि-
 यासिद्धत्वात्तदासर्वं प्रवृत्तीनामस्युदयनिःश्रेयसार्थानां आत्मार्थत्वायोगादर्थिनोभा-
 वेऽर्थत्वमप्रामाणिकस्यादित्याह अप्रसिद्धे हीति न प्रवृत्तीनां स्वार्थत्वं देहादीनां अन्य

शाङ्करभाष्यं

सेयंज्ञानस्यपरानिष्ठोच्यतेकथंकार्येति बुद्ध्याध्यवसायप्रतिक्रियाविशुद्धयामाचारहित
वायुक्तःसम्पन्नोद्वेष्ट्याधैर्येणआत्मानंकार्यकरणसंघातंनियम्यचनियमनंक्षत्वा वशीक

आनन्दगिरिकृतटीका

तरस्वार्थित्वेनतादर्थ्यादित्याशंक्यघटादिवदचेतनस्वार्थित्वायोगान्मैवमित्याह नचे
ति ननु प्रवृत्तीनांफलावसायितयासुखदुःखयोरन्यतरार्थत्वान्नस्वार्थत्वन्तवाह न
चेति प्रवृत्तीनांसुखदुःखार्थत्वंपितयोःस्वार्थत्वासिद्धेरर्थित्वेनात्मासिद्धप्रतीत्यर्थःकि
ञ्चसर्वापेक्षान्यायादात्मावगत्यवसानःसर्वोव्यवहारःनचात्मन्यप्रसिद्धेयज्ञादिव्यवहा
रस्य तत्ज्ञानार्थित्वेनात्मप्रसिद्धिरेष्टव्येत्याह आत्मेति नन्वात्माप्रसिद्धोपि प्रमाण
द्वाराप्रसिध्यति तत्प्रमाणदेवेति न्यायात्तवाह तस्मादिति मानमेयादिसर्वव्यवहा
रस्यात्मावगत्यन्तत्वोपगमात्प्रागेवप्रमाणप्रवृत्तेरात्मप्रसिद्धिरेष्टव्यत्वादित्यर्थःआत्मा
वगतेरेवंस्वाभाविकत्वेविवेकवतामारोपनिवृत्तप्राज्ञाननिष्ठासंप्रसिद्धेत्युपसंहरति
इत्यात्मेति नन्वनाकारामेवानुमिसीमहे बुद्धिमिति वदतान्तमनाकारमप्रत्यक्षमि
च्छतांप्रागर्थावगतेरप्रसिद्धमेवज्ञानंनेत्याह येषामिति सुखादिवन्तित्यानुभवगम्य
ज्ञानंनानुमेयंविषयावगत्यातदनुमितावितरेतराश्रयादिति भावः इतश्चज्ञानंप्रसि
द्धमन्यथातर्जिज्ञासाप्रसङ्गान्नचज्ञानेजिज्ञासाप्रसिद्धाप्रसिद्धच तदयोगादित्याह
जिज्ञासेति तदेवप्रपञ्चयति अप्रसिद्धञ्चेदिति दृष्टान्तमेवव्याचष्टे यथेति दृष्टी
न्तिकंविदृशोति तथेति दृष्टापत्तिंनिराचष्टे नचेति ज्ञानस्यज्ञानान्तरेणज्ञेयत्वमेत
च्छब्दार्थःअनवस्थापत्तेरित्यर्थः ज्ञानेजिज्ञासानुपपत्तौफलितमाह अतइति प्रसि
द्धेपिज्ञानेज्ञातर्यात्मनिकिमायातन्तदाह ज्ञातापीतिज्ञानस्यविनाज्ञातारमपर्यवसा
नादित्यर्थः ज्ञानस्यप्रसिद्धत्वेतत्रभावनापर्यायोविधिर्नास्तीत्याह तस्मादिति कुत्रत
र्हिप्रयत्नाख्याभावनेत्याशंक्याह किंत्विति अविषयेनिराकारेचात्मनिज्ञाननिष्ठायाः
दुःसम्पाद्यस्वभावेफलितं निगमयति तस्मादिति ५०

स्वामिद्वयटीका

एवम्भूतस्यपारमहंस्यज्ञाननिष्ठयात्रह्यभावप्रकारमाह सिद्धिंप्राप्त इति पङ्क्तिः
नैःकार्यसिद्धिंप्राप्तःसन्वधायेनप्रकारेणत्रह्यप्राप्नोति तथातंप्रकारंसंक्षेपेणैव मेवच
नान्निबोध प्रतिष्ठितायात्रह्यप्राप्तिस्तामिमांतथादर्शयितुमाह निष्ठाज्ञानस्यया परे
तिनिष्ठापर्यवसानं परिसमाप्तिरित्यर्थः ५०

बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोद्धत्यात्मानंनियम्यच शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौव्युदस्यच ५१

शोङ्करभाष्य ।

त्वशब्दादीन्शब्दत्रादिर्येषान्ते शब्दादथस्तान् विषयांस्त्यक्त्वा सामर्थ्यात्शरीरस्थितिमात्रान्केवलान्मुक्त्वा ततोधिकान् सुखार्थान्त्यक्त्वर्थः शरीरस्थित्यर्थत्वेनप्राप्तेषुचरागद्वेषौव्युदस्यचपरित्यज्य ५१ ततःविविक्तसेवीअरस्य नदीपुलिनगिरिगुहादीन्देशान्सेवितुंशीलमस्येति विविक्तसेवी लब्धाशीलव्यशनशीलोविविक्तसेवाल्लभ्यशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेनचित्तप्रसादहेतुत्वात्ग्रहणं यतवाक्कायमानसोवाक्चकायश्चमानसञ्चयतानिनियतानिसंयतानियस्यज्ञाननिष्ठस्यसञ्ज्ञाननिष्ठोयतिश्रतवाक्कायमानसःस्यादेवमुपरतकरणः सन्ध्यानयोगपरोध्यानमात्मस्वरूपं चिन्तनंयोगआत्मस्वरूपविषयएवैकाग्रीकरणन्तौध्यानयोगौपरत्वेनकर्त्तव्यौयस्यसध्या

आनन्दगिरिकृतटीका

ब्रह्मज्ञानस्यपरांनिष्ठांप्रतिष्ठापितामनूद्यह्लोकान्तरभवतारयितुं घृच्छंति सेयमिति सेयं ब्रह्मज्ञानस्यपरांनिष्ठासमारोपितातद्दर्शनमिष्टचित्तद्वारा ब्रह्मणिपरिसमाप्तिज्ञानसन्तानरूपोच्यते साकार्या सुसम्पाद्येति यदुक्तं तत्कथंकेनोपायेनेतिप्रश्नार्थः घटमुपायमेदमुदाहरति बुद्धेति अर्धवसायो ब्रह्मात्मनिश्चयः सायारहितत्वं संशयविषययथून्यत्वं शब्दादिसमस्तविषयत्यागे देहस्थितिरपि दुःखाद्यादित्याशंकाह सा मर्थ्यादिति विषयमालत्यागे देहस्थित्यनुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः देहस्थित्यर्थत्वेनार्थानुज्ञातेष्वर्थेषु प्राप्तारागादिज्ञाननिष्ठाप्रतिबन्धकं व्युदस्यति शरीरेति परित्यज्य विविक्तसेवीत्यादिति सम्बन्धः ५१

स्वामिकृतटीका ।

तदेवाह बुद्धेति उक्तेन प्रकारेण विशुद्धयापूर्वोक्तया सात्त्विकया बुद्ध्या युक्तध्यासात्त्विक्या आत्मानं तामेव बुद्धिं नियम्य निश्चलां कृत्वा शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा तद्विषयौ रागद्वेषौ व्युदस्य बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादीनां ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयेनान्वयः ५१

भाषा अनुवाद

सोई कहते हैं कि उक्त प्रकार क्रमसे पूर्वोक्त विशुद्ध स्वरूप सात्त्विक बुद्धियुक्त पुरुष सात्त्विकीष्टतिसे आत्मा कहें इस बुद्धिको नियम्य कहे निश्चल करके शब्द आदि सर्व विषय त्याग करनेके अनन्तर श्रीविषयप्रयुक्त रागद्वेषभी दूर करके ब्रह्मभावको प्राप्त होते हैं इस श्लोककेले तीन श्लोकका अर्थ एकसाथ होता है ५१

विविक्तसेवी लब्धाशीयतवाक्कायमानसः ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२

शाङ्करभाष्यं

नयोगपरो नित्यं नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावदर्शनार्थं वैराग्यं विरागाभावो
दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैदृष्यांसमुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ५२

किञ्च अहंकारसमहङ्कारो देहेन्द्रियादिंपुतं बलं सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नेतर
च्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन त्यागस्याशक्यत्वात् दर्पोनामहयोनन्तरभावीधर्मा
तिक्रमहेतुः हृष्टः त्वंथति तन्नोधर्ममतिक्रामतीति स्मरणात् तच्च काममिच्छां क्रोधं
द्वेषञ्च परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागे शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननि

आनन्दगिरिखतटीका

बुद्धेर्वा शारदायत्ने नकार्यकरणनियमनन्देहस्थितिहेत्वतिरिक्तविषयत्यागः देह
स्थित्यर्थेष्वपितेषु रागद्वेषवर्जनमित्यपावभेदे सिद्धे सत्यपायान्तराग्यपिवत्तसाध्यानी
त्याह ततइति चित्तैकाग्र्यप्रसादार्थं विविक्तसेवित्वं व्याकरोति अरप्येति निद्रादिदो
षनिवृत्तार्थं लज्जाशित्वं विपद्यति लज्जिति लघुपरिमितं हितमेधं वाशितुं शीलम
स्येति तथोच्यते विशेषणयोस्तात्पर्यं विदृशोति विविक्तोति निद्रादीत्यादिशब्दादा
लक्षप्रसादादयो बुद्धिविज्ञेप्रकाविवक्षिताः वक्ष्यमाणध्यानयोगयोरुपायत्वेन विशेष
णान्तरं विभजते वाक्चेति वागादिसंयमस्वावश्यकत्वद्योतनार्थं स्यादित्युक्तं संयतवा
गादिकरणग्रामस्थानायासेन कर्त्तव्यमुपदिशति एवमिति मन्त्रजपादीत्यादिपदेन
प्रदक्षिणप्रणामाद्यो ध्यानयोगप्रतिबन्धकागृहीताः उक्तयोरेव ध्यानयोगयोरुपाय
त्वेनोक्तं विरागभावं विभजते दृष्टेति सय्यक्त्वमेव व्यनक्ति नित्यमिति ५२

स्वामिखतटीका

किञ्च विविक्तोति विविक्तसेवी शुचिशादेः स्थायी लब्धाशीमितभोजी एतैरुपा
यैर्यतवाक्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तोभूत्वानित्यं सर्वदा ध्यनेन चोयोगो ब्रह्मसं
स्पर्शस्तत्परः सन् ध्यानाविच्छेदार्थं पुनः पुनर्दृष्टं वैराग्यं सव्यगाश्रितो भूत्वा ५२

भाषाअनुवाद

विविक्तसेवी कञ्चेपविलदशवासी औलब्धासीकहे परिमितअहारकारीहो औ
इनउपायोसे यतवाक्कायमानस अर्थात्वचनदेह औमनको वशकरके सदाध्यान
क्रमसे जोयोगकञ्चे अविद्याअज्ञाननिवृत्तिरूप ब्रह्मसाक्षात्कारतिसमेतत्यपहो अ
पनेध्यानके अविच्छेदकेलिये सम्पूर्णरूपसे बारवारदृष्टवैराग्यका आश्रयलेकर ५२

अहङ्कारं वलं दर्पकामक्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३

शङ्करभाष्य

सित्तेन वा वाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तच्च विमुच्य परित्यज्य परमं हंसपरिब्राजको भूत्वा देह-
जीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्ममोऽतएव शान्त उपरतः यः संहृताया सोयति ज्ञान-
निष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्धो भवति ५३

अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धात्मा प्रसादस्वभावो न शोचति
किञ्चिदर्थवैकल्यं आस्तनो वा वैगुण्यङ्गोद्दिश्य न शोचति न सन्त्यते न काञ्चित् न ह्यप्रा-
प्तविषया काञ्चा ब्रह्मविद उपपद्यते अतो ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूद्यते न शोचति न कां

आनन्दगिरिछतटीका

ज्ञाननिष्ठस्य यते विशेषेणान्तरं समुच्चिनोति किञ्चेति नित्यध्यानयोगपरत्वे समु-
च्चितकारणान्तरं विदुषोति अहङ्कारमिति सामर्थ्यमात्रे वलशब्दादुपलभ्यमाने
किमिति विशेषवचनमित्याशङ्क्याह स्वाभाविकत्वेनेति उक्तेर्दर्पमानमाह हृष्ट इति वै-
राग्यशब्दे न लब्धस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं प्रकृतत्वस्यापनार्थमहङ्कारादित्यगे प-
रिग्रहप्राप्त भावात्तत्प्रागोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह इन्द्रियेति परिग्रहाभावे ममत्वविष-
याभावात् निर्ममत्वं कथमित्याशङ्क्याह देहेति अहङ्कारममकारयोरभावेन प्राप्तमन्तः-
करणोपरतिमनुवदति अतएवेति उक्तमनूद्य जीवन्ने वासौ ब्रह्मो भवतीति फलित-
माह यः संश्रुतेति ज्ञाननिष्ठपदादुद्धंशब्दोद्दृष्टव्यः ब्रह्मणो भवनमनुसन्धानपरि-
पाकपर्यन्तं साक्षात्करणं तदर्थमिति यावत् ५३

स्वामिछतटीका

ततश्च अहङ्कारमिति विरक्तोऽहमित्याद्यहङ्कारं वलं दुराग्रहं दर्पयोगवलादुन्मा-
र्गप्रवृत्तिलक्षणं प्रारब्धवशात् अप्राप्यमानेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहञ्च विमुच्य
विशेषेण त्यक्त्वा वलादापन्नेषु निर्ममः सन् शान्तः परमोपशान्तिं प्राप्तो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मा-
हमिति नैश्चल्येनावस्थानाय कल्पते योगस्थो भवति ५३

भाषाअनुवाद

और अहङ्कार औवलकहे निन्दवस्तुकी इच्छा औदर्पकहें योगवलसे आकाश
गमनरूप आदिमायामे प्रवृत्ति औप्रारब्धवशते अप्राप्यवस्तुमे जो कामक्रोधका
रोकना औअदृष्टवशते हठात् प्राप्तवस्तुमेगी ममतारहितहोके शान्तिको प्राप्तपु-
रुष ब्रह्मके साथसमता अर्थात् अहं ब्रह्म असा अचलरूप अवस्थानकरने योग्यहै ५३

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानो च तिनकां चति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ५४

शाङ्करभाष्यं

क्षतीति न हृष्यतीति वा पाठः समः सर्वेषु आत्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुखदुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थो नात्मशमदर्शनमिह तस्य व्यवहारत्वात् मत्तया मामभिजानातीति च एवं भूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि परमेष्ठरे भक्तिं भजनं परा मुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थी लभते चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तां ५४ ततो ज्ञानलक्षणया मत्तया मामभिजानाति

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

अपेक्षितं पर्यन्ततरस्योक्तमवतारयति अनेनेति बुद्ध्या विशुद्धयेत्यादिरक्षक्रमः ब्रह्मप्राप्तो जीवन्नेव निवृत्ताशेषार्थो निरतिशयानन्दब्रह्मात्मत्वेन भवन्नित्यर्थः अद्यात्प्रत्यगात्मा तस्मिन् प्रसादः सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावः सलक्ष्येन जीवन्मुक्तैः सतथानगोचरीत्यादौ तात्पर्यमाह नहीति प्राप्तव्यपरिहार्याभावनिश्चयादित्यर्थः स्वभावानुवादमुपपादयति ब्रह्मभूतस्येति तस्याप्राप्तविषयाभावान्नापि परिहार्यापरिहारप्रयुक्तः शोकपरिहार्यस्वैवाभावादित्यर्थः पाठान्तरे तुरमणीयं प्राप्य प्रमोदते तद्भावादित्यर्थः विवक्षितं समदर्शनं विगद्यति आत्मेति ननु सर्वेषु भूतेष्व्वात्मनः समस्य निर्विशेषस्य दर्शनमत्रामिप्रोक्तं किंनेष्यते तत्राह नात्मेति उक्तविशेषणवतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठाप्रागुक्तक्रमेण प्राप्ता सुप्रतिष्ठिता भवतीत्याह एवम्भूत इति श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासवतः शर्मादियुक्तस्याथ्यले श्रवणादिभिः ब्रह्मात्मन्यपरोक्षमोक्षफलं ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः, आर्त्तादिभक्तिवयापेक्षया ज्ञानलक्षणां भक्तिं चतुर्थीमित्युक्तां तव सप्तमस्य वाक्यमनुकूलयति चतुर्विधा इति ५४

स्वामिद्वयटीका

ब्रह्माहमिति नैश्वल्येनावस्थानस्य फलमाह ब्रह्मेति ब्रह्मभूतो ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तः नष्टं नशोचति नचाप्राप्तं कांक्षति देहाद्याभिमानाभावात् अतएव सर्वेष्वपि भूतेषु समः सन् रागद्वेषादिद्वेषविज्ञेयाभावात् सर्वेषु भूतेषु सद्भावनालक्षणां परां मद्भक्तिं लभते ५४

भाष्यानुवाद

अहं ब्रह्म असीनिश्चय रूप अर्वास्थितिका फल कहते हैं कि ब्रह्मभूत कहे ब्रह्मभाव को प्राप्त प्रसन्नचित्तपुरुष देह आदि मे अस्मिमानके अभावसे नष्ट जो संसारी विषय तिनका शोच नहीं करते हैं और अप्राप्त विषय की भी आकांक्षा नहीं करते इसीसे रागद्वेषादिद्वेष विज्ञेयके अभावसे भूतभावसे समभावयुक्त होनेके अनन्तर वे पुरुष सकल प्राणीयो मे मद्भाव रूप जो मेरी उत्तम भक्ति तिसको प्राप्त होते हैं ५४

भक्त्या मासभिजानाति यावान्यश्चास्ति तत्त्वतः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं पू

शाङ्करभाष्य

यावानहमुपाधिद्यतविस्तरभेदः यश्चाऽहंविध्वस्तसर्वोपाधिभेदोभिमतउत्तमपुरुष
 आकाशकल्पस्तं मासद्वैतंचैतन्यमात्रं करसमजमजरममरमसयमनिधनन्तत्त्वतोभि
 जानाति ततो मामेवन्तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव नात्रज्ञानानन्तरप्रवेश
 क्रियेभिन्ने विवक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति किंतर्हि फलान्तराभावात् ज्ञान
 मात्रमेवक्षेत्रज्ञञ्चापि भांविद्दीप्त्युक्तत्वात् ननु विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य यापरा निष्ठा तथा
 मासभिजानातीति कथं विरुद्धमिति चेदुच्यते यदैवयस्मिन् विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञा
 तुस्तदैवतं विषयमभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानवृत्तिलक्षणसंपेक्षतइति
 ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानवृत्तया तु ज्ञाननिष्ठयाभिजानातीति नैपदेो ज्ञानस्य
 स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वन्त
 स्य निष्ठाशब्दाभिलापात् शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुसहकारिकार
 णंबुद्धिविशुद्धाद्यमानित्वादिगुणंचापेक्ष्य जनि तस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्तादि
 कारकभेदबुद्धिविवन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्था
 नंसापराज्ञाननिष्ठेत्युच्यते सेयं ज्ञाननिष्ठा आर्त्तादिभक्तित्रयापेक्षयापराचतुर्थीभक्ति
 रित्युक्ता तथा परयाभक्त्या भगवन्तत्त्वतोभिजानाति यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबु
 द्धिरशेषतो निवर्त्तते अतो ज्ञाननिष्ठा लक्षणयाभक्त्या मासभिजानातीति वचनं न विरु
 द्ध्यते अत्र च सर्वनिवृत्तिविधायिशास्त्रवेदान्तेति हासपुराणस्युतिलक्षणं प्रसिद्धमर्थव
 द्भवति विदित्वा व्युत्थायाथभिच्चाचर्यं चरन्ति तस्मात् न्यासमेषान्तपसामतिरिक्तमाहु
 र्नास एवात्यरेचयदिति संन्यासः कर्मणां न्यासो वेदानिश्च ज्वलोकममुञ्चपरित्यज्यत्य
 जधर्ममधर्मचेत्यादिदृहचदर्शितानि वाक्यानि न ज्ञते प्रांवाक्यानां आनर्थक्यं युक्तं चार्थवा
 दत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात् प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनित्यत्वाच्च सोक्ष्ण नहि पूर्वसमुद्रं जि

भाषा अनुवाद ।

तिसके अनन्तर वही उत्तम भक्तिके द्वारा हमको यथार्थरूपसे जानते हैं औ
 र मैं कैसा हूँ इस अपेक्षा पर कहते हैं कि जिस रूपसे हम सर्वव्यापी औ घनचिदान
 न्दस्वरूप हैं तैसा हमको जानते हैं औ तिसके अनन्तर हमको ऐसे यथार्थ रूप
 से जानिके फेर उ स ज्ञानके उपर कहे भ्रान्त होने पर हमारे हीमे प्रवेश करते अ
 र्थात् परमानन्द स्वरूप होते हैं - पू पू

शाङ्करभाष्यं

गमिषोः प्रातिलोच्येण प्रत्यक्समुद्गमिषुणोऽसमानमार्गत्वं सम्भवति प्रत्यगात्मावि
पयप्रत्ययसन्तानकरणाभिनिवेशञ्चाननिष्ठासाचप्रत्यक्समुद्गमनवत्कर्मणासह
भावित्वेन विरुध्यते पर्वतसर्षपयोरिवान्तरवान्विरोधः प्रमाणविदा निश्चितस्तस्मात्
सर्वकर्मसंन्यासेणैव ज्ञाननिष्ठाकार्येति सिद्धं ५५

नन्दगिरिछतटीका

ननु समाधिसाध्येन परमभक्त्यात्मकेन ज्ञानेन किं अपूर्वमवाप्यते तत्राह तत इति
सक्त्या समाधिजन्यया सां प्रज्ञाभिमुख्येन प्रत्यक्तया जानाति व्याप्नोतीत्यर्थः तदेव ज्ञानं भ
क्तिपराधीनं विदुषोति यावानिति आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्वमण्डित्वञ्च चैतन्यस्य
विषयसापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति अद्वैतमिति येषु द्रव्यबोधात्मत्वसात्मनोमन्वन्ते तान् प्रत्य
क्तं चैतन्यमात्रेति आत्मनि तन्मात्रे पि प्रसन्नतरसुपेत्य धर्मधर्मित्वं प्रत्याह एकारस
मिति सर्वविक्रियाराहित्योक्त्या क्रौंरस्य प्रमात्मनो व्यवस्थापयति अजरमिति उक्तवि
क्रियाभावे तद्देत्व ज्ञानासम्बन्धं हेतुसाह अभयमिति तत्त्वज्ञानमनूद्यतत्फलं विदेहकै
वल्लभं लक्षयति तत इति तत्त्वज्ञानस्य तस्मादनन्तरप्रवेशक्रियायाम् भिन्नत्वं प्राप्तं प्र
त्याह नात्रेति भिन्नत्वाभावे का गतिर्भेदोक्तैरित्याशं क्यौपचारिकत्वमाह किंतु ही
ति प्रवेशइति शेषः ब्रह्मप्राप्तिरेव फलान्तरमित्याशं क्य ब्रह्मात्मनो भेदाभावान्न ज्ञा
नातिरिक्ता तत्प्राप्तिरित्याह क्षेत्रज्ञश्चेति ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या मासभिजा
नातीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति विरुद्धत्वं स्फोरयितुं शक्यति कथमिति विरोधस्तु
टीकरुणं प्रतिजानीते उच्यते इति तत्र ज्ञानस्योत्पत्तिरेव विषयाभिव्यक्तिरित्याह य
देति एवकारनिरस्यं दर्शयति न ज्ञानेति इत्यावयोः सिद्धमिति शेषः ज्ञानस्योत्पत्तेरे
व विषयाभिव्यक्तत्वं पिकथं प्रकृते विरोधीत्याशं क्य आह ततश्चेति विरुद्धमिति शेषः
शंक्तिं विरोधं निरस्यति नैपदोपपत्ति उक्तमेव हेतुं प्रपञ्चयति शास्त्रेति यो हि शा
स्त्रानुसार्थाचार्योपदेशस्तेन ज्ञानोत्पत्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः तस्याच्च
परिपाकः संशयादिप्रतिबन्धसंस्तवहेतुभूतसुपदेशस्यै व सहकारिकारणं यदुद्दि
शुद्यादितदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्जनितं यद्वैश्वज्ञानं तस्य कारकभेदबुद्धिनिबन्धना
नि यानि सर्वाणिकर्माणि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वात्मन्येव सर्वप्रदाल्प
नारहिते यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परानिष्ठेति व्यवहियते प्रासादिकैरित्यर्थः यदि यथो
क्तापराज्ञाननिष्ठा कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तेति तत्राह सेवमिति यथोक्तया स

शाङ्करभाष्यं

स्वकर्माभगवतोऽर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिफलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता यन्निमित्ताज्ञाननिष्ठाभोक्षफलावसाना समभगवद्भक्तियोगो धुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहरप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय सर्वकर्माणि प्रतिपिड्वान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिन्मद्गुणाय यो हं वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयो यस्य समद्गुणाय यो मय्यर्पितसर्वात्मस्वभाव इत्यर्थः सोऽपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं प्रदमव्ययं ५६

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

त्याभगवत्तत्त्वज्ञानं सिध्यतीत्याह तथेति तत्त्वज्ञानस्य फलमाह यदनन्तरमिति ज्ञाननिष्ठा रूपाया भगवद्भक्ते स्तत्त्वज्ञानातिरेकात्तत्फलस्य चाज्ञाननिष्ठत्वे स्तस्यावत्वात्वे दोक्तेऽप्यौपचारिकत्वात्प्रकृतं वाक्यमविरुद्धमुपसंहरति अत इति औपदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वरूपावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्थोपयिकत्वमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह अत्र चेति तदेव शास्त्रमुदाहरति विदित्वेत्यादिना दर्शितानि वाक्यानि सर्वकर्माणि सनसेत्यादीनि नन्वेषां वाक्यानामविवक्षितार्थत्वान्नास्ति सार्थप्राप्त्यमित्याशङ्क्याध्ययनविध्युपात्तत्वात् वेदवाक्यानान्तदनुरोधित्वाच्चेतरेषां नैवमित्याह नचेति तथापि सरोदीदित्यादिवन्नस्वार्थे मानतेत्याशङ्क्याह नचार्थवादत्वमिति इतश्च सुसुक्ष्मो रपेक्षितमोक्षोपयिकज्ञाननिष्ठस्य संन्यासेधिकारो न कर्मानिष्ठायामित्याह प्रत्यमिति ज्ञाननिष्ठस्य कर्मानिष्ठाविरुद्धेत्यल्लट्टान्तमाह नहीति ज्ञाननिष्ठा स्वरूपानुवादपूर्वकं कर्मानिष्ठया तस्याः सहभाषित्वं विरुद्धमिति दार्ष्टान्तिकमाह प्रत्यगात्मोति कथं ज्ञानकर्माणोर्विरोधधीरित्याशङ्क्या कर्माणां ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह पर्वतेति अन्तरवानुभयोरेकधर्मिनिष्ठत्वेन सांसार्यभावसम्पादकभेदवानित्यर्थः ज्ञानकर्माणोरसमुच्चये फलितमुपसंहरति तस्मादिति ५५

तर्हि ज्ञाननिष्ठयैव मोक्षसम्भवान्न कर्मानुष्ठानं सिद्धिरित्याशङ्क्याह स्वकर्माणेति तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि ज्ञानेति ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठानं भगवद्वर्चनरूपेकत्तव्यमित्यर्थः ज्ञाननिष्ठायोग्यतापि किमर्थं त्याशङ्क्य ज्ञाननिष्ठासिद्धेयै

खामिद्वतटीका

ततश्च भक्त्येति तयाच परया भक्त्या तत्त्वतो मामभिजानाति कथं भूतं यावान्सर्वव्यापी यश्चास्ति सच्चिदानन्दधनस्तथाभूतं ततश्च मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा यदनन्तरं तस्य ज्ञानस्योपरमे सति सांविशते परमानन्दरूपो भवतीत्यर्थः ५५

सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्भ्यपाश्रयः सत्यसादाद्वाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययं ५६

शाङ्करभाष्यं ।

यस्मादेवन्तस्मात् चेतसाविवेकबुद्ध्यासर्वकर्माणिहृष्टाहृष्टार्थानिमयीश्वरे संन्यस्य यत् करोषियद्भ्रान्तीत्युक्तन्यायेनसत्परोहंवासुदेवःपरोयस्यतव सत्व'मत्परः सन्

आनन्दगिरिकृतटीका

त्याह यन्निमित्तेति ज्ञाननिष्ठापि कुत्रोपयुक्तेत्यत्राह मोक्षेति स्वकर्माणा भगवद्
श्व'नात्मनोभक्तियोगस्य परम्परयामोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वेविध्यपेक्षितांस्तु
तिभवतारयति सभगवदिति ज्ञाननिष्ठाकर्मानिष्ठेत्युभयंप्रतिज्ञायतवविभागेनप्र
तिपादितं किमितीदानीं कर्मानिष्ठापुनस्तुत्याकर्त्तव्यतयोच्यते तत्राह शास्त्रार्थेति
तत्र तत्रोक्तस्यैवकर्मानुष्ठानस्य प्रकरणवशादिहोपसंहारः सर्वशास्त्रार्थनिश्चयस्यह
दृताद्योतयतीत्यर्थः यद्यपि कस्यचित् कर्मानुष्ठायिनोबुद्धिशुद्धिद्वारा कैवल्यंसिध्यति
तथापि पापवाङ्मत्यादकर्मानुष्ठायिनोपि कस्यचिद्बुद्धिशुद्धिभावे कैवल्यंसिद्धिरित्य
त्राह सर्वकर्माणीति सर्वशब्दानुरोधादीश्वराराधनस्तुतिपरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे
प्रतिपिद्धान्यपीति नित्यनैमित्तिकवदित्यपेरर्थः निषिद्धाचरणस्य प्रामाणिकत्वंव्या
वर्त्तयति सदेति अनुतिष्ठन्वैष्णवं पदमाप्नोतीति सम्बन्धः पापकर्माकारिणोयथोक्त
पदप्राप्तौपापस्यापि मोक्षफलत्वमुपगतंस्यादित्यत्राह मद्भ्यपाश्रयइति तस्मैवतात्पर्य
माह मयीति तर्हिज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वमुपेक्षितं स्यादित्यत्राह सोपीति ५६

स्वामिकृतटीका ।

स्वकर्माभिः परमेश्वराराधनादुक्तंमोक्षप्रकारमुपसंहरति सर्वकर्माणीति स
र्वाणिनित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि पूर्वोक्तक्रमेण सर्वदाकुर्वाण'मद्भ्यपाश्रयः
अहमेव व्यपाश्रयश्चाश्रयणीयो नतुस्वर्गादिफलंयस्य समत्प्रसादात्शाश्वतमनादि
अव्ययं नित्यंसर्वोत्कृष्ट'पदं प्राप्नोति ५६

भाषाअनुवाद

अपने अधिकार अनुसार कर्मके क्रमसे भगवतकी आराधना हेतुसे कर्माजो
सुक्तिका प्रकार सोकहतेहैं कि नित्यऔ नैमित्तिक पूर्वकहेज्जे सर्वकर्मका निर
न्तर अनुष्ठानकारी औ सत् व्यपाश्रय कहे जिस का मैं हीं आश्रयणीयहैं और
स्वर्ग आदि फल आश्रयणीय नहींहैं औसापुरुष मेरी अनुग्रहसे साश्वत अर्थात्
अनादि औ अव्यय कहेनित्यजो सर्वयेष्ठ ब्रह्मपद तिसको प्राप्तहोते हैं ५६

चेतसां सर्वकर्मणि समविसंन्यस्य सत्परः बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अथचेत्त्वमहङ्कारान् शोष्यसि विनश्यसि ५८

शाङ्करभाष्यं

मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगमपि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तंबुद्धियोगमुपाश्रित्य
आश्रयोऽनन्यशरणत्वं मच्चित्तः मय्येव चित्तं यस्य समच्चित्तः सततं सर्वदा भव ५७

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रसादोऽनुग्रहः सस्यक्ज्ञानोदयः परं परं नोयं उपनिषत्तात्पर्यगम्यस्य मय्यर्पणं
परहितं परमेश्वरप्रसादस्यैवं माहङ्कारं यतः सिद्धत्वात्तत्प्रसादार्थं भवता प्रयतितं
व्यमित्याह यस्मादिति भगवत्प्रसादात्सदितसस्यक्ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्ममात्रादिति
मानं विवेकबुद्धिः आश्रयशब्दार्थमाह अनन्येति किमतो भवति तदाह मच्चित्तइति
५७ सीत्यापि प्रवर्त्तते इति मन्वानो विप्रव्यये दोषसाह अथचेदिति ५८

स्वामिभक्तटीका

यस्मादेवं तस्मात्चेतसेति सर्वाणि कर्माणि चेतसामविसंन्यस्य समर्थसत्परः अ
हमेव परः प्रायः पुरुषार्थो यस्य सव्यवसायात्मिका वा बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य सततं कर्मानु
ष्ठानकालेऽपि ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति न्यायेन मय्येव चित्तं यस्य तथा मतो भव ५७

भषा अनुवाद ।

जिसहेतु नित्यआदिकर्मके अनुष्ठानसे ब्रह्मप्राप्ति होती है इससे सर्वकर्म
बुद्धिके द्वारा हमको समर्पण करिके सत्परकहे महीं हैं परम प्रार्थनीय प्रायपर
म पुरुषार्थ सर्वस्वरूप जिसके अथवा व्यवसायात्मिका बुद्धिके द्वारा कर्मयोगको आ
श्रय करके सतत कहे कर्मअनुष्ठानकालमे भी मङ्गतचित्तपुरुष ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः
ब्रह्माग्नौ ब्रह्माणाज्जतं इसीअध्याय के २४ श्लोकसे कहेहुये ज्ञान के द्वारा मेरेमे
चित्तसमर्पित होताहै सो अर्जुन तुम बुद्धियोगसे तद्रूप से मत्चित्तहोउ ५७

और ममचित्तहोनेसे जोहोगा सोसुनो तात्पर्ययहकि मङ्गतचित्तहोके मेरी
दृष्टासे तावतदुर्ग अर्थात् दुस्तरसांसारिक दुखसमूहसे तरिजावगे और इसके वि
परीत आचरणमे दोषकहते है कि और जो इस प्रकार कहने परभी तुमअप
पनेअहंकार अर्थात् हम बडे ज्ञानी इस अभिमान से हमारे कहनेपर कान नका
रो तोपुरुषको उचित औहित करनेवाला जोधर्म तिससे भेदहोउगे अर्थात् वि
नष्टहो जावगे औ दुर्गति भी भोगना पडेगा ५८ और जो कहे कि अच्छा हम

यद्दहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे मिथ्यै व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोच्यति ५६

शाङ्करभाष्यं ।

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणिसर्वाणि दुस्तराणिसंसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्य सिञ्चितक्रामिष्यसि अथचेत् यदि त्वं मेमदुक्तमहङ्कारात् पण्डितोऽहमिति नथोप्यसि नग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनन्द्यसि विनाशकमिष्यसि ५६

इदञ्च त्वया नमन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामीति यदि चैतत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि मिथ्यै व्यवसायो निश्चयस्तेतव यस्मात् प्रकृतिः क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोच्यति ५६

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वातन्त्र्ये सति भीते रवकाशो नास्तीत्याशंकाह इदञ्चेति इतश्च त्वया युद्धान्त्वैसु ख्यं कर्तुं मुचितमित्याह मिथ्येति ५६ यस्माच्चेति स्वभावजेन कर्मणा निवृद्धस्वमिति सम्बन्धः इतोपि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवेत्याह यस्मादिति ६०

खामिहृतटीका

ततो यद्भविष्यति तच्छृणु मच्चित्त इति मच्चित्तः सन् मत्प्रसादात्सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणिसंसारिका दुःखानि तरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथ चेत् - यदि पुनस्त्वमहङ्कारात् ज्ञातत्वाभिमानात् मदुक्तमेवं न थोप्यसि तर्हि विनन्द्यसि पुरुषार्थात् खटो भविष्यसि ५६ कामं विनन्द्यामि ननु वन्द्युभिर्युद्धं करिष्यामीति चेत्तत्राह यद्दहङ्कारमिति मदुक्तमनादृत्य केवलमहङ्काररुचलन्वयुद्धं न करिष्यामीति यन्मन्यसे त्वमध्यवस्थसि एतव व्यवसायो मिथ्यै वा स्वतन्त्रत्वात्तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वां रजोगुणरूपेण परिणता सती नियोच्यति युद्धे प्रवर्त्तयिष्यत्येव ५६ किञ्च स्वभावजेनेति

भाषाअनुवाद

धर्म से भ्रष्ट होय परन्तु तौ भी भाई औबन्धुवों के साथ युद्धन करैंगे तिसपर कहते हैं कि मेरी कच्ची सबवातोंको अनादर पूर्वक अहङ्कारके भरोसेसे जो कहो कि मैं युद्ध न करूंगा ऐसी जो तुम मनमे निश्चय करते हो तो तुमारा यह निश्चय करना स्वाधीनता के अभाव हेतुसे अर्थात् तुमस्वाधीन नहीं हो मिथ्या कहे झूठमूठ है सोई कहते हैं कि जो तुमारी प्रकृति कहे क्षत्रीको रजोगुणकी लक्षिकाईसो तुमको अवश्य ही युद्धमे प्रवृत्त करेगी अन्तको फाप सारोने शौ लडो गे औइसपीटनेसे केवल जगत मे दुर्गच्छोड और कुच्छ हाथलगना नहीं है ५६

स्वभावजेन कौन्तेय निवद्धः स्वेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्कारिष्यस्यवशोपितत् ६०
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ६१

शाङ्करमाध्यं

यस्माच्च स्वभावजेन शौर्यादिना कौन्तेय यथोक्तेन निवद्धनिश्चयेन वद्धः स्वेनात्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः करिष्यस्यवशोपि परवश एव तत्कर्म यस्मात् ६० ईश्वरः ईशानशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृद्दयदेशेऽर्जुन

स्वामिद्वतटीका ।

स्वभावः क्षत्रियत्वहेतुः पूर्वसंस्कारस्तस्माज्जातेन स्त्रीयेन कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निवद्धोयन्वितस्वमोहात् यत् कर्म युद्धलक्षणं कर्तुं नेच्छसि अवशः संस्तत्कर्म करिष्यस्येव ६०

भाषाअनुवाद

और हे कौन्तेय कुन्तीनन्दन अर्जुन स्वभावकहे जो पूर्वकर्मका संस्कार जिससे रजोगुणविशिष्ट क्षत्रीके जामाको प्राप्तहो औ शूरताआदि गुणकर्मसे निवद्धकहे वशीभूत, तुम मोहके मारे जो इस क्षणमे युद्धकर्म करने की इच्छा नहीं करतेहो पर इसके बाद अवशहो यही कर्म अवश्यही करोगे इसमे कुछ झूठन मानो ६०

इस से पिच्छिले दोनो श्लोकमे सांख्यआदि मतानुसारी मनुष्योंकी प्रकृतिपर रतन्त्र कहे स्वभावाधीनता कहीगई अब दोश्लोक से निज कहे अपना मत कतेहैं किहे अर्जुन सकल भूतोंके हृदयमे नियामक रूपसे अन्तर्यामी ईश्वर स्थिति करते हैं तो किस प्रकारसे टिके हैं इस आकांक्षापर कहते हैं कि भूतमात्रको माया जो अपनी शक्ति तिसके जोरसे भ्रमण कहे उपस्थित समस्त कर्मोंमे प्रवृत्त करावते भये सबमे टिकेहैं जैसे कठपुतलीको सूत्रधार वाजीगर लोगोंके सामने नचावैहै अथवा यन्त्रकहे शरीर आरूढ़कहे जीवको भ्रमण करावते स्थिति करतेहैं इसपर श्वेताश्वतर उपनिषद् के मन्त्रका प्रमाण देतेहैं कि एक स्वयंप्रकाश जोपरमात्म सो भूतोंमे निगूढ़भावसे स्थित औ सर्वव्यापी सबका अन्तर्यामी औ कर्मोंका नियन्त्रा औ भूतोंका आधाररूप औ दृष्टा देखनेवाला औ भूतमात्रको चेतनकारी अद्वितीय औ गुणातीत हैं और अन्तर्यामी जो बुद्धिमे स्थिति करके बुद्धिका नियम करै है और जिसको बुद्धिनहीं जानती औ बुद्धिही जिसकी उपाधिहै सोई तुमारे आत्मा औ अन्तर्यामी तथा कैवल्यस्वरूप है ६१

तमेवेश्वरं गच्छ सर्वभावेन भारत तत्र सादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ६२

शाङ्करभाष्यं

शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति अहञ्चक्षणमहरर्जुनञ्चेति दर्शनात् तिष्ठति स्थितिं लभते सकथन्तिष्ठतीत्याह आमयन्ममणङ्कारयन् सर्वभूतानियन्त्वा रूढानीव यन्त्वाण्या रूढान्यधिष्ठितानीवेति इवशब्दोत्पद्यो यथादारुत्पुरुषादीनि यन्त्वा रूढानि मायया कृद्धानाम्नामयन् तिष्ठतीति सम्बन्धः ६१ तमेवेश्वरं शरण

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अर्जुनशब्दस्योक्तार्थत्वे श्रुतिमुदाहरति अहञ्चेति अहञ्चक्षणमहरर्जुनञ्च विवर्त्तते रजसीवेद्याभिः इत्यत्र किञ्चिदहस्तावत्क्षणमच्छङ्खलुषितामिव लब्धते किञ्चित्पुनरहरर्जुनमनिस्त्वच्छं शुद्धभावमुपलभ्यते एवमर्जुनशब्दस्य शुक्लशब्दपर्यायतया प्रयोगदर्शनादुक्तार्थत्वमुचितमित्यर्थः यन्त्वा रूढानीवेति कथमुच्यते तत्राह इवशब्द इति तदेव प्रपञ्चयति यद्येति दारुमयानियन्त्वाणियथालौकिको मायावी मायया आमयन्वर्त्तते तथेश्वरोऽपि सर्वाणि भूतानि आमयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ६१

सामिकृतटीका ।

तदेवं श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपारतन्त्र्यं स्वभावपारतन्त्र्यं चोक्तं इदानीं स्वमतमाह ईश्वर इति द्वाभ्यां सर्वभूतानां हृन्मध्ये ईश्वरोऽन्तर्यामी तिष्ठति किं कुर्वन् सर्वाणि भूतानि मायया निजगत्यान्नामयन्स्तत्तत्कर्म्मसु प्रवर्त्तयन् यथा दारुयन्त्वमारूढानि क्वचिन्माणि भूतानि सूत्रधारो लोकेऽमामयति तद्वदित्यर्थः यथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चैताः केवलो निर्गुणश्चेति अन्तर्यामिप्राञ्छणञ्च यथात्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो ययति यं आत्मानवेद यस्यात्मा शरीरं पते अन्तर्याम्यन्त इत्यादि ६१

भाषा अनुवाद

जयकि ईश्वर ही सर्वभूतमात्रका प्रेरक है औसकी प्रेरणासे सकल कर्मप्राणी करते हैं प्रेरणारि अपना पुरुषार्थ करना इत्यादि है इस अभिप्रायसे कहते हैं कि जिस हेतुसे जीवमात्र परमेश्वरके वशीभूत है इससे हे भारत अर्जुन तू म अहङ्कारको परित्याग करके सम्यक् प्रकारसे उसी ईश्वरकी शरण ग्रहण करो तदनन्तर तिनकी कृपासे पराकृष्टे उत्तम शान्ति औ परमेश्वर सम्बन्धीनित्यजो स्थान सो पावोगे यह भगवान अर्जुन से कहा ६२

इतितेजानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया विमृश्यैतद्गोपेण यथेच्छसितथाक्नर ६३

शाङ्करभाष्यम्

माश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना हेतुभारत तस्तत्प्रसादा
दीश्वरानुग्रहात् परांप्रकृष्टां शान्तिं परामुपरतिं स्थानञ्च समविष्णोः परमं पदमवाप्
स्यसि शाश्वतं नित्यं ६२ इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कोयितं गुह्यात् गोप्यात्
गुह्यतरं अतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः मया सर्वज्ञेनेश्वरेण विमृश्य विमर्शनमालोच
नं दत्त्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमगोपेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथाक्नर ६३

आनन्दगिरिकृतटीका

ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति चेत् प्राप्तिकैवल्यार्थस्यापि पुरुषकारस्थानार्थक्यमि
त्याशंक्र्याह तमेवेति सर्वात्मना मनोवृत्तप्रावाचा कर्मणा चेत्यर्थः ईश्वरस्यानुग्रहात्
त्वज्ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तादिति शेषः सुक्तास्तिष्ठन्त्यस्मिन् स्थानं ६२

शास्त्रमुपसंहरन्नाह इतितेजानमिति ज्ञानं करणव्युत्पत्तप्रागोताशा
स्त्रं यथेच्छसितथाक्नर ज्ञानं कर्माप्युपदिष्टं तदनुतिष्ठेत्यर्थः ६३ गीताशास्त्रस्य

स्वामिकृतटीका

तमिति यस्यादेवं सर्वे जीवाः परमेश्वरपरतन्वास्तस्यादहङ्कारं परित्यज्य सर्व
भावेन सर्वात्मना तमीश्वरमेव शरणं गच्छ ततश्च तस्यैव प्रसादात् परामुत्तमामुपशान्तिं
स्थानञ्च पारमेश्वरं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ६२

सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इत्यनेन प्रकारेण ते तुभ्यं सर्वज्ञेन परमका
रुणिकेन मया ज्ञानमाख्यातमुपदिष्टं कथं भूतं गुह्यात् गोप्यात् रहस्यमन्वयोगादिज्ञा

भाषाअनुवाद

अवसमस्त भगवद्गीताका अर्थ कहे तात्पर्य कहते हैं कि इस प्रकारसे मैंने
दया करके तुम को ज्ञान उपदेश दिया और सो ज्ञान कैसा है इस अपेक्षासे
कहते हैं कि गुह्यकहे गोपन करने योग्य तथा मन्वयोग आदिसे भी जो ज्ञान
गुह्यतर अति रहस्य है सोई मैंने कहा इससे तुम गीताशास्त्रको अच्छीतरह
आलोचन करके फेर तुमारी जैसी इच्छा होय तैसा करो भावार्थ यह कि इस
गीताके अर्थ को विचार करनेसे अवश्यही तुमारा मोह निवृत्त हो जायगा यह
भगवानने कहा ६३ अति गूढ अर्थसे युक्त जो गीताशास्त्र तिसकी सम्यक

सर्वगुह्यतमं सृजः शृणु मे परमं वचः इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ६४

शाङ्करभाष्यं

तथाभूयोपि मयोच्यमानं शृणु सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्यन्तगुह्यतमं रहस्यं उक्तमथ सकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकटं वचोवाक्यं न भयात् नार्थकारणाद्वा वक्ष्यामि तर्हि इष्टः प्रियोऽसि मे समदृढमव्यभिचारेणोत्कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनं ६४

तद्विसर्वाहितानां हिततमं द्विन्तदित्याह सन्धनाभवमच्चित्तोभव मङ्गलोभव मद्भाजनोभवमद्याजीमयियजनशीलोभव मानमस्कुणनमस्कारं मयिममैव कुरु तत्रैवं वर्तमानो वासुदेव एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यसि आगमिष्यसि सत्वन्तो तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोष्येतस्मिन्सुनीत्यर्थो वतः प्रियोऽसि मे एवं

आनन्दगिरिकृतटीका

पौर्वापर्येण विनर्शनद्वारा तात्पर्याधिप्रतिपत्तुमसमर्थं प्रत्याह भूयोपीति किमर्थमिच्छन् पुनः पुनरभिदधासीत्याशंकाह न भयादिति ६४

स्वामिछतटीका

नादपि गुह्यतरं एतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्रमज्ञेयतो विषयपर्यालोच्यपद्माद्यवेच्छसि तथा कुरु एतस्मिन्पर्यालोचिते सति तव मोहो निवर्त्तयित इति भावः ६३

अतिगम्भीरं गीताशास्त्रमज्ञेयतः पर्यालोचितुमशक्नवतः क्षपयास्त्वथ सेवतस्वसारं संगृह्य कथयति सर्वगुह्यतममिति विभिः सर्वेभ्योऽपि गुह्येभ्यो गुह्यतममेव च स्तनत व्रोक्तमपि भूयः पुनरपि वक्ष्यामाणं शृणु पुनः पुनः कथने हेतुमाह दृढमत्यन्तमिष्टः प्रियोऽसीति सत्वात् त एव हेतोस्ते हितं वक्ष्यामि यद्वा मम त्वमिष्टोऽसि मया वक्ष्यामाणं दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चित्य ततस्ते वक्ष्यामीत्यर्थः दृढानतिरिति क्वचित्पाठः ६४

भाषाअनुवाद

आलोचना करने को असमर्थ जो अर्जुन तिनसे अनुग्रह करके श्रीभगवान आप ही गीता का सारसंग्रह करि इस श्लोकसे ले तीन श्लोकके द्वारा कहते हैं कि उस स्व गोपनीयसे भी अति गुह्यतम जो हमारे वचन यद्यपि प्रसंग प्रसंगपर कहे भी गये हैं परतौ भी फेर कहता हूँ सो तुम सुनो और बार बार कहनेसे ही तुम कहते हैं कि तुम हमारे दृढ कहे अत्यन्त प्रिय हो इसीसे तुमारी प्रीति औ हितके अर्थ फेर सीकहूंगा अथवा मेरी वाक्यको तुमने दृढप्रमाण करके जाना इससे तुम हमै अतिप्रिय हो इससे फेर तुमारे हितके जो वचन हैं सो कहूंगा ६४

मन्मनाभवमङ्गत्तोमद्याजीमानमस्क्रुए मामेवैष्यसिसत्यं तेप्रतिजानेप्रियोऽसिमे ६५

शाङ्करभाष्यं ।

भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वाभगवद्भक्तैरवश्यम्भाविमोक्षफलमवधार्यभगवच्छरणैकप
रायणोभवेदिति वाक्यार्थः ६५ कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणातामुप
संहृत्याथेदानीं कर्मयोगत्यागनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमि
त्याह सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान् धर्माशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते
नैः कर्मस्य विवर्जितत्वात् नाविरतोदुश्चरितादिमुच्यतइति त्यज धर्ममधर्मञ्चेत्यादि
श्रुतिसृतिभ्यः सर्वधर्मान् परित्यज्यसंन्यस्यसर्वकर्माणीत्येतन्नामेकं सर्वात्मानं सर्व
भूतस्थमीश्वरं अच्युतं गुरुं जन्ममरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं ब्रज नमत्तोऽ

आनन्दगिरिकृतटीका

हितमिति साधारणनिर्देशे कथं परमित्यादिविशेषणमित्याशङ्क्याह तद्गीति
तदेव प्रश्नद्वारा विवृणोति किं तदित्यादिना उत्तराहं व्याचष्टे तत्रेति एवमुक्तया री
त्यावर्त्तमानस्त्वं तस्मिन्नेववासुदेवे भगवति अर्पितसर्वभावोभामेवागमिष्यंसीति स
खन्धः सत्यप्रतिज्ञाकरणे हेतुमाह यतइति इदानीं वाक्यार्थं श्रेयोर्थिनांप्रवृत्तुप्रपयो
गित्वेन संगृह्णाति एवमिति ६५ वृत्तमनूद्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह कर्मयो

स्वामिकृतटीका

तदेवाह मन्मनाइति मन्मनामच्चित्तोभवमङ्गत्तोभजनशीलोभवमद्याजीमद
यजनशीलोभवमामेवनमस्क्रुए एवं वर्त्तमानस्त्वं मत्प्रसादलब्धज्ञानेन मामेवैष्यसि
प्राप्स्यसिअत्रच संशयं माकार्षीः त्वंहि मेप्रियोऽसि अतःसत्यंयथा भवत्येवंतुस्यमहंप्र
तिजाने प्रतिज्ञां करोमि ६५ ततोऽपिगुह्यतममाह सर्वेति मङ्गत्तोसर्वम्भविष्यतीति

भाषाअनुवाद

अब समस्त हितों से बढके हित क्या है इस शङ्कापर कहने को अङ्गीकार
कियेज्जये गीतार्थ सारको कहते हैं कि मन्मना कहेमत्चित्तहोउ श्रीमेरेही
भक्तकहे आश्रितहोउ श्री मतयाजी कहे मेरेही पूजनकारीहोउ श्री हमीको
नमस्कारकरो इस प्रकारवर्त्तमान रहनेपरमेरी अनुग्रहसे प्राप्तत्वज्ञानकेद्वारा
जोहमको प्राप्त होउगे इस से कुछ संशय नकरो क्योंकि तुम हमारेप्रियपाव
हो इसपर तुमकोसत्यप्रत्यय कहे प्रतीति जिसमे होय इससे तुमको प्रतिज्ञाकरके
कहते हैं ६५ पूर्वकही गुह्यतमवातसेमी जो गुह्यकहे गोपनीय सोकहतेहैं

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकंशरणं ब्रज अहंत्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६

शाङ्करभाष्यं

न्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः अहं तु त्वामेवंनिश्चितं बुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मवन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन उक्तञ्च नांशयाव्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता इत्यतो मा शुचः शोकं मा कार्षीरित्यर्थः ६६

अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म वा आहोस्विदुभयमिति कुतः सन्देहः यत् ज्ञात्वा मृतमद्भुते ततो मान्तश्च तो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादीनि वाक्यानि केवलात् ज्ञानात् निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति कर्मण्येवाधिकारस्ते कुरु कर्मैवेत्येवमादीनि कर्मणां अवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात् ससुचितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत् संशयः किं पुनरत्र भीमांसाफलं नन्वेतदेव एषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारणसतो

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

गेति धर्मविशेषणदधर्मानुज्ञां वारयति धर्मेति ज्ञाननिष्ठेन सुसुक्ष्मा धर्माधर्मयोस्त्याज्यत्वे श्रुतिस्मृती उदाहरति नाविरतइति मामेकमित्यादेस्तात्पर्यमाह नमत्तो न्यदिति अर्जुनस्य क्षत्रियत्वाद् उक्तसंन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठायां सुस्थानधिकारे पितृपुरःकृत्याधिकारिष्यस्तस्योपदिदिक्षुत्वाद् विरोधमभिप्रेत्याह अहंत्विति उक्तार्थे दाशमिकं वाक्यमनुकूलयति उक्तञ्चेति ईश्वरस्य त्वदीयवन्धननिरसनद्वारा तत्पालयित्वान्नते शोकावकाशोस्तीत्याह अतइति ६६ पूर्वापरालोचनातो गीता

स्वामिद्वतटीका

दृढविश्वासेन विधिकैङ्कर्थं त्यक्त्वा मदेकशरणो भव एवं वर्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः शोकं मा कार्षीं अतस्त्वां मदेकशरणं सर्वपापेभ्यो अहं मोक्षयिष्यामि ६६

भाषाअनुवाद

कि हमारी भक्तिहीसे सकलसिद्धि होती है इस प्रकार दृढ विश्वास करिके विधि कहे प्रारब्ध औवेदशास्त्रके विधानका भरोसा छोड़ि एक हमारीही शरण लेउ अर्थात् मेरे कहेपर विश्वासकरो तो ऐसी हमारी शरणगत रूपसे वर्तमान तुमारे कर्मयोगसे जो फेरि औरपाप होंगे ऐसा शोच नकरना क्योंकि एक मेरे शरणमे प्राप्ततुमको मैं यावत पापसे उद्धार औ मुक्त करूंगा इससे तुम शोक दूर करो औ अपना काम देखो ६६

शांङ्करभाष्य

विस्तीर्णतरं मीमांस्यमेतत् आत्मज्ञानस्य तु केवलस्थानिःश्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्त्तकत्वेन कौवल्याफलावसानत्वात् क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्यात्मनि नित्यप्रवृत्ता समकर्माहं कर्त्ताऽसुप्तौ फलायेदं कर्मकरिष्यामीति यमविद्या अनादिकालप्रवृत्ता अस्या अविद्याया निवर्त्तकमयमहमस्मि केवलोऽकर्त्ता क्रियोऽफलोनमतोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवं रूपमात्मविपर्ययं ज्ञानभुत्पद्यमानं कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धे निवर्त्तकत्वात् तु शब्दः प्रवृत्तव्यावृत्तार्थाः न केवलेभ्यः कर्मभ्यः न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यानिःश्रेयसप्राप्तिरिति प्रवृत्तयं निवर्त्तयति अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते केवलज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि न अविद्यानिवर्त्तकत्वे सति दृष्टकौवल्याफलावसानत्वाद् अविद्यातमो निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टकौवल्याफलावसानत्वं रज्जादिविपर्येसर्पाद्य ज्ञानतमसो निवर्त्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकौवल्यावसानं हि प्रकाशफलं ज्ञानं तथा दृष्टार्थायाञ्च क्विदिक्रियाग्निमन्यनादीनां व्यावृत्तकर्त्तादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादिकलादन्य

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रं व्याख्यायोपसंहृत्य तत्तात्पर्यार्थनिर्द्धारितमपि विचारद्वारानिर्द्धारयितुं विचारमवतारयति अस्मिन्निति किंशब्दार्थमेव त्रेधा विभजते ज्ञानमिति निमित्ताभावे संशयस्थानासत्त्वान्निरस्यतामिति मत्वा प्रच्छति कुत इति तत्तदर्थवद्व्योतकानेकवाक्यदर्शनं तन्निमित्तमित्याह यत् ज्ञात्वेति कर्मणा मवश्यकर्तव्यत्वोपलम्भात्तेभ्योपि निःश्रेयसप्राप्तिर्भातीत्याह कर्मण्येवेति तयोपिसमुच्चयप्रापकं नास्तीत्याशङ्क्याह एवमिति सत्यांसाग्रं कार्यमवश्यम्भावीत्युपसंहरति इति सवेदिति सन्दिग्धं सफलञ्च विचार्यमिति स्थिते सति फलं सन्दिग्धमपि न विचार्यमिति बुद्ध्या प्रच्छति किंपुनरिति प्रत्येकं ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्वासुक्तिं प्रति परमसाधनतेत्यवधारणमेव विचारफलमिति परिहरति नन्विति सन्देहप्रयोजनयोर्विचारप्रयोजकयोर्भावात् विचारद्वारा परमसुक्तिं साधनं निर्द्धारणीयमिति निगमयति अत इति एवं विचारमवतार्यसिद्धान्तं संशुद्धाति आत्मेति संग्रहवाक्यं विष्टखं न् आद्रावात्मज्ञानापो ह्यामविद्यां दर्शयति क्रियेति आश्रयोक्त्या तदनादित्वमाह आत्मनीति तामेवाविद्यामनाद्यविद्योत्यामनर्थक्यमिकां प्रपञ्चयति ममेति अनाद्यविद्याकार्यत्वात् प्रज्ञाह रूपेणानादित्वमस्याविवक्षित्वाविशिष्टा अनादीति तत्कारणाविद्यानिवर्त्तकत्वमात्मज्ञानस्योपपत्त्यस्यति अस्या

शाङ्खरभाष्यं

फले कर्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठा क्रियायां सुदृष्टार्थायां व्याप्तस्य
 ज्ञानादिकारकस्यात्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे वा प्रवृत्तिरनुपपन्नेति न ज्ञाननि
 ष्ठा कर्मसहितोपपद्यते ज्ञाननिष्ठा भुजि क्रियाग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत् न
 कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतः संसृतोदके
 फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायां
 सार्थित्वानुपपत्तेः न हि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्याप्तस्य च ब्रह्मात्रप्राप्तिफले व्यापारो
 पपत्तिस्तद्विषयञ्चार्थित्वं तस्मान्न कर्मणोस्ति निःश्रेयससाधनत्वं न च ज्ञानकर्मणो समु
 च्छितयोर्नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा अविद्यानिवर्तत्वेन च विरोधात्
 न हि तमस्तमसो निवर्त्तकमतः कैवल्यमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनमिति नित्याकरणे
 प्रत्यवाय्यप्राप्तेः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् यथावत्कैवल्यज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्
 दसत्यतो नित्यानां कर्मणां प्रत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायानरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात्
 नन्वेवं तर्हि कर्मस्यो मोक्षो नास्ति इत्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव नैपदोपो नित्यत्वान्मोक्षस्य

आनन्दगिरिकृतटीका

इति ननु नेदन्मुत्पन्नं ज्ञानं निवर्त्तयत्यविरोधेनोत्पन्नत्वान्न चानुत्पन्नमलयात्मकस्या
 र्थक्रियाकारित्वाभावात्तत्राह उत्पद्यमानमिति कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्त्तकत्व
 मित्याशङ्क्य कार्यो विद्यानिवर्त्तकत्वदृष्टेरित्याह कर्मेति आत्मज्ञानखेल्यादिसंग्रहवाक्ये
 तु शब्दयोग्यविशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्याह तु शब्द इति पक्षद्वयव्यावर्त्तकत्वमेवा
 स्य स्फुटयति नेत्यादिना इतश्च कर्मासाध्यतासुक्तेरित्याह अकार्यत्वाच्चेति एपनित्यो
 महिमेति श्रुतेः नित्यत्वेन मोक्षस्याकार्यत्वान्ततल हेत्वपेक्षेत्युपपादयति नहीति ज्ञा
 नेनापि मोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानं सुखानुपयुक्तमिति कुतस्तस्य तत्र हे
 तुत्वधीरित्याशङ्कते कैवलेति ज्ञानानर्थक्यं दूषयति नेति तदेव प्रपञ्चयति अविद्येति
 यदुक्तमविद्यानिवर्त्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमितितत्र दृष्टान्तमाह रज्जा
 दीति उक्तेविषये तमो निवर्त्तकप्रकाशस्य कस्मिन्फले पर्यवसानं तत्राह विनिष्टत्तेति
 प्रदीपप्रकाशस्य सर्पश्चमनिष्टत्तिद्वारारज्जुभावे पर्यवसानवदात्मज्ञानस्यापि तद्विद्यया
 निष्टत्तप्रात्मकैवल्यावसानमिति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ज्ञानादीनां ज्ञाननिष्ठाहेतूनां
 कर्मान्तरे प्रवृत्तिसंश्लवात् कर्मसहितैव साकैवल्यावसायिनीति चेत्तत्राह दृष्टार्थाया
 मिति कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठावाद्दृष्टान्तेन साधयन्नाशङ्कते भुजिति भुजि क्रियाया लौ

शाङ्करभाष्यं ।

नित्यानां कर्मणां मनुष्ठानात् प्रत्यवायस्याप्राप्तिः प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनिष्टशरीरानु
 पपत्तिः कास्यानाञ्च प्रवर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः
 फलोपभोगक्षयेपतितेऽस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनः रागादी
 नां चाकरणात्स्वरूपवस्थानमेव कैवल्यमित्यत्र सिद्धं कैवल्यमिति अतिक्रान्तानेकज
 न्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्थानारब्धकार्यस्योपभोगोपपत्तेः क्षयाभावद
 त्तिचेन्न नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः प्रायश्चित्तव
 द्वापूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वं नित्यकर्मणां चारब्धानाञ्च उपभोगेनैव कर्मणां क्षीण
 त्वादपूर्वाणाञ्च कर्मणां मनारब्धोऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति न तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति
 नान्यः प्रत्याविद्यते यनायेति विद्यायाश्च अन्यः प्रत्यामोक्षाय न विद्यत इति श्रुतेऽर्भवदा
 काश्वेष्टनासम्भवदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेः ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति इति च पुराण
 स्मृतेरनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च यथा पूर्वोपात्तानां दुरिताना
 मनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुण्यानामथ नारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुराणश्रुतेरनार
 ष्यफलानां स्यात् सम्भवश्चैषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः धर्माध

आनन्दगिरिकृतटीका

किञ्चावैदिक्याश्चाग्निहोत्रादिक्रियायाः सहानुष्ठानवदग्निहोत्रादिक्रियायां ज्ञाननि
 ष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः भुक्तिफले तृष्णाख्ये प्राप्तेऽपि स्वर्गादौ तद्देतौ चाग्निहोत्रादाव
 र्थित्वहृष्टैर्युक्तं तत्र साहित्यं न तथा भुक्तिफलज्ञाननिष्ठात्वात् स्वर्गादौ तद्देतौ वा कर्मस्य
 र्थित्वन्तेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परिहरति नेत्यादिना संग्रहवाक्यं वि
 दृशोति कैवल्येति ज्ञानेफलवति लब्धे फलान्तरे तद्देतौ च नार्थित्वे तत्र दृष्टान्तमाह
 सर्वत इति सर्ववसंस्तुतं व्याप्तमुदकमिति समुद्रोक्तिस्तत्फलं ज्ञानादितस्मिन् प्राप्ते
 तद्गादिनिर्माणक्रियायां तदधीने च ज्ञानादौ कस्यचिदर्थित्वं तथा प्रकृतेपीत्यर्थः निर
 तिश्यफले ज्ञाने लब्धे सातिशयफले कर्मणि नार्थित्वमित्ये तद्दृष्टान्तेन स्फुटयति न हीति
 कर्मणः सातिशयफलत्वमुक्तमुपजीव्यफलितमाह तस्मान्नेति ज्ञानकर्मणोः साहित्य
 सम्भवमपि पूर्वोक्तानि गमयति नचेति नहि प्रकाशतमसोरिव मिथो विरुद्धयोस्तयोः
 साक्षादेकस्मिन्फले साहित्यमित्यर्थः ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधयदात्मसहायत्वेन कर्मा
 पेक्षते कारणस्योपकरणापेक्षत्वात्तत्राह नापीति ज्ञानमुत्पत्तौ यद्वाद्यपेक्षमपि
 नोत्पन्नं फले तदपेक्षं सोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेन मुक्तेस्तन्मावायतत्वादित्यर्थः यदुक्तं

शाङ्करभाष्यं

महेतूनाञ्चरागद्वेषमोहानामत्युत्पन्नात्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानु
 पपत्तिः नित्यानाञ्चकर्मणांपुण्यलोकफलश्रुतेर्वर्णाश्रमाश्चस्वकर्मनिष्ठाः पुण्यलोकाम
 वन्तीत्यादिस्मृतेश्चकर्मक्षयानुपपत्तिः येत्वाज्जनित्यानिकर्माणिदुःखरूपत्वात्पूर्वक
 तदुरितकर्मणांफलमेवतदुतेपांस्वरूपव्यतिरेकेणान्यत्फलमस्तथा तत्वात् जीवना
 दिनिमित्तेचविधानादिति नाप्रवृत्तानाञ्चफलदानासम्भवात् दुःखफलविशेषानुपप
 त्तिः कर्मणांस्यात्पदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणांफलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं
 भुज्यतइति तदसन्निहिमरणकालेफलदानायानं कुरीभूतस्यकर्मणः फलमन्यमारब्धे
 जन्मन्युपभुज्यतइत्युपपत्तिः अन्यथास्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मारब्धेजन्मनि
 तरकफलोपभोगानुपपत्तिर्नस्यात्तस्यदुरितदुःखविशेषफलत्यागानुपपत्तेश्चनेकेषुहि
 दुरितेषुसम्भवत्स्वभिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषुक
 ल्यप्रमानेषुहृदरोगादिबाधानिमित्तदुःखं नहिशक्यतेकल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठाना
 यासदुःखमेवपूर्वोपात्तदुरितफलंनशिरसापापाणवहनादिदुःखमितिअप्रकृतञ्चेद
 मुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति कथमप्रकृतफलस्यहि
 पूर्वकृतदुरितस्यक्षयोनोपपद्यतइतिप्रकृतं तन्नाप्रकृतफलस्यकर्मणः फलं नित्यकर्मानु

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

मिति कर्त्तव्यत्वेन ज्ञानं कर्मापेक्षमिति तत्राह अविद्येति ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वा
 तत्रकर्मणोविरुद्धतयासहकारित्वायोगान्नफलेतदपेक्षेत्यर्थः कर्मणोपि ज्ञानवद
 ज्ञाननिवर्त्तकत्वेकथं विरुद्धतेत्याशंकाह नहीति केवलस्यसमुच्चितस्यवा कर्मणोमो
 क्षेसाक्षादनन्वयेफलितमाह अतइति केवलज्ञानंमुक्तिसाधनमित्युक्तं तन्निषेधयन्
 शंकातेनेत्यादिना निषेध्यमनूद्यनञर्थमाह यत्तावदिति नित्याकरणेप्रत्यवायप्राप्ते
 रितिहेतुंप्रपञ्चयति यतइति ज्ञानवतोपिनित्यानुष्ठानस्यावश्यकत्वान्नकेवलज्ञान
 स्यकैवल्यहेतुतेत्यर्थः कैवल्यस्य च नित्यत्वादित्यस्यव्यावर्त्यदर्शयति नन्विति यदिनि
 त्यनैमित्तिककर्माणिश्रौतान्यकरणेप्रत्यवायकारीण्यवश्यानुष्ठेयान्येवं तर्हि तेभ्यःस
 मुच्चितेभ्योऽसमुच्चितेभ्यश्चमोक्षोनेत्युक्तत्वात् केवलज्ञानस्यवातहेतुत्वादनिवन्धनासु
 क्तिर्नसिध्येदित्यर्थः कैवल्यस्यचेत्यादिव्याकुर्वन्ननिर्मोक्षप्रसङ्गप्रत्यादिशति नैपदोपइ
 तिसुक्तेर्नित्यत्वेनायत्नसिद्धेर्नतदभावशङ्कैत्युक्तंप्रपञ्चयति नित्यानामिति काव्यकर्मव
 शादिष्टशरीरापत्तिंशङ्कित्वोक्तंकाव्यानाञ्चेतिआरब्धकर्मवशात्तर्हिदेहान्तरंनेत्याह

शाङ्करभाष्यं

ष्ठानायासदुःखमाह भवान्प्रसूतफलस्येत्यर्थं सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं तत्प्रसूतफलमेवे
 ति मन्यते भवांस्ततोर्नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेवफलमिति विशेषणमेयुक्तं नित्यकर्म
 विध्यानर्थक्यप्रसङ्गोपभोगेनैवप्रसूतफलस्यदुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः किञ्च श्रुतस्य
 नित्यस्यदुःखञ्चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेवंतत्दृश्यतेव्ययामादिवत्तदन्यस्येति क
 ल्पनानुपपत्तिः जीवनादिनिमित्ते च विधानान्नित्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदु
 दुरितफलत्वानुपपत्तिः यस्मिन् पापकर्मानिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य
 तत्फलमथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यक
 र्मानुष्ठानायासदुःखजीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमि
 त्तिकत्वाविशेषात् किञ्चान्यन्नित्यस्य काव्यस्य चाग्निहोतादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तु

आनन्दगिरिलतटीका

वर्त्तमानेति तर्हि देहान्तरं शेषकर्मणास्यादित्याशङ्क्य कर्माशयस्यैकमविकत्वान्न त्याह
 पतितेस्मिन्निति रागादिना कर्मान्तरंततो देहान्तरञ्च भविष्यतीत्याशङ्क्याह रागा
 दीनाञ्चेति आत्मनः स्वरूपावस्थानमिति सम्बन्धः अतीतासंख्यजन्मभेदे वर्जितस्य
 कर्मणो नानाफलस्थानारब्धस्य भोगेनाक्षयात् ततो देहान्तरारम्भादेकमविकत्वस्याप्र
 माणिकत्वान्न सुक्तेरयत्नसिद्धतेति चोदयहि अतिक्रान्तेति नोक्तकर्मनिमित्तं देहा
 न्तरं शङ्कितव्यमित्याह नेति नित्यनैमित्तिककर्माणि श्रौतान्यवश्यमनुष्ठेयानितदनुष्ठा
 ने च महानायासस्ततो दुःखोपभोगस्तस्योक्तानारब्धकर्मफलभोगत्वोपगमान्ततो दे
 हान्तरमित्याह नित्येति नित्यादिना दुरितनिवृत्तावयविरोधान्न सुकृतनिवृत्तिस्त
 तो देहान्तरमित्याशङ्क्य सुकृतस्य नत्यादेरन्यत्वेनारब्धत्वे च न्यायविरुद्धस्य तस्यासिद्धत्वा
 त्ततो देहान्तरायोगान्नित्यादेरन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमिति मत्वा यथा प्रायश्चित्तमुप
 त्तदुरितनिवर्हणार्थं न फलान्तरापेक्षन्तथेदं सर्वमपि नित्यादिकर्मोपान्तप्रापनिराक
 रणार्थं तस्मिन्नेव पर्वस्यन्तदेहान्तरारम्भकमिति प्रक्षान्तरमाह प्रायश्चित्तवदिति तथा
 पि प्रारब्धशादेव देहान्तरं शकते नानाजन्मारम्भकाणामपितेषां यावदधिकारन्या
 येन सम्भवादित्याशङ्क्याह आरब्धानाञ्चेति पूर्वाजितकर्मणा मेव क्षीणत्वेपि कानिचि
 दपूर्वकर्माणि देहान्तरमारभेरन्नित्याशङ्क्याह अपूर्वाणाञ्चेति विना ज्ञानं कर्मणैव
 सुक्तिरिति प्रक्षश्रुत्यवष्टभेन निराचष्टे नेत्यादिना विद्यतेयनायेति श्रुते रिति सम्बन्धः
 एवकारार्थं विदुष्वन्नेत्यादिभागव्याकरोति अन्यदिति यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति

शाङ्करभाष्यं

त्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेवपूर्वकृतदुरितस्यफलं न तु कास्यानुष्ठानायासदुःखमि
ति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत तथा च सति नित्यानां फलाश्रव
णात्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिक
ल्पनाच्चानुपपन्ना एवं विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमा
नाच्च नित्यानां विरोधाच्च विरुद्धञ्चेदमुच्यते नित्यकर्मणानुष्ठीयमानेनास्यान्यस्य कर्मणो फ
लं भुज्यत इत्यभ्युपगम्य माने सकलोपभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फला
भाव इति विरुद्धमुच्यते किञ्च काश्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादित
न्नेवैवानुमितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काश्याग्निहोत्रादिफलसुपचीर्यं स्यात्तन्न

आनन्दगिरिकृतटीका

मानवाः तदा देवमविद्यायदुःखस्यान्तो भविष्यतीति श्रुतिमर्थतो नुवदति चर्मवदिति
श्रुतार्थे स्मृतिं सम्पादयति ज्ञानादिति किञ्च त्वदीयन्वायस्यानुग्राह्यमानहीनत्वेना
भासतया पुण्यकर्मणा मनारब्धफलानां जयाभावे देहान्तरारम्भसम्भवान्न ज्ञानं विना
मुक्तिरित्याह अनारब्धेति तथा विधानां कर्मणां नास्ति सम्भावनेत्याशंकाह यथेति च ना
रब्धफलपुण्यकर्माभावेपि कथं मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह तेपाञ्चेति इतश्च कर्मक्ष
यानुपपत्तमोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह धर्मेति कर्मणापि त्वलोक इति श्रुतिमाश्रित्य
कर्माक्षये हेत्वन्तरमाह नित्यानामिति स्मृत्यापियथोक्तार्थसंसर्धयते वर्णा इति प्रेत्यकर्म
फलमनुभूयततः शेषेण विशेषजात्यादिभाजो जन्मप्रतिपद्यत इत्येतदादिप्रदार्थः यत्तु
नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनुवदति यत्त्विति
नित्याननुष्ठीयमानान्यायासपर्यन्तानीति शेषः तथापि नित्यानां काश्यानामिव स्वरूपा
तिरिक्तं फलमाशंक्य विध्युद्देशे तदश्रवणान्मैवमित्याह नत्विति विध्युद्देशे फलाश्रुतौ त
त्कासनायानिमित्तस्याभावान्न नित्यानि विधीयेरन्नित्याशंकाह जीवनेति न नित्यानां
विध्यसिद्धिरिति शेषः अनुभाषितं दूषयति नैत्यादिना तदेव विदुष्वन्निपेधमनूद्य न ज
र्घमाह यदुक्तमिति अप्रवृत्तानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चयति नहीति कर्मान्तरारब्धेपि
देहेदुरितफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखं भुज्यताङ्गानुपपत्तिरित्याशंकाह अन्यथेति य
दुक्तं दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुपमादयति तस्येति सन्भावितानिताव
दन्ताति सञ्चिताति दुरितानि च नानादुःखफलानि यदितानि नित्यानुष्ठानायासरूपं
दुःखं तन्मात्रफलानि कल्पे रन्तदातेष्वेवं कल्पमानेषु सत्स्वनित्यस्यानुष्ठितस्यायास

शाङ्करभाष्यं

त्वादयकाभ्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेवस्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपिमिन्नं प्रस
ज्येत नचेत्तदस्तिदृष्टविरोधात् नहि काभ्यानुष्ठानायासदुःखात्केवलनित्यानुष्ठाना
यासदुःखंभित्तैकिञ्चान्यदविहितमप्रतिषिद्धञ्चकर्मतत्कालफलंनतुशास्त्रचोदितं
प्रतिषिद्धंवातत्कालफलंभवेद्यदिभवेत्तदासर्गादिष्वप्यदृष्टफलशासनेचोद्यमोनस्या
त्अग्निहोत्रादीनामेवकर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः काभ्याना
ञ्चस्वर्गादिमहाफलत्वशंकेतिकर्तव्यताद्याधिक्येत्वसति तत्फलकामित्वमात्रेणेति
नशक्यं कल्पयितुं तस्मान्नित्यानांकर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते

आनन्दगिरिकृतटीका

मासाद्यतोयोदुरितकृतोदुःखविशेषोनतत्फलंदुरितफलानां दुःखानां वज्जत्वादतो
नित्यं कर्म यथा विशेषतं दुरितकृतदुःखविशेषफलकामित्वयुक्तमित्यर्थः किञ्च नित्यानुष्ठा
नायासदुःखमात्रफलानिचेत्दुरितानिकल्पन्तेतदाहं ह्यशब्दितरागादिवाधस्वरोगादि
वाधायाश्चदुरितनिमित्तत्वानुपपत्तेः सुकृतफलत्वस्य चासम्भवादनुपपत्तिरेवोदीरित
वाधायाः स्यादित्याह इन्देति इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमेवदुरितफलमित्वयुक्तमि
त्याह नित्येति दुःखमितिनशक्यतेकल्पयितुमिति पूर्वेषुसम्बन्धः यदितदेवतत्फलंन
तर्हीशिरसापाषाणवहनादिदुःखं दुरितकृतं न चतकारणं सुकृतं दुःखा स्यात्तत्कार्यत्वा
दतस्तदाकस्मिं कस्यादित्यर्थः नित्यानुष्ठानायासदुःखानुपात्तदुरितफलमित्येतदप्रकृत
त्वाच्चयुक्तं वक्तुमित्याह अप्रकृतञ्चेति तदेव प्रपञ्चयितुं षष्ठ्यति कथामितितत्त्वादौ प्रकृत
माह अप्रकृत्येति तथापि कथमस्त्वाकमप्रकृतवादित्वं तत्राह तत्रेति प्रकृतफलत्वमप्रकृ
तफलत्वमिति प्राचीनदुरितगतविशेषानुपगमादविशेषेण सर्वस्यैव तस्य प्रकृतफलत्वा
नित्यानुष्ठानायासदुःखफलत्वसम्भवात्प्रकृतत्वादितेति शंकेते अथेति पूर्वोपात्तदु
रितस्यापिशेषेणारब्धफलत्वे विशेषणार्थक्यमिति परिहरति तत इति दुरितमात्रस्या
रब्धफलत्वेनानारब्धफलस्य तस्योक्तफलविशेषवत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः पूर्वोपात्तदुरित
मारब्धफलञ्चेद्भोगेनैव तत्क्षयसम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थं नित्यं कर्मनविघातव्यमिति दोषान्त
रमाह नित्येति इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं नोपात्तदुरितफलमित्याह किञ्चेति त
देवस्फोरयति अतस्येति यथाव्यायामगमनादिकृतं दुःखं नान्यस्यदुरितस्यैव तैत
त्फलत्वसम्भवात्तथानित्यस्यापि अत्युक्तस्यानुमित्यायासपर्यन्तस्य त्वर्थान्तरानुपगमा

शाङ्करभाष्यः

अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा कृत्यकारणं अशेषतो न नित्य
कर्मानुष्ठानमविद्याकामवीजं हि सर्वमेव कर्मतथाचोपपादितं अविद्वद्विषया सर्वकर्म
संन्यसपूर्विकाज्ञाननिष्ठा उभौ तौ न विजानीतो वेदाविनाशिनं नित्यं ज्ञानयोगेन सांख्या
नां कर्मयोगेन योगिनामज्ञानां कर्मसङ्गिनां तत्त्वविद्युगुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वाना
सज्जते सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्तेनैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदर्या
दन्नः करोमीत्यारुच्योः कर्मकारणमाहृदस्य योगस्य स्यमएव कारणसुदारास्त्वयो
प्यज्ञा ज्ञानोत्वात्त्वैव मे मतश्चाः कर्मयोगतागतं कामकामालभन्ते अनन्याश्चित्तव
त्तोमानित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमुपासते ददामि बुद्धियोगन्तयेन मासु

आनन्दगिरिद्वतटीका ।

दनुष्ठानायासदुःखमेव चेत्फलं तर्हि तस्मादेव तद्दर्शनात्तस्य न दुरितफलत्वं कल्प्यं नित्य
फलत्वसम्भवादित्यर्थः दुःखफलत्वेनित्यानामननुष्ठानमेव श्रेयः स्यादित्याशंकाह जीव
नादिति नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह प्रायश्चित्तवदिति ह्येष्टान्तं प्रप
ञ्चयति यस्मिन्निति तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वासिद्धिरि
ति शेषः सत्त्वं प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य
फलमिति शङ्कते अथेति प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्तभूतपापफलत्वे जीव
नादिनिमित्तनित्याद्यनुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादेरेव फलं स्यान्नोपात्तदुरितस्ये
ति परिहरति जीवनादीति प्रायश्चित्तदुःखस्य तन्निमित्तपापफलत्ववञ्जीवनादिनिमित्त
त्तमित्यादि कर्मकृतमपि दुःखं जीवनादिफलमित्यवहेतुमाह नित्येति इतश्च नित्यानुष्ठा
नायासदुःखमेवोपात्तदुरितफलमित्याशंकावक्तुमित्याह किञ्चेति काव्यानुष्ठानाया
सदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात् प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशंकाह तथाचेति विहितानि
तावन्नित्यानि न चतेषु फलं श्रुतं न च विना फलं विहितानि दुरितनिवर्हणार्थानि नित्यानी
त्यर्थं प्रत्यातेषु च सायुक्ता काव्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसम्भवादित्यर्थः किञ्च नित्या
न्यनुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात् काव्यवदित्यनुमानात्तेषां दुरितनिवृ
त्यर्थेतेत्याह एवमिति द्वाभ्यादि कर्म दृष्टान्तयितुमेवमित्युक्तं श्लोक्तिव्याघाताच्च नित्या
नुष्ठानात् दुरितफलभोगोक्तिरयुक्तेत्याह विरोधाच्चेति तदेव प्रपञ्चयति विरुद्धञ्चेति
इदं शब्दार्थमेव विवदयति नित्येति अन्यस्य कर्मणो दुरितस्येति चावत् स एवेति यदन
न्तरं यद्भवति तत्तस्य कार्यमिति नियम इत्यर्थः इतश्च नित्यानुष्ठाने दुरितफलभोगेन

शाङ्करभाष्यं

प्रयान्ति ते अर्थात्कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति इति भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्ते उत्तरहीनफलत्यागावसानसाधना अनिर्देश्याच्चरोगोपासकास्त्वद्वेषा सर्वभूतानामित्यध्यायपरिसमाप्तप्रज्ञसाधनाः चेत्त्राध्याकाद्यत्रयोक्तज्ञानसाधनानां ज्ञाधिष्ठानादिप्रश्नहेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायावत्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिकर्मफलत्रयंप्रसङ्गसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां भवति भवत्येवमन्येषामज्ञानां कर्मिणां संन्यासिनामिष्टेषुगीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धिमिति चेन्न ब्रह्महत्यादिलक्षणवत्तद्यद्यपि शास्त्रागतं नित्यं कर्म तथाप्यविद्यावत एव भवति यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म नर्थकारणं अवि

आनन्दगिरिखतटीका ।

सिध्यतीत्याह किञ्चेति काव्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च यौगपद्यान्नित्यानुष्ठानायासदुःखेन दुरितफलभोगवत्काव्यफलस्यापि भुक्तत्वसंख्यवादिति हेतुमाह तन्नत्वादिति नित्यकाव्यानुष्ठानयोर्यौगपद्यपिनित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काव्यानुष्ठानफलं श्रुतत्वादिति शङ्कते अथेति काव्यानुष्ठानफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखाद्भिन्नञ्चेत्तर्हि काव्यानुष्ठानायासदुःखं नित्यानुष्ठानायासदुःखञ्च भिद्योभिन्नं स्यादित्याह तदनुष्ठानेति प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्यनिराचष्टे नचेति दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति नहीति आत्मज्ञानवदग्निहोत्रादीनां मोक्षसाक्षादन्वयानेत्यत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याह किञ्चान्यदिति तदेवकारणं विष्टुणोति अविहितमिति यत्कर्ममर्दनभोजनादितवशास्त्रे विहितं नपिष्टुं वा तदनन्तरं फलं तथानुभवादित्यर्थः शास्त्रीयं कर्म तु नानन्तरफलमानन्तरं स्याच्चोदितत्वादतो ज्ञाने दृष्टफलेनादृष्टफलकर्मसहकारि भवति नापि स्वयमेव दृष्टफले मोक्षे कर्मप्रवृत्तिः क्षमेति विवक्षित्वाह नत्विति शास्त्रीयस्याग्निहोत्रादेरपि फलानन्तरं स्वर्गादीनामनन्तरमनुपलब्धिर्विचिन्त्येत ततस्तत्त्वमितथाविधफलापेक्षया प्रवृत्तिरग्निहोत्रादिषु न स्यादित्याह तदेति किञ्च नित्यानामग्निहोत्रादीनामनादृष्टफलतेषामेव काव्यानां तादृक्फलं नच हेतुविनायं विभागो भागीत्याह अग्निहोत्रादीनामिति फलकामित्वमात्रेणैतिस्यादिति पूर्वण समन्वयः यानिनित्यान्यग्निहोत्रादीनि यानि च काव्यानि तेषामुभयेषामेव कर्मस्वरूपविशेषाभावेऽपि नित्यानां तेषां अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण ज्ञानोत्पत्तौ नन्तरमस्ति तेषामेव काव्य

शाङ्करभाष्यम्

द्याकामादिद्रोपतोभवति. अन्यथाप्रवृत्तानुपपत्तेस्तथानित्यनैमित्तिककाव्याद्यपीति
 व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञानेप्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपन्नेतिचेन्न चलनात्मकस्यकर्मणोऽना
 त्मकृतकस्याहङ्करोमीति प्रवृत्तिदर्शनात् देहादिसङ्घातेअसंप्रत्ययो गौणो नमि
 थ्याइतिचेत् नतत्कार्येष्वपिगौणत्वोपपत्तेरात्मीयेदेहादिसंघातेअहंप्रत्ययो गौणो
 यथात्मीयपुत्रेआत्मावैपुत्रनामासीति लोकेचापिममप्राणएवायङ्गौरितितद्वन्नैवमि
 थ्याप्रत्ययोमिथ्याप्रत्ययस्तुस्याणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोर्नगौणप्रत्ययस्य मुख्यका
 र्योर्थत्वंअधिकरणस्तुत्यर्थत्वात्त्वोपमाशब्देनयथासिंहोदेवदत्तोग्निर्माणवकइतिसिं
 हइवाग्निरिवक्रौर्थापैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वात्देवदत्तमाणवकाविकरणकस्तुत्यर्थमेव
 ननुसिंहकार्यमग्निकार्यंवागौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यते मिथ्याप्रत्ययका

आनन्दगिरिकृतटीका

नामज्ञाद्याधिज्ञाभावेपिफलकामित्वमधिकारिण्यस्तीत्येतावन्मानेणस्वर्गादिमहाफल
 त्वमित्ययंविभागोनप्रमाणवानित्यर्थः उक्तविभागायोगेफलितमाह तस्मानेति

काव्यवन्नित्यानामपिपिटलोकाद्यदृष्टफलवत्त्वेदुरितनिवृत्तार्थत्वायोगादर्थेना
 त्मविद्यैवाभ्युपगन्तव्येत्याह अतश्चेति शुभाशुभात्मकं कर्मसर्वमविद्यापूर्वकञ्चेदशेष
 तस्तर्हितस्यत्रयकारणविद्येत्युपपद्यते नतत्सर्वकर्मविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याहं
 क्वाह अविद्येति तत्रहिशब्दद्योतितांयुक्तिर्दर्शयति तथेतिइत्तञ्चाविद्वद्विषयंकर्मैत्याह
 अविद्वदिति अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयमित्यत्रवाक्योपक्रममनुकूलयताआत्मनिकर्तृ
 त्वं कर्मत्वस्वारोपयन्नजानात्यात्मानमिति वटता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शितमित्याह
 उभाविति आत्मानं याथातथ्येनजानन्कर्तृत्वादि रश्चितोभवतोतिव्रवता कर्मसंन्या
 सेज्ञानवतोधिकारित्वंस्वचितमित्याहवेदेति निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेनबोद्धव्यमित्य
 त्रैववाक्यान्तरमाह ज्ञानेति नबुद्धिभेदजनयेदित्यत्र चाविद्यामूलत्वंकर्मणःस्वचयता
 कर्मनिष्ठाविद्वद्विषयानुमोदितेत्याह अज्ञानामितियदुक्तं विद्वद्विषयासंन्यासपूर्विका
 ज्ञाननिष्ठेति तत्र तत्त्ववित्तुमहावाहोशुणसर्वाविभागयोरित्यादिवाक्यसुदाहरति
 तत्त्ववित्त्विति तत्रैववाक्यान्तरंपठति सर्वेति विदुषोज्ञाननिष्ठेत्यत्रैवपाञ्चमिकं वा
 क्यान्तरमाह नैवेति तत्रैवार्थसिद्धमर्थकथयति अज्ञाइति मन्यतइति सन्बन्धः अज्ञस्य
 चित्तशुद्धार्थकर्मशुद्धचित्तस्यकर्मसंन्यासोज्ञानप्राप्तौहेतुरित्यत्रवाक्यान्तरमाह आन
 न्दो रिति यथोक्तेविभागेसप्तमिकंवाक्यमनुशुणमित्याह उदाराइति एवंबोधर्म

शाङ्करभाष्यं ।

यत्त्वं त्वनर्थमनुभवति गौणप्रत्ययस्य विषयञ्च जानाति नैवसिंहो देवदत्तः स्थान्नायम
 ग्निर्माणवक इति तथा गौणेन देहादिसङ्घातेनात्मना कृतं कर्मनमुख्येनाहं प्रत्ययविष
 येनात्मना कृतं स्थान् हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्ममुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्थान् च
 क्रौर्येण पैङ्गल्येन वामुख्यसिंहाग्न्योः कार्यकिञ्चित्क्रियते स्तुत्यर्थेनोपक्षीणत्वात् स्तुय
 मानौ च जानीतो नाहं सिंहो नाहमग्निरिति नसिंहस्य कर्मममान्नेत्येति तथानसङ्घा
 तजं कर्मममुख्यस्यात्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः स्थान्पुनरहं कर्ता मम कर्मति यद्वा ऊ
 रात्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा करोतीति न तेषामिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वा
 त् मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्र
 यत्नादयो यथास्मिन् जन्मनि देहादिसङ्घाताभिमानरागद्वेषादि कृतौ धर्माधर्मौ तत्फ
 लानुभवञ्च ततोऽतीतेऽतीतेतरेपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोतीतो नागत

आनन्दगिरिद्वयटीका

मित्यादि नावभिकं वाक्यमविद्वद्विषयं कर्मैत्यत्र प्रमाणयति अज्ञा इति विदुषः संन्यास
 पूर्विका ज्ञाननिष्ठेत्यत्रैव नावभिकं वाक्यान्तरमाह अनन्या इति सामित्ये तद्वाच्ये य
 थोक्तमिति तेषां सततयुक्तानामित्यादिदाशभिकं वाक्यं तत्रैव प्रमाणयति ददामीति
 विद्यावतामेव भगवत् प्राप्तिनिर्देशादितरेषां न्तदप्राप्तिः स्वचित्तेत्यर्थसिद्धमर्थमाह अ
 र्थादिति ननु भगवत्कर्मकारिणां युक्ततमत्वात् कर्मिणोपि भगवन्त्यान्तीत्याशङ्क्याह
 भगवदिति येभ्यः कर्मकारिणां इत्यादिन्यायेन भगवत्कर्मकारिणस्तेष्वपि युक्ततमाः तथा
 पिका कर्मिणोऽज्ञाः सन्तो न भगवन्तं सहसा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः तेषामज्ञत्वे गमकं दर्शयति
 उत्तरोत्तरेति त्रित्तसमाधानमारब्धं फलत्यागपर्यन्तं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरं हीनसाध
 नोपादानादभ्यासासमर्थस्य भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञ
 त्वं विज्ञातमित्यर्थः ये त्वच्चरमनिर्देश्यमित्यादिवाक्यावष्टमो न विद्वद्विषयत्वं संन्यासपूर्
 व्वकज्ञाननिष्ठायानिर्द्धारयति अनिर्देश्येति उक्तसाधनास्तो संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठा
 यामधिक्रियेरन्निति शेषः किञ्च त्रयोदशेयान्यमानित्वादीनि चतुर्दशे च प्रकाशञ्च प्रष्ट
 त्तिञ्च इत्यादीनि पञ्चदशे च यान्यसङ्गत्वादीनि उक्तानितैः सर्वैः साधनैः सहितामवन्त
 निर्देश्याच्चरोपासकास्तोपिते ज्ञाननिष्ठायामेवाधिक्रियेरन्नित्याह च्छेनेति निष्ठाह
 यमविकारिभेदेन प्रतिष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्टमिष्टमिश्रितमिति विविधं कर्मफलं
 न भवति किन्तु मुक्तिरेव कर्मनिष्ठानान्तुलिविधं कर्मफलं न मुक्तिरिति शास्त्रार्थविभाग

शाङ्करभाष्यं

आनुमेयः ततश्च सर्वकर्मसंन्यासात् ज्ञाननिष्ठायां आत्यन्तिकः संसारोपरम इति सि
हं अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निवृत्तौ देहाद्यनुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः देहा
दिसङ्घाते आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः न हिलोके गवादिष्योऽन्यो हं मत्तश्चान्योगवाद
य इति जानन् तेष्वहमिति प्रत्ययं मन्यते कश्चिदजानंस्तु मन्यते स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत्
अविवेकतो देहादिसङ्घाते कुर्यादहमिति प्रत्ययं न हि विवेकतो जानन् यत्त्वात्मा वैपुत्र
नामासीति पुत्रे हं प्रत्ययः न तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणो गौणेन चात्मानाभोजना
दिवत्परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्नि कार्यवत् अह
द्विषयचोदनाप्राप्तात्त्वात्मा कर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेन्न अविद्या
कृतात्मकत्वात् तेषां गौणात्मानो देहेन्द्रियादयः किं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासङ्गस्या

आनन्द गिरिकृतटीका

मभिप्रेतमुपसंहरति अविष्ठानादीति यदुक्तमविद्याकामबीजं सर्वकर्मैतितत्रशास्त्रा
वगतस्य कर्मणोऽविद्यापूर्वकत्वानुपपत्तेरित्याक्षिपति अविद्येति दृष्टान्तेन समाधत्ते
नेति तत्राभिमतं प्रतिज्ञां विभजते यद्यपीति उक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति अविद्यादि
मतो ब्रह्महत्यादिकर्मत्वत्तद्देहेतुमाह अन्यथेति दार्ष्टान्तिकं गृह्णाति तथेति तान्यथैव
द्यादिमतो भवन्तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामेषितव्यमित्यर्थः पारलौकिकमसद्देहाद्य
तिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्तयोगान्तरेषामविद्यापूर्वकत्वेति शङ्कते व्यतिरिक्त इति
सत्यपि व्यतिरिक्तात्मज्ञाने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावात् मिथ्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु
प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिहतमिति परिहरति नेत्यादिना कर्मणश्चलनात्मक
त्वान्नात्मकर्तृत्वं तस्य निःक्रियात्वात् देहादिसंघातस्य तु सक्रियत्वात् तत्कर्तृकं कर्म युक्तं
थापिसंघाते हं ममाभिमानद्वारा हं करोमित्यात्मनो मिथ्याधी पूर्विका कर्मणि प्रवृत्तिर्ह
'टा तेनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः यदुक्तं देहादिसंघाते हं मभिमानस्य मिथ्याज्ञान
त्वं तदाक्षिपति देहादीति अहं धियोगौणत्वे तत्पूर्वककर्मसु पि गौणत्वात् प्रवृत्तेरात्मनोऽन
याभावात् तन्निवृत्तार्थं हेत्वन्वेषणं स्यादिति दूषयति नेति एतदेव प्रपञ्चयन्नादौ चो
द्यं प्रपञ्चयति आत्मीयेति तत्र श्रुत्यवष्टम्भेन दृष्टान्तमाह यथेति दर्शितं च तैरात्मीयेपु
त्रे हं प्रत्ययोगौणस्तथा संघाते यात्मीये हं प्रत्ययस्तथा युक्त इत्यर्थः भेदधी पूर्वकत्वं गौणधि
यो लोके प्रसिद्धमित्याह लोके चेति लोकवेदानुरोधेनात्मीये संघाते हं धीरपि गौणी
स्यादिति दार्ष्टान्तिकमाह तद्वदिति मिथ्याधियोपि भेदधी पूर्वकत्वसम्भवादात्मीय

शाङ्करभाष्यं ।

त्मनःसङ्गात्सत्त्वमापाद्यन्तेतद्भावेभावात्तद्भावेचभावादविवेकिनां ह्यज्ञानकालेवात्मानां दृश्यते दीर्घो हङ्गौ रौहमिति देहादिसङ्घाते हं प्रत्ययो भवति न तु विवेकिनां अन्यो हं देहादिसङ्घातादिति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसङ्घाते हं प्रत्ययो भवति तस्मात् मिथ्या प्रत्ययाभावेऽभावात् तत्क्षत एव न गौणः पृथक् गृह्यमाण विशेष सामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्थाना गृह्यमाण सामान्यविशेषयोः यथाशुक्लिरजतयोर् यत्तूक्तं श्रुतिप्रमाख्यादिति न तत्प्रामाण्यदृष्टविषयत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धः श्रुतेः प्रमाख्यं न प्रत्यक्षादिविषये अदृष्टदर्शनार्थविषयत्वात् प्रामाण्यस्य तस्मान्नदृष्टामिथ्या ज्ञाननिमित्तस्याहं प्रत्ययस्य देहादिसङ्घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यं न हि श्रुतिशतमपि शीतो ग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवन् प्रामाख्यमुपैति यदि ब्रुयात् शीतो ग्निरप्रकाशो वेति तथाप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्पं प्रामाख्यान्यथानुपपत्तेः न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं वाक्यं

ज्ञानन्दगिरिज्ञतटीका

संघाते हं धियो मिथ्यात्वमेवं किं न ख्यादित्याशं व्याह नैवमिति भेदधी पूर्वकत्वाभाविकथं मिथ्याधीरुदेतीत्याशं व्याह भिष्येति अधिष्ठानारौप्ययोर्विवेकाग्रहात्तदुत्पत्तिरित्यर्थः देहादावहं धियो गौणतेति चोद्यं विद्यते तत्कार्येष्वपीत्यादिपरिहारं विद्यतेति नेत्यादि हेतुभागं विभजते यथेति सिंहो देवदत्त इति वाक्यं देवदत्तः सिंह इवेत्युपमया देवदत्तं क्रौर्याद्यधिकरणं स्तोत्रं प्रष्टुं च अग्निर्माणवक इत्यपि वाऽग्रमाणवको ग्निरिवेत्युपमया माणवकस्यै कल्पधिकरणस्य स्तुत्यर्थमेव न तथा नुष्यो हमिति वाक्यस्य अधिकरणस्तुत्यर्थताभातीत्यर्थः देवदत्तमाणवकयोरधिकरणत्वं कथमित्याशं व्याह क्रौर्येति किञ्च गौणशब्दं तत्प्रत्ययञ्च निमित्तं कृत्वा सिंहकार्यं न किञ्चिद्देवदत्ते साध्यते नापि माणवके किञ्चिद्ग्निकार्यं मिथ्याधीकार्यत्वं तर्धभोत्मानुभवत्यतो न देहादावहं धी गौणीत्याह नत्विति इतोपि देहादौ नाहं धीः गौणीत्याह गौणेति यो देवदत्तो माणवको वा गौण्याधियो विषयस्तं परोनैष सिंहो नायं मग््निरिति जानाति नैवमविद्वानात्मनः संघातस्य च सत्यपि भेदसङ्घातस्थानात्सत्त्वं प्रत्येत्यतो न सङ्घाते हं शब्दप्रत्ययो गौणादित्यर्थः सङ्घाते तयोर्गौणत्वे दोषान्तरं समुच्चिनोति तथेति तथा सत्यात्मनिकटत्वादि प्रतिभासासिद्धिरिति शेषः गोखेकतं नमुस्येन कतमित्युदाहरणे न स्फुटयति न हीति यद्यपि देवदत्तमाणवकाभ्यां कृतं कार्यं सुखाभ्यां सिंहाग्निभ्यां न क्रियते तथापि देवदत्त

शाङ्करभाष्यं

योमिथ्याप्रत्ययवत्कट्टकत्वात्कट्टरभावेऽयुतेरंप्रामाण्यमितिचेत् नम्रह्यविद्याया
मर्थवत्त्वोपपत्तेःकर्मविधिश्चुतिवत्त्रह्यविधिश्चुतेरंप्रामाण्यप्रसङ्गइति चेन्नवाधकप्रत्य
यानुपपत्तेर्यथावह्यविद्याविधिश्चुत्यत्मन्यवगतेदेहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययोवाध्यते तथा
त्मन्येवात्मप्रवृत्तिर्नकदाचित्केनचित्कथञ्चिदपिवाधितुंशक्याफलाव्यतिरेकावगतेर्य
थाग्निरुष्णःप्रकाशञ्चेति नचकर्मविधिश्चुतेरंप्रामाण्यंपूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरा
पूर्वापूर्वप्रवृत्तिजननस्यप्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्तुत्वादनार्थत्वात् मिथ्यात्वेषुपायस्यो
पेयसत्यतयासत्यत्वमेवस्याद्यथानुवादानांविधिषोपाणांलोकैपिवालोन्यत्तादीनांपयश्चा
दिपाययितव्ये चूडावर्हनाधिवचनंप्रकारान्तरस्थानाञ्चसाक्षादेवंप्रामाण्यसिद्धिःप्रा
गात्मज्ञानात्देहाभिमानप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् यत्तुमन्यतेस्वयमव्याप्रियमाणोप्यात्मा
संनिधिमात्रेणकरोति तदेवचमुख्यं कट्टत्वमात्मनो यथाराजा युध्यमानेषुयोधेषु यु
ध्यतइतिप्रसिद्धं स्वयमयध्यमानोऽपिसनिधानदेवजितःपराजितश्चेति तथासेनाप
तिर्चानैवकरोति क्रियाफलसम्बन्धस्वराजसेनापतेञ्चदृष्टः यथाच ऋत्विशुं कर्म यज

आनन्दगिरिछातटीका

गतक्रौर्येणसुख्यसिंहस्यमाणवकनिष्ठपैङ्गव्येनसुख्याग्निरिवचसङ्घातगतेनापिजडत्वे
नात्मनोसुख्यस्य किञ्चित्कार्येकतंभविष्यतीत्याशंखाह नचेति देहादावहंधियोगौ
णत्वाद्योगेहेत्वन्तरमाह स्तूयमानाविति देवदत्तमाणवकयोःसिंहाग्निमिथ्याभेदधीपूर्व
कंतद्वारापारवत्त्वाभावधीवदात्मनोपि सुख्यस्यसङ्घाताद्देधीद्वारा तदीयव्यापाररा
हित्यमात्मनिदृष्टस्यादित्यर्थः व्यावर्त्तनदर्शयति कपुनरितिसङ्घातेहंधियोमिथ्याधीत्व
मपिनतत्कृतमात्मनि कट्टत्वंकिञ्चात्माचज्ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरस्यकट्टत्वंवास्तवमिति
मतमनुवर्दति यच्चेति ज्ञानादिद्वैतमपिकर्त्तृत्वमिथ्याधीकृतमेवज्ञानंसिथ्याधीकार्य
त्वादिति दूषयति नतेपामिति तदेवप्रपञ्चयति मिथ्येति मिथ्याज्ञानंनिमित्तंछत्वा
किञ्चिदिदंकिञ्चिदनिष्टमित्यारोप्य तद्वारानुभूतेतस्मिन्प्रेपाजिहासाभ्यांक्रियां
निर्वर्त्यतयेष्टमनिष्टफलंमुक्त्वातेनसंस्कारेण तत् पूर्विकाःस्तृत्यादयःस्वात्मनिक्रि
यांकुर्वन्तीति युक्तंकट्टत्वस्यचमिथ्यात्वमित्यर्थः अतीतानागतजन्मनोरिववर्त्तमाने
पिजन्मनि कट्टत्वादिसंसारस्यवस्तुत्वमाशंखाह यथेति विमतौकालावविद्याकृत
संसारवन्तौकालत्वाद्दर्त्तमानकालवदित्यर्थः संसारस्याविद्याकृतत्वेकलितमाह तत
च्चेति तस्याविद्याकत्वेनविद्यापोह्यत्वेहेत्वन्तरमाह अविद्येति कुतोस्याविद्याकृत

शाङ्करभाष्यम्

मानस्यतथादेहादीनां कर्म आत्मकं तस्यात् तत्फलस्यात्मगामित्वात् यथावाभ्यामकस्य
 लोकभ्यामयितृत्वाद्व्याप्तस्यैवमुख्यमेवकर्तृत्वं तथाचात्मनइतितदसदकुर्वतः कार
 कत्वप्रसङ्गात् कारकमनेकप्रकारमिति चेन्नराजप्रभृतीनांमुख्यस्यापिकर्तृत्वस्यदर्श
 नात् राजातावत्स्वव्यापारेणापियुध्यतेयोधानांयोधयितृत्वेनधनदानेनचमुख्यमेव
 कर्तृत्वंतथाजयपराजयफलोपभोगेनतथायजमानस्यापिधनत्यागेनदक्षिणादानेनच
 मुख्यमेवकर्तृत्वंतस्माद्व्याप्तस्यकर्तृत्वोपचारः यःसगौणइत्यवगम्यते यदिमुख्यमन्य
 त्कर्तृत्वंस्वव्यापारलक्षणंनोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनांतदासन्निधिमात्रेणापि
 कर्तृत्वंमुख्यंपरिकल्पेत यथाभ्यामणेन नतथाराजयजमानादीनांस्वव्यापारो नोपल
 भ्यते तस्मात्सन्निधिमात्रेणापिकर्तृत्वंगौणमेवतथाचसतितत्फलसम्बन्धोऽपिगौ
 णएवस्यान्नगौणेनमुख्यंकार्यंनिवर्त्तते तस्मादसदेवैतदीयते देहादीनांव्यापारेणा
 व्याप्तआत्माकर्त्ताभोक्ताच स्यादिति भ्रान्तिनिमित्तन्तुसर्वमुपपद्यते यथास्वप्नेमा

आनन्दगिरीकृतटीका

त्वं धर्माधर्मकृतत्वसम्भवादित्याशंकाह देहादीती आत्मनोधर्मादिकर्तृत्वस्यावि
 द्यकत्वान्नाविद्याविनाकर्मिणां देहाभिमानः सम्भवत्यतश्च आत्मनःसंघातेहमभिमान
 स्याद्विद्ययाविद्यमानतेत्यर्थः आत्मनोदेहाद्यभिमानस्याविद्यकत्वमन्वयव्यतिरेका
 भ्यांसाधयन्व्यतिरेकं दर्शयति नहीति अन्वयं दर्शयन्व्यतिरेकमनुवदति अजान
 न्विति पुत्रं पितुरहंधीरनात्मीये देहादावहंधीर्गौणीत्युक्तमनुवदति यत्त्विति तत्र
 दृष्टान्तश्रुतेर्गौणात्मविषयत्वमुक्तमङ्गीकरोति सत्त्विति तर्हि देहादावपितथैवस्व
 कीयेस्यादहंधीर्गौणीत्याशंकाह गौणेनेति नहिस्वकीयेनपुत्रादिनागौणात्मनापि
 तुभोजनादिकार्यंक्रियते तथादेहादेरपिगौणात्मत्वेतेनकर्तृत्वादि कार्यमात्मनो नवा
 स्तवंसिद्धमित्यर्थः गौणात्मनामुख्यात्मनोनास्तिवास्तवंकार्यमित्यत्र दृष्टान्तमाहगौ
 णेति नहिगौणेनसिंहेनदेवदत्तेनमुख्यसिंहकार्यंक्रियतेनापिगौणाग्निनाभाणवकेन
 मुख्याग्निकार्यंदाहपाकादि तथादेहादिनागौणात्मना मुख्यात्मनो नवास्तवंकार्यं क
 र्तृत्वादिकर्तृत्वमिति शक्यमित्यर्थः स्वर्गकामादिवाप्राप्त्यात् आत्मनोदेहाद्यतिरेकज्ञान
 स्यचकेवलस्याकर्तृत्वात्तत्कर्तृव्यं कर्मगौणैरेव देहादावात्मभिःसम्पाद्यते नहिसत्ये
 वश्रौतातिरेकज्ञानेदेहादावात्मत्वमात्मनोमुख्यंयुक्तमिति चोदयति अदृष्टेति नदेहा
 दीनामात्मत्वंगौणंतदीयात्मत्वस्याविद्यत्वेनसिद्धत्वादतो नगौणात्मभिरात्मकर्तृव्यं क
 र्माक्रियते किन्तुमिथ्यात्मभिरिति परिहरति नाविद्येति तदेवविद्वज्जनार्थंस्फुटयति

शाङ्करभाष्यं

वायान्चैवं न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्ति सन्तानविच्छेदेपुसुपुंसिसमाध्यादिषुकर्तृत्वभो
 क्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते तस्मात्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमः न परमार्थ इति
 सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धं सर्वं गीताशास्त्रार्थं सुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये
 विशेषतश्चान्त इहशास्त्रार्थदाढ्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽथे दानीं शास्त्रसम्प्रदाय
 विधिमाह इदं शास्त्रं तैतवह्निताय मयोक्तं संसारविच्छिन्नये अतपस्काय तपोरहिताय
 नवाच्यमिति व्यवहितेन संबध्यते तपस्विनेष्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन
 कस्याच्चिदप्यवस्थायां नवाच्यं भक्तस्तपस्वी अपि सत्वगुण्युष्यो भवति तस्या अपि नवाच्यं
 नचयोमां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वा अस्थसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाधारोपशेन
 ममेत्वरत्नमजानन्नसहतेऽसावप्यथोप्यस्तस्मात्प्रिनवाच्यं भगवत्पुनस्तूयायुक्ताय तप
 स्विने भक्ताय शुभ्युपवेश्युगुण्युपवेश वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्भस्यते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गौणा इति कथं तर्हि देहादिविषयात्मत्वप्रयेत्याशंकाविद्याकृतेत्यादि हेतुं विभजते
 किंतु हीति देहादीनामनात्मनामेव सतामात्मत्वं मिथ्याप्रत्ययकृतमित्यनान्वयव्यतिरे
 कमुदाहरति तद्वाव इति उक्तेन्याये शास्त्रीयसंस्कारशून्यानामनुभवं प्रमाणयति
 अविवेकिनामिति व्यतिरेकेपि दर्शिते शास्त्राभिज्ञानामनुभवमनुकूलयति नत्विति
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभवानुसारिथ्यामिहमर्थसुपसंहरति तस्मादिति तत्कृत एव
 देहादावहं प्रत्यय इति शेषः किञ्च व्यवहारभूमौ भेदग्रहस्य गौणत्वव्यापकत्वात्तस्य
 प्रकृतेऽभावात्तदेहादावहंशब्दप्रत्ययौ गौणावित्याह एवमिति अदृष्टे विषयचोदना
 प्रामाण्यत्कर्तृत्वात् नो व्यतिरेकावधारणात्तस्य देहादावहंमभाभिमानस्य गौणतेत्युक्तं
 मनुवदति यत्विति श्रुतिप्रामाण्यस्याज्ञातार्थविषयत्वात्मानान्तरसिद्धे व्यतिरिक्तात्म
 निचोदनाप्रामाण्याभावान्नतद्वदन्नेन देहादावात्माभिमानस्य गौणतेत्युत्तरसाह नत
 दिति श्रुतिप्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वं स्पष्टयति प्रत्यक्षादीति अज्ञातार्थज्ञापकं प्रमा
 णमिति स्थितेन ज्ञाते श्रुतिप्रामाण्यमित्याह अदृष्टेति अज्ञातसाध्यसाधनसम्बन्धो
 धिनः शास्त्रस्यातिरिक्तात्मन्यौदासीन्ये फलितमाह तस्मादिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृ
 ष्टो मिथ्याज्ञाननिमित्तो देहादिसंघातोहं प्रत्ययस्तस्येति यावत् अन्यविषयत्वाच्चोदना
 यानातिरिक्तात्मविषयतेत्युक्तमिदानीन्तद्विषयत्वाङ्गीकारेपि न तन्निर्वोदुं शक्यमध्य
 चविरोधादित्याह नहीति श्रुतिरूपेस्या श्रुतेरसम्भावितदोषायाः मानान्तरविरोधेपि

शाङ्करभाष्यं

तत्रमेधाविनेतपस्विनेवेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात्शुश्रूषामभियुक्तायतपस्विनेभक्तायमे
 धाविनेवा वाच्यंशुश्रूषामभक्तिवियुक्तायनतपस्विनेनापिमेधाविनेवाच्यंभगवत्सूत्राद्यु
 क्तायसमस्तगुणवतेपिनवाच्यं गुरुशुश्रूषामभक्तिमतेचवाच्यमित्येष शास्त्रसम्प्रदाय-
 विधिः ६७

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रासाख्यसप्रत्याख्यैयमित्यभिप्रेत्याह यदीति स्वार्थबोधयत्याः श्रुतेरविरोधापेक्षत्वाद्दि
 क्तार्थवादित्वेतत्परिहारायविवक्षितमर्थान्तरमविरुद्धतस्याःस्वीकर्त्तव्यं विरोधे तत्
 प्रासाख्यानुपपत्तिरित्याह तथापीति अविरोधमवधार्य श्रुत्यर्थकल्पना नयुक्तेति व्या
 वर्त्यमाह नत्विति अविद्यावत्कर्मत्वकर्मैति त्वयोपगमादुत्पन्नायां विद्यायामविद्या
 भावेतदधीनकारुभावादन्तरेणकर्त्तारमनुष्ठानासिद्धौ कर्मकाण्डाप्रासाख्यमित्यस्य
 यनविधिविरोधःस्यादितिशंकते कर्मणइति कर्मकाण्डश्रुतेर्विद्योदयात्पूर्वव्यवहा
 रिकप्रासाख्यस्यतात्त्विकप्रासाख्याभावेपि सञ्जवाद्ब्रह्मकाण्डश्रुतेश्चतात्त्विकप्रासाख्य
 स्यब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नत्वान्नाध्ययनविधिविरोधइति परिहरति नब्रह्मेति
 कर्मकाण्डश्रुतेस्तात्त्विकप्रासाख्याभावेब्रह्मकाण्डश्रुतेरपितदसिद्धिरविशेषादितिशं
 कते कर्मैति उत्पन्नायाब्रह्मविद्यायावाधकाभावेनप्रमाणत्वात्तद्भेदश्रुतेस्तात्त्विकं प्रा
 साख्यमिति दूषयति नवाधकेति ब्रह्मविद्यायावाधकानुपपत्तिं दृष्टान्तेनसाधयति
 यथेति देहादिसङ्घातवदित्यपेरर्थः लौकिकावगतेरिवात्मावगतेरपिफलाव्यतिरे
 कमुदाहरणेनस्फोरयति यथेति फलमन्नाननिवृत्तिःकर्मविधिश्चुतिवदित्युक्तं दृष्टा
 न्तविषययति नचेति अनादिकालप्रवृत्तस्वाभाविकप्रवृत्तिव्यक्तीनांप्रतिबन्धेन योगा
 द्यलौकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्जनयति कर्मकाण्डश्रुतिस्तज्जननञ्चचित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगां
 त्साभिमुख्यप्रवृत्तिस्तुत्यादयति तथाच कर्मविधिश्चुतीनांपारंपर्येणप्रत्यगात्मज्ञानार्थ
 त्वात्तात्त्विकप्रासाख्यसिद्धिरित्यर्थः नन्वेवमपिश्रुतेर्भिष्यात्वादाभासवद्प्रासाख्यमिति
 चेन्नेत्याह मिथ्यात्वेपीति स्वरूपेणासत्यत्वेपिसत्योपेयद्वाराप्रासाख्यमित्यत्रदृष्टान्तसा
 ह यथेति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानांश्रुतेर्धर्मप्रासाख्याभावेपिशेषविध्यनुरोधेनप्रा
 साख्यवत्प्रकृतेपिश्रुतेःस्वरूपेणासत्यायाविषयसत्यतयासत्यत्वङ्गतायाःप्रासाख्यसविक
 लमित्यर्थःवाङ्मयस्यशेषविध्यनुरोधेनप्रासाख्यंनालौकिकमित्याह लोकेपीति कर्मकाण्ड
 श्रुतीनास्तुक्तरीत्यापरस्यरयाप्रासाख्यमपिसाक्षात्प्रासाख्यमुपेक्षितमित्याशङ्क्याहप्रका

आनन्दगिरिकृतटीका

रान्तरेति आत्मज्ञानोदयात्प्रागवस्थाप्रकारान्तरं तदस्थितानां कर्मकारणं यत्तीना
 मज्ञातसम्बन्धबोधकत्वेन साक्षादेवप्राप्तास्यसिद्धमित्यर्थः ज्ञानात् पूर्वकर्मयुतीनां
 व्यावहारिकप्राप्तास्येदृष्टान्तमाह प्रागिति प्रतीचिकर्तृत्वस्याविद्याकत्वेपि यत्प्रा
 म्नास्यसप्रत्युहमित्युक्तं संप्रतिकर्तृत्वस्यप्रकारान्तरेणपारमार्थिकत्वमुत्थापयति य
 त्विति स्वव्यापाराभावेसन्निधिमानेणकुतोमुख्यकर्तृत्वमित्याशङ्क्येदृष्टान्तमाह यथेति
 स्वयमयुध्यमानत्वेकथं तत्फलवत्वमित्याशङ्क्यप्रसिद्धिवशादित्याह जितइति कारिक
 व्यापाराभावेपिकर्तृत्वस्यमुख्यत्वेदृष्टान्तमाह सेनापतिरिति तस्यापिफलवत्त्वंराज
 वदन्निष्ठमित्याह क्रियेति अन्यकर्मणा अन्यस्यसन्निहितस्यमुख्ये कर्तृत्वेवैदिकमुदा
 हरणमाह यथाचेति कथञ्चित्त्वजांकर्मयजमानस्येत्याशङ्क्याह तत्फलस्येति स्वव्यापा
 रादृतेसन्निधेरेवान्यव्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वेदृष्टान्तमाह यथावेति क्रियांकुर्वत्का
 रणकारकमित्यङ्गीकारविरोधानैतदिति दूषयति तदसर्दित कारकविशेषविषय
 त्वेनाङ्गीकारोपपत्तिरिति शंकेते कारकमिति स्वव्यापारान्तरेणनकिञ्चिदपिकार
 कमिति परिहरति नराजेति दर्शनमेवविशदयति राजेति यथाराज्ञोयुद्धेचोद्धयितृ
 त्वेन धनदानेनच मुख्यकर्तृत्वंतथाफलभोगेपि मुख्यमेवतस्यकर्तृत्वमित्याह तथेति
 यदुक्तञ्चित्त्विककर्मयजमानस्येति तद्वाह वजमानस्यापीति स्वव्यापारादेवमुख्यकर्तृत्व
 मितिस्थितेफलितमाह तस्मादिति तदेवप्रपञ्चयति यदीति तर्हि सन्निधानादेव
 मुख्यकर्तृत्वंराजादीनामुपगतमिति नेत्याह नयथेति राजादीनांस्वव्यापारकत्वेपू
 र्वोक्तसिद्धमित्याह तस्मादिति राजप्रभृतीनांसन्निधेरेवकर्तृत्वस्यगौणत्वेजयादिफ
 लवत्वस्यापिसिद्धगौणत्वमित्याह तथाचेति तत्पूर्वोक्तं हेतुत्वेनस्पारयति नेति अन्य
 व्यापारेणान्यस्यमुख्यकर्तृत्वाभावेफलितमुपसंहरति तस्मादिति कथं तर्हित्वयात्मानि
 कर्तृत्वादिसिद्धं नहिबुद्धेस्तदिष्टं कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायात्तत्राह आन्तीति
 कर्तृत्वाद्यात्मनिश्चान्तमित्येतद्दुदाहरणेनस्फोरयति यथेति मिथ्याज्ञानकृतमात्मनि
 कर्तृत्वादीत्यव्यतिरेकदर्शयति नचेति उक्तव्यतिरेकेफलं कथयति तस्मादिति सं
 सारभ्रमस्याविद्याकृतत्वेसिद्धेपरमप्रकृतमुपसंहरति इति सव्यगतिं प्रासृतात्पर्या
 र्थं विचारद्वारनिर्ह्वयानन्तरञ्चोक्तसवतारयति सर्वमिति प्रकृते त्वटादशाध्याये
 गीताप्रासृतात्पर्यं सर्वं प्रतिपत्तिं सौकर्यार्थमुपसंहृत्यान्ते च सर्वधर्मान्परित्यज्यत्या
 दौ विप्रयतस्तस्य संक्षेपेणोपसंहारं कृत्वा संप्रदापविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति

इदन्तेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन नचाशुश्रुपवेवाच्यंनचमांयोव्यसूयति ६७

आनन्दगिरिद्वयटीका

योजना किमिति विस्तरेणोपसंहृतः शास्त्रार्थःसंचिष्योपसंह्रियतेतत्राह शास्त्रार्थेति संचेपविस्ताराभ्यामुक्तेर्येसर्वेषांदृढतयाबुद्धिमधिरोहतीत्यर्थः हितायेत्येतदेवव्याचष्टेसंसारेति कदाचनेति संचैःसंबध्यते प्रतिषेधसामर्थ्यसिद्धयर्थं कथयति भगवतीति अर्थसिद्धये स्मृत्यन्तरमनुसृत्यमेधावित्त्वमन्तर्भावयति तत्रेति विकल्पदर्शनात्तेषु मेधावित्त्वमपि प्रविशतीत्यर्थः विकल्पपक्षेकथमधिकारिप्रतिपत्तिरितितत्राह शुश्रूषेति ताभ्यां युक्ताय भगवत्यस्त्रयारहिताय तपस्विनेवाच्यमिति संबन्धः तद्युक्तायशुश्रूषाभक्तियुक्ताय भगवति अनसूयासंहितायेत्यर्थः तपस्वित्वमेधावित्त्वानिरपेक्षमधिकारिविशेषणमिति शंकांशातयति शुश्रूषवेति भगवद्विपयास्त्रयाराहित्यतात्यर्थं सूचयति भगवतीति कस्मैतर्हिवाच्यमेतदित्याशंक्य पूर्वोक्तसर्वगुणसम्पन्नायेत्याह गुरुशुश्रूषेति अनुक्तेरविशेषणोपलक्षणांशुभयग्रहणं मेधाविनस्तपस्वित्वं नातीवापेक्षते सर्वमन्यदधिकारिभावादपेक्षितमेवेति भावः ६७

स्वामिद्वयटीका ।

एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्सम्प्रदायप्रवर्तनेनियममाह इदमिति इदंगीतार्थतत्त्वं तेत्वया अतपस्काय धर्मानुष्ठानहीनाय नवाच्यंनचामक्ताय गुरावीश्वरेच भक्तिशून्याय कदाचिदपिवाच्यंनचाशुश्रुपवे परिचर्यामकुर्वतेवाच्यंमांपरमेश्वरंयोऽभ्यसूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेणनिन्दति तस्मैच नवाच्यं ६७ एतैर्दोषैरहिते

भाषाअनुवाद

इसप्रकारसे श्रीभगवतगीताका तत्त्वअर्थ उपदेशकर अब गीताको संप्रदाय स्वरूप प्रवर्तन करने में अर्थात् दूसरेको उपदेशदेनेमें नियमकहतेहैं किहेअर्जुन इसगीतार्थकेतत्व को तुम अतपस्क कहें स्वधर्मअनुष्ठानरहित मनुष्यसे न कहना औ नकभी अभक्तकहे ईश्वरगुरुतथाब्राह्मणकी भक्तिविहीनको कहना औ अशुश्रूषुअर्थात् ब्राह्मणगुरुतथाईश्वरकी शुश्रूषासेवा जो नहीं करता अथवागीताश्रवणकारनेकी जिसको अनिच्छाहोय अथै मनुष्योंकोभी कभी न कहियो और जो परमेश्वर स्वरूप हमारे में मनुष्य बुद्धि लायकर दोष आरोप करता ऊँअनिन्दा करै उसको भी न कहना यह तुम से हम प्रत्युपकार चाहते हैं ६७

यद्दमंपरमं गुह्यं मद्भक्तैष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ६८

शाङ्करभाष्यं

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह यद्दमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः सन्वादे रूपं ग्रन्थं गुह्यं गुप्तं ज्ञोष्यतमं मद्भक्तैषु मयि भक्तिं मत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः यथात्वयि मया भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भक्तिं मानेण क्रेवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोश्च तस्य शूय पा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः तस्यैर्दफलं मामेवैष्यति सुच्यत एवान् संशयो न कर्तव्यः ६८

आनन्दगिरिद्वयटीका ।

शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्तार्थसुत्तरज्ञोक्तप्रवृत्तिदर्शयति सम्प्रदायेति यद्व्यव्यायको निर्दिश्यते परमत्वं ग्रन्थस्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमित्याह परममिति गोष्यत्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वाद्यथोक्तसन्वादेऽस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च मद्भक्तैषु स्थापने ह्यन्तमाह यथेति मयि वासुदेवे भगवति अनन्यभक्तैस्त्वयि यथा मया ग्रन्थोऽर्पितः स्थापितस्तथा मद्भक्तैष्वन्येष्वपि यो ग्रन्थमिदं स्थापयिष्यति तस्यैर्दफलमित्युत्तरत्रसम्बन्धः नाभक्तायेति भक्तेरधिकारिविशेषणत्वोक्तैर्मद्भक्तैष्विति पुनर्भक्तिग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याह भक्तेरिति शूयपादिसहकारिराहित्यं केवलशब्दार्थोपपत्तिमौलशब्दे न सूचितमेतत्तथापीतरेण स्फुटीकृतमिति विरोधः प्रज्ञपूर्वकं मभिधानं प्रकारमभिनयति कथमित्यादिनां भगवति भक्तिं करणप्रकारं प्रकटयति भगवत इति यच्छब्दोपेक्षितं पूरयति तस्येति मामेवैष्यत्वेवैष्यन्वयं गृहीत्वा व्याचष्टे सुच्यत एवेति ६८ ननु सर्वेषां भुक्तिसाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तन्निष्ठस्य सुसुचोर्नास्ति विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति तत्राह किञ्चेति

स्वामिद्वयटीका

श्रीगीताशास्त्रोपदेशुः फलमाह यद्दममिति मद्भक्तैष्वभिधास्यति मद्भक्तैष्व्योयोवक्ष्यति मयि परां भक्तिं करोति ततो निःसंशयः सन् मामेव प्राप्नोतीत्यर्थः ६८

भगवाञ्चनुवादः

पूर्व कहे ऊँचे सब दीपों से वर्जित भक्तजनों को गीतार्थ के उपदेश करने वाले पुरुष का फल कहते हैं कि जो यह परम गुह्य गीतार्थ का उपदेश मेरे भक्तों को करेगा सो मनुष्य मेरी पर कहे उत्तम भक्तिकारी होगा और तदनन्तर सो मनुष्य सर्व संशयसे रहित हो हमको प्राप्त होगा अर्जुन यह जानो ६८

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मो प्रियकृत्तमोऽभिवृत्तान च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६८॥
अध्येष्यते च यद्दुर्मध्यं सखादभावयोः ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्वामिति मे मतिः ७०

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्च न च तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणामध्ये कश्चिन्मो म
प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत्तमोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवैत्यर्थः वर्तमानेषु भवितान
च भविष्यत्यपिकाले तस्मात् द्वितीयोऽन्यः प्रियकृत्तरो भविलोकेऽस्मिन् भविता ॥६८॥

योऽपि अध्येष्यते च पठिष्यति च दुर्मध्यं धर्मादनपेतं सखादरूपं ग्रन्थमावयोः
तेनेदं कृतं स्यात् ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसयज्ञा

आनन्दगिरिकृतटीका

इतश्च विद्यासम्प्रदानं सुमुक्षुणा यथोक्तविशोषणवता कर्तव्यमित्यर्थः वर्तमानेषु मध्ये
त्वत्तोऽन्यो नास्त्येव प्रियकृत्तमो नाप्यतीतेषु तादृक् कश्चिदासीदिति शेषः तस्माद्विद्यास
म्प्रदायकर्तुः सकाशादित्यर्थः ध्याननिष्ठस्यैष्ठत्वेऽपि स्वसम्प्रदायप्रवक्तुः श्रेष्ठतमत्वा
दुचिता विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति भावः ॥६८॥ सम्प्रदायप्रवक्तुः सर्वाधिकफलस

स्वामिकृतटीका

किञ्च न चेति तस्मान्मद्भक्तो भ्यो गीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशादन्यो मनुष्येषु
मध्ये कश्चिद्दमिमम प्रियकृत्तमोऽत्यन्तं परितोषकर्त्तानास्ति न च कालान्तरे भविष्यति
समापितस्मादन्यः प्रियतरोऽधुना भविता वन्तास्ति न च कालान्तरेऽपि भविष्यतीति ॥६८॥

भाषाअनुवाद

तिससे हे अर्जुन उपदेश करने और सम्प्रदाय चलाने वाले मनुष्यों के मध्यमे मेरा
भक्त गीताका उपदेशकारी जो है उसके समान और कोई भी नहीं मेरा अ
त्यन्त परितोष करनेवाला है और न होगा और शक्तिमे उससे अधिक प्रिय
हमारे और कोई नहीं है न होगा ॥६८॥

अब गीता पाठ करने का फल कहते हैं कि जो मनुष्य हमरा और तुमारा
यह धर्मयुक्त संवाद नियम से पाठ करेगा सो पुरुष समस्त यज्ञोमे श्रेष्ठ ज्ञानयज्ञ
से हमारा पूजन किया यह मेरी निश्चित बुद्धि है भावार्थ यह कि जो अर्थ न
ज्ञानिके भी जग के समान गीता पढ़े तो उसके ओता हम उसपर प्रसन्न होते
हैं ज्ञान अज्ञान किसी तरह हमको स्मरण करे हम उसके निकट जायंगे जैसे
से अजासिल और व्याध आदिकों के निकट हम गये हैं ७०

श्रीकृष्णार्थ

द्विशिष्टतमइत्यतस्तेनज्ञानयज्ञेनगीताशास्त्रस्याध्ययनंस्तथते फलविधिरेववा देव
तादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्यफलभवतीति तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यान्म
वेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ७० अथश्रोतुरिदंफलं यद्वावान्यद्दधानोनस्य
आसूयावर्जितः सन् इमं ग्रन्थं शृणुयादपि योनरोपि शब्दात् किमर्थं ज्ञानवान् सोऽपि
पापान्मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मिणाभग्निहोवादि कर्मवतां ७१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वक्तासम्प्रदायप्रवक्तुः सव्याधिकंफलं सवक्ताविष्णुरित्युक्तोनसविस्वाधिदेवतमिति
न्यायेनोक्तासंप्रत्यक्षेणविवक्षितंफलमाह योपीति योक्तव्यशास्त्रस्योप्यध्यातेने
दंक्षतस्यादिति सखन्धः तदेवाह अध्येष्यतइति तेनेदंक्षतमित्यनेदंशब्दार्थवि
गदयति ज्ञानेति तेनाहमिष्टः स्यामिति सखन्धः चतुर्विधानां यज्ञानांमध्ये
ज्ञानयज्ञस्यैवान्द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञइतिविशिष्टत्वाभिधानात्तेनाह मिष्टः
स्यामित्यध्ययनस्यश्रुतिरभिमतेत्याह विधीति पञ्चान्तरमाह फलेति फलविधि
मेवंप्रकटयति देवतादीति यद्विज्ञानयज्ञस्यफलं कैवल्यत्वेनतुल्यमस्याध्येतुःसम्पद्यते
तच्चदेवताद्यात्मत्वमित्यर्थः कवमध्ययनादेव सर्वात्मकंफलंलभ्यते तस्मात्तंमर्ममभव
दितिश्रुतिस्त्वत्राह तेनेति तेनाध्यैत्राज्ञानयज्ञतुल्येनाध्ययनेनभगवानिष्टस्तथाच त
त् ज्ञानादुक्तंफलसविरुद्धमित्यर्थः ७० प्रवक्तुरध्येतुश्चफलमुक्त्वाश्रोतुरिदानींफ
लं कथयति अथेति आचार्यैरुपनिष्याय यावदज्ञानसंशयविपर्ययासं तावदनेकधो

स्वामिकृतटीका ।

पठतःफलमाह अध्येष्यतइति आवयोः श्रीशृणुर्जुनयोरिसंधर्ष्यं वर्माट
नपेतंसंवादयोऽध्येष्यतेजपस्वपेणपठिष्यति तेनपुंसामर्षयज्ञेभ्यःश्रेष्ठेनज्ञानयज्ञेना
हमिष्टःस्यांभवेयमिति मेमतिःयद्यप्यसौगीतार्थमबुध्यमानएव कैवलंजपति तथापि
ममतच्छृणुतोमामेवासौप्रकाशयतीतिशुद्धिर्भवति यथालोकेयदच्छयापिचदाकञ्चित्
कश्चिन्नास गृह्णाति तदासौ मामाह्वयतीतिमत्वा तत्पार्श्वभागच्छति तथाहम
पि सत्यसन्निहितोभवेयं अतोयथा अजाभिलक्षत्रवन्धुप्रसुखाणां कथञ्चिन्नालोक्षा
रणमात्रेणप्रसन्नोऽस्मि तथैवतस्यापिप्रसन्नोभवेयमितिभावः ७०

अन्यस्वज्ञप्रतोयोऽन्यः कश्चिच्छृणोति तस्यापिफलमाह यद्वावानिति योनरःश
द्वायुक्तःकैवलं शृणुयादपियद्वावानपियःकश्चित् किमर्थमयमुच्चैर्जपति अब्रह्मवा ज

अद्वावाननसूयञ्च शृणुयादपियोनरः सोपिसुक्तःशुभान् लोकान् प्राप्नुयात्सुख
कर्मणां ७१

शाङ्करभाष्य

शिष्यस्य ग्राह्यार्थग्रहणविवेकबुभुत् सयाष्टच्छति तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राहयिष्या
द्युपायन्तरेणापिद्विप्रश्चुरभिप्राद्योयत्नान्तरमास्यावशिष्यः कृतार्थः कर्त्तव्यइत्याचा
र्यधर्मः प्रदर्शितो भवति कश्चित् किमेतत् मयोक्तं युतं अवशैनावधारितं प्रार्थकित्वया
एकाग्रेण चेतसा एकचित्तेन किंवा प्रमादितं कश्चिदज्ञानसम्भोहोऽज्ञाननिमित्तः स
म्भोहो वैचित्त्यभावोऽविवेकतास्वाभाविकः किंप्रनष्टो वदर्थो यं शास्त्रश्रवणाया सस्तत्र सम
चोपदेष्टृत्वायासः प्रष्टित्तस्ते तु व्यधनञ्जय ७२ अर्जुनवाच नष्टसोहोऽज्ञानजं तमः

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रदेष्टव्यमिति दर्शयितुं भगवानर्जुनं प्रति दृष्टवानित्याह शिष्यस्येति प्रष्टुरभिप्रायंप्रक
टयति तदग्रहणइति शिष्यश्चेदुक्तं गृहीतुं नष्टेति हितं प्रत्यौदासीत्यमाचार्यस्योचितं
तस्य सन्द्वन्द्वित्वादित्याशंक्याह यत्नान्तरमिति कश्चिदिति कोसलप्रश्ने तमेव व्याचष्टे
किमेतदिति द्वितीयं किंपदं पूर्वस्य व्याख्यानतया सम्बध्यते कश्चिदिति द्वितीयं प्रश्नं वि
भजते किंप्रश्न इति सोहप्रणाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति यदर्थइति ७२

स्वामिभक्तटीका

पतीति दोषदृष्टिकरोति तद्ग्राह्यं तत्पर्यमाह अनसूयञ्चाख्यारहितो वः शृणुयात् सो
पिसर्वैः प्रापैर्मुक्तः सन् श्रमैर्धादिपुण्यकृतां लोकान् प्राप्नुयात् ७१

सख्यमोघानुपपत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह कश्चिदिति कश्चिदिति प्रश्नार्थं च
ज्ञानसम्भोहसन्त्वाज्ञानकृतो विपर्ययः स्पष्टमन्यत् ७२ कृतार्थः सन् अर्जुन उवाच नष्टो

भषा अनुवाद ।

अब गीता श्रवण करने का फल कहते हैं कि जो कोई मनुष्य अज्ञाकहेविश्वा
स युक्त हो केवल गीता पाठ श्रवण करे औ अनसूय कहे यह मनुष्य क्यों चि
स्नाय के पढता है अथवा अगुड निकले तो इसे टोकै जैसे दोष न देखे जैसे मनु
ष्य तावत सकल पाप से मुक्त हो अश्रमेष वज्र आदि कर्म करनेवाले जो लोक
पावते हैं येभी उसी लोकको प्राप्त होंगे और जो अर्थयुक्त अति प्रीति पूर्वक श्र
वण करे तो वे जीवनमुक्त हैं औ अन्तको साक्षात् ब्रह्मस्वरूप होंगें इस
से कुछ सन्देह नहीं है ७१

किञ्चिदेतच्छ्रुतं पार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा कश्चिदज्ञानसंशोहः प्रनष्टस्तु धनञ्जय ७२
अर्जुन उवाच नष्टोसोहः स्मृतिलब्ध्वा त्वत्प्रसादान्धयाच्युत स्थितोऽस्मिगतसन्देहः
करिष्येवचनंतव ७३

शाङ्करभाष्यं

संस्तसंसारानर्थहेतुः सागरइवदुस्तरः स्मृतिश्चात्मत्वविषयालब्ध्यायस्यालाभात् सर्व
ग्रन्थीनांविप्रमोहः त्वत्प्रसादात्तवप्रसादान्धयात्त्वत्प्रसादात्प्रियतेनाच्युतअनेनमोह
नाशप्रज्ञप्रतिवचनेनसर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितं दर्शितंभवतीति य
दुक्ताज्ञानसंशोहनाश आत्मस्मृतिः लाभश्चेति तथाचश्रुतावनात्मवित्तशोचाभीति उ
पन्यस्यात्मज्ञाने सर्वग्रन्थिविप्रमोहोभिद्यते हृदयग्रन्थिस्तत्रकोमोहः कः शोकएकत्व
मनुपश्यतइतिच सन्त्ववर्णः अथेदानींत्वच्छासनेस्थितोऽस्मिगतसन्देहोसुक्तसंशयः क
रिष्येवचनन्तवाहं त्वत्प्रसादात् कृतार्थो नमं कर्त्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ७३

आनन्दगिरिछातटीका

प्रेमोपदिष्टात्मज्ञानस्यअज्ञानसन्देहविपर्ययासरहितस्येष्टस्य भगवदनुग्रहप्राप्ति
कथनेन भगवन्तं परितोपविष्यन् अर्जुनो विज्ञापितवानित्याह अर्जुनइति अज्ञानोत्थ
स्याविवेकस्यनष्टत्वमेवस्येष्टयति संस्तइति स्वयंज्योतिषिप्रतीचित्रह्लास्यविद्यात्म
विघातयति नाविदितं प्रकाशयतीति तत्त्वाह स्मृतिश्चेति स्मृतिलाभे किं स्यादितिचे

भाषाअनुवाद

जो सख्यकप्रकार बोध नभयाहो तो हम फौरन भी तुमको उपदेश करैंगे इस
आशयसे भगवान् प्रकृत है कि हे पार्थ अर्जुन कहो तो मैंने जो कहा सोलव एकाग्र
चित्त हो तुमने सुना और हे धनञ्जय संशोहवाहै तत्वज्ञान के विषयमें अज्ञान
नजनित तुमारी विपरीत बुद्धि नष्ट हुई कि नहीं अर्थात् मेरे वचनो से अज्ञान
दूर भया कि नहीं यही भगवान् ने प्रकृत ७२ तबतों भगवत की वाणीसे पर
म कृतार्थ हो अर्जुन कहते हैं कि हे अच्युत श्रीकृष्ण आपकी कृपासे अब
मेरा आत्मज्ञान के विषय में संशय नष्ट हो गया और स्मृति जो ज्ञान से पाया और
आत्मस्वरूप के अनुसन्धान में चित्तकी स्थिति हुई अर्थात् आत्मस्वरूपका ज्ञान
प्रकाश भया और धर्म के विषय में संदेह मेरे चित्तसे चली गई ऐसा जो मैंने
सो अब आपकी आज्ञा प्रतिपालन करूंगा और बड़करने के लिये तयार खड़ा
हूँ जो आज्ञा होय सो करूँ यह अर्जुनने सावधान हो श्रीभगवानसे कहा ७३

सञ्जयउवाच इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः - सन्वादमिममश्रीप्र मङ्गुतं
लोमहर्षणम् ७४

शाङ्करभाष्यं ।

परिसमाप्तः सकलान्नायशास्त्रार्थोऽथेदानो कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं सञ्जयउवा
च इत्येवमहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः सन्वादमिमं यथोक्तमश्रीप्रश्रुतवानस्मि
अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चकरं ७४

आनन्दगिरिकृतटीका

तदाह यस्याइति मोहनाशेऽस्मृतिप्रतिलम्बीवाऽसाधारणकारणमाह त्वत्प्रसादादि
ति अक्षतेन अश्रुतिवचननलब्धमर्थकथयति अनेनेति यदुक्तं स्मृतिप्रतिलंभादशे
पतो हृदयग्रन्थीनां विप्रसोक्तः स्यादिति तत्र प्रमाणमाह तथाचेति ज्ञानादज्ञानत
त्कार्यनिवृत्तौ श्रुत्यन्तरमपि सन्वादयति भिद्यतइति भगवदनुग्रहादज्ञानकृतमोहहा
नन्तदनन्तरमात्मज्ञानेऽप्रतिलब्धत्वदाज्ञाप्रतीतोहमित्युत्तराद्व्याकरोति अथेति त
ववचनं करिष्येहमित्यलतात्पर्यमाह अहमिति ७३ शास्त्रार्थसमाप्ते सत्यस्यामवखायां
सञ्जयवचनं कुलोपयुक्तमितितदाह परिसमाप्तइति वासुदेवस्य सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य क
तार्थस्यपार्थस्यष्टयासुतस्यार्जुनस्य महात्मनोऽक्षुद्रबुद्धेः सर्वाधिकारिगुणसम्पन्नस्य संस्य
ग्वादं सन्वादं गुरुशिष्यभावेन अश्रुतिवचनाभिधानमिममनुक्रान्तमद्भुतं विस्मयकरं
रोमाणि हर्षन्ति पुलकाभवन्तप्रनेनेति रोमहर्षणं साक्षात्करं यथोक्तं श्रुतवानस्मीत्याह
इत्येवमिति ७४

स्वामिकृतटीका ।

मोहइति आत्मविषयो मोहो नष्टः यतोऽहमस्मीति स्वरूपानुलम्बानरूपा स्मृतिस्वत्
प्रसादान्मया लब्धा अतः स्थितोऽस्मिगतोऽधर्मविषयः सन्देहो यस्य सोऽहं तवाज्ञा करि
ष्यामीति ७३ तदेवं घृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतां कथां मनुस
न्दधानः सञ्जयउवाच इत्यहमिति लोमहर्षणं लोमाञ्चकरं संवादमश्रीप्रं श्रुतवानहं
स्यष्टसन्वत् ७४

भाषाअनुवाद

सोई श्रीकृष्ण अर्जुनका संवाद राजाघृतराष्ट्र से सञ्जय कहते हैं कि महा
त्मा वासुदेव श्री अर्जुन का यह अद्भुत संवाद रोवांखडे करनेवाला लैनेजो सुना
सो आपको जोकातो कइ सुनाया है ७४

व्यासप्रसादाच्छ्रुत्वानिमंगुल्यमहंपरं योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयं७५

शाङ्करभाष्यम्

तच्चैमं योऽक्षणाञ्जुनसम्वादं व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुलाभात् श्रुत्वान्ज्ञातवानेतं सम्वादं गुल्यमहंपरं योगं योगार्थत्वात् ग्रन्थोपियोगसंसम्वादमिसंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात् कथयतःस्वयं परम्परातः ७५

आनन्दगिरिहृतटीका

प्रकृतं सम्वादं कथमश्रौषीरिति चेत्तत्राह तच्चैति एतत्पदं सम्वादपरत्वात्तल्लिङ्गत्वेननेतव्यमित्याह एतमिति परमपुरुषार्थोपधिकत्वात्परत्वं परं गुल्यमिति गयेन गुल्यं रहस्यमिति वा योगो ज्ञानं कर्म च तदर्थत्वादर्वसम्वादो योगः उक्तमथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्याङ्गत्वादर्वसम्वादयोगइत्याह सम्वादमितियोगानासीच्च रोयोगेश्वरस्तदनुग्रहहेतुत्वाद्योगतत्फलयोः ततः साक्षादव्यवधानेन श्रुत्वान् न परम्परयेत्याह योगेश्वरादिति स्वयंस्वेन परमेश्वरेणातिरस्कृतज्ञानैश्वर्यरूपेण कथयतो व्याचक्षाणादित्यर्थः ७५

खामिहृत टीका

आत्मनस्तस्य श्रवणसम्भावनामाह व्यासप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यचक्षुःश्रोत्रादिमह्यं दत्तंततो व्यासस्य प्रसादादेतच्छ्रुत्वानस्मि किंतदित्यपेक्षया माह परं योगं परत्वमाविष्करोति योगेश्वरात्श्रीकृष्णात् स्वयमेव साक्षात्कथयतः श्रुत्वानिति ७५

भाषा अनुवाद

अब सर्वत्र वह वृत्तान्त अपने श्रवण करने का समाचार कहते हैं कि भगवान् व्यासदेव ने हम को दिव्य चक्षु और श्रुति दिया है कि उनकी छपासे परम योगरूप जो परम गुल्य अर्जुन के प्रति साक्षात् योगसाया के ईश्वर श्रीकृष्ण ने आप कहा सो मैंने श्रवण किया और सोई आपसे कहा ७५

आनन्दगिरिछातटीका

निष्ठाहेतुः आनन्निष्ठातुसाक्षादेवमोक्षहेतुरिति शास्त्रार्थसुपसंहरुमिति लुक्तं का
 गडववात्मकशास्त्रपदवाक्यार्थगोचरं आदिमध्यान्तपट्टकेपुव्याख्ययागोचरीकृतं सं
 क्षेपविस्ताराख्यां योजयित्वा रूपादितः सोर्थोन्तिमेनसंक्षिप्यलक्षणैर्न विदधितः गी
 ताशास्त्रमहाण्वोत्थमस्तं वैकुण्ठगरगुह्योक्तं श्रीकण्ठापरमात्मवन्मुनिद्वयनिष्ठाद्वय
 द्योतितं निष्ठापत्रमतिप्रसादननीमाचात्कनं कुर्वती मोक्षेपर्यवसास्यति प्रतिदि
 नं भिष्वमेतद्गुहाः प्राचान्वासार्यपादानांपदवीमनुगच्छता गीताभाष्येकताटी
 काटीकातांपुरुषोत्तमं ७८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुभानन्दपू
 ज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरिविरचिते श्रीगीताभाष्यविवेचनेष्टादशोऽध्यायः १८

स्वामिछातटीका

अतस्त्वंपुवाणाराज्यादिशङ्कं परित्यजेत्याशयेनाह यवेति यत्र येषांपक्षयो
 गानामीश्वरः श्रीकृष्णोवर्त्तते यत्र च पार्थो गारुडीवधनुर्हरस्तत्रैव श्रीराज्यलक्ष्मीस्तत्रै
 व च विजयस्तत्रैव च भूतिरुत्तरोत्तराभिष्टुहिः नीतिर्न्यायोऽपितत्रैव ध्रुवानीतिः सम
 मतिर्निश्चयः अतद्दानीमपितावत् सप्रवृत्तं श्रीकृष्णशरणसुपेत्य पाण्डवान्प्रसा
 द्य सर्वसुखं तेत्योनिवेद्य पुत्रप्राणरक्षां कुर्विति भावः भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्र सादात्मबोध
 तः सुखं वन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः तथा हि पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लभ्यस्व
 नन्यथा भक्त्या त्वनन्यथा शक्यमहमेवंविधोर्जुन इत्याहौ भगवद्भक्त्योर्गोचं प्रतिमाधकत्वसा
 रणात्तदेकान्तभक्तिरेव मत्प्रसादोत्पन्नानावात्तरव्यापारयुक्तामोक्षहेतुरिति स्फुटं
 प्रतीयते ज्ञानस्य च भक्त्यावान्तरव्यापारत्वमेव ते प्रांसततयुक्तानां भवतां प्रीतिपूर्वकं
 ददाभिबुद्धियोगं तं येन सासुपयान्ति ते मद्भक्त्या एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते इत्या
 दिवचनात् न च ज्ञानमेव भक्तिरिति युक्तं समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां भक्त्या
 भामभिजानाति यावान्बद्धास्त्रितस्वतः इत्यादौ भेददर्शनात् न चैवं गति तमेव वि
 दित्वाऽतच्छ्रुतेति नान्यः प्रत्याविद्यतेऽनायेति श्रुतिविरोधः गङ्गानीयः भक्त्या वात्तर
 व्यापारत्वात् ज्ञानस्य नहि काष्ठैः पञ्चतीत्युक्तेऽनगादिनासाधकत्वसुक्तं भवति किञ्च
 यस्य देवैः पराभक्तिर्यथा देवैः तथा गुरो तस्यैते कथिताः त्रयाः प्रकाशन्ते सहात्मनां देहा
 न्ते देवः परं ब्रह्मतां कं व्याचष्टे यमेवै प्रष्टुते तेन लभ्य इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचना
 न्येवं सति सद्यश्च मानि भवन्ति तस्माद्भगवद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धं तेनैव दत्त
 वासत्वात्तद्गीतामिष्टितिः कृता स एव परमानन्दस्तथा प्रीणा तु माधवः परमानन्दश्चै

यत्तद्योगेश्वरः कृष्णो धर्मपार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवानीतिर्मतिर्मम ७८
इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां वैयासिक्यां श्रीधर्मपर्वणि श्रीभगवद्गीता
सुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नाम अष्टा
दशोऽध्यायः १८

शाङ्करमायं

किं वदन्ना यत्तयस्मिन्पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात् । सर्वयोग
वीजश्च कृष्णो यत्तपार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गण्डीवधन्वा । तत्र श्रीस्तस्मिन् पाण्डवानां
पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः । श्रियो विशेषविस्तारो भूतिर्धुवोऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्ये
वं मतिर्न मेति ७८ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा
जकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः १८

स्वामिद्वतटीका

पादरजः श्रीधारिणाधुना श्रीधरस्वामियतिना कृता गीतासु बोधिनी । स्वप्रागलभ्यव
लाद्विलोड्य भगवद्गीतांतदन्तर्गतं तत्त्वं प्रेप्सुरूपैति किं । गुरुकृपापीयूषदृष्टिं विना अ
स्वस्वाङ्गलिनानिरस्य जलधरादित्सु रन्तर्मणोनावर्त्तेषु न किं निमज्जति जनः सत्क
र्णधारं विना ७८ इति श्रीधरस्वामियतिना कृतायां श्रीभगवद्गीताटीकायां सु
बोधिन्यां परमार्थनिर्णयो नामाष्टादशोऽध्यायः १८

भाषा अनुवाद

इससे हे महाराज अब तुम अपने पुत्रों के राज्यालम की शंका भी परित्याग
करो इस आशय पर कहते हैं कि जिसके पक्ष में योगेश्वर श्रीकृष्ण वर्त्तमान हैं
और जहांगाडीव धनुर्धारी अर्जुन तयार है तहां ई श्रीकहे राज्यालम की शौक्तिमय
तथा भूति कहे उत्तर उत्तर अभिष्टदिकहे बढती और्भीति जो न्याय सो सब निश्चय
से है ऐसी मेरी मति है इससे अब तुम पुत्रोंको साथले श्रीकृष्णजीकी शरणमे जायके
और् पाण्डवोंको अपना सर्वस्व दे प्रसन्न करावतौ लडये अपने पुत्रोंकी प्राणरक्षा
मान करो यह सञ्जयने धृतराष्ट्रको कहा ७८ इस अर्थ १६ २७ आशय
इति श्रीजयन्ताथशुक्लविरचिते मनभावनीभाषाटीकायां अष्टादशोऽध्यायः १८

ज्ञानरत्नाकरयन्त्र यन्त्रिता समाप्तार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

